PAPER DETAILS

TITLE: Sayi 11

AUTHORS: Editörden

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/202981

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI

Demirbaş eşya defterine kaydı.
Tarihi 20 Temmuz 1978
Numarası : 8837

VAKIFLAR DERGİSİ

Metinden hariç 323 Resim, 57 Plân ve
Kroki, 37 Desen ve 9 Levha'yı havidir.

SAYI : XI

SAVE MATBAASI
Tel : 11 38 59 - 19 08 29 — Ankara

Sahibi :
Vakıflar Genel Müdürlüğü

Yazı İşlerini Fiilen İdare Eden :
İbrahim ATEŞ

Baskı İşlerinde Yardımcı :
Faruk ALCI

Bu Dergi'de yayımlanan yazılarda ileri sürülen fikir ve beyanlardan yazı sahipleri bizzat sorumludur.

ÖNSÖZ

Rahman ve Rahîm Allah'ın adiyle;

Mülkün hakiki sahibi olan yüce Allah'a (C.C.) hamdü sena, insanlığa doğru yolu göstermek için ve âleme rahmet olarak gönderilen Hazreti Muhammed'e (S.A.V.) salâtü selâm olsun.

Bu gün rahmetle yad ettiğimiz vâkıfların büyük bir ekseriyeti; (insanların hayırlısı, insanlara faydalı olandır) Hadisi Şerif'inin ışığı altında sadaka-i cariye olarak birçok vakıf eserler tesis etmişlerdir. Böylece hem bu dünyada insanlığa faydalar temin edecek hem de ahirette kendilerine sevap kazandıracak önemli bir dinî ve içtimaî vazifeyi ifa etmişlerdir.

Hakikaten atalarımız inançlarını gayet iyi bilen, bildiklerini yaşayan ve yaşatmaya çalışan hakiki vatanperver, cemiyete ve insanlığa yaratılış gayesi istikametinde destek olan faziletli kimselerdi. Mes'uliyet duyguları; her hizmetin devletten beklenemiyeceğini, içtimai adaletin de cemiyet mensuplarına bazı vazifeler yüklediğini anlamalarına kâfi idi.

Eserlerin yalnız muhafazasının cemiyete faydalı olamıyacağı aşikârdır. Onları gayelerine uygun halde tekrar hizmete sokmak zaruridir. Vakıf eserleri haiz oldukları san'at değerleri yönünden, sadece turistik birer abide anlayışıyla ele almak eksiklik olur. Binaenaleyh kuruluş gayeleri yönünden gereken çalışmanın da yapılması en azından kanuni bir vazife ve mes'uliyettir. Vakfiye şartlarını yerine getirmek veya getirilmesini temin etmek gibi manevi ve kanuni bir mes'uliyeti yüklenmiş olan Müessesemiz bu ulvi gayeyi daha iyiye götürme ve mevcudu muhafaza çalışmalarını büyük bir şevkle yürütmektedir.

Vakfiyelerde belirtilen hayri ve içtimai hizmetleri en iyi şekilde ifa etmek suretiyle halkımızın güvenine mazhar olmak ve yeni vakıflar tesis ederek topyekün yükselmemize destek olmalarını temin etmek gayret ve azminde olan Genel Müdürlüğümüz yayın faaliyetlerine de hız vererek ilim adamlarımızın vakıf hukukuna destek olan kıymetli araştırma ve tesbitlerini faydalı bir kaynak olarak bundan sonra da neşretmeyi büyük bir hizmet kabul edecektir.

Dergimize yazı göndermek lûtfunda bulunan kıymetli bilim adamı ve san'at tarihcilerimize, yazarlarımıza ve Dergi'nin neşrinde çalışan mesai arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Y. Müh. Osman N. Çataklı
Vakıflar Genel Müdürü

VAKIFLAR DERGİLERİNDE MAKALELERİ ÇIKAN YAZARLAR

Prof. Dr. Fuad **KÖPRÜLÜ**
Prof. Albert **GABRİEL**
Ord. Prof. Dr. A. Süheyl **ÜNVER**
Ord. Prof. İ. H. **UZUNÇARŞILI**
Tahsin **ÖZ**
Abdülkadir **ERDOĞAN**
M. **CEVDET**
Y. Mimar **A. Saim ÜLGEN**
Prof. Ş. **YALTKAYA**
Feyzullah **DAYIGİL**
H. Bakî **KUNTER**
K. S. **GUBAYDULİN**
Prof. **FİTRAT**
Prof. W. **RUBEN**
Prof. A. **CAFEROĞLU**
H. Turhan **DAĞLIOĞLU**
Prof. Dr. F. K. **GÖKAY**
Prof. Ö. L. **BAKAN**
Fazıl İsmail **AYANOĞLU**
Kâmil **KEPÇİOĞLU**
Prof. Dr. Adnan **ERZİ**
Sadeddin **BULUÇ**
Ekrem Hakkı **AYVERDİ**
Salâhaddin **ELKER**
M. Zeki **ORAL**
Mahmut **AKOK**
Aziz **OĞAN**
Prof. K .**OTTO - DORN**
Prof. Dr. F. **TAESCHNER**
Prof. Dr. Bernard **LEWİS**
Prof. Dr. H. **YURDAYDIN**
Dr. Münif **SERAV**
H. Sıtkı **KÖKER**
Osman **KESKİCİĞLU**
Dr. Müjgân **CUMBUR**
Ali Himmet **BERKİ**
İsmail **BAYKAL**
Vehbi **TAMER**
Mahmut R. **GAZİMİHÂL**
Prof. Dr. Şerafeddin **TURAN**
Muzaffer **ERDOĞAN**
Muhiddin **HATTATOĞLU**
Prof. Dr. Bahaeddin **ÖĞEL**
Mehmet **ÖNDER**
Ord. Prof. Dr. F. N. **UZLUK**
Nihat **DANİŞMAN**
Furuzan **SELÇUK**
Prof. Tayyip **GÖKBİLGİN**
Prof. Dr. Şakir **BERKİ**
Prof. Dr. Semavi **EYİCE**
Sezer **TANSUĞ**
Dr. İlhan **AKÇAY**
Hilmi **AREL**

Prof. Dr. Doğan **KUBAN**
Spencer **CORBET** - Çev.: Nermin **SİNEMOĞLU**
Prof. Dr. B. N. **ŞEHSUVAROĞLU**
Halit **ONGAN**
Mehlika **AREL**
Dr. Yılmaz **ÖNGE**
Emel **ESİN**
F. A. **TANSEL**
Prof. Dr. Abdullah **KURAN**
Dr. M. K. **ÖZERGİN**
Dr. Hasan **KALEŞİ**
İsmail **EREN**
İ. H. **KONYALI**
Cevat **ERDER**
Prof. Dr. Gönül **ÖNEY**
Erdem **YÜCEL**
Hıvziya **HASANDEDİÇ**
Prof. Dr. Münir **AKTEPE**
Doç. Dr. Halil **SAHİLLİOĞLU**
Mithad **SERTOĞLU**
Prof. Dr. M. Oluş **ARIK**
Rüçhan **ARIK**
İnci **ARSLANOĞLU**
Ömür **BAKIRER**
Dr. Fügen **İLTER**
Ayşıl **TÜKEL**
Erol **YURDAKUL**
Azade **AKAR**
Sevim **İŞLEK**
Prof. Feridun **AKOZAN**
İsmet **BİNARK**
Ord. Prof. H. Ziya **ÜLKEN**
Prof. Dr. Neşet **ÇAĞATAY**
Av. Hasan **GÜNERİ**
Y. Mimar Şahabettin **UZLUK**
Y. Mimar Emre **MADRAN**
Y. Mimar Alpay **ÖZDURAL**
Ara **ALTUN**
Sabih **ERKEN**
Gülbün **ÜNVER**
Doç. Dr. Şerare **YETKİN**
Doç. Dr. Beyhan **KARAMAĞARALI**
Y. Mimar Okan **ÜSTÜNKÖK**
Dr. İng. Arslan **TERZİOĞLU**
Prof. M. Tayyip **OKİÇ**
Prof. Dr. Osman **TURAN**
Prof. Dr. Cengiz **ORHONLU**
Dr. Zafer **BAYBURTLUOĞLU**
Osman **BURAT**
Tülây **ÖLEZ**
Dr. Ramazan **ŞEŞEN**
Fazıl **IŞIKÖZLÜ**
Y. Mimar Orhan **TUNCER**

T. VAKIFLAR BANKASI

Tarihî ve manevî değerleri bakımından milletimiz için bir medeniyet hazinesi olan ve maddî varlığı milyarları bulan Vakıflar, atalarımızın hayır yapma amacı ile sonsuzlaşan iradeleri doğrultusunda yüz yıllardan beri halkımıza dinî, sosyal ve kültürel alanlarda sürekli hizmet yapan kuruluşlardır. Türkiye Vakıflar Bankası bu varlıkları ekonomik yönden değerlendirmek, malî yönden onlara yardım etmek ve vakıf hizmetlerine katkıda bulunmak amacı ile kurulan tek bankadır.

Bankanın böyle bir amaçla kurulmuş olması, onun çağdaş bankacılık anlayışını benimsemesinde ve uygulamasında önemli bir unsur olmuştur.

1954 yılında özel bir kanunla kurulan ve kurulduğu günden bugüne kadar büyük hamleler yaparak Bankacılık sahasında hızla gelişen Türkiye Vakıflar Bankası, personelin nitelik ve yeteneği, hizmet binalarının mimarîsi, halkla olan ilişkiler, ekonomiye hizmet ve topluma karşı sorumluluk, dış muhabir bankalarla ilişkiler, muhasebede elektronik beyin ve otomasyon sisteminin uygulanması bakımından çağdaş bankacılık anlayışına uymayı ve onu gerçekleştirmeyi değişmez temel ilke olarak kabul etmiştir. Onun, büyüme ve gelişme yolunda gösterdiği başarıda böyle bir inancın etkisi büyüktür.

BANKANIN KURULUŞ AMACI

Banka, her türl übanka muamele ve hizmetlerini yapma gibi genel; Vakıflar Genel Müdürlüğü ile mülhak vakıflara ait taşıtsız mallar ile işletmelerin idare, idame ve işletilmeleri için gereki muamele ve teşebbüslre girişmek, mazbut ve mülhak vakıfların bankacılık hizmtlerini ve Vakıfların veznedarlık işlerini yapmak gibi özel bir amaç ile kurulmuştur.

Özel amacın bir gereği olarak Bankaya taşıtsız mal alıp satmak ve taşıtsız mal karşılığında ikraz yapmak yetkisi verilmiştir. Bu bakımdan Bankanın asıl görev ve amacı varlığı milyarları bulan Vakıflar İdaresine ait para ve taşıtsız malların bankacılık tekniği ve özel hukuk hükümlerine göre idare, idame ve işletilmesidir denilebilir. Banka, kanun ile kendisine verilen bu görevler nedeniyle memleketimizdeki Bankacılık sistemi içinde Vakıflar gibi sosyal hizmete dönük bir sektörün tek bankası olmak niteliğini kazanmıştır.

BANKA SERMAYESİNİN HUKUKÎ YAPISI VE ÖZELLİĞİ

Banka sermayesi, Bankanın özel amacına uygun bir hukukî yapıya sahiptir.

Bankanın, her biri 500,— TL. değerinde 200 bin paya ayrılmış yüz milyon TL. tutarındaki sermayesi, A, B, C ortak gruplarından oluşmaktadır. Sermayesinin %55'i A grubu ortaklarına, %20'si B grubu ortaklarına %25'i C grubu ortaklarına ait bulunmaktadır. A grubu payları Vakıflar Genel Müdürlüğüne, B grubu payları mülhak vakıflara, C grubu payları ise gerçek ve tüzel kişilere tahsis olunmuştur. Bir anonim ortaklık şeklinde kurulan Bankanın sermaye dağılımı kuruluş kanunu ile tesbit edilmiştir.

BANKANIN MİLLÎ EKONOMİYE VE VAKIFLARA HİZMETİ

Aşağıda gösterilen bilgilerden anlaşılacağı üzere Banka, 1954 - 1975 faaliyet döneminde halkımızın gösterdiği ilgi ve güven sayesinde mevduat, plâsman, kâr ve şube sayısı bakımından Banka sistemi içinde ağırlığını duyuracak bir düzeye erişmiştir. Bu mutlu sonucun elde edilmesinde güven ve sevgiden doğan ilişkileri ile mudi ve müşterilerinin, başarılı hizmetleri ile de tüm personelinin katkıları büyük olmuştur.

Banka yaptığı kredi plâsmanları ve sermaye iştirakleri ile memleketimizin ekonomik kalkınmasına kalkınma plânlarının öngördüğü hedefler doğrultusunda önemli hizmetlerde bulunmuş ve kârının %75'ini Vakıflara ayırmak suretiyle amacını gerçekleştirmiştir.

Bankanın yirmi iki yıllık faaliyeti beş yıllık dönemler ve 1975 yıl sonu itibariyle aşağıda gösterilmiştir:

Konu	1954	1959	1964	1969	1974	1975
(Milyon olarak)						
Tasarruf mevduatı	7	93,7	197,2	586	1743,3	2248,5
Toplam mevduat	13,8	176,3	303	903,2	3501,3	4958,1
Fiilî plâsman	29,9	203,1	384,4	984,8	2726,9	4218,1
Bilânço kârı	0,6	5,2	6,7	11,3	62,8	122,5
Ödenmiş sermaye	13,6	38	44,9	50	100	100
İhtiyat akçeleri	0,1	3	6,6	16,5	49,5	71,6
kAtif hesaplar	72	256	492	1387	4518,9	7556,2
Nâzım hesaplar	75	473	641	1766	8489	12334,7
Bilânço toplamı	147	729	1133	3153	13008	19890,9
(Adet olarak)						
Şube sayısı	3	30	49	136	168	181

Batı Almanya Frankfurt şehrinde dış temsilciliğini 1973 yılında kurmuş ve Banka, yurt dışındaki işçilerimize daha iyi hizmet olanağına kavuşmuştur.

BANKANIN İŞTİRAKLERİ

Türkiye Vakıflar Bankası, memleketimizin endüstriyel ve sınai gelişmesinde, iştirakleri ile destek olmak ödevini de kendi bünyesine uygun bir nisbette yerine getirmektedir.

İştiraklerinin başında 102.370.000, lira ile Taksim Otelcilik A. Ş. gelmekte, bunu 30.225.000,— lira ile Karadeniz Bakır İşletmeleri A. Ş., 30.000.000,— lira ile Keban Holding ve Ort. Bet. San. A. Ş., 20.000.000,— lira ile Lassa Lâstik Sanayii A. Ş. 10.000.000,— lira ile İşkur - İşçi İş Adamı Kimya San. Kuruluşları A. Ş., 7.500.000,— lira ile Nusaybin Teks. Sanayi ve Ticaret A. Ş. ve diğer 24 iştiraki takip etmektedir.

İştirakleri için taahhüt ettiği sermaye miktarı 233.117.838,23 TL. sı olup, bunun 173.291.535,29 lirası ödenmiş durumdadır.

Her yıl ve özellike son yıllarda öğünülecek bir tempo ile artan gelişme sürati, kaynakları ve yurdun her köşesinde açtığı şubeleri Türkiye Vakıflar Bankasını, Türkiye ekonomisinin esaslı malî dayanaklarından biri haline getirmiştir.

İÇİNDEKİLER

			SAYFA
Prof. Dr. Neşet **ÇAĞATAY**	:	İslâm'da Vakıf Kurumunun Miras Hukukuna Etkisi	1
Dr. Abdülkadir **ŞENER**	:	Edirne'de Süleyman Paşa Camii Vakfiyesi	7
Av. Hasan **GÜNERİ**	:	Vakıflarda Metrukiyet ve Mahlûliyet Müesseselerinin Hukuki Mahiyeti	19
Dr. Hasan **GÜNERİ**	:	Vakıf İşletmeleri	25
Dr. İsmet **KAYAOĞLU**	:	Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler	49
Prof. Dr. M. Münir **AKTEPE**	:	Kara Osman Oğlu Mehmed Ağa bn. Hacı Ömer Ağa	57
Dr. Zafer **BAYBURTLUOĞLU**	:	Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı Yapılarında Önyüz Düzeni	67
Y. Mimar Filiz Aydın **OĞUZ**	:	İzmir - Çeşme Kanunî Kervansarayı	107
Rahmi Hüseyin **ÜNAL**	:	Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri Hakkında Notlar	121
Mahmut **GÜNDÜZ**	:	İslâm'da Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphaneler	165
Prof. Dr. Şerare **YETKİN**	:	Silyon (Yanköy Hisarı) daki Türk Eserleri	195
Nimetullah **HAFIZ** - Mücahit **ASİM**	:	Priştine Kitabeleri	205
Ömer **YÜRÜKOĞLU**	:	Sahip Ata Araştırmaları Buluntuları	217
Ord. Prof. Dr. A. Süheyl **ÜNVER**	:	Türkiye'de Nevruz ve Nevruziye	221
Y. Mimar Orhan **C. TUNCER**	:	Anadolu Türk Sanatı ve Yerli Kaynaklarla İlişkiler Üzerine Bir Deneme	239
Y. Mimar Emre **MADRAN**	:	Kültürel Varlıkların Korunması ve Onarılması	271
Y. Mimar Ömer **ÖZBEK**	:	Eğridir Mübarizüddin Ertokuş Kervansarayı	293
Erdal **SARGUTAN**	:	Selçuklularda Tıb ve Tıb Kuruluşları	313
Doç. Dr. İsmail **CERRAHOĞLU**	:	Batıda Kur'ân Tetkikleri	323
Prof. Dr. Hikmet **TANYU**	:	Türk Bilgini Profesör Abdülkadir İnan'ın Hayatı	343
Prof. Dr. Hikmet **TANYU**	:	Vakıflar Bibliyografyası	365

İSLÂM'DA VAKIF KURUMUNUN MİRAS HUKUKUNA ETKİSİ

Neşet ÇAĞATAY

İslâm'da Vakıf Kurumunun ortaya çıkışı :

İnsanoğlu çağlar boynuca sadece birbirilerini öldürmekle, yok etmekle uğraşmamış, soydaşlarının iyilikleri için girişimlerde de bulunmuş bu yolda kurumlar düzenlemiştir. Kişinin bu iyilik sever ve insanî duygusu zamanla, «vakıf» adı verilen bir kurumun ortaya çıkmasını hazırlamıştır.

Bugün bütün dünya uluslarında belirimsenip yayılmış olduğunu gördüğümüz vakıf kurumu, doğuda ve batıda bir yeniden uyanma döneminin başlangıcı gibi gördüğümüz M. VIII. yüzyıldan başlıyarak gelişme yoluna girmiştir.

Aslında vakıf, İslâm hukukçularının Hz. Peygamberden çok sonra biçimlendirdikleri ve zamanla geliştirdikleri bir kurumdur. Yani bu kurum, Kur'an buyruğu ile ya da Hadis önerisi ile kullara bildirilmemiştir.

Kur'ân'da ve Hadislerde vakıf konusunda açık bir hüküm yoktur. Sadece Hz. Ömer'in, Medine'deki bir tarlasını dünya ve âhiret için yarar bir işte kullanmak isteyip Hz. Peygambere danıştığında onun, «İstersen aslını elinde tut, gelirini sadaka olarak ver» şeklindeki sözü İslâm'da vakıf kurumunun menşei olarak gösterilir.

Hz. Peygamberin bu sözü kuşkusuz doğru ve sağduyu ürünü bir öğüt niteliğindedir; ancak tek olay olarak kalmış arkasından başka örnekler gelmemiştir; kişisel bir öğüt olarak kalmıştır.

Eğer gücü yeten kişilerin yerine getirmesi istenen dînî bir buyruk olsaydı hem üzerinde daha geniş bir bilgi verilir hem de daha Peygamber zamanında vakıflar kurulmaya başlanırdı.

Hele halife Hz. Ömer devrinde başlayan İran, Suriye, Filistin ve Mısır savaşlarından elde edilen geniş toprak kazançları, o zamana dek Arap Yarımadasında hiç görülmedik ölçüde para ve mal yığılımları vakıf kurulmaya elverişli ortamlar yarattığı halde böyle bir şey göremiyoruz. Gerçek anlamda bir vakıf kuruluşunun ilk örneklerini ancak sekizinci yüzyılda görüyoruz.

İslâm'da kurallarına uygun ilk vakfı kuran kişi, Emevîler soyunun altıncı halifesi 1. Velid'dir. Halife Abdülmelik'in oğlu olup M. 705 - 715 yılları arasında saltanat süren Velid, Şam'daki ünlü Ümeyye Camii'ni yaptırmış ve buna 706 yılında bir çok köy ve tarla vakfetmiştir.

Bu olay bize vakfın bir gereksinme sonucu doğduğunu ve giderek gelişip kökleştiğini gösterir. Aslında vakıf, bir malı Tanrı'nın mülkü hükmünde bulundurmak ve menfaatları halka ait olmak üzere haps ve tevkif etmek için yapılan hukukî işlemin adı olduğu halde sonradan, bu haps veya vakfedilen malın (ayn'ın) adı olmuştur.

Varlıklı kişilerin, mallarının bir bölümünü şartlı hibeler şeklinde hayır iş-

lerine bağışlamaları bir çok eski ulusların hukuk sistemlerinde görülür[1]. Bunun, eski Mezopotamya ulusları hukuklarında[2], Hitit yasalarında[3], Hindû hukukunda[4] ve Roma hukukunda[5] bir çok örneklerini görürüz.

Ünlü Budist tapınakları ve dinî yapıları hep bu tür vakıf ve bağışlarla yapılmışlardır. Bir zamanlar Budizm dinine girmiş olan Türkler de pek çok Budist vakıfları kurmuşlardı[6].

Mehmet Zeki Pakalın, eski vakıflar hakkında şunları yazıyor : «Eski kavimlerde vakıflar mevcuttu. İskenderiye Kütüphanesi, Kudüs Havuzları, Zemzem Kuyusu, yollar, köprüler, mabetler birer vakıftır.

Bütün bunlar halkın yararlanması için vücuda getirilmişti. Eski uluslar, özellikle Mısırlılar, yaptıkları hayratın devamına, taarruz ve tecavüzden korunmasına pek ziyade dikkat ederlerdi. Vakfiyelerini taşlar üzerine yazarak bunlara zarar yapmak yahut gelirlerini çalmak gibi bir suretle taarruz edenlere lânet okurlardı. Bu amacın sağlanması için hayrat hademesini vergi, askerlik ve başka tekliflerin dışında tutarlardı»[7].

Ölümden sonra da sürmek ve geçerli olmak üzere, sınırlı bir toplumun yararlanması için yapılmış ilkel bir vakıf örneğini, Nabatlılar çağına ait bir yazıtta da görüyoruz. Bu yazıt, M. 9 - 40 yılları arasında hüküm sürmüş bulunan Nabat kralı dördüncü Hâris'in yaptırdığı bir tapınak-mezarlığa aittir[8].

Vakfın miras hukukuna getirdiği esneklikler :

Biz burada vakfın daha çok İslâm miras hukukuna getirdiği değişikliği ele almak istiyoruz.

Bir sosyal ihtiyaçtan doğmuş olan vakıf, İslâm hukukunun miras hükümlerinde âdeta bir patlama yapmış, onun temel ilkelerine ters düşen yepyeni kurallar getirmiştir.

Getirilen bu yeni kuralları anlamak için İslâm miras hukukunun temel ilkelerini kısaca gözden geçirelim.

İslâm hukukuna göre ölünün geride bıraktığı malların (tereke) kanunî mirasçıları arasında bölüşülmesi, yani feraiz konuları çok uzun ve ayrıntılıdır.

İslâm miras hukukunun temel ilkesi, ölenin gömülme giderleri ve borçları çıktıktan ve varsa vasiyetleri yerine getirildikten sonra kalan terekesinin, dokuz dereceye ayrılmış bulunan hak sahiplerine belli kurallara göre paylaştırmaktır.

---

1) Bakınız : G.P. Driver and Z.C. Miles; The Babylonian Law, Oxford, 1968

Değerli dostum Dr. Ömer Ferruh haklı olarak, kendinden önceki yasaları toplayan Hamurabinin kodunun, Tevrat hükümlerini, eski Yunan ve Roma hukuk sistemlerini, İslâm öncesi Arap yasa ve hukukunu etkilediğine değiniyor. O bu eserinde Hamurabi kanunlarının niteliklerini ve özelliklerini, daha sonraki ulusların hukuk sistemlerine etkilerini çok iyi belirtiyor. Bak. Ömer Ferruh, İslâm Aile Hukuku, Yusuf Ziya Kavakçı çevirisi, İstanbul, 1969, ss. 26 vd.

2) Bak. Mebrure Tosun ve Kadriye Yalvaç; Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, Ankara, 1975.

3) Bak. E. Newfeld; The Hittite Laws, London, 1951.

4) Bak. Ahmed Aqil; Hindu Law, Allahabad, 1972, ss. 309 vd.

5) Bak. *Paul Koschaker; Modern Hususî* Hukuka Giriş Olarak Roma Hususî Hukukunun Ana Hatları, Ankara, 1971. Eser, arkadaşım Prof. Dr. Kudret Ayiter *tarafından türkçeye* çevirilip elden geçirilmiştir. Bak. ss. 100. Buradaki kısa yazıda, eski çağlarda, özellikle Romada tüzelkişilerin ve kurumların nitelikleri çok iyi açıklanmıştır.

6) Bak. Walter Ruben; Budist Vakıfları Hakkında, Vakıflar Dergisi, C. II, Ankara, 1942, ss. 173 vd.

7) Bak. Mehmet Zeki Pakalın; Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 1946, İstanbul, Cilt III, 578. Yazar aynı sayfada Hz. Peygamberin bazı vakıflar yaptığını yazmakta ise de bunlar vakıf değil, Kur'ân-ı Kerîm'in Tevbe Sûresi'nin 60. ve Bakara Sûresi'nin 261 - 274. âyetlerinde sözü edilen zekât ve sadakalardır.

8) Bak. Neşet Çağatay; İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, 3. baskı, Ankara, 1971, ss. 43.

Biz, feraiz denen bu tereke bölüştürülmesi işinin ayrıntılarına girmeden sadece, mirasta kadının, erkeğinkinin yarısı ölçüsünde bir pay aldığı hükmü üzerinde duracağız. Bu durum, Kur'ân'ın Nisâ Sûresi'nin türlü âyetleri ile pekişmiş bir kuraldır.

Oysaki, zürrî veya ehlî vakıfta yani çocukların yararlanması için kurulmuş bulunan vakıflarda vakfı yapan (vâkıf), kız ya da erkek ayırımı yapmadan çocuklarından dilediğine ve miras kurallarına bakmadan, onlara bağlı kalmadan istediği kadar pay verebilir. Yani vakıf kuralları, kız ya da oğlan paylarının ikili birli olmasına bakılmadan, vakfı yapanın isteğine göre malını paylaştırma olanağını verir. Çünkü vakıfta vakfı yapan, sağlığında dilediği koşulları koyabilir ve bunlara uymak da zorunludur.

Vakıf kurallarındaki kadın erkek eşitliği, vakfın yönetiminde de görülür. Bilindiği gibi vakfın gelirini yani gallesini toplayıp gereken yerlere sarfetmek üzere bir yönetici (mütevellî) atanır. İşte bu mütevellî erkek de olabilir kadın da.

Âile vakfı yapanlar arasında, mütevellîlerinin, nesiller boyunca hep kadın olması koşulunu vakfiyeye yazdıranlar bile vardır.

İslâm hukukuna göre vasiyette bulunan kişi malının ancak üçte birini vasiyet edebildiği halde vakıfta böyle bir sınırlama söz konusu değildir. Yani vâkıf, malının hepsini vakfedebilir.

İşte islâmiyetin miras hakkındaki kesin kurallarını değiştirmek suretiyle İslâm hukukçularını incittiği için ilk sıralarda vakıf kurumuna sempati duyulmamış, bazı kişiler bu prensibe karşı bile çıkmışlardır.

Bu nedenle önceleri sırf hayır vakıfları yapılıyor, aile vakıfları da dediğimiz «zürrî vakıflar»a pek cevaz verilmiyordu.

Devletçe yapılan mal musaderelerini önleme, miras konusunda istendiği gibi davranma özgürlüğü sağlama, mallarını yakın akrabalarından daha çok çocuklarından birine ya da birkaçına vakfetme, malının miras yoluyla parçalanmasını önleyip bütünlüğünü koruma düşünceleri gibi nedenlerle sonraları. âile vakıfları da geniş uygulama alanı bulmaya başladı.

Bu tür âile vakıflarının bir çok islâm ülkesinde hızla artmasının nedenlerini kimi yazarlar, islâm öncesi arap miras hukuku etkisinin bir tepkisi olarak görürler[9].

İslam öncesi arap topluluklarında geçerli olan miras hukukuna bir göz atarsak bu ilginç durumu görürüz.

Gerçekten islâm öncesi arap topluluklarında kadının mirasta hiç bir hakkı yoktur. Örneğin evli bir kadının kocası öldüğünde kadına ve küçük yaştaki çocuklarına terekeden hiç bir pay verilmezdi ve arap erkekleri çocuklu dul kadınlarla evlenmezlerdi. Babası ölen kız çocuklarına da terekeden pay verilmezdi. O çağ arap topluluklarında miras sadece at üstünde savaşıp ganimet getiren kişilerin hakkıdır. Şehirlerde oturan (medenî) ya da çöllerde yaşıyan (bedevî) toplumlarda miras kuralı bu idi. Bu hukuk geleneğine göre yalnız kadınlar değil, reşid olmıyan erkekler bile mirastan pay almazlardı[10].

Burada yeri gelmişken İslâm hukukundaki miras kuralının memleketimizde yanlış bilindiğine, yanlış anlam verildiğine işaret etmek istiyoruz.

---

9) G. Mercier ve Mouradja d'Ohsson bu düşüncededirler. Bunlarla aynı düşüncede olan Marcel Morand bu konuyu uzun uzun incelemiştir. Bak. Le Statut de la femme Kabyle et la réforme des coutumes Berbères, Revue des Etudes İslamique, I (1927), pp. 47 - 94

10) Bak. Ömer Ferruh, İslâm Âile Hukuku, Yusuf Ziya Kavakçı çevirisi, 1969, İstanbul, ss. 56, 217. Ayrıca bak. Ömer Ferruh, Tarih el-Cahiliye, Beyrut, 1946, ss. 158. Kur'ân-ı Kerîm, Nisa sûresi, âyet 6 vd.

Konunun ayrıntılarını, cahiliye çağının hukukî ve sosyal düzenini bilmiyenler İslâmiyet'in kadına, eksik hak tanıdığını sanırlar. Bu nedenle, kadına ve erkeğe eşit hak tanıyan yürürlükteki medenî kanunumuzun bu ilkesine, islam prensiplerine aykırı gözü ile bakarlar. Oysa ki, yukarıda değindiğimiz gibi islâmiyetin kadına, «Cahiliye Çağı» dediğimiz islâm öncesi çağlarda hiç hak tanımıyan ilkenin tam tersine kadına hak getirmiştir.

Kadına pek önem vermeyen, daha kötüsü, kimi kabilelerde kız çocuklarının diri diri gömüldüğü bir toplulukta bu hak, erkeğinkinin yarısı olsa bile büyük bir aşamayı gösterir.

Bunun gibi, islâm hukukuna göre dört kadınla evlenme işi de çoklarınca yanlış anlaşılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'in ,dört kadınla evlenilebileceği üzerindeki âyetleri islâmın, çok evlenmeyi bir kural olarak getirdiği biçiminde yorumlanıp benimsenir.

Nisa Sûresi'nin üçüncü ve ondan sonraki âyetlerinde sözü edilen bu konu bir kural değil, bir istisnadır. Bu âyetler, M. 625 yılında Mekke'li puta tapıcı araplarla Medine'deki müslümanların yaptığı Uhut Savaşı'nda büyük kayıplara uğranıp bir çok müslüman kadının dul kalmaları üzerine inmiştir[11].

Hep bir arada bir kişinin nikâhı altında bulundurulacak kadın sayısı dört bile olsa, sınırsız bir evlenmenin yürürlükte bulunduğu Cahiliye Çağı kuralları karşısında bu durum, çok kadınla evlenmeyi (taaddüd-ü zevcâtı) değil, bu alanda büyük bir kısıtlamayı ve azaltmayı göstermesi bakımından yine çok önemli bir aşamadır[12].

Vakıf kurumunun getirdiği esnekliğin türlü amaçlarda kullanılması:

Yukarıda değindiğimiz, İslâm'ın temel ilke olarak kadına hak tanıyışını ve cahiliye çağındakinin tam tersine, ona büyük önem ve değer verişini göz önüne alan kimi kişiler, mirastaki kadın erkek arası eşitlik eksikliğini vakıf yoluyla sağlamaya çalışıyorlardı.

Aile vakıflarındaki bu tür davranışları Türk toplumlarında daha çok görüyoruz. İnsancıl ve orijinal vakıf türleri de yine Türk toplumlarınca yapılan hayır vakıflarında görülür.

Sözünü etmişken burada bu tür orijinal vakıflardan tipik bir örnek verelim:

XIV. yüzyılda Suriye'nin, Mısır Türk Kölemenleri yönetiminde bulunduğu sırada bu bölgede «kap kacak vakıfları mütevelliliği» varmış. Bardak, tabak gibi cam, porselen ve toprak kapkacak kıran köle ve hizmetçilerin, efendileri tarafından azarlanıp dövülmemeleri için bunların kırdıkları kapların yerine yenileri alınırmış.

Ünlü Tancalı gezgin İbn-i Batuta, seyahatnamesinde tanık olduğu bir olayı şöyle anlatıyor:

«Bir gün Dimeşk (Şam) sokaklarından birinden geçerken küçük bir köle gördüm. Elinde bulunan ve oraca sahan denilen porselen bir tabak düşerek kırıldı. Halk başına toplandı. Onlardan biri: «Kabın parçalarını toplayıp kap-kacak vakıfları nâzırına -mütevellisinegötür» dedi. Köle kırıkları topladıktan sonra o adam da köle ile birlikte mütevelliye gitti. Parçaları gösterince nâzır, kırılan tabağın aynını satın almaya yetecek parayı verdi.

Bu, iyilik işlerindendir (âmâl-i haseneden); çünkü kölenin efendisi kabın kırılmasından dolayı onu döğüp azarlayacağı ve bundan başka yüreği kırılacağı ve olan işten üzüleceği muhak-

11) Bak. Kur'ân-ı Kerîm, Nisa Sûresi, âyet 3 vd.

12) Bak. Ömer Ferruh, el-Arab, fî Hadaretihim ve Sakafetihim ilâ ahır el-Asr el-Emevî, Beyrut, 1966, ss. 72 vd. ss. 123 vd. Ömer Ferruh, Tarih el-Cahiliye, Beyrut, 1964 ss. 155 vd. Yazar burada, İslâmiyet'in, kadının sosyal düzeyini yücelttiğini de ısrarla belirtiyor.

kaktır. Şu vakıf, kalb kırıklığını onarmaya yaradığından dolayı böyle hayır işleri için çaba gösterenleri Tanrı yarlığasın»[13].

Bu niteliktekilerden başka, kâfirler eline tutsak düşen müslümanları satın almak için yapılandan tutunuz da kışın aç kalan kuşlara yem verilmesi için kurulan vakıflara dek bir çok değişik türde hayır vakıfları gelişmiştir.

Kız çocuklara da eşit pay sağlamayı amaçlayan vakıflar yanında özellikle Arap Yarımadası'nda ve Kuzey Afrika'da bunun tam tersine, bütün terekelerini vakıf yoluyla erkek çocuklarına bırakıp kızlarına ve eşlerine bir şey bırakmama yoluna gidildiği de çoktu.

Bu konuda Kuzey Afrika Berber kabileleri, özellikle Kabyl'ler (Kabyle) arasında incelemelerde bulunan Marcel Morand bize tipik örnekler veriyor.

Onun, kuzey Afrikalılardan çoğunun, kızlarını mirastan yoksun bırakmak için mallarını vakıf yoluyla erkek çocuklarına bıraktığı hakkındaki incelemeye dayanan sözleri doğru olmakla birlikte aile vakıflarının kökeni üzerindeki görüşleri gerçeklikten uzak görünüyor.

O bu konuda şunları söylüyor:

«Vakıf kurumu ve özellikle âile vakıfları (âdî vakıflar) herşeyden önce eski arap geleneğinin, müslümanlığın getirdiği yeni miras kurallarına karşı bir tepkisinden doğmuştur.

Gerçekten arap toplumunda islâmdan önceki çağlarda kadınların ve kız çocuklarının sosyal ve hukukî durumları çok aşağı idi.

İslâm Dîni kadının bu durumunu yücelterek onun da mirasda hak sahibi olması kuralını getirdi.

Yüzyıllar boyunca sürüp gelen bir geleneğe ve göreneğe karşı İslâm Dîninin aldığı bu kesin durum yani kadına verdiği bu hak arapları, doğrudan doğruya olmamakla birlikte kaçamaklı yollardan bir tepki gösterme zorunda bıraktı.

Bu tepki sonucunda, erkek çocukları ele alıp kız çocukları dışarda bırakan âile vakıfları ortaya çıktı.

Bir aile başkanı vakıf yoluyla, yani vakfiyeye koyduğu koşullarla kızlarını mirastan yoksun bırakmayı başarıyordu.

İslâm hukukçuları (fakihler), Kur'ân-ı Kerîm'in miras hakkındaki buyruklarını uygulamada hiçe indiren bu yöntem ve davranış karşısında şiddetli itirazlarda bulundular. Daha da ileri giderek örneğin Malikî vakıf sisteminde bunu önliyecek hükümler kondu.

Ancak İmam Ebu Yusuf'un kurduğu Hanefî vakıf sistemi, vakıflara bu konuda çok geniş bir esneklik, eskinin özlemini çekenler katında geniş bir uygulama ortamı buldu.

Örneğin, Cezayir, Fas ve Tunus gibi kuzey Afrika bölgelerindeki halktan vakıf kurmak isteyenlerin, kendileri Malikî veya Şâfiî mezhebinde oldukları halde Hanefî fıkıh sistemine dayanarak vakıflar kurduklarını biliyoruz.

İslâm hukukçularından kimilerinin vakfı sadaka olarak (İmam-ı Âzam Ebu Hanife Nu'man b. Sabit: 699 - 767), kiminin, kişinin malını kendi mülkiyetinden çıkarma gibi (İmam Ebu Yusuf Ya'kub b. İbrahim el-Ensârî: 731 - 798 ve kiminin de sadaka gibi kabul etmeleri (İmam Muhammed b. Hasan Şeybânî: 749 - 804) âdî vakıfların veraset hükümlerini dolaylı olarak değiştirmek amacını güderler.

İslâm hukuku üzerinde çalışan bir çok Avrupalı yazar, vakıf kurumunun sonraki büyük gelişiminde bu miras kurallarını vakfedenin isteğine göre değiştirebilme karakterinin şiddetle etki yaptığını kabul etmektedirler.

Onlara göre kaynağında tamamiyle dînî bir kurum olan vakıf, sonradan genişliyerek ve bu ilk niteliğini yitire-

13) Bak. (Çavdaroğlu) Mehmet Şerif, İbn-i Batuta Seyahatnamesi çevirisi, İstanbul, 1333, Cilt I, ss. 110 - 111

rek vakıf yapana veraset hükümlerini değiştirme olanağını veren ve eski geleneğe dayanan bir kurum (âdî vakıf) malini almıştır.

Kuzey Afrika'daki müslüman «Kabyle» toplulığunun geleneklerine göre kadınlar mirasa katılmazlar. Sonradan kabul ettikleri İslâm Dininin kadına miras hakkı vermesine rağmen onlar, kadınları mirastan yoksun bırakmak için, geniş ölçüde aile vakfı yöntemine başvuruyorlardı. O bölgede sonradan, eski geleneği yeniden yürürlüğe koyan ve kadınların miras hakkını kaldıran bir takım kanunlar uygulanmaya başlanınca artık bunu sağlamak için o tür aile vakıfları kurma yolına gitmekten tamamiyle vazgeçtiler»[14].

İslâm topluluklarının çoğu yüzyıllar boyu, İslâmı sadece biçimsel yönden ele alan bilginlerin, daha doğru bir deyimle toplumda dînî kuralları yorumlama bakımından söz sahibi olan bu kişilerin «içtihad kapıları kapandı. Kur'ân ve Hadislerdeki buyruklar dışına çıkılamaz» gibi sözlerle islâmı gerçek yönüyle anlamaktan alakonmuştur.

Bu tür yorumlar özellikle türlü ırk ve dinlerden oluşan toplumları uyrukları altında tutan hükümdarları ve yöneticileri çıkmazlara, açmazlara sokmuş onlar da, gelenek ve göreneklerden faydalanarak «örf hukuku» denen, şer'î kurallardan ayrı, bazan onlara ters bile düşen geniş bir hukuk sistemi geliştirmişlerdir.

İnsanlar sadece kendi çıkarlarını düşünürlerse Kur'ân âyetlerini ve Hadisleri de kendi keyflerine göre yorumlayıp müslüman halk arasında çelişkiler ve bunalımlar yaratırlar.

Bu tür davranış, düşünce ve yorumlarda bulunanların vakıf kurumunu nasıl bir kullanma alanına ittiklerini yukarıda gördük.

Oysa ki, İslâm Dîni bir akıl, sağ duyu ve toplum yararına işleyen hükümler getiren yüce bir dindir. Kendisinden önce ortaya çıkan dinlerden ayrıcalığı ve üstünlüğü de akla, düşüne verdiği bu önemdendir.

İslâmın bu akılcı prensibinin uygulamadaki örneklerini ikinci Halife Hz. Ömer'in davranışlarında görüyoruz. O, Kur'an'da açık âyetlerle hükümler bulunduğu halde Müellefei Kulûba savaş ganimetlerinden pay ayırmamış, savaşlara katılan gâzîlerin taşınmaz mallar üzerindeki yüzde seksen haklarını -gelecek kuşakların da bundan yararlanacaklarını düşünerek- vermemiştir.

Osmanlı sultanları ve halifeleri de, yönetimleri altındaki hıristiyan uyruklarından «şarap bacı», «domuz resmi» vb. gibi vergiler almışlardır ki, haramlıkları şeriatça açıkça belirtilmiş olan bu uygulamaya karşı, devrin gerçek din bilginlerinden hiç biri karşı çıkmamıştır.

İslâmiyet biçimsel ve törensel bir din değildir, İslâm'ın önerdiği bütün kurallar, buyruklar, kişiyi, kendinden çok içinde yaşadığı toplumun yararına, onun genliği, güvenliği için çalışmaya yöneltir. Başka bir deyimle islamın tek amacı, kişiyi kötülüklerden, ahlaksızlıklardan, saygısızlıklardan uzak duran olgun bir insan yapmaktır. İslâm'ın bütün öğretileri, buyrukları ve yasakları bu yönden ele alınırsa doğru ve sağlam sonuçlar elde edilebilir ve islamın gerçek anlamı ruhlara yerleştirilebilir.

---

14) Bak. Marcel Morand, Le Statut de la femme Kabyle et la réforme des coutumes Berbères, Revue des Etudes İslamique, 1927, 1, 47 - 94.

İlk sıralarda kimi kişilerin vakıf kurumuna karşı gelmeleri, yazarın dediği gibi sırf cahiliye geleneklerinin tersine kadına mirasta hak tanınmasından değildir. Bu çekimser hatta karşı duruma geçen kişiler arasında bazı İslâm bilginleri de vardı. Onların bu tutumu, vakıf hakkında Kur'ân'da bir dayanak bulamamalarından, hatta vakıfın meşruluğuna kaynak gösterilen Hadisin bile açıklıktan uzak olmasından ileri gelmiştir. Bununla birlikte başkalarına iyilik etme, hayır yapma yönünden İslâm Dininin temel ilkelerine uygun oluşundan dolayı akıcı İslâm bilginleri bu yeni kurumu sevinçle karşıladılar ve desteklediler.

EDİRNE'DE SÜLEYMAN PAŞA CAMİİ VAKFİYESİ

Dr. Abdulkadir ŞENER
İlâhiyat Fakültesi
İslam Hukuku Asistanı

Süleyman Paşanın Kimliği :

Edirne tarihi ve Edirne'deki Osmanlı eserleriyle meşgul olan yazarların bir kısmı, Tunca kenarındaki Süleyman Paşa (Süleymaniye) Camii'nin bânîsi ve vâkıfı ile inşâ tarihi hakkında yanlış bilgi vermekte veya yanlış tahminlerde bulunmaktadır. Bunun sebebi de, Camiin Sultan Mahmud I. (1730 - 1754) devrinde esaslı bir tamir görmesi ve kitabesinin bulunmayışıdır. Ayrıca Camiin vakfiyesinin bilinmeyişi de, onu yaptıran hayır sahibinin şahsiyetini tarihin karanlıklarına itmiştir. Hattâ, Vakıflar Genel Müdürlüğünde vakfiyesi mevcut ve müseccel olmadığı için mevkûfâtının tamamiyle nelerden ibaret olduğu ve bugün kimlerin elinde bulunduğu da bilinmemektedir.

Ancak bir süre önce, TBMM. Kanunlar Müdür Muavini Belkıs Çağatay Hanımefendi, dedeleri Süleyman Paşa'nın bu Camiye ait olup yüz yıllardan beri aile çevrelerinde sakladıkları iki nusha vakfiyesini, inceleyip gün ışığına çıkarmamız için bize verdiler. Vakfedilen bazı şeylerin hudutlarıyla ilgili bir - iki metin farkı bir yana bırakılacak olursa, tamamen birbirinin aynı olan bu vakfiyelerin tanzim tarihi, Edirne'deki Süleymaniye Camiini yaptıran Süleyman Paşa'nın kimliği ve Camiin yapıldığı tarih hakkında bize oldukça ışık tutmakta; Cami için yapılan vakıfların neler olduğunu bu vakfiyeler sayesinde öğrenmek mümkün olmaktadır.

Oktay Aslanapa, **Edirnede Osmanlı Devri Abideleri** adlı eserinde Süleyman Paşa Camii hakkında şu bilgiyi vermektedir : «Yine Tunca kenarında yeşillikler arasında, Kanûnî Sultan Süleymanın vezirlerinden olup H. 955 (1548)'de Malkara'da ölen Süleyman Paşa tarafından, Bayezid Camii üslûbunda kesme taştan yaptırılmış yüksek, tek kubbeli bir camidir. Kitabesi olmadığından tarihi kat'î olarak bilinemiyor. Zarif bir minaresi, dört sütun üzerine üç kubeli bir son cemaat yeri vardır. Köşelere gelen sütun başlıkları baklavalı, diğer ikisi stalaktitlidir. Onsekizinci asır ortasında yıkılmış olan Cami, Birinci Sultan Mahmud (1930 - 1954) zamanında esaslı bir tamir görmüştür.»[1]

Osman Nuri Peremeci de, **Edirne Tarihi** adlı kitabında, Süleymaniye Camiini anlatırken «Kanûnî vezirlerinden 955 (1548)'de Malkara'da ma'zûlen ölen Süleyman Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kitabesi olmadığı için yapıldığı yıl belli değildir. Bu cami de 1165 (1752)'de yıkılmıştı. Birinci Mahmud gününde tamir olunmuştur. **Enîsü'l-Müsâmirîn** sahibi Hıbrî merhum, bunun İkinci Bayezid vezirlerinden Süleyman Paşa'nın olduğunu yazıyorsa da, Urfî Mahmud Ağa, Kanûnî vezirlerinden adını yukarıda söylediğimiz Süleyman Paşa'nın

1) Oktay Aslanapa, **Edirnede Osmanlı Devri Abideleri**, Üçler Basımevi, İstanbul, 1949, s. 103.

olduğunu söylüyor ki doğrusu da budur.»[2] demektedir.

Rıyaz-ı Belde-i Edirne müellifi Ahmed Badî Efendi (1839 - 1907) ile **Edirne Tarihi ve Edirne Sarayı** gibi kıymetli eserlerin yazarı Dr. Rifat Osman Tosyevîzade (1874 - 1933)'nin de sözkonusu Süleyman Paşa hakkında aynı görüşü benimsediklerini kaydeden M. Tayyib Gökbilgin ise şu mutalaayı serdetmektedir :

«Ancak bu kayıt[3], bu camiin Sadrazam Hadım Süleyman Paşa'ya aidiyetini şüpheli kılmaktadır. Çünkü, bu tarihte Süleyman Paşa henüz Mısır'da idi. Malkara'ya nefyi bu tarihten 14 sene kadar sonradır. Eğer, Fatih devrinde Rumeli Beylerbeyisi olmuş, İskodra muhasarasında ve Boğdan seferinde bulunmuş olan Hadım Süleyman Paşa, bir müddet Bayezid II. devrinde de yaşamışsa -ki çok muhtemeldir- **Enîsü'l-Müsâmirîn** müellifinin verdiği malâmet daha doğrudur. Badî Ahmed de bunu zaif bir ihtimal olarak zikreder»[4].

Biraz sonra tavsîfini yapacağımız, metin ve tercemesini sunacağımız vakfiyenin tanzim tarihi 898 (1493) olduğuna ve Süleyman Paşa'nın vakfiyeyi bizzat tanzim ettirdiğine göre, Fatih devri ümerâsından olan Hadım Süleyman Paşa, şüphesiz İkinci Bayezid devrinde de yaşamıştır. Dolayısıyla **Enîsü'l-Müsâmirîn** müellifi Hıbrî Efendinin «Bayezid Han vüzerâsından Süleyman Paşa» diye zikrettiği zat ile Edirne'deki Süleymaniye Camiini yaptıran ve vakfiyesinde ismi «Süleyman Paşa bin Abdullah» diye geçen zatın aynı şahıs olduğu muhakkaktır. Nitekim İbn Kemal, 882 (1477)'de İnebahtı hisarını kuşatmak üzere Rumili ordusuyla beylerbeyi Süleyman Paşa'nın sefere çıktığını, fakat kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Padişah'ın orduya geri dönme emri verdiğini, Süleyman Paşa'yı azledip yerine Davud Paşa'yı Rumeli beylerbeyliğine tayin ettiğini, Süleyman Paşa'nın Meriç kenarında bir cami imaret ettiğini ve bunun **Süleymaniye** denmekle meşhur olduğunu yazmaktadır[5].

Ancak, hemen burada kaydedelim ki İbn Kemal, Camiin yerini belirtirken «Tunca kenarında» diyeceği yerde, bir hata yaparak, «Meriç kenarında» demiştir. Vakfiyede ise Camiin Edirne'nin **Kendüdönendolap** mahallesinde yapılmış olduğu söylenmektedir. Tunca kenarında, bugünkü Kirişhane caddesi üzerinde bulunan bu mahalleye, 935 (1529) yılında «Mahalle-i Odahây-i Süleyman Paşa» ve 1018 (1609) yılında da «Mahalle-i Cami-i Süleyman Paşa» denildiği anlaşılmaktadır[6].

Vâkıfın Kısa Haltercemesi :

Süleyman Paşa'nın doğum tarihi ve ailesi hakkında tarih kitaplarında kesin bir bilgiye rastlayamadık. Ancak vakfiyede, vâkıf, şehid olarak vefat eden Mahmud Bey adıda bir kardeşinden ve kendisinden sonra vakfına mütevellî olmasını şart koştuğu adı geçen **Mahmud Bey'in oğlu** Mehmed Çelebi ve kızı Hani Hatun'dan söz etmektedir.

İbn Kemal, vâkıfın iyi bir asker, iyi bir savaşçı, birçok savaşlara katılmış, iyilikleriyle dillerde destan, iyi kalpli, Fatih Sultan Mehmed Han'ın eğitimiy-

2) Osman Nuri Peremeci, **Edirne Tarihi,** İstanbul, Resimli Ay Matbaası T.L. Şirketi, 1940, s. 67.

3) Yani Edirne'nin 935 (1529) tarihinde mevcut olan mahallelerini gösteren tapu defterindeki «Mahalle-i Odahây-i Süleyman Paşa Der-kurb-i Cami-i Süleyman» şeklinde geçen kayıt. Bak. M. Tayyib Gökbilgin, **XV - XVI. Asırda Edirne ve Paşa Livâsı,** İstanbul, Üçler Basımevi, 1952, s. 37,58.

4) M. Tayyib Gökbilgin, **Edirne ve Paşa Livâsı,** s. 58.

5) İbn Kemal (1469-1534), **Tevarih-i Âl-i Osman, VII. Defter,** tenkitli basıma hazırlayan: Şerafettin Turan, TTK. Basımevi, Ankara, 1957, s. 420-423.

6) Bak. M. Tayyib Gökbilgin, **Edirne ve Paşa Livâsı,** s. 37. 57, 58.

le uğraşmış, hadım ağalarından iken emîrlik pâyesine yükselmiş bir şahsiyet olduğunu yazmaktadır[7].

Süleyman Paşa 879 (1474) yılında Rumeli Beylerbeyi olmuş ve Rumeli ordusuyla Venediklilerin elinde bulunan İşkodra (Arnavud İskenderiyesi), 880 (1475)'de Kara-Boğdan, 882 (1477) tarihinde İnebahtı seferlerine çıkmıştır. 882 (1477)'de Rumeli Beylerbeyliğinden azledilmiş ve 883 (1478)'de Anadolu Beylerbeyi olarak ikinci İşkodra seferine çıkmıştır. 886 (1481) tarihinde Arnavutlukta Frenklere esir düşmüş ve ikinci Bayezid'in saltanatta istikrarı üzerine sulh teklif eden Rayke Beği (Napoli Kralı Ferdinand) tarafından diğer esirlerle birlikte serbest bırakılmıştır[8].

Süleyman Paşa'nın vefat tarihi hakkında kesin bir bilgi edinemedik. **Sicill-i Osmânî'de** Mehmed Süreyya, kaynak göstermeksizin, «Süleyman Paşa, Fatih Sultan Mehmed'in ümerâsından olup Rumeli Beylerbeyi ve bâdehû Anadolu Beylerbeyi olmuştur. Sonra Amasya ve 896 (1491)'da Semendire Beylerbeyi oldu. 896'da vefat etti»[9] demektedir.

Ancak elimizdeki vakfiyenin 898 (1493) yılında bizzat Süleyman Paşa tarafından tanzim ettirildiği gözönüne alınırsa, onun 896 senesinde ölmüş olması doğru değildir. Vakfiyeye yapılan 905 tarihli ilavede Paşa'nın öldüğü kaydedilmektedir. Buna göre Süleyman Paşa'nın 898'den sonra vefat ettiği ve Edirne'deki Süleymaniye Camiinin bu tarihten önce yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Vakfiyenin Tavsîfi

İki nusha olarak düzenlenmiş olan vakfiyenin aslını teşkil eden tasdikli nushası, 5, 10 x 28 cm. ebadında Venedik aharlısı üzerine icazet (tevkî) hattı ile yazılmış olup kağıdı korumak için arkasına boydan boya yeşil bez yapıştırılmıştır. 898 (1493) tarihini taşıyan asıl vakfiyenin altına, vâkıf tarafından tarihsiz ve üç satırlık bir ilave yapılmıştır. 905 (1499) tarihinde de vakfın mütevellisi Osman bin Abdullah tarafından 12 satırlık ikinci bir ilave daha yapılmıştır. 65 cm. uzunluğundaki uç-uca yapıştırılmış tabakalardan meydana gelen her iki vakfiyenin eklem yerlerinin sağında «sahha' l-vasl» diye tasdik ifadeleri bulunmaktadır.

Vakfiyenin suretini teşkil eden ikinci nushası, 3,30 x 28 cm. ebadında olup aynı tarihi taşımaktadır. Tasdikli nushanın sonuna yapılan iki ilave bunda yoktur. Baş tarafından da yirmi satırlık kısmı yırtılmıştır, eksiktir. Aynı hattat (kâtip) tarafından aynı cins kâğıda yazılmış olan bu suret üzerinde resmî tasdik ve şahitlerin isimleri yoktur. Ayrıca, bu iki vakfiyede ufak tefek bazı metin farkları vardır. Bu farkları biz, tercememizde dipnotlarla belirttik.

Vakfiyedeki Tasdik ve Tevki'ler

Vakfiyenin sol üst köşesinde zamanın Rumili Kazaskeri Hacı Hasanzade Mehmed bin Mustafa Efendinin[10] imza ve tasdiki vardır. İki satır aşağıda ve sağ yanda Anadolu Kazaskeri Ali bin Şeyh Ahmed'in tevki ve tasdiki yer almaktadır.

Mütevelli tarafından yapılan 905 tarihli ilavenin sağ üst köşesinde de adı

---

7) İbn Kemal, Tevarih-i Âl-i Osman, VII. Defter, s. 422, 423.

8) İbn Kemal, adı geçen eser, s. 377-379, 381, 404, 420, 422, 445, 520; Selahattin Tansel, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti**, TTK. Basımevi, Ankara, 1953, s. 141, 142, 210, 224, 225.

9) Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1311, c. III, s. 77.

10) Bu zat, Balıkesirli olup kazaskerlik bir iken işlerin çoğalması yüzünden Anadolu ve Rumili kazaskerlikleri olmak üzere ikiye ayrılınca, 885 (1480)'de ilk defa Anadolu kazaskerliğine tayin edilmiştir. (Bak. İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devrinin İlmiye Teşkilâtı**, TTK. Basımevi, Ankara, 1965, s. 151. 152) Hacı Hasanzade, İkinci Bayezid devrinde de 893 (1487) tarihinde de Rumili kazaskeri olmuştur. (Bak. **Terceme-i Şakaik-i Numaniyye**, Çev. Mecdî Efendi, İstanbul, et-Tıba'atü'l-Amire, 1269, s. 180)

geçen Rumili Kazaskeri Hacı Hasanzade'nin imza ve tasdiki bulunmaktadır.

Vakfiyede Geçen Mevkûfât

1 — Kırkkilise (Kırklareli)'nin nahiyelerinde bulunan üç köy (Osmanlu, Nacaklu, Eranılu).
2 — İki taşlı bir değirmen ile Ahî değirmeni diye bilinen tek taşlı bir değirmen.
3 — Edirne'nin Kendüdönendolap mahallesinde bulunan bir han.
4 — Aynı mahallede bulunan ve çeşitli işlerde kullanılan 16 dükkan.
5 — Dört oda. (Ayrıca sayısı belirtilmemiş birkaç oda daha vardır.)
6 — Tunca ve Meriç arasındaki (yarım) adanın tamamı.
7 — Ipsala'da birbirine bitişik iki hamam.
8 — Kozludere suyu ile dönen iki değirmen ve iki pirinç dingi.
9 — Ipsala'da iki un değirmeni ile iki pirinç değirmeni.
10 — Niş nahiyesinde bir arazi.
11 — Nişova suyu ile dönen sekiz değirmen ve iki pirinç değirmeni.
12 — Koyluç Kalesi dışında bulunan bir hamamın tamamı.
13 — Bahçesi ve bütün müştemilatiyle kendi evi ve ona yakın bir yerde bulunan bir bahçe.
14 — Adil köyünde bulunan bir değirmen.
15 — Biga'daki mandalarıyla Gelibolu geçidindeki ağnam vergileri.
16 — Salih Ada karşısındaki iki değirmen ile kendi arazisinde ortakçılık yapan gayr-i müslimler (kefere).

Süleyman Paşa Vakfının Son Durumu

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan 403 No. lu defterin 694. sahifesi ile 5 No. lu defterin 459 kırmızı numaralı sahifesinde şahsiyet kaydına rastladığımız bu vakfın tevliyeti, 1303 (1885) tarihinde, evlâd-ı vâkıftan Aişe Sıddîka Hanımın yerine Derviş Fıtnat Hanıma tevcih edilmiştir. 1321 (1903)'de Derviş Fıtnat Hanımın hayatta olmadığı ve tevliyetinin başkasına tevcih edilmediği gözönüne alınarak, tevliyeti 10 yıldan fazla açık kaldığı için, Vakıflar Kanununun 39. maddesi uyarınca 20/3/1947 tarihinde Vakıflar Genel Md. lüğü İdare Meclisinin 168 sayı ve 161 No.lu kararıyla zapt edilmiştir (Zabıt Kutusu: 68, No: 947/933).

Vakfiyenin Tercemesi

«Bu, vâkıfın vakfın esasına ait yazılı sözü olup benim indimde şartlarına uygun olduğu anlaşılmış ve tasdik edilmiştir. Ben, halkın en fakîri Kazasker Muhammed bin Mustafa bin el-Hâc Hasan'ım». ( )

المحرر قوله من أصل الوقف
وشرائطه محقق عندى وأنا افقر الورى
محمد بن مصطفى بن الحاج حسن القاضى
بالعسكر المضور

«Bu yazılı belge bana arz edildi ve doğru olan şerîate uygun görüldü; onu kabul ve imza ettim. Ben, Anadolu Kazaskeri fakîr Ali bin Şeyh Ahmed'im». (

عرض على هذا الكتاب ووجد موافقا للشرع
الصواب قبلته وامضيته وأنا الفقير على
بن شيخ احمد القاضى بالعسكر المضور فى
ولاية آناطولى

«Hamd O Allah'adır ki ululuğunun çölünde akıl sahiplerinin akılları yolunu şaşırmış ve yüceliğinin denizlerinde büyük bilginlerin anlayışları hayrete düş-

müştür. O'nu tam olarak bilmek konusunda peygamberler ve veliler âciz ve yeteneksiz olduklarını itiraf etmişlerdir. Bütün kâinât O'nun varlığının zorunlu olduğuna, O'na yokluk ve fânîlik ârız olamıyacağına tanıklık etmiştir. İyilerin kalplerini hayırların kaynakları, iyilik, takvâ ve güzel işlerin merkezleri haline getiren O'dur. Büyük lutfü sayesinde peygamberleri vâsıtasıyla kullarını, uyansınlar ve fânî dünyadan bâkî âhirete kendileri için bir nasip göndersinler diye gençleri ihtiyarlaştıran ulu bir günden sakındıran, yine O'dur. Güzel eserleri yaratan, en güzel iyilikleri ihsan eden de O'dur.

«O'nun sonsuz nimetlerine, yaygın ve bol ihsanlarına şükrederim. Felâketlerin gelişine karşı bir hazırlık ve çetin gün için bir azık olarak kabul ettiği bir tanıklıkla şahâdet ederim ki eşi-ortağı olmayan, Bir olan Allah'tan başka Tanrı yoktur ve yine şahâdet ederim ki kesin bir huccet, büyük bir izzet ve özlü sözlerle gönderdiği Muhammed O'nun kulu ve elçisidir. Allah O'na, O'nun yakınlarına ve doğan yıldızlar mesabesinde olan sahâbîlerine salât ve selâm ihsan etsin!»

الحمد لله الذى تاهت فى بيداء
كبريائه عقول العقلاء وولهت فى بحار
عزته افهام الراسخين من العلماء واعترف
بالعجز والقصور عن كمال معرفته الاولياء
والأنبياء وشهدت الممكنات بوجوب
وجوده وامتناع العدم عليه والفناء جاعل
قلوب الابرار ينابيع الخيرات ومعادن البر
والتقوى والحسنات ومحذر عباده من

فضله العظيم بواسطة الرسل من يوم عظيم
يجعل الولدان شيباً ليتنبهوا ويقدموا من
الدنيا الفانية الى الآخرة الباقية لأنفسهم
نصيبا ومبدع البدائع وموسّع الطاف الصنائع
احمده على احسانه المتتابع وافضاله السابغ
الشائع واشهد أن لا اله الا الله وحده لا
شريك له شهادة اتخذها عدة لنزول الفجائع
وذخراً لليوم القارع واشهد أنّ محمداً عبده
ورسوله أرسله بحق قاطع وعزّ قامع وكلام
جامع صلّى الله عليه وعلى اله واصحابه الانجم
الطوالع.

«İmdi büyük ve yüce, aziz ve ulu, iyilik yapan ellerin sahibi, yıldızlar gibi himmetli, melekler gibi ahlâklı, hayırlar yapan, iyilik ve bereketlerin kaynağı, sadakaların ocağı, güzel huyları kendisinde birleştiren ve Yaradan Ulu Tanrı'nın inayetine ermiş olan Emîr **Süleyman Paşa bin Abdullah** — izzeti daim ve hayırları ziyade olsun! — bildi ki dünya denîdir, ölüm yuvasıdır, imtihan yeridir, firar yurdudur, karar yurdu değildir, bakâdan yoksundur, fenâ bulmaya mahkumdur, üstündekilere zahmet ve yorgunluktan başka bir şey vermez, âdeti bulut gibi geçip gitmektir, serap kadar değersizdir, üzerinde ebedî olarak kalmak isteyenleri yere serer, arzularının peşinde gidenleri yere çalar, hiçbir peygamber, peygamber olduğu için ve ululuk satan hiçbir inatçı güçlü olduğu için onda ebediyyen kalmamıştır, o çocuklarını öpen ve sonra tokatlayan, yavrularını birazcık emzirip sonra da uzaklaştıran bir ana gibidir. Dolayısıyla O, uzun emeller peşine düşmedi, yaptığı işleri

gözönüne aldı, her zaman lâyık-ı veçhiyle Allah'tan korktu.

فأمّا بعد فان الأمير الكبير المعظم والعزيز
المفخّم ولىّ الأيادى النعم فلكىّ الهمم
ملكى الشيم صاحب الخيرات منبع اليمن
والبركات معدن الصّدقات جامع مكارم
الاخلاق المخصوص بعناية الملك الخلاق
سليمان باشا بن عبد الله دام عزّه وزاد
خيراته لما علم أن الدنيا الدنيه مأوى
المنيه ومثوى البليه دار فرار لا دار قرار
معدومة البقاء معروضة الفناء يخلق
ساكنها بالتعب والعناء دأبها أن يمرّ بالسّخا
وتعزعن التراب من اخلد اليها اصرعته
ومن اقتضى شهواتها صرعته لم يخلد فيها
نبىّ لنبوّته ولا جبّار عنيد لقوّته امّر تقبّل
أولادها ثم تلطم وترضع بنيها قليلا ثم تفطر
قصّر أمله وحصر عمله واتقى الله فى اوقاته
حق تقاته .

«Böylece O, saatlerini ibadet ve taata hasretti, gönül vererek düşünüp taşındı, azık biriktirmek için kollarını sıvadı, âhiret için hazırlık fırsatını kaçırmadı, Yüce Tanrı'nın «Allah kime hidayet ederse işte o doğru yolu bulmuştur, Allah kimi saptırırsa artık onun için bir yol gösteren yoktur.» (A'raf : 178, Zumer : 23) sözlerine kulak vererek va'd ve va'id'den ibret aldı.

«Sözlerinin özü ve düşüncesinin neticesi bu olunca, beyan halinde, herhangi bir vâsıta ve tercümana başvurmaksızın kendi diliyle söyleyerek, tasarruf ve teberrularında müstakil, başına buyruk ve kendisine ait olan malların helal olduğundan emin olarak, riya şâibesinden uzak ve temiz bir niyetle, aydın ve nurlu bir kalp ile, Yüce Tanrı'nın «Sadaka veren erkek ve kadınlara, Allah için güzelce ödünç verenlere kat kat karşılık verilir ve onlar için cömertçe bir mükafaat vardır.» (Hadîd : 18) âyetinde bildirilen Allah'ın büyük lûtfunu ve geniş fazlını umarak, O'ndan gufran yağmurlarını üzerine taşırmasını, kendisini cennetinin ortasına indirmesini, büyük mükâfaatına erdirmesini ve «Ademoğlu ölünce ameli sona erer, ancak üç şeyden dolayı ameli kesilmez : kendisine dua eden iyi bir çocuk, faydalanılan bir ilim ve sürekli olan bir sadaka.» buyuran Hz. Peygamberin, «Kıyamet günü insanlar arasında hüküm verilinceye dek mü'min sadakasının gölgesinde durur.» Hadîsinde geçtiği üzere kendi gölgesinde gölgelendirmesini dileyerek, «O gün herkes yaptığı iyiliği karşısında hazır bulacak ve yaptığı kötülükle de kendi arasında uzak bir mesafe olmasını arzu edecektir» (Âl-i İmran : 30), «O gün kişi kardeşinden, anasından, babasından, eşinden ve oğullarından kaçacak, o gün herkesin kendisine yetecek bir derdi olacaktır.» (Abese : 34 - 37) ve «O gün mal ve oğullar fayda vermez; ancak Allah'a temiz bir kalp ile gelenler müstesnâdırlar.» (Şuarâ : 88, 89) âyetlerinde geçen Allah'ın acıklı azabından ve sür'atli hisabından korkarak, onun tarafından bu vakıf yapıldığı vakit kendi hakkı ve mülkü olup elinde ve tasarrufu altında bulunan aşağıdaki mallarını zat-i âlîsinin şahitler huzurunda vakıf, tasadduk ve habsettiğini ikrar ve itiraf eyledi :

«Kırkkilise'nin nahiyelerinde bulunan şu üç köyün tamamı : 1) Osmanlu köyü. Bunun hududu, Çatakdere diye bilinen vâdîden başlar ve buradan giderek Demircilü köyünde bulunan Delüklükaya diye tanınan taşa ulaşır. Buradan geçerek ve aşağı inerek adı geçen köyün altında bulunan kabristanın yanındaki Eskiyol diye bilinen yola varır. Buradan yol boyunca gider ve Müstecap Köprüsü denilen köprüye ulaşır. Oradan yol boyunca gider ve Kaynarca vâdîsine varır. Buradan vâdî boyunca yükselir ve armut ağacına ulaşır. Oradan yükselerek Nureddin köyü sınırında olan ve De-

pe diye bilinen yerin üstündeki tepeye varır. Buradan Sırt denilen yere gider ve eski yola ulaşır. Oradan giderek merhum Yakup Paşa vakfına varır. Buradan da Eskipazar'a giden umumî yolda nihayet bulur.2) Nacaklu köyü. 3) Eranılu köyü. Bunun hududu da, Eskipazar'a giden umumî yolun yanında bulunan Kâtip vâdisinden başlayıp Dabbağlar vâdisine iner. Oradan vâdî boyunca devam eder ve yükselerek Atkoşusu diye tanınan yerdeki tepeye varır. Buradan aşağı inerek Uzeyr bin Turak ve Davud Fakı bin Kasım'ın arazileri arasından geçer ve Taşdökündüsü denilen yere ulaşır. Oradan inerek devam eder ve Kaba ballut denilen palamut ağacına varır. Buradan aşağı doğru giderek Kızılağaç ırmağının geçidine ulaşır. Oradan devam ederek Mustafa'nın arazisi ile Nacaklu köyü arasında biten armut ağacına varır. Buradan devamla Çatalarmut diye bilinen eski köyün arazisindeki armut ağacına ulaşır. Oradan Ahmed yoluyla gider ve Balıkludere denilen vâdiye varır. Buradan giderek Sarniç diye bilinen yere ulaşır. Oradan devamla Karaomca denilen vâdîye varır. Oradan giderek Ziyaret denilen yere uğrar ve Kabaklıpınarı diye tanınan yere ulaşır. Buradan devam ederek Erkpınarı ile Kayapınarı'na varır. Buradan gider ve Hisarlu vâdîsine ulaşır. Oradan yükselerel Kurtpınarı diye tanınan akar çeşmeye varır. Buradan devam ederek Konuk Elâki denilen yere ulaşır. Oradan Adil Çalı diye bilinen yere doğru yükselir. Buradan Sarbcadere denilen vâdîye iner. Buradan vâdî boyunca giderek Akyarderesi diye tanınan vâdîye ulaşır. Oradan devamla Kızılağaç ırmağının sınırında bulunan Cansuz Mahmud Seddine varır ve ırmak boyunca giderek Sırt'taki vâdîye ulaşır. Buradan yükselerek devam eder ve Sekban Ivaz'ın sulaklarından geçen yola varır. Oradan Köşbe'ye varır ve Haydarlu yolu boyunca giderek Dilkü-ini denilen yere ulaşır. Ve Kara Dumuci köyü yakınından ayrılan vâdîde nihayete erer.[1]

«Bir hamam ve bir damda dönen iki değirmen ile Ahî değirmeni diye tanınan tek taşlı değirmenin tamamı[2].

«Edirne'nin Kendüdönendolap mahallesinde kâin olup yeri herkesçe bilindiği için hududunun belirtilmesine ihtiyaç bulunmayan han'ın hepsi[3].

«Hepsi Edirne'nin adıgeçen mahallesinde bulunan ve yerleri herkesçe bilindiği için hudutlarını anlatmaya lüzum olmayan kasap, kelleci, boyacı, baytar, dellâk dükkanlarının tamamı ile içerisinde istenilen herhangi bir şey satılabilecek olan diğer bir dükkanın bütünü.

«Aynı mahallede bulunan ve yerleri herkesçe bilindiği için tahdidine lüzum olmayan birbirine bitişik odalarla birlikte on dükkanın tamamı.

«Yine adıgeçen mahallede olup yerleri herkesçe bilinen okutma odası (dershane) ile Kur'an öğreticisine mahsus üç odanın hepsi[4].

«Tunca ve Meriç arasında bulunan adanın tamamı.

«Sınırlarının belirtilmesine ihtiyaç olmayan, birbirine bitişik olan ve İpsala'da bulunan iki hamamın tamamı[5].

«Tahditlerine lüzum olmayan ve Kozludere suyu[6] ile dönen iki değirmenle Dink diye bilinen iki pirinç değirmeninin hepsi.

---

1) Surette bu üç köye ait hudutlar belirtilmemiş ve sadece «meşhur olduğu için hudutlarının belirtilmesine gerek olmadığı» kaydedilmiştir.

2) Suret: «Yerleri herkesçe bilindiği için sınırlarının belirtilmesine ihtiyaç yoktur.»

3) Surette bu handan söz edilmemektedir.

4) Suret: «Bunların hepsinin hudutları, kıbleden İskele mahallesine, kuzeyden umumî yola, batıdan merhum Abdullah Bey hamamından gelen ve Tunca ırmağına akan suya ittisal eder.»

5) Suret: «Hudutları, batıdan Işık İlyas zâviyesi ile Pabuççu Musâ'nın evi kuzey ve doğudan umûmî yol, kıbleden çarşıdır.

6) Suret: «ki bu su ile prinç ekimi yapılır; bu suyun bütün gelirini vakfetti; sınırları da Hacı Huseyn bin Hacı Turud, Ali bin Eşeklü ve Lutfî bin Hacı İlyas'ın mülklerine bitişiktir.»

«Ödıgeçen nahiyede (Ipsala) olup tahdidine ihtiyaç olmayan iki un değirmeni ile iki pirinç değirmeninin hepsi[7].

«Niş nahiyesinde Çernebare denilen Korvingırad'ın sınırı içerisinde olup yeri herkesçe bilindiği için hudutlarını beyana lüzum olmayan arazi parçasının tamamı[8].

«Yerleri herkesçe bilindiği için sınırlarının belirtilmesine ihtiyaç olmayan ve mezkur arazide bulunan Nişova suyu ile dönen bir damdaki dört değirmen ile yine bir damdaki iki pirinç değirmeninin hepsi[9].

«Niş nahiyesinde olup Kürine ve Rijne sınırı içerisinde olup hududunu belirtmeye lüzum bulunmayan ve Nişova suyu ile bir damda dönen dört değirmenin tamamı.

«Koyluç Kalesi dışında bulunan ve hudutlarını belirtmeye gerek olmayan hamamı, arazisi, kuyusu, dolabı ve bütün müştemilâtıyla.

«Bu vakfedilen şeylerin hepsini bütün hudutlarıyla, haklarıyla, yollarıyla, dahilî ve haricî, zikredilsin veya edilmesin, adı söylensin veya söylenmesin bütün menfaatleriyle birlikte vakfetmiştir.

«Adıgeçen vâkıf — Allah iyiliklerini daim etsin —, yukarıda anılan vakıflardan[10] hasıl olan gelirlerin hepsinden önce ihtiyaca göre bu vakıfların tamirlerine harcanmasını şart koştu.

«Bu vakıfların gelirinden, Hz. Peygamber'in «Allah için kim bir mescid inşâ ederse ona da Allah cennette bir ev inşâ eder.» hadîsine uyarak Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla Edirne şehrinin Kendüdönendolap mahallesinde[11] yaptırıp vakfettiği camiin imamına her zaman tedavülde bulunan beş gümüş dirhem yevmiye tayin etti.

«Aynı camiin hatîbine de her gün için dört dirhem tahsis etti.

«İki müezzin için günlük üçer dirhem olmak üzere altı dirhem tayin etti.

«Baş hâfız için günlük üç dirhem tahsis etti.

«Diğer camilerde maruf olan âdet üzere adıgeçen camide sıra ile ezberden Kur'an okuyup sevabını vâkıffın ruhuna bağışlamaları için, her birisine birer dirhem verilmek şartıyla, dört hâfıza günde dört dirhem tayin etti.

«İlim sahibi oniki kişiye, her birisi Kur'an-ı Kerim'den birer cüz okuyup on cüzün sevabını vâkıfın ruhuna ve iki cüzün sevabını da şehid kardeşi Mahmud Bey'in — Allah toprağını bol etsin — ruhuna bağışlamaları için, herbirisine günlük birer dirhem olmak üzere, oniki dirhem tahsis etti.

«Adıgeçen camide muarrif olarak çalışan kimseye günlük bir dirhem tayin etti.

«Cuma günü namaz vaktinin geldiğini bildiren şahsa günlük bir dirhem tahsis etti.

«Kayyimler arasında alışılagelmiş usul üzere cemiye hizmet eden kayyime günlük iki dirhem tayin etti.

---

7) Surette sadece, «iki un değirmeni ile iki pirinç değirmeninin hepsi» denildikten sonra şu sözler geçmektedir: «Hepsi adıgeçen nahiyede bulunan ve pirinç ekiminde kullanılan ırmağın tamamını vakfetti. Hudutları da batıdan Müsellim'in mülküne, doğudan Şahlar yoluna, kıbleden Ceviz vâdîsinden geçip Receb'in arazîsine ve kuzeyden Gülmez ırmağına bitişir.»

8) Suret: «Hudutları, Çernebare diye bilinen pınardan başlayıp bu pınarın batı yanında İsmail'in arazisi ile bu arazînin doğusundan geçip batıya doğru ilerleyerek orman içerisindeki ırmağa bitişir. Bu ırmağı geçerek Dişbudak ağacına, oradan Nişova Akduğu Yar denilen ırmağa, bu ırmaktan Hendek başına, oradan kıble cihetinde Çernebare denilen mezkur pınara ulaşır.»

9) Suret: «Bu su ile pirinç ekimi yapılır ve bu suyun gelirini de vakfetti.»

10) Vakfiyenin aynı satırında iki kere «evkaf» (vakıflar) yerine yanlışlıkla «evlad» yazılmıştır ve sonradan üzeri çizilerek düzeltilmiştir. Surette bu yanlışlıklar yoktur.

11) Suret: «Zenfiruz mahallesinde».

«Camideki lamba ve kandillerin yağı için günlük bir dirhem tahsis etti.

«Yarısı mezkur caminin hasırı ile dershanenin hasırına harcanmak üzere, diğer yarısı da caminin bahçesine bakan kimseye verilmek kaydıyla, hergün için bir dirhem tayin etti.

«Çocuklara ders veren şahıs için günlük dört dirhem tahsis etti.

«Vâkıf-şerefi daim olsun - azadlı kölelerinin zikri geçen köylerde oturmalarını, arazîyi ekip biçmelerini, hâsılaâtın ondabirini (öşür) vermelerini ve onlardan aslâ başka vergi alınmamasını[12] şart koştu.

«Köylerde[13] vakfetmiş olduğu caminin imamına günlük dört dirhem para ve her sene iki mut buğday tayin etti.

«Aynı camide müezzinlik yapan kim seye de günlük iki dirhem tahsis etti.

«Bu caminin hasır ve çırasının yağı için günlü kbir dirhem tayin etti.

«Adıgeçen vakıfların kâtibi için hergün beş dirhem tahsis etti[14].

«Koyluç'taki hamamın gelirinden Havale diye tanına Güzelcehisar'ın dışında bulunan su kuyusunun tamiri için günlük bir dirhem tayin etti[15].

«Adıgeçen vâkıf — izzeti daim olsun — birkaç odası ve avlusu bulunan evini, bu eve bitişik bahçesini ve bu eve yakın bir yerde olan diğer bir bahçesini ve Adil köyündeki değirmenini, kardeşi merhum Mahmud Bey'in çocukları Mehmed Çelebi ile Hani Hatun'a, sonra bunların çocukları ve nesilden nesle, batından batna çocuklarının çocuklarına vakfetti. Nesilleri tükenince — Allah onları tükenmekten korusun — ve onlardan hiç kimse kalmayınca onun da öteki vakıflarına katılmasını şart koştu.

«Bu vakıfların tevliyetini, hayatta olduğu sürece kendisine, sonra kardeşinin oğlu adıgeçen Mehmed Çelebi'ye, sonra onun çocuklarının bu işe en elverişli (aslah) olanına, sonra nesilden nesle, batıdan batna, erkek olsun kadın olsun, yaşça büyük olsun küçük olsun onun çocuklarının çocuklarının en elverişli olanına şart koştu[16]. [Nesilleri tükenir ve onlardan da kimse kalmazsa][17] tevliyet, azadlı kölelerinin en elverişli olanına, sonra azadlı kölelerinin oğullarının en elverişli olanına, sonra nesilden nesle, [batından batna][18] azadlı kölelerinin oğullarının oğullarına, sonra zamanın Sultanına intikal eder.

«Vâkıf; uygun bir maslahat bulunduğu takdirde görevlilerin işine sonverme, yerlerine başkalarını tayin etme, ücretlerini artırma veya eksiltme gibi sözü edilen iki cami ve diğer vakıflara ait işlerde yetkinin tamamen mütevellînin elinde olduğunu şartlar arasında beyan etti.

«Bu vakıf sahih, şer'î ve mübbet bir hayır olarak vakfedilmiştir. o, uyulması bakımından açık, hüküm bakımından ebedî, caiz, tamamen kesin ve şerîat esasına uygun, hükmün gereğini hâvî, geçerliliğine engel olacak şeylerden hâlî, bü-

12) Her iki vakfiyede de bu cümle, «alınmasını» şeklinde olumludur; fakat sözün gelişine göre olumsuz olması daha doğrudur. Esasen her iki vakfiye metnine dikkatlice bakılınca olumsuzluk edatı (lâ) nın silinmiş olduğu anlaşılmaktadır. Oysa bu edatın silinmemesi gerekirdi.

13) M. Tayyib Gökbilgin'in 370 n. Tapu Defterindeki kayda atfen belirttiğine göre, Süleyman Paşa'nın, Ferecik kazasında da bir cami yaptımış ve İndil-Virûnî köyü ile Işıklar, Eynebeği ve Bayramlu cemaatlerini bu vakfa tahsis etmiş olduğu anlaşılmaktadır. (Bak. Edirne ve Paşa Livâsı, s. 339). Sanırım vakfipede sözü edilen cami budur.

14) Suret : «tahsildarı».

15) Suret : «ve yukarıda yazılı vakıflara mütevellî olan kimseye her gün için on dirhem ücret tayin etti.»

16) Surette, «erkek olsun kadın olsun, yaşça büyük olsun küçük olsun» kayıtları yoktur.

17) Köşeli parentez içindeki cümle suretten alınmıştır.

18) Bu parentez içerisindeki cümle de suretten alınmıştır.

tün sıhhat şartlarını câmi' ve müctehit imamlardan — Allah onların hepsinden razı olsun — vakfın sıhhat ve lüzumunu kabul edenlerin kavline göre inkâr, davâ ve şahitlerin şahâdetleri gibi tescil ve hükmün şartları gözönüne alınarak tescil edilmiş, sıhhat ve lüzumu karara bağlanmıştır.

«Bu vakıf, hiçbir şekilde ve hiçbir sebepten dolayı satılmaz, bağışlanmaz, rehin olarak verilmez, devir ve temlik edilmez, boş yere harcanmaz; aksine o, müebbet olma esasına göre devam eder. Onun daimî sımsıkı şartına uyulur. Günlerin geçmesi onu bozmaz, ay ve yılların tekrarlanması onu eksiltmez. Zaman ve vakitler geçtikçe onu yenileştirir. O, yeryüzü ve üzerindekiler, vârislerin en hayırlısı olan Allah'a kalıncaya kadar miras olarak kimseye verilmez.

«Allah'a, Peygamber'e ve âhiret gününe inanan hiçbir halife, sultan, melik, vezir, emîr, kadı, müfti, müderris, muhtesip ve halktan herhangi bir kimsenin bu vakfı bozmak, eksiltmek, değiştirmek, tebdil etmek, ibtal ve ihmal etmek, başka şekle sokmak ve işlemez hale getirmek hakkı yoktur. Kim bu vakfı bozmak ve değiştirmek isterse, isteyerek onu ibtal ve tağyire yönelirse haram olan bir iş yapmış ve günaha girmiş olur. Bir mü'min buna nasıl girişir ve Allah'tan korkan bir muvahhid böyle bir işe nasıl atılır! Peygamber —Sallallâhu aleyhi ve sellem—, «Kişinin hakkı olmadığı halde aldığı bir karış toprağı, Allah, yedi kat yer kadar yapıp cehennem ateşi içerisinde onun boynuna dolar» ve Yüce Tanrı da, «Zâlimlere Allah acıklı bir azap hazırlamıştır.» (Dehr: 30), «Bilin ki Allah'ın laneti haksızlık yapanlaradır.» (Hud: 18) buyurduktan sonra..

«Kim Allah'ın Kitabına, Peygamber'in Sünnetine muhalefet ederse, Allah ve Resûlünün haram kıldığı şeyi helal sayarsa ve müslüman kardeşinin vakfını bozmak için çalışırsa Allah'ın gazabına uğrasın, yeri cehennem olsun — ki burası ne fenâ bir yerdir — ,Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun! Onun hisabını görüp karşılığını verecek olan, türlü azap ve çeşitli ikaplarla onu cezalandıracak olan Allah'tır : «O günde zâlimlerin mazeret beyanı fayda vermez, lenet onlaradır ve onlara kötü bir yurt vardır. «Mü'min: 52), «Bugün herkes kendi kazancının karşılığını görür; bugün haksızlık yoktur; Allah çok çabuk hisaba çekicidir.» (Mü'min : 17).

«İşte bu minval üzere işbu vakfiye, şahitler huzurunda Cumâda'l—Âhire ayının sonlarında sekizyüz doksansekiz yılında yazılmıştır[19].

«Şâhitler .....

«Hafız bin Abdulvedud el-Vezir el-hakîr

«İbrahim bin Halil el-Vezir el-fakîr

«Ali bin Abdulhayy el-Vezir el-fakîr

«İskender bin Abdulgaffar el-Vezir el-fakîr»

شهد بما فيه

شهد بما فيه حافظ...

شهد بضمونه ابراهيم ...

شهد بما فيه علي بن عبد الحيّ ...

شهد الحال اسكندر ...

«Katip Sirac bin Tayyib es-Sunsay. Hamza Bey bin Abdullah. İsa Bey bin Ahmed el-Hafız. Yunus bin Abdullah. İsmail bin Abdullah. Yusuf bin Abdullah el-kâtib. Osman bin Abdullah. Mahmud bin Abdullah es-Silahî. Hüseyin bin Ab-

19) Suret burada bitmiştir.

dullah. Mustafa bin Abdullah. Hüseyin bin Abdullah (diğer).»

وكاتب الحروف سراج بن طيب الصوناى
وحمزه بك بن عبد الله وعيسى بك بن احمد
الحافظ ويونس بن عبد الله واسماعيل بن
عبد الله ويوسف بن عبد الله الكاتب
وعثمان بن عبد الله ومحمود بن عبد الله السلاحى
وحسين بن عبد الله ومصطفى بن عبد الله
وحسين بن عبد الله الآخر ...

(EK : I)

«Adıgeçen vâkıf — Allah hayrını daim etsin —, Biga'daki mandalarıyla Gelibolu geçidindeki koyunlarının vergilerini, Demirciden satınaldığı değirmen ile Salihada karşısında bulunan değirmenini ve kendi mülkünde tarım ortakçısı olan kâfirleri (gay-i müslim köleleri) de vakfetti.»

(EK : II)

«Mesele yazıldığı üzeredir. Bunu, Kazasker fakîr Muhammed bin Mustafa bin el-Hac Hasan yazdı.»

الأمر على ما حرّر فيه زبره الفقير محمد بن
مصطفى بن الحاج حسن القاضي بالعسكر
المنصور ...

«Bu vakfiyede adıgeçen ve kendisini âzad eden efendisi merhum ve mağfur-leh Süleyman Paşa'nın vakıflarının mütevellîsi Osman bin Abdullah, vâkıfın şartı gereğince Dimetoka kazâsının Ahur köyü denilen karyesinde, adıgeçen vâkıfın vakfa bir şey bina etmek veya bir mülk almak amacıyla vakfetmiş olduğu meblağın bir kısmı ile, bir hamam yaptırmış ve onu vakfiyede zikredilen vakıflara katmıştır. İşte bu da, diğer vakıfları gibi vâkıfın bir vakfı olmuştur.

«Adıgeçen mütevellî, tevliyet yetkisine dayanarak zamanın hükümdarının bilgisi altında anılan vakıfların[20] gelir fazlası ile günlüğü iki dirhem olmak üzere iyi bir kimseyi, vakfiyede geçen dershane'de tekbaşına öğretim işine gücü yetmeyen öğreticiye yardımcı olması için vazîfelendirmiştir. Dağınık yerlerde oldukları için adıgeçen vakıfların gelirlerini bir tahsildarın tek başına toplamaya gücü yetmediğinden mezkur hamam ile vâkıfın Edirne'deki camisi civarında bulunan dükkan ve odaların ve Ipsala'daki iki hamamın gelirlerini tahsil etmek amacıyla günlük iki dirhem ücretle iyi bir şahsı görevlendirmiştir.»

«Bu vakfiyenin şahitler huzurunda yazılma ve imza edilme işi, Safer ayının ilk günlerinde dokuzyüzbeş yılında olmuştur.»

«Şahitler .....»

«Mahmud es-Silahî

«Hamza bin Abdullah es-Silahî

«Mustafa bin Süleyman el-Katib

«Yunus bin Abdullah el-Askeri

«Sinan bin Abdullah el-Hayyat

«Sancaktar Sinan el-Hatîb bin Muhammed el-fakîr

شهد بما فيه محمود السلاحى
حمزه بن عبد الله السلاحى
مصطفى بن سليمان الكاتب
يونس بن عبد الله العسكرى
سنان بن عبد الله الخيّاط
سنجقدار سنان الخطيب بن محمد الفقير

20) Vakfiyede «evkaf» (vakıflar) yerine «evlad» şeklinde yazılmıştır. Bunun bir kalem hatâsı olduğu muhakkaktır; dolayısıyla biz de «vakıflar» şeklinde düzelterek çevirdik. Nitekim aynı hatâ, asıl vakfiyede de iki kere işlenmiştir ve sonradan da üzerinde düzeltme yapılmıştır. (Bak. dipnot, no. 10).

الحمد لله الذي أصل الوجود
و ربط بحبه عبده و أنا
نشهد أنه المعبود المستحق
للحمد الذي العالي المكرم الله

الحمد لله الذي اتخذ نبيه كريمه عقول العقلاء وملأ قلوب العارفين بأنوار
من العلماء واعترف بالعجز والقصور عن كنه عرفة الأولياء والأنبياء وشهد
بوجوب وجوده واتساع العدم لعلمه والغناء جاعل قلوب الأبرار ينابيع الخيرات
ومعادن البر والتقوى والحسنات وممهد عباده مرضاته العظيم بوسطة الرسل
وروح قدسه بجعل الولاة شيعته ليتبعوا أوامره الدينية الفائقة إلى الآخرة
الباقية لا منهم نصيبه ومتبع الدائم وصانع الصنائع
المحمود على لسان الخلائق والفضائل التابع الشائع والحمد لله لا إله إلا الله
وحده لا شريك له شهادة اتخذها عدة لنزول الفجائع وذخرا لليوم الفارع ونشهد أن
محمدا عبده ورسوله الداعي الحق قالع وعن قارع وكل جامع صلى الله عليه وعلى آله
وأصحابه الأئمة الفرقة

أما بعد فالرأي
الأعظم والرشد المفهم وفي الإباء النعوم فلك المهم ملكي الشيم صاحب
الحرمات ومنبع الهبات والبركات ومعدن الصدقات وجامع مكارم الفضائل

عرض نسخة الكتاب على الأصول المعتمدة والمقابلة عليها والمصححة
العرض هو قراءة الكتاب على العالم أو بقراءة غيره وهو ناظر في الأصول
وقوله أن الرأي

المخص بعناية الملك الخلاق سليمان باشا بن عبد الله دام عزه وزاد خيراته ما علم
ان الدنيا الدنية، ملوى المنية، ومثوى البلية، وان قراره لا طله غادره
معدومة البقاء، معرضة افناه، مشوبة بالتعب العناء، وان الزمن
بالسحاب، وتعرف السراب، من اعلق بها اضر عنه، ومن اقتنى شهواتها ضر عنه
ليخلد فيها بني لبنونة، واجتاز عن لقوته، او تقبل ولدها ثم تلطمه،
وتجرح فيها قليلا ثم تنظره وقصارا، وحسبه، انى في اوقاته من تفانيه
وقوته على الطاعات ساعاته، وليس النظر بنصرة الفؤاد، وتثمر في اطهر الزاد
وقصر على اقتناء العدة والعتاد، ليوم المعاد، واعتبر بالوعد الايعاد، موقنا بان
يهدى الله فهو المهتدى، ومن يضلل فما له من هاد، ولما كان مدار الخبر
كلامه، وقصارى تذكرته، ان اوعز واشد على نفسه النزيهة متوقها بلسانه
حال البيان، من غير واسطة حاجب ولا ترجمان، مستلذا بذاته، مستبدا
بتقرباته، وتبرعاته، مأمونا فيما يتيه انه قد وقف على صدق حسن نيته مضافا
عن شائبة الرياء، وطوية صافية النور والضياء، رجاء فضل الله العظيم
وانتظار اجره الجسيم، في قوله تعالى ان المصدقين والمصدقات واقرضوا الله
قرضا حسنا يضاعف لهم ولهم اجر كريم، ورغبة في ان يفيض عليه من سحائب

عفوه وتحايا يجزيه جنانه وعجل بجميل مثوبته وبظله نظله كما ورد
في الحديث النبوي صلى الله عليه وسلم المؤمن في ظل صدقته يوم القيامة
حتى تقضى بين الناس وقال عليه السلام اذا مات ابن آدم انقطع عمله الا من ثلاث
ولد صالح يدعو له وعلم ينتفع به وصدقة جارية وهبة منه جميع عذابه
وسريع حسابه يوم تجد كل نفس ما عملت من خير محضرا وما عملت من سوء تود
لو ان بينها وبينه امدا بعيدا ويوم يفر المرء من اخيه وامه وابيه وصاحبته
وبنيه لكل امرئ يومئذ شان يغنيه ويوم لا ينفع مال ولا بنون الا من اتى الله
بقلب سليم ما كان خيرا رقبه وفي يده وتحت تصرفه الى حين صدور هذا الوقف من
وذلك جميع القرى الثلث الكائنة في نواحي قرية
احدها قرية عثمان وحدودها تبتدئ من الوادي المعروف بخناق دره
ومنه يذهب ويصل الى الخرب المعروف بذكر كاوقا الكائن في قرية دمن جبلي
ومنه يمر وينزل ويصل الى الطريق المعروف باسكويل عند المنارة الكائنة تحت
القرية المذكورة ومنه يذهب على الطريق ويصل الى الجسر الاخر ومنه مستقيما كوبرسي
ومنه يذهب على الطريق ويصل الى وادي قيزخه ومنه يصعد على الوادي ويصل
الى شجر الكمثرى ومنه يصعد ويصل الى التل الذي فوق المضيق المعروف بلدبه

في سيف قرية نور الدين ومنه يذهب على الارض المعروفة بحرث ويصل الى المزارع
العتيق ومنه يذهب ويصل الى وقف الحرمين بقرب باشا ومنه يذهب وينتهي
الى الطريق العام المار الى اسكي بازار وثانيها قرية نجاقلي وثالثها قرية اركلر
حدودها تبتدئ من وادي الكاتب الكائن عند الطريق العام المار الى اسكي بازار
وينزل الى وادي الدباغين ومنه يذهب على الوادي ويصعد ويصل الى التل
الكائن في الارض المعروفة بآش قوشي ومنه ينزل ويمر في ارض عريضة طريق
وفي ارض داودية بن قاسم الى موضع معروف بطاش دوكندسي ومنه ينزل ويذهب
ويصل الى شجر البلوط المعروف بقبه بلوط ومنه ينزل ويذهب ويصل الى معبر قزيل ايغاج
ومنه يذهب ويصل الى شجر الكمري النابت في ارض مصطفى وبين قريه نجاقلي
ومنه يذهب ويصل الى شجر الكمري الواقع في ارض قرية عتيقة المعروف بحاج الزيد
ومنه يذهب على طريق احمد ويصل الى وادي معروف بالقلوجه ومنه يذهب ويصل
الى موضع معروف بسرنخ ومنه يذهب ويصل الى الوادي المعروف بقرآوبجه
ومنه يذهب على الموضع المعروف بزيارت ويصل الى الموضع المعروف بقباقلي بيكاري
ومنه يذهب ويصل الى الرابيكاري وتمامي حدودها ومنه يذهب ويصل الى وادي حصارتي
ومنه يصعد ويصل الى عين جارية معروفة بتردبيكاري ومنه يذهب ويصل

الى موضع معروف بقوق الاكبي ومنه يذهب ويصعد الى موضع معروف بعارة الي
ومنه ينزل الى وادى معروف بصرنجه دره ومنه يذهب على الوادى ويصل
الى وادى معروف باقيار دره سى ومنه يذهب ويصل الى سلباس بحدود
الكاين فى حدة نهر قزيل اغاج ويذهب على النهر ويصل الى وادى بصرت ومنه يصعد
ويذهب ويصل الى الطريق العام المار فيه الى سلباس عرض ومنه يذهب كذلك
وعلى طريق حيدرلى ويصل الى موضع معروف بدركى ايوى وينتهى الى الوادى
المعروف فى قرب قرية قن دنجى حد جميع الحامر والطاحونتان
الدايرتان فى بيت واحد وطاحونة واحدة معروفة باسم دكرمنى
وحد جميع الخانات الكاين فى مدينة اهرنجه كندوخان دولاب
وحد المستغنى عن التحديد لشهرته فى موضعه وحد جميع دكاكين القصابين وحد جميع دكاكين
الرقاصين وحد جميع دكاكين الصباغ وحد جميع
دكاكين البيطار وحد جميع دكاكين الدلاك وحد جميع
الدكاكين الاخر مباع فيه اى شئ كان الكاين كلها فى اهرنجه بالمحلة المذكورة
المستغنية عن التحديد لشهرتها فى مكانها وحد جميع عشرة
دكاكين مع البيوت للتصاريف بها بعض الكاينة فى المحلة المذكورة

المستغنية عن التحديد لشهرتها في مكانها وجميع البيوت المعد
للتعليم وجميع ثلاثة بيوت للمعلم لتعليم القرآن الكائنة في
المحلة المذكورة المستغنية عن التحديد ايضا وجميع الجزيرة الواقعة
بين طابخة وبرج وجميع الحمامين المتلاصقين الكائنين في ابصالة
المستغنيين عن التحديد وجميع الساحتين وبرجاي ارز صوفتين
بدنكدايرة كلها بماء قزلوك المستغنية عن التحديد وجميع برجاي دقيق
وبرجاي ارز الكائن كلها في الناحية المذكورة المستغنية عن التحديد
وجميع قطعة ارض كائنة في ناحية نيش في داخل حد قورين
يقال لها چربان المستغنية عن التحديد لشهرتها في مكانها وجميع
اربعة طواحين دايرة في بيت واحد وطاحونتي ارز دايرتين ايضا في بيت
بماء نيشوه الكائنة في الارض المزبورة المستغنية عن التحديد لشهرتها
في مكانها وجميع اربعة طواحين دايرة في بيت واحد بماء نيشوه
كائنة في ناحية نيش في داخل حد كورية وبرزنة المستغنية عن التحديد وجميع
الحمام الكائن في خارج قلعة قويلجه مع ارضه وبئره ودولابه بجميع ما يتوقف عليه
الحمام المستغني عن التحديد بجملة حدوده الموقوفات وحقوقها وطرقها

ومرافقها الداخلة فيها والخارجة عنها ذكرت او لم تذكر سميت او لم تسم

وشرط الواقف المذكور ادام الله تعالى حسناته ان يصرف

اولا من جميع الحاصل من غلات الوقف المذكور الى مرتبات جميع الاولاد المذكورين

عند الاحتياج الى ذلك منها وعين من حاصلها كل يوم خمسة دراهم من الدراهم

الفضية المسكوكة الرائجة في كل زمان من كان اماما في جامعه الذي بناه ووقفه

في مدينة ادرنه محلة كندوردونان دولاب حسبة لله تعالى وعلا ما قال سيدنا صلى الله

عليه وسلم من بنى مسجدا لله تعالى بنى الله تعالى له بيتا في الجنة وعين

لمن كان خطيبا فيه كل يوم اربعة دراهم وعين للمؤذنين كل يوم خمسة دراهم

نصفها لاحدهما ونصفها الآخر للآخر وعين كل يوم لمن يحفظ

بدنه دراهم وعين لاربعة نفر يحفظون كل يوم لاربعة دراهم

كل واحد منهم درهم ليقرأوا القرآن على وجه الدوام عن ظهر القلب على العادة

المعروفة في سائر الجوامع ويعطى ثوابها الى روح الواقف وعين

لاثني عشر نفرا من اهل العلم كل يوم اثني عشر درهما لكل واحد منهم كل يوم درهم ليقرأ

كل يوم كل واحد منهم جزءا واحدا من القرآن العظيم والفرقان الكريم ويعطى

ثواب عشرة اجزاء لروحه وثواب الجزئين لجنبي الوالد والوالد السعيد الشهيد

محمود كما بيناه وعين كل يوم درهما المرتكز معروفا في الجامع المذكور

وعين كل يوم درهما المرتاع الصلاة يوم الجمعة وعين

كل يوم درهمين المرتكز قيما في الجامع المذكور ليخدمه على العادة المألوفة بين القيمين

وعين كل يوم درهما المدهن المصابيح والقناديل فيه وعين

كل يوم درهما نصفه للجامع المزبور وحصيره التعليم ونصفه الآخر للمدرسة

فيه وعين كل يوم أربعة دراهم المرتعلم الصبيان وشرط

الواقف المذكور أن عند انقضاء ما يكون في القرى المذكورة وبيوت الأراضي

ويبطل عشر المحصول بخلاف ما يرد غير ذلك وعين

كل يوم أربعة دراهم وثلثين درهما كل سنة لمن كان إماما في جامع الوقوف في القرى

وعين كل يوم درهمين لمن كان مؤذنا فيه وعين كل يوم درهما

لحصير ودهن سراجه وعين كل سنة دراهم لمن كان كاتبا في الأوقاف

المذكورة وعين كل يوم درهما من حاصل الحمام الكائن

في قرية بير الماء الكائن في خارج كوزلجه حصار المعروف بحمام الوقف

الواقف المذكور وعن دار مشتملة على البيوت المتعددة والحوطة والحديقة المتصلة

بها والحديقة الأخرى الكائنة في قربها وطاحونة الكائنة في قرية عادل علي ولد بكي

الخ المرحوم محمود بك المدعو بن محمد علي وخانم خاتون ثم على اولادهما ثم على اولاد اولادهم
سلا بعد نسل وبطنا بعد بطن فاذا انقرضوا صارت لهم لله تعالى عن الاغراض ولم يزل
ثم بعد تلحق الى سائر الاوقاف و شرط التولية لنفسه
التغيرة ما دامت في قيد الحياة ثم لابن اخيه محمود على المذكور ثم لاصلح ابنا
ثم لاصلح ابناء ابنائه قرنا بعد قرن ذكرهم وانثاهم صغيرهم كبيرهم وكبيرهم
التولية لاصلح عتقائه ثم لاصلح ابناء عتقائه ثم لاصلح ابناء ابناء عتقائه
نسلا بعد نسل ثم لم يكن سلطانا في ذلك الزمان و شرط
ان امور الوقف من عزل الخادمين ونصب الغير مكانهم وغير ذلك من نصبائهم
والنقصان وغيرهما من الامور المتعلقة بالجامع وغيرها تكون في يد المتولي
ان كان فيها مصلحة لائقة وقفا صحيحا شرعيا مؤبدا وتصدق بالخلد اثر حاسما
سرمدا حكما جائزا قطعيا بتا بتلا جزما فصلا جاريا على منهج الشريعة
حاويا مقتضى الحكم خاويا عن الموانع القادحة جامعا لجميع شرائط الصحة
بحيث حكما بصحته ولزومه على قول من يراه من الائمة المجتهدين رضوان الله تعالى
عليهم اجمعين بعد ما رعى شرائط التسجيل والحكم والانكار والدعوى
وشهادة الشهود لا يباع ولا يوهب ولا يرهن ولا يمدك ولا يخلف ولا يتلف

بوجه من الوجوه وسبب من الاسباب يجري على الصلة المؤبد ويقاوم على شرطه
الخالد الذاكر لا ينقضه مرور الايام ولا ينقصه كرور الشهور والاعوام كلما انقضى
زمان جدد لها بلية وهما مضى اوان اكد له حتى يصير لا يورث الى ان
يرث الله الارض ومن عليها وهو خير الوارثين لا يحل لاحد من يؤمن بالله ورسوله
واليوم الآخر خليفة ولا سلطان ولا ملك ولا وزير ولا امير ولا قاض ولا مفتي ولا مدرس
ولا ولي ولا محتسب ولا لاحد من الناس قاطبة ان ينقض هذا الوقف ولا ينقصه
ولا يغيره ولا يبدله ولا يبطله ولا يحوله ولا يزيله ولا يعطله فمن شرع
في نقضه وتحويله ولو ارعى في تغييره وابطاله فقد ارتكب المحرم واستوجب المأثم
وكان متعرضا لذلك موزرا ويتصدى به موعد تخاف من الله تعالى بعد ما قال صلى الله عليه
وسلم من شبر من الارض ياخذه المرء بغير حق طوقه الله تعالى من سبع ارضين في نار جهنم
وقال تعالى والظالمين اعد لهم عذابا اليما وقال تعالى الا لعنة على الظالمين
من خالف كتاب الله وسنة رسوله واستحل حرم الله ورسوله وسعى
في فساد وقف اخيه المسلم فقد باء بغضب من الله وماواه جهنم وبئس المصير
وعليه لعنة الله والملائكة والناس اجمعين والله تعالى حسيبه ومكافيه
وطالبه ومجازيه بافانين العذاب وقوانين العقاب يوم لا ينفع الظالمين

بعد ذلك لعنة الله وطرد الدار ويوم يجزى كل
نفس بما كسبت لا ظلم اليوم ان الله سريع الحساب
وعلى هذا وقع الاشهاد والقدرة في اواخر جمادى الاخرى من شهور سنة ثلاث وتسعين وثمانمائة

شهد عليه

وكتب الكاتب في سطره خطيب الجوبان
ومحمد بن عبد الله وعبد الله بن ابي بكر
ويونس بن عبد الله واسماعيل بن عبد الله
وموسى بن عبد الله الكتبي وعثمان بن عبد الله
ومحمد بن عبد الله الملاحي وصالح بن عبد الله
ومصطفى بن عبد الله والحاج

وقف الواقف المذكور اعلاه لله تعالى الخيرات جميع الكاينة في بيغاء وسوق الاغنام
الكاينة في معبر كليبولي وطاحونة المشاة في الحداد وطاحونة الكاينة في مقابلة
صالح افندي والكلزة السيكة في الزاوية الكاينين في محله

VD. 1978 S. 47

VAKIFLARDA METRUKİYET VE MAHLÛLİYET MÜESSESELERİNİN HUKUKÎ MAHİYETİ VE BUNLARLA İLGİLİ MEVZUAT HÜKÜMLERİ

Yazan : Avukat Hasan GÜNERİ

Vakıflarda metrukiyet ve mahlûliyet amaç itibariyle birdir. Yani Vakıf mallar ister metrukiyet nedeniyle olsun isterse mahlûliyet sonucu olsun metruken ve mahlûlen rakabe sahibi olan Vakfına ait ve raci kalması esasında birlik mevcuttur. Aralarındaki fark ancak nedenleri ve sonuçları bakımındandır.

Bu kısa izahattan sonra her iki müesseseyi ve mevzuatına ilişkin hükümlerini ayrı ayrı inceliyebiliriz.

METRUKİYET

Metrukiyetin tanımlamasını yapmadan önce burada, Emvâl-i Metruke Kanunları adı ile anılan ve konumuzla ilgili olup Emvâl-i Metruke rejimini doğurmuş bulunan sadece iki kanundan bahsedeceğiz :

Bunlardan birisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında (14 Eylûl 1331 tarih ve 2302 - Tashih : 2305 sayılı Takvim-i Vakâyi Gazetesi'nde neşredilerek) yürürlüğe giren 13 Eylûl 1331 tarihli (olup 14 Mayıs 1331 tarihili Kanunu Muvakkat mucibince) âhar mahallere nakledilen eşhasın emval, düyun ve matlubatı metrukesi hakkındaki Kanunu Muvakkattır. (Sicilli Kavanin Cilt : 16. Sahife 678'de yazılıdır.)

Diğeri ise, 13 Eylûl 1331 tarihli Kanunda değişiklik yapan ve Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasından sonra T.B.M.M. nce kabul edilerek Cumhuriyet Devri'nde neşredilen) 15 Nisan 1339 (1923) tarihli ve 333 sayılı (olup Âhar mahallere nakledilen eşhasın emval, düyun ve matlubatı metrukesi hakkındaki 13 Eylûl 1331 tarihli Kanunu Muvakkatın bazı mevadını muaddil) Kanundan ibarettir. (Sicilli Kavanin Cilt : 1, Sahife 174'de yazılıdır.)

İşte, metrukiyet, bu Kanunlarla tehcire tabi tutulan şahıslar ile her ne suretle olursa olsun tegayyüp, müfarekat veya firar eden kimselerin terk eyledikleri malların sahipsiz kalması halidir. Böyle terk edilmek suretiyle sahipsiz kalan mallara da Emval-i Metruke ve bu nevi mallarla ilgili Kanunlara (ve özellikle yukarıda anılan 13 Eylûl 1331 tarihli Geçici Kanun ile bu kanunda değişiklik yapan 15 Nisan 1339 tarihli, 333 sayılı Kanuna) da Emval-i Metruke Kanunları denilmektedir.

Kamu hukukundan doğan bu kanunların konumuzla ilgili olan hükümleri şunlardır :

15 Nisan 1339 tarihli ve 333 sayılı Kanunun 1 nci maddesinde (ki bu madde 13 Eylûl 1331 tarihli Geçici Kanun'un 2 nci maddesini değiştiren bir maddedir.) «Âhar mahallere nakledilen eşhasın hini nakillerinde mutasarrıf bulundukları icareteynli müsakkafât ve müstegallâtı vakfiyenin **Hazine-i Evkâf** ve emvâl-i gayrimenkule-i sairenin **Hazine-i Maliye** namlarına kaydı icra edilerek...» şeklinde bir hüküm yer almış bulunmakla beraber 333 sayılı bu Kanu-

nun 6 ncı maddesinde de; Her ne suretle olursa olsun tegayyüp veya müfârekât veyahut memaliki ecnebiye ve meşguleye veya İstanbul ve mülhakâtına firar edenlerin emvâl-i gayrimenkule ve menkule ve düyun ve matlubatı hakkında dahi mezkûr 13 Eylûl 1331 tarihli Kanunu Muvakkat ile işbu tadilât (hakkındaki Kanun) ahkâmının tatbik olunacağına işaret olunmuştur.

İhtiva ettikleri ahkâma göre Âmme Kanulları'ndan başka bir şey olmadıkları açıkca anlaşılan bu Kanunların neşredildikleri tarihlerden zamanımıza kadar en az yarım asırlık bir müddetin de geçmiş olduğu gözönünde tutularak bugünkü Anayasamıza aykırı olup olmadıkları da düşünülebilir.

Ancak, 31.7.1963 gün ve 14468 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanan Anayasa Mahkemesi'nce müttehaz 22.4.1963 tarih ve 1963/41 Esas, 1963/94 Karar sayılı bir Kararla Emvâl-i Metruke Kanunlarının Anayasa'ya aykırı olmadığı kabul edilmiştir. Konumuzu aydınlığa kavuşturması bakımından çok önemli olan bu Kararın gerekçesinden bazı pasajlar alarak burada bahsetmek faideli olur. Şöyle ki : Anayasa Mahkemesince verilen Kararın gerekçesinde; gerek 13 Eylûl 1331 tarihli Geçici Kanun'un, gerekse 15 Nisan 1339 tarihli ve 333 sayılı Kanun hükümlerinin koyduğu esasın bu kanunlarda yazılı şekillerde firarî ve mütegayyip bulunan veya başka yerlere naklolunan şahısların bu hallerinin vukubulduğu anda, taşınmaz mallarının ilgisine göre Maliye veya Evkaf Hazinelerinin mülkiyetine otomatik bir surette geçmiş bulunacağı yolunda olduğu açıklanmaktadır.

Netekim Üçüncü Tertip Düstur Cilt : 4, Sahife : 94'de yazılı bulunan ve 13 Eylûl 1331 tarihli Geçici Kanun ile 15 Nisan 1339 tarihli Kanunun uygulama şekillerini gösteren 29.4.1339 tarihli ve 2455 sayılı Yönetmeliğin 3 ncü maddesinde de; 15 Nisan 339 tarihli Kanunun altıncı maddesinde zikrolunan eşhastan metruk emvâl-i gayrimenkulenin tarihi mezkûrdan itibaren Maliye ve Evkaf Hazinelerinin uhde-i tasarruflarına geçmiş olduğu belirtilmek suretiyle Kanun hükümlerinin o tarihlerdeki anlayış tarzı da kesin bir şekilde ortaya konulmuş ve o zamandanberi de tatbikat bu yolda cereyan edegelmiştir.

Anayasa Mahkemesi; sadece Ortodoks dininden olan Türk tebaası Rumların malları hakkında sonradan Yunan Hükûmeti ile yapılan çeşitli antlaşmalarda özel hükümler kabul edilerek bu Kanunların dışına çıkartılmış olmaları bakımından haklarında artık anılan Kanunların uygulanmasının söz konusu olamıyacağını belirtmiş bulunmaktadır.

Bunların dışında kalan ve yukarıda adı geçen Kanunların kapsamına giren Türk tebaası hakkında ise, 6 Ağustos 1340 gününde yürürlüğe konulan Lozan Antlaşması'nda özel hükümler bulunduğundan, o tarihten sonra ihtiyar edecekleri hareketleri ve fiilî durumları ne olursa olsun bu Kanunların uygulanmasına imkân yoktur.

Ancak bunlardan Lozan Antlaşmasının yürürlüğünden önce firarî veya mütegayyip duruma girmiş olanlar hakkında, söz konusu Kanunların uygulanması gerekeceğinde şüphe edilemez.

Şu halde göre, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği 6 Ağustos 1340 tarihinden önce firarî veya mütegayyip duruma giren veyahut başka mahallere nakledilmiş bulunan bir kimsenin mallarının mülkiyeti, bu duruma girdiği tarihten itibaren (aşağıda tekrar izah edileceği üzere) dosyasında o tarihte alınmış bir vaziyet kararı olsun olmasın, ilgisine göre Maliye veya Evkaf uhdesine Kanun uyarınca geçmiş bulunmaktadır.

Bu itibarla, böyle bir şahsın firarî veya mütegayyip olup olmadığının tesbiti için 6 Ağustos 1340 tarihinden ev-

vel başlanmamış ve bu tarihten önce bir vaziyet kararı verilmemiş olması, esasen bu tarihten önce Kanun gereğince ilgili Hazine uhdesine geçmiş olan malların Hukukî durumu üzerinde hiç bir etki yapamaz.

Bu bakımdan, 6 Ağustos 1340 tarihinden evvel, başka yere nakledilmiş veya firar veyahut tegayyüp eylemiş bir kimsenin malı, bu tarihten evvel Hazine'ye ve Vakıflar İdaresi'ne bir Kanunla geçmiş bulunduğundan, bu tarihten sonra bu durumun belirtilmesi maksadiyle yapılan işlemler, taşınmaz mal mülkiyetinin bu İdarelere geçirilmesini değil, vaktiyle tahakkuk etmiş bulunan intikal muamelesinin belirtilmesi amacını gütmektedir.

Aksi düşünce, yani, 6 Ağustos 1340 tarihinden önce firarî veya mütegayyip duruma girmiş olduğu halde malları üzerinde her nasılsa idarî işlemlere başlanmamış bulunan kimseler hakkında Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten sonra artık Emvâl-i Metruke Kanunları'nın uygulanamıyacağı düşüncesi, yürürlüğe girdiği tarihten sonraki hâdiselere uygulanması gereken antlaşma hükümlerinin, yürürlükten evvelki olaylara da sârî olduğunun kabulü ve bunun sonucu olarak da Maliye ve Vakıflar Hazinesi'nin daha önce iktisap etmiş olduğu mülkiyet hakkının iptal edilmesini icabettirir ki, böyle bir hal, kanunların yürürlüğü konusundaki hukukî esaslarla bağdaşamaz.

Anayasa Mahkemesi'nin bu görüş ve düşünüşüne rağmen Danıştay, halen, firarîliğin tesbitine ilişkin olarak Maliye İdaresi veya Vakıflar İdaresi tarafından bizzat yapılan veyahut bu idarelerin isteği üzerine Emniyet vasıtasiyle yaptırılan tahkikat üzerinde, büyük bir önemle durmakta ve tahkikat evrakı kanaat verici nitelikte görülmediği takdirde bu idarelerce girişilen Vaziyet etme (ve el koyma) işlemlerini derhal iptal etme yoluna gitmektedir.

Kanaatimize göre, Danıştay'ın bu tatbikatı Anayasa Mahkemesi'nin kararında açıklanan gerektirici hukukî nedenlere aykırı olduğu gibi Anayasa'nın 152 nci maddesinin son fıkrasında yer alan ve «Anayasa Mahkemesi kararları, Resmî Gazetede hemen yayınlanır ve Devletin Yasama, Yürütme ve Yargı Organlarını, İdare Makamlarını, Gerçek ve Tüzel Kişileri bağlar.» şeklinde olan hükmüne de aykırı bulunmaktadır.

Anayasa Mahkemesince verilen karara ve bu kararda yer alan mucip seseblere nazaran netice olarak şunu belirtmek isteriz ki; Türk Vatandaşı kişilerin ne gibi hallerde firarî veya mütegayyip sayılacakları yukarıda sözü edilen (ve Emvâl-i Metruke Kanunları olarak adlandırılan) 13 Eylûl 1331 tarihli Geçici Kanun'un 1 nci maddesi ile bu kanunda değişiklik yapan 15 Nisan 1339 tarihli ve 333 sayılı Kanunun yine yukarıda naklettiğimiz maddelerinde açıklanmıştır. Bu maddelerin ihtiva etiği hükümlerde ise Anayasa'ya aykırılık arzeden bir cihet asla mevcut değildir. Şundan ötürü ki, Anayasa Mahkemesi'nce müttehaz Kararda da açıklandığı üzere; Anayasa'da (Emvâl-i Metruke Kanunları'nın neşredildiği tarihler gözönünde tutulursa) Yurdumuzu Birinci Dünya Savaşı'nın buhranlı zamanlarında terketmiş (ve böylece millet ve memlekete olan vefa ve sadakat-derecesi kat'iyetle anlaşılmış) bulunan Türk tebaasının, firarî veya mütegayyip şahıs sayılmalarına engel olabilecek herhangi bir hüküm mevcut değildir.

MAHLÛLİYET

Mahlûliyet, taşınmaz mallarda rakabe (çıplak mülkiyet) hakkı ile tasarruf (yararlanma) hakkının ayrılması sonucu meydana gelmiş bir müessese olup önceleri Devlet'e ait mirî arazide tatbik edilegelmiş iken, Vakıflarda icareteyn usulünün ihdasiyle bu defa Vakıf

taşınmaz mallarda da tatbik olunagelmiş bulunmaktadır.

Mahlûl kelimesinin lûgat anlamı, sahipsiz kalan mal demektir. Hukukî terim olarak; taşınmaz mallarda tasarruf hakkı sahibinin mirasçı bırakmaksızın ölümü üzerine o taşınmaz malın sahipsiz kalması haline denir.

Vakıfta da, mahlûliyet «Mutasarrıfının intikal sahibi bırakmaksızın vefatından dolayı vakfı cânibine rücu eden müstegallât-ı vakfiyedir.» diye tanımlanmıştır. (Türk Hukuk Lûgatında).

Görülüyor ki, yukarıda tanımlamasını yapmağ açalıştığımız mahlûliyet, Devlet'e ait olan mirî arazinin ve icâreteynli vakıf taşınmaz malların mutasarrıflarının mirasçı bırakmaksızın ölümü üzerine taşınmaz malların sahipsiz kalması halidir. Bu nevi sahipsiz kalan taşınmaz mallara da mahlûl denilir.

Mahlûliyet, Medenî Kanun'dan önce hükümleri mer'î olan Arazi Kanunu ahkâmına tabi olarak mirî arazide ve bir de Vakıfların icareteynli taşınmaz malları üzerinde cari olurdu. Bu hükümlere göre her iki nevi taşınmaz mallarda da tasarruf hakkı ile rakabe hakları ayrılmış bulunduğundan mirî arazinin rakabesi Devlet'e; tasarruf hakkı da tapu ile mutasarrıf olanlara ait olup, mahlûliyet (halinin) vukuunda bu tasarruf hakkı da doğrudan doğruya rakabe sahibi bulunan Devlet'e intikal ederdi.

İcâreteynli Vakıf taşınmaz mallarda ise rakabe hakkı, Vakfın Tüzel Kişiliğine; tasarruf hakkı da icâreteynli mutasarrıflarına ait olduğundan, tasarruf hakkında mahlûliyet vukubulunca bukez işbu hak da doğrudan doğruya rakabe sahibi olan Vakfına rücu eder. Yani icareteynli Vakıf taşınmaz malların mahlûle kalması sonunda yararlanma hakkı dahi tamamen Vakfına döner.

Arazi Kanunu, Medenî Kanun ile ilga edilmiş olduğundan artık mirî arazideki mahlûliyet halinde; rakabe hakkı, tasarruf hakkı ile birleştirilmiş ve bu her iki hak da tapu ile mutasarrıf olana bırakılarak o taşınmaz mal üzerinde Devletin yalnız hâkimiyet hakkı tanınmak suretiyle mahlûliyet hali ortadan kaldırılmış bulunmaktadır.

Halbuki icâreteynli Vakıf taşınmaz mallardaki mahlûliyet hali Medenî Kanun'un neşrinden sonra da cari olagelmiştir. Zira, Kanunu Medenî'nin Sureti Mer'îyet ve Şekli Tatbiki Hakkındaki 864 sayılı Kanunun 8 nci maddesi ile Vakıf mallardaki icâreteyn hükümleri ilga edilmiyerek Tatbikat Kanunu konuluncaya kadar devam ve bekası sağlanmıştır. Nihayet 1935 yılında neşrolunan ve Vakıflarda Tatbikat (Uygulama) Kanunu denilen işbu Kanun, Vakıflar Kanunu adı ile (ve 2762 sayılı olarak) yürürlüğe konulmuştur.

Vakıflar Kanunu'nun 26 ncı maddesiyle Vakıf malların icâreteyne bağlanması yasak edilerek mevcutları da anılan kanunun 27 ve 28 inci maddeleriyle mutasarrıflarının yararına olarak tasfiyeye tabi tutulmuşlardır.

Burada konumuzla yakından alâkalı olması sebebiyle **İntikal ve tevsii İntikal Kanunları'ndan da kısaca bahsetmek yerinde olur.**

Gerek mirî arazide ve gerekse icareteynli Vakıf mallardaki intikal usullerine, yani, mutasarrıfının ölümü üzerine meydana gelen miras usulünde olduğu gibi tasarruf hakkına sahip bulunacak mirascılarının kimler olacağı hakkında konulmuş bulunan usul ve Kanunlara İntikal Kanunları ve mutasarrıflarının derecesi zaman zaman genişletilmiş olduğundan işbu Kanunlara da İntikal ve Tevsii İntikal Kanunları denilmiştir.

İcâreteynli Vakıf taşınmaz mallardaki mahlûliyeti ve intikal hükümlerini (kronolojik) tarihî seyri itibariyle kısaca gözden geçirelim.

Ömer Hilmi Efendi Merhum'un Ahkâmül Evkaf adlı eserinin 188 nci Meselesinde; Mahlûliyet «İcareteynli akarât-i mevkufenin rakabesi ve zatı, vakfı tarafına ve hakkı tasarrufu, bilicâreteyn müstecirine aittir. Akarât-ı mezkûreye bilicâreteyn mutasarruf olan kimse hayatta oldukça ol akarın mutasarrıfı olur. Vefat ettiği takdirde yalnız mutasarrıfının evlâdı zükûr ve inasına bilâ bedel seviyen intikal eder. Mutasarrıfı bilâ veled vefat ederse mahlûl (ve) tarafı vakfa ait olup evlâttan maâda vereseye intikal etmez. Fakat vâkıf vakfiyesinde icâreteynli müsakkafât ve müstegallâtın emlâki gibi veresesine intikal etmesini şart eylemiş ise ol surette müsakkafât ve müstegallâtı mezkûre mutasarrıfının vefatiyle meselei mirasiyelerine kıyasen vereselerine intikal eder.» şeklinde izah edilmiştir. Bu hal 1285 senesi Zilka'desinin 2 nci günü neşir ve ilân edilen «Tevsii İntikal Kanunname-i Hümâyununun kabulüne kadar devam eylemiştir. İlk tevsii intikal, mezkûr Kanunname-i Hümâyuna tevfikan mutasarrıfının talep ve ihtiyarı üzerine tevsi-i intikali icra kılınmış olan icâreteynli müsakkafât ve müstegallâtı mevkufede yedi intikal şekli kabul edilmiştir. Şöyle ki :

1 nci olarak (evvelâ) : Kemakân evlâdızükûr ve inâsa seviyen intikal eder.

2 nci Olarak : Ahfâda, yani, mutasarrıf olan müteveffanın evlâd-ı zükûr ve inâsının evlâd-ı zükûr ve inâsına intikal eder. İkinci derecedeki ahfâda hak intikal etmez.

3 ncü Olarak : Ebeveyne intikal eder. Yani tevsi-i intikali icra olunmuş icareteynli bir vakıf akara mutasarrıf olan kimse evlât ve ahfâdı olmadığı halde vefat edip baba ve anasını terk ettikte ol akar menasefeten baba ve anasına intikal eder. Yalnız baba veya anası bulunur ise ol akar müstakillen sağ olana intikal eder. Bunlarla veya birisi ile zevç veya zevce içtima ederse 1/4 hisse zevç veya zevceye intikal eder.

4 ncü Olarak : Leebeveyn (ana baba bir erkek ve kız kardeşe) mütesâviyen, birisi bulunursa tamamı sağ olana intikal eder.

5 nci Olarak : Baba bir erkek ve kız kardeşine intikal eder.

6 ncı Olarak : Ana bir erkek ve kız kardeşlerine intikal eder.

7 nci Olarak : Karıdan kocaya ve kocadan karıya intikal eder.

İşbu Tevsi-i İntikal Kanunnâme-i Hümâyun'dan sonra «Emvâl-i Gayrimenkulenin İntikalâtı Hakkındaki» 27 Şubat 1328 tarihli Kanun ile (2 nci Tertip Düstur Cilt : 5, Sahife : 145). dört intikal şekli daha kabul edilmiştir ki, bunlar da aşağıya aynen dercedilmiş bulunmaktadır :

1 nci Derece : Müteveffanın füru'u, yani çocukları ve torunlarıdır.

2 nci Derece : Müteveffanın ana ve babası ile bunların füru'udur.

3 ncü Derece : Büyükbaba ve büyükanalar ile bunların füru'udur.

Bir de şu ciheti belirtmek lâzımdır ki, şayet müteveffanın karı veya kocası 1 nci derecedeki intikal sahipleriyle içtima ederse o zaman karı veya koca 1/4 hisse alırlar. Şayet 2 nci derecedeki intikal sahipleriyle veya büyükbaba ve büyükana ile karı veya koca içtima ederlerse o takdirde de karı veya koca nısıf (yarı) hisse alırlar.

Burada mahlûllerin tefvizinden söz açmadan önce mahlûl kalan icâreteynli vakıf akarların durumlarında sonradan değişiklik olup olmıyacağı yani icareteynli vakıf akarlar, icare-i vâhideli hale dönerler mi? Yoksa yine icâreteynli olarak başkasına devir suretiyle icare-i muaccele ve müeccele alınmak

suretiyle devam ettirilmesi mi lâzım geleceği? Hususuna da işaret etmek lâzımeglir. Ancak, Bu meselede ihtilâf vardır. Şöyle ki :

Ahkâmü'l - Evkâf (Ömer Hilmi Ef.) bunların icâre-i vâhideli olarak kullanılageldiğini bildirmekte ise de, gerek tatbikat ve gerekse örf ve teamül, icâreteyn halinin devam etmesi suretinde olmuştur. Zira, bunların icâreteynli olarak devam ettirilmesi vakfın menfaatine daha uygun görülmüştür. Bu suretle tasarruf hakkı başkasına satılmak suretiyle her sene icâre-i müeccele alınmakla beraber ayrıca icâre-i muaccele namı ile peşin bir bedel de alınarak vakfına gelir temin edilmiştir. Esasen Ahkâmü'l-Evkâf'ın belirttiği mezkûr husus haricinde doğan bu hal (kanaatimize göre) vakıflarda menfaatli olan cihetin tercih olunması gerekeceğine işaret eden en önemli bir vakıf kuralının tatbik ediliş şeklinden başka bir şey değildir.

Vakfa Ait Hisseli Mahlûl Yerlerin Hissedarlarına Satışına Gelince :

3294 Sayılı (olup Vakfa Ait Hisseli Mahlûl Yerlerin Hissedarlarına Ne Suretle Satılacağına Dair bulunan ve 4/1/1938 günü yürürlüğe girerek aşağıda belirtildiği üzere 32 sene hükmünü icra ettikten sonra yürürlükten kaldırılmış olan) Kanunda; mesken ve akarlar için ayrı ayrı hükümler konulmuştur. İşbu Kanunun 1 nci maddesinde; mesken ve mütemmimatı ile mesken arsalarında evkâfa ait mahlûl hisselerin hissedarlarına ne şekilde tefviz edileceği, 9 ncu maddesinde; 1 nci madde haricinde kalan ve akar mahiyetinde bulunan mahallerdeki mahlûl hisselerden satılmaları muvafık görülenler hakkında hissedarların hepsi veya bazısı mahlûl hisseye talip oldukları takdirde ne suretle tefviz edileceğine dair hükümler sevkedilmiştir.

Bu arada 3294 sayılı mezkûr Kanunun 3 ncü maddesindeki, mahlûl vakıf hissenin vergi değeri üzerinden satışını öngören hükmün Anayasa'nın 36 ncı maddesi ile tanınmış bulunan mülkiyet hakkına aykırı bulunduğundan Resmi Gazete'nin 24 Aralık 1969 tarih ve 13382 sayılı nüshasında neşredilen Anayasa Mahkemesi'nce verilmiş 30/1/1969 tarih ve 1967/47 Esas, 1969/9 Karar sayılı bir Karar ile anılan bu 3 ncü maddenin iptaline de karar verilmiş olduğunu belirtmek isteriz. Nitekim, bu Karar üzerine Vakıflar İdaresi de mahlûl hisseli yerlerin gerçek değerleri üzerinden hissedarlarına satışı cihetine gitmeğe başlamıştır.

Ancak, Resmî Gazete'nin 29 Mayıs 1970 tarih ve 13505 sayılı nüshasında neşredilen (Vakıflar Genel Müdürlüğü Vazife ve Teşkilâtı Hakkındaki Kanun'un bazı maddelerinin değiştirilmesine ve bu kanuna bir fıkra ve ek maddelerle geçici maddeler eklenmesine dair olan) 1262 sayılı Kanunun 2 nci maddesiyle de yukarıda anılan 3294 sayılı Kanun bukez tamamen yürürlükten kaldırılmıştır[1].

(1) Bu etüd, Rahmetli Avukat Emin Hüseyin Ağar tarafından, bu konuda 1959 yılında eski Türkçe olarak kaleme alınmış ve fakat yayınlanmamış bulunan bir yazı ile ayrıca sayın Avukat Necati Kaynarca tarafından aynı konuda, yine 1959 yılında, bu kez Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde verilmiş ve keza yayınlanmamış olan bir konferanstan geniş mikyasta yararlanılarak hazırlanmıştır.

VD. 1588 S XX

VAKIF İŞLETMELERİ

Yazan : Avukat **Hasan GÜNERİ**

VAKIF İŞLETMELERİ

GİRİŞ

A — VAKIF MÜESSESESİ

Vakıf müessesesi, bütün İslâm âleminde yüzyıllarca yaşamış ve hayatın günlük olaylariyle sıkı sıkıya ilgilenmiş, ekonomik ve sosyal yaşayış üzerinde derin etkiler yapmış dinî-hukukî bir müessesedir. Bu müessesenin İslâm medeniyeti çerçevesi ve İslâm hayatı üzerindeki önem ve kapsamını anlatmak için bazı Batı yazarlarının gözlemlerini buraya aktarmak yetecektir. Mouraja d'Ohsson ve M. Gatteschi, XVIII ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki taşınmaz mal servetinin büyük bir kısmını vakıfların meydana getirdikleri söylerler[1]. «Bunun hemen dörtte üç oranında olduğunu da iddia edenler vardır»[2]. Zeys, Cezayir'deki araziden yarısının, P. Bonard da Tunus arazisinin üçte birinin vakfa ait olduğunu bildirir.

Netekim Mısır, Fas, İran, Hindistan, Türkistan gibi İslâm kültürünün yüzyıllarca hâkim olduğu alanlarda da vakfın çok önemli bir yer tuttuğu kesinlikle söylenebilir. Bunlara ek olarak bugün de Türkiye'nin hemen her köşesinde vakıf eserleriyle her adımda karşılaşmak vakıf müessesesinin İslâm dünyasında ne büyük bir rol oynadığını göstermeğe yeterlidir[3].

Bu nedenledir ki, uzun süre Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olarak kalmış bulunan İstanbul'un bugün üçte ikisinin vakfa ait olduğunu iddia etmek de mubalâğalı sayılmaz. Gerçekten bir süre Vakıflar Bakanlığında (Evkaf Nazırlığında) bulunan Mustafa Paşa, Netâyicü'l-Vukûat isimli eserinde Vakıflar Bakanlığının (Evkaf Nezaretinin) kuruluşunun nedenlerini anlatırken; XIX. yüzyıl başlarında, İstanbul'daki arazi ve emlâkin hemen tümüyle vakıf haline geldiğini[4] bildirir.

Yüzyıllarca bir kısım kamu hizmetleri gören ve daha önemli olarak topluma ahlâk, fazilet ve karşılıklı sevgi ve saygı duygularını aşılayan bu tarihî kuruluş, özellikle Osmanlı İmparatorluğu zamanında en ileri aşamaya ulaşan hizmetleriyle toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel hayatına en geniş ölçüde katkıda bulunmuştur[5].

Vakıf, fertlerin taşınır ya da taşınmaz bir kıymeti, dıştan hiçbir etki, zorunluk ve yüküm olmaksızın, yalnız kendi istemiyle özel mülkiyetinden çıkarıp hayır işlemek amacıyla, yine kendisi tarafından tâyin olunan, hayır şart ve hizmetlerinin yerine getirilmesi için, ebedî olarak tahsis eylemeleri biçiminde tanımlanmaktadır. Özel mülkiyetten çıkarılan ve böylece mülkiyet hakkının,

(1) Türkiye'de Vakıflar (The Charity Foundations in Turkey), Ankara, Olgun Kardeşler Matbaası, 1969, sh. 1.

(2) Köprülü, Fuad : Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü, VD, S. 11, Ankara 1942 sh. 1.

(3) Türkiye'de Vakıflar, sh. 1.

(4) Köprülü, sh. 23.

(5) Türkiye'de Vakıflar, sh. 1.

tün hak ve çıkarlar toplum yararına bırakılıp tahsis edilen bu mallar, vakfın kuruluşu ile birlikte kişilik kazanırlar. Bu bakımdan vakfın, mala kişilik izafe sahibine ve haleflerine sağlayacağı büedilmesi biçiminde anlatılması[6] ve gösterilmesi de mümkündür.

İşte bu maksatla vakıf yolu ile camiler, mescidler, okullar (medreseler), kütüphaneler, dergâhlar, darüşşifa ve hastaneler, aşevleri, kervansaraylar, çeşmeler, yollar, dul ve yetim evleri, emzirme ve büyütme yuvaları, kışın tehlikelerle dolu olan yüksek dağlarda ve geçitlerde can kurtaran istasyonları hükmünde olan barınaklar ve bunlar gibi nice hayrat binalar meydana getirilmiş ve bunların önemli bir kısmı zamanla mimarî ve tarihî yüksek değerler kazanarak birer anıt haline gelmiştir. Bunlar yalnız Milletimizin değil, insanlığın iftihar eylediği medeniyet âbideleridir[7].

Eğer vakıf müessesi olmasaydı bugün örneğin, İstanbul'da beş yüzyıldan beri Dünyanın şaşkınlıkla bakıp etrafında döndüğü vakıf eserlerden başka hangi bir kanıta sahip olacaktık? Yüzyıllardan beri İstanbul ve Anadolu'nun sakinleri olduğumuzu bu vakıflardan başka ne ile tanıtlayabilecektik? Mimar Sinan ve öteki mimarlarımızın da kuşkusuz eserleri vardı. Fakat onlardan bugün bir tane bile kalmamıştır. Ortada kalan ve onların kutlu eliyle yapılan yalnız ve yalnız vakıf eserlerdir[8].

B — VAKFIN GÖRDÜĞÜ ÇEŞİTLİ HİZMETLER

Vakıfın gördüğü çeşitli hizmetler şöylece özetlenebilir: Kış aylarında kuşların beslenmesine, hasta ve garip leyleklerin bakım ve tedavisine, bayram günlerinde kent ve kasabalarda top atılarak çocukların sevindirilmesine, halkın neşe ve sevincinin artırılmasına, alış veriş edenlerin aldatılmasını önlemek üzere çarşı ve pazarlara ölçek ve kantarlar konulmasına, evlâtlıkların hırpalanıp azarlanmamaları için kırdıkları kap kacağın, tazmin edilmesine, çalışamıyacak kadar yaşlanan ya da sakatlanın meslek ve san'at erbabı ile işçilere yardım için fonlar tahsisine, halka yararlı eserler yazdırılıp bastırılmasına, cezaevlerindeki mahkûmların bazı ihtiyaçlarının karşılanmasına, halkın gıda ihtiyacının düşünülmesine, et fiatlarının kış aylarında yükslememesini sağlayacak tedbirlere, ıslah edilmiş koyunluklar kurmağa, koyun cinsinin ıslahına, fennî ziraatın geliştirilmesine kadar akla gelebilecek hattâ kolay kolay gelemiyecek her hizmetin vakıf yolu ile uygulanması[9] yönüne gidilmiştir.

Bu nedenlerledir ki, vakıf müessesesine her medenî devletin medenî kanununda rastlamak olanağı vardır. Bütün bunlara rağmen Turgot (de L'aulne de Brocourt - Anne - Robert - Jacques-) gibi vakıf eserler ve müesseselerinin yok edilmesini öneren iktisatçılar da vardır. Bugün Turgot gibi müfrit iktisatçıların etkisi altında Fransa Kod Sivilinde yer bulmayan vakıf, gerçekte ve uygulamada orada da tanınmış ve kanunda hüküm bulunmadığı halde içtihatlarla vakıf prensipleri bozulmadan orada da yürüyüp gitmiştir[10].

İşte, biz bu gibi amaçlar güden ve hizmetler gören vakıflara ilişkin işletmeleri etüd konusu olarak almış bulunuyoruz.

C — VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ'NÜN TARİHÇESİ

Osmanlı İmparatorluğunda, Vakıflar Bakanlığı (Evkaf Nezareti) kuruluncaya kadar, vakıflar, Bakan (Nâzır) ve mütevelliler tarafından yönetilmiştir. İmparatorluğun kuvvetli devresin-

(6) Türkiye'de Vakıflar, sh. 1 - 2.
(7) Türkiye'de Vakıflar, sh. 3.
(8) Gücün, Cevat Abdürrahim: Nazarî ve Amelî Hukuk Davaları, Birinci Kitap, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1944, sh. 343.
(9) Türkiye'de Vakıflar, sh. 3 - 4.
(10) Gücün, sh. 344.

de, Bakanların (Nâzırların) ve müfettişlerin sürekli denetimi altında olan mütevellilerin yönetimleri çöküş devrinde bozulmuş, bir takım kötü kullanışlar başgöstermiş ve özellikle Sultan (Selâtin) Vakıflarındaki keyfî davranışlar ve İstanbul'da vukubulan büyük yangınlar vakıf gelirlerinin büyük ölçüde azalmasının nedenini teşkil ederek vakıf müessesesi için ağır bir vuruş (darbe) olmuş ve birçok vakıf âbideler onarılamaz hale gelmiştir. Gerek bu kötü kullanışları engellemek, gerek azalan vakıf gelirlerini bir sistem içerisinde geliştirmek amacıyla vakıfları disiplinli bir devlet yönetiminin kontrolü altına almak zorunluğu karşısında 1823 tarihinde Vakıflar Bakanlığı (Evkaf Nezareti) kurulmuştur[11].

Kurulan bu Bakanlığa (Nezarete) Sultan (Selâtin) Vakıflarının yönetimiyle birlikte vakfın işlerinin yönetimi kendisine bırakılanları (tevliyet meşrutunlehleri) kalmayan vakıfların yönetimi de verildiğinden, bu tarihten itibaren vakıflar, mazbut ve mülhak olmak üzere ikiye ayrılmış ve mazbut vakıfları, Vakıflar Bakanlığı (Evkaf Nezareti) ve mülhak vakıfları da mütevellileri yönetmişlerdir[11]-a.

Yaklaşık olarak yüz yıl yaşayan ve Cumhuriyet Devri'nde Şer'iye ve Vakıflar Bakanlığı (Evkaf Nezareti) ismini alan bu örgüt 3 Mart 1340 tarih ve 429 Sayılı Kanunla kaldırılarak görevleri, Başbakanlığa bağlı bir biçimde kurulan VGM'ne bırakılmış ve 14.12.1935 tarihinde yürürlüğe giren 2762 Sayılı VK ile de mazbut ve mülhak vakıfların yönetim ve denetimine yeni bir yön verilmiştir. 2762 Sayılı VK'na göre mülhak vakıflar, VGM'nün denetimi altında mütevellileri tarafından ve mazbut vakıflar da doğrudan doğruya VGM tarafından yönetilmektedirler[11]-b.

Etüd konusu olarak aldığımız vakıf işletmelerine mevzu olan vakıf mallar, VGM'nün yönetimine bırakılmış olan mazbut vakıflardır.

I. BÖLÜM

VAKIF MALLARIN KİRAYA VERİLEREK İŞLETİLMESİ

A — VAKIF MALLARIN İKTİSADÎ YÖNDEN YARAR VE SAKINCALARI

1. Yararları :

Şakir Berki, vakfın iktisadî yönden mahiyetini açıklarken vakfın «para ve malların işletilmesi gibi çağdaş ekonomi ve ticaretin gereği, hattâ temeli bulunan önemli bir esası kuvveden fiile geçiren, servetlerin durgun ve verimsiz kalmalarına izin vermiyen bir teşebbüstür»[12] diye tanımını yapmaktadır. Bu tanım bugünkü modern vakıf anlayışına tümüyle uygun düşmektedir.

Vakıfların statüleri demek olan vakfiyelerinde[13] gösterilen hayır şart

(11) Berkol, Feramuz : Vakıf Müessesesi, Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü, Vakıflar Bülteni, S. I, İstanbul 1970, sh. 12.

(11 — a) Berkol, sh. 12.

(11 — b) Berkol, sh. 12.

(12) Berki, Şakir : Vakfın Mahiyeti, VD, S. VIII, Ankara 1969, sh. 2 - 3.

(13) Vakfın statüsünü doğrudan doğruya vakfeden düzenler. Buna vakfiye denilir. Vakfiye, vakfın konusunu, vakfa nelerin bırakıldığını, vakfın amacını, vakıftan kimlerin ne gibi hususlarda yararlanması gerekeceğini, vakfın organlarına ve vakfın kimler tarafından ve ne biçimde yönetilip denetleneceğine ilişkin olarak vakfedenin bu vakıfla güttüğü bütün istemlerini içine alır. Vakfiyenin kapsadığı bu sistemler birer hukuk kuralı teşkil eder. Fıkıh hükümlerine göre vakfiyedeki istemler (şartlar) nas yani Kur'ân-ı Kerîm'e dayanan birer hukuk kuralı hüküm ve kudretindedir. Öyle ki, vakıf tümlendikten sonra bu kurallar vakfedeni, vakfı yönetecek organları ve kişileri, vakıftan yararlananları, üçüncü kişileri ve hattâ Devlet'i bağlar. O halde, vakfedenin istemleri devleti de bağlayan tüm ve güçlü birer hukuk kuralı olarak ortaya çıkar. Bu nedenlerden ötürü vakfiyede yer alan hükümleri hiç kimse değiştiremez. Yalnız vakıflarda yararlı bulunan yönün tercih olunması, vakıf hukukunun temel kurallarından biri olarak kabul edildiğinden vakıf için daha yararlı ve zorunlu olan hallerde ve belirli şartlar içinde hâkim, vakfiyenin bazı hüküm ve şartlarına aykırı davranışta bulunabilir. : Onar, Sıddık Sami : İdare Hukukunun Umumî Esasları, İstanbul, Marifet Basımevi, 1952, sh. 519.

ve hizmetlerinin yerine getirilebilmesi için hemen her vakfın kendisine gelir sağlayan akarlarının ve daha doğrusu mallarının bulunması şarttır. Görülüyor ki vakıf her şeyden önce bu yönü ile gelir getiren bir müessese olarak ortaya çıkmaktadır.

Zaten vakfın bünyesini bir amaca tasihsis edilmiş olan mal topluluğu teşkil etmektedir[14]. Burada tahsisden söz edilince şu noktaya değinmekte yarar vardır. Vakıf konusundaki yanlış anlayışlardan birisi ve belki de en önemlisi, vakfın ancak belli bir zümreye geçici olarak sadaka ve yardımda bulunduğu ve esasen bugünün toplumunda aynı işi yapan çeşitli yardım müesseselerinin yer almış olduğu belirtilmek suretiyle artık vakıf müessesesine ihtiyaç kalmadığı biçimindedir.

Oysa, özel hukuk alanında sosyal adaleti sağlayan müesseselerinin başında vakıf müessesi yer alır. Kısaca vakıf, özel mülkiyete konu olan bir hakkın yani taşınır ve taşınmaz mallarla, paraların arzu ve irade ile toplum yararına ebedî olarak tahsis edilmesinden ibarettir. Bu nedenledir ki, bugün gerçekleşmesi istenilen sosyal adaletin, yüzyıllar önce ülkemizin her yerinde Ecdadımız tarafından kurulmuş bu müesseselerde âbideleştirildiğini görmenin her zaman olanaklı bulunduğu söylenebilir[15].

Biraz önce belirtilen ebedilik kavramı da yapılan yardımı geçici değil, sürekli kılmakta ve öte yandan kamuya da daha geniş bir yardım olanağı hazırlamaktadır.

Ebülulâ Mardin de «toplumsal sınıflar arasındaki uyuşmazlığın Dünya medeniyetini sarsacak bir hal alabilmesi ihtimaline karşı medeniyet âleminin son yıllarda duyduğu büyük kaygı ve tasayı gözönüne alarak bizdeki vakıf usulünün toplumsal sınıflar arasındaki zenginlik ve fakirlik dolayısiyle açılan derin uçurumu» dolduracağından[16] söz etmek suretiyle vakıfın fonksiyonunu ve yararını büyük bir açıklıkla belirtmiştir.

2. Sakıncaları :

Vakıf malların, Sıddık Sami Onar'ın da işaret ettiği gibi, iktisadî bakımdan gösterdiği bazı sakıncaları da vardır. Nitekim «vakıf, mülkü tedavülden çıkartacağı ve yalnız belirli bir amaç üzerinde ve belirli biçimlerde yararlanır duruma koyacağı için servetin tedavülü ve eşyanın biçimlerini, tahsis yönlerini değiştirmek suretiyle sağlanacak iktisadî çıkarları ortadan kaldıracaktır»[17].

Bu yön vakfın mahiyetinde mevcuttur. Çünkü «vakıf zamanın etkilerine boyun eğmemek iddiasiyle ortaya çıkmış bir müessesedir». Bu suretle bir kimse kendisince kutsal olan bir amacı kendi kısıntılı yaşantısının çerçeveleri dışında da uygulamak olanağını bulabilir. Esasen vakıf kelimesi, yalnız bir malı başkasının mülküne geçirmekten ve mülküne alıp sahip olmaktan (temlik ve temellükten) önleyici mahiyetteki hukukî tasarrufun anlamını anlatmaz. Böyle bir tasarrufun ilgili bulunduğu ayne de vakıf denilir. Bunun nedeni, maldan tedavül edebilmek yeteneğinin kaldırılması ve böylece bir malın bir maksat için tutulmasıdır. Bu itibarla Fransızca'daki «les biens de la mainmorte» deyimi «vakıf malların» tüm anlamıyla karşılığını teşkil eder[18].

«Hattâ bir iktisatçı, her ferde kendisine mezar yapılmak üzere yarım

(14) Akipek, Jale G.: Vakıflar (Türk Medenî Hukuku Birinci Cildin İkinci Cüzüne, B. 2, Ankara 1966, Ek), Ankara, Başnur Matbaası, 1970, sh. 4.

(15) Güneri, Hasan: Vakıf Sular ve Su Vakıfları, VD, S. IX, Ankara 1971 ,sh. 67.

(16) Mardin, Ebülulâ: Vakıflar ve Vakıflar İdaresinin İstikbali Hakkında Mütalâaname - VGM'ne İstanbul 27.12.1949, yayınlanmamıştır. sh. 1.

17) Onar, İdare Hukuku, sh. 514.

18) Arsebük, Esat: Medenî Hukuk, C. I: Başlangıç ve Şahsın Hukuku, Ankara, Tan Matbaası, 1938, sh. 296.

metre karelik bir toprak vakfedilebilmek yetkisinin tanınması halinde bir süre sonra arzın üzerinde dirilere yer kalmıyacağını söylemektedir»[19].

Gerçekten, Osmanlı İmparatorluğu Devri'nde pek büyük bir gelişme gösteren «vakıflar» sayesinde bir adam vakıf bir evde doğar, vakıf beşikte uyur, vakıf mallardan yer ve içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir okulda hocalık eder, Vakıf İdaresinden ücretini alır ve öldüğü zaman kendisi vakıf bir tabuta konur ve vakıf bir mezarlığa gömülürdü»[20].

Bu nedenlerle bizde «vakıfların çoğalmasının ve bunların tedavül edememesinin reaksiyonları görülmüş ve bu yüzden ortaya» sonradan tasfiyeye tabi tutulan icâreteynli ve mukataalı vakıflar çıkmıştır. Bununla beraber vakfın toplumsal yararı bu sakıncaların çok üstünde görülerek hemen her yerde vakıf müessesesi kabul edilmiştir. Bugünkü Medenî Hukukumuz da (ve özellikle MK'da değişiklik yapan 903 S.lı Kanun da) bu sonucu önleyecek hükümleri kapsamaktadır[21].

Netekim MK'un (903 S.lı Kanunla değişik) 73. m.sinin I. f.sında «Vakıf, başlıbaşına mevcudiyeti haiz olmak üzere, bir malın belli bir amaca tahsisidir» biçiminde tanımlanmış ve II. f.sında ise «bir mamelekin bütünü veya gerçekleşmiş veya gerçekleşeceği anlaşılan her türlü geliri veya ekonomik değeri olan hakların» vakfedilebileceğine işaret edilmiştir.

B — VAKIF İŞLETMELERİN SERMAYESİ

Vakıf işletmelerin sermayesini, vakfa konu olan taşınmazlar ya da olağan dışı olarak taşınır mallar teşkil eder. Vakıf tasarrufu bu malların hukukî mahiyetini ve bu mahiyete göre tabi olduğu hukukî rejimi de değiştirir. Vakfedilen mal, mülk mahiyetinden ve rejiminden çıkar, vakıf rejimine tabi olur. Bunun sonucu olarak ta artık o mal tedavül etmez ve bir çok hukukî tasarruflara da konu olamıyacak bir duruma gelir[21] - a.

Ancak vakıf mal mahiyetini ve çeşidini alan mallar da iki kısma ayrılmaktadır. Bunlar da, ayniyle yararlanılan mallar; geliriyle yararlanılan mallar [21] - b.

Ayniyle yararlanılan vakıf mallar, vakfın doğrudan doğruya amacına araç olan, vakıf faaliyetinin unsur ve aracını teşkil eden vakıf mallardır. Örneğin, cami, hastahane, çeşme, kervansaray ve öteki binaları, taşınırlardan para, kitaplar, gelin elbiseleri ve ötekiler gibi[21] - c.

Gelirinden yararlanılan vakıf mallar ise vakfın devamı (yaşaması) ve vakıf hizmetlerinin yerine getirilmesi için gereken parayı, geliri sağlamağa yarayacak mallardır. Bunların vakfın amacını ilgilendirecek faaliyetlerin mahiyetiyle bir ilişkisi yoktur. Örneğin, han, ev, dükkân, mağaza ve ötekiler gibi gelir getirecek mallardır[21] - d.

Bu iki çeşit vakıf malın ortaklaşa hüküm ve karekteri, alım satım veya rehin ve ipotek gibi tedavül ve tedavüle varacak mahiyetteki tasarruflara konu olmamalarıdır. Yani, vakıf malların her iki çeşidi de tedavül etmez ve tedavülü anlatan hukukî tasarruflara konu olamaz[22].

Aralarındaki ayırım ise, birincilerin tahsis edildikleri amaçtan başka bir surette kullanılmamaları ve hiçbir hukukî tasarrufa konu olmamalarıdır. İkincilerin ise, kira aktine konu olmalarında ve kendilerinden sağlanan kira parasıyla vakfa ilişkin giderlerin karşılanmasındadır[23].

---

19) Onar, İdare Hukuku, sh. 514.
20) Arsebük, sh .297 - 298.
21) Onar, İdare Hukuku, sh. 514.
21 — a) Onar, İdare Hukuku, sh. 519
21 — b) Onar, İdare Hukuku, sh. 519
21 — c) Onar, İdare Hukuku, sh. 519
21 — d) Onar, İdare Hukuku, sk. 519
22) Onar, İdare Hukuku, sh. 519.
23) Onar, İdare Hukuku, sh. 519 - 520.

C — VAKIF İŞLETMELERİNİN MAHİYETİ

Genel olarak «işletmeler değişik yönlerden sınıflandırılabilirler». Ancak Türkiye'nin gerçeklerine uygun olarak işletmeleri «genellikle, özel işletmeler, kamu iktisadî işletmeleri ve yabancı sermayeli işletmeler olarak»[24] ayırmak olanağı vardır.

Biz, bu sınıflama içerisinde vakıflara ilişkin işletmeleri, bu işletmelerin özellikleri de gözönünde tutularak kamu iktisadî işletmelerine yaklaşan özel işletmeler olarak ve daha doğrusu, eşi benzeri bulunmayan (nev'i şahsına münhasır) birer işletme olarak kabu lediyoruz.

Çünkü, bu etüdde ele aldığımız vakıf işletmelerin sermayesi olan mallar, varlıkları 2762 S.lı VK'na göre tanınmış vakıflara ve özellikle VGM'nün yönetimine bırakılmış mazbut vakıflara ait mallardır. Hal böyle olunca bu mallar Osmanlı hukukundaki ve dolayısiyle İslâm hukukundaki (yani Fıkıhtaki) esaslara dayanılarak vakfedilmiş olan mallardır. Bunlar mahiyeti ve kökeni itibariyle daima birer özel hukuk müessesesi halinde kalmakla beraber geçirdiği başkalaşmalarla (istihalelerle) yönetsel bir mahiyet almaya başlamış ve sonunda bir kamu müessesesi biçiminde Devlet müessesesi için girmiştir.

Esasında ve kökeninde bir özel hukuk müessesesi olan vakfın geçirdiği bu başkalaşma (istihale) vakıfların bir çoğunun konusunun genel ve kollektif ihtiyaçlarla ilgili olması ve gerek bu ilgi ve gerek genişliği bakımından yönetimlerine Devlet'in doğal ve kaçınılmaz bir biçimde el atmasını gerçekleştirmiştir[25].

Vakıfların geçirdiği bu başkalaşma (istihale) ve büyük bir kısmının dönüştüğü ve hâlâ koruduğu kamu müessesesi, kamu tüzel kişiliği mahiyeti Hukuk Tarihimize özgü bir özellik sayılabilir. Batı hukukunda vakıf daima bir özel hukuk müessesesi olarak kalmıştır[26].

D — KİRA PARALARI

1. Kira Paralarının Dondurulmasından Doğan Sakıncalar

Vakıf malların kiraya verilmek suretiyle işletilmesi sonucu elde edilen paralar vakıfların klâsik gelir kaynaklarından en önemlisidir.

İkinci Dünya Savaşı sıralarında ve ondan sonraki dönemlerde kira paralarını, Bakanlar Kurulunca verilen 19.2.1940 T.li kararıyle uygulamaya konulmuş (ve çeşitli zamanlarda değişikliğe uğramış) bulunan[27] Millî Korunma Kanunu ve sonradan 27.5.1955 T.inde yayınlanan (6570 S.lı) Gayrimenkul Kiraları Hakkındaki Kanunla[28] dondurulmuş olması vakıf taşınmaz malları gelirsiz bir hale getirmiş ve bu nedenle yeni akarların yapımı ve mevcutların bakımı, değerlendirilmesi istenildiği gibi yapılamamıştır.

Vakfa ait bir çok kıymetli arsalar boş bırakılmış[29], şehirlerin en merkezî ve özenilmiş yerlerinde bulunan vakıf binalar düzgünlük ve güzelliklerini yitirmişlerdir. Oysa, bunların temiz, düzgün ve güzel bir halde bulundurulmaları iş sahipleri ve şehir halkı-için önemli olduğu kadar şehircilik ve şehir ekonomisi bakımından da üzerinde önemle durulması gereken bir sorundur.

---

24) Tenker, Lütfüllah: İşletme İktisadı, C. 1, Ankara, Bilgi Basımevi, 1969, sh. 22.

25) Onar, İdare Hukuku, sh. 512.

26) Onar, İdare Hukuku, sh. 512-513.

27) Tuncer, Memduh; Arıemre, M. Fethi; Akşit, Rifat: Millî Korunma Kanunu Mevzuatı Şerh ve İzahı, Ankara, Yıldız Matbaası, 1955, sh. IX, XIII.

28) Tuncer, Arıemre, Akşit, sh. 382.

29) Osmanlı İmparatorluğunda ise «boş topraklardan mülk olarak terkedilmesi şeran mümkün olan» bu tür vakıflar pek azdı.: Barkan, Ömer Lütfi: Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Vakıflarının İdarî - Malî Muhtariyeti Meselesi, Türk Hukuk Tarihi Dergisi, C. I, N. 1941-1942 Ankara 1944, sh. 15.

2. Kiracılık Hakkının Kötüye Kullanılışı

Vakıf malların kiracılarından bir kısmı dondurulan kira parası karşılığında, kirası altında bulundurduğu vakıf taşınmazları türlü konbinezonlar bulmak suretiyle (adî ortaklık, iş ortaklığı ve öteki yollarla) kısmen ya da tümüyle gerçek kira parası karşılığında veya hava parası alarak üçüncü kişilere devredip bu mallardan kendi yararlarına büyük çıkarlar sağlamağı başarmışlardır.

Örneğin, İstanbul'da, Beyoğlunda aylık dondurulmuş kira parası kırk ilâ elli lira olan bir çok vakıf mecurların kiracıları tarafından ikiyüz ilâ ikiyüz elli bin lira hava parası alınarak üçüncü kişilere devredilmeleri bilinen olaylar arasında olduğu halde, Kanunla kira paralarının dondurulmuş olması karşısında harcanan bütün çabalara rağmen, kiracılık hakkının kötüye kullanılması niteliğinde olan bu davranışlara ne yazık ki engel olunamamıştır.

3. Kira Kanunundan Zarar Gören Vakıflar

Kira Kanununu, özel kişiler türlü yollara saparak etkisiz bir hale getirmeğe çalışırken vakıfları yönetim ve temsil yetkisi ile[30] donatılmış resmî bir örgüt olan Vakıflar İdaresi, Kira Kanununun yükü altında ezilerek yerinin doldurulması güç zararlara uğramıştır. Vakıflar İdaresinin (ve dolayısiyle Vakıfların) bu yüzden uğradığı zarar yılda en azından bir hesapla on milyon lira civarındadır[31]. Böylece dondurulmuş kira rejimi kalkıncaya kadar vakıfların gördüğü zarardan Millî Gelir'in de etkilenmiş olduğu kuşkusuzdur.

Çünkü, kira parası da millî gelir içerisinde mütalâa edilmektedir. Netekim Avni Zarakolu, millî geliri tanımlarken bu gelirin «bir millet ekonomisinde belli bir devrede (genellikle bir yıl içinde) hak kazanılan ücret, maaş, faiz, kira ve rant biçimindeki sözleşmeye bağlı gelirlerle kâr ve temettü biçimindeki müteşebbis» gelirlerin toplamına eşit[32] olduğunu açıkça belirtmektedir.

Vakıflar İdaresince 1961 yılında yaptırılan envanter çalışmalarına ilişkin tesbitlerine göre[33] mezbut vakıfların sahip bulunduğu on yedi bin adet taşınmazı vardır. Bunların 1961 sürüm değeri en aşağı bir hesapla bir milyar liradır. Buna karşılık aynı yıl VGM'nün taşınmazlarından elde ettiği yıllık gelir 8.919.000 liradır[34]. Bu gelirin mevcut servet toplamına olan oranı yaklaşık % 1'den ibarettir.

Böyle büyük bir servetin % 1 gibi çok düşük bir gelire bağlanması ekonomik kurallarının taşınmaz mal sermayesine (% 10 olarak) tanıdığı normal gelirin çok altında olduğu gibi kiraya konu vakıf taşınmazları bir işletmenin sermayesi olarak kabul ettiğimize göre bu sermayenin 1961 yılında % 6 ilâ % 7 olarak kabul edilen cari faiz hadlerinin de yani sermayenin fırsat maliyetinin

---

30) 2762 S.lı VK, m. 1,4 : Mer'î Kanunlar, C. I, sh. 798; 6760 S.lı VGM Vazife ve Teşkilâtı Hakkında Kanun, m. 1 : Mer'i Kanunlar, C. I, sh. 807 - 1.

31) T.C. Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi Başkanlığının 71 - 1505/4351 N.lı Dosyasında mevcut ve TBMM'nden geri alınan «6570 S.lı Kanunun 3. m.sine bir Bent ve Bu Kanuna Geçici bir m. eklenmesine dair Kanun Tasarısının Gerekçesi», sh. 1.

32) Zarakolu, Avni : İktisat İlminin Temel İlkeleri, C. 2. Ankara, Sevinç Matbaası, 1970, sh. 82; fazla bilgi için ayrıca bkz. : Koloğlu, Mahmut : Ekonomi Dersleri, C. 1, Ankara, Doğuş Matbaacılık ve Ticaret Limited Şirketi Matbaası, 1965, sh. 31 - 37: Koloğlu, Mahmut : Ekonomi Dersleri, C. 2, Ankara, Sevinç Matbaası, 1970, sh. 349 - 356.

33) Bu bilgi VGM'nün envanter çalışmalarını düzenleyen Emlâk Müdürlüğü Tesbit Bürosundan elde edilmiştir.

34) VGM'nün 1961 Yılı Bütçe Kanunu : T.C. Başbakanlık Neşriyat ve Müdevvenat Genel Müdürlüğü, Ankara 1961, sh. 11.

de (opportunity cost)[35] çok altında bir net gelir sağlamış bulunduğu görüleceğinden vakıfların (o yıla ait) bu yoldaki işletmesinin kârlı olmadığı açıkça anlaşılır.

Netekim Lütfullah Tenker de fırsat maliyetinin «genellikle piyasada ödünç verme işlerinde kullanılan cari faiz haddi» olduğuna işaret ettikten sonra «eğer piyasada % 9 faiz haddiyle tahvil alınıp satılıyorsa, sermayenin fırsat» maliyetinin de % 9 olacağını[36] kesinlikle bildiriyor.

Bütün bunlara rağmen biz, etüd konusu olarak ele aldığımız (İslâm hukuku esaslarına göre kurulmuş ve halen 2762 S.lı VK ile tanınmış bulunan) ve kiraya verilmek suretiyle işletilen vakıf malların satılması ve elde edilecek paranın (Bankaya yatırılarak ya da tahvil alınarak veyahut ödünç verilerek) faizinden yararlanılması görüşünde değiliz. Burada verdiğimiz örnek yalnız sınırlı kira rejiminin, vakıf mallarına yaptığı olumsuz etkiyi somut olarak anlatabilmek içindir.

Oysa, kiraya verilerek işletilen bu mallar, vakıfların «üretim işleminde bir çok kez» kulanacağı sermaye mallarını teşkil ettiklerinden, bunlar hem uzun ömürlü birer üretim mallarıdır[37], hem de Ülkemizde dün olduğu gibi bugün de gün geçtikçe (para değerinin düşmesiyle) bu değişmez sermayenin değeri büyük bir hızla artmaktadır.

4. Dondurulmuş Kira Rejiminin Âbidelere ve Sanat Eserlerine Etkileri

Vakıf, bir malın belli bir maksada tahsisi olduğuna göre, eski (kadim) eserleri de vakıf olarak anlamak doğru olur[38].

Gerçekten gerek 2762 S.lı Kanunun 4/B m.siyle, gerek 7044 S.lı Kanunla[39] VGM'ne verilen ödevlerden birisi de tarihî ve mimarî değeri haiz (eski eserlerin) âbidelerin ve san'at eserlerinin korunması, yaşatılması ve gerçek kimliklerini yitirmeden onları sonraki kuşaklara devretmek ödevidir. Hiç kuşku yok ki bu ödev, millî bir ödev olmakla beraber bunlara onarım, restorasyon ve öteki nedenlerle harcanacak paralar da turizm yoluyla Ülkemize büyük ve sürekli bir döviz kaynağı sağlayacak geniş vadeli yatırımlar (yatırım harcamaları) mahiyetindedirler[40].

VGM'nün yaptığı bu hizmet ve harcadığı emek, turizm bakımından elde edilecek yararlarla Ülkenin ekonomik gelişmesine ve kalkınmasına büyük çapta katkıda bulunacaktır. Kira paralarının dondurulması suretiyle vakfın gelirinin azalması ise Vakıflar İdaresine verilmiş bu millî ödevin gereği gibi yerine getirilmesine engel olmuş ve sonunda bu hal millî gelirin artmasını ve iktisadî kalkınmamızı olumsuz biçimde etkilemiştir.

---

35) Leventoğlu, Mazhar: Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu Şerh ve İzahları, B. 2, Ankara, Butik Batbaası, 1964, sh. 1964, sh. 178' de yayınlanan Maliye Bakanlığının 17.3.1962 T. ve 5297-1/10341 S.lı Tamimine göre T.C. Ziraat Bankası tahvillerinin 1961 yılındaki faiz haddinin % 7 olduğu; Birkaş, Hasan: Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu İzahları ve Tatbikatı, Ankara, Balkanoğlu Matbaacılık Ltd. Şti., 1969, sh. 70'de yayınlanan Maliye Bakanlığının 2.7.1968 T. ve 5297-1/31107 S.lı Tamimine göre Türkiye Emlâk Bankasının hisse senetlerinin 1961 yılındaki faiz haddinin % 6 olduğu yazılı bulunduğu gibi, Aylık Bülten (Bulletın Mensuel), T.C. Merkez Bankası yayınlarından N. 7-8, Ankara 1970, sh. 50' de: «18 Aydan fazla vadeli bütün mevduata» 1961 yılında uygulanan kanunî faiz haddinin de % 6,50 olduğu gösterilmiştir.

36) Tenker, sh. 56.

37) Köklü, Aziz: İktisat Dersleri, Giriş, B. 2, Ankara, Sevinç Matbaası, 1968, sh. 165.

38) Berki, Ali Himmet: Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişafı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler, VD, S. VI, İstanbul 1965, sh. 9.

39) Merf'î Kanunlar, C. 1, sh. 812-1.

40) Fazla bilgi için bkz.: Zarakolu: Yatırım harcamaları «yatırım kararları» piyasa için devlet ve hayır örgütleri tarafından verilebilir.: sn. 128-144.

Nitekim yapılan tesbitlere göre milli sınırlarımız içerisinde üçbin beşyüz âbide ve eski eser mevcuttur. Bunların hemen tümü onarıma ve restore edilmeğe muhtaçtır. Büyük çoğunluğu vakıf yolu ile yapılmış olan bu âbide ve eski eser mahiyetindeki yapıların restorasyonu için altıyüz milyon liraya ihtiyaç vardır. Son yirmi yıldan beri ele alınan bu hizmet için VGM'nce ikiyüz milyon liraya yakın para harcanmış, yüzlerce âbide harabiyetten kurtarılmıştır.

Yine Vakıflar İdaresince Birinci Beş Yıllık Plân döneminde yetmiş iki milyon lira harcanmış, sekizyüz dört âbide ve eski eser üzerinde çalışılmıştır. İkinci Beş Yıllık Plân döneminde bu çalışmalar için yüz beş milyon lira harcanmak üzere de yıllık programlar uygulanmaktadır.

Onarılan eski eserler günün ihtiyaçlarına uygun bir biçimde fonksiyone edilerek halkın ve insanlığın hizmetine sunulmaktadır. Öte yandan restore edilen camiler daha iyi koşullar altında ibadete açılırken medreseler, kütüphane ve öğrenci yurtları gibi kültür merkezlerine, kervansaraylar ve hanlar, otel biçiminde turizm sektörü ihtiyaçlarına tahsis olunmaktadır[41].

5. Yetersiz Organizasyon

Bir işletme kurulurken organizasyonun önemi kavranmamakta ve bu yön üzerinde hemen hemen hiç durulmamaktadır. Oysa organizasyonu dolduracak personelin işletme döneminden önce sağlanmasına ve yetiştirilmesine çok önem verilmelidir.

İşletmelerin kuruluşundaki yetersiz organizasyon bütün işletme süresince devam eder, kapasitesini tüm olarak kullanmağa olanak vermez. Bu hal büyük kayıplara (gizli maliyetlere = hidden costs) yol açar. Bu nedenledir ki iyi organizasyon, iyi işletme demektir[42].

Esaşen «işletmenin organizasyonu, başarılı bir işletme için hayati derecede önem taşır ve işletme döneminden önce tamamlanması gereken bir ihtisas konusudur». Biz burada, organizasyondan, vakıf malların kiraya verilmek suretiyle olsun veya öğrenci yurtları biçiminde veyahut başka türlü işletilmesi suretiyle olsun, daha çok işletmeyi yönetecek ve çalıştıracak olan personelin düzenlenmesini kasdediyoruz[43].

Ancak organizasyon da, «ihtisaslaşma, desantralizasyon, yetki verme, esneklik, yapısal denge, yönetim alanı, kumanda birliği gibi» işletme iktisadında geçerli olan belli ilkeler gözönünde tutularak yapılır. Bununla beraber aşağıda verilen açıklama vakıf malların işletilmesi için Vakıflar İdaresi tarafından o,T.lerde gerekli organizasyon yapılırken bu ilkelerin gözönünde tutulmadığı görülür.

Oysa «işletme canlı bir varlıktır. zamanla ilk kurulan organizasyon bozulabilir; yetersiz hale gelebilir. Bu durumlarda bir organizasyon incelemesi yaptırılarak, gerekirse reorganizasyona gitmek» yararlı olur[44].

İşletme İktisadının bütün bu temel ilkeleri gözönünde tutularak Vakıflar İdaresi, vakıf örgütünün ve bu örgütten beklenen hayrî sosyal ve kültürel hizmetlerin yanı sıra iktisadî hizmetlerini de yerine getirebilmek ve bu hizmetlerin özelliklerini de göstermek suretiyle vakıf taşınmazlarda kira paralarının serbest bırakılarak günün sürüm değerine göre tesbit etmek olanağını veren bir Kanun Tasarısı hazırlayarak vakıflara daima destek olmuş kamu oyunun da yardımiyle giderilmesi mümkün olmayan büyük zararların önüne, Yasama Organında çıkaracağı bir kanunla geçebilirdi.

41) Türkiye'de Vakıflar, sh. 22.
42) Tenker, sh. 118.
43) Tenker, sh. 133 - 134.
44) Tenker, sh. 134.

Uygulamada ise bu yola gidilmemiştir. Yalnızca, Kira Kanununun ruh ve maksadı dışına çıkılmaması düşüncesinden hareket edilerek vakıf taşınmazların kira paralarının 1953 yılı emsallerine göre tesbit ve tâyin edilmesi olanağını sağlamak üzere (ki esasen 6570 S.lı Gayrimenkul Kiraları Hakkındaki Kanun; 6084 S.lı Kanunun yayımı T.i olan 12.5.1953 T.ini normal bir dönemin başlangıcı olarak umut ve sandığından, kira paralarının az çok kararlılık bulduğu[45] düşüncesiyle anılan bu Kira Kanununun 3. m.si kira paralarını sözü edilen T.e yani 1953 yılı sürüm değerine göre dondurmuş olduğundan bizce böyle bir öneri boş şeylerle vakit geçirmekten başka bir şey değildir) 6570 S.lı Kanunun 3. ma. sine bir f. eklenmesine dair Kanun Tasarısı hazırlanarak ancak 1961 yılında TBMM'ne gönderilebilmiş ise de sonradan TBMM'nde Gayrimenkul Kiraları Hakkında genel mahiyette bir Kanun Tasarısının incelenmekte bulunduğundan söz edilerek Vakıflar İdaresince hazırlanan Kanun Tasarısı, 1963 yılında TBMM'nden geri alınmıştır[46].

Bütün bunlar fikirimize göre ayrıca bir işletme olarak kabul ettiğimiz Vakıflar İdaresinde o T.lerde organizasyona önem verilmediğini de gösterir[47]. Çünkü, genellikle işletmenin yapılan tanımı içerisine Vakıflar İdaresini de sokmak gerekir. Netekim işletmeyi «üretim faktörlerinin bilinçli ve sistemli bir biçimde bir araya getirilerek, en çok kâr elde etmek amacıyla, üretim faaliyetinde bulunan ve bu faaliyet sonunda bir katma değer yaratan iktisadî bir ünitedir»[48] biçiminde tanımlamak mümkündür.

Şu halde Vakıflar İdaresi, kira daraltmasının kurulmağa başladığı dönemde ya da ondan sonraki dönemde dikkatli bir organizasyona sahip olsaydı vakıf taşınmazların kira paralarının serbest bırakılarak günün sürüm değerine göre tesbit edilmesini öngören bir kanun çıkarmak olanağını sağlayabilirdi. Bu da Vakıflar İdaresinin o T.lerde bütün ömrünce uyulacak bir disipline ve sürekli olarak gözden geçirilecek ve geliştirilecek bir düzene[49] sahip olmadığını gösterir.

Burada organizasyonla yakından ilgili olması nedeniyle işletmelerin kuruluşuna da kısaca değinmekte yarar vardır. İşletmelerin kuruluşu «çok yönlü bir problemdir. Bu problemin ekonomik, teknik, malî ve hukukî yönleri vardır. İşletme kapsamına bir kundura boyacısından ya da bakkal dükkânından Etibank veya Koç Holding gibi dev teşebbüslerin dahil bulunduğu gözönünde tutulursa, işletmenin kurulması probleminin uygulamadaki çözüm yolunun ne kadar değişik olabileceği anlaşılır»[50].
mak için bir iktisadî tahlil uzmanı kullanmağa gereklik yoktur. Bununla beraber, bir bakkal dükkânı açarken de, **sınırlı da olsa, bazı etüdlere** ihtiyaç vardır. Özellikle dükkânın açılacağı yerdeki evlerin ve ailelerin sayısı, bu ailelerin gelir durumları, yiyecek ve öteki bakkaliye mallarını pazardan ya da büyük mağazalardan (Gima gibi) alıp almadıkları, çevredeki bakkal sayısı ve açılacak dükkânın yerine uzaklıkları gibi sorunların gözönünde tutulması gereklidir.

Bu basit örnekten, çok daha büyük bir işletmeye geçebiliriz[52]. Örneğin, vakıf malların öğrenci yurtları olarak işletilmesi gibi. Burada da özellikle öğrenci yurtlarının açılacağı yerde öteki yurtlar ve o yurtlarda barınan öğrenci-

45) Tuncer, Arıemre, Akşit, sh. 390.

46) T.C. Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi Başkanlığının 71-1505/4351 N.lı Dosyası.

47) Ayrıca bkz.: Onar, İdare Hukuku, sh. 530.

48) Tenker, sh. 5.

49) Tenker, sh. 103.

50) Tenker, sh. 27.

Örneğin[51], bir bakkal dükkânı aç-

51) Bu örnek, Tenker, sh. 27'den alınmıştır.

52) Tenker, sh. 27.

lerin sayısı, bunların gelir durumları ve yurtların okula olan uzaklıkları gibi sorunların gözönünde tutulması gereklidir.

«Bu yalınç karşılaştırmadan çıkan sonuç şudur: Bir işletme kurmak ihtisas isteyen, inceleme ve araştırmayı gerektiren bir iştir. Bu inceleme ve araştırmalar, kurulacak işletmenin önemine ve özelliklerine» göre, basit bir incelemeden, «bir uzmanlar grubunun yıllarca sürecek çok yönlü etüdlerine kadar[53] değişebilmelidir.

E — KİRA PARALARI ÜZERİNE KONAN DARALTMALARIN KALDIRILMASI

6570 S.lı Gayrimenkul Kiraları Hakkındaki Kanunun koyduğu esasların iktisadî koşullara ve gerçeğe uygun bulunmaması ve ayrıca anılan Kanunun öngördüğü daraltmalar adalete ve eşitliğe aykırı durumlar doğurduğu ve bu yüzden taşınmaz sahibi yurttaşlar arasında huzursuzluk yarattığı ve bu huzursuzluğun öteki yurttaşlar üzerinde etkilerini göstermekten geri kalmadığı yönle bunların artık kamu yararını sağlayamadıkları, bu nedenle Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'nce 1963 yılında verilen bir kararla sözü edilen Kanunun kira paralarını daraltan 2 ve 3. m.lerindeki hükümlerini iptal etmiştir[54].

Anayasa Mahkemesi'nin bu iptal kararı üzerine Yasama Organı'nca yeni bir Kanun çıkarılmamış bulunduğundan kendini gösteren boşluk Yargı Organının içtihatlariyle doldurulmuştur.

Netekim Yargıtay İçtihadı Birleştirme Kurulunun 1964 yılında verdiği bir karar ile[55] 6570 S.lı Kanunun 2 ve 3. m.lerinin Anayasa Mahkemesi'nce iptali üzerine, iptal kararının yürürlüğe girdiği T.ten önce yapılmış ve yenilenmemiş bulunan kira akti süresinin, yeni dönemde, aktin kira parasına ilişkin hükmünün yenilenmeyip öteki hükümlerinin yenilenmiş olduğuna, kira parasının daraltılmasına ilişkin boşluğun bilirkişilerce tesbit edilecek olağan sürüm değeri ve bu tesbit edilemezse ekonomi esasları ve hak ve nasafet uyarınca bilirkişi tarafından bildirilecek kira parası esas alınarak hâkim tarafından doldurulması gerektiğine karar verilmiştir.

Bundan başka Yargıtay İçtihadı Birleştirme Kurulunun 1966 yılında verdiği ikinci bir karar ile[56] de kira parasının tesbiti için önceki kararında belirtilen kurallar gözönünde tutularak her zaman dava açılabileceğine karar verilmiştir.

F — VAKIFLAR İDARESİNCE AÇILAN KİRA PARALARININ TESBİTİ DAVALARI

Vakıflar İdaresi, (yukarıda I. Bölümün - E - Bendinde yazılı) Yargıtay İçtihadı Birleştirme Kurulu Kararlarının ışığı altında, değişen iktisadî koşulların gereklerine uygun bir biçimde ve öte yandan halen fiat konjöktürlerinde görülen büyük fiat değişikliklerinin kiralara da yansıdığı gerekçesiyle bütün vakıf taşınmazların kira paralarını, açtığı kira tesbiti davalariyle mahkemelere (ve hakemlere) tesbit ettirmiştir.

Vakıflar İdaresinin, (yine biraz önce anılan Bentte yazılı) Anayasa Mahkemesince verilen iptal kararından önceki Bütçelerinde; vakıf malların kiraya verilmesi suretiyle işletilmesinden elde ettiği gelir sekiz ilâ onbir milyon lira iken iptal kararından sonraki yılların Bütçelerinde yer alan bu gelirin (her

53) Tenker, 28.

54) Anayasa Mahkemesinin 26.3.1963 T. ve 1963/3 E., 1963/67 K. S.lı kararı : RG 31 Mayıs 1963, S. 11416, sh. 1 - 4.

55) Yargıtay İçtihadı Birleştirme Kurulunun 18.11.1964 T. ve 1964/2 E., 1964/4 K. S.lı kararı : RG 27 Kasım 1964, S. 11867, sh. 1 - 3.

56) Yargıtay İçtihadı Birleştirme Kurulunun 21.11.1966 T. ve 1966/19 E., 1966/10 K. S.lı kararı : RG 29 Aralık 1966, S. 12490, sh. 3 - 5.

yıl sürekli olarak açılan kira paralarının tesbiti davaları sonunda) ondört ilâ otuzbeş milyon liraya kadar yükseldiği görülmektedir[57].

II. BÖLÜM

ÖTEKİ İŞLETMELER

A — OTEL İŞLETMELERİ

Vakıflar İdaresi, Yurdun çeşitli yerlerinde (örneğin, Ankara, İstanbul -Taksim-, İzmit - Sapanca-, Balıkesir, Çanakkale, İzmir - Kuşadası -, Antalya ve Van'da) oteller yaptırmak suretiyle Ülke turizminde önemli bir ihtiyaca cevap vereğe çalışaktadır.

Gerçekten, Cumhuriyet devrinde açıolan ilk modern otel, Vakfa ait Ankara Plas Oteli'dir. Bu otel halen üç milyon lira harcanarak, günün gereklerine uygun lüks bir otel haline getirilmektedir[58].

Öte yanda nİstanbul - Taksim'de yapılmakta olan Sheraton Oteli'nin % 55 hissesi Vakıflar Grubuna aittir. Kalan % 45'i öteki Türk örgütlerine ayrılmıştır. 160 Milyon liraya mal olacak (459 oda ve 918 yatağı kapsayacak bu) otelin yıllık geliri 12 milyon lira tahmin edilmektedir[59].

Burada, restoresi tamamlanmış bulunan İzmir - Kuşadası'ndaki Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı'ndan da söz etmek yerinde olur. Gerçekten bu Kervansaray orijinal durumu ile yabancı turistler için enterasan olan bir otel haline getirilmiş ve dolar üzerinden kiraya verilerek 1968 yılında hizmete açılmıştır[60].

B — BURRSA KAPLICA İŞLETMELERİ

Vakıflar İdaresinin işletmeler kurarak teşebbüse geçtiği alanlardan birisi de Bursa Kaplıcaları'dır. Vakıflar İdaresi, Bursa Kaplıcaları T.A.Ş.'ne kurucu ve ortak olarak katılmak suretiyle vakıfları işletmek yoluna gitmiştir.

C — VAKIF ZEYTİNLİKLER İŞLETMELERİ

Ayvalık, Antalya ve Aydın dolaylarında bulunan geniş çaptaki vakıf zeytinliklerin mahsulü, kurulmuş iki işletme aracılığı ile daha rantabl bir biçimde değerlendirilerek elde edilen en iyi nitelikteki zeytinyağı, sabun ve salamura zeyinleri her yıl tüketime arz edilmektedir. VGM, vakfa ait zeytinlikleri en fennî usullerle imar ve timar ettirmekte her iki işletmeyi 1963 yılında hizmete giren yeni ve modern fabrikalarla donatmış bulunmaktadır.

Antalya'da Mazbut Vakıf Murat Paşa arazisindeki 22.500 kadar zeytin ve 12.000 civarındaki narenciye ağacının daha iyi bakım ve muhafazasını sağlamak amacıyla 1965 yılında Antalya'da bu Vakfa ait narenciye bahçesinin içerisine bir fabrika kurulmuş ve bu zeytinlerin işlenmek suretiyle yağ elde edilmesi konusu yerinde halledilmiştir.

Arıca aynı fabrikada halkın zettinlerinin de (az bir ücret karşılığı) işlenmesi bir hizmet olarak ele alınmış ve bu hizmete 1967 yılında başlanmıştır.

1970 - 1971 Kampanyasında 8.836.177 kilogram dane zeytin toplanmış ve bundan 1.329.600 kilogram zeytinyağı üretilmiştir. Üç yıldan beri Ankara ve İstanbul'da perakende satış yerleri açılmıştır[61].

---

57) VGM'nün 1961 ilâ 1971 T.li Bütçe Kanunları: T.C. Başbakanlık Neşriyat ve Müdevvenat Genel Müdürlüğü, Ankara 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, sh. 11, 11, 11, 14, 13, 14, 13, 17, 17, 17, 17; Vakıflar İdaresinin yeni yaptırdığı işhanları ile otellerden elde edilen kira paraları da gözönünde tutulursa 1972 yılında kiralardan elde edilen gelirin 48.607.085 liraya yükseldiği görülmektedir: VGM 1972 Yılı Bütçesi Hakkında Bütçe Karma Komisyonu Başkanlığına Sunulan Rapor, Ankara 1971, sh. 3.

58) VGM 1972 Yılı Bütçe Raporu, sh. 36.

59) VGM 1972 Yılı Bütçe Raporu, sh. 37.

60) VGM 1972 Yılı Bütçe Raporu, sh. 9

61) VGM 1972 Yılı Bütçe Raporu, sh. 11.

D — VAKIF TAŞDELEN MEMBA SUYU İŞLETMESİ

1960 Yılından bu yana yıllığı 150.000 liraya kiraya verilmiş bulunan Vakıf Taşdelen Memba Suyunun kiracısı tarafından sağlık kurallarına göre işletilmediği ve Vakfa verdiği kira parasının da pek az olması nedenleriyle, suyun modern sağlık esaslarına uyularak bizzat VGM'nce işletilmesi kararlaştırılmıştır.

Bu maksatla membaın kaptajı ve tesisi yenilenerek, Avrupa'dan getirilen yıkama, doldurma, kapsülleme cihazları monte edilerek üçbuçuk milyon liralık yatırımla yepyeni v esağlığa yarar bir tesis elde edilmiş ve Vakıf Memba Suları İşletmesi kurularak İstanbul'un en iyi içimli suyu olan III. Murad'ın Annesi Nur-Banû Valide Sultan tarafından vakfedilen Taşdelen suyu örnek bir tesis olarak halkın hizmetine sunulmuştur[62].

E — VAKIF PARALARIN İŞLETİLMESİ

Yalnız para olarak kurulmuş 1069 vakfın tek elden ve bugünkü modern Para işletmeciliği esasları içinde daha iyi ve daha yeterli çalışmalarını sağlamak için VGM tarafından 1954- yılında Türkiye Vakıflar Bankhası kurulmuştur[63].

6219 S. lı Kanunla kurulan bu Bankanın 50 milyon lira sermayesi vardır. Bunun % 55'i VGM'nce taahhüt edilmiş mülhak ve mazbut vakıflara ait paralardan ibarettir. Bu miktarın karşılığı olan 27.500.000 lira tümüyle ödenmiştir[64].

Bankadan 1970 yılı temettü'ü olarak Vakıflara 1.466.690 lira verilmiştir[65].

Ülkemizin iktisadî ve ticarî hayatında, kuruluşundan bu yana sürekli olarak artan ve olumlu bir etki yapan Türkiye Vakıflar Bankası hızla gelişmektedir. Gerçekten, Ekim 1971 sonu itibariyle sermaye ve ihtiyatlar ve karşılıklardan meydana gelen öz kaynaklar toplamı 73.495.464,25 liraya, mevduatı 1.312.369.198,87 liraya, öteki fonlar ve olanaklar toplamıyla birlikte öz ve yabancı kaynaklar 1.593.544.247,43 liraya plasmanları ise 1.185.180.226,48 liraya ulaşmış bulunmaktadır.

Ülkemize turist akınını hızlandırmak ve döviz gelirini artırmak için ihtiyaç duyulan konaklama olanaklarını ve öteki tesislerin geliştirilmesine yardımcı olmak amacıyla özel sektör teşebbüslerinin özellikle yeni otel ve öteki turistik tesisler inşası ve mevcutların genişletilmesi ve ayrıca işletme kredisi ihtiyaçlarını sağlamayı hedef tutmak üzere Maliye Bakanlığı, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı IAD Ankara Misyonu ile Türkiye Vakıflar Bankası arasındaki dörtlü anlaşmalara Banka nezdinde 81,9 milyon liralık bir fon tesis edilmiş ve bu fonun tümü ikraz olunmuştur.

Banka, 1970 yılında 5.860.872,09 lira net kâr sağlamıştır. Kârın ödenmiş sermayeye oranı % 11,72 dir. Bankanın Yılbaşındaki şube adedi 141 iken 1971 yılında yeniden 4 şubenin hizmete girmesiyle şube adedi 145,i bulmuştur[66].

---

62) VGM 1972 Yılı Bütçe Raporu, sh. 11.

63) Türkiye'de Vakıflar, sh. 37.

64) VGM 1972 Yılı Bütçe Raporu, sh. 11; VK'nun 10 ve 12. m.lerine göre satılacak vakıf mallardan ele geçecek paraların bu m.lerde gösterilen yerlere harcanıncaya kadar nemalandırılması aynı Kanunun 13. m.siyle zorunlu olduğundan, satış yoluyla ele geçen bu vakıf paralar da Vakıflar Bankasına konulmaktadır. Böylece anılan m.lerde yazılı amaçlara yönelmiş yeni bir akar veya hayrat bir taşınmaz satın alınıncaya kadar geçecek zaman içerisinde gerçekleşecek faizlerden veya isabet edecek ikramiyelerden de vakıfların yararlanması sağlanılmaktadır. Aynı hususlar, şu veya bu nedenle kamulaştırılan vakıf taşınmaz mallardan elde edilen (ve bu itibarla aynîn yerini tutan) kamulaştırma bedelleri hakkında da geçerlidir.

65) VGM 1972 Yılı Bütçe Raporu, sh. 11.

66) VGM 1972 Yılı Bütçe Raporu, sh. 12.

F — YURT İŞLETMELERİ

Halen Ülkemizin 48 İlinde vakıf yurdu açılmıştır. Bunlardan Ankara ile İstanbul'dakiler Yüksek, öteki İllerimizdekiler ise Orta Öğrenim Öğrenci Yurtlarından ibarettir. Bu yurtlarda barınan öğrenci sayısı 5.650'yi bulmuş; bu iş için 1972 yılı Bütçesine 5.636.196 lira ödenek konmuştur[67]. Ancak bu ödenek yeterli değildir. Çünkü 1971 yılında yurt işletmeciliğinde harcanan para 7.016.700 liraya yükselmiş idi[68].

Vakıflar İdaresi, vakfa en çok gelir getiren kiraya konu binalarını dahi tahliye ettirip elinde bulunan Vakıflar Yüksek ve Orta Öğrenim Öğrenci Yurtları Yönetmelikleri[69] hükümlerine göre

netmeliği : RG 17 Eylûl 1969, S. 13303, sh. 2 - 5; Vakıflar Orta Öğrenim Öğrenci Yurtları Yönetmeliği : RG 9 Eylûl 1971, S. 13951. sh. 2 - 5.

bunları «Vakıflar Orta ve Yüksek Öğrenim Öğrenci Yurtları» adı altında çeşitli işletmelere tahsis edilmekte ve bu-ralarda fakir ve çalışkan öğrencilerin her türlü ihtiyaçlarını bedelsiz sağlamak suretiyle onlara yararlı olmağa çalışmaktadır. Vakıflar İdaresinin bu biçimde bir davranışta bulunması esasen vakfın amacında saklıdır.

Fakirliği nedeniyle öğrenim olanağından yoksun genç ve yetenekli varlıkları yarına hazırlamak, onları Ülke ve Millete yararlı birer unsur haline getirmek amacıyla kurulan bu işletmelerin yönetim ve işleyiş tarzı ve yurda alınatak öğrencilerde aranacak nitelikler anılan Yönetmeliklerle tesbit edilmiştir.

Böylece çeşitli vakıflardan elde edilen gelirler, Vakıflar İdaresince; sosyal ve hayrî hizmetler niteliğinde olan yurt işletmelerinde (öğrenci yetiştirilmesinde) harcanmaktadır.

Cevat Abdürrahim Gücün; vakfın, öğrenci yetiştirilmesine ve daha doğrusu yurt işletmeciliğine ve yurtların mahiyetine ilişkin olarak gördüğü hizmetin önemini belirtirken «seleflerimizin en büyükleri (eslâfımızın eazimi) hep bu vakıf örgütlerinin zamanına göre yatı okulları ve Darülfünunları değerinde (mesabesinde) olan medreselerinde yetişitler»[70].

«Meşhurlarımız (meşahirimiz) hep vakıf yuvalarından yetişti. Şimdi bu müessese her devletin bayındırlık ve hayır işlerinin biricik yardımcısı ve çok yararlı toplumsal ve medenî bir müessesedir.»[71] demektedir.

G — VAKIF GUREBA HASTAHANESİ (VE TARİHÇESİ)

Gureba kelimesi garip'in çoğuludur[72]. Şu halde Vakıf Hastane, adından

Ansiklopedik Lûgat, Ankara, Doğuş Ltd. Şti. Matbaası, 1962, sh. 351.

da anlaşılacağı üzere gariplerin (gurbete düşmüşlerin), yoksulların, kimsesizlerin ve yalnızların hastahanesidir.

Hayırsever Türk analarından Sultan Abdülmecid'in Annesi ve Sultan Mahmut II'nin karısı Bezmi Âlem Vâlide Sultan'ın VGM Arşivinde kütüğe geçirilmiş 1847 T.li Vakfiyesiyle kurulmuş olan bu işletme[73] 125 yıldan beri Ülkemizin fakir, yoksul, kimsesiz ve gurbete düşmüş olan hastalarını hiçbir ücret almaksızın muayene ve tedavi etmektedir.

Vakıf Gureba Hastahanesinin çeşitli servislerinde yılda ortalama 67.400 poliklinik, 4.400 klinik tedavisi ve 2.370 ameliyat yapılmaktadır[74].

Hastahanenin kurucusu Bezmi Âlem Vâlide Sultan, ayrıca bir çok vakıf hayratın yapılmasında da öncü olmuş ve bir kısmını hayatta iken tamamlamış

67) VGM 1972 Yılı Bütçe Raporu, sh. 7
68) VGM 1972 Yılı Bütçe Raporu, sh. 15.
69) Vakıflar Yüksek Öğrenci Yurtları Yö-
70) Gücün, sh. 343.
71) Gücün, sh. 344.
72) Devellioğlu, Ferit : Osmanlıca - Türkçe
73) Türkiye'de Vakıflar, sh. 34.
74) VGM 1975 Yılı Bütçe Raporu, sh. 8.

bir kısmı da ölümünden sonra tamamlanabilmiştir. Vâlide Sultan'ın İstanbul' daki vakıf ve hayratı şunlardır : Galata Köprüsü, biraz önce anılan Gureba Hastahanesi, Terkos Gölünün Gurebaya vakfı, Vâlide Sultan Okulu, Dolmabahçe Camii.

Vakıf Gureba Hastahanesinin yaptırılmasından önce Vâlide Sultan'a dayanarak söylenen bir hikâye (menkıbe) mevcuttur. Kanımızca, işletme iktisadı ile vakıf hukukunun temel ilkelerine de uygun düşen bu hikâye şöyledir : Sultan, sarayın cerrahbaşısı Halil Efendi ile bir gezintiye çıkar. Yolda bir hastaya rastlanır. Sultan hasta ile ilgilenir, bakım ve tedavisi için yatırılacak bir tedavi yeri aranır. Bulunamaz. Sultan üzülür ve bir hastahane inşası gerektiğine inanarak o gece olayı oğlu Sultan Abdülmecid'e anlatır ve o gece bir hastahane yapılmasına karar verilir. Hastahane inşası için suyu bol ve akıntı için hafif meyli olan bir yer aranır ve hastahanenin bugünkü yeri seçilir.

Hastahanenin inşası tamamlanıp açılışının yapılmasından önce, hastahanenin devamlılığını sağlamak için, hastahanenin ön kısmındaki 9 adet dükkân, Yekta Hamamı, hastahaneye vakfedilmiş ve hastahaneye şu biçimde bir kadro tahsis edilmiştir : «Müdür, Kâtipler (Ketebe), Tabibler (Etibba), Cerrahrahlar (Cerrahin), Eczaciyan, Sülkciyan, Havanzen (Havandöven), Müvezzi, Vekilharç, Elbise Yamağı, Serhademe, 24 Hasta Hademesi, 6 Meydancı, 5 Aşçı, 1 Berber, 2 Kapıcı»[75].

Hastahane, açılışında bu kadro ile ve 201 yatak ile çalışmaya başlamıştır. Yalnız bu yatak sayısını o T.lerden doldurmak mümkün olamamış ve bir süre hastane boş kalmıştır. Hastahanenin çalışması ile yakından ilgilenen Valide Sultan bunun nedenini, muayene için başvuran hastalara, ilâçlarının da parasız olarak ellerine verilmesinde bulmuş, hastahane başhekiminin de aynı fikirde bulunduğunu görerek, bu usulü bir emirname ile kaldırtmış ve muayeneden sonra ilâç isteyen hastalara yatarak tedavileri önerilmiş, bundan sonra da hastahanede yatan hasta sayısı artmıştır[76].

H — İMÂRETLER

Bugün 4'ü İstanbul'da ve 32'si de öteki İllerimizde olmak üzere 36 adet vakıf imâret etkin halde işletilmektedir. Bu imâretlerde 14.150 fakire ve fakir öğrencilere parasız yemek verilmektedir. Bu maksatla 1972 yılı Bütçesine 2.500.000 lira konulmuştur[77].

III. BÖLÜM

EK (MUNZAM) KAYNAKLAR

A — ÂBİDELERİN VE SAN'AT ESERLERİNİN MÂLÎ KAYNAKLARI

Ebülulâ Mardin[78], Türk Medeniyetinin ebedî timsallerini teşkil eden ve tetkik eyleyenleri hayretler içinde bırakan âbidelerimizin ve turistlerin akın akın gelip temaşasına doyamadıkları, saatlerce tetkike zemin olabilecek sanat eserlerimizin yaşatılması için gerekli malî kaynaklardan söz ederken Devlet Bütçesinden yıllık yapılan geçici yardımların[79] mevcut ihtiyacı tatmine yeterli olmadığına değinerek bu ihtiyaçları vakıf usulü ile karşılayacak daimî bir kaynak elde edilmesi gerektiğine işaret etmekte ve bunun için kişilerin necip duygularına hitap ederek vakıfları onların yardımlarını (ianelerini) kabul

75) Sagun, Nejat : Vakıf Gureba Hastanesi 2. Cerrahi Kliniği Tarihçesi ve Çalışmaları, Bezmi Âlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi 1970 Yıllık Bülteni, İstanbul 1971, sh. 150.

76) Sagun, sh. 150 - 151.

77) VGM 1972 Yılı Bütçe Raporu, sh. 8.

78) Mardin, Mütalâaname, sh. 1 - 4.

79) Vakıflar İdaresinin kendi kaynaklarından sağladığı gelirlerle onarımlarına olanak bulunmayan ve 7044 S.lı Kanunla VGM'ne devredilen eski eserlerin onarımı için bu İdarenin 1972 yılı Bütçesine hazine yardımı olarak 14.925.000 lira ödenek konulmuştur : VGM 1972 Yılı Bütçe Raporu, sh. 9.

edecek bir duruma getirmek suretiyle «hesapta olmayan bu mali kaynakların imdada yetişmesi» nedeniyle «Devletin âbideleri koruma hususundaki» yükünün hafifleyeceği görüşündedir.

Yine bu Yazar, «son zamanlarda camilere konulup kısa görüşlü ve kötümser (menfi) ruhlu adamların aşağsama ve alayına (tezyif ve istihzasına) uğrayan yardım (iane) kasalarının gazetelerde okuduğuma göre sonradan beliren muhteviyatı ki Eyüp ve Hırkai Şerif Camiileri kasalarında kısa bir zamanda toplanan bağışların miktarı özellikle söylemeğe değer» demek suretiyle verdiği örneğin görüşündeki isabetin yalnız sustürucu değil, tanıtlayıcı bir delili[80] olduğunu da belirtmektedir.

Yazarın, vakıflara yardım (iane) yoluyla malî bir kaynak bulunacağı biçiminde beliren görüşüne biz, katılmak olanağını bulamıyoruz. Çünkü yardım (iane), ancak dernekler için söz konusu olabilir. Vakıflar ise hiçbir zaman birer dernek olarak kabul edilemez. Gerçekten vakıfların Dernekler (Cemiyetler) Kanunu[81] ile bir ilişkisi olmadığı gibi bu yön MK'un Üçüncü Bölümünde yre alan vakıf hükümlerinin, yine MK'un derneklere (cemiyetlere) ilişkin İkinci Bölümündeki m.lere şu veya bu nedenle bir atıfta bulunulmaması ile de tanıtlanabilir.

Buna karşılık Sıddık Sami Onar[82], tarihimizi ve medeniyetimizi, manevî varlığımızı temsil eden ve yaşatan millî âbidelerimizin ve eserlerimizin ihyası, koruma ve sürdürlmesi için geniş malî kaynaklara ihtayaç olduğundan yakınarak söz ederken vakfedenlerin bunları yaşatacak sermayeyi de sağladıklarını ve netekim vakıfların bu vasıta ile yaşayabilmek olanağını bulduklarını belirtmekte ve «bu sermaye bugün az olmakla beraber hâlâ mevcuttur ve genişlemek ve çoğalmak olanağına sahiptir. Sermaye eski halini buldukça Devletin yükü azalacak ve medeniyet âbidelerimiz kendi araçlarıyle yaşayacaklardır» demektedir.

Kanaatimize göre, Sıddık Sami Onar'ın, vakıflara; sermayenin çoğaltılması yolu ile bir malî kaynak bulunabileceği yolundaki görüşü, Ebülulâ Mardin'in yardım (inane) yolu ile bulduğu, geçici mahiyetteki bir malî kaynaktan daha isabetlidir. Çünkü bu kaynak, vakıf mevzuatına uygun olduğu gibi mahiyeti itibariyle yine vakıflar için en etkin biçimde daimî bir kaynak olma niteliğini de aşımakttadır.

B — BOŞ OLARAK DURAN VAKIF ARSALAR

Vakıflara ait taşınmazların büyük bir kısmını halen boş ve gelir getirmeyen arsalar teşkil etmektedir. Bu arsaların hemen hemen çoğu bulundukları yerin en güzel mevkiini işgal etmektedir. VGM, bunları halen kendi gelir kaynaklariyle değerlendirememektedir. Elde ettiğimiz bilgiye göre bu arsaların adedi üç bin civarındadır[83].

VGM, saklanmasında yarar umduğu ve fakat vakfının malî yeteneği elvermediği için halen üzerine inşaat yapmak olanağını bulamadığı bu tür arsalarını boş tutmayıp ya doğrudan doğruya arsa olarak normal süre ile kiraya vermeli yahut bu arsalara bina yapmak ve kira akdinin sonunda bu binayı vakfına bırakmak kayıt ve şartiyle uzunca bir süre ile özel ya da tüzel kişilere kiraya verebilmelidir.

Bu yoldaki bir davranış, Vakıflar İdaresi'ni, boş duran vakfa ait arsalara fuzulî şagillerin yapacakları tecavüzden de kurtarmış olacaktır. Örneğin,

80) Mardin, Mütalâaname, sh. 4.

81) Mer'i Kanunlar, C. II, sh. 510.

82) Onar, Sıddık Sami : Vakıflar ve Vakıflar İdaresinin İstikbali Hakkında Mütalâaname - VGM'e - İstanbu 27.12.1949, Yayınlanmamıştır sh. 5 - 6.

83) Bu bilgi VGM Emlâk Müdürlüğünün Tesbit Bürosundan elde edilmiştir.

İstanbul - Kasımpaşa'da. Okmeydanı adiyle anılan Sultan Mehmet Han Vakfından 1.100.000 metre kare miktarındaki boş duran arazinin tümü beş ilâ on yıl içinde gecekondularla işgale uğramış ve halen üzerine 10.000 den fazla gecekondu yapılmıştır.

Başka bir örnekte şudur: Yine İstanbul'da Zeytinburnu bölgesinde Bezmi Âlem Valide Sultan Vakfına ait 700 dönüm miktarındaki arazi de 15.000 gecekondu ile işgallidir.

Bu örnekleri Yurt çapında daha da artırmak mümkündür. Yalnız bu iki işgalli arazide 25.000 gecekondu olduğuna ve her bir gecekondunun işgal ettiği arsadan en düşük bir sürüm değeriyle **ayda değil, yılda** 100 lira kira parası alınamamış bulunmakla sözü edilen Vakıfların maddî kaybının her yıl en az 2.500.000 lira olduğu görülür.

C — MEHTAP RAPORU

1. Raporun Vakıflara İlişkin Kısmı

13.2.1962 T. ve 6/209 S.lı Bakanlar Kurulu Kararı ile[84] meydana getirilen ve çalışmalarını tamamlıyarak raporlarını Başbakanlığa vermiş bulunan Merkezî Hükûmet Teşkilâtı Araştırma Projesi, Yönetim Kurulunun yaptırdığı incelemeler arasında vakıflar ve vakıf müessesesi ile vakıf taşınmaz malların işletilmesine de yer verilmiş ve bunlar üzerinde de özel olarak durulmuştur.

Gerçekten, kısaca Mehtap Raporu diye şöhret bulan bu rapor, idareyi geliştirme çabalarına yardımcı olmak üzere Hükûmet kararı ile yapılan etraflı bir araştırmanın verisidir. Bu araştırma, Devlet Plânlama Teşkilâtının isteğiyle ve Türkiye ve Orta Doğu Âmme İdaresi Enstitüsü'nün ilgili uzmanları tarafından yapılan ön hazırlığa dayanılarak, Türkiye ve Orta Doğu Âmme İdaresi Enstitüsü, Devlet Plânlama Teşkilâtı, Devlet Personel Dairesi, Ankara Üniversitesi ile ilgili bakanlık ve dairelerin işbirliği suretiyle yapılmıştır[85].

Etüd konumuz, vakıf işletmelerinden ibaret olmakla biz de, anılan raporun yalnız buna ilişkin kısmı üzerinde duracağız.

Raporda; «işletme görevi, vakıf taşınmaz malları değerlendirmek ve bunlardan elde edilecek gelirleri (anıtların korunması ve sosyal hizmetler biçiminde) açıklanan iki görevin yürütülmesinde kullanmak amacına çevrilmiştir. VGM katma bütçe ile yönetilmektedir. Genel Müdürlük bu bütçenin sınırları içinde elde ettiği gelirleri kullanabilir; gerektiği zaman Meclisten geçirilecek kanunlarla iktisadî işletmeler kurabilir. Gerçekten de bu alanda bazı teşebbüslere geçilmiş ve Vakıflar Bankası ile Aydın ve Ayvalık Vakıf Zeytinlikler İşletmesi'ni kurmak, Bursa Kaplıcaları T.A.Ş.'ne kurucu ve ortak olarak katılmak suretiyle vakıfları işletmek yoluna gidilmiştir».

«Bütün bu tedbirlere rağmen, VGM bütçesi sürekli olarak açık ile kapatılmakta ve genel bütçeden yapılan yardımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun nedeni olarak, VGM'nün, ayrı bir kanuna lüzum olmadan işletme kuramamak yüzünden, gerekli özgürlükle hareket edemediği ileri sürülmektedir. Genel Müdürlüğe doğrudan doğruya tüzel kişiliği olan işletmeler kurmak yetkisinin verilmesi gerekmektedir. Bunun için de, Anayasa'nın 112. m.sindeki III. f.ya uygun olarak, VGM'ne 'açıkça yetki veren' bir kanunun çıkarılması şarttır; çünkü söz konusu f.ya göre, 'kamu tüzel kişiliği, ancak kanunla veya kanunun açıkça verdiği yetkiye dayanılarak kurulur'. Ayrıca, mevcut işletmeler de kamu işletmesi statüsüne alınmalı, bütün işletmeler iktisadî zihniyetle çalıştırılmalı ve hepsi Yüksek Murakabe Heyeti'nin denetimine tabi bulunmaladır. Bu arada işletmelerin personel du-

84) Merkezi Hükûmet Teşkilâtı Kuruluş ve Görevleri, B. 2, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966 sh. 1, 419.

85) Mehtap Raporu, sh. V, VII.

rumu da aynı verimlilik kıstasına göre gözden geçirilmelidir».

«Vakıf gelirlerinin kısıntılı kalışında önemli rol oynayan nedenlerden biri de, binaların birçoğundaki eski kira durumunun bugünkü iktisadi koşullara uydurulmamasıdır. Kira kanunlarını yeniden gözden geçirmek ve eski taşınmaz malların kira durumunu düzeltecek çareler aramak» gerektiğine[86] değinilmiştir.

2. Raporun Eleştirisi

Yukarıda (III. Bölümün - C - Bendinde) yazılı Mehtap Raporunda; VGM bütçesinin sürekli olarak açık ile kapatıldığı ve genel bütçede yapılan yardımlara ihtiyaç bulunduğu belirtilerek bunu gidermek için VGM'ne özgür bir biçimde işletmeler kurmak yetkisinin verilmesi gerektiğine işaret edilmektedir.

Fikrimizce, VGM bütçesinin sürekli olarak açık ile kapatılmasının nedenini başka yerde değil, doğrudan doğruya vakfın fonksiyonunda aramalıdır. Bu da vakfın gördüğü (II. Bölümde açıklanan) sosyal ve hayrî hizmetlerden ileri gelmektedir.

Örneğin, Vakıf Gureba Hastahanesi'nde ücretsiz muayene ve tedavi yapılması; imaretlerde ücretsiz yemek yedirilmesi; yurtlarda ücretsiz öğrenci okutulması ve bunun için vakfa en çok gelir getiren kiraya konu binaların tahliye ettirilip bunların öğrenci yurtları olarak ayrılması gibi.

Raporda, bundan başka, vakfa ait bütün işletmelerin iktisadî zihniyetle ve daha doğrusu bu işletmelerin de en çok kâr sağlamağa doğru yöneltilmesi istenilmektedir.

Bizce bu istemde de bir isabet yoktur. Çünkü vakfın gördüğü hizmetlerin üstün vasfını sosyal ve hayrî hizmetler teşkil etmektedir.

Gerçekten de «çağımızda kalkınan ekonomiler, iktisadî kalkınma ile sosyal kalkınmayı birbirinden ayırmamakta, bu iki kalkınmayı birlikte gerçekleştirmek istemektedirler»[87].

Esasen, iktisadî zihniyetle en çok kâr sağlamağa çalışmak ilkesi, ilk söylendiği zaman bile, insanlarda olumsuz bir etki bırakmakta ve sanki müteşebbisi, sürekli olarak para peşinde koşan, tüketicilerden fazla para almağa çalışan bir kimse gibi görme eğilimini doğurmaktadır[88].

D — VAKIFLAR İDARESİNE TANINAN YENİ HAKLAR

1. Kuruluş Kanununda Yapılan Değişiklik ve İlâve

Vakıflar İdaresinin, işletmeler ve şirketler kurabilmesi yahut kurulmuş veya kurulacak iştiraklere katılabilmesi için kendisine bazı yeni haklar tanınabilmesi ancak 1970 yılının ortalarına doğru Kuruluş Kanununda 1262 S.lı Kanunla[89] yapılan bir değişiklik ve ilâve ile mümkün olmuştur.

Böylece yukarıda (III. Bölümün - C - Bendinde) anılan Meptap Raporunda öğütlendiği biçimde Vakıflar İdaresi'ne özel bir kanuna ihtiyaç bulunmadan özgür olarak işletmeler kurabilme yetkisi tanınmıştır.

Gerçekten, 1262 S.lı Kanunun 3. m. siyle; Vakıflar İdaresinin Kuruluş Kanunu olan 6760 S.lı Kanuna ilâve edilen Ek 2. m.de; 2762 S.lı Kanunun 12. m. sine göre vakıf akar ve toprakların satışından elde edilecek paraların özel bir fon hesabında toplanacağı, belirtildikten sonra bu fondan Genel Müdürlük (VGM), Devlet Plânlama Teşkilâ-

86) Meptap Raporu, sh. 395.

87) Türk, İsmail: İktisadî Kalkınma Prensipleri, Ankara, Emel Matbaası, 1970, sh. 111.

88) Tenker, sh. 6.

89) Kabul T.i: 21.5.1970: RG 29 Mayıs 1970, S. 13505, sh. 2 - 6.

tı'nın olumlu görüşünü aldıktan sonra Yönetim Kurulu'nun (İdare Meclisi'nin) kararı ve Başbakanın onayı ile ticarî. sınaî, ziraî ve eğitim alanlarında işletmeler ve sermayesinin en az % 51'i Vakıflara ait olmak üzere şirketler kurabileceği veya sermayesi Vakıfların hissesi ile Devlet ve Kamu İktisadî Teşebbüslerinin hissesi toplamı % 51'den az olmamak üzere kurulmuş veya kurulacak iştiraklere katılabileceği hükmü yer almıştır.

Bu sayede, vakıfların statüleri demek olan vakfiyelerinde yapılması öngörülen sosyal ve hayrî hizmetler gerçek anlamıyla yerine getirilebileceği gibi vakıfları yönetim ve temsil yetkisini taşıyan VGM, vakıfların ellerindeki genişlemeğe ve çoğalmağa elverişli serveti[90] daha büyük bir servet olarak sonraki kuşaklara devretmek olanağına da sahip olacaktır.

Esasen VGM, vakıfların ellerindeki serveti tedbirli ve basiretli bir tüccar gibi iş sahalarına dağıtıp bugünkü anlamıyla iktisadî teşübbüslere giriştiği takdirde hem vakfedenlerin vakıfla güttükleri arzularını yerine getirmiş ve hem de günümüzde ağırlığını duyurmakta güçlük çekmemiş olacaktır.

Ancak bu yolda bir faaliyete geçilmeden önce de millî ekonomiye uygun ve aynı zamanda vakıflara büyük bir gelir sağlıyacak alanların neler olabileceği konusunda bir etüd yaptırılması ve bu etüdde özellikle kalkınma plânında öngörülen teşvik edici alanlardaki mal ve hizmet üretimine de yer verilmelidir[91].

Ne var ki, girişeceği yeni teşübbüslerle Ülkenin kalkınmasına katkıda bulunacak olan Vakıflar İdaresi'ne biraz önce anılan Kanunun sözü edilen m.si ile bu konuda Başbakan'ın onayını almak zorunluğu yükletilmektedir. Fikrimizce bu zorunluk, Vakıflar İdaresi'nin özgür çalışma olanağını kısıtlayacaktır. Çünkü bu m.ye göre Vakıflar İdaresi'nin kuracağı işletmeler ve katılacağı iştirakler için Devlet Plânlama Teşkilâtı'ndan alınacak olumlu görüş ve VGM'nün bir Konseyinden ibaret bulunan Yönetim Kurulunca (İdare Meclisince) verilecek karar yeterli olmayıp bizzat Başbakan'ın onayına da ihtiyaç bulunacaktır.

Hal böyle olunca Başbakan, siyasal bazı düşüncelerle Vakıflar İdaresi'nin girişeceği çok yararlı bir teşebbüsü uygun bulmamak suretiyle kısır bırakabilmek yetkisine sahip kılınmış olacaktır.

Bu sakıncayı ortadan kaldırarak Vakıflar İdaresi'ne daha özgür bir davranışta bulunmak olanağı sağlayabilmek için m.den «Başbakan'ın onayı ile» sözcüğünün çıkarılması suretiyle sözü edilen m.de bir değişiklik yapılmasına ihtiyaç vardır.

2. Yeni Haklardan Yararlanma Olanağının Bulunamaması

1262 S.lı Kanundan Vakıflar İdaresi bugüne kadar yararlanabilmiş değildir. Netekim bu Kanunla VGM'nün hizmetlerini yerine getirebilmesi için o Kanunun yürürlüğe girdiği 29.5.1970 T.indeki ihtiyaçlara göre tesbit edilmiş bulunan kadrolara 657 S.lı Devlet Memurları Kanununu uygulamaya koyan 1327 S.lı Kanunun yürürlük T.i olan 1.11.1970 T.ine kadar geçen beş ay gibi kısa bir süre içerisinde gerekli atamalar yapılamamıştır.

Ayrıca söz konusu Kanun hükümleri gereğince Kuruma 1262 S.lı Kanunla verilmiş bulunan kadroların önemli bir kısmı da Bakanlar Kurulu emrine bloke edilmiş ve böylece VGM'nün 1327

90) Onar, Mütalâaname, sh. 5.

91) Ayrıca bkz.: VGM Vazife ve Teşkilâtı Hakkında Kanunun 21.5.1970 T. ve 1262 sayılı Kanunla değiştirilen 9. m.si ile aynı Kanunla eklenen Ek 2 ve 3. m.lerinin uygulanmasını gösterir Yönetmelik, m. 19, 30, 36, 38: RG 23 Şubat 1971, S. 13759, sh. 3 - 12.

S. lı Kanunun uygulanmasından sonra çeşitli T.lerde talep ettiği hizmetin gereği olan kadrolar verilmediği gibi, bu arada emeklilik, istifa veya öteki nedenlerle boşalan kadrolarına da uzun bir süre Personel Kanununun uygulanmasından doğan güçlükler sonucu atama yapılamamış olmasından Kurum hizmetleri aksamıştır[92].

Yukarıda (I. Bölümün - D/5 - N.lı Bendinde) açıklanan yetersiz organizasyondan burada da söz edilmesi düşünülebilir. Ancak olayın niteliğine bakılırsa ortada, organizasyondan daha çok Personel Kanununun uygulanmasından doğan güçlüklerin üstün geldiği görülür.

Kanaatimize göre Personel Kanunu'nun aksaklıkları, çıkarılan 23.5.1972 (kabul) T.li ve 1589 S.lı Yetki Kanunu ile giderilebilir. Netekim anılan Kanun ile Bakanlar Kurulu'na verilen yetkiye dayanılarak Hükûmetce çıkartılacak kanun hükmünde kararnameler ile Personel Kanununun ortaya koyduğu güçlüklerin iki yıl içinde giderilmesi öngörülmektedir[93].

SONUÇ

«İşletme 'üretim faktörlerinin şuurlu ve sistemli bir biçimde bir araya getirilerek, en çok kâr elde etmek amacıyla, üretim faaliyetinde bulunulan ve bu faaliyet sonunda bir katma değer yaratılan iktisadî bir ünite' olarak» tanımlanmaktadır[94].

«İşletme tanımında özellikle en çok kâr elde etmek amacı üzerinde durulmuştur». Vakıf işletmelerinde ise kanımızca en çok kâr amacı yerine sosyal adaletin gerçekleştirilmesi için yardım amacı üzerinde durulmaktadır. Örneğin, vakfa en çok kira parası sağlayan taşınmazların boşaltılıp parasız öğrenci yurtları olarak tahsis edilmesi gibi.

Esasen vakıf işletmeleri dışında da en çok kâr elde etmekten ya da kâr maksimizasyonundan tüketicinin sömürülmesi veya haksız bir kazanç sağlanması anlamı da çıkarılmamaktadır. Gerçekten, «kapitalist veya karma ekonominin dayanağı olan bu ilkeden, iktisadî kaynakların en tasarruflu biçimde ve en verimli alanlarda» kullanılması suretiyle, yeni yatırımlar için gerekli fonların sağlanmaya çalışılması anlaşılmalıdır[95].

Zaten yukarıda (ve özellikle Giriş kısmında) yaptığımız açıklamalar ve eleştirdiğimiz görüşler gözönünde tutulursa vakıfların gerek yardımlaşma, gerek dayanışma yolu ile kişileri ve toplumu korumak ve yükseltmek amacıyla kurulmuş hukukî ve sosyal birer müessese oldukları görülür. Vakıf, kişiyi doğumundan ölümüne kadar bütün hayatı boyunca karşılaşabileceği olumsuz **şartları yumuşatmak, hayatın sertliğini, acılarını ve zorluklarını** azaltmak suretiyle yükselmek isteyenlere yardım **eder.**

Gerçekten vakfedenlerin ortaklaşa ülküsü de daha iyi bir dünyanın meydana gelmesine emek harcamaktır. Netekim bu ülküye ulaşmak için vakfedenler, **çeşitli yollar seçmişler**, akla gelebilecek bütün konuları vakıflarına hayır **koşul (şart) ve hizmeti olarak** seçmişler ve bu hizmetin yerine getirilebilmesi için de kurdukları vakfa taşınır ve taşınmaz mal bırakmışlardır.

İşte bu nedenledir ki, vakfedenler, kadın olsun, erkek olsun, varlıklı ya da varlıksız olsun türlü din ve mezhepten oluşmuş hayırseverlerin pek büyük servetlerden en küçük, en gösterişsiz şeylere kadar kamunun hayır ve esenliği için ortaya koydukları bu varlıklar, vakıfların, işletmeye konu olan, özdeksel

92) VGM 1972 Yılı Bütçe Raporu, sh. 7.

93) Devlet Memurları Kanunu ile ilgili Yetki Kanunu : RG 31 Mayıs 1972, S. 14201, sh. 1; ayrıca bu Kanunun gerekçesi için bkz. : Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem : 3, Toplantı : 3, S. Sayısı (Sevk Sayısı) 518, sh. 1 - 11.

94) Tenker, sh. 21 - 22.

95) Tenker, sh. 22.

ve tinsel (maddi ve manevi) servetini teşkil etmektedir[96].

Kıvançla söyleyelim ki, tarih boyunca kişilerin yardımlaşma ve dayanışma yolu ile toplum hayatını güzelleştirmek ve yükseltmek, toplumu esenliğe ulaştırmak teşebbüsü en geniş uygulama alanını Ülkemizde bulmuştur. Hattâ bugün milletlerarasında kurulan ve gittikçe gelişmek istidadını gösteren karşılıklı yardım fikrinin[97] esasını ve en güzel örneğini, kanaatimizce, kişiler arasındaki yardımlaşma ve dayanışma hareketlerini bünyesi içerisinde organize etmiş olan vakıf müessesesinde bulmak mümkündür.

Esasen, sanıldığı gibi, «vakıfla yalnız cami ve mescit yaptırılmaz» ya da mevcutların onarılması amacı güdülmez; yukarıda II. Bölümde bir kısmına değinilerek açıklandığı üzere, fakirlere yardım, hastahane ve revirler yapımı, kütüphaneler tesisi, çeşmeler, hamamlar ve ötekiler, «hep vakıf konusunu meydana getirirler; keza irfan yuvaları ve örneğin medrese ve okullar da bu şümullü müessesenin amaçları arasındadır[98].

Batı Ülkelerinde, «akıl hastaları, Avrupa fanatizmi tarafından, şeytana karışmış diyerek ateşe atılıp yakılırken[99] Ülkemizde II. Bayezit Vakfı'nın hayratından bulunan Edirne'deki Bayezit Darüşşifası'nda bu tür hastaları iyi etmek üzere musiki ile tedavi usulü uygulanmıştır. Netekim Evliya Çelebi'nin bu ilginç hizmete ilişkin olarak verdiği bilgi aynen şöyledir :

«Ama bu değersiz (hakir) Evliya garip bir şey gördüm. Ölü (merhum ve mağfurün - leh) Bayezit veliy aleyhürrahme hazretleri vakıfnamesinde hastalara devâ, dertlilere şifa, divanelerin ruhuna gıda ve def'i sevda olmak üzere on adet hânende ve sâzende genç (gulâm) tahsis etmiştir ki, üç hânende, bir ney çalan (nayzen), bir kemanî, bir kaval çalan (musikarî), bir santurî, bir çeng-i santurî, bir udî olup haftada üç kez gelerek hastalara ve delilere musiki faslı verirler. Allahın emriyle (bi emri vahiy kadir) nicesi âvazı sazdan hoşhal olurlar»[100].

Bu nitelikleri bakımından, Lütfullah Tenker, vakıfları; iktisadî olmayan işletmeler grubuna sokarak bunların da mal ve hizmet üretebileceğine ve üstelik para karşılığında bu mal ve hizmetleri satabileceğine işeret ettikten sonra ancak bu işletmelerin esas amacının iktisadî değil, sosyal olduğunu ve böylece onun iktisadî bir işletmeden bu nedenle kolayca ayrılabileceğini[101] belirtmektedir.

Melih Koçer de «bugün artık teknik, teknolojik ve hattâ iktisadî problemleri bir çözüme bağlamış bulunuyoruz. Bu yolda daha fazla yapılacak pek çok şey» yok dedikten sonra aynı yönde daha üstün sonuçlara varabilmek için asıl uğraşılması gereken konunun «işletmenin beşerî yönü»[102] olduğunu bildiriyor.

Etüd konumuz gözönünde tutulursa bize göre de, bu beşerî yön, ancak vakfın amacında ve daha doğrusu bu amaca ilişkin olarak gördüğü hizmetlerde ve kısaca vakfın fonksiyonunda bulunabilir. Çünkü bir ülkede toplum içinde beşerî ilişkilerin geliştirilmesi, o ülkedeki insan gücünün yatırım değerini o nisbette artırmakta ve böylece millî ekonominin gelişme hızını da ayrıca eylemli bir yatırıma ihtiyaç duyurmadan artırabilmektedir[103].

96) Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi Münasebetiyle Tertiplenen Vakıflar Sergisi 19 - 24 Ekim 1959, Ankara 1959, sh. 3.

97) Sergi, sh. 4.

98) Berki, Şakir : Türkiyede Toprak Davası ve Mevzuat Karşısında Toprak Rejimi, Ankara, Yayın N. : DPT. 880 TUD : 9, 1970, sh. 92.

99) Gökay, F. Kerim : Ruh Hekimliği Sahasında Türklerin ve Vakıf Müessesesinin Hizmetleri, VD, S. II, Ankara 1942, sh. 263.

100) Gökay, sh. 265.

101) Tenker. sh. 7.

102) Koçer, Melih : İşletmede Beşerî Münasebetler, Ankara, Güven Matbaası, 1970, sh. 232.

103) Koçer sh. 235.

BİBLİYOGRAFYA

I — GENEL ESERLER :

AKİPEK, Jale G. : Vakıflar (Türk Medenî Hukuku Birinci Cildin İkinci Cüzüne, B. 2, Ankara 1966, Ek), Ankara ,Başnur Matbaası, 1970.

ARSEBÜK, Esat : Medenî Hukuk, C. I : Başlangıç ve Şahsın Hukuku, Ankara, Tan Matbaası, 1938, (Kısaltılmışı : Arsebük).

BERKİ, Şakir : Türkiyede Toprak Davası ve Mevzuat Karşısında Toprak Rejimi, Ankara, Yayın N. : DPT. 880 - TUD : 9, 1970.

GÜCÜN, Cevat Abdürrahim : Nazarî ve Amelî Hukuk Davaları, Birinci Kitap, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1944, (Kısaltılmışı : Gücün).

KOÇER, Melih : İşletmede Beşerî Münasebetler, Ankara, Güven Matbaası, 1970, (Kısaltılmışı : Koçer).

KÖKLÜ, Aziz : İktisat Dersleri, Giriş, B. 2, Ankara, Sevinç Matbaası, 1968.

KOLOĞLU, Mahmut : Ekonomi Dersleri, C. 1, Ankara, Doğuş Matbaacılık ve Ticaret Limited Şirketi Matbaası, 1965.

KOLOĞLU, Mahmut : Ekonomi Dersleri, C. 2, Ankara, Sevinç Matbaası, 1970.

Merkezî Hükûmet Teşkilâtı Kuruluş ve Görevleri : B. 2, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966, (Kısaltılmışı : Mehtap Raporu).

ONAR, Sıddık Sami : İdare Hukukunun Umumî Esasları, İstanbul Marifet Basımevi, 1952, (Kısaltılmışı : Onar, İdare Hukuku).

TENKER, Lütfullah : İşletme İktisadi, C. 1, Ankara, Bilgi Basımevi, 1969, (Kısaltılmışı : Tenker).

TUNCEL, Memduh; ARIEMRE, M. Fethi; AKŞİT, Rifat : Millî Korunma Kanunu Mevzuatı Şerh ve İzahı, Ankara, Yıldız Matbaası, 1955, (Kısaltılmışı : Tuncer, Arıemre, Akşit).

TÜRK, İsmail : İktisadî Kalkınma Prensipleri, Ankara, Emel Matbaası, 1970.

ZARAKOLU, Avni : İktisat İlminin Temel İlkeleri, C. 2, Ankara, Sevinç Matbaası, 1970, (Kısaltılmışı : Zarakolu).

II — MAKALELER :

BARKAN, Ömer Lütfi : Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Vakıflarının İdarî - Malî Muhtariyeti Meselesi, Türk Hukuk Tarihi Dergisi, C. 1, N. 1941 - 1942 Ankara 1944, sh. 11 - 25

BERKİ, Ali Himmet : Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişafı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler, VD, S. VI, İstanbul 1965, sh. 9 - 13.

BERKİ, Şakir : Vakfın Mahiyeti, VD, S. VIII, Ankara 1969, sh. 1 - 7.

BERKOL, Feramuz : Vakıf Müessesesi Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü, Vakıflar Bülteni, S. I. İstanbul 1970, sh. 9 - 13, (Kısaltılmışı : Berkol).

GÜÛERİ, Hasan : Vakıf Sular ve Su Vakıfları, VD, S. IX, Ankara 1971, sh. 67 - 79.

KÖPRÜLÜ,Fuad : Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü, VD, S. II, Ankara 1942, sh. 1 - 35, (Kısaltılmışı : Köprülü).

MARDİN, Ebülulâ : Vakıflar ve Vakıflar İdaresi'nin İstikbali Hakkında Mütalâaname - VGM'ne - İstanbul 27.12.1949, yayınlanmamıştır, sh. 1 - 10, (Kısaltılmışı : Mardin, Mütalâaname).

ONAR, Sıddık Sami : Vakıflar ve Vakıflar İdaresinin İstikbali Hakkında Mütalâaname - VGM'ne - İstanbul 27.12.1949, Yayınlanmamıştır, sh. 1 - 16, (Kısaltılmışı : Onar, Mütalâaname).

SAGUN, Nejat : Vakıf Gureba Hastanesi 2. Cerrahi Kliniği Tarihçeşi ve Çalışmaları Bezmi Âlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi 1970 Yıllık Bülteni, İstanbul 1971, sh. 150 - 160, (Kısaltılmışı : Sagun).

III — DİĞER ESERLER :

BİRKAŞ, Hasan : Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu İzahları ve Tatbikatı, Ankara, Balkonoğlu Matbaacılık Ltd. Şti., 1969.

DEVELLİOĞLU, Ferit : Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara, Doğuş Ltd. Şti. Matbaası, 1962.

LEVENTOĞLU, Mazhar : Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu Şerh ve İzahları, B. 2, Ankara, Butik Matbaası, 1964.

IV — DERGİLER VE DERLEMELER :

Aylık Bülten (Bulletın Mensuel) : T.C. Merkez Bankası yayınlarından N. 7 - 8, Ankara 1970.

Bezmi Âlem Vâlide Sultan Vakıf Gureba Hastahanesi 1970 Yıllık Bülteni : İstanbul 1971.

Milletlerarası I. Türk San'atları Kongresi Münasebetiyle Tertiplenen Vakıflar Sergisi 19 - 24 Ekim 1959 : Ankara 1959, (Kısaltılmışı : Sergi).

Türk Hukuk Tarihi Dergisi : Ankara 1944.

Türkiye'de Vakıflar (The Charity Foundations in Turkey) : Ankara, Olgun Kardeşler Matbaası, 1969, (Kısaltılmışı : Türkiye'de Vakıflar).

Vakıflar Bülteni : S. I. İstanbul 1970.

Vakıflar Dergisi : S. II, Ankara 1945; S. VI, İstanbul 1965; S. VIII, Ankara 1969; S. IX, Ankara 1971.

VGM 1972 Yılı Bütçesi Hakkında Bütçe Karma Komisyonu Başkanlığına Sunulan Rapor : Ankara 1971, (Kısaltılmışı : VGM 1972 Yılı Bütçe Raporu).

KISALTMALAR

B.	: Baskı
bkz.	: bakınız
C.	: Cilt
E.	: Esas Sayı
f.	: fıkra
K.	: Karar
Ltd. Şti	: Limited Şirketi
m.	: madde
MK	: Medenî Kanun
N.	: numara
RG	: Resmî Gazete
S.	: Sayı
sh.	: sayfa
T.	: Tarih
T.A.Ş.	: Türk Anonim Şirketi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
VD	: Vakıflar Dergisi
VGM	: Vakıflar Genel Müdürlüğü
VK	: Vakıflar Kanunu

VD 1978 Sayı XI

VAKFIN MENŞEİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER

Dr. İsmet KAYAOĞLU

1. Genel Hükümler

İnsanoğlunun hayatta iken yapabileceği en hayırlı kurumlardan biri vakıftır. Esas gâye, dinî anlamda, Allah'ın rızasını kazanmaktır; (1) ama vakıf aynı zamanda insanın ölümünden sonra ismini ve eserini de yaşatan bir kurumdur. Bugün vakıfların giderek önem kazanması, modern cemiyelerde de sosyal yardımlaşmaya duyulan ihtiyacın sonucudur. Vakıf insanların düşünebildikleri en hayırlı kurumdur.

Bu kurumun önemini belirttikten sonra esas konumuz olan bu kurum nasıl ortaya çıktı ? İslâm öncesi topluluklarda ve meselâ Türklerde böyle bir kurum var mıydı ? Doğuşu ve gelişmesi hangi koşullar altında oldu ? gibi meselelere cevap aramaktır.

İslâm bilginlerinin, mezhep imamlarının ilk defa bu kurumu nasıl karşıladıklarını ve daha sonra batılı bilginlerin bu kurum hakkındaki görüşlerini de kısaca belirtmeye çalışacağız.

Bu kurum hakkında, gerek eski gerek yeni bir çok eser (2) varsa da, ülkemizde ilk defa vakıf hakkında etraflı bir araştırmayı yine bu dergide **Fuat Köprülü** yaptı. (3) Onun bu tetkikinden sonra vakfın mahiyeti hakkında kanımızca hiçbir şey yapılmadı. Aradan çok zaman geçmesine rağmen, hâlâ geçerliğini koruyan bu tetkike son zamanlarda Doğu'da ve Batı'da yapılan tetkiklerin ışığı altında yeniden eğilmek gerekmektedir.

Ayrıca burada işâret edilmesi gereken bir husus da vakıf ve bunların yazılı belgeleri olan vakfiyelerin son zamanlar giderek önemini artırmasıdır. Vakıa, artık siyâsî tarihin yanıbaşında iktisâdî tarih, ictimâî tarih, şehir tarihi, idarî ve mâlî tarih ve dinî tarih gibi tarihimizin her dalını aydınlatacak en canlı belgeleri vakfiyelerde bulmaktayız. Bugün Türk tarihçileri, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar'ın siyâsî tarihi yanında toplumun canlı yönlerini yansıtacak birçok kurumları üzerinde durmaktadırlar. Vakfiyelerin Selçuklu tarihinin ekonomik ve sosyal yönlerini aydınlatacağına inanan Prof. **O. Turan,** bir kısmını Arapça metinleri ile birlikte Belleten'de yayınladı (4). Sonra **Prof. A. Temir,** Arapça - Moğolca yazılı Cacabey Oğlu Vakfiyesini, neşretti (5). Ayrıca

(1) **Bilmen Ö. N.**, Hukuk-i İslâmiyye ve İstılahâtı Fıkhiyye Kâmusu, C. IV, s. 172.

(2) Eski Türkçe en çok tanınanlara örnek : 1) **Ali Haydar,** Ahkâmu'l Vukûf, İstanbul H. 1340; 2) **Ömer Hilmi Efendi,** Ahkâmu'l Evkâf İstanbul, 1307; Arapça, vakıf hakkında en çok başvurulan kaynaklar ise : 1) **Hassâf** (ölm. H. 261/M.875), Ahkâmu'l Evkâf, Kahire 1904; **Hilâl b. Yahya** (Ölm. H. 245/M.859), Kitâbu Ahkâmil-Vakf, Haydarabad 1355.

(3) **Köprülü F.**, Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü, Vakıflar Dergisi, Sayı II, s. 1 - 35 Ankara 1942.

(4) **Turan O.**, Selçuk Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun - Aba, Vakfiyesi ve Hayat XI/42, 1947; Selçuk Devri Vakfiyeleri II Mübârizeddin Ertokuş ve Vakfiyesi, XI 43, 1947; Selçuk Devri Vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri XII/45, 1948.

(5) **Temir A.**, Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el - Dîn'in 1272 tarihli Arapça - Moğolca Vakfiyesi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1959.

Vakıflar Dergisinde, Osmanlı Devri ile ilgili büyük vakıflar çok defa Osmanlıca metinleriyle birlikte yayınlandıkları halde daha bir çok vakfiye —özellikle en eski tarihli olanlar— neşredecek elleri beklemektedir.

2. Vakfın Menşei Hakkında

a) İslâm Öncesi Vakıflar

İslâmiyetten önce diğer dinlerde, kelimenin özel anlamıyla vakıf var mı idi ? Kanımızca bu hususu ayrı ayrı Semâvî dinlerde ve Asya dinlerinde araştırmak gerekmektedir. Hristiyanlık ve Musevîlikte vakfın kaynağı ve gelişmesi burada konumuzun dışında kalmakla birlikte Hristiyanlıkta halka değil, kiliseye ve din adamlarına tahsis edilen vakıfların bulunduğu bilinmektedir. Yine Budist vakıfların mevcut olduğu ve en büyük Budist mâbedinin bugün Brahmanlar tarafından yönetildiği de bilinmektedir (6). Zengin Uygur edebiyatının elde kalan belgeleri arasında vakıf vesikaları bulunmuştur. (7)

Eski Önasya uygarlıklarında ve bilhassa Mezopotamya'da vakfın en eski kaynaklarına rastlanır. Bâbil'de Sumu-la-ilu devrinde tesis edilmiş dînî bir vakıf hakkında bilgimiz vardır. Buna göre, ruhunun selâmetini temin etmek isteyen dindâr bir adam, mâbud Şaarum ile mâbude Şallat adlarına bir mâbed yaptırmış ve tayin ettiği bir rahibin oturması için de bir mülk hibe etmiştir. Bu vesikalarda, vakıf şartlarına riayet etmeyenler hakkında, İslâm vakfiyelerinin sonunda bulunan formüller, ayniyle bulunmakadır. (8)

Anadolu'da yapılan kazılar sonucu Boğazköy'de bulunup bugün Türk - İslâm Müzesinde korunan tabletlerde, vakıf tasnifi içine sokulabilen, Hititler'e ait yazılı tabletlerde vakfiyelere rastlandığı belirtilmiştir. (9)

Vakıf usûlü ferdî mülkiyete dayanmaktadır. Yani şahsın kendi arzu ve irâdesiyle mülkünü, hayır kasdıyla, kendi mülkiyetinden çıkarıp kamunun yararına tahsis etmesi olduğundan ferdî mülkiyetin bulunduğu ve korunduğu Hitit tarihinde vakıflara tesâdüf ettiğimiz halde —az önce Bâbil için verdiğimiz örneğin aksine— Sümerler'de vakfa rastlanmadığı belirtilmiştir. (10)

Orta Asya'da Türklerin göçebe hayat yaşamaları nedeniyle, Anadolu'yu yurt edindikten sonra burada yaptıkları vakıfların geleneğini her ne kadar gerilerde aramak gerekirse de eldeki belgelerden onların sosyal yaşayışları için yeterli bilgiye sahip olmadığımız gibi, somut bir vakıf örneği vermeye de bugün için muktedir değiliz. Her çağda ve her toplumda dînî ve laik gayelerle yapılan tesislere bugünkü anlamıyla vakıf demek gerekmez. Vakfa benzer kurumlar eski devirlerde kavimlerde çok defa bir tapınak ve din adamları teşiklâtına lüzum gösteren dinler dolayısiyle doğmuştur. Göçebe olarak yaşayan topluluklarda, Şamanizm'in de özelliği dolayısıyla, bugünkü anlamı ile Vakıf kurumuna benzer kurumlara rastlamıyacağımız tabiidir.

b) Cahiliye Devrinde Vakıf

Bir başka sorun da İslâmiyetten önce Araplarda vakfın mevcut olup olmamasıdır. İslâm öncesi Araplarda dînî kurumların bazı hizmetlerine, müebbeden ait olmak üzere, bazı malların tahsis

(6) **Reuben W.**, Budist Vakıfları Hakkında, Vakıflar Dergisi, C. II, s. 180.

(7) Adı geçen eser, s. 180

(8) **Köprülü F.**, (Tanıtma yazısı), Vakıflar Dergisi, C. II, s. 458 .

(9) **Yücel Erdem**, Vakıflar ve Vakfiyeler, Orta Doğu Gazetesi 10.XI.1974,. s. 2.

(10) **Kunter H. B.**, Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri, İstanbul 1939, s. 12. Yazar, verdiği dip notunda bu hükme **Prof. Landsberger'**in Ankara Tarih Fakültesinde verdiği ders notlarından vardığını belirtiyor. Onun için fikrini ihtiyatla karşılamak gerekir.

edildiği görülmüştür. Bu mallara emvâl-i mahcara tâbir olunmuştur (11).

Benu Şeybe, Peygamber zamanında Ka'be'nin koruyucuları idi. Bu imityazlarını son zamanlara kadar korudular. Kayıtlar, İslâm öncesi devirde bu idârenin Vakıf idâresine dönüştüğünü görmeye imkân verir. Burada vakıf kelimesi mevcuttur. Mülkiyet, ebedî olarak, mâbede ve onun Tanrı'sına hasredilmiştir. İşletilmesi ise özel kişilere, bedel karşılığı verilmiştir (12).

Yine geniş anlamda alınırsa, Ka'be, ilk vakıf olarak Hz. İbrahim tarafından vakfedilmiştir. Eski kavimlerde vakıflar mevcuttu, diyen **M. Z. Pakalın**'a göre (13) İskenderiye küttüphanesi, Zemzem Kuyusu, yollar, köprüler, mâbedler birer vakıftır.

Halbuki Cahiliye devrine en yakın bir İslâm bilginini alırsak, **İmam Şafi'i** : «Benim bildiğime göre vakfı yalnız Müslümanlar yapmıştır; Cahiliye ehli değil..». (14) Kur'ân'da -vakfa ait hiçbir sarih kayıt bulunmadığı halde, muhtelif hadislere dayanan İslâm fakihleri bu kurumu Peygamber devrine kadar çıkarırlar. Bazı İslâm yazarları, Kudüs'te, İbrahim Peygamber tarafından yapılan vakıfların varlığından bahsederler (15).

c) İslâm'ın İlk Günlerinde Vakıf

Vakıf kelimesinin Kur'an'da bulunmadığını söyledik. Buna eş anlamlı söz olarak bugün düşündüğümüz «birr», «sadaka» ve «ihsân» kelimeleri tabiatıyla vakfın mefhumuna girmez. Buna karşılık Kur'ân'da : «Sevdiğiniz şeylerden sarfetmedikçe iyiliğe erişemezsiniz. Her ne sarfederseniz şüphesiz Allah onu bilir» (Kur., III, 92), «... iyilikte ve fenalıktan sakınmakta yardımlaşın...» (Kur., V, 2) bulunmaktadır.

Müslümanları vakıf kurmaya götüren nedenleri **Hz. Muhammed**'in Hadislerinde buluruz : «Ademoğlu ölünce yapmakta olduğu hayır işleri durur. Ancak üçü müstesnadır : Faydalı ilim bırakan, arkasından duâ eden iyi evlâdı olan, bir de sadaka - câriye, yani kesilmeden devam eden hayır yapanların sevabı kesilmez. Yine vakıf hakkında sağlam bir dayanak, Hz. Ömer'den rivâyet edilen bir Hadistir. Burada Hz. Ömer, sağlığında Semğ adı verilen ve öz malı bir hurmalığı vakfetmek isteyerek Hz. Muhammed'e başvurur : «— Yâ Resulullah, bana göre en güzel ve kıymetli bir hurmalığa mâlik bulunuyorum. Hâlis kazancım olan bu malımı vakfetmek istiyorum, diye Peygamber'e sorduğunda O : Bu hurmalığın aslını, rakabesini vakfet. Artık o satılmaz, hibe edilmez, vâris olunmaz, yalnız onun mahsulü (ihtiyacı olana) infak edilir, yedirilir» buyurdu. (16)

Yine vakfın menşeini Peygamber'e kadar götürmek isteyen hukukçular konu ile ilgili Hadisleri toplamaya gayret ederler : Enes b. Mâlik'ten rivâyet edilen bir Hadise göre Peygamber, Benû Naccâr'dan bahçeler satın alarak burada bir cami yapmak istiyordu. Onlar verilen parayı reddettiler ve toprağı kalplerindeki Allah muhabbeti için verdiler. (17) Diğer bir Hadis âile vakfını ihtiva eder : Kur'ân'ın III. sûre 86. âyeti nâzil olduğunda, Ebû Talha çok kıymetli toprağı olan Medine'deki Beyruha bahçesini Peygamber'e bıraktı. Peygamber burada gölgelenir ve suyundan içerdi. Fakat daha sonra Peygamber bunu iâde etti ve Ebû Talha'ya onu ebeveynlerine

(11) **Çopur Kadızâde Hüseyin Hilmi**, Vakfa Dâir Tetkik, İ. Ü. Hukuk Fak. Mecm., Sene II, Sayı 12, s. 95.

(12) **Gaudefroy - Demombynes**, Mahomet, p. 34 Yazar bu fikri şu eserlerden naklediyor : **Dussaud**, La pénétration des Arabes en Syrie 123; **Welhausen**, Reste arabishen Heidentums (in, Skizzen und vorarbeiten), 88.

(13) **Pakalın M. Z.**, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözl. C. III, s. 579.

(14) **Şâfiî**, Kitâbu'l-Umm, C. III, s. 275 - 280.

(15) **Köprülü F.**, Vakıf Müessesesinin... Vakıflar Dergisi, S. II, s. 3

(16) Sahih-i Buhari Muhtasarı, Tecrid-i Sarih Tercümesi C. VIII, s. 221.

(17) **Buhari**, Vasaya B.28, 31, 35.

bırakmasını tavsiye etti. Bunun üzerine Ebû Talha, bahçeyi Ubeyy ve Hasan'a bıraktı ([18]) Böylece Peygamber'in sözleri ve belki fiilleri sonra gelen müslümanlara vakıf kurma yolunu açmış bulunuyordu.

3. İlk Vakıf Tesisleri

İlk ve klâsik devir dediğimiz devir için bulduğumuz belgeler daha sonraki devirlerden daha azdır. Hicrî 290 yılından önce herhangi bir kitâbeye rastlamayız (Kudüs'te bir mausolée); buradan H. 355 yılına sıçrıyoruz (Kahire'de bir sarnıç). Hicrî V. yüzyıldan itibaren artık belgelerle karşılaşmaya başlarız. ([19]) Kitâbenin noksanlığı, epigrafik materyalin genel olarak azlığından çok bu devirde vakfın mütevazi tabiatına bağlıdır. Yazılı kaydın bulunmaması da vakıf kurulurken yazılı bir usule başvurulmamasındadır. Bizim için en eski kaynaklar fıkıh kitaplarında bulunur. Bunlar bilhassa bir önceki yüzyılda yaşayanların sunduğu materyallere dayanarak III. Hicrî yüzyılda işlenmişlerdir. ([20])

Burada, vakfa genel şer'î açıklamalarla bir kaç sayfa ayıran **Sahnûn** ile **İmam Şâfi'î** ve kadılar ile idârî görevlilere yardımcı olacak şekilde çeşitli meselelere dokunan ve yukarıda sözünü ettiğimiz **Hassâf** (ölm. H. 261) ile **Hilâl el-Rey** diye anılan **Hilâl b. Yahyâ** (ölm. H. 245) nın vakfa hasredilmiş kitapları üzerinde durmuyoruz ([21]).

Makrizî, Mısır'da vakfın daha önceki durumu hakkında ilgi çekici bilgiler verir. ([22]) İlk defa Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Mazarâ'î (ölm. H. 345/M. 956)'nin arazisini Kutsal Topraklar ve diğer maksatlar için vakfettiğini yazar. Fakat hemen Fatimîler, gayri menkullerin (bien - fonds) vakıf haline sokulmasını yasaklarlar ve bu iş için kendisine divân el - ahbâs ile yardımcı olan Kadiu'l-Kudât'ı görevlendirirler. H. 363/ M. 974 yılında Muiz, vakıf gelirleri ve vakıf şerâitinin Beyt el-Mâl'e bırakılmasını emretti. Vakıfların gallesi yıllık olarak 1.500.000 dirheme baliğ oldu. Vakıftan yararlanacaklara bu paradan verildiği gibi geri kalan Hazine'ye katıldı. Bu isticâr sistemi daha sonra Hâkim zamanında geliri o derecede düştü ki camilerin bakım ve onarımına kâfi gelmiyecek hale geldi. Bu nedenle o H. 405/M. 1014 yılında yeni bir müessese kurarak, camilerin durumunu devamlı olarak kontrol altına aldı ([23]).

Özellikle Türklerin Doğu'da hâkimiyetlerini kurdukları çağdan itibaren vakıf, aristokrat idâreciler ve sultanlar tarafından yapılarak büyük önem kazanmış ve ehl-i sünnet kurumları yararına olarak politik - kültürel ölçülere ulaşmıştır. ([24]) Bu konuda, henüz ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar devrinde (X. y.y. sonu - XII. y.y. başı) yapılan bir vakıf, İslâm tarihçi ve hukukçularının dikkatini çekmektedir. ([25]) Bu vakıf Karahanlı emiri Ebû İshâk İbrahim b. Nasr Tamğâc Buğra Han'ın vakfıdır. Bu vakfın önemi ilk resmî medrese olarak bilinen Selçuklu veziri Nizâmu'l - Mülk'ün Bağdat'da kurduğu (M. 1067) medreseden önce ehl-i sünnet görüşünü savunan bir medrese olarak tesis edilmiş olmasıdır. Yine, Tamgâc Buğra Han'ın H. 458/M. 1065 - 1066 tarihini taşıyan bir bimaristan (dâru'ş-şifâ) vakfı vardır. H. 438 yılından H. 460

(18) **Heffening,** Wakf, Encyclopedie de l'Islâm, C.IV, s.1156 naklen bkz **Buhari** Vasâyâ, B. 23**Nasâ'i** Ihbâs, B. 3; **Ibn Hanbel,** II, 114

(19) **Répertoire Chronologique d'épigraphie Arabe,** nos. 840, 1620, 2148, 2480, 2616, 2619, v.s...

(20) **Cahen** Cl., Réflexions sur le waqf ancien, Studia Islamica, C. XIV s. 40 - 41.

(21) Aynı makale - Daha geniş bilgi için başvurulur..

(22) **Makrızı,** Hitat, C. II, s. 295

(23) **Heffening,** Wakf, E.I., C. IV, s. 1156 - 57

(24) **Schacht J.,** Early Doctrines on Waqf, Köprülü Armağanı, 1953, s. 443

(25) **Khadr M.,** Deux actes de Waqf d'un qarahanide d'Asie Centrale, Journal Asiatique, Tome : CCLV, fasc. 3 - 4, s. 305 - 334.

yılına kadar hükmeden Tamğâc Buğra Han, çağdaşlarının gözünde ehl-i sünnet görüşlü örnek bir dindardı. Bu vakıflarda daha H. III/M. IX. yüzyılda tespit edilen yerine getirilmesi zorunlu olan şartlar bulunmakta idi. Tamğâç Han'ın medrese vakfının içinde ayrıca bir türbe daha vardır ki kendinden önce böyle bir örnek görmediğimiz halde, daha sonra M. XII. yüzyıldan itibaren Anadolu ve Suriye'de örneklerine rastlıyacağız. (26)

4. Mezhep İmamlarının Vakıf Hakkında Görüşleri

Mezhep imamlarının vakıf hakkında görüşleri, henüz birtakım ilkeleri ortaya çıkan bu kurum üzerinde H. II. yüzyıl bilginlerinin görüşlerini yansıtır.

İmam-ı Azam vakıf hakkında gayet hassas davranmıştır. Bu dikkat ve hassasiyet Kur'an'daki miras âyetlerinin çiğnenmemesini hedef almaktadır. **İmam -ı Azam** vakfa cevaz vermekle beraber, lüzum ifâde etmeyeceğini (27) ve âriyet kabilinden olduğunu söyler. Bu durumda vakfolunan mal vâkıfın mülkünden çıkmaz ve istediği zaman vakıftan geri dönebilir. (28) **İmam-ı Azam** vakfı bir müessese olarak kabul eder. Onun öğrencisi olan **İmam Ebû Yusuf** vakfın ateşli bir savunucusu hocasının kabul etmediği «gallesi (geliri) tamamıyla vâkıfa (vakfeden kişiye) ait olmak üzere vakıf tesisini bir Hadîs'e dayanarak kabul etmiştir. **İmam Ebû Yusuf,** Hanefî Mezhebi'ndeki vakıf prensiplerinin esaslarını kurmuştur. (29) Kendisi bir hac esnasında Medîne'deki İslâm vakıflarını gördükten sonra, bu müessesenin İslâm ümmeti için çok faydalı olacağına kanaat getirmiştir.

Şâfi'î, Ebû Hanîfe'den ayrı görüştedir. **Şâfi'î** vakfın, mülkiyet olarak, vâkıfın ve vârislerinin mülkiyeti olarak kalacağı hakkındaki görüşü reddeder.

İmam Şâf'î ve **Ahmet b. Hanbel'e** göre müebbed bir cihete vakfedilen bir mülk vâkıfın mülkünden çıkar. Halbuki Mâlikilere göre vakfedilen bir mal, başkasının mülküne girmezse de, bazı tasarruflar itibariyle vâfıkın ve vârislerinin mülkünden çıkmaz. (30)

Görüldüğü gibi, bu bilginler vakfın şahıs hukuku ile ilgili kısmı üzerinde durmuş; vakfın nereden geldiğini belirtmemişlerdir.

5. Batılı Bilginlerin Vakıf Hakkındaki Görüşleri

Batılı bilginler, İslâm vakıf müessesesine yakın ilgi göstermişler ve bunun kaynağını araştırmak yolunu tutmuşlardır. İslâm ülkelerinin bir kısmının Batı'nın sömürgesi altında bulunması sırasında, özellikle Kuzey Afrika'da, örf hukuku ile birlikte bir vakıf müessesesiyle karşılaşmaları, onları bu kurum hakkında nasıl davranmaları gerektiği ve bu kurumun menşei hakkında düşündürmüştür. Öte yandan, gerek İslâm hukuku açısından ve gerek tarih açısından, bu kurumun önemi, araştırmalarına konu olmuştur.

J. Schacht bu kurumun kaynağı hakkında görüşlerini şu maddeler altında özetlemiştir. (31)

1. Eski Araplar arasında yaygın olan bir çeşit senelik olarak toplanan paraya bağlanabilir. Bu İslâm hukukunda

(26) Aynı makale, s. 308 - 311. Bu vakıflar Arapça metin ve Fransızca çevirileriyle aynen neşredilmiştir. **C.E. Bosworth,** A propo de deux actes de waaf adı altında yine aynı derginin yıl 1968 cilt CCVI fasc. 3 - 4 de kendi görüşünü ve bazı kelimeleri açıklamasını sunmuştur.

(27) Vakf-ı Lâzım : Vakfeden veya hâkim tarafından feshedilmesi caiz olmayan vakıftır.

(28) **Berki A.H.,** Vakıflar, s. 5

(29) **Köprülü F.,** Vakıf Müessesesi... V.D., C. II s. 4

(30) **Bilmem Ö.N.,** Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, C. IV, s. 172; **Berki A.H.** Vakıflar, s. 43, dipnot : 2

(31) **Schacht J.,** Islamic Society and Civilisation, p 564 - 65. (Cambridge History of Islam C. II).

pek az iz bırakmış, daha ziyâde Mâliki Mezhebi'nde revac bulmuştur.

2. Vakfın ikinci kaynağı, H. III/M. IX. yüzyılın başlangıcında görülmüştür. Daha sonraları ise arka plâna itilmiştir. Birinciden daha büyük önemi hâizdir. Vakfın bu kaynağı Cihad için yapılan yardımlardır.

3. İslâm'ın ilk asırlarında Mısır'da uygulanmış ve örneği Bizans'ın Piae Causae'sından alınmıştır.

4. Bu, özellikle Irak'ta H. III/M. IX. yüzyılın ilk yarısında büyük bir gelişme göstermiş ve belki de vakıfla ilgili İslâm hukukunun ortaya koyduğu en son görüşün şekillenmesinde pek etkili olmuştur. Buna göre vakıf, Müslüman orta sınıfın kızlarını, hattâ kız çocukların soyundan gelenleri, Kur'ân'ın miras hukukunun tanıdığı haklardan yoksun bırakma arzusundan doğmuştur. Başka bir deyişle eski Arap pederşâhî aile sistemini kuvvetlendirmek ve aynı zamanda vakfın kurucusunun âilesi soyundan gelenlere iyice bağlamak için mevâlinin gerekli ihtiyaçlarını karşılamak arzusundan doğmuştur. Her iki amaç da şeriatle çatışma halindedir.

5. Vakfın bu kaynağı ise, herhangi bir zilyed çeşidinin sahip olmadığı bir emniyete sahipti. Ve mülkün gaspedilme ye karşı bir nevi garantisi olarak yaygınlaştı.

Gatteschi'ye göre vakıf müessesesi, diğer İslâm müesseseleri gibi main - morte ve Emphytéose usullerine vakıf olan Romalılara tâbi kavimlerden iktibas edilmiştir. Gerçekte bu kurum Roma hukukunun Res - sacrae'sine benzer. Roma hukukunun Res - sacrae dedikleri şeyden kimse istifâde edemez ve o, kimseye ait değildir. Romalıların Res - sacrae'leri Müslümanların en çok vakıf yeri olan camilerine benzer (32)

Morand ise vakıf hakkındaki geniş makalesinde bu kurum hakkında özetle şu görüşü savunur: «İlk Müslümanlarda hayır müesseseleri kurma fikri vardı. Kendi geleneklerine aykırı gelen bazı hükümlerden kurtulmak için, dinî ahkâma aykırı düşmeyen bir formüle yöneldiler. Böylece Doğu Roma İmparatorluğu'nun Roma hukukundan esinlendiler. Daha sonra Doğudaki Hristiyanlar, bilhassa Mısır'da, kiliselerine yardım etmek için vakıf formunu aldılar. (Bu devir) İslâm dini edebiyatında da Hristiyan etkiler olduğu gibi, aynı şey hukukunda da görülür» (33).

Buna yakın bir görüşü, Encyclopèdie de l'Islam'da Wakf maddesini çok geniş kaynaklara dayanarak derli - toplu yazan **Heffening** de savunur: «Araplar fethettikleri ülkelerde kiliseler, hastahaneler, yetimhane ve bakımevleri gibi halk yararına kurumlar (Piae Causae) gördüler ve kendi dinlerindeki hayır ahkâmını gerçekleştirmek için bu şekli ele aldılar. Bu kurumlar administratores denilen kimseler tarafından idare edilmekteydi ve din adamlarının (éveques) yüksek himâyeleri altına verilmişti. (34)

Belin ve **De Nauphal**, vakıf, Peygamber tarafından teşvik edilen dinî sadakalar pratiğinden ve H. II. yüzyılda müctehidlerin Müslümanları, ezelî ve geri dönülmez hayır işlerine itmelerinden doğmuştur. (35) derler.

Van Berchem ise vakfı şöyle açıklamıştır: «Böylece toprak, bütün hukukî değişikliklerden kurtulan kutsal bir şey oluyordu; bir kelime ile alınan topraklar vakfa tahvil edilmiş oldu. Bu zamandan itibaren de Peygamber'in âilesi, İslâm

(32) **Morand M.**, De la Nature Juridique du Hobous, p. 224 in (Etudes de Droit Musulman Algérien Alger 1910); **Çopurkadızâde Hüseyin Naci**, Vakfa Dair Tetkik, İ. Ü. Hukuk Fak. Mecm., Sene II, Sayı 12, s. 96.

(33) **Morand M.**, De la Nature Juridique du Hobous, s. 255

(34) **Heffening**, Wakf, E. İ. p. 1156 Naklen: Saleilles, Les Piae Causae dans le Droit de Justinien, Mélanges Gérardin, Paris 1907, p. 513 v.d..

(35) **Morand M.**, De la Nature Juridique du Hobous, p. 244

Cemaatı adına, bunların yöneticileri oldular ve hiçbir mülkiyet hakkına sahip olmadılar.» (36)

Bu görüşlere karşılık, Müslüman bilginler tarafından, kanımızca yeterli cevap verilmemiştir. **Köprülü**, İslâm vakfının menşeini açıklarken bunun eski Roma hukukundan değil, Bizans hukukundan esinlenerek geliştiğini ifâde eder (37) Böylece o, **M. Morand'ın** görüşlerini kabullenir.

Kanımızca vakfın yabancı etkilerle doğup doğmadığını kesinlikle savunmak için henüz H. II. yüzyılda kurumlaşan ve «Vakıf kuralları» diye adlandırılan kitapların çıktığı bir zamanda Müslüman yazarların bahsetmedikleri bir yabancı etki üzerinde düşünmek gerekecektir. Yine Hicaz topraklarının dışında İslâmiyet Suriye, Irak ve Mısır'a doğru genişlerken buralarda vakfa benzer kurumların vakfa dönüşüp dönüşmediği de hiç şüphesiz bir araştırma konusu olabilecek niteliktedir.

(36) **Van Berchem**, La Propriété Territoriale et l'Impot Foncier sous les Premiers Califes, p. 12

(37) **Köprülü F.**, Vakıf Müessesesinin... Vakıflar Derg. C. II, s. 1 - 37

KARA OSMAN OĞLU MEHMED AĞA bn. HACI ÖMER AĞA

Prof. Dr. M. Münir AKTEPE

Osmanlı İmparatorluğu'nun son çağlar tarihinde önemli bir yer işgal eden a'yânlık müessesesi ve a'yânlar hakkında, Vakıflar Dergisi'nin IX.ve X. sayılarında, bundan önce iki makâle yayınlayarak, bu yazılarımızda bilhassa Kara Osman Oğulları âilesi üzerinde durmuştur. Birinci makâlemiz «Manisa A'yânlarından Kara Osman Oğlu Mustafa Ağa ve üç vakfiyesi hakkında bir araştırma»[1] adına taşıyor; ikinci makâlemizde «Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağa'ya âit iki vakfiye»[2] ismi altında intişar etmiş bulunuyordu. Bu seriye âit olan üçüncü yazımızın esâsını ise, Kara Osman Oğlu Mehmet Ağa b. Hacı Ömer Ağa'nın Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde mevcut iki vakfiyesi teşkil etmektedir.

Mehmed Ağa, Kara Osman Oğulları âilesinden olmakla beraber, adı tarihî olaylara az karışmış bir kimsedir. Bununla beraber, babası Hacı Ömer Ağa, bu âilenin en şöhretli adamlarından biridir. Bu âileye adını veren meşhur Kara Osman Ağa öldüğü vakit, Hacı Mustafa Ağa, Hacı Ahmed Ağa, Hacı Abdullah Ağa ve Hacı İbrahim Ağa adında dört oğlu kalmıştı : 1955 tarihlerinde ise, mukata'a mes'elesinden dolayı cereyan eden bir hâdise üzerine, padişah III. Osman bu kardeşlerden Mustafa Ağa'yı katlettirdiği için[3] Hacı İbrahim Ağa da korkusundan kaçmıştı. Ancak Hacı İbrahim Ağa'nın çocuklarından, bilâhire Kara Müteşellim adı ile anılacak olan Hacı Mehmet Ağa ile Hacı Ömer Ağa, Karaman vâlisi Çelik Mehmed Paşa tarafından elde edilip İstanbul'a gönderildi[4]; ve Hacı İbrahim Ağa'nın ölümünü müte'âkib çocukları da afv olundu. Nitekim daha sonraki tarihlerde, bunların dahi devlet hizmetinde görev aldıkları görülmektedir.

Bu yazımızda vakfiyelerini yayınladığımız Mehmed Ağa'nın babası meşhur Hacı Ömer Ağa bn. Hacı İbrahim Ağa ise, 1192 (1778) yılında, bin kişilik bir kuvvetin Baş-buğu olarak, İsmail cânibine gönderilmişti. Hacı Ömer Ağa 1204 (1789 - 1790) tarihinde de kardeşi Mehmed Ağa ile birlikde, tekrar Rus seferine Baş-buğ olarak iştirâk etti. 1205 (1791) yılında, iyi hizmetlerine karşılık, devlet tarafından samur kürk ile tâltif olundu[5]. Arab oğullarının ortadan kalkmasile, Bergama vayvodalığına ta'yin edildi ve Çandarlı ile Bandırma iskelelerinin mübâyaacılığı uhdesine verildi. 1210 - 1224 (1795 - 1809) tarihleri arasında Karesi Mütesellimliği yaptı. Âyândan Acem-oğulları ile Rumili'de Pazvand-oğlu'nun bertaraf edilmesinde mühim rol oynadı. Cevdet Paşa'ya nazaran, 1222/3 (1807/8) yıllarında yıllarında, Anadolu'da aynü'l-âyân olarak, Bozok mutasarrıfı Cabbar - zâde Süleyman Bey ile Sahuhan mutasarrıfı Kara Osman Oğlu Ömer Ağa bulunuyordu ve bunlar cesim eyâletleri zabti ile mü-

---

1) **Vakıflar Dergisi**, Sayı IX, Sene 1972.

2) **Vakıflar Dergisi**, Sayı X, sene 1973.

3) Çağatay Uluçay, **Kara Osman Oğulları âilesi** (Tarih vesikaları). C. II, sene 1942, sayı 3, shf. 201 ved. ile sayı 10, shf. 300 vd.

4) Çağtay Uluçay, **Manisa Ünlüleri**, Manisa 1946, s. 55/56.

5) Cevdet Paşa, **Tarih**, İstanbul 1309, C. V, s. 43 vd. 242.

lûk-i tevâif tarzında ve suret-i istiklâlde hükûmet ediyorlardı. Bunların yüzünden taşralarda Devlet-i aliyye'nin emirleri te'sis etmez olmuştur[6].

Nihâyet sadrıâzam Alemdar Mustafa Paşa'nın âyânları İstanbul'a dâvet ettiği esnada, Kara Osman Oğullarını temsilen Ömer Ağa da güzîde süvârileri ile İstanbul'a geldi ve Kâğıthane'de padişah II. Mahmud tarafından hüsn-i kabûl gördü. 8 Şâban 1223 (29 Eylül 1808) tarihinde Sened-i ittifâkı imzaladı[7]. 1224 (1809) yılında, Ruslar'ın İsmail'i istilâsı üzerine, Saruhan sancağı Mütesellimi Hacı Hüseyin Ağa ile birlikde, Rus seferine iki bin asker gönderdi. 1227 (1812) senesinde, Rus seferine gidecekleri sürmeye memur iken, Bergama'da öldü ve evâsıt-ı Zilhicce (Aralık 1812) de, ölüm haberi İstanbul'a geldi. Muhâllefatını zabt için, Enderundan ayrılma, Hâcegân-ı Dîvân-ı hümâyun'dan Nazif Efendi gönderilmesi üzerine üç bin kisesi mirîye zabt edildi[8].

Hacı Ömer Ağa'nın iki oğlu vardı. Biri Küçük Hüseyin Ağa, diğeri de, burada vakfiyelerini neşre hazırladığımız Mehmed Ağa'dır.

Çağatay Uluçay'a nazaran, Ömer Ağa'nın oğulları sonradan, 1229 (1814) yılında, babalarının adına Bergama'da bir sebil yaptırmışlardır. Ayrıca Mehmed Ağa, Bergama'nın Kadı Hayrüddin mahâllesinde bir medrese inşâ ettirmiştir ve bu medresenin içinde olan câmi'ine de bâzı vakıflar yapmıştır[9].

Bizim burada yayınladığımız vakfiyeler ise, işte bu medrese ile medresenin içinde olan câmie âittir. Mehmed Ağa, gerek birinci vakfiyesinde, gerek ikinci vakfiyesinde, vakf ettiği yerlerin cinsi ve sınırlarını gâyet açık bir şekilde tasrih etmiş ve buralardan gelecek gelir karşılığı, nerelere, ne şekilde harcamalar yapılacağını, açık bir ifâde ile göstermiştir. Bu bakımdan, tarihî olaylara yardımcı mahiyetde birer vesika olan bu iki vakfiyenin metnini, aynen aşağıya derc ediyoruz.

Kara Osman zâde Mehmed Ağa'nın vakfiye-i evvelidir.

Hezâr, sad hezâr hamd ü senâ ve şür-i sipâs-ı minneti bî-intihâ, ol vâcibü'l- vücûd Celle-şânehû ve te'âlâ hazretlerinin kerem ü ihsan ve lûtf-ı bî-pâyâne olsun ki, hâlik-ı cümle mevcûd ve mâfi'l-arzı ve mâfi's-semâ dürr ü cevâhir-i salâtü ve's-selâm hûceste nizam, ol pişvây-i zümre-i enbiyâ ve rehnümây-i asfiyâ ve habîb-i hûdâ a'ni behazret-i Muhammedini'l Mustafâ sâllallâhu te'âla aleyhi ve sellemin ravza-i mutahhara ve kabr-i münevverelerine olsun ki, efdâl-i mevcûdat ve ekrem-i masnu'at ve şefi'ül-usât yevme'l arasatdır dürer-i tahiyyat ve gurer-i teslîmât ve cümlei âlü ashâb-ı kirâm ve zevcât-ı mutahharât-ı zevi'l-ihtiram üzerlerine olsun ki, her biri sâbık-ı hayrat ve hâdiy-i sebil-i cennât-ı âliyatdır. Rıdvan Allahü te'âlâ aleyhin ecma'in.

Amma ba'dü iş-bu cerîde-i pesendîde-i belâgat-nisab ve vakfiye-i nakiyye-i anberin nikâbın tahrir ve inşâ ve tastir ve imlâsına bâis ve bâdi oldur ki, Kara Osman Ağa Zâde Mehmed Ağa ibn. el-Hac Ömer Ağa sâhibü'l-hayr meclis-i şer'-i şerîf-i Ahmedî ve mahfil-i din-i münîf-i Muhammedi'de li-ecli'l- vakf ve't-tescîl mütevellî nasb ve ta'yin eylediği el-Hac İsmail Ağa ibn. Ali Bey nâm mahzarinda be-tay'ü's-saf ikrar ve i'tirâf edüp vaktâki Cenâb-ı bâzî celleşânehu kıbel-i âlilerinde, vâsıl olan atâyây-ı aliyyenin tevarüdüne vâkif

« لئن شكرتم لأزيدنكم »

mazmûn-ı münîfine ârif oldum ise bu

6) Cevdet Paşa, **Tarih**, İstanbul 1309, C. IX, s. 2/3.

7) Cevdet Paşa, **Tarih**, İstanbul 1309, C. IX, s. 4/7, 143, 283.

8) Cevdet Paşa, **Tarih**, İstanbul 1309, C. VI, s. 148 ve C. X, s. 89/90.

9) Çağatay Uluçay, **Manisa Ünlüleri**, S. 59.

dehr-i dûn ayn-ı ibret ve dîde-i basiret ile nazar edüp güruş ve cünbüş ve edvâr ve etvârında selâmet ve istikâmet olmamağla büryânının inhidâmı müteayyin ve mekânının in'idâmı mübin olup ta'mir-i zill-i zâil ve mukim-i zayf-i râhil ve devleti zillete makrün ve ni'meti nikmet ile meşhûn olduğu bi-aynen ma'lûmumuz olmağın

«وما تقدموا لانفسكم من خير تجدوه عند الله»

fehvây-i kerîmesi üzere

الدنيا مزرعة الآخرة

hadis-i şerifine imtisâlen vakf-ı âti'z-zikrin sudûruna değin silk-i mülk-i sahihama münselik ve riştei kabz ve tasarrufunda muntazam olup nefs-i Bergama'da vâki' Acem-Hanı demekle maruf ve bir tarafdan Paşa-oğlu bahçesi ve bir tarafdan Semerci Uzunoğlu merzili ve tarafeyni tarîk-ı âm ile ile mahdud fevkânî kırk altı oda ve tahtânî otuz magâza ve derûnunda bir kahve ve bir na'lband dükkânını müştemil cümle tevâbi' ve levâhiki ile bir bab **hanımı** ve Kemer kazâsında, Pelid-ili kazasında ma'lûmü'l-hudûd ve'l-müştemilât bir bir bab **bağ-hânemi** ve kazâ-i merkûmede Koyun-taşı demekle ma'rûf nâm mahâlde vâki Acı-ya'ni

اجي ياغنى

bahçesi demekle ma'rûf bir tarafdan Koyun-taşı ve bir tarafdan bayır ve bir tarafdan su yerimi ve bir tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd dört yüz üç aded eşcârı havi bir kıt'a mülk **bahçemi** ve yine kazâ-i merkümede Kaba-ağaç kurbünde vâki, Dikmelik دكمه لك demekle arif bir tarafdan Receb Ağa ve bir tarafdan dere ve bir tarafdan tarîk ile mahdûd yetmiş aded eşcârı hâvî bir kıt'a **bahçemi** ve yine kazâ-i merkümede Telid-ili karyesi tahtında yapı - deresi'nde vâki' Eyyüb-oğlu bahçesi demekle ma'rûf bir tarafdan Mehmed Çelebi zâde Mehmed Ağa zeytinliği ve bir taraftan Hacı Ali Ağa bahçesi ve bir tarafdan Kara-ağaçlı Molla Mehmed bahçesi ve bir tarafdan Hacı-Dede zâde İsmail Ağa bahçesi ile mahdud ve iki yüz aded eşcârı hâvî bir kıt'a **bahçemi** ve yine karye-i mezkûre hudûdunda Gemi-batağı nâm mahâlde vâki, Farkalı Kösel-oğlu bahçesi demekle maruf bir tarafdan Mehmed Çelebi zâde Mustafa Ağa mülkü ve tarafeyni Hacı-Dede İsmail Ağa mülkü ve bir tarafı tarik-ı âm ile mahdûd kırk yedi aded eşcârı hâvi bir kıt'a **bahçemi** ve yine karye-i mezbûre hudûdunda, İlıca'da Kundakçı-oğlu bahçesi demekle ma'zûf bir tarafdan Dâğî داغى oğulları ve bir tarafdan Küçük Mehmed Ağa mülkleri ve bir tarafdan bayır ve bir tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd iki yüz elli aded eşcârı hâvî bir kıt'a **bahçemi** ve yine karyei mezbûre hüdûdunda Molla Ömer oğlu bahçesi demekle ma'rûf bir tarafdan Hacı Mustafa Ağa vakfı ve tarafeyni dere ve bir tarafı tarîk-ı âm ile mahdûd seksen beş aded eşcârı hâvi bir kıt'a **bahçemi** ve yin ekarye-i mezye-i mezbûre hüdûdunda Ulu-yol'da Ferran فران ve Köle-oğlu bahçesi demekle ma'sûf elli sekiz aded eşcârı hâvî bir kıt'a **bahçemi** ve yine karye-i mezbur hüdûdunda Motlakcı-oğlu موطلاقجى bahçesi demekle ma'rûf bir tarafdan Dâği-oğulları ve bir tarafdan Cebeci Hüseyin ve bir tarafdan Köse-oğlu Hüseyin mülkleri ve bir tarafdan dere ile mahdûd yüz yirmi beş aded eşcârı hâvî bir kıt'a **bahçemi** ve yine karye-i mezbûre hüdûdunda Kara oğlan bahçesi demekle ma'zûf bir tarafdan Boyacı-oğlu ve bir tarafdan Hacı Ali Oğulları mülkleri ve bir tarafdan Hâfız-oğlu Osman mülkü ile mahdûd

yüzyetmiş aded eşcârı hâvî bir kıt'a **bahçemi** ve yine Kabaağaç Tepesi kurbünde Yunus-oğlu bahçesi demekle marûf bir tarafdan Zekeriyya Deresi ve bir tarafdan Arnavud Hacı Ali Ağa ve bir tarafdan Hacı İlyas-oğulları ve bir tarafdan Kabak-oğlu Hacı Molla mülkü ile mahdûd yüz yetmiş yedi aded eşcârı hâvî bir kıt'a **zeytin bahçemi** ve yine Kaba-ağaç kurbünde Hacı Abdi oğlu bahçesi demekle ma'rûf bir tarafdan Acı-yâni ve bir tarafdan Kâtib Ali Efendi ve bir tafdan Molvalı

ve bir tarafdan Mehmed مولوه‌لی

Çelebi oğlu Halil Ağa mülkleri ile mahdûd beş yüzon iki aded eşcârı hâvi bir kıt'a **bahçemi** ve yine karye-i mezbûre hudûdunda Cele جله nâm

mahâlde vâki' Hacı Ömer Ağa bahçesi demekle ma'rûf yirmi sekiz aded eşcârı hâvî bir kıt'a **bahçemi** ve yine Kara-Ağaç Karyesi civârında Yapı Deresi demekle ârif nâm mahkâlde vâki' bir tarafdan Mehmed Çelebi oğlu İbrahim bir tarafdan İsmail Ağa ve bir tarafdan Hali Ağa mülkleri ve bir tarafdan çamlık ile mahdûd ve mümtaz yüz yetmiş sekiz aded eşcârı hâvî bir kıt'a **zeytin bahçemi**

عالما الدنیا الذنیه لادار حضور وسرور -
طالبًا اعدالله تعالی...

emlâk ve akârât-ı mezkûreyi enfes-i mal ve atyabü emlâkimden ifrâz ve imtiyâz ve hasbeten - lillâhi'l- - aliyü'l - azîm ve taleben li- marazatı Rabbi'r - rahîm vakf-ı sahîh-i mü'eyyed-i şer'î ve habs-i sarîh-i muhlled-i mer'î ile vakf ve habs edüp şöyle şart eyledim ki, mâdam ben hayatda oldukça vakf-ı mezbûrun tebdîl ve tagyîri ve taklîl ve teksîri kendi yedimde olup ber- vech-i âtî vezâyif tayin eylediğim ehl-i mürtezîkanın azl ü nasbı ve mürtezîkadan birisi bi- emsillâhi te'âlâ vefat eylediğinde cihetinin âhare tevcîhi bâbında mütevellî arzına i'tibar olunmak üzere vakf-ı mezkûre evvelâ kendim mütevellî olup evkâf-ı mezkûre gallâtının ber-vech-i âtî şart ve ta'yin eylediğim vezâyif ve masârifatdan fazlaya dahi ben mutasarrıf olam ve ben bi-emri'l-lâhi te'âla irtihâl-i dâr-ı bekâ eylediğimde evlâdım ve evlâd-ı evlâdım ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdım batnen ba'de batmin karnen ba'de karnin ve neslen ba'de neslin ekber evlâdım mütevelli olup hâsıl olan gallatdan vezâyif ve masârifatdan fazlası evlâdımın zükür ve inâsı beynlerinde

للذکر مثل حظ الانثیین

iktisam oluna ve evlâdımdan birisi vefat eyledikde hissesi evlâdı arasında evlâdı yok ise karındaşları beynlerinde

للذکر مثل حظ الانثیین

iktisam olura ne'üzü bi'l-lâhi te'âla evlâd (ım) münkariz olup karındaşlarım mütevelli olup kaziye-i merkümeyi beynlerinde

للذکر مثل حظ الانثیین

iktisam eyliyeler ve ma'âzallahü te'âlâ karındaşlarım inkıraz bulur ise evlâdları mütevellî olup fazla-i merkümeyi zükûr ve inâs beynlerinde iktisam eyliyeler ve ma'âzallahü te'âlâ min kahri'l-feyyaz ba'de'l-inkıraz u'tekâmın zükrûr ve inâsı ber-vechi meşrûata mütevellî olalar. Anlardan dahi kimesne bulunmaz ise evlâdları ve evlâd-ı evlâdları batnen ba'de batnin ekberi mütevellî olup gallât-ı mezkûreden fazlayı ber vech-i meşrûta iktisam eyliyeler. Bunlardan dahi kimesne bulunmaz ise, Medîne-i Münevvere fukarası beynlerinde iktisâm olunmak için Haremeyn-i Muhteremeyn mütevellileri evkaf-ı mezbûre? misillû mutasarrıf olalar ve sâlifü'z-zikr evkâf-ı mezkûre ba- ma'rifet-i mütevellî hasbema cihet-i bihi'l-âde? îcâr olunup hâsıl olan... ve gallâtdan nefs-i Bergama'da Kadi Hayrüddin mahâllesinde sâhibü'l- hayrâtın binâ eylediği medrese-i şerîfin her yev-

mî beş akçe ve müderris efendi hazretlerine yevmî on beş akçe ve medrese-i mezkûre derûnunda câmi'-i şerîfin imamına yevmi sekiz ve hatibine yevmî sekiz ve müezzinine yevmi dört akçe varîfe verile ve mescid-i şerîf divarı önünde binâ ve ihyâ eylediğim ma'-i câri çeşmemin ta'mir ve termîmine dahi... masraf oluna ve Kurşunlu mahâllesinde vâkî Câmi-i şerîfin imamına yevmî beş ve hatibine yevmî üç ve müezzinine yevmî üç akçe vazîfe verile ve iş-bu şart ve ta'yin olunan vezâyif ve masârifatdan kalan fazla ber-vech-i meşrûta iktisam oluna. Sâlifü'z-zikr vezâyif ve masârif mütevellî yedi ile sarf oluna deyü ta'yin-i şurût ve teleyîn-i kuyud birle vakf-ı mezkûrun nicesini tağyir temek iktiza eder ise kaziye... olmak üzere emlâk ve akârât-ı mezkûreyi bi'l-cümleti'l- tevâbi' ve'l- levâhik ve kâffeti'l-hukuk ve'l mürâfık fâziğan ani'l-şevâgil mütevelliy-i merkûm el-hac İsmail Ağa'ya teslim eylediğimde ol-dahi sair evkâf misillû zabt ve tasarruf eyledi dedikde gıbbe't-tasdîkû'ş-şer'î vâkıf-ı mümâileyh Mehmed Ağa semt-i vifakdan cânib-i şikâka âzim olup, eğerçi vakf-i a'kâz İmâm-ı a'zam ve hümâm-ı efkâm Ebû Münîfe el-Kûfî hazretleri indinde sahîh ve lâkin..... olup ve vâkıf menâfi'-i vakfı mefsine şart ve ta'yin eylediği takdirce âlem-i Rabbânî İmam Muhammed bn. Hasanü'ş-Şeybânî Hazretleri indinde vakf-ı sahih olmayup vakf-ı mezkûr gayr-i câiz olmağın vakf-ı mezkûrdan rücü' edüp zikr olunan emlâk ve akârâtı mülkiyet üzre zabtım için binâdır ve teslim eylemesi bâbında mütevelliy-i merkûme tenbih olunmak matlûbumdur dedikde gıbbe'ş- şevâğıl mütevelliy-i merkûm dahi cevâb-ı basevâba tasaddi edip fi'l-hakîka keyfiyet-i hâl minvâl-i meşrûh üzere olup lâkin merâfi'-i vakfı nefsine şart ettiği sûretde bile vâkıf mücerred vakfiyyet demekle fâzıl-ı samedânî İmam-ı Ebû Yusuf eşşehir bi'l-imâmü's- sânî efendimiz hazretleri indinde vakf-ı sahih olmağın anların kavl-i şerîfleri üzere vakf-ı mezkûrun sıhhat ve lüzûmuna hükm olunmak taleb ederim deyü emlâk-i mezkûreyi redd ve teslimden imtinâ' birle hâkim-i mevki'-i sadr-ı kitâb-ı tûbi ..... efendi hazretleri huzûrunda müterâfi'-an ve her biri ..... tâliban olduklarında hâkim-i mümâileyh hazretleri dahi tarafeynin kelâmına nazar ve menna'ül- hayr olmakdan hazer edüp bi'l- hilâf beyne'l- eimmetü'l- eslâf ve'l- eşrâf imâm-ı müşârü'n- ileyh Ebû Yusuf Hazretleri kavl-i lâtifleri üzere evvelâ sıhhatına ve sâniyen lüzûmuna hükm-i sahih-i şer'î ve kazâ-i sarîh-i mer'î etmekle vakf-ı mezkûr minba'de sahih ve lâzım olup nakz ü nakîzine mecâl-i muhâl ve tebdil ve tağyîri adîmü'l-ihtimâl oldu.

فمن بدّله بعد ما سمعه فانّما اثمه على الّذين
يبدّلونه انّ الله سميع عليم وأجره
الواقف على الحيّ الجواد الكريم ..

Hurrire fi'l- yevmi'l- hâmis aşer min şehr-i Rebi'ül-âhir li-sene tis'a ve ışrîn ve mi'eteyn ve elf (15 Rebi'ül-âhir 1229 =)

Şuhûdü'l-hâl :

1 — Me'zûn-i bi'l-iftâ el-Hac Mehmed Efendi, be-medine-i Bergama.

2 — Me'zûn-ı bi'l-iftâ es-Seyyid Ahmed Effendi be-medîne-i Akhisar.

3 — Me'zûn-ı bi'l-iftâ es- Seyyid Mehmed Efendi Kırkağaç ve...

4 — Ser - bevvâbin-i Dergâh-ı âlî Mütesellim-i Saruhan el - Hac Hüseyin Ağa.

5 — Ebû bekir Ağa, Osman Ağa zâde Voyvoda-i Bayındır.

6 — Ali Ağa, Osman Ağa zâde Voyvoda-i Ödemiş.

7 — Es-Seyyid Mustafa Ağa, Voyvoda-i Suvla.

8 — Es- Seyyid Ahmed, Voyvoda-i Toyracık.

9 — Osman Ağa, Menemenli(?) zâde.

10 — Ya'kûb Ağa Muslı Zâde

11 — Matlı Ahmed Efendi, el- müderris be - karye-i Yaya.

12 — Abab Hasan Efendi, el-müderris be-medîne-i Bergama.

13 — Ali Ağa, Osman zâde.

14 — El-Hac Alı Ağa, Hacı Velî zâde.

15 — İbrahim Ağa, Hacı İbrahim zâde.

16 — El-Hac Halil Ağa, ... zâde.

17 — Hasan Ağa, el-Hac Süleyman zâde.

18 — El-Hac Ömer Ağa, Küçük Ömer zâde.

19 — El-Hac Ömer Ağa, Hacı Kadir zâde.

20 — El-Hac Hâfız Halil Hamâmî.

21 — El-Hac Ahmed Ağa, Surra zâde.

22 — Es-Seyyid Süleyman Efendi, Bergama.

23 — Hâfız Mehmed, Hamâmî zâde.*

Kara Osman Zâde Mehmed Ağa'nın vakfiye-i sânisidir.

الحمد لله الواقف الاسرار والصلوة على نبيه المختار وعلى اله الاخيار واصحابه الابرار

Amma ba'dü dâiy-i tahrîr-i mestûr ve bâ'is-i tenmik-i menşûr ve iş- bu vakfiye-i ma'mûlün-bihâsına me'âl-i sütûr olan sâhibü'l-hayrati'l-ı celîl ve râgıbü'l- meberrati'l- aliyye Kara Osman zâde saadetlû Mehmed Ağa bn. el-Hac Ömer Ağa nâm sâhibü'l-hayr meclis-i şer'-i şerîfü'l- enver ve mahfil-i dîn-i münîf-i ezharda bundan akdem hasbeten li'l-lâhi'l- aliyy-i'l- kerîm ve taleben li-marzâti rabb'ir-rahîm vakf ve habes eyledi evkâf-ı sâbıkasına li-ecli't-tescil mütevellî nasb ve ta'yin eylediği el- Hac İsmail Ağa ibn. Ali Bey mahzarında

المرء يستظل تحت ظل صدقاته

Hadis-i Şerîfine âlim ve vâkıf olduğu hâlde emvâl ve erzâkını nisâr, fî sebîli'l-lâh fi'il-i memdûhasını sâir ef'âl üzerine ihtiyar edüp, şöyle takrîr-i kelâm ve ta'bîr-i mâti'l-merâm eder ki, bu dünyâ-yı deniye mahfil-i re'fet ve rahat ve hubûr olmayıp, libâs-ı hayât-ı insanî bir pelâs-ı âziyye ve câme-i vücûd-ı âlemiyânı bir kabâ-yi müste'âre olduğu ilmü'l- yakîn ma'lûmum olmağın ben ibkây-ı sadaka-i câriye ve te'sisi mebâniy-i hayrâtı bâkiye ve teksîr-i evkâf-ı sâbıkam irâdesile hulûs-ı taviyyem ve niyyet-i sâdıkam ile el-hâletü hazihi mâlik olduğum ahsen-i emvâl ve atyab-ı menâlimden olup zikri âtî vakf-ı mülhakamın benden sudûruna değin silk-i mülk-i sahihimde münselik ve rişte-i kabz ve tasarrufumda muntazam olup Kemer kazâsında vâki. Köpek karyesi kurbünde kâin Ekşili yeri demekle ma'rûf bir tarafdan Bazca Ahmed oğlu ve Karagöz oğlu Ali ve bir tarafdan İsmail oğlu Uzun Hasan **mülkleri ve bir tarafdan** İsmail oğlu Mehmed mülkü ve bir tarafdan dere ile mahdud iki yüz elli aded zeytin eşcârını hâvi bir kıt'a **zeytin bahçemi** ve yine kazâ-i mezkûrede kâin Taylı-ili nâm mahâlde vâki, Hacı Ali oğlu bahçesi demekle ma'rûf ma'lûmü'l- hüdûd yüz doksan aded zeytin eşcârını hâvî bir kıt'a **zeytin bahçemi** ve etrâf-ı erba'asında nişane ile ma'lûm perâkende kırk bir adet **zeytin eşcârımı** ve yine mahâll-i mezkûrde Çengel Oğlu bahçesi demekle ma'rûf elli sekiz aded eşcârı hâvî bir kıt'a **zeytin bahçemi** ve hududu olan etrâf-ı erbâ'asında perâkende otuz altı aded **zeytin eşcârımı** ve yine mahâll-i mezkûrda Mirza-oğlu bahçesi demekle arîf yüz on aded eşcârı hâvî bir kıt'a **zeytin bahçemi** ve yine hüdudu olan etrâf-ı erba'asenda perâkende yirmi üç aded **zeytin eşcârımı** ve yine mahâll-i mezkûrda Şa'ban zâde bahçesi demekle şehir elli altı aded eşcârı hâvî ma'lûmü'l- hudûd **zeytin bahçemi** ve yine kazâ-î mezkûrda vâki'

*) Bu vakfiye sûreti, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunmaktadır.

Köpek karyesinde kâin ma'lûmü'l- hüdûd ve' l-cîran bir bâb **yağ-hânemi** ve derûnunda mevcûd âsyâb ve kazan ve alât-ı sâiremi kâffeten tevâbi' ve levahikı ile ve yine Kemer Kazası'nda, Kara Ağaç Kabristanı kurbünde kâin

عيوه harman yeri demekle arîf

bir tarafdan berber Hasan ve Hacı Mehmed ve bir tarafdan Bozca İsâ ve Telbis Oğlu Ahmet ve bir tarafdan Süleyman Beşe Oğlu mülkleri ve tarîk-ı âm ile mahdûd yüz yetmiş adet eşcârı hâvî bir kıt'a **zeytin bahçemi** ve yine Pelid-ili nâm mevzi'de kâin bir tarafdan İbrahim Bölükbaşı ve bir tarafdan dere ve bir tarafdan bayır ve taraf-ı râbi'i yine kendi vakfını ile mahdûd yüz seksen yedi aded zeytin eşcârını hâvî bir kıt'a **zeytin bahçemi** ve yine Menemen Güzel-hisarı Kazâsı'nda kâin Kilise Karyesi kurbünde bir tarafdan

دكاجى tepesi ve bir tarafdan Hacı Mehmed mülkü ve bir tarafdan Kozcu Ömer mülkü ve bir tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd yüz kırk bir aded zeytin eşcârını hâvi bir kıt'a **zeyti bahçemi** ve yine karye-i mezkûrda vâki' bir tarafdan dere ve bir tarafdan na'lband Koca Ali Oğlu zeytinliği ve bir tarafdan yazıcı Oğlu Hasan Ağa **zeytinliği** ve bir tarafdan mer'a ile mahdûd İkibaşlı deyimi ile ma'zûf yüz seksen beş aded zeytin eşcârını hâvî bir kıt'a **zeytin bahçemi** ve yine karye-i mezkûrede vâki' Tatar zeytinliği demekle ma'rûf bir tarafdan Kara Mahmud ve bir tarafdan yazıcı Oğlu Hasan Ağa zetinliği ve bir tarafdan Deli Osman oğlu zeytinliği ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdûd altmış aded zeytin eşcârını hâvî bir kıt'a **zeytin bahçemi** ve yine Odabaşı nâm mahâlde vâki etrâf-ı selasesi mer'a ve taraf-ı râbi'i Ayân Hasan mülkü ile mahdûd yirmi iki aded **zeytin eşcârımı** ve İki-oluklu başında vâki, bir tarafdan Hacı Osman mülkü ve taraf-ı selâsesi arîk-ı âm ile mahdûd ve altı aded **zeytin eşcârımı** ve yine

kazâ-i mezkûrede kâin Bor ا (بور)

Karyesi'nde vâki' ma'lûmü'l- hüdûd ve'l- cirân bir bâb **yağ-hânemi** kâffe-i mevâkî ve levâhikî ile ve üzerine merbût yağ-hâne-i mezkûr hizâsında vâki' otuz yedi aded **zeytin eşcârımı** ve yine Pelîd-ili'nde kâin Hacı Abdi Oğlu bahçesi kurbünde kâin iki tarafdan Küçük Mehmed Ağa mülkü ve taraf-ı diğeri tarîk-ı âm ile mahdûd kırk aded **zeytin eşcârımı** ve yine nevâhiy-i Bergama kazâsında kâin Kara Hızırlı Karyesi kurbünde kâin Çaltı değirmeni demekle arîf her tarafdan hudûd-ı ma'lûma bir taşı müştemil bir bâb **su asyâbımı** ve yine medîne-i Bergama cıvârında Kestel köprüsü kurbünde bir taraftan Kestel çayı ve etrâf-ı selâsesi mer'a ile mahdûd çayı mezkûr suyu ile devean eden bir taşı müştemil bir bâb **asyâbımı** ve yine medine-i Bergama sûkun da tahtacı dükkânı civârında bir taraftan Çukur Han ve bir tarafdan boyacı dükkânı ve iki tarafdan tarik-ı âm ile mahdûd bir bâb **ekmekci furunu dükkânımı** ve yine sûk-ı Sultânî'de Abacılar Hanı kurbünde bir tarafdan bakkal dükküânı ve bir tarafdan doğramacı dükkânı ve bir tarafdan mumcu Deli Atanaş menzili ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile makdûd bir bâb **bayacı dükkânımı** ve yine han-ı mezkûr kurbünde bir tarafdan kabristan ve bir tarafdan rakam olan dükkân ve bir tarafdan mumcu Deli Atanaş menzili ve bir tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **doğramacı dükkânımı** ve yine bir tarafdan kahvehâne ve bir tarafdan bezistan ve bir tarafdan ise Kebîr vakfı dükkânı ve bir tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **pabuçcu dükkânımı** ve yine bir tarafdan boyacı dükkânı ve bir tarafdan çilingir dükkânı ve bir tarafdan Uşaklı oğlu Hasan menzili ve bir tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **bıçakcı dükkânımı** ve yine bir taraftan

Mutaf-hâne ve bir taraftan diğer rakam Mutaf dükânı ve bir taraftan keresteci dükkânı ve bir taraftan tarik-i âm ile mahdud bir bâb **gevrekçi dükkânımı** ve yine ittisalinde kâin bir taraftan Mutaf-hane ve bir taraftan Mutaf dükkânı ve bir taraftan gevrekçi dükkânı ve bir taraftan tarik-i âm ile mahdud bir bâb **mutaf dükkânımı** ve yine nevâhiy-i Bergama kazâsında kâin Kınık kasabasında vâkî bir tarafdan Kantarcı oğlu Mehmed mülkü ve bir tarafdan Natır oğlu mülkü ile berber Ahmed dükkânı ve bir tarafdan Çakı oğlu Hıstofa

(خستوفه)

zimmî menzili ve bir tarafdan tarîk-i âm ile mahdûd bir bâb **mum yağhânemi** ve yine kazâ-i mezkûrda kâin Poyracık karyesinde vaki bir tarafdan yemci Mehmed merzili ve bir tarafdan yağcı dükkânı ve iki tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd üç bâb **bakkal dükkânımı** ve yine medîne-i Bergama mahallâtından Saray mahâllesinde vâki, Müslüman Ali menzili demekle arif bir tarafdan Saraç Hüseyin merzili ve bir tarafdan Budala Kahyâ merzili ve iki tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **mülk menzilimi** ve yine merzil-i mezkûr ittisâlinde kâin bir tarafdan mezkûr Hacı Hüseyin ve bir tarafdan zikri karib mağza ve bir tarafdan mezkûr menzil ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **susam yağhânemi** ve yine ittisâlinde kâin bir tarafdan yağhâne ve bir tarafdan menzili mezkûr ve bir tarafdan zikri karib kasab dükkânı ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdûd **iki mağzamı** ve yine ittisâlinde kâin bir tarafdan menzil-i mezkûr ve bir tarafdan zikri karîb aşçı dükkânı ve bir tarafdan mezkûr mağza ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **kasab dükkânımı** ve yine ittisâlinde kâin bir tarafdan menzil-i mezkûr ve bir tarafdan dükkân-ı mezkûr ve bir tarafdan zikri karîb camcı dükkânı ve bir tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **aşcı dükkânımı** ve yine ittisâlinde kâin bir tarafdan menzil-i mezkûr ve bir tarafdan dükkân-ı mezkûr ve bir tarafdan zikri harîb terzi dükkânı ve bir tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **camcı dükkânımı** ve yine ittisâlinde hâin bir tarafdan menzil-i mezkûr ve bir tarafdan dükkân-ı mezkûr ve bir tarafdan dükkân-ı mezkûr ve bir tarafdan zikri karîp abacı dükkânı ve bir tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **terzi dükkânımı** ve yine ittisâlinde kâin bir tarafdan zikri karîb mutaf dükkânı ve bir tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **abacı dükkânımı** ve yine ittisâlinde kâin bir tarafdan mezkûr menzil ve bir tarafdan dükkân-ı mezkûr ve bir tarafdan zikri karîb kasab dükkânı ve bir tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **mutaf dükkânımı** ve yine ittisâlinde kâin bir tarafdan menzil-i mezkûr ve bir tarafdan dükkân-ı mezkûr ve bir tarafdan zikri kazîb keresteci dükkânı ve bir tarafdan tazik-ı âm ile mahdûd bir bâb **kasab dükkânımı** ve yine ittisâlin de kâin bir tarafdan menzil-i mezkûr ve bir tarafdan dükkân-ı mezkûr ve bir tarafdan Budala Kâhya menzili ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **keresteci dükkânımı** ve Çandarlı çiftliği kurbünde kâin bir tarafdan mer'a ve bir tarafdan çiftlik binâsı ve bir tarafdan harman yeri ve bir tarafdan tarik-ı âm ile mahdûd bir bâb **bakkâl dükkânımı** ve bir bâb **mağzamı** ve Çandarlı karyesinde kâin bir tarafdan Frankula oğlu menzili ve bir tarafdan mer'a ve tarafeyni tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **Rûm-hânemi** ve Pelid ili karyesinde kâin iki tarafdan vakf-ı sâbık yağ-hâne ve iki tarafından tarîk-ı âm ile mahdûd bir **bâb mağzamı** ve yine medîne-i Bergama sûkunda Tabakhâne kurbünde kâin bir tarafdan Duru

(دورى) Oğlu Hacı Halil dükkânı ve bir tarafdan Topal Konstanti men-

zili ve tarafeynde tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **mağzamı** ve yine sûk-ı mezkûrda Saraç-hâne kurbünde bir tarafdan Şadırvânî câmi'-i şerif vakfı dükkânı ve bir tarafdan ise Kebir vakfı dükkânı ve bir arafdan Hacı Ali'nin pabuçcu dükkânı ve taraf-ı râbii tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **saraç dükkânımı** ve yine sûk-i mezkûrda Çadır han kurbünde kâin bir tarafdan İnfak oğlu Musa dükkânı ve bir tarafdan Davud oğlu Ahmet dükkânı ve iki tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **dühancı dükkânımı** ve yine Helvacılar içinde kâin bir tarafdan Hamamcı oğlu Mehmed'in helvacı dükkânı ve bir tarafdan ise Kebîre vakf pabuccu dükkânı ve bir tarafdan Bezzazistan ve bir tarafdan tarîk-ı âm ile madûd bir bâb **Çakmakçı dükkânımı** ve yine Helvacılar içinde kâin bir tarafdan İlyas oğlu Mehmed Ali'nin kadayıfçı dükkânı ve bir tarafdan helvacı dükkânı ve bir tarafdan Bezzazistan ve taraf-ı râbi'i tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **hoşafcı dükkânımı** ve yine medîne-i mezkûr da na'lband Halil'in menzili kurbünde kâin bir tarafdan Harpudlu oğlu'nun... hâtunun helvacı dükkânı ve tarafeyni na'lband Halil menzili ve tarafı r-âbi'i tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb **susam yağhânemi** ve yine medîne-i mezkûrda Paşa-oğlu Hamamı ittisâlinde bir tarafdan Na'lband Mustafa'nın hoşafcı dükkânı ve iki tarafdan zikri ânifen sebk eden Paşa-oğlu Hamamı ve bir tarafdan tarîk-ı âm ile mahdûd bir bâb furun ve bir bâb **pabuççu dükkânımı** ve yine medîne-i mezkûrda Kurşunlu mahâllede vâkî bir tarafdan Ak... menzili ve bir tarafdan Emîr Ali oğlu menzili ve tarafeyni tarîk-ı âm ile mahdûd **susam yağhânemi** hasbeten lillâh'ü's-samed ve taleben li-merazat... vakf-ı sahih-i mü'eyyed ve habs-i sarîh-i muhâlled ile vakf ve habs ve vakf-ı sâbıkıma zamm ve ilhak eyleyüp şöyle şart ve tâyin eyledim ki, vakfiye-i sâbıkamda mütevelliler hakkında şerh ü beyân ve derc ü iyân ve şurût u kuyûd iş-bu vakfiye-i mülhakamda dahi mu'teber ve mukayyed ve ma'mûlün- bih olup kâffe-i evkâf-ı mülhaka-i mezkûrem bâma'rifet-i mütevellî ..... îcâr olunup hâsıl olan îcârat ve hâsılatdan nefs-i Bergama'da Kadı Hayrüddin mahâllesinde sâhib-i hayrâtın binâ eylediği medrese-i şerîfenin bevvâbına yevmî üç akçe ve derûnunda vâki' câmi'-i şerîfin ferraşına yevmî üç akçe ve pederim merhûm ve mağfûr el-Hac Ömer Ağa'nın rûhi için yevmiye ba'de's- salâvatü'l- fecr birer yâsin-i şerif ve üçer ihlâs-ı şerîf ve birar fâtiha-i şerîf tilâvetine müdâvim efendiye yevmi akçe vazife verile ve iş-bu şart ve tâyin olunan vezâyifden bâkî kalan fazla vakfiye-i evvelinde tafsîl olunduğu vech üzere ber vech-i meşrût iktisam oluna ve sâlifüz- zikr vezayif bu mütevellî ile sarf oluna deyü ta'yin-i şurût ve tebyîn-i kuyûd birle iş-bu vakfiye-i mülhakam olan kâffe-i emlâk ve akârât-ı mezkûreyi be- cümleti'l- tevâbi' ve'l- levâhik ve kâffetü'l- hukûk ve' l- mürâfık fârigan anü'ş- şevâgıl mütevelliy-i merkûm el- Hac İsmail Ağa'ya teslîm eylediğimde ol-dahi bâ- cemi'-him ahz ü kabz ve evkâf-ı sâlukam misillû zabt ve tasarruf eyledi, dedikde gıbbe't- tasdîkü'ş - şer'î vâkıf-ı mümâileyh semt-i vifakdan cânib-i şıkaka âzîm olup vakf-ı sâbıkada ale't tafsîl cereyân eden münâze'ât ve muhâkemat bunda dahi ale't- tafsîl cereyan edüp her biir fasl ü hasme taliban olduklarında hâkim-i mevki' sadr-ı kitabı Tübî Efendi dahi âlimen bi'l-hilâfü'l-cârî, beyne'l- eîmemetü'l- eslâf alâ-kavl-i müdebbirân-ı mine'l- meşâyihü'l- eşrâf emlâk ve akârât-ı mezkûrenin evvelâ sıhhatı vakfına ve sâniyen lüzûmuna hükm-i sahîh-i şer'î ve kazâ-i sarîh-i mer'î edüp min ba'di nakz ve tasarrufuna mecâl-i muhâl ve adîmü'l- ihtimâl-oldu.

فمن بدّله بعد ما سمعه فانّما اثمه على الذين يبدّلونه انّ الله سميع عليم جرى ذلك و

Hurrire fiil-yev'mü'l-hâmis aşer min şehr-i Muharremü'l- haram li-sene selâse ve selâsin ve mi'eteyn ve elf.

Şuhûdü'l-hâl :

1. El- Hac Mehmed Efendi el-Müftî be- medîne-i Bergama.

2. Abalı eş- Şeyh Hasan Efendi el-Müderris
es-Seyyid Süleyman Efendi be- Bergama

3. Tokâdî es- Seyyid Derviş Ali Efendi

4. Erzincâni es- Seyyid Hâfız Mehmed Efendi.

5. Hamamcı el- Hac Hâfız Halil Efendi.

6. Beyânî Ahmed Efendi el- Müderris, be- karye-i Yaya.

7. Hacı Bodur zâde el-Hac Halil Ağa, sâkin-i Bergama.

8. Hacı Ömer zâde Küçük Hacı Ömer Ağa..... Bergama.

9. Yazıcı zâde el-Hac İbrahim Ağa Bergama.

10. Tokâdî es-Seyyid Mehmed Efendi, sâkin-i Bergama.
Ağa, sâkin-i karye-i Gömeç.

11. Mehmed Çelebi zâde Ahmed

12 — Mehmed Çelebi zâde Mehmed Ağa, Voyvoda-i Kozak.

13. Hacı Emîr Ali zâde es-Seyyid Ahmed Ağa, voyvoda-i Poyracık.

14. Birâderi es-Seyyid Mustafa

Ağa, sâkin-i karye-i Poyracık.

Vâkıf-ı mümâileyhin iş-bu vakfiye-i sâniyesi be-ibâretiha Anadolu Muhâsebesi'ne kayd ve asıl vakfiye-i sâniyesi vâkıf-ı mümâileyhin yedinde ibka olurdu. Fi 3 Ramazan 1236.

ANADOLU SELÇUKLU DEVRİ BÜYÜK PROGRAMLI YAPILARINDA ÖNYÜZ DÜZENİ

Dr. Zafer BAYBURTLUOĞLU

GİRİŞ

Anadolu yapı sanatının en önemli bir dönemi de kuşkusuz Selçuklular devridir. Malazgirt Meydan Savaşı ve Alparslan'ın zaferi sonunda Anadolu'ya yöneltilen akınlar İznik'e kadar varmış, bu arada çeşitli bölgelerde beylikler kurulmuştur. Konya Selçuklu Sultanlığının güçlendiği dönemde, bu beylikler yavaş yavaş Konya Sultanlığına bağlanmış, Beyler ile Sultanlar arasındaki anlaşmazlık ya da anlaşmalar sonucu ayrılmalar ve birleşmelerle, bağlı beyliklerle oluşan Konya Selçuklu Sultanlığı - ki buna Anadolu Selçuklu Devleti diyoruz- (1308 M.) yılına kadar bu topraklara egemen olmuştur. Bu yüzden Güney-Doğu Anadolu'ya egemen olan ve daha çok güneyli (Suriye ve Musul) özellik gösteren Artukoğulları'nın dışındaki beyliklerin eserlerini çalışmamıza katmak gereği duyulmuştur. Sonunda bir «Anadolu Selçuklu Devleti Sanatı» deyiminden çok «Anadolu Selçuklu Devri Sanatı» kavramını benimsemek gerekmiş, çalışma; «Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı Yapılarında Önyüz Düzeni» olarak adlandırılmıştır.

Çalışma yürütülür ve özellikle metin yazılırken dil ve terminoloji konusunda güçlüklerle karşılaşılmış, uzun açıklama isteyen yabancı sözcük ve deyimlerden amacı en iyi anlatanlar oldukları gibi kullanılmış, gereksiz ve uzun anlatımlardan kaçınılmıştır.

Selçuklu devri yapılarının önyüzleri hemen bütün araştırmalarda ikinci planda kalmış, bezeme ve kitle yönünden ağır basışları nedeniyle taçkapı tanıtımına ve analizine gidilmiştir. Bu yüzden; yeniden çözümlemeye gitmeden ve ayrıntılara inmeden, taçkapıların nasıl bir geometrik sisteme bağlı olarak kurulduğunu, bir prensibin ve birtakım oranlamanın söz konusu olduğunu ortaya getirdik. Yanısıra taçkapı genişliğinin, önyüz bütünü içinde, döneme göre değişen oranlarda bir yeri olda saptadık.

Ağırlık noktası taçkapı olmakla birlikte her anıtsal taçkapılı yapının bir önyüz programı vardır ve taçkapı tek başına bir «heykel» kadar etkili olmasına karşın bütün önyüz ögeleriyle birlikte, bir düzen içerisinde düşünülmüş ve değerlendirilmiştir. Hiç bir taçkapı tek başına düşünülmemiş, yapı nasıl çevresi içinde düşünülmüş ve değerlendirilmişse taçkapı da yan kanatlar, köşe kuleleri, niş, pencere, çeşmeleriyle birlikte değerlendirilmiştir. Bir yapının önyüzü bütünüyle bir biraraya geliştir. Taçkapı kadar yan kanatlar, köşe kuleleri, yan kanatları unsurlayan ögeler de bu kompozisyonun, bu düzenin değişmez parçalarıdır. Üstelik - bütün «plastisitesine» karşın taçkapıyı değerlendiren bu yan kanatlardır.

Yüzyılın ikinci yarısında, olgunlaşan dönemde görülen, taçkapı kenarlarından başlayarak yan kanatları dolanıp, önyüzü çerçeveleyen silmeler ve

bordürler de tüm önyüzün bir tablo bütünlüğü içinde düşünüldüğünü, giderek bu son dönem eserlerindeki olgun kompozisyonun bu düşünceden doğduğunu göstermektedir.

Yapıları incelerken; olabildiğince eski resimler bulmaya çalıştık. Çoğunlukla şehir içi yapılarının önyüz fotoğraflarını bütünüyle veremedik. Çeşitli röprodüksiyonlarla ve çizimlerle bu eksikliği gidermeğe çalıştık. Kataloğumuzda; Önyüzleri ayakta olan anıtlar tek tek incelenmiş, harap durumda olanlardan haklarında fikir önerilebileceklere değinilmiş, fikir vermeyecek derecede yıkık olanlar katalogdan çıkarılmıştır.

Konunun günümüz araştırıcıları arasındaki «popülerliği», kataloğumuza giren eserlerle ilgili yayın çokluğu ve en önemlisi çeşitliliği yüzünden her çizimin kontrolü gerekmiş, ancak, birkaç yıl arayla yapılan, aynı eser hakkındaki yayınlarda bile büyük çizim ayrılıkları görülmüştür. Bu durumda kendi çizim ve ölçülerimizin de teknik elemanlarca çizilmiş yahut çizilecek olanlar yanında aynı yanlışlığı ve ayrılığı getirebileceği düşünülmüş, bu yüzden çizimlerimize ve aldığımız ölçülere en yakın olduğu kanısına varılan yayınlanmış çizimler çalışmaya konulmuştur.

Bu arada kompleks yapılar önyüz özelliği yönünden ayrıcalık gösterdikleri için, ayrı bir bölüm olarak kataloga eklenmiş, önyüz sorunları; komplekslerde tüm yapı, külliyelerde her yapı için ayrı ayrı ele alınmıştır.

Konu daha çok «maddeyle» ilgili ve yapıların önyüzlerinde görülen elemanların değerlendirilişi olduğundan, işin tarih yönü konuyla ilgili her çalışmada ,birçok kere tekrarlanmış oluşu ve birtakım kalıpların dışına çıkmak olanağı sağlamayışı yüzünden kısa tutulmuş, gerekli bilgi, gereken yerde, kısaca verilmiş, bu bölümde de uzun anlatımlardan kaçınılmıştır.

Çalışmamız günümüzde hayli önemsenen Selçuklu devri eserlerinin restorasyon ve restitüsyonları konusundaki çalışmalara katkıda bulunmayı ve bazı ilkelerin varlığını ortaya koymayı amaçlayan bir başlangıçtır. Peşinden yapılacak her çözümün ve her yeni bulgunun ortaya konulan ilkeleri geliştirip, pekiştireceği inancındayız. Ve bir başlangıç olarak gördüğümüz bu çalışma yeni çalışmalara eşiklik edebilir, yapılan restorasyonlar konusunda ilkelerin saptanmasına yol açabilirse, hergün biraz daha harab olan bu dönem eserleri bir ölçüde benliğini korumuş olacaktır.

Bu araştırma; 1972 yılında tamamlanan ve yetkili kurulca kabul edilen aynı adlı doktora çalışmasının bazı küçük değişiklik ve kısaltmalarla yeniden düzenlenmişidir.

ANADOLU'NUN 1071 - 1308 DÖNEMİ, SANATI ETKİLEYEN ÖNEMLİ OLAYLAR:

Tarihin çeşitli dönemlerinde, çeşitli uluslara yurtluk etmiş olan Anadolu'da en çok dikkati çeken bir dönem de Selçuklu'lar çağıdır.

Malazgirt Meydan Savaşı (1071 M.) sonunda açılan Anadolu yolu Kutalmış oğlu Süleyman'ın fetihleriyle İznik'e ulaşmış, Çaka Bey'in desteği ile Ege kıyılarına varmıştır, Uzun süre Anadolu'nun büyük bir kesimini ellerinde tutmuş olan Selçuklular, onuncu Sultanları İzzeddin Keykâvus döneminde (1210 - 1219) derlenip toparlanmış, Büyük Sultan Alâaddin Keykubad döneminde (1220 - 1237) ise en parlak günlerini yaşamışlardır.

Siyasal başarılar yanısıra ekonominin ve paralel olarak da kültürün, sanatın gelişme olanağı bulduğu bu dönem mimarî veriler yönünden de oldukça zengindir.

(1237 - 1246) yılları arası, II. Gıyaseddin Keyhusrev'in saltanat günlerinde ise Selçuklu toplumu ve yurdu, kültür ve sanatını etkileyen önemli olaylara sahne olmuştur. (1243) Kösedağ yenilgisi ve Moğol «istilası» bir süre duraksamaya sebep olmuş, sonra kudretli bir vezirin, Sahib Ata Fahreddin Ali'nin «dirayetli idaresi» toplumu uzun sayılabilecek bir süre ayakta tutmuştur. Sahib Atâ döneminin sonlarına doğru mimarî verilerde etkiler belirmeğe başlamış, (1270 - 1308) yılları arasındaki dönem, bu etkilerin görüldüğü, fakat yapıların Anadolulu niteliklerini sürdürdükleri, ancak «detayda» birtakım etkiler aldıkları halde İlhanlı dönemi olarak, yapılar da İlhanlı eseri olarak tanımlanmıştır. Oysa bu tanımın kapsamına giren veriler etkiyi bir takım detayda almış, ama görev yönünden hiç bir eksiklik olmaksızın yapı hep Anadolu geleneğine bağlı kalmıştır. Bir başka deyişle; Anadolu Türk yapı sanatını etkilemesi gereken bu siyasal olayın izleri ancak ayrıntıda (detayda) kendini göstermiş, ana biçim ve önemli öğeler değişmemiş, anıt etkiler almakla birlikte öz Anadolulu niteliğini korumuştur.

Türklerin Anadolu'yu fethi çok uzun sürmüştür. Süleyman Bey'in akınları daha çok Anadolu'yu sürekli olarak ele geçirmek amacı güden bir anlam taşımakta, Melikşah tarafından kendisine sultan ünvanı verilen bu şahsın Batı Anadolu dışında, öteki bölgelerde temelli bir yerleşmenin ilk adımlarının atılmasına katkısı her zaman, her araştırmada kendini göstermektedir. Göçler ve yerleşmeler sırasında Emir Danişmend Türk beyliklerinden en önemlilerinden birini Sivas'ta kurmuş, Mengücek Bey Erzincan bölgesine, Ebul-Kasım Bey merkezi Erzurum olan Saltuk beyliğini kurarak, kuzeydoğu Anadolu'nun bir kısmına egemen olmuştur[1].

Onikinci yüzyılda Selçuk ve diğer Türk devletleriyle Ermeni kırallığının hakimiyeti altındaki topraklarda sosyal yapının nasıl bir karakter gösterdiğini kesin olarak bilmiyoruz[2]. Gıyaseddin Keyhusrev'in ikinci ve İzzeddin Keykâvus ve Alâaddin Keykubad adlı oğullarının hükümdarlıkları zamanı Anadolu Selçuklu Devletinin en görkemli devresidir. Keyhusrev ve oğlu İzzeddin zamanında Sinop ve Antalya ele geçirilmiş, Kilikya'daki Ermeni egemenliği zayıflamış, Alâaddin Keykubad zamanında Alâiye (Alanya) kalesi ele geçirilmiş, Haçlı seferlerinden sonra bütünüyle kapanan Suriye kervan yollarının yerini Anadolu'daki yollar almış, Avrupa, özellikle İtalya ile alışveriş yapılmış, yarım yüzyıl kadar Anadolu bir ölçüde dinginliğe (sükûna) kavuşmuştu. Bugün Anadolu'nun süsü olan büyük kervansaraylar hükümdarlar ve devlet yöneticileri tarafından yaptırılıyorlardı[3].

Devrin ekonomik düzeninin nasıl kurulduğunu, yerliler ve yeni gelenler arasında nasıl bir ilişki olduğunu tam bilmiyoruz. Bununla birlikte ekonomik hayatın özellikle kentlerde oldukça düzgün bir biçimde denetlendiği anlaşılmaktadır. F. Köprülü, aynî ve nakdî mübadelenin (mal değişimi ve parayla alışverişin) ikisinin de var olduğunu, pazar ve panayırların devlet denetimi altında bulunduğunu, ve devletin alışverişten ve kentlere giren ve çıkan mallardan vergi aldığını yazıyor[4].

Onüçüncü yüzyılda Anadolu halkına yeten bir sanayinin gelişmiş olduğu

1) Köymen, M.A. Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1963, S 110 v.d. ayrıca, M. Halil Yinanç'ın Türkiye Tarihi I, Selçuklu Devri, Anadolu'nun fethi, İstanbul 1934. ve Osman Turan'ın Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi vesikalar, Ankara 1958,

2) Kuban, D. Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İst. 1965, S. 82.

3) Aynı eser S. 83

4) Koprülü, M.F. Les Origines de l'Empire Ottoman, Paris 1937. p. 62.

kabul edilebilir[5]. Alâaddin Keykubad, «şahsında» bütün bu devri ve gelişmeyi «temsil» eden kudretli bir hükümdar olarak onyedi yıl saltanat sürmüş, fakat (1237) de öldürülmüş, yerine oğlu II. Gıyaseddin Keyhusrev geçmiştir. Bunun on yıllık saltanatı Anadolu Selçuklu Sultanlığı için tam bir «felâket» olmuş, (1239) da ünlü «Baba İshak isyanı» çıkmış ve güçlükle bastırılan ve devleti yerinden sarsan bu başkaldırmadan sonra da (1243) de Moğollar'la yapılan Kösedağ Savaşı yenilgiyle sonuçlanınca, devlet İlhanlılar'a bağlı bir duruma düşmüştü. Moğol boyunduruğu altında geçen (60) yıl sonunda, son Sultan II. Gıyaseddin Mesud'un ölümü ile Selçuklu devleti «fiilen» sona ermiş oldu[6].

Moğol «istilasının» ardından gelen ve iki güçlü vezirin, Sahib Atâ Fahreddin Ali ve Emir Celâleddin Karatay'ın yönetimlerinde geçen dönem Anadolu Selçuklu sanatı ve mimarlığı için bir «klâsik devir» olarak nitelenebilir. Bu yapıdaki Anadolu Türk toplumunda sanat, devletin ekonomik ve siyasal yönden son derece karmaşık bir durumda olmasına karşın gelişimini sürdürmüş, özellikle mimari verilerde olgun bir kimliğe bürünmüş, beylerin ve emirlerin rekabeti bu gelişmeyi yöneten bir öğe olmuştur. Sanatcının ilkeleri belli bir programdan çok bu «rekabete» kendini kaptırışı ve belki de zorlanarak eser verdiği düşünülebilir. Yapı programı aslında hep aynıdır. Eserlerin «diyagramları» tek tek çıkarılıp, karşılaştırılacak olunursa esas itibariyle büyük bir benzerlik, hatta aynılık görülecektir. Bu durumda sanatcının, Emirin kuvveti, ısmarlaması ve kendi beğenisinden hareketle, ayrı karakterde yapılar oluşturduğu da düşünülmelidir. Yine bu durumda «yapı programı itibariyle» ve her grup yapıda belli motifler uygulanmış, dolayısıyla bir «ekol» söz konusu olmamıştır. Sanatcıların özellikle detay yorumlamalarında belli ilkelere sahip oldukları da tam bir kesinlikle öne sürülemez. Daha önce de belirtildiği gibi ana «motif» değişmemek koşuluyla, yine daha önce sıraladığımız nedenlerle, hatta sanatcı zorlanarak verilmiş sanat eserleri sözkonusudur.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasal hayatı İlhanlılar'a bağlı olarak (1308) yılına kadar sürmüş, bağlı beyliklerin birer birer ayrıldıkları «Tevaifül Mülûk Devri»nin, başlamasıyla da Anadolu'nun siyasal ve kültürel yüzü -Selçuklu geleneklerini sürdüren birkaç Beyliğin dışında -Beyliklerin ekonomik koşulları ve yöresel etkenler nedeniyle tümden değişmiştir.

ORTA VE ÖNASYA SANAT GELENEKLERİ - ORTAÇAĞ ANADOLU TÜRK SANATI (Bölgesel karakter) :

1071 - 1296 (ya da 1308) yılları arasında Anadolu'nun büyük kesimini ellerinde tutmuş olan Selçuklular da -her dönemde olduğu gibi- kendilerinden önce bu ülkede gelişen çeşitli uygarlık ve etnik (ethnique) verilerle haşır-neşir olmuşlar, çağımızda büyük önem kazanan eserlerini bu veriler üzerinde oluşturmuşlardır.

İnceleme konumuz bu dönemin büyük programlı yapılarında «cephe» düzeni olduğuna göre; önceki uygarlıklarını onların yapıtlarını ve bu yapıtların önyüzlerini de önemle incelemek gerektir. Etki almamış, «pür» bir sanattan söz edilemiyeceği gözönüne alınacak ve yargılara bu yolla varılacak olunursa, Türk yapı sanatında yad öğeler belirlenecek, Anadolu'nun yerli gelenekleri saptanacak, bunun yanısıra da gerçek Türk unsurlar durulacaktır.

Anadolu Türk sanatı, özellikle Selçuklu dönemi eleştirilirken; Selçukoğul-

5) Mustafa Akdağ, Türkiyenin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt I., Ankara, 1959, S. 19 - 20.

6) Kuban Doğan, Anadolu - Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul, 1965, S. 84.

ları'nın Orta-Asya'da iken «sahip» oldukları, geliş yollarındaki uygarlıklardan aldıkları ve Anadolu'da bulduklarını «kompoze» ettikleri yolunda bir «formül» genellikle önerilmekte, ancak Türkler'in Orta-Asya'da iken «sahip» oldukları konusunda, son arkeolojik veriler dışında bir kanıt getirilmemekte, bu kıta sanatlarının saptanmamış özellikleri Türkler'in getirdikleri olarak değerlendirilmektedir[7].

«Anadolu Selçuklu eserlerinde cephenin daima belirtilmiş ve portalin dekorasyonun ağırlık noktası teşkil etmiş oluşu nedeniyle Türkistan - Uzgend eserleri arasında bir bağlantı var[8]» ise de bunun kökünü Anadolu'da oluşan eserler için Anadolu'da aramak her halde daha doğru olacaktır.

Özellikle hanlarda ve geç dönem medreselerinde görülen köşe dayanaklarının Uzgend'de de bulunduğu, VIII. yüzyılda yapılmış olan Mışatta Sarayında da uygulandığı ve bu yüzden bir köken aramasına gidildiği görülmekte, ancak yapıların nitelikleri gözönüne alınmaksızın, zorunlukların doğurduğu bu durumun Anadolulu yönünden sözedilmemektedir[9]. Oysa bu ön yüz geleneği Hitit devri Hilanilerine kadar dayanmakta (Zincirli), kulelerin yeri değişmiş olmakla birlikte taçkapılarıyla Selçuklular Anadolu'daki çok eski bir geleneği yaşatmaktadırlar. Yani, Selçuklular'ın eserlerinde önemle belirtilmiş olan cephelerin İslâm'a bağlılıkları yanısıra daha çok Anadolulu bir niteliği vardır[10].

Türkler Anadolu'da yeni yapı yöntemleri (teknikleri) ortaya koymamışlar, fakat var olanlarını büyük bir beceriyle kullanan teknik bir ortam yaratmışlardır. Anıtsal mimarlık ise saraylar dışında İran ve Orta-Asya'dakinden değişik olarak, yine bölgenin eski geleneklerinin izinde gitmiş ve ana malzeme olarak taş kullanılmıştır. Devrin en önemli bezeme yöntemi (dekorasyon tekniği) taş oymacılıktır. Diğer İslâm ülkelerinde bu ölçüde karşılaşılmaya n taş bezemeyi de her halde Anadolu'nun Türk öncesi yapı geleneğine bağlamak doğru olacaktır. Burada teknik bölgesel kullanılan motiflerin sözlüğü İslâmî ve Türk'tür[11].

Yapıların kapı, pençere, sütun başlığı, tromp, pandantif gibi özel noktalarını süsleyen bu «dekorasyonun» Anadolu Türk sanatına özgü nitelikleri vardır. Her şeyden önce motiflerin geldiği ülkeler olan İran ve Orta-Asya'da taş malzeme ile «dekorasyonun» yaygın olmadığını anımsamak gerekir. Onun için süsleme motifleri Anadolu'da yeni bir malzeme ile ve bir ölçüde de yerli taş ustalarının katkısıyla uygulandığında, malzemenin özelliklerine de bağlı olarak bir takım değişikliğe uğramıştır[12].

İşte Anadolu Türk mimarlığının ve mimarî dekorasyonunun kendine özgü niteliklerini Anadolulu geleneklere ve sanat eserinin verildiği çevreye bağlayarak, eseri çevresi içinde düşünmek ve değerlendirmek bu yüzden gereksinmelidir.

Kanumuza giren, Anadolu'nun Selçuklu dönemi yapılarına ve bunların XIII. yüzyıldan olanlarına bu gözle ba-

---

7) Kuban Doğan, Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İ.T.Ü. yay., İstanbul, 1965, S. 13.

8) Ögel Semra, Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı, T.T.K. yay. VI. Seri-Sa. 6, Ankara, 1966, S. 3.

9) Ögel Semra, Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı, T.T.K. yay. VI. Seri - sa. 6. Ankara, 1966, s. 3.

10) Alacahöyük Alişar ve Gordion'da kuleli kapı yapısı ve büyük, profilasyonlu, çerçeveli taçkapı görülmektedir. bkz. M. Riemschneider, Die welt der Hethiter, Gusvat Kilpper Verlağ, Stutgart, 1954, Lev. 9, 13, 16.

11) Kuban Doğan, Anadolu - Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul, 1965, S. 166.

12) Bu duruma Divriği Kale Camisi kapısında tuğla dekorun taşa uygulanması ve boyama örnek olarak gösterilebilir.

kacak olursak; yüzyılın ilk yarısında yapılmış olan anıtların ikinci yarıda yapılmış olanlardan ana çizgileriyle ayrıldığını, sürekli aşama içerisinde İslâmî motiflerin Anadolu geleneklerine ve yapı tekniklerine en iyi biçimde nasıl uygulandığını ve verilerin ne denli Anadolulu olduğunu saptayabiliriz.

Bütün XIII. yüzyıl boyunca yapılmış olan eserlerin, bütün zorlamalara karşın bir yapı programı, bir ana biçimi vardır. Bir dekoratif motifler «repertuarı» ve bunun çeşitli yorumlamaları sözkonusudur. «Anadolu'da karşılaşılan objelerle derhal anlaşan, onları temsil eden, fikren veya madde olarak devşiren, faydacı, açık ve tolerant bir anlayışın hakimiyeti göze çarpar. Tamamen Anadolulu eserler verildiği gibi Büyük Selçuklu üslûbunu devam ettiren örnekler de münferit olarak yer alabilmektedir». Yine, M. Oluş Arık'ın deyimiyle; «... denebilir ki Türkler Anadolu'yu kendilerine yurt yaparken, kendileri de bu yurdun malı olmuşlardır. Bazan geirdiklterini katıksız olarak gerçekleştirmiş, bazan da tamamen Anadolulu eserler vermişlerdir[13].»

Camileri, medreseleri, hanları, türbeleri, tekke, zaviye, mescidleri, hamamları, saray, köşk ve köprüleriyle XIII. yüzyıl Anadolu'su, dolayısıyla Selçuklu devri, sonraki dönemlerde bu ülkede eser vermiş ve Anadolu Türk yapı sanatını klâsik devrine eriştirmiş olan Osmanoğulları'na, onların büyük yapı ustası Koca Sinan'a ortam hazırlamıştır.

«Üslüp açısından bir sınıflandırma, genellikle kronolojinin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde biribiriyle karışmasına sebep olmaktadır[14].»

Genel olarak onikinci yüzyılda mimarlık ve sanat alanındaki veriler çok sınırlıdır. Bu sırada Orta Anadolu ve Doğu Anadolu kimliği tam olarak belirmemiş bir mimarî denemeler dönemini yaşamaktadır. Güney-Doğu Anadolu'da Artuklu ve öteki Beyliklerin mimarîsi, kimliği azçok belirli Kuzey Suriye ve Musul sanatı çevresine girmektedir. Doğu Anadolu'nun bazı bölgeleri, Azerbaycan ve Batı İran sanat çevresinin, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun son çağındaki üslûbu içinde yer alabilir[15].

Onüçüncü yüzyılın başlarından, Kayseri, Konya yöresi «merkez» olmak üzere Selçuklular'a bağlı Batı Anadolu bölgelerinde, yüzyıl sonlarına ve daha sonraları Karaman devrine kadar gelişimi izlenebilecek bir Orta-Anadolu-Selçuklu üslûbu vardır. Yayılma alanı aynı yüzyılda Malatya, Sivas, Amasya'ya uzanır. Eski Danişmend bölgesi, doğuda Mengücek ve Saltukoğulları bölgesi ise daha değişik bir durum gösterir ki bu değişiklikleri kalan eserlerde, mimarî ve mimarî dekorasyonda izlemek olanak dahilindedir. Onüçüncü yüzyılda gelişen, dekorasyondaki plâstik karakteriyle belirlenen bu Kuzey-Doğu «üslûbu»nun ondördüncü yüzyıl ortalarına kadar sürdüğü ve Karaman ülkesini de bir ölçüde etkilediği görülmektedir[16].

Töresel uygulamaların dışında, hemen tümüyle yeniliklere açık bir toplumun sanat verilerinde de ortama uygun olarak, elbette birtakım değişiklikler olacaktır. Selçukoğlu Orta Asyalı ve İranlı geleneklerine, Anadolu'ya gelirken Azerbaycan ve Kuzey - Suriye, Mezopotamya geleneklerini uygulamış, sonra da Anadolu'da gördüklerini, kendi töresini bozmadan, en iyi biçimde uygulamasını bilmiştir. Buna kendi sanat düşünüşünde var olan ya-

13) Arık M. Oluş, «Anadolu'daki Mimarî Tezyinatımızda Arkaik Karakter». Önasya, Sayı : 72, S. 11.

14) Kuban, Doğan 100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1970, S. 114.

15) Kuban Doğan, 100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1970, S. 114 - 115.

16) aynı eser, S. 115.

ratıcılığı, yenilikçiliği de katınca ortaya yepyeni bir sanat, Anadolu toprağında bugün de yaşayan ve Anadolu tarihine damgasını vurmuş olan Anadolu Selçuklu sanatı çıkmıştır.

MİMARİDE ÖNYÜZ, PROGRAMI, ÖNEMİ :

«Anıt, ister çakılmış basit bir direk, dikilmiş bir taş kütlesi, ister bir ayak, obelisk veya kule olsun, aslında hep kendi başına bir kütle formudur. Göreceği iş, fonksiyon, anıtın şeklini de tayin ve tesbit eder. Uzaktan görülmesi anıtın mahiyeti icabındandır. Onun için yukarıya doğru gelişmesi de özelliklerinden biridir. Anıt bir kütle, şekli olduğuna göre kendine bir mekân tayin eder, etrafında bir mekân yaratır. Bir yandan, ister sınırlanmış, ister sınırlanmamış olsun, bir mekânın merkezi olur; öbür yandan bir yolun, anıta giden bir yolun hedef noktasıdır. Bundan dolayı anıtın bir de mekân yaratan manası vardır. Anıt, sükûnun, katıksız varlığın ifadesidir. (...) Anıt, sükûn halindeki merkezdir, hareketler bu merkezden çıkarlar, veya ona doğru gidip, onda sükûna varırlar[17].»

«Bir dış görünüş olarak anıt, bir kütledir, ama bu cisim şekliyle bir mekân, bir iç mekânda birleşebilir[18].»

«Bu yapı dış şekli ve dış mekândaki özel durumuyla bir anıt, meselâ bir şehrin veya sahanın sembolü, belirtisi de olabilir[19].»

Anadolu Selçuklu çağı yapılarının anıtsal karakterde ve mimarî anlamdaki taç kapılarının simgelediği, döneme göre; ya unsursuz, yahut köşe kuleleri, yan dayanaklar yada bezemeli pençere, niş ve çeşmelerle unsurlanmış olan önyüzleri - bu özel durumlarıyla - «iç mekânı» belirlemek ve «davetkâr» bir anlam verebilmek gereğini sanatçıya her zaman duyurmuştur. Başka bir deyişle, sanatçı önyüzü tasarlarken, bu önyüzün ardındaki yapıyı, onun görevini düşünmüş, önyüzü hareketlerin çıkış noktası ya da «hareketlerin yönelip, sükûna vardıkları yer» olarak önemle işlemiştir.

Bu gereksinme sonucudur ki önyüz sürekli olarak önemsenmiş, bütün duvarları moloz taş örgülü olan yapılarda bile ya blok taşlarla örülmüş, yahut perdahlı taşlarla kaplanmıştır.

Taçkapıların yarattığı çekicilik yanı sıra düzgün işçilikli bu önyüz duvarlarıyla «ciddî» bir hava belirmiş, dinsel «seramonilerin», eğitimin, sosyal düzenin gereksindirdiği yapılara hep bu hava egemen olmuştur. Hanların ise güven gereği daha sağlam, görev gereği daha büyük olmaları, medreselerle arada bir ayrıcalık yaratmıştır. Ancak bu ayrıcalık yalnızca boyutlarda olmuş, asıl olan önyüz fikri ve önyüzün uyandırması gereken etki hanlarda da durumunu korumuştur.

SANATÇI SORUNU, EKOL VE YORUM :

Yapılan araştırmaların büyük çoğunluğu -bir yerde- yapıların ve üzerlerindeki yazıtların «tahribe» uğramış oluşu nedeniyle, sanatçı -usta sorununa çözüm getirmekten uzaktır. Bilinen bir kaç mimar ya da usta adıyla, bunların «ekollerini» saptamak olanağı varmıdır? Belki bir-iki mimar için evet, ama katalogumuzdaki ikiyüze yakın anıt ve bunları yapan sanatçı çoğunluğu için; hayır.

Bilinen Ahlat'lı bir kaç sanatçı, Sahib Atâ Fahreddin Ali'nin mimarları Keluk bin Abdullah ve Konyalı Kaluyan birer ekol sahibi mi idiler?

Bir an için öyle olduğunu düşünelim; aynı kişi olabileceği bile ileri sürülen Keluk ve Kaluyan'dan hangisi Kayseri

17) Frey, Dagobert, Mukayeseli Bir Sanat İlmini Temellendirme, İst. 1955, S. 162.

18) Aynı eser, aynı sayfa.

19) Aynı eser, aynı sayfa.

Sahibiye Medresesinin mimarıdır? Ya da bu medreseyi hangisinin çırakları yapmıştır?

Oysa sürekli bir kendini yenileme içinde olan Anadolu Selçklu devri yapı sanatında, ancak dönemler «itibariyle» biribirine benzerlikler vardır ve en önemlisi bu «tarihî ve tabiî» yörede eser verenlerin yaratıcılıkları artık herkesce kabul edilen bir gerçektir.

Örneğin; Barok ve Gotik'in söz konusu olmadığı bir ortamda ve bir dönemde, Anadolu'da bu adlarla adlandırılan ve ünlendirilen kapıları olan bir Divriği Ulu Camii Dar-üş şifa kompleksi yaratılmıştır. Bu hangi devrin ve hangi usta sanatcının ekolüdür ve böyle bir ekol var idi ise peşinden gelmesi gereken diğer örnekler nerededir? Dolayısıyla tarihî gelişim ve bu gelişim içerisindeki sanat da böyle bir ekol saptanmasına, özellikle onüçüncü yüzyıl Anadolu'su için yardımcı olmaktan uzaktır.

Yine -konu dışı olmakla beraber yararlı görüyoruz- silindirik gövdeli mezar anıtlarının onüçüncü yüzyılın ikinci yarısından (Moğol istilası) itibaren Anadolu'da görüldüğü yolunda yaygın bir kanı var ise de bazı biçim ilişkileri, örneğin; Ermeni mimarîsinde, kiliselerde görülen, silindirik biçimli, yüksek kasnağı olan, konik külahlı kubbeler neye esin (ilham) vermiş, yahut taş işçiliği yönünden benzerliğin en yoğun olduğu herkesce kabul edilen bu yöre yapıları nereden esinlenmiştir?

Demekki sanatcı gördüğüne kendi gücünü, kendi yaratıcılığını da katıp, kendi gelenek ve göreneklerine, kendidininin gereklerine uygun yapıtlar verebilme çabasındadır. Elbette esinlenecek, ama yorum sürekli olarak kendisinin olacaktır. Ve kendi toplumunun karakteri sürekli olarak, bu yorumu saptayan bir etken olarak sanatçıyı sınırlayacaktır. Sanatcı bu çerçeve içerisinde sanatını yürütebilecek, doğal olarak da öncekilerden esinlenecektir.

Bunu Orta ve Önasya sanat gelenekleriyle de bağlamak gerekmektedir. Ama İslâm öncesi Asya'sının dinî yapılarıyla İslâm sonrası yapıları arasındaki biçim ilişkisi, dini seramoniler ve yorum biribirine taban tabana zıt olmasına karşın ne kadar var ise, Türk öncesi Anadolu'su ile Türk Anadolu yapılarının ilintilerinin de o kadar var olması gerektiği, yanısıra bölgenin karakteri, doğal çevre ve sosyo-ekonomik sorunlar da kabullenilmelidir.

Bu koşullar içerisinde, sanatcının ana biçime bağlı kalmak koşuluyla, «detayda» yoruma gittiği, aynı görevdeki yapıların türlü ayrıntı yorumlamalarıyla ve ancak «detayda» ayrıcalık gösterdiği de bir gerçektir.

Bir yerde medrese, medrese, han, handır. Her biri için geçerli, gerekli olan ögeler bir takım varyasyon (variation) ve nüanslarla (nuance) aynı görevi yerine getirmektedir. Belki bazılarının bezemesi az, bazılarınınki çoktur, ama asıl olan ana biçime bağlılık ve ana görevi yerine getiren ögelerden ayrılmayıştır. Her medresenin yazlık ve kışlık dersanesi, hepsinin avlusu, hepsinin mescidi vardır, üstelik görevde hiç bir eksiklikten söz edilemez. Ve tüm yapılar görev sahibi bölmelerin biraraya gelmesiyle oluşmuştur.

Biçimsel ilişkilerle birtakım değerlendirmenin söz konusu olduğu bu çalışmada, tarihî gelişimin «inkârı» ve özellikle dinsel tören gereklerinin yerine getirilmediği yolunda bir kanıya varmış değiliz. Savunmasını yaptığımız ana sorun, biçimsel ögelerin, Anadolu Selçuklu yapı sanatında tören gerekleriyle, en iyi biçimde, nasıl bağdaştırıldığıdır ki bunu daha önceki açıklamalarımızda belirtmeğe çalıştık.

Özetlenecek olursa; Anadolu Selçuklu yapı sanatında biçimsel etkilerle, birtakım öğelerin görülüşü hiç bir za-

man, bir biçimi körükörüne «taklit» değil, onu kendi koşullarına biçimden yararlanarak uydurmak, «adapte» etmektir. Yani biçimsel benzerlik ve alışveriş bir gerçek, ama bunu gereksindiren, yorumlayan ve «adapte» eden her zaman fikirdir.

Sonuç olarak; 13. yüzyıl Anadolu'sunda bir «Türk Mimarlığı» vardır. Belli yapı ilkeleri değiştirilmeden uygulanmış, sanatcılar yaratıcılıklarını mimarî dekorasyonda ortaya koymuşlar, konstrüktif yönden her zaman ana programa bağlı kalmışlardır. Yani belli bir programa göre, medreseler, hanlar ve camiler yapmışlar, Anadolu Selçuklu devri «ekolüne» bağlı kalmışlardır. Bir kaç değişik uygulama[20] dışta tutulacak olunursa bu durum hep böyledir. «İstisnalara» neden olarak da gezgin sanatcılar gösterilebilir[21]. Bir Şam'lı mimar elbette ki Anadolu'da yaptığı eserinde Şam'lı özelliklere, kurallara, gelenek ve göreneklerine de bağlı kalacaktır.

Devlet eliyle yürütülen yapımda bile yöneticilerin «rekabeti» farklı bölgelerde, farklı gelenekleri olan beyliklerin bulunuşu, Anadolu Selçuklu devri yapılarının çeşitlilik gösterişinin ana nedenidir. Dolayısıyla bir devlet ekolünden söz etmek de herhalde sakıncalıdır. Görüşümüze göre; Anadolu Selçuklu devri yapıları bir teknik grupun, yahut egemen bir Sultanlığın ekolüne bağlanmaktan çok, Anadolu'nun farklı bölgelerinde, farklı gelenekleri olan halkların, biribirinden esinlenen ve karmaşık bir görünün yansıtan «13. yüzyıl Anadolu Türk Sanatı» olarak adlandırılmalıdır.

ÖNYÜZÜ MEYDANA GETİREN ÖGELER GÖZÖNÜNE ALINARAK YAPILAN SINIFLAMA:

A — ANA GRUPLAR:

I — Taçkapısı önyüz ortasında, yan kanatları unsurlanmamış yapılar,

II — Taçkapısı önyüz ortasında, köşeleri kuleli,

III — Taçkapısı önyüz ortasında, iki yanda dayanakları bulunan,

IV — Taçkapısı önyüz ortasında, köşeleri kuleli, yanları dayanaklı,

V — Taçkapısı önyüz ortasında, köşeleri kuleli, yan kanatlarında bezemeli pençere yahut çeşme bulunan,

VI — Taçkapısı önyüz ortasında, köşeleri kuleli, portalleri minareli olanlar,

VII — Portali asimetrik konumda, eksenden kaymış, yahut köşede bulunan yapılar,

B — YAN GRUPLAR:

I — Birden çok portalli önyüz programına sahip yapılar

II — Hiç bir grupa sokulamıyan, problematik yapılar. (Şekil 1, 2).

Konuya katkısından çok sınıflandırma yönünden, ön yüzü meydana getiren ögeler gözönüne alınarak yapılan bu sınıflamanın, berkitme kuleleri ve yan dayanaklarla, yan kanatların unsurlanması, yan kanatları unsurlayan çeşme, bezemeli pençere ve nişler nedeniyle yüzeyin genişleyip yükselmesi, dolayısıyla önyüzün unsurlayıcı ögeler nedeniyle değişime uğraması yönünden burada belirlenmesi uygun bulunmuştur.

Katalogda; eserler tek tek incelenirken ilgisi oranında bu tablo yer yer sözkonusu edilmiş, yan kanatlar ve dolayısıyla tüm ön yüz düzeninin etkilendiği durumlar belirtilmiştir.

---

20) Malatya Ulu Camisi gibi.

21) Halep, Şam, Musul v.d. yerlerden gelmiş olan sanatçılar yazıtlardan ve kaynaklardan öğrenilmektedir.

ÖNYÜZÜ MEYDANA GETİREN ÖGELER, ÖNYÜZE ETKİ VE KATKILARI, YERLERİ, TÜRLERİ :

I — Taçkapılar :

Anadolu Selçuklu Mimarisinde yapıların tümünün en ilgi çekici yanı kuşkusuz taçkapıların belirlediği yapı önyüzleridir. Önyüzü oluşturan öğeleri sıralayacak olursak; taçkapılar, dayanak ve köşe kuleleri, minaraler, yan kanatları unsurlayan çeşme, bezemeli pencere ve nişler, çörtenler, silmeler, kornişler, dendanlar ve çeşitli işçilik gösteren taş dizileri ilk bakışta kendini gösterir. Herbiri kompozisyonu kuran öğeler olarak önyüz bütününün oluşturulmasına büyük ölçüde katkıda bulunan bu elemanların önyüz kompozisyonunda belli yerleri ve belli görevleri vardır.

XIII. yüzyılın ilk yarısında önyüz komposizyonunu tek başlarına temsil eden taçkapıların yanında, yüzyılın ikinci yarısından itibaren; çeşme, bezemeli pencere, niş, dayanaklar ve köşe berkitme kulelerinin önyüz komposizyonuna katıldıkları görülür.

Genellikle önyüzün tam ortasına yerleştirilmiş olan taçkapıların kendilerine kişilik kazandıran en belirgin özellikleri cephe yüzeyine kıyasla, az ya da çok bir çıkıntı ve girinti sağlamalarıdır. Kitleleriyle önyüzün bütünü içinde dikkati çeken taçkapıların çıkıntılarla artan enleri, giriş kapılarının içine açıldığı ana nişlerin bir mekân kimliği kazanmalarına yol açmıştır. Böylece elde edilen bu mekâna uygulanan örtü sistemleri de geniş bir bezeme olanağı kazanmıştır. Genellikle geniş tutulmuş olan giriş kapıları ve ana nişlerin bu genişliklerine paralel olarak, önyüz bütününde; taçkapı-önyüz genişliği dengelenmiş ve bu denge bozulmamak üzere taçkapı boyları genellikle önyüz duvarının boyundan yüksek tutulmuştur.

Selçuklu mimarisinin son devirlerinde ise bu oranın bozulmağa başladığı ve özellikle Beylikler Devri eserlerinde taçkapı boylarının ölçüsüz bir şekilde uzadığı görülür[22].

Taçkapılar bir bütün olarak ele alındıklarında; yapı önyüzünde bir çıkun yan yüzlerinin bezeme alanına kakun yan yüzlerini nbezeme alanına katılmadıkları görülür[23].

Taçkapı yüzeyini bezemesiz, düz olarak bırakmaktan hemen daima kaçınılmış, yan kanatlara sahip taçkapıların hepsinde en dıştan ana nişe doğru bir kademlenme meydana getirilmiştir. Silmeler ve bezemeli bordürlerle elde edilen bu kademelenme sağ ve sol yanlarda olduğu gibi kapı dikdörtgeninin üst kısmında da aynıdır. Ancak üstte kitaba yahut kavsara çevre kemeri nedeniyle bu kademelenmenin kesildiği durumlarla da çoğu kez karşılaşılmaktadır. Taçkapıların en çok dikkat çeken yeri olan ana nişin ve onu meydana getiren ögelerin genel kuruluşu şöyledir : Kavsara diye tanımlanan ana niş örtüsü genellikle az veya çok derin bir tonoz parçası ya da mukarnas bir sistemden oluşur. Mukarnas kavsaralı nişlerde kavsara çevre kemeri ve tonozlu kavsaralarda kemer üzengi taşları, ana nişin köşelerine yerleştirilmiş olan gömme sütuncuklara dayanmaktadır.

«Eyvan türü» olarak da tanımlanan tonoz örtülü nişe sahip taçkapılarda başlangıç kemeri tablaları, mukarnaslı kavsaralarda ise kavsara çevre kemeri tablalarıyla, kemerle kavsara ara-

22) Selçuk, Aydınoğlu İsa Bey Camisi, Karaman Hacı Beyler Camisi, Niğde Ak Medrese taçkapıları bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

23) Divriği Ulu Camii-Dâr-üş şifası, Erzurum Çifte Minareli Medrese gibi yan yüzleri bezemeli birkaç örnek bu kuralın dışında kalmakta, ancak, devir ilerledikçe dikdörtgen prizmal blokun yan yüzlerinin de bezeme alanına katılması yolunda bir eğilim kendini göstermektedir.

sındaki boşluklar genellikle rozetlerle süslenmiştir. Bazen bu satıhların yüzeysel bir dekorla kaplandığı örnekler de görülmektedir.

Büyük çoğunluğu basık kemerli olan giriş kapıları, yan duvarları ve içi zengin bezemeli olan ana nişin içinde yer almakta, nişin iki yan duvarına yerleştirilmiş ve ana çizgileriyle taçkapı düzenini yinelemekte olan mihrabiyeler, ana nişe bir «mekân»havası ve bir derinlik kazandırmaktadır.

Bu unsurların incelenmesi her taçkapının kendine özgü bir kişiliği olduğunu, biribirinin aynı iki taçkapının bulunmadığını göstermektedir. Taçkapı elemanlarının ana çizgilerinde, genel kuruluşunda ve süsleyici bordürlerde benzerlikler bulmak olasılığı elbette vardır. Ancak kuruluş, dekor ve düzen yönünden biribirine çok benzeyen iki taçkapıda bile kendilerine kişilik kazandıran ayrıcalıkların varlığı görülür.

Sözü edilen çıkıntılı, yan kanatları olan taçkapılar yanında yapı önyüzü ile aynı yüzeyde olan, yalnızca silme ve bezemeli bordürlerle belirtilmiş bir çerçeveden oluşan taçkapılar da vardır. Türbe kapıları katılmıyacak olunursa; bu tip taçkapıların büyük sayıda olmadığı görülecektir. Bu gruba katılabileceklerin bir kesiminde ana niş bütünüyle ortadan kalkmış[24], diğerlerinde ise gerek giriş kapısının yapı içine açıldığı koridordan, gerekse önyüz duvarının kalınlığından yararlanılarak, az yada çok derin bir niş açılmıştır. Sivri kemer tonozlu veya mukarnaslı bir kavsarayla örtülü olan bu nişlerin bir kesimine miharabiye konmuş olmakla beraber genel kuruluş yönünden öteki taçkapılardakinde ayrı bir yanları yoktur. Yan kanatlara sahip olmayan taçkapılardan birkaçında taçkapının değişmez özelliklerinden biri olan dikdörtgen çerçevenin tümden kaybolduğu (Konya Alâaddin Camisi) veya yanlardaki çerçeve şeritlerinin üst kısımda sivri bir kemer şeklini aldığı görülür (Divriği Dâr-üş şifa taçkapısı) ki bu tür taçkapıların hepsinde kavsara ya hiç yoktur ya da az derin, sivri kemerli bir tonoz parçasından oluşturulmuştur.

Anadolu'da ilk Selçuklu anıtlarında bile ana çizgileriyle kalıplaşmış bir kuruluşda karşımıza çıkan taçkapıların öncülerini kesinlikle saptamak oldukça güçtür. Bu güçlük İran'daki Selçuklu yapılarının çoğunun harab olması, yanısıra Anadolu Selçuklu eserlerinde izlenen orijinalitededir. Mukarnaslı yada sivri kemer tonozlu kavsaralar, köşe sütunçeleri, kavsara çevre kemerleri ve mihrabiyeler gibi taçkapı unsurlarının öncülerini teker teker İran veya Suriye'deki Selçuklu eserlerinde görmek mümkündür. Fakat bu unsurların Anadolu Selçuklu taçkapılarındakine benzer bir kuruluş ve kompozisyonda bir araya geldikleri görülmez.

a) TAÇKAPILARDA GEOMETRİK ÇÖZÜM VE SİSTEM:

Herbiri kendi çapında birer başyapıt (şaheser) olan Anadolu Selçuklu devri taçkapıları incelenirken, genellikle; silmeler, bezemeli bordürler, kavsaralar, kavsara çevre kemerleri, rozetler, sütunçeler, kapı kemerleri, hattâ kitabeler sınıflanmış, bu sınıflamalarla sonuca ulaşılmağa çalışılmıştır. Ancak bunların hangi geometrik düzen içerisinde ve hangi oranlarla uygulandığı konusu sürekli olarak yeni sorunlar ortaya çıkarmış, dolayısıyla önceki çalışmalarla kesin yada buna yakın bir çözüm getirilmemiştir.

Selçuklular'la başlayan «portal mi-««marîsi» tüm Türk Anadolu mimarlığı boyunca sürmüş, aynı zamanda mimarların becerilerini gösterecekleri bir alan olmuştur.

Yüksekliği çoğunlukla yapıyı aşan, dışa taşıntılı, zengin oyma taş bezemeli taçkapılar «muhtemelen» İran yapıla-

rının eyvan motifinden esinlenmekte, bu motifin zamanla fonksiyonunu yitirerek girişi belirleyişi, ona özel bir anlam kazandıran dekoratif özelliği ve yeni görevi ile kapı yapısı ilk bakışta dikkati çekmektedir[25].

Taçkapı geometrik şema olarak; dikdörtgen bir çerçeve içerisinde bir tonoz ya da kubbe parçasıyla örtülü dikdörtgen planlı bir girintiden ibarettir. Kapının dış yüzeyi bordürler halinde, zengin bir bitkisel ve geometrik dekorla, girintiyi örten eğrisel örtü ise çoğunlukla mukarnaslarla süslüdür. Mukarnastan başka formlar da sınanmış, fakat bu sistem yapının genel görünümünü etkin bir biçimde tamamladığı için çok aranan başarılı bir çözüm olmuştur. Bu sistemle giriş, yavan, sınırlı ve kapalı olmak yerine daha canlı, açık ve aydınlık bir görünüm kazanmıştır. Girininin iç yüzü ve mukarnaslı nişler de geometrik ve bitkisel dekorla bezelidir. Geç dönemde Sivas ve Erzurum'da anıtsal taçkapının iki yanına birer minare yerleştirilerek kapı yapısı yüceltilmiştir.

Böylece önyüz kompozisyonunda taçkapı, Ortaçağ Anadolu mimarlarının bütün ustalıklarını gösterdikleri, adeta yapıyı tamamlayan bir mimarî anlam kazanmıştır. Bu anlamdaki kapı yapısını oluşturan bütün unsurların bir programa, bir düzene bağlı olduğu gerçek ve bir tasarı ise bu tür anıtsal taçkapılar için bir gerektir. Bu gerçekleştirmelerin tümünde «artistik ilhamlarla teknik fikirleri ayırmak mümkün değildir». Sezgiler ve olağanüstü yaratmalar da bu kuralın dışında düşünülemez[26].

Ancak artistik esinlenmelerin geometrik bir düzen içerisinde uygulandığı taçkapılarda -bu «artistik ilhamların» dışında-[27] değişmez unsur olan dikdörtgen çerçeve, kavsara, kavsara çevre kemeri ve kapı hangi ilkelere dayanılarak yerleştirilmiş, büyük bir geometri anlayışına sahip sanatcılar, tasarılarında hangi geometri kurallarına uymuşlardır?

Bu soruya çözüm getirecek en büyük faktör kuşkusuz Ortaçağ Anadolu'sunda kullanılan birim ölçünün boyunu saptamak olacaktır[28]. Bugün böyle bir olanaktan yoksun bulunuşumuz kesin değerlendirmeyi engellemekte, fakat kullandıkları pergel ve gönye sistemine göre birtakım fikir önerebilmek olanağı da bulunmaktadır.

Geometrik dekorasyonda çoğunlukla 3, 4, 5 birim kenarlı ve biri 57°, diğeri 30° olan dik açılı gönyeler kullanıldığı yapılan çeşitli ölçmelerle saptanmıştır[29]. Strüktürel elemanların yukarıya (dikine) uygulamasında ise, tasarıda ip çekmek yöntemiyle kareler ve dikdörtgenler sağlanmış, pergel bu işte büyük bir önemle kullanılmıştır.

Taçkapılar üzerinde yapılan geometrik uygulamalar; genişliğin (2), yüksekliğin (3) birim uzunlukta olduğunu, yahut başka bir deyişle 2/3 oranının uygulandığını, bu yolla taçkapı yüzeyinin altı kareye bölündüğünü ortaya çıkarmaktadır. Daima kapı yapısı aksının üzerinde olan kapı kemeri kilit

24) Divriği Kale Camii, Dunaysır Ulu Camii, Iğdır Hanı Taçkapısı ve d. bu biçimdedir.

25) Kuban, Doğan, 100 Soruda Anadolu Sanatı Tarihi, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1970, S. 138.

26) Nervi Pier Luigi, «Mimarlıkta Strüktürün Yeri» (Enis Kortan Çevirisi) Arkitekt No. 328, İst. 1967 S. 182 - 183.

27) Örneğin; Sivas Gök Medrese taçkapısında, anlatacağımız geometrik sistem uygulanmamıştır. Bunu da sanatçının beğenisi ve yorumu olarak nitelemek % 90 oranında tutan uygulamalar içerisinde, bu şekilde değerlendirmek yerinde olacaktır kanısındayız.

28) Yaptığımız çeşitli ölçmeler ve hesaplarla bu modülün yaklaşık olarak 66 cm. bir boyu olduğunu tesbit ettiysek de kesin boyu bulamayışımız, kesin fikir getirmemizi engellemiştir.

29) Bu konuda bilgi veren ve yardımlarını esirgemeyen Vakıflar Genel Müdürlüğü Rölöve Bürosu elemanlarına teşekkürü borç bilirim.

yada mukarnas çevre kemeri orta noktası ise yüzeyi karelere ayıran çizgilerin kesişme noktalarına rastlamaktadır. Böylece taçkapı herbiri iki kare taşı, mukarnas sistemin tepe noktası, genişliğinde olan yatay üç bölmeye ayrılmakta, alttan birinci bölmeye kapı açıklığı, ikinci bölmeye mukarnas sistem yerleştirilmekte, çoğunlukla kitabenin bulunduğu üst bölme portale taçlık etmektedir[30]. (Şekil 3.)

Portal genişliğinin 1/3 - 1/4 ü kadar genişlikte olan kapı açıklığı ve mukarnas sistemin yanları ile üstünde kalan kısımlar bordürlerle bezenmekte, kavsara köşeliklerine çoğunlukla rozet ya da kabaralar yerleştirilmektedir. Kitabe kavsara altında olabileceği gibi taç kısımda, yani kavsara üstünde de yer alabilmektedir.

Bu yolla tamamlanmış olan düzende biri kavsara tepe noktasına, diğeri kapı kemeri kilit taşına rastlayan iki odak 5 - 10 cm.lik oynamalarla hemen hep aynı yerlerde bulunmaktadır. Bu ufak oynamalarda, taşların işlenişi sırasında yapılan 1 cm.lik bir yanlışın üste daha büyüyerek «intikali» neden olarak gösterebileceği gibi yapının zamanla oturması, yersarsıntıları da öne sürülebilir. Fakat bu durum bir sistemin varlığı, bir takım prensibin uygulanmış olduğu fikrini zayıflatmamak gerektir[31]. Üstelik dört ayrı döneme yapılan uygulamada odakların, oranların değişmezliğinin saptanmış oluşu da göstermektedir ki taçkapı kuruluşunda -daima- bir prensip ve değişmez bir kural vardır.

Daha önce de açıkladığımız gibi Anadolu Selçuklu devri taçkapılarında bir sistem için yeterli bütün unsurlar vardır. Bu anıtsal yaratmalar, «artistik ilhamlar» dışında bir takım kurallara uyularak oluşturulmuştur.

Örneğin; Anadolu Selçuklu döneminin hemen başlarından olan 1205 - 1206 tarihli Kayseri Çifte Medresenin medrese taçkapısına, 1223 tarihli Niğde Alâaddin Camii, 1237 - 1238 tarihli Kayseri Huand Hatun Külliyesinde Cami doğu taçkapısına, 1250 tarihli Kayseri Hacı Kılıç Medresesi, 1258 tarihli Konya İnce Minareli Medrese, 1266 - 1267 ye tarihlenen Kayseri Sahibiye Medresesi, 1290 - 1292 ye tarihlenen Erzurum Çifte Minareli Medrese v.d. yapılan uygulamalar da bütünüyle bu değişmez düzenin varlığını ve bu sisteme uyulduğunu ortaya koymaktadır[32].

Saptanan bu oranların uygulamada yararlanılacak nitelikleri vardır. Örneğin; yalnızca kapı genişliği belli olan bir yapıda, kapı eşiği bulunduktan sonra yüksekliği saptamak ve tüm kapı yüksekliğini bulmak olanağı 5 - 15 cm. lik ayrılıklarla, vardır.

Ölçülebilen taçkapı dış genişliğini (a) olarak alacak olursak (a/2) kapı kemerinin kilittaşı üzerine ve çoğun-

30) K.A. Pugaçenkova'nın Türkmenistan'daki yapıların plan ve cepheleri üzerine geometrik çözüm uygulamaları bize yardımcı olmuş, onun çözümlerinden esinlenerek bu uygulamalar yapılmıştır. K.A. Pugaçenkova, Puti Razvitie Arkitekturi Ujnoko Türkmenistana Pori Rabovladenie i Feodalizma, İstatelistvo Akademi Naik CCP., Moskova, 1958, S. 314, 427.

31) «Eğer birimler arasında değişmeyen, kararlı ve fonksiyonel bir ilişkiler düzeni varsa bir sistemden söz edilebilir. Sistemler birimlerden ve birimler arasındaki ilişkilerden meydana gelen bir bütündürler; bir sistem daha büyük sistemlerin bir alt sistemi olabilir, bir bir başka deyişle kendisi bir sistemin birimi olabilir. Bir sistem başka sistemlerle kesişebilir. Yani aynı zamanda birçok sistemin birimi olabilir. Sistemlerarası bu bağıntılardan ötürü, sistemleri belirlerken sistem içi ilişkilerden ve sınır ilişkilerinden yararlanılır. Seçilen ölçeğe bağlı olarak da sistem için ilişkiler ve sınır ilişkileri yer değiştirirler.» Afife Batur, «Almaşık Duvar», Anadolu Sanatı Araştırmaları II. İTÜ. Mim. Fak. Yay. İstanbul 1970, S. 183.

32) Asıl katalogda; adı verilen bu yapılarla birlikte toplam (63) yapı incelenmiş, bu yazı için, bu (63) yapıdan bazıları seçilmiştir.

lukla ortasına rastlayan, eşikten yüksekliği verecektir. Aynı genişlik bilindiğine göre ve daha önce açıkladığımız (6) kare ilkesinin ışığında ise taçkapının yüksekliği saptanabilir. Bunun için de (a/2×3=h) gibi bir formül öne sürülebilir.

Restorasyon ve restitüsyonlar konusunda bu hesapların, yöresel ve çağdaşı eserlerin taçkapıları da gözönüne alınarak, bir esere yapılacak uygulamalara büyük ölçüde yardımcı olabileceği inancındayız. Bu yolla dıştan taçkapının üç yanını dolanan çerçeve bordürlerini tamamlamak olanağı ortaya çıkabileceği gibi mukarnas sistemin yahut tonoz örtünün tepe noktasını saptamak da yine 5 - 15 cm.lik oynamalarla mümkün olacaktır.

II — Dayanaklar ve köşe kuleleri :

Anadolu Selçuklu devri eserlerinde ve özellikle hanlarda, yapı önyüz görünümünü büyük ölçüde etkileyen, bir kale kanısı uyandıran bir unsur da köşe kuleleridir. Yanı sıra dayanaklar da görünüme katkıları ve köşe kuleleriyle aynı görevi yerine getiren eleman olarak hatırlanmalıdır. Statik görevleri bir yana genel görünüme katkılarıyla da kendini gösteren bu berkitme kuleleri çoğunlukla; erken dönemde kare yahut dikdörtgen, onüçüncü yüzyılın ortasından itibaren dairesel kesitlidirler. Yüzyılın ikinci yarısında yapı önyüzünü etkileyen durumları nedeniyle dilimlenmeye ve bezenmeye başlayan berkitme kulelerinin özellikle 1270'lerden sonra kompozisyona katkısı tam olmuş, kuleler bütün önyüz programının değişmez bir öğesi olarak düzenlemedeki yerini bulmuştur. Bir takım statik problem çözümlenir ve bu çözümlemede köşe kulesi etkin bir eleman olarak kullanılırken dayanaklar ikinci plana düşmüş, hatta çok büyük programlı hanlar dışında bütünüyle ortadan kalkmıştır[33].

Bir sınıflamaya gidilecek olunursa, berkitme kulelerini;

a) Dörtgen kesitli,
c) Üçgen,
b) Silindirik,
d) Yivli,
e) Bezemeli olmak üzere ayırabiliriz.

Dörtgen kesitli köşe kulelerinin öncülerini ribatlarda, ilkel durumda, savunmaya elverir olması gereken Anadolu hanlarında olgun biçimde görmekteyiz. Silindirik biçimli berkitme kuleleri ise daha çok medreselerde, az olarak da hanlarda görülmektedir. Üçgen kesitli kuleler ise çok az kullanılmakta, daha çok dayanaklar bu biçimde olabilmektedir. Onüçüncü yüzyılın ikinci yarısında olgunlaşan Anadolu yapılarında bu olgunlaşmaya paralel olarak yivli veya bezemeli berkitme kuleleri ortaya çıkmış, İlhanlı olarak tanımlanan eserlerde, taçkapı kitlesine eklenen minarelerle bu köşe kuleleri arasında bir denge sağlanmağa uğraşılmış, bu arada sırlı tuğla ve çini işçilikli minarelerin dekoruyla da dengeli bir durum sağlayabilme atılımı sanatcıyı köşe kulelerini de bezemeğe itmiştir. Gelişmiş örneklerini Sivas Gök Medrese, ve Çifte Minareli Medresede gördüğümüz köşe kulelerinin gerek minareli taçkapı kütlesiyle denge sağlamak, gerekse portalin aşırı dekoruyla bu dengeyi sürdürmek amacıyla yapılmış oldukları, dolayısıyla bütün önyüz kompozisyonunda, bu nitelikleriyle, düzenin değişmez bir öğesi olarak düşünüldüğü öne sürülebilir. (Resim : 1, 2, 3, 4.)

III — Minareler :

Özellikle cami ve mescidlerde, bazan medreselerde ortaya çıkan minarelerin de önyüz görünümüne büyük ölçüde katkıda bulunduğu ve genel yapı

33) Erzurum Çifte Minareli Medresede ise bu durumun tersine, iki dairesel kesitli dayanak yan kantlarda yer almıştır.

kompozisyonunu etkilediği bir gerçektir. Bu arada Anadolu Selçuklularının minare yapımında uyguladıkları biçimleri ve malzemeyi de değerlendirmek gerekmektedir. Anadolu Selçuklu Devri minarelerinden söz ederken onların tek tek analizine gitmekten çok yapıyla birleşik, daha doğrusu kaynaşmış durumda olanların genel görünüme katkıları üzerinde duracağız.

Erken dönemde genellikle kare taş kaide üzerine silindirik gövdeli tuğla minareler görülmekte, bu durum bütün yüzıl boyunca sürmekte, bazan yivli uygulamalar yapılmakta, sırlı tuğla ve yüzyılın ortasından itibaren çini dekoratif anlamda minare işçiliğine girmektedir. Görevi gereği daima yüksek tutulan ve ibadetgâhı uzaktan belirleyen bir sembol oluşu minarenin yapı dispozisyonunda önemle yer almasını gerektirmiştir.

Minare anıt motifinin en gelişmiş formudur, yukarıya doğru gelişme minarede en ince oranlarla en son derecesine kadar vardırılmıştır. Minare aslında şerefelere çıkmak için bir merdiven kulesiyse de, sonraları saf bir plâstik yapı halini almıştır. Bunu her şeyden önce pençerelerinin olmayışında görüyoruz. Minarenin bu karakteri kullanılışında da kendini gösterir. Minareler yapının belirtisi olmak üzere büyük kapıların iki yanına, yapı kompleksinin köşelerine dikilmiştir. Başka bir deyimle minareler yapının etrafındaki kutsal serbest sahayı belirlemektedir[34].

Bu eğilimledir ki onüçüncü yüzyıl Anadolu'sunda çift şerafeli minareler de yapılmış, bu anıtsal minareler yapıyı, kompozisyonu, silueti devamlı olarak etkilemiştir. Günümüzde iki şerefesi de ayakta olan bir Selçuklu devri minaresi yoktur. Ancak bazı veriler nedeniyle, kesinlikle saptanan Konya Hatuniye (Güdük Minare) Mescidi, İnce Minareli Medrese ve Akşehir'deki Taş Medresenin mescid minareleri bugün de bu konuda bilgi verebilecek niteliktedir. Akşehir Taş Medresenin mescid minaresinde, şerefe altında görülen kirpi saçak bu kısımdan üstünün daha sonraki devirlerde onarıldığını göstermekte, fakat orijinalde varlığını da kanıtlamaktadır[35].

Yüzyılın ikinci yarısında, medreselerde taçkapıların iki yanına birer minare eklenmiş, bu yolla kapı yapısı daha anıtsal ve daha komplike bir durum kazanmıştır. Sivas Gök Medrese, Çifte Minareli Medrese, Erzurum Çifte Minareli Medrese ve Konya Sahib Atâ Külliyesi cami taçkapıları bu şekildeki uygulamalara sahne olmuştur[36]. Taçkapıyı yücelten minareler çini işçilikleri ve yücelikleriyle tüm önyüzü etkilemiş, sanatcıya daha önce söz konusu ettiğimiz bezemeli berkitme kulelerini yapmak gereğini, bir denge kaygusuyla duyurmuştur. Minare-portal kompozisyonu yüzyılın son yarısında revaç bulmuş, Moğol istilası nedeniyle Asyalı özellikler ve İran'lı malzeme bu tuğla (sırlı tuğla, çini) minarelerde kendini göstermiştir.

Yukarıda adını saydığımız çifte minareli yapılarda yapı önyüzüne etkisini ve sanatcıya denge sağlamak gereğini duyuruşunu açıkladığımız minare aynı gereği öteki yapılarda da sanatcıya duyurmuştur. Örneğin; mermer, renli taş, çini ve sırlı tuğlanın yatay

34) Frey Dagobert, Mukayeseli Bir Sanat İlmini Temellendirme, İst. 1955. S. 169.

35) Önge Yılmaz, «Çift Şerefeli Selçuklu Minareleri» Önasya, sayı: 50, Ankara, Ekim, 1969 ve Ömür Bakırer «XIII. yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil, Malzeme ve Tezyinat Özellikleri», Vakıflar Dergisi IX., Ankara, 1971, S. 337 - 366.

36) Kapı yapısı-çifte minare konusunda ilk bakışta ikinci minareyi aratan ve uygulamanın çifte minareli olduğunu akla getiren Konya Sahib Ata Külliyesi cami portalinin iki minareli olduğunu gösterir eski bir belgenin Sayın Şahabettin Uzluk'ta bulunduğunu öğrendi isek de kendileri ile bu konuda görüşmek ve resmi görmek olanağı bulamadık.

bir düzende kullanıldığı Akşehir Taş Medrese'de yapının bir köşesini sınırlayan iki şerefeli minarenin yatay çizgiler arasında önyüze bir canlılık, bir dirilik getirmek ve bakışı yukarıya da çekerek gözlemcide denge uyandırmak amacıyla konulmuş olduğu düşünülebilir. Çünkü tuğla ve çini dekorlu, çift şerefeli olduğu için, kalınlığı nedeniyle ağırlığını duyuran minare tek başına bu uzun önyüz görünümünü dik bir çizgiyle dengelemektedir[37].

Her iki durumda da minare sanatcıyı düşündürmüş, kompozisyonda temel olan denge gereğini duyurmuştur. Dolayısıyla minareler de öteki bütün önyüz ögeleri gibi, kullanıldıkları yapıda kompozisyonun değişmez bir parçası olmuş, kütlesi, yüksekliği ve gözlemciye etkisi nedeniyle, yapının genel görünümüne katkılarıyla, cami ve mescidlerden başka medreselerde de önemle kullanılmıştır.

IV — Yan kanatlar:

Anadolu Selçuklu devri yapılarının önyüz düzeni incelenirken, kapı yapısı kadar ona fonluk eden yan kanatları da devir ilerledikçe belirginleşen özenli işlenişleriyle değerlendirmek, önemini belirlemek gerekmektedir. Genellikle düz işçilik gösteren yan kanatlar yüzyılın ikinci yarısında unsurlanmaya başlamış, çeşmeler, bezemeli köşe kuleri, kornişler, pençereler, nişler, çörtenler v.d. elemanlarla zengin bir görünüm kazanmış, hatta aşırı dekorasyonuyla dikkati çeken taçkapılarla bu yan kanatlar arasında bir denge sağlamak düşüncesi sanatcıyı yeni atılımlara itmiştir.

Taçkapılar üzerinde yaptığımız geometrik çözümler bir geometrik sistemin ve oranın tüm önyüz için de geçerli olabileceğinin kanıtıdır. Önyüzün de taçkapı gibi bir düzene bağlı olduğu, taçkapının belki de bu düzen için birim alındığı, yan kanatlarla kapı kitlesi arasında, birimin değişkenliğine göre bir oranın varlığı düşünülmelidir. Birtakım değişiklik dışında, önyüzüne yanlardan -köşe kulesi gibi- eki olmayan yapılarda taçkapı ile yan kanatlar arasında, döneme göre değişen bir oranın varlığı yapılan çeşitli ölçmelerle saptanabilir. Tutarlılığı konusunda her eseri tek tek ölçmeden tam bir fikir getirmekten kaçınmamıza karşın[38], çeşitli plan ve eser üzerinde yaptığımız ölçmeler sonunda elde ettiğimiz sonucu da belirtmekte yarar umuyoruz.

Erken dönemde, yani onikinci yüzyılın sonu ve onüçüncü yüzyılın başında, Alâaddin Keykubad'ın başa geçtiği (1220) yılına kadar taçkapı genişliğinin tüm önyüz boyuna oranı 1/5 gibidir. Keykubad döneminde ise bu oran 1/4 olmakta, Moğol istilası peşi sıra bu oran değişikliğe uğramakta, Sahib Atâ devri yapılarında 1/4, 1/5 e kadar ulaşmaktadır. İlhanlı olarak tanımlanan dönemin yapılarında ise taçkapı genişliğinin önyüze oranı 1/3 olarak belirmektedir. Yani esas itibariyle üç dönem için üç oran saptamak olanağı vardır.

Anadolu Selçukluları'nın en parlak dönemi olan Kaykubad çağında 1/4 olan bu oranın, peşinden gelen dönemde 1/4,5 - 1/5 e ulaşması her halde yan kanatların bezemeli pençere, çeşme, niş ve köşe kuleleriyle genişlemiş olmasındandır. Bunun yanı sıra dolu yüzeylerle boş yüzeylerin dengesini sağlamak amacıyla yapılan uygulamalar

37) Sözen Metin, Anadolu Medreseleri I., İTÜ, Mimarlık Fakültesi Yay. 10 a, İstanbul, 1970, S. 27.

38) Konunun günümüz araştırıcıları arasındaki «popülerliği» katoloğumuza giren eserlerle ilgili yayın çokluğu ve çeşitliliği yüzünden her çizimin kontrolü gerekmiş, ancak birkaç yıl arayla yapılan aynı yapı hakkındaki yayınlarda bile büyük çizim ayrılıkları görülmüştür. Bu durumda; kendi çizim ve ölçülerimizin de teknik elemanlarca çizilmiş yahut çizilecek olanlar yanında aynı yanlışlığı ve ayrılığı getirebileceği düşünülmüş, bu yüzden, çizimlere ve alınan ölçülere en yakın olduğu kanısına varılan yayınlanmış çizimler kullanılmıştır.

da bu oran değişikliğine neden olarak gösterilebilir.

Taçkapıya fonluk eden ve onu değerlendiren yan kanatların erken dönemde düz, unsursuz duvarlar olarak görünmesine karşı, yüzyılın ortasından itibaren yoğunlaşan bir biçimde unsurlanması ve önem kazanması bir anıtı tanımlayan, ona varılması gereken bir yer, bir hareket merkezi niteliği kazandıran önyüzlerin özenle işlenmesi ve bu çekici havayı gözlemci üzerinde yaratması amacıyla sanatcının yorumu olarak öne sürülebilir.

Dolayısıyla sanatcı bu önyüzün ardındaki yapıyı, onun görevini düşünmüş, önyüzü hareketlerin çıkış noktası veya hareketlerin yönelip sükûna vardıkları yer olarak önemle işlemek gereğini duymuştur. Bu gereksinme sonucudur ki önyüz sürekli olarak önemsenmiş, bütün duvarları moloz taş örgülü olan yapılarda bile ya blok taşlarla örülmüş, yahut perdahlı taşlarla kaplanmıştır. Taçkapıların yarattığı çekici durum yanı sıra düzgün işçilikli bu önyüz duvarlarıyla «ciddi» bir hava belirmiş, dinsel tören gereklerinin, eğitimin ve sosyal düzenin bir parçası olan yapılara hep bu hava egemen olmuştur.

Hanların, güven gereği daha sağlam ve görev gereği daha büyük olmaları medreselerle bir ayrıcalık yaratmış, ancak bu ayrıcalık yalnızca boyutlarda olmuş, asıl olan önyüz fikri ve önyüzün uyandırması gereken etki hanlarda da durumunu korumuştur. Camilerde ise bu önyüz kaygusu daha çok «davetkâr» ve daha çok ciddi» bir biçimde, medreselerdekine paralel olarak kendini göstermiştir.

Gelişim, bütün yapılar için erken dönemde yalınlığın (sadeliğin), yüzyılın ortasından itibaren yan kanatlarda meydana gelen unsurlanma nedeniyle değişime uğraması biçiminde belirmiş, ancak camiler özel durumunu korumuştur.

a) Çeşme, niş ve bezemeli pençereler :

Anadolu Selçuklu devri yapılarının önyüzlerinde, yan kanatları unsurlayan önemli elemanlardan biri de kuşkusuz çeşmelerdir. Yüzyılın ortasından itibaren ve daha çok Erzurum, Sivas, Kayseri yöresi eserlerinde görülen bu unsurlayıcı öge genellikle taçkapı çıkıntısının bir yanına yerleştirilmekte, çoğunlukla basit proflasyonlu silmelerin, dekoratif dordürlerin çerçevelediği bir nişle belirlenmektedir. Üzerlerinde hayır sahiplerinin isimli kitabeleri olabileceği gibi Kuran'dan ayetlerin de bulunduğu çeşmeler bezemeli durumları ve nişli görünümleriyle önyüzü unsurlamaktadırlar. Bazı hallerde kapı yapısının bütünü içinde de düşünülmüş. Örneğin; Konya Sahib Atâ camisi taçkapısında, minare kaidelerinin altında ve mimarî anlamdaki kapı yapısıyla kaynaşmış bir biçimde yerleştirilmiştir. Bunun dışında çeşmeler bazı medreselerin eyvanlarında ve daha çok avlularında görülmektedir. Sahib Atâ Camisi taçkapısında görülen uygulama yanısıra, geometrik - bitkisel dekorlu ve yazılı bordürlerin çerçevelediği mukarnas kavsaralı ve hemen mihrabiyelerde olduğu gibi bazan taçkapının küçük bir modeli durumunda olan çeşmeler, genellikle önyüzde yer alırlar[39].

b) Pençereler; Genellikle düz olan önyüz duvarlarında, erken dönemlerde mazgalvarî, yahut dikdörtgen çerçeveli, sivri kemerli pençereler görülmektedir. Bezemeli pençereler ve boyutları büyütülmüş haldeki dikdörtgen çerçeveli, sivri kemerli pençereler yüzyılın ikinci yarısında revaç bulmaktadır. Bu arada özellikle iki katlı medreselerde üst kata açılan pençereler yapı önyüzünün yan kanatlarında, yatay ikinci çizgiyi açıklıklarıyla sağ-

39) Örneğin; Sivas - Gök Medrese, Erzurum Çifte Minareli Medrese, Konya Sahib Atâ Külliyesinde cami, Tokat-Pazar Mahperi Hatun Hanı vd.

lıyarak, ikinci kat nedeniyle yükselen beden duvarlarını hafifletmektedir. Kuraldışı olarak taçkapılarda da ikinci kata açılan çeşitli biçimde penceler görülebilmektedir[40].

Bezemeli pençerelerin Anadolu Selçuklu devri önyüz işçiliğine taçkapının bir modeli imişcesine girmesi yanı sıra aynı anlamdaki nişlerin de yine yüzyılın ikinci yarısında önyüzü unsurlayan ve dengeleyen elemanlar olarak girdikleri görülür. Ancak bu pençerelerin ve nişlerin kullanıldıkları yerler daha çok şehir yapılarının önyüzleri olmuş, hanlarda sürekli olarak mazgal pençereler kullanılmıştır.

Pençereler, çeşmeler ve nişlerle unsurlanmış önyüze sahip yapılar için en önemli merkez Sivas ve Erzurum yöresidir. Bu bölge eserlerinden bu konuda en çok dikkati çekeni Sivastaki Çifte Minareli Medresedir. Taçkapının iki yanında, mukarnas kavsaralı ve beş bordürün çerçevelediği iki büyükçe pençere yer almakta, önyüz sağ kanadında, üst kısımda yine bu biçimde bir pençere bir olasılıkla ikinci kata açılmaktadır. Keluk bin Abdullah'a bağlanan ve sol yan kanatta yer alan, kitabeli bordürlerin Konya İnce Minareli Medrese'de olduğu gibi, gerek kavsara ve gerekse çevre kemerinde düğüm meydana getirerek; hem kapı nişini, hem bütün niş çerçevesini dolaştığı görülen kapatılmış pencere yanı sıra kapı modeli olarak nitelediğimiz biçimde bir başka pencere de bunun yanında yer almaktadır. Bu yapı değişik biçimde dekore edilmiş kuleleri, üç pençere ve üç nişin unsurladığı önyüz programı itibariyle bir ayrıcalık göstermektedir. Oysa bu biçimde unsurlanmış önyüze sahip yapılarda, örneğin; Erzurum Çifte Minareli Medrese'de elemanların yerleştirilişi nedeniyle bir denge söz konusudur. Sivas Gök Medrese'de de Çifte Minareli Medresedekine benzer bu hal dilimli bir kemerin belirlediği, önyüzün sağ yan kanadında yer alan çeşme ve sol yan kanatta, üstte bulunan dikdörtgen çerçeveli, sivri kemerli pencere açıklığıyla tekrarlanmaktadır. Dolayısıyla yine sanatcının beğenisi, boşlukları doldururken hiçbir simetri kaygusu duymadığı, bağımsız olarak, ama belki de Emir'in isteğini yerine getirebilmek için böyle bir uygulamaya gittiği düşünülebilir. Ortada Sahib Atâ külliyesi cami taçkapısında çeşmelerin simetrik bir konumda ve büyük bir uyuşum içerisinde yerleştirildiği olgun bir uygulama varken ve aynı yöreye devirlenen bu yapılarda uygulamanın değişikliği görülürken sanatcının ve yaptıranın beğenisinin geçerli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır kanısındayız.

Özetle; Çoğunlukla şehir yapıları için söz konusu olan bu unsurlayıcı öğelerin erken dönemde mazgalvarî, ya da sivri kemerli, küçük boyutlu iken, yüzyılın ikinci yarısında büyüdüğü, zengin bir biçimde bezendiği, taçkapının bir modeli durumunda, ama özgürce önyüze yerleştirildiği görülmektedir. Genellikle taçkapı çıkıntısının iki yanında yer alan bu büyük, bezemeli pençereler, nişler ve çeşmeler gözönüne alınmıyacak olursa simetrik bir durum gösterirler. Hanlarda, hemen daima, korunmaya elverir olmaları gerektiği için büyük açıklıklardan ve zengin bezemeden kaçınılmış, genellikle küçük, mazgal-pençereler kullanılmıştır[41].

c) Çörtenler:

Fenel görünümü etkilememekle birlikte çörtenler de önyüzü oluşturan

40) Konya Sırçalı Medrese taçkapısında iki niş, Tokat Gökmedrese taçkapısında bu tür iki pencere görülmektedir. Erken olarak Divriği Dar-üş şifa'sında, taçkapıda, antik bir geleneğin anısı olarak, ortasında sütunce bulunan bezemeli bir pençere yer almaktadır.

41) Önyüzü unsurlayan eleman olarak çoğunluğunda bu tür ögelerin yer almadığı hanlarda, «istisnai» olarak, Tokat - Pazar Mahperi Hatun Hanı'nda olduğu gibi çeşme görülebilmektedir.

öğeler arasında, bazan özel bir durumda kendini göstermektedir. Genellikle beden duvarlarının üst kısmında yer alan ve plastisiteleriyle dikkati çeken bu çörtenler sanatcıyı düşündürmüş ve onu da dörtgen kesitli oluklar olmaktan çıkarıp plastik bir kimlik vermeye itmiştir.

Başlangıçta (U) biçimli olan form sonraları değişmiş, ağzından akıntı veren arslan, koç-koyun başı şekline bürünmüş, bu arada masal yaratıklarının başları ve insan figürleri de çörtenler için aranan figürler olmuştur. (Resim: 5)

Karşıdan bakıldığında, çoğunlukla ne önyüzün genel görünümü, ne programına ve nede sisteme katkısı bulunan çörtneler yalnızca figürlü oluşları ve bazan da büyük tutuluşlarıyla dikkati çekmektedir. Bu yönden. konumuzun dışında kalmakta, fakat sanatçı konusunda, onun işçiliği ve uygulaması ve bu arada bazan özenli işçilikleriyle önem kazanmaktadır.

d) Diğer unsurlar: Silmeler ve kornişler.

Erzurum Çifte Minareli Medrese, Kayseri Sahibiye Medresesi ve d. yapılarda basit silmelerin yan kanatlara çerçevelik ettikleri görülmekte, bunlar bazan köşe kuleleri ve dayanakları da dolanarak öyüzün tümünü çevrelemektedir. İkiz kaval şeklinde ve şaşırtmalı olarak daha çok görülen silmeler yanısıra içbükey, yahut az eğimli silmeler de görülmektedir.

Önyüzün tümünü dolaşıp, ona çerçevelik edişleri sanatcının tüm önyüzü bir bütün olarak ve bir tablo imişcesine düşündüğüne kanıt gösterilebilir. Üst kısımda çoğunlukla dışa taşıntı yapan içbükey silmeler bazan altta mukarnaslarla doldurulmakta[42] ve bir korniş olarak nitelenmekte, bazan da Sivas Büruciye Medresesinde olduğu gibi bir yazı bordürü halinde beden duvarını üstten kuşatmaktadır.

Önyüzü pençere, çeşme, niş ve köşe kulesi gibi ögelerle unsurlanmış olan yapılarda önyüze çerçevelik eden silmelerin bu elemanları da dolandığı görülebilmektedir.

c) Duvar işçiliği:

Yapı önyüzlerinin çoğunlukla blok taşlardan örülü, yahut kaplama olduğunu daha önce belirtmiştik. Hemen her yerlerinde moloz taş kullanılan yapılarda bile önyüz bu özel durumunu korumuştur. Özel durum gösteren birkaç yapı[43] sayılmıyacak olunursa bu kuralın bütün yapılar için geçerli olduğu söylenebilir.

Dikdörtgen blok taşların yerleştirilişinde genellikle iki taş arası diğer taşın ortasına gelecek biçimde, «akçe geçmez» denilen yöntem uygulanmıştır. Bu düzgün ve özenli işçiliğin yanısıra kaba yonu taşlar arasının horasan harçla derzlendiği duvarlar da görülmekte, fakat bu tür uygulama daha çok hanlarda kendini göstermektedir[44].

Moloz taş örgülü duvarlar içinde bazan tuğla veya ağaç hatıllar görülmekte, ama genel olarak Anadolu Selçuklu devri yapılarında blokaj duvar işçiliği yaygın bulunmaktadır.

f) Üstte dendan sorunu:

Türk öncesi Anadolu'sunda «dendan»; özellikle Eski Yunan'da ve daha çok «dekoratif» anlamda görülmekte, görevsel olaraksa Ortaçağ kalelerinin seğirdim yerlerinde, koruyucu olarak ortaya çıkmaktadır.

---

42) Aksaray Sultan Han avlusunu içten dolaşan mukarnaslı korniş dış yüz için de düşünülebilir.

43) Divriği-Kale Camii, Alaca-Hüseyin Gazi Madresesi, Konya-İnce Minareli, Karatay Medreseleri, Alâaddin Camii v.d. bu arada sayılabilir.

44) Şarapsa Han'da olduğu gibi Altun Apa, Tahtoba, Obruk, Dokuzun Derbend (Emir-i İğdişan), Kargı Handa vb. bu tür duvar işçiliği görülmektedir.

Anadolu'nun Türk'leşmesi döneminde; Kentlerde yürütülen yapım çalışmaları ve bu çalışmaların ürünlerinde, kentin - bir yerde - kendisi demek olan «dendan»lı kale burçları ve bedenleriyle, yeni yapılar arasında bir özdeşlik sayılabilecek biçimde «dendan» kullanılmış olması Türk Sanatı açısından üzerinde durulması gerekli bir sorundur.

Bir az derinlemesine bir yaklaşımla; sanatçı bu «motif»i kullanmakla, yapıtını kenti bütünleyen bir öğe olarak düşündüğünü ortaya koymuştur, denilebilir.

Açık, kırsal alanlardaki hanlarda kullanılması; korunma amacıyla bağdaştırılabilirse de, kent yapılarında, örneğin, medrese, cami ve giderek türbelerde de kullanılması, «dendan»ın, tarih akışı içerisinde, bu kent-yapı özdeşleşmesine kanıtlık etmektedir.

Kanımızca bu kanıt Türkler'in Anadolulu'laşması, Anadolu'nun Türk'leşmesi ve özellikle kentleşme konusunda Türkler'in yetilerinin saptanması yönünden belirlenmesi gerekli bir etmendir.

Bugüne değin, bu konuda çözümleyici araştırmalar - verilerin azlığı nedeniyle - yapılmış değildir. Prof. Albert Gabriel'in Kayseri ve Sivas anıtlarından verdiği birkaç örnek ve yaptığı tamamlama sınamaları[45] konuya çözüm getirmekten çok, fikir yönünden önem taşımaktadır.

Yapıların, dış etkilere en açık ve yıkılma olasılığı en çok yerlerinde bulunan bu öğenin günümüze gelebilen örneği çok azdır.

İlke olarak, iki «dendan» arasında bir «dendan» genişliği açıklık bırakılarak düzenlenen «dendan»ların boyları 0.90 - 1.25 m., genişlikleri ise 0.50 - 0.90 m. arasında değişmektedir. Bu boyut değişikliği, hanlardaki - bir oranda - görevsellikle ve kent yapılarındaki «dekoratif»likle açıklanabilir.

XIII. yüzyılın ikinci yarısı ve en çok son otuz (30) yılı içinde görülenlerin daha çok bezeme amacıyla yapılmış oluşları, genel boyutlara, hemen tümden aykırı düşmekte, bu da, «dendan» kullanımının, görevsel olarak, hanlarda başladığı, giderek, kentleşme ve bütünleşmeyle «dekoratif» kimliğe büründüğü inancını uyandırmaktadır.

Ancak, bu son otuz (30) yılın «tam» bir bütünleşme dönemi olmadığı da bir tarihsel gerçektir. İçteki ayrılıklara karşın, dışa karşı, en doğrusu, dış gözlemciler ve çevrelerde Anadolu'nun bir bütün olarak görüldüğü de bir olgudur.

Giderek, bu olgu, Anadolu içinde ve de tarihsel gelişimin sonucu; Ortaçağın katı, «şato»cu kentleşmesini etkilemiş, kenti -bir yerde- «serbest şehir», bir başka deyişle açık kent durumuna getirmiştir. Bu açılma da, başlangıçta görevsel olan «dendan»ın, sonradan «dekoratif» kimliğe bürünmesine yolaçmıştır. Ama, önemli olan bu ögenin kullanılması ve kentle özdeşleştirilmesidir. Ve bu özdeşleştirmede, Anadolu'nun Türk öncesi dönemi uygulamalarının büyük boyutlara vardırılması, geliştirilmesi Anadolu sanatları çevresinde bir aşama olarak değerlendirilmeli ve de yapı mimarlığının, kent mimarlığıyla (Şehircilikle) bağdaştırılması olarak yorumlanmalıdır.

Başlangıçta dikdörtgen biçimli tek taşlar ve moloz taş örgülü, ama yine dikdörtgen biçimli olan «dendan»lar yüzyılın ortalarına doğru üzerleri iki daire eğimi ile sivriltilmiş, olgun dönem olarak nitelenen dönemde (1270 ve sonrası) üstleri sivri, kolları kısa, birer haç biçiminde ve bezemeli olarak gerçekleştirilmişlerdir. Bu değişik uygulamalar yanısıra Beyşehir-Eşrefoğlu Camisinde (698 H./1299 M.) yanları dilimli bir örnek de bulunmaktadır.

45) Albert Gabriel, Monuments Turcs d'Anatolie I., Paris, 1931.

46) Albert Gabriel, Monuments Turcs d'Anatolie II., Paris, 1934.

SONUÇ

Malazgirt Meydan Savaşı ve Alparslan'ın zaferi peşi sıra Anadolu'ya yöneltilen akınlar İznik'e kadar varmış, bu arada çeşitli bölgelerde çeşitli Beylikler kurulmuştur. Bağlı beyliklerle oluşan Konya Selçuklu Sultanlığı -ki buna Anadolu Selçuklu Devleti diyoruz- (1308) yılına kadar bu ülkeye egemen olmuş, bağlı beylerin birer birer ayrıldıkları «Tevaif-ül Mülûk» devrinin başlamasıyla da Anadolu'nun siyasal ve kültürel yüzü -Selçuklu geleneklerini sürdüren birkaç beyliğin dışında- bütünüyle değişmiştir.

Güney-doğu Anadolu'ya egemen olan beyliklerin mimarîsi; orta, kuzey ve doğu Anadolu beyliklerininkiyle ayrıcalık göstermekte, Suriye ve Musullu özellikler bu yörede, yoğun bir biçimde kendini duyurmaktadır. Bu yüzden güney-doğu Anadolu'daki XIII. yüzyıl eserlerinden çok, orta, kuzey ve doğu Anadolu Beylikleri Anadolu Selçuklu sanatı çevresinde düşünülmüş, sonunda; «Anadolu Selçuklu Devleti Sanatı» deyimi yerine «Anadolu Selçuklu Devri Sanatı» kavramını benimsemek gerekmiş, çalışma «Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı yapılarda «Önyüz Düzeni» olarak adlandırılmıştır.

Kişiliğiyle bütün bu devri ve gelişimi temsil eden Alâaddin Keykubad onyedi yıl saltanat sürmüş (1220 - 1237), yerine geçen oğlu Gıyaseddin Keyhusrev'in on yıllık saltanatı ise Anadolu (Konya) Selçuklu Sultanlığı için tam bir felâketler dönemi olmuştur. Güçlükle bastırılan ve devleti yerinden sarsan «Baba İshak İsyanı»ndan (1239) sonra, (1243) de Moğollar'la yapılan Kösedağ Meydan Savaşı yitirilmiş, devlet İlhanlılar'a bağlı bir duruma düşmüştür. Moğol istilâsını izleyen ve iki, güçlü vezir'in, Sahib Atâ Fahreddin Ali ve Celâleddin Karatay'ın yönetiminde geçen dönem Anadolu Selçuklu devri yapı sanatında bir olgun devir olarak belirmiş, devletin ekonomik ve siyasal yönden son derece karmaşık bir durumda olmasına karşın sanat normal, doğal gelişimini sürdürmüş, özellikle mimarî veriler olgun bir kişiliğe bürünmüştür. Egemen güçlerin «rekabetinin» bu gelişmeyi yöneten bir etken olduğu, sanatcının belki de zorlanarak kendini aşmaya çalıştığı da düşünülebilir.

1071 - 1308 yılları arasında Anadolu'nun büyük kısmını ellerinde tutmuş olan Selçuklu'lar da -her dönemde olduğu gibi- kendilerinden önce bu ülkede gelişen uygarlıklar ve onların sanat verileriyle haşır-neşir olmuşlar, çağımızda büyük önem kazanan eserlerini bu veriler üzerinde meydana getirmişlerdir.

Aslında mimari tarihinin her döneminde ve her bölgede, yapıyı tanımlayan, ona yönelinmesi gereken bir yer niteliği kazandıran taçkapıların belirlediği önyüz mimarisi, gereken önemli gelişimini sürdürmüştür. Anadolu yapı sanatları içinde konumuza giren dönemin eserlerinde de bu gelişim yine her yerde olduğu gibi önceki eserlerden esinlenerek sürmüştür.

Anadolu Selçuklu devri yapılarında önyüzün sürekli olarak belirlenmiş ve taçkapının dekorasyonun ağırlığını toplamış oluşu nedeniyle Türkistan -Uzgend eserleri arasında bir benzerlik aramasına gidilmiş ise de normal mimari gelişim içinde bunun kökünü Anadolu'da aramak herhalde daha doğru olacaktır.

Anadolu'da da Hitit devri Hilanilerine kadar inen (Zincirli, Alacahöyük, Alişar v.d.) bir önyüz geleneği aslında vardır. Zaman süreci içinde gelişimini sürdürerek, eski Yunan'dan Bizans'a kadar, verilmiş tüm büyük programlı yapılarda var olan bu durum Selçuklu devrinde de kendini göstermektedir. Özellikle Selçuklu devri eserlerinin, bütün etkilere karşın bir Anadolu-

lu yönü ve yüzü vardır ve Anadolu'da oluşan anıtlar için bu gelişimin kökenini Anadolu'da aramak gerektir. Türkler Anadolu'da yeni yapı teknikleri ortaya koymamışlar fakat var olanı büyük bir ustalıkla kullanan teknik bir ortam yaratmışlardır. Anıtsal mimari, Orta Asya ve İran'dan farklı olarak yine bölgenin eski geleneklerinin izinde gitmiş ve malzeme olarak taş kullanılmıştır. Devrin en önemli bezeme tekniğinin taş oymacılığı oluşu ve diğer islâm ülkelerinde bu oranda karşılaşılmayan taş dekorasyonun Anadolu'da Türk öncesi yapılarında kullanılmış bulunuşu da bu köken araştırmasında, Anadolu'lu yönün ağır bastığını ortaya koymaktadır. Yapıların özel noktalarını süsleyen bu dekorasyonun Anadolu Türk sanatına özgü nitelikleri vardır. Herşeyden önce motiflerin geldiği ülkeler olan Orta Asya ve İran'da taş malzeme ile dekorasyonun yaygın olmadığını hatırlamak gerekir. Onun için süsleme motifleri Anadolu'da yeni bir malzeme ile bir ölçüde de yerli taş ustalarının katkısıyla uygulandığında, malzemenin özelliklerine de bağlı olarak bir takım değişikliğe uğramıştır. Örneğin, 1180 M. tarihli Divriği Kale Camii taçkapısında taş, tuğla imişcesine ve tuğla dekorasyonun ilkelerine uyularak kullanılmış, hatta tuğla havası verebilmek amacıyla taşlar boyanmıştır. Bu uygulamanın erken döneme giren bu eserde görülüşü, gerçekte, Anadolu'da karşılaşılan taş malzemeyle tanışıklığın ve dönüşümün bir başlangıcıdır. Giderek yeni malzemeye ve yeni tekniğe tanışıklığın artması, Türk yapı sanatının Anadolu'lu geleneklere bağlanmasına yol açmış, yörenin karakteri, eseri çevresi içinde düşünmek ve değerlendirmek gereğini ortaya koymuştur. Konumuza giren Anadolu'nun Selçuklu dönemi eserlerine bu gözle bakılacak olursa; sürekli aşama içerisinde İslâm ve Türk motiflerin Anadolu geleneklerine ve yapı tekniklerine en iyi biçimde nasıl uygulandığı ve verilerin ne denli Anadolu'lu olduğu saptanacaktır. Bütün onüçüncü yüzyıl boyunca yapılmış eserlerin bir yapı proğramı, bir ana biçimi vardır. Bir dekoratif motifler repertuarı ve bunun çeşitli yorumlamaları sözkonusudur. Anadolu'da karşılaşılan» objelerle« hemen anlaşan, onları «temsil» eden «fikren» ve «madde» olarak devşiren yararcı, açık ve hoşgörücü bir anlayışın egemenliği göze çarpar. Bütünüyle Anadolu'lu anıtlar verildiği gibi, «Büyük Selçuklu üslûbu» nu sürdüren örnekler de yer yer görülmektedir. Denebilir ki, Türkler Anadolu'yu kendilerine yurt yaparken kendileri de bu yurdun malı olmuşlar, bazen getirdiklerini katıksız olarak gerçekleştirmiş, çoğunlukla Anadolu'lu eserler vermişlerdir[46].

Eserlerin diyagramları tek tek çıkarılıp karşılaştırılacak olunursa; esas itibariyle büyük bir benzerlik, hatta aynılık görülecektir. Bu durumda sanatcının Emir'in kuvveti, ısmarlaması ve kendi beğenisinden hareketle, ama daima kendi üslûbuna bağlı kalarak, kendini aşmak istediği yapıtlar meydana getirdiği önerilebilir.

Ortam bu iken; Ortaçağ Anadolu Türk yapı sanatının ilkelerini saptamak yolunda getirilen formüllere ve senteze yöresel özellikler yanı sıra toplumu, dolayısıyla sanatı yöneten güçlerin etkilerini de ulamak gerekmektedir. Kösedağ yenilgisini izleyen dönemde verilerin yoğunluğu, önceki eserlere kıyasla olgun eserler verilmesi her halde yöneticilerin ve sanatcının bu ısmarlamalar nedeniyle meydana getirdiği, kendini ve yapılmış bir başka anıtı aşma çabasının ürünü olarak yorumlanabilir.

Bu kendini aşma çabası sonucudur ki Anadolu'nun çeşitli yerlerinde deği-

46) Arık, M. Oluş. Anadolu'daki Mimari Tezyinatımızda «Arkaik» Karakter. Önasya, Sayı 72, Ankara, Ağustos 1971, S. 8, 9, 21.

şik özellikte anıtlar oluşturulmuştur. Yüzyılın ikinci yarısında önyüzleri bir tablo bütünlüğünde düşünülmüş olan ve «olgun» olarak nitelenen yapıtlar bu gelişim içerisindeki yerlerini almıştır. Bütünüyle her yeniliği benimseyen, ancak, uygularken sürekli olarak kendi ortamını, kendi din ve sosyal yapısını göz önüne alarak, bu yenilikleri büyük bir toleransla uygulayan bir sanatcı grubu, bunları« kabullenen» bir ortam ve «kabulü» sağlayan bir yönetici kadro söz konusudur. Bu ortamda, hem toplumdan hoşgörü hem de yöneticiden «teşvik» ya da zorlama gören sanatcı, önceki eserlerden, yöreden esinlenmiş, Emir'in ısmarlaması ve beğenisinden de hareketle, kendinde var olan sanat gücünü ortaya koymak olanağını bulmuştur. Yüzyıl boyunca, en olgun eserlerini devletin «bağlı» olduğu bir ortamda oluşturmuştur. Her ne kadar toplumun ekonomik sorunları kendine yetecek bir ölçüde çözümlenmiş, yöneticiler eski durumlarını korumuşsa da bu bağlılığın yeni etkiler doğuracağı gerçeği açıktır. Ancak bu etkiler daha önce de belirtildiği gibi, doğrudan doğruya bir biçimin yada motifin «taklidi» değil bir çeşit «adaptasyonudur».

Anadolu Türk Sanatı araştırmalarında öne sürülen; Orta Asya'da iken var olan, geliş yollarındaki uygarlıklardan alınan ve Anadolu'da bulunanların kompozisyonu yolundaki formüle Moğol istilâsı peşi sıra repertuara giren bir takım motiflerin katıldığı bir Anadolu Selçuklu sanatı sentezi ve bir Anadolu Selçuklu klasisizmi sözkonusu edilebilir.

Gerçi Orta Asya sanatlarının ilkeleri arkeolojik verilerin azlığı, yayın ve ilişki güçlüğü nedeniyle henüz kesinlikle saptanamamıştır, fakat ırk, dil ve din birliği olan sosyal bir grupun, sosyal ve dinsel seramonileri için yapıtları, bu yapıların belli plân ve biçim özellikleri yanısıra ilkeleri bulunması da gereklidir.

Gerçekten de Selçuklular Orta Asya'lı kültürlerine geliş yollarında gördüklerini ulamış, Anadolu'da bulduklarıyla hemen anlaşıp büyük bir hoşgörü ile uygulamasını, bunları en iyi biçimde birleştirmesini bilmiştir. İlhanlı olarak tanımlanan yapılarda sözü edilen detay yorumlarının da böyle bir uygulamanın ürünü olduğu düşünülebilir.

Camileri, medreseleri, türbeleri, tekke - zaviye, mescitleri, hamamları, saray, köşk ve köprüleri ve bunlardaki dekorasyonu ile onüçüncü yüzyıl Anadolu'su ve dolayısıyla Selçuklu devri sonraki dönemlerde bu ülkede eserler vermiş ve Anadolu Türk yapı sanatını klâsik devrine eriştirmiş olan Osmanoğullarına, onların büyük yapı ustası Koca Sinan'a ortam hazırlamıştır. «Üslûp» yönünden bir sınıflandırma genellikle kronolojinin Anadolunun çeşitli bölgelerinde biribiriyle karışmasına, girişmesine neden olmaktadır[47].

Genel olarak 12. yüzyılda mimari ve sanat alanındaki veriler çok sınırlıdır. Bu sırada Orta Anadolu ve Doğu Anadolu kimliği kesin olarak belirmemiş bir mimari denemeler devrini yaşamaktadır. Güney-Doğu Anadolu'da Artuklu ve öteki beyliklerin mimarisi, kimliği az çok belirli, Kuzey-Suriye ve Musul sanatı çevresine girmektedir. Doğu Anadolu'nun bazı bölgeleri, Azerbaycan ve batı İran sanat çevresinin, büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun son çağındaki «üslûbu» içinde yer alabilir.

13. yüzyılın başlarından itibaren Kayseri, Konya yöresi merkez olmak üzere Selçuklulara bağlı batı Anadolu bölgelerinde, yüzyıl sonlarına ve daha sonraları Karaman devrine kadar gelişimi izlenebilecek bir Orta-Anadolu Selçuklu«üslûbu» vardır. Yayılma alanı aynı yüzyılda Malatya, Sivas ve Amasya'ya uzanır. Eski Danişmend bölgesi, doğuda Saltuk oğulları ve Mengücek bölgesi ise daha değişik bir durum gösterir ki bu değişiklikleri, kalan eser-

lerde mimarlık ve mimari dekorasyonda izlemek olanağı vardır. XIII. yüzyılda gelişen, dekorasyondaki plâstik karakteriyle belirlenen bu kuzey-doğu üslûbunun XIV. yüzyıl ortalarına kadar devam ettiği ve Karaman ülkesini de bir ölçüde etkilediği görülmektedir[47].

Töresel uygulamalar dışında, sürekli olarak yeniliklere açık bir toplumun, sanat verilerinde de ortama uygun olarak, elbette bir takım değişiklikler olacaktır. Selçuklular Orta Asyalı ve İranlı geleneklerine, Anadolu'ya gelirken Azerbaycanlı gelenekleri ulamış, sonra da Anadolu'da gördüklerini kendi törelerini bozmadan en iyi biçimde uygulamasını bilmişlerdir. Buna kendi sanat düşünüşünde var olan yaratıcılığı, yenilikciği de katınca ortaya yepyeni bir sanat, Anadolu toprağında bugün de yaşayan ve Anadolu tarihine damgasını vurmuş olan Anadolu Selçuklu sanatı çıkmıştır.

Demek ki sanatçı, gördüğüne kendi gücünü, kendi yaratıcıtlığını katıp, kendi geleneklerinin ve dininin, toplumunun gereklerine uygun eserler verebilme çabasındadır. Elbette esin alacak ama yorum sûrekli olarak kendisinin olacaktır ve kendi toplumunun karakteri bu yorumu yöneten bir etken olarak sanatçıyı sınırlıyacaktır. Sanatçı, bu çerçeve içinde sanatını yürütebilecek, doğal olarak da öncekilerden esinlenecektir. Bunu Orta ve Önasya sanat gelenekleriyle de bağlamak gerekmektedir. Ama İslâm öncesi Asyanın dini yapılarıyla İslâm sonrası yapıları arasındaki biçim ilişkisi, dinsel tören gerekleri ve yorum biribirine taban tabana zıt olmasına karşın ne kadar var ise Türk öncesi Anadolu'su ile Türk Anadolu yapılarının ilintilerinin de o denli var olması gerektiği, yanısıra bölgenin karakteri, doğal çevre ve sosyo-ekonomik sorunlar da kabullenilmelidir.

Bu koşullar içerisinde sanatçının ana biçime bağlı kalmak koşuluyla «detay»da yoruma gittiği, aynı görevdeki yapıların çeşitli detay yorumlamalarıyla ve ancak detayda ayrıntı gösterdiği de bir gerçektir. Tüm yapılar için geçerli, gerekli olan öğeler, bir takım ayrıntıyla görev yerine getirmektedir. Belki bazılarının bezemesi az, bazılarınınki çoktur. Ama asıl olan ana biçime bağlılık ve ana görevi yerine getiren ögelerden ayrılmayıştır. Her medresenin yazlık ve kışlık dersanesi, hepsinin avlusu, hepsinin mescidi vardır. Üstelik görevde hiçbir eksiklikten söz edilemez ve tüm yapılar görev sahibi bölmelerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur.

Anadolu Selçuklu Sanatında biçim etkileriyle birtakım öğelerin görülüşü hiç bir zaman bir biçimi körükörüne «taklit» değil, onu kendi koşullarına biçimden yararlanarak uydurmak, «adapte etmek» tir. Yani biçimsel benzerlik ve alışveriş bir gerçek ama bunu gereksindiren, yorumlıyan ve «adapte» eden sürekli olarak fikirdir.

«Anıt ister çakılmış basit bir direk, dikilmiş bir taş kütlesi, ister bir ayak, obelisk veya kule olsun, aslında hep kendi başına bir kütle formudur. Göreceği iş anıtın şeklini de belirler. Uzaktan görülmesi mahiyeti icabındandır ve bu yüzden yukarıya doğru gelişir, kendine bir mekân tayin eder, etrafında bir mekân yaratır. Sınırlı veya sınırsız bir mekân merkezi olur. Anıt, bir yolun hedef noktasıdır ve bu yüzden mekân yaratan bir anlamı vardır. Sükûn halindeki merkez, katıksız varlığın ifadesi olan anıt, hareketlerin çıkış merkezi veya ona doğru gidip sükûna vardıkları yerdir. Bir dış görünüş olarak anıt bir kütledir ama bu cisim şekliyle bir mekân, bir iç mekân da birleşebilir. Dış şekli ve dış mekândaki özel durumuyla bir anıt bir şehrin veya sahanın sembolü,

47) Kuban Doğan, 100 surada Türkiye Sanatı Tarihi, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1970, S. 114 - 115.

48) Aynı eser, aynı sayfa.

belirtisi de olabilir»[49]. Anadolu Selçuklu çağı yapılarının anıtsal karakterde ve mimarî anlamdaki taçkapılarının simgelediği, döneme göre ve unsursuz yahut köşe kuleleri, yan dayanaklar, bezemeli pencere ve çeşmelerle unsurlanmış önyüzleri - bu özel durumlarıyla - iç mekânı belirlemek ve «davet edici» bir anlam verebilmek gereğini sanatcıya her zaman duyurmuştur. Başka bir deyişle sanatcı önyüzü tasarlarken bu önyüzün ardındaki yapıyı, onun görevini düşünmüş, önyüzü «hareketlerin çıkış noktası» veya «yönelip sükûna vardıkları yer» olarak önemle işlemiştir. Bu gereksinme sonucudur ki önyüz sürekli olarak önemsenmiş, bütün duvarları moloz taş örgülü olan yapılarda bile ya blok taşlarla örülmüş yahut perdahlı taşlarla kaplanmıştır. Giderek, yüzyılın özellikle ikinci yarısında bütün önyüzü dolanan silmeler ya da bordürlerle yan kanatlar çerçevelenerek taçkapı kütlesiyle bir bütünlük sağlanmış, tüm önyüz bir tablo imişcesine olgun bir kompozisyonda işlenmiştir.

Taç kapıların yarattığı çekici durum yanı sıra düzgün işçilikli önyüz duvarlarıyla ağır başlı bir hava belirmiş, dinsel tören gereklerinin, eğitimin, sosyal düzenin gereksindirdiği yapılara hep bu hava «hâkim» olmuştur. Hanların ise güven gereği daha sağlam, görev gereği daha büyük olmaları, medreselerle arada bir ayrıcalık yaratmıştır. Ancak bu ayrıcalık yalnızca boyutlarda olmuş, asıl olan önyüz fikri ve önyüzün uyandırması gereken etki hanlarda da durumunu korumuştur.

Önyüzü oluşturan öğelerin kompozisyona katkısı tam olanlarından taçkapılar, köşe kuleleri-dayanaklar, minareler, bezemeli pencere, çeşme ve nişler ilk bakışta göze çarpanlardır. Kornişler, çörtenler ve dendanların düzendeki yerleri ise ikinci planda kalmaktadır. Silueti etkilemelerine karşın dendanların az sayıda anıtta görülüşü bu elemanın ikinci plana düşmesine yol açmaktadır. Bazan, medreselerde türbe külahları, kubbe ve eyvan çıkıntılarının siluete katıldıkları görülmekteyse de önyüz düzenine tam bir katkıları olduğu öne sürülemez. Ard planda kalan bu elemanlar çoğunlukla gözlemcinin bakış açısına göre siluete girmekte, karşıdan bakıldığında önyüz görünümüne hemen hiçbir katkı getirmemektedir.

Ağırlık başlangıçta taçkapılara verilmişken, yüzyılın ortalarından itibaren çeşmelerin, nişlerin ve pencerelerin de önemsendiği, kompozisyona girdiği görülmektedir. Özellikle medreselerde minarenin kompozisyona katılması sanatcıyı bir denge aramasına itmiş, minarelerin yücelttiği kapı yapısıyla köşe kuleleri arasında bir denge sağlamak amacıyla berkitme kuleleri geniş bir ebzeme alanı durumuna gelmiştir. Hatta köşe kulelerinin üst kısımları bazan külah, bazan mukarnas sistemlerle ve yükseltilerek sonuçlandırılmıştır. (Resim : 1)

Taçkapıya yücelten minareler çini işcilikleri ve yücelikleriyle tüm önyüzü etkilemiş, bir denge kaygusu duyurmuş ve kompozisyonu dengeleyici bir öge olarak, kullanıldığı yapıyı belirlemiştir. Çifte minareli yapılarda köşe kulelerini gereksindirdiği gibi Akşehir Taş Medrese'de yatay hatlar arasında önyüze hareket getirmek ve bakışı yukarıya çekerek kendisi bir denge sağlayıcı eleman olarak da kullanılmıştır.

Her iki durumda da minare sanatcıyı düşündürmüş, kompozisyonda asıl olan denge gereğini duyurmuştur. Dolayısıyla minareler de diğer önyüz öğeleri gibi -kullanıldıkları yapıda- kompozisyonun değişmez bir parçası olmuş, kütlesi, yüksekliği ve gözlemciye etkisi nedeniyle ve yapının genel görünü-

49) Frey Dagobert, Mukayeseli Bir Sanat İlmini Temellendirme, İstanbul, 1955, S. 162.

müne katkılarıyla, cami ve mescidlerden gayrı medreselerde de önemle kullanılmıştır.

Pencere, çeşme, niş vd. öğelerle unsurlanmış olan yan kanatlar ise ağırlık noktası olan taçkapıya fonluk eden, onu değerlendiren yüzeyler olarak önyüz düzenindeki yerlerini almışlardır. Giderek daha olgun bir kompozisyona vardırılan tüm önyüzün en önemli öğelerinden biri oldukları da taçkapıyı değerlendirişleri yönünden önerilebilir.

Taçkapılar üzerinde yaptığımız geometrik çözümler bir geometrik sistemin ve orantının bütün önyüz için de geçerli olabileceğinin kanıtıdır. Önyüzün de taçkapı gibi bir düzene bağlı olduğu, taçkapının belki de bu düzen için birim alındığı, yan kanatlarla kapı kitlesi arasında birimin değişkenliğine göre bir oran da düşünülmelidir. Birtakım ayrıntılar dışında taçkapı ile yan kanatlar arasında, döneme göre değişen bir oranın varlığı yapılan çeşitli ölçmelerle saptanabilir. Bu oran değişikliği sürekli olarak taçkapı-yan kanatlar ilişkisinin her dönemde düşünüldüğünü, bu yolda bir prensibin var olduğunu kanıtlamaktadır.

Onikinci yüzyılın sonu ve onüçüncü yüzyılın başında, Alâaddin Keykubad'ın başa geçtiği (1220 M.) yılına kadartaçkapı genişliğinin tüm önyüze oranı (1/5) gibidir. Keykubad döneminde ise bu oran (1/4) olmakta, Moğol istilası peşi sıra değişikliğe uğrayıp, Sahib Atâ dönemi yapılarında (1/4,5 - 1/5) olarak görülmektedir. İlhanlı olarak tanımlanan dönemin yapılarında ise taçkapı genişliğinin önyüze oranı (1/3) olarak belirmektedir.

Keykubad çağında (1/4) olan oranın, peşinden gelen dönemde (1/4,5 - 1/5) olarak görülmesi herhalde yan kanatların bezemeli pencere, çeşme, niş ve köşe kuleleriyle genişlemiş olmasındandır. Bunun yanı sıra dolu kısımlarla boş yüzeylerin dengesini sağlamak amacıyla yapılan uygulamalar da bu oran değişikliğine neden olarak gösterilebilir. «Esas» olarak üç dönem için üç oran saptamak olanağı vardır.

Taçkapıya fonluk eden ve onu değerlendiren yan kanatlrain erken dönemde düz, unsursuz olarak görülmesine karşı yüzyılın ortalarında yoğunlaşan bir biçimde unsurlanması ve önem kazanması, anıtı tanımlayan, ona varılması gereken bir yer, bir hareket merkezi niteliği kazandıran önyüzlerin önemle işlenmesi ve bu çekici havayı gözlemci üzerinde yaratması amacıyla sanatcının yorumu olarak öne sürülebilir.

Gelişim, bütün yapılar için erken dönemde yalındığın, yüzyılın ortasından itibaren, yankanatlarda meydana gelen unsurlanma nedeniyle değişime uğraması şeklinde belirmiş, ancak camiler ve boyutları nedeniyle hanlar özel durumunu korumuştur.

Yüzyılın ortasından itibaren ve daha çok Erzurum, Sivas, Kayseri yöresi eserlerinde görülen çeşmeler, genellikle taçkapı çıkıntısının bir yanına yerleştirilmekte, çoğunlukla basit profilli silmelerin, dekoratif bordürlerin çerçevelediği bir nişle belirlenmektedir. Bazan kapı yapısının bütünü içinde de düşünülmüş, örneğin Konya Sahib Atâ Külliyesi cami taçkapısında minare kaidelerinin altında ve mimari anlamdaki kapı yapısıyla kaynamış bir biçimde yerleştirilmiştir.

Genellikle düz olan önyüz duvarlarında erken dönemlerde mazkal-pençere, yahut dikdörtgen çerçeveli, sivri kemerli pençereler görülmektedir. Bezemeli pençereler ve büyütülmüş boyutlardaki sivri kemerli dikdörtgen çerçeveli pençereler yüzyılın ikinci yarısında revaç bulmaktadır. Bu arada özellikle iki katlı medreselerde, üst kata açılan pencereler önyüz duvarlarında açıklıklarıyla ikinci çizgiyi sağlayarak ikinci kat nedeniyle yükselen yan ka-

natları hafifletmektedir. İstisna olarak taçkapılarda da çeşitli biçimde pencereler görülebilmektedir.

Benzemeli pencerelerin Anadolu Selçuklu devri önyüz işçiliğine taçkapının bir modeli imişcesine girmesi yanı sıra aynı anlamdaki nişlerin de yine yüzyılın ikinci yarısında önyüzü unsurlayan ve kompozisyonu dengeleyen elemanlar olarak girdikleri görülür. Ancak, pencere ve nişlerin kullanıldıkları yerler daha çok kent yapılarının önyüzleri olmuş, hanlarda sürekli olarak mazgal-pencereler kullanılmıştır.

Çoğunlukla şehir yapıları için söz konusu olan bu unsurlayıcı öğelerin erken dönemde mazgalvari, yahut sivri kemerli, küçük boyutlu iken yüzyılın ikinci yarısında büyüdüğü, zengin bir biçimde bezendiği, taçkapının bir modeli durumunda, ama bağımsızca önyüze yerleştirildiği görülmektedir. Genellikle taçkapının iki yanında yer alan pencereler diğer öğeler gözönüne alınmıyacak olursa simetrik bir durum gösterirler.

Genel görünümü etkilememekle beraber çörtenler de önyüzü meydana getiren ögeler arasında, bazan özel bir halde kendini göstermektedir. Karşıdan bakıldığında ne önyüzün genel görünümüne, ne programa, ne de sisteme katkısı bulunan çörtenler yalnızca figürlü oluşları ve bazan da büyük tutuluşlarıyla dikkati çekmektedir. Başlangıçta (U) biçimli olan çörtenler sonraları değişmiş, arslan, koç-koyun başı şekline bürünmüş, bu arada masal yaratıkları ve insan figürleri de kullanılmıştır.

Özellikle olgun olarak nitelenen dönemde tüm önyüze çerçevelik edişleri nedeniyle ve önyüzün bütünlüğünü sağlayışlarıyla silmeler, bordürler ve kornişler de önem kazanmakta, ancak kitle olarak değer ifade etmediklerinden ikinci planda kalmaktadırlar.

Duvar işçiliği dönem ayırıcı bir nitelik taşımamakta, yoğun olan moloz taş arası derzleme ve «akçe geçmez» tabir edilen blokaj duvar işçiliği her dönemde ve her yörede görülebilmektedir. Şehir yapıları için düzgün işçilikli (ince yonu) blokaj duvar, taşra yapıları için moloz taş örgüsü asıl olmaktadır. Ancak taşra yapısı olarak tanımlanan hanlardan çok büyük programlı olanlarında sürekli olarak ince yonu taşlar kullanılmıştır.

Dendanlar üstüne, bugüne kadar, verilerin azlığı nedeniyle, çözüm getirecek bir araştırma yapılmış değildir. Yapıların en çok dış etkilere açık ve yıkılması en kolay yerlerinde bulunan bu elemanlardan günümüze gelebileni pek azdir. Prensip olarak iki dendan arasının bir dendan genişliği kadar tutulduğu görülmekte, erken dönemde ve görevsel olanlarında boy 1.00 - 1.20 m. arasında değişmekte, enlerin ise 0.50 - 0.90 m. olduğu izlenmektedir. Olgun ve geç dönem eserlerinde daha çok dekoratif anlamda kullanılan dendanların üst kısımlarının sivrildiği, bazan da kolları kısa birer haç biçiminde, yahut dilimli olarak işlendiği görülmektedir. Özellikle hanlarda, korunmaya elverir olmaları nedeniyle yoğun olabilecekleri düşünülebilirse de örneklerin daha çok olgun dönem kent yapılarfında görülmesi, bu elemanın dekoratif anlamda da kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Bütün bu ögeler arasında; Özel bir yer olan ve tek başlarına yapıyı belirleyen taçkapıların ise genellikle önyüzün tam ortasına yerleştirilmiş ve cephe yüzeyine kıyasla az ya da çok bir çıkıntı ve girinti sağladıkları görülür. Kitleleriyle önyüz içinde dikkati çeken taçkapıların çıkıntılarla artan enleri, giriş kapılarının içine açıldığı ana nişlerin bir mekân kimliği kazanmalarına yol açmıştır. Genellikle geniş tutulmuş olan giriş kapıları ve ana nişlerin genişliklerine paralel olarak, önyüz bütününde; Taçkapı-önyüz dengelenmiş ve

bu denge bozulmamak üzere taçkapı boyları genellikle önyüz duvarının boyundan yüksek tutulmuştur.

Önyüz kompozisyonunda taçkapı, Ortaçağ Anadolu mimarlarının bütün ustalıklarını gösterdikleri, adeta yapıyı tanımlayan bir mimari anlam kazanmıştır. Bu anlamdaki kapı yapısını meydana getiren bütün unsurların bir programa, bir düzene bağlı olduğu gerçek ve bir tasarı ise bu tür anıtsal taçkapılar için gerektir.

Yaptığımız ölçme ve geometrik çözüm uygulamaları; geometrik dekorasyoda, çoğunlukla 3, 4, 5 birim kenarlı ve biri 57°, diğeri 33° olan dik açılı gönyeler kullanıldığını ortaya çıkarmıştır. Strüktürle elemanların dikine (yukarı) uygulamasında ise tasarıda ip çekme yöntemiyle kareler ve dörtgenler sağlanmış, pergel bu işte büyük bir önemle kullanılmıştır.

Taçkapılar üzerinde yaptığımız geometrik uygulamalar; enin (2), boyun (3) birim uzunlukta olduğunu, başka bir deyişle (2/3) oranının uygulandığını, bu yolla taçkapı yüzeyinin (6) kareye bölündüğünü ortaya çıkarmaktadır. Daima kapı yapısı aksının üzerinde olan kapı kemeri kilit taşı, mukarnas sistemin tepe noktası, yahut mukarnas çevre kemeri orta noktası yüzeyi karelere bölen çizgilerin kesişme noktalarına rastlamaktadır. Böylece taçkapı herbiri iki kare genişliğinde olan yatay üç bölmeye ayrılmakta, alttan itibaren birinci bölmeye kapı açıklığı, ikinci bölmeye mukarnas sistem yerleştirilmekte, çoğunlukla kitabenin bulunduğu üst bölme portale taşlık etmektedir.

Ölçülebilen taçkapı dış genişliğini (a) olarak alacak olursak; (a/2) kapı kemerinin kilit taşı üzerine ve çoğunlukla ortasına rastlayan, eşikten yüksekliği verecektir. Yine genişlik bilindiğine göre taçkapının yüksekliği de 5 - 15 cm. lik farklarla saptanabilir. Bunun için de (a/2×3=h) gibi bir formül öne sürülebilir.

Restorasyon ve restitüsyonlar konusunda bu hesapların, yöresel ve çağdaşı eserlerin taçkapıları da gözönüne alınarak bir esere yapılacak uygulamalara yardımcı olacağı inancındayız. Bu yolla, dıştan taçkapının üç yanını dolanan çerçeve bordürlerini tamamlamak ve mukarnas sistemin, yahut tonoz örtünün tepe noktasını 5 - 15 cm. lik oynamalarla saptamak olanağı ortaya çıkacaktır.

Özetle; Onüçüncü yüz yıl Anadolu'sunda bir Türk Mimarlığı vardır. Belli yapı prensipleri değiştirilmeden uygulanmış, sanatcılar yaratıcılıklarını mimarî dekorasyonda ortaya koymuşlar, konstrüktif yönden daima ana programa bağlı kalmışlardır. Başka ülkelerden gelen sanatcıların kendi memleketlerinin geleneklerine uygun olarak oluşturdukları gerçekleştirmeler dışta tutulacak olunursa bu durum hep böyledir. Devlet eliyle yürütülen «imarda» bile yöneticilerin «rekabeti», farklı bölgelerde farklı gelenekleri olan beyliklerin bulunuşu, Anadolu Selçuklu devri yapılarının çeşitlilik gösterişinin ana nedenidir. Dolayısıyla bir devlet «ekol»ünden de söz etmek herhalde sakıncalıdır. Görüşümüze göre; Anadolu Selçuklu devri yapıları bir etnik grupun, yahut söz sahibi bir Sultanlığın ekolüne bağlanmaktan çok, Anadolu'nun değişik bölgelerinde, değişik gelenekleri olan halkların biribirinden esinlenen ve karmaşık bir görünüm yansıtan «Onüçüncü Yüzyıl Anadolu Türk Sanatı» olarak adlandırılmalıdır.

Çalışmamız; günümüzde oldukça önemsenen bu dönem anıtlarının restorasyon ve restitüsyonları konusundaki çalışmalara katkıda bulunmayı ve birtakım ilkelerin varlığını ortaya koymayı amaçlayan bir başlangıçtır. Peşinden yapılacak her çözümün ve her yeni bulgunun ortaya konmaya çalışılan ilkeleri geliştirip, pekiştireceği inancındayız.

KATALOG :

Çalışmanın tamamlandığı 1972 yılı Mart ayına kadar yapılan toparlamalar sırasında, Anadolu'da (1308 M.) yılına kadar yapılmış, çeşitli türdeki (520) Türk ve İslâm eserinin varlığı saptanmış bunlardan % 30 a yakın bir kısmının ise var olmadığı görülmüştür.

Daha sora, geliştirilen çalışmalarla bu sayı - bugün - (1000) e ulaşmıştır.

Çoğunun - yalnızca - adlarına vakfiye ve kaynaklarda rastlanılan bu yapıların hemen yarısı ya yıkılarak ortadan kalkmış, yada büyük değişikliklere uğrayarak özelliklerini yitirmişlerdir. Bugün var olanların büyük bir bölümünden de; kiminin ya yalnızca temelleri, yada kaplaması dökülmüş duvar dolguları, kiminin yalnızca kapısı, kiminin yan duvarları, kiminin ise yalnızca yıkıntısı kalmıştır.

Bu yüzden, çalışma tamamlandığında, kataloğa ancak (63) yapı alınmış, her yapıdan sonra, yapıyla ilgili toplu yayın dizini verilmişti. Bu yazı için, bu (63) yapıdan bazıları seçilerek konulmuş, yayın dizini ise yazıdan çıkarılmıştır.

CAMİLER

1 — ALÂADDİN CAMİSİ-KONYA

Tarihi : 1116 - 1156 M. ve 617 H./ 1220 M.

Yaptıran : Keykâvus I. başlatmış, Keykubad tamamlatmış (S.K. Yetkin).

Yapan : Şamlı Havlan ve Ataluğ Ayaz (T.T. Rice)

Malzeme : Çeşitli.

Resim : 6.

Planı konusunda çeşitli fikirler öne sürülen ve üç dönemde yapıldığı iddia edilen Konya Alâaddin Camisinin bugün kapatılmış olan önyüzü ilginç bir durum göstermektedir. 1155 tarihli minberine bakılarak 1116 - 1156 arasında, Sultan Mesud zamanında yapılmış olduğu ve sonradan Alâaddin adını aldığı kabul edilen yapının tarihlemesi ve plan sorunları konumuza girmediği için burada ele alınmamış, kuzeye bakan önyüzü üzerinde durulmuştur. Kompozisyonu itibariyle çok serbest bir anlayışın hakim olduğu yapı önyüzünde biri ortaya yakın, diğeri sol köşede iki kapı, yan kanatlarda gelişi güzel serpiştirilmiş ve çeşitli biçimde nişler içine alınmış kitabeler yer almaktadır.

Cephenin en batısındaki kapının kuruluşu ve dekoratif nitelikleri daha geç dönemlerde yapılmış olduğunu belirtmekte, ortadaki kapının işlemez olmasından sonra açılmış olduğu, hatta cephenin camiye ait olmadığı yolunda fikirler bulunmaktadır.

Bu durumda yapı, önyüzü nedeniyle sınıflamamızdaki problematik yapılar grupuna girmektedir. Ancak, batı ucuna soradan açıldığı önerilen kapı gözününe alınmıyacak olursa, ortadaki tek taçkapısı ile bir önyüz belirmekte, kitabelerin caminin sonraki dönemlerde gördüğü onarımlar sırasında ve gelişi güzel bir şekilde yan kanatlara serpiştirilmiş olduğu akla gelmektedir.

İki renk taş işçiliği gösteren eyvan türü taçkapının üstte mevcut genişlikte ve iki renkli taşlardaki geometrik dekorasyonu tamamlayacak şekilde aşağıya kadar indiği de akla gelmektedir. Cephe yüzeyine kıyasla bir çıkıntı sağlamayan taçkapının iki yanındaki dayanaklar ve nişlerle unsurlanmış önyüz içerisinde taçkapının mevcut duvar üst seviyelerine göre biraz daha yükselebileceği de bir fikir olarak önerlilebilir. Önyüzün kesin olarak ardındaki yapı grubuyla bağlantı göstermemesi, nerede bittiğini bile belirlememekte, ancak önyüz duvarının maksura kubbenin bulunduğu bölümün kıble duvarıyla paralellik göstermesi bu önyüzün ca-

minin bu kısmına ait olabileceğini akla getirmektedir. Bu durumda kapı genişliğinin «muhtemel» önyüze oranının 1/4 civarında olabileceği de bir «ihtimal» olarak sözkonusu edilebilir.

2 — KALE CAMİSİ/DİVRİĞİ

Tarihi : 576 H./1180 M.

Yaptıran : Şahinşah bin Süleyman.

Yapan : Maragalı Piruz (?) un oğlu üstad Hasan (?)

Malzeme : Kesme ve moloz taş.

Resim : 7.

Uzunlamasına dikdörtgen planda üç nef gösteren cami Anadolu'nun en eski eserlerinden biridir.

Kuzeydeki dışa taşıntılı, yüzeysel dekorlu taçkapısı bir sivri kemer tarafından belirlenmekte, kapı açıklığı düz bir lento taşıyla kapatılmış bulunmaktadır.

Moloz taş örgülü, unsursuz önyüz duvarları içinde, genişliğe kıyasla çok enli tutulmuş olan taçkapının en önemli yanı şüphesizki taşın taçkapı kemerinde tuğla imişcesine kullanılmış oluşudur. Eni ile boyu arasında (6) kare sistemine uymayan bir orantısı olan taçkapının eyvan türü taçkapılar grubuna katılması uygundur.

Altıgen sütunçelerin desteklediği kemer içi düz bir yüzey halinde, kare biçimli taşlarla meydana getirilmiş ve geometrik motiflerle bezenmiştir. Kemer alınlıklarında da tuğla uygulamaya benzer bir dekorasyon izlenmektedir.

Bu erken dönem eserinin oranlar yönünden devrine ve malzemenin yeni uygulanışına paralel olarak Anadolu Selçukluları'nın diğer yapı ve taçkapılarına, dolayısıyla önyüz düzenlemesine uygunluk göstermeyişi yapılış tarihine bağlanabilir.

3 — SAHİB ATA KÜLLİYESİNDE CAMİ/KONYA

Tarihi : 656 H./1259 M.

Yaptıran : Sahib Ata Fahreddin Ali.

Yapan : Abdullah oğlu Keluk.

Malzeme : Kesme taş, minarede tuğla.

Resim : 8.

Bugün sadece minareli taçkapısı arta kalmış olan önyüzün ardındaki cami de büyük ölçüde yıkılmıştır.

Kuzeye bakan bu taçkapı, taşıdığı imza ve gösterdiği olgun kompozisyon yönünden oldukça önemlidir.

Mukarnas bir nişe sahip olan taçkapı, niş köşeliklerinde sütunceler, iki yanında mihrabiyeler bulunmaktadır. Yüzeysel dekorlu bordürlerin çerçevelediği taçkapının iki yanında, altta mukarnaslı iki çeşme ve üstte geometrik dekor arasında, mevcut minarenin alt kısmına rastlıyacak şekilde, sivri kemerli küçük açıklıklar bulunmaktadır.

Üst kısmı yıkık olan taçkapının büyük bir kompozisyon ve simetri anlayışıyla gerçekleştirilmiş olan yapımında, orijinalde, mevcut minarenin karşılığı bir minarenin daha bulunduğu ilk bakışta akla gelmektedir. Bu durumda, yivli gövdesi çinili olan minarenin alt yapısıyla karşı tarafın alt yapısının aynılığı da ikinci minarenin varlığına tanıklık etmekte, yapı sınıflamamızda, taçkapısı çifte minareli önyüz programına sahip eserler grupuna girmektedir.

Mevcut çifte minareli örnekler gözönüne alınarak taçkapının bütün önyüz içinde 1/3 gibi bir oranla yerleştirilmiş olduğu düşünülebilir.

4 — ULU CAMİ/NİKSAR

Tarihi : 540 H./1145 M.

Yaptıran : Çenepnizâde Hasan Bey (?) (Vakıflar Gen. Md. Arşivi)

Yapan : Bilinmiyor.

Malzeme : Kesme ve moloz taş.

Resim : 9.

Danişmendler tarafından yaptırıldığı ve bir söylentiye dayanılarak 540 H./1145 M. tarihinde yapıldığı kabul edilen cami uzunlamasına ve haçvari tonuzlarla örtülü, beş sahınlı bir plan göstermektedir.

Moloz taş örgülü duvarlar arasında, yapı aksına rastlıyacak şekilde düzenlenmiş olan taçkapı yüzeyde kalmakta ve geometrik dekorlu bordürlerce çerçevelenmektedir. Basık kapı kemeriyle çerçeve bordürleri arasındaki düğün yüzeyde bir kitabelik yer almakta, başka hiçbir özellik taşımayan taçkapı bu durumuyla Anadolu'daki diğer eserlerden ayrılmaktadır.

Geometrik çözüm ve sistem konusunda bir fikir vermeyen ve erken dönem karakteri gösteren taçkapı genişliğinin önyüze oranı, yine erken devirde görüldüğünü belirlediğimiz orana yaklaşık olarak ortaya çıkmaktadır.

1 — AFGUNU MEDRESESİ KAYSERİ

Devri : XIII. yy. ilk çeyreği.

Yaptıran : Belli değil.

Yapan : Bilinmiyor.

Malzeme : Kesme ve yer yer moloz taş.

Resim : 10.

Hayli harap durumdaki yapıda giriş eyvanı yanına rastlayan türbe, ana eyvan tonozu ve kare desektli revak kemerlerinden ana eyvan önüne rastlayan birer tanesi ayaktadır. Açık avlulu medreseler grupuna katılan yapı [50] çeşitli kereler çözümlenmeye çalışılmış, kalan izler değerlendirerek asıl durumunu gösterdiği önerilen plânlar çizilmiştir.[51]

Konumuza giren yönü hakkında ise gerek A. Kuran, gerek M. Sözen ve gerekse yapıyı daha önce görmüş olan A. Gabriel'in çizimleri ayrıntılar göstermektedir. Ancak planlar incelendiğinde; hepsinin dışa taşıntılı, basit bir taçkapıyı yapıya ve dönemine daha uygun gördükleri belirmektedir.

Değişiklik gösteren ve her üç planda değişik boyutlarda yerleştirilen kapı kitlesinin önce açıkladığımız «kapı genilşiği önyüz orantısı» na göre 1/5 gibi bir eni olması gerekmektedir.

Anadolu Selçuklu devri medreseleri içinde erken döneme tarihlenen bu yapıyı taçkapı - önyüz genişliği orantısı nedeniyle, tanımını yaptığımız birinci grupa kattık ve önceki araştırmacıların kitle yönünden getirdikleri, düz beden duvarları ortasında dışa taşan tek taçkapılı önyüz unsurlanışı nedeniyle vardıkları ortak fikre katılmağı uygun bulduk.

2 — BÜRUCİYE MEDRESESİ - SİVAS MEDRESELER

Tarihi : 670 H./1271 - 1272 (Kitabeye göre)

Yaptıran : Muzaffer Barucirdî.

Yapan : Muzaffer Bin Habitullah (T.T. Rice'a göre)

Malzeme : Kesme taş.

Resim : 11, 11 a.

Açık avlulu medreseler grupunda dört eyvan şemasının uygulandığı yapının önyüzü, aksiyal taçkapısı ve iki köşesindeki dairesel kesitli köşe kuleleriyle unsurlanmıştır. Girişin iki yanında yer alan kubbeli bölmelerin pencereleri de önyüzü unsurlayıcı ögeler olarak yer almaktadır.

---

50) Gabriel, A., Monuments Turcs D'Anatolie I, Paris 1931, S. 59, 60.

51) Kuran, A., Anadolu Medreseleri I, ODTÜ yay. 9, Ankara 1969, S. 67 vd. Sözen, M., Anadolu Medreseleri I, İTÜ Mim. Fak. yay., İst. 1970, S. 18 - 21.

Mukarnas kavsaralı bir nişin belirlediği, yüzeysel dekorlu taçkapıda plastisiteli rozetler dikkati çekmektedir. Taçkapı, «taçkapılarda geometrik çözüm ve sistem» başlıklı bölümde açıklanan kurallara uygun bir kuruluştadır.

Taçkapı genişliğinin önyüz genişliğine oranı da ilgili bölümde açıklanan ve nitelikleri belirlenen, yüzyılın son döneminde yapılmış eserler grupunun orantısını göstermekte, berkitme kulelerinin önyüz genişliğine katkısıyla 1/3,5 olan oran, kulelerin genişliğe katkısı gözönüne alınmıyacak olunursa, saptanan 1/3 oranına çok yakın bir ölçüde belirmektedir.

3 — ÇİFTE MİNARELİ MEDRESE - ERZURUM

Devri : XIII. yüzyılın sonu/689 H. - 1290 M. (M. Sözen'e göre)

Yaptıran : Padişah Hatun (A. Kuran'a göre)

Yapan : Bilinmiyor.

Malzeme : Kesme taş.

Resim : 12.

Yapı açık avlulu medreseler grupunda dört eyvanlı şemanın iki katlı bir uygulamasıdır. Gerek karakter, gerekse üslûbu nedeniyle olgun döneme girmektedir.

Ortada, yivli, iki, sırlı tuğla ve çinili minarenin yücelttiği, dışa taşıntılı taçkapı ve yanlarda tam köşelere rastlamayan, biraz içerde, yarım yuvarlak ve konik çatılı kuleler, mescide aydınlık sağlayan bir pencere ve diğer taraftaki çeşmeyle cephe kompozisyonu belirmektedir. Medrese bu özelliğiyle Sivas'ın Çifte minareli iki medresesi (Gök Medrese ve Çifte Minareli Medrese) ile paralellik göstermektedir. Berkitme kulelerinin içerlek olarak yer alışına yapının doğu kısmına kale surunun gelişi sebep gösterilmektedir.[52] Diğer taraftaki kule köşeye alınacak olsaydı kompozisyonda bir denge bozukluğu meydana gelecekti. Bu yüzden kuleler içeri çekilerek denge sağlanmasına gidilmiştir.

Çeşme pencereye kıyasla gerek dekor ve gerekse boyutlar itibariyle ağır basmakta, fakat pencere mukarnas kavsarasıyla dengeyi biraz olsun sağlamaktadır. Gerek unsurlanmış yan yüzler, gerek taçkapı ve gerekse köşe kuleleri, bağımsız bölmeler doğmasını engelliyecek şekilde olgun bir kompozisyon sağlamıştır. Ve bir ölçüde benzerlerine oranla yenilik getirmiştir.

Taçkapı önyüze kıyasla 1/3 gibi büyük bir orana, hacme ve dekora sahip olduğu için yan bölmeler - biteviye düz duvarlı olsaydı bu kısımları ezecek ve bu olgun bütün bozularak, parçalı bir görünüm yansıtacaktı. Her tarafı yoğun bir biçimde bezeli olsaydı, ister istemez yalın bırakılmış kuleler ve onların dayandığı yan kanatlar özelliklerini daha çok yitirecek, bağdaşma olanağı kalmayacaktı. Herşeye rağmen süslenecek yerler bellidir ve bunlarda noksan kalmış olan yerler de bilinmektdeir. Demekki diğer yalın kısımların yalınlıklarının sebebi yalnızca denge kaygısıdır. Bütün alanların tamamen doldurulmadığı taçkapıda dikkati çeken, yan kanatların altına konan kabartmalardır.

Niteliklerini belirttiğimiz eserin taçkapısında; açıkladığımız geometrik sistem uygulandığı gibi, yüzyılın sonlarında görüldüğünü belirttiğimiz 1/3 taçkapı - önyüz genişliği orantısı da görülmektedir.

4 — ÇİFTE MİNARELİ MEDRESE / SİVAS

Tarihi : 670 H./1271 M. (Kitabeden)

Yaptıran : Sahib Şemseddin Cüveynî

52) Sözen, M., Anadolu Medreseleri I, ITÜ yay. 10 - a, İst. 1970, S. 65.

Yapan : Konya'lı Kaluyan yahut Abdullah oğlu Keluk (!).

Malzeme : Kesme Taş

Resim : 13.

Bu gün yalnız önyüzü ayakta bulunan medresenin taçkapısı fazla çıkıntılı olmamakla beraber boyutlarıyla ilk bakışta dikkati çekmektedir. Aynı ildeki Gök Medrese ve Erzurum Çifte Minareli Medrese ile yakın benzerlikler gösteren yapının iki katlı olduğu önerilmektedir.[53]

Önyüz, ortadaki çifte minareli taçkapı, iki yandaki berkitme kuleleri ve taçkapıyla kuleler arasında yer alan bezemeli pencerelerle kompoze edilmiştir. Pencereler yerleştirilirken bir simetri aranmamış, girişin solundaki doğu yan kanadına üç, diğer kanada iki pencere açılmıştır.

Kuleler oluklu gövdeleri, konsollu çıkıntıları ve işlemeli şeritleriyle kompozisyonda dengeyi sağlayan unsurlar olarak belirmektedir. İki yanda yer alan pençerelerin dekorasyonu da yine aynı dengesel durumu sağlıyacak şekilde düzenlenmiştir.

Doğu yöndeki kulenin hemen yanında yer alan pencerenin Konya İncere Minareli Medrese taçkapısına olan benzerliği yönünden bu eser mimar Keluk bin Abdullah'a bağlanmaktadır.

Önyüz düzeni bütünüyle yorumlanacak olursa; olgun, pekişmiş bir mimari anlayış yanısıra aynı şeyi tekrardan kaçınan bir süslemeciliğin egemen olduğu görülür.[54] Bu tür bir düşünce ve uygulama bizi hareketli, canlı, ışık - gölge olanaklarını kuvvetle ortaya koyan bir cepheye ulaştırmaktadır.[55] Taşın yanısıra sırlı tuğla ve çinilerle bezeli minareler bu olgun kompozisyonu renklendirmiştir.

Yapı bugünkü durumuyla 1/3 taçkapı - önyüz genişliği orantısı göstermekte, taç kapı belirttiğimiz geometrik sisteme uygun bir düzen ortaya koymaktadır.

5 — GÖK MEDRESE / SİVAS

Tarihi : 670 H./1271 M. (Kitabeden)

Yaptıran : Sahib Atâ Fahreddin Ali

Yapan : Konyalı Kaluyan.

Malzeme : Kesme taş ve mermer.

Resim : 14.

Medrese açık avlulu grupda dört eyvan şemasının bir uygulamasıdır. Minarelerin yücelttiği taçkapının iki yanında, içe açıklık sağlayan mermer ve mukarnas kavsaralı iki pencere bulunmaktadır. Yan kanatların ortalarında değil taçkapıya yakın olarak yer alan pencerelerle doğu yönünde yer alan üç lüleli çeşme ve köşelerde, yukarı kısımlarında değişik, yüklü bezeme sisteminin denendiği berkitme kuleleri önyüzü unsurlamaktadır.

Sahib Atâ yapılarının çoğunda görülen çeşme burada da yer almakta, üç dilimli kemeri, üstündeki iki satırlık yazıtı ve üç yönü dolanan geometrik bordürüyle bu çeşme bir bakıma cepheye zenginlik vermekte, fakat simetriyi bozmaktadır. Oysa Konya Sahib Atâ Külliyesi cami taçkapısında çeşmeler portalin iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiştir.

Plastik sanatın «şahaserlerinden» olan taçkapıda, mermer malzeme nedeniyle ışık - gölge değerleri genel görünüme katkıda bulunmaktadır. Masif bir görünüm yansıtan plastik dekorlu kulelerin taçkapı bezemesiyle denge sağlamak amacıyla dekore edildiği düşünülebilir. Ayrıca sırlı tuğla ve çini işçilikli

53) Kuran, A., Anadolu Medreseleri I ODTÜ yay. 9, Ank. 1969, S. 116.

54) Sözen, M., Anadolu Medreseleri I. İTU yay. 10 - a, İst. 1970, S. 60.

55) Sözen, M., Anadolu Medreseleri I, İTÜ yay. 10 - a, İst. 1970, S. 60.

minarelerle de bu berkitme kuleleri arasında bir denge aramasına gidildiği önerilebilir. Minare kaidelerinin orjinalde çini ve sırlı tuğlalarla bezeli olduğu anlaşılmakta, altta yer alan daire kompozisyondan gayrı günümüze gelebilen bir ögeden yoksun oluşumuz, orijinal dekoru saptamağa olanak bırakmamaktadır.

Taçkapıyı dış şeritlerden sonra üç yönden dönen bitkisel ve geometrik dekorlu bordürler çerçevelemekte, portal tepeliği haç formlu dendanlarla son bulmaktadır. Motif olarak, taçkapı üzerinde iki tanesi halen mevcut olan bu dendanları kapı çıkıntısı üzerinde olduğu gibi yan kanatlar için de düşünmek, berkitme kuleleri üzerinde de daha sivri, konik biçimli külahlar düşünmek restitüsyon yönünden doğru olur kanısındayız.

Mukarnas sistemin büyük tutulması nedeniyle öne sürdüğümüz geometrik sistem bu eserde söz konusu olmamakta, ancak, taçkapı önyüz genişliği orantısı, devrine uygun olarak, 1/3 olarak belirmektedir.

6 — HÜSEYİN GAZİ MEDRESESİ / ALACA

Devri : XIII. yüzyılın ortaları (A. Kuran'a göre)

Yaptıran : Belli değil

Yapan : Bilinmiyor.

Malzeme : Kesme ve moloz taş, mermer.

Resim : 15, 15a.

Bütünüyle harap durumdaki yapı bugün mevcut kısımlarıyla iki eyvana sahiptir ve açık avlulu grupa katılmaktadır. A. Kuran'ın biribirine geçme iki bölüm halinde düzenlenmiş bir yapı olarak nitelediği eser önyüzü yönünden ilginç bir durum yansıtır.[56] Doğuya bakan önyüz de ikili bir görünüm yansıtmakta, dışa taşıntılı taçkapının sağ yan kanadı ortada dışa taşmakta, düz beden duvarı bu kanada açılan üç pencere ile unsurlanmaktadır. Taçkapının sol yan kanadı bir hayli içerlek tutulmuş ve kademelendirilerek iki bölüm teşkil olunmuş, her bölüme birer pencere açılmıştır.

Genel önyüz düzeninde taçkapının bu ikili görünüme rağmen ortada yer aldığı ve önyüzün tümü için düşünüldüğü görülmektedir. 4.80 m. genişliğindeki mermer taçkapıyı basit bir bordür çerçeveler. Kapı nişi derin ve kavsarası altı sıra mukarnas dolguludur. Mukarnas sistemin altında, üzerinde yazı bulunmayan siyah bir mermer kitabe levhası, levhanın yanlarında oymalı iki kabara bulunmaktadır. Üstünde ucu yukarı kalkık bir kemer bulunan kapının sövesi bir beyaz, bir siyah olmak üzere mermerden ve geçmeli olarak yapılmıştır. Kapı hüscresinin yanlarında mukarnaslı mihrabiyeler, kapı nişinin köşelerinde süs kolonları yer almaktadır.

Taçkapı, mukarnas sistemin büyük tutulmuş olması nedeniyle geometrik çözümlememize uymamakta, bulunduğu yüzeyle 1/5 gibi bir orantı göstermektedir.

7 — İNCE MİNARELİ MEDRESE / KONYA

Tarihi : 656 H./1258 M.

Yaptıran : Sahib Ata Fahreddin Ali.

Yapan : Abdullah oğlu Keluk.

Malzeme : Önyüzde kesme taş.

Resim : 16.

Kapalı avlulu grupta iki eyvanlı şemanın uygulandığı medrese değişik yapı elemanları yanı sıra kompleks bir durum yansıtan önyüzü ile de dikkati çekmektedir.

Bugün yalnız taçkapısı ve birinci şerefeye kadar minaresi ayakta bulu-

56) Kuran, A. Anadolu Medreseleri I. ODTÜ yay. 9, Ankara 1969, S. 78.

nan yapının son derece kaynaşmış önyüz kompozisyonu ve silueti hakkında birkaç eski fotograftan bilgi edinebilmekteyiz. Bunlara göre; Keluk bin Abdullah'ın yaptığı eser, medrese önyüzü, minare ve mescidin son cemaat yerinin iyi bir şekilde bağdaştırıldığı, olgun bir önyüz kompozisyonuna sahiptir. İki şerefeli olan minare, mescid nedeniyle enine bir gelişme gösteren önyüzde meydana gelen yataylığı, ince, uzun görünümüyle bakışı yukarı çekerek gidermekte ve denge sağlamaktadır.

Eski fotoğraflarına dayanarak olgun bir önyüz kompozisyonuna sahip olduğu önerilen medresenin taçkapısı açıklanan geometrik düzeni göstermekte, mescidin genişliğe katkısı gözönüne alınmıyacak olunursa, taçkapı genişliğinin medrese önyüzüne oranı 1/3,5 olarak belirmektedir.

8 — SERACEDDİN (KÜÇÜK HUAND) MEDRESESİ / KAYSERİ

Tarihi : 636 H./1238 M.

Yaptıran : Kayseri Emiri Seraceddin el Bedr.

Yapan : Bilinmiyor.

Malzeme : Kesme taş.

Resim : 17.

Bütünüyle dikdörtgen plandaki yapı açık avlulu medreseler grubunda, dört eyvan şemasının değişik bir uygulamasıdır.

Kesme taşlarla örülü önyüzde, dışarıda kalmış bir eyvan görünümüne sahip kapı yapısı, kitlesiyle yan kanatları etkisiz bırakmaktadır. Bu giriş eyvanı, yahut eyvan türü portalde tek dekoratif unsur basık kemerli kapı açıklığı üzerindeki dört satırlık kitabedir.

Kapı yapısı yönünden ilginç bir durum gösteren medresenin üst kısmını yakın zamana kadar dendanlar çevrelemekteydi. Bu durumuyla bir kale görünümü yansıtan yapının; taçkapı - önyüz oranında olduğu gibi geometrik çözüm konusunda da getirdiğimiz çözümlere uygun olmayışı nedeniyle, sınıflamamızda belirlediğimiz problematik yapılar grupuna katılması uygun bulunmuştur.

KOMPLEKS YAPILAR

1 — HACI KILIÇ MEDRESESİ - CAMİSİ/KAYSERİ

Tarihi : 647 H./1249 - 1250 M.

Yaptıran : Tuslu Ali oğlu Abul Kasım

Yapan : Bilinmiyor.

Malzeme : Kesme taş.

Resim : 18.

Açık avlulu medreseler grubunda iki eyvanlı şemanın uygulandığı medrese aynı adlı cami ile bitişiktir. Orjinalde bu ikili yapı kompozisyonuna bağlı birde hanın var olduğu ve yakın tarihlerde yıkıldığı gözönüne alınacak olursa, Anadolu Selçuklu döneminin en ilginç önyüz kompozisyona sahip yapısı bu külliyedir denebilir.

Şimdiki durumda cami ile birlikte iki taçkapıya sahip bulunan komplekste, medrese bir bakıma caminin avlusu gibi durmaktadır ve medreseyle cami organik bir bütün teşkil etmektedir. Caminin köşesinde yer alan silindirik berkitme kulesinden itibaren; pencere, caminin minareli portali ve medrese portali önyüz kompozisyonunu sağlayan öğeler olarak belirmektedir.

Birçok onarım görmüş oluşu nedeniyle kapılar arasındaki kanatlar, orijinal durumları hakkında fikir vermekten uzaktır. Cami kapısına sonradan eklenen minareyle önyüzün dengesi kitle yönünden bozulmuştur.

Taçkapıların ikisinde de açıklanan geometrik sistem uygulanabilmekte, yapılar tek tek gözönüne alınacak olunursa 1/4 lük oranlar ortaya çıkmaktadır.

2 — ULU CAMİ - DARÜŞŞİFA / DİVRİĞİ

Tarih : 626 H./1228 M .
Yaptıran : Süleyman Şah oğlu Ahmed Şah.
Yapan : Ahlatlı Hurrem Şah (Cami), Hor - Şah Ahmet Çelebi (Şifahane).
Malzeme : Kesme taş.
Resim : 19, 19a, 19b, 19c.

Anadolu Türk yapı sanatının en önemli eseri belki de cami ve şifahanenin organik bir bütün halinde verildiği bu komplekstir. Büyük bir simetri anlayışı her iki ünitenin planlarında kendini göstermekte, örtü sistemleri dışında bütün öğeler için bu simetri söz konusu olmaktadır. Eser ve Taçkapıları çeşitli kereler incelenmiştir. Ancak, bütünüyle kesme taş malzemenin kullanıldığı yapıda darüşşifanın kuzey yanı hariç diğer üç yüz başlıbaşına değer ifade etmekte ve tek tek düşünüldüklerinde gerek dekorları, gerekse yan kanatlarıyla her taçkapı bir değerlendiren unsur olarak belirmektedir.

İki katlı şifahane kısmının plastik dekorlu taçkapısı bu kısmın bütünü içinde geniş ve yüksek tutulmuş oluşuyla caminin bu yüze rastlayan yüzeysel dekorlu taçkapısı yanında birden belirmekte ve bu yüzdeki dışa taşıntılı iki taçkapı birisinin plastik, diğerinin yüzeysel dekoruyla bir denge sağlamaktadır. Bütün oranların ve kuralların dışında düşünülmüş ve gerçekleştirilmiş olan taçkapılarıyla bu batı cephesinde taçkapı çıkıntılarının yanlarının da bezeme alanına katıldıkları görülür.

Taçkapılar arasında kalan yüzeyler düzgün kesme taşlarla örülü olup şifahane kısmında iki, camiye rastlayan yanda iki sıradaki dörder pencereyle unsurlanmakta, üstteki pencereler profilli mazgal - pencere niteliğinde belirmektedir. Caminin bu yüze rastlayan kapısı tek başına düşünülecek olursa, önyüzün genişliğine kıyasla 1/6 ya yakın bir yer kaplamakta, iki yanındaki zarif iki dayanak ve üst kısımlarda yer alan üçer çörtenle yan kanatların kompozisyonu tamamlanmaktadır.

Yapının kuzey - doğu köşesinde yer alan minare sonradan elips bir destekleme sistemiyle, kaide altında genişlemiş ve bu yüzden yapının bu yöndeki görünümü büyük ölçüde bozulmuştur.

Caminin kuzey cephesinde yer alan dışa taşıntılı ve plastik dekorasyonlu taçkapının da yan yüzleri profilasyon nedeniyle bezeme sahasına katılmış bulunmakta, bu kapı esas itibariyle (6) kare ilkesine uygun bir durum göstermektedir.

Kapının yan kanatları düz olarak uzanmakta, taçkapı tek başına camiyi ve girişini temsil etmektedir. Önyüze olan orantısı yönünden ise ancak yüzyılın sonunda, 1270 lerden itibaren görülen 1/3 oranıyla olgun dönem eserlerinden yarım yüzyıl önce meydana getirilmiş bir gerçekleştirme olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapının doğu yönünde ise, cephenin ortasına yakın bir yere yerleştirilmiş olan yüzeysel dekorlu dördüncü kapı yer almaktadır. Eserin yeri gereği caminin ikinci katında bulunması gereken hünkâr mahfeline açılan bu kapı XIX. yüzyılda gördüğü onarım sonucu pencere haline getirilmiştir.

Bütünüyle Anadolu Selçuklu devri yapılarının en olgunu alarak nitelenen ve kendisine çeşitli adlar, vasıflar verilen bu eserin detay araştırmaları ve diğer sorunları çeşitli kereler araştırma konusu olduğundan ve konu taçkapıların önyüz içerisinde değerlendirilmesini amaçladığından detaya inilmemiş, taçkapıların bulundukları yüzey ve düzen yönünden, belirttikleri sözkonusu edilmiştir.

Özetle; doğu yönünde tek taçkapının unsurladığı bir düzen, batıda darüşşifa ve caminin kapılarının ortaklaşa değerlendirdikleri bir önyüz kompozisyonu esastır. Kuzey cephede ise geometrik çözüm ve sisteme de uyabilecek taçkapının, yüzyılın sonlarında görlen ve olgun olarak nitelenen eserlerdeki en paralel bir oranla yerleştirilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır.

Öncesi ve sonrası bulunmayan bu eserin önyüzlerinde bütün etkiyi yapan taçkapılardır. Bu yüzden detay yorumlamasına ve oran aramasına gidilmediği de düşünülebiilr. Aslında dolu yüzeyler boş yüzeyleri büyük ölçüde etkisiz kılmakta, dolayısıyla taçkapılar kompozisyondaki dengeyi zaten sağlamış bulunmaktadır.

HANLAR

1 — AK HAN/GONCALI

Tarihi : 651 H./1253 M. (Kitabeye göre)

Yaptıran : Abdullah oğlu Karasungur.

Yapan : Belli değil.

Malzeme : Kesme taş.

Resim : 20.

Kapalı kısmı ve avlusuyla iki bölümden oluşan hanın avlu kısmı kapalı kısmından geniş tutulmuş, yapı aksında yer alan taçkapı önyüzün sol yanına doğru biraz kaymıştır.

Silindirik köşe kuleleriyle taçkapı arasındaki yan kanatlar kesme taşlarla örülmüş, yüzeyde hiç bir unsurlayıcı öğeye yer verilmemiştir.

Eyvan türü taçkapının çerçeve bordürlerinde geometrik dekor uygulanmış, köşelerinde sütuncelerin yer aldığı kapı nişinin iki yanına birer mihrabiye açılmıştır. İki renkli geçme taşlarla kurulu bulunan basık kemerli kapı açıklığının üzerinde kitabe yer almakta, kavsara çevre kemeri köşeliklerinde birer kabara bulunmaktadır.

Köşe kulelerinin de genişliğe katkısıyla 1/5 e yakın bir oranda karşımıza çıkan taçkapı - önyüz genişliği orantısına rağmen, özellikle, eyvan türü diye tanımlanan taçkapılı hanların çoğunda olduğu gibi bu eser için de getirilen geometrik çözüm ve sistem uygulanamamaktadır.

2 — CACA BEY (KESİKKÖPRÜ) HANI/KIRŞEHİR - AKSARAY

Tarihi : 667 H./1268 M. (Kitabe)

Yaptıran : Caca Bey oğlu Nureddin.

Yapan : Bilinmiyor.

Malzeme : Kesme taş.

Resim : 21.

İki bölüm halinde düzenlenmiş hanın avlulu kısmı geniş olarak gerçekleştirilmiş, dolayısıyla yanda olan önyüzde ikili bir görünüm meydana gelmiştir. Taçkapının bulunduğu, avlu kısmının önyüzü, kapalı kısmın ikinci planda kalışı nedeniyle bütün ağırlığı üzerinde toplamakta eyvan türü taçkapı ve köşelerde yer alan kare dayanaklar önyüzü unsurlamaktadır. Bu yönden Ağzıakra Han cephesini hatırlatmakta, ancak Ağzıkara Handa görülen mukarnaslı taçkapı yerine burada eyvan türü bir kapı yer almaktadır. Üstelik avlu kısmı da daha küçük tutulmuştur. Asıl taçkapı bugün kapı kemerinin biraz üzerine kadar ayakta bulunmakta ve kemerin üzerinde yer alan çerçeveli kısımdan yukarısının nasıl olabileceği konusunda fikir vermemektedir. Bütün bunlara rağmen taçkapının eyvan türü diye tanımlanan gruba katılabileceği de kalan izlerden anlaşılmaktadır.

Geometrik çözüm konusunda çok harab olduğu için fikir önermekten kaçınılan taçkapı, önyüze kıyasla 1/3 orantısı göstermektedir.

3 — EĞRET HAN/AFYON - KÜTAHYA

Tarihi : 660 H./1267 M. (K. Erdmann'a göre)

Yaptıran : Bilinmiyor.

Yapan : Belli değil.

Malzeme : Kesme taş.

Resim : 22.

Dikdörtgen plandaki han avlusuzdur, kalın kesme taş duvarlarla çevrilmiş, kalın payelerin ve kuvvetli kemerlerin taşındığı tonozlu bir örtü sistemi ile kapatılmıştır.

Batı yönünde, dışa taşıntılı portal, cephede hareketi sağlamaktadır. Kesme taş kaide üzerinde, devşirme sütun demetleri ile süslenmiş olan portal, Selçuklu hanlarında görülegelen geometrik desenler ve stalaktit nişler yerine yalnızca bir sivri kemer konularak belirlenmiştir. Niş kemeri köşe dolguları, portal köşelerindeki sütun demetleriyle profiller meydana getirmektedir. Giriş kapısı sivri kemerli ve çift kanatlıdır. Kapı kemerinin aynasında iki sütun ve impost başlıklarla ayrılmış kitabelik bulunmaktedir. Han plânı, (T) formunda iki sıra paye ile üç nefe ayrılmakta, payeler arası enine ve boyuna olmak üzere sivri, kesme taş kemerlerle birleştirilmektedir. Boydan boya uzanan beşik tonozlar moloz taştan yapılmış ve kemerlerle desteklenmiştir. Üç nef teşkil eden iç bölünmede orta nef yanlardakilerden daha geniş tutulmuş, iç mekân sadece kuzeyde, birinci ve üçüncü bölmelere açılan mazgalvarî pencerelerle aydınlatılmıştır.

Taçkapının önyüz genişliğine oranı 1/3 olarak belirmekte, geometrik sisteme uymamaktadır.

4 — MAHPERİ HATUN (PAZAR) HANI/TOKAT - ZİLE

Tarihi : 636 H./1238 - 1239 M. (K. Erdmann).

Yaptıran : Valide Sultan Melike Mahperi Hatun.

Yapan : Bilinmiyor.

Malzeme : Kesme taş.

Resim : 23.

İki bölüm halinde düzenlenmiş olan han, düzgün işçilikli kesme taşlarla kurulmuştur. Cephenin iki köşesinde sekizgen, masif dayanaklar yer almakta. eyvan türü taçkapısı ve taçkapının sağında yer alan çeşme önyüzü unsurlamaktadır.

Dekorasyonlu bir sivri kemerin belirlediği yüzeysel dekorlu taçkapıda. kapı nişinin köşeliklerine birer sütunce ve iki yanına birer mihrabiye yerleştirilmiştir. Bütün bu elemanlar arasında üzerinde kitabelik bulunan basık kemerli kapı açıklığı yer almakta, bir sıra geometrik dekorlu bordür ve düz silmeler dıştan, taçkapıyı çerçevelemektedir. Üst kısmı yıkık olan taçkapının, kapı açıklığı kadar daha yükselebileceği akla gelmektedir.

Düzgün kesme taşların akça geçmez tarzda yerleştirildiği yan kanatlardan, kapı sağına rastlayanda sivri bir kemerin belirlediği çeşme, önyüzü unsurlayışıyla dikkati çekmekte, ancak, yüzeyselliği nedeniyle önyüzün genel görünümüne bir kitle - etki getirmemektedir. Köşe dayanakları arasında tek portalli önyüz programı gösteren yapıda taçkapı genişliğinin 1/5 e yakın bir oranda yerleştirildiği izlenmektedir.

5 — SULTAN HAN/KONYA - AKSARAY

Tarih : 626 H./1229 M.

Yaptıran : Alâaddin Keykubad.

Yapan : Bilinmiyor.

Malzeme : Kesme taş.

Resim : 24.

İki bölüm halinde, avlusu kapalı kısmından geniş olarak düzenlenmiş olan hanın 677 H./1278 M. yılında Vali Seraceddin Ahmed bin el Hasan tarafından onartıldığı kitabesinden anlaşılmaktadır. Boyutları itibariyle Anadolu'nun hemen en büyük hanı olan bu yapının önyüzü; mukarnaslı taçkapısı, köşelerdeki kare berkitme kuleleri ve yan kanatlardaki yivli dayanaklarla unsurlanmıştır.

Yüzeysel dekorlu taçkapının üst kısmı kavsara çevre kemerinden itibaren yıkıktır. Yapılan çeşitli ölçmeler mukarnas kavsaralı nişe sahip bu taçkapının (6) kare esasına göre kurulmuş olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Kapı nişinin iki yanında mihrabiyeler, niş köşelerinde sütunceler bulunmakta, kapı açıklığı basık bir kemerle belirmektedir.

Yan kanatlarda, üç silindirik dilimli dayanaklar yer almakta, köşe kuleleri ve bu dayanaklar dışında önyüzü unsurlayan ögelerle karşılaşılmamaktadır.

Önyüz genişliğine kıyasla 1/5 orantısı gösteren taçkapının, Vakıflar Genel Müdürlüğünce yürütülen onarımında; kazı sonucu çıkan taçkapı üst kısım korniş taşlarına ve (6) kare esasına dayanılarak tamamlanması uygun görülmüş bulunmaktadır.

6 — SULTAN HAN (TUZHİSAR) / KAYSERİ - SİVAS

Tarihi : 634 H./1236 M.

Yaptıran : Alâaddin Keykubad.

Yapan : Bilinmiyor

Malzeme : Kesme taş.

Resim : 25.

Geniş tutulmuş açık avlulu önmekân ve kapalı kışlık kısımdan kurulu olan han tamamen blok taşlarla yapılmıştır.

Bugün üst kısmı yıkık durumda olan taçkapının iki yanında ve taçkapıya adeta çerçevelik eder durumda, sütun demetleri biçimindeki birer dayanak, taşıntı yapmayan taçkapıyı belirlemektedir.

Köşelerde ise sekizgen yıldız kesitli köşe kuleleri önyüz kompozisyonunu tamamlamaktadır. Önce de belirlendiği gibi yüzeysel tutulmuş taçkapı onarılmakta olup, zengin dekorasyonlu olduğuna işaret eden elemanlar korunmağa çalışılmaktadır. Üst kısmı yıkık olan mukarnaslı nişin iki yanında mihrabiyeler, niş köşeliklerinde sütunceler yer almaktadır. Basık kemerli kapı açıklığı yüksekliğiyle taçkapı eni arasında (6) kare bağıntısına uygun bir şekilde boyut benzerliği vardır. Aynı boyut plan veren ve tepe noktası tesbit edilebilecek durumda olan mukarnas sistem için de sözkonusudur. Bu durumda, geometrik sisteme ve kalan elemanlara dayanarak taçkapıyı yükseltmek ve tamamlamak olanağı vardır.

Taçkapı, yanlarındaki dayanaklarla birlikte, bütün önyüz içinde 1/3 e yaklaşan kapı yapısı - önyüz orantısı, dayanaklar gözönüne alınmazsa 1/6 ya yaklaşmaktadır. Bu durumda, taşıntı yapmayan taçkapının geniş önyüz içinde değerini yitirebileceği ve etkisiz kalacağı düşünülerek sütun demetleri halindeki dayanakların denge sağlayıcı bir eleman olarak kullanıldıkları önerilebilir.

7 — ŞARAPSA HAN / ANTALYA - ALANYA

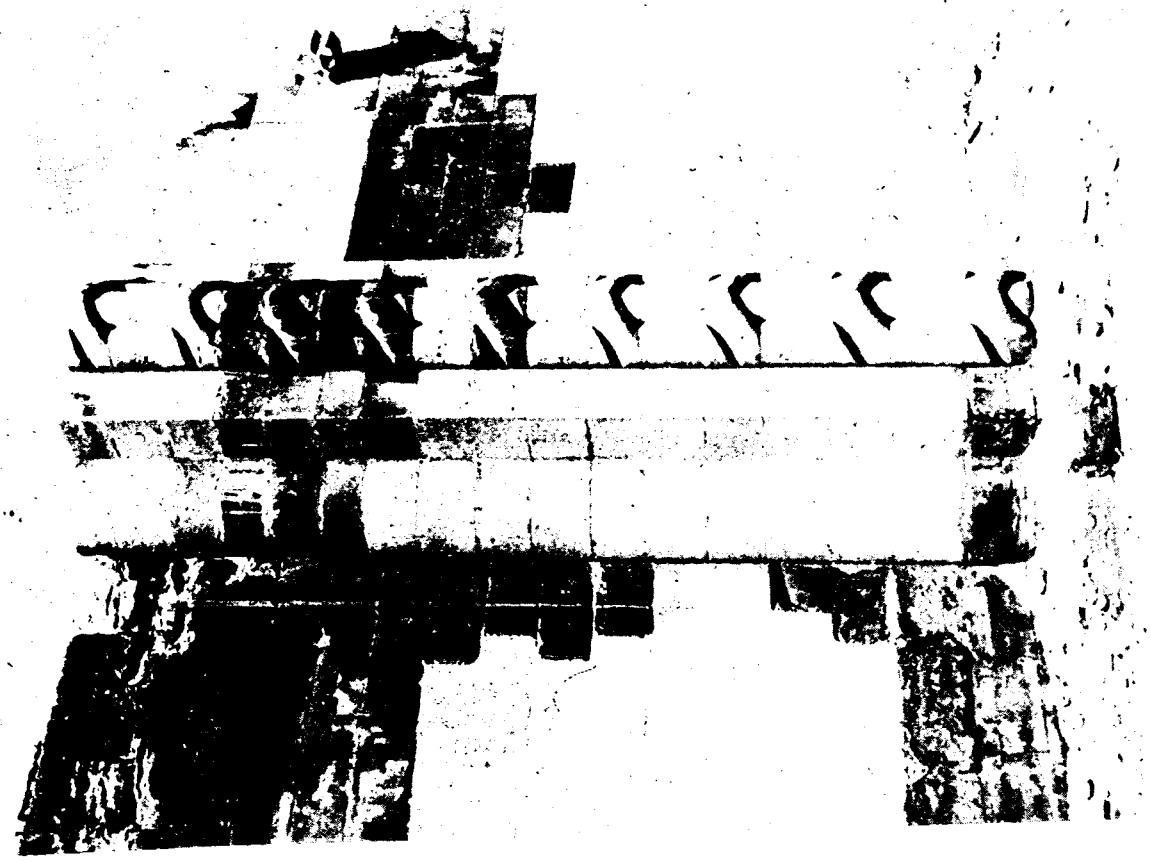
Tarihi : 634 - 643 H./1236 - 1245 M.

Yaptıran : Sultan II. Gıyaseddin Keyhusrev.

Yapan : Bilinmiyor

Resim : 1 — Çifte Minareli Medrese'de (Sivas) bezemeli köşe kulesi

Resim : 2' — Karatay Hanı'nda (Etbası) bezemeli berkitme kulesi (Foto : Y. Önnel

Malzeme : Kesme ve moloz taş.

Resim : 26, 26a.

Doğu - batı yönünde uzunlamasına dikdörtgen plandaki yapının kapıları ve dayanakları kesme taş, diğer kısımları moloz taş malzeme ile yapılmıştır.

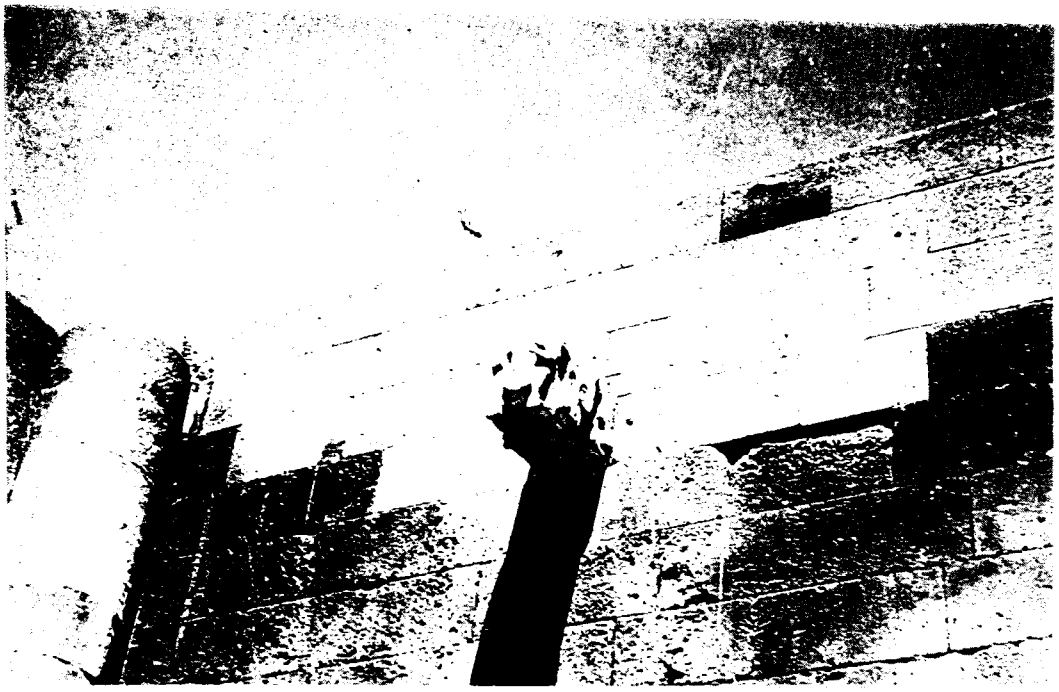
Önyüzde, kare dayanaklar arasındaki iki kapıdan, yapının orta yerine rsatlıyanı hana, doğu ucundaki ise mescide açılmaktadır.

Dışa taşıntı yapacak şekilde düzenlenmiş olan asıl taçkapı merkezî bölmenin bütün genişliğini kaplamakta, tümü dikdörtgen şeklindeki bir baştabanla çevrelenmektedir. Bu çerçevenin içinde kalan kemerli taçkapı yapının asıl yüksekliğine kadar devam etmekte ve desteklerin çıkıntısına uyacak şekilde de derinliğine, içe doğru uzanmaktadır. Taçkapı aynı zamanda iki ayağı tromplu, iki küçük kemer üzerine oturan şevli bir tonozla örtülmüştür. Bu tonoz da içinde kitabenin bulunduğu bir nişli bölmeyi çerçevelemektedir. Kitabenin altında ise basık kemerli kapı açıklığı yer almaktadır.

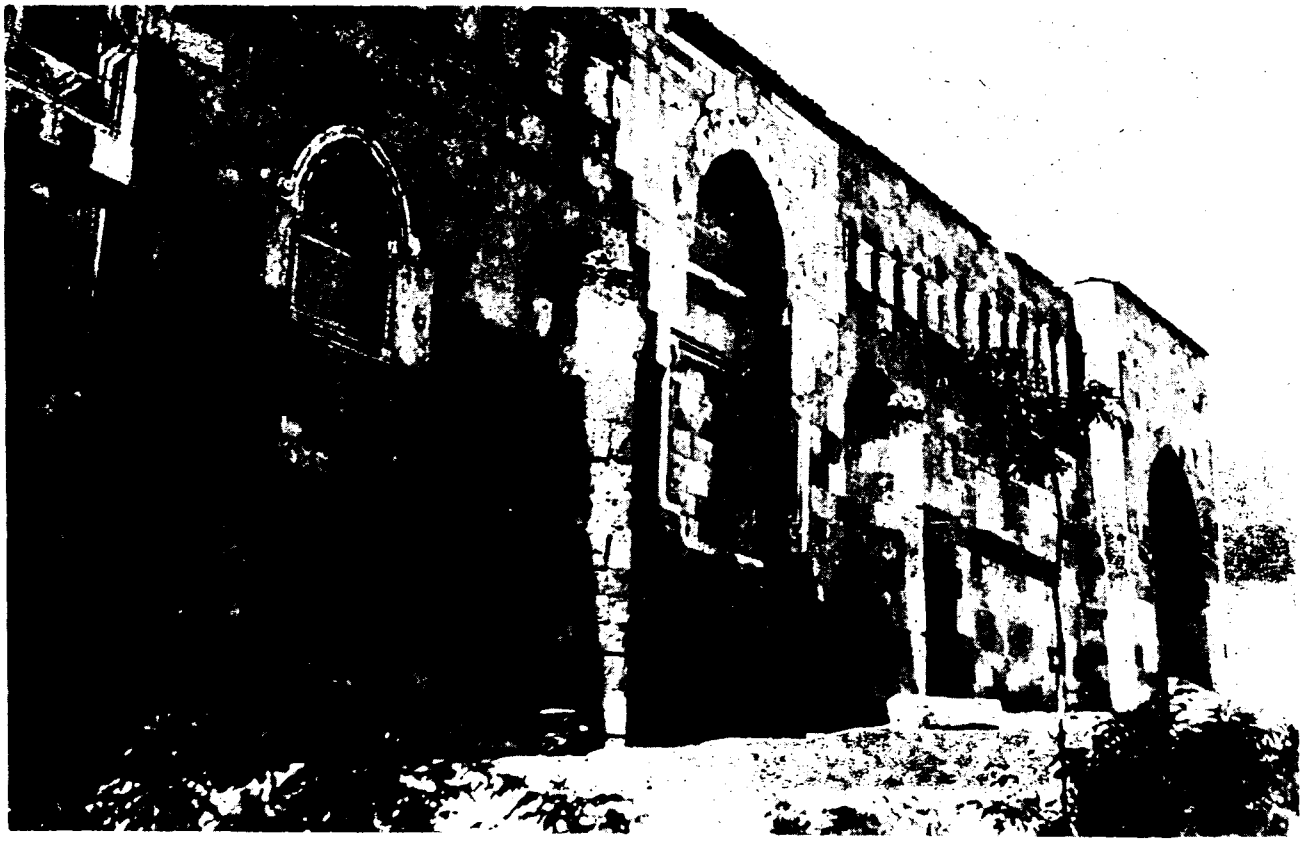
Mescidin daha küçük boydaki, iki basamak merdivenle çıkılan kapısı düzen bakımından hanın taçkapısına uymakta, dilimli kapı kemerinin üst kısmında kitabe yer almaktadır.

Önyüz, ortadaki taçkapı, doğu ucundaki mescid kapısı, köşelerdeki birer kule ve taçkapı yan kanatlarındaki üçer dayanakla unsurlanmakta, moloz taş arası derzli duvarlar üstte dendanlarla son bulmaktadır.

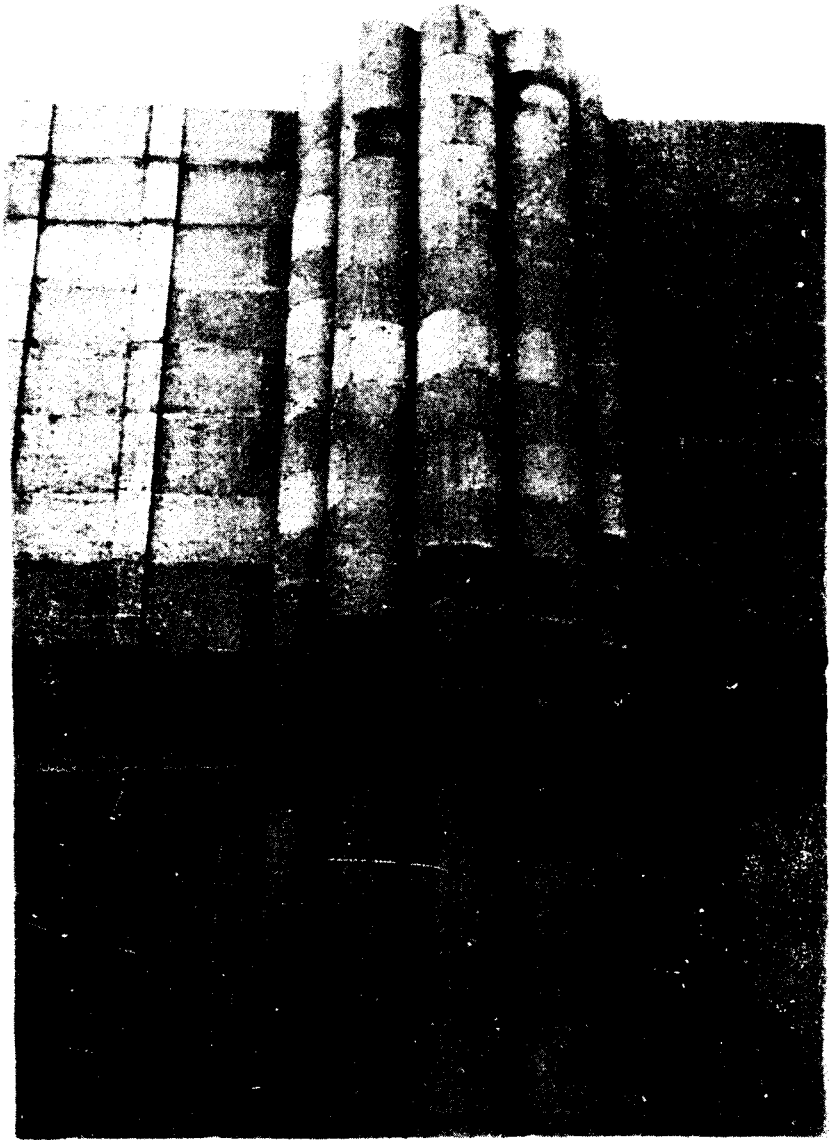
Uzun önyüz programı içerisinde küçük bir oranda yerleştirilmiş olan taçkapıda (6) kare ilkesine ve geometrik sisteme - esas itibariyle - bir uygunluk görülmektedir.

Resim : 5 — Karatay Hanı'nda (Elbaşı) figürlü çörten (Foto : Y. Önge)

Resim : 6 — Alâaddin Camii - Konya

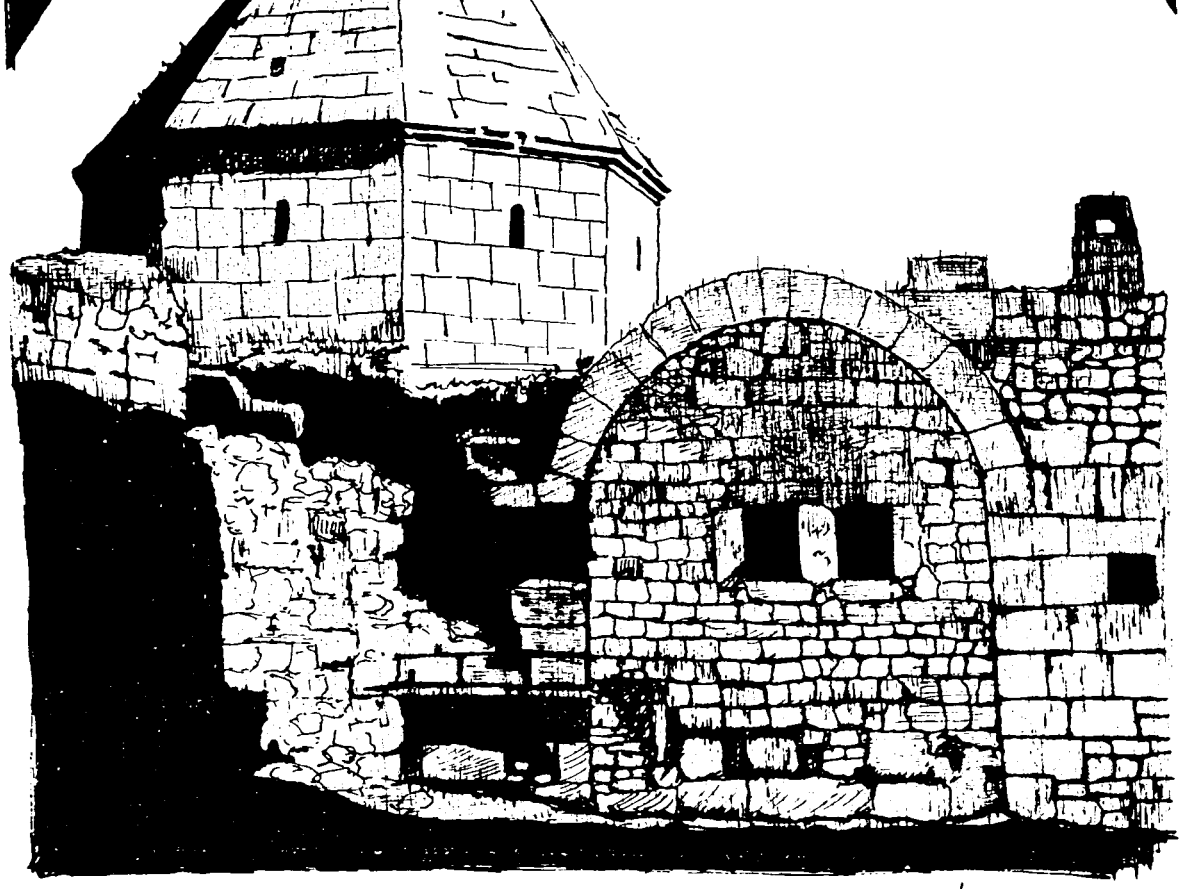

Resim : 3 — Sultan Hanı'nda (Tuzhisar) sütun demeti biçiminde berkitme kulesi (V. G. M. Arşivi)

Resim : 4 — Sultan Hanı'nda (Tuzhisar) sekizgen köşe kulesi ve dayanaklar

Resim : 7 — Kale Camii - Divriği

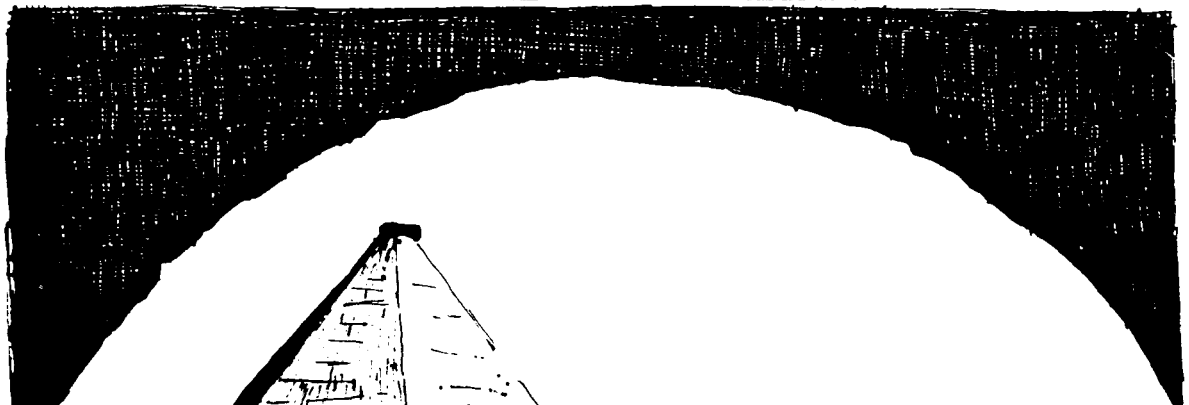
12.II.1975

KAYSERİ/AFGUNU MEDRESESİ.

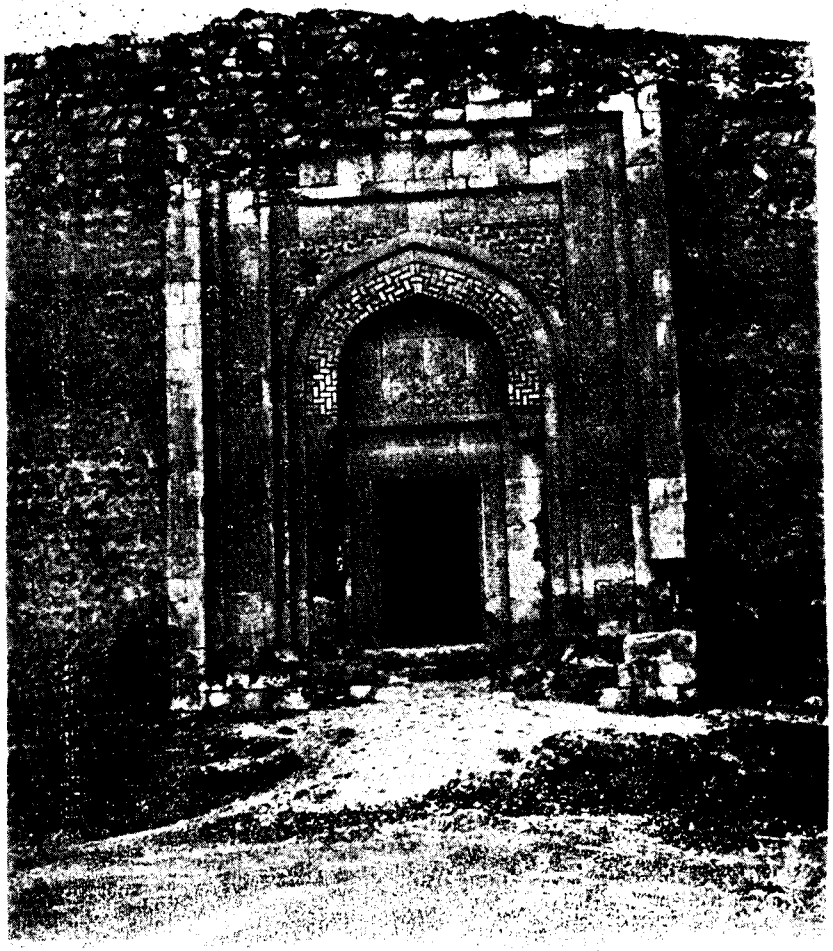
Resim : 10 — Afgunu Medresesi - Kayseri

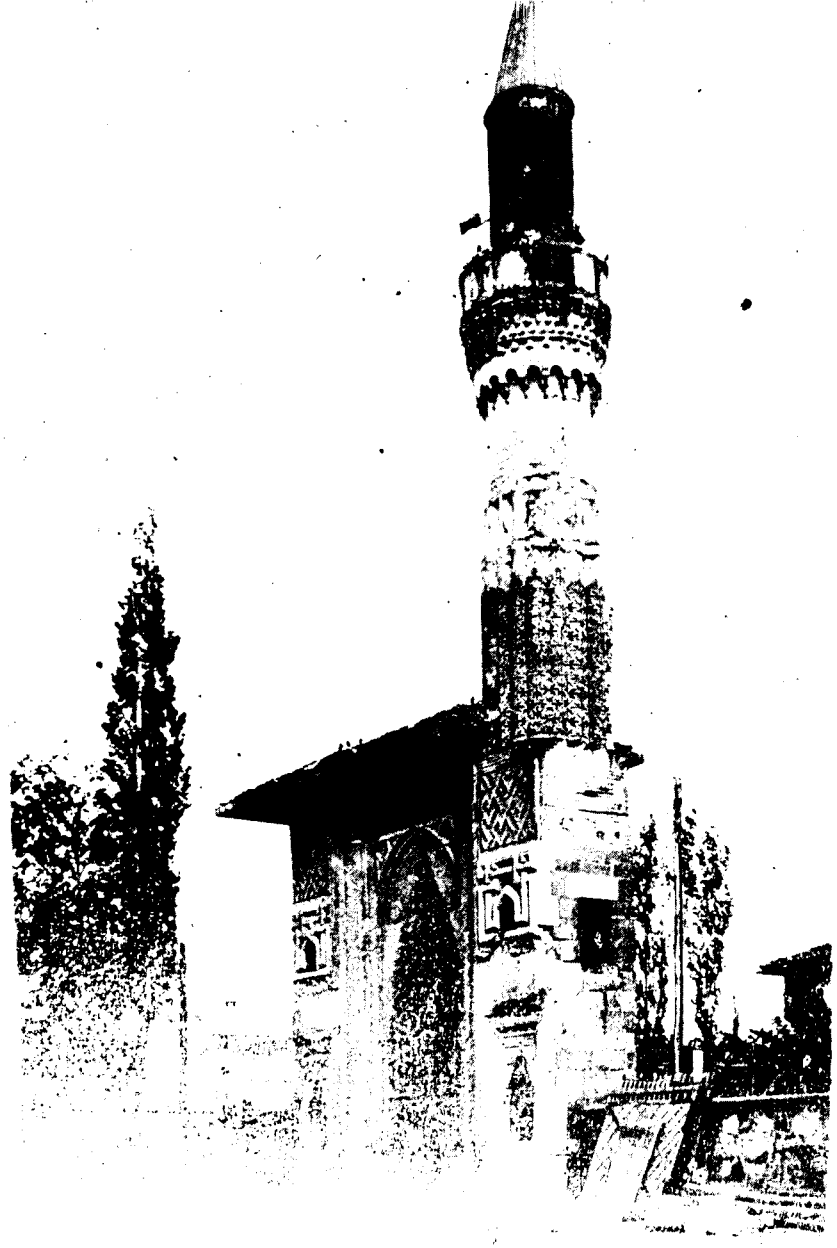

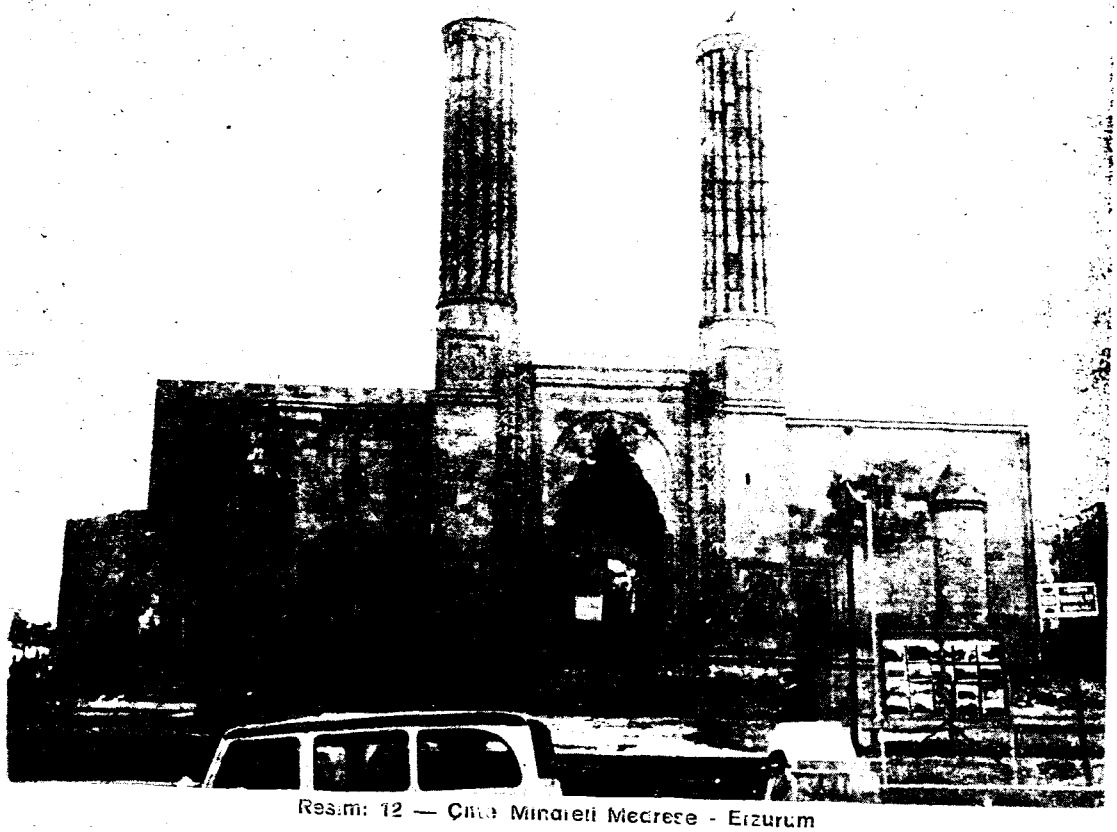
Resim : 9 — Ulu Cami - Niksar

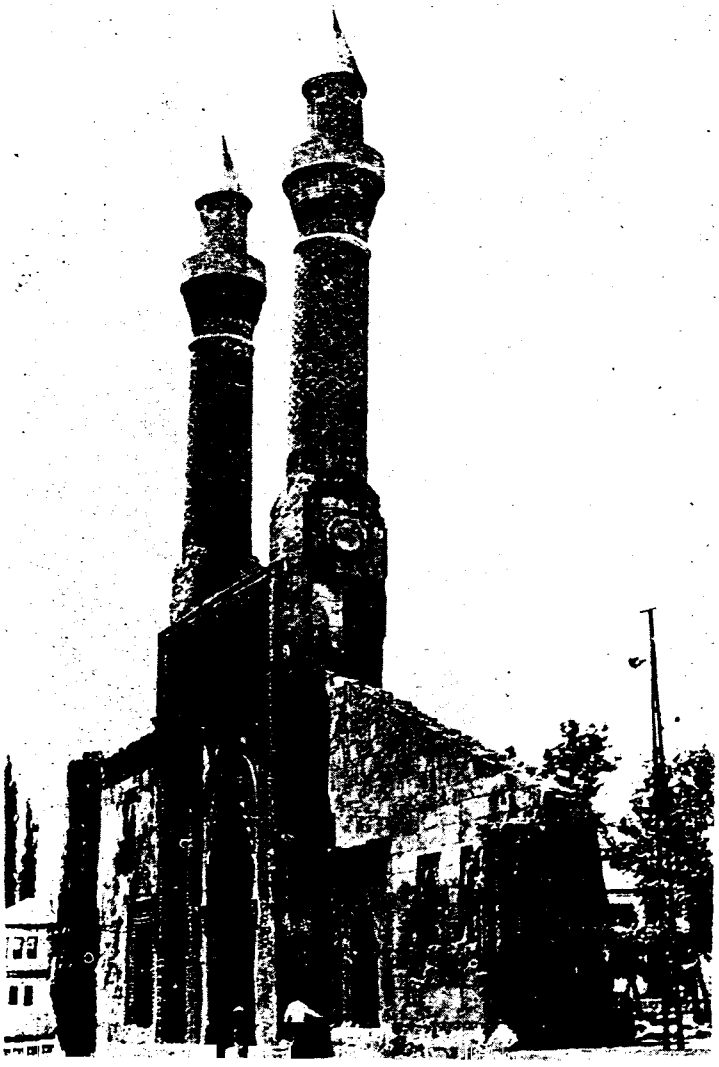
Resim : 8 — Sahib Ata Küllıyesi, cami taşkapısı - Konya

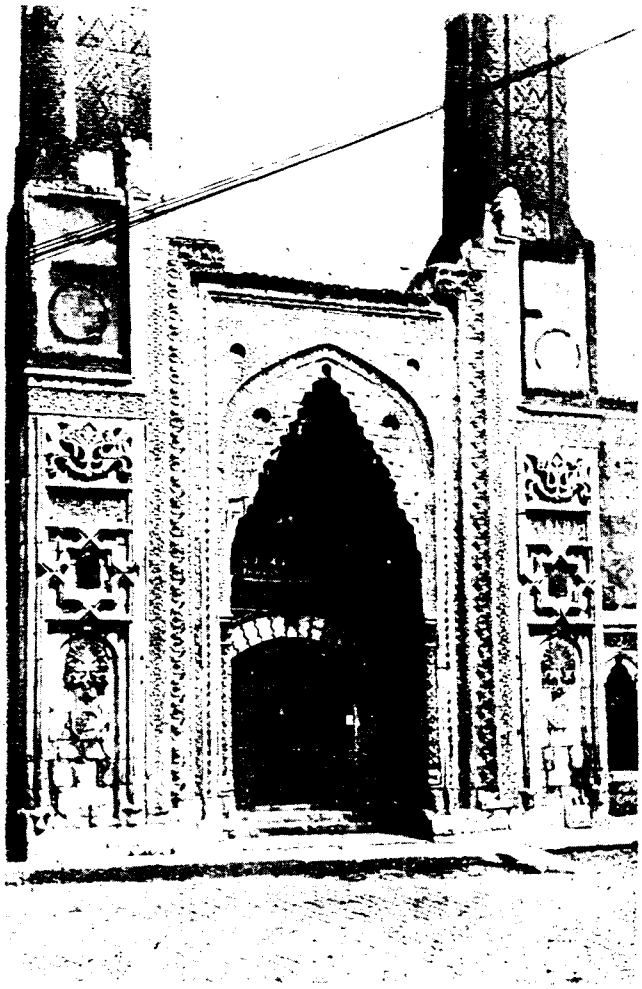

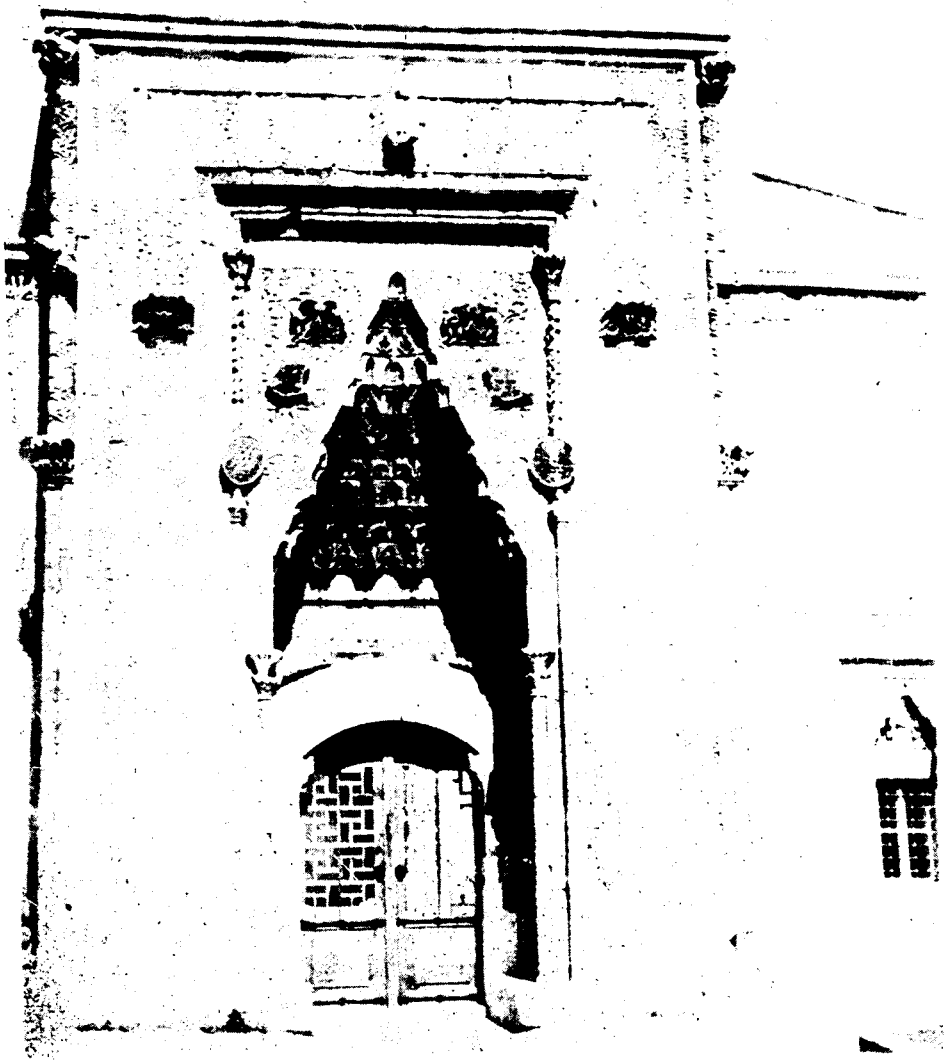

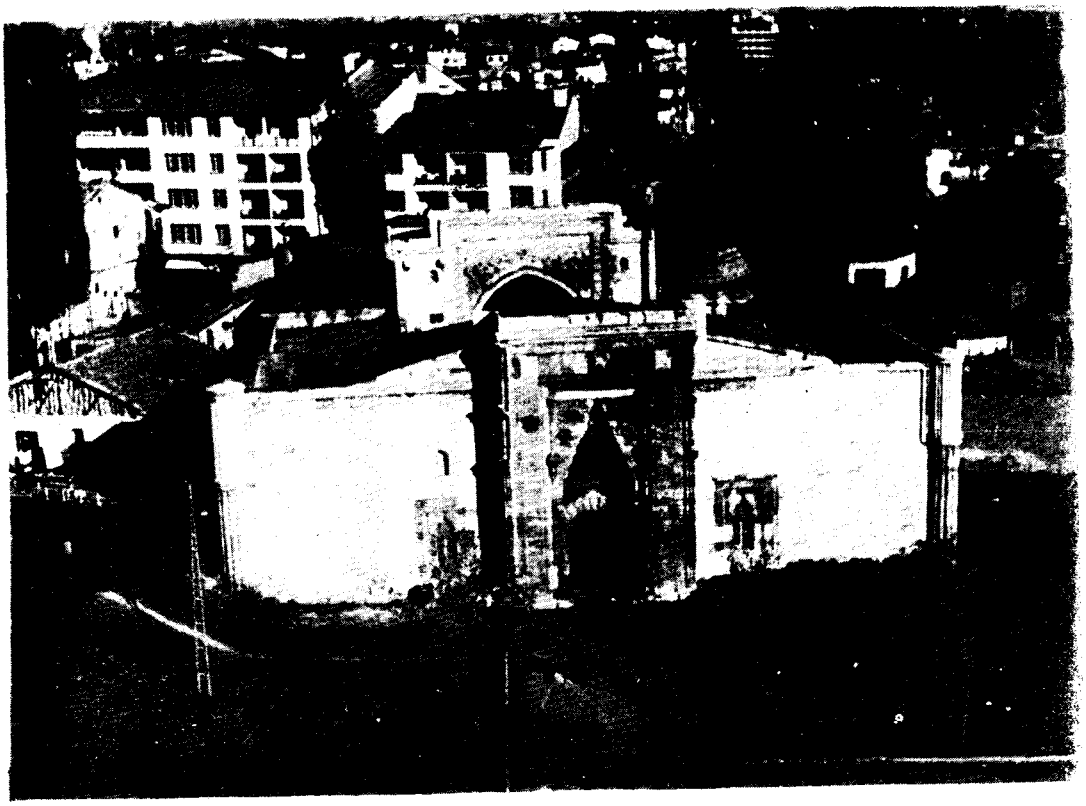
Resim: 12 — Çifte Minareli Medrese - Erzurum

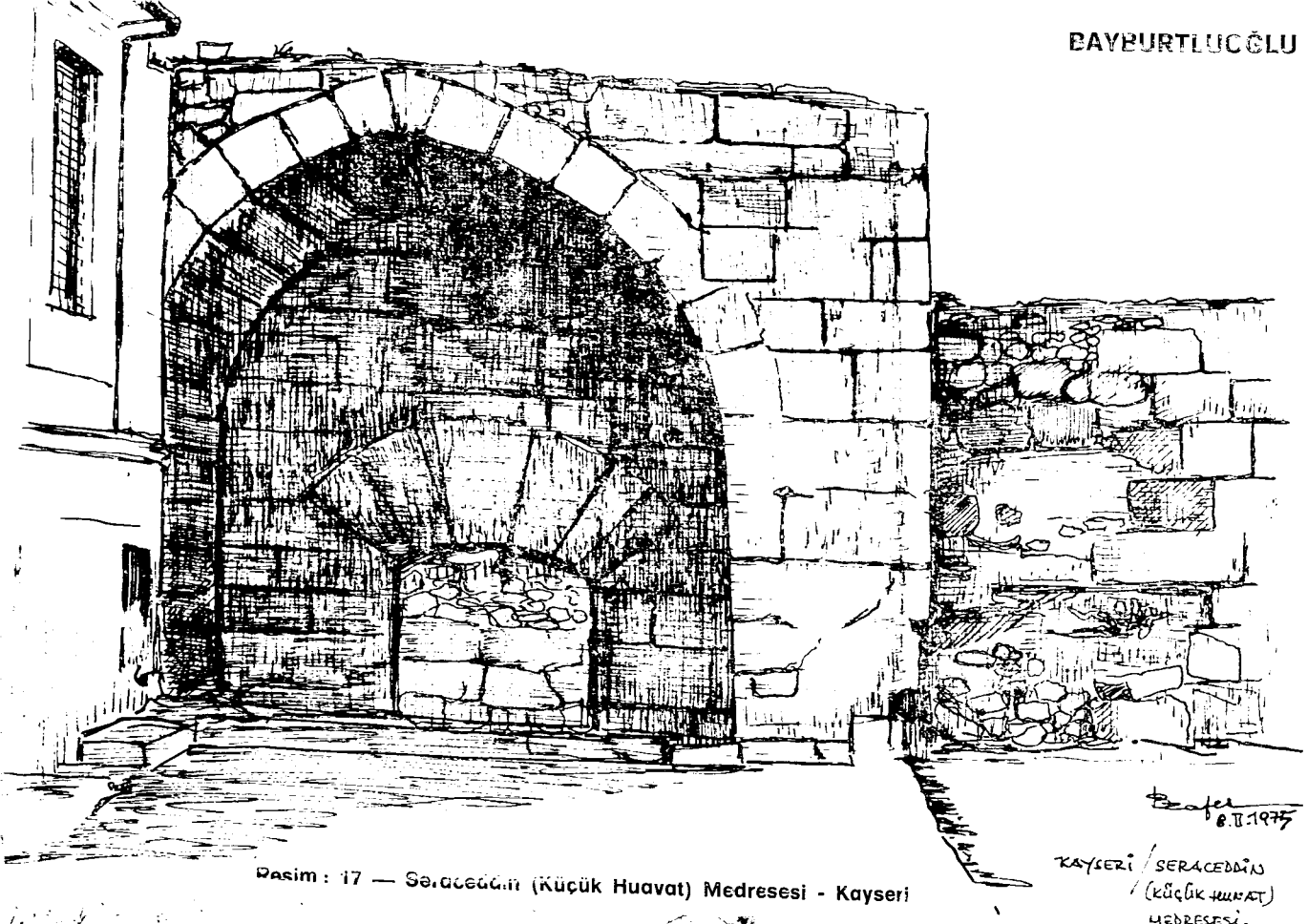

Resim : 11 - 11 a. — Büruciye Medresesi - Sivas

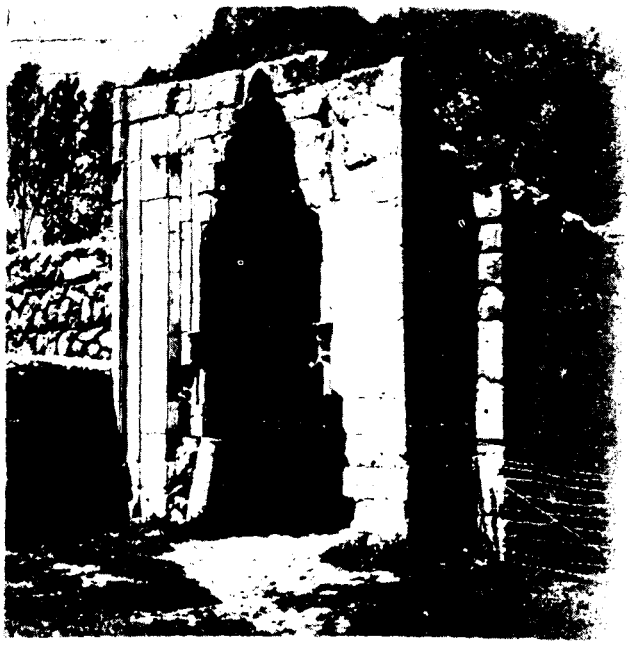
KAYSERİ / SERACEDDİN / (KÜÇÜK HUNAT) MEDRESESİ.

Resim : 17 — Seracedd.n (Küçük Huavat) Medresesi - Kayseri

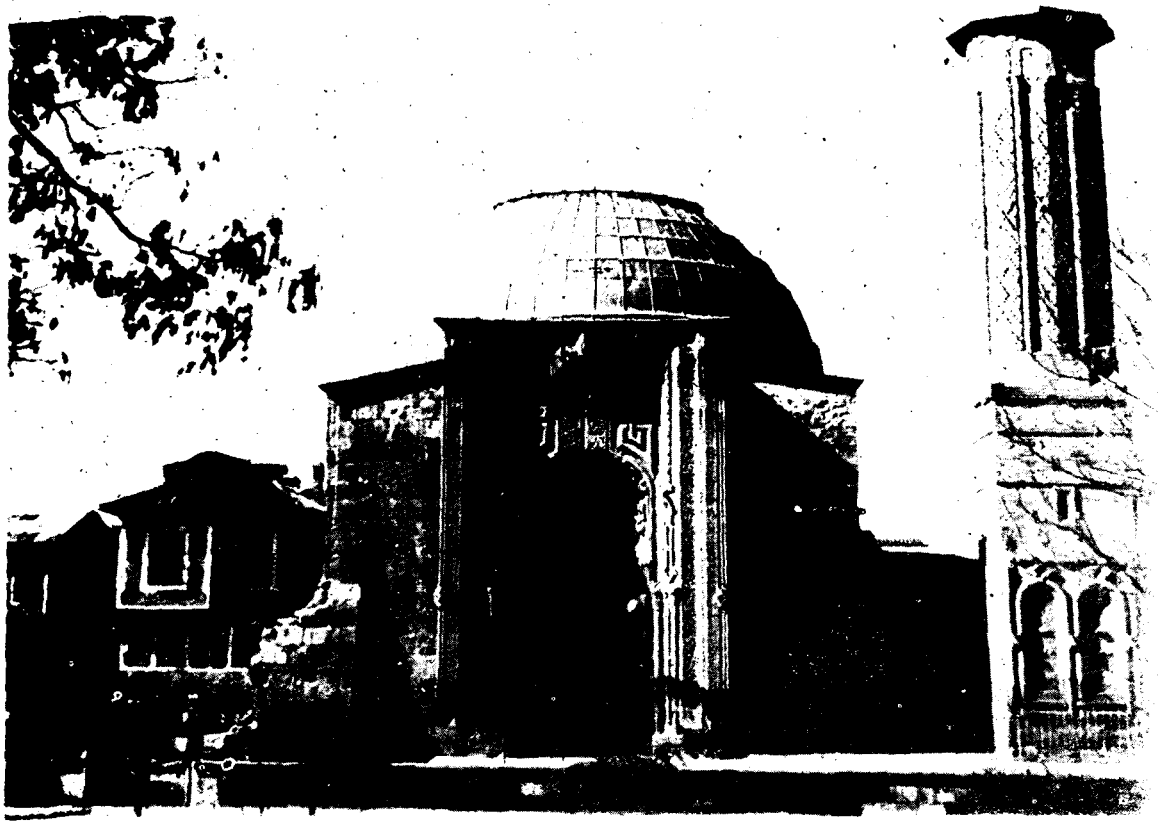

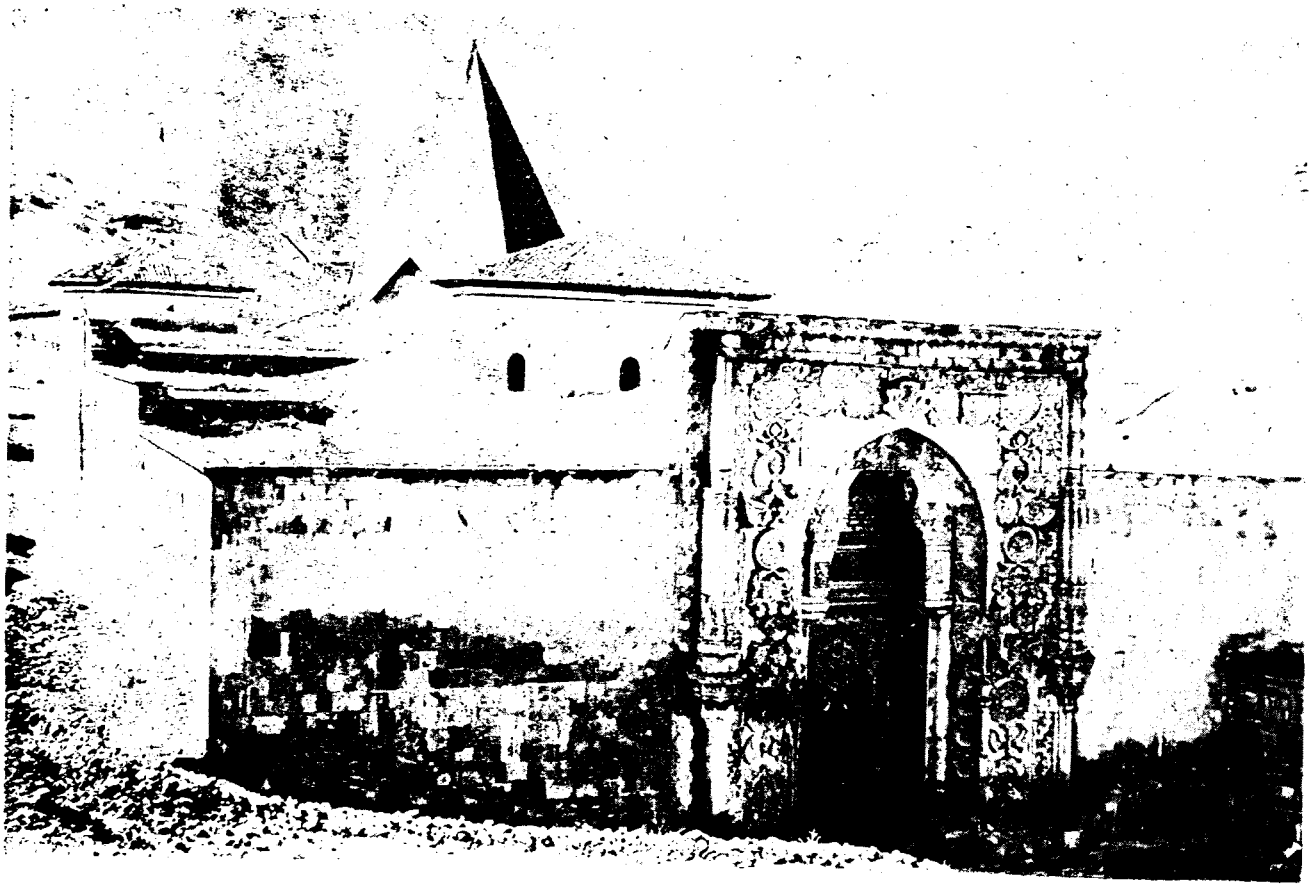

esim : 15 - 15 — Hüseyin Gazi Medresesi - Alaca

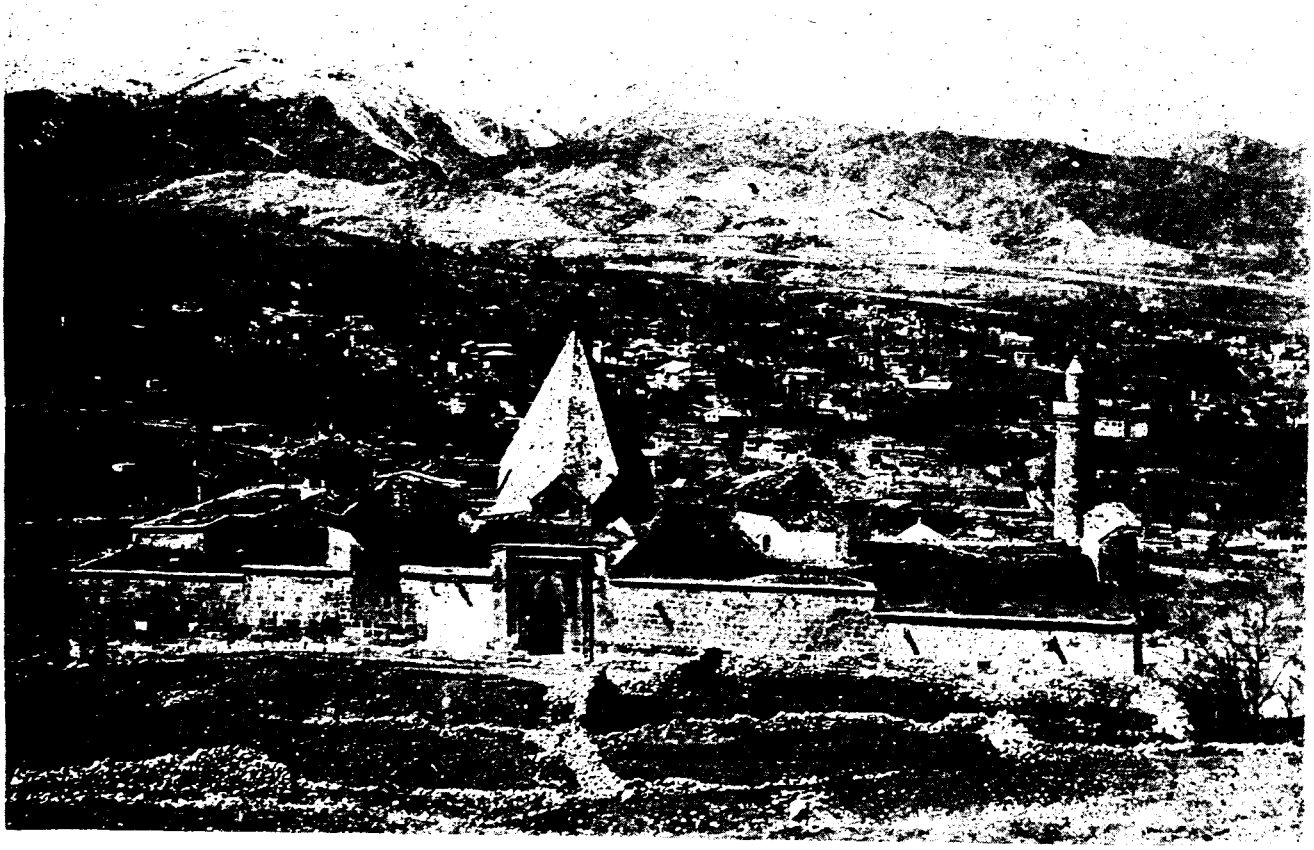

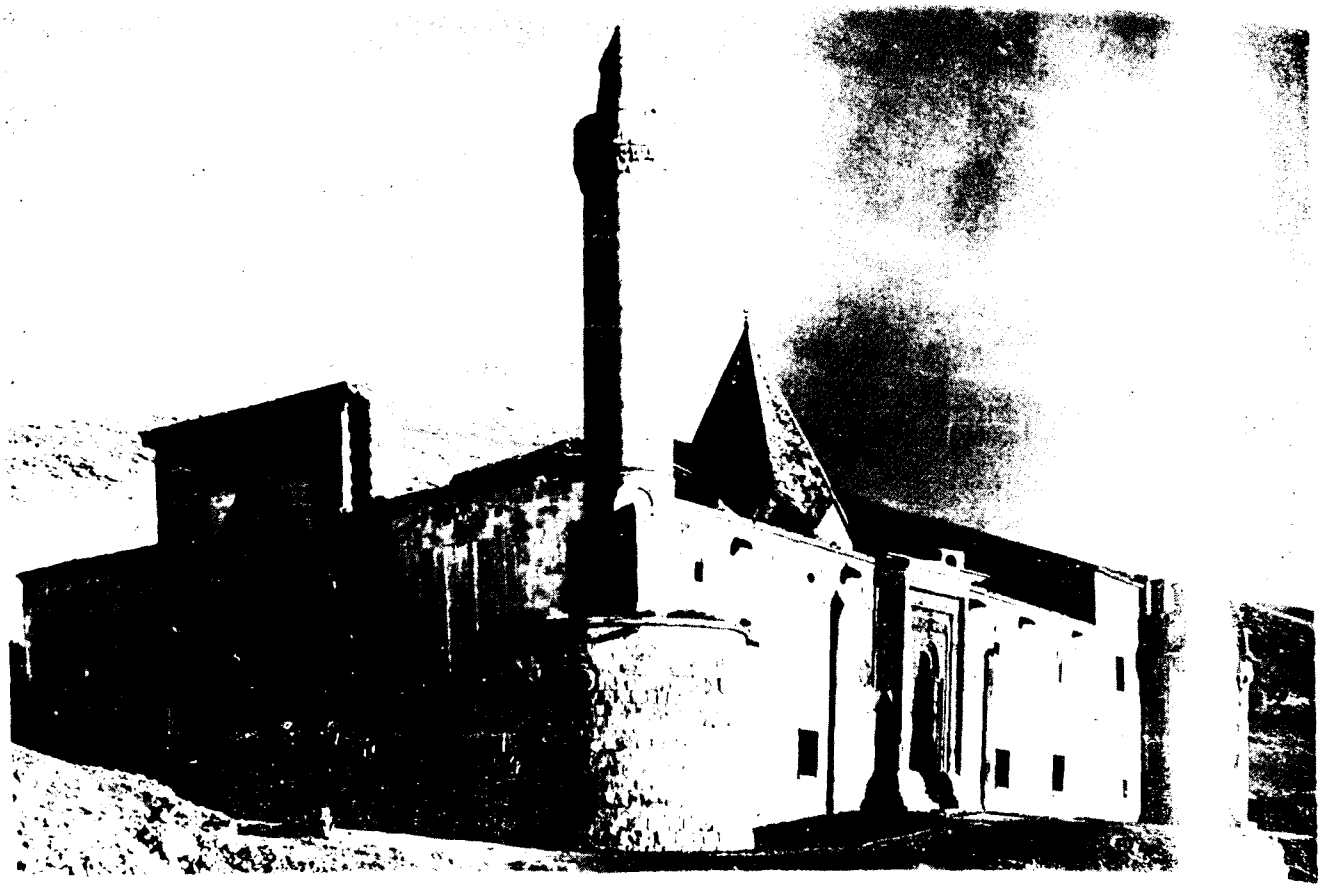
Resim : 15 - 15 a. — Hüseyin Gazi Medres

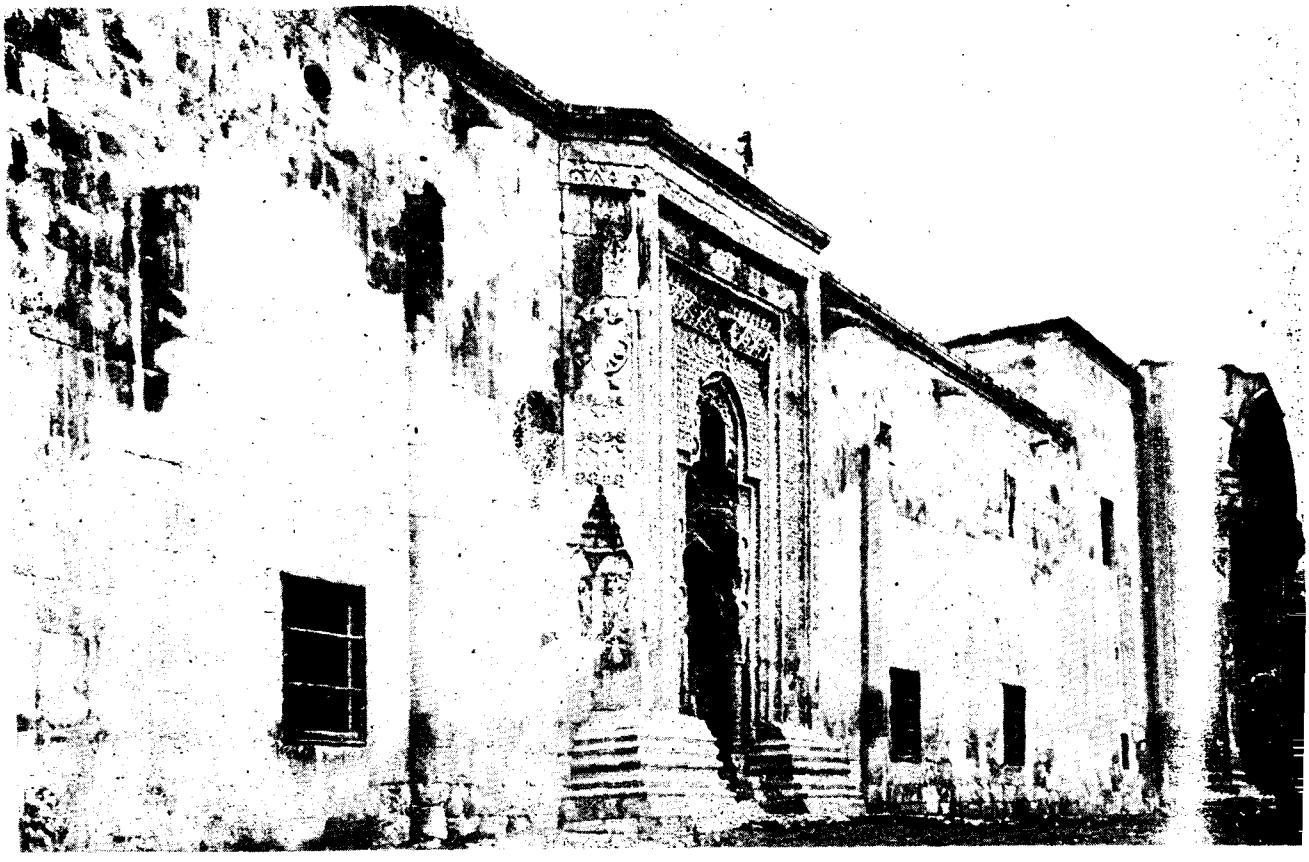

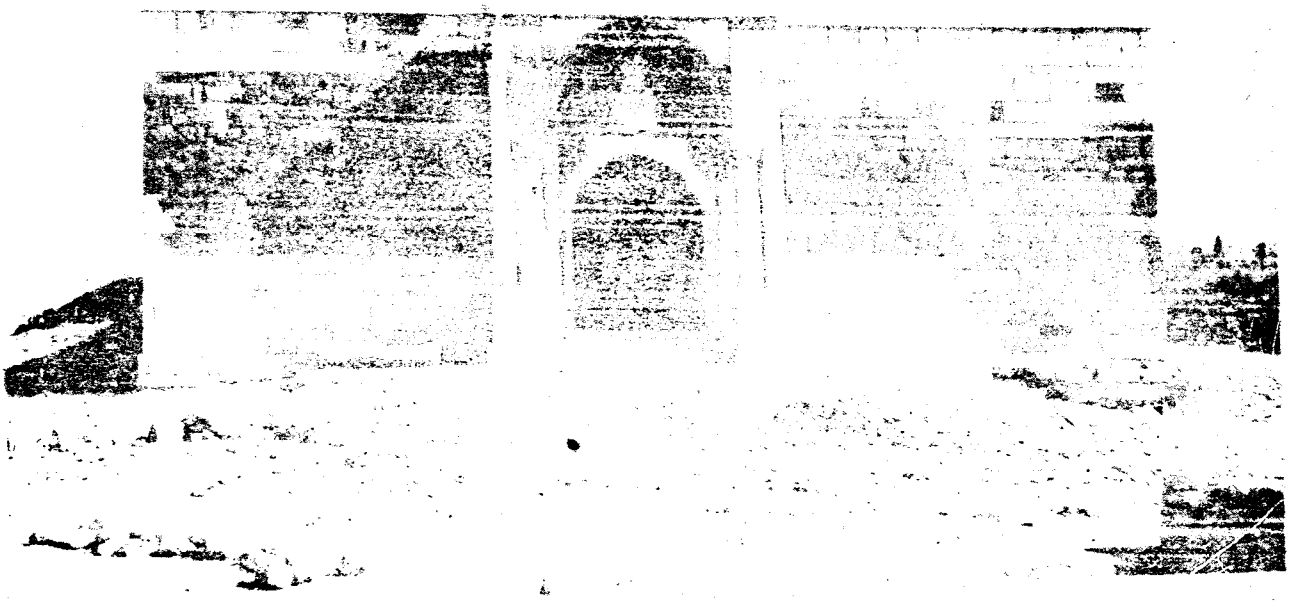
Resim : 19 b - 19 c. — Ulu cami - Darüşşif a- Divriği

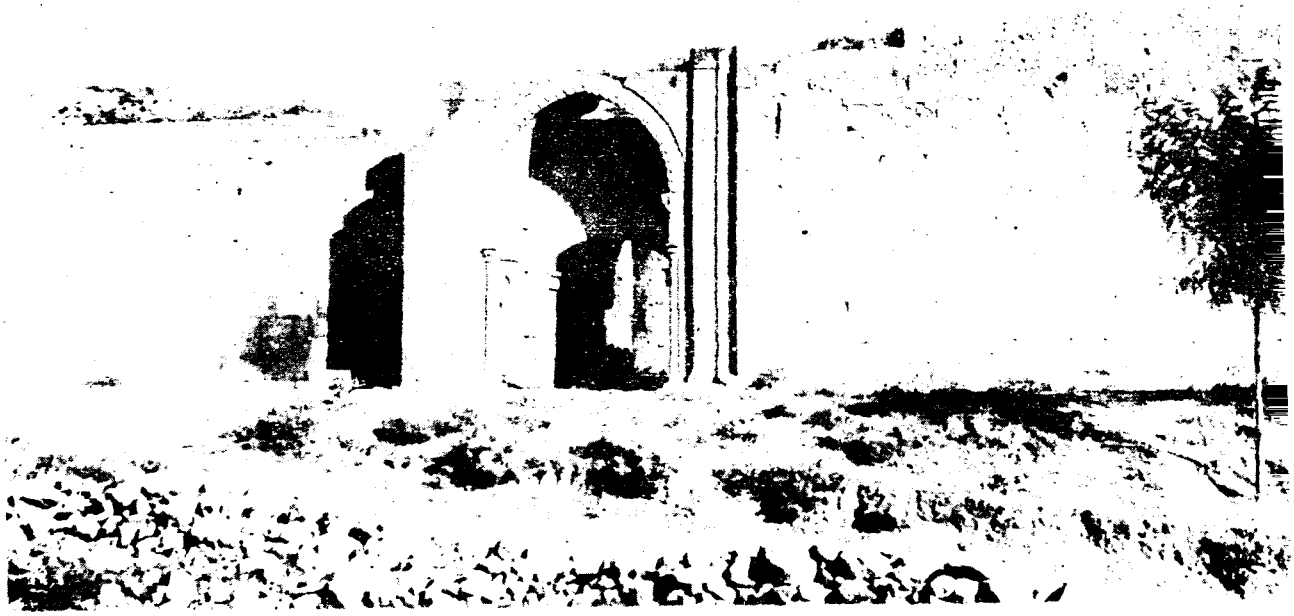

Resim : 19 - 19 a. — Ulu Cami - Darüşşifa - Divriği

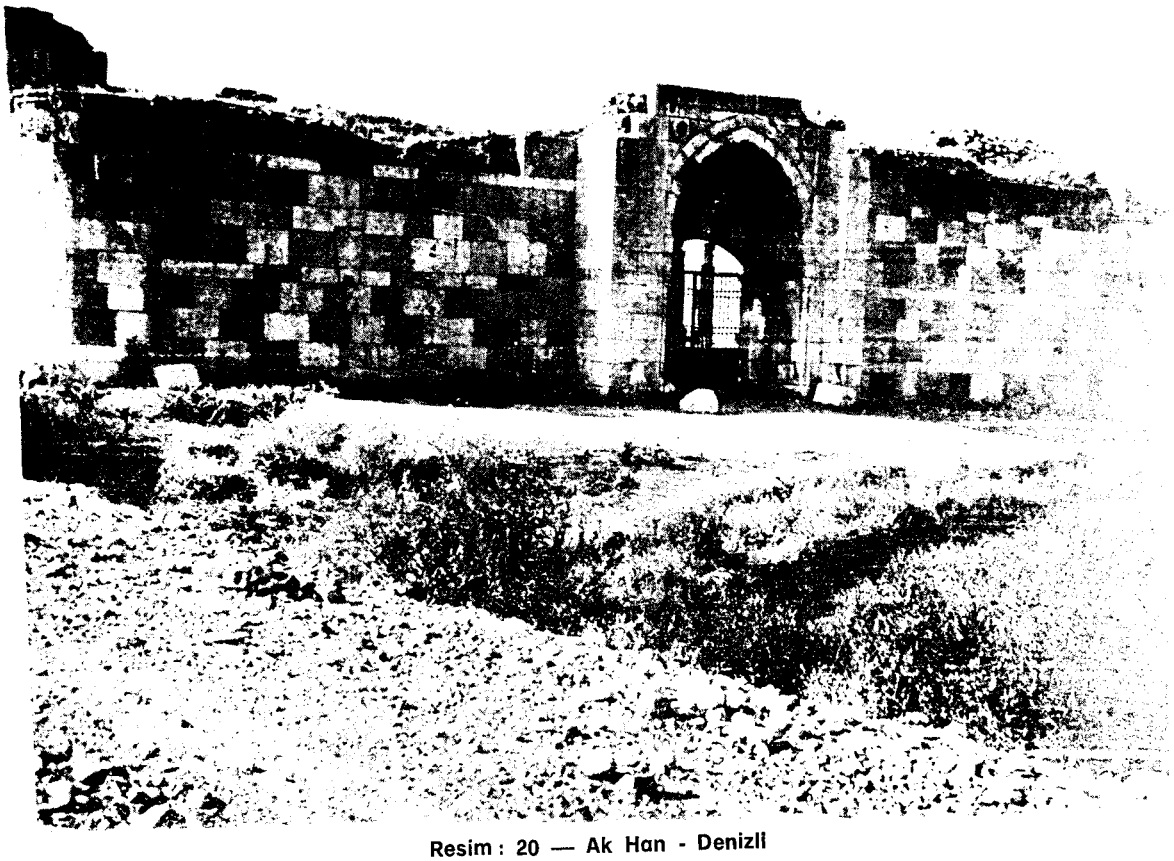

Resim : 22 — Eğret Hanı - Afyon (Foto : V. G. M. Arşivi)

Resim : 23 — Hatun Hanı - Tokat - Pazar

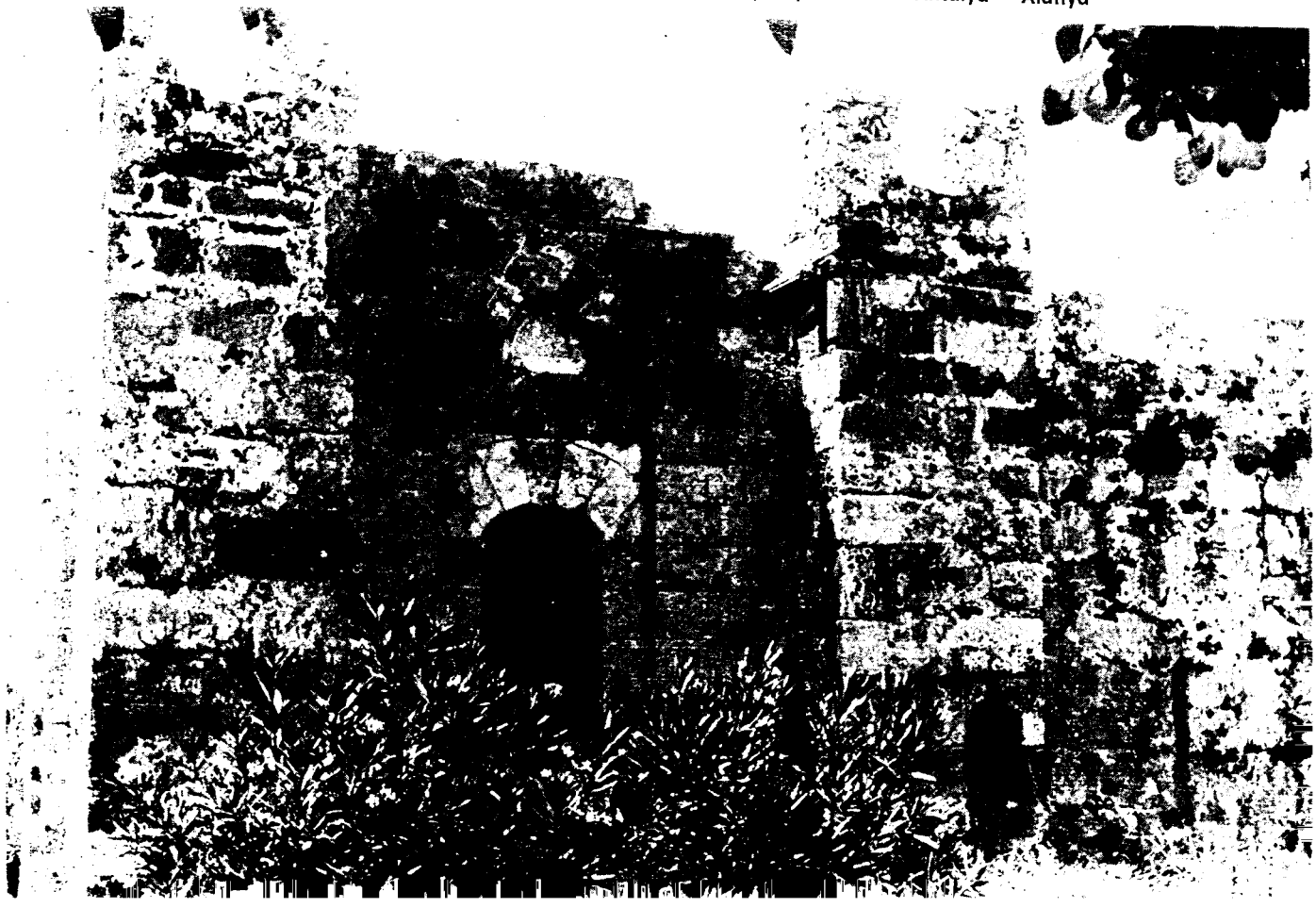
Resim : 20 — Ak Han - Denizli

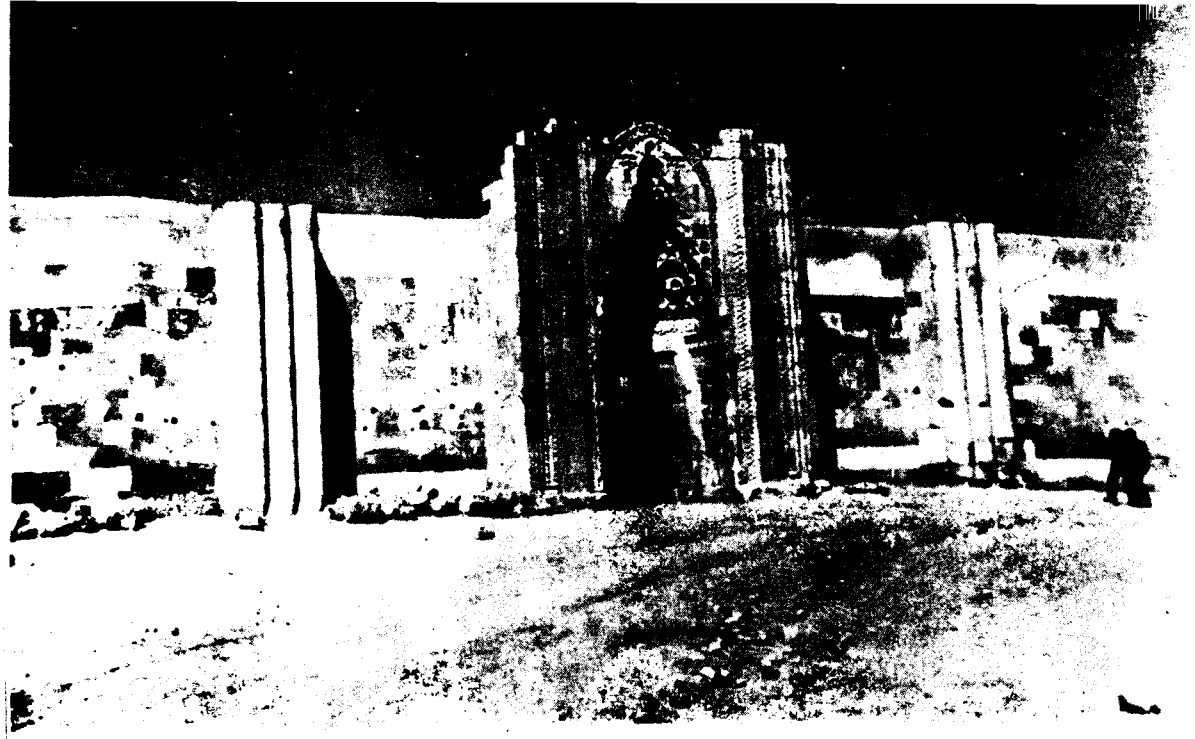

Resim : 21 — Caca Bey (Kesikköprü) Hanı - Kırşehir (Foto : Y. Önge)

Resim : 26 — Şarapsa Han - Antalya - Alanya

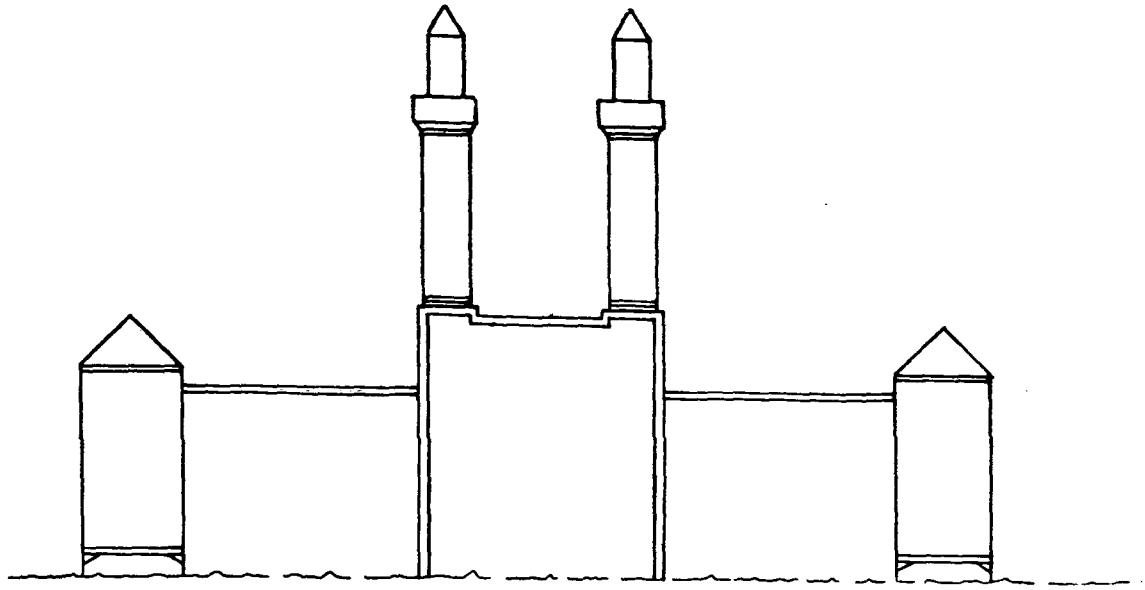

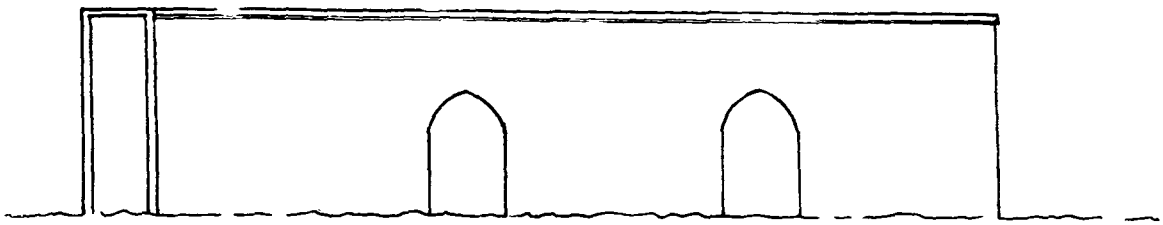
Resim : 24 — Sultan Hanı Aksaray

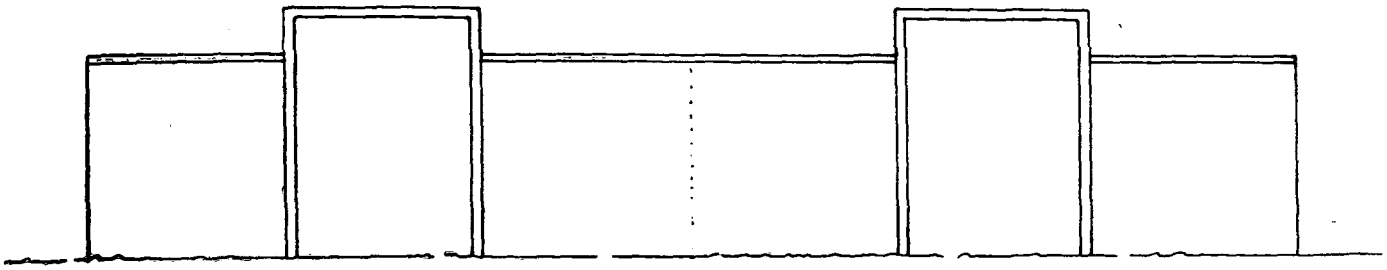
Resim : 25 — Sultan Hanı Kayseri - Tuzhi...

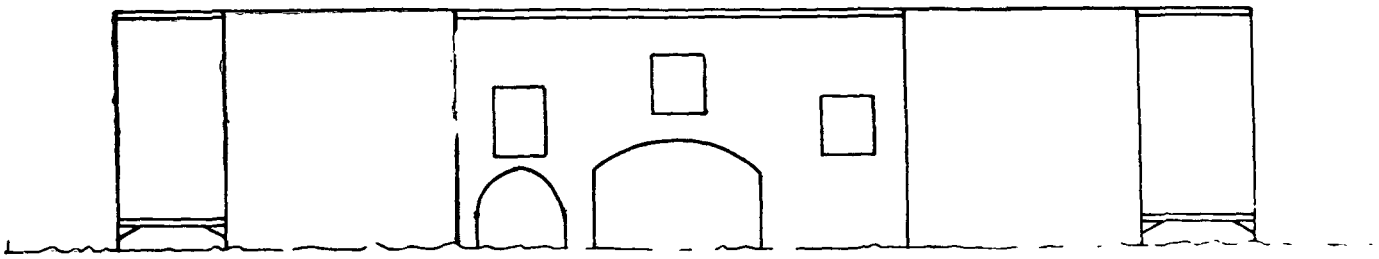
6

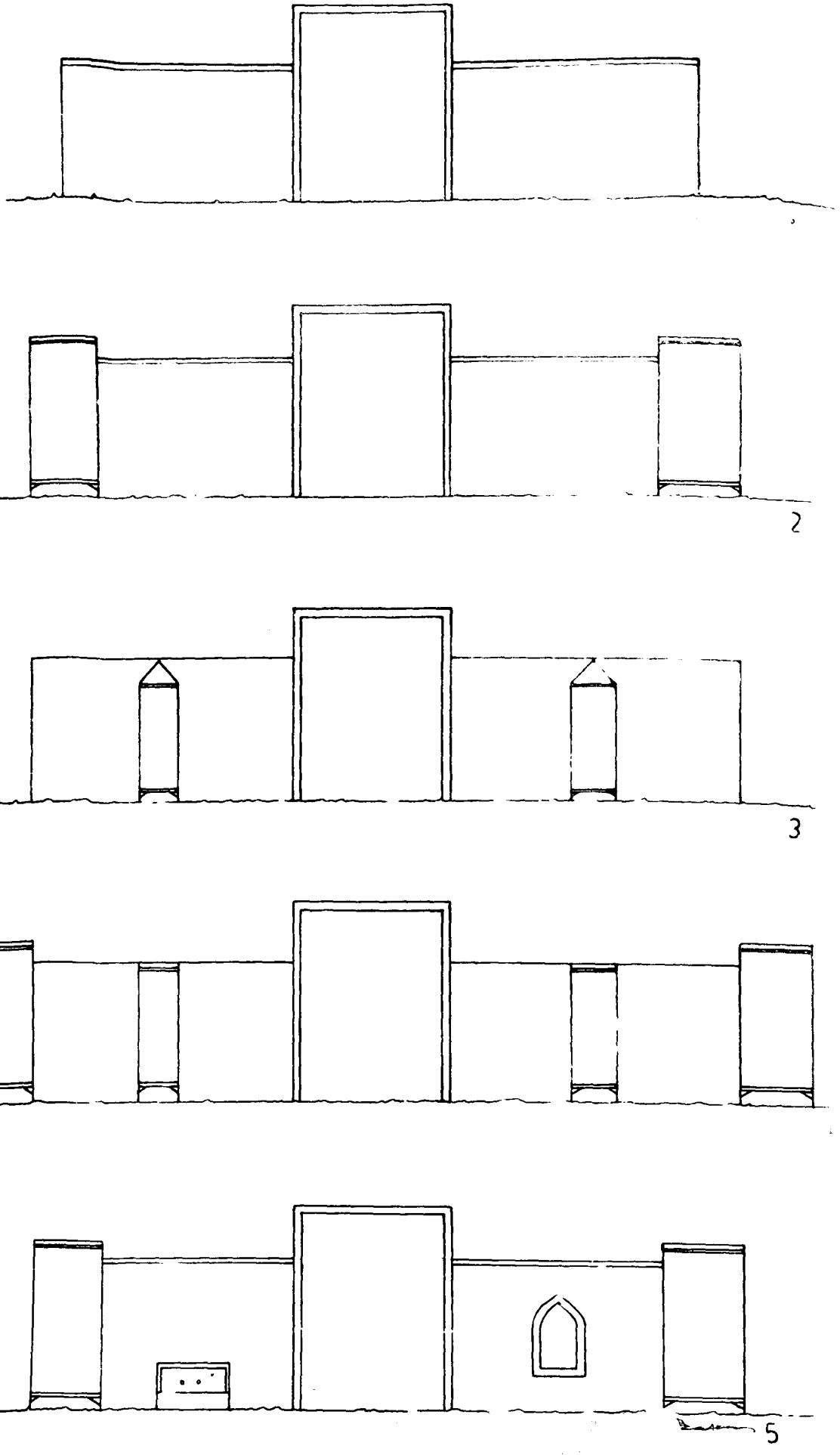

7

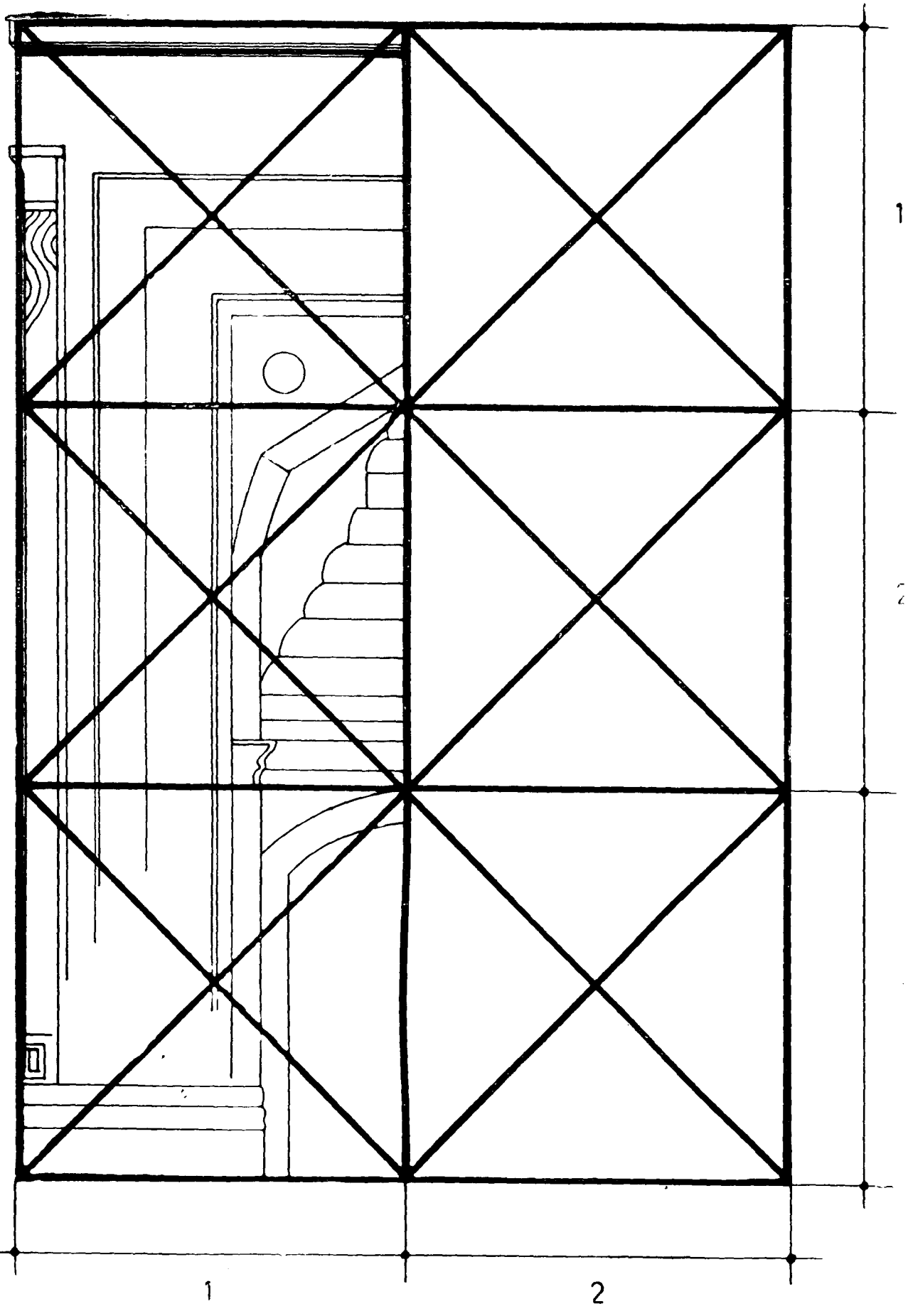

I

Şekil : 1

Şekil : 3

İZMİR - ÇEŞME KANUNİ KERVANSARAYI

Filiz Aydın OĞUZ
Y. Mimar.

İzmir - Çeşme Kanuni Kervansarayı Vakıflar Genel Müdürlüğü 1971 yılı onarım programına dahil edilmiş ve o tarihten itibaren yapı üzerinde çeşitli tetkik ve araştırmalar yapılmıştır.

Binanın korunması, devamlılığının sağlanması ve yeni bir fonksiyon imkânı araştırmak ana gayesi ile yapılan çalışmalar başlıca iki kısımda toplanmıştır.

Birinci kısımda, binanın tetkik ve dökümantasyonu neticesinde rölöve projesi hazırlanmıştır.

İkinci kısımda ise muhtes kısımların yıktırılması ve hafriyat neticesinde çıkan izlerle beraber mukayeseli analiz çalışmaları ve binanın kendi üzerinde mevcut izlerin değerlendirilmesi sonucu restitüsyon projesi hazırlanmıştır.

BİNANIN TANITILMASI :

Kervansaray Çeşme ilçe merkezinde, sahil kenarındadır. Kareye yakın bir iç avlu etrafında sıralanan iki katlı revak ve odalarla, ön kısımda dışa açılan tek katlı dükkanlardan müteşekkil olan hanın içte doğu kısmında da «ahır» mevcuttur.

Ünlü seyyah Evliya Çelebi seyahatnamesinde Han'dan şu şekilde bahsetmektedir :[1]

«Kıblesi tarafındaki varoşu ile Çeşme kalesi Sığla sancağı hükmünde Cezayir kaleminde yüzelli akçe kazadır ve nahiyesi kırk köydür. Yüzelli toprak örtülü, bağlı bahçeli evlerdir. Sahilde bir camii, karşısında bir han-ı azimi var. Cümle yetmiş ocaktır. Çatısındaki kurşunu kâfirler almıştır ve bir imareti vardır. Bu imaretler Süleyman Han'ın veziri iken maktul olan İbrahim Paşa'nın hayratıdır...»

A. DIŞ YAPI :

Binanın dış yapısı farklılıklar göstermektedir. Ön (Batı) cephesi münavebeli yonu taşı ve tuğla sıralarıyla inşa edildiği halde yan cepheler tuğla kırıkları ile karışık moloz taş olarak örülmüştür. Kervansarayın arka (Doğu) cephesi ise bugün toprak ile örtülü vaziyette olduğundan örgü sistemi hakkında bir fikir edinilememiştir. Duvarlardan sadece ön (Batı) duvarı üzerinde yer yer orijinal «kirpi saçak» korniş izine rastlamak mümkün olmuştur. Üst örtüsü ise tamamen yıkık vaziyettedir.

BATI CEPHESİ :

Takriben orta kısımda yer alan ve esas yapıdan bir çıkıntı teşkil eden giriş hacmi ve onun iki yanında uzanan dükkanlardan müteşekkildir. Üst kısımda ise, arka planda, üst kat odalarının duvar ve pencere kalıntıları göze çarpmaktadır. (Bak foto 1, 2, 3, 4.)

Giriş iki renkli taşla örülmüş, sivri ve iki sıralı kemerli bir açıklık şeklindedir. Üst kısmı ise tamamen yıkık vaziyettedir. Girişin her iki yanındaki dükkan cepheleri, sonradan yapılan ilavelerle orijinal görünümlerini kaybetmiş-

1) Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Matbu Cilt 13. s. 91

tir. Cephenin en güney ucunda, üzerinde kervansarayın inşaat kitabesinin yer aldığı dikdörtgen bir kapı açıklığı mevcuttur.

Batı cephesinin arka planda kalan kısmı, girişin kuzeyinde kalan parçası üzerinde iki pencere açıklığı bulunan yıkık bir duvar görünümündedir. Girişin güney kısmında ise oda dış duvarlarından bir çıkıntı teşkil eden, mazgal pencereli, ve öne doğru meyilli bir çatısı ve beş sıralı kirpi saçak kornişi bulunan bir hacim, yapının en güneyinde bulunan ve yıkık vaziyetteki mekana bitişik durumdadır. Girişin hemen yanında ise bir pencere açıklığı mevcuttur. Pencereler, üzerleri sivri, tuğla kemerli açıklıklar şeklindedir. Bunlardan kuzey taraftaki ilk pencere etrafında dik dörtgen bir çerçeve mevcuttur.

KUZEY CEPHESİ :

Kervansarayın moloz taş ve tuğla parçalarıyla inşa edilmiş olan kuzey cephesinin batı ucu, öndeki dükkanların yan duvarına rastlayan kısmı tek katlı, diğer kısımları ise iki kat yüksekliğindedir. Bu kısım üzerinde yer yer yıkılmış yedi pencere açıklığı mevcuttur. Takriben 0.90X1.00 m. ebadındaki pencerelerin üst kısmında sivri tuğla kemerleri veya izleri görülmektedir. Pencere sövelerinden ise hiç biri mevcut değildir.

Doğuya doğru, toprak meyiline uygun olarak hafifçe yükselerek devam eden duvarın sadece batı ucunda kirpi saçak korniş kalıntısı mevcuttur. Ayrıca duvarın yaklaşık olarak orta kısmında dikey bir çatlak ve yıkıntı görülmektedir.

GÜNEY CEPHESİ :

Kervansarayın güney cephesi, yapının diğer taraflarından daha değişik bir görünümdedir. Yer yer harçsız olarak inşa edilmiş moloz duvar şeklinde olup, ikinci kata rastlayan kısmı tamamen yıkıktır. Duvarın dış tarafında mevcut olan temel izlerinden anlaşıldığına göre, duvar yıkılmış ve sonradan geriye çekilerek yeniden inşa edilmiştir. Cephenin batı ucunda sonradan açılmış iki pencere ve bir «WC» kapısı mevcuttur. Duvar doğuya doğru arazi meyline uygun olarak yükselerek ve yer yer eğrilik ve çıkıntılar yaparak devam etmektedir. En doğu ucunda ise kervansarayın içine sonradan inşa edilmiş bulunan «yağhane» nin duvarı yer almaktadır.

B. İÇ YAPI :

Takriben 18.60 X 18.40 m. ebadında, kare bir avlunun etrafında sıralanan muhtelif hacimlerden müteşekkildir. Batı cephesinin ortasında yer alan, tonozlu giriş eyvanı vasıtasıyla avluya girilmektedir. Girişin her iki yanında üst kata çıkan merdiven kalıntıları mevcuttur.

Giriş eyvanının güney tarafında revak arka duvarı görülmektedir. Duvar üzerinde taş söveli, demir parmaklıklı üç pencere bulunmaktadır. En kuzeydeki merdivene bitişik vaziyette olup diğerlerinden daha küçük ebattadır. Pencerelerin üst kısmında ise revak üst örtüsüne ait tonoz izleri mevcuttur. Güney - batı köşede ise, köşe odasına açılan, üzeri sivri, tuğla kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır.

Girişin kuzey tarafındaki duvar üzerinde ise, merdivene bitişik, taş söveli, demir parmaklıklı bir pencere ve orta kısımda da üzeri ahşap lentolu dikdörtgen bir kapı açıklığı yer almaktadır. En kuzey köşede işe sivri, tuğla kemerli köşe odası giriş kapısı bulunmaktadır. Duvar örgüsü yer yer yıkılıp harçsız olarak yeniden örülmüş vaziyettedir ve üstte tonoz kalıntıları mevcuttur.

Avlunun kuzeyinde, batıdan itibaren, ön duvarları yıkık, ve kuzey - güney doğrultusunda uzanan tonozlarla örtülü üç hacim yer almaktadır. (6, 7, 8 no. lu odalar) Daha sonraki odanın (9 no.lu) üst örtüsü yıkık vaziyette olmasına rağmen, diğerleriyle aynı yönde bir tonoz

la örtülü olduğu duvar üzerindeki izlerden anlaşılmaktadır. Duvarın en doğu ucunda bulunan yanyana üç mekan ise birbirleriyle bağlantılı durumdadır. Bu kısımda zemin kayalık olup diğer hacimlerden daha yüksektir. En uçtaki beşik tonoz izinin bütün doğu duvarı boyunca devam ettiği görülmektedir.

Kuzey duvarının üst kısmında ise üst kat odalarının yıkık ara duvar kalıntıları, pencere ve üst örtü izleri görülmektedir. Üst kat oda tonozlarının alt kat odalarıyla aynı doğrultuda olmadığı, doğu - batı yönünde uzandığı mevcut izlerden anlaşılmaktadır.

Avlunun doğu duvarı üzerinde boydan boya devam eden bir tonoz izi ve duvarın takriben ortasında yer alan bir niş bulunmaktadır. Niş tonoz içinde ve üst kattada devam etmektedir. Üst kat hizasında ise odaların ara duvar kalıntıları göze çarpmaktadır.

Avlunun güney - doğu köşesinde, doğu - batı istikametinde uzanan ve sonradan inşa edilmiş olan bir «yağhane» binası bulunmaktadır. Güney duvarının batı ucunda ise kuzey - güney yönünde tonozla örtülü ve ön duvarları yıkık üç oda bulunmaktadır. (13, 14, 15 no.lu odalar). Bunlardan sadece bir tanesinin (13 no. lu) ön duvarı yeniden örülmüş ve avluya dikdörtgen bir kapı ile bağlanmıştır. Bugün «W.C» olarak kullanılmakta olan hacim, aynı zamanda dışarıya da bir kapı vasıtasıyla bağlanmaktadır.

Kervansarayın ön kısmında bulunan dükkanlar yapılan ilavelerle çok değişmiş durumda olduğundan, tanımları ancak yıkım ve hafriyat sonucu yapılabilmiştir. «Hafriyat Neticeleri» kısmında dükkanlardan ayrıntılı olarak bahsedilecektir.

Kervansarayın üst katına ait en fazla kalıntı, en az tahribata uğramış ön (batı) kanadı üzerinde bulunmaktadır. Girişin tam üstüne rastlayan kısımdaki iki hacimden dışta olanı (1 no.lu oda), 5.28X5.32 m. ebadında kare planlı olup, kuzey - doğu ve güney - doğu köşelerinde mevcut olan pandantif kalıntılarından anlaşıldığına göre kubbe ile örtülmekte idi. (Bak foto 25) Odanın girişi, doğu duvarı üzerindeki 1.15 m. genişliğindeki kapı vasıtasıyla olmaktadır. Odanın kuzey ve güney duvarları üzerinde birer niş ve içte 1.00 m. genişliğinde birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Batı duvarı ise yıkık vaziyette olmasına rağmen köşelerden 0.30 m. mesafede, iki pencere açıklığı bulunduğu tespit edilmiştir.

Girişin üstüne rastlayan diğer hacim ise (2 No. lu oda), 5.47X3.90 m. ebadında dikdörtgen bir plana sahiptir. Mevcut kalıntılardan odanın çapraz bir tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. (Bak foto. 26). Kuzey ve güney duvarı üzerinde birer kapı açıklığı mevcut olan hacim, doğu duvarı üzerindeki 3.36 m. genişliğindeki bir açıklık vasıtasıyla şimdi yıkık vaziyette olan revaka açılmaktadır.

Giriş aksının kuzey tarafındaki odalardan en kuzeyde olanı (5. no.lu oda) 3.75X3.93 m. ebadında olup, doğu - batı yönünde uzanan bir tonozla örtülü olduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Odanın kuzey ve batı duvarı üzerinde birer pencere açıklığı, güney duvarı üzerinde ise yarım - daire planlı bir ocak nişi ve güneydeki odaya (4 no.lu oda) açılan bir kapı bulunduğu tespit edilmiştir. Kuzey - güney doğrultusunda uzanan bir tonozla örtülü olan 4 no.lu oda, 4.80X3.90 m. ebadında olup batı duvarı üzerinde bir pencere açıklığı, doğu duvarı üzerinde revaka açılan giriş kapısı ve güney duvarı üzerinde de ocak nişi bulunmaktadır. Giriş aksının hemen kuzeyindeki oda (3 no.lu) 3.85X 3.90 m. ebadında, dikdörtgen planlı olup, doğu - batı istikametinde uzanan bir tonozla örtülmektedir. Tonozu bugün yıkık vaziyette olan odaya, güney duvarı

üzerinde bulunan ve giriş aksı üzerindeki hacme (2 no.lu oda) açılan kapı vasıtasıyla girilmektedir. Aynı duvar üzerinde bir ocak kalıntısı ve batı duvarı üzerindede bir pencere açıklı mevcuttur.

Girişin güney tarafında ise dört oda bulunmaktadır. En kuzeydeki hacim (29 no.lu oda), giriş aksına bitişik vaziyette olup, giriş üzerinde yer alan 2 no. lu oda vasıtasıyla girilmektedir. 3.85X 3.98 m. ebadında olan hacim, doğu - batı yönünde uzanan yıkık bir tonozla örtülmektedir. Odanın batı duvarı üzerinde bir pencere, güney duvarı üzerinde 1.00X0.50 m. ebadında bir niş ve kuzey duvarı üzerindede yarım - daire planlı ocak nişi bulunmaktadır. Bu odanın hemen güneyinde yer alan ve revaka açılan, 1.20 m. genişliğinde, ve üzeri alçak bir tonozla örtülü bir koridor mevcuttur. Doğu - batı istikametinde uzanan koridor, daha sonra güneye kıvrılarak, binanın güney - batı köşesinde bulunan 26 no.lu hacme açılmaktadır. Giriş hacmi gibi bu oda ve koridor da esas bina kütlesinden bir çıkıntı teşkil etmektedir. Koridor üzerinde mevcut olan mazgal pencerelerin bir eşide 26. no.lu odanın kuzey duvarı üzerinde mevcuttur. Batı duvarı ise yıkık vaziyette olmasına rağmen, kuzey - batı köşesinden 0.30 m. mesafede aynı şekilde bir mazgal pencere mevcudiyetini ispatlayan izlere rastlamak mümkün olmuştur. Kuzey - güney yönünde uzanan bir tonozla örtülü olduğu üst örtüye ait kalıntılardan anlaşılan hacmin, güney duvarı tamamen yıkık vaziyette olup, doğu duvarı üzerindeki 1.35 m. genişliğindeki bir kapı vasıtasıyla 25 no.lu odaya açılmaktadır. 3.75X3.86 m. ebadındaki bu hacmin üst örtüsü doğu - batı yönünde uzanan bir tonozdur. Doğu ve güney duvarı tamamen yıkık vaziyette olan odanın kuzey duvarı üzerinde bir ocak ve bir kapı izi mevcuttur. Bu kapı vasıtasıyla odanın hemen kuzeyinde yer alan ve önde koridorla sarılmış vaziyette bulunan 27 no.lu odaya geçilmektedir. 3.86 X3.35 m. ebadındaki hacmin dışarı açılan bir penceresi mevcut değildir. Doğu duvarı üzerindeki bir kapı vasıtasıyla revaka açılmaktadır.

Kervansarayın kuzey, güney ve doğu kanadı ikinci katı tamamen yıkık vaziyette olmasına rağmen, kuzey ve doğu duvarı üzerindeki izlerden üst kat odalarının bölme duvarlarını ve üst örtülerini tespit etmek mümkün olmuştur. Güney duvarı ise tamamen yıkık olduğundan hiç bir iz elde edilememiştir.

Üst kat odalarını alt kattakilerden ayıran özelliklerin başında, üst kat odalarında görülen ocaklar ve pencerelerin durumu gelmektedir. Alt kat odalarında pencereler revaka açılmaktayken, üst kat odalarında dışa açılmaktadır. Tonoz yönlerinde de alt kat ve üst kat odaları arasında yer yer farklılıklar mevcuttur.

Üst yapısı tamamen yıkık vaziyette olduğundan bacaların sadece ebatlarını tespit etmek mümkün olabilmiştir.

Yukarıda da izah edildiği şekilde, bina üzerindeki ilk çalışmalar, binanın mevcut durumunu tespit etmek gayesini gütmekteydi ve bu çalışmalar sonucu binanın tanımı yapılmış, rölöve projesi hazırlanmıştır.

Çalışmaların ikinci bölümünde ise, restitüsyon projesinin hazırlığına girişilmiştir. Bu kısımda, bina içinde muhtes olduğu tespit edilen bölümler yıktırılmış ve bütün binada, üst katta dahil olmak üzere bir araştırma hafriyatı yaptırılmıştır.

Elde mevcut veriler, yıkım ve hafriyat sonucu çıkan izlerle beraber mukayeseli analiz çalışmaları neticesininde eklenmesi sonucu binanın değerlendirilmesi yapılmış ve restitüsyon projesi hazırlanmıştır.

YIKIM VE HARFİYAT NETİCELERİ:

Hafriyata başlanılmadan önce yapı içinde muhtes kısımların yıkımı yapılmıştır. Avlu içindeki «Yağhane» binası,

dükkanların iç ve ön kısımlarında bulunan ilâvelerin yıktırılmasından sonra, hafriyata geçilmiştir. Önce üst kat odalarında mevcut toprak dolgu kaldırılmış ve sonra alt kat tamamen hafredilmiştir. Bu çalışmalardan elde edilen sonuçları şu şekilde sıralayabiliriz.

— Temel araştırması :

Yapının oldukça hasar görmüş durumu nedeniyle, bir temel araştırması yapılmış ve iri moloz taşlarla örülmüş mütemadi temel altında, deniz seviyesinde su çıktığı tespit edilmiştir. Moloz taş temel ise şakuli kazıklar ile yatay ahşap hatıllar üzerine oturtulmuş durumdadır. Su tamamen boşaltıldığında şakuli kazıkların kumlu zemine kadar indikleri görülmüştür. (revak döşemesinden takriben 2.00 m. aşağıda.)

— Plân elemanlarının tamamlanması :

Alt katta, avlunun kuzey ve güneyinde bulunan odaların, ön duvarları, kapı ve bazılarının pencere açıklıklarını dahi tespit etmek mümkün olmuştur. Avlunun doğu tarafında ise kuzey - güney yönünde uzanan tonozlu iki hacmin «ahır»ı meydana getirdiği ve avluya bir kapı ile bağlandığı temel izlerinden ve yıkım sonucu çıkan duvarlardan anlaşılmıştır. «Ahır» bölümü kuzey ve güney uçlarda batıya doğru çıkıntı şeklinde genişlemektedir. Güneydeki uzantı (19 no.lu mekan) ortasında kare bir ayak kalıntısı tespit edilmesine rağmen, onun kuzeydeki simetriği olan hacimde (18 no.lu mekan), zeminin kayalık olması nedeniyle bir ize rastlanamamıştır. Ahır'ı meydana getiren, yanyana uzanan tonozlu iki hacim arasında münferit ayaklar yerine, belirli aralıklarla, aynı doğrultuda uzanan duvarlar bulunduğuda araştırma hafriyatı sonunda ortaya çıkmıştır. Bu duvar kalıntılarından en güneyde olanı yağhane binasının yıktırılması sonucu ortaya çıkarılmış olup, üzerinde tuğla kemerli bir pencere ve tonoz izleri görülmektedir. (Bak foto, 22). Ahır bölümünün avlu duvarında hafriyat sonunda meydana çıkarılmış ve güney - doğu köşesinde münavebeli taş ve tuğla sıralarından oluşan örgü sistemini de tespit etmek mümkün olmuştur. Ayrıca, duvar üzerinde avluya açılan kapı izi de bulunmuştur.

Avluyu çevreleyen revakın ayaklarını da tespit etmek mümkün olmuştur. Güneydeki revaka ait üç ve kuzeydeki revaka ait bir, dikdörtgen ayak izi meydana çıkarılmıştır.

Avlunun batısında bulunan mekanların (3, 4, 10 ve 11 no.lu hacimler) aslında dışa bakan dükkanların bir devamı olmadığı, arada bir duvarla bölündükleri tespit edilmiştir. Bunlardan, giriş aksının her iki yanında yer alan odaların giriş eyvanına birer kapı ve revaka birer pencere ile açıldıkları görülmüştür. Bu odalara bitişik olan hacimlerde (4 ve 11 no.lu odalar) birer kapı ve pencere vasıtasıyla revaka açılmaktadır. Bu cephe üzerindeki açıklıklardan sadece merdivenlere bitişik olan birer pencerenin yerlerinin orijinal olduğu anlaşılmıştır.

Kervansarayın ön kısmında bulunan ve dışa açılan dükkanlar takriben 3.30 - 3.40 m. derinlikte ve doğu - batı yönünde uzanan tonozlar ile örtülü mekanlar olup, önde, dışa bakan kemerli açıklıkları mevcuttur. En kuzeydeki dükkan (20 no.lu) ebat bakımından diğerlerinden daha büyüktür. Ön cephede mekanlardan en güneydeki (25 no.lu oda) ise diğerlerinden farklı bir durumdadır. Batı duvarı üzerindeki kapı vasıtasıyla doğrudan doğruya dışa açılmaktadır. Kervansarayın inşaat kitabesinin bu kapı üzerinde yer alması, duvarın ve kapının orijinalliği hakkında bir şüphe yaratmaktadır. Yapılan araştırmalar sonunda bu mekanın dışa açılmadığı, avlunun güney - batı köşesinde bulunan oda vasıtasıyla avluya bağlandığı tespit edilmiştir. 4.40X2.98 m. ebadındaki odanın tonoz istikametide diğer dükkanlardan farklıdır.

— Döşeme Kaplamaları :

Yapılan hafriyat sonucunda sadece 12 ve 25 no.lu hacimlerde 35X47X3 cm. ebadında klasik tuğla döşeme kalıntıları bulunmuştur. Revak ve avlu düşemeleri zamanla pek çok tahribata maruz kaldığından ancak seviyelerini tam olarak tespit etmek mümkün olmuştur. Duvar kenarlarındaki izler revakta taş kaplama olduğu intibaını uyandırmakta isede döşeme kalıntısına tam olarak rastlanamamıştır.

Girişte ise taş eşik ve taş döşeme izi meydana çıkarılmıştır.

Üst kattaki toprak dolgunun kaldırılması neticesinde de döşeme kalıntısına rastlamak mümkün olamamış isede odaların döşeme seviyeleri tespit edilmiştir.

MİMARİ VE STRÜKTÜREL ANALİZ :

1. MİMARİ ELEMANLAR :

a. Plan Elemanları :

— Alt kat

Avlu : kare planlı ve üstü açık bir mekân olup, kuzey ve güneyinde revak, doğusunda «ahır» ve batısında yukarı çıkan merdivenler bulunmaktadır.

Giriş : doğu - batı istikametinde uzanan tonozla örtülü bir hacim olup, orta kısmında, üzerinde inşaat kitabesinin de bulunması gerekli, yıkık bir kapı bulunmaktadır.

Revaklara açılan odalar - 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15 ve 16 no.lu odalar tonozla örtülü olup aynı zamanda revaka açılan pencereleri de mevcuttur. Girişin yanındaki iki oda (3 ve 10 no.lu) ise giriş eyvanına açılmaktadır.

Ahır : avlunun doğusunda, kuzey - güney yönünde uzanan tonozla örtülü iki hacimden meydana gelmiştir ve iki uçta batıya uzanan çıkıntıları mevcuttur. Ahırın avluya açılan bir kapısından başka, revaka açılan iki kapısı daha bulunmaktadır.

Dükkânlar : kervansarayın batısında yer alan ve dışarıya açılan beş mekan (20, 21, 22, 23 ve 24 no.lu hacimler) tonozla örtülü olup, kervansarayın iç kısmı ile bağlantıları yoktur.

Güney - batı köşedeki mekân : güney - batı köşesindeki 12 no.lu oda vasıtasıyla avluya bağlanan odanın, diğerlerinden daha değişik bir fonksiyona hizmet ettiği anlaşılmıştır.

Üst Kat

Giriş üstündeki mekânlar : İki mekândan en dışta (batıda) olanı kubbe, içteki ise çapraş tonozla örtülmüştür. Çarpraz tonozla örtülü odanın her iki yanında yer alan iki oda (3 ve 29 no.lu), birer kapı vasıtasıyla bu orta mekana açılmaktadır.

Yapının güney - batı köşesinde bulunan ve dar bir koridor vasıtasıyla girilen hacim (26 no.lu), mazgal pencerelidir. Odanın doğu duvarı üzerinde bulunan kapı muhtemelen daha sonra açılmıştır. Bu mekanın orijinal fonksiyonundan «mukayeseli analiz» kısmında bahsedilecektir.

Üst kattaki diğer odalar (5 ve 25 no.lu odalar haricinde) revaka açılmakta olup, dışa bakan pencereleri bulunmaktadır. 5 ve 25 no.lu odalar ise bitişikteki odalara açılmaktadır.

b. Merdivenler :

Girişin kuzey ve güneyinde bulunan merdivenler vasıtasıyla üst kat revakına çıkılmaktadır. Giriş aksının üzerinde bulunan mekanların zemini diğerlerinden daha yüksek olduğundan, ayrıca duvara bitişik iki merdivenle revaktan orta hacme çıkmak mümkün olmaktadır.

c. Açıklıklar :

Açıklıklar :

Giriş Portali : Altta, sivri kemerli giriş açıklığı mevcut isede üst kısmı tamamen yıkık vaziyettedir.

Dükkan Cepheleri : Kemerli geniş açıklıklar şeklindedir.

Kapılar :

Giriş Kapısı — Giriş eyvanı içinde yer alan kapının genişlik, eşik ve özengi seviyeleri ve söveleri tespit edilmiştir.

Ahır Kapısı : Ahır'ın avluya açılan 2.51 m. genişlikte ve revaklara açılan 1.25 m. genişlikte olmak üzere toplam üç kapısı mevcuttur.

Oda Kapıları : Alt kat oda kapıları 1.25 m. genişlikte, üzerleri sağır, sivri (tuğla) kemerli açıklıklar şeklindedir. Giriş eyvanına açılan iki kapı, 2.20 m. genişliktedir. Üst kat oda kapıları ise 1.10 - 1.20 m. genişlikteki açıklıklar şeklindedir.

Pencereler :

Alt kat oda pencereleri revaka açılan 0.80 m. genişlikte, üzerleri sivri, sağır (tuğla) kemerli açıklıklar şeklindedir.

Üst kat pencereleri, içte 1.00 m., dışta 0.80 m. genişlikte, taş söveli ve demir parmaklıklı açıklıklardır. Üzerlerinde sağır alınlığı çerçeveleyen sivri tuğla kemerleri bulunmaktadır.

Mazgal pencereler, üst kat güney - batı köşe odasında ve ona açılan koridor üzerinde bulunmaktadır.

Nişler :

Alt katta, avlunun kuzeyinde sıralanan odaların doğu duvarları üzerinde ve üst katta kubbeli odanın güney ve kuzey duvarları üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca, ahır kısmında doğu duvarı ortasında da mahiyeti anlaşılamayan bir niş mevcuttur.

Ocaklar :

Sadece üst kat odalarında görülmektedir. Yarım - daire planlıdır ve üzerine yaşmakların oturduğu taş konsolları mevcuttur. Yaşmak kısımları ise tamamen yıkıktır.

Bacalar :

0.55 × 0.55 m. ebadında olup tuğla ile inşa edilmişlerdir. Üs tkısımları yıkıktır.

2. STRÜKTÜREL ELEMANLAR :

a. Temeller :

Şakuli ve yatay ahşaplar üzerine oturan mütemadi temel şeklinde olup. moloz taşlarla inşa edilmiştir.

b. Döşeme Kaplamaları :

Alt kat odalarının bazılarında klasik tuğla döşeme kalıntıları bulunmuştur. Revaklarda ise taş kaplama bulunduğuna dair izler mevcuttur.

Eşikler : Ana giriş kapısı eşiği hafriyat sonucu ortaya çıkarılmıştır. Odalarda ise eşik bulunduğuna dair hiç bir iz elde edilememiştir.

c. Duvarlar :

Ön (batı) dış cephe ile iç avlu cepheleri münavebeli taş ve tuğla sıralarıyla, diğer duvarlar moloz taş ile inşa edilmiştir. Yapı çok tadilat ve tahribata uğradığından orijinal sıva kalıntısını tespit etmek mümkün olamamıştır.

d. Revak ve Kemerler :

Avlunun kuzey ve güneyinde uzanan revaklar, üçer dikdörtgen ayak üzerine oturan dörder kemerden müteşekkildir.

Bina içinde çok çeşitli kemer formları bir arada kullanılmıştır. Girişte sivri ve iki sıralı (iki renkli taş) kemer bulunmaktadır. Esas giriş kapısının basık kemeri ise şimdi yıkık vaziyettedir. Oda kapı ve pencereleri üzerinde ise sivri (tuğla) kemerler bulunmaktadır. Dışa açılan dükkânların kemerleri ise tuğla ile inşa edilmiş olup, yarım-daire profillidir.

e. Silmeler :

Yapı üzerinde sadece ön (batı) cephe üzerinde yer yer, ve koridorun çı-

kıntı yapan duvarı üzerinde, beş sıralı 'kirpi saçak' korniş izine rastlanmıştır.

f. Üst Yapı:

Tonozlar: Binada mevcut tonozların hemen hepsi hafif basık veya yarımdaire profilidir ve tuğla ile inşa edilmiştir. Bazı mekanlar üzerinde de çapraz tonoz mevcudiyeti ispatlanmıştır.

Kubbe: Sadece giriş üstündeki tek mekânda mevcuttur. Geçiş elemanı olarak pandantif kullanılmıştır.

g. Çatı Kaplaması:

Üst örtü tamamen yıkık olduğundan hiç bir iz elde edilememiştir.

3. MALZEME VE DURUMU:

Malzeme ve işçilik bakımından yapıyı iki kısma ayırmak mümkündür.

a. Münavebeli yonu taşı ve tuğla kısımlar

b. Moloz taş kısımlar

a. Ön cephede ve avlu cephelerinde görülen münavebeli yonu taşı ve tuğla sıralarından oluşan örgü sisteminin bulunduğu kısımlarda iyi bir işçilik göze çarpmaktadır. Fakat geçen zaman nedeniyle, yer yer taş, tuğla sıraları ve derzlerde bozulmalar mevcuttur. Bazı kısımlarda derz içine tuğla kırıkları batırılmak suretiyle bir nevi 'mozaik derz' yaratıldığı da görülmektedir.

b. Moloz taş örgü sisteminin kullanıldığı yerlerde ise işçiliğin kötü olduğu görülmektedir. Moloz taş arasında tuğla kırıklarıda kullanılmıştır. Bu kısımlarda da bozulmalar mevcuttur.

Strüktürel bakımdan, kervansarayın, bugün mevcut kısımları büyük bir problem arzetmemektedir. Sadece kuzey duvarı üzerinde şakuli bir yarık mevcuttur. Yapının bu derece tahrib olmasının nedeni, zaman zaman yeni fonksiyonlara intibak ettirilmek üzere zorlanmasıdır. Örneğin, dar gelen giriş kapısı yıktırılarak kitabesi başka bir yere monte edilmiş, avluyu çevreleyen revak ve merdivenler ise dinamitle imha edilmişlerdir.

4. KİTABE:

Kervansaraya ait kitabe bugün, ön cephe üzerinde, güney-batı köşedeki kapı üzerinde yer almaktadır. İç kapı yıkılmış olduğundan buraya taşınmıştır. Bu kitabeden kervansarayın 935 H. (1528 M.) tarihinde, Kanuni Sultan Süleyman tarafından Pabuççuoğlu Ali'ye yaptırtıldığı anlaşılmaktadır.

Kitabenin aslı: (Bak foto 5)

«Emere biinşa-i haz-el-bina il-masun sultan-ül berrive'l-bahri Sultan Süleyman ibn-i Sultan Selim fî târihi senete hamse ve selâsin ve tisamiye amile âli İbn-i Babuççu»

Arapça yazılan kitabenin tercümesi:[2]

«Tanrı tarafından korunulan bu binanın yapılmasını kara ve denizin sultanı Sultan Selim oğlu Sultan Süleyman 935 yılı tarihinde emretti. Bunu, Babuçcuoğlu Ali yaptı.»

MUKAYESELİ ANALİZ:

Çeşme, Kanuni Kervansarayı 1528 tarihinde inşa edildiğinden mukayeseli analiz çalışması takriben aynı devirde inşa edilmiş olan ve aynı bölge içinde yer alan diğer 'han' binaları arasında yapılmıştır.

Çalışmanın bu kısmında, önce mimarî elemanların mukayese ile değerlendirilmesi yapılacak, daha sonra strüktürel elemanlar ele alınacaktır.

a. Plân elemanları:

Ortada üstü açık, kareye yakın bir avlusu bulunan iki katlı hanların için-

2) İ. Hakkı Konyalı, Çeşme, Çeşme'de Kanuni'nin eşsiz bir kitabesi, Çeşme Kervansarayı, Vakıflar Dergisi IX. s. 170.

de Manisa Kurşunlu Han (1497-1498) ve Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Kervansarayını (1618) sayabiliriz. Bu iki hanın da iki giriş kapısı bulunmaktadır. Manisa Kurşunlu Han da bu kapılar karşılıklı, Kuşadasında ise yanyana iki duvar üzerindedir. Çeşme Kanuni Kervansarayının ise bir tek orijinal kapısı mevcuttur.

Girişin her iki yanında yer alan odalar, Manisa ve Kuşadasında da giriş eyvanına açılmaktadır. Avluyu çevreleyen odalar da, Çeşme'de olduğu gibi yine revaka açılmaktadır.

Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Kervansarayında 'ahır' bulunmamaktadır. Manisa Kurşunlu Han'da ise ahırın mevcudiyetini sadece vakfiyesinden bilmekteyiz. Tire Bakırhan (1510) ise yarısı kesik vaziyette olduğundan plan şeması hakkında tam bir malumata sahip değiliz. Bu bakımdan, Çeşme Kanuni Kervansarayında, avlunun doğusunda yer alan 'ahır', mukayeseli analiz kapsamına dahil ettiğimiz hanlarla bir benzerlik göstermemektedir.

Çeşme'de yapının ön kısmındaki dışa açık dükkanlar, Manisa Kurşunlu Handa İki cephede olmak üzere mevcuttur.

Manisa Kurşunlu Han ve Kuşadası Ö. Mehmet Paşa Kervansarayında «W. C» grubu, esas bina kütlesinden bir çıkıntı teşkil etmekte ve mazgal pencereleri bulunmaktadır. Çeşme Kanuni Kervansarayı güney-batı köşesinde ki mazgal pencereli hacmin de aynı fonksiyona hizmet ettiği anlaşılmaktadır.

Manisa Kurşunlu Han ve Tire Bakırhanda da, Çeşme'de olduğu gibi, girişin üstündeki mekânlara, revaktan ayrıca merdivenlerle çıkılmaktadır. Çeşme Kanunî Kervansarayında üst kat revakına çıkan merdivenler, girişin hemen iki yanında bulunmaktadır. Aynı durum Tire Bakırhanda da mevcuttur. Manisa Kurşunlu Handa girişin sadece bir yanında merdiven yer almaktadır. Kuşadasında ise merdivenlerin konumu tamamen başkadır.

Üst kattaki odaların diğer hanlarda da Çeşme'de olduğu gibi dışa açılan pencereleri mevcuttur. Mazgal pencere ise sadece «W.C» de kullanılmıştır.

Çeşme Kanuni Kervansarayındaki yıkık giriş kapısı, Tire Bakırhanda mevcuttur ve giriş eyvanı içinde, üzeri basık kemerli bir açıklık şeklindedir. Manisa Kurşunlu Handa ise sonradan yapılan tadilatlarla orijinal şeklini kaybetmiştir.

Üst kat odalarında bulunan ocakların bir eşide Tire Bakırhanda yine üst kat odalarnıda mevcuttur. Diğer hanlarda da ocak bulunmaktadır. Bacalar ise diğer hanlarda da yıkık vaziyette olduğundan mukayese imkanı bulunamamıştır. Hepsinde de baca malzemesi olarak tuğla kullanılmıştır.

b. Strüktürel Elemanlar :

Klasik tuğla döşeme, Çeşme Kanuni Kervansarayında olduğu gibi diğer hanlarda da kullanılmıştır. Bununla beraber taş döşemenin de kullanıldığı yerler mevcuttur (revaklar, avlu vs.).

Tire Bakırhan, Manisa Kurşunlu Han dış ve avlu cepheleri Çeşme Kanuni Kervansarayında olduğu gibi, münavebeli taş ve tuğla sıralarıyla inşa edilmiştir. Diğer cephelerde de yine moloz taş kullanılmıştır.

Mukayeseli analiz kapsamına dahil ettiğimiz hanların hepsinde çok çeşitli kemer formlarının birarada kullanıldığı da görülmüştür.

'Kirpi saçak' korniş ise Manisa Kurşunlu Han, Tire Bakırhan ve aynı bölge içinde yer alan pek çok binada daha kullanılmıştır.

Tonoz ve kubbe, üst yapı olarak, hanların hepsinde kullanılmıştır. Tonozlar, hem beşik tonoz, hemde çapraz

tonoz olarak çeşitli yerlere uygulanmıştır.

Çatı kaplaması olarak, hemen hepsinde 'kurşun' kaplama kullanıldığına dair izler elde edilmiştir.

Çeşme Kanuni Kervansarayında avlu ortasında havuz izine rastanamamıştır. Manisa Kurşunlu Han ve Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Kervansarayında ise avluda sekizgen havuz mevcuttur.

RESTİTÜSYON RAPORU :

Bu kısımda, binanın kendi verileri, yıkım ve hafriyat sonucu çıkan izler, tarihi araştırma ve mukayeseli analiz çalışmalarının birarada değerlendirilmesi ile binanın inşa edildiği zamanki biçim ve durumunun tespitine çalışılmıştır.

Plân şeması bakımından geleneksel 'han' tipleri içine dahil edilebilen Çeşme Kanuni Kervansarayı aynı zamanda bir çok lokal özelliklere de haiz bulunmaktadır. Restitüsyon çalışmalarında, daha önce tespit edilen mimari ve strüktürel elemanlar sırası takip edilecektir.

Plân şemasındaki eksik kısımlar, yapıdaki simetriden faydalanmak suretiyle tamamlanabilmiştir. Avlunun kuzeyinde yer alan revakın eksik olan iki ayağının yer ve ebatları, ahır kısmının kuzeydeki çıkıntısı (18 no.lu hacim) ortasındaki ayağın yer ve ebadı ile, üst kat güney kanadındaki odaların plan, kapı ve pencerelerinin konum ve ebadı plan şemasının simetrik olması sayesinde de tamamlanabilmiştir. Üst kat odalarından 25 ve 26 no.lu hacimler arasındaki kemerli açıklığın sonradan yapılmış olması ihtimali ise hem simetriden, hemde 26 no.lu odanın 'W.C' olarak kullanılma ve ayrı bir koridorla revaka açılmasından ötürü kuvvet kazanmaktadır. 26 no.lu hacmin altına rastlayan hacmin de aynı şekilde 'W.C' olarak kullanıldığı, dışarı bağlantısı bulunması ve girişinin köşe odası vasıtasıyla revaktan olması ile ve üstteki hacim gibi mazgal pencerelerinin bulunması ile mümkündür. Hafriyat sırasında da hacmin dışa açılan kapısının muhtes olduğu, girişinin aslında köşe odası vasıtasıyla olduğu zaten belirlenmiş durumdaydı. Odanın dış duvarının (ve üzerindeki kapının) orijinalliği hakkında en büyük şüpheyi yaratan husus, giriş kapısı üzerinde bulunması gereken kitabenin, bu oda duvarı üzerinde yer almasıdır.

Plândaki yerleri gerek izlerden ve gerekse simetriden faydalanılarak tespit edilen pencereler, mevcutlarına göre tamamlanmıştır. Üst kat pencereleri, taş söveli, ve üstte sağır alınlığı çerçeveleyen sivri, tuğla kemerli açıklıklar şeklindedir. Alt kat oda pencereleri için ise 10, 11, 3 ve 4 no.lu odaların doğu duvarları üzerlerinde yaptırılan sıva raspası neticesinde elde edilen veriler kullanılmıştır. Oda kapılarınında mevcutlarına göre tamamlanması yoluna gidilmiştir.

Bina içinde mevcut olan nişler, restitüsyon projesinde de aynen gösterilmiştir. Plan şemasındaki simetriye rağmen, alt kat odalarının kuzeyde olanlarında mevcut bulunan nişlere güneydeki odalarda rastlanamamış ve bunların tamamlanması yoluna gidilmemiştir. Zira, güneyde mevcut olan üç odanın hiç birisinde niş bulunmamaktadır.

Kervansarayın ancak, sağlam kalabilen ön kanattaki odalarında mevcut olan ocakların üst kısımları yıkık vaziyettedir. Ancak, Tire Bakırhan üst kat odalarındaki ocaklarla büyük bir benzerlik gösterdiği tespit edilmiş ve restitüsyonu yapılabilmiştir.

Bacalar hakkında bugün sadece ebat ve malzeme hakkında bir fikir verebilecek kadar iz mevcuttur. Mukayeseli analiz çalışmalarından da bir sonuç elde edilemediğinden restitüsyonu yapılamamıştır. Projede ise muhtemel bir şekil ve yükseklik gösterilmiştir.

Avluda yapılan hafriyat neticesinde havuz izine rastlanamadığından, restitüsyon projesinde de gösterilmemiştir.

Hanın güney dış duvarının, daha dışta bulunan temel izlerine göre orijinal yeri tespit edilmiştir.

Üst kat revak ayakları, yan kanatlarda, alt kattakilerle aynı olarak kabul edilmiş, arka (doğu) kanatta ise yandakilerle eşit ebat ve yaklaşık olarak aynı aralıklarla olmak üzere yerleştirilmiştir. Ön revak, merdivenlerin mevcudiyetinden dolayı daha değişik bir plan göstermektedir. Merdiven kütlelerinin her iki uçlarına birer ayak gelmek üzere, bu kısımda diğer üç kanada nazaran daha az aralıklarla yerleştirilmiş dört ayak'ın mevcudiyeti kabul edilmiştir.

Harfriyat sonucu iki odada bulunan klasik tuğla döşeme, restitüsyon projesinde aynen diğer odalarda da mevcut kabul edilmiştir. Duvar kenarlarındaki zler revakta taş döşeme olduğu intibını uyandırmaktadır. Aksini ispat edecek başka bir malzeme bulunamadığından, restitüsyonda taş olarak düşünülmüştür. Girişte ise taş eşik ve taş döşeme hafriyat sonuc uortaya çıkarılmıştır.

Kervansarayın ön (batı) ve iç avlu cepheleri münavebeli taş ve tuğla sıralarıyla örülmüştür. Diğer cephelerde ise moloz taş örgü kullanılmıştır.

Bina içindeki kemerlerden, sadece giriş kapısı üzerindeki mevcut değildir. Özengi seviyesi ve kemer kalınlığı tespit edilebilen kemer, mukayeseli analiz çalışmaları neticesinde tamamlanabilmiştir.

Girişin her iki yanında yer aldığı mevcut izlerden anlaşılan merdivenlerin basamak, kot ve malzemeleride yerinde yapılan araştırma sonunda tespit edilebilmiştir. Merdivenlerin yanında yer aldığı duvar yüzleri üzerindeki taş çıkıntılar, basamakların taş olduğunu ortaya koymaktadır.

Kervansarayın ön cephesi üzerinde yer yer beş sıralı 'kirpi saçak' izine rastlanmıştır. Ancak öndeki dükkanlar üzerinde hiç bir iz mevcut değildir. Restitüsyon projesinde, mevcut duvarın en üst seviyesinden başlamak üzere 'kirpi saçak' kornişin buradada bulunduğu kabul edilmiştir. Sayın İ.H. Konyalı[3], eski bir gravürden faydalanarak kervansarayda den-dan' olduğundan bahsetmektedir. Mevcut korniş izlerinden bu iddianın yerinde olmadığı anlaşılmaktadır.

İç avluya bakan revak cephelerinde, ancak oda tonoz seviyelerine bağlı olarak tespit edilebilen üst kat revak tonozlarına uygun düşecek bir seviye olarak tespit edilen bir kotta 'kirpi saçak' korniş mevcudiyeti kabul edilmiştir. Girişin üstüne rastlayan orta kısım, giriş eyvanının daha yüksek olması nedeniyle, kirpi saçak kornişte de bir yükselme olmaktadır. Aynı durum Tire Bakırhanda da mevcuttur.

Alt kattaki hacimleri örten tonozların, malzeme, form ve yüksekliklerini tespit etmek, gerek duvardaki izlerden ve gerekse mevcutlarından mümkün olmuştur. Üst kattaki odaların üst örtüleri yıkılmış olduğundan, ancak mevcut larından ve simetriden faydalanılarak bunların tespiti yoluna gidilmiştir.

Bina içinde mevcut olan tonozların hemen hepsi (giriş tonozu hariç) basık profilli olup tuğla ile inşa edilmiştir. Ancak girişin üstüne rastlayan kısımda, kubbeli hacmin önünde ve onun önündeki revakta ve alt katta 18 ve 19 no.lu hacimlerde çapraz tonoz olduğu tespit edilmiştir.

Alt katta, avlunun doğusunda yer alan ahır'ın tonozla örtülü olduğu, tonozların özengi ve tepe yükseklikleri ile ahır zemin kotunu izlerden tespit etmek mümkün olmuştur. Ancak ahırı' örten uzunlamasına iki tonozu ayıran

3) İ. Hakkı Konyalı, ay. eser. s. 163.

ayaklar arasında kemerlerin mevcudiyetini gösteren hiç bir ize rastlanamıştır. Kemerlerin varlığı kabul edilecek olursa tepe noktalarının tonoz özengi hizalarından daha aşağı bir seviyede olması gerekmektedir. Bu da kemerlerin çok düşük bir seviyede başlaması ile mümkündür. Ahırın en ayakta olan güney-doğu köşesinde bile böyle bir ize rastlanamamış olması dolayısıyla, duvarlar boyunca kemer bulunmadığı kabul edilmiştir. Netice olarak, duvarlar arasında, tonozların özengi seviyesi ile aynı kotta başlayan ve boylamasına giden iki tonozu dik olarak kesen, aynı tepe noktasında bu iki tonoza üçgen şeklinde birleşen tonozların varlığı kabul edilmiştir. (İskenderun-Belen Kanuni Kervansarayında da benzer bir durum mevcuttur.) Aynı durum revakların batı duvarı ile birleştiği yerde de mevcuttur.

Revak kemerleri ise özengi ve tepe noktalarıyla profilleri belli olan revak tonozları ile aynı özengi ve tepe noktalarına tekabül eder şekilde düşünülmüş (Manisa Kurşunlu Han gibi) ve dış dükkan cephelerindeki kemerler gibi şekillendirilmiştir.

Kervansaray içinde bir tek mekanda, giriş eyvanının üstüne rastlayan kısımda kubbe mevcuttur. Odanın kuzeydoğu ve güney-doğu köşelerinde bulunan pandantif kalıntılarından kubbenin başlangıç kotonu tespit etmek mümkün olmuştur. Tonoz profillerinde olduğu gibi hafif basık bir kubbe, restitüsyon projesinde gösterilmiştir. Kubbenin malzemesi de tonozlar gibi tuğla olarak düşünülmüştür.

Bugün üst örtüsü tamamen yıkık vaziyette olan kervansarayın çatı kaplamasını tespit etmek olanağı bulunamamıştır. Ancak yazılı kaynaklardan[4] ve mukayeseli analiz çalışmalarından edindiğimiz bilgiye göre 'kurşun' ile kaplı olması çok muhtemeldir ve restitüsyon projesinde bu şekilde gösterilmiştir.

Bu makale içinde, simdiye kadar izah etmeğe çalıştığımız Çeşme Kanuni Kervansarayı hakkındaki araştırma ve etüdler tamamlandıktan sonra restorasyon projeleri hazırlanarak, 1973 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restorasyon işlemine fiilen başlanmıştır. Kervansarayın restorasyon sırasında geçirmekte olduğu safhalar daha sonra ayrı bir makale halinde neşredilecektir.

KANUNİ CARAVANSERAI IN 'ÇEŞME'

By. Filiz AYDINOĞUZ

The caravanserai in town Çeşme, which is called 'Kanuni Kervansarayı' built in 1528, and included in the restoration programme of the General Directorate of Vakıfs (Charity) in 1971. and the studies and researches on the building were started at that time.

The building is situated in the center of the town, near by the sea. It consists of an open central court around which the two-storey high collanades, the rooms and a stable take place, and five shops at the front section.

The exterior of the building consists of four facades, the west one being the main facade, opening on to the street in the front. The entrance of it, which is at the center of the west facade, is a pointed arched opening, and makes a projection from the main body. The second storey of the entrance is demolished now, and there are five shops at two sides of it. A rectangular door opening with the 'inscription' of the han at its top, exists at the south end of the west facade.

The second storey of the west facade, which is at the back contains the front walls of the rooms at the second

4) Bak dipnot (1)

storey. This part of the facade has three window openings (two of them being at the north of the entrance) and a lower, projected part at the south of the entrance with slit window openings. The facade is constructed with alternating cut-stone masonry and brick courses. The windows are rectangular openings with false, pointed brick arches over them. The first window at the north of the entrance, enclosed in a rectangular frame,

The north facade of the building, which is constructed with rubble stone masonry and brick pieces, consists of two parts. The first part at the West is one-storey high (the side wall of the northernmost shop). The second part of the facade is two-storey high and has seven window openings, similar to the ones on the west facade. The facade, slightly slopes down towards the West and has the trace of 'kirpisaçak' cornice at the west end.

The south facade of the building is one-storey high at the present and in different character. It is constructed with rubble-stone masonry without mortar. From the remains of the foundation at outwards of the existing wall, it is detected that the facade had fallen down completely and rebuilt inwardly.

Two lately opened windows and a rectangular «W.C» door are the elements of this facade, which has a later added building at the east end.

The east facade of the caravanserai is under the earth fill now.

The interior of the building consists of a square, open central court which is entered through the opening at the West, and rooms surrounding the court. At two sides of the entrance hall, remains of the staircases which lead to second storey are seen.

The arcaded galleries (collanades) around the court and the front walls of the rooms at the North and the South and the stable section at the East are completely fallen-down at the present. Only after the excavation which was carried on by the General Directorate of Vakıfs, the plan of the building could be solved.

There are four vaulted rooms at the North and also at the South. It is also detected that the arcaded galleries are consisted of four arches, resting on three rectangular piles, surrounding the court, except at the the East, which stands the stable at this side. It is consisted of two vaulted space, lying in north-south direction side by side and separated with walls which take place at intervals. At North and South, the stable projected towards the West. It has three entrance, on the west wall, one opening on to the court, and the others to the arcaded galleries.

The rooms at the west of the court, are connected to the shops at the present. The traces of the partition walls in between in between the rooms and the shops, is quite easily detectable.

The two rooms on each side of the entrance hall, opens on to the hall, while all the others are opening to the arcaded galleries. All the rooms, except the ones at the corners, have windows opening to the galleries too.

The second storey of the caravanserai is the most demolisthed part. The superstructure is completely missing, which only the traces can be observed on the walls.

The outer room, over the entrance hall, is a square-planned and domed space, which has the remains of pendentives on the north-east and south-east corners. The traces of a niche and a window can be seen on the north and south walls. The remains which exist on its west wall, also resemble that there are two more windows on this

wall too. The inner room (at the east of the first one) over the entrance hall, has a rectangular plan and cross-vaulting at the top. It opens to the rooms which take place at two sides of it, through the doors on its north and south walls, and to the arcaded gallery at the east with a large opening.

The room at the north-west corner of the building is vaulted in east-west direction, and opens to the gallery through the room next to it. This space, which is at the south of the previous one, is vaulted in north-south direction.

The rooms at the South of the central rooms, are arranged in a different plan. The room at the south-west corner, is vaulted in north-south direction and reached by a vaulted corridor with slit windows. Together with the corridor the room also projects out from the main body of the building and has slit windows too.

The plan and the superstructure of the rooms, on the north, south and the east wing of the building is detected from the remains on the back walls and the symmetry of the plan scheme. They are vaulted spaces, opening to the arcaded galleries and have windows opening to exterior.

Traces of fire-places and the flues are only seen in the rooms (at the second storey) at the front (west) wing of the building.

Resim : 1 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Ön (batı) cephesi (Yıkımdan önce)

Resim : 2 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Batı cephesi (Güney ucu)

Resim : 3 — Çeşme Kanuni Kervansarayı - İkinci kat - (Güney - Batı köşesi) dıştan görünüs.

n : 7 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı giriş portali

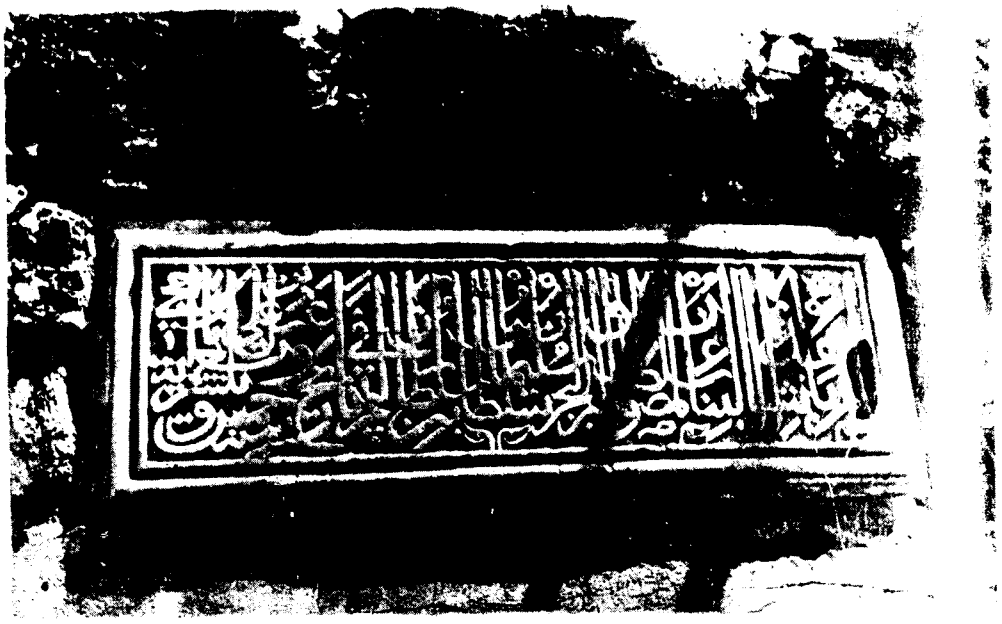
Resim : 8 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı Giriş eyvanı

Resim : 9 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Giriş eyvanı tonozu.

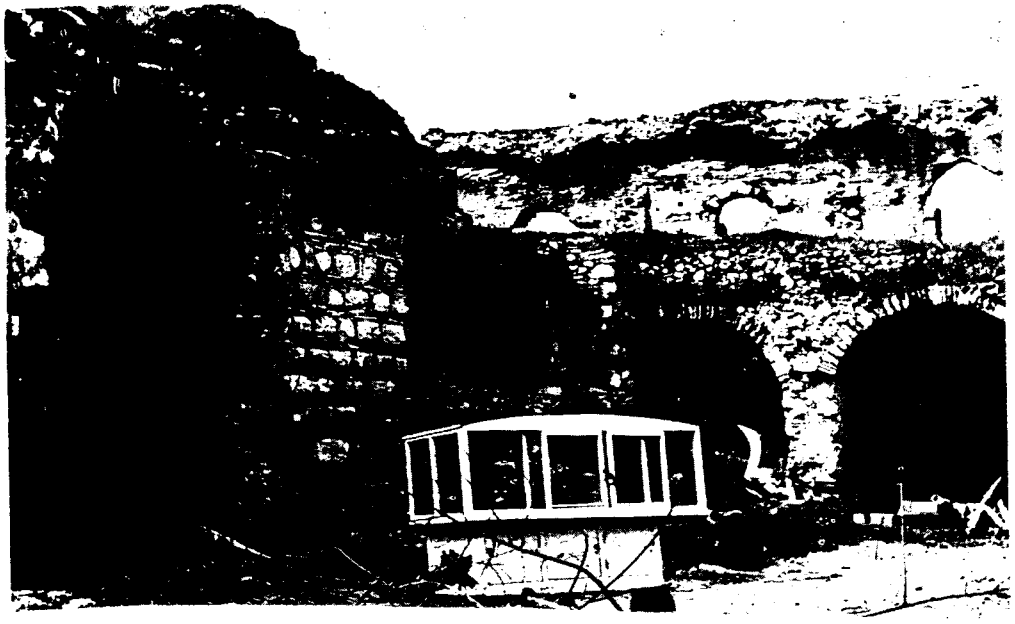
Resim : 4 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - İkinci kat (Batı duvarı - Kuzey kanadı) dıştan görünüş.

Resim : 5 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Kitabe.

Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Dış duvar örgü detayı

Resim : 13 — Çeşme - kanuni Kervansarayı - Avlu kuzeybatı köşesi

Resim : 14 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Avlu batı cephesi - Merdiven kalıntısı

Resim : 15 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Avlu kuzey cephesi

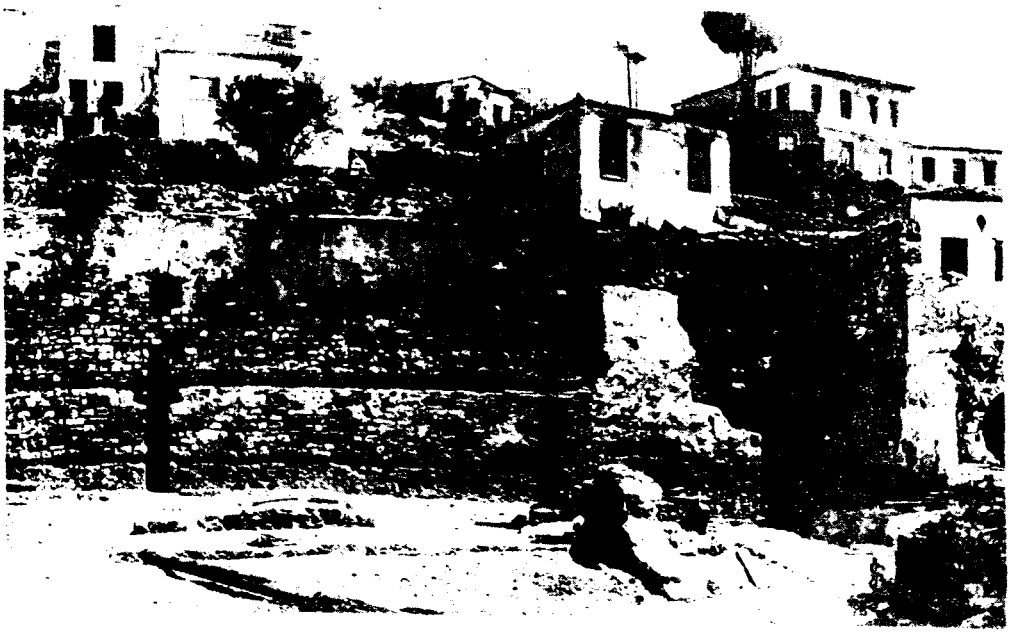

Resim : 10 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Giriş eyvanı (Avludan görünüş)

Resim : 11 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Avlu batı cephesi (Güney kanadı)

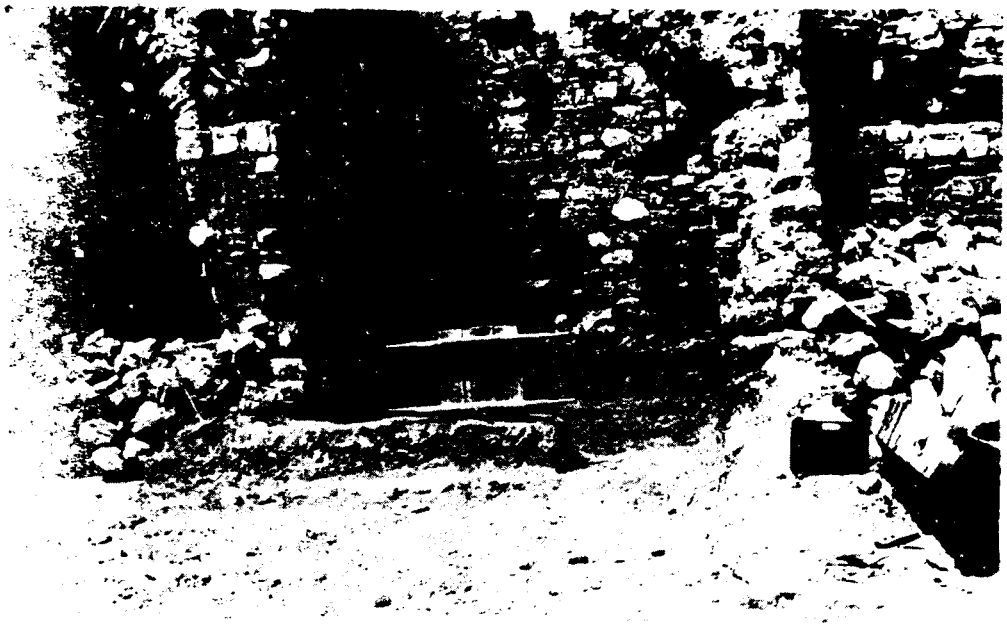

Resim : 19 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Avlu doğu duvarı (güney ucu)

Resim : 20 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Avluda, doğu kısımda (ahır.) Hafriyat sonucu çıkan izler.

Resim : 16 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Avlu kuzey cephesi (hafriyattan sonra)

Resim : 17 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Avlu kuzey - doğu köşesi

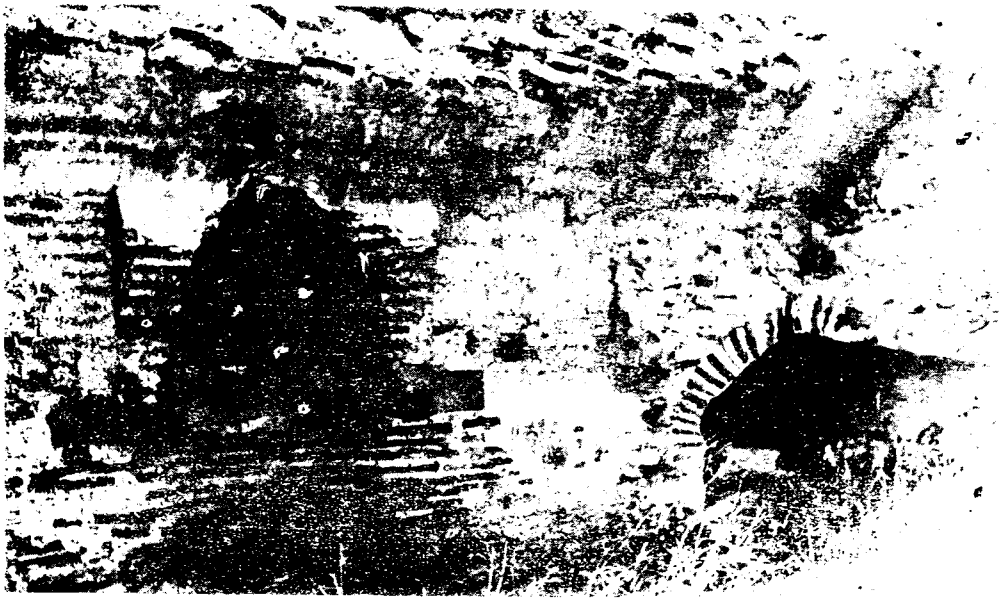
Resim : 18 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Avlu doğu duvarı (kuzey ucu)

Resim: 25 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - İkinci kat. Kubbe kalıntısı (1 No. lu hacım).

Resim: 26 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - İkinci kat. Çapraz tonoz kalıntısı (2 No. lu hacim)

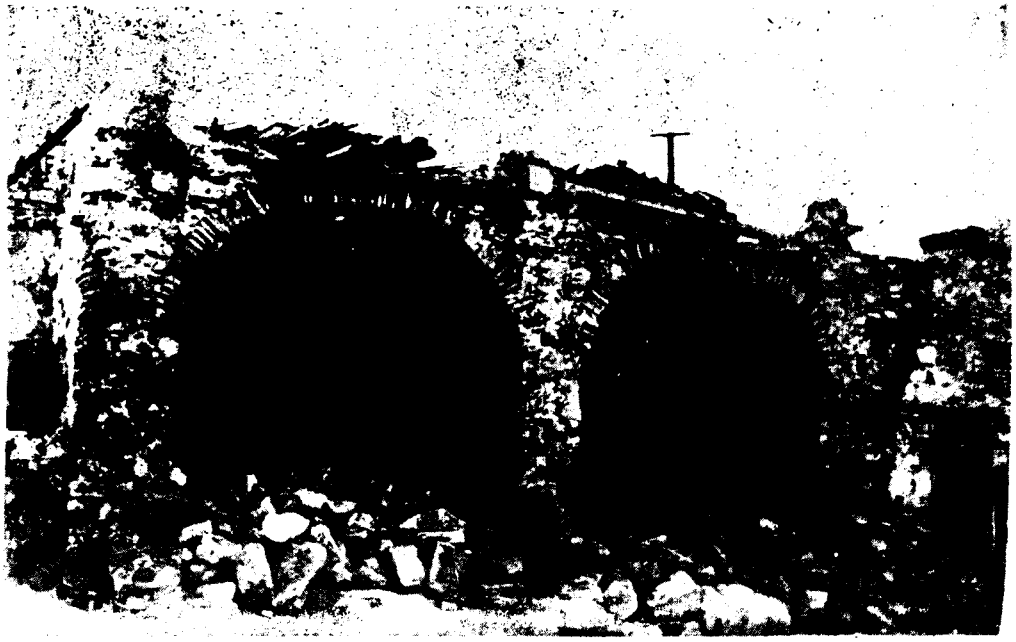
Resim: 27 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - İkinci kat. (27 No. lu hacim)

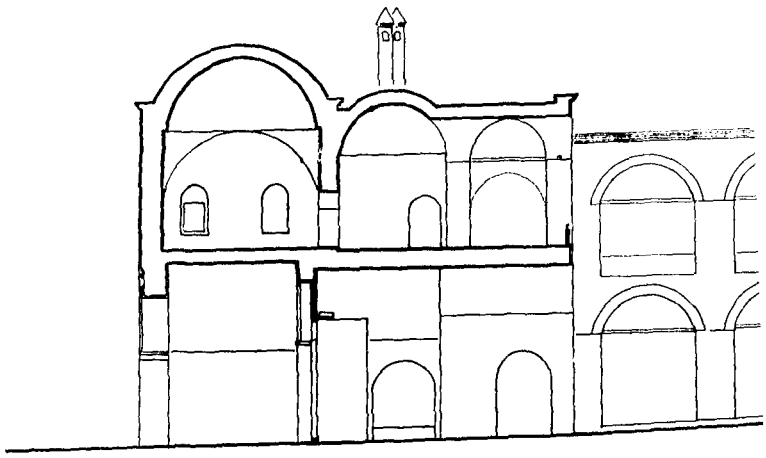
Resim : 22 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Avlu güney-doğu köşesinde yıkım sonucu çıkarılan duvar kalıntısı.

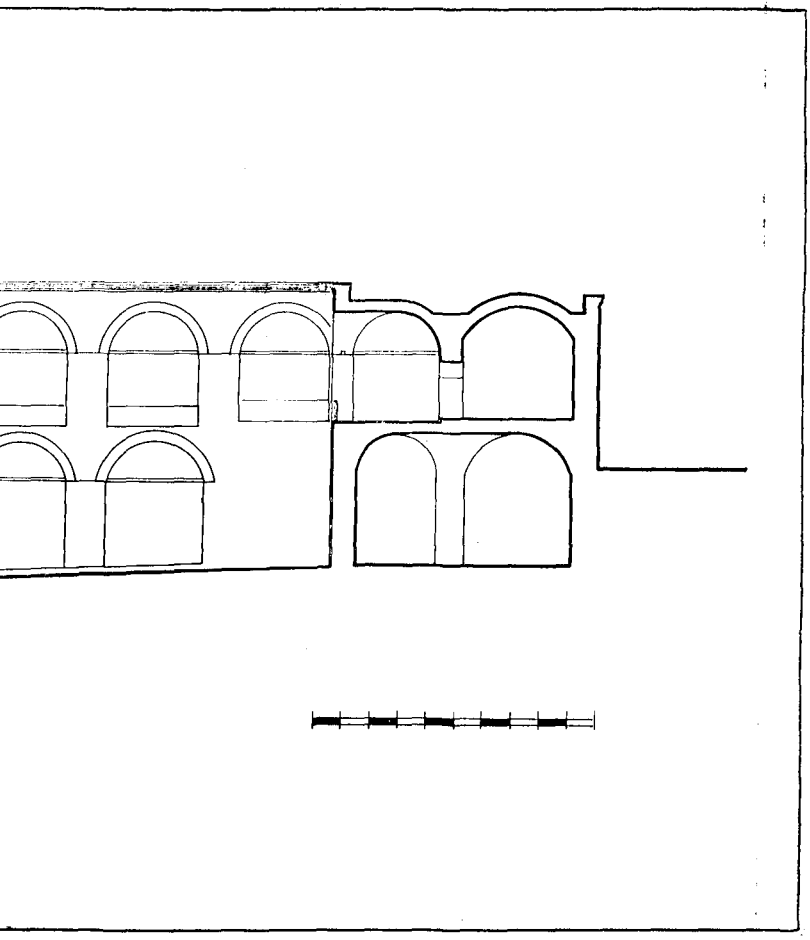
Resim : 23 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Avlu. Güneydoğu (doğu ucu) üzerindeki izle

Resim : 24 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - Avlu. Güney cephesi (batı ucu)

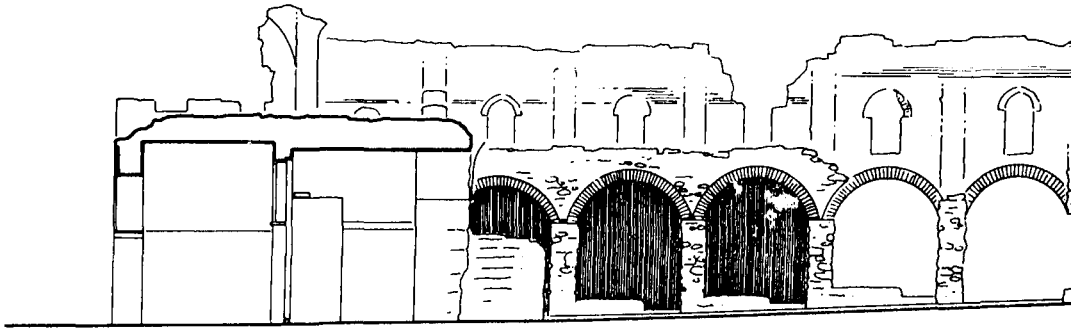
A_A KESİTİ_RESTİTÜSYON

Resim : 28 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - İkinci kat. Koridor kalıntısı.
(28 No. lu hacim)

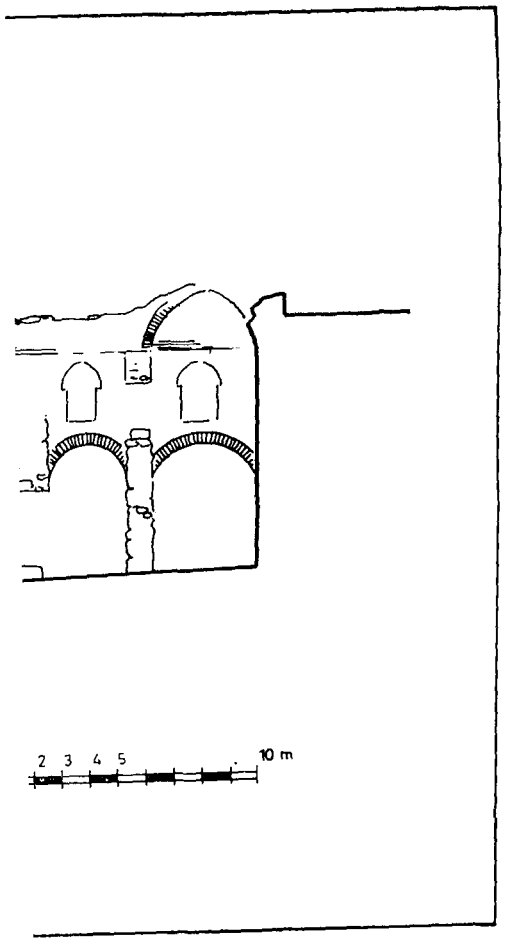

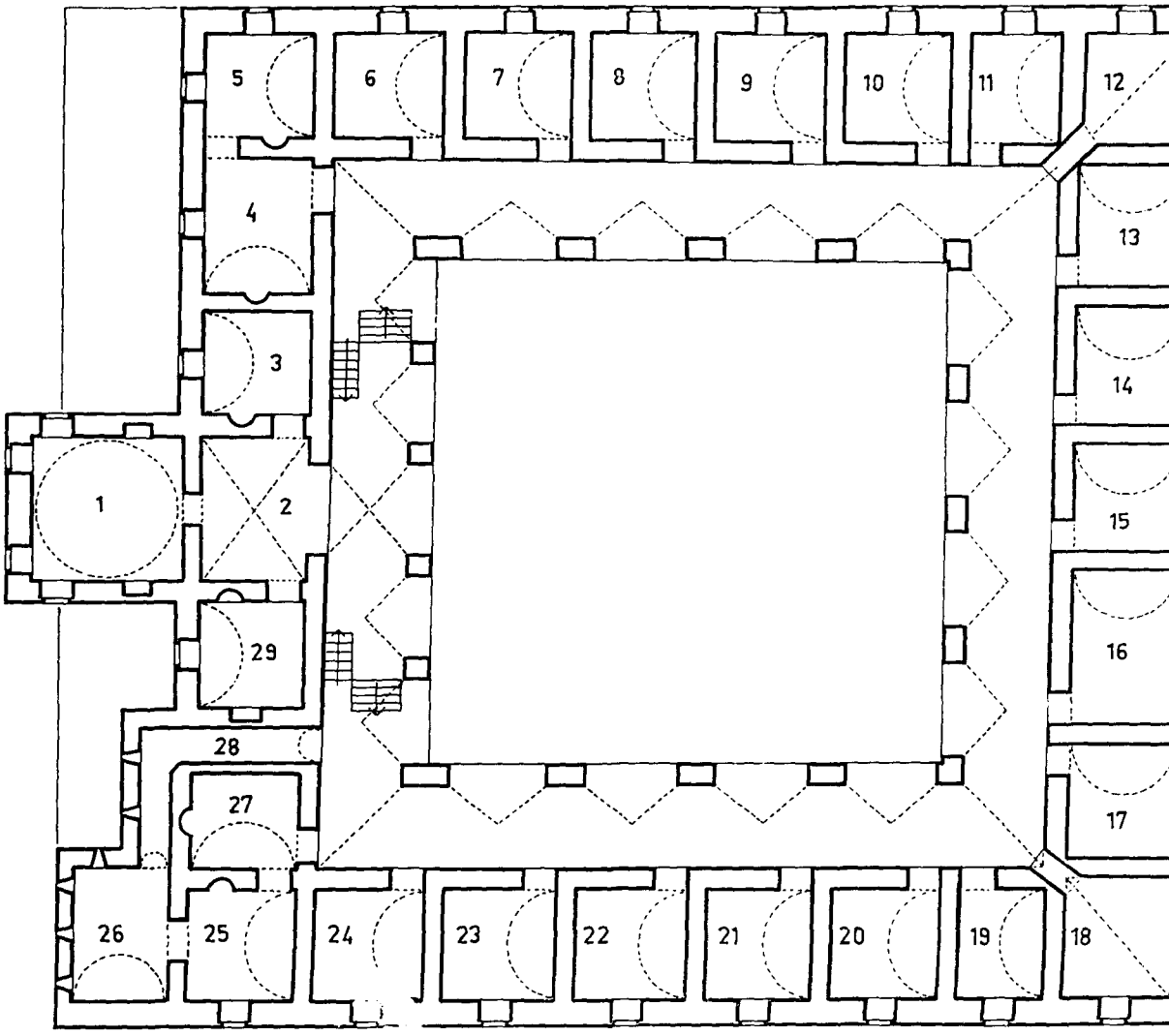
A_A KESİTİ_ RÖLÖVE.

0 1

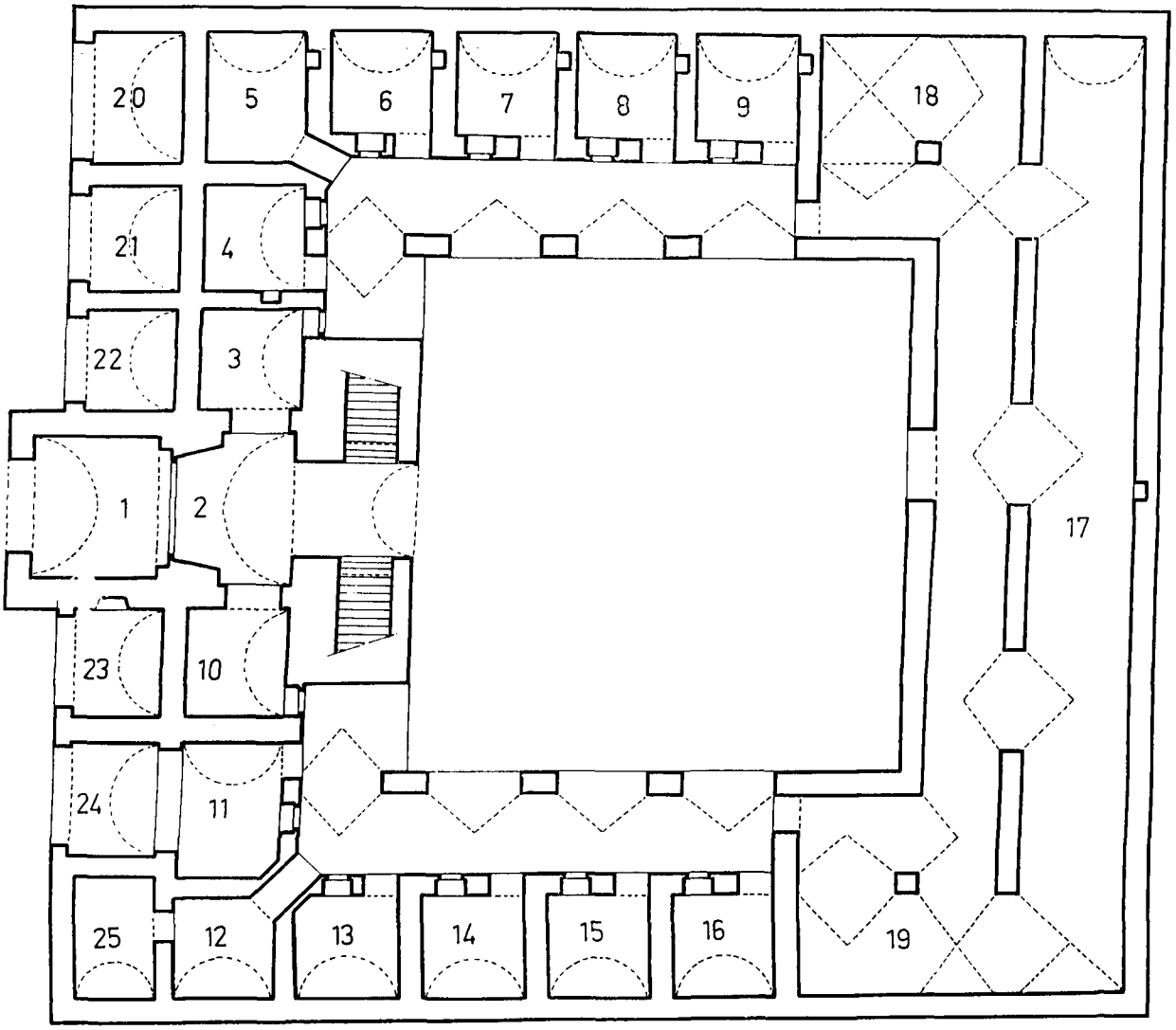
Resim : 30 — Çeşme - Kanuni Kervansarayı - İkinci kat. 25 No. lu oda kalıntısı

2 3 4 5
10 m

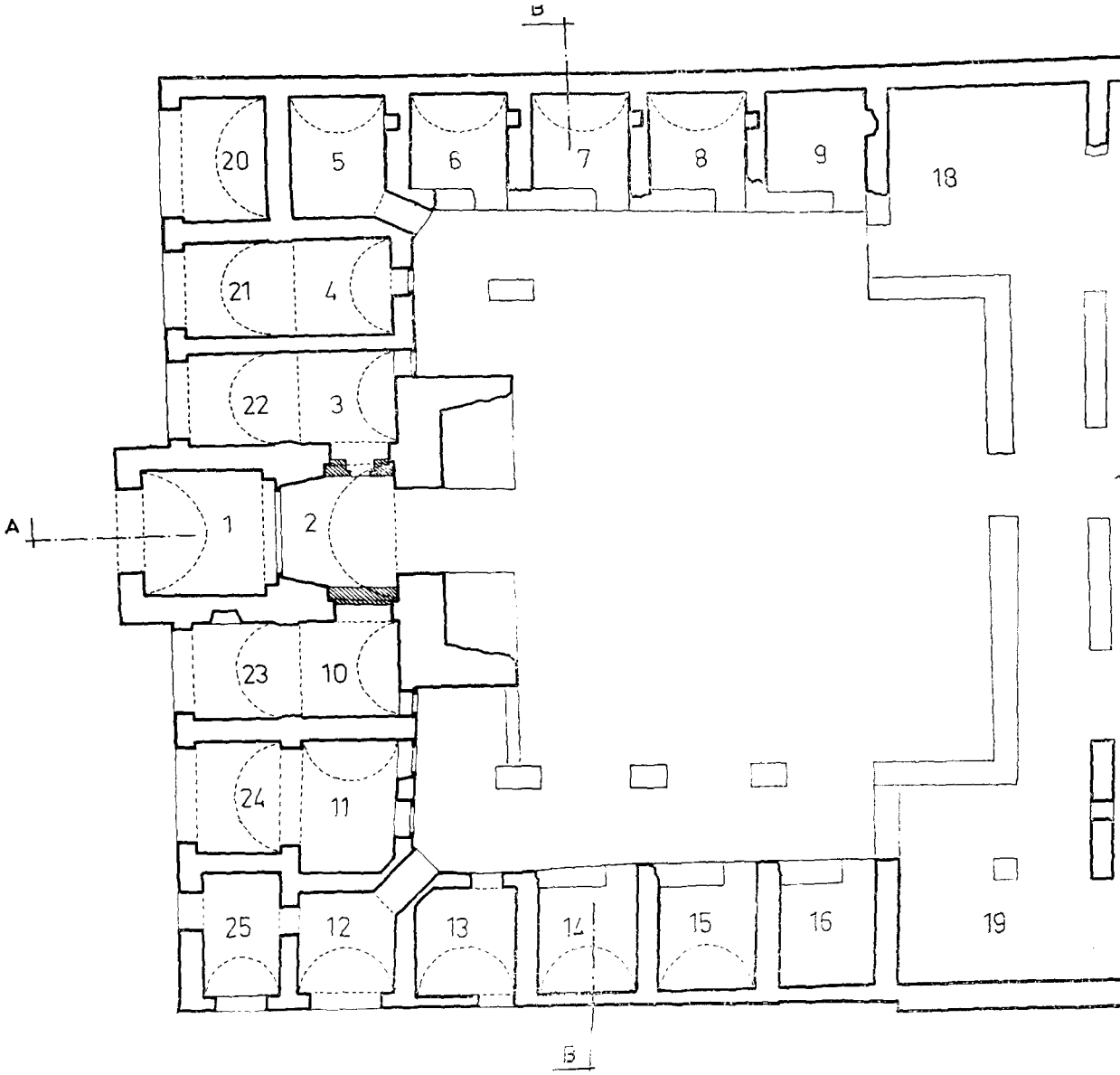
ÜST KAT PLANI - RESTİTÜSYON.

0 1 2 3 4 5

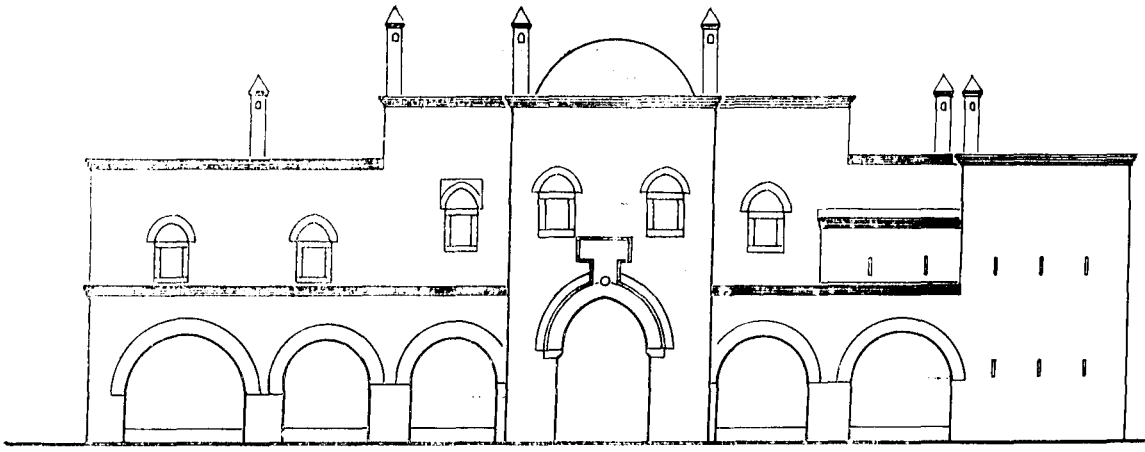

ZEMİN KAT PLANI _ RESTİTÜSYON _

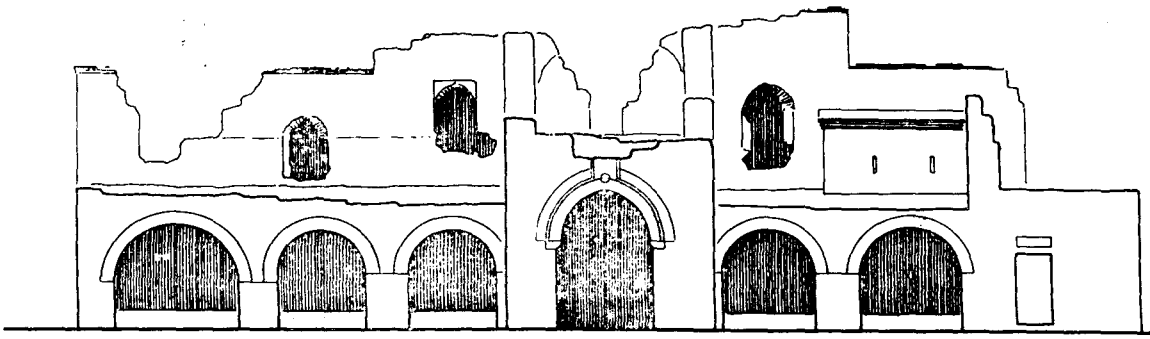
0 1 2 3 4 5 10 m.

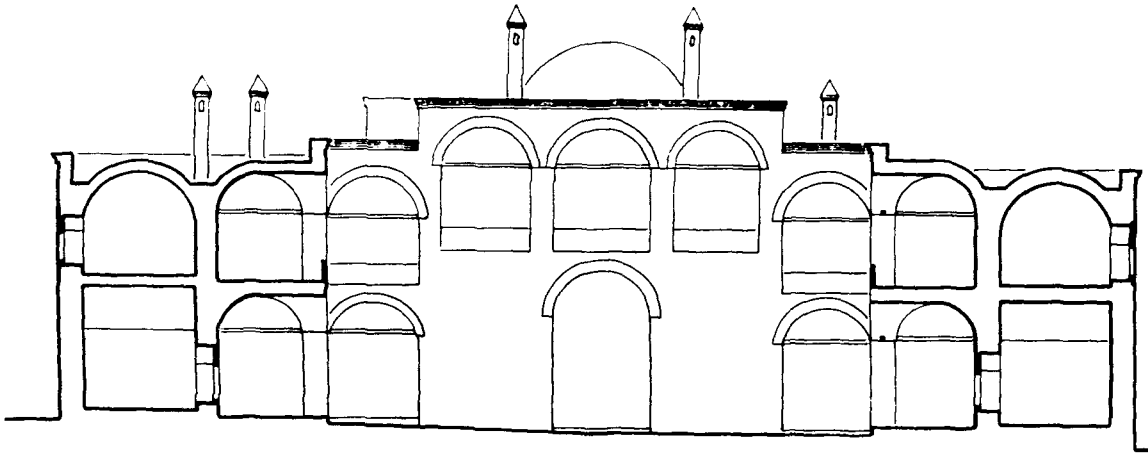
ZEMİN KAT PLANI _ RÖLÖVE _

BATI CEPHESİ _ RESTİTÜSYON .

BATI CEPHESİ _ RÖLÖVE

B_B KESİTİ_RESTİTÜSYON

AZ TANINAN VE BİLİNMEYEN DOĞU ANADOLU KÜNBETLERİ HAKKINDA NOTLAR

Rahmi Hüseyin ÜNAL

Osmanlı öncesi devir Anadolu-Türk mimarisinin ilgi çekici örnekleri olan mezar anıtları, nedense araştırıcıların dikkatini yeterince çekememişlerdir. Bunda, bu anıtların genellikle sade yapılar oluşları yanında, derlenmelerinde rastlanan güçlüklerin de payı olduğu şüphesizdir. Camiler, medreseler vs. belirli yerleşme merkezlerinde toplandıkları halde, künbetlere hemen her yerde rastlanabilmekte, bu durum da künbetlerin tam bir envanterinin yapılmasını güçleştirmektedir. Bu kısa incelemede ele aldığımız künbetlerin bulundukları yerlere dikkat edilecek olursa, bir kaçı hariç hemen hepsinin yerleşme merkezleri dışında yer aldıkları görülecektir.

Osmanlı devri öncesi Anadolu künbetleri hakkında bildiklerimiz, aynı devrin diğer yapı türleri hakkında bildiklerimizle karşılaştırılınca, bu sahada yapılacak çalışmaların ne derece vaadkâr olduğu görülmektedir. Yakın zamana kadar künbetler üzerinde özel bir inceleme yapılmış değildi. E. Diez'in çok geniş kapsamlı yazısı[1] genel olarak islam mimarisinde görülen mezar anıtı tiplerini kısaca ele almakta, bu arada Anadolu'daki künbetlere de değinmektedir[2]. Hiçbir planın yer almadığı ve çok az resimle desteklenen bu inceleme, genel bir fikir vermekten öteye geçememektedir. Çok daha ayrıntılı bir inceleme olduğunu tahmin ettiğimiz O. Arık'ın «Erken Devir Anadolu Türbeleri»ni konu alan doktora çalışması kısmen yayına intikal etmiş[3], yazar tarafından vaad edilen Anadolu türbelerinin tam kataloğu ne yazık ki henüz yayınlanmamıştır. Amerika'da, İslâm mimarisinde mezar anıtlarıyla ilgili bir çalışma yaptığından haberdar olduğumuz Ü. Bates'in eserinin yayınlanıp yayınlanmadığını bilemiyoruz. Bildiğimiz bu iki eser dışında, künbetlerle ilgili genel bir araştırmanın mevcudiyetinden haberdar değiliz. Bununla birlikte, şimdiye kadar kaleme alınmış genel müracaat eserlerinde, şehir monografilerinde, ve münferit bazı makalelerde, künbetler hakkında isabetli fikirler öne sürüldüğünü de belirtmek gerekir.

Bizim bu yazıda tanıtmaya çalışacağımız künbetlerin, O. Arık'ın yayınlanacağını umduğumuz katalogunda yer alıp almadıklarını bilemiyoruz. Muhtelif vesilelerle Doğu Anadolu'ya yaptığımız araştırma ve inceleme gezileri sırasında topladığımız malzemelerin bir bölümünü teşkil eden bu künbetlerin bir kısmı, daha önce yapılmış yayınlar aracılığıyla bilinmekteydi. Fakat, şu veya bu nedenle, bu yayınlarda tanıtılan künbetler hakkında yeterince bilgi verilmemiş, örneğin bir kısmının planları dahi yayınlanmamıştı. O. Arık'ın da haklı olarak değindiği gibi (Bk. not 3), bugün Anadolu'da mevcut islâm anıtlarının bir listesi dahi mevcut

1) Bk. E. Diez, **Kubbe** maddesi, İslâm Ansiklopedisi, C. IV, s. 930 - 944.

2) **a. g. e.**, s. 934 - 937 ve 941 - 944.

3) M.O. Arık, **Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde, Türbe Biçimleri** («Türbe Forms in Early Anatolia-Turkish Architecture»), Anadolu (Anatolia), XI (1967), s. 66, not. 35.

değildir. Gerek müracaat kitaplarında, gerekse belirli mimari türler hakkında yapılan yayınlarda verilen genel hükümlerin isabet derecesi, kanımızca mevcut bütün anıtların ayrıntılı olarak tanınmasına bağlıdır. Gerçi halen bilinen anıtlara dayanılarak varılan yargılar, bir ölçüde yeni bulunacak olanlar için de geçerli olacaktır. Ancak, mevcut eserlerin tümünün bilinmemesi, bu yargılarda yanılma tevlit etmese bile, varılan yargının eksik kalacağı da açıktır. Örneğin, bu kısa incelemenin vardığı sonuçlardan biri de, onikigen prizma gövdeli künbetlerin sadece Van Gölü çevresine inhisar etmediği, Horasan ve Iğdır gibi bu yöreye hayli uzak kesimlerde de bu tip künbetlere rastlanmasıdır. Bu incelemeyi kaleme alırken varmayı tasarladığımız nokta, osmanlı öncesi devirden birkaç yeni mezar anıtını tanıtmak, daha önceki yayınlarla tanınan birkaçı hakkında da tamamlayıcı bilgi vermekti. Bu arada ortaya çıkan ilgi çekici yönleri de, yazının son kısmına eklediğimiz kısa «sonuç» bölümünde vermeye çalıştık.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yeni tesbit ettiğimiz veya haklarında tamamlayıcı bilgi vermeye çalıştığımız künbetleri ele almadan önce, Anadolu Türk-İslam mimarisinde künbetlerin yeri ve özellikleri hakkında O. Arık'ın verdiği bilgileri kısaca özetlemeyi yararlı gördük.**Künbet** kelimesi, Azermaycan ve İran'da, arapça **kubbe**[4] kelimesinin yerine kullanılmış, Anadolu'da da sivri külahlı mezar anıtlarına verilen bir isim olmuştur. Anadolu'da gördüğümüz künbet formunun ilk olarak Batı Türkistan'da ortaya çıktığı bilinmektedir. Foksiyon yönünden orijinal olan bu yapı türünün menşei hayli tartışılmış olmakla birlikte kesin bir sonuca varılmış değildir. Bu yapıların göçebe çadırlarıyla olan benzerlikleri, özellikle bir haç örnekte gayet açık olarak görülmektedir[5]. Bununla beraber çadırdan, kalıcı malzeme olan taş ve tuğla ile inşa edilmiş yapılara geçişi gösteren örnekler elimizde yoktur. Anadolu künbetlerinin öncüleri olarak kabul edilen ve Hazar Denizi'nin güneyinde kalan bölgede rastlanan künbetlerin, menşe ve formları hakkında öne sürülen fikirleri şöyle özetleyebiliriz :

1 — Kule tipi mezar anıtları, ilk olarak Horasan'ın kuzeyinde ortaya çıkmaktadır. Bu tip yapıların ilk örneği 1006 tarihli **Künbet-i Kâbûs**'tur (Gurgan)[6]

2 — Genellikle çift örtü sistemiyle örtülmüş olan (içteyarım küre şekilli kubbe, dışta soğan şekilli külah; veya içte kubbe dışta mahruti külah) bu yapılarda, bu örtü sisteminin budist stüpalarını örnek aldığı iddiası yanında Ermenistan menşeli olabileceği de ileri sürülmektedir[8].

3 — Genellikle çift katlı olarak inşa edilen bu tip mezar anıtları, (alt katta ölünün gömüldüğü mahzen; üst katta boş sandukanın bulunduğu namaz kı-

4) Arapçada **kubba** veya **kubbe** kelimesi, üzeri bir kubbe ile örtülmüş mezarlar için kullanılmış, sonraları ise, mezar anıtı olarak inşa edilmiş her türlü yapıya teşmil edilmiştir. Değişik yörelerde mezar anıtları için **kubbe, türbe, künbet, meşhed, mezar, imamzade** vs. gibi isimler kullanılmış ise de, bunlar kullanıldıkları yörelere göre bazı özel anlamlar kazanmışlardır. Örneğin Anadolu'da **künbet** kelimesi mahruti veya ehrami külahla örtülü mezar anıtları için; **türbe** de, kubbeli veya daha başka şekilli mezar anıtları için kullanılır olmuştur. (Bu isimler ve özel anlamları için bk. E. Diez., a.g.e., s. 930.)

5) Örneğin **Radkân Künbeti**'nde (İran) (Resim için bk. K. Otto-Dorn, **L'Art de l'Islam**, Paris, 1937, s. 144), **Melik Gazi Künbeti**'nde (Kırşehir) (Resim için bk. A.Ş. Ülgen, **Kırşehir'de Türk Eserleri**, Vakıflar Dergisi, II (1942), Res. 22) ve **Kızıl Künbet**'te (Iğdır) (Bk. s. 41 - 43)

6) Bk. M.O. Arık, a.g.e., s. 58.

7) E. Diez, a.g.e., s. 939.

8) K. Otto-Dorn, **Türkisch-İslamischen Bildgut in den Figurenreliefs von Achtamar**, Anatolia, VI (1961), s. 69, not. 136. Zikreden M.O. Arık, ag.e., s. 64.

lınan yer) Orta Asya Türk ölü gömme adetlerinin devam ettirmektedir[9].

Genel hatları itibarıyla, İran'daki kule tipi mezarların devamı niteliğinde olan Anadolu künbetlerini, prototiplerinden ayıran bazı küçük ayrıntılar vardır. Bu ayrıntıların en önemlisi ve ilk bakışta göze çarpanı malzeme farkıdır. Kuzey İrandaki mezar anıtlarının büyük bir çoğunluğunun tuğla ile inşa edilmiş olmalarına karşılık, Anadolu'dakiler taş malzeme ile inşa edilmişlerdir[10]. Bu malzeme farkının tabii bir sonucu olarak da süslemede kullanılan malzeme de değişmiş; örneğin, taşla inşa edilmiş künbetlerde sırlı tuğla ve alçı süslemeye yer verilmemiştir. Bu farklılaşma, Anadolu künbetlerini İran'daki prototiplerinden ayıran en önemli unsur olmuştur.

Anadolu künbetleri, İran'daki örneklere nazaran, form bakımından da ayrıcalıklar göstermektedir. Örneğin Anadolu'da en sık rastlanan tip olan sekizgen planlı künbetler İran'da pek rağbet görmemiştir. Buna karşılık İran'da hayli örneği bulunan ongen planlılar ise Anadolu'da bir tek örnekle temsil edilmiştir. Aynı şekilde, köşeleri pahlı kübik bir oturtmalığa sahip poligonal veya silindirik gövdeli künbet tipinde de İran'da rastlamıyoruz[11].

Anadolu künbetlerinin menşei hakkında bu kısa bilgiden sonra, bu künbetlerin form özellikleri üzerinde de kısaca durmak istiyoruz[12]. O. Arık Anadolu künbetlerini, ana hatlarıyla dikey veya yatay bir ifadeye sahip oluşlarına göre iki ana gruba ayırmış ve bu gruplar içinde görülen farklı tipleri belirtmeye çalışmıştır. Yuvarlak veya poligonal gövdeli künbetleri içine alan **«dikine ifadeye sahip grup»** taki örnekler çoğunluğu teşkil etmektedir. Eyvan tipi künbetlerle, kubbesi ayaklar üzerine oturan künbetler sayıca daha az olup **«yatay grup»**a dahil edilmektedir.

Birinci gruba dahil edilen künbetler, küçük varyantlar da dahil edilirse, çok çeşitli türlere sahip bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu grubun ana unsurlarını ve özelliklerini, şöyle sıralamak mümkün olmaktadır:

1 — **Çokgen prizma gövdeli ve ehrami külahlı künbetler:** Bu altı grup kendi içinde gruplara ayrılmaktadır.

a — **Beşgen prizma gövdeli künbetler:** Bilinen iki örneği [Yörük Dede Türbesi (Ankara) ve Nasrullah Camisi avlusundaki künbet (Kastamonu)] XIV. ve XV. yüzyıllarda inşa edilmiştir.

b — **Altıgen prizma gövdeli künbetler:** Bilinen örnekleri XIV. [Hızır Bey Türbesi (Damsaköy)] ve XV. [Hatuniye Türbesi (Bursa)] yüzyıllarda inşa edilmiştir.

c — **Sekizgen prizma gövdeli, ehrami külahlı künbetler:** XII. yüzyıl sonundan [Sitte Melik Künbeti (Divriği)] XVI. yüzyıl ortalarına kadar [Sarı Süleyman Bey Künbeti (Hoşap)] görülür[13].

---

9) Hunlarda ve Oğuz türklerinde, ölünün bir çadırda teşhir edildikten sonra gömüldüğü bilinmektedir İki katlı mezar anıtlarının, bu iki merhaleli merasimi (teşhir ve gömme) devam ettirdiği söylenmektedir (K. Otto-Dorn, **L'Art de l'Islam**, s. 139).

10) Bu durum Anadolu'daki diğer yapı türleri için de söz konusudur. Bu farklılaşmanın en belirgin etkeni şudur: Türklerin gelişinden önce Anadolu'da gelişmiş bir taş işçiliği mevcuttur. Anadolu'ya ilk gelen Türk toplulukları yerli usta ve işçilerden yararlanmak durumundaydılar. Tuğlayla inşa geleneğinin büyük ölçüde kayboluşu ve tuğlanın yerini taşın alması, inşaatlarda yerli ustaların çalıştırılmış olmalarıyla kışmen açıklanabilir.

11) Anadolu künbetleriyle İran'dakilerin özlü bir karşılaştırması için bk. M.O. Arık, **a.g.e.**, s. 98 - 100.

12) Daha önce de belirttiğimiz gibi bu kısa giriş bahsinde, M.O. Arık'ın künbetlerle ilgili incelemesinden geniş ölçüde yararlanılmıştır.

13) M.O. Arık, **a.g.e.**, s. 67.

d — **Orgen prizma gövdeli, ehrami külahlı künbetler:** Tek örnek olan II. Kılıç Arslan Künbeti (Konya) XIII. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilmiştir[14].

e — **Onikigen prizma gövdeli, ehrami külahlı künbetler:** Doğu Anadolu'ya has bir tip olup Orta Anadolu'da da bir örneği vardır. İlk örnek 1335 tarihli Celme Hatun Künbeti (Gevaş), son örnek de XVIII. yüzyıla tarihlenen Şehitlik'tir (Bitlis).

f — **Onaltıgen prizma gövdeli, ehrami külahlı künbetler:** Bilinen tek örneği bu yazıda tanıtmaya çalıştığımız Mehdi Abbas Künbeti'dir (Erzurum) ve XV - XVI. yüzyıllara tarihlenebilmektedir.

2 — **Medrese içinde yer alan ve çatı üzerinde künbet gövdesine sahip olanlar:** Mevcut iki örnek [Gevher Nesibe Hatun Medresesi'ndeki künbet (Kayseri) ve Keykavus Darüşşifasındaki künbet (Sivas)] XIII. yüzyılın ilk çeyreği içinde inşa edilmiştir.

3 — **Kare prizma gövdeli künbetler:** Bilinen birkaç örneği vardır. İlk örnek Melik Gazi Künbeti (Pınarbaşı); son örnek de Dulgadıroğlu Süleyman Bey Künbeti'dir (Koçcağız).

4 — **Kübik Gövde, çokgen kasnak ve ehrami külahlı künbetler:** Çokgen kasnağa geçiş için kullanılan unsurlar dıştan tromp veya pah şeklinde olabilmektedir. İlk örnekleri XIII. yüzyıldan [Ebu'l Kasım Künbeti (Tokat)] son örnekleri de XIV. [Emir Ali Künbeti (Ahlat)] ve XV. [Gülşah Hatun Türbesi (Bursa)] yüzyıllardandır.

5 — **Kübik gövdeli, kubbeli künbetler:** XV. yüzyıldan itibaren yaygın hale gelen bir tiptir. İlk örneklerinden Seyyid-i Şerif Türbesi (Develi,) son örneklerinden de Şeyh Şücaeddin Türbesi (Konya) sayılabilir.

6 — **Silindirik gövdeli, mahruti külahlı künbetler:** İlk örnekleri XIII. yüzyıl sonlarındandır [Çifte Künbetler (Ahlat)], Doğu Anadolu'ya özgü bir tiptir. Son örneği Zeynel Mirza Künbeti'dir (Hasankeyf (XV. yüzyıl).

7 — **Alt kesimi çokgen, üst kesimi silindirik gövdeli künbetler:** Erzurum dışındaki tek örnek olan Döner Künbet de (Kayseri) dahil olmak üzere bu gruptaki künbetlerin hepsinin gövdelerin onikigendir. Kemerlemelerle süslü olan bu alt kesim, kemerlemelerin üstünde kalan kesimde silindire dönüşmektedir. Bu nedenle, «Onikigen prizma gövdeli ve ve mahruti külahlı künbetler» adı altında «Çokgen prizma gövdeli künbetler» grubuna da dahil edilebilirler.

8 — **Altta kübik, üstte künbet şekilli iki gövdeye sahip olan künbetler:** Bu yapı tipi önce camilerde denenmiş (Kale Mescidi (Erzurum), Ulu Cami (Bitlis), sonra da künbetlere tatbik edilmiştir. Bilinen birkaç örnek XIII. ve XIV. yüzyıllara tarihlenebilmektedir.

Bu incelemede ele aldığımız künbetleri, kısaca ana hatlarını vermeye çalıştığımız bu tasnif içinde inceledik. Amacımız daha önce yapılmış bir çalışmanın sonuçlarını burada tekrarlamak değil, büyük bir kısmı çok harap olmasına rağmen ilk olarak yayına intikal eden bu yapıları tanıtmaktan ibarettir.

SİLİNDİRİK GÖVDELİ KÜNBETLER

KARANDAY AĞA KÜNBETİ[1]

Tatvan-Muş şosesi üzerinde, Bitlis yolçatına yaklaşık olarak 15 km. mesafede, **Çukur** (Norşin) köyü yakınında-

14) **ay. es.**, s. 70.

1) Geçen yüz yılın sonlarında bu civarı gezen ingiliz seyyahlarından H.F.B. Lynch (**Armenia, Travels and Studies**, London, 1901, C. II, s. 162 - 163) bu künbeti görmüş ve kendisine klavuzluk eden Yusuf adlı bir zata kitabeyi kopya ve tercüme ettirmiştir. Künbetin yakınındaki **Çukur** köyü Lynch'de eski adıyla (**Norshen**) zikredilmektedir.

dır. Künbetin içinde yer aldığı mezarlık, büyük dikdörtgen mezar taşları ile, Ahlat'taki mezarlıkları hatırlatmaktadır. Mezarlık içinde yer yer görülen tümsekler, kanımızca yıkılmış künbetlerin molozlarıdır (Res. 1) Küçük sondajlar bu tümseklerin mahiyetini kesin olarak anlamaya imkan vereceği gibi, yıkılmış künbetlerin mumyalıklarını da meydana çıkarmaya yardım edecektir[2].

Mezarlıkta - kısmen de olsa - ayakta kalan bir tek künbet görülmektedir. Bu künbetin de sağlam kısmı, doğru ve kuzey kesimleri ile güney-batı kesiminde birer duvar parçasından ibarettir. Taçkapının yer aldığı kuzeydeki cephe, künbetin en iyi korunmuş kesimidir. Doğu cephesinde yer ala pencerenin atkı taşı halen yerinde olmakla birikte, batı cephesinde varlığı muhtemel ikinci pencereden hiçbir iz kalmamıştır. (Res. 2).

Muntazam kesme taşlarla inşa edilmiş olan künbet, kübik bir oturtmalık ve bunun üzerinde yükselen silindirlik bir gövdeye sahiptir. Kübik oturtmalığın köşeleri pahlanarak muntazam bir onikigen elde edilmiş, bu onikigen kaide üzerine de silindirlik gövde oturtulmuştur (Şek. 1). Kübik oturtmalığın onikigen prizma şeklini adığı kesim, enlice bir geometrik şerit ve bu şeridin üst kenarında iki adet bükümlü kaytan ile belirlenmiştir (Res. 2). Silindirlik gövde kaytan silmelerle panolara ayrılmıştır. Toplam oniki panodan meydana geldiğini tahmin ettiğimiz bu kemerlemelerden kübik oturtmalığın ana cepheleri hizasına isabet edenler, diğerlerine nazaran daha geniş tutulmuşlardır. Başka bir deyişle köşelerde, pahlar yardımıyla elde edilen ikişer kenara isabet eden kemerlemeler, ana yüzlere isabet edenlere nazaran daha dardırlar. Kemerlemelerden dar olanların içleri boş bırakılmış, geniş tutulan dört kemerlemeden ikisi içine (doğu ve batıdaki) birer pencere, kuzeydekine de giriş kapısı açılmıştı. Güneydeki kemerleme içinde kalan kesme taşlardan birinde, bir süsleme kalıntısı seçiliyor (Res. 2). Bu süsleme şeriti, bu cephede de bir pencerenin varlığına delil sayılabilir. § Kemerlemeler, kaytanlardan oluşan birer dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Kemerlemeyi meydana getiren kaytanlar ile çerçeveyi meydana getiren kaytanlar, kemerleme kavsinin re'sin de, yuvarlak bir geçme teşkil edecek şekilde düğümleniyorlar. Dikdörtgen çerçevelerin üst kısmında künbeti çepeçevre dolanan bir şerit, dikdörtgen panolar arasındaki dar sahada da dikine olarak devam ediyor.

Künbetin örtü sistemi hakkında herhangibir bilgiye sahip değiliz. Saçaktan kaldığını tahmin ettiğimiz tek kesme taş (Res. 3), saçağın, destere dişi şeklinde yivlenmiş bir sıra taşla belirlendiği izlenimini uyandırıyor. Yörede mevcut diğer künbetlere bakarak, örtü sisteminin dıştan mahruti bir külah, iç-

2) Ahlat mezarlıklarında bu tip künbet kalıntılarının varlığı bilinmektedir. Burada kazılar yapan sayın Doç. Dr. H. Karamağaralı, sadece mumyalıkları sağlam kalmış birakç künbet ortaya çıkarmıştır. 1937 de Camridge'de toplanan III. Uluslararası Türk Sanatları Kongresi'ne sunduğu tebliğde H. Karamağaralı, bu künbet mumyalıklarını **akıt** adını verdiği yeni bir bezar tipi olarak tanıtmıştır. Gerek Kongrede gösterilen fotoğraflar, gerekse daha sonra Ahlat'a yaptığımız gezi sırasında edindiğimiz şahsi izlenimlere dayanarak, bu yapı kalıntılarının künbet mumyalıklarından başka birşey olamayacakları inancına vardık. Kazı sonucu ortaya çıkarılan bu mezarların hemen hepsi kare planlıdır ve dış duvarları kesme taşla örülmüştür. Eğer sayın Karamağaralı'nın önerdiği gibi bu yapılar toprağa gömülmek üzere inşa edilmiş mezarlar olsaydı, dış yüzeylerinin kesme taş kaplanmasına elbette ki gerek yoktu. H. Karamağaralı'nın meydana çıkardığı bu mezarlardan birinde, kübik oturtmalık üzerine yükselen sekizgen bir gövdenin küçük bir kesimi halen görülebilmektedir. Kübik oturtmalık köşelerinin pahlanarak sekizgene intikal ettirildiği bu örnek, bu yapıların yıkılmış künbetlerin mumyalıkları olduğunu açıkça göstermektedir.

ten ise yarım küre şekilli bir kubbeden oluştuğunu tahmin edebiliyoruz.

Gövdenin, kübik oturtmalığın kuzey yüzüne isabet eden kesimine, sade profillerle şekillendirilmiş bir giriş kapısı açılmıştır (Res. 4). Onikigen kaideyi çepeçevre dolanan geometrik şeridi bölen giriş kapısı aralığı, bugünkü zeminden yaklaşık olarak 2 metre yüksekliktedir. Üst kata çıkışı kolaylaştıracak muhtemel bir merdivenin izlerine rastlanmıyor[3]. Taçkapı, içbükey bir silme ve bir geometrik şerit ile çerçevelenmiştir. Ana nişin dış köşeleri diklemesine yivlenerek, demet sütunlardan meydana gelen bir köşe sütuncuğu havası verilmiştir. İri mukarnaslardan oluşan bir kavsara ana nişi örtmektedir. Köşe sütuncuklarının hemen üst hizasında başlayan enlice düz bir silme, ana niş kavsarasını ihata etmekteydi. Kavsarayı meydana getiren mukarnasların en alt sırasında, Ortada, fırıldak örnekli bir gülbezek göze çarpıyor. Giriş kapısı aralığı, üzeri geometrik örneklerle süslü bir atkı taşıyla örtülmüştür. Atkı taşıyla mukarnaslı kavsara arasında, bir mermer blok üzerine kazınmış üç satırlık arapça inşa kitabesi yer almaktadır. Zaten pek derin olmayan ana nişin yan duvarlarına mihrabiye konmamıştır.

Künbetin içi de dış kısmı gibi daire planlıdır ve muntazam kesme taşlarla kalplıdır (Şek. 1). İlk şeklini kısmen korumuş olan ve dıştan bir atkı taşıyla örtülü bulunan doğudaki, pencere, içeriden basık bir kemerle örtülüdür (Res. 5). Batı ve güney cephelerindeki pencereler tamamen harap olmuştur. Mevcudiyetleri hemen hemen kesin olan bu pencerelerin doğu kesiminde halen mevcut pencere ile aynı ölçülere sahip olduğu farzedilmiş ve plan üzerine işaretlenmiştir.

Gövdenin üzerinde yükseldiği kübik oturmalık içinde mumyalık yer almaktadır (Şek. 2). Bugün tavanı çökmüş olan bu kare mekanın bir manastır tonozu ile örtülü olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Mumyalığın giriş kapısı muhtemelen kübik oturtmalığın güney yüzünde yer almaktaydı. Oturtmalığın bu cephesi bugün harap durumda olduğu için giriş kapısının kesin boyutları bilinemiyor[4]. Doğu ve batı cephelerine açılmış iki dar mazgal, mumyalığın havalanmasını ve bir miktar ışık almasını temin ediyor olmalıydı.

Genel hatlarıyla Van Gölü yöresi künbetlerinin özelliklerini taşıyan künbetin itinalı bir işçiliği, zengin bir süslemesi olduğu görülüyor. Süslemelerde dikkati çeken husus, tek bir nebati şeride rastlanmaması, mevcut bütün şeritlerin geometrik örneklerle süslü olmasıdır. Süsleme şeritlerinin en sade

3) Hayli yüksek tutulmuş oturtmalıkları nedeniyle Ahlat künbetlerinde, üst katlara çıkmak için birer merdivene ihtiyaç vardır. Yakın zamanda gerçekleştirilen onarımlardan önce bu künbetlerin hiçbirind eböyle bir merdiven mevcut değildi. Anlaşılması güç bir nedenle, onarılan künbetlerin hemen hepsinin giriş kapıları gönüne iki yönlü taş merdivenler inşa edilmiştir. Karanday Ağa Künbeti gibi henüz onarım görmemiş bir künbet ile Ahlat künbetlerinin onarımdan önce alınmış fotoğrafları, giriş kapısı önüne taş merdive ninşa etme geleneğinin yörede mevcut olmadığını açıkça göstermektedir. Kanımızca, bu künbetlerin yüksekte kalan üst katlarına, ihtiyaca göre konulup kaldırılan tahta merdivenlerle çıkılmaktaydı.

4) Künbet oturtmalığını güney cephesine bitişik, bir kenarı yaklaşık olarak 8 m. olan bir kare mekanın kalıntıları görülmektedir. Doğu cephesine açılmış küçük bir kapıdan içine girilebilen bu mekanın güney duvarına, yarım daire profilli bir mihrap inşa edilmiştir (Bk. Res. 2). Güney cephesindeki süslemelerin tam oluşu, bu kare mekanın künbetten sonra inşa edildiğini açıkça göstermektedir. Künbet oturtmalığının güney cephesinde yer aldığını kuvvetle tahmin ettiğimiz mumyalık giriş kapısı da bu mekanın içine açılıyor olmalıydı. Düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş duvarları bugün yaklaşık olarak 80 cm. yüksekliğe kadar ayakta olan bu mekan ya hiçbir zaman tamamlanmış, ya da üzeri açık bırakılmak üzere tasarlanmış bir nevi aile mezarlığı şeklinde düşünülmüştü.

örneklisi, orturmalıkla gövdenin birleştiği hizada gövdeyi dolanan geçmedir (Şek. 3). Çaprazlama yerleştirilmiş zigzag hatların meydana getirdiği bu örnek, kaytanlardan oluşmaktadır (Res. 4). Gövdenin dış yüzünü süsleyen panoların üst hizasında gövdeyi dolanan ve yer yer de dikine bir tarzda panolar arasında devam eden örnek, (Res. 3), uzunlamasına yivli düz kaytanlardan teşekkül etmektedir (Şek. 4). Örneğin ilk bakışta göze çarpan bariz unsuru dört sivri kollu yıldızlardır. Fakat dikkatli bir inceleme esas unsurun, yatay ve dikey paralel hatlar boyunca dizilmiş kesişen düzgün sekizgenler olduğunu göstermektedir. Dört kollu yıldızlar, bu sekizgenlerin kesişmesinden oluşan ara örnekler durumundadır. Dağudaki pencerenin iki yanında yer alan eş örnekli iki şeridin örneği, kırık hatlı düz kaytanlarla meydana getirilmiştir (Şek. 5). Zigzaglar çizen kaytanların kesişmesinden, düzgün sekizgenler ve bu sekizgenler içinde yer alan ışınsal düzende sekiz kollu yıldızlar oluşmaktadır. Taçkapının iki yanında yer alan eş örnekli iki şeridin örneği de kırık hatlı düz kaytanlarla meydana getirilmiştir. (Res. 4) (Şek. 6). Bir önceki örneğe nazaran daha karışık bir görünüş arzeden bu şeritlerde, kaytanların kesişmesinden meydana gelen sekiz kollu yıldızlar, örneğin ana unsurunu teşkil etmektedir. Şekil yönünden ilgi çekici bir düzene sahip bu yıldızların yatay ve dikey hatlar boyunca sıralanan kolları, çarpraz hatlar boyunca sıralanan kollarına nazaran daha sivridir. Bu yıldızların merkezine, çiçek örnekleri ve küçük müstakil yıldız örnekleri yerleştirilmiştir. Taçkapının ve doğu penceresinin atkı taşları üzerinde yer alan örnekler, şeritlerde görülen örneklere nazaran daha karışık bir yapıya sahiptirler. Bunlardan taçkapının atkı taşı üzerinde yer alanı (Şek. 7), klasik selçuklu örneklerinden sekiz küt kollu yıldız örneğini tekrar etmektedir[5]. Pekçok kaytanın kesişmesinden meydana gelen bu yıldızların kolları ucunda, beş sivri kollu küçük yıldızlar teşekkül etmektedir. Örnek her yöne devam ettirilebilecek özelliktedir. Doğu penceresinin atkı taşı üzerindeki süsleme ise, (Res. 5) (Şek. 8), dikey ve yatay doğrultuda yerleştirilmiş zigzaglar çizen kaytanlar; dört kısa uzantısı olan çokgenler; düzgün sekizgenler ve sekiz kısa kollu küçük yıldızlardan teşekkül etmektedir. Muhtelif eksenler boyunca gruplaşmalar göze çarpmaktadır.

Kübik bir oturtmalığa ve silindirik bir gövdeye sahip künbetin örtü sistemi hakkında elimizde herhangibir ipucu bulunmamasına rağmen, aynı yörede inşa edilmiş diğer künbetlere bakarak Karanday Ağa Künbeti'nin de içten yarım küre şekilli bir kubbe, dıştan da mahruti bir çatı ile örtülü olduğunu tahmin ettiğimizi söylemiştik. Bu tertibe sahip künbetlerin ilk örneklerinin Ahlat'ta meydana çıktığını biliyoruz[6]. 678/1279-80 tarihli **Hüseyin Timur-Asan Tegin Künbeti** (Ahlat)[7], ile 680/1281 tarihli **Bugatay Aka - Şirin Hatun Künbeti**'nde de (Ahlat)[8] kübik oturtmalık önce düzgün onikigen profilli bir kaideye dönüştürülmüş, silindirik gövde bu kaide üzerine oturtulmuştur.

Künbeitn giriş kapısı aralığını örten geometrik örnekli atkı taşı ile mukarnaslı kavsara arasında, mermer bir blok üzerine kazınmış üç satırlık arapça kitabenin metni şöyledir :

5) Aynı örneğin bir değişik şeklini **Sahib Ata Hankâhı**'nın (Konya) taçkapısında görüyoruz.

6) Bk. M.O. Arık, **Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde türbe Biçimleri** (Türbe Forms in Early Anatolia-Turkish Architacture) Anadolu (Anatolia), XI (1967), s.66, not 35.

7) Resim için bk. N. Tabak, **Ahlat Türk Mimarisi**, İstanbul, 1972, R. 19.

8) Resim için bk. N. Tabak, a.g.e., R. 25

١. بسم الله الرحمن الرحيم . هذه تربة الامير الكبير ملك الامرا
٢. قرنلغ اغا انتقل من دار الفنا الى دار الراحة و البقا ، مسلم
٣. موحد وملك ؟) في الخامسة رمضان سنة تسع وثمانين وستماية

Türkçesi : **Besmele. Bu türbe, 689 yılı ramazan ayının beşinci günü (11 eylül 1290 pazartesi), ölümlülük dünyasından ölümsüzlük ve bağışlanma dünyasına intikal eden büyük emir ve emirlerin hükümdarı, Tanrı'nın birliğine inandığı ve melik olduğu bilinen Karanday Ağa'nındır**[9].

Kitabede adı geçen **Karanday Ağa** hakkında herhangibir kayda rastlamadık. Ölüm tarihini kesin olarak öğrendiğimiz bu zatın yaşadığı devirde Ahlat ve civarının Moğol hakimiyeti altında olduğunu biliyoruz[10]. 624/1244 de istilâya uğrayan bölge, Moğollar tarafından bir vilâyet haline konuldu ve Ermeniye adı ile anılmaya başlandı. Moğol hakimiyetini pekiştirmek amacıyla bölgeye muhtelif Moğol boy ve oymakları yerleştirildi. İdaresi de bir Moğol valisine verildi. Bölge XIV. yüzyıl ortalarına kadar Moğol hakimiyeti altında kalmış, bir ara yöresel aşiretlerin idaresine girmiş ve XIV. yüzyıl sonlarında da Karakoyunlu türkmenlerine geçmiştir[11].

Bölgenin Moğollar tarafından istilâ edildiği 1244 yılı ile Karanday Ağa'nın ölüm tarihi olan 1290 yılı arasında geçen zamanda bölgenin tek hakiminin Moğollar olduğu gözönünde tutulursa, **Emir el-Kebir** ve **Melik el-Ümera** sıfatları ile anılan Karanday Ağa'nın bir Moğol valisi olması gerektiği kanısı kuvvet kazanmaktadır. Spuler'in «Armenistan Hakemleri» diye isimlendirdiği mahallî Moğol idarecileri arasında böyle bir isme rastlamıyoruz[12]. Fakat 1257 de vali olduğu bilinen **Mighan** ile 1316 daki vali **Suntay** arasındaki 59 yıllık aranın da çok uzun olduğu aşikardır. Karanday Ağa'nın bu iki tarih arasında valilik etmiş olabileceği düşünülebilir.

MISRI ZİNNUN KÜNBETİ

Erzurum'un 120 km. kuzeyinde yer alan Oltu ilçesi içinde, aynı adla anılan mahallededir. Yörede bir ziyaret yeri olarak tanınmakla birlikte bugün bakımsız durumdadır. Dıştan ve içten çok sade bir görünüşe sahip olan künbetin inşa tekniğinde ve kullanılan taş malzemenin renginde görülen farklılık muhtelif devirlerde geçirdiği onarımların sonucudur.

Künbet asli şeklini hemen hemen kaybetmek üzeredir. Bununla birlikte silindirik gövdenin kare bir kaide üzerine inşa edildiği görülmektedir (Şek. 9). Çok yıpranmış ve sonradan moloz taşlarla yeniden inşa edilmiş olan oturtmalık kare şeklini kaybetmiş, yer yer çimentolu harçla takviye edilmiştir (Res. 6).

Oturtmalığın bugünkü şekli, gövde ile oturtmalık arasında bir geçiş unsurunun mevcut olmadığı izlenimini u-

9) Lynch'in (a.g.e., C. II, s. 163, not 1) verdiği kitabenin ingilizce tercümesi oldukça doğrudur. Yalnız seyyahın **moslem** diye ingilizceye tercüme ettiği bus kelimesini **muselam** olarak okumanın daha doğru olacağı ifade edilmektedir. Ayrıca, **Karanlai Agha** şeklinde kaydedilen künbet benisinin isminin **Karanday Ağa** olarak düzeltilmesi gerekmektedir. Zira kitabede kelimeyi Karanlay olarak okutacak olan fazla **elif** yerine bir **dal** ve ondan ayrı olarak da bir **elif** açıkca görülmektedir. Kitabeyi okuyup tercüme eden Doç. Dr. M.K. Özergin'e burada teşekkürü borç biliriz.

10) Streck (tadil eden M.H. Yinanç), **Ermeniye** Mad., İslâm Ansiklopedisi, IV (1964), s. 322.

11) **ay. yer**

12) Bk. B. Spuler, **İran Moğolları**, Ankara, 1957, s. 385.

yandırmaktadır Yalnız silindirik gövde oturtmalık üzerinde sekizgen bir planla başlamakta, yaklaşık olarak 60 cm. yükseldikten sonra silindire dönüşmektedir. Gövdenin sekizgen kesimi de oturtmalıkla birlikte çeşitli onarımlar sırasında değişikliğe uğramıştır.

Gövde, dokuz sıra düzgün kesme taşla kaplanmıştır. Kesme taş sıralarının aşağıdan itibaren ilk altısı bej renkli, son üç sıra da kahverengimsi kırmızıdır. Koyu renkli son üç sıranın künbetin batı yüzünde kesintiye uğraması, bu kesimin bir onarım sırasında yenilendiğini ve onarımda farklı cins taş kullanıldığını göstermektedir.

Saçak, güvde yüzeyine nazaran hafif bir çıkıntı teşkil edecek şekilde yerleştirilmiş ensiz bir kesme taş sırasından ibarettir. Gövdenin üst kısmında gördüğümüz kesme taşlar tahmin ettiğimiz gibi bir onarım görmüşse, saçağı teşkil eden kesme taş sırası da ilk inşaattan kalmış olamaz. İlk yapıda mahruti olduğunu tahmin ettiğimiz külahın bütün kesme taşları dökülmüştür.

Künbete, kuzey-doğu cephesinde açılmış sade bir kapıdan girilmektedir (Res. 7). Kapı sövelerinin üst kısmında, konsolvari bir çıkıntı üzerine oturan bir atkı taşı kapı aralığını örtmektedir. Atkı taşı üzerine, yanlarda ve tepede birer dikdörtgen çıkıntısı olan yuvarlak bir kemer işlenmiştir. Kemerin iç kısmı ile tablalar üzerinde, harfleri oyularak işlenmiş arapça bir kitabe yer almaktadır (Res. 8).

Künbetin içi de dışı gibi dairevi planlıdır. İç duvarlar bugün sıva ile kaplı olmasına rağmen, yer yer dökülen sıvaların altında düzgün kesme taş sıraları seçilmektedir. İç zeminden yaklaşık olarak bir metre yükseklikte, güney-doğu ve güney-batı yönlerine, mum yakmak üzere alçıdan konsollar inşa edilmiştir. Doğu ve batı yönlerine açılmış, içten yaklaşık olarak 50 cm. genişliğindeki mazgallar dışa doğru daralmaktadır. Künbet içten yarım küre şekilli bir kubbe ile örtülüdür. Gövdeden kubbeye geçiş düz yüzeyli bir silme ile belirtilmiştir.

Künbetin bir oturtmalığa sahip oluşu bir mumyalığın da mevcudiyetine delil sayılabilir. Fakat bugün oturtmalık üzerinde herhangibir giriş yerine veya izine rastlanmamaktadır. Varlığı çok muhtemel olan mumyalığın giriş kapısı, oturmalığın geçirdiği onarımlardan biri esnasında kapatılmış olmalıdır.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi duvarları iki cins kesme taşla kaplanmış olan künbette, kapı aralığını örten atkı taşının üzerine oturduğu konsollar ve atkı taşının üst kısmındaki sağır kemer dışında hiçbir süsleme unsuru yoktur. Birkaç kesme taş üzerinde tesbit ettiğimiz taşçı markaları üç tipe inhisar etmektedir (Şek. 10). Taşçı markalarının azlığı, kanımızca kesme taşların muhtelif onarımlar esnasında yenilenmiş olmasındandır.

Silindirik gövdeli künbetlerin, XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ahlat yöresinde inşa edilmeğe başlandıkları bilinmektedir[13]. Erzurum'daki örneklerden XIV. yüzyrla tarihlenen **Cimcime Sultan Künbeti**[14] ile **Üç Künbetler**'den en güneyde kalanı[15] sade yapılardır. XV. yüzyılda inşa edilen **Emir Bayındır Künbeti** (Ahlat)[16] ile **Zeynel Mirza Künbeti** (Hasankeyf)[17] değişik tipte künbetler olup zengin süslemeleri vardır. Mısrı Zinnun Künbeti ise bu tipin en basit örneklerindendir. Kanımız-

13) Bk. M.O. Arık, **a.g.e.**, s, 80 - 82,

14) Resim için bk. R.H. Ünal, **Les Monuments İslamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Région**. Paris, 1968, s. 128, Pl. 118.

15) Bk. R.H. Ünal, **a.g.e.**, s. 114 - 115, Pl. 105 - 106,

16) Bk. N. Tabak, **a.g.e.**, Res. 55.

17) Bk. A. Gabriel, **Voyages Archéologiques dans la Turquie** Orientale, Paris, 1940, t. I, s. 80 - 81,

ca bu sadelik, künbetin taşra mimarisi vasıfları taşımasındandır.

Giriş kapısını örten atkı taşı üzerinde görülen arapça kitabe, gerek yazının düzensizliği, gerekse oyularak işlenmiş olması nedeniyle künbetle aynı devire tarihlenemez. Kitabe kemer dışına taşmakta, kemer içinde başlayan satırlar kemer dışında da devam etmektedir. Kemer tablaları üzerine işlenmiş kitabelere örnek olarak **Malatya Ulu Camisi** taçkapılarındaki kitabelerle[18] **Kadem Paşa Hatun Künbeti**'nin (Erciş) taçkapısındaki kitabeyi tanımaktayız (Bk. s. 44, not 90). Bununla birlikte buradaki durumun biraz farklı olduğunu belirtmek isteriz. Örneğin Malatya Ulu Camisi taçkapılarındaki kitabeler, giriş aralığını örten basık kemerin tablaları üzerine düzgün bir şekilde istif edilmiştir. Kadem Paşa Hatun Künbeti'nde ise, giriş aralığının üst kısmında az çok düzgün bir pano teşkil eden kitabe, aralığı örten basık kemerin sağ tablası üzerinde de devam etmekte, fakat bu kısımdaki yazılar okunamamaktadır. Burada ise kitabenin istifinde herhangi bir düzen gözetilmemiş, kemer içinde başlayan satırlar yukarıya doğru kıvrılarak sol tabla üzerinde de devam etmiştir. Kitabenin okunabilen kısmı şöyledir :

قل هو الله احد . الله الصمد لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا احد
كل من عليها فان ..
بسم الله الرحمن الرحيم ..
السعيد الشهيد (يزيد) ابراهيم (؟) ..
التاريخ شهر (؟) شوال سنة اربع عشرين وسبعماية
اينما تكونوا (؟) يدركم (؟) الموت ولو كنتم في بروج مشيدة

Türkçesi :

1 — **Kuran-ı Kerim**, III/112
2 — **Kuran-ı Kerim**, XXVI/55
3 — **Besmele**
4 — **Saadetli, Şehid İbrahim** (?) III
5 — **Tarih : 724 yılı Şevval ayı (21 eylül - 19 ekim 1324)**
6 — **Kur'ân-ı Kerîm, IV/78**

Kitabenin kemer içinde yer alan satırlarının üçüncüsünde **el-tarih** gibi bu devir kitabeleri için alışılmamış bir şekilde başlayan tarih ibaresi tam olarak okunamamaktadır. İkinci satırda **İbrahim** olarak okunan isim, künbetin sahibi olan şahsın kimliğini tesbit etmek için çok yetersiz kalmaktadır. Tarih satırının yüzler hanesinin okunuşu da şüphelidir. 724/1324 olarak kabul ettiğimiz tarihi 624/1227 olarak da okumak mümkündür. Yalnız XIII. yılın ikinci yarısında inşa edilmiş silindirik gövdeli bir künbetin varlığından haberdar değiliz. Bu nedenle kitabenin yüzler hanesini 700 olarak kabul etmeyi daha uygun bulduk[19].

lerden dolayı bu tarihi geçerli bulmamaktayız. Künbette yatan zatın, Celâleddin Harzemşah'ın komutanlarından biri olduğuna dair kaydın di (s. 10 - 11) hiçbir geçerli dayanağı yoktur.

KIZLAR KÜNBETİ

Horasan - Ağrı yolunun 30 uncu kilometresindeki Aktaş köyünden, güneybatı yönüne ayrılan köy yoluna girildiğinde, Çığılkom ve Yazılıtaş köylerinden geçilerek 14 üncü kilometrede **Şalharap** (Reşadiye) komuna varılır. Bu komun yaklaşık olarak 3 km. güney-batısında yer alan **Kızlar Dağı** (2800 m.) sağrısında, terkedilmiş bir mezarlık ortasında, küçük bir künbet yükselmektedir.

18) R.H. Ünal, **Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Devrinde Taçkapılar**, Erzurum, 1968 (basılmamış doçentlik tezi), s. 71.

19) S. Önal, **(Millî Mücadelede Oltu**, Ankara, 1968, s. 9 - 11), künbeti 624/1226 yılına tarihlemektedir. Yukarıda zikrettiğimiz neden-

Dıştan ve içten kesme taşlarla kaplanmış olan künbet dairevi bir plana sahiptir (Şek. 11). İçten çapı sadece 190 cm. dir. Duvarlar 55 cm. kalınlıktadır. Kesme taşlar dışta ve içte düzgün sıralar teşkil etmektedir (Res. 9). Mahruti çatıya geçişi sağlamak üzere silindirik gövde üst kısımda daraltılmış ve böylece saçağa gerek kalmamıştır. Künbetin güney kesiminde bir gedik açılmış, konik çatı kısmen harap olmuştur.

İçeriye 55 cm. genişliğinde dar bir kapıdan girilmektedir. Kapı aralığı dıştan bir atkı taşı, içten de basık bir kemerle örtülüdür. (Res. 10). Yarım küre şekilli bir kubbe iç mekanı örtmektedir. Yakın zamana kadar künbet içinde mevcut olduğu bilinen moloz taşlarla çevrili kitabesiz iki mezar bugün mevcut değildir[20]. Define ümidi ile künbetin içi kazılmış, mezarlar yokedilmiştir.

Künbetin mumyalığı yoktur. Silindirik gövdeli künbetlerin ilk örneklerine XIII. yüzyıl sonlarına doğru Ahlat dolaylarında ratlandığını kaydetmiştik (bk. s. 13, not. 13). XIV. - XVI. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olduğunu söyleyebileceğimiz bu künbet, bu devirde inşa edilmiş bilinen en küçük mezar anıtıdır.

SEKİZGEN PİRAMİDAL GÖVDELİ KÜNBETLER

ANONİM KÜNBET (ERZİNCAN)

Erzincan ve civarını yerle bir eden 1939 yersarsıntısından kurtulan birkaç yapıdan biri olan bu künbet, bugün şekilsiz bir toprak yığını görünüşündeki Eski Erzincan'ın doğusunda, boş bir arazi içindedir. Kesme taş kaplamasının hemen hemen tamamı sökülmüş, yıkılmaya terkedilmiş, gerekli onarımı görmediği takdirde müteaddit yer sarsıntılarının yıkamadığı bu anıtı, yağmur ve kar sularının kısa bir zamanda yok edeceği muhakkaktır.

Künbet, dışta ve içten sekizgen bir plana sahiptir. Çevresinde toprak seviyesi yükselmiş olduğundan, bir oturmalığa sahip olup olmadığı anlaşılamıyor. Oturtmalık mevcutsa, künbet gövdesi oturtmalı üzerinde doğrudan doğruya yükseliyor olmalıydı. Zira kübik şekilli olması gereken oturtmalıktan künbet gövdesine geçişi sağlayacak herhangi bir unsura rastlanmıyor (Res. 11 - 12).

Doğu penceresi ve mihrap dışında künbetin bütün kesme taşları söküldüğü için, dış yüzeylerde süsleme bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Sekizgenin kuzey cephesine açılmış olduğu anlaşılan giriş kapısı, bugün bir gedikten ibarettir. Genişliği ve profili hakkında fikir verebilecek en küçük bir iz bile kalmamıştır. Doğu ve batı yüzlerine açılan iki pencereden doğudaki nisbeten sağlamdır. (Şek. 12). Tamamen sökülmüş olan batıdaki pencerenin de doğudaki ile aynı profile sahip olduğunu tahmin ediyoruz. Güney duvarına yerleştirilmiş olan mihrap (Şek. 13), kaval, üçgen profilli oyuk ve düz silmelerin oluşturduğu ilgi çekici bir profile sahiptir. Mihrap nişi (Res. 13), üç sıra halinde düzenlenmiş, bir mukarnas kavsarayla örtülmüştür. Nişi çerçeveleyen süsleme şeridi, geometrik unsurlardan teşekkül etmektedir.

Sekizgen iç mekan, sekiz dilimli bir tuğla kubbeyle örtülüdür. Dıştaki sekizgen külah da tuğladardır. Kubbenin ve ehrami külahın kesme taşlarla kaplı olduğunu tahmin ediyoruz.

Yaklaşık olarak kare bir plana sahip mumyalığın, kuzey-güney yönünde uzanan sivri kemerli tonozu göçmüş, içi molozla dolmuştur (Şek. 14). Giriş kapısının hangi yönde olduğu kestirilemektedir. Görülebilen kısımlardan, mumyalığın da kesme taşlarla kaplı ol-

20) Bk. Z. Başar, İçtimai Adetlerimiz-İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz, Ankara, 1972, s. 161.

duğu anlaşılmaktadır. Doğu penceresi, mihrap ve mumyalıkta görülen kesme taşlar gri renklidir.
gruplaşmalar göz âarpmaktır.

Künbette halen mevcut tek süsleme unsuru, mihrabın dikdörtgen çerçevesinde görülen geometrik şerittir (Şek. 15). Uzunlamasına yivli düz kaytanların oluşturduğu örnek, düzensiz kırık hatlardan teşekkül etmektedir.' Kesişme sonucu ortaya çıkan tek düzgün şekil, beş kollu yıldızlar etrafına sıralanmış beşer altıgenden ibarettir. Altıgenlerden üç adedinin tamı, birinin ise yarısı şerit içinde yer almaktadır Beşinci altıgen şerit dışına taştığından çizilmemiştir.

Künbetin iç duvarlarından birinde, bir onarım sırasında yerleştirilmiş, geometrik süslemeli bir kesme taş görülmektedir (Res. 14). Mihrap çerçevesini meydana getiren kesme taşların yerli yerinde olmaları ve bu tek kesme taş üzerindeki örneğin mihrap çerçevesindeki örnekten farklı oluşu (Şek. 16), bu taşın, bugün tamamen sökülmüş olan giriş kapısı çerçevesindeki taşlardan biri olabileceği ihtimalini hatıra getirmektedir. Taş üzerindeki örnek tamamlanabilmektedir. Mihrap çerçevesindeki örnek gibi uzunlamasına yivli kaytanlardan meydana getirilmiş olup, nisbeten düzgün kırık hatlardan teşekkül etmektedir. Kesişme sonucu oluşan şekillerden tek göze çarpanı koza şekilli düzgün çokgenlerdir.

Bu künbetle ilgili herhangibir yayına rastlamadık. 1939 zelzele felâketinden önce Erzincan'da mevcut tarihî yapıların hiç değilse isimlerini zikreden Ali Kemali'nin[21], bu künbetten tek kelime ile dahi sözetmemesi şaşırtıcıdır. F. Sümer'in İslâm Ansiklopedisi'ndeki Mengücükler[22] maddesinde bir tek cümle ile künbetten bahsedilmekte ve mengücüklerden birine ait olabileceği söylenmektedir.

Sekizgen piramidal gövdeli künbetler, Anadolu'da erken devirlerden başlayıp XVI. yüzyıl içlerine kadar örnekler veren bir gurup teşkil ederler[23]. Künbette hale nmevcut tek süsüleme şeridi, mihrabı çerçeveleyen geometrik şerittir. Giriş kapısına ait olduğunu tahmin ettiğimiz süsleme şeridinin künbet duvarına yerleştirilmiş parçası da geometrik örneklidir. Nebatî unsurlu süsleme şeridine yer verilmemiş olması, künbeti nisbeten erken bir tarihe maletmeye imkân vermektedir. Sonuç olarak, mumyalığın mevcudiyeti, süslemenin sadece geometrik örneklerden oluşması, bu künbeti XIII. yüzyıl sonu ile XIV. yüzyıl başlarına tarihlemeyi mümkün kılmaktadır.

EVRENİ KÜNBETİ

Eski Erzurum-Kandilli asfatlının kuzeyinde, Kandilli'ye yaklaşık olarak 5 km. mesafededir. Kandilli yönünde, yolun sağındaki tepelerden biri üzerindedir. Yol ile künbetin bulunduğu tepe arasından Karasu Nehri akmaktadır. Yolun solunda, tepelerin eteğindeki köyün adına izafeleten **Evreni Künbeti** adıyla anılmaktadır.

Karasu vâdisini kuzayden sınırlayan tepelerden birinin en yüksek noktasına inşa edilmiş olan künbet yıkılmaya yüz tutmuş durumdadır. Giriş kaprsının yer aldığı doğu kesimi ile kuzeydoğu kesimi yakın bir zamanda yıkılmış[24], batı kesiminin ve piramidal

21) Bk. A. Kemâlî, Erzincan, Tarihi, Coğrafî, İçtimaî, Etnoğrafî, İdarî, İhsaî Tetkikat Tecrübesi, Resimli Ay Matbaası, 1932.

22) F. Sümer, **Mengücükler,** İslâm Ansiklopedisi, s. 717.

23) M.O. Arık, **a.g.e,** s. 67.

24) Yaklaşık olarak kırk yıl önce çekilmiş bir fotoğrafta da künbetin aynı şekilde yıkık olduğu görülüyor (Bk. A.Ş. Beygu, **Erzurum Tarihi Anıtları, Kitabeleri,** İstanbul, 1936, s. 180, şek. 51). Kanımızca, kaplaması dökülen duvarların çok daha çabuk harap olacakları gözönüne alınıp künbetin bir an önce onarımı gerekmektedir.

külâhın kesme taşlarından büyük bir kısmı dökülmüştür (Res. 15, 16). Son yıllarda salgın haline gelen define arama merakının bu künbete de zararı dokunmuş, mumyalık defineciler tarafından delik deşik edilmiştir.

Sekizgen künbet gövdesi kare bir oturtmalık üzerinde yükelmektedir. Kısmen toprağa gömülü durumda olan oturtmalığın köşeleri pahlanarak sekizgen gövdeye geçiş sağlanmıştır. Gövdeyi çepeçevre dolanan kalın bir kaytan silme, oturtmalıktan gövdeye geçiş hattını belirlemektedir. Gövdenin, kaytan silmenin üst kısmında kalan kesimi, kübik oturtmalığın sekizgen kaidesine nazaran biraz daha geniştir. Bu genişlik, gövdenin dış düzeyindeki kesme taşların, kaytan silme hizasında birkaç cm. dışa taşırılmasıyla elde edilmiştir. (Bk. Res. 16). Kesme taşlarla kaplı gövdenin dış yüzünde başkaca bir süsleme izine rastlanmıyor. Ehramî külâhın kesme taş kaplaması büyük ölçüde dökülmüş olmakla birlikte kalanlar künbetin ilk şekli hakkında fikir vermeye yetecek durumdadır. Saçaktan herhangibir iz kalmamış olmasına rağmen, ehramî çatının uzantılarının saçak görevi gördüğünü, saçağın herhanbir silmeyle tebarüz ettirilmediğini tahmin ediyoruz.

Künbetlerde giriş kapısı genellikle kıblenin karşısındaki yüzde yer alır. Bu künbette ise kapı kuzey-doğu cephesinde yer almaktaydı. İlk bakışta yadırganan bu durumu, arazi eğimi gibi topoğrafik nedenlerle açıklamak mümkün değildir[25]. Kapının bu cepheye yerleştirilmesi, bugün halen mevcut olup künbetin birkaç metre altından geçen, doğu,batı yönündeki bir köy yoluyla belki kısmen açıklanabilir. Yol, künbetin giriş kapısının yer aldığı yüzeye dik bir şekilde künbet yakınına kadar gelmekte; burada küçük bir kavis çizerek tepenin kuzeyindeki sel çukuruna inip batı yönünden devam etmektedir.

Künbetin ayakta kalan kısımlarından içinin de dışı gibi sekizgen bir plâna sahip olduğu; iç duvarlarında düzgün kesme taşlarla kaplandığı anlaşılmaktadır. İç mekân, batı yönündeki cepheye açılmış, dışa doğru daralan bir pencereden ışık almaktadır. (Bk. Res. 16). Gövdenin sekizgen profilinden kubbe yuvarlağına geçiş istiridye kabuğu biçimli köşe dolgularıyla sağlanmıştır (Res. 15). Mekân içten yarım küre şekilli, düzgün kesme taşlardan bir kubbeyle örtülüdür. Kubbenin başlangıç çizgisi, eğik kesimli bir düz silmeyle belirtilmiştir. İçeride de herhangibir süsleme izine rastlanmıyor. Kıble yönündeki yüzeyin kesme taşları dökülmüş olduğundan, mihrabın şeklini tayin etmek mümkün olmamaktadır. Mihraptan kalan, 30 cm. eninde ve 15 cm. derinliğinde, yarım daire profilli küçük bir nişten ibarettir (Şek. 17). Mihrabın sadece bir nişten ibaret olmadığı açıkça belli olmakla birlikte, ilk şeklini tayin etmek de mümkün görünmüyor.

Kübik oturtmalık içine yerleştirilmiş mumyalık, üst kata nazaran daha iyi durumdadır (Şek. 18). Oturtmalığın kuzey-batı cephesine açılmış bir kapıdan mumyalığa girilmektedir. Kapı, dıştan bir yuvarlak kemer, içten de bir atkı taşıyla örtülüdür. Kare mekân biri güney-batı, diğeri de kuzey-doğu yüzlerinin ortasına açılmış iki mazgaldan ışık almaktadır. Mazgallar dışa doğru daralmaktadır. İç mekân manastır tonozuyla örtülüdür.

Temiz bir işçiliğe sahip yapının bütün duvarları düzgün kesme taşlarla kaplıyken, gerek zamanın, gerekse çevredekilerin tahribiyle kesme taşların büyük bir kısmı yok olmuştur. Kaplama için iki cins taş kullanılmış olup bunlardan biri bej, diğeri de koyu gri

25) Res. 15 de, taçkapının bulunması gereken kesimde, zeminin diğer kesimlere nazaran biraz yüksekçe kaldığı görülmektedir. Fakat bu tümsek, künbetin yıkılan duvarının molozlarıyla oluşmuştur.

renklidir. Dışta, oturtmalığın alt kısmı ile ehramî çatının kaplamasında kullanılan kesme taşlar koyu gri, diğerleri ise bej renklidir. Mumyalığın iç duvarları ortasına birer adet koyu renkli kesme taş yerleştirilerek duvarların tekdüzeliği giderilmek istenmiştir.

Künbetle ilgili ilk yayın A.Ş. Beygu tarafından yapılmıştır[26]. İstanbul Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü'nde hazırlanan bir bitirme tezinde de[27], Beygu'nun yazdıkları aşağı yukarı aynen aktarılmıştır. Her iki eserde de yapının çok kısa bir tasviri yapılmakta, tarih olarak da XIV. yüzyılın sonları teklif edilmektedir. Sekizgen plânlı, ehramî künbetlerin erken devirlerden başlayarak XVI. yüzyıl içlerine kadar inşa edilmeye devam olunduğu gözönünde tutulursa[28], tarihlemede künbet formunun sağlam bir ipucu olamayacağı görülür. Bununla birlikte, künbetin herhangibir yerinde, süsleme veya kitâbe izi de bulunmadığına göre, şekil özelliğinden hareket etmek zorunlu hale gemektedir. Geç devir künbetlerinde mumyalığın ortadan kalktığı düşünülürse bu künbeti XIII - XIV. yüzyıllara tarihlemek mümkün görünmektedir.

DİLBER KÜNBETİ

Divriği'nin (Sivas) yaklaşık olarak 5 km. güney-batısında yer alan Hazekrek Köyü yakınlarında, Dumluca Köyüne giden yolun sağ kıyısındadır[29]. Kubbesi ve gövdesinin önemli bir kısmı harap olmuş, kesme taş kaplaması tamamen sökülmüştür.

Künbetin sadece oturtmalığı ayaktadır. Sekizgen prizma şekilli olduğu anlaşılan gövde tamamen yıkılmıştır (Şek. 19) (Res. 17). Kare oturtmalıktan sekizgen prizma gövdeye geçişi sağlayan pahlar açıkça belli olmaktadır (Res. 18). Kuzeye açılan giriş kapısının söğeleri de sökülmüştür. Hayli yüksek tutulmuş olan oturtmalığın üstünde yükselen sekizgen gövdenin dıştan basık bir görünüşü olmalıydı. Zira künbetin iç zemini, oturtmalıkla gövdenin dışta birleştiği seviyeden hayli aşağıda kalmaktadır (Res. 17). Oturtmalığın üst kesimine içten sekizgen bir profil verilmiş ve böylece künbet gövdesinin iç hacminin yüksekliği arttırılmıştır. Künbette mevcut olması gereken pencerelerin yerleri tesbit edilememektedir. Sekizgen gövdenin, bu tip künbetlerde sık rastlanan şekilde içten yarım küre şekilli bir kubbe, dıştan da mahrutî bir çatıyla örtülü olduğunu tahmin etmekteyiz.

Nisbeten iyi korunmuş durumda olan mumyalığın giriş kapısı, oturtmalığın doğu cephesindedir (Şek. 20). Kesme taş kaplamalarından bir kısmı halen durmaktadır. Doğu-batı yönünde uzanan sivri kemerli bir tonozla örtülüdür. İçindeki mezarlar kaybolmuş ve kısmen molozla dolmuştur.

Künbetin herhangibir yerinde süsleme izine rastlanmıyor. Kesme taş kaplamalarla birlikte kitabesi de (var idiyse) kaybolmuştur. Sekizgen prizma gövdeli künbetler, poligonal gövdeli künbetler içinde en sık rastlanan örnekler olup XII - XVI. yüzyıllarda inşa edilmişlerdir[30]. Bir mumyalığın mevcut oluşu kanımızca bu künbeti XIII - XIV. yüzyıllara tarihlemeyi mümkün kılmaktadır.

GÜLPERİ HATUN KÜNBETİ

Pasinler (Erzurum) ilçesine yaklaşık olarak 10 km. mesafede, İran transit yolunun güneyinde, tarlalar içinde-

26) A.Ş. Beygu, **a.g.e.**, s. 179 - 180.

27) H. Akal, **Erzurum'un Çevresindeki Türk Eserleri**, İstanbul 1970 (basılmamış bitirme tezi. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi), s. 50.

28) M.O. Arık, **a.g.e**, s. 67.

29) Künbetin içinde yer aldığı arazinin sahibi, 100 m. kadar aşağıda görülen belli belirsiz temel kalıntılarının bir han harabesi olduğunu, hanın da aynı adla anıldığını söyledi. Kalıntıların bugünkü durumu açık bir fikir edinmeye imkân verecek nitelikte değildir.

30) Bk. M.O. Arık, **a.g.e.**, s. 67

dir. Yakınındaki Epsemce Köyü'nün sakinleri yapıyı **Gülperi Hatun Künbeti** adıyla anmaktadır. Düz bir arazide yer alan kalıntıların çevresi boştur. Künbetin büyük bir kesimi yıkılmış, çatışı çökmüş, ayakta kalan iki duvar parçasının da kesme taşları sökülmüştür.

Kalıntılardan edinilebilen bilgiye göre künbet içten ve dıştan sekizgen bir plana sahipti (Şek. 21). Bugün sekizgenin batı, kuzey-batı, güney-batı ve kızey-doğu kesimleri kısmen ayaktadır. Giriş kapısının bulunduğunu tahmin ettiğimiz kuzey yüzeyi ile muhtemelen mihrabın yer aldığı güney yüzeyi tamamen yıkılmıştır (Res. 19). Bu nedenle giriş kapısı, pencereler ve muhtemel mihrabın durumları hakkında hiçbir fikir edinilememektedir. Batı yüzünde halen görülen genişçe bir gedik mevcut bir pencerenin kalıntısı olararak kabul edilebilir. Bu durum, aynı tipte bir diğer pencerenin de doğu yüzüne açılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Yaklaşık olarak 4 m. yüksekliğe kadar ayakta olan duvarların üst kısımlarında görülen içeriye doğru daralma, künbetin içten bir kubbe ile örtülü olduğuna delildir. Dış külâhın şekli hakkında kesin bir fikir yürütmeye imkan yoktur. Bununla birlikte künbetin yüzey sayısının azlığı, külahın sekizgen mahrutî şekilli olması ihtimalini arttırmaktadır.

Künbet çevresinde toprak seviyesinin yükselmiş olduğunu dikkate alınsa da, bu yükselmenin mevcut bir oturtmalığı gizleyecek derecede olmadığı görülmektedir. Bugünkü durumda oturtmalık ve mumyalık izine rastlanmamaktadır. Yerinde kalabilmiş birkaç kesme taştan edinilen izlenime göre de taşçı markası kullanılmamıştır. Mevcut kısımlarda herhangibir süsleme izi yoktur. Bu durumda tek karşılaştırma unsuru künbetin sekizgen formu olmaktadır. Bu formda inşa edilen künbetler geniş bir zaman şeridine yayılmış olmalarına rağmen oturtmalık ve mumyalıktan yoksun oluşuna dayanarak bu künbeti XIV - XV. yüzyıllara tarihlemek mümkün görünmektedir.

AHÎ BABA KÜNBETİ

Erzurum'da, Çifte Minareli Medrese yakınlarında, Narmanlı Camisi'nin 100 m. kadar güneyindedir. Künbet her yönden evlerle sarılmış durumda olduğundan, yakınından geçen sokaktan dahi görülememektedir. Bugün evlerden biri içine açılan giriş kapısı örülmüş durumdadır. Etrafındaki evler, kubbe hizasına kadar künbet gövdesinin dış yüzünü gizlediğinden, yapının dış görünüşü hakkında hiçbir fikir edinilememektedir. Evlerin çatısı hizasında kalan yarım küre şekilli kubbenin üstünü örtmesi gereken külah da yokolmuştur. Künbetin içine girebilmek için çevresindeki evlerden birinin çatısına çıkmak, sonra da bir merdivenle kubbenin doğu kesiminde açılan bir yarıktan aşağıya inmek gerekmektedir.

Künbetin dış görünüşü hakkında bilgi edinilememekle birlikte bir oturtmalığa sahip olmadığı kesinlikle söylenebilir. İçeride halen mevcut mezarlar[31] mumyalığın bulunmadığına delildir. İçten sekizgen planlı olan gövdenin dıştan da aynı plâna sahip olduğunu tahmin ediyoruz. Duvarlar kubbe hizasına kadar kırma taşlarla, kubbe ise kesme taşlarla inşa edilmiştir. Sekizgen gövdenin kuzey, kuzey-batı, güney-batı ve güney duvarları bütünüyle, kuzey-doğu ve güney-doğu duvarları ise kısmen ayakta olup, doğu duvarı tamamen yıkılmıştır. (Şek. 22). Kuzey cephesinde yer alan giriş kapısı sonradan örülmüştür. Kapı aralığı bir atkı taşıyla örtülüdür. Atkı taşının üst kısmında, tezyinî mahiyette bir sağır

31) İkisi derme çatma malzemeden, diğer ikisi de sanduka tipinde çocuk mezarı olmak üzere toplam dört adet.

kemer görülmektedir. Batı duvarına açılan pencere de sonradan örülmüştür. Dışa doğru daralan pencere aralığı yuvarlak bir kemerle örtülüdür. Sekizgen gövdeden kubbe yuvarlağına geçiş, istiridye örnekleri ve kırık hatlardan meydana getirilmiş üç dilimli kemerleri andıran köşe unsurlarıyla sağlanmıştır. (Res. 20).

Birer tezyinî unsur sayılabilecek istiridye örnekleri ve üç dilimli kemerleri andıran köşelikler dışında künbette süsleme yoktur. Dış yüzey çepeçevre evlerle kapatıldığından, herhangi bir süsleme unsuruna sahip olup olmadığını bilemiyoruz. Bu nedenle tarihlemeye yardımcı olabilecek tek unsur künbetin şekil özelliği olmaktadır[32]. Künbette bir mumyalığın mevcut olmayışı, XIV. yüzyıl sonlarından daha erken bir tarihte inşa edilmiş olamayacağına bir delil sayılabilir. Buna göre künbeti XIV. yüzyıl sonları veya XV. yüzyıl başlarına tarihlemek mümkün görülmektedir.

EMİR AHMET KÜNBETİ

Sivas'da, Tokmak Kapı Mahallesi'nde, bir evin avlusu içindedir. Ana hatlarıyla sağlam ve ayakta olan künbetin ayrıntılı bir tanıtması henüz yapılmamıştır[33]. Batı penceresi parmaklıklarına bağlı bez parçalarından künbetin bugün bir ziyaretgâh hüviyetine büründüğü anlaşılmaktadır. Künbet, şehrin kalabalık bir kesiminde yer almasına rağmen ayakta kalabilmesini muhtemelen bu özelliğine borçludur. Etrafı tahta kasalar ve diğer kırık dökük eşya ile dolu ise de yakınındaki evin sahiplerinin yapıya zarardan çok yararları dokunmaktadır. Örneğin yağmur sularının künbetin içine girmesine engel olmak için kapı üzerine - derme çatma da olsa - bir sundurma inşa etmişlerdir (Res. 21).

Çevredeki toprak seviyesinin yükselmiş olmasına rağmen künbet gövdesinin kübik bir oturtmalık üzerinde yükselmiş olmasına rağmen künbet gövdesinin kübik bir oturtmalık üzerinde yükseldiği görülmektedir (Şek. 23). Kübik oturtmalıktan sekizgen gövdeye geçiş köşelerdeki pahlar yardımıyla sağlanmıştır. Gövde, bugünkü toprak seviyesinin 60 cm. kadar yukarısından başlamaktadır. Giriş kapısı sekizgenin kuzey yüzüne açılmıştır. Künbetin üst kat zemini, dışarıdaki toprak seviyesine nazara yaklaşık olarak bir metre kadar aşağıdadır.

Sekizgen gövdenin doğu ve batı yüzlerine birer pencere açılmıştır. Her iki pencere de içe doğru genişleyen bir düzendedir. Doğu penceresi, daha ziyade bir ışık menfezi şeklinde düşünülmüş, dıştan herhangibir silme veya süsleme ile belirtilmemiştir. Bugün bitişikteki avluya bakan bu pencere örülmüş durumdadır. Batıdaki pencere ise ilgi çekici bir profile sahiptir (Şek. 24). Bu pencere, köşe sütuncukları ve eğri kesimli içbükey silmesiyle aynen bir kapı profiline sahiptir. Pencerenin üst kısmında bir sivri kemer meydana getiren bu silmeler (Res. 21), kübik oturtmalık hizasına kadar devam etmektedir.

İki pencere ve giriş kapısının açıldığı yüzler dışında kalan beş cephenin hiçbirinde, süsleme ve silme izine rast-

32) Künbetin içinde halen mevcut sanduka şekilli çocuk mezarlarından birinin üzerinde bir kitabe mevcuttur. Resmini ve estampajını alamadığımız bu kitabeyi İ.H. Konyalı da okuyamamıştır (Bk. **Erzurum Tarihi**, İstanbul, 1960, s. 386). Bu mitabede mevcut olduğu tahmin edilen tarih okunabilirse, künbetin inşa tarihi hakkında yaklaşık bir fikir verebilecektir.

33) Sivas'da, Çifte Minareli Medrese, Şifaiye Medresesi, Gökmedrese vs. gibi sanat değeri yüksek yapıların çokluğu, sade yapılara olan ilgiyi azaltmış olmalıdır. Bu künbetin bugüne kadar incelenmemiş olmasının nedeni kanımızca budur. Sivas'daki İslâmî devir anıtlarının bir envanterini veren İ.H. Uzunçarşılı ve R. Nafiz (**Sivas Şehri**, İstanbul, 1928 - 1346) künbetin dört beş satırlık bir tanımını yapmaktadır, resim ve plân vermemektedir (s. 146).

lanmıyor. Eğri kesimli içbükey bir silmeden ibaret saçağın hemen altında yer alan tek satırlık bir kitabe şeridi künbeti çepeçevre dolanmaktadır. Sekizgen ehramî külah düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır.

Sekizgenin kuzey yüzüne açılmış olan giriş kapısının sade bir profili vardır. (Şek. 25). Eğri kesimli içbükey bir silme kapıyı çerçeveliyor. Ana nişin yan yüzlerinde, mukarnasların başladığı seviyede yer alan konsollar, daire profilli köşe sütuncuklarına başlık vazifesi görmektedir (Res. 22). Üç sıra halinde düzenlenmiş iri mukarnaslardan meydana gelen ana niş kavsarası, duvar yüzeyine nazaran hafif bir çıkıntı teşkil eden, enlice düz bir silmeden müteşekkil bir kırık kemerle ihata edilmiştir. Giriş kapısı aralığı bir atkı taşıyla örtülüdür.

Künbet içten dairevî bir plâna sahiptir. İç duvarlar sonradan tamamen sıvanmış olduğundan herhangibir silme izine rastlanmıyor. Sıvanın döküldüğü kısımlarda görülen kesme taşlar, iç duvarların da dıştakiler gibi kesme taşla kaplı olduğunu gösteriyor. Künbetin içinde, sonradan onarılarak ilk şeklini kaybetmiş olan bir sanduka görülüyor. Giriş kapısının bu günkü seviyesine bakarak hayli yüksek olduğunu tahmin ettiğimiz oturtmalık, kanımızca bir mumyalığın varlığına yeterli delildir. Mumyalık gerçekten varsa bugün tamamen dolmuş olmalıdır.

Künbet, kübik oturtmalığı, dıştan sekizgen içten dairevî plânlı gövdesi, ehramî külâhlı ile klâsik unsurlara sahip bir anıttır. Giriş kapısı gerek profili, gerek sahip olduğu unsurlar yönünden Osmanlı devri öncesi mimarî geleneğini devam ettirmektedir. Ana niş yan yüzlerindeki konsolların köşe sütuncuklarına başlık görevi gördüğü taçkapılar arasında **Ertokuş Medresesi** (Atabey - İsparta) (621/1224). **Divriği Ulu Camisi** doğu taçkapısı (638/1240-41), **Emir Bayındır Künbeti** (Ahlat) (897/1491-92) vs. taçkapılarını sayabiliyoruz. Daha önce ele aldığımız sekizgen prizma gövdeli künbetler vesilesiyle belirttiğimiz gibi bu künbetlerin inşası erken devirlerden başlamış XVI. yüzyıl içlerine kadar devam etmiştir. Emir Ahmed Künbeti bu grubun fevkalâdelik göstermeyen örneklerinden biridir.

Saçak hizasında, künbet gövdesini çepeçevre dolanan bir kitabenin varlığından söz etmiştik. Harekeli sülüs hattıyla kabartma olarak kazınmış olan bu kitabe, ilk nazarda bir âyet şeridi izlenimini bırakmaktadır (Res. 23).[34]. Elimizdeki fotoğraflar kitabenin tam bir metnini vermeye yetecek nitelikte değildir. Bununla birlikte kitabenin, künbetin kuzey-batı yüzünün sağ köşesinden basladığı ve batı yüzünün sol köşesinde sona erdiği kesinlikle anlaşılmaktadır. İ. Hakı ve R. Nafiz, kitabenin kuzey yüzünden birkaç kelime okuyabil-

34) Gerçekten de, Ahlak künbetlerinde hayli yaygın olan saçak altı kitabe şeritlerinin büyük bir kısmı âyetlerden müteşekkildir [**Ulu Künbet** (672/1273), **Hüseyin Timur Künbeti** (678/1279-80), **Erzen Hatun Künbeti** (799/1396-97) gibi]. Saçak altında bir kitabeye sahip Ahlat dışındaki künbetlerde de durum aynıdır. [**Bekâr Köyü Künbeti** (Aksaray) (XIII. yüzyıl sonu), **Ervah Mezarlığındaki Künbet** (Aksaray) (XIII. yüzyıl ilk çeyreği), **Huand Hatun Künbeti** (Kayseri) (XIII. yüzyıl ortası), **Ali Cafer Künbeti** (Kayseri (XIV. yüzyıl ortası) gibi].

Saçak altında künbet gövdesini dolanan inşa kitabesine sadece **Emir Bayındır Künbeti**'nde (Ahlat) (897/1491-92) rastlamaktayız. Emir Ahmet Künbeti bu tip kitabelerin bildiğimiz ikinci örneği olmaktadır.

mişlerdir[35]. Bizim elimizdeki fotoğraflardan okunabilen kısım ise şöyledir :

امر بعمارة هذه القبة الامام /// لاجل الاوحد الاخص المحترم
عماد الورى /// الاسلام (...)

Türkçesi : **Bu künbetin yapılmasını, İslâm'ın ve dinin direği, biricik, en has (?), muhterem..... için..... emretti.**

Kitâbenin son kısmı olması gereken batı yüzündeki yazılarda - bu kısım okunamamış olmakla birlikte - tarih ibâresi bulunmadığı görülmektedir. Fakat elimizde fotoğrafı bulunmayan kuzey-doğu, doğu ve güney-doğu yüzlerinden tarih ibâresi var mı, yok mu bilemiyoruz.

Künbet halk arasında Emir Ahmed Künbeti adıyla anılmaktadır. İ. Hakkı ve R. Nafiz eserlerinde[37] anıt, **Alî Emir Ahmed Türbesi** adıyla kaydetmişlerdir. Aynı eserde, Ahî Emir Almed'in 733 Cemaziyelulâ / (ocak - Şubat 1333) tarihli vakfiyesinin kuyud-u 'atika'da mevcut olduğu ve bu vakfiyede Ahî Emir Ahmed'in şöyle tavsif edildiği söylenmektedir[38] : **«Keremlilerin ve büyüklerin (?) önderi, ulu, büyüklerin ve asillerin iftiharı... safa ve mürüvvet sahibi, tarikat ve hakikat ehillerinin efendisi, Zeyn el-Hac oğlu Ahî Emir Ahmed»**

Bu künbetin Ahî Emir Ahmed'e ait olduğu kabul edilirse XIV. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmesi gerekmektedir. Bu da künbetin mimarî özellikleriyle bir aykırılık teşkil etmemektedir. Nitekim inşa kitâbeleri taçkapı dışında veya taçkapının alışılmamış kesimlerinde yer alan yapıların XIV. yüzyıla veya daha sonraya tarihlendikleri bilinmektedir[39].

ONİKİGEN PRİZMA GÖVDELİ KÜNBETLER

CELME HATUN KÜNBETİ

Osmanlı devri öncesi mezar mimarisinin en itinalı örneklerinden birini zeyinde, Van Gölü kenarında görmekde Gevaş kasabasının 2 km. kadar kuteyiz. (Res 24). Harap, geniş bir mezarlık içinde yer alan bu künbet, geçen yüzyılda buradan geçen seyyahlardan bir kaçının dikkatini çekmiş[40], hatta bunlardan W. Bachmann anıtı ciddi bir şekilde incelemiştir[41]. Bununla birlikte künbet hakkında ilk bilimsel araştırma Prof. Dr. O. Aslanapa tarafından yayınlanmıştır[42]. Yakın zamanda yayınlanan O. Arık'ın künbetlerle ilgili makalesinde de anıta birkaç satır ayrılmış[43] ve planı neşredilmiştir. Burada bu künbeti yeniden ele almamızın nedeni, sayın Aslanapa'nın yayınladığı[44] kitabede bir

35) Bk. İ. Hakkı - R. Nafiz, **a.g.e.**, s, 148

36) İ. Hakkı ve R. Nafiz **(ay. yer)** kitabenin الاخص dan sonraki kısmını okuyabilmişler ve الاسلام kelimesinden sonra امير الاعز kelimelerini görmüşlerdir. Kitabenin okunmasında yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. M.K. Özergin'e ve Dr. H. Ayan'a burada teşekkürü borç bilirim

37) İ Hakkı - R. Nafiz, **ay. yer**

38) Eserde Arapça aslıyla kaydedilen bu parça Türkçeye çevrilerek alınmıştır.

39) Bk. R. H. Ünal, **Anadolu Selçukluları ve Beylikleri...**, s. 71-72.

40) Bk. Xavier Hommaire de Hell, **Voyage en Turquie et en Perse**, Paris, 1855, C. I, s. 505, H.F.B. Lynch, **Armenia, Travels and Studies**, London, 1901, C. II, s. 124 - 125; W. Bachmann, **Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan**, Leipzig, 1913, s. 63 - 64, tafel 51

41) Bk. W. Bachmann, **a.g.e.**, s. 63 - 64,

42) Bk. O. Aslanapa, **Doğu Anadolu'da Karakoyunlu Künbetleri**, Yıllık Araştırmalar Dergisi, I (1956), Ankara, 1957, s. 106 - 107 ve 113.

43) M.O. Arık, **a.g.e**, s. 71, şek. 6,

44 — O. Aslanapa, **a.g.e**, s. 106.

iki küçük değişiklik teklifiye birlikte daha ayrıntılı bir monografi takdim etmektir.

Gövde kübik bir kaide üzerine oturmaktadır. Kübik oturtmalığın köşeleri pahlanarak üst hizada düzgün bir onikigen elde edilmiştir. Dıştan ve içten onikigen bir profile sahip olan gövde zengin bir şekilde tezyin edilmiş, pencereler ve üçgen profilli nişlerle teşkilâtlandırılmıştır (Şek. 26). Oturtmalık ile gövdenin birleştiği hiza, iki süsleme şeridi ve bunlar arasına yerleştirilmiş kaytan silmelerle tebarüz ettirilmiştir (Res. 25).

Gövdenin oniki yüzünden herbiri müstakil panolar halinde tanzim edilmiştir. İçeriye doğru meyilli ensiz silmelerden birer çerçeve içine alınan panoların içi simetrik bir düzendedir. İnce uzun panolar birer Bursa kemeri ile son bulmaktadır. Doğu, batı ve güney cephelerinde yer alan panoların içine birer pencere açılmış; kuzey cephesindekine de giriş kapısı yerleştirilmiştir. Taçkapının ve pencerelerin içine açıldığı yüzeyler müşterek bir düzen gösteriyorlar. Bu yüzlerdeki panoların üst kısmında, kare çerçeve içine alınmış dairevî gülbezekler görülüyor. Pano kemerinin hareket noktasına kadar yükselen bir süsleme şeridi, pano için de ikinci bir çerçeve meydana getiriyor. Pencere ve taçkapı aralıklarını örten mukarnaslı kavsaraların üst kısmına beşer adet gülbezek yerleştirilmiştir. Kavsaraların hepsi aynı düzende olup dörder sıra mukarnastan meydana gelmektedir. Üç pencerenin üçü de aynı düzendedir. Pencere nişlerinin köşeleri pahlanmış ve birer geometrik şeritle süslenmiştir. Nişi örten mukarnaslı kavsaranın cephe yüzündeki bir düzlüğe, tabii şekillerine yakın çiçek örnekleri işlenmiştir. Pencere açıklığıyla kavsara arasında yer alan atkı taşı, yazı taklidi geçmeler ve nebati örneklerle süslenmiştir.

Giriş kapısı ve pencerelerin bulundoğu ana cepheler arasında kalan tali panolar ana hatlarıyla eş düzendedir. Bursa kemeriyle son bulan eğik kesimli silmeler, bu yüzlerde de birer pano meydana getirmektedir. Bu panolarını içinde yer alan üçgen profilli nişler, alt ve üst kısımlarında birer istiridye kabuğu örneği ile son bulmaktadır. İnce uzun nişler, ikişer ikişer aynı örnekli, enlice geometrik şeritlerden birer dikdörtgen çerçeve içine alınmışlardır.

Künbetin saçağı da zengin bir şekilde tezyin edilmiştir. Nebatî örnekli iki şerit arasına yerleştrilmiş âyet şeridi (Kur'ân-ı Kerîm XLVIII I ve II ve 13 nin iki kelimesi), gövdenin etrafını dolanmaktadır (Res. 25). Ensiz düz silmelerle biribirinden ayrılmış bu üç şeridin hemen üstünde, iki sıra halinde düzenlenmiş bir mukarnas şeridi görülüyor. Kesme taşlarla kaplı ehramî onikigen külâh, gövdeye nazaran hafif bir çıkıntı teşkil etmektedir. Külâhın üzerini, kaytanlardan meydana getirilmiş üç bölümlü sağır kemerlerden müteşekkil bir kemerleme dizisi süslemektedir.

Künbet gövdesinin kuzey cephesine açılmış olan giriş kapısı sade görünüşlüdür ve bugünkü toprak seviyesinden 50 cm. kadar yukarıdadır (Res. 24). Taçkapı ana nişinin dış köşeleri, burmalı gömme sütuncuklarla süslenmiştir. Pencere nişlerini örten mukarnaslı kavsaraların bir eşi de taçkapı ana nişini örtmektedir. Ana nişin yan yüzleri boş bırakılmış olup mihrabiye yoktur. Ana nişi ihata eden dikdörtgen çerçeveyi meydana getiren süslem eşeridi, pencerelerin etrafındakilere nazaran daha ensizdir. Kavsara ile çerçeve şeridi arasında kalan sahada beş adet gülbezek görülüyor. Kavsaranın cephe yüzünde görülen delik (Res. 26), muhtemelen de-

fine arayıcıları tarafından açılmıştır[45]. Giriş kapısı aralığını örten atkı taşı üzerinde, iki satırlık Arapça bir kitabegörülüyor.

Künbetin içi de, dışı gibi onikigen bir profile sahiptir. İç mekânı örten yarım küre şekilli kubbe yuvarlağına geçiş, küçük istiridye örnekleriyle sağlanmıştır. Duvarlar, dış yüzeyle tam bir tezat teşkil edecek şekilde boş bırakılmıştır.

Yakın zamanda gerçekleştirilen onarım sırasında, kübik oturtmalığın doğu yüzünde bulunan mumyalık giriş kapısının önündeki toprak seviyesi bir miktar indirilmiş, ve bu kesime bir ihata duvarı inşa edilmiştir (Res. 24). Bu yörede inşa edilmiş künbetlerin, hayli yüksek oturtmalıklara sahip oldukları görülmektedir. Ahlat künbetlerinin hemen hepsinin üst katları, merdivensiz çıkılamayacak kadar yüksektir. Bu künbette de, oturtmalığın ilk şekliyle hayli yüksek olduğunu gösteren deliller mevcuttur. Mumyalık giriş kapısını meydana çıkarmak üzere yapılan hafriyat sonucundak, mumyalık mazgallarından biri de ortaya çıkmıştır (Res. 27). Bir Bursa kemeriyle nihayetlenen ve nebatî örnekli bir süsleme şeridi ile çerçevelenmiş olan bu mazgalın, toprak altında gömülü kalmak üzere inşa edilmiş olduğu düşünülemeyeceğine göre, akla gelen tek ihtimal, zamanla künbet çevresindeki toprak seviyesinin yükselmiş olduğudur. Aynı tarzda tanzim edilmiş mazgallar, kuzey, güney ve batı cephelerinde de mevcuttur.

Mumyalık tavanının, son onarım esnasında yeniden inşa edildiği anlaşılıyor. Kasım 1893 başında künbeti gören Lynch, «mumyalık kapısının kaybolduğunun, tonuzun çatlak olduğunu ve mumyalığın molozla dolu olduğunu» kaydediyor[46]. Onarım sırasında meydana çıkan giriş kapısı, oturtmalığın doğu yüzünün kuzey ucunda yer almaktadır (Şek. 27). Manastır tonuzu ile örtülü olan mumyalıktaki mezarlardan hiçbir iz kalmamıştır[47].

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi künbet, Osmanlı öncesi mezar anıtlarının e nsüslülerinden biri olup itinalı bir işçiliğe sahiptir. Künbetin bütün dış yüzeyine dağılmış durumda olan süsleme unsurlarını şöyle sıralayabiliriz:

a — Silmeler ve mukarnaslar
b — Gülbezekler
c — Nebatî, geometrik ve karma örnekli süsleme şeritleri.

Türk-İslâm mimari süslemesinde, yardımcı unsur olarak kullanılan silmelerin, bazan esas süsleme unsuru olarak kullanıldıkları da vakidir. Genellikle, aynı doğrultuda uzanan süsleme şeritlerine kontur görevi görürler. Bu anıtta da dol miktarda kullanlıdığını gördüğümüz bu unsur, yapının dış yüzeylerini süsleyen panoların dış çerçevesinde müstakilen kullanılmış, diğer kesimlerde ise şeritler arasına veya kenarına yerleştirilmiştir.

45) Burdur - Antalya kervan yolu üzerindeki Susuz Köyü'nde, aynı isimle anılan Selçuklu hanını ziyaretimizde, taçkapı ana nişi içindeki mihrabiyelerin üst kısmına resmedilmiş melek figürleri arasındaki sahanın aynı şekilde oyulmuş olduğunu gördük. Köy sakinlerinin ifadesine göre, elleri ile bugün seçilemeyen bir şeyi tutar durumda resmedilmiş melek figürlerinin bu hareketini, bazı hayalperestler gizli bir definenin oraya gömülü olduğu şeklinde yorumlayıp o kısımdaki taşları sökmüşlerdir. Burada da buna benzere bir olayın cereyan ettiğini tahmin ediyoruz.

46) **«The door is gone, and the vaul yawns of rubbish and debris».** H.F.B. Lynch, a.g.e, as tough it were unoccupied, except by a heap s. 125.

47) Mumyalıkta mevcut olması gereken mezarlar çok önceleri ortadan kalkmış olmalıdır. Zira künbette **Halimeh** adlı bir hatunun medfun olduğunu kaydeden Lynch, «(Halime Hatun'un) na'şının, kendisine mezar olan bu mücevherde (künbette) halâ mevcut olduğundan şüpheliyim» demektedir. (I doubt whether her remains still repose within the enclosure of this jewel wich is the tomb). H.B.M. Lynch, a.g.e., s. 125.

Künbette mevcut üç pencerenin ve taçkapının kavsarasında görülen mukarnaslar oldukça iridir ve sıralar üçlü yivlerle biribirinden ayrılmıştır (Res. 25). İnce uzun dilimler halinde tanzim edilmiş mukarnas hücrecikleri üçlü yelpaze dilimleriyle şekillendirilmiştir. Kavsaraların dikkat çeken yönü, mukarnas sıralarının alışılandan az sayıda oluşudur[48].

Künbet gövdesinin dış yüzeylerini süsleyen panolar içinde beşer adet, her panonun yukarı ucunda da birer adet gülbezek bulunduğunu söylemiştik. Dar panoların üst kısmında ve kavsaraların içinde yer alan gülbezekler, tabii görünüşlerine yakın şekilde resmedilmiş çiçekler şeklindedir. Bu düzende gülbezeklere, ilk devirden itibaren bütün selçuklu antılarında rastlanır[49]. Pencere ve taçkapıları çerçeveleyen panoların üst kısmındaki gülbezekler ayrı ayrı örnekle süslenmiştir. Ayrıca kare bir çerçeve içine alınmış olan bu gülbezekler radyal bir düzene sahiptir ve örnekleri nebatidir. (Şek. 28).

Pencere ve taçkapı kavsaralarının iki yanına ve tepesine yerleştirilmiş beşer gülbezekten yukarıda kalan üçü damla şekillidir ve nebatî örneklerle süslüdür (Şek. 29). Bu gülbezeklerde, alışılmış radyal sistem yerine, dikey eksene göre simetrik sistem hakimdir. Örnek, rûmî ve palmetlerden teşekkül etmekte ve damlanın sivri ucunda da bir palmet görülmektedir. Damla şekilli gülbezek, Osmanlı öncesi devir mimarisinde alışılmış bir form değildir. Bu tip gülbezeklerin bildiğimiz diğer örneği **Sultan İsa Medresesi** (Mardin) taçkapısında olup içi yazı ile doldurulmuştur.

Damla şekilli gülbezeklerin hemen altında yer alan sağlı sollu ikişer gülbezek, radyal bir sistemde örülmüş saplardan teşekkül eden geometrik bir örneğe sahiptir (Şek. 30). Örnek kapalı bir sistem meydana getirmektedir. Halbuki geometrik örnekli gülbezeklerde genellikle devam ettirilebilen örneklere rastlanır. Bu tipten kapalı örnekli gülbezeklere **Çift Medrese** (Kayseri) taçkapısı ile **Zinciriye Medresesi** (Aksaray) taçkapılarında da rastlamaktayız[50].

Taçkapı çerçevesini teşkil eden ensiz süsleme şeridi, şerit kenarlarına dizilmiş birer sıra palmetten oluşmaktadır (Şek. 31). Her sıranın palmetleri farklı olup, orta lobları karşı sıradaki palmetleri biribirine bağlayan sapa uzanmaktadır. Saplar üzerinde, palmetlerin iki yanında küçük loblar göze çarpıyor. Sapların geometrik bir düzende, keskin hatlarla işlenmiş olması, bir geç devir özelliği olarak zikredilebilir[51].

Künbet gövdesi ile oturtmalığın birleştiği hizada, en üst sırada yer alan nebati örnekli şerit (Şek. 32), basit bir kıvrımdal örneğinden oluşmaktadır. Yılankavi zigzaglar çizerek şeridi boyuna kateden bir sapın iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiş palmetlerin orta lobları uzamış ve uç kısımda etli bir rûmî şeklini almıştır.

Pencereleri çerçeveleyen dikdörtgen süsleme şeritleri ile, saçaktaki âyet şeridinin alt ve üstünde künbet gövdesini dolanan iki şeritte gördüğümüz örnek bir fistodur (Şek. 33). Osmanlı öncesi devir mimari süslemesinde sık sık rastladığımız bu örnek iki tabakadan oluşmaktadır. Tabakalar biribirinin tamamiyle aynı olup, simetrik olarak yerleştirilmiş bir çift rûmî ile üç loblu bir palmetin münavebe ile sıralanmasından meydana gelmektedir. Örnek sathının yivlerle süslendiği görülüyor.

48) Mukarnaslı kavsaralar genellikle yedi veya dokuz sıra mukarnastan oluşur. Bunun yanında ondört hatta yirmibir sıra mukarnaslı kavsaralar da mevcuttur. (Daha ayrıntılı bilgi için bk. R.H. Ünal, **Anadolu Selçukluları ve Beylikleri...**, s. 48 - 50).

49) Bk. R.H. Ünal, **a.g.e.**, s. 109.

50) Bk. **ay.es.**, s. 108, not 14.

51) **ay.es.**, s. 133

Oturtmalığın doğu yüzünde yer alan ışık mazgalı (Şek. 34), batı ve güney yüzlerindekilerle aynı düzende bir çerçeveye sahiptir. Nebati bir fisto örneğiyle çerçevelenen mazgal açıklığı, eğri kesimli düz satıhlı silmeden bir Bursa kemeriyle örtülmüştür. Kemer gözündeki damla şekilli gülbezek sonradan tahrip edilmiştir. Kemer tablaları küçük, müstakil nebati örneklerle doldurulmuştur. Çerçeveyi teşkil eden alışılmış örnek, düz satıhlı palmetler ve rûmîlerden oluşmaktadır.

Doğu ve batı pencerelerinin atkı taşlarını değişik tipte bir örnek süslemektedir (Şek. 35). Karma süsleme örneklerinden yazı taklidi şeritler grubuna dahil edebileceğimiz bu örneğe en yakın misal **Buruciye Medresesi** (Sivas) taçkapısında görülen örnektir[52]. İncelemekte olduğumuz seritte nebati örneklerle yazı taklidi örnekler uygun bir şekilde kaynaşmış durumdadır. Zemini palmet ve rûmîlerle süslü şeridi, iki düz kaytan enine katetmektedir. Bu kaytanlara dik bir şekilde yerleştirilmiş olan yazı taklidi saplar müstakil olup şerit ortasında düğümler teşkil etmektedir.

Künbette üç ayrı geometrik şerit dikkatimizi çekiyor. Bunlardan biri müstakil kapalı formlardan, ikisi de geçmelerden oluşan örneklerdir. Geçmelerden ilki, künbet gövdesi ile oturmalığın birleştiği hizada gövdeyi dolanan şeritle, doğu ve batı pencerelerinin iki yanındaki üçgen profilli nişleri ihata eden çerçeveyi meydana getirmektedir (Şek. 36). Bu geçme, şerit boyunca ilerleyen ve düzgün zigzaglar çizen iki kaytanla, muayyen aralıklarla düğümler teşkil eden diğer iki kaytanın kesişmesinden oluşmaktadır. İkinci geçme menderes örneğini hatırlatmaktadır (Şek. 37). Düzgün, yatık zigzaglar çizen biribirine ters yönde ilerleyen iki kaytanın kesişmesinden meydana gelen bu örnek, batı penceresi nişinin pahlanmış köşelerine işlenmiştir (Res. 25). Doğu penceresinin köşelerindeki pahlarda gördüğümüz diğer bir geçme örneği, yılankavi zigzağlar çizen dört kaytanın kesişmesinden meydana gelmektedir.

Taçkapının ve güney penceresinin iki yanında yer alan üçgen pro filli nişleri çerçeveleyen şeritlerin örnekleri, Selçuklu taş süslemesinin klâsik unsuru olan ilgi çekici bir durum azrediyor (Şek. 38). Burada örnek, üç tip ve boyda sekizgenlerden meydana gelmektedir. Ama eksen boyunca yerleştirilmiş sekizgenler nisbeten iri olup kenarları biribirine eşittir. Şeridin iki yanında yer alan ve ancak bir kesimleri şerit içinde kalan farklı boyda bir sekizgen dizisi daha görülüyor. Tamamı şerit içinde kalan üçüncü tip sekizgenlerin ise karşılıklı iki yan kenarları diğer kenarlarına nazaran daha uzundur. Böylece, şeritte gördüğümüz oldukça karmaşık örnek, tamamen sekizgenlerden teşekkül etmiş olmaktadır. Selçuklu mimarî süslemesinde, düzgün veya intizamsız çokgenlerden teşekkül eden örneklere oldukça sık rastlanır[53].

Künbetin, süsleme özellikleri yönünden, Osmanlı öncesi devri mimarî süslemesinde işgal ettiği yere kısaca değinmiş olduk. Künbet, form yönünden ele alındığında, bazı yöresel özellikler taşıdığı görülmektedir. İlk göze çarpan husus onikigen prizmatik gövde ve bunu örten onikigen ehramî külâhtır. Oniki kenarlı prizmatik gövdeye sahip künbetlerden tarihi kesin olarak ilk künbet budur. Genellikle Van Gölü yöresinde rastladığımız bu tip künbetlerin diğer bir özelliği de dış yüzeylerinde görülen üçgen profilli nişlerdir. Doğu Anadolu yöresine has bir özellik olarak ortaya çıkan bu üçgen profilli nişlere, Erzurum **Kale Mescidi'nde**[54], **Emir Saltuk Kün-**

52) Bk. ay.es., res. 60.

mekte olduğumuz şeritte, nebati örnek-

53) Butip örnekler hakkında daha geniş bilgi için bk. ay.es. s. 128 - 129

54) Bk. R.H. Ünal, **Les Monuments İslamiques Anciens...**, Pl. IV, Ph. 7, 8.

beti'nde Erzurum) [55], **Mama Hatun Künbeti'nde** (Tercan)[56], **Ulu Künbet**'de (Ahlat)[57], **Erzen Hatun Künbeti'nde** (Ahlat) [58], **Kadem Paşa Hatun Künbeti'nde** (Erciş (Bak. Res. 37), **Micingirt Künbeti'nde** (Horasan) (Bk. Res. 45) vs. rastlıyoruz. XII yüzyıldan, XV. yüzyıl sonuna kadar uzanan geniş bir devre içinde yaşamaya devam eden bu süsleme unsurunun, sadece Doğu Anadolu'ya inhisar etmesi, bunun mahallî bir unsur olması nedenine bağlanabilir.

Künbet saçağını teşkil eden mukarnas şeridi Doğu ve Orta Anadolu'daki künbetlerde rastlanan bir özelliktir. Bu tip künbetlerde, saçak altında künbet gövdesini dolanan bir yazı şeridi de görülür[59]. Burada dikkati çeken husus, künbet saçağını dolanan kitâbe şeridinin, iki nebatî örnekli şerit arasına alınmış olmasıdır. Bu düzene sahip künbetlerde bu şeritler genellikle geometrik örneklidir. Bu durum künbetin, nebatî örneklerin bolca kullanılmaya başlandığı nisbeten geç bir devirde inşa edilmiş olmasına bağlanmalıdır.

Güneydeki pencerenin atkı taşı üzerinde görülen tek satırlık kitâbe (Res. 28), künbeti inşa eden mimarın adını vermektedir. Eğik kesimli bir silme çerçevelenmiş olan kitabê hayli harap durumdadır ve zor okunmaktadır. Kitabenin metni şöyledir :

علی اسدن پهلوان هاوند الخلاطی

Türkçesi : **Ahlat'lı Pehlivan Havend oğlu Esed'in eseridir.**

Bu ustayı, Ahlat Meydan Mezarlığı ile Taht-ı Süleyman Mezarlığı'ndaki birkaç eserinden tanımaktayız[60]. Yonttuğu mezar taşlarından tarih taşıyanları 717/1317 ile 727/1327 tarihleri arasında imal edilmişlerdir. 1327 tarihinden sonra meydana getirilmiş bir eserine rastlanmaması, ustanın daha büyük ve geniş kapsamlı eserlerde çalışmak üzere mezar taşı yöntuculuğunu bırakmış olduğu şeklinde yorumlanabilir. İmzasını taşıyan dört mezar taşından ikisinde **Esed bin Havend**[61], diğer ikisinde de **Esed**

55) Bk. **a.g.e.**, Pl. XXXVI, Ph. 99.

56) **a.g.e.**, Pl. IV, Ph. 7, 8.

57) Bk. A. Abriel, **Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale**, Paris, 1940, t. II, Pl. LXXXVII - 2.

58) Bk. N. Tabak, **a.g.e.**, Res. 36 - 42,

59) Bu özellikleri gösteren künbetler arasında şunları sayabiliriz: Ahlat'taki künbetlerden **Ulu Künbet**'te (Bk. N. Tabak, **a.g.e**, Res. 6). üç sıra halinde düzenlenmiş bir mukarnas dizisi saçağı teşkil ediyor. Mukarnas dizisinin alt kısmında bir yazı şeridi, bunun alt kısmında da iki geometrik şerit görülüyor. **Bugatay Ağa Künbeti**'nde (**a.g.e.**, Res. 25) mukarnas saçağın altında yazı şeridi için ayrılan saha doldurulmamıştır. Bu sahanın altında bir geometrik şerit gövdeyi dolanıyor. **Erzen Hatun Künbeti**'nde de (**a.g.e.**, Res. 37) mukarnas saçağın alt kısmındaki yazı şeridi iki geometrik örnekli şerit arasına alınmıştır. **Emir Bayındır Künbeti**'nde (**a.g.e.** Res. 55), mukarnas saçağın hemen altında yazı şeridi, onun altında da geometrik bir vşerit gövdeyi dolanmaktadır

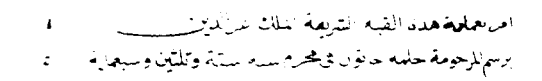
Çifte Minareli Medrese Künbeti'nde (Erzurum), mükarnaslı saçağın alt kısmında, yazı şeridi yerine örnekli bir şerit görülüyor (Bk. R.H. Ünal, **Les Monuments İslamiques...**, Pl. XXXI, Ph. 83). **Döner Künbet**'teki (Kayseri) saçak da aşağı yukarı aynı düzendedir (Bk. M.O. Arık, **a.g.e.**, Pl. XXXVIII, Res. 20). Aksaray'ın **Bekar Köyündeki Künbet** ile (**age.**, XXV-Res. 1), yine Aksaray'ın **Ervah Mezarlığındaki Künbet** (**a.g.e.**, XXV-Res. 2), iri mukarnaslardan oluşan bir saçağa ve saçak altında bir yazı şeridine sahiptirler. Yazı şeridinin alt ve üstünde süsleme şeridi görülmüyor. Ahlat yöresindeki künbetlerde hayli sık rastlanan saçak altındaki yazı şeridinin, Kayseri künbetlerinde de yaygın olduğunu görüyoruz. **Huand Türbesi**'nde (Bk.A. Gabriel, **Monuments Turcs d'Anatolie**, C. I, Paris, 1931, Pl. XII - 3) mukarnaslı saçak ve yazı şeridi; **Köşk Medrese Künbeti**'nde (**a.g.e.** Pl. XIX - 2, 3), **Ali Cafer Künbeti**'nde (**a.g.e.**, pl. XXI - 1, 2), **Çifte Künbet**'te (**a.g.e.**, pl. XXII - 1, 2), **Çifte Medrese Künbeti**'nde (**a.g.e.**, Pl. XXIII - 2) ve **Anonim Künbet**'te (**a.g.e.**, pl. XXIV - 2) sadece yazı şeritleri görüyoruz.

60) Bk. B. Karamağaralı, **Ahlat Mezartaşları**, Ankara 1972, s. 99.

61) **a.g.e.**, s. 201, 205.

bin Üstad Havend[62] adı okunmaktadır. Celme Hatun Künbeti'ndeki imza ya bir de Pehlivan sıfatı eklenmiştir.

Künbet giriş kapısı aralığını örten atkı taşı üzerinde, iki satılırk Arapça bir kitabenin varlığından sözetmiştir. Kitabenin tam metni şöyledir :

Türkçesi : **Melik İzzeddin, vefat eden Celme Hatun adına bu seçkin türbenin yapılmasını 736 yılının muharrem ayında emretti (21 Ağustos - 20 Eylül 1335)**[63].

Kitabede adı geçen Melik İzzeddin hakkında hiçbir bilgi edinemedik. Sayın O. Aslanapa[64], bu tarihlerde Celâyirlilerin yöreye hakim olduklarını hatırlattıktan sonra bu zatın Karakoyunlu beylerinden biri olabileceğini söylüyor. Ne Celâyirli ne de Karakoyunlu hükümdarları arasında bu adda biri tanınmadığına göre Melik İzzedin'in yöresel beylerden biri olması ihtimali de akla gelmektedir.

Künbet, bugüne kadar yapılan bütün yayınlarda **Halime Hatun Künbeti** adıyla anılmıştır. Yerli halk da yapıyı aynı adla anmaktadır. Yalnız, kitâbedeki ismi Halime okunamayacağı da apaçık ortadadır. **Cim, lâm, mim** ve **he** harflerini ihtiva eden kelimenin Celme, Çelme, Calma, Culma vs. şekillerinde okunması mümkündür. Halime okunabilmesi için **cim**'in altındaki noktanın üste alınıp harfin **ha** şekline konması ve **lam**'dan sonra **ye** harfinin ilâve edilmesi gerekmektedir. Celme ve Çelme adını hiç duymamış olmaları muhtemel olan Gevaş'lı okur yazarlar, kelimeyi Halime şeklinde okumuşlar ve künbeti ziyaret eden Lynch ve Bachmann gibi yabancı seyyahlara bu şekilde aktarmışlardır[65]. Yayına böylece Halime Hatun Künbeti adıyla intikal eden yapı, bugüne kadar aynı adla anılagelmiştir.

Hemen ilâve edelim ki künbeti yaptıran Melik İzzeddin gibi, künbetin sahibi Celme Hatun hakkında da hiçbir bilgiye rastlamadık. Türk veya Müslüman adından çok moğol kökenli bir ad izlenimi bırakan bu kelime, künbette yatan Hatun'un, bu tarihlerde yöreyi ellerinde bulunduran Celâyirli soyuna mensup olması ihtimalini hatıra getirmektedir.

ZORTUL KÜNBETİ[66]

Erciş'in yaklaşık olarak beş kilometre kuzey - batısında, eski Erciş - Patnos

62) Bk. **a.g.e.**, s. 203, 207.

63) Kitabeden ilk olarak sözeden Lynch (**a.g.e.**, C. II, s.124) Melik İzzeddin adını **Şeyh İbrahim** olarak kaydetmiştir. Bachmann ise (**a.g.e.**, s. 63), 736 olarak doğru okuduğu hicri yılı miladi yıla çevirirken küçük bir hata yapmış ve 1335 yerine 1332 yılını vermiştir. O. Aslanapa kitabeyi arapça aslıyla birlikte yayınlamıştır (Bk. **Doğu Anadolu'da...**, s. 106). Künbette medfun Hatun'un adı ve künbetin inşa tarihi üzerinde yeni teklifler getirdiğimiz için metni tekrar ele almayı gerekli gördük.

İlk olarak künbeti inceleyen Lynch, kitabeyi İngilizceye şöyle tercüme etmiştir : **«This mausoleum belongs to the daughter of the ruler here in Vostan, Sheikh İbrahim.» According to my companion the name of the Lady was Halimeh.** (**a.g.e.**, s. 124 - 125). Yine aynı yazarın yerlilerden derlediğini söylediği bilgilere göre Şeyh İbrahim Konye selçuklularından biri olup Gevaş'daki cami ile kiliseyi yaptırmıştır (s. 125 - 126).

23 Temmuz - 14 Eylül 1911 tarihleri arasında bölgeyi ziyaret eden W. Bachmann da (**a.g.e.**, s. 64) künbette medfun Hatun'un adını Halime olarak kaydetmektedir.

64) O. Aslanapa, **a.g.e.**, s. 107.

65) Nitekim Lynch (**a.g.e.**, s. 125) kitabenin kendisine tercüme edildiğini söylemektedir.

66) Yayına **Patnos Künbeti** adı ile geçen bu künbetin, eski Erciş - Patnos yolu üzerinde yer almasından başka Patnos ile bir ilgisi yoktur. Yerli halk arasında, yakınında yer aldığı köyün adına izafeten **Zortul Künbeti** adı ile anılmaktadır. Vahim bir yanlışlık olmamakla birlikte künbetin, Patnos Künbeti adı ile değil, yöresel adı olan Zortul Künbeti adı ile anılmasından daha doğru olacağını düşünmekteyiz.

yolunun solunda, düz bir arazi üzerinde yükselen bu künbetin özel bir adı yoktur. Yakın zamanda onarılarak tamamen harap olmaktan kurtarılmıştır [67].

Künbet, kübik bir oturtmalık üzerine inşa edilmiştir Oturtmalığın köşeleri, ortada baklava şekilli düz bir saha ile bunun iki yanında birer üçgen yüzey meydana gelecek şekilde haplanmış düzgün onikigen bir kaide elde edilmiştir[68] (Res. 29, 30), (Şek. 39). İki kaytan ve bir üçgen profilli silmeden kurulu üçlü silme dizisi, gövdenin oturmalık ile birleştiği kesimde künbet çevresini dolanmaktadır. Bu silme dizisi, giriş kapısının içine açıldığı küzey yüzünün biraz dışında yukarı bükülmekte ve giriş kapısı ile üst kısmındaki figürlü süslemeyi bir çerçeve içine almaktadır.

Düzgün onikigen prizma şekilli gövdenin herbir yüzüne, silmelerden meydana getirilmiş dikdörtgen birer çerçeve işlemiştir. Bu çerçevelerden sadece batı yüzeyini ihata edeni bir kaval silmeden, diğerleri ise eğik kesimli içbükey silmelerden teşekkül etmektedir (Res. 30). Ana yönlere isabet eden yüzlere üç pencere ve giriş kapısı yerleştirilmiştir. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi giriş kapısı ve müştemilâtı, oturtmalık hizasında künbeti dolanan silme dizisi tarafından kuşatılmaktadır.

Basık bir kemerle örtülü olan giriş kapısının üst kısmına, kalınca bir kaytan silmenin meydana getirdiği bir sağır kemer işlenmiştir (Res. 31). Kemer karnı nebatî ve figürlü süslemeyle doldurulmuştur. Giriş kapısı aralığı ve onun üst kısmında yer alan sivri kemer, zeminden başlayan ve diktörtgen bir çerçeve meydana getiren düz düzeyli silmelerle kuşatılmaktadır. En dıştaki düz silmede nebatî bir şerit göze çarpmaktadır. Bu çerçevenin üst kısmında, simetrik bir durumda işlenmiş iki arslan figürü görülüyor. Arslanların kuyrukları birer ejderha başı ile son bulmaktadır.

Doğu, batı ve güney yönlerine isabet eden yüzlere açılmış olan pencerelerden batı ve güneydeki düzen bakımından biribirine benzemekte; doğu penceresi ise ayrı bir özellik arzetmektedir. Batı penceresinde (Res. 32), tek kaytan silmeden oluşan dış çerçeveden sonra, bir nebatî süsleme şeridinin oluşturduğu ikinci bir çerçeve görüyoruz. İkinci çerçevenin içinde kalan sahada, pencerenin üst kısmında, eğik kesimli bir silmeden meydana getirilmiş bir sağır kemer göze çarpıyor. Kemerin içi karışık nebatî örneklerle süslenmiş, bir pano haline getirilmiştir. Kemerin üst kısmında, çift başlı bir kartal figürü görülüyor.

Güney penceresi, düzen yönünden batı penceresine benzemektedir (Res. 33). Burada da, eğik kesimli düz satıhlı silmeden meydana getirilmiş dış çerçevenin içinde, nebatî şeritten ikinci bir çerçeve görüyoruz. Pencerenin iki yanında başlanmış durumda olan şeritler üst kısımda tamamlanmamıştır. Atkı taşı ile örtülü olan pencere açıklığının üst kısmına, burmalı kaytan silmeden bir sağır kemer işlenmiş ve kemer kalınlığı geometrik bir örnekle doldurulmuştur. Kemerin üst kısmında, geometrik, örneklerle süslü yıpranmış bir gülbezek görülüyor.

Doğu penceresinin düzeni, diğer iki pencereye kıyasla farklılıklar göstermektedir. Burada da, eğik kesimli düz satıhlı silmelerden meydana getirilmiş dış çerçeveden başka nebatî bir şeritin oluşturduğu ikinci bir çerçeve görülmekle beraber, pencere açıklığının üst kısmında gördüğümüz sağır kemer ortadan kalkmıştır. Burada kemerin yerini beşgen bir kesme taş almaktadır. Beş-

67) A.Ş. Beygu, 1931 yılında künbeti ziyaretinde, doğu penceresi ile külahın bir kısmını yıkık bulmuştur (**Ahlat Kitabeleri**, İstanbul, 1932, s. 60). O. Aslanapa da bu bilgiyi teyid etmekte ve çatının üst kısmının yıkık oduğuna işaret ederek künbetin oldukça harap olduğunu söylemektedir (**a.g.e.**, s. 106).

68) Mukayese için bk. s. 43, Kadem Paşa Hatun Künbeti, Res. 36 - 37.

genin üst iki kenarı, ortaları çukur dairevî yumrulardan meydana gelen alışılmış bir örnekle süslenmiştir[69]. Beşgenin üst kısmında, geometrik düzende tanzim edilmiş nebatî unsurlarla süslü bir gülbezek görüyoruz.

Pencereler arasında, ve pencerelerle taçkapı arasında kalan yüzlerin hepsi aynı düzene sahiptir (Bk. Res. 29, 30). Eğri kesimli düz satıhlı silmelerden meydana getirilmiş çerçeveler içine alt ve üst uçları istiridye kabuğu örneği ile son bulan üçgen profilli birer niş yerleştirilmiştir. Nişlerin alt ve üst kısımlarına, iştiridye kabuğu örneklerinin iki yanındaki üçgen sahalara nebatî dolgu örnekleri işlenmiştir.

Künbetin saçak kısımında gövdeyi dolanan bir yazı şeridi görüyoruz. Yazı şeridinin üstünde yer alan kaytan silme, şeritle birlikte gövdeyi dolanıyor. Onikigen ehramî külâh üzerine, kalın kaytanlardan bir sıra baklava örneği ve bunlara bağlı dikey çubuklar işlenmiştir.

Son onarım sırasında inşa edilen sekiz basamaklık bir taş merdivenle künbetin üst katına çıkılmaktadır[70]. İç haci mdaire plânlı olup yarım küre şekilli basık bir kubbe ile örtülüdür. İç duvarlar da düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Gövde profilinden kubbeye geçiş belirtilmemiştir. Güney penceresi kıble istikametinde yer aldığından, mihrap yerinin ayrıca işaretlenmesine gerek görülmemiştir.

Oturtmalığın doğu yüzüne bitişik altı basamaklık bir taş merdivenle mumyalığa inilmektedir (Şek. 40). Bu merdiven ve yanındaki ihata duvarı, giriş kapısı önünde yer alan merdiven gibi son onarım esnasında inşa edilmiştir. Mumyalığın sade giriş kapısının kesme taşları yenilenmiştir. Kapıdan itibaren, üç basamaklık ikinci bir taş merdivenden inilerek beşik tonozla örtülü mumyalığa girilmektedir. İç duvarlar kesme taş kaplıdır. Batı duvarına açılmış bir mazgal mumyalığı havalandırmakta ve bir miktar ışık sağlamaktadır.

Osmanlı öncesi devirden zamanımıza kalan mezar anıtlarının en süslülerinden biri olan künbette, değişik şekil ve vasıfta süslemeler görmekteyiz. Şeritler panolar ve köşe dolguları için seçilen örneklerin büyük bir çoğunluğunun nebati unsurlu örnekler oluşu dikkati çekiyor. Geometrik unsurlu örnekler sınıfına dahil edebileceğimiz sadece iki nümune mevcuttur ve ikisi de güney penceresinin bulunduğu yüzde yer almaktadır. Bunlardan ilki, pencerenin üst kısmındaki kemerin tablasını dolduran panodur ve tamamen kapalı unsurlardan oluşmaktadır (Şek. 41). Örneğin asli ungenler teşkil etmektedir. Sekizgenler, yatay ve dikey paralel hatlar boyunca yerleştirilmiştir. Bunlar arasında kalan boş sahalara da, biribiri içine geçmiş dörder beşgen konulmuştur. Beşgenlerin kolları, sekizgenlerin merkezinde, sekiz sivri kollu birer yıldız meydana getirmektedir. Bu panonun üst kısmında yer aldığını söylediğimiz gülbezek hayli harap durumdadır. Gülbezeği dolduran örnekten çok az bir parça kalmış olmasına rağmen, geometrik bir örnek olduğu anlaşılmaktadır.

69) Bu pencere büyük ölçüde harap olmuş ve son onarım sırasında yeniden inşe edilmiştir. Bu nedenle asli şeklini koruduğu kesin olarak iddia edilemez. Garip süslemeli beşgen kesme taş, son onarım sırasında yerleştirilmiş olmalıdır. Bu pencerenin de diğer iki pencere gibi sivri bir kemerle ihata edilmiş olması en akla yakın ihtimaldir.

70) Daha önce de belirttiğimiz gibi Van Gölü çevresinde, yakın zamanda onarılan künbetlerin hepsinde, üst kata giriş kapısı önüne birer taş merdiven inşa edilmiştir. Diğerlerinde olduğu gibi bu künbette de böyle bir merdivenin aslında mevcut olmadığını, eldeki eski fotoğraflar gayet açık olarak ispat etmektedir. A.Ş. Beygu'nun (a.g.e., şek. 1) ve O. Aslanapa'nın (a. g.e., s. 111, şek. 5) yayınladıkları fotoğraflarda, oturtmalığın üst kat giriş kapısı önünde yer alan yüzünde hiçbir basamak izine rastlamamaktayız. Eski anıtların asli hüviyetlerine müdahale edilerek yapılan onarımların, esere fayda yanında zarar da verebileceğini burada bir defa daha belirtmek isteriz.

Künbetin süsleme şeritlerinde, panolarında ve köşe dolgularında gördüğümüz nebatî unsurlar, Osmanlı öncesi devri mimari süslemesinin asli unsurları olan rûmîler ve palmetlerden ibâret tir. Güney penceresinin içine açıldığı yüzde gördüğümüz yarım kalmış şerit - çerçeve (Res. 33) (Şek. 42) basit bir kıvrımdal örneğine sahiptir. Dolgun rûmîlerin uzun uçları helezonu bir kıvrımla son bulmaktadır. Rûmîlerin yüzeyleri ve saplar yivlerle süslenmiştir. Aynı örneğin bir benzerini, giriş kapısını çerçeveleyen süsleme şeridinde görmekteyiz (Res. 31).

Batı penceresini çerçeveleyen şeridin örneği daha karışık bir görünüş arzediyor (Şek. 43). Burada iki değişik tipte rûmî dizisinin uç uca sıralanması ile elde edilmiş bir örnek görüyoruz. Birinci dizideki rûmîler sık rastlanan tiptendir ve kısa uçları helezoni bir kıvrımla son bulmaktadır. Diğer uç uzamakta, bir diğer rûminin sapı ile birleşmektedir. Bu rûmîler biribirine paralel iki sıra halinde düzenlenmi şolup, şerit içinde uzunlamasına zigzaglar meydana getirmektedir. Diğer dizideki rûmîlerin lobcukları yoktur ve kısa uçları iyice ufalarak basit bir kıvrım şeklini almıştır. Bu dizi, şerit kenarlarına paralel iki sıra halinde düzenlenmiştir. Birinci dizinin rûmîleri arasında yer alan soysuzlaşmış palmetler, ikinci dizinin rûmîleri için başlangıç ve bitiş noktası teşkil etmektedir.

Doğu penceresine çerçeve teşkil eden şeritte (Şek. 44), tamamen nebatî unsurlardan teşekkül eden örneğin yer yer geometri kbir karaktere büründüğünü göryoruz. Örneğin aslî unsurlarını iki değişik tipte rûmî, bir çeşit palmet ve bol miktarda kullanılan saplar teşkil etmektedir. Palmetlerden, dolgun ve helezoni kıvrımlı bir alt lobcuğa sahip olanlar, şeridin üst kenarına ikişer ikişer simetrik bir düzende yerleştirilmişlerdir. Şeridin alt kenarında, çatallaşan sapların birer ucunda, yine simetrik olarak yerleştirilmiş değişik tipte rûmîler görüyoruz. Bu rûmîlerin lobcukları yoktur. İki ucun ayırım noktasında, kısa bir üçüncü uç teşekkül etmektedir. Altta kalan uçlar helezoni bir kıvrımla son bulmakta, uzun uçlar da şeridin üst kenarı boyunca sıralanan diğer tipten rûmîlerin sapları ile birleşmektedir. Palmetler alışılmış tipte olup lobcukları helezoni yivlerle süslüdür. Örneğin dikkat çeken yanı, palmet ve rûmî kümeleri arasındaki boş sahaları dolduran düğümlerdir. Tek yivli sapların meydana getirdiği bu düğümler de, şekil yönünden palmetleri hatırlatmaktadır.

Batı penceresi ihata kemeri içinde yer alan pano ile taçkapı ihata kemeri içindeki panonun örnekleri de nebatî unsurlardan teşekkül etmektedir (Şek. 45, 46). Her iki örnekte kemer re'sinden düşen inen bir eksene göre simetrik bir şekilde düzenlenmiştir. Palmetler ve rûmîler çok değişik şekiller arzetmekte, her iki pano da da saplar simetri ekseni üzerinde bir düğüm teşkil etmektedir. Burada da palmet ve rûmîlerin yüzeyleri yivlerle süslenmiştir.

Künbet gövdesinin dış yüzeyine serpiştirilmiş geometrik ve nebatî unsurlu süsleme şeritleri ve panoların yanısıra, figürlü tezyinat da önemli bir yer işgal etmektedir. Giriş kapısı çerçevesinin üst kısmında yer alan simetrik iki arslan figürü, hayli yıpranmış durumda olmalarına rağmen ana hatları ile seçilebilmektedir (Res. 31) (Şek. 47). Arslanlar sırt sırta vermiş, arka ayakları üzerine oturur durumdadırlar. Gövdeler yandan, başlar profilden resmedilmiştir. Gövdelerin ön kısmı oturdukları zeminden az yukarıdadır. Ön ayakların ikisi, arka ayakların ise sadece biri görülebilmektedir. Kuyruklar, figürün görülmeyen yüzünden yukarıya doğru dikilmekte ve birer ejderha başı ile son bulmaktadır. Arslanların, cepheden tasvir edilen yüzlerinin ayrıntısı bugün bile seçilebilmektedir. Yüzler yuvarlak hatlı,

çeneler yayvandır. Dişler oyularak belirlenmiştir. Burunlar dardır ve kenar konturları göz çukuru kavisi ile birleşmektedir. Figürlerin ikisinde de küçük birer kulak seçiliyor.

Giriş kapısı aralığını ihata eden kemer tablası üzerinde yer alan nebatî örnekli panonun içinde, yine simetrik biçimde düzenlenmiş iki kuş figürü görüyoruz (Res. 31) (Şek. 46). Kuşlar yandan resmedilmiş olup kuyrukları panonun alt köşe girintilerini dolduracak şekilde yerleştirilmiştir. Hayvanların geriye dönük başları ilgi çekicidir. Tepelerinde, öne doğru kıvrılan bir ibik (?), bombeli gagalarının altında da, uçları helezoni bir kıvrımla son bulan uzunca birer sakal görülmektedir.

Künbette, saçağın hemen altında gövdeyi dolanan âyet şeridinden[71] başka kitabe yoktur. Bu nedenle, tarihleme için künbetin şekil ve süsleme özelliklerinde hareket etme zorunluluğu vardır. Biçim yönünden, **Kadem Paşa Hatun Künbeti** (Erciş) ile olan benzerlik çarpıcıdır. Oturtmalık ve gövde, düzen bakımından adıgeçen künbetin tamamen aynıdır. Ölçüler burada biraz daha küçük tutulmuş olmasına rağmen, onikigen gövdenin yüzlerinden sekizine açılmış üçgen profilli nişler, nişlerin alt ve üst uçlarını süsleyen istiridye kabuğu örnekleri, oturtmalık ile gövdeyi ayıran ve giriş kapısını çerçeveleyen silme dizisi, bir beşik tonozla örtülü mumyalık, fırklı bir örnekle de olsa kaytan silmelerle süslenmiş onikigen ehramî külâh vs. Kadem Paşa Hatun Künbeti'nde de gördüğümüz unsurlardır (Bk. s. 43-46). Burada dikkatimizi çeken husus, künbetin daha zengin ve daha itinalı bir işçiliğe sahip oluşudur.

Süsleme şeritlerinin tahlilini yaparken ayrıntılarıyla tasvir etmeye çalıştığımız künbetin tek geometrik süslemesi (Bk. Şek. 43) tamamen kapalı hatlardan (beşgenler ve sekizgenler oluşmaktadır. **Celme Hatun Künbeti**'nde gördüğümüz (Bk. s. 31), değişik boy ve şekilde sekizgenlerden oluşan şerit dolayısıyla işaret ettiğimiz gibi, bu devir mimarî süslemesinde sadece çokgenlerden meydana gelen geometrik şeritlere oldukça sık rastlanmaktadır.

Künbetin nebatî örnekler süslü şerit ve panolarının hepsinde, palmet ve rûmî yüzeylerinin yivlerle zenginleştirilmiş olduğuna dikkati çekmiştir. Geç devir özelliği olarak bildiğimiz örneklerdeki irileşme de dikkat çekmektedir. Ayrıca, erken Osmanlı öncesi devir mimarî süslemesinde bol bol kullanılan geometrik unsurlar oldukça azalmış, sadece bir pano ve gülbezeği inhisar etmiştir. Geç devir süsleme özelliklerinden olan örneklerin tabakalaşması baroklaşması, ışık gölge tesirinin artması ve nebatî unsurların geometrik bir karaktere bürünmesi gibi özelliklere burada rastlamıyoruz. Bu da kanımızsa künbetin Selçuklu sanatı geleneklerinin yüzyıllar boyu sadakatla devam ettirildiği bir yörede inşa edilmiş olması ile açıklanabilir[72].

Osmanlı öncesi devri mimarî süslemesinde figürlü örneklerin menşe ve anlamları üzerinde hayli yorum yapılmış ve bu konu çeşitli tartışmalara sebep olmuştur. Burada bu konunun ayrıntılarına inmeyeceğiz. Bu konuda çok sayıda makale yayınlayan G. Öney'in bu künbette gördüğümüz figürlerle ilgili fikir ve gözlemlerini nakledip kendi görüşümüzü belirtmekle yetineceğiz[73].

---

71) **Kur'ân-ı Kerim**, IX/22.

72) Selçuklu ve Beylikler devri mimarî süslemesinde nebatî unsurların önemi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. R. H. Ünal **Anadolu Selçukluların ve Beylikleri...**, s. 132 vd.

73) Bu konuda G. Öney'in yayınladığı makalelerden birkaçını sayalım: **Niğde Hüdavend Hatun Türbesi Figürlü kabartmaları**, (Die figurenreliefs an der Hudavent Hatun Türbe in Niğde), Belleten XXXI (1967), s. 144-167; **Anadolu Selçuk Sanatında Ejder Figürleri**, (Dragon Figures in Anatolian Seljuk Art), Belleten XXXIII (1969), s. 171-216; **Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü** (Lion Figures in Anatolian Seljuk Architecture), Anadolu (Anatolia), XIII (1969), Ankara, 1971, s. 1-67.

Anadolu Selçuklu sanatında bol miktarda örneklerini gördüğümüz arslan heykel ve kabartmalarının menşei, işleniş tekniğine dayanılarak Avrasya hayvan süslemelerine götürülmüştür[74]. Hayvan tasvirlerinin özellikle Moğol istilâsından sonra çoğalması, Şaman kültünde yaşamaya devam eden Avrasya hayvan tasviri geleneğinin Moğollarla birlikte yeniden Anadolu'ya gelmesi ve yeni bir canlılık kazanmasıyla açıklanır. Anadolu'da yaşamış muhtelif kavimlerin bıraktıkları eserlerde de rastladığımız arslan kabartmalarının[75] menşei üzerinde durmaktansa bir anlamları olup olmadığı üzerinde durulmalıdır. Şimdiye kadar yapılan araştırmalarda, genellikle şaman kültüne dayanarak bu hayvan tasvirlerine bir anlam vermeye çalışılmıştır[76]. Şaman kültü kuvvetli bir etki unsuru olarak kabul edilebilir. Fakat bir İslâm anıtında rastladığımız hayvan tasvirine, Şaman kültünde sahip olduğu sembolik anlamı atfetmek ve bu figürün anıtı inşa edenler tarafından sembolik anlamına dayanılarak işlendiğini ileri sürmek kanımızca hatalı olacaktır.

Şaman inancına göre arslan, Şamana gökyüzü ve yeraltı seyahatinde yardımcı olur. Bu inanışa dayanılara, bazı künbetlerde ve mezar taşlarında görülen arslan figürlerinin, ölüye gökyüzü seyahatinde yardımcı olur inancıyla resmedildikleri ileri sürülmüştür[77]. İslâm inançlarıyla bağdaşmadığı kesin olarak görülen bu davranışın yaygın bir şekilde revaç bulmuş olması kanımızca düşünülemez. Başlangıçta bu amaç ve anlamda kullanılmış olmaları mümkün olan arslan figürleri, Osmanlı öncesi devri mimarî süslemesinde tezyinî unsur olarak yaşamaya devam etmiş olmalıdırlar.

Arslan kabartmalarının kuyruklarında görülen ejder başlarına ise kesin bir anlam verilememiştir. Şaman inançlarına göre yeraltı, karanlık ve ay sembolü olan ejderin tamamen aksi yönde sembolleri ifade eden arslan figürü ile birleşmesi şaşırtıcıdır. G. Öney bu hususta kesin bir yargıya varmaktan kaçınmış, bu birleşimin, Seçuklu sanatında pek çok örneğini gördüğümüz hayvan mücadele sahnelerinin etkisinde meydana gelmiş olabileceğini kaydetmekle yetinmiştir[78]. Kanımızca bu husus, tek tek figürlerin aslî anlamlarını kaybetmiş olduklarına bir delil sayılabilir. Aksi takdirde, bir mezar anıtında iki zıt sembolü ifâde eden iki unsurun aynı figürde birleşmiş olmalarını açıklamak güç olacaktır.

Çift başlı kartal ve kuş figürleri için de durum aynıdır. Kartalın Ortaasya Türklerince bir totem olarak kabul edildiği, kısır kadınların kartaldan deva diledikleri vs. hatırlatılmakta ve bu figürün de Ortaasya menşeli olduğuna işaret edilmektedir[79]. Fakat kartal figürünün, Urartu'lardan başlayarak Selçuklulara kadar Anadolu'da gelişmiş uygarlıkların hemen hepsi tarafından kullanılmış olduğunu da gözden ırak tutmamak gerekir. Bu hayvanın muhtelif devirlerde sembol (?) olarak kullanılmış olmasını haşin, yırtıcı ve kuvvetli bir uçucu olmasının insanlar üzerinde uyandırdığı hayranlığa bağlamak kanımızca daha isabetli olacaktır.

Kartal ve kuş figürlerinin mezar anıtlarında kullanılmış olması yine Şaman inançlarına dayanılarak açıklanmaya çalışılmış, «her insanın kuş şeklinde bir koruyucu ruhu olduğu» inancının bir devamı olarak görülmüştür[80]. Arslan figürleri vesilesiyle söylediğimiz gibi Selçuklu figürlü süslemesinde, kuş fi-

74) Bk.G. Öney, **Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü**, s. 32 - 37.

75) **a.g.e.**, s. 1.

76) **a.g.e.**, s. 37 - 41.

77) **a.e.g.**, s. 37 - 38

78) Bk. G. Öney, **Anadolu Selçuk Sanatında Ejder Figürleri**, s. 187 - 188.

79) G. Öney, **Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü**, s. 39, not 117.

80) G. Öney, **Niğde Hüdavent Hatun Türbesi...**, s. 152.

gürlerinin de özle bir anlam atfedilerek kullanılmış olduğunu zannetmiyoruz. Türklerin, daha önceki kültür çevrelerinde çeşitli sembolik anlamlarıyla kullanmış oldukları bu figürler, İslâmiyeti kabul ederek girdikleri yeni kültür çevresinde de kullanılmış, fakat bu arada figürler sembolik anlamlarını kaybetmişlerdir.

Künbette herhangibir tarih kitâbesine rastlanmadığını yukarıda söylemiştik. Karşılaştırma unsuru olarak elimizdeki en yakın örnek Kadem Paşa Hatun Künbeti'dir. Yalnız burada süsleme yönünden gördüğümüz farkları da hesaba katmak durumundayız. Zortul Künbeti'nin Kadem Paşa Hatun Künbeti'ne nazaran çok daha itinalı ve özentili bir işçiliğe sahip olduğu ortadadır. Zortul Künbeti'nin zengin nebatî ve figürlü süslemeleri Kadem Paşa Hatun Künbeti'nde kaybolmuştur. Bu sonucu künbetteki sadelik kanımızca bir gerilemenin ve iktisadi çöküşün sonucu olmalıdır. Zortul Künbeti'nde oldukça bol kullanılan figürlü süsleme de künbetin tarihlendirilmesinde bir dayanak noktası teşkil edebilir. G. Öney'in tesbit ettiği arslan ve ejder figürlerinin tarihlerine göz atılacak olursa[81], bunlardan büyük bir kısmının XIII. yüzyıla, bir diğer kısmının da XIV. yüzyıla tarihlendiği görülecektir. XV. yüzyıla tarihlenen Tokat Gökmedrese avlusundaki mezar taşında gördüğümüz arslan figürü gayet basit bir görüşte olup konturları oyularak resmedilmiştir[82]. Yine XV. yüzyıla tarihlenen ve Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde korunan mezar taşındaki figür ise, çok daha ilkel bir görnüş arzetmektedir[83]. Bu durumda, oldukça ince ve itinalı bir şekilde işlenmiş olan Zortul Künbeti'ndeki figürleri daha önceki bir zamana tarihlemek yerinde olacaktır. Künbette gördüğümüz nebatî süslemenin karakteri de buna uygun düşmektedir. Sonuç olarak Zortul Künbeti'nin XIV. yüzyıl ortalarına tarihlenebileceğini söyleyebiliriz.

KIZIL KÜNBET

Iğdır - Tüzluca yolunun yaklaşık olarak 20 nci kilometresinde, yolun sağında, eski **Sürmeli** harabeleri yer alır. iBr yanı Aras Nehri, diğer yanı da bir sel çukuru ile çevrili olan bu Ortaçağ şehrinden bugün artakalan, birkaç sur parçasından ibarettir[84]. Surlar, Türk Rus sınırını teşkil eden Aras Nehri'ne bakan yüzde daha iyi korunmuştur. Dört taraftan surlarla çevrili olduğu anlaşılan şehir bugün bir taş yığını halindedir ve hiçbir binanın temeli dahi seçilememektedir.

Burada kısaca tanıtmaya çalışacağımız künbet, Ortaçağ şehrini çepeçevre dolanan surların batısında, Aras Nehri yatağına hakim bir düzlükteydi. Yakın zamana kadar sağlam denilebilecek bir durumdaydı. Halk arasında dolaşan rivayete göre, o yörede bir resmî binanın ihşaatını üzerine alan bir müteahhit tarafından yıktırılmış, kesme taşları adıgeçen resmî binanın inşaatında kullanılmıştır[85]. Künbet ayakta iken alınan fotoğraflarda, zeminden itibaren yaklaşık olarak 2 m. yüksekliğe kadar olan kesimdeki kesme taşların daha önceden söküldüğü ve ehramî külâhın bir kesiminin kesme taş kaplamasının döküldüğü görülmektedir. (Res. 34). Taşları sökülen alt kesimde kübik bir oturtmalığın varlığı, kalan moloz duvar dolgularından anlaşılmaktadır. Oturtmalığın

81) Not 78 ve 79 da zikredilen makalelere bk.

82) Bk. G. Öney, **Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü**, s. 20, Res. XXVIII/52.

83) Bk. **a.g.e.**, s. 20, Res XXVIII/53

84) Sürmeli şehri burçlarından bir parça ile Kızıl Künbet'in görülebildiği eski bir resim için bk. Dr. M. F. Kırzıoğlu, **Selçukluların Anıyı Fethi ve buradaki Selçuklu Eserleri**, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III (1970), Res. 4.

85) Bu künbetin varlığından bizi haberdar eden ve elindeki fotoğrafları bize veremk nezaketinde bulunan sayın Dr. M. F. Kırzıoğlu'nun ifadesine göre künbetin temelleri halen seçilebilmektedir. Bu kalıntıları yerinde incelemek imkânını bulamadık.

varlığı, kalan moloz duvar dolgularından anlaşılmaktadır. Oturtmalığın köşelerindeki iki yüzeyli pahlar onikigen gövdeye geçişi sağlamaktaydı. Taçkapının bulunduğu cephe hariç, diğer cephelerde herhangi bir süsleme yoktu. Onikigen gövde basık bir görünüşe sahip olmalıydı. Bir kaytan silmeyle belirlenmiş olan saçakta, uçları aşağıya gelecek şekilde sıralanmış, kenarları tırtıklı üçgen şekilli kabartma süsleme unsurları yer alıyordu (Res. 35). Onikigen ehramî külâh düzgün kesme taşlarla kaplıydı. Kesme taşların içerlek yerleştirilmesiyle elde edilen bir kemerleme dizisi külahı süslemekteydi.

Fotoğrafların alındığı tarihte, giriş kapısının sadece üst çerçevesi yerindeydi. iki yanındaki kesme taşlar ve dolgu duvarın bir kısmı sökülmüştü. Kapıyı ihata eden dikdörtgen çerçeve bir dizi silmeden meydana geliyordu. Kapıda niş ve kavsara yoktu. Dikdörtgen çerçeve, iki kaytan ve iki düz satıhlı silmeden teşekkül ediyordu. İki kaytan silme arasına alınmış olan düz satıhlı silmeler. belirli aralıklarla yuvarlak düğümler teşkil ediyorlardı. Kalan, izlerden, giriş kapısı aralığının yuvarlak bir kemerle son bulduğu anlaşılmaktadır (Res 35).

Vasıfsız bir fotoğraf olmasına rağmen resim 34 de, künbetin içinde yıkılmış bir mumyalık tonozunun izleri seçilebilmektedir. Varlığı hemen hemen kesin olan mumyalığa hangi cepheden girildiğini bilemiyoruz. Eldeki fotoğraflardan, giriş kapısının yer aldığı cephede, mumyalığa açılan bir kapının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Mumyalık girişi, muhtemelen kübik oturtmalığın doğu yüzünde bulunmaktaydı.

Sade bir görünüşe sahip künbette süsleme unsurları, kapıyı çerçeveleyen silmeler, saçağı çepeçevre dolanan kenarları tırtıklı üçgenler dizisi ve ehramî külâhın yüzlerini süsleyen kemerlemeler dizisinden ibaretti. Kapı söğelerinde başkaca süsleme unsurlarının varlığı kesin olarak bilinememekle birlikte, çerçeveyi teşkil eden silmelerle kapı aralığının yuvarlak kemeri arasındaki çok dar sahaya süsleme şeridi sığdırılamayacağı söylenebilir.

İçten de onikigen bir plâna sahip olduğunu tahmin ettiğimiz yapının iç düzeni hakkında hiçbir fikrimiz yoktur. Kübik oturtmalığı, mumyalığı, onikigen prizmatik gövdesi ve onikigen ehramî kulahı ile künbet, Osmanlı öncesi devri künbetlerinin klâsik unsurlarına sahiptir. Dikkati çeken tek husus saçaktaki üçgen süslemelerdir. İran'da, XIII, yüzyılda inşa edilmiş **Radkan Künbeti**'nde çadır saçaklarını andıran ayni tip süslemelere rastlıyoruz[86]. Kırşehir'de, yine XIII. yüzyıla tarihlenen Melik Gazi Künbeti'nde[87], sekizgen gövdeden mahrutî kulâhın dairevi tabanına geçişi sağlayan, köşelere yerleştirilmiş üçgen pahlar da Kızıl Künbet'deki süslemeleri hatırlatmaktadır. Yalnız Melik Gazi Künbeti'ndeki pahların inşaî bir görevleri olduğunu da unutmamak gerekir.

Künbetin tarih kitabesi, tamamen yıkılmasından çok önce kaybolmuş olmalıdır. Künbetin şekil özelliklerinden başka tarihlemeye dayanak teşkil edebilecek bir özelliği yoktur. Genellikle Van Gölü yöresine inhisar eden onikigen gövdeli künbetlerin, bu yöre dışında bilinen üç örneğinden birini bu künbet teşkil etmektedir[88]. Onikigen künbetlerin XIV. yüzyıl ortalarından XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanan bir zaman dilimi içinde inşa edildikleri bilinmektedir. Vaktiyle mumyalığı ve oturtmalığı mevcut olan bu künbeti de aynı zaman dili içine tarihlemek mümkün görünmektedir.

86) Resim için bk. E. Diez, **Churasanische Baudenkmaeler**, Berlin, 1918, Resim, 6.

87) Resim için bk., A.S. Ülgen, **Kırşehir'de Türk Eserleri**, Vakıflar Dergisi, II (1942), Res. 22.

88) Diğer örnekler için bk. Behramşah Künbeti s. 53.

KADEM PAŞA HATUN KÜNBETİ

Erciş - Van karayolu ile Patnos - Van karayolunun kesiştiği noktada, Erciş'in 1 - 2 km. doğusunda, yolun sağındadır. Yakın zamanda önemli bir onarım geçirmiştir. Bu onarım sırasında oturtmalığın ve gövdenin dökülen ve aşınan taşları yenilenmiş, üst kat ve mumyalık giriş kapıları önüne taş merdivenler inşa edilmiş[89]. künbetin içinde yer aldığı bahçeni netrafıda bir duvarla çevrilmiştir. (Res. 36, 37).

Künbetin onikigen gövdesi kübik bir oturtmalık üzerinde yükselmektedir (Şek. 48). Düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş olan oturtmalığın köşeleri, ortada baklava şekilli bir yüzey ile bunun iki yanında birer üçgen yüzey elde edilecek şekilde pahlanmıştır. Böylece onikigen gövdeye geçiş sağlanmıştır. Oturtmalık ile künbet gövdesinin birleştiği hat bir sıra kaytan silme ile belirtilmiştir.

Künbet gövdesinin oniki yüzünden herbiri (giriş kapısının bulunduğu yüz hariç) eğik kesimli bir silmeden meydana getirilmiş dikdörtgen bir çerçeve ile süslenmiştir. Ana yönlere tesadüf eden doğu, batı ve güneydeki panoların içine birer pencere açılmış, kuzeydeki yüze de giriş kapısı yerleştirilmiştir. Bu yüzler arasında kalan toplam sekiz yüze de üçgen profilli birer niş açılmıştır. Nişlerin alt ve üst uçları istiridye örnekleriyle son bulmaktadır. § İki ince silme ile işaretlenen künbet saçağı, sade bir görünüşe sahiptir. Onikigen ehramî külâh, yüzeyleri biribirinden ayıran dikey hatlar boyunca yerleştirilmiş kaytan silmelerle süslenmiştir. Dikey bir doğrultuda uzanan bu kaytanlar, ehrami kulâhın tepesinde birleşiyorlar (Res. 36, 37). Kaytanlar arasında kalan üçgen yüzeyler iç satıhları oyularak meydana getirilmiş ikişer adet sağır kemerle süslenimş olup, kemerlemelerin herbiri içine birer gülbezek yerleştirilmiştir. § Yüksek tutulmuş oturtmalık nedeni ile üst kat giriş kapısı toprak seviyesinden hayli yukarıda kalmaktadır. Üst kata, oturtmalığın kuzey yüzüne dayalı altı basamaklık bir taş merdivenle çıkılmaktadır. Giriş kapısının içinde yer aldığı cephe, künbet gövdesi ile oturtmalığı ayıran silme dizisinin yukarıya doğru devam ettirilmesiyle meydana getirilmiş bir çerçeve içine alınmıştır (Res. 38). Giriş kapısı söğelerinde herhangibir kademelenme yoktur. Söğeler enlice bir süsleme şeridi ile belirlenmiştir. Bu şerit, giriş kapısının örten sivri kemerin kavsini takip etmektedir. Giriş kapısının üst kısmındaki düz sahada, düzensiz bir şekilde istif edilmiş bir kitabe görülüyor (Res. 39). Altı satırdan oluşan kitabenin ilk üç satırı ensiz ve sola kaymış durumdadır. Bu satıların sağında kalan sahaya süslü bir besmele işlenmiştir. Kitabenin kalan üç satırı, kapı cephesini baştan başa kaplamaktadır[90].

İçten dairevî bir plâna sahip olan künbet, yarı mkâre şekilli bir kubbe ile örtülüdür. Bu nedenle herhangibir geçiş unsuruna ihtiyaç hasıl olmamıştır. Ana yönlere isabet eden yüzlere açılmış pencereler, içeriden birer atkı taşıyla örtülüdür. Pencerelere ve giriş kapısına, yakın zamanda birer demir kafes takılmıştır. Kıble yönüne isabet eden pencere nedeni ile mihrap yoktur.

Oturtmalığın doğu yüzü ortasına açılmış basık bir kapıdan mumyalığa girilmektedir (Şek. 49). Çevredeki toprak seviyesinin yükselmiş olduğundan, toprak altında kalmış olan mumyalık girişine ulaşmak amacı ile son onarım sırasında beş basamaklık bir merdiven ve bir çevirme duvarı inşa edilmiştir.

89) Bu yöredeki künbetlere onarım sırasında eklenen merdivenler hakkındaki görüşümüz için bk. not 3.

90) Giriş kapısı aralığını örten sivri kemerle, adı geçen kitabe arasında kalan üçgen sahalardan sağdakinde halen görülen yazılar tamamen haraptır ve kaç satırdan ibaret olduğu seçilememektedir.

Mumyalık bir beşik tonozla örtülü olup, batı duvarına açılmış bir mazgaldan ve giriş kapısından ışık almaktadır. Bugüne mumyalık içinde herhangibir mezar izine rastlanmıyor.

Kümbette göze çarpan süsleme unsurları şunlardır: gövdenin dış yüzlerine yerleştirilmiş panolar; silmeler; mahrutî külâh üzerindeki kemerlerle; kapı söğelerine işlenmiş nebatî şerit külâhta görülen gül bezekler. Kapı söğesini süsleyen nebatî şerit (Res. 39). Zortul Künbeti'ndeki şeritin hemen hemen aynısıdır (Bak. Şek. 44). Rumî ve palmetlerden oluşan örnek bir fisto şeridi meydana getirmektedir. Simetrik bir şekilde düzenlenmiş rumîler arasına,münavebe ile palmetler ve düğüm örnekleri yerleştirilmiştir. Düğüm örneklerini meydana getiren saplar birer yivle belirlenmiş, palmet ve rumîlerrin yüzeyleri de yivrilerle süslenmiştir. Kitabe başlangıcına yerleştirilen süslü besmelenin sapları örülerek bir şerit havası verilmiştir, şeritler arasında simetrik palmetler konulmuştur. (Şek. 50) .

Gövdeye açılan üç pencere de aynı şekilde tanzim edilmiştir.. Pencere açıklığını örten atkı taşları, burmalı bir kaytanın meydana getirdiği bir sivri kemer içine alınmıştır. (Res. 40). Doğu ve güney pencerelerinin kemer alınlıkları üzerinde birer; batı penceresinde ise biri alınlık diğeri de kemer re'sinin üst kısmında olmak üzere iki gülbezek görülüyor. Bu gülbezeklerin hepsi radyal sistemde düzenlenmiş iki tip örnekle süslüdür. Bunlardan tamamen geometrik olan ilki (Şek.51) tabalaşmış kapalı sistemlerden teşekkül etmektedir. İçiçe geçmiş dört sivri kollu iki yıldızla dairevî bir düğüm dizisinden oluşan ikinci tip gülbezek örneğinin ortasına, tabiî görünüşlü sekiz yapraklı bir çiçek örneği yerleştirilmiştir. (Şek. 52).

Dört pencerenin de üst kısımlarında, aynı geometrik örnekle süslü birer dikdörtgen pano görülüyor (Res. 40). düzgün sekizgenlerle beşkenlerle oluşan bu örnek, Zortul Künbeti güney penceresinde gördüğünüz örneği aynen tekrar etmektedir (Bk.Şek.41).

Onikigen prizmatik bir gövdeye ve onikigen ehramî bir külâha sahip künbetlerin, Doğu Anadolu yöresine has özellikle gösterdiğine **Celme Hatun Künbeti**'nden sözederken işaret etmiştik (Bk.s.31). Gövdede, pencereler ve giriş kapısı arasında kalan yüzlere oyulmuş üçgen profilli nişler, Celme Hatun Künbeti'ndeki düzeni aynen tekrarlamaktadır.. Burada da nişlerin alt ve üst uçları birer istiritye kabuğu örneğiyle son bulmaktadır. Ehramî külâh üzerinde görülen kemerlemeler de Doğu Anadolu Künbetlerine has bir özelliktir. Van Gölü[91] ve Erzurum yöresinde[92] leme ve silmelerle süslü külaha, bu yöreler dışında sadece **Döner Künbet**'de[93] rastlıyoruz.

Giriş kapısı kemerinin üst kısmında yer alan altı satırlık Arapça kitabe (Res. 39), ilk olarak A.Ş. Beygul tarafından yayınlanmıştır[94]. Fakat yapekçok örnekle temsil edilen kemerzarın kendisinin de işaret ettiği gibi

91) Örneğin **Celme Hatun Künbeti** (Gevaş) (Bk. Res. 24), **Ulu Künbet** (Ahlat) (Bk. N. Tabak, **a.g.e.**, Res. 4), **Hasan Padişah Künbeti**, (Ahlat) (Bk. **a.g.e.**, Res. 10), **Hüseyin Timur Künbeti** (Ahlat) (Bk. **a.g.e.**, Res. 19), **Bugatay Ağa Künbeti** (Ahlat) (**Bk. a.g.e.**, Res. 25), Keşiş Künbeti (Ahlat) (Bk. **a.g.e.**, Res. 44) gibi.

92) Yakutiye Medresesi'ne bitişik Künbet (Erzurum) (Bk. R.H. **Ünal Monuments İslamiques Anciens...**, Pl XVIII, Ph. 43), Çifte Minareli Medrese'ye bitişik Künbet (Erzurum) (Bk. **a.g.e.**, Pl. XXVII, Ph. 69), **Mama Hatun Künbeti** (Tercan) (Bk. **a.g.e.**, Pl. XLV, Ph. 128, 129) gibi. Aynı tipte kemerlemelere, Erzurum **Kale Mescidi** kubbesini örten mahruti külah üzerinde de rastlıyoruz (Bk. a.g.e., Pl. IV, Ph. 7, 8)

93) Resim için bk. A. Gabriel, **Manuments Turcs d'Anatolie**, C.I, Paris, 1931, Pl. XX - 1.

94) Bk. A. Ş. Beygu, **Ahlat Kitabeleri**, s. 61

teklif edilen metin eksiktir ve okunuşu sıhhatli değildir. Kitabeyi yeniden yayınlayan Sayın O. Aslanapa[95], okunuşunda şüphe edilen bir iki kelime dışında tam ve sıhhatli bir metin vermektedir. Bu nedenle kitabe metnini burada bir defa daha yayınlamayı gereksiz bulduk[96].

Kitabe metnine göre künbet, 863/1458 - 59 yılında ölen **Emir Yar Ali, Şah Mustafa (?), Şah Sevik** ve anneleri **Kadem Paşa Hatun** için yaptırılmıştır. Kitabede bu künbetin **Cihan Şah**'ın hükümdarlığı zamanında inşa edildiği de kaydedilmiştir[97]. Yine kitabeye göre künbeti yaptıran **Emir Rüstem ibn el-Emir Devlet Yar**'dır. Bu zat, Celayirli Sultan Ahmet'in emirleri arasında adı geçen Emir Devlet Yar olmalıdır[98]. Celayirli devleti ortadan kalktıktan sonra dağılan celayirli emirleri Karakoyunluların hakimiyeti altına girince, Emir Devlet Yar'ın oğlu Emir Rüstem ve ailesi de Erciş'e yerleşmiş olmalıdır. Kitabeden bu künbette yattıklarını ve Emir Rüstem'in kardeşleri ve akrabası olduklarını öğrendiğimiz beş kişiden beşinin de 863/1458 - 59 yılında vefat etmiş olmaları dikkat çekicidir. Asil bir aileye mensup olan bu zevatın bir katliama kurban gitmiş olmaları hatıra gelmektedir.

GÜTGÂH KÜNBETİ

Erciş'e yaklaşık olarak 30 km. mesafede Erciş-Adilcevaz şosesinden sağa ayrılan bir yol Norşin, Gütgah, Zekzek, Gürgüs vs. köylerine ulaşmaktadır. Erciş-Adilcevaz şosesine 1 km. mesafede, soldaki tepenin eteğine yaslanmış bir künbet harabesi görülmektedir. Erçiş'te konuştuğumuz yerli halk künbetin belirli bir adı olmadığını söylemektedir. Biz bu künbete, yakınında yer aldığı köyün adına izafeten **Gütgâh Künbeti** adını verdik[99].

Van Gölü'nün bu kesimindeki dar kıyı ovasının kenarında yer alan künbet, meyilli bir arazi üzerindedir. Gövdenin kesme taşlarından bir kısmı halen yerli yerinde ise de, külâhın kesme taş kaplaması tamamen dökülmüştür. Güney ve batı pencerelerinin birer söğesi ayakta kalabilmiş, buna mukabil doğu penceresiyle taçkapının söğeleri yok olmuştur (Res. 41 - 42). Taçkapının yer aldığı kuzey cephesinin daha çok zarar gördüğü dikkati çekmektedir. Kü-

95) Bk. O. Aslanapa, **Doğu Anadolu'da Karakoyunlu Künbetleri**, s. 105

96) Kitabenin üçüncü satırı sınında

يوسف

şeklinde okunmuş olan son kelimenin (Bk. O. Aslanapa, **a.g.e.**, s. 105) böyle okunması mümkün görülmüyor. Verdiğimiz *fotoğrafta da tam olarak seçilememekle birlikte*

kelimenin يوناد veya يوسف şeklinde okunması gerekmektedir. Kitabenin fotoğrafı ile O. Aslanapa tarafından verilen metni karşılaştıran M.K. Özergin, bu kelime için kesin bir okunuş teklif etmemiştir.

97) Karakoyunluların en kudretli hükümdarı olarak kabul edilen Cihan Şah 1439 - 1467 yılları arasında hüküm sürmüş ve 1467 de Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e yenilerek öldürülmüştür. Cihan Şah hakkında daha fazla bilgi için bk. M. H. Yinanç, **Cihan Şah** İslâm Ansiklopedisi, C. III, s. 173 - 189. Kara koyunlular hakkında toplu bilgi için bk. F. Sümer, **Karakoyunlular**, İslâm Ansiklopedisi, C. VI, s. 292 - 305 ve Prof. Dr. F. Sümer **Karakoyunlular**, C. I, Ankara, 1967.

98) Bk. Prof. Dr. F. Sümer, **Karakoyunlular**, C. I, s. 52 ve 64. Celâyirli Sultan Ahmet ile Karakoyunlu Karayusuf'un ilişkileri çok izgzaglı bir seyir takip etmiş ve 813/1410 yılında Sultan Ahmed'in öldürülmesiyle son bulmuştur (**a.e.g.**, s. 86). Sultan Ahmed'in yerine geçen *Şah Mahmud bin Şah Veled ancak bir yıl* sultanlık edebilmiş 814/1411 yılında Karakoyunluların Bağdad'ı almaları ile Celayirliler Devleti ortadan kalkmıştır (Bk. **Celâyirliler**, İslâm Ansiklopedisi, C. III, s. 65).

99) Bu künbetin varlığından bahseden tek yazar A.Ş. Beygu künbeti görmemiştir. **«Erciş'in üç saat cenubunda, Görgörz Köyünde, bir künbet ile iki koyun heykelinin olduğunu tahkik ettimse de gidip görmek fırsatına malik olamadım.» (Ahlak Kitabeleri**, s. 63)

lâhın tepesi ile içteki kubbenin kilit taşı düşmüş, mumyalık tonozu tamamen çökmüş durumdadır. Son yıllarda sayıları bir hayli artış olan define arayıcıları, kübik oturtmalığın doğu kenarıyla mumyalık zeminini delik deşik etmişler, zaten hayli harap olan künbeti daha kötü bir duruma sokmuşlardır.

Künbet, kübik bir oturtmalık üzerinde yükselen onikigen basık bir gövdeye sahiptir (Şek. 53). Oturtmalığın yüksekliği gövdeye nazaran çok fazla tutulmuş, gövde kısmı kısa kalmıştır. Oturtmalık köşelerde ikişer yüzlü birer pahla techiz edilerek onikigen gövdeye geçiş sağlanmıştır. Gövde ile oturtmalığın birleştiği hat belirlenmemiştir. Gövdenin dış yüzeyleri muhtelif cins silmelerle çerçevelenmiş, panolar haline sokulmuştur. Yüzlerden kuzeydekine taçkapı; doğu, batı ve güneydekine de birer pencer eaçılmıştır. Taçkapının bulunduğu yüz bugün tamamen harap olduğundan (Res. 41), silmelerin profili ve tezyinat hakkında bir fikir edinilememektedir. Pencerelerden batı ve güneydekinin (Res. 43) sağlam kalan birer söğesi ve atkı taşları, söğe profilleri ve pencere açıklıkları hakkında bir fikir vermektedir. Doğu penceresinin söğeleri tamamen sökülmüştür (Res. 42). Yerinde kalan atkı taşının batı penceresindekine benzeyişine dayanarak, bu pencerenin de batıdakiyle aynı genişlik ve profile sahip olduğu tahmin edilebilir. Yüksek tutulmuş oturtmalık nedeniyle pencerelerden batı ve güneydeki tamamen; doğudaki de kısmen oturtmalık sınırları içinde kalmaktadır. Güneydeki pencere, üç sıra mukarnastan meydana getirilmiş bir çerçeve içine alınmıştır (Res. 43). Mukarnaslar pencerenin sağ, sol ve üst kenarını dolanmaktadır. Alt kenarda mukarnas yoktur. Düşmüş olan atkı taşı üzerinde süsleme olup olmadığını bilmiyoruz. Batı penceresinin atkı taşında bir tabii çiçek figürü ile bunun iki yanında birer insan başı figürü (Res. 44); doğu penceresinde ise nebatî örnekli üç gülbezek görülüyor.

Külâhın altı kısımlarının, gövde yüzlerine nazaran çıkıntı teşkil etmesi mahrutî şekilli olduğu izlenimini uyandırmaktadır (Res. 43). Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi külâhın bütün kesme taş kaplaması dökülmüş, tepesi de yıkılmıştır. Gövdenin üst kısmındaki kesme taşlar da dökülmüş olduğundan saçak hakkında açık bir fikir edinilemektedir.

Künbet içten dairevî bir plâna sahiptir. Yarım küre şekilli bir kubbe iç mekanı örtmektedir. İçte de duvarlar düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Dıştan değişik profilli söğelerse sahip pencereleerin içten sade bir görünüşleri vardır. Kıble yönünde yer alan pencere aynı zamanda mihrap görevi görüyor olmalıydı.

Kübik oturtmalığın doğu yüzüne açılmış sade bir kapıdan mumyalığa girilmekteydi (Şek. 54). Bugün mumyalık, çöken tonozun taşları ve definecilerin yığdıkları molozlarla doludur. Kalan izlerden tonozun doğu - batı yönlü ve kırık kemerli olduğu anlaşılmaktadır. Mumyalık da künbeti diğer kesimleri gibi kesme taşlarla kaplıdır Bu alt mekân, muhtemelen, oturtmalığın batı yüzüne açılan bir mazgaldan ışık almaktaydı. Bugün pencerenenin alt söğesiyle birlikte bu mazgal da ortadan kalkmıştır.

Tamamen harap durumda olan taçkapı, şüphesiz bazı süsleme unsurlarına sahipti. Bugünkü durumda süsleme. pencereler arasındaki panolar; pencereleri çerçeveleyen silmeler; güney penceresi pervazındaki mukarnas şerit, doğu ve batı pencerelerinin atkı taşları üzerindeki gülbezeklerle insan başı figürlerine inhisar etmektedir. Batı penceresinin atkı taşı üzerinde gördüğümüz iki insan başı figürü (Res. 44). hayli yıpranmış olmakla birlikte sarih

olarak seçilebilmektedir. Çeneler sivri (sakal ?), burunlar dolgun, gözler bademşekillidir[100]. Doğu penceresi atkı taşı üzerindeki üç gülbezekten ortadaki daha irice olup üçü de nebatî unsurlarla süslüdür. Zamanla yıpranmış olan bu gülbezeklerin örneği tam olarak seçilememekle birlikte, her üçünün de radyal sistemde düzenlenmiş rûmî ve palmetlerden oluştuğu anlaşılmaktadır.

Künbette herhangibir kitabe ve taşçı markasına rastlanmamaktadır. Taçkapı üzerine yerleştirilmiş olması gereken inşa kitabesi taçkapıyla birlikte yok olmuş olmalıdır. Plân özelliği yönünden Doğu Anadolu ve özellikle Van Gölü yöresine inhisar eden bir gruba dahil olan künbet[101] ana hatlarıyla **Kadem Paşa Hatun Künbeti**'ni hatırlatmaktadır[102]. Kübik oturtmalık ve onikigen prizma şekilli gövdeyi dıştan süsleyen silmelerle çerçevelenmiş panolar iki künbet arasındaki benzerliği daha çarpıcı bir hale getirmektedir. Kadem Paşa Hatun Künbeti'ndeki üçgen profilli nişler bu künbette kaybolmuş, kübik oturtmalık ülçüsüz bir şekilde yükseltilerek gövde ile oturtmalık arasındaki oran bozulmuştur. Bu nedenle Gütgah Künbeti'nin Kadem Paşa Hatun Künbeti'nden kısa bir süre sonra, yani XV. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilmiş olduğu kabul edilebilir.

MİCİNGİRT KÜNBETİ

Horasan-Karakurt şosesinin yaklaşık olarak 20. km. sinden kuzeye ayrılan köy yoluna girildiğnde, sırasıyla Maksutcuk, İslâmşor ve Saatköy köylerinden geçilerek, bugün **Aşağı Micingirt** adıyla anılan bir köye varılır. Bugünkü köy, sarp bir kaya üzerinde yükselen bir Ortaçağ kalesinin eteğinde kurulmuştur[103].

Kalenin doğu yönündeki yamaçta, küçük bir düzlük üzerinde yer alan künbet yakın zamana kadar hayli sağlam bir durumdaydı A.Ş. Beygu'nun yayınladığı fotoğrafta[104] künbet külahının sağlam durumda olduğu açıkça görülüyor. Bugün künbetin sadece gövdesi ayaktadır. Kubbe ve ehramî külâh tamamen çökmüş durumdadır. (Res.45)

Yağmur sularının yamaç boyunca sürüklediği toprak, künbetin batı yönündeki zemini hayli yükselmiştir. Buna mukabil doğu yönündeki seviyede fazla bir yükselme olmamıştır. Bu yönde gördüğümüz yatay yivli ve silmeli birkaç kesme taş, yiv ve silmelerin bu hizada gövdeyi dolandıklarına ve gövde başlangıcını belirlediklerine işaret-tir. Bu silme hizasından saçağa kadar olan gövde yüksekliğinin ve pencerelerin alt hizalarının zemine nazaran yük-

100) İslam sanatında figürlü süslemenin önemi ve anlamı üzerine çeşitli yayın mevcut olmakla birlikte, münhasıran insan figürlerini ele alan ayrıntılı bir inceleme henüz yapılmamıştır. Selçuklu mimari süslemesinde hayvan tasvirlerine daha fazla yer verilmiştir. İnsan tasvirlerinden genellikle kaçınılmış veya tasvirler ilk anda göze çarpmayacak şekilde bir girintiye veya nebati süsleme şeritleri arasına gizlenmiştir. **Susuz Han** (Burdur - Antalya) taçkapısındaki melek figürlerinin, **Hüdavend Hatun Künbeti**'ndeki (Niğde) harpilerin, Sivas **Darüşşifası** ana eyvanının iki yanındaki figürlerin, **Melik Turan Darüşşifası** (Divriği) taçkapısı cephesinde görülen örgülü saçlı figürlerin kozmolojik anlamları olduğu öne sürülmektedir (Bk. S. Ögel, **Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı**, Ankara, 1966, s. 91). İlk bakışta göze çarpacak şekilde işlenmiş olan bu istisnai insan figürlerine, **Bimarhane** (Amasya) taçkapısı kilit taşı üzerindeki bağdaş kurmuş insan figürü ile **Gütgah Künbeti**'ndeki insan başı figürlerini de ekleyebiliriz.

101) Bk. Celme Hatun Künbeti s. 31

102) Bk. s. 43 - 45

103) Evliya Çelebi'nin Micingirt Kalesi ile ilgili olarak verdiği birkaç satırlık bilgi tatmin edici değildir (Bk. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, türkçeleştiren Z. Danışman, C. IV, İstanbul, 1970, s. 22). Kalede bir cami, bir küçük hamam ve bir de hanın varlığından bahsedilmekte, dört köşe bir yapı olduğu söylenmektedir. Sur dışında, derin bir sel yatağının üst kısmında yer alan künbetten bahis yoktur. Kalenin genel görünüşü için bk. İ. H. Konyalı, **Erzurum Tarihi**, İstanbul, 1960, s. 494.

104) A.Ş. Beygu, **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, İstanbul, 1936, s. 238, Şek. 78.

sekliklerinin normal oranlar içinde oluşu, künbetin bir oturtmalığa sahip olmadığını göstermektedir. Kanımızca anıt tamamen toprağa gömülü kare bir temel üzerinde yükselmektedir. Gövde onikigen prizma şeklindedir. Bütün yüzler, kalın bir çift kaytanla meydana getirilmiş sivri kemerlerlemelerle süslüdür. Kaytanlar, kemer ayaklarının başlangıç noktalarında, kısa ve keskin bir girinti yapmaktadır. Böylece kaytan silmeler, yüzeyleri ayıran köşelerde birer gömme sâtuncuk hüviyeti kazanmaktadır.

Künbet gövdesini süsleyen kemerlemeler içine, münavebe ile pencereler ve üçgen profilli nişler yerleştirilmiştir (Şek. 55). Gövdede beş adet pencere ve altı adet üçgen profilli niş sayılmaktadır. Pencerelerin şekil yönünden iki gruba ayrıldıkları ve münavebe ile sıralandıkları görülüyor. Pencereler, profilleri ve örtü şekilleriyle biribirlerinden ayrılmaktadır. Daha sade bir profile sahip olan birinci gruptakilerin beşgen prizma şekilli gömme sütuncukları vardır. Üst kısımlarında, üç sıra mukarnastan oluşan küçük birer kavsara görülmektedir. Bu pencerelerden kapının solunda (doğuda) yer alanın kavsarası, bir geçme örneği ile çerçevelenmiştir. Kapının sağında (batıda) ve güneyde yer alan diğer ikisi ise, enlice bir düz silmeden oluşan sivri bir kemerle ihata edilmişlerdir. Daha zengin bir profile sahip olan diğer gruba dahil iki pencerenin söğelerinde, yuvarlark profilli birer gömme sütuncuk görüyoruz. Bir atkı taşı ile örtülü olan bu iki pencerenin üst kısmında, muhtelif şekilli silmelerden müteşekkil bir kemer dizisi ile küçük bir kavsara meydana getirilmiştir. Her iki gruba dahil pencerelerin mukarnaslarında kızıl kahverengi taşlar kullanılmıştır. Büyük ekseriyeti bej renkli kesme taşlarla kaplanmış gövdenin dış yüzeyinde yer yer süsleme unsuru olarak kahverengi kesme taş kullanıldığı görülmektedir.

Pencereleri münavebe ile takip eden üçgen profilli nişler ince uzun bir görünüştedir. Üst kısımları birer istiridye kabuğu örneğiyle son bulmaktadır. Böylece elde edilen küçük kavsaralar, kapının sağ ve solundaki nişlerde basit bir geçme örneği ile ihata edilmiştir (Res. 46). Nişlerin boyları eşit olup hepsinin alt uçları aynı hizadan başlamaktadır.

Künbet gövdesinin dış yüzeyini dolanan kemerleme dizisinin hemen üstünde, kızıl kahverengi kesme taşlar üzerine işlenmiş bir geometrik şerit görülmektedir (Res. 47). Bu şeritin üst kısmında yer alan saçak, iki sıra mukarnas ve bir geçme örneğinden oluşmaktadır. Künbeti dıştan örten ehrami külahtan bugün hiçbir şey kalmamıştır[105].

Gövdenin kuzey yüzüne açılan taçkapı, kaytanlardan meydana getirilmiş bir geometrik şeritle çerçevelenmiştir (Res. 46). Çerçeveden sonra, iki adet eğik kesimli ve bir kaytan silme yardımıyla içeriye doğru bir kademelenme elde edilmiştir (Şek. 55). Kapı söğeleri bugün mevcut değildir. Mihrabiye yok-

105) Künbeti dıştan örten külahın ehrami olması gerekir. A.Ş. Beygü'nun yayınladığı resim bu hususta kesin bir fikir edinmemize imkân vermemektedir. Bununla birlikte külâhın ehramî olduğunu şu noktalara dayanarak kesinlikle söyleyebiliyoruz. Külah mahruti olsaydı, künbet gövdesinin kemerlemelerin üstünde kalan kısmının dairevi bir profile sahip olması gerekirdi. Nitekim, Yakutiye Medresesi'ne (Erzurum) bitişik künbette (Bk. R. H. Ünal, **Les Monuments İslamiques..**, Pl. XVIII, Ph. 43); Çifte Minareli Medrese'ye (Erzurum) bitişik bünbette (Bk. **a.g.e.**, Pl. XXXI, Ph. 83); Emir Saltuk Künbeti'nde (Erzurum) (Bk. **a.g.e.**, **Pl.** XXXV, Ph. 86) durum böyledir. Halbuki bu künbette, kemerlemelerin üst kısmında kalan sahanın da onikigen prizma şeklinde olduğu görülmektedir (Res. 47)' Diğer yandan, Doğu Anadolu yöresine has bir özellik olarak gelişen onikigen prizma gövdeli künbetlerden gerek bu yazı çerçevesi için de ele alınanlar, gerekse Ahlat'da mevcudiyetleri bilinenlerin hepsi mahruti değil ehramî bir külâha sahiptirler. Örneğin **Erzen Hatun Künbeti** (Bk. N. Tabak, **a.g.e.**, R. 37) ve **Keşiş Künbeti**'nde (Bk. **a.g.e.**, R. 44) olduğu gibi

tur, Taçkapı nişi, hızıl kahverengi taşlara oyulmuş, beş sıra mukarnastan oluşan yayvan bir kavsara ile örtülüdür. Bej renkli kesme taşlardan meydana gelen kavsara ihata kemeri, düz bir silmeden ibarettir.

Künbet içten dairevî bir plâna sahiptir. (Şek. 55). İç duvarlar da düzgün kesme taşlarla kaplıdır. Pencereler sade birer açıklık şeklindedir. Süsleme unsurları ve kademelenme içeride kaybolmaktadır. Güney penceresinin sağında yer alan beş kenarlı mihrap nişi bir örgü şeridi ile çerçevelenmiştir (Res. 48). Künbetin içi kubbe ve külahtan dökülen molozlarla doludur. Bu nedenle esas zeminin hangi seviyede başladığını kesin olarak tayin etmek mümkün değildir. Mihrap nişi çerçevesinin alt kısmında görülen iki düzgün kesme taş sırası, zeminin daha aşağıda bulunması gerektiğine delildir.

Gerek içerideki moloz yığını, gerekse dışta yükselen toprak seviyesi dikkatli bir araştırmayı engellemektedir. Buna rağmen künbetin bir mumyalığa sahip olmadığı kesin olarak söylenebilir. Zira mumyalık için gerekli oturtmalık yoktur. Oturtmalık mevcut olsaydı, toprak seviyesinin fazla yükselmediği doğu cephesinde izlerini görmek mümkün olurdu. Zaten künbetin bugünkü yüksekliği de bir oturtmalık inşasına müsait değildir.

Künbetteki bütün süsleme unsurlarının geometrik vasıflı oluşu dikkati çekmektedir. Gövdeyi dolanan kemerleme dizisi, üçgen profilli nişler, pencere kavsaralarındaki silme ve mukarnaslar, saçağı teşkil eden iki sıra mukarnas dizisi ve künbetin dış yüzeyine dengeli bir şekilde dağılmış şeritler hep geometrik vasıflı süslemelerdir. Mihrap çerçevesi ve saçaktaki mukarnasların üst kısmında görülen geçme örnekleri biribirine çok benzemekte ve üç adet kaytan silmeden oluşmaktadır (Res. 47, 48). Kaytanların ikisi paralel bir şekilde hareket etmekte, üçüncü kaytan da bunlar arasından geçmektedir. Pencerelerder birinin kavsarasını (giriş kapısının solundaki, kuzey-doğuya bakan pencere) ve üçgen profilli nişlerden ikisinin (giriş kapısının iki yanında yer alanlar) istiridye örnekli kavsaralarını kuşatan geçme örnekleri de aynı olup halkalar teşkil edecek şekilde biribirine bağlanmış müstakil formlardan oluşmaktadır.

Taçkapıyı ihata eden dikdörtgen çerçeve üzerinde görülen şerit yuvarlak kaytanlardan oluşmaktadır (Res. 46). Enine kaytanlar, şeriti kare ve dikdörtgenlere bölmektedir (Şek. 56). Şeritin iki kenarında uzanan kaytanlarla, şeriti enine bölen kaytanların kesişme yerleri işaretlenmemiştir. Kenarlar boyunca sıralanan düzgün yarım sekizgenler, kendi aralarında ve şeriti enine bölen kaytanlarla kesişmektedir. Bu kesişme sonucu, dört kollu yıldızları andıran şekiller ve kartuşa benzeyen basık altıgenler meydana gelmektedir.

Künbet saçağını teşkil eden mukarnas sırasının hemen altında gövdeyi dolanan geometrik şerit, yassı kaytanlardan oluşmaktadır (Res. 47). Düzensiz bir görünüş arzeden şeritte üç aslî unsur seçilmektedir (Şek. 57). Bu unsurlardan en bariz olanı, şeritin iki kenarı boyunca simetrik olarak yerleştirilmiş yarım sekizgenlerdir. Tamamlanmış şekillerinin ne olabileceği tam olarak kestirilemeyen diğer iki unsur da muhtemelen düzensiz yarım beşgenler ve altıgenlerdir. Bu üç unsurun kendi aralarında ve şerit kenarları boyunca yerleştirilmiş iki yassı kaytanla kesişmeleri sonucu, belirli merkezlerde altı sivri kollu yıldızlar ve kartuş şekilli basık altıgenler oluşmaktadır.

Yukarıda tahlil etmeye çalıştığımız iki şeritte ki unsurlar, Osmanlı öncesi devri mimarî süslemesinin özelliklerini taşımakla birlikte, unsurların kesişmesinden meydana gelen şekiller yadırganmaktadır. Düzensiz boşlukların

teşekkül ettiği saçak üstündeki şeritte bu husus daha da belirgindir. Taçkapı çerçevesindeki şeridin yakın bir benzerini **Babşin Han**'da (Bitlis-Tatvan) görüyoruz. Yalnız elimizdeki örnekte, sadece şerit kenarları boyunca uzanan iki kaytanla örneği meydana getiren kaytanların kesişme yerleri işaret edildiği halde, Babşin Han'daki şeritte hiçbir kesişme yeri işaretlenmemiştir[106].

Onikigen prizma gövdeli ve onikigen ehrami külahlı künbetlerin, Karaman'da **Alaaddin Bey Künbeti** (790/1388) dışında, Van Gölü yöresine inhisar ettiği bilinmekteydi[107]. Micingirt Künbeti, bu tipin, Van Gölü yöresi dışında bilinen üçüncü örneği olmaktadır. Saçağı teşkil eden mukarnas sıraları, gelenek olarak Ahlat künbetlerine bağlanmakla beraber[108], bu künbetlerde, saçak altında gövdeyi dolanan âyet şeridine burada rastlanmıyor. Bu yanı ile künbet, Erzurum **Çifte Minareli Medrese Künbeti** ve Kayseri **Döner Künbet** ile benzerlikler arzediyor. Künbet gövdesinde kullanılan iki renkli kesme taş yöresel bir özellik olarak görülmelidir. Aynı işçiliği Erzurum **Emir Saltuk Künbeti**'nde de buluyoruz[109].

Künbette herhangibir kitabeye ve taşçı markasına rastlanmıyor. Onikigen prizma gövdeli kümbetlerden bildiğimiz örneklerin tarihleri XIV. yüzyıl ortalarından XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanmaktadır. Micingirt Kümbeti'nde, diğer örneklerde gördüğümüz kübik oturtmalığın bulunmayışı, buna bağlı olarak da mumyalığın kaldırılmış olması, bu kümbetin daha sonraki bir tarihte inşa edilmiş olmasını gerektirir. Bu nedenle Micingirt Künbeti'ni XV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyıl başlarına tarihlemenin uygun olacağını düşünmekteyiz.

BUHARALI BEHRAM ŞAH KÜNBETİ

Patnos'u (Ağrı) Tatvan-Erciş şosesini bağlayan yol üzerinde, Sarısu (Aktepe) bucağına bağlı **Kösele Köyü** yakınındadır. Künbet, kâyün kuzey kenarında, küçük bir düzlük üzerindedir (Res. 49). Kübik bir oturtmalık üzerinde yükselen gövdenin kuzey yarısı kısmen ayaktadır (Şek. 58). Kesme taşlarının büyük bir kısmı dökülmüş veya sökülerek başka yapılarda kullanılmıştır.

Kümbetin ayakta kalan kısımları, ilk şekli hakkında, -müphem de olsa- bir fikir vermektedir. Kübik bir oturtmalık üzerinde yükselen gövde dıştan onikigen, içten de dairevî bir plâna sahiptir. Oturtmalığın köşeleri pahlanarak gövdenin onikigen profiline geçiş sağlanmıştır. Kesme taşlarının büyük bir kısmının kaybetmiş olan oturtmalığın kuzey-batı köşesi kısmen sağlamdır ve pahlarla kümbet gövdesine geçiş sadece bu kısımda açık olarak görülebilmektedir.

Giriş kapısı bugün yıkılmış olan kesimde yer alıyordu. Fakat yerini kesin olarak tayin etmek bugün için mümkün görünmemektedir. Ayakta kalan kısımdan, dairevî bir plâna sahip iç mekanın bir kubbe ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır (Res. 49). Külâhın şekli hakkında fikir verebilecek herhangibir ipucuna rastlanmıyor. İçeride halen mevcut taş sanduka (Res.50). bir mumyalığın mevcut olmadığı izlenimini uyandırıyor.

Künbetin halen ayakta olan kesiminde herhanbir kitabe veya süsleme izine rastlanmıyor. Mevcut kesme taşlar üzerinde taşçı markası da görülmüyor. Görebildiğimiz tek süsleme unsuru, içerideki taş sandukanın yan yüzlerine işlenmiş iki çiçek örneğinden ibarettir.

Yöresel rivayete göre **Buharalı Behram Şah** adlı bir zata atfedilen kün-

106) Bk. R. H. Ünal, **Anadolu Selçukluları ve Beylikleri**... s. 128 ve Şek. 140

107) M. O. Arık, **a.g.e.**, s. 72,

108) Bk. Celme Hatun Künbeti, not. 59

109) Bk. R. H. Ünal, **Les Monuments islamiques**.., Pl. XXXV, Ph. 96.

betin bânisi hakkında herhangibir bilgiye sahip değiliğ. Bu nedenle tarihlemede tek dayanak künbetin biçimi olmakta dır. Özellikle Van Gölü yöresinde inşa edilmiş olan inikigen prizma şekilli künbetlerden tarihi kesim olarak bilinen ilki 736/1335 - 36 tarihli **Celme Hatun Künbeti**'dir[110]. Yöresel bir özellik olarak kabul edilen onikigen prizmatik gövdeye Van Gölü çevresi dışında Karaman'da (Allaadin Bey Künbeti), Micingirt'de (Micingirt Künbeti) ve Iğdır'a (Kızıl Künbet) rastlıyoruz. Mumyalıktan yoksun sade bir yapı olan bu künbeti XV - XVI. yüzyıllara tarihlemek mümkün görünmektedir.

MEHDİ ABBAS KÜNBETİ

Erzurum'da Emir Şeyh Mahallesi'nde, Çifte Minareli Medrese, Üç Künbetler ve Narmanlı Camisi'nin teşkil ettiği üçgenin ortasında, bir sokak içindedir. On yıl kadar önce onarılarak tamamen harap olmaktan kurtarılmıştır[111]. Kesme taşlarının hemen hemen tamamı yenilendiğinden, yeni inşa edilmiş bir yapı görünüşündedir.

Bugünkü durumuyla künbetin oturtmalığı yoktur. A.Ş. Beygu'nun yayınladığı onarımdan önce çekilmiş resimde[112], toprak seviyesinde kare bir kaide seçilmektedir. Fakat bu kaidenin künbete temel teşkil etmek üzere inşa edilmiş olması akla daha yakın gelmektedir. Zira künbetin içinde halen mevcut mezarlar, bir mumyalığın mevcut olmadığını açıkça göstermektedir. Gövde, dıştan onaltıgen düzgün prizma şekillidir (Şek. 59). Doğu, batı ve güney cephelerine açılan pencereler, zeminden yaklaşık olarak 2 m. yükseklik-tedir. Saçak, üst ve altta bire kaytan silme ve bunlar arasında kalan bir düz satıhlı silmeyle belirlenmiştir (Res. 51). Onaltıgen ehramî külâh, künbetin boyutlarına oranla basık kalmaktadır.

Kuzey yüzüne yerleştirilmiş geniş-ce kapıdan künbete girilmektedir. Kapı aralığı düz bir atkı taşıyla örtülüdür. Atkı taşının dışa bakan yüzü, dikine yerleştirilmiş bir bizi kartuşla süslenmiştir. Artık taşının üst kısmında, kesme taşların dizilişiyle belirlenmiş bir sağır kemer görülmektedir.

Kapı aralığı içten bir yuvarlak kemerle örtülüdür. Dışta onaltıgen olan künbet gövdesi içte sekizgen bir plâna sahiptir. Doğu, batı ve güney yüzlerine açılmış pencereler içeriye doğru genişlemektedir. Güney yüzündeki mihrap yarım daire profilli bir nişten ibarettir ve çeyrek küre şekilli bir kavsarayla örtülüdür. Gövdenin sekizgen profilinden kubbe yuvarlağına geçiş köşelere yerleştirilmiş istiridye örnekleriyle sağlanmıştır. Herbir istiridye örneğinin ortasında küçük bir kabara göze çarpmaktadır. Yarım küre şekilli kubbenin başlangıç çizgisi, düz satıhlı bir silmeyle belirlenmiştir. Kubbenin bir kesimi dışında iç duvarların kesme taşları da tamamen yenilenmiştir.

İçeride, biri şahideli olmak üzere altı adet mezar görülmektedir[113]. Şâhideli mezar taşındaki Osmanlıcca kitâbede Kağızmâni Ahmed Ağa adı ve 1262/1845-46 tarihi okunmaktadır[114]. Yine kitabeye göre bu zat, bugün yok olmuş bir medresenin mütevelisi ve ikinci vakıfçısıdır. Künbette mevcut bu tek kitabe, yapının tarihlendirilmesinde bize yardımcı olamamaktadır.

Künbetin ilgi çekici yönü dıştan onaltıgen prizma şekilli gövdesidir. Bu gövdenin içten sekizgen bir plana sahip oluşu ayrıca ilgi çekicidir. İç ve dış

110) Bk. M. O. Arık, **Erken Devir Anadolu-Türk...**, s. 71. Bu makalede, Celme Hatun Künbeti, O. Aslanapa'nın **Doğu Anadolu'da Karakoyunlu Künbetleri** (s. 106) adlı makalesi zikredilerek Halime Hatun Künbeti adı ile anılmakta ve 760/1359 a tarihlenmektedir. Adıgeçen künbetin kitabesi yeniden gözden geçirilmiş, adının ve inşa tarihinin farklı olduğu görülmüştür (Bk. s. 32).

111) Künbetin eski bir resmi için Bk. A.Ş Beygu, **Erzurum Tarihi Anıtları**, s. 105, Şek. 13.

112) Bk. not 111.

profilleri farklılık gösteren künbetlere rastlanmaktadır. Örneğin bu yazıda ele aldığımız künbetlerden **Zortul Künbeti, Micingirt Künbeti, Behramşah Künbeti, Behramşah Künbeti** ve **Gütgah Künbeti** dıştan onikigen, içten de daire bir plâna sahiptirler. Fakat içte ve dışta poligonal bir plâna sahip künbetlerde cephe adedi içten ve dıştan aynıdır. Örneğin sekizgen bir dış profile sahip bir künbet gövdesi içten de sekizgen profillidir. Ender olan içteki poligonun dıştakine nazaran daha az veya daha çok sayıda yüze sahip olmalsıdır. Bu tipten tesbit edebildiğimiz künbetler şunlardır: **II. Kılıç Arslan Künbeti** (Konya) (dış ongen, iç kenarlar düzensiz)[115], Alaaddin Camisi avlusunda ki **Anonim Künbet** (Konya) (dış sekizgen, iç onikigen)[116], **Zeynel Künbeti** (Hasankeyf) (dış sekizgen, iç sekizgen)[117], **Sırçalı Künbet** (Kayseri) (dış dairevi, iç onikigen)[118], Bu örneklerin hepsinde de iç profildeki kenar sayısı dış profildekinden fazladır. İncelemekte olduğumuz örnekte ise durum tersinedir. Dışta onaltıgen olan gövde içte sekizgendir.

Osmanlı öncesi devir mezar mimarisinde sekizgen künbetlerin en çok rastlanılan tipler olduğu, ongen künbetlerin birkaç örnekten ibaret kaldığı, onikigen künbetlerin de Doğu Anadolu ve özellikle Van Gölü yöresine inhisar ettiği bilinmektedir[119]. O. Arık'a göre, kenar adedinin çoğalması daha ziyade son devir osmanlı mimarisinde görülmektedir[120]. Sonuç olarak bu künbetin dışta onaltıgen, içte ise sekizgen olan poligonal gövdesi ile dikkat çekici bir örnek olduğunu görüyoruz.

Çok sade yapısı, bir mumyalıktan yoksun oluşu ve çok dilimli dış yüzeyi ile bu künbet nisbeten geç bir devirde, muhttemelen XV - XVI. yüzyıllarda inşa edilmiş olmalıdır[121].

SONUÇ

Bu yazıda ele alınan künbetlerden on adedi hiç yayınlanmamış, yedi adedi de haklarında çok az şey bilinen eserlerdir. Bu eserlerin bu yazı çerçevesinde topluca ele alınmalarının nedeni, henüz yayına geçmemiş veya monografileri tam olarak yapılmamış birkaç künbeti ayrıntılı olarak tanıtmaktır. Bu bölgede yaptığımız muhtelif inceleme ve araştırma gezileri sırasında çeşitli yöntemlerle varlığından haberdar olduğumuz bu yapıların, ülkemizdeki Selçuklu yapıları listesine eklenmesi ileride yapılacak daha ayrıntılı araştırmalara temel teşkil edecektir.

İlk olarak ele aldığımız silindirik gövdeli künbetlerden **Karanday Ağa Künbeti** (s. 6 - 10) çok harap durumdadır. Gövde şekli ve süslemesi bu yörenin klâsikleşmiş unsurlarına sahiptir. Sahibinin kimliği kesin olarak belirlenememektedir. Aynı gruptan **Mısri Zinnun Künbeti** (s. 10 - 14) çok onarım görmüş, asli şekli bozulmuştur. Varlığı muhtemel mumyalığın girişi örülmüş olmalıdır. İlgi çekici yönü, künbetle ay-

113) İ. H. Konyalı (**Erzurum Tarihi**, s. 415) künbetin içinde dört adet mezar gördüğünü kaydetmekte, şahideli mezar dışındakilerin alelade tahtadan sandukaları olduğunu söylemektedir. Bugün görülen altı mezardan ikisi, onarım sırasında meydana çıkarılmış olmalıdır. Mezarların etrafı tuğla ile çevrilmiş, tahta sandukalar kaldırılmıştır.

114) Kitabe metni için Bk. İ. H. Konyalı, **a.g.e.**, s. 415.

115) Bk. O Arık, **a.g.e.**, Pl. XLIX, Şek. 5

116) Bk. **ay. es.**, Pl XLVII, Şek. 3

117) Bk. **ay. es.**, Pl. LXIII, Şek. 17

118) Bk. A. Gabriel, **Monuments Turcs d'Anatolie**, C. I, Paris, 1931, s. 80, Fig. 51.

119) M. O. Arık, **a.g.e.**, s. 67 - 73.

120) **ay. es.**, s. 95.

121) A.Ş. Beygu (**Erzurum Tarihi**, s. 105) künbeti saltuklular devrine tarihlemektedir. Saydığımız nedenlerden dolayı künbetin bu kadar erken bir devirde inşa edilmiş olabileceğini kabul edemiyoruz. Nisbeten geç bir tarih imâ eden İ. H. Konyalı'nın (**Erzurum Tarihi**, s. 416) teklifini de (XIV. yüzyıl) bu künbet için biraz erken bulmaktayız.

nı zamana tarihlenemeyen kitabesidir. Büyük ölçüde âyetlerden oluşan kitabedeki isim ve tarih kesin olarak okunamamaktadır. **Kızlar Künbeti** (s. 14 - 15) ise şeklinden ziyade ebadı ile dikkat çekmektedir. XIV - XVI. yüzyıllar arasına tarihlediğimiz bu eserin iç çapı sadece 1 m 90 cm. dir.

Sekizgen gövdeli künbetlerden büyük ölçüde harap olmuş bir anıttır. **Anonim Künbet** (Erzincan) (so 16 - 17) Kapısından hiçbir şey kalmamış olmakla birlikte geometrik bir şeritle süslü mihrabı ayaktadır. **Evreni Künbeti**'nin (s. 18 - 20 ilgi çekici yönü, künbetlerde genellikle kıblenin aksi yönünde yer alan giriş kapısının yana kaydırılmış olmasıdır. **Dilber Künbeti** (s. 20) yüksek tutulmuş oturtmalığıyla dikkat çekmektedir. Üst kattaki mekânın önemli bir kısmı oturtmalığın içinde yer almaktadır. **Gülperi Hatun Künbeti**'nden (s. 21) bugün ayakta kalan iki duvar parçasından ibarettir. Mumyalıktan yoksun oluşu dışında kayda değer bir özelliği yoktur. **Ahî Baba Künbeti** de (s. 22) büyük ölçüde haraptır. Sekizgen gövdeden kubbe yuvarlağına geçişi sağlayan çeşitli formda köşe dolguları ilginçtir. **Emir Ahmed Künbeti**'nin (s. 23 - 25) giriş kapısını andıran tek penceresi ve saçağı çepeçevre dolanan kitabesi kayda değer. Büyük bir kesimi okunamayan kitabe kısmen harekelidir. Saçak altında inşa kitabesi olan tesbit edebildiğimiz ikinci künbettir.

Onikigen gövdeli künbetlerden **Celme Hatun Künbeti**'nin (s. 26 - 33) adının bundan böyle tartışma konusu olması muhtemeldir. Yayınlara Halime Hatun adıyla geçen bu künbette yatan hanımın adı bu tanıtma yazısında Celme Hatun olarak düzeltilmiştir. Ayrıca muhtelif yayınlara değişik şekillerde yansıyan künbetin inşa tarihi de 736/1335 olarak teklif edilmektedir. Bu iki husus dışında künbet zengin süslemesiyle dikkat çekmektedir. Süsleme unsurları arasında alışılmamış formda damla şekilli gülbezekler göze çarpmaktadır. Doğu Anadolu yöresin ehas bir özellik olarak bilinen üçgen profilli nişler gövdeyi süslemektedir. Ahlat'lı taşçı ustalarından Havend Oğlu Esed'in meydana getirdiği bu yapı, mimar imzası taşıyan ender selçuklu yapılarından biridir.

Aynı gruba dahil olan **Zortul Künbeti** de yayınlara Patnos Künbeti adıyla geçmiştir. Bu yapı, figürlü süslemelerinin çokluğu ve değişik karakterde oluşuyla ilgi çekmektedir. Bu süslemelerden, giriş kapısı kemer tablası üzerinde yer alan kuş figürleri, nebatî unsurlarla bezenmiş bir zemin üzerine oturtulmuş sakallı (?) yaratıklardır. Giriş kapısının üst kısmında yer alan arslan figürlerinin kuyrukları ejder başlarıyla son bulmaktadır. Biribirine zıt anlamlar taşıyan iki hayvan figürünün birleşimi, bu figürlere kozmolojik bir anlam atfetmenin çok güçolduğunu göstermektedir. Süslemede kullanılan figürlerin, zamanla aslı anlamlarını yitirdikleri Selçuklu mimarî süslemesinde basit süsleme unsurları olarak kullanılmış oldukları fikri bu örnekle daha da kuvvet kazanmaktadır.

Sadece birkaç eski fotoğrafından tanıdığımız Kızıl Künbet de (s. 41 - 43) onikigen gövdeli bir künbetti. Kesme taşları tamamen sökülerek başka bir yapıda kullanılmış olan bu eser, göçebe çadırlarının kumaş saçaklarını andıran bir saçağa sahipti. Onikigen prizma gövdeli künbetlerden Van Gölü yöresi dışında tesbit edilen ikinci örneği de bu künbet teşkil etmektedir.

Aynı gruptan **Kadem Paşa Hatun Künbeti** de (s. 43 - 46) yayına Erciş Künbeti adıyla geçmiştir. Zortul Künbeti ile olan benzerliği çarpıcıdır. Burada da üçgen profilli nişler gövdeyi süslemektedir. Pencerelerin üst kısmına yerleştirilmiş, nebatî örneklerle süslü birer kesme taş bu künbete özgü bir süsleme tarzıdır. Kemerleme ve silmelerle süslü külâh Van Gölü ve Erzurum yöresine özgü bir niteliktir. Bu yöreler dışında sadece Döner Künbet külâhında bu tarz bir süslemeye rastlamaktayız.

İlk olarak yayına geçen **Gütgâh Künbeti** (s. 46 - 48) Van Gölü yöresindeki diğer künbetlerin niteliklerini tekrar etmektedir. Dilber Künbeti'nde olduğu gibi üst mekânın önemli bir kesimi oturtmalık içinde kalmaktadır. Kıble yönündeki pencerenin dıştan bir sıra mukarnasla belirlenmiş olması ilgi çekicidir. Batı penceresi atkı taşı üzerinde yer alan, basit hatlarla işlenmiş iki adet insan figürünün anlamını kestirmek güçtür. Bu devirde, genellikle mutena bir yere yerlere yerleştirilen insan figürlerinin böyle mutena bir yere yerleştirilmiş olması şaşırtıcıdır.

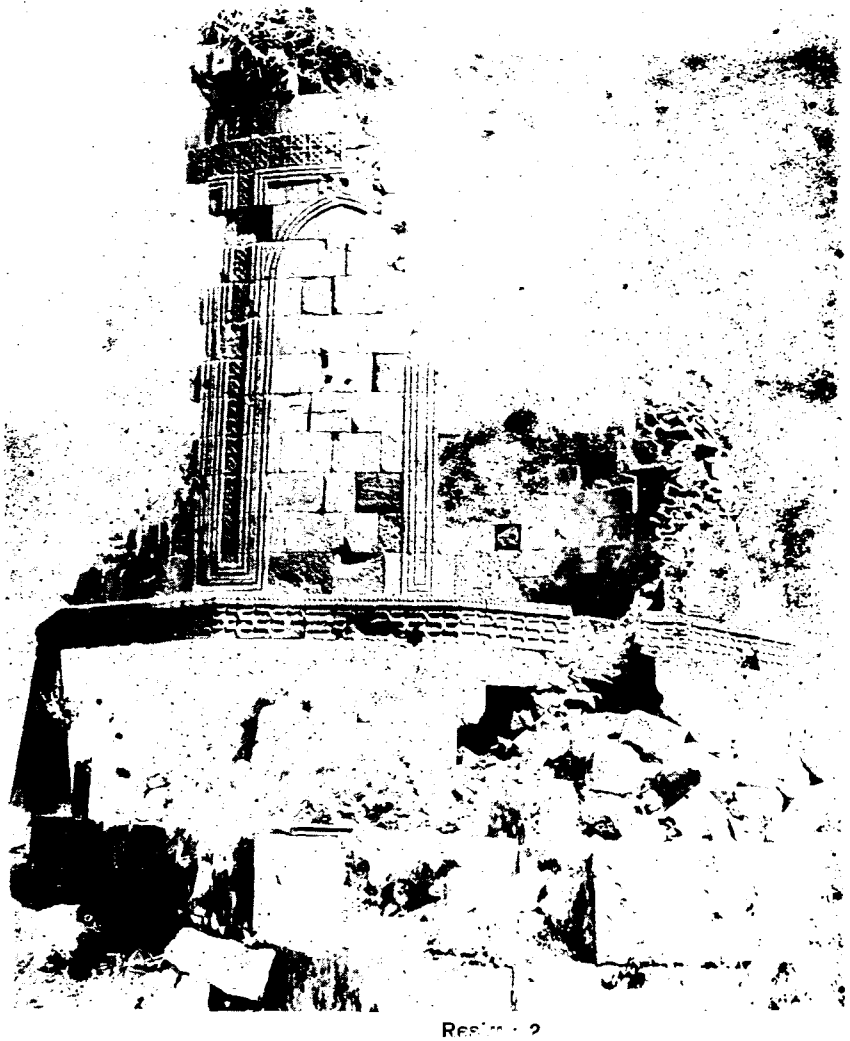
Micingirt Künbeti (s. 49 - 52), onikigen prizma gövdeli künbetlerin, Van Gölü yöresi dışında üçüncü örneği olmaktadır. Giriş kapısında ve saçakta görülen geometrik şeritler düzensiz kaytanlardan oluşmakta ve alışılmamış bir düzen arzetmektedir. Gövde kaplamasında kullanılan iki renkli kesme taşlar bu yöre yapılarına özgü bir niteliktir.

Bu gruba dahil **Buharalı Behram Şah Künbeti** (s. 53) çok harap durumdadır. Ayakta kalan kesimin hiçbir ayırıcı özelliği yoktur.

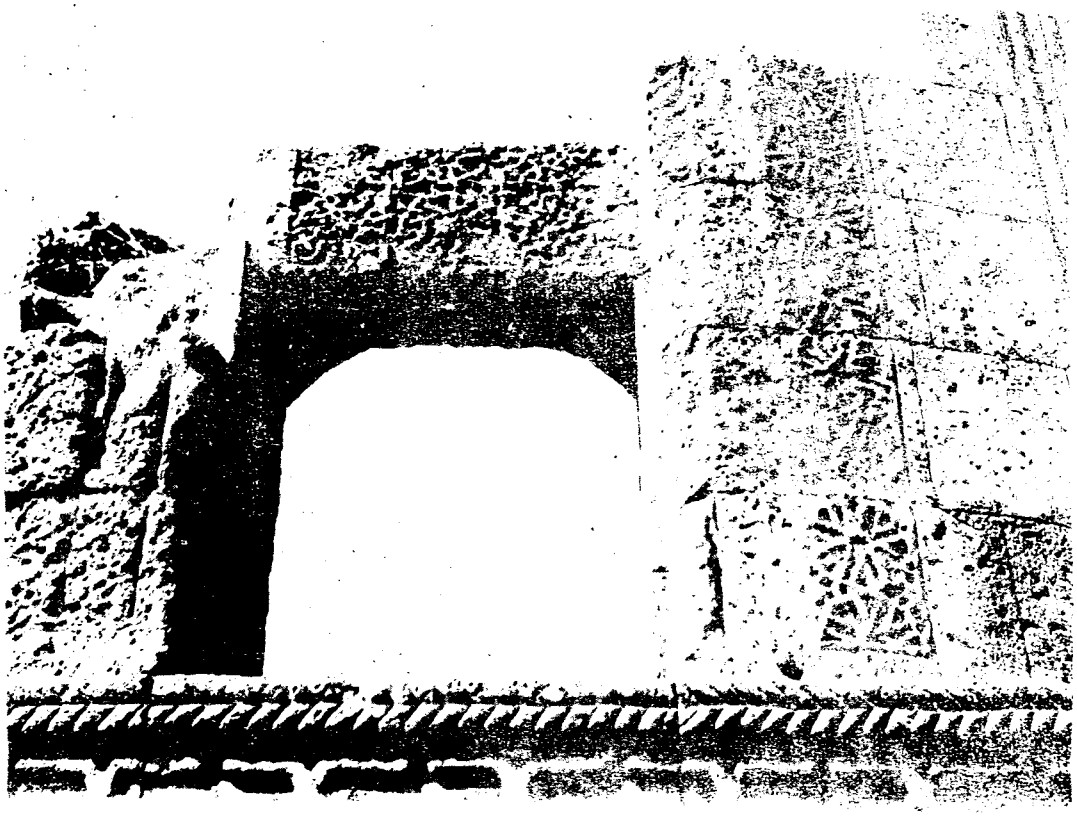
Son yıllarda esaslı bir onarım geçiren **Mehdi Abbas Künbeti** (s. 54 - 55) bir iki yayında kısaca tanıtılmış olmakla birlikte plân özelliği üzerinde durulmamıştır. Dıştan onaltıgen, içten sekizgen bir plâna sahip bu künbet, gerek gövdesinin dış kenar sayısı, gerekse dış ve içte farklı sayıda poligonal yapısıyla tek örnek durumundadır.

Resim : 1

Resim : 2

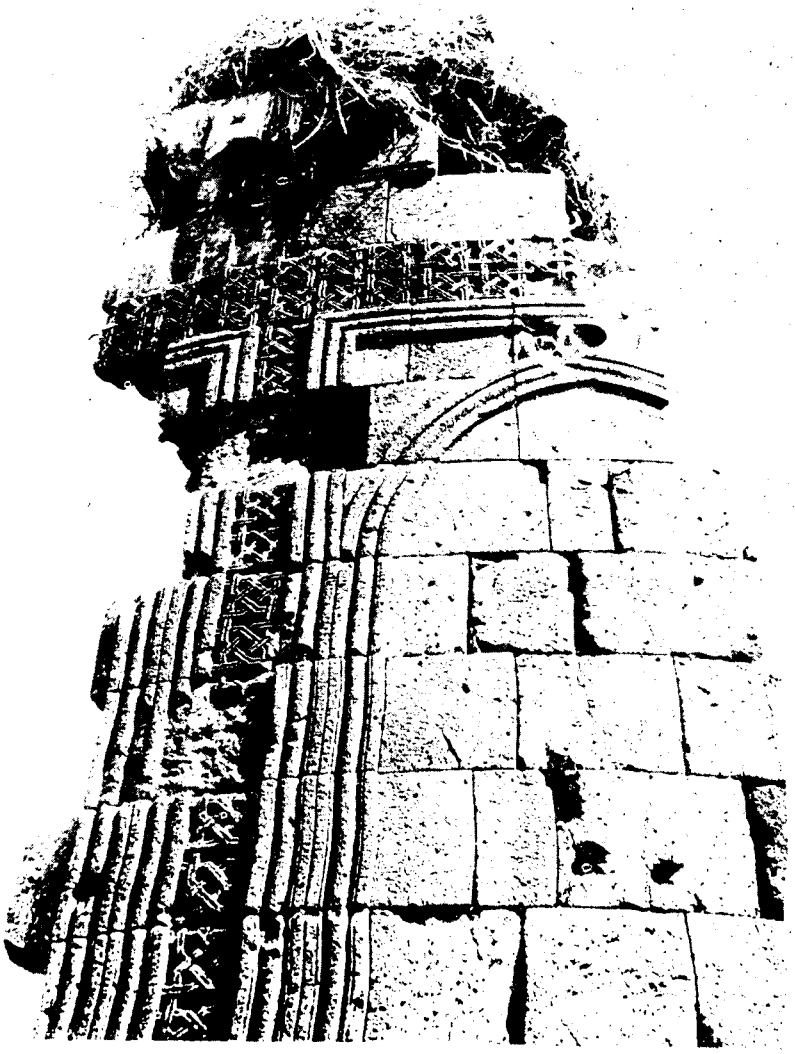

Resim : 5

Resim : 3

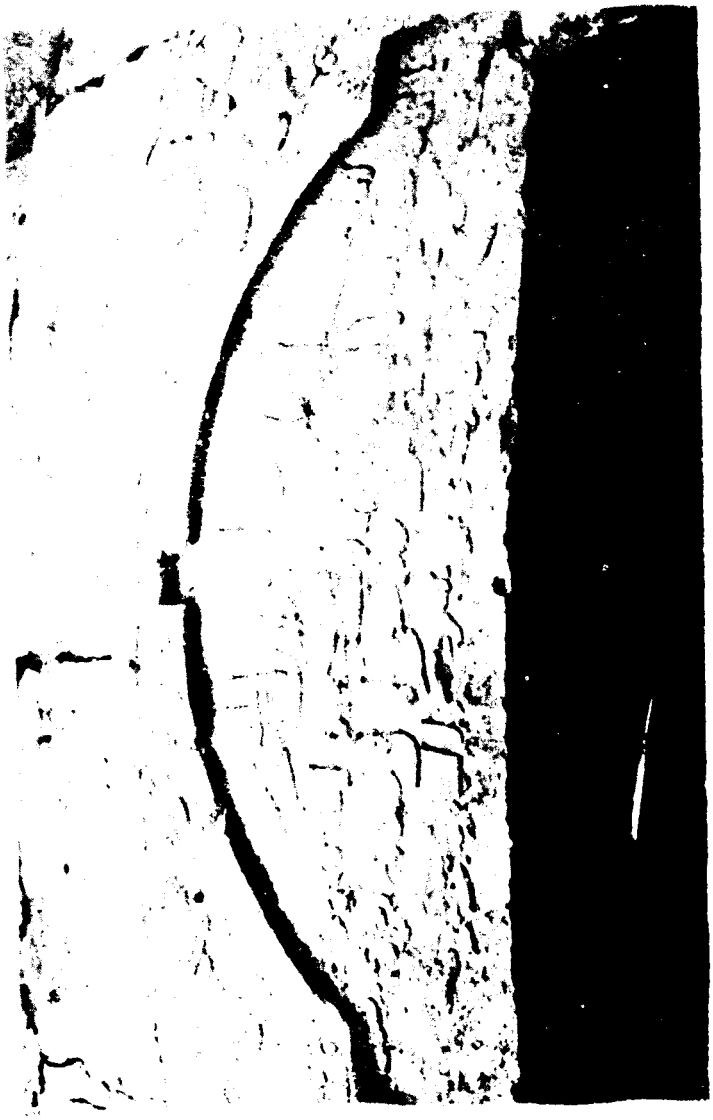
Resim : 4

Resim : 10

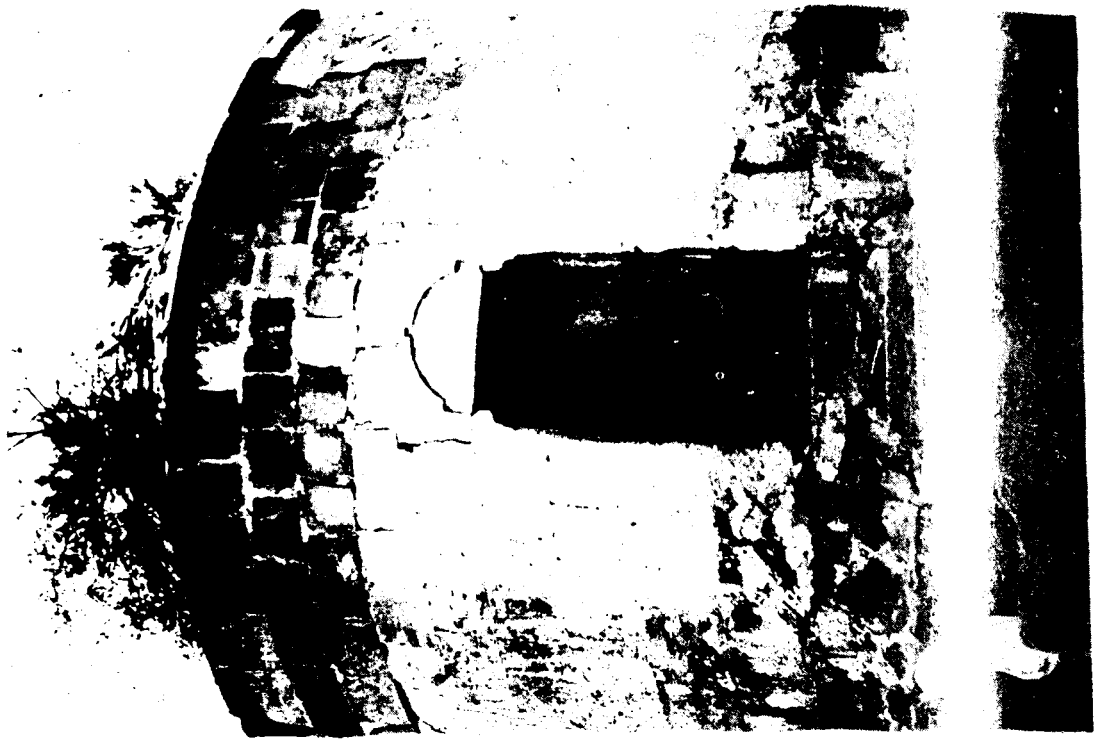
Resim : 11

Resim : 8

Resim: 9

Resim : 7

Resim : 14

ÜNAL

Resim : 15

Resim : 12

Resim : 13

Resim : 18

Resim : 19

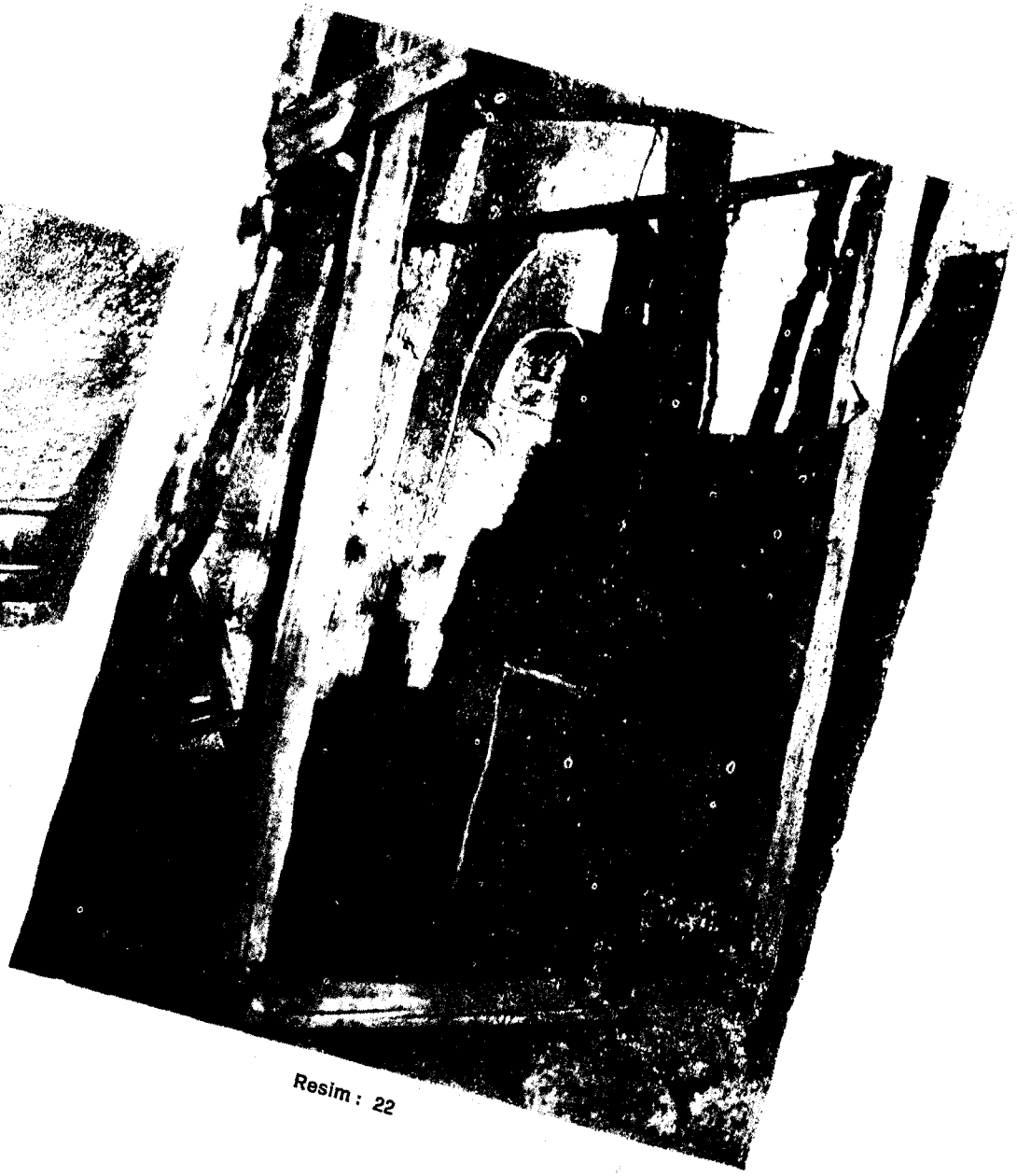
Resim : 17

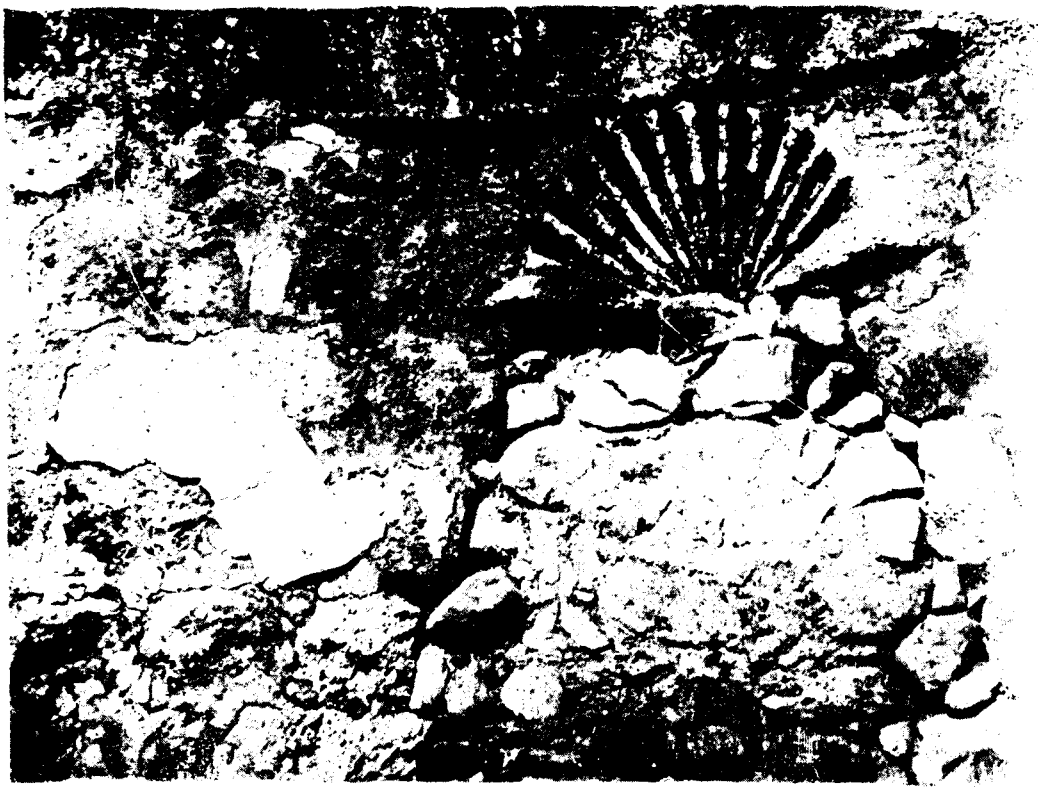
Resim : 16

Resim : 23

Resim : 22

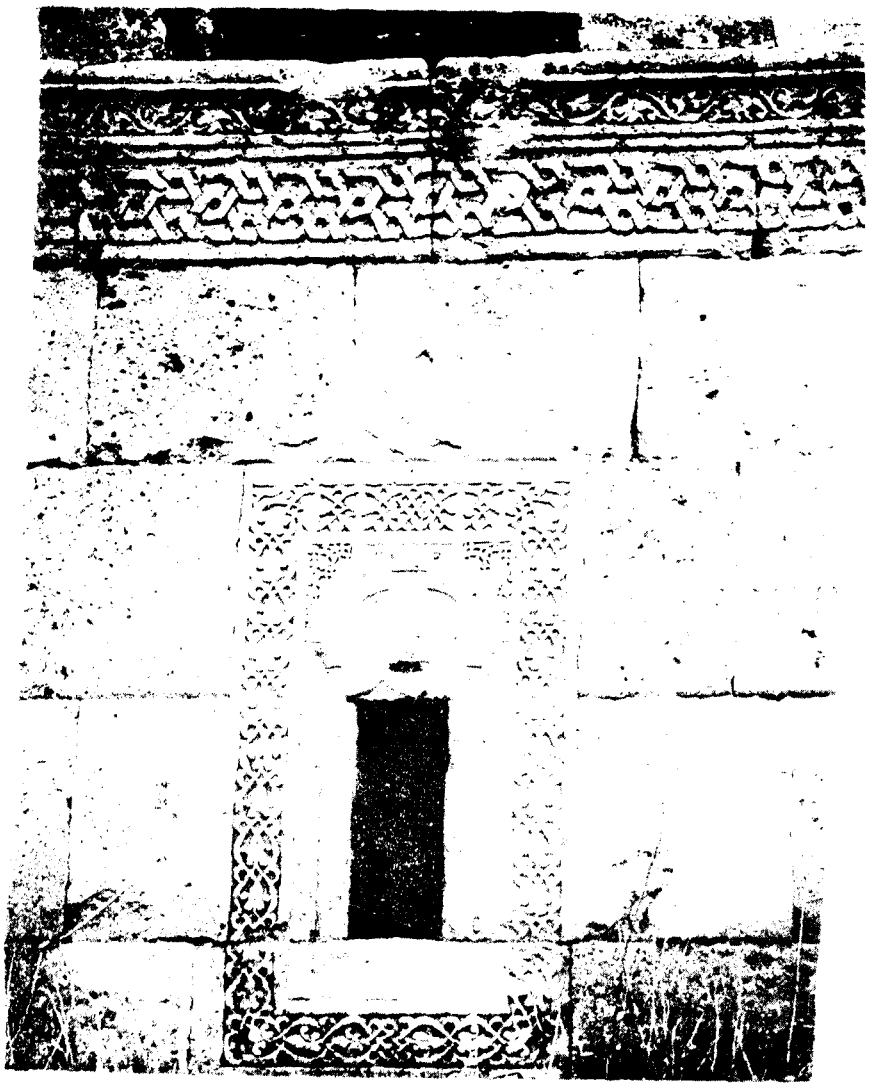
Resim : 20

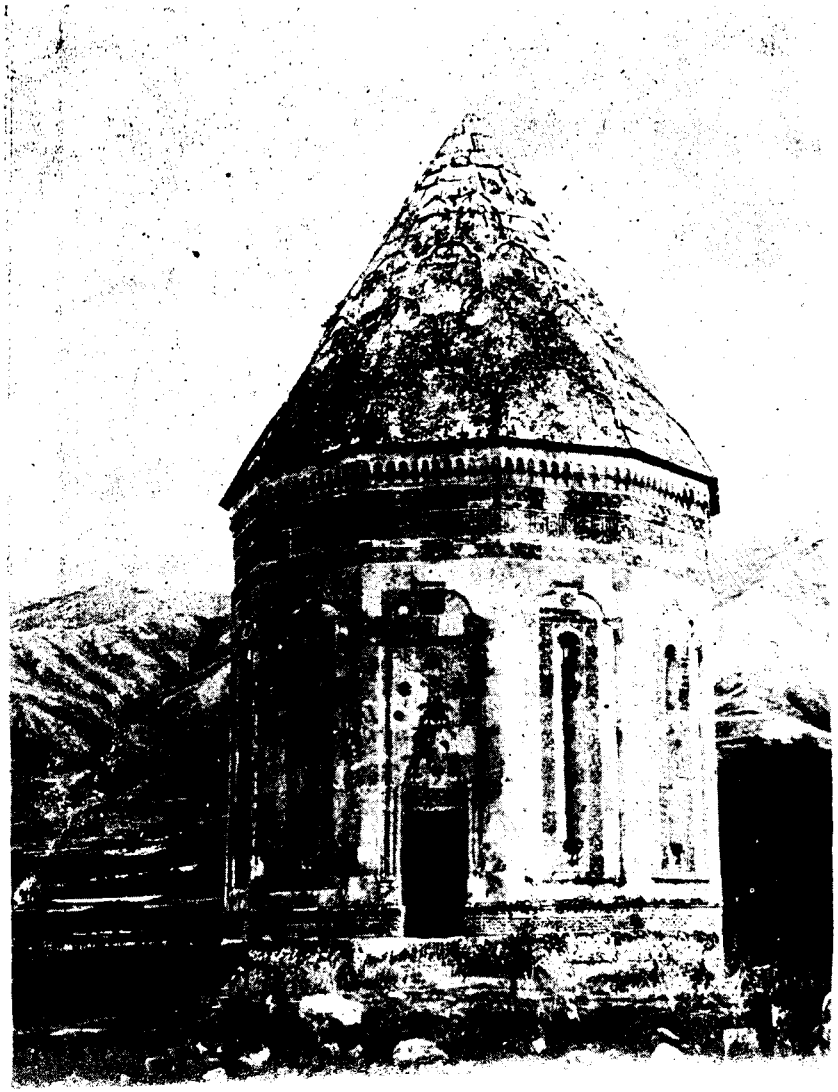
Resim : 21

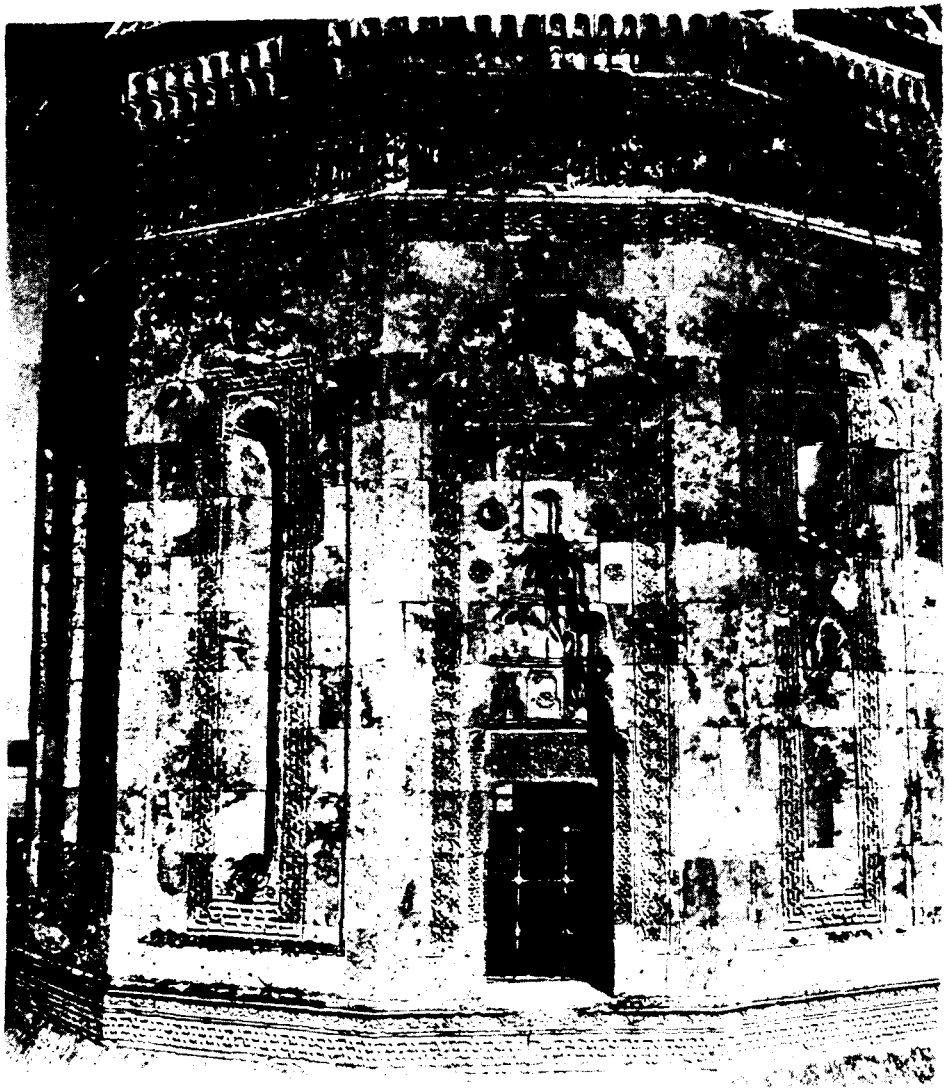
Resim : 26

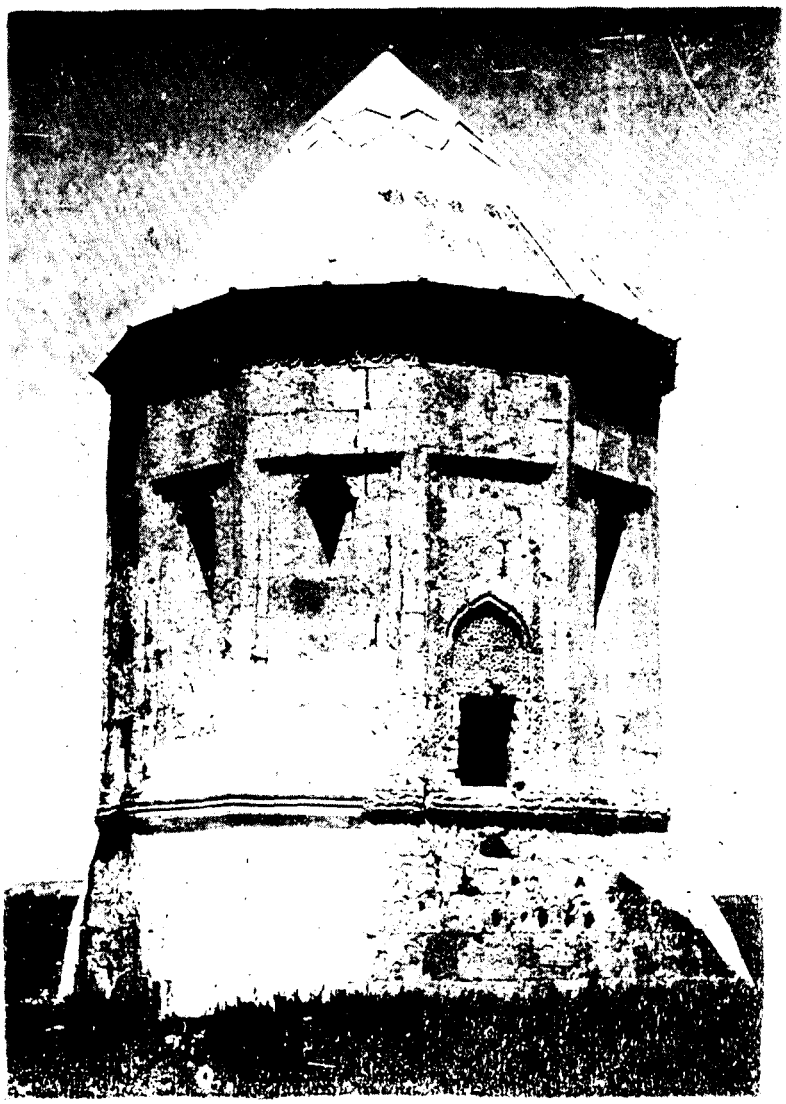
Resim : 27

Resim : 24

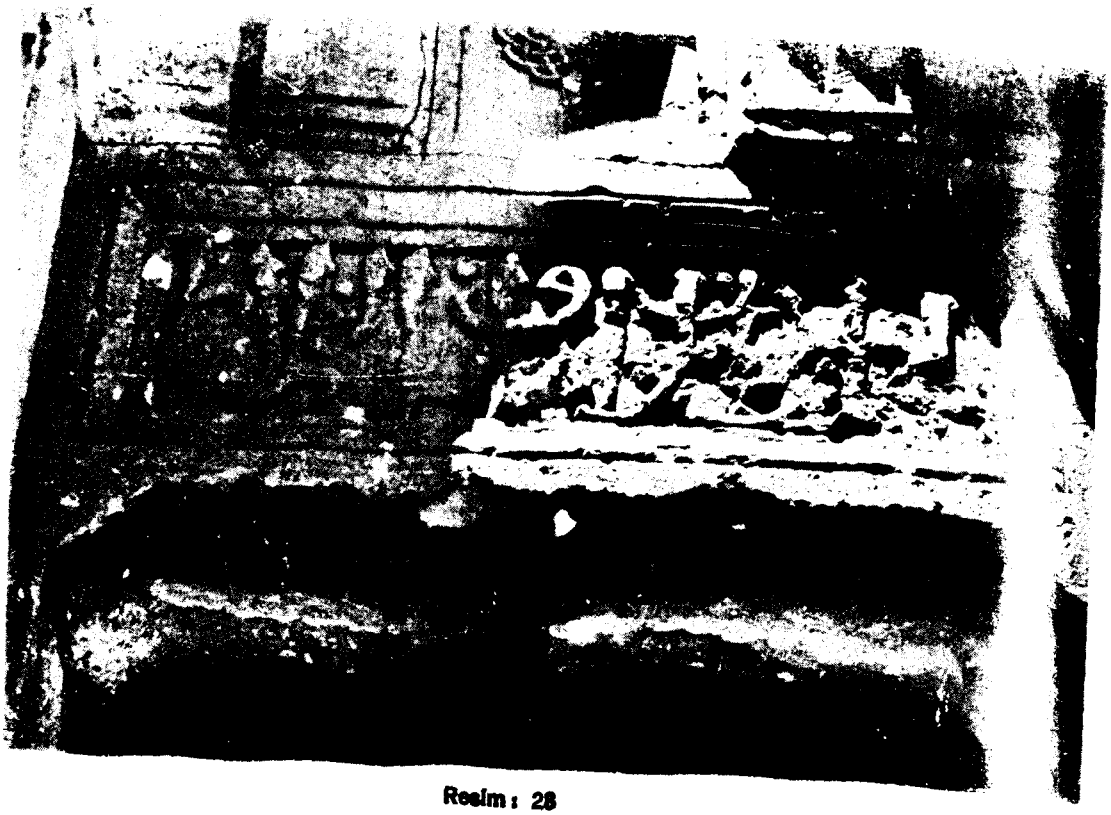
Resim : 25

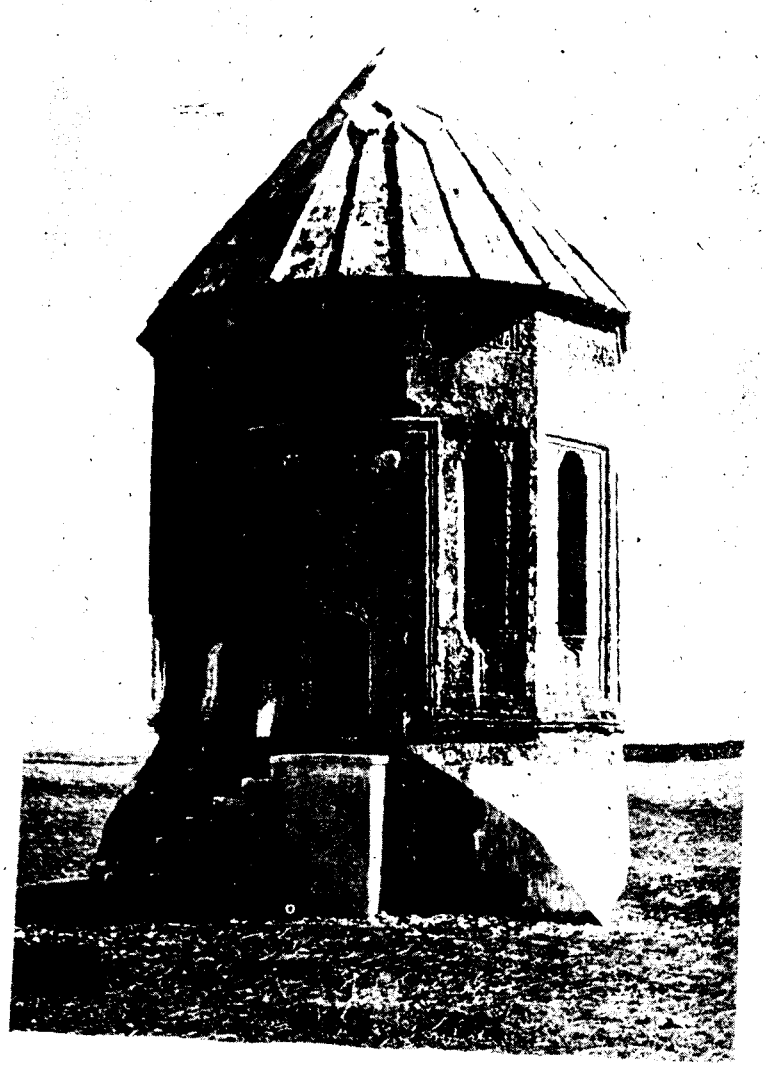
Resim : 30

Resim : 31

Resim : 28

Resim : 29

Resim : 34

Resim : 35

Resim: 32

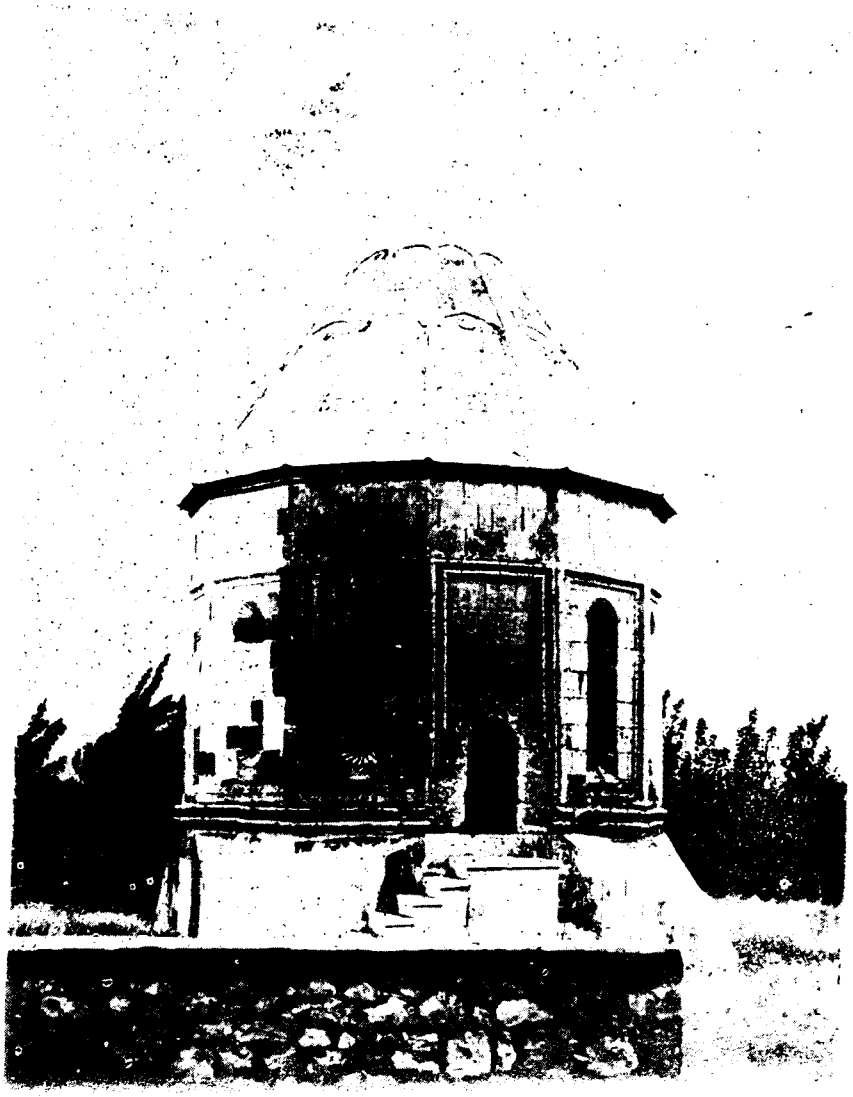
Resim : 33

Resim : 38

Resim : 39

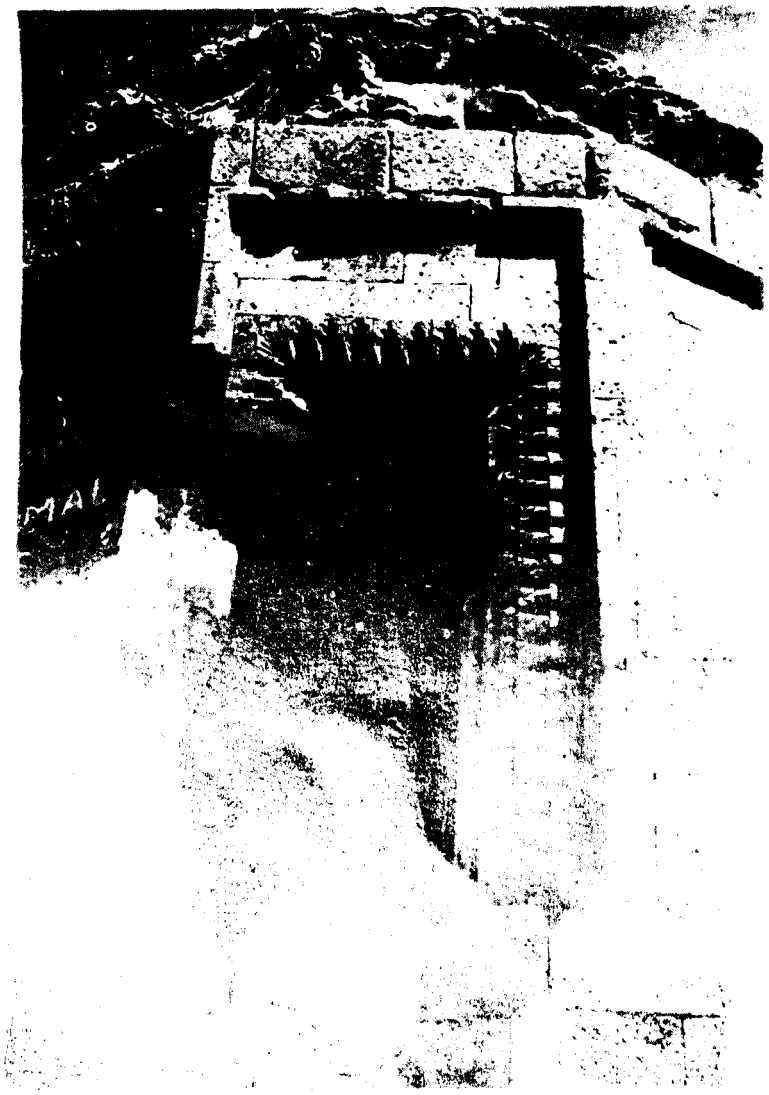
Resim : 36

Resim : 37

Resim : 42

Resim : 43

ÜNAL

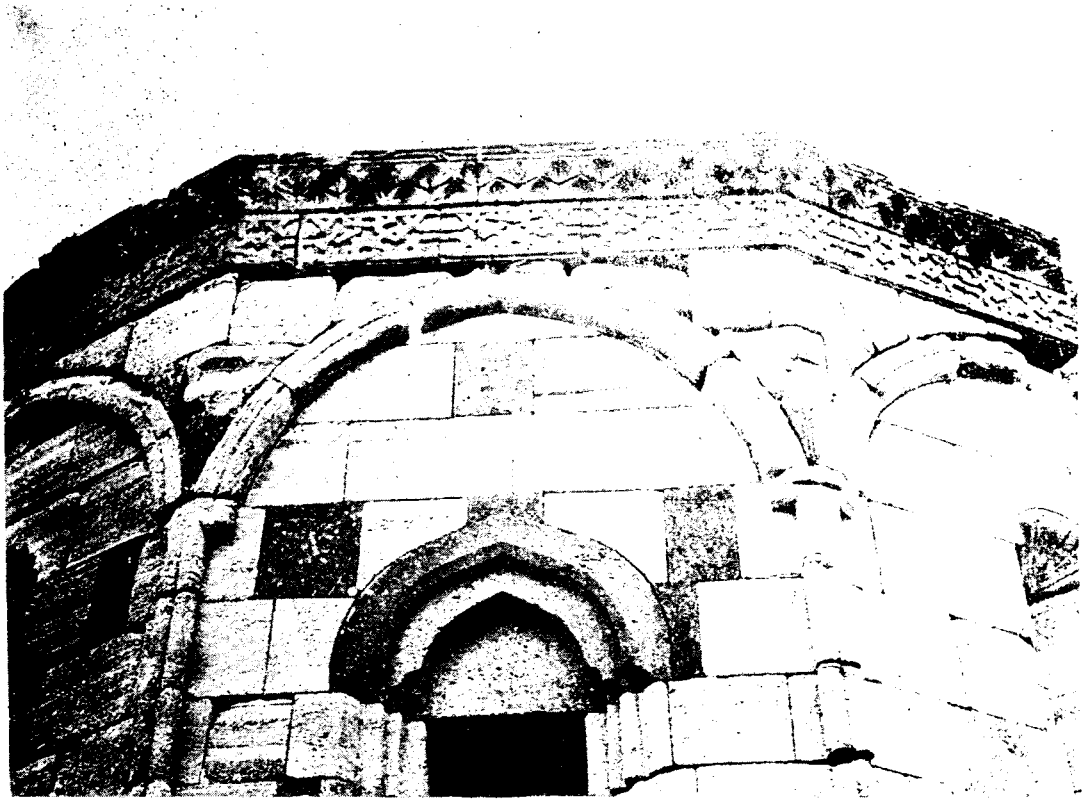
Resim : 40

Resim : 41

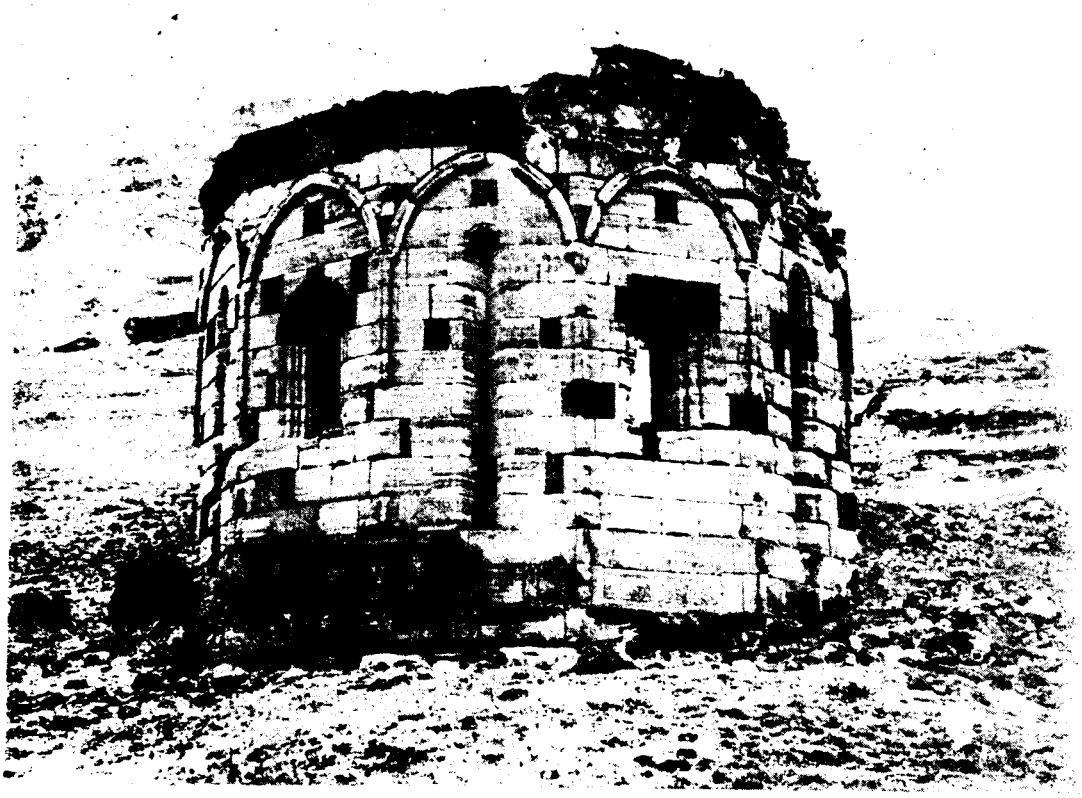
Resim : 46

Resim : 47

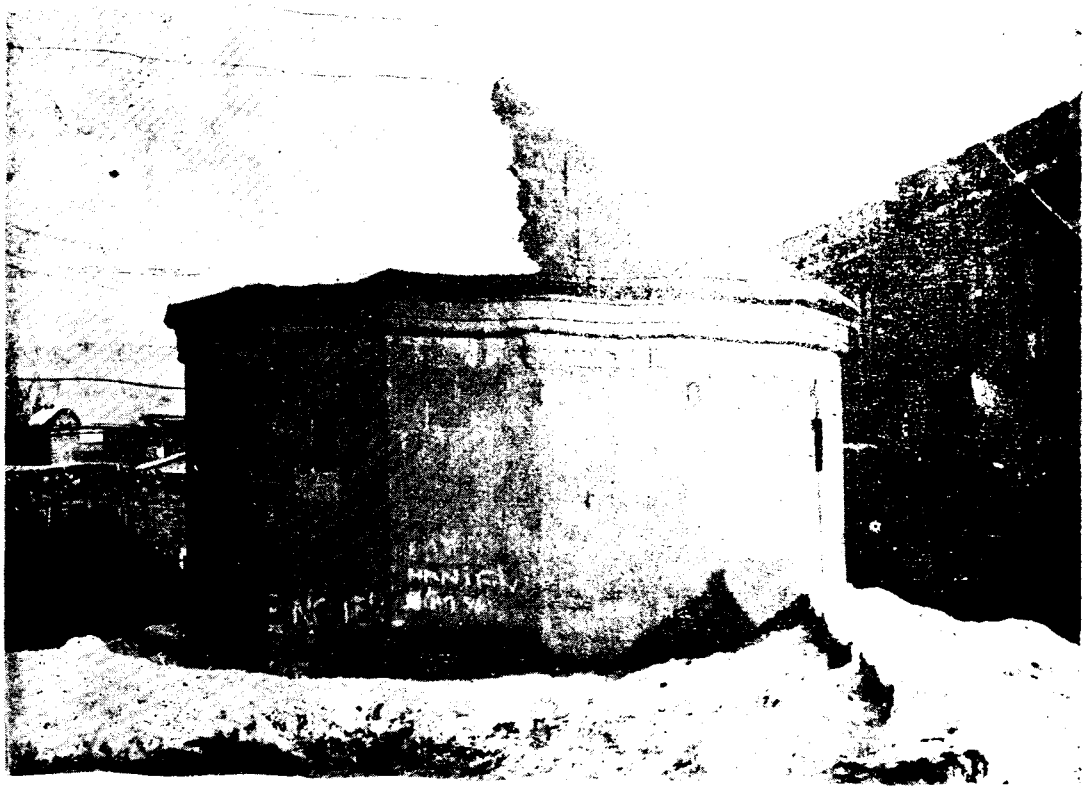
Resim : 44

Resim : 45

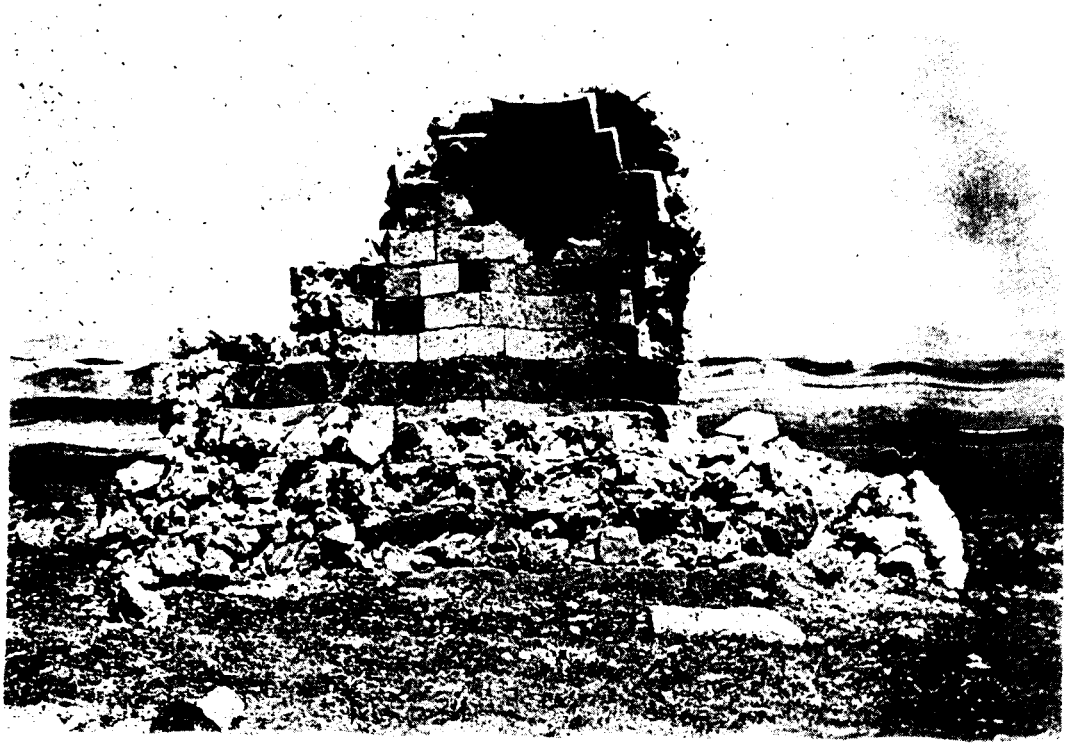
Resim : 50

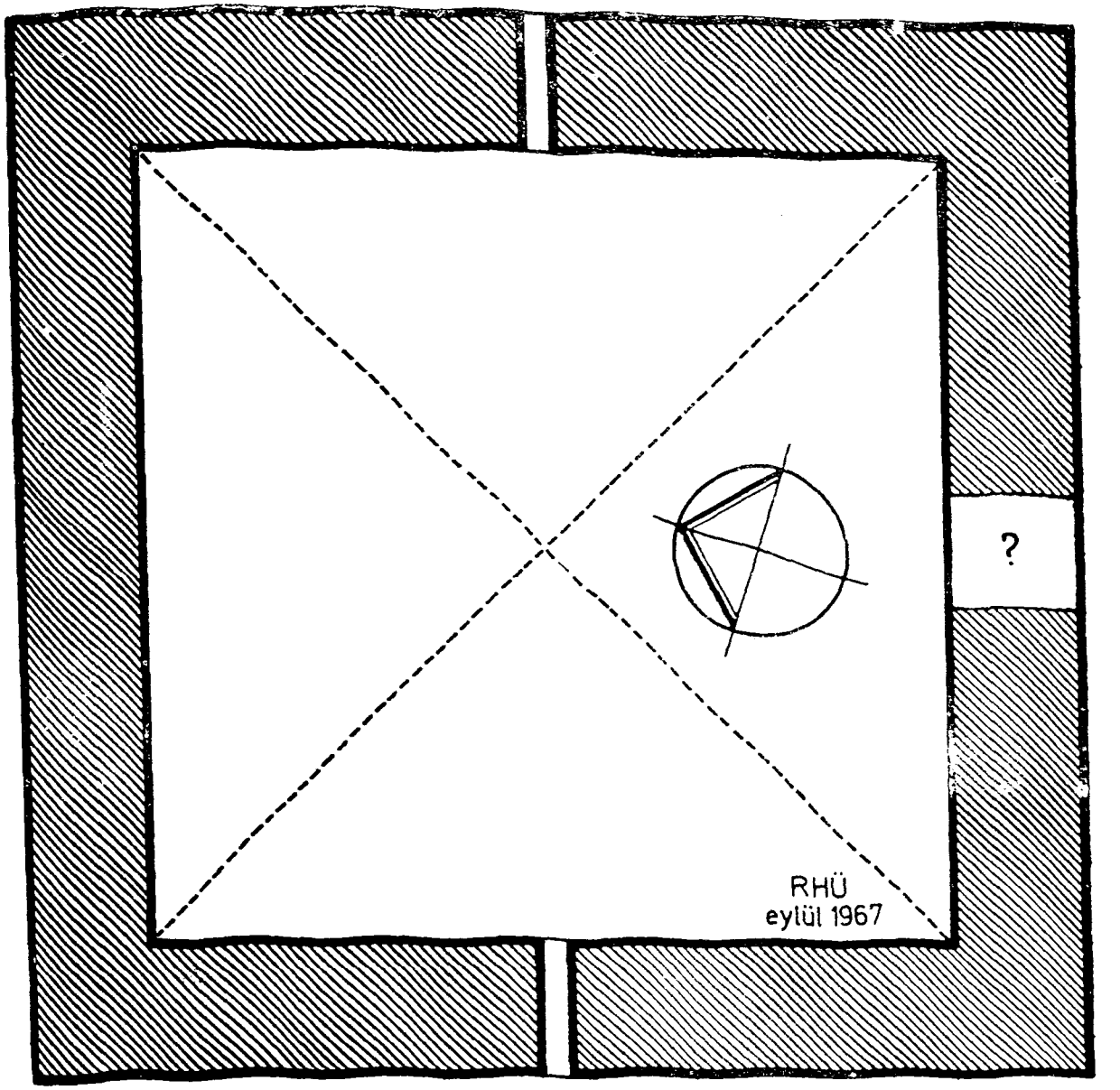
Resim : 51

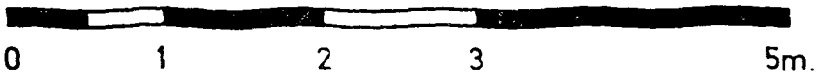

Resim : 48

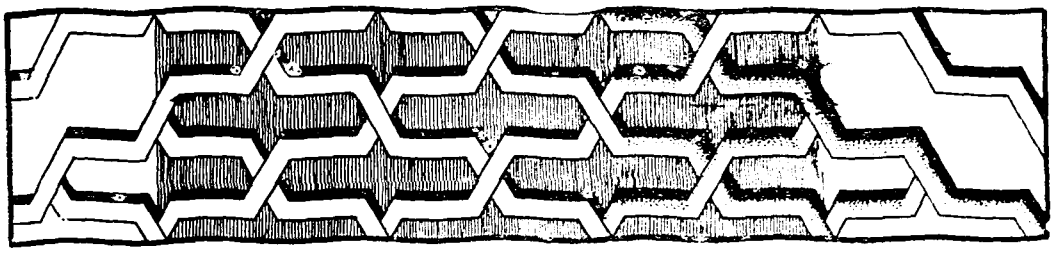

Resim : 49

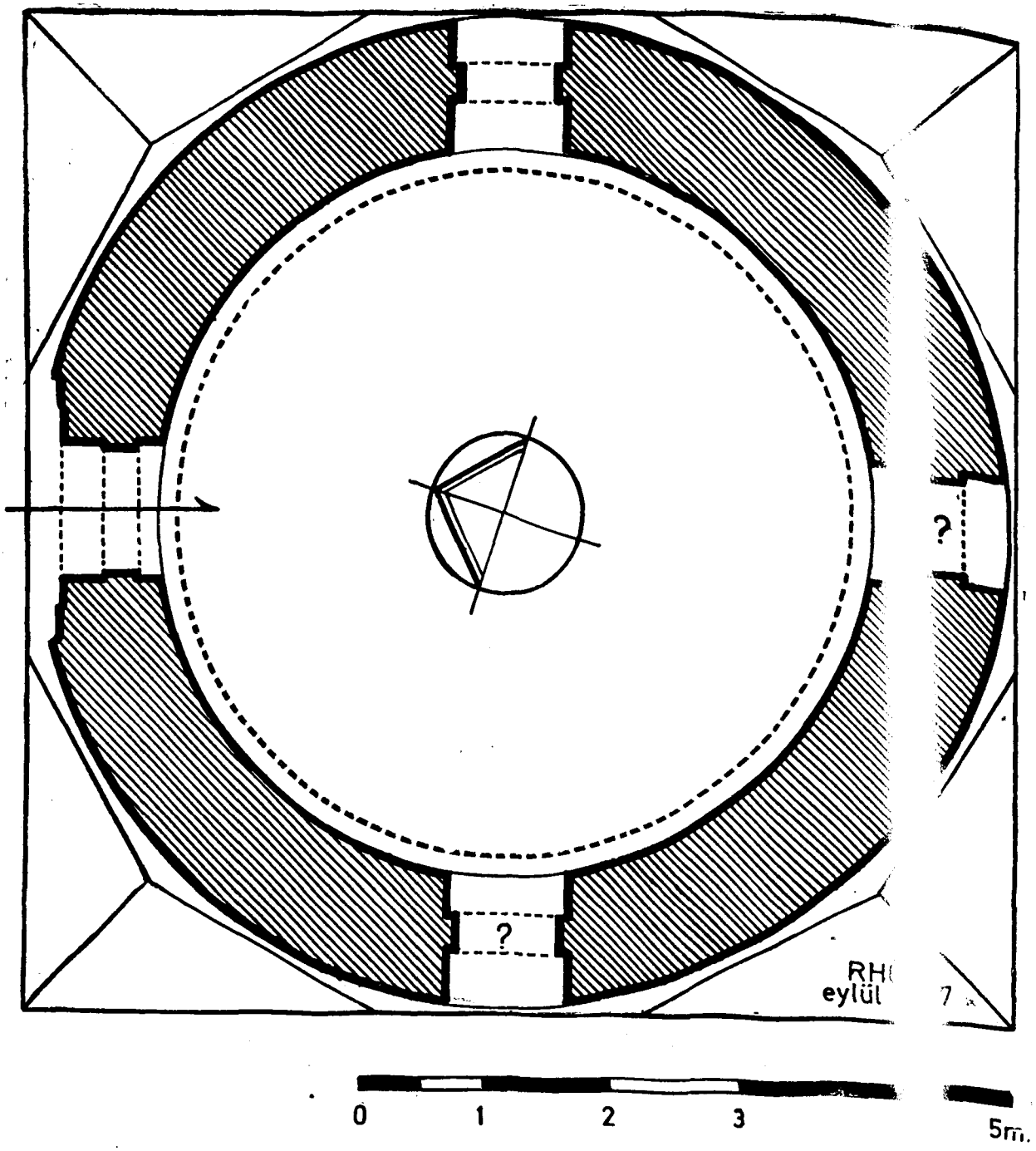

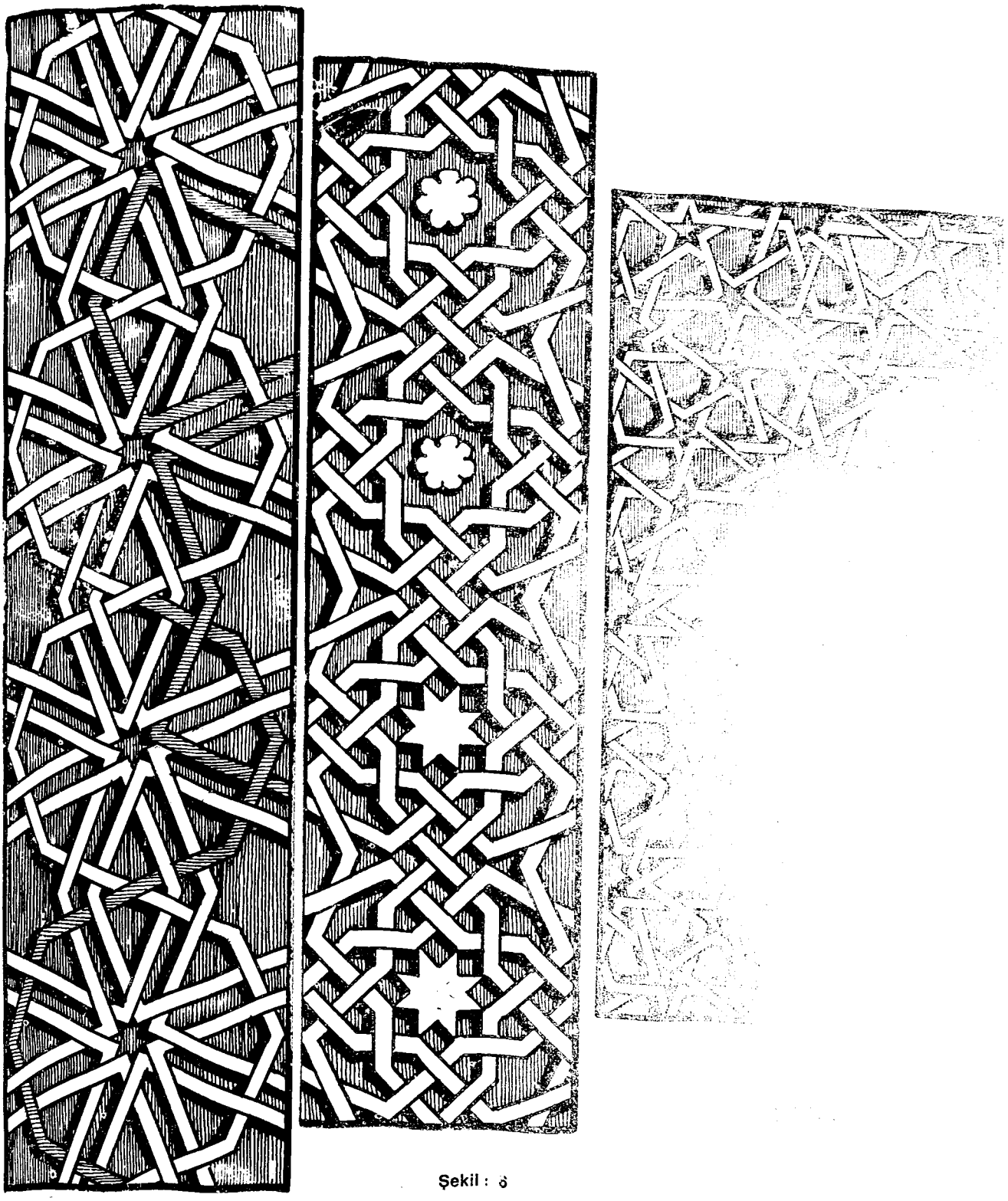
Şekil : 2

Şekil : 3

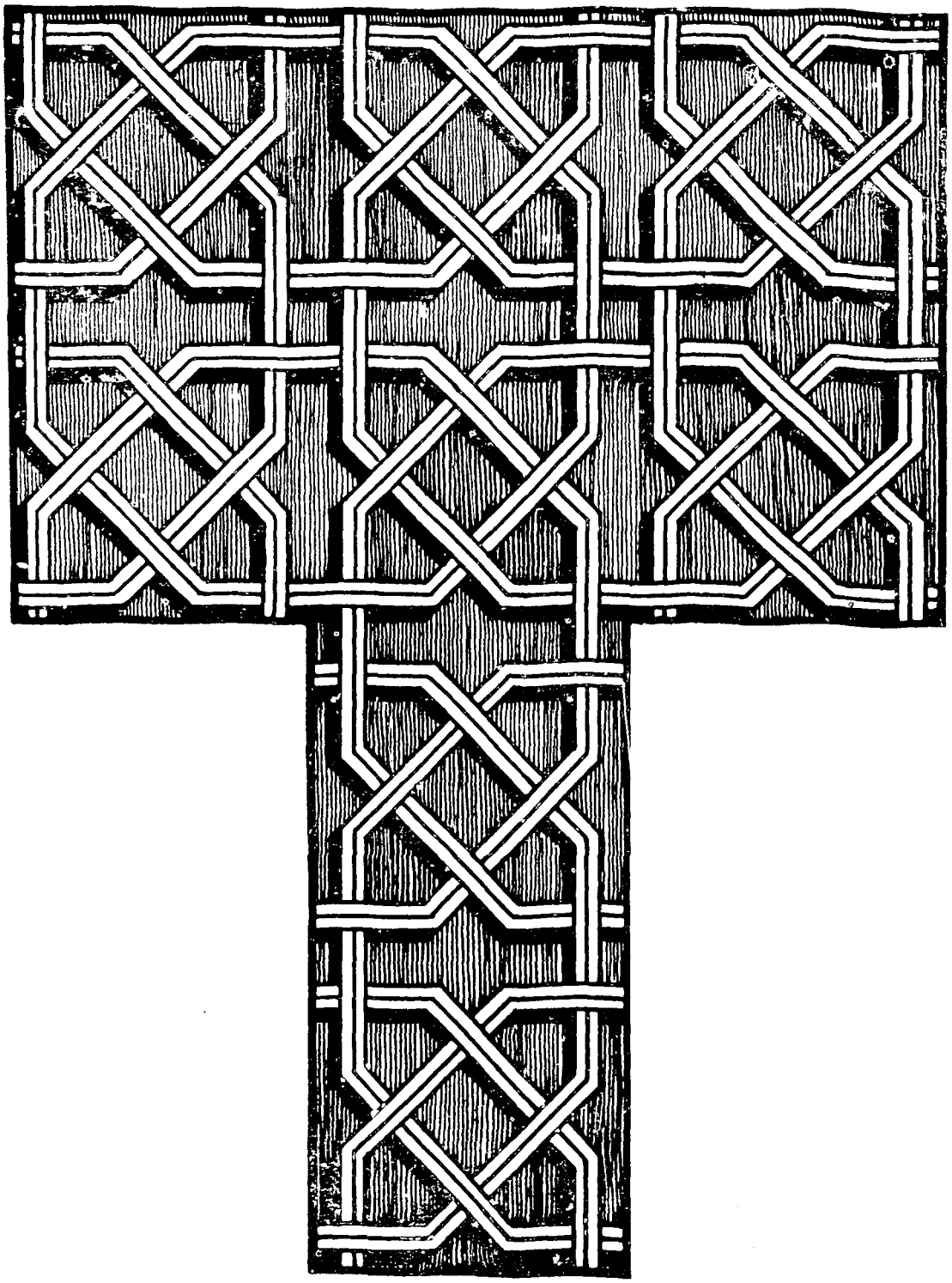

Şekil : 1

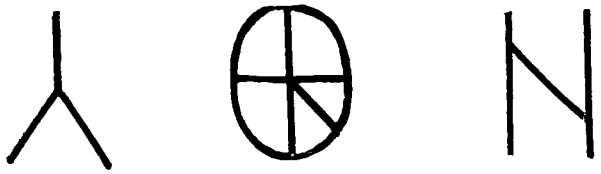

Şekil : 6

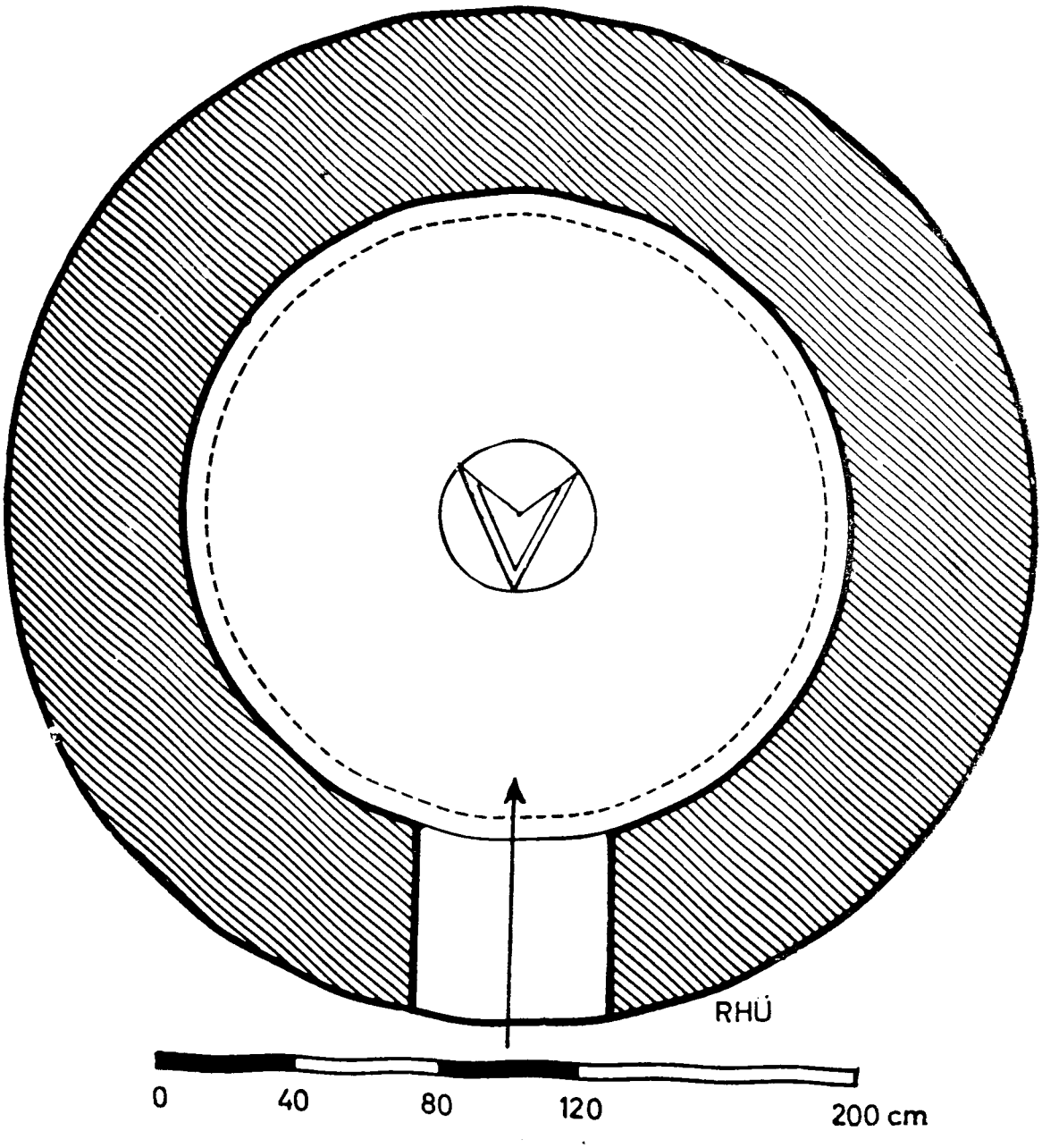
Şekil : 5

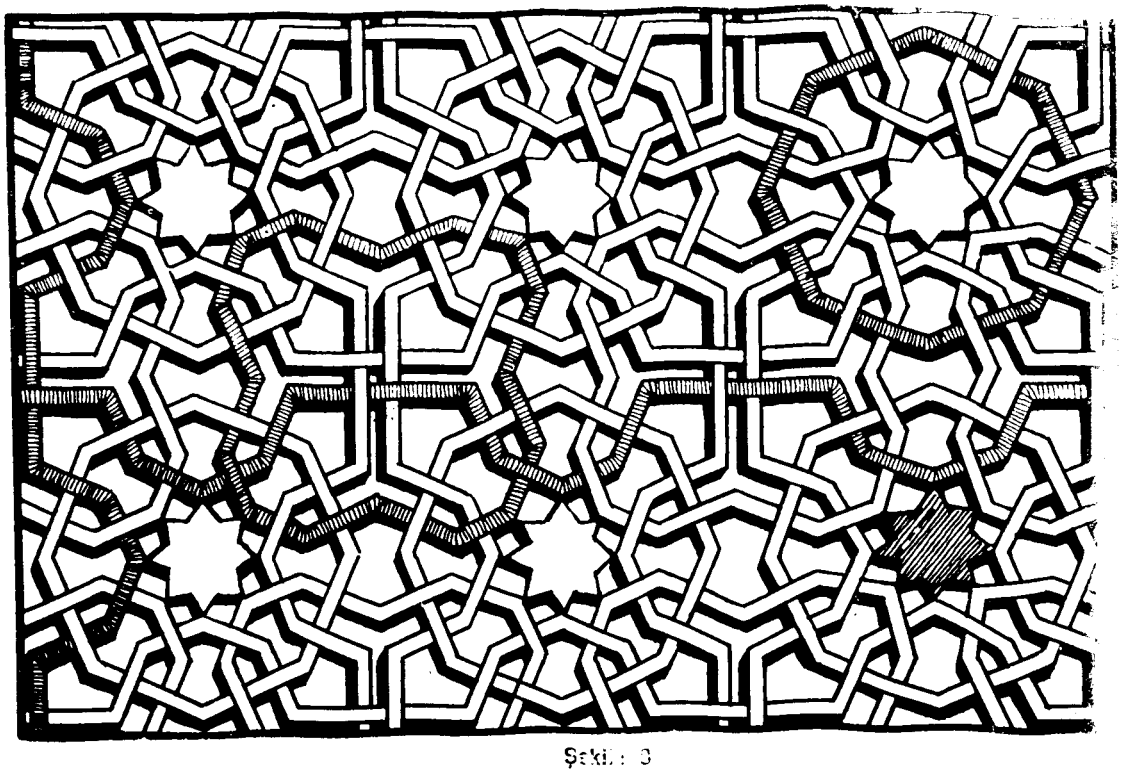
Şekil : 4

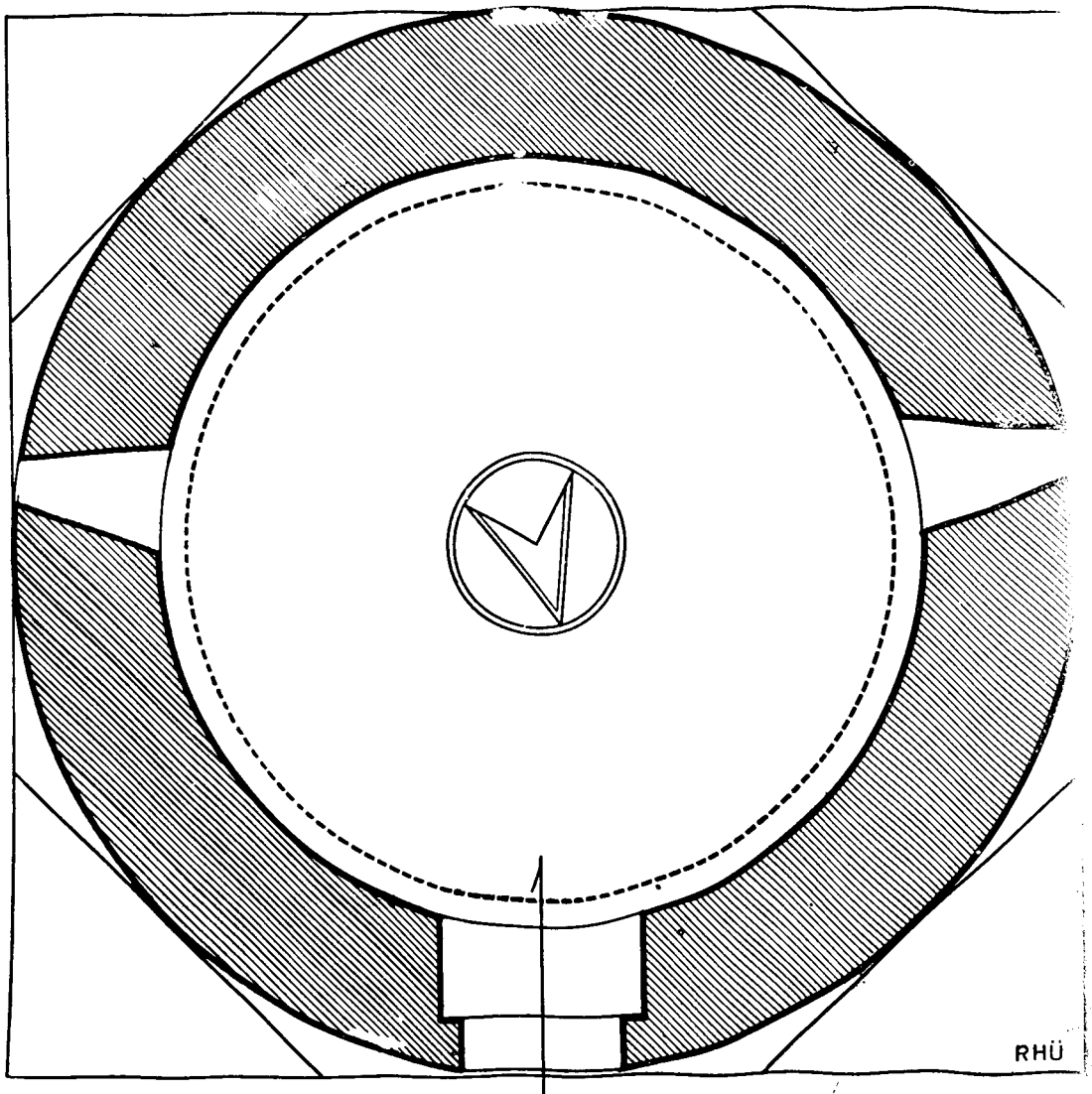
Şekil : 10

Şekil : 11

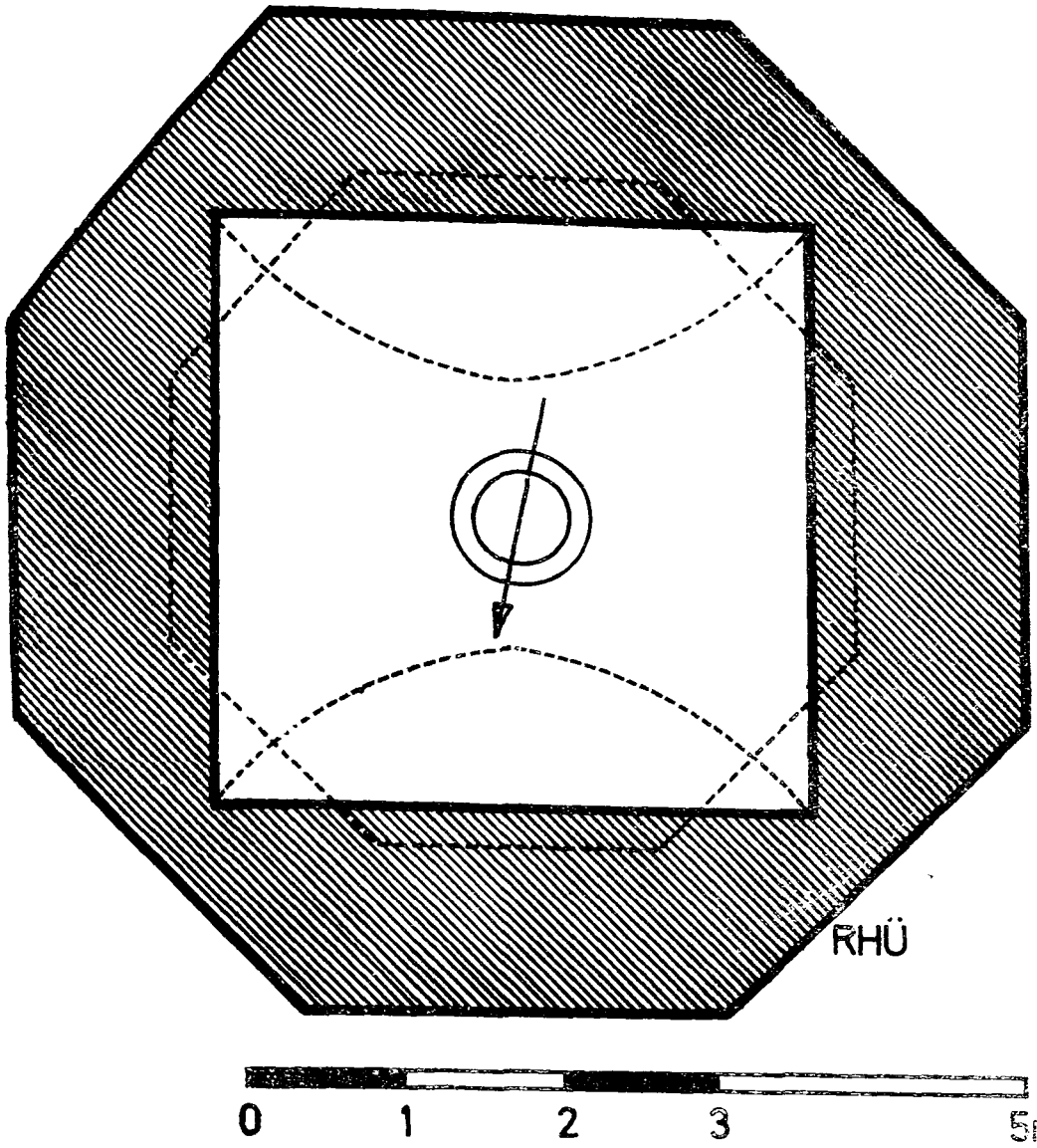

Şekil : 8

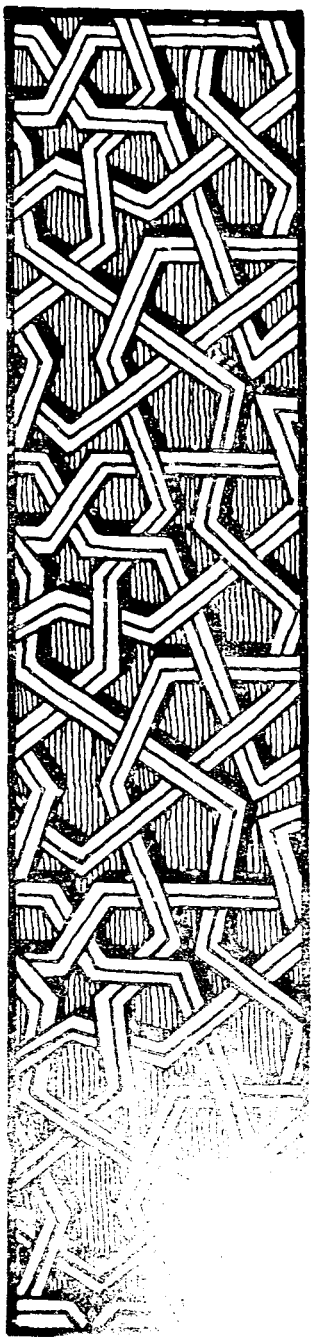

Şekil : 9

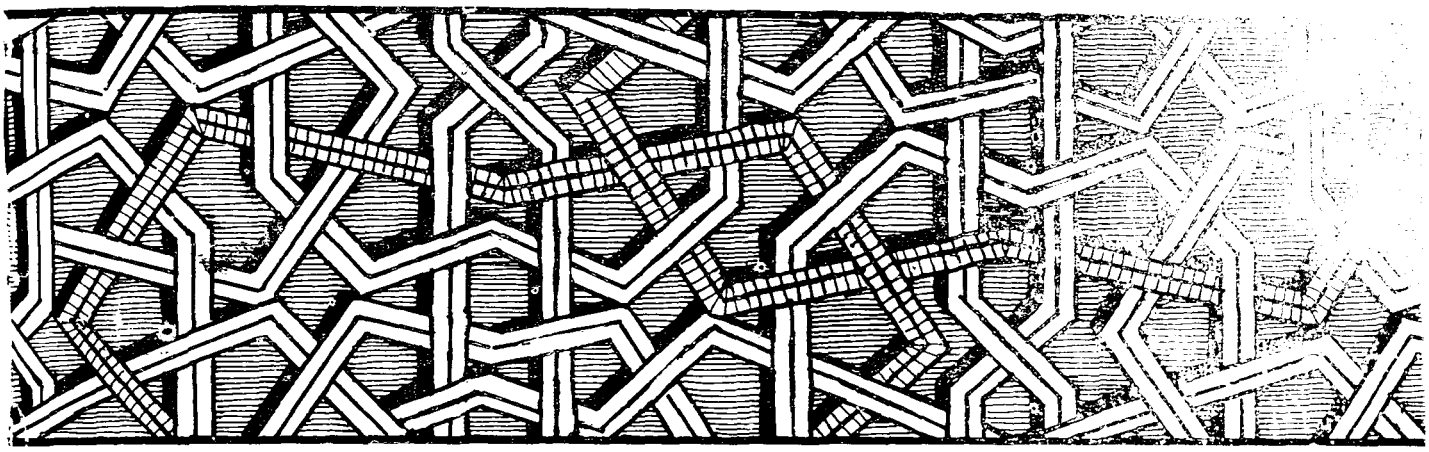
Anonim Künbet

Şekil: 14

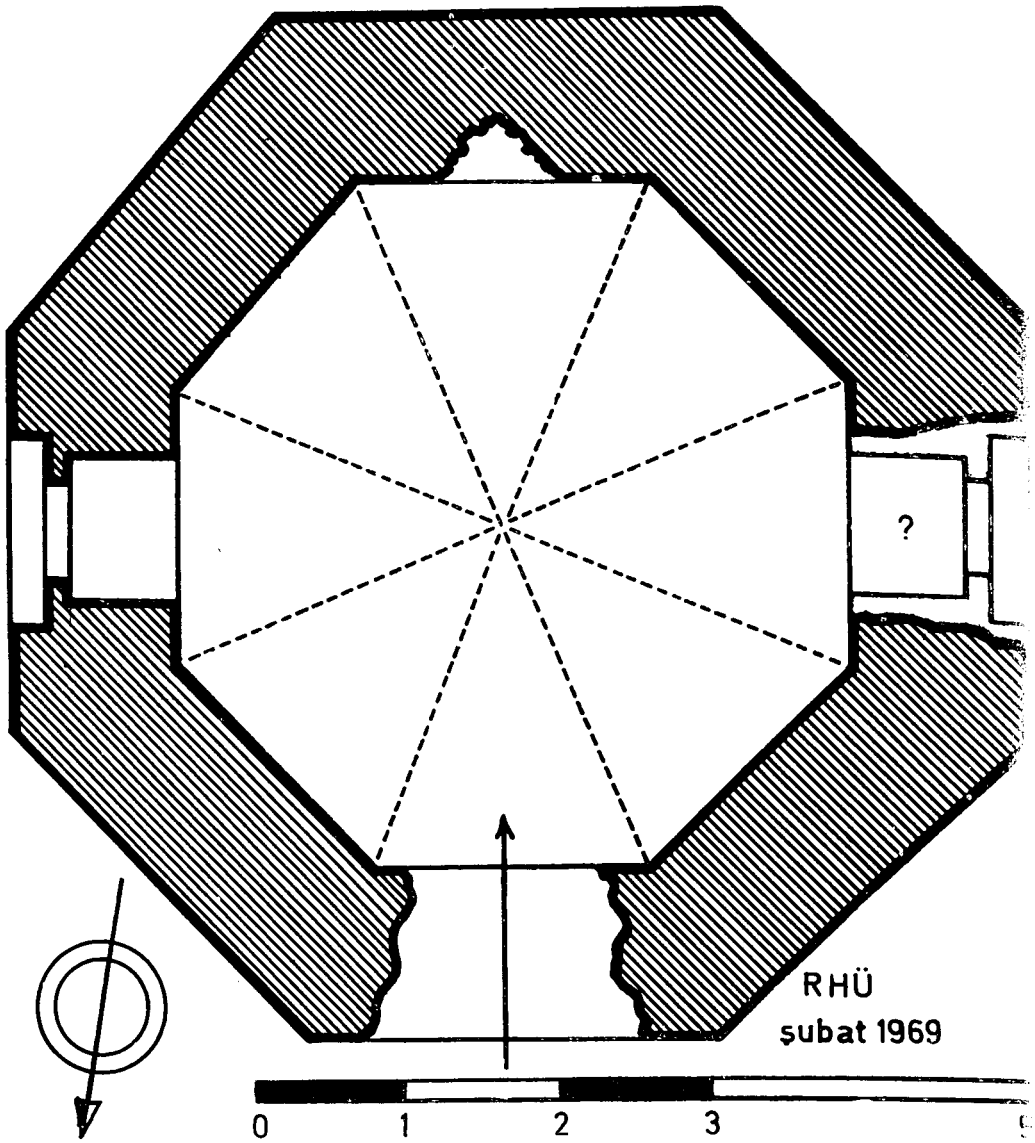

Şekil : 15

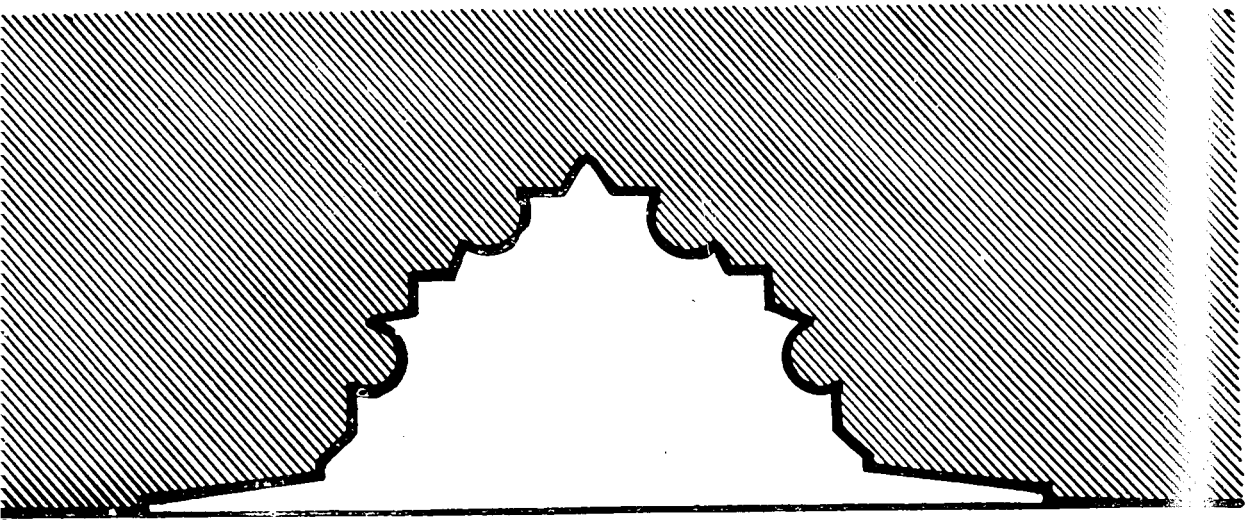
Şekil : 16

Anonim Künbet

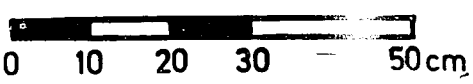

onim Künbet

Şekil : 12

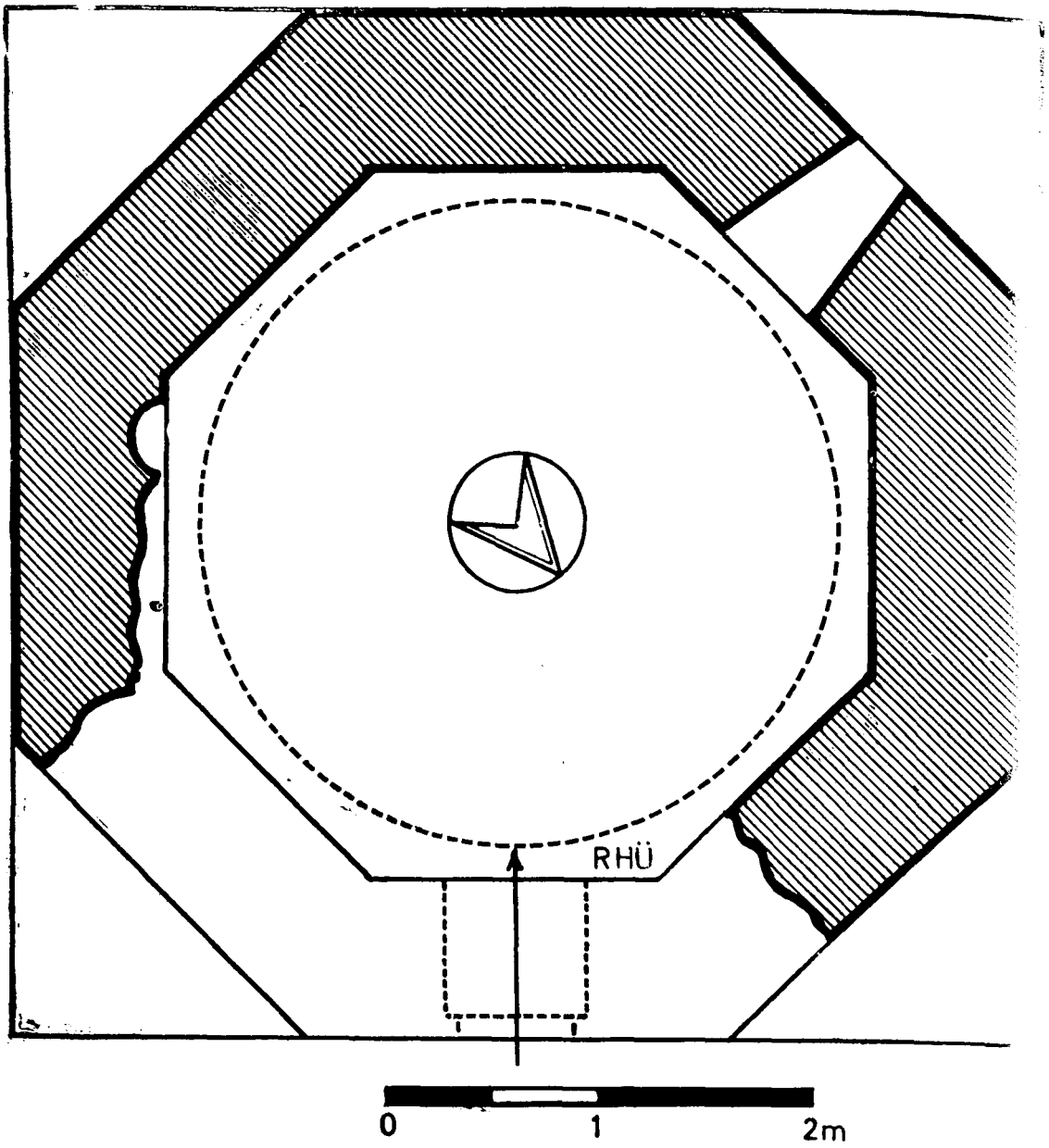
Şekil : 13

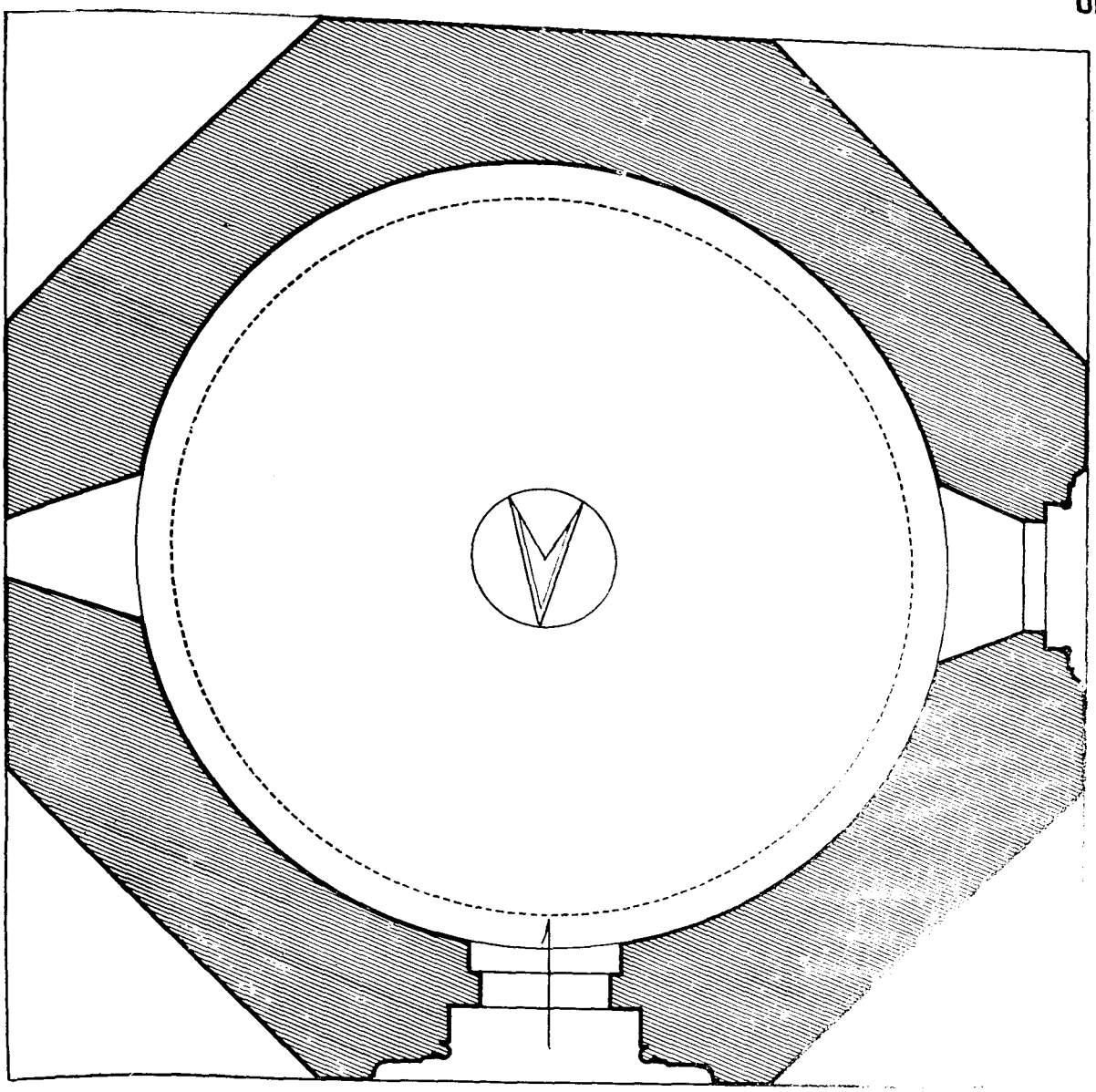
Şekil : 18

Şekil : 19

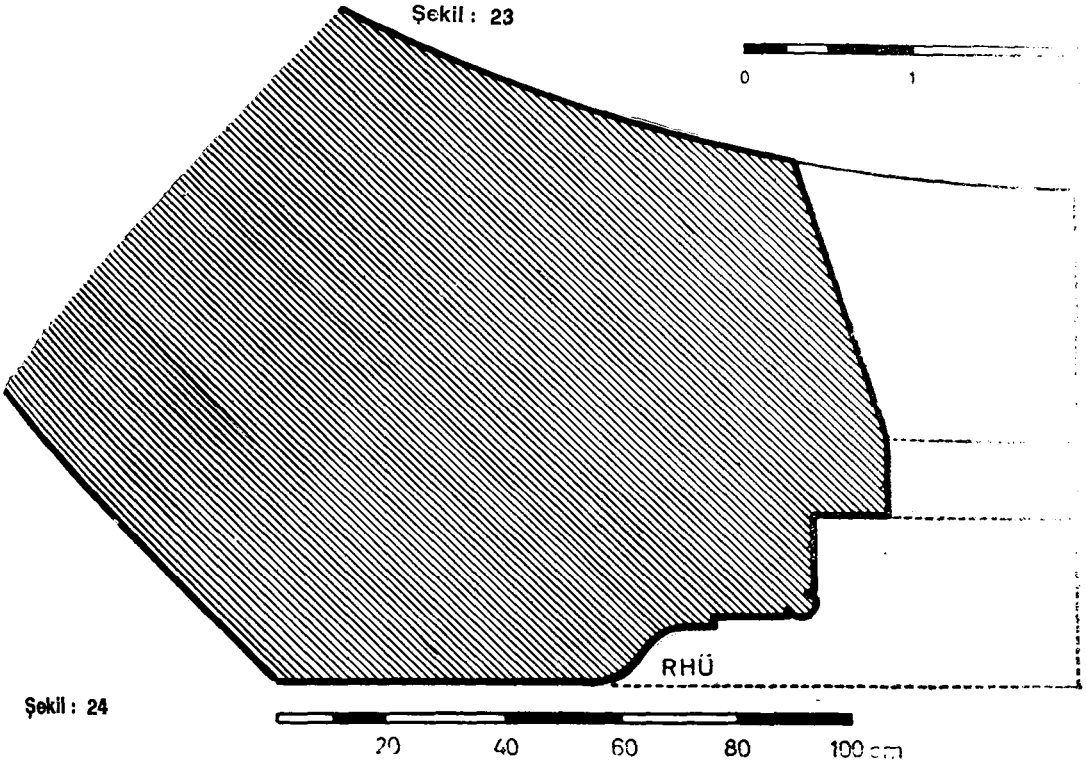
Şekil: 20

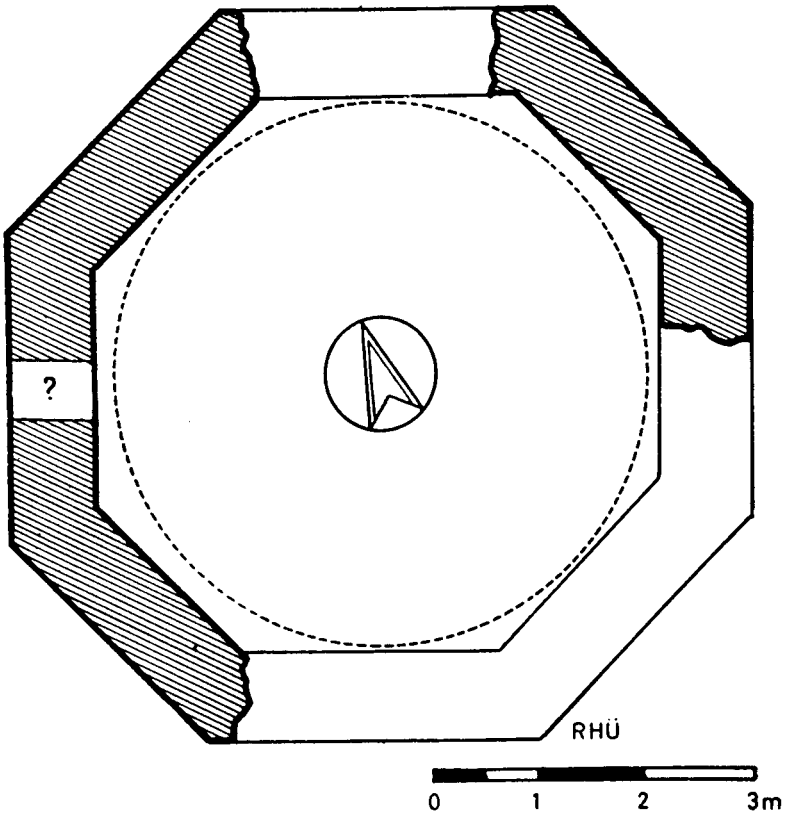
Şekil : 17

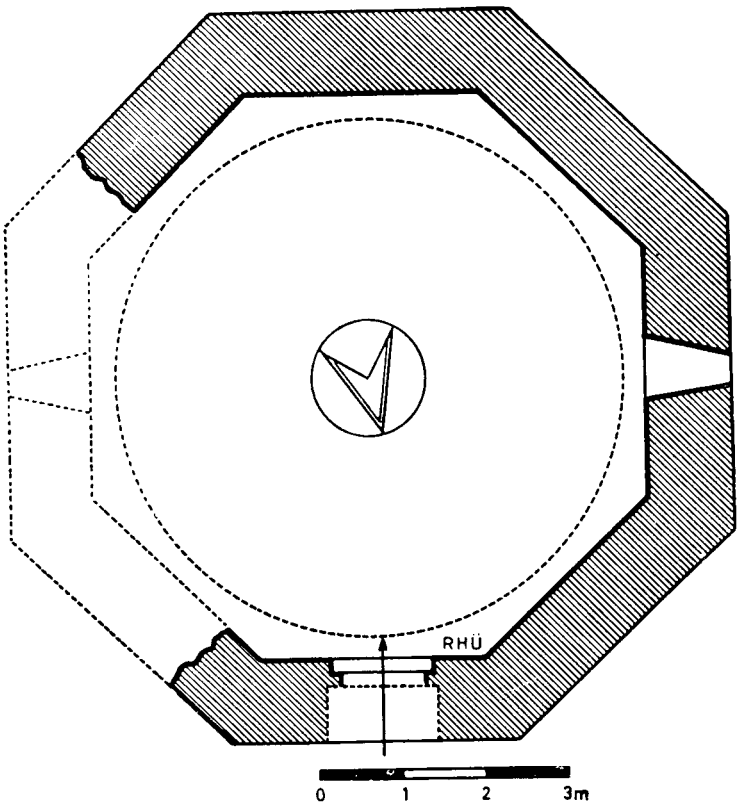
Şekil : 23

Şekil : 24

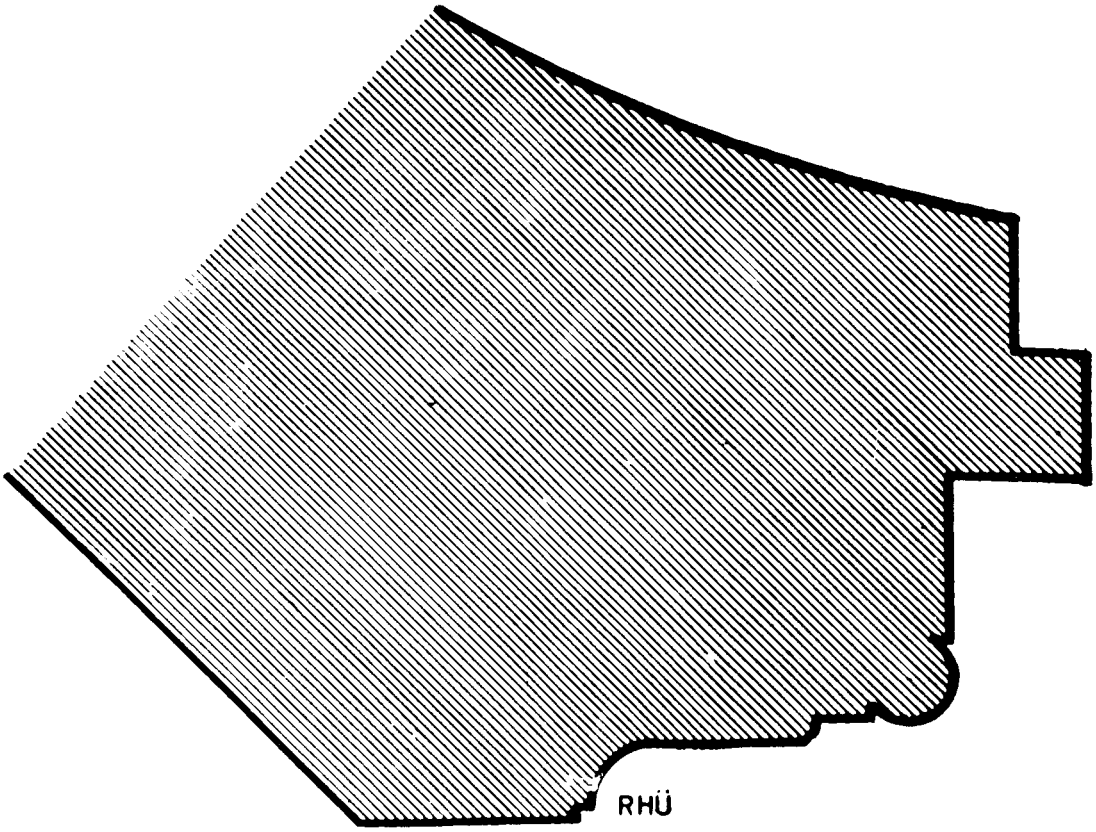

Şekil : 21

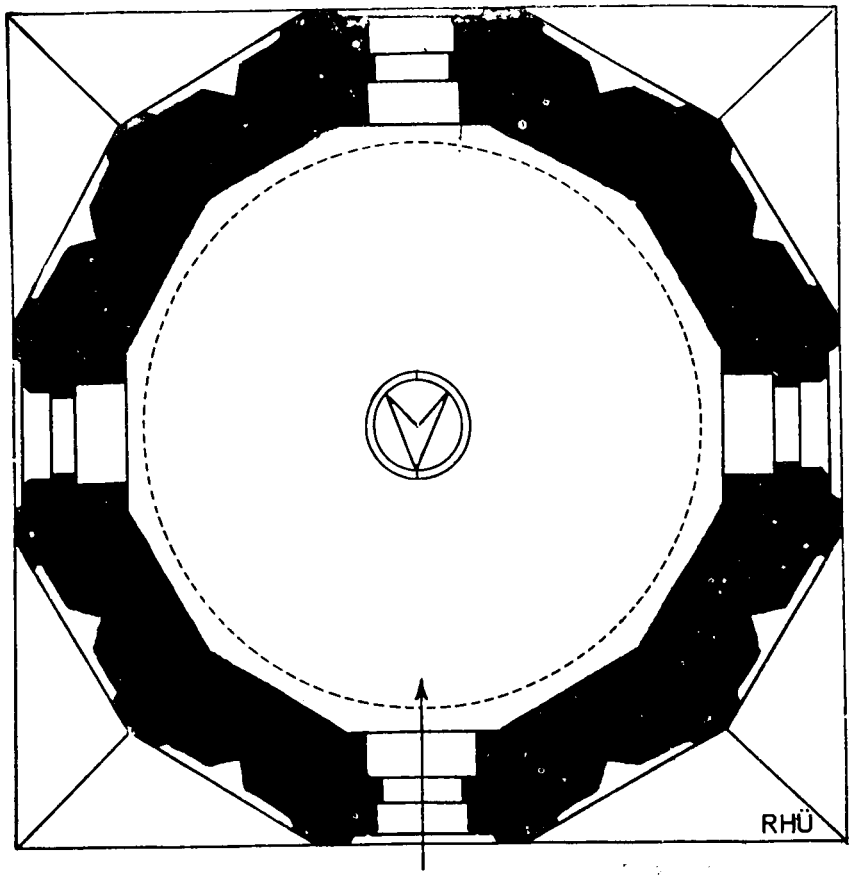

Şekil : 22

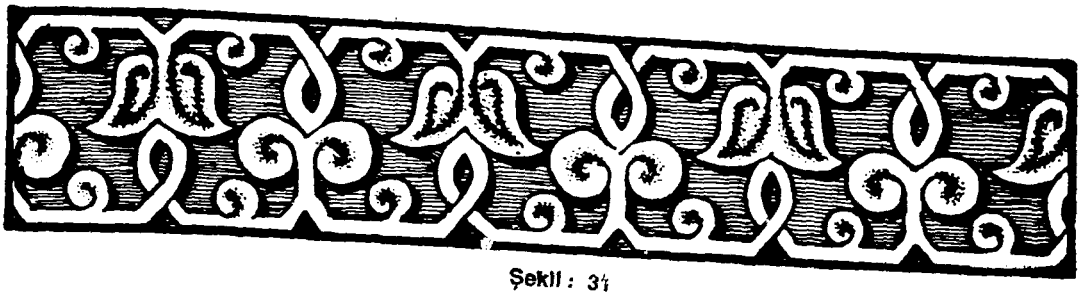
Şekil : 28

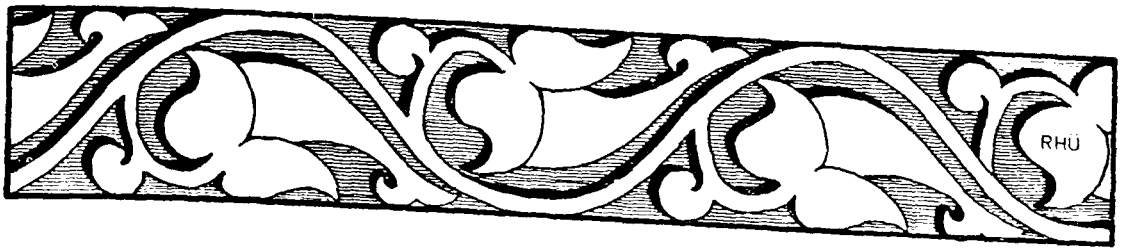
Şekil : 25

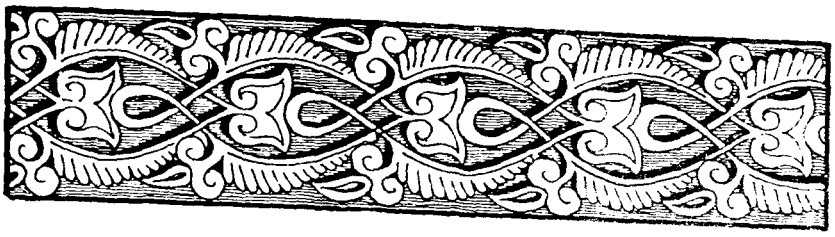
Şekil : 26

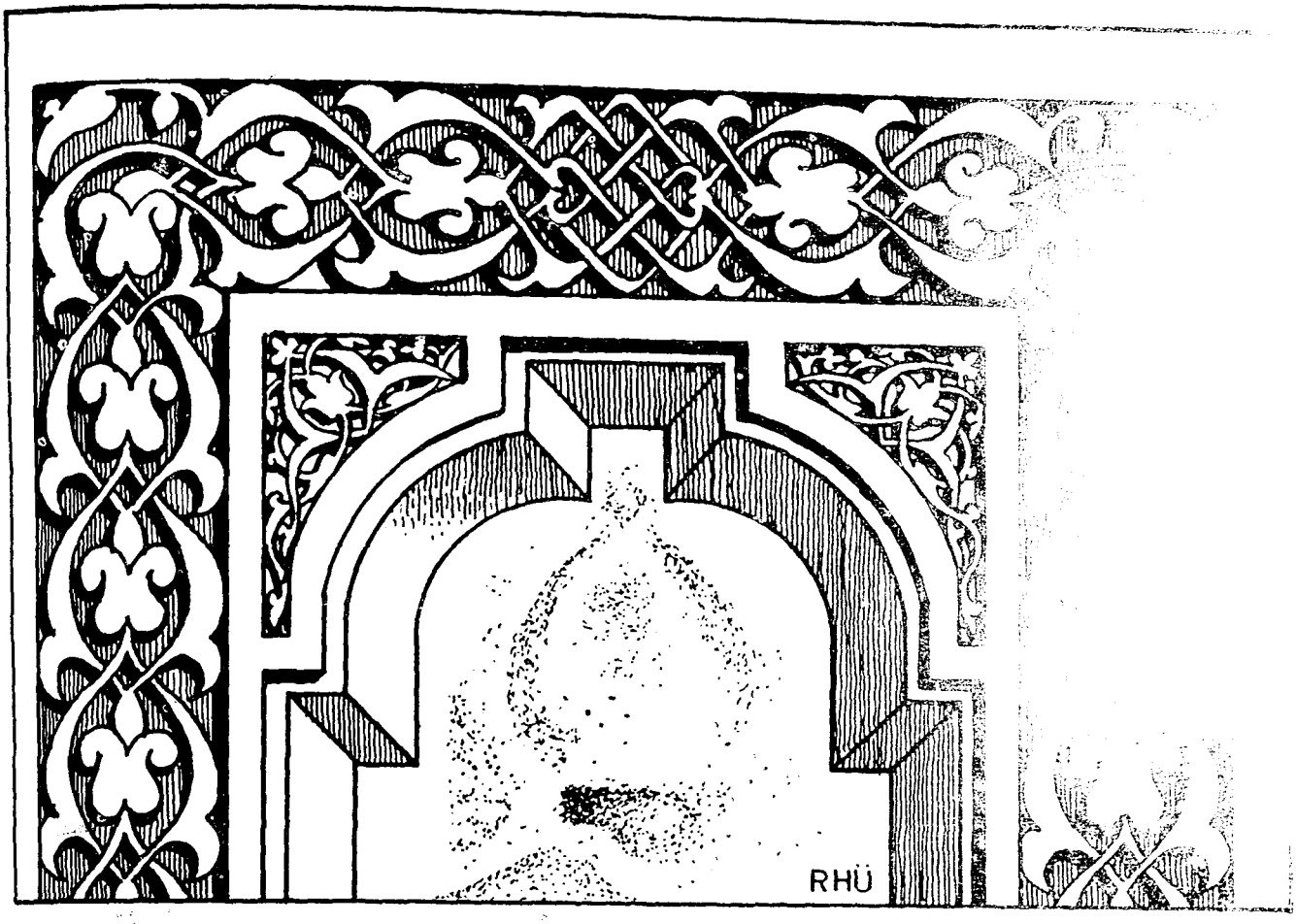
Şekil : 31

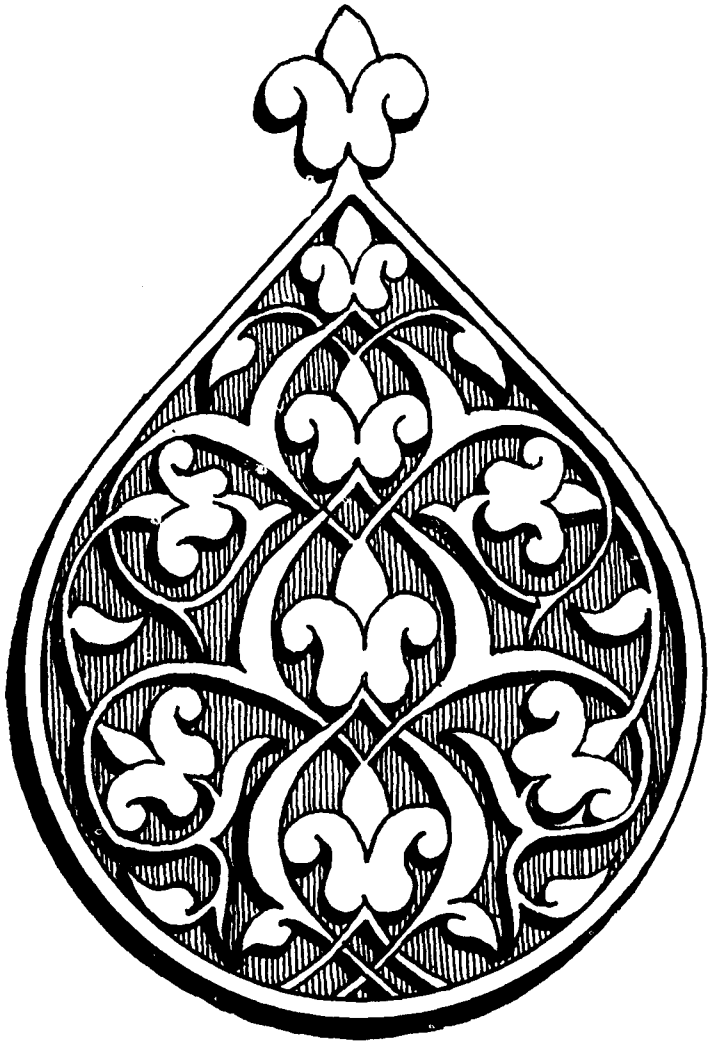
Şekil : 32

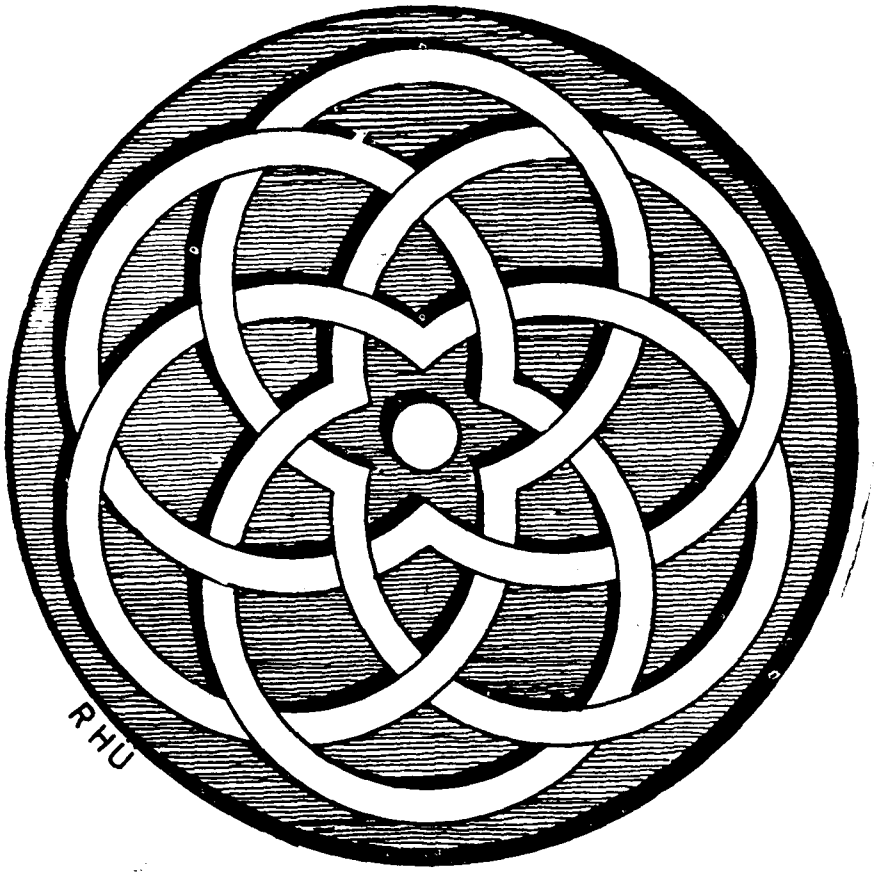
Şekil : 33

Şekil : 34

Şekil : 29

Şekil : 30

Şekil : 38

Şekil : 39

Şekil : 35

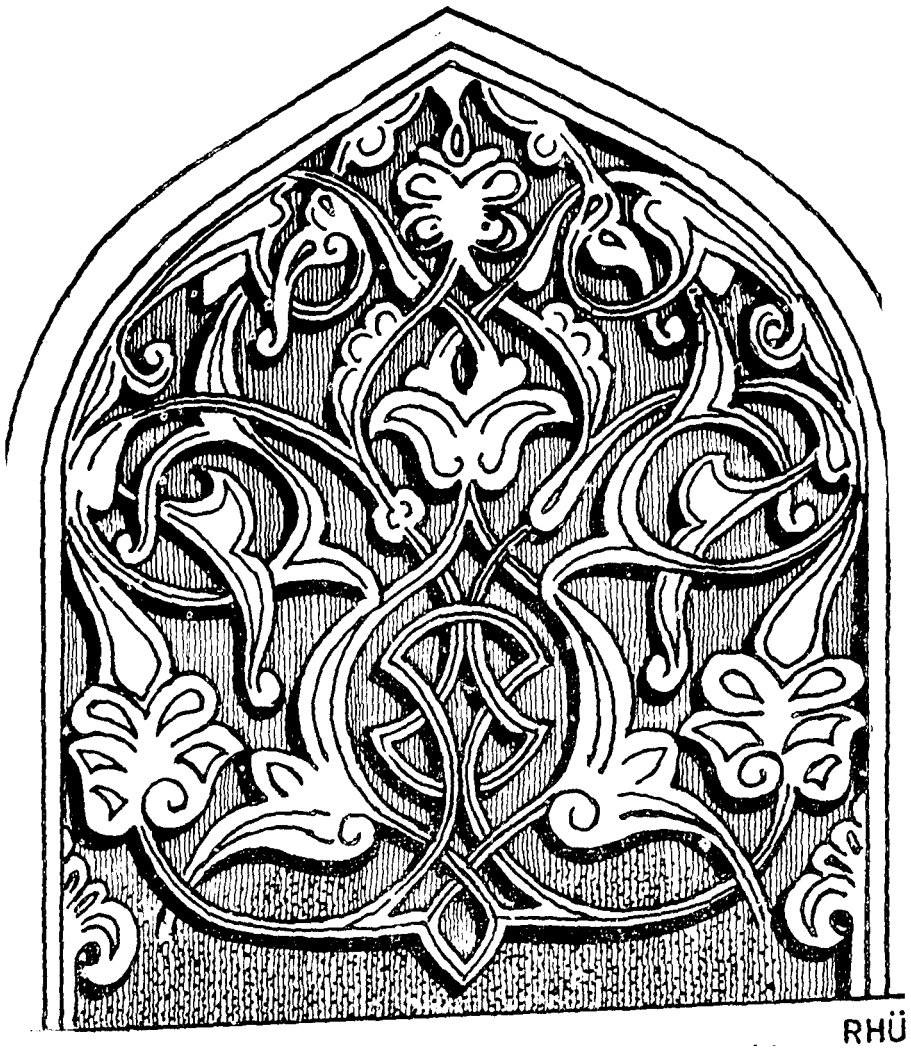
Şekil : 36

Şekil :

RHÜ

RHÜ

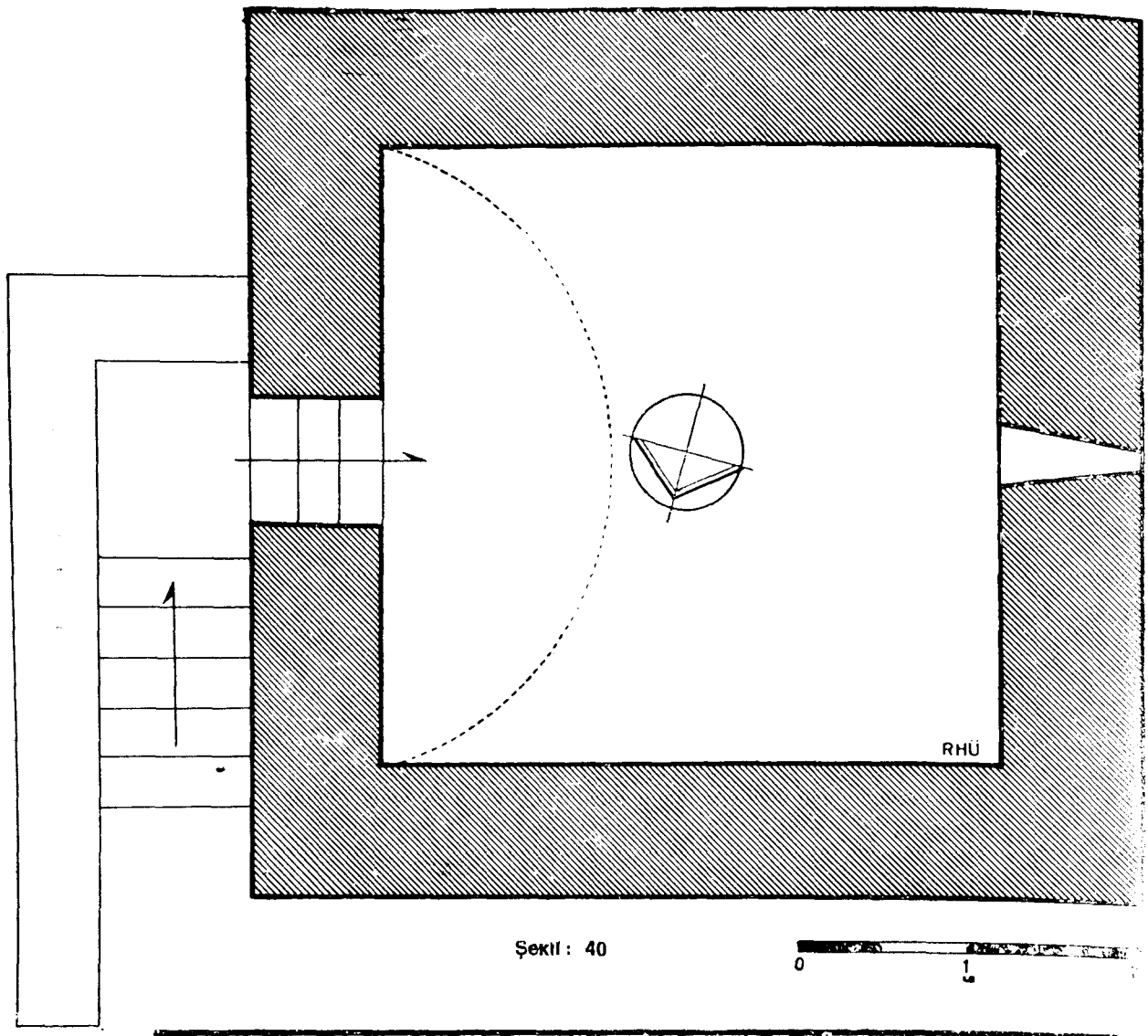

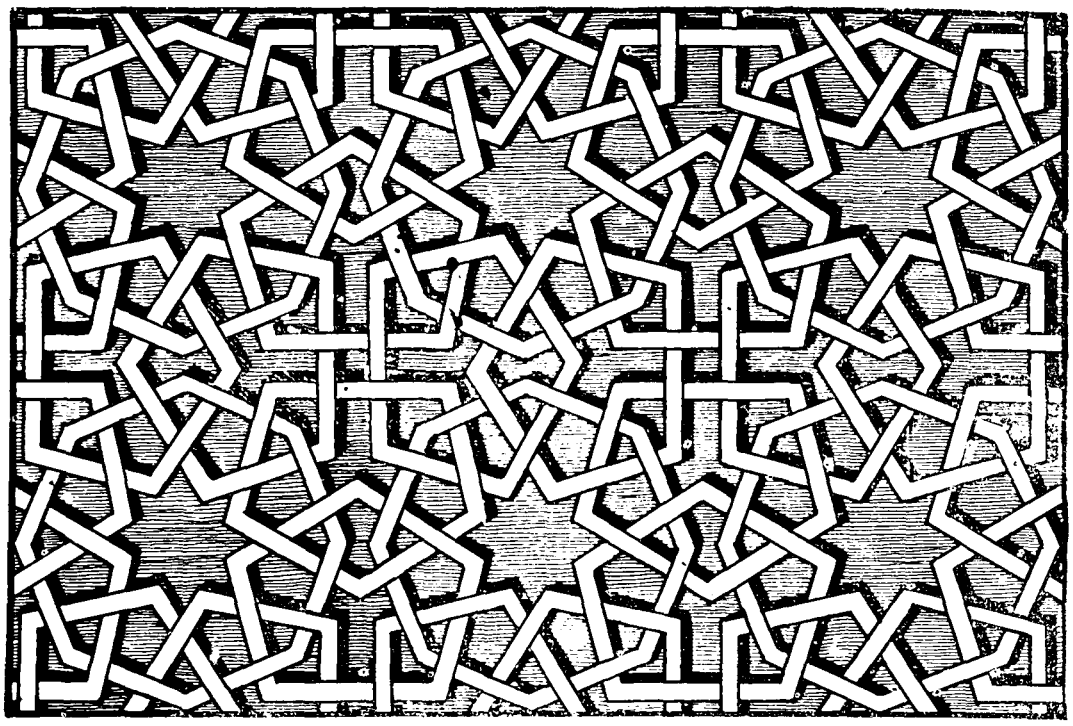
RHÜ

Şekil : 45

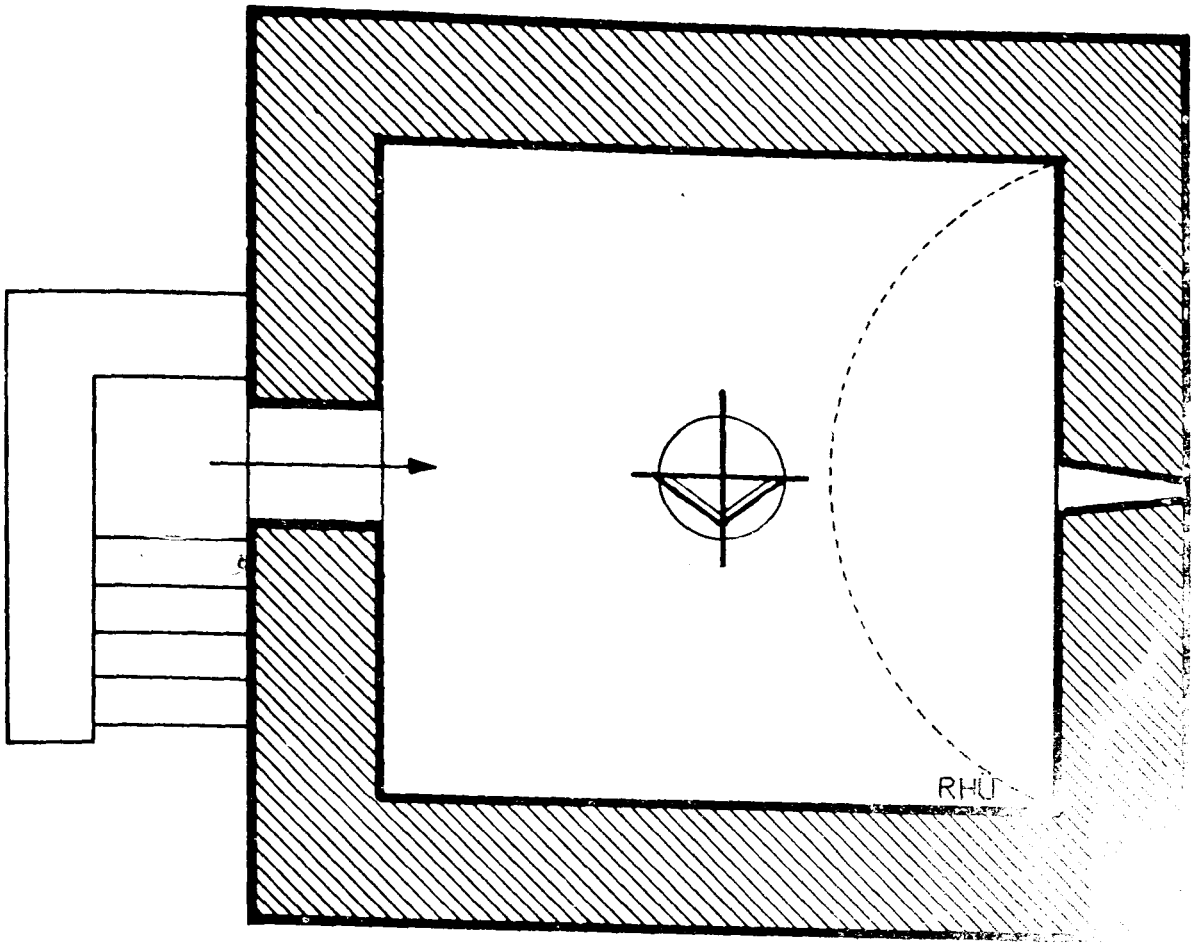
ÜNAL

Şekil : 40

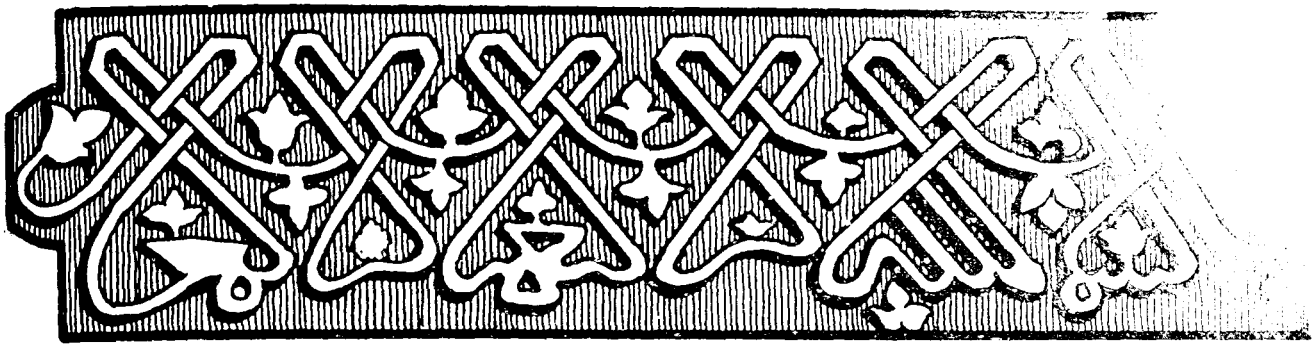

Şekil : 41

Şekil : 49

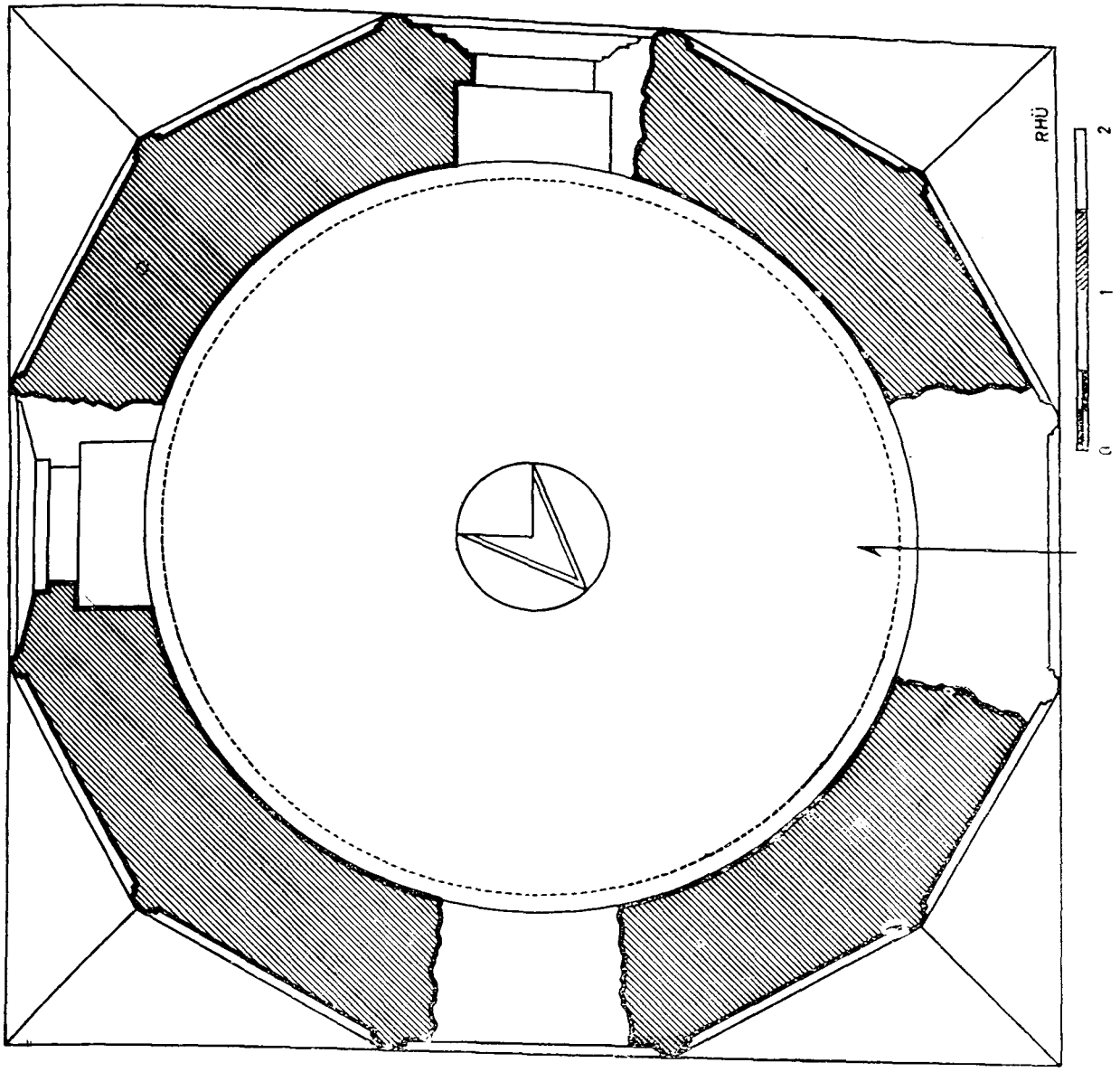

Şekil : 50

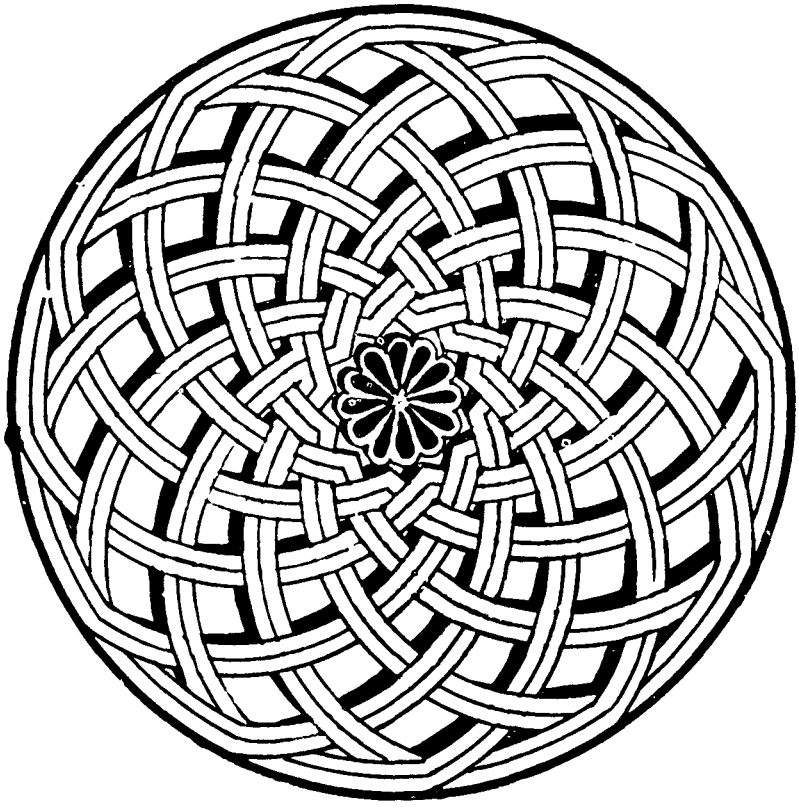
Şekil : 47

0 1

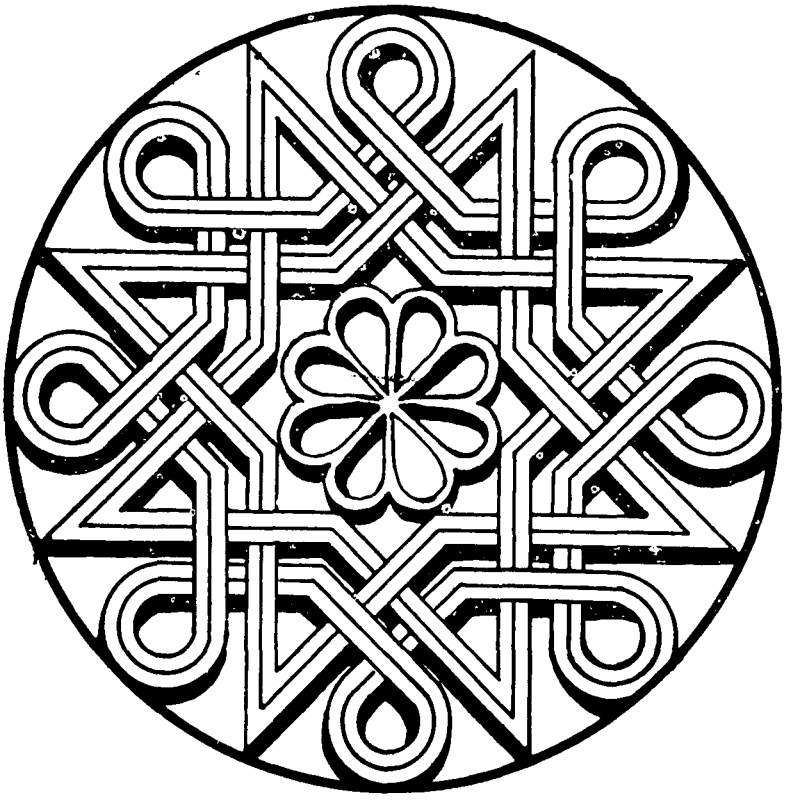
RHÜ

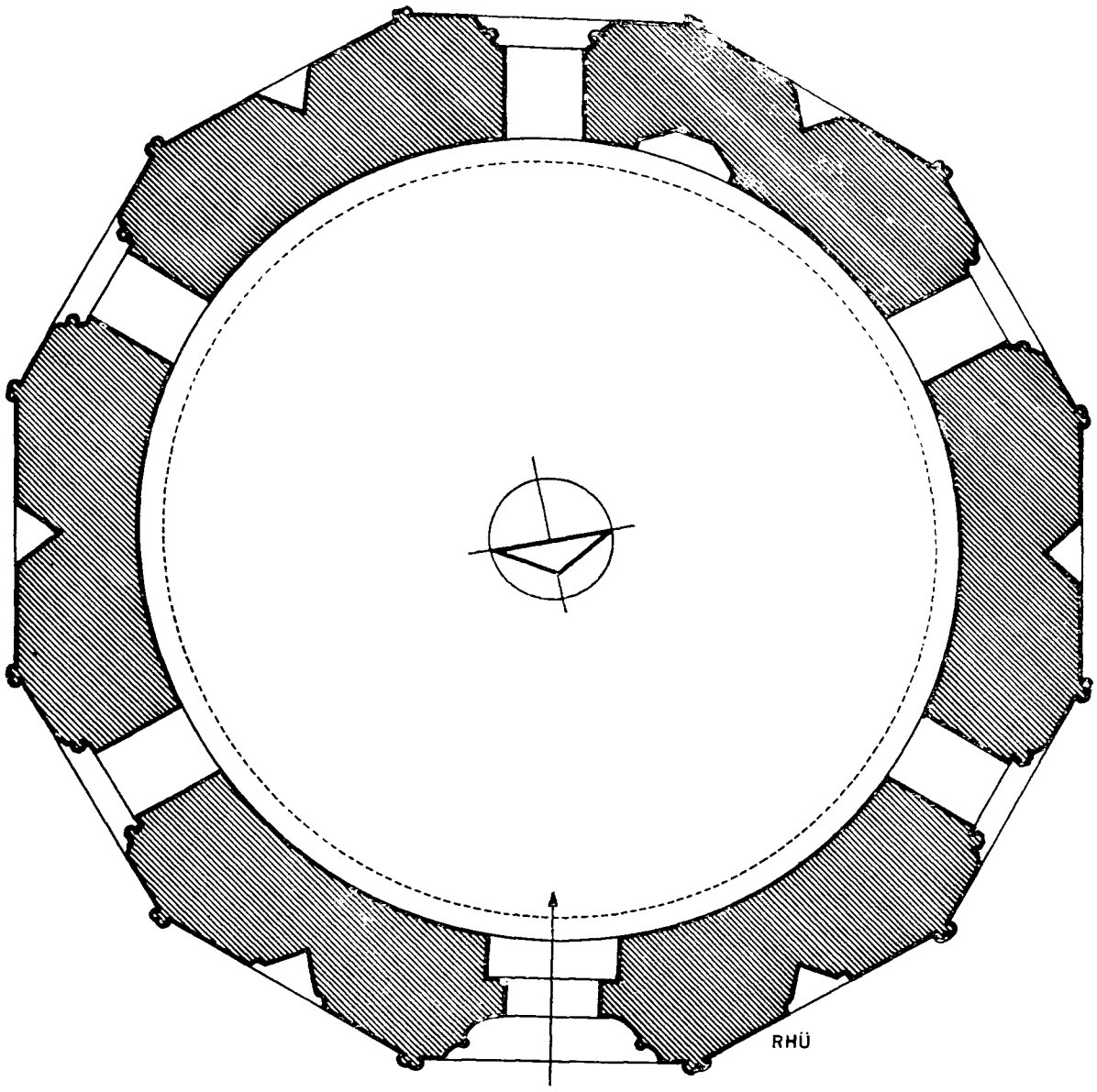
Şekil : 53

Şekil : 51

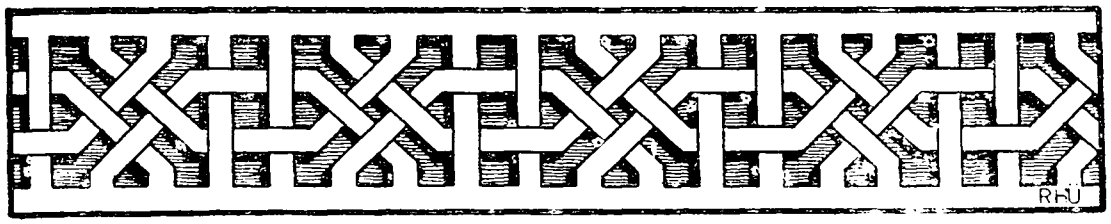

Şekil : 52

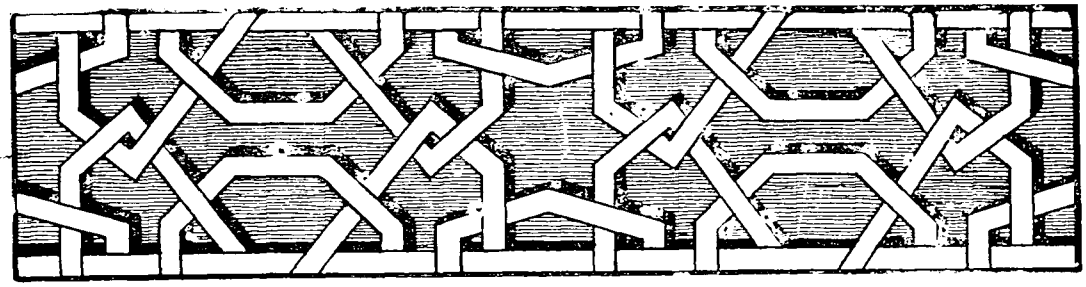

Şekil : 55

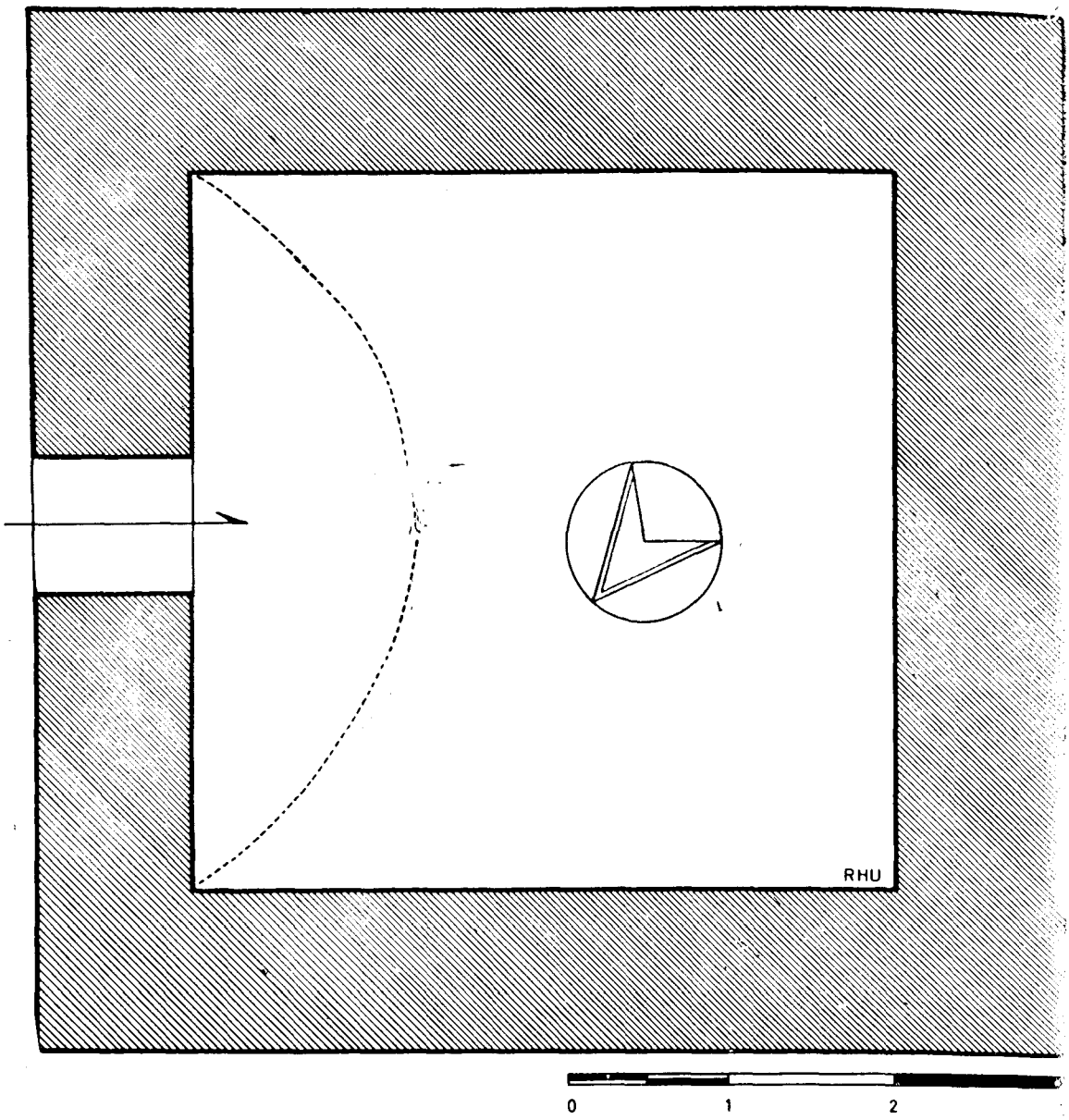
0 1 2 3m

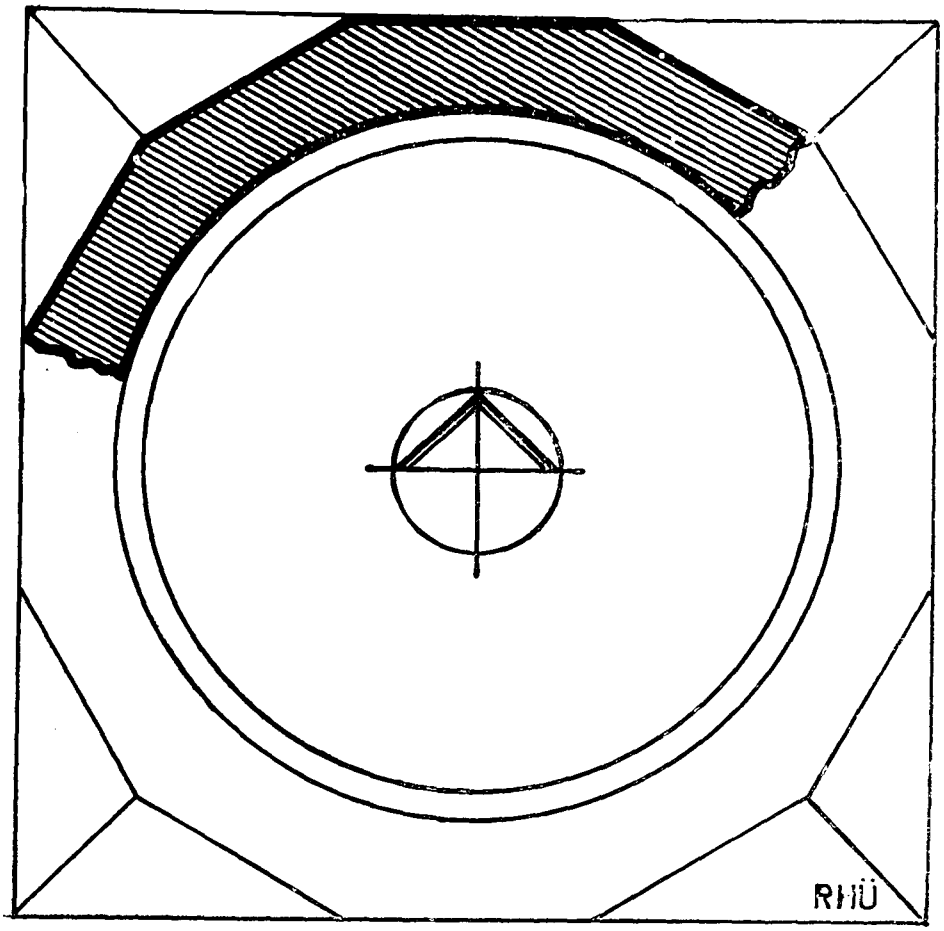
Şekil : 56

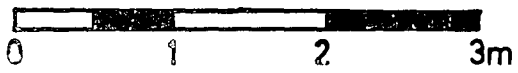

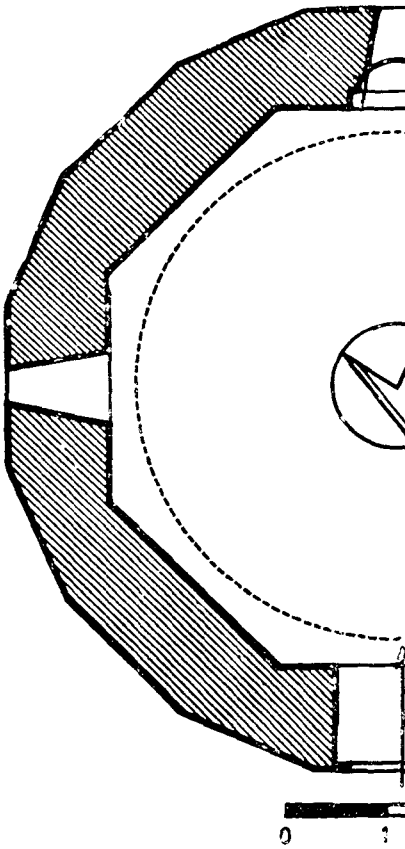
Şekil : 57

Şekil : 54

Se

İSLÂM'DA KİTAP SEVGİSİ VE İLK KÜTÜPHANELER

Mahmut GÜNDÜZ

İSLÂM'DA KİTAP SEVGİSİ VE İLK KÜTÜPHANELER

A — GİRİŞ :

1 — İslâm, okumayı, öğrenmeyi, her şeyden önce insanlara farz kılan tek dindir.

Gelip geçmiş veya yaşıyan diğer dinlerden hiçbiri, kutsal kitaplarında, Kur'ân-ı Kerîm'de belirtildiği gibi, ilme, eğitime bu derece büyük önem vererek, onu, elde etmeği teşvik etmiş, tavsiyede bulunmuş değildir.

Kur'ân-ı Kerîm'in ilim öğrenmeği farz kılan muhkem âyetlerinin yanısıra, İslâm'ın Ümmî (okuyup, yazması olmayan) büyük Peygamberi de, söz ve davranışlarında, ilmi benimsemiş, onu, her zaman üstün tutuştur. Bu nedenle, İslâm'da, bilginlere, ilim sahiplerine büyük değer verilmiştir.

2 — Kur'ân-ı Kerîm'in Hazreti Muhammed (S.A.S.) (570-632) aracılığıyla Müslümanlara inen ilk âyetleri, (Alâk Sûresi, âyet 1-5) de, Ulu Tanrı : «İnsanı pıhtılaşmış kandan yaratan Rabb'inin adıyla oku! Oku! Kalemle öğreten, insana bilmediğini bildiren Rabb'in, en büyük kerem sahibidir» buyurmaktadır.

Allah'ın, İslâm ümmetine, daha doğrusu, bütün insanlara, diğer her türlü davranışlardan önce, ilk olarak, okuyup öğrenmeyi, bilgi sahibi olmayı emretmesindeki derin hikmeti anlamak önemlidir.

Kur'ân-ı Kerîm'de okumayı. öğrenmeyi, ilim sahibi olmayı emredici sadece, bu ilk âyetle değildir. Bu hususta sırası geldikçe, gerekli bilgiler verilecektir.

3 — İslâm'ın büyük Peygamberi de, tebliğ ettiği dinin, esaslarını ümmetine öğretip, uygularken, okumayı, öğrenmeyi, ilim sahibi olmayı daima telkin ve teşvik etmiştir. Nitekim; «Kadın, erkek her Müslümana ilim öğrenmek farzdır.

«Beşikten mezara kadar ilim öğreniniz.»

«İlim Çin'de olsa bile gidip alınız.»

«İlim ibadetten efdaldır, (daha üstün, daha faziletli)» dinin nazımıdır (düzenleyici).

Bilgin ol, ya da ilim öğretici, yahut ta öğrenici, ya ilimi dinleyici veya onu sevici ve yayıcı ol. Bunlar olamazsan hiç olursun. «Dünya'yı dileyen ilme sarılsın; Ahiret'i dileyen ilme sarılsın, hem Dünya'yı hem Ahiret'i dileyen gene ilme sarılsın.» gibi birçok sözleriyle (Hadisleriyle) bu hususdaki gerçek inanışını içtenlikle ortaya koymuştur.

4 — İslâm inanışına, daha açıkcası Kur'an-ı Kerîm âyetlerine göre, her kişi, Allah'ı ancak, ilmi derecesinde anlayabilir. Aslında, Kur'ân-ı Kerîm, herkesi, Allah katında eşit saymıştır. Ancak, Takva (Allah'ın yasakladığı şeylerden, günahlardan sakının) ve ilim sahibleri bunlardan ayrı tutulmuşlardır.

Kur'ân-ı Kerim'in Zümer Sûresi'nin 9 uncu âyetinde, bu hususta : «Ey Muhammed! De ki : Bilenlerle bilmiyenler bir olur mu? Doğrusu, ancak, akıl sa-

hipleri öğüt kabul eder, ibret alırlar.» buyrulmuştur.

Aslında, insan bilgi edinebilecek, onu taşıyacak bir özellikte yaratılmıştır. İnsanın, diğer bütün yaratıklara olan çeşitli üstünlüklerinden biri ve en önemlisi, ilim sahibi kılınması ve bu olanaklara erişebilmesidir.

Bilindiği gibi, ilim, insanı, dünyada, maddeye hakim kılar, sonra manaya yükseltir; madde ile uğraşan insan, bunlara ait ilim dallarına akıl erdirdikçe, aradaki ilişki ve orantıları, olayların mahiyetini, kanunlarını öğrenir. Bu sayede, insan, kolaylıklara kavuşur, uygarlığın nimetlerinden yararlanır, ufku ve kavrayışı genişler, Allah'ın iyiliklerinden yararlanır, ufku ve kavrayışı Allah'ın yiliklerini daha derinden tanımaya, tanıdıkça da, O'nu sevmeye ve düşünmeye başlar. Bu şekilde, ilim yoluyla Allah'a yaklaşan, tecelli eden gerçekleri daha iyi tanımış, düşünce ve duygularını O'nun yoluna koymuş olur.

Bu hususta, Kur'ân-ı Kerîm'in Bakara Sûresinin 269 uncu âyetinde : «Allah dilediğine hikmet ihsan eder; kime hikmet verilmişse, şüphesiz, ona büyük iyilik edilmiştir. Bundan, ancak, akıl sahipleri ibret alır.» denilmektedir.

Bu âyet, öğrenmenin, ilmin, insanlara kazandırdıklarını açıkça belirtmektedir.

5 — Yeryüzünde hiçbir din, hiçbir düşünce sistemi, doğuşundan bu kadar kısa bir süre sonra, Müslümanlık kadar geniş bölgelere yayılmış, insanları etkisi altında bırakarak, ilim alanında bu derece hızlı gelişme ve yükseliş gösterememiştir.

İslâm, ilimde, sadece öğrenilenlerle yetinilmesini yeter görmez, daha ileri gidilmesini, daima arttırılmasını ister. Netekim, bu hususta Kur'ân-ı Kerîm'in Tâ-hâ Sûresi'nin 114 üncü âyetinin son bölümünde : «Yarabbi (Rabbim) İlmimi arttır de» buyrulmak suretiyle, Hazreti Muhammed'e telkinde bulunulur. Islamın büyük Peygamberi ise, **Kur'ân-ı Kerîm'in** bu emrine uyarak, Müslümanların bulundukları seviyeden günden güne daha ileri gitmelerini, gelişimlerini ve mutluluğa ermelerini amaç edinmeleri için : «Dünü (iki günü birbirine) bu gününe eşit olan kayba uğramıştır.» demiştir.

Okumaya - öğrenmeye bu derece büyük önem veren, ilimi insan için gaye kabul eden bir dine bağlı olanların da, ilmi öğretici araçlara, yollara sahip olmaya çalışacakları şüphesizdir.

6 — İslâm'da, ilim edinmek için olan büyük ilginin doğal bir sonucu olarak, kısa bir sürede bir kitap sevgisinin ve merakının doğduğunu görmekteyiz. Bu, aynı zamanda, günümüz anlamında büyük ve paha biçilmez eserlerle dolu kütüphanelerin de kurulmasını sağlamıştır. Bu yazımda, İslâm'da kitaba verilen önemle, ilk kurulan kütüphaneler hakkında ayrıntılı bilgiler vermeğe çalışacağım.

Konuya girmeden önce, şu hususu da belirteyim ki : İslâm memleketlerinde, başlangıçtan, yakın tarihlere gelinceye kadar, kitap ve kütüphaneler hakkında geniş bilgiler veren, eserlerde, birtakım maddi hataların olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki :

Kitapların ve yazarlarının adlarından tutun, kütüphanelerin kuruluş tarihleri, yerleri, kurucuları, kitap koleksiyonları hakkında, birbirlerini tutmaz bilgiler verilmektedir.

Özellikle, günümüzde, bu konuda elimizde kaynak olarak faydalanmamız gereken müracaat eserlerinde örneğin, İslâm Ansiklopedisi, Meydan Larousse gibi bir hayli tercüme, transkripsiyon ve rakam hataları bulunmaktadır. Diğer bir takım özel yayınlarda da, bu gibi hatalarla birlikte, kronolojik uygun

suzluklar göze çarpmaktadır. Benim maksadım, bu eserleri eleştirmek değildir. Faydalandığım bu gibi ve diğer eserlerin yazarlarını rahmetle, şükranla anmayı bir borç bilirim.

Yazımda, kaynaklar bölümünde belirttiğim eserleri, birbirleriyle karşılaştırmak suretiyle, yukarda bahsettiğim hata ve eksiklikleri gidermeye çalıştım. Bunda, ne derece başarılı olduğumu belirtmem mümkün değildir. Görülecek kusurların bağışlanmasını ve uyarıda bulunulmasını önemle rica ederim.

B — KİTAP NEDİR?

1 — Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı «Altıncı baskı, TÜRKÇE SÖZLÜK, 1974» te (sayfa 497) : Kitap «yazılmış, ya da basılmış yaprakların bir araya getirilmesiyle oluşan dergi» şeklinde tanımlanmaktadır. Gene, aynı Kurum'un yayınladığı 1974 baskı «Kitaplık Bilim Terimleri» sözlüğünde (sayfa 39) ise, bu tanımlama, «yazılmış ya da basılmış yaprakların bir araya getirilmesinden oluşan, 49 sayfadan az olmayan ve bir konuyu belirli bir düzen içinde sunan yapıt» olarak belirtmektedir. Kanımızca, bu ikinci tanımlama, bilim bakımından daha doğrudur.

Arapça (Ketb-Yazmak) mastarından türetilmiş olan, kitap sözcüğünün asıl anlamı, yazılı olan şeydir. Çoğulu, Kütüb'dür. Kütüphane sözcüğü ise, aslında kitapların bulunduğu, onları saklıyan, ev, konut, yer anlamına gelir.

Biz, konumuzdaki amaçları gerçekleştirmeye hizmet etmesi bakımından gene, Türk Dil Kurumu'nun adıgeçen sözlüğündeki tanımlamaları almak mecburiyetindeyiz :

Kütüphane (Kitaplık) : Kuruluş amaç ve görevine uygun kitap, film, plak vb. gibi her türlü düşünce ve sanat ürününü toplayan, düzenleyen ve genel olarak karşılık gözetmeden ve ayırım yapmadan okurların yararına sunan kurum.» (Kitaplık Bilim Terimleri Sözlüğü, s. 41 - 42)

2 — Yazının bulunuşu yedi bin yıl öncesine varmaktadır. Bu, insanlık tarihinin en büyük olaylarından biridir. Yazı, insanoğlunun, unutkanlık denen beyin zayıflığına en etkin ve kesin bir çare olmuştur. Bu sayede, bilgilerin saptanması, korunması, geliştirilmesi, daha sonraki kuşaklara intikal ettirilmesi olanağı sağlanmıştır. Yazının bulunuşu ve zamanla geliştirilmesi, günümüze erişen yazılı belgelerin kolayca tetkik ve anlaşılmasına hizmet etmiştir. Bu yazılı belgelerin başında, en önemlileri olarak şüphesiz kitapları saymamız gerekecektir.

3 — Geçmişte olduğu gibi, bu gün ve bundan sonra da, milletlerin uygarlık seviyelerinin ölçülerinin başında gelecek kitabın ilkin hangi toplumda oluşturulduğu ve ilk kitabın nerede yazıldığı kesinlikle bilinmemektedir. Genel olarak, kitabın tarihini incelemek için, beşbin yıl gerilere gitmek zorundayız.

İlk yazılı belgelerin, iz ve kalıntıları, bizi bu kadar gerilere götürdüğünde, kitabın tarihinin daha çok, kâğıdın bulunuşuyla aydınlığa kavuştuğunu görürüz. Bu bakımdan, Çin eserlerini en eski kitaplar olarak kabul edebiliriz, Milâttan Önce 3000 - 400 yıllarında, Çin'de yazıya dayanan birtakım edebi faaliyetlerin olduğu anlaşılıyor. Çinliler, başlangıçta kâğıt yerine tahta yapraklar kullanıyorlardı.

Mısırlılar da, Milâttan Önce 1800 yıllarında papirüs bitkisini kâğıt gibi kullanmışlardır. Bunlar, zamanla rutubetin ve böceklerin tahribine uğramıştır.

Ancak, Milâttan Önce 213 yılına gelinceye kadar, kitap yazmalarının, bugünkü anlamda kâğıt üzerine yapılmadığını biliyoruz. Bu tarihte, Çinliler ipekten kâğıt yapmışlardır. Fakat, bu

pahalıya mal oluyordu. Nihayet, M.S. 105 yılında, genel Çin'de Han Sülâlesi devrinde —Han Sülâlesinin resmî kayıtlarına göre— Ts'ai Lun (Tsi-Lun, M.S. 50? - 118) adında bir hadım (Haremağası) tarafından (birtakım kaynaklar, bu kimseyi Tarım Bakanı veya Mühendis olarak gösterirler) ağaç kabuklariyle, kendir (kenevir) otu, paçavra, balık ağı gibi maddelerin karışımından, günümüzdekine benzer ilk ekonomik kâğıdın imâline muvaffak olunduğunu bildirmektedirler.

Bu şekil kâğıt imâli, zamanla daha çok gelişmiş ve öteki ülkelere de yayılmıştır. Bu yayılış, Türkler aracılığıyla olmuştur. Kâğıt yapımı, Çinlilerden, ilkin Orta Asya'daki Türk'lere geçmiştir.

Müslüman Araplar, 712 yılında Türk illerine saldırdılar. Semerkand'ı ele geçirdiklerinde, Türklerin, keten ve başka bitkileri döğüp, hamur yaptıktan sonra, bunu ince yapraklar halinde kuruttuklarını görüp, öğrendiler. Bu madde, henüz papirüsün unutulmadığı bir çağda, Orta Doğuya girerek parşömenin yerini aldı.

Kâğıdın bulunması ve diğer ülkelere yayılması, yazma kitapların daha çok artmasına, okuyucuların, büyük kolaylık ve olanaklara sahip olmalarına yaradı. Denilebilir ki, kitabın bugünkü yüksek seviyeye gelmesinde, ilkin kâğıdın bulunması, sonra da matbaanın icadı en büyük etken olmuştur. Bilindiği üzere, İslâm'ın ilk devirlerinde, yazılar kemik, kumaş, hurma yaprakları, yassı (levha) taş ve deriler üzerine yazılıyordu. Daha sonraları, özellikle, Abbasiler devrinde Horasan kâğıdı kullanılmaya başlandı. İlk büyük İslam Bibliyografı olan Eb'ul Ferec Muhammed İbn'al-Nedim'in (? öl. 996) «Kitab al-Fihrist» adlı bibliyografyasından, zamanın halifesinin emriyle, adi derilerin kullanılması ve fena yazıların yasaklandığını öğreniyoruz. Bu gibi eserler temize çekildikten sonra yaktırılmıştır.

4 — İslâm dünyasında ilk kâğıt fabrikası, Abbasi veziri El-Fazl Bermekî (766 - 808) tarafından 794 te Bağdat'ta kuruldu. Daha sonraları, Müslümanlar kâğıt yapımını Sicilya'ya, İspanya'ya götürdüler. Kâğıtçılık buralardan İtalya'ya, Fransa'ya geçti.

Kâğıt sırasıyla Mekke'de 797, Mısır'da 800, İspanya'da 950, İstanbul'da 1100, Sicilya'da 1102, İtalya'da 1154, Almanya'da 1228, İngiltere'de 1309 yıllarında kullanıldı.

İslâm memleketlerinde kâğıtçılık endüstrisinin doğmasıyle, kitapçılık hızla gelişti. İlk kitapçı dükkânları, Abbasiler (750 - 1258) devrinin başlangıcı sıralarında görülmeye başladı. Kısa zamanda, bütün İslâm dünyasına yayıldı. Bu şekilde yeni bir sanat, meslek, kâğıt, kitap satıcıları, müstensihler (kitap kopya edenler) gibi (Varrâkûn) denen sınıf ortaya çıktı. Tanınmış Arap tarihçi ve coğrafyacısı, Ahmet İbn'Vahid Al-Yakubi (? öl. 897) kendi zamanındaki Bağdat'tan bahsederken, sadece Vaddah mahallesinde yüzden fazla kitapçı dükkânı saydığını bildirir.

Aynı şekilde Mısır'da, Tulonoğulları (Tulunlar, 868 - 905) ve Ahşıtoğulları (Ihşitler, 935 - 969) zamanında kitapların satıldığı, bir kitapçılar çarşısı vardı. Bu dükkânlarda sık sık ilmî, edebi tartışmalar ayrı yapılıyordu.

Şam'da (Sûk al-Varrâkîn) denen kitapçılar çarşısı da önemliydi. İspanya'da, İran'da ve Türk illerinde de bu gibi gelişmeyi görmek mümkündür. Öğrenmek hevesi ve kitap sevgisi, Avrupa'dan en az sekiz yüz yıl önce, İslâm memleketlerinde ilim ve fikir mahfillerinin (bilgin evleri, ilim ve edep meclisleri, çevreleri) doğmasına hizmet etmiştir.

C — İLK KÜTÜPHANELER

1 — Kütüphane sözcüğünün arapçası Maktaba, farsçası ise Ketaphane'dir. Bu da, arapça olan kitap sözcüğü ile, farsça olan hane sözcüklerinden doğmuştur.

İslâm memleketlerinde okumaya ve kitaba verilen büyük önemi ve bunun sonucu olan gelişmeleri, tarihsel belgelerin ışığında ayrıntılarıyla belirtmek gerekiyor. İslâm'da ilk kütüphanelerin kuruluşlarını anlatırken, halkın kitap tutkusunu da, sırası geldikçe açıklamak konunun özelliği bakımından yerinde olur. İslâm'ın doğuşundan kısa bir süre sonra meydana getirilen camiler, sadece, birer ibadet ve toplanma yeri olmakla kalmayıp, aynı zamanda, halkın yararlanması için birer kitaplığa da sahip olmuşlardır. Hicretin ilk yüz yılında. İslâm ülkelerinde bu gibi camileri bol bol görmek mümkündü. Hemen hepsi de vakıf veya bağış suretiyle verilen kitaplar, okumak isteyenlerin, zamanın isteklerine göre ihtiyaçlarını karşılıyordu.

Kur'ân-ı Kerîm'in emirlerine ve her fırsatta, ümmetine ilim öğrenmeyi telkin ve tavsiye eden sevgili Peygamberlerinin hadislerine uyabilmek için, Müslümanlar büyük güçlüklere katlanmayı göze aldılar, çabalar gösterdiler.

Müslümanlar, okumak, öğrenmek, yazmak, öğretmek suretiyle yalnız kendilerini tatmin etmekle kalmayıp, Batı dünyasının da uyanmasına hizmet ettiler.

Nitekim, Batı'nın Skolastik kilise zihniyetiyle karanlıklara gömüldüğü bir çağda, hızla gelişen ve yayılan İslâmlık, eski Akdenize, Önasya, Orta ve Uzak Doğu'ya ışık tuttu, onlara renkler kattı. Bu konuya biraz sonra gene değineceğiz.

2 — İslâm fetihleri sonunda beliren yeni şeyler öğrenmek heves ve çabası, edebî, ilmî incelemelerle birlikte, eser yazma tutkusu ve kitapçılık sanatının doğmasına, gelişmesine yol açtı. Kitapçılık, kısa bir süre sonra hattatlık, ciltçilik, tezkipçilik gibi sanatlarla birlikte, zevkli, güzel ve büyük değeri olan bir güzel sanat kolu haline gelmiştir.

Kitapçı dükkânları o devirde, aynı zamanda istinsah işlerinin, hat sanatının ve edebî toplantıların da merkezi idi. Öğrencilerin çoğu kitap istinsah ederek hayatlarını kazanıyorlardı.

Kitapçı dükkânları önemli şehirlerde, özellikle Bağdat, Kurtuba, Kahire, Meşhed, Şam'da hızla gelişme göstermişlerdir. Bu şehirlerde, kitap depoları kolayca girilebilecek şekilde kurulmuş, birçok bilginler vakitlerinin çoğunu buralarda harçamışlar, kitapları incelemiş, üzerlerinde çalışmış veya seçtikleri kitapları satın almışlardır.

Kitapçıların kendileri de bilgin kimselerdi. Varrakun denen bu kitapçılar, zamanla, diğer bilginleri dükkânlarına çekmişler, böylece Akademik Tartışmalar için resmi olmayan klüpler doğmuştur.

Kitapçılar, gezilerde bulunmak suretiyle de İslâm eğitimine katkıda bulunmuşlardır. Bunlar, kitap derleyicileri, bilginler, halife ve diğerleri için istenilen kitapları bulmak üzere şehir şehir dolaşmışlardır. Bunun sonucu, kitap kolleksiyonları ortaya çıkmış, bu ise kütüphanelerin çoğalmasında büyük etken olmuştur.

3 — X. yüzyıldan itibaren el yazmalarına özel bir değer verildiğini ve kitap kolleksiyoncularının nadir yazmalara büyük paralar ödediklerini görüyoruz.

Bu devirde, yazarlar, kitaplarının satışından asla para beklemezlerdi. Onların, geçimlerini hükümdarlar veya büyük zenginler sağlıyorlardı.

4 — Gittikçe genişleyen ve gelişen İslam toplumundaki camilerde bulunan kitaplıklar ihtiyacı karşılamaya yetmeyince ilk özel ve halk kütüphanelerinin kurulduklarını görüyoruz.

İslâm memleketlerinde ilk özel kütüphaneyi (kişiye özel kütüphane) kuranın, Hadîs İlmi'nin kurucularından

Muhammad bin Müslim İbn Şahap Al-Zühri (670 - 742) olduğu anlaşılıyor.

Söylentilere göre, bu zatın karısı: «Bu kitaplara üç ortaktan daha çok öfkeleniyorum» demek suretiyle evdeki kitapların çokluğundan ve sıkıntısından şikâyet eder dururmuş!

Bu devirde, özel kütüphanesi olanların sayıları pek çoktur. Bunların, büyük kısmının adları zamanımıza intikal etmiştir. Örneğin:

a — Es - Sahib Ismail bin Abbad'ın (938 - 995) özel kütüphanesinde çok sayıda kitap vardı. Samanoğullarından, Horasan ve Maveraünnehir hükümdarı Ebu Salih Mansur bin Nuh (?.. Hük. 976 - 997), İsmail bin Abbad'a, Horasan valiliğini teklif etmiş, o da reddetmiştir. Buna neden olarak, 400 deve yükü tutan kitaplarının taşınması güçlüğünü göstermişti. Bu kitapların katoloğu on büyük cilt tutuyordu.

b — Ünlü tarihçi Al-Vakidi (747 - 823) öldüğünde, geride altıyüz sandık kitap bırakmıştı. Bu sandıklardan her birini, iki kişi güçlükle yerinden kaldırıyordu.

c — Arap Edebiyatının seçkin simalarından El-Cahiz (Ebu Osman Amr bin Bahr bin El-Cahiz 766 - 76? -870) kitap derlemek ve kütüphane kurmak için büyük paralar harcamıştır. Söylendiğine göre doksan yaşını aşkın, felç ve damla hastalığından muzdarip olan El-Cahiz, Basra'daki evinde, etrafına yığdığı kitapların üzerine devrilmesi sonucu ölmüştür. Anlaşılan, kitaplar, El-Cahiz'in kendilerine gösterdiği nezaketi göstermemişlerdir.

d — Ali bin Yahya El-Müneccim'in (? öl. 888) sarayında (Hizânet el-Hikme-Hikmetler Hazinesi) denilen büyük bir kütüphane kurulmuştu. Bu kütüphaneye, her yerden isteyen gelebilir, ücretsiz bütün ilimleri tetkik edebilirlerdi. Öğrenciler için, ücretsiz yatacak yer ve yiyecek bile sağlanırdı. Bu kütüphanede, ünlü kişiler bilimsel çalışmalarda bulunmuşlardır.

Bu ünlü kişilerden biri olan Ebu'l Maş'er El-Müneccim (? IX. yy.) Horasan'dan Hacca giderken, yolu Bağdat'a düşünce, bu kütüphaneye rastlamış. Kütüphanenin büyüsüne, kendini o derece kaptırmıştır ki, sonunda Hacca gitmekten vazgeçerek Ilm-el-Nücum (Astroloji) öğrenmek için orada kalmıştır.

e — Musullu Cafer bin Muhammed bin Hamdan (? öl. 934), kendi kentinde kütüphanesi bulunan bir eğitim kurumu tesis etmişti. Herkese açık olan bu kurumda, fakir öğrencilere de para yardımı yapılırdı. Öğretim işini eline alan kurucu, kendi kitaplarından parçalar okutuyordu.

f — Bir tıp bilgini olan El-Mübeşir Ibn Fatik'in (XII. yy.) çok güzel bir kitap kolleksiyonu vardı. Bütün zamanını kitaplara ayırdığı için, karısı onun kitaplara olan bu tutkusuna, büyük kıskançlık duymuş, kocasının ölümünde, kitapları bir kuyuya doldurarak yas tutmuştur. Bir süre sonra, kitapların çoğu kurtarılmışsa da, büyük bir kısmı hasara uğramış, kurtarılan kitaplar da, lekeli kalmıştır.

5 — Kitap ve kütüphanelerin çoğalmasıyle, Müslümanlar arasında yakın ilgiden ötürü bir takım yeni heves, merak, sevgi gibi duygular uyanmıştı.

Bazıları bilimsel meraklarını gidermek, bazıları cilt veya dış güzelliklerinin hayranı olarak kitapları derlemişlerdir.

Litteratürde «Bibliyomani - Kitap Deliliği» açıkçası, kitap toplama, kitap edinme konusunda duyulan aşırı tutku demektir.

Hastalık derecesine varan kitap sevgisi ve düşkünlüğü çeşitli anlamlarda kendini göstermişti. Bunların arasın-

da, kitap sevgisini kitabın içindekilere olandan daha üstün tutanlar da vardır. Bunlar: «Sadece kitap toplamış olmak için kitap derlerler.»

Büyük bir kitapsever olan El-Hadramî (? X. yy.) ilgi duyduğu kitapları elde etmek için kitapçıları dolaşırdı. Bir gün, güzel bir kitabın açık arttırma ile satılışına katılmış, arttırmada, daima bir başkasının çıktığını görmüştü.

Sonunda, onun en çok kızdıran, karşısındaki adamın kitap hakkında en küçük bir bilgisinin dahi bulunmadığı, kitabı, sadece, dış güzelliği ve kütüphanesindeki bir rafı dolduracak hacmı dolayısıyla satın almak istemesi olmuştur.

6 — İslâm memleketlerinde kitaplara karşı beslenen büyük sevgi ve ilgiden birtakım övgülü deyişler ortaya çıkmıştır:

a — Büyük bilgi ve mutasavvıf olan Muhyiddin İbn'al Arabi (1165 - 1240) «Muhâdarât-el-Ebrar v'a Musamarat Al-Ahyar-İyi Kişilerin Hikâyeleri ve Faziletlilerin Gece Sohbetleri» adlı eserinde kitaplar hakkında şöyle diyor:

«Onlar, tarih ve bilimin harikalarını, sağlam kafaların ve bilgece tecrübelerin meyvasını, önceki nesillerin ve uzak bölgelerin haberlerini ihtiva eder. Bu kadar kısa kalan, ya da gölgen hatta, bedeninin bir organı gibi birlikte bulunan böyle bir misafire kim sahip olabilir?".

Gene kitaplar hakkındaki şu sözler de Muhyiddin El-Arabi'ye aittir: «Uyuyuncaya kadar uyumayan, istemedikçe konuşmayan, hiçbir sırrı açıklamayan bir akşam misafiri'dir. Onlar, tartışmadan hoşlanmayan sahibini sıkmayan pek sadık bir komşu, adil ve itaatlı bir dost, uysal bir müderris, uzman ve yararlı bir yol arkadaşıdır.»

b — El-Cahiz de, kitapların değerini şu sözlerle belirtmiştir:

«Kitaplar, sessizliğe ihtiyacımız oldukça sessiz, konuşmak istediğimizde ise konuşkandır. Meşgulken, sizi asla işgal etmez, fakat, yalnızlık hissederseniz, iyi bir arkadaştır. O, hiç aldatmayan, müdahane (dalkavukluk, koltuklamak) etmeyen bir dost, usanmayan bir yol arkadaşıdır.»

c — Ünlü Arap şairi Ahmet İbn-Al Hüseyin El-Mütenebbi (915 - 965) kitaplar için:

«Bu dünyada en şerefli mevki atın sırtı, en iyi arkadaş ise, kitaptır» demiştir.

7 — Doğuşundan itibaren ilk yüz yıl içinde Arap yarımadasından, Çin sınırlarına, Afrika'dan İspanya'ya yayılan İslâmın, kısa sürede ilim ve kültür alanında elde ettiği büyük ilerleme ve gelişmesinin nedenlerinin başında, gerçek din anlayışıyla, ilmin insan için gaye kabul edilmiş olmasıdır. Bunun, Kur'ân-ı Kerim'in emirleri ve Hazreti Muhammed'in (S.A.) hadisleriyle sabit olduğunu ve İslâm inancına göre, ilmin, insanı Allah'a yaklaştırdığını ve gerçekleri görmeği sağladığını önce belirtmiştik. Bu arada, şunu da belirtelim ki, İslâm'ın doğuşundan önce Arapların kayda değer yazılı bir edebiyatları yoktu. Araplarda, menkibeler, şiirler ve bir nevi tarih şekli olan Jenealoji (Généalogie-secereler, soy kütüğü, ensap) kuşaktan kuşağa, ağızdan ağıza nakledilyordu.

Ancak bu fırsattan yararlanarak şu hususu da açıklamamız gerekir:

Bilindiği üzere, diğer dinlerde, özellikle hıristiyanlıkta, başlangıçta ve daha sonraki yüzyıllarda, İslâm'daki ilim anlayış ve zihniyetinin tersi görülmüştür. İlmi değersiz ve tehlikeli gören hıristiyan büyükleri, bu eylemi yüzyıllar boyu sürdürmüşlerdir. Hıristiyanlığın ilk kurucularından olan Aziz Pavlus (Havari, Saint Pierre, M.S. 5 - 15? - 67), ilmi ve bilginleri aşağılamak için Al-

lah'ı suçluyarak «Tanrı, hikmeti aptallığından mı dünyaya açıklamadı?» diye soruyor ve şöyle devam ediyordu :

«Şu sözler yazılı olarak mevcuttur. Ben, âlimlerin hikmetini boşa çıkarmak ve aklın idrakini reddetmek istiyorum. Dünyadaki, budalaca herşeyi, Tanrı, âlimleri utandırmak için tertiplemiştir.» sözlerini sarfetmektedir.

Gene, Hıristiyanlığın ilk kurucu ve kilise babalarından, aziz, filozof Saint Augustine (Aurelius Augustinus, 354-430), hıristiyanlığın felsefesini kurarken, ilimlerin öğretilmesini tehlikeli göstermiştir.

Bu filozofa göre; Hıristiyanlara ilimlerin öğretilmesinde tehlikeler vardır. İlimler, Allah'la insan arasını açmak etkisini gösterdiğinden, bu tehlikeyi önlemek için ilim doğrudan doğruya gaye olmamaktadır. Çünkü «İlim gaye olunca, şeytan ilmi olabilir. Bu da, insanı Allah'tan uzaklaştırır. Bu yüzden, ilimden uzak olan Allah'a yakın olur.»

Biz, burada Hıristiyanlığın, sonradan kabul ettiği inanç akidelerini ve bunların saçmalığını ispatladığı için ilmi hor görmesi konusunu tartışacak değiliz. Ancak, şu tarihi gerçekleri de belirtmeden geçmiyelim. Hıristiyanlığı ve kilise kanunlarını bu şekilde savunanların etkisiyle, gitgide büyük bir taassup ve tazyik sistemi doğmuş, yüzyıllar boyu, insanlar, büyük zulüm ve haksızlıklara maruz kalmışlardır. Hıristiyanlığın bu tutumu bin yıl sürmüştür.

Bu Fanatizm'in tazyiki altında yaşayan Hıristiyanlık, hiçbir canlılık, ilerleme, yenilik ve gelişme gösterememiştir.

Hıristiyan dünyasının bu karanlık devirlerinde, Doğu'da İslâm bilginleri Yunan ve Helen kültürlerinin ürünlerini toplamak, incelemek ve onlardan yepyeni sonuçlar elde etmek için yoğun bir çalışma içinde bulunuyorlardı.

Bu şekilde, Müslümanlar Hıristiyanlarla aradaki altıyüz yıllık farkı kapatarak, özellikle X. yüzyıldan itibaren, edindikleri bilgileri ve ilim alanındaki yaratıcılıklarını Batı'ya nakletmek yüzeyine ulaştılar. Lâtince bir atasözü «Ex oriente lux=Işık doğudan gelmiştir» anlamındadır. Bu söz, dinlerin doğuşundan, önceki tarihten, XVII. yüzyıla gelinceye kadar süren devreyi kaplar ve yansıtır ki, bundan kültür ve uygarlığın olduğu kadar, insan eğitiminin de ilk beşiğinin Doğu olduğu hükmü çıkar. Ne yazık ki, İslâm âleminin, bu üstün, parlak ve gururlu tutumu, sonraları tersine dönmüştür; İslâm'ın Bağdat, Basra, Semerkant, Buhara, Kayrevan, İspanya'da ışıklar saçan ilim güneşinin, Kur'ân-ı Kerîm'in ve Peygamberimizin hadislerinin ruhuna aykırı düşen bir taassup ve tazyik altına girmiştir.

Hıristiyanlıktaki «İlme dalarsak, Hıristiyanlık bozulur» şeklindeki görüşü, ilkin Müslümanlıkta da kendini göstermişse de, bu etkisiz kalmış ve çabuk önlenmiştir. İstikbali, ilimde gören, İslâm Devletleri açtıkları ve günümüzün üniversiteleri sayılan medreselerde, matematik, tıp, kimya gibi ilimlerin yanısıra, ata binme, yüzme, silah kullanma gibi insanın yaşama gücünü arttıran bilgiler de vermişlerdir. Buna karşılık hıristiyanlık XII. yüzyıla gelinceye kadar, sadece, tutucu rahip sınıfı yetiştirmekten ileri gidememiştir.

Batı'da Renaissance'tan (Rönesans) sonra, kilise ve din adamlarının yanlış, boğucu ve fanatik telkinlerine karşı, başgösteren kımıldanmalar, gittikçe artarak, Hıristiyanlığın ilme ve hür düşünceye olan dar çemberini kırmıştır.

Bu Batı'nın günümüzdeki ilim, teknik, sanat ve uygarlık alanındaki ilerleme ve gelişmesini doğurmuştur.

Müslümanlar ise, sonradan yerinde saymış, cılızlaşmış, gerilemişlerdir. Osmanlı padişahlarından Sultan Abdülme-

cid (1823 - 1861) ve Sultan Abdülaziz (1830 - 1876) devirlerinde, Sadrazam Mehmet Emin Ali (1815 - 1871) ve Fuat (1814 - 1869) paşaların özel sekreterliğinde bulunmuş olan Fransız yazarı ve oriyantalisti Charles Mismere (XIX. yy.) 1870 de Paris'te yayınladığı (Soirées de Constantinople) adlı eserinin 220. sayfasında bakınız ne diyor :

«Şu İslamlar, dinlerini bıraktıkları için gerilemişlerdir. Avrupalılar ise, dinlerini bıraktıkları için ilerlemişlerdir!»

Bu sözlerde büyük hikmet vardır :

Bundan, birinin cehalet ve kör taassup sebebiyle hakikatten ayrılıp, hurafelere, göreneklere saptıklarından geri kaldığını, diğerinin ise, kilise tahakkümünden kurtulup, serbest düşünmeğe başladıktan sonra ilerledikleri anlamını çıkarmak gerekir.

8 — Kütüphanelerin Türleri :

İslâm kütüphanelerini başlıca üç grupta toplamak mümkündür :

a — Halk Kütüphaneleri (Genel kütüphaneler),

b — Yarı Halk Kütüphaneleri,

c — Özel Kütüphaneler

Halk kütüphaneleri, okullara, medrese ve mescidlere mensup olanlara açık olduğu gibi halkın yararlanmasına açık olan Genel Kütüphaneler türünde idi. İslam memleketlerinde, aynı zamanda, birer eğitim kurumu olan genel kütüphaneler, günümüzdeki modern kütüphanelerin görevlerini yapıyorlardı. Evvelce de, belirttiğimiz üzere, İslâm memleketlerinde kurulan kütüphaneler, hükümdarlar veya diğer kişiler tarafından, bilginler, bazan bir tarikat yararına veya özel araştırmalar için kurulur, sonra vakıf durumuna getirilirdi. İslâm memleketlerinde en eski halk kütüphanesinin, Emeviler devrinde, Halife Halid bin Yezid bin Muaviye II (? öl. 683) tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak, tam anlamıyla kurulan ilk genel kütüphane üçtür :

1 — Bağdat'ta, Abbasi Halifesi El-Memun (786 - Halifeliği 813 - 833) zamanında 830'da kurulan «Beyt'ul Hikme»dir. Burası, bir ilimler evi, öğretim kurumu olduğu kadar, bir kütüphane idi. Aslında, burası, ilkin bir genel kütüphane olarak kurulmuştu. Kütüphanede, bütün ilimlere ait kitaplar vardı. **İkiyüzbin dinara (yaklaşık olarak** 950.000 dolara veya 15 milyon Türk lirası) mal olan Beytu'l-Hikme, bir genel kütüphaneden ibaretti. Bu Akademinin başkanı, Batı'da da tanınmış olan, büyük astronom ve matematikçi, Harzemli, Eb'u Abdullah Muhammed bin Musa Al-Hvarizmi (7807 - 850?) idi. Al-Hvarizmi, aynı zamanda Halife El Mem'ur tarafından kütüphaneler genel müdürlüğüne de atanmıştı.

Kütüphanede aylıkları devlet tarafından ödenen bir mütercimler ve uzmanlar kurulu vardı. Yunan, Hint, Kıptî, Pehlevi, Süryani dillerinden birçok tercümeler yapıldı. Kütüphanede bilimsel araştırmalarda bulunuluyor, her taraftan gelenlere büyük kolaylıklar gösteriliyordu. Bu Kütüphane diğerlerine örnek tutulmuştu.

Kütüphanedeki kitap kolleksiyonlarının sayısı yalkaşık olarak 100.000 kadardı.

Bizanslılarla yapılan savaşı zaferle sona erdiren Halife El-Memun Bizans İmparatorundan Yunanca eserler istemişti. Olumlu karşılık alınca kitapların seçimi için iki bilgini memur etmişti. Beytu'l-Hikme'ye yerleştirilen bu kitaplar, mütercimler tarafından Arapça'ya çevrilmiştir.

Kütüphane sonraları daha çok gelişmiş, Bağdat'ın 1258'de Moğollar eline geçip tahrip edilmesine kadar faaliyetini sürdürmüştür. Moğollar Bağdat'ı yaktıklarında şehirde 36 kütüphanenin bulunduğu bilinmektedir.

2 — Fatimîlerin (910 - 1171) Mısır-Kahire'de kurdukları Kütüphane : Bu kütüphane o kadar büyüktü ki, her biri 18.000 kitabı saklıyacak derecede geniş 40 odası vardı.

Fatımî halifelerinden El-Hakim bi Emrillah Ebu Ali El-Mansur (985? Halifeliği 996 - 1021) tarafından 1004 yılında Kahire'de kurulmuş olan «Dâr-el Hikme» hem bir kütüphane, hem de bir öğretim eğitim merkezi idi.

Kütüphanede her konuda kitap vardı. Okuyuculara, müstensihlere parasız kâğıt, mürekkep, kalem temin edilen kütüphaneler her sınıf halka açıktı. Fatimî halifeleri kitap derleme ve kütüphaneler kurmaya büyük önem vermişlerdir. Kütüphanenin kitap koleksiyonlarının 1.600.000 veya daha fazla olduğu söylenir. Fatimî Kütüphanelerinde bulunan bazı konulara ait kitap sayıları oldukça yüksekti. Örneğin, ünlü hattatlar tarafından yazılmış 2400 Kur'an nüshası, Taberî tarihinden 1200 nüsha, Ibn El-Düreyd'ın (837 - 933) El-Cemhere adlı kitabından 100 nüsha, El-Halil'in Kitab-El Ayn'inden 30 nüsha bulunmakta idi. Dar'el Hikme, bir şii propaganda merkezi olarak faaliyet gösterdiğinden, sonradan Eyyubî Sultanı Selahaddin Eyyubî (1138 - 1193) tarafından kapatılmış, yerine bir Şafii okulu kurdurmuştur.

Bu zengin kütüphane, Sünnîlik-Şiilik mezhep mücadeleleri sonunda çıkan iç savaşta talan edilmiş, çoğu ateşe atılmış, ciltlerin derileri askerlerin ayakkabılarının onarımında kullanılmıştır. Kitapların bir kısmı Nil nehrine, bir kısmı da çöle atılarak imha edilmiştir. Çöle atılan kitap yığınları üzerine, rüzgârlar kum yığarak tepeler meydana getirmişler, bu tepelere «Tilâl el-Kütüb-Kitap Tepeleri» denmiştir.

3 — İslâm memleketlerinde üçüncü büyük kütüphane, Endülüs Emevî halifesi Hakem II (913 - 976) tarafından Kurtuba'da (Cordoba) Kurulmuştur. Barışı, bilim ve sanatı çok seven Hakem II İslâm memleketlerinin bütün pazarlarındaki kitap satıcıları aracılığı ile satın aldığı kitaplarla kütüphaneyi zenginleştirmişti. Hakem II. kendisi de bir okuyucu ve bilgindi, okumadığı kitap yoktu.

Kütüphanedeki kitap sayısı 600.000 cilt idi. Kitapların katologları 24 cilt tutuyordu. Bu devirde, Gırnata'da 70 kadar halk kütüphanesinin bulunduğu söylenir.

9 — **Diğer Kütüphaneler :**

Bu kütüphanelerden başka, İslâm memleketlerinden Basra, Musul, Kûfe, Şam, Halep, Buhara gibi şehirlerde, okuyucuların, araştırmacıların yararlanmaları için yüzlerce halk ve özel kütüphanelerin kurulduğu bilinmektedir.

Özel kütüphaneler, genellikle bilgin bir kimsenin kendi ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla derlenmiştir. Bu kütüphanelerden isteyen diğer kimseler de yararlanabilirdi. Bu kütüphanelerden birkaçını sayalım :

a — Halife El-Mütevekkil'in Nedimi El-Feth bin Hakan'ın (—? öl. 861) büyük bir kitap sevgisi vardı. Koltuğu altında daima bir kitap bulundurur, fırsat buldukça okurdu.

Ali bin Yahya El-Müneccim'i kendisine kitap seçmeğe ve bir kütüphane derlemeye memur etmişti. Bu kütüphane için birçok eserler yazılmıştır. Ünlü bilgin El-Câhiz de bu kütüphane için kitap yazanlar arasındadır.

İbn en Nedim : «Güzellik ve sayıca, hiç kimsenin, bu kütüphaneden daha iyi bir kolleksiyona sahip olmadığını» belirtir.

b — Büyük bir tabib olan, hıristiyan Arap Huneyn bin Ishak (Abu Zayd Hunayın bin Izhak Al-Ibadî - 809 - 873 -) Anadolu'ya, Bizans'a geziler yaptı. Yunanca, Süryanca, Farsçayı mükemmel

öğrendi. Kütüphanesi, çeşitli dillerden eserlerle dolu idi. Kitap çevirmede mahirdi. Halife Mem'un Huneyn bin Ishak'a çevirdiği kitaplar ağırlığında altın vermiştir.

c — Gene bir tıp bilgini olan, Selahaddin Eyyubî'nin özel hekimi Muvaffak-eddin bin El-Matran'ın (? öl. 1191) kütüphanesinde 10.000 cilt kitap bulunuyordu. Bazı kitapları kendisi kopya etmişti. Kütüphanesinde devamlı üç müstensih çalışıyordu. Bunlar, ünlü hattatlardı.

d — Büyük bir bilgin ve dilci olan İbn'al-Haşşab (? öl. 1171) derlediği kitaplarla zengin bir kütüphane kurmuştu. Bu kimse, kitap edinmek için meşru olmayan yollara başvurmuştur. Satışa çıkan kitapları gizlice yırttığı ve eksik olan bu kitaplara kolayca sahip olduğu söylenir. Ödünç aldığı kitapları da iade etmemiştir. Sonunda, kitaplarını ilim peşinde koşanlara bırakmıştır.

e — Mısır'da doğan ve çeşitli ilim dallarında geniş bilgisiyle ün yapan İbn'al Kifti (Ab'ul Hasan Ali bin Yusuf, Cemaleddin Al-Kifti, 1172 - 1248) Eyyubiler devrinde yüksek mevkilerde bulundu. Suriye'de vezirlik yaptı. Tarih ve edebiyat üzerine, eserler yazmıştır. «Tarih Al-Hukâmâ» adlı eseri pek meşhurdur.

İbn'al Kifti'nin büyük bir kitap sevgisi vardı. Bunu bilenler, cömertçe ödüllere nail olabilmek için kitaplarını ona takdim etmek üzere getirirlerdi. Bütün vaktini ve gücünü kitaplara hasretmiş olan İbn'al-Kifti evlenmeyi bile reddetmişti. Kütüphanesinin 50.000 dinar değerinde olduğu söylenir. Vasiyetine uyularak, ölümünde kitapları Halep hakimi En Nasır'a verilmiştir.

f — Bir ara Bağdat Abbasi Halifeliği Güney İran ve Irak'ta hüküm süren Şii mezhebinden İranlı haneden Büveyh Oğullarının (Büveyhler, 932 - 1055) egemenliği altına geçti. Büveyhler, Bağdat'ta kütüphanelerin gelişmesine önemli katkılarda bulundular. Daha çok Şiilik propogandası ve kültürünün geliştirilmesi maksadıyla kurulan bu kütüphanelerde önemli kitap kolleksiyonları vücuda getirildi :

1 — Büveyh Oğullarının Bağdat hükümdarı olan Muiz-al-Devle'nin (915 - 967) yerine geçen oğlu Izz-al-Devle Bahtiyar (942 ? - 978) daha çok bir şairdi. Kardeşiyle yaptığı mücadelede ele geçirdiği Basra'da kütüphaneler arasında 15.000 kitaplık kolleksiyonu olanı vardı.

2 — Hazreti Ali bin Ebi Talib'in (598 - 661) türbesinin bulunduğu Necef'te kurulan kütüphane bugün de yerindedir. Büveyhoğullarından Abdud-ed-Devle (? öl. 983) bu kütüphaneye büyük önem vermiştir.

3 — Büveyh Oğulları hükümdarlarının vezirleri de önemli kütüphaneler kurmuşlardır. Bunlardan, vezir Ebu'l Fazl bin el-Amid'in, her bilgi türünde 100 deve yükü tutan büyük bir kütüphanesi vardı. Büyük tarihçi ve filozof, İbn-i Miskeveyh (? öl. 1030) bu kütüphanenin yöneticisi olmuştur.

4 — Büveyboğullarından hükümdar İmadu'd-Devle Ebul Kalincar'ın (Kalicar ? öl. 1048) veziri, Adil Behram bin Mafanna Firuzabad'ta 7000 ciltlik büyük hattatların el yazısı kitaplardan oluşan bir kütüphane kurmuştu.

5 — Bahaud-Devle'nin (? öl. 1012) veziri, Sabur bin Erdeşir, 994 te Bağdat'ın Kerh mahallesinde «Beyn-es Sureyn» (İki Sur Arası) de kurduğu hem kütüphane, hem okul olan «Dar'el-İlim» de 10.400 kitap arasında meşhur hattat Ibn Mukle (886 - 939) tarafından yazılmış 100 Kur'ân nüshası vardı. Bir akademi olan kütüphanede bilim adamları buluşur, edebiyat ve müzik şölenleri tertiplenirdi.

6 — Ebu'l Hasan Ali bin Ahmed ez-Zeydi (? öl. 1179) tarafından kurulan, Zeydi Camii ve kütüphanesi de önemli halk kütüphanelerindendi.

10 — Medrese Kütüphaneleri

Daha önce, kurulmuş olan cami kütüphanelerinin yerini medrese kütüphanelerinin aldığını belirtmiştik.

İslâm memleketlerinde cami ve mescid gibi öğretim ve eğitim kurumları yanısıra, sonradan derse çalışılan, ders okunan yer anlamına gelen medreseler kurulmuştur. Medreseler zamanla birer üniversite durumuna gelmiştir. Cami ve medreselerdeki öğretim ve eğitim görevi medreselere geçmiştir.

Medreselerin kuruluşunda, genellikle arap olmayan diğer müslüman unsurlar önemli rol oynamışlardır.

Halifeliğin Abbasîlere geçmesiyle, arap olmayan unsurlar, özellikle, İranlılar ve Türkler, gün geçtikçe, devlet yönetiminde hakim olmaya başlamışlardır. İranlılar ve Türkler halk arasında yaygın eğilimleri benimsemek suretiyle, onların sevgisini kazanmak, ellerine geçen fırsatları, din ve eğitim alanlarında değerlendirmek için çabalar göstermişlerdir.

Bu yüzden kısa zamanda, devletten yardım gören okulların sayıları artmağa başlamıştır. Bu artışın nedenlerini kısaca, şu üç noktada toplayabiliriz :

a — Araptan olmayan sultanlar ve prensler öteki dünyada mükâfatını görmek maksadıyle okullar, eğitim kurumları kurmuşlardır. Bu, İslâm'da, vakıf sisteminde, öğretim ve eğitim hizmetlerinin doğmasına ve yaygın duruma gelmesine etkili olmuştur. Bu tür vakıflar Osmanlı Devleti'nin sonlarına kadar görülmüştür.

b — Sultanlar, prensler ve zenginler öldükten sonra, servetlerinin heba olmamasını, açgözlülere gitmemesini sağlamak için vakfı en uygun yatırım olarak görmüşlerdir.

c — Kurucuların kendi dinî inanç ve mezheplerini yaymak ve geliştirmek (Sünnî-Şiî çatışması gibi) amacı. Önceleri birer yüksek eğitim merkezi olan camiler, mescidler, eskisi gibi faaliyetlerine devam etmelerinde, ders halkalarının ibadet sükûnetini bozacağı anlaşıldığından, öğretim yerleri camilerden ayrılmıştır. Bu yüzden, öğretim ve eğitim kurumları olan medreseler doğmuştur. İlkin camilere bitişik veya caminin bir bölümünde açılan medreseler, sonradan, müstakil tesisler haline getirilmiştir.

11 — İlk Medreseler

Medrese sözü ilk olarak IX. yüzyılda kullanılmıştır. İslam tarihçileri ilk medresenin Selçuklu Veziri Nizam El-Mülk (Hasan bin Ali bin İshaket-Tusi 1018 - 1092) tarafından 1066 tarihinde Bağdat'ta ve sonra da Nişabur, Belh, Herat, Isfahan, Merv, Basra, Musul'da inşa ettirildiğini bildirirlerse de, tarihçi El-Makrizi (1364 - 1442) ve El-Suyuti'ye (1445 - 1505) göre, bunlardan daha önce kurulan medreseler bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin :

a — Nişabur'da, vezir ve tarihçi Eb'ul Fazl Muhammed bin Hüseyin El-Beyhaki (996 - 1077) tarafından 1049 da kurulan Beyhakiye Medresesi.

b — Nişabur valisi Emir Nasır bin Sebüktiğin'in (X. yy.) 998 de kurduğu medrese.

c — Abu Sa'd İsmail Al-Astarabadi (X, XI. yy.) tarafından kurulan medrese.

d — Müderris Rükn-al Dîn Al-Isfaraî (? öl. 1027) için kurulan medrese.

Bir takım yazarlar Nizamiye Medreselerinin ilkinin Nişabur'da kuruldu ğunu söylerler. Nişabur Medresesinin kuruluşu ile ilgili olarak Kazvini (Zekeriya bin Muhammed bin Muhammed Ebu Yahya, 1203 - 1283), Asâru'l-Bilâd v'al Ahbaru'l-İbâd-Beldelerin eserleri ve kulların Haberleri» adlı eserinde şöyle anlatır :

«Sultan Alp Arslan bir gün Nişabur şehrine girer. Bir caminin kapısı önünden geçerken orada toplanmış birtakım bilginler görür. Bilginlerin kılıkları pejmürde idi. Sultan geçerken saygı göstermediler ve takdir etmediler. Bunun üzerine, Sultan hayretle, yanında bulunan veziri Nizam-el Mülk'e bunların kim olduklarını sorar. Nizam-el Mülk, onların bilgin ve ruhta şerefli insanlar olduklarını, dünyavi şeylerden zevk almadıklarını, üzerlerindeki giysilerin onların fakirliklerine alâmet sayılmaması gerektiği karşılığını verir.

Nizam-el-Mülk, Sultanı bu şekilde yumuşatınca, devamla, «Eğer Sultanımız izin verirlerse, onlara bir yer inşa ettirip, vakıf tahsis edeceğim, böylece, onlar ilim peşinde koşmakla iştigal eder ve Yüce Sultanımıza, hamd ve sena ederler» der.

Sultan bunun üzerine Nizam-el-Mülk'ün medreseler kurmasına izin verir. Ayrıca, hükümdarlık gelirinin onda birinin de yapım masraflarına ayrılmasını emreder. Görülüyor ki, medreselerin kuruluşunda Nizamel-Mülk'ün büyük hizmetleri geçmiştir. Bu hususta, bazı İslâm tarihçileri, onun için :

Nizam-el Mülk'ün kurduğu medreseler, bütün dünyada pek ünlüdür. Bir tek köy bile bu medreselerden yoksun değildir. Dünyanın en uzak bir köşesinde bulunan Cezireyi Ömer'de bile, Radi ed-Dîn adıyle bilinen büyük bir medrese vardır.»

Diğer biri de :

«Nizam el-Mülk nerede bir bilgin görse hemen ders vermesi için bir medrese kurar, tahsisat bağlar ve kitaplar temin ederdi» demektedir. Medreselerin kütüphanesi kitap kolleksiyonları bakımından çok zengindi. Örneğin :

1 — Kahire'deki Faziliye medresesinde 100.000 cilt kitap vardır.

2 — Mustansıriye Medresesinde iyi düzenlenmiş 80.000 cilt kitap bulunuyordu.

3 — Şam Medreselerinin kurucusu olan Sultan Nureddin Zengi (1118 - 1174) büyük sayıda kitapları okuyucularını emrine tahsis etmişti.

4 — Nizam El-Mülk kurduğu her medresede bir de kütüphane tesis etmişti. Bunların en büyüğü Nizamiye Medresesinin kütüphanesi idi.

Nizam-el-Mülk'ün kurduğu Nizamiye Medreselerinin en büyüğü Bağdat'takidir. 60.000 dinara malolan bu medrese, diğerlerine örnekti. İman Gazali gibi en tanınmış bilginlerin, fıkıhçıların ve fikir adamlarının ders verdiği medrese çok büyük hizmetler görmüş, adamlar yetiştirmiştir. Bunlardan biri, Şeyh Sadi Şirazi'dir (1184 - 1291). Medresenin yıllık masrafı 15.000 dinardı. Nizam-el-Mülk'ün ölümünden sonra, medrese ve kütüphane kurma faaliyeti hızla devam ederek gelişmiş, XIV. yüzyılda, İslâm dünyasının hemen her yerine yayılmıştır. Yüzlerce olan bu memleketler içinde birkaçını ve medrese sayısını sayabiliriz : Bağdat'ta 40, Kahire'de 74, Şam'da 73, Kudüs'te 41, Halep'te 14 vb. Eski İslâm kaynaklarında medreselerin ve kütüphanelerin kuruldukları tarih, yer ve kurucularıyle, çalışmalarına ait geniş bilgiler vardır. Bu kaynaklardan önemli biri, Muhammed Ibn'en Nedim'in (? öl. 996) 987'de yayımladığı «Fihrist'el Ülûm» adlı eseridir. Bu, o zamana kadar, telif ve tercüme bütün ilim dallarında, arapça yazılmış eserlerin bibliyografyasıdır.

Eserde, her yazarın biyografisine yer verildiği gibi, tenkidine de yer verilerek, olumlu, olumsuz taraflarını belirten bir liste de ilâve edilmiştir.

Araştırmacıların, okuyucuların acele müracatlarını karşılamaya mahsus kütüphaneler de vardı. Bu tür kütüphanelerden biri 1395 te Kahire'de inşa edil-

miş olan «Madrusat-Al Mahmudiya»da raslanır.

Günümüzde, Muhammed Ibn'al Nedim'in bahsettiği kitaplardan binlercesinin bize ulaşmadığını söylersek, Müslüman kaynaklarının zenginliği hakkında bir fikir vermiş oluruz. Hattâ, bu kitapların Ibn'al Nedim'in kütüphanesinin özel kataloğu olduğu söylenir. Bibliyografyada her türlü esere ilmi, edebî, peri masalları, roman, yemek pişirme, zehir, av, spora yer verilmiştir. İslam medreselerinde veya diğer yüksek seviyeli okullarında ders veren öğretmenlere, «Müderris» denirdi. ki bu günümüzde profesör karşılığıdır. Öğretmenler için üstat bir nevi şeref unvanı idi. Bu da, bilim dalında üstün yeteneği olan kimse anlamına gelirdi.

D — Kütüphane Yönetimine Ait Bilgiler :

1 — Yöneticiler :

Kütüphanelerin yönetim ve denetimleri yüksek derecede kültürü gerektirdiğinden, kütüphane müdürlüklerine, genellikle isim yapmış bilginler atanmıştır. Bunların arasında, dünyaca tanınmış ünlü kişiler de vardır :

a — İbn Sina (980 - 1037) Samanoğullarından Nuh bin Mansur'un Buhara'daki saray kütüphanesinin müdürlüğünü yapmıştır. Sultan Nuh İbn Mansur tarafından saraya Sultanı tedavi için davet edilen genç hekim İbn Sina, henüz onsekiz yaşında bulunuyordu. Sultanın tedavisinden sonra mükâfat olarak kendisine açık tutulan saray kütüphanesinden hayrete düşen İbn Sina şöyle bahsediyor :

«Orada üstüste raflara sıralanmış odalar dolusu kitaplar gördüm. Bir oda, arap dili ve şiiri, öbürü hukuk ve başka ilimlere ayrılmıştı. Böylece her ilim dalına ayrı bir oda tahsis edilmişti. Eski Yunan yazarlarına ait bir kataloğu gözden geçirdim ve burada istediğim kitaplara baktım. Bu kolleksiyonda öyle eserler gördüm ki, çok az kimse adlarını işitmiş olabilirdi. Ben bile, bunları ne önceleri görmüştüm, ne sonraları görebildim.» Genç bilgin, bu kütüphaneden büyük ölçüde yararlandı. Bir süre sonra bu kütüphane yanmıştı. Yangını, İbn Sina'nın, bu bilgilere sahip tek adam kalması maksadıyla çıkardığı söylenir.

b — Al-Hvarizmi (Sehl bin Harun ve Said bin Harun), Bağdat'taki Beytel Hikme'nin kütüphane müdürlüklerini yapmıştır.

c — Ebu'l Hasan Ali bin Muhammed eş-Şabusti (? öl. 999) Kahire'deki Fatimi Kütüphanesinin müdürü, birkaç kitabın yazarı bir bilgindi.

d — Büyük arap filozof ve yazarı İbn Miskeveyh (? öl. 1030). Büveyhi vezirlerinden Ebu'l Fazl İbn el-Amid'in (? öl. 971) 100 deve yükü tutan büyük kütüphanesinin müdürlüğünde bulundu Vezir Ebu'l Fazl İbn El, Amid'in Rey şehrindeki evi 965 yılında mezhep mensupları tarafından tamamen yağma edilmişti. Kuvvetli bir ilim adamı ve büyük bir kitapsever olan İbn'el Amid'in kütüphanecisi İbn Miskeveyh olayın sonunu şöyle anlatır :

«O, kitaplarını dünyadaki her şeyden fazla sevdiği için çok üzüldü. İlim, felsefe ve edebiyatın bütün dalları ile ilgili olmak üzere yüz deve yükünden fazla kitabı vardı. Beni görünce kitaplarını sordu. Ona, kitapların emniyette olduklarını ve kimsenin dokunmadığını söyleyince, neşelendi ve dedi ki : 'Sen uğurlu bir adamsın, her şeyin yerine bir yenisi konulabilir, fakat kitapların konulmaz' ve güleç bir yüzle, 'Yarın onları şu yerlere götür' dedi. İsteğini yerine getirdim. Bütün servetinden sadece kitapları kurtulabilmişti.»

e — Abbasi Halifesi El-Mustanra Billah'ın (? öl. 1272) Bağdat'ta 1232 de kurduğu Mustansıriye Medresesinin kütüphane müdürleri arasında, önemli

bilginler görülür. Bunlardan ünlü tarihçi İbn'es Sai (? öl. 1274) ve İbn el-Fuvati'yi (? öl. 1323) sayabiliriz. Kütüphane memurları arasında kadınların da çalıştırıldığı kaynaklarda belirtilmektedir.

2 — Kütüphane yöneticiliği yapan kişiler önemliliklerini, Selçuklular, Osmanlılar devrinde de korumuşlardır. Bu hususta sırası geldiğinde bilgi verilecektir.

İslamda kütüphane hizmetleri ve yöneticiliğine ait birtakım terimler de bulunmuş ve kullanılmıştır. Örneğin :

a — Sahip : Kütüphane müdürü, sahibi, koruyucu

b — Vekil : Kütüphane müdür yardımcısı

c — Hafızı Kütüp, kütüphane memuru, yönetici

d — Mütercim : Çevirici

e — Nasih : Müstensih, kitap kopya eden

f — Mücellid : Ciltçi

g — Münavilun : Kütüphane memurları

h — Farraş : Odacı, hademe, bakıcı, süpürücü

i — Müşrif : Nezaretçi, vakfın koruyucusu, (Müracaat Memuru, teşrifatçı).

3 — Kütüphanelerin her türlü yönetim ve hizmetlerine ait kurallar, günümüzdekiler kadar mükemmeldi. Hattâ, daha çok olanaklara sahiptirler, denebilir. Bunları özetliyerek açıklıyalım :

a — Her kütüphanenin, hemen hemen esasları birbirine benzeyen birer yazılı talimatnamesi (yönetmelik) vardı. Buna, yönetim, araç, gereç ve diğer ihtiyaçlar için (Bütçe ve Masraf) kesin kayıtlar konmuştu. Kütüphanelerin masrafları yıllık olarak hesaplanıyordu. Bazı kütüphane personeline aylık ekmek, et ve diğer yiyecek maddeleri de verilebilirdi. Bir kütüphanenin yıllık bütçesine bir örnek olmak üzere Mısır'daki Fatimi Halifesi Hakim Biemrillah'ın (985 - 1021) 1004 te kurmuş olduğu «Dar-el Hikme-İlimler Evi»nin kütüphane masraflarının dökümünü görelim. Para birimi, zamanın altın parası sayılan ve günümüze oranla pek yüksek satın alma gücü olan Dinar'a göredir.

Masrafın Cinsi	Miktarı
Hasır için	10 dinar
Kâğıt (Müstensihler için)	90 »
Kütüphanecinin aylığı	48 »
Su parası	12 »
Hizmetliler için (Kapıcı v.s.)	15 »
Mürekkep, kağıt, kalem	12 »
Perdelerin onarımı	1 »
Kitapların cilt ve onarımı	12 »
Kış için keçe perdeler	5 »
Kışlık kilimler için	4 »

(1 Dinar günümüzdeki 1 altın rayicine göre 75 - 80 misli alış gücüne sahipti.)

Yöneticilerin ve diğer personelin aylıkları, kütüphane yönetimi, okuyucu hizmetleri, satınalmalar gibi hususlar yönetmelikte belirtilmişti.

Kütüphanelerin yönetim ve hizmetlerine ait bazı bilgilerin özeti :

1 — Kütüphaneler için kitap sağlamanın yolları değişik olmakla beraber, genellikle :

a — Kitap satın almak veya yazdırmak.

b — Bizzat yazmak veya kopya etmek,

c — Başkalarına, hattatlara veya müstensihlere yazdırmak suretiyle kitap sağlanırdı.

2 — Yazarlar, bağlı oldukları şehir veya mahallenin camilerine iste-

yenlerin okumaları için eserlerinin birer kopyasını bağışlamayı adet edinmişlerdi.

3.— Kütüphane müdürü, kütüphanenin yönetim işleriyle uğraştığı gibi fikri sorunları da çözümlemekte idi. O, yeni kitapları toplar, kataloglanmasına nezaret eder, okuyuculara her türlü kolaylığı gösterirdi. Kitapların ciltlenmesinden, onarım bakımlarından sorumlu idi. Kitapların ödünç verileceği kimseleri de seçerdi. Bir kitap için, birkaç istekli varsa, varlıklı olanı, her zaman o kitabı satın alabileceğinden, fakir okuyucu tercih edilirdi.

Çok büyük kütüphanelerde, müdürün bir de yardımcısı (vekil) bulunurdu.

4 — Kütüphanelerin büyüklüklerine göre, memurların sayıları da değişebilirdi. Gene, kütüphanelerde, büyüklüklerine göre devamlı olarak bir veya birkaç mücellid bulundurulur, ciltcilikte uzman olan bu sanatçılar, titizlikle ciltledikleri kitaplara, estetik değer kazandırırlardı.

5 — Ödünç kitap vermek, kütüphanelerin ve okuyucuların durumlarına göre düzenlenmişti. Kütüphanelerin katalogları ve her bilgi dalının dolapları ayrı idi. Bunlar şeritlerle belirtilirdi. Ödünç alınan kitaplara ihtimam gösterilmesi, düzeltmelerin izin alınarak yapılması, kenar notları konmaması, kitabın boş sayfa ve yerlerine yazılmaması, üçüncü bir kişiye verilmemesi, istendiğinde hemen geri verilmesi, geri verene teşekkür edilmesi kurallar arasında yer almıştır.

6 — Kitaplıklar genellikle açık bulundurulur, herkes dilediği kitabı kolayca alabilirdi. Değerli ve nadir yazmalar da kilit altında tutulur, okumak isteyenlere özel izinle verilirdi.

Olga Pinto adında bir İtalyan kadın yazarın İngilizceye çevrilen «The Libraries of the Arabs During The Time of Abbasids, Islamic Culture, C. III. 1929, s. 231» adlı yazısında devrin İslâm Kütüphaneleri için şöyle denilmektedir :

«Çeşitli amaçlar için kullanılan birçok odalar vardı. İçinde kitapların muhafaza edildiği galeriler, ziyaretçilerin okuyup çalışabilecekleri odalar, elyazmalarını kopya edenlere tahsis edilmiş odalar, edebi toplantılara ayrılmış salonlar, hatta bazı hallerde müzikli eğlenceler için odalar bulunurdu. Bütün odalar zengin ve rahat ettirecek bir şekilde donatılmıştı. Yerde halı ve kilimler seriliydi. Üzerinde, okuyucular bağdaş kurup otururlar, okur, hatta yazarlardı. Ana giriş kapısının özel bir şekilde yapılmış, soğuk havanın girmesini engelliyen ağır bir perdesi vardı.

E — TÜRKLERDE KÜTÜPHENELER

1 — Horasan ve Anadolu Selçukluları devrinde kurulan, Osmanlılar devrinde de gelişerek adları ve kalıntıları günümüze dek erişen yüzlerce medrese kütüphanelerinin kitap kolleksiyonlarını kesinlikle tesbit etmek imkânsızdır.

Selçukluların devlet kurduktan sonra egemenlikleri altında bulundurdukları İslam memleketlerinde kurdukları medrese ve kütüphaneler hakkında oldukça geniş bilgiler vermiştik. Bunları, tamamlayıcı mahiyette olmak üzere ayrıntılara girişmemiz gerekiyor :

Bilindiği üzere, medreselerin ilk kurucuları Selçuklulardır. İlme ve ilim adamlarına büyük önem veren, sultanlar ve devlet ileri gelenleri, daha başlangıçta, şehirlerde medrese ve kütüphaneler kurmaya giriştiler.

a — Her medresenin ve şehrin ayrı ayrı birer kütüphanesinin olduğu anlaşılmaktadır. Selçuk devletinin kuruluşundan beri merkezi olan Merv'de birçok kütüphane vardı. Bunların her birinin kitap kolleksiyonları 12.000 ciltten aşağı değildi. Şehirde, Nizam-el Mülk,

Mustavfi, Şeref-ul Mülk, Vezir Mecd-ul Mülk, Hatuniyye, Kemaliyye, Amidiyye, Zameriyye, Semaniyye gibi adları olan on kütüphanenin bulunduğu bilinmektedir.

b — Türkistan ve Harizm kütüphaneleri de zengin kitap kolleksiyonlarına sahiptiler. Şahabettin Hayraki'nin (XII. yy.) Ürgenç'te Şafii Camii yanında kurduğu kütüphanenin eskiden olduğu gibi, gelecekte de bir benzerinin görülmeyeceği rivayet edilir. Bu çok yüksek uygarlık merkezinde, bu şekilde nitelendirilen kütüphanenin cidden muazzam bir tesis olması gerekir. Moğol istilası önünde, kitapların, ancak, en kıymetlilerini götürebilen Şahabeddin ölünce, onlar da, zamanın kargaşalığında, sokak takımının eline düşmüş ve yakılmıştır.

Hülagu'nun Bağdat ve Suriye seferlerinde yanında bulunan büyük filozof ve astronom Nasirüddin Tusi'nin (1201 - 1274) bu istilalar esnasında yağma edilen kitaplardan Meraga'daki büyük rasathane yanında kurduğu büyük kütüphanede, 400.000 kitap bulunuyordu.

c — Kirman hükümdarı Mehmed, medrese cami, zaviye ve kendisi için türbe inşa ettirilen kurduğu kütüphaneye (Dar-ul-Kütüp) her ilim dalına ait 5000 kitap vakfedilmişti.

d — Kervşansaraylar'da (Dâru'z-ziyafe, han, misafirhane), okumak isteyenler bilginler için kütüphaneler kurulması, diğer yolcunların eğlenebilmesi için de satranç takımları bulundurulması, devrin uygarlık seviyesini belirtmesi bakımından dikkati çekicidir. Örneğin :

Türk bilgin ve tarihçisi Fahreddin Mübarekşah'ın (1130 - 1206), Misafirhanesinde bilginlerin okumaları için kütüphane kurulmuş, cahiller için de satranç takımı konulmuştur.

2 — Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar

a — 1071 Malazgirt zaferinden sonra, Anadolu'yu Türkleştirmeye girişen Selçuklular, 1075 yılında Türkiye (Anadolu) Selçuklu Devletini kurmuşlardır. 1336 tarihine kadar varlığını sürdüren Anadolu Selçuklularının başkenti Konya'da, başlangıçtan itibaren büyük bir ilim hareketi göze çarpmaktadır.

Anadolu'da, ilk özel kütüphanenin kuruluşu Konya'da görülmüştür. Daha XIII. yüzyılın başlarında, Anadolu'daki şehirlerde, birçok medreselerin bulunduğu bilinmektedir. Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Mardin, Ankara, Kastamonu, Manisa, Amasya, Tokat gibi. Bu medreselerin, büyük kitaplıklara sahip oldukları anlaşılıyor. Bu devirde, kazalarda, hattâ köylerde bile medrese ve kitaplıklar vardı.

b — Büyük bilgin ve mutasavvuf Sadrettin Konevi'nin (1210 - 1274) Konya'da kurduğu kütüphane (256 kitap) günümüze dek kültür hizmetini sürdürmektedir. Konya'da ilk kütüphane 1201 yılında Şemseddin Altunaba tarafından İplikçi medresesinde kurulmuştu.

Selçuklular devrinde, Anadolu'da kurulan kütüphanelerin başlıcaları:

1 — Kadı Burhaneddin Ahmed'in (1345 - 1398) Sivas'ta kurduğu kütüphane,

2 — Bilgin bir kimse olan, Hacı Şadgeldi (? öl. 1381) Paşanın oğlu, Amasya emiri, Emir Ahmed'in Amasya'da kurduğu kütüphane,

3 — Artuk oğulları (Artuklular, 1108 - 1408) Mardin Hakimi, Akkoyunlu Cihangiroğlu Kasım'ın (? 1487 - 1502) Kasımiye (Sultan Kasım) medresesinde kurduğu kütüphane.

4 — Candaroğlu İsmail Bey'in (1419 - 1479) Kastamonu'da kurduğu kütüphane.

c — Anadolu Selçuklularında kurulan genel ve özel kütüphaneler şüphesiz, sadece bunlar değildir.

İslamlığın — hatta insanlığın — ziynet ve kültür hazineleri sayılan bütün bu eserler, zaman zaman İslam aleminde başgösteren mezhep kavgaları, iç ayaklanmalar ve karışıklıklar sırasında tahripten kurtulamamıştır. Netekim 1090 da Karmatilerin Basra şehrini ele geçirip, yağmalamaları sırasında, ilk vakıf kütüphaneyi yakmalarını biliyoruz. Diğer yönden XIII. yüzyıl başlarından itibaren, Asya steplerinden, bir vahşet sürüsü halinde kopup gelen ve hızını Anadolu'da alan, putperest Moğolların istilaları sırasında, İç Asya, Türkistan, Harizm, Horasan, Afganistan, Irak, Azerbaycan, Anadolu ve Suriye'deki bütün bu uygarlık eserleri yakılıp, yıkılmıştır. Bağdat'ta son kurulan kütüphane, Abbasi Halifesi Al-Mustasım Billah'ın (1212 - 1258) veziri Muayyad al-Dîn Muhammad İbn Ahmed Al-Algamî'ye (? öl. 1258) aitti. 10.000 citlik kütüphane, Moğol istilâsında yağma ve tahrip edilmişti. Moğolların istilâsından önce Merv'de en az on kütüphane vardı.

Çağdaş bir yazar, Moğollar için «Geldiler, söktüler, yaktılar, kestiler ve alıp götürdüler» demiştir.

Moğol vahşetinin en büyük tahribatı, ilim ve kültür kurumlarına olmuştur. Daha sonraları, bu vahşetin diğer bir benzerini, mamur, müreffeh ve kültür kurumlarıyla dolu İspanya'da görmekteyiz.

Hıristiyanlık taassubuyla, İspanya'daki İslâm memleketlerine saldıran ve buralardaki küçülen İslâm devletlerini birer birer yıkan, hıristiyanlar, 771 yılında kurulan ve XV. yüzyıl başlarına kadar süregelen sekizyüz yıllık büyük bir uygarlığın bütün eserlerini ve eşsiz kitaplarını insafsızca imha etmişlerdir. Daha X. yüzyıl başından Burtuba (Cordoba)'da yalnız, katoloğu 44 cilt tutan 600.000 elyazması eserle dolu kütüphanelerin kitapları Gırnata'yı ele geçiren hıristiyanlar tarafından şehrin meydanında bir günde 80.000 kitap yakılmak suretiyle, tamamen imha edilmiştir.

Şu gerçeği de belirtmeden geçmiyelim : İkiyüz yıl süren Haçlı Seferleri (1096 - 1272) esnasında, hıristiyanlık taassubu ile İslâm memleketlerine saldıran, Haçlı orduları, önlerine gelen her şeyi, yıkıp yaktıkları gibi, kütüphaneleri de yok etmişlerdir. Trablus'taki kütüphanede üç milyon kitap bulunduğu, bunun ellibininin Kur'ân-ı Kerîm, seksenbininin tefsire ait olduğu, kütüphanede 180 müstensihin çalıştığı bildirilmektedir. Bu sayıların abartılmış olabileceğini hesaba katmamız gerekebilir. Ancak, bu kütüphanenin, çok sayıda Kur'ân-ı Kerîm nüshasını gören bir papazın teşvikiyle hristiyanlar tarafından yakıldığı Batılı tarihçilerce de kabul edilmektedir. (Damascus Chronicle of the Crusades, London, 1932, s. 89, J. S. Beddie, «Books In The East During The Crusades», Speculum, VIII, 1933, 240).

d — Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Kütüphaneler

1 — İslâm'ın doğuşundan kısa bir süre sonra kitaba ve kütüphanelere gösterilen büyük ilginin devamı Selçuklularda olduğu gibi, Osmanlılarda da görülür. Osmanlılar, kuruluşlarından itibaren (1299 - 1922) ilme, kitap ve kütüphanelere büyük saygı ve ilgi göstermişlerdir.

Osmanlıların devlet olarak kuruluşundan bir süre sonra ilk medrese, 1330 tarihinde Gazi Orhan Bey (1288 - 1324 - 1360) tarafından İznik'te kurulmuştur. Orhan Gazi, Osmanlıların merkezini İznik'ten Bursa'ya naklettikten sonra Bursa'da Aya Elia manastırı mevkiindeki meşhur medreseyi inşa ettirdi. 1361 de Edirne'nin fethinden sonra, başkent olan Edirne'de büyük üç şerefeli medrese kuruldu. Fâtih Sultan Meh-

med'in (1432 - 1481) İstanbul'u 1453'te fethinden sonra, medreseler ve diğer ilim kurumları, büyük yeniliklere uğradılar.

2 — Osmanlı devletinin kuruluşundan kısa bir süre sonra, Anadolu Selçuklularının bir devamı olarak, intikal eden vakıflar ve kültür kurumları, başta hükümdar olmak üzere, valde sultanlar, vezirler, paşalar, ağalar, beyler, hali vakti yerinde olanlar tarafından benimsenerek uygulanmış, geliştirilmiştir. Bunları yaşatabilmek için zengin vakıflar kurulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğundaki kütüphaneleri, genellikle, kuruluşlarına göre şu sınıflara ayırabiliriz :

a — Cami ve medreselerdeki kitaplıklar (kitap dolapları),

b — Cami ve medreselerdeki kütüphaneler (kitap odaları),

c — Saray kütüphaneleri,

d — Genel ve özel kütüphaneler,

Cami ve medreselerdeki kütüphaneler hakkında daha önce ayrıntılı bilgiler vermiştik. Bunların tekrarı gereksizdir.

Osmanlılar, kuruluşundan itibaren meydana getirdikleri sosyal ve kültür kurumlarının yanısıra, kütüphaneler kurmayı da ihmal etmemişlerdir.

Genişleyen ve gün geçtikçe gelişen İmparatorluğun, yabancı unsurlardan oluşan toprakları üzerinde bile kültür kurumları ve kütüphaneler kurdukları gerçektir.

Osmanlı Devleti, İstanbul'un fethinden önce, Balkanların büyük bir kısmını egemenliği altına almıştı. Elde bulunan vakfiye ve tarihi belgelerden 1435 te Manastır'da Çavuş Bey Camii'nde, 1445 te Üsküp'te İshak Bey Medresesi'nde birer kütüphane kurdukları, XVII' ve XVIII. yüzyıllarda ise, Sırbistan, Makedonya, Kosova ve Methiya'da yüzden fazla kütüphane bulunduğu bilinmektedir. Bosna ve Hersek'te kütüphaneleri olan yüz kadar medrese vardı. Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Arnavutluk'ta, Osmanlı Devletinin ilk zamanlarından günümüze kadar intikal etmiş kırk kadar zengin vakıflı ve değerli eserlerle dolu kütüphaneler mevcuttur.

3 — Osmanlı Devletinde ilk saray kütüphanesini, Sultan II. Murad'ın (1408 - 1451) oğlu Sultan II. Mehmed lehine saltanattan çekildikten sonra 1444 te Manisa'da kurduğu anlaşılmaktadır.

Sultan II. Murad, Manisa'daki küçük sarayı yeniden onarırken, bir de kütüphane kurmuştu. Sultan II. Murad, 1449 tarihinde tekrar tahta çıkmaya davet edildiğinde, Manisa'ya dönen II. Mehmed, bu kütüphanenin gelişmesi için uğraşmıştır. Netekim II. Mehmed, babasının ölümü üzerine 1451 de Edirne'de tekrar tahta çıktığında, babasının evvelce yarım bıraktığı (Saray-ı Cedide-i Amire-Yeni Hükümdarlık Sarayı) denilen sarayını yapımını tamamlatmış, sarayın cihannümâ kasrına, bir de kütüphane ilâve etmiştir. Buraya Manisa'dan getirdiği kitapları da yerleştirmiştir. Manisa'da daha sonraları, şehzâdeler ve saray mensupları tarafında da kütüphaneler kurulduğunu görmekteyiz.

4 — İstanbul'un 1453 te Fâtih Sultan II. Mehmed tarafından fethinden sonra, ilk kurulan tesisler arasında olan cami ve medrese ve tekkelerde, İslâm geleneklerine uyularak kitap dolaplarının da bulundukları göze çarpar. Kısa bir süre sonra kütüphaneler de kurulmaya başlanmıştır. Fâtih Sultan II. Mehmed'in Eyüp Sultan Camiine 2000, Fâtih Camiine ise bundan daha çok sayıda kitap vakfettiğini biliyoruz. Fatih ayrıca eski sarayında özel bir «Dâru'l-Kütüb-Kitabevi, Kütüphane» kurdurmuştur. Bu kütüphane, 1478 de Topkapı sarayına nakledilmiş, sonradan gelen

padişahlar tarafından zenginleştirilerek günümüzdeki «Topkapı Sarayı Kütüphanesi» meydana gelmiştir.

Osmanlı Devletinde kurulan kütüphanelerin yöneticiliğine (Hafız-ı Kütüb) önceki İslâm Devletlerinde olduğu gibi, büyük bilginlerin ve hatırı sayılır adamların getirildiklerini görüyoruz. Netekim, Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethinden sonra kurduğu kütüphanenin başına, zamanın genç ilim adamlarından, sonradan iftiraya uğrayarak idam edilen Tokatlı Molla Lütfü'yü (Sarı Lütfü ? öl. 1949) getirmiştir.

Bu gelenek son yüzyıla kadar Osmanlı kütüphaneleri yönetiminde sürdürülmüştür: Türk şiirinin büyük üstatlarından sayılan şair Nedim'in (1680 - 1730) uzun süre, Nevşehir'li Damat İbrahim Paşa'nın kütüphanesinin Hafız-ı Kütüblüğünü yaptığını biliyoruz.

5 — İstanbul'da ve İmparatorluğun diğer şehirlerinde gün geçtikçe vakıf kütüphanelerin arttığı görülür. Bunların çoğu, zamanımıza intikal etmiştir. İlk İstanbul Kütüphaneleri, Ayasofya, Zeyrek, Eyüp Sultan, Mehmed Paşa medreseleriyle Fatih Sultan II. Mehmed'in bir üniversite olarak kurduğu külliyesindeki (Sahn-ı Seman Medresesi) fakültelerin kütüphaneleridir. İstanbul'da bağımsız olarak kurulan ilk kütüphane, Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın (1635 - 1676) 1661'de kurduğu Köprülü kütüphanesidir. Büyük bir devlet adamı ve Komutan olduğu kadar, bilgin bir kişi olan Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, babasının ilk kütüphane kurma teşebbüsünü, sonradan geliştirmiş ve kendi kitaplarını da buraya vakfetmiştir. Köprülüler ailesinin vakfı olan bu kütüphane, İstanbul'da Divanyolu'ndaki, zarif binasında, değerli kitap kolleksiyonlarıyle günümüzde herkesin yararına açık bulunmaktadır.

6 — İstanbul'da kurulan çeşitli kütüphanelerin sayıları ikiyüz kadardır. Bağımsız olan vakıf kütüphanelerin sayıları ise otuza yaklaşır. Cumhuriyetin ilânından sonra çıkarılan 3 Mart 1924 gün ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat kanunu ile vakıf kütüphanelerin bir kısmı, Millî Eğitim Bakanlığına bağlı Devlet Kütüphanelerine bağlanmış, cami, medrese gibi kurumlardaki kitaplar da, bu kütüphanelere katılmıştır.

İstanbul'daki kütüphanelerin sayılarını, durum ve kitap kolleksiyonlarını belirtir ekli çizelgenin incelenmesi bu konuda oldukça ayrıntılı fikirler verebilir. Ek (1) Çizelgede adları belirtilen bu kütüphanelerin bir kısmı, ilkin bağımsız binalar halinde, bir kısmı da, cami, medrese, tekkelerde kurulmuştur. Bunlardan bazıları ise, evvelce kurulmuş kütüphaneler olarak içinde ayrı ayrı bölümler halinde hüviyetlerini korumak suretiyle, yüzyıllar boyu kuruluş amaçlarına hizmet etmişlerdir.

7 — Osmanlı İmparatorluğunda, bağımsız kütüphaneler, sadece, İstanbul'da kurulmuş değildi. Osmanlı Devletinin son zamanlarında bile, İmparatorluk sınırları için 763 kütüphane mevcuttu. Bunların çoğu, idaremizden çıkan memleketlerde kalmıştır. Diğer bir kısım önemli eserler de, yangın yağma, bilgisizlik, ilgisizlik ve diğer nedenlerle elden çıkarılmıştır.

Anadolu'da birçok şehir, kasaba, hattâ köylerde kurulan kütüphanelerin zengin vakıfları ve bunların idarelerine ait vakfiyeleri (yönetmelik) vardı. Bu yönetmeliklerde, kütüphanelerin bütün ihtiyaçları, memurların atanmaları, bakım, açılıp, kapanma gün ve saatları gibi hususlar bütün ayrıntılarıyla tesbit edilmişti.

8 — Osmanlı padişahlarının hemen hepsi de kitabı sevmiş ve ona önem vermişlerdir. Bu sevgi birtakım tarihi fıkralara, tiyatro ve sinema oyunlarına bile konu olmuştur:

a — Kahramanlığı kadar öfkesi ve kıyıcılığı ile de tanınmış olan Padişah IC. Murad (1609 - 1640) bir fermanla İs-

İstanbul'da toplu gezinti yerleri eğlencelerini yasaklar. Bir gün, bu yasağın ne derece uygulandığını anlamak için, birkaç nedimiyle kâğathaneye gider. Derenin ıssız bir köşesinde, ağaçlar altında çubuk tüttürüp, hafif tertip içkili sohbete dalmış beş on ehli keyfi bir arada görünce, öfkesinden ateş kesilir :

«Bunlar kimdir, nasıl olur da benim emrimi dinlemezler?» diyerek yanlarına varır. Meğer, adamlar hem masumca eğleniyor, hem de zamanın Şeyhülislamı Yahya'nın (1533 - 1644) divanını okuyor, şiirlerin havası ile mutlu oluyorlarmış. Padişah, esip savuracağı sırada, adamların ellerindeki divanı görünce birden yumuşamış :

«Ol.. Bu bizim Yahya'nın kitabı imiş. Varsınlar safalarında olsunlar.» diyerek, yanlarından ayrılmıştır.

Kellelerinin uçurulacağından titir titriyen adamlar, bu sefer ellerindeki kitabı yalnız zevkle değil, minnetle, şükranla da okumaya koyulmuşlardır.

b — Kitap sevgisi ve hayranlığı hakkında da birçok fıkralar anlatılır : Kitap, ödünç vermek-almak üzerine de bir fıkrayı anlatmak yerinde olur :

Ünlü bir kişi yakın bir dostuna kitaplığını gezdiriyormuş. Dostu, onun son derece zengin kitaplığına hayran kalmış. Bu sırada, eşi ender bulunan bir kitaba rastlayınca : «Bu kitabı birkaç gün için alayım, okur, geri veririm.» demiş. Bu sözleri duyan ünlü kişi gülerek : «Yağma yok azizim, ben, bu kütüphaneyi zaten, bir günlüğüne ödünç aldığım kitaplarla kurdum» demiştir.

c — Kitap ödünç verme konusu, merhum vatan şairi Mehmet Akif Ersoy'un (1873 - 1936) Safahat'ında da yer etmiştir.

Kahramanlardan, Köse İmam, dostlarına verdiği kitapların geri gelmeyişinden şikâyetçidir. Ödünç olarak verdiği kitapların daima alanlarda kalmış olmasından canı yanan Köse İmam, birgün, kitaplarının travanlarına kadar yükselen raflarına güzel bir nesih yazısiyle şu beyti yazıp asar :

«Dest-i gadri müstairândan ziyânım bihessab,

Ahdim olsun, âriyet hiçkimseye vermem kitap..»

demek isteniyor ki :

«Ödünç olarak alanların zulmünden hesapsız zararlara uğradım. Onun için, and içtim, artık kimseye kitap vermeyeceğim.»

F — SONUÇ

1 — İslâm Dini, okumayı, öğrenmeyi, ilim sahibi olmayı her insan için farz kılmıştır. Islâm'ın temel amacı, ilim yoluyla ilerleme ve evrimdir. Tarihsel olaylar bu gerçeği ispatlamaktadır.

Dünyamızın, bugün eriştiği uygarlık seviyesinde, Müslümanların etki ve katkılarının pek büyük olduğunu, Batılılar da kabul etmektedirler. Ortaçağ'ın başlarından itibaren kitaplar yazan, kütüphaneler kuran, ilim yuvaları vücuda getiren Müslümanlara kar—ılık, Avrupa'nın en zengin kütüphanelerinde, örneğin Saint Gal'da 400, Saint Vincent'da 1100 cilt kitap bulunuyordu. Nitekim, bu gerçeği dile getiren, Lübnan asıllı, büyük Amerikalı tarih profesörü Philip K. Kitti (1886) «The Arabs, A Short History. London, 1960 s : 2 Kısa Arap Tarihi» de diyor ki :

«Ortaçağ'ın başlarında insanların ilerlemesine, Müslümanlar kadar hizmet etmiş başka bir millet yoktur; Charlemagne ve büyük devlet adamlarının, kendi adlarını güçlükle yazmağı öğrendikleri devirde, İslâm öğrenciler, Aristo'yu tetkik ediyorlardı.

Oxford Üniversitesinde, vücudu yıkamanın tehlikeli bir hareket olduğu kabul edildiği bir zamanda, her birinde 400.000 den fazla kitap bulunan üç

büyük kütüphaneye sahip Kurtuba'daki İslâm bilginleri, günlük banyolarını zevkle yapıyorlardı.»

2 — Zamanımız toplumlarının sağ-sol kısır çekişmelerden veya olumsuz birtakım etkenlerle karşı karşıya gelmesinden insanların, mutluluk denen ortamı yitirdikleri bir gerçektir. Bütün bu tatsız, hatta bezdirici olayların doğması nedenlerinin başında bilgisizliğin geldiğini çekinmeden söyliyebiliriz.

Herkes, özellkle gençler, okumak, konuların aslını, mahiyetini öğrenmek mecburiyetindedirler.

Yalnız okumak, ilim sahibi olmak yeter değildir, bildiklerimizi, eskilerin irfan dedikleri, kişiyi gerçeğe, olgunluğa ulaştırıcı güçlü, sağlam br sezişe erdirici seviyeye getirmeliyiz. Unutmamalıki, her yanlış davranışın, kısa sürede onarılması, etkilerinin giderilmesi mümkündür. Bilgisizlikten doğan ve toplumda kendini taassup (bağnazlık) şeklinde kabul ettirmeye çalışan zihniyetin etkilerinden doğan kötülüklerin onarılması ise pek kolay değildir. Bir toplum, meşru bütün olanakları ve kültür kurumlariyle, mânevî değerlerini geliştirip ayakta tutamıyorsa, o toplumda her türlü kötülüğü görmek tabiîdir.

Şanlı atalarımızın, günümüzdekilere kıyasla, pek çok imkânsızlıklara rağmen, büyük çaba ve fedakârlıklarla meydana getirdikleri kütüphanelerden faydalanmamız ne derecededir?

3 — Gerçek ilim, insanları bölücü, ayırıcı değil, birleştirici, mutluluğa erdiricidir.

İnsanlık tarihini gözden geçirelim :

Bir sürü toplumlar ,olaylar görülür. Bunların içinde acıklı olanlar, üzüntü vericiler, ibret alınacaklar pek çoktur. Bunların, gerçek nedenlerini, mahiyetlerini anlamaya kalkıştığımızda, başta insanların bilgisizliğini ve bundan doğan sonuçların olduğunu görürüz. Siyâsî ortamlar, bilim, san'at, savaşlar gibi, toplum dalgalanmalarında, en akıllı çözüm yollarını bulmak, sağduyu ve ilim sahiplerinin işidir. Bu hasleti kazanabilmek de, okumak, öğrenmek, tecrübe edinmek, temele, derinliklere inmekle mümkündür.

İşte bu gerçeğe inanan atalarımız, insanları, toplumu, bu yola sevkedebilmek için, öğretim, eğitim kurumlarıyle, kütüphaneler kurmuşlardır. Kütüphaneler, bir bakımdan kötülükleri doğurabilecek aylaklıkları önler, faydalı şeylerle meşgul olabilmek fırsat ve olanaklarını sağlar. Bizler, hiç değilse, insan olarak günümüzde artık kaybolmaya yüz tutmuş olumlu hasletlerimizden sayılan kadirbilirlik yönümüzle, büyük atalarımızı anmakla yetiniyoruz.

SÜLEYMANİYE UMUMİ KÜTÜPHANESİ'NDE TOPLANAN VAKIF KÜTÜPHÂNELER

(Kuruluş Tarihleri Sırasına Göre)

Kütüphanenin Adı	Kurucusu	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı Yazma Basma	Kurulduğu İlk Yer
1 — Fatih	Fatih Sultan Mehmed II	1471	5188 - 319	Fatih Camii
2 — Şehzâde Mehmed		1548	109 - 12	Şehzâde Camii
3 — Esmihan Sultan	Esmihan Sultan	1570	554 - 59	Eyüp Medresesi
4 — Mehmed Ağa Camii	Babüssaâde Ağası Mehmed Ağa	1584	145 - 59	Çarşamba Mehmed Ağa Camii
5 — Molla Çelebi	Kazasker Molla Çelebi	1590	146 -	Molla Çelebi Camii
6 — Mesih Paşa	Sadrazam Mesih Paşa	1592	118 - 3	Eski Ali Paşa Camii
7 — Sultan Ahmed I	Sultan Ahmed	1619	109 -	Sultan Ahmed Camii
8 — Amca Hüseyin Paşa	Amca Hüseyin Paşa	1669	455 - 2	Saraçhane Başı
9 — Çorlulu Ali Paşa	Sadrazam Çorlulu Ali Paşa	1709	385 - 2	Çarşıkapı Medr.
10 — Gülnûş Vâlide Sultan	Gülnûş Vâlide Sultan	1712	66 -	Üsküdar Valde Sultan Cimii
11 — Şehîd Ali Paşa	Sadrazam Şehîd Ali Paşa	1715	2843 - 65	Şehzâde Başı'nda
12 — Damad İbrahim Paşa	Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa	1719	1153 - 28	Şehzâde Camii Yanında
13 — Yeni Cami (2 Kütüphane bir arada)	Sultan III. Ahmed Turhan Vâlide Sultan	1725	1539 - 2	Yeni Cami'de
14 — Beşir Ağa	Dârü's-saâde Ağası Beşir Ağa	1745	639 - 49	Bâb-ı Âli'de
15 — Âşir Efendi	Şeyh'ül-İslâm Mustafa Âşir Efendi	1748	458 - 11	Sultan Hamamı
16 — Sâliha Hâtun	Zeynelabidin Efendi zevcesi Sâliha Hâtun	1751	177 - 5	Mesih Hasan Paşa Mahallesi
17 — Hamidiye	Sultan I. Abdülhamid	1780	1504 - 48	Bahçekapı'da
18 — Lala İsmail Efendi	Lala İsmail Efendi	1785	755 - 7	Hamidiye Kütüphanesi
19 — Mihrişâh Sultan	Mihrişâh Vâlide Sultan	1795	447 - 93	Eyüp Camii
20 — Lâleli	Sultan III. Mustafa ve III. Selim	1804	3777 - 94	Lâleli Medresesi
21 — Hafid Efendi	Kazasker Hafid Efendi	1806	462 - 35	Sultan Hamamı
22 — Kılıç Ali Paşa	Debbağzâde İbrâhim Ef.	1806	999 - 72	Kılıç Ali Paşa Camii Medresesi

Kütüphanenin Adı	Kurucusu	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı Yazma	Kitap Sayısı Basma	Kurulduğu İlk Yer
23 — Çelebi Abdullah Ef.	Birgivi'li Abdullah Ağa	1818	403	40	Fatih Kadıçeşme Hânesi
24 — Hâlet Efendi	Nişancı Hâlet Efendi	1818	821	101	Galata Mevlevî
25 — Hüsrev Paşa	Sadrazam Hüsrev Paşa	1839	714	445	Eyüp Bostan İskelesi
26 — Şeyh Mehmed Murad	Şeyh Mehmed Murad	1844	491	109	Çarşamba - Darü'l - Mesnevî
27 — Esad Efendi	Nâkibu'l-Eşraf Esad Ef.	1845	3719	555	Ayasofya - Yerebatan
28 — Nafiz Paşa	Maliye Nazırı Nafiz Paşa	1851	613	722	Yenikapı Mevlevî Hânesi
29 — İzmir'li Mustafa Ef.	İzmir'li Mustafa Efendi	1865	5	116	Mehmed Paşa Medresesi
30 — Pertevniyal Vâlide Sultan	Pertevniyal Vâlide Sultan	1871	329	557	Aksaray Valide Sultan Camii
31 — Düğümlü Baba	Kemâl Paşa	1886	24	847	Sultan Ahmed Düğümlü Baba
32 — Efgânî Şeyh Ali Haydar Efendi	Efgan'lı Ali Haydar Ef.	1889	31	43	Üsküdar Valde Sultan Camii
33 — Hoca Seyid - Hacı İsmail Efendi	Hacı İsmail Efendi	1893	20	45	Murad Molla Kütüphânesi
34 — Hasan Hüsnü Paşa	Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa	1894	1052	416	Eyüp Boyacı Sokağı
35 — Hacı Mahmud Efendi	Gidiş Müdürü Hacı Mahmud Efendi	1901	4492	2512	Beşiktaş Yahya Efendi Dergâhı
36 — Bağdat'lı Vehbi Ef.	Bağdad Müftüsü Vehbi Efendi	1920	1639	601	Satınalma
37 — İzmir'li İsmail Hakkı Bey	İzmir'li İsmail Hakkı Bey	1921	275	4110	İzmir
38 — Hüseyin Kâzım Bey	Evkaf Nâzırı Hüseyin Kâzım Bev	1932	10	378	Hacı Selim Ağa Kütüphanesi
39 — İhsan Mahvî Bey	Öğretmen İhsan Mahvî Bey	1935	8	309	Hacı Selim Ağa Kütüphanesi
40 — Müteferrik	Muhtelif kimseler	1946-54	89	441	Hacı Selim Ağa Kütüphanesi
41 — Mustafa Efendi	Reisü'l-Küttâb Mustafa Efendi		1203	13	Sultan Hamamı
42 — Süleyman Sırrı Ef.	Kazasker Kasidecizâde Süleyman Sırrı Efendi		470	554	Sultan Hamamı
43 — Hafız Ahmed Paşa	Vezir Ahmed Paşa		36	-	Fâtih

Kütüphanenin Adı	Kurucusu	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı Yazma	Kitap Sayısı Basma	Kurulduğu İlk Yer
44 — Zühdü Bey	Divân-ı Muhasebât Reisi İsmâil Zühdü Bey		118	612	Yenikapı Dergâhı
45 — Feyzullah Paşa	Doktor Feyzullah Paşa			360	Yenikapı Dergâhı
46 — Şâzeli			117	43	Unkapanı Şaze Tekkesi
47 — Murad Buhârî			309	39	Eyüp, Belhi Dergâhı
48 — Hasip Efendı			33	502	Eyüp, Hasip Efendi Dergâhı
49 — Uşşâkî			32	25	Samatya Uşşak Tekkesi
50 — Muhtelif	Selim Ef., İsmâil, Osman Ağa, Sinan Paşa vb.		764	883	Bala ve Gümüşhane'li Tekkeleri
51 — Serez	Abdurrahman Ağa		2136	5048	Kurşunlu Medresesi - Serez
52 — Karaçelebizâde Hüsâmeddîn Efendi	Kazasker Hüsâmeddîn Efendi		362		
53 — Kadızâde Mehmed Efendi	Kadızâde Mehmed Ef.		567		Şehzâde Camii
54 — Kadızâde Burhâneddîn Efendi	Kadızâde Burhâneddîn Efendi		33	236	Şehzâde Camii
55 — Gazanfer Ağa	Öğrenciler		120	5013	Gazanfer Ağa Medresesi
56 — Hidiv İsmail Paşa	Hidiv İsmail Paşa		1	309	Emirgân
57 — İd Mehmed Efendi	Türkistan'lı İd Mehmed Efendi		4	290	Zincirlikuyu Üçbaş Medresesi
58 — Harput Eski Halkevi	Harput Halkevi		444	10	Harput (Elâzığ)
59 — Tâhir Ağa Tekkesi	Behçed Efendi		143	750	Satınalma
60 — Mahmud Paşa	Sadrazam Mahmud Paşa		366	31	Mahmud Paşa Medresesi
61 — Rüstem Paşa	Sadrazam Rüstem Paşa		166	23	Rüstem Paşa Medresesi
62 — Yusuf Ağa	Kapıcıbaşı Yusuf Ağa		372	5	Üsküdar Mihrimâh Camii
63 — Şeyhü'l-İslâm Esad Efendi	Şeyhü'l-İslâm Esad Ef.		201	47	Çarşamba Medresesi
64 — Servili	Kasapbaşı Mustafa Ağa		232	93	Servili Medrese
64 — Gelibolu'lu Tâhir Ef.	Gelibolu'lu Tâhir Efendi		26	79	Çarşamba, Darü'l Mesnevi

Kütüphanenin Adı	Kurucusu	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı Yazma Basma	Kurulduğu İlk Yer
66 — Mehmed Murad - Mehmed Ârif	Mehmed Murad - Mehmed Ârif		189 - 88	Çarşamba, Darü'l Mesnevî
67 — Hâşim Paşa	Ali Haydar Bey		101 - 4	Hacı Selim Ağa Kütüphanesi
68 — Âsâr-ı Cedîde	Muhtelif Kimseler		161 - 2144	Hacı Selim Ağa Kütüphanesi
69 — İbrahim Efendi	Hâfız-ı Kütüb İbrâhim Efendi		455 - 482	Fâtih Camii
70 — Tırnova'lı	Tırnova'lı Mehmed Hilmi		286 - 1676	Fâtih Camii
71 — Abdülgânî Ağa	Dârü's-Saâde Ağası Abdülgânî Ağa		- 291	Fâtih Camii
72 — Teberrular	Muhtelif kimseler		77 - 493	Fâtih Camii
73 — Eyüb (Hz. Hâlid)	Fâtih Sultan Mehmed II		191 73	Eyüp Camii
74 — Beşir Ağa	Dârü's-saâde Ağası Beşîr Ağa		191 - 6	Eyüp, Baba Haydar Mahallesi

İSTANBUL MİLLET KÜTÜPHÂNESİ'NDE TOPLANAN VAKIF KÜTÜPHÂNELER

Kütüphanenin Adı	Kurucusu	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı Yazma Basma	Kurulduğu İlk Yer
1 — Feyzullah Efendi	Şeyhü'l-İslâm Feyzullah Efendi	1700	2198 - 90	Fâtih Medresesi
2 — Hekimoğlu Ali Paşa	Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa	1733	947 - 179	Ali Paşa
3 — Cârullah Efendi	Müderris Cürullah Ef.	1734	2129 - 94	Fâtih
4 — Selimiye (Pertev Paşa)	Mülkiye Nâzırı Pertev Paşa	1836	687 - 185	Üsküdar, Selimiye
5 — Ali Emîrî	Ali Emîrî Efendi	1916	3371 14485	Emiri Kütüp.

TOPKAPI SARAYI KÜTÜPHÂNESİ'NDE TOPLANAN VAKIF KÜTÜPHÂNELER

1 — Revân Köşkü		2018 - 60
2 — Bağdat Köşkü		469 - 25
3 — Hazîne		2022 - 978
4 — Mehmed V	Tiryal Hanım	226 - 904
5 — Emânet Hazînesi		3160 - 14
6 — Medîne		566 -
7 — Koğuşlar		2070 - 54
8 — Ahmed III		4762 - 204
9 — Muhtelif		2509 - 3106

MÜSTAKİL (BAĞIMSIZ) VAKIF KÜTÜPHÂNELER

Kütüphanenin Adı	Kurucusu	Kuruluş Tarihi	Kitap Sayısı Yazma Basma	Kurulduğu İlk Yer
1 — Köprülü	(Köprülü Âilesi) Mehme dve Fazıl Ahmed Paşalar, Mehmed Âsim Bey	1661	1624 - 22	Divanyolu
2 — Ayasofya	Fâtih Sultan Mehmed II	1740	4863 43	Ayasofya Camii
3 — Âtıf Efendi	Defterdar Âtıf Efendi	1741	2585 - 287	Şehzadebaşı
4 — Fâtih Camii	Fâtih Sultan Mehmed II	1742	5141 - 307	Fâtih Camii yanı
5 — Nuruosmaniye	Sultan Osman III	1755	4852 - 82	Nuruosmaniye Camii
6 — Veliyyüddin Efendi	Şeyhü'l-İslâm Veliyyüddin Efendi	1768	3231 - 55	Beyazıt Kütüp.
7 — Râgıp Paşa	Sadrazam Koca Râgıp Paşa	1762	1255 - 257	Lâleli - Koska
8 — Murad Molla	Kazasker Murad Molla	1775	1831 - 14	Fâtih - Çarşamba
9 — Selim Ağa	Selim Ağa	1781	1261 - 38	Üsküdar, Attaşı
10 — Bayezid, Umumî Devlet Kütüphânesi Kütüphâne-i Osmanî - Maarif Kütüphânesi)	Maarif Nezâreti	1882	6787 - 28072	Beyazid
11 — Süleymaniye	Evkâf Nezâreti	1924	1041 67	Süleymaniye
12 — Belediye	İstanbul Belediyesi	1931	496 - 40310	Bayezid
13 — Şemsi Paşa	Millî Eğitim Bakanlığı	1953	2952 8820	Üsküdar, Şemsi Paşa
14 — Hakkı Tarık Us	Gazeteci - Yazar Hakkı Tarık Us	1965	20000	Bayezid

AÇIKLAMALAR :

1 — Süleymaniye, Kanunî Sultan Süleyman (1496 - 1566) tarafından bir külliye olarak yaptırılmıştır. 1557 yılında tamamlanan bu külliyede, başlangıçta bir kütüphane kurulmamış, ancak vakfiyesinde, kitap tedarikinde ne yapılacağı belirtilmiştir.

3 Mart 1923 gün ve 430 sayılı «Tevhîd-i Tedrisat Kanunu» ile, medrese, mescid, tekkelerde bulunan 80 kadar kütüphânenin kitapları Süleymaniye Umumî Kütüphânesine katılmıştır. Bu şekilde 70.000 den fazla yazma eser toplanmıştır. Süleymaniye'nin, kütüphâne olarak ilk nüvesi, 1715-2 yılında Sultan Mahmud I (1696 - Pad. 1730 - 1754) ve Sadrazam Köse Mustafa Bahir Paşa zamanında, Süleymaniye Camii içinde kurulmuştur. Sonradan 1918 de Süleymaniye Medresesi'nde kurulan Umumî Kütüphâneye nakledilmiştir.

2 — Osmanlı Devleti zamanında, büyük, küçük kurulan vakıf kütüphânelerin sayıları, ikiyüze yaklaşır. Bu kütüphânelerin çoğu Cumhuriyet devrinde Süleymaniye, Millet, Topkapı gibi kütüphânelerde birleştirilmiştir. Çizelgede, bu kütüphanelerin ilk kurucuları, kuruldukları tarih, kitap sayıları ve yerleri belirtilmeğe çalışılmıştır. Ancak, bu konuda kesin bilgiler ve sayılar elde etmek pek güçtür. Müstakil kütüphâneler de ayrıca çizelgede gösterilmiştir.

3 — Bazı kütüphânelere sonradan adları bilinmeyen hayırseverler tarafından bağış yoluyla vakfedilen kitaplar da haylidir. Bunların da kesinlikle tesbiti mümkün olamamıştır.

4 — Sultan Abdülhamid II (1842 - 1918) in emriyle, 1884 de İstanbul kütüphânelerinin kataloğları yeniden ve düzenli bir şekilde hazırlanmağa başlanmış, 1885 yılında, 64 kütüphanenin katalogları 40 cilt halinde bastırılmıştır. (Sonradan bulunan bir ciltle katalog sayısının 41 olduğu anlaşılmıştır.)

Kuruluş tarihleri tespit edilemiyen kütyphaneler çizelgeleri sonlarına alınmıştır.

KAYNAKLAR

A. TÜRKÇE KAYNAKLAR

Adıvar, Abdülhak Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul, 1970

Adıvar, Abdülhak Adnan, **Tarih Boyunca İlim ve Din**, İstanbul 1969

Ahmet Hilmi, **İslâm Tarihi**, İstanbul, 1974

Akgün, Zerrin, **İlim Bakımından İslâmiyet**, Ankara, 1955

Altunsu, Abdülkadir, **Osmanlı Şeyhülislâmları**, Ankara, 1972

Aytaç, Kemal Doç. Dr, **Avrupa Eğitim Tarihi**, Ankara 1972

Bammat Haydar, **İslâmiyet'in Manevî ve Kültürel Değerleri**, Ankara, 1963

Belâzûrî, **Futuhu'l-Buldan**, 2 C, İstanbul, 1955, çev. Zakir Kadiri Ugan

Conk, Cemil, **Kur'ân'dan Hikmetler**, İstanbul, 1955

Cunbur, Müjgân, **Yusuf Ağa Kütüphânesi ve Kütüphâne Vakfiyesi**, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 1, sayı, s. 203 - 217, Ankara, 1963.

Dağ, Mehmet; Öymen Hıfzırrahman, **İslâm Eğitim Tarihi**, Ankara, 1974

Dener, Halit, **Süleymaniye Umumi Kütüphânesi**, İstanbul 1957

Devlet İstatistik Enstitüsü, Millî Eğitim İstatistikleri, 1959 - 1969

Diyanet İşleri Başkanlığı, **Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı**, Ankara, 1973

Diyanet Dergileri

Doğrul, Ömer Rıza, **Kur'ân Nedir?** 2. Baskı, Ankara, 1967.

Ersoy, Osman Prof. Dr., **Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler**, Ankara, 1959

Gökmen, Muzaffer, **Evinizin Kütüphânesi**, İstanbul 1966

Gökman, Muzaffer, **İstanbul Kütüphâneleri Rehberi**, 4. Basın İstanbul, 1954

Hamidullah, Muhammed, **Kur'ân-ı Kerîm Tarihi**, Çev. Mehmet Sait Mutlu ve Macit Yaşaroğlu, İstanbul, 1965

Hayat Aile Ansiklopedisi, 2. C. İstanbul

Hunke, Sigrid, **Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi**, İstanbul, 1972, çev, Servet Sezgin

İslâm Ansiklopedisi, 1 - 13 C. İstanbul, 1950 - 1974

Keskioğlu, Osman, **Kur'ân Tarihi**, İstanbul 1953

Köprülü, Fuat (W. Bartold), **İslâm Medeniyeti Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1963

Meydan Larousse, 1 - 12 C. İstanbul 1969 - 73.

Mufassal Osmanlı Tarihi, 1 - 6 C., İstanbul 1958

Öymen, Hıfzırrahman Raşit, **Doğulu ve Batılı Yönü ile Eğitim Tarihi**, Ankara, 1969

Padover, S.K., İslâm Kütüphâneleri (Muslim Libraries) (çevirenler : Osman Ersoy, Özer Soysal, A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü. Tarih Araştırmaları Dergisi, C. I. sayı 1, s. 275 295, Ankara, 1963)

Pazarlı, Osman, **İslâm'da Ahlâk**, İstanbul 1972

Sevük, İsmail Habip, **Avrupa Edebiyatı ve Biz**, 1 - 2 C., İstanbul 1940

Şar Selahaddin, **İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi**, İstanbul 1969

Turan, Osman Prof. Dr., **Selçuklular Tarihi, ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ankara, 1965.

Türk Kütüphaneciler Derneği, Bültenleri (Bütün Ciltleri)

Türk Kültürü Dergisi Kolleksiyonları

Taberi, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, 2. Baskı, 1 - 6 C., İstanbul, 1966, çevirenler : Zakir Kadiri Uğan ve Ahmet Temir

Unat, Faik Reşit, **Hicrî Tarihleri Miladî Tarihe Çevirme Kılavuzu**, Ankara, 1959

Ülkü, Hayati, **Muhtasar İslâm Tarihi**, 2. C., İstanbul, 1973

Will Durant, **İslâm Medeniyeti**, İstanbul, 1974, çev. Orhan Bahaaddin

Yurdadoğ, Berrin (T.D.K.) Doç. Dr., **Kitaplık Bilim Terimleri ve Sözlüğü**, Ankara, 1974.

B. YABANCI KAYNAKLAR

Durant, Williams James, **The Story of Civilisation**, Part IV, The Age of Fatih, Newyork, 1954.

Hunke, Sigrid, **Allah's Sonne über dem Abendland**, Stuttgart, 1971

James Westfall Thomson, **The Medieval Libray**, New-York, 1957.

Sarton, G.A.L., **Introduction to the History of Science**, 5 Toms , Washington, 1968.

The New Encyclopaedia Britannica, in 30 volumes, U.S.A. 1974, Macropaedia, volume 10

Toderini, M.L. Abbe, **De la Litterature Des Turcs**, Paris, 1789

Webster's Biographical Dictionary, Springfield, U.S.A., 1972

tün ovaya hâkim durumu ile çok pitoresk bir görünüşte olan tepe, müdafaaya uygun arazi şeklinde olayı çeşitli kavimlerin yerleşme sahası olmuştur. Bu karakterini, günümüze kadar muhafaza edilebilen eserleriyle göstermektedir. Bu bakımdan burada yapılacak sistemli araştırmalar Anadolu'nun mimarî tarihi bakımından toplu bilgi verecek değerde olacaktır. Bu makalemde sadece Türk devrine aid binaları tanıtmaya çalışacağım. Bunlardan yukarıdaki cami, Lenckoronski'nin eserinde sadece zikredilmiş, tepedeki kale ve yanındaki tonozlu yapı Bizans eseri olarak gösterilmiştir[5].

Sillyon'un Türk Tarihindeki Yeri

I

Bizans devrinde bir piskoposluk merkezi olan Sillyon, Pamfilya'da son Bizans şehri idi. Pamfilya bölgesinin, Anadolu Selçuklu Devleti sınırları içine katılması, Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Antalya'yı fethi ile başlamış, I. İzzeddin Keykâvus zamanında devam etmiş, nihayet Sultan I. Alâeddin Keykubad zamanında Alanya'nın fethi ile tamamlanmıştı. Alanya'nın fethinden sonra Antalya'ya dönerken yalçın bir dağ üzerindeki Alara Kalesi'nin de feth edildiğinden İbni Bibi'de bahsedilmektedir. Ancak hiçbir kaynakta Sillyon'un zaptı geçmez. Karahisar-ı Teke denilen yer olması acaba mümkün olduğu izahlı bir şekilde belirtilmemiştir. Aslında Karahisar-ı Teke'nin de neresi olduğu hakkında tam bir bilgi yoktur. Genellikle Karahisar-ı Teke olarak Aksu nahiyesi Perge gösterilir[6]. Bütün bölgeye ismini veren ve Teke Eli veya Teke İli olarak tanınan yer, güney Anadolu'da Antalya, Finike, Kaş, Elmalı, Korkudeli ile sahilde Antalya ile Alanya arasında kalan bölgedir. Anadolu Selçukluları ve Beylikleri zamanına aid tarih ve tarihî coğrafya ile ilgili kaynaklarda Teke adına rastlanmaz. İlk defa olarak Teke Karahisarı'nı Karaşar al Takka şeklinde zikreden Al-Klkaşandi'dir[7]. Abu'l Fida'ya göre 721 (1321) yılında haccca gelenlerin söylediklerine dayanarak bu bölgeye hakim olan Hamidoğlu Türkmenleri'nin beyi Dündar Bey, bazı yerleri görmeğe çıkan Antalya hakimini esir ederek Antalya'yı zaptetimiş ve burasını kardeşi Yunus Bey'e vermişti. Yunus Bey'den sonra Hamidoğulları'nın Teke kolu olarak, onlardan ayrı olarak bu bölgede hüküm sürmüşlerdir. Yunus Bey'in kölesi Zekeriya'ya da Karahisar-ı Teke verilmişti. 1332 de bu Zekeriya, Teke Karahisarı'na hakim olan Zekeri-

5) Sillyon'da bulunan Türk esrlerini, 1969 ve 1971 yıllarında yaptığım çok kısa süreli iki gezi sırasında inceleme fırsatını buldum. Bana bu imkânı sağlayan hocam Sayın Prof. A. M. Mansel'e teşekkürlerim sonsuzdur. Ancak çok kısa süreli olan bu gezide sadece plân çizmek ve resim çekmek imkânını bulabildim. Lâyıkı ile bir çalışma yapabilmek için burada uzun süre kalmak, eserleri kaplayan bitki örtüsünü, çalıları kesmek, temizlemek ve bilhassa bazı yerlerde taşları kaldırmak, hatta sondajlar yapmak gerekmektedir. Bu suretle bazı binaların plânlarını tam olarak çıkararak karakterlerini ortaya koymak mümkün olacaktır. Bunların sonucunda bulunabilecek bazı kitâbe parçaları ve süsleme unsurları ile de tarihlendirmenin daha kesin olması sağlanacaktır. 1946 yılında Prof. S. Eyice, Sillyon'daki iki camiyi incelemiştir. Camilerin o zamanki durumlarını gösteren fotoğrafları ve krokilerini bana vermek lütfunda bulunduğu için kendisine burada teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. 1969 yılındaki gezimde bana refakat ederek plânları çizmek lütfunda bulunan meslekdaşım Dr. Ara Altun'a da teşekkür ederim.

6) B. Darkot, Karahisar-ı Teke, İslâm Ansiklopedisi, Cilt 6, s. 283; Ş. Tekindağ, Teke-Eli veya Teke-İli, İslâm Ansiklopedisi, 121. cüz, s. 124 - 125.

7) Al-Kalkaşandî, Subh al-a'şa, yazılış 814 (1412) Mısır, 1915 - V. 346, VIII, 17.

ya hakkında başka bilgi yoktur[8]. Yunus Bey'den sonra Mahmut Bey (1327) Antalya emîri olmuş, onun Mısır'a kaçmasından sonra da kardeşi Sinaneddin Hızır Bey Antalya emîri olmuştur. 1333 de İbn Batuta Antalya'ya geldiği zaman Hızır Beyin hasta olduğundan bahsetmektedir. Hızır Beyin ne zaman öldüğü belli değildir. Yerine oğlu Dadı Bey geçmiştir. Sonra Mahmut Beyin oğlu Mübarezeddin Mahmut Bey (Teke Bey) geçti. Antalyaya 1361 - 1373 yılları arasında Kıbrıs Krallığı'nın istilâsına uğramış, fakat Emîr Mübarezeddin Mehmet Bey tarafından geri alınmıştır. Ölümünden sonra yerine Osman Bey Teke Eli emîri olmuştur. Antalya'nın 1389 veya 1393 de Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid tarafından zaptedildiğini Neşrî ve Oruç Bey tarihleri yazıyor. Sultan I. Bayezid Antalya ve Teke Eli'ni aldıktan sonra buraya oğlu İsa Çelebi'ye sancak olarak veriyor. Ankara yenilgisinden sonra Osman Bey tekrar Antalya üzerinde hak iddia etmiştir. Fakat Antalya ile Teke Karahisarı Osmanlılar'da kalmıştır. Osmanlı hükümdarı II. Murad zamanında, Osman Bey Karamanoğlu II. Mehmet Bey'in yardımını sağlayarak Antalya'yı tekrar ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. Antalya muhafızı olan Firûz Bey o sırada ölmüştür. Bunun üzerine Teke Karahisarı muhafızı olan oğlu Hamza Bey Antalya'ya gelir, Antalya Kalesi'nin korunması ve tamiri ile uğraşırken, Osman Bey Antalya'yı kuşatmıştır. Hamza Bey başarılı bir müdafaa yapmıştır. Osman Bey tekrar Korkudeli'ne çekilmiş ve Karamanoğlu Mehmet Bey'in gelmesini beklemiştir. Fakat Hamza Bey bir gece Korkudeli (İstanos) üzerine baskın yapmış ve zaten hasta olan Osman Bey öldürülmüştür. Böylece Tekeoğulları Beyliği son bulmuştur (1423). Karamanoğlu II. Mehmet Bey ise Antalya kuşatması sırasında kaleden atılan bir gülle isabeti ile öldü. Bundan sonra Teke Eli tamamen Osmanlılar'a geçmiş ve Hamza Bey'e Teke Eli sancağı mükâfat olarak verilmiştir[9].

Burada kısaca tarihini verdiğimiz Teke Elli'nde, Teke Karahisarı diye tanınan yer, Antalya Emîri Hamidoğlu Yunus Bey'in kölesi Zekeriya'nın hakimiyetinde bir kale olarak gösterilmiştir. Osmanlılar'ın Teke Karahisarı muhafızı Hamza Beyin, Antalya'yı Hamidoğullarının Teke kolu beyi Osman Bey'e karşı müdafaa ederek bu beyliğe son verilmesi ile de Osmanlı tarihinde yer almıştır[10].

Ayrıca bu bölgede çok kuvvetli olan Ahîlik teşkilâtı için Teke Karahisarı'ndaki Bali Baba zaviyesinden bahsedilmesi de Bektaşilik tarihi bakımından önemlidir[11].

Teke Eli tarihinde bu kadar önemli bir yer alan Teke Karahisarı'nın Sillyon (bugünkü Yanköy Hisarı) olması çok kuvvetle mümkündür[12]. Teke Karahi-

8) Bu Bu bölgenin Türkler zamanındaki tarihi hakkında yazılan eserler içinde kaynaklara dayanarak ve bütün neşriyatı en iyi şekilde değerlendiren bir çalışma B. Flemming tarafından yapılmıştır. B. Flemming, Landschaftgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spatmittelalter, Wiesbaden 1964. Ayrıca, Ş. Tekindağ, Teke-Oğulları, İslâm Ansiklopedisi, 121. cüz, s. 128 - 132; İ.H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1969, s 67 - 69, (İkinci Baskı); S.F' (Erten), Antalya Livası Tarihi, İstanbul 1339-40 (1930); S.F. Erten, Antalya Vilâyeti Tarihi, İstanbul 1940; S.F. Erten, Anktalya Tarihi, III. Kısım, Antalya 1943.

9) Ş. Tekindağ, Teke-Oğulları, İA, s. 132; S.F. Erten, Antalya Vilâyeti Tarihi, s. 89 - 93.

10) İ.H. Uzunçarşılı, Adı geçen eser, s. 69.

11) Ş. Tekindağ, Teke Eli..., s. 125; B. Flemming, Adı geçen eser, s. 116 v.d.; A. Refik, Defter-i Evkâf-ı Vilâyeti Teke, TTEM, sene 14, nr. 2/79, İstanbul 1924, s. 72 - 76; S.F. Erten, Antalya Vilâyeti, s. 122 de Bali Baba zaviyesinin Yanköy kurbunda Teke Köyü'nde olduğunu yazar.

12) S.F. (Erten), Antalya Livası Tarihi, s. 134 de Perge'yi Teke Karahisarı olarak kabul eder. Gene aynı eser s. 149 - 156 da Sillyon ile ilgili kısımda Yanköy Hisarı'ndaki (*Sillyon*) iki camiden ve köşkten kısaca bahseder. Ancak, Antalya Vilâyeti Tarihi isimli eserinde s. 90 da 1 numaralı dipnotta Karahisar-ı Teke'nin Yanköy yanında Sillyon olduğunu yazar.

sarı, Antlayla'nın kuzeydoğusunda, Aksu ırmağının doğusunda bulunmaktadır. Kâtip Çelebi, Cihânnümâ'da bu yerin mevkiini en doğru olarak vermiştir[13]. Burayı bizzat ziyaret etmiş olan Evliyâ Çelebi Teke Karahisarı'nı şöyle tarif ediyor: «Antalya'ya üçbuçuk saatlik Kondi Köyü'nden sonra, ânın şimâlinde bir saat baîd Serik Dağı eteğinde Evsâf'ı Kal'ai (Kara) teke Hisarı, mâtekaddem Kayser binası imiş. Badehu Frengi Bedrenk müstevli olup badehu Sultan Keyhüsrev fethidir. Andan Urhan Gazi fethidir. Teke paşasına hassıdır. Subaşısı hakimdir. Ve yüzelli akçaşerif kazadır. Ve nâhiyesi 70 köyden ibârettir. Ve kal'ası bir püşte üzre şekli murabba bir küçük kal'adır. Yedi kullesi ve cenuba nâzır bir kapusu vardır. Ve ensesinde havâlesi vardır. Ve hendeği yoktur. Ve kal'a dizdârı neferâtı ve kethüdâ yeri ve serdârı ve âyâni yoktur. Ancak yetmiş seksen hane Türkmen kavmi sakinleridir. Onlar dahi Temmuz'da yaylaya çıkarlar. O kadar memur kal'a değildir. Ancak nahiyesi memur ve mahsuldar kazâdır. Ânı temaşâ idüp kıble cânibine dağlı ormanlı yollar ubûr ederek nehri Aksu azîm sudur...»[14]. Bundan anlaşıldığına göre Teke Karahisarı Antalya'nın Kuzeydoğusunda, Antalya'dan dört saat uzaktadır ve Aksu ırmağı geçilmeden varılmaktadır. Burada bir vuzuhsuzluk vardır. Çünkü Cihânnümâ'da doğru olarak Aksu ırmağının doğusunda gösterilmektedir. Aksu ırmağını geçer geçmez ise Aksu Köyü'nün 1 km. ötesinde antik Perge Şehri bulunmaktadır. Ancak, Perge'de yapılan araştırmalarda Türk devrine aid hiçbir kalıntıya rastlanmamıştır. Akropolünde yapılan sondajlarda bulunan keramikler arasında Türk devrine aid olanlar yoktur[15]. Buna karşılık Perge'den bütün haşmeti ile görülen Sillyon şehrinin yer aldığı bugünkü Yanköy Hisarı'nda Türk eserleri vardır. Teke Eli'nde bütün ovaya hakim bir kale olan ve ismini de bu durumundan almış olması mümkün olan Teke Karahisarı'nın burası olması, tarihî ve coğrafî şartlara da uygun düşmektedir.

Sillyon'daki Türk Mimarî Eserleri

II

Sillyon'daki Türk eserleri, bugün Yanköy Hisarı adını alan tepenin güney-batı yamacından başlıyarak, kuvvetli istinat duvarları ile meydana getirilen batı yamacındaki teras üzerinde bulunmakta ve buradan düz fakat çok geniş olmayan bir platform halinde olan tepenin üstünde yer almaktadır. Tepenin en üstünde olan bu platformda Helenistik, Roma, Bizans devrine aid çeşitli binalar hemen hemen üst üste denecek bir şekilde sıkışık olarak inşa edilmiş bulunmakatdır. Bunların yanında Türk devrine aid olarak kabul ettiğimiz yapılar antik devir eserleri ile hiç karışmadan hemen tepenin kenarında yer almaktadır.

Lanckorunski'nin eserindeki plânda bu tepenin gerek üzerindeki, gerekse yamaçlarında yer alan Türk eserlerden yalnız tepeye yakın olan kısımdaki (d) ile gösterilen cami işaret edilmiş, tam tepedeki iç kale şeklinde olan kısım (a) ve yanındaki altı sütun üzerine dayanan üç beşik tonozlu yapı (b) Bizans eseri olarak adlandırılmıştır. En

13) Kâtip Çelebi, Cihânnümâ, İstanbul 1145 H. (1732), s. 638-639. Kâtip Çelebi, Cihânnümâ, s. 612 de «Nehr-i Köprü (yani Köprüsu) Manavgat ile Karahisar-ı Teke arasından geçüp deryaya karışır» der. Bu Sillyon'un bulunduğu yerin Karahisar-ı Teke olabileceğini mümkün kılar.

14) Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme, Cilt IX, s. 290. Yalnız Bağdat Köşkü nüshasında (Kara) vardır.

15) Sayın Hocam Ord. Prof. Dr. A.M. Mansel'e bu bilgi için çok teşekkür ederim. A.M. Mansel, «Perge'de yapılan kazılar ve araştırmalar», Atatürk Konferansları IV, 1970 (1973), s. 135. Prof. Mansel, Sillyon'un Karahisar-ı Teke olabileceğini yazmaktadır.

aşağıda olan ve plânda V1 işareti ile gösterilen çeşmenin biraz gerisinde yer alan diğer bir cami ise yapı olarak verilmiş fakat isimsiz bırakılmıştır.

Kalenin yamacından tepeye kadar belli bir düzende sıralanan Türk eserleri vaziyet plânında I, II, III, IV olarak gösterilmişlerdir **(Plân 1)**.

I. Yapı: Yapı bugün Yangöy adını alan küçük bir köyün hemen yukarısında, Yanköy Hisarı adını alan tepenin güney-batı yamacında yer almaktadır. Harap olmaya terkedilmiş bu yapının bugünkü durumuna göre bazı değişikliklere uğramış, tek kubbeli ve önünde son cemaat yeri olan küçük bir cami olduğu anlaşılmaktadır. Cami tamamen irili ufaklı kesme taş ve moloz taşlarla yapılmış kaba bir inşaattır. Fakat bir köy mescidi için ileri bir plân özelliği göstermektedir.

Mescid kısmının üstünü örten kubbe çökmüştür. Duvarların önemli bir kısmı yıkıktır. Bununla beraber kubbeye intikalin üçgen şeklinde basit pandantiflerle sağlandığı, son cemaat yeri duvarına dayanan kuzey duvarının iç kısmında kalan pandantif kalıntısından anlaşılmaktadır **(Resim 2)**. Ayrıca güney duvarında iki pencere açıklığı arasında basit bir mihrap nişi kalıntısı fark edilmektedir. Kare kubbeli mekânın önünde dikdörtgen bir mekân bulunuyor. Bugün üst örtüsü tamamen yıkılmış olan bu kısma cami mekânından yuvarlak taş kemerli ve taş söveli bir kapı açılıyordu. Kapının sol tarafından kaş kemerli bir mihrap nişi yer almıştır **(Resim 3)**. Bugün kapının taş kemeri ve söveleri yoktur ve kapı açıklığı kaba bir şekilde örülmüştür **(Resim 4)**. Bu kısmın üzerinin düz bir çatı ile örtüldüğünü yan duvarlardaki pencerelerin üzerinde bulunan tahta hatılların izlerinden dolayı tahmin ediyoruz. Yapının eski halini gösteren resimden anlaşıldığına göre kubbeli mekân yıkıldıktan sonra, bu kısmın kapısı örülerek tamamen terkedilmiş, kapı mihrap nişi şekline sokulmuş ve sadece son cemaat yeri bölümü basit bir mescid olarak bir müddet daha kullanılmıştır. Bu kısmın zemininin muntazam mermer levhalarla kaplı olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Bu mermer levhalar ve yapıda kullanılan kesme taşlar antik harabeden toplanmış olmalıdır. Yapının duvarlarında görülen büyük çatlaklar onun bir zelzele sonucunda harap olduğunu göstermektedir.

II. Yapı: Bu yapı tek kubbeli ve önünde son cemaat yeri bulunan bir camidir. Lanckoronski'nin eserindeki plânda kalenin batı yamacında C ile gösterilen kapıdan girince tepeye doğru karşımıza ilk çıkan yapı budur **(Resim 5)**. Bugün harap olmakla beraber mimarî özelliklerini muhafaza etmektedir. Kesme taş ve moloz taştan inşa edilmiş, tek kubbeli ve bugün yıkılmış olan son cemaat yeri ile ufak bir camidir. **(Resim 6)** 'da görüldüğü gibi dört köşe mekânın üstünü bir kubbe örtmektedir. Minaresi yoktur. Önündeki dikdörtgen son cemaat yerinin yanları kapalı olup, kuzey kısmında iki sütunlu bir revak bulunmaktaydı. Devrilmiş sütun ve kaidesi durmaktadır. Son cemaat yerinin sol yan duvarı hâlâ durmaktadır. Burada evvelce revak kemerini teşkil eden kemerlere aid mermerden işlenmiş kemer başlangıcı eski resimde farkedilmektedir. Ayrıca son cemaat yerinden camiye girişi sağlayan mermer çerçeveli kapı da görülmektedir. Fakat bugün ne kemer başlangıcı, ne de kapının çerçevesi mevcut değildir **(Resim 7)**. Son cemaat yerinin örtü sistemi anlaşılamamaktadır. Kubbeli mekânın duvarları oldukça kalın olup ikisi kapının iki tarafında, ikisi güney duvarında mihrabın iki tarafında, ikisi de doğu duvarında olmak üzere altı penceresi vardır **(Plân 2)**, **(Resim 8)**. Kare mekânın üzerini, Türk üçgenleri ile intikal eden bir kubbe örtmektedir **(Resim 9)**. Köşeler Türk üçgenleri ile hal-

ledilmiş, dairevî kubbenin dört duvara dayandığı tam orta kısımlarda kör pencere şeklinde sathî, kemerli birer niş yapılmıştır (**Resim 10**). Çökmüş olan kubbe tepesinin sonradan tamir edildiği anlaşılmaktadır. Caminin mihrabı, camiye nispetle oldukça büyük olup, bugün yıkık bir haldedir (**Resim 11**). Belki de vaktiyle mihrap nişini kaplayan işlemeli mermer veya taş levhalar sökülmüştür. Kubbeli mekânın doğu duvarında dikdörtgen şeklinde üç küçük, bir büyük niş açılmıştır. Bunlardan büyük olanın bir dolap olması gerekir (**Resim 12**). Birinci mescide nispetle daha itinalı bir işçilik ve plân gösteren bu yapıda da hiçbir kitâba yoktur. Ancak son cemaat yerinin yanındaki yapıda devşirme olarak kullanılmış Grekçe bir kitâbe bulunmaktadır[16].

Caminin 10 m. kadar yukarısında kaleye çıkarken kaya içine oyulmuş, köşeleri kesik ve içi sıvanmış bir sarnıç vardır (**Resim 13**). Tepenin tam üstündeki platformda III. ve IV. yapılar yer alır (**Resim 14**).

III. Yapı : Dıştan irili ufaklı kesme ve moloz taşlarla inşa edilmiş, masif duvarlı, yüksek ve gösterişli bir yapıdır. Üstü güney duvarına dikey üç beşik tonozla örtüldüdür. Tonozlar bugün tamamen çökmüştür. Yalnız köşelerde tonoz başlangıçları fark edilmektedir (**Resim 15**). Tonozları destekleyen taştan kaburga kemerlerinin kalıntıları yan üst duvarlardaki üçer dikdörtgen pencere arasında görünmektedir (**Resim 15**). Kuzey cephe duvarının üstünde de aynı şekilde üç pencere vardır. Duvarların üst tarafındaki bu pencereler dışarıya doğru daralarak mazgal şeklinde açılmaktadır. Doğu duvarının alt kısmı nasif olmakla beraber batı duvarında altta üç dikdörtgen pencere yer almaktadır. Kuzey duvarını nortasında, doğu ve batı duvarının kuzey köşeye yakın yerlerinde birer kapı açılmıştır. Güney duvarının orta kısmı tamamen yıkılmıştır. Sadece iki alt duvarı kalıntısında birer dikdörtgen pencere izi kalmıştır. Yapının üstünü örten üç beşik tonoz yıkılmış olmakla beraber kalıntılardan, tonozların altı sütuna dayanan kemerlerle taşındığı ve mekânın kuzey-güney istikametinde üç eşit nefe ayrıldığı anlaşılmaktadır. Sütunlardan biri yıkıntı arasında fark edilmektedir. Tonozların dayandığı kemer ayakları kuzey duvarında, oldukça aşağıdan başlamış olarak görülmektedir (**Plân 3**), (**Resim 17**). Yapının güney duvarının orta kısmının tamamen yıkık olması yapının tam olarak tanımlanmasında güçlük yaratmaktadır. Yapının üçerden altı sütunla üç eşit nefe ayrıldığı belli olmaktadır. Bu sütunların antik yapılardan alındığı bellidir. Böyle bir sütun gövdesi güney duvarının kalıntısında devşirme malzeme olarak da kullanılmıştır (**Resim 18**). Yapının plânı ve istikameti bir Ulu Cami olarak kabul edilmesini mümkün kılmaktadır. Ancak güney duvarında bulunması gereken mihrap nişini, bu kısmın yıkılmış ol-

16) K.G. Lanckoronski, Adı geçen eser, s. 175 - 176, No. 58.

17) M. Katoğlu, **13. Yüzyıl Konya'sında bir Cami Gurubunun Plân Tipi ve Son Cemaat Yeri**, Türk Etnoğrafya Dergisi, Sayı IX (1966), s. 81 - 100.

S. Dilâver, **Anadolu'da Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Yeri**, Sanat Tarihi Yıllığı IV (1971), s. 17 - 28. Menteşe Beyliği'nden Peçin'in Kepez mevkiindeki Yelli Camii'nin Türk üçgenleri ile kubbeye intikal şekli Sillyon'daki yukarı camidekine benzer. Bak. A. Arel, **Menteşe Beyliğin Devrinde Peçin Şehri**, Anadolu Sanatı Araştırmaları I, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1968, s. 88 - 93, Res. 60. Ayrıca aynı intikal şekli daha dekoratif olarak Sinop'ta İsfendiyaroğlu Türkbesi'ndeki kubbede de görülür. F. Taeschner, **Die Türbe der Isfendiyar Oğlu in Sinop**, Beitrage zur Kunstgeschichte Asiens (In Memoriam E. Diez), İstanbul 1963, s. 31 - 33, Abb. 2 - 3. Böylece aynı intikal şeklini Candaroğulları beyliğinin İsfendiyaroğlu kolunda da tespit ediyoruz. İlk Osmanlı devrinde her iki camiinin kubbeye intikal şekli daha yaygın bir kullanış sahası bulmuştur. Bak. E.H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, İstanbul 1966.

SİLLYON (YANKÖY HİSARI) DAKİ TÜRK ESERLERİ

Prof. Dr. Şerare YETKİN

Türkiye'de Arkelolojik araştırmalar bakımından en önemli merkezler Antalya havalisinde toplanmış bulunmaktadır. Özellikle antik Pamfilya bölgesinde başlıca beş büyük şehir, Perge (Murtuna), Sillyon (Yanköy Hisarı), Aspendos (Belkıs), Side (Eski Antalya) gibi antik şehirler birbirlerinden ayrı karakterde olmaları ile dikkati çekerler. Bunlardan, Perge düz sahada bir ova şehri, Side bir liman şehri, Aspendos bir nehir limanı, Sillyon ovanın ortasında yükselen üstü düz bir platform şeklinde olan tepede kurulmuş, ovaya hâkim müstahkem bir şehirdir. Bu şehirler karakterlerine uygun binalar ve tesislerle, devirlerinin ileri bir şehircilik anlayışı ile iskân edilmişlerdir. Pamfilya'daki şehirler 19. yüzyıldan itibaren birçok Avrupa'lı seyyah tarafından dolaşılmış ve eserlerinde tasvir edilmiştir[1]. Bunlar içinde en önemlisi şüphesiz, 1884 de Avusturyalı K. Lanckoronski'nin başkanlığında arkeolog mimar G. Niemann ve arkeolog E. Petersen'den teşkil edilen heyetin yaptığı inceleme gezisidir. Bu gezilerin neticesi, şehirlerin tarihçesine de temas ederek hazırlanmış, genel plân, kesit ve detay çizimleri ile Almanca, Fransızca ve Polonyaca olarak neşredilen anıtsal eserle ilim âlemine sunulmuştur[2]. Daha 17. yüzyılda, meşhur Türk Seyyahı Evliyâ Çelebi bu bölgeye de yaptığı seyahatı Seyahatnâme'sinde belirtmiştir[3]. Pamfilya bölgesindeki antik şehirler üzerinde Side, Perge), sistemli arkeolojik çalışmalar 1946 da sayın Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel tarafından başlatılmış ve bugüne kadar yürütülmüştür[4].

Bu bölgedeki antik şehirler içinde konumuz olan eserlerin yer aldığı Sillyon, düz ovanın ortasında yükselen bir akropol halinde olmasıyle diğerlerinden ayrılır. Antalya'nın aşağı yukarı 30 km kuzey - doğusunda Aksu (Kestros) ile Köprüsü (Eurymedon) arasında bulunmakta ve coğrafi tâbirle Mesa denilen arazi şeklini vermektedir **(Resim 1)**. Bugün Antalya - Alanya arasındaki asfalt yoldan ayrılan kısmen şose, kısmen araba ile geçilmesi dahi oldukça zor bir yoldan gidilerek Sillyon'un eteğinde bulunan Yanköy isimli köye varılır. Buradan kayalık ve dik bir yamaçtan tepeye doğru çıkılır. Şehir bir platform şeklindeki tepenin en üst ve nispeten daha az meyilli olan Batı kısmında bulunur, çok itinalı taş işçiliği gösteren sur duvarları ile çevrilmiştir. Lanckoronski'nin eserindeki plânda gerek yamaçlarda, gerekse tepede bulunan binaların az bir kısmı gösterilmiştir. Batı tarafından akropole çıkan yol belirtilmemiştir. Sillyon şehri, Helenistik, Roma, Bizans ve Türk devirlerine aid çeşitli mimarî eserleri içinde toplar. Denizden uzak, fakat bü-

1) Ch. Texier, Asie Mineure, Paris 1839, Sillyon'la ilgili kısım s. 712 - 713.

2) K.G. Lanckoronski, Stadte Pamphyliens und Pisidiens, I. Band Pamphylien, Wien 1890, s. 66 - 84.

3) Evliya Çelebi, Seyahatname, İstanbul 1935, Cilt XI, Kal'ai Tekehisarı s. 290.

4) A. M. Mansel, Antalya Bölgesi'nde (Pamfilya) 1943 Yılı Sonbaharında yapılan Arkeoloji Gezisine Dair Kısa Rapor, Belleten IX, (Sayı 33), 1945, s. 135 - 145.

İlk önce Side şehrinde başlayan kazılar, bugün Perge'de çeşitli eserlerde ilim âlemine sunulmaktadır.

masından dolayı görmek mümkün olmamaktadır. Bu kısma yığılmış olan molozlar temizlendiği takdirde kesin bir adlandırma olabilecektir. Ayrıca hemen iç kalenin yanında olması da, böyle bir Ulu Cami olabileceği kadar bir Han veya Bedesten olabileceği fikrini de vermektedir. Plânı özellikle Beylikler Devri ve İlk Osmanlı Devri'nde görülen üç nefli han plânlarını hatırlatmaktadır. Beylikler devrinde Kelenin etrafında pazarlar kurulduğu düşünülünce, bu pazara gelen civar halkının barınabileceği bir han olacağı fikri akla gelmektedir. Fakat kapıların han kapısı için küçük olması, ocak, niş gibi bir handa bulunabilecek elemanlara rastlanmaması düşündürücüdür. Ancak yapılacak bazı sondajlar ve temizleme işlemi yapının asıl hüviyetini ve tam plânını ortaya koyacaktır.

IV. Yapı : Tam tepede, III. Yapının karşısında, iri kesme taşlar ve moloz taşlarla inşa edilmiş duvarlarla çevrili iç kale durumunda bir tahkimatlı alan vardır **(Resim 19)**. Duvarlar kuzey tarafta hafif bir kıvrıntı yapıp devam etmekte ve devşirme malzeme olarak kullanılmış arşitrav parçaları ile çevrelenmiş büyük bir kapıya uzanmaktadır. Burada bir burç halinde çıkıntı yaparak yamaca doğru devam etmektedir **(Resim 20)**. Kapının önünde devrilmiş olan arşitrav parçası durmaktadır. Güney tarafında ise, bu duvar dikdörtgene yakın bir çerçeve yaparak, itinalı bir taş işçiliği gösteren Halenistik devir duvarlarına dayanmaktadır **(Plân 4)**. Yalnız bu duvar üzerinde tepeleri üçgen prizma şeklinde mazgalla rkalmıştır **(Resim 21)**. Tam köşede duvarların üstüne bir taş merdiven uzanmaktadır. Kalenin içindeki bütün yapılar yıkılmıştır. Üzerlerini sık bir bitki örtüsü kaplamıştır. Yalnız kapının bulunduğu kuzey duvarına dayanan üç katlı yapı kalıntısı yükselmektedir. Bir köşk karakterinde olan bu yapı, diğer yapılarda olduğu gibi irili ufaklı kesme taş ve moloz taşlardan inşa edilmiştir. Üst örtüsü tamamen çökmüştür. Doğru tarafındaki duvar kısmen, batı tarafındaki ise tamamen yıkılmıştır **(Resim 22 - 23)**. Dikdörtgen biçiminde olan yapının zemin katında dikdörtgen iki pencere vardır. Bu duvardan, mahiyeti anlaşılamayan bir ek duvar kalıntısı uzanmaktadır. Duvarlar yıkık olduğu için bu kısma girişi tespit etmek mümkün olamamıştır. İkinci ve üçüncü katlar tahta hatıllarla ayrılmış olmalıdır. Tahta hatılların delikleri iki yan duvarın iç yüzünde farkedilmektedir **(Resim 24)**. Zemin katının üstündeki birinci katın mazgal şeklinde dar pencereleri vardır. Pencereler içerden dikdörtgen biçiminde olup dışarı doğru daralmaktadır. Doğu duvarındaki dikdörtgen bir kapıdan içine girilmektedir. Dışardan bu kata götüren taş bir merdiveni vardır **(Resim 25)**. En üst kat yapının en ferah olan kısmıdır. Buraya da giriş doğu duvarındaki, bugün yıkılmış kapıdan olmakta ve gene dışardan taş bir merdivenle çıkılmaktadır. Bu bölümün her iki duvarına karşılıklı olarak üçer tane dikdörtgen pencere açılmıştır **(Resim 26)**. Pencerelerin üzeri yassı tuğla sıraları ile örülerek hafif sivri bir kemer şekli verilerek sonuçlanmıştır **(Resim 27)**. Sillyon'da incelediğimiz yapılar içinde yalnız bu pencerelerde tuğla dolgular kullanılmıştır. Herhalde bugün tamamen yıkık olan batı duvarında da böyle pencereler olacaktı. Çünkü yapının bu cephesi harikulâde güzel manzaralı bir ovaya açılmaktadır. İncelediğimiz bu üç katlı yapı, denize kadar ulaşan ovaya hakim olup, manzarayı en iyi şekilde değerlendiren bir yerde inşa edilmiş bir köşk olmalıdır. Kalenin içinde ve kale duvarına yaslanmış müstahkem bir köşk olmalıdır. Kalenin içinde ve kale duvarına yaslanmış müstahkem bir yapı olmasıyla da, kale hakiminin veya kumandanın ikâmet edecağı bir köşk karakterine sahiptir. Kalenin içinde, köşkün tam önünde gayet büyük dikdörtgen bir havuz uzanmak-

mezar taşları da ayrı bir inceleme konusudur[18].

tadır. Bu havuza iki taraftan birkaç basamak taş merdivenle inilmektedir. Sur duvarının dış yüzünde düzgün devam eden bir sıra delik vardır. Bunlar bu duvara sonradan yerleştirilmiş olması kuvvetle muhtemel tahta hatılların girdiği deliklerdir. Bunlar ahşap örtülü bazı mekânların bu duvara yaslanmış olduğunu belirtir. Ancak kat'i birşey söylenemez **(Resim 28)**.

Ayrıca etraftaki mezarlıklarda üzerinde geometrik çerçeveler içinde çok köşeli yıldızlar yerleştirilmiş çeşitli tezyinatlı mezar taşlarına rastlanmıştır. Bir bölge özelliği gösterdiği belli olan böyle mezar taşları, antik Perge şehrinin yakınındaki Ağalar Köyü Camii'nin hazîresinde de bulunmaktadır. Bu

Sillyon' (Yanköy Hisarı) da incelediğimiz Türk eserlerinin hiçbirinde bir kitâbeye rastlanmamıştır. Ayrıca tarihlendirmeye yardımcı olacak süsleme unsurları da yoktur. Sadece yapıların plânları ve mimari organları bir değerlendirmeye imkân vermektedir. İncelediğimiz bütün yapılar aynı malzemeden inşa edilmiştir. Bunlar antik şehirden toplanmış taşlardır. Fakat itinalı bir inşa tekniğinden yoksundurlar. Bu görünümleri ile de Beylikler Devri mimarisinin çoğunda görülen inşaî özellikleri taşırlar.

Tek kubbeli ve önünde kapalı son cemaat yerleri bulunan mescidler ise gene Beylikler ve İlk Osmanlı Devrinde görülen küçük camilere benzerler. Bilhassa yukarı camideki Türk üçgenleri ile kubbeye intikal şekli önemlidir. Başlangıcını Anadolu Selçuklu devri mescidlerinde bulduğumuz bu intikal şekli, bu mescidde de tatbik edilmiştir. Basit üçgen pandantiflerle kubbeye intikal edildiğini tespit ettiğimiz aşağıdaki harap cami de daha sonra Osmanlı mimarisinde geliştirilen pandantifli kubbe intikalinin mütevâzî bir örneğini verir. Bilhassa son cemaat yerlerinin mevcut olması da, daha yakın bir tarihlendirmeye imkân sağlar. Anadolu Selçuklu mescitlerinde çeşitli şekillerde görülen giriş bölümünün, Beylikler ve İlk Osmanlı mimarisinde hakikî son cemaat yerine doğru bir gelişmenin öncüsü olduğu açıktır. Tepedeki tonozlu yapı ise, bir cami plânı olarak Selçuklu devrinde mihraba dik nefli benzer örnekleri hatırlatır. Menteşe Beyliği'nde, Milâs'taki Belen Camii üst örtüsünün meyilli çatı ile örtülmesine rağmen, altı sütunlu bir cami olmasıyla benzerlik sağlar[19]. Yapı bir han olarak kabul edildiği takdirde üç nefli olmasıyla Selçuklu hanlarını hatırlatır. Germiyanoğlu Beyliği'nde, Uşak'ın Eşme kazası İnay Köyü hanı ile benzerlikler gösterir. Eşit yükselklikteki tonuz örtüsü ile Bizans yapılarından tamamen ayrıdır. İç kaledeki üç katlı köşk Bizans kalelerinde sur duvarına dayanan köşkleri hatırlatır[20]. Ancak bukabil yapılar Türk ka-

18) Bayan Zafer Ertaş, Ağalar Köyü'ndeki eserler üzerine bir çalışma yapmaktadır.

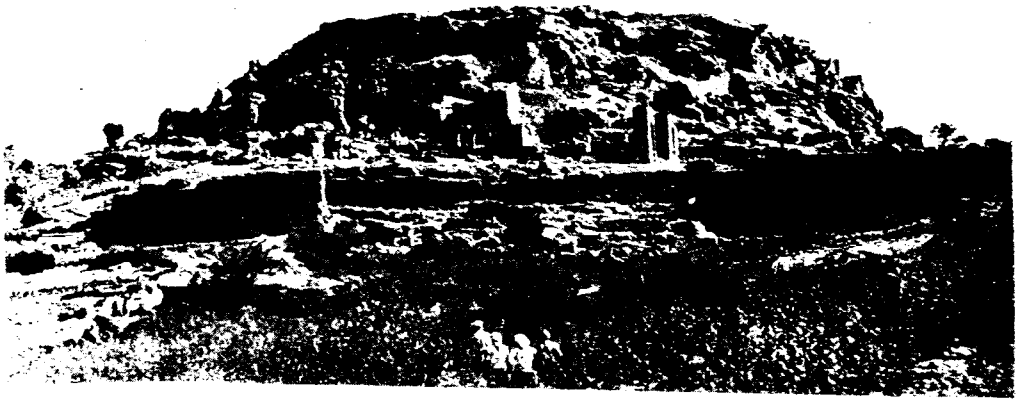
19) A. - T. Akarca, Milâs, İstanbul 1954, s. 98 - 99, Şek. 4.

20) Darıca'daki Eski Hisar ve Enez'deki kale misal olabilir. S. Eyice, **Enez'de Yunus Kaptan Türbesi ve Has Yunus Bey'in Mezarı Kakkında bir Araştırma**, Tarih Dergisi, Cilt XIII, 1963, s. 141 - 158, Res. 2 de saray görülmektedir. Trabzon kalesinde de böyle bir köşk kalıntısı vardır.

Ayrıca gene Menteşe Beyliği devrinde, Peçin Kalesi'nde tepenin en üst tarafında, köylülerin Emir Avlusu adını verdikleri bir açıklık vardır. Civardaki sırtlara bakan bu hakim mevkide eski bir Emir köşkünün olabileceğinden bahsedilir. A. Arel, Adı geçen eser, s. 73, Şek. 1/A.

le mimarisinde de karşımıza çıkmaktadır. Konya'da Alaeddin Köşkü'nün, sur duvarına dayalı bir köşk olduğunu delil olarak gösterebiliriz. Esasen Sillyon'daki kale, burçsuz ve pek kalın olmayan duvarları ile kale hakiminin özel yapılarını çevreleyen bir çevirme duvarı gibidir. Sillyon'daki Türk yapıları mimarî özelliklerini Selçuklular'dan almakla beraber, Karahisar-ı Teke'nin tarihine de uygun olarak 14. yüzyıl ortasında 15. yüzyıl başlarına tarihlendirilirler.

Sillyon' (Yanköy Hisarı) daki Türk eserleri antik yapılara karışmadan tepenin hemen üstüne çıkan bir çizgi üzerinde, aşağıdan yukarı doğru sıralanırlar. Böylece de antik bir şehir içinde, kendi içine kapalı toplu bir yerleşme örneği verirler. Bu görünümleriyle de antik bir şehrin kenarına, Anadolu'nun son hakimi olan Türkler'in, hakimiyetlerini tasdik eden mütevâzi bir imzası gibi yerleştirilmişlerdir.

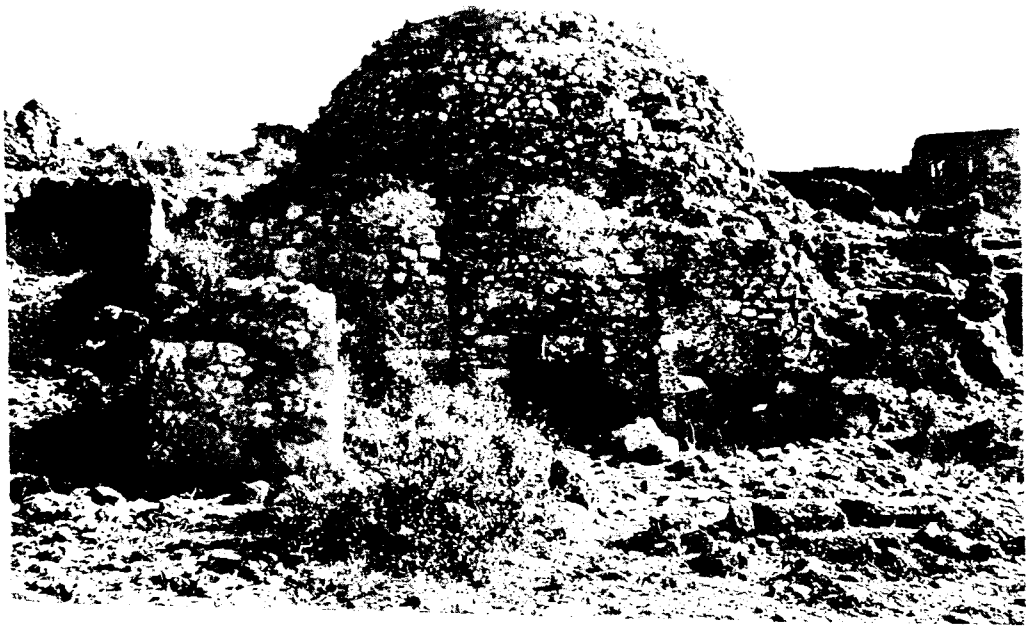
Resim : 1

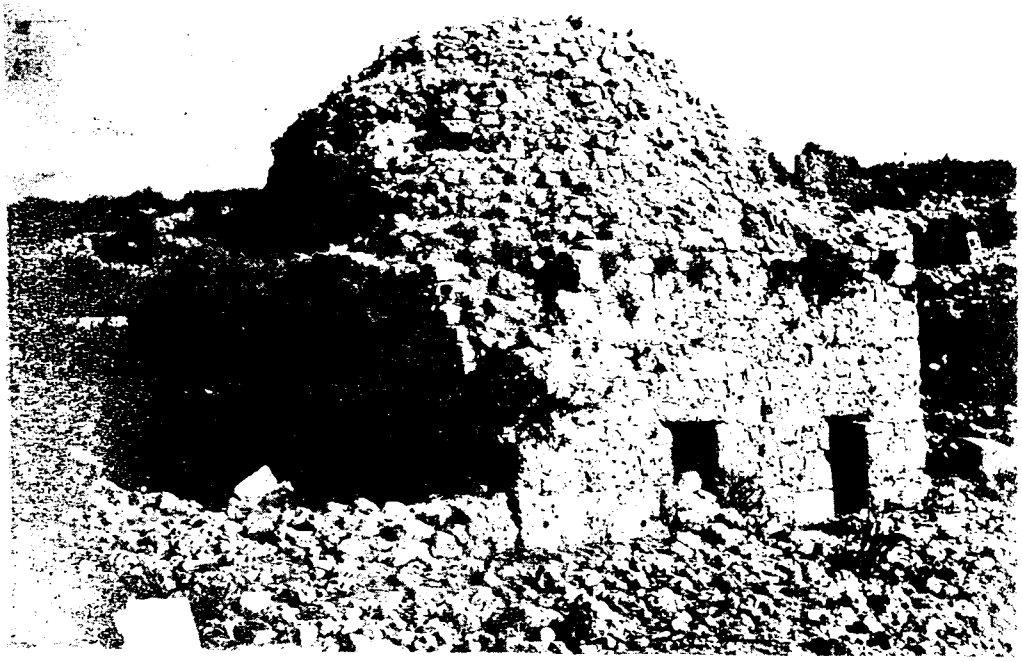
Resim : 2

Resim : 3

Resim : 8

Resim : 7

Resim : 4

sim : 5

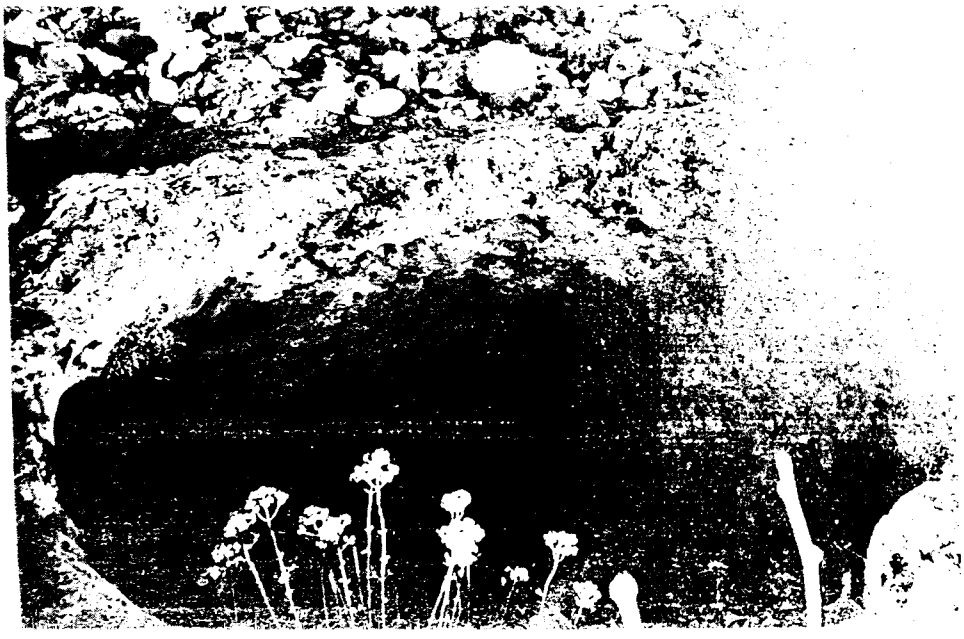
Resim : 6

Resim: 11

Resim : 12

Resim : 13

Resim : 9

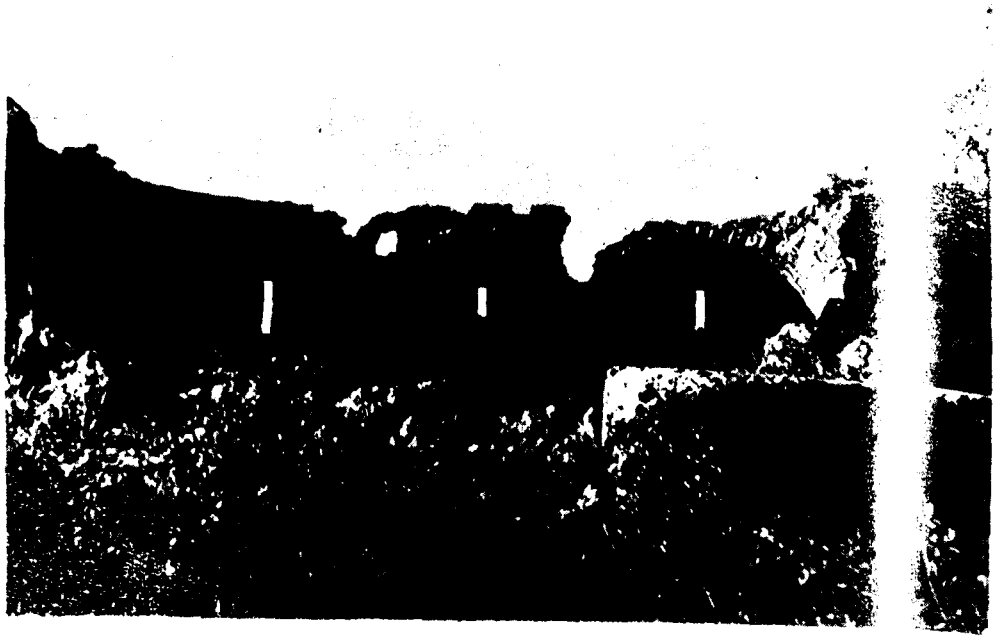
Resim : 10

Resim : 19

Resim : 14

Resim : 15

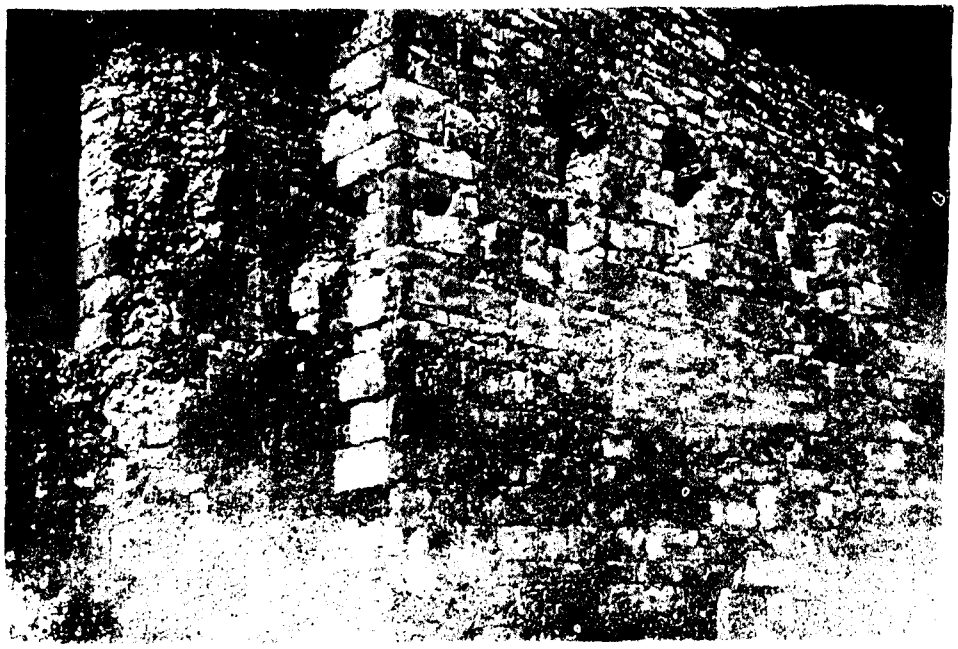

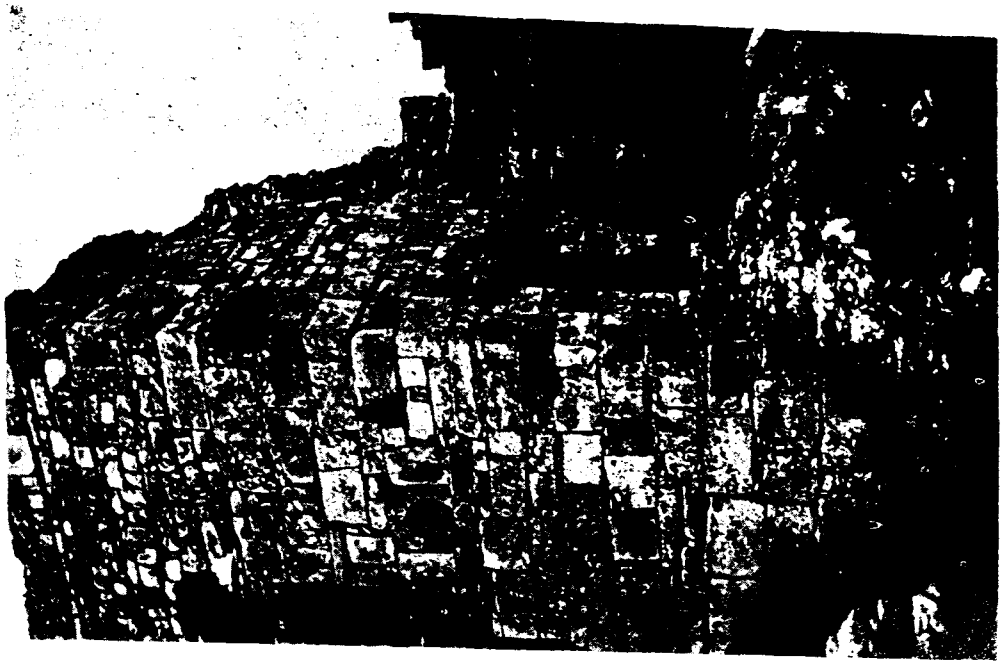
Resim 16

Resim : 23

Resim : 24

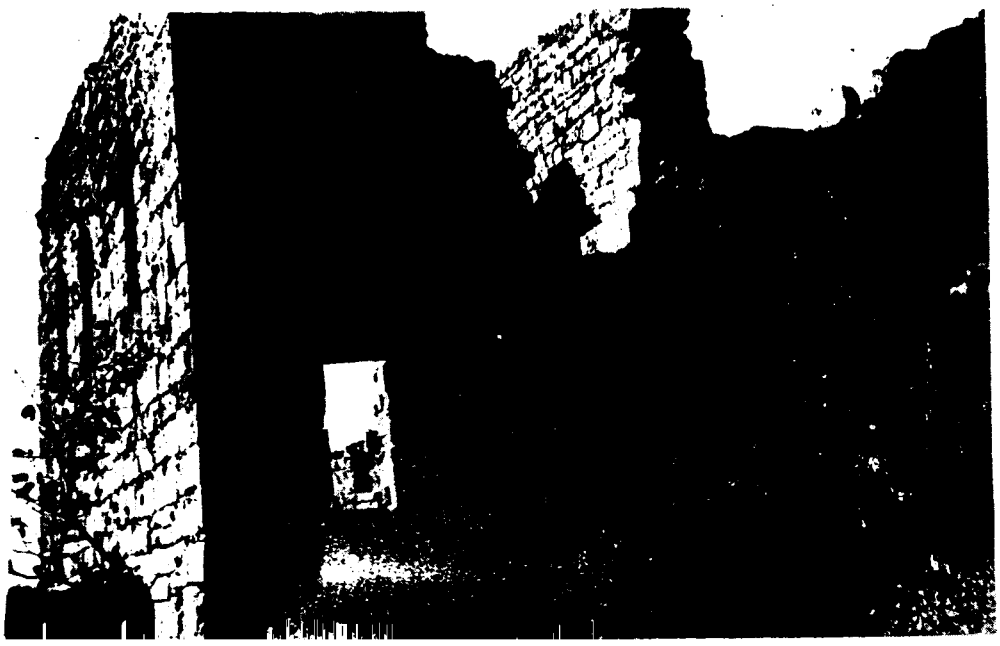
Resim : 25

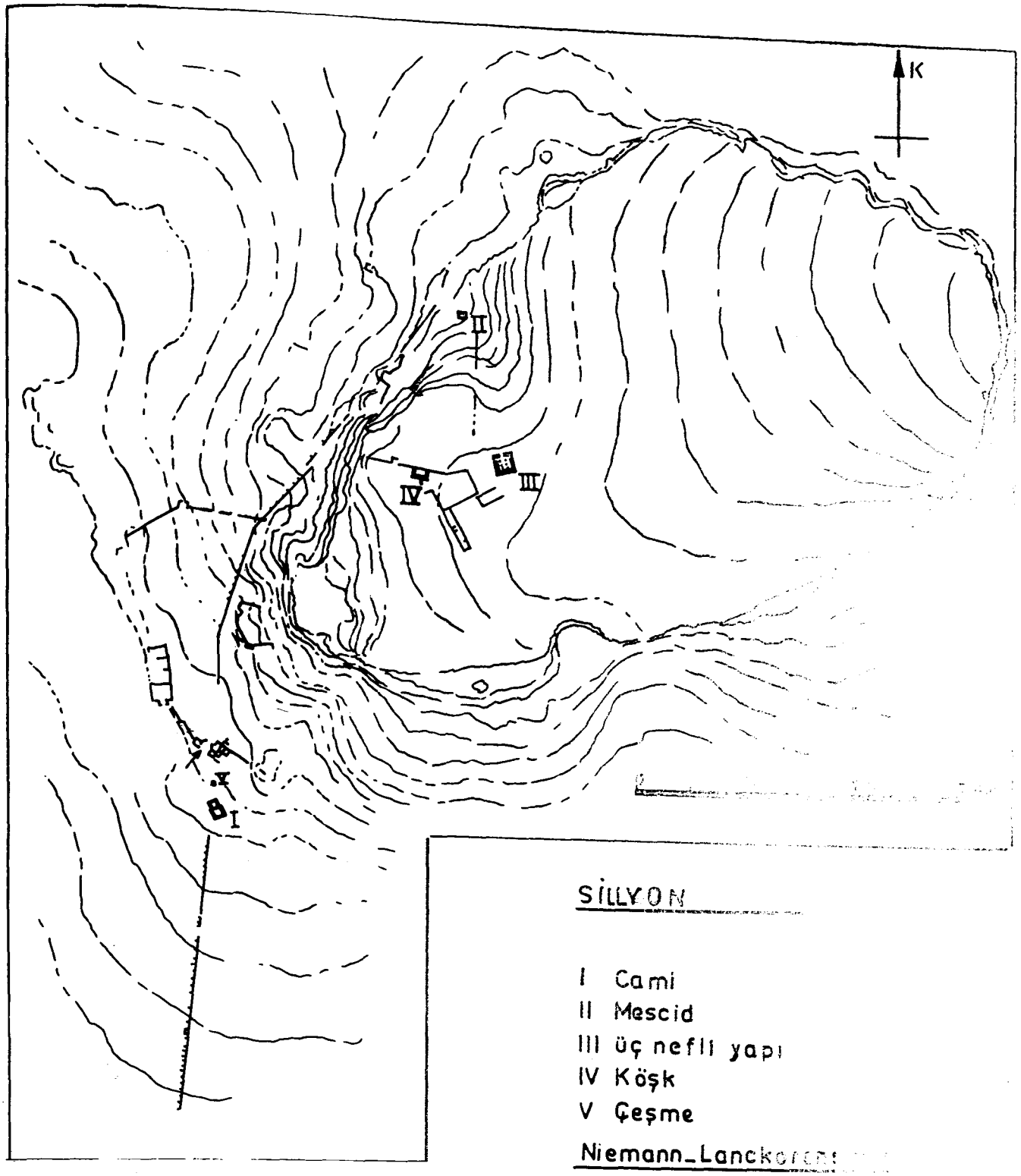
Resim : 2(

Resim: 21

R : 22

K
II
III
IV
V
I
SİLLYON
I Cami
II Mescid
III üç nefli yapı
IV Köşk
V Çeşme
Niemann_Lanckoron

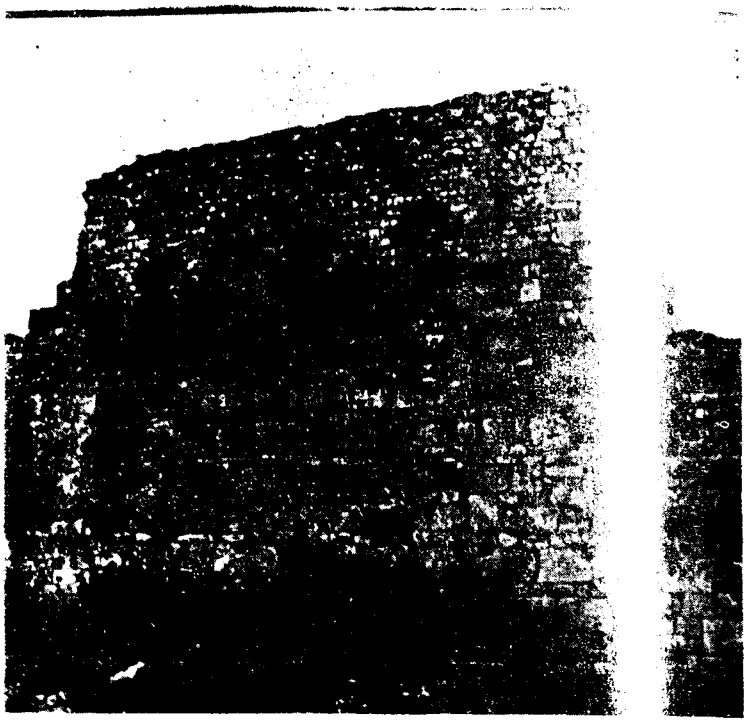
Şekil : 1

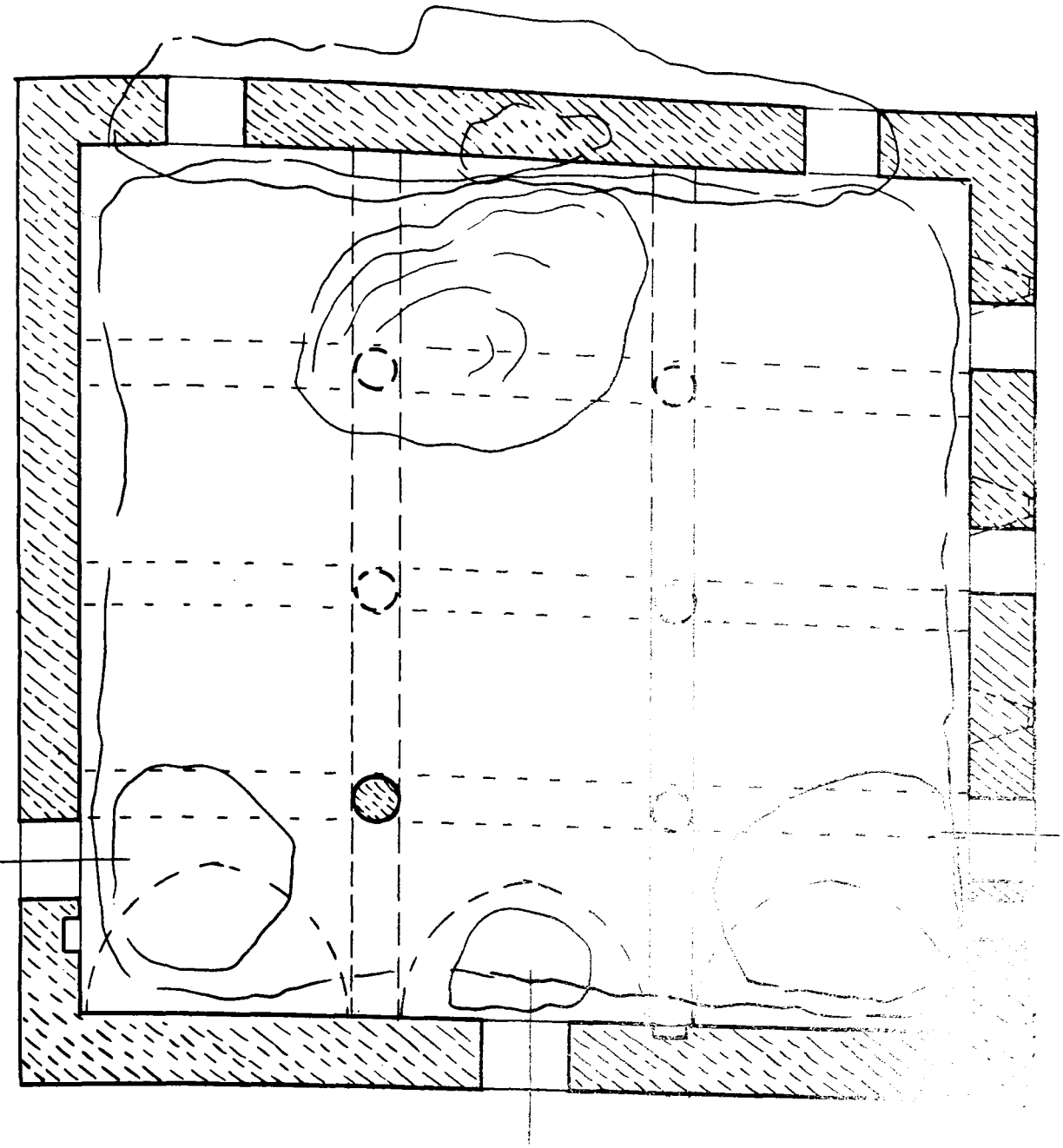
Resim : 26

Resim : 27

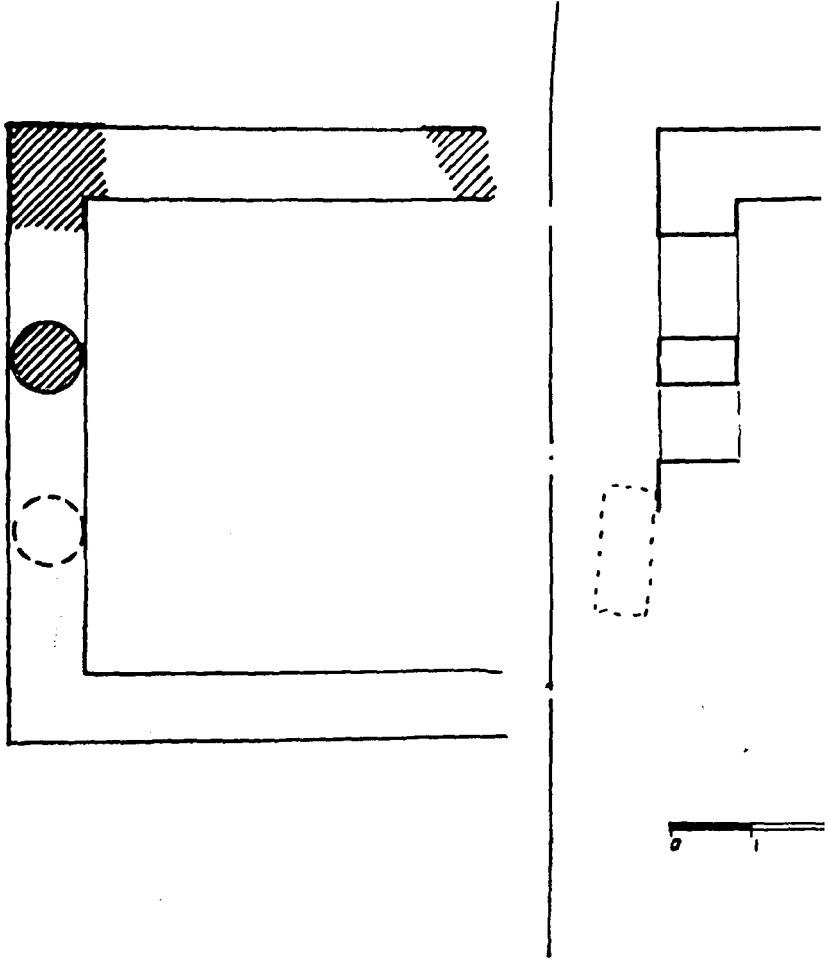

Resim : 28

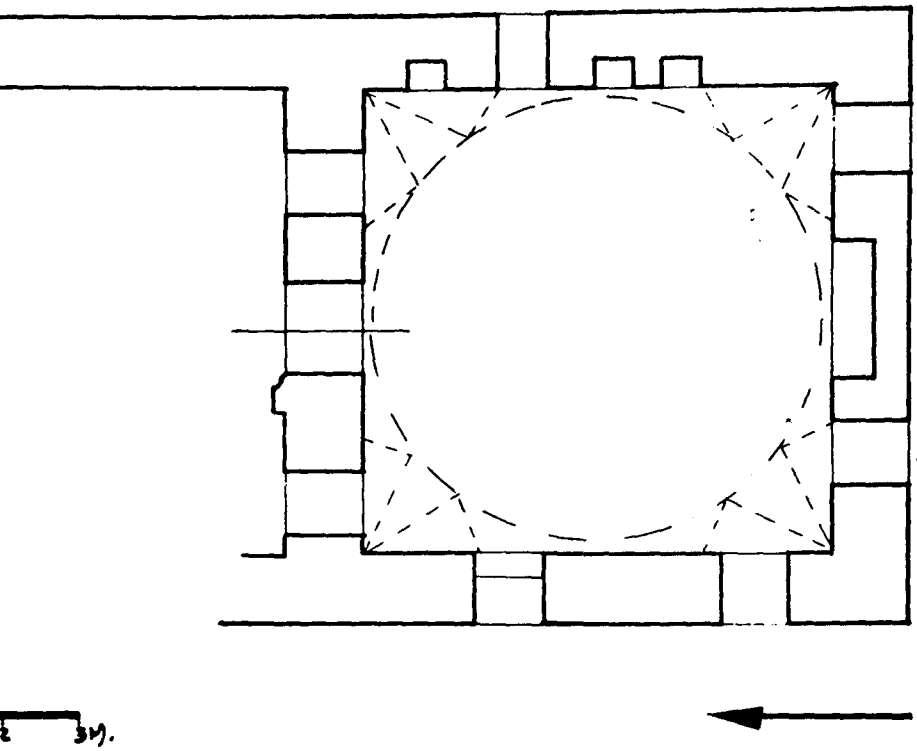

ANTALYA/SİLLYON , KALINTI , ~1/100 kroki ekim...

Şekil : 3

GİRİŞ BÖLÜMÜNÜN 1946
TESBİTİ Semavi Eyice'den

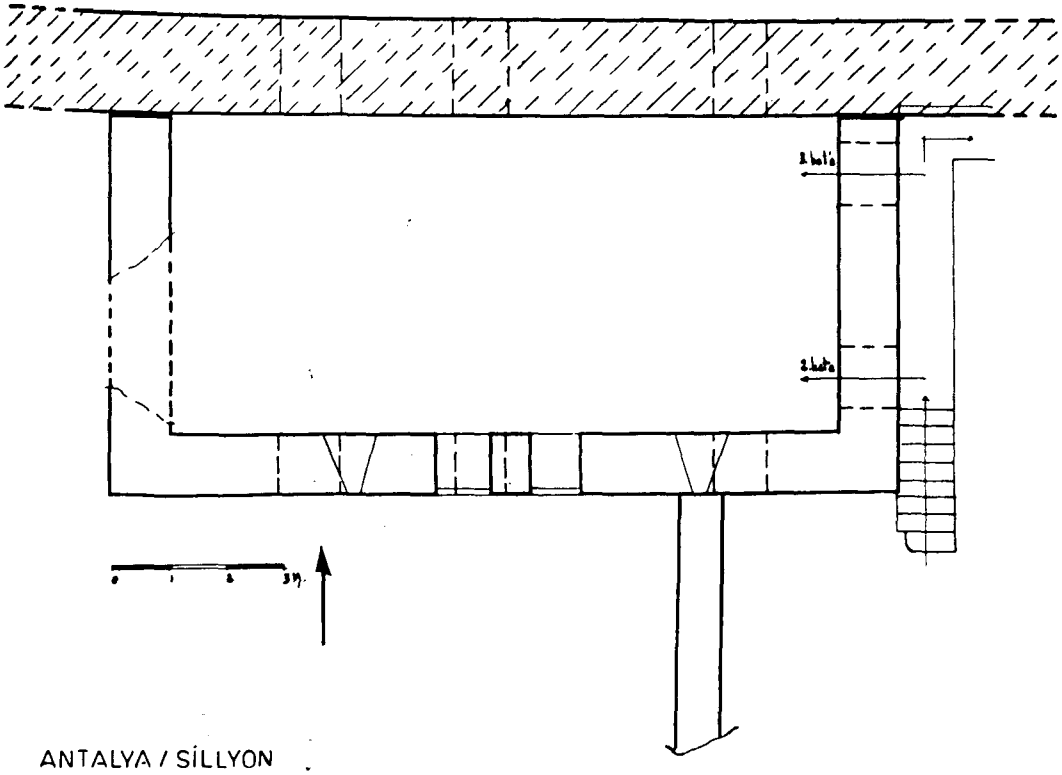
3M.

Şekil : 2

ANTALYA / SİLLYON

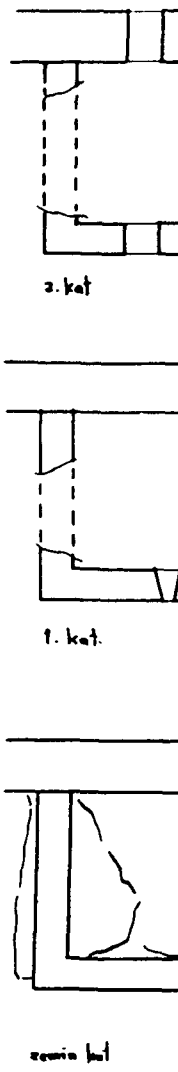
MESCİD

ekim 1969 ara altun.

ANTALYA / SİLLYON
KÖŞK
ekim 1969 ara altun

Şekil : 4

PRİŞTİNE KİTÂBELERİ

Nimatullah HAFIZ - Mucahit ASİM

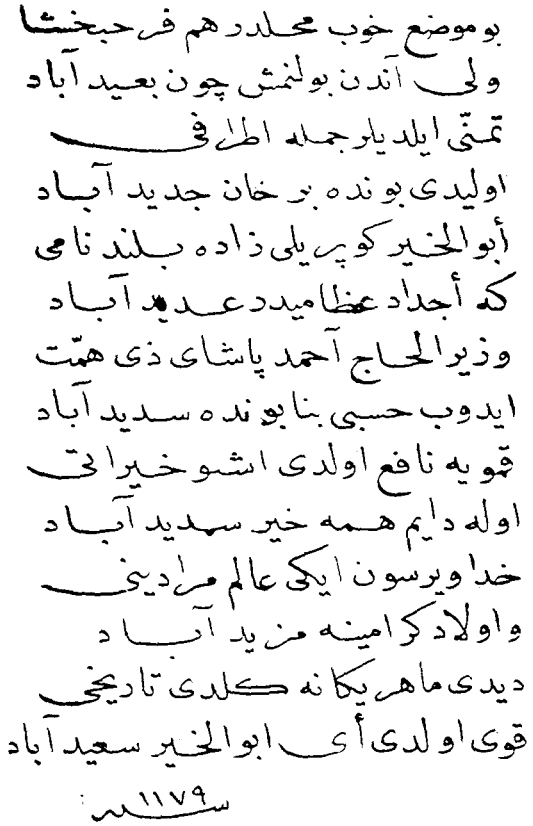
Yugoslavya'da her bakımdan Türklerden kalma mimarî san'at ve tarih eserlerinin % 90'ı yokolduysa da günümüze kadar korunmuş olanlara ancak son zamanlarda ilgi gösterilmiş ve onların derlenmelerine girişilmiştir. Türk tarih ve kültürüne zenginlik veren bu gibi eserlerin tamamiyle korunmalarına gerektiği kadar çaba harcanmamış ve bu yüzden ileride bunları da elden kaybetmek tehlikesi ile karşı karşıya kalınmıştır.

Evliyâ Çelebi, Rumeli'yi ziyaret ettiği sırada bu eserler için epeyce bir not tutmuşsa da hepsini gerektiği kadar eserine geçirmemiş ve hatta bazı kitâbeleri kayd dahi etmemiştir. Onun seyahatinde sonra meydana gelen bu gibi eserler üzerine artık konuşmayalım. Çünkü, bunlar üzerine günümüze kadar hemen hiç bir şey yazılmamıştır. Bugünlerde bu eserlerin bir çoğundan iz kalmamıştır. Bazıları mevcut iseler de kitâbeleri kaybolmuş olduğundan bunların ne zaman ve kimin tarafından inşa edildiği bilinememektedir. Kabir taşlarındaki kitâbeler bunlardan daha büyük bir tehlikeye maruz kalmış, şehirlerin genişlemeleri ve plânlarını tadbike başlamaları dolayısıyle bütün eski mezarlıklar, ortadan kaldırılmış böylece hem mezarlar hem de taşları kaybolmuştur.

Diğer şehirlerde olduğu gibi Priştine'de de durum aynıdır. Burada da eski mezarlıklar ve kabir kitâbeleri hemen hemen hiç kalmamış, sayısız mimarî eserlerle kitâbeleri de büsbütün ortadan yokolmuştur. Evliyâ Çelebi de, anlaşıldığı gibi Priştine'nin Hüdavendigâr tarafından feth olunduğunu, iki bin altmış adet avlulu, kiremitli, kârgir evin, üçyüz elli dükkânın iki hamamın[1], bir camiin onbir hanın[2] ve on bin ka-

1) Eskihamam adıyle anılan hamamın bugün nerede olduğu, durumu ve kimin tarafından yapıldığı hakkında bilgimiz yoktur.

2) Priştine'deki «Vakıf Dairesi»nin kütüphânesinde 1235 numaralı bir yazma eserin içinde 1179 (1765) yılında inşa edilmiş olduğuna dair şu şiir bulunmuştur:

Bu mevzi hûb mahaldır hem ferah-bahşâ
Velî andan bulunmuş çün beiyd âbâd
Temenni eylediler cümle etrâfı...
Olaydı bunda bir hân-ı cedid âbâd
Ebu'l-hayr köprülüzâde bülend nâmı
Ki ecdâd-ı izâmıdır adîd âbâd
Vezîr el-hac Ahmed Paşa'yı zî-himmet
Edüb hasbi binâ burda sedid âbâd
Kamûya nâfi oldu işbu hayrâtı
Ola dâyim heme hayrı sedîd âbâd
Hüdâ versün iki âlem muradını
Ve evlâd-ı kirâmına mezîd âbâd
Didi Mâhir yegâne geldi târihi
Kavi oldu ey ebû'l-hayr saîd âbâd
(Sene 1179 (—)

dar kabrın bulunduğunu zikretmiş ve bunlar hakkında biraz daha geniş bir bilgi vermiştir[3]. Şemseddin Sami de Priştine'de 20. yüzyıl başında şehrin nufusunun on bin olduğunu, on üç camiin, beş mescidin, iki medresenin, üç hamamın ve beşyüz dükkânın bulunduğunu bildirmektedir.[4]

Bu gibi sebeplerden, birimiz Prizren, diğerimiz Priştine'deki «Tarihî Eserleri Koruma Kurumları»nda çalıştığımızdan bugüne kadar birkaç yayımlanmış ve birkaç yayımlanmamış kitâbeleri bir araya getirerek bilinmeyen kitâbeler gibi bunların da bir gün aradan yokolmalarını önlemek için yukarıdaki başlık altında yayımlamak kararını aldık. Sayısı onikiyi bulan bu kitâbelerin her işini ikimiz başbaşa derledik; hepsinin fotoğraflarını çektik. Lâtin alfabesine göre transkipsiyonlarını çıkardık ve onlar hakkında gerektiği kadar bilgi vermeğe çalıştık. İleride bu kitâbelerin sayısını çoğaltmakla şarkiyatçı uzmanlara faydalı olursak kendimizi mutlu addedeceğiz.

I — Fâtih Camii Kitâbesi, 865/1460

Kitâbe güzel mermer üzerine siyah boyalı talik yazısıyle yazılı olup camiin girişi üstünde bulunmaktadır (bk. resim 1.). Boyutu 128 X 50 Cm. ve iki sütun halindedir. Manzum tarihin şairi Sa'di'dir. Bu kitâbe neşredilmiştir[5].

همه ای بار خدایا ایله معمر
طول عمریله محمد سلطانی
امر دولتلری ایتدی معمور
جامع بو الفتح محمد سلطانی
مؤمنه همچو ریاض جنت
بخش ذوق ایلمده روحانی
کوردی بو حسن حیری سعدی
دیدی تاریخ دهر اد جمعه نمازی [؟]
سنه ٨٦٥

1. a) Heme ey Bâr-ı Hüdâ eyle muammer
   b) Tûl-i ömriyle Muhammed Sultânı
2. a) Emr-i devletleri itdi ma'mur
   b) Câmi'-i bu'l-Feth Muhammed Sultânı
3. a) Mû'mine hem şu riyâz-ı cennet
   b) Bahş-ı zevk eylemede rûhânî
4. a) Gördü bu hüsn-i hayri Sa'dî
   b) Didi târîh-i dehr ad cumâ' namâzi [?]

Kitâbeye göre Fâtih Camiî, 865 (1460) yılında (İstanbul'daki Fatih Camii'nden dokuz yıl önce) Fâtih Sultan Mehmed II. tarafından inşa edilmiştir[6]. Bazan «Tsar»[7] Camii adıyla da anılmaktadır. Türkler Cami-i Kebîr de derler. Arnavudlar ise bunun Arnavudça karşılığıyla «Camiya mal» (Büyük Cami) demektedirler.

Bu eser memleketimizde Osmanlı mimârisinin en önemlilerinden biridir. Bütün cami bir nevi esmer taştan, kare şeklinde yapılmıştır. Sofaları üç kubbeden ibarettir. Kitâbenin üstünde, daha yukarıda camiin güzel bir şekilde işlenmiş olan kendi resmi vardır. Kubbe ve minber duvarlarında camiin kuruluş devirlerinden kalma enteresan arabeskler korunmuş vaziyettedir. Camide küçük - büyük otuz pencere bulunmaktadır (bk. resim 2.).

Çami, devlet tarafından tarihî değeri nazar-ı itibare alınarak himâyeye alınmış ve harap olan sofa ve kubbele-

3) Bk. Evliyâ Çelebi, v.s. 652.
4) Kamusü'l-A'lâm, II., s. 1498.
5) Hayrullah Zaimi, «Velike Camiye Sultan Fatih Mehmeda u Priştini» (Priştine'de Büyük Fâtih Sultan Mehmed Camii), «Glasnik» VİS; Sarayevo - 1956; s. 324 - 326.
6) Evliyâ Çelebi, camiin adını anmadan çarşıda bulunan bu camiin çok ziyaret edildiğini yazmaktadır. Bk. th. 3.
7) Sırp halkı çoğu sultanlara tsar (çar) veya kıral derler.

ri 1954 yılında «Bölge Tarihî Eserleri Koruma Kurumu» tarafından tamir edilerek kurşunla örtülmüştür.

Camiin karşı tarafında Fâtih Sultan Mehmed tarafından inşa edilen hamam da bulunmaktadır[8]. Hamam birkaç defa tamir olunarak bugünlerde eski şeklini ve güzelliğini kaybetmiş bir durumdadır. Kitâbesi de mevcut değildir; bugünlerde şehir hamamı olarak kullanılmaktadır.

Cami avlusunda, daire şeklinde, kitâbesiz bir şadırvan da bulunmakta olup, ne zaman yapıldığı henüz bilinmemektedir. 1950 yılında «Priştine Vakıf Dairesi» tarafından damı yapılmıştır. Bu şadırvanın on altı burmalı çeşmesi vardır.

II — Hacibey Hanı Kitâbesi, 1032/1622

حاجی بك دیدی لفظاً آکا تاریخ
بیك اوتوز ایکیده یاپلدی بوخان

1. Hacı Bey dîdi lâfzen âna târih

2. Bin otuz ikide yapıldı bu hân

Bugünlerde, Priştine'de ne Hacıbey Hanı mevcuttur ne de onun kitâbesi. Bu hususta Priştine halkı tarafından bir söylenti de işitemedik. Yalnız Evliyâ Çelebi'nin eserindeki kitâbeye dayanarak hanın 1032 (1622) yılında inşa edildiğini anlamaktayız[9].

III — Beyzâdeler Çeşmesi Kitâbesi, 1207/1792

Beyzâdeler çeşmesi kitâbesi 68 x 75 cm. boyutlu olup üzerinde eş alanlı üçgen şekli kısmında bir de Sultan Abdülhamit II. tuğrası bulunmaktadır. Bu kitâbe güzel mermer üzerine sülüs ile yazılıdır (bk. resim 3.). İki sütun halinde cedvelli olarak korunmuş ise de bazı satırları zamanla tahrib olunmuştur. Manzum tarihine şairi Fikrî'dir. Kitâbe «Bölge Tarihî Eserleri Koruma Kurumu»nda korunmaktadır.

سلطانمزدن اولان حاجی علی بك زاده لر
مفخر خاص وعوام ایچره شریف و خاندان
خیره بادی چشمهٔ دلم فیض حق ایله [؟]
یاپدیلر بوطرز دلکش اوزره بر عالی نشان
کتیه سی نوذ شهرتیله یاد اوله
بو شرف اولدی علاوه اصل ذاته درمیان
اولدی بنیادی بو هزك باعث اجر جزیل
دار بیده ایلسون حق آنلر دلشادمان
آب تاریخك آقدی فکری جوهر چشمه دن
نوش ایده اول روح فزا مادوانی تشنکان
سنه ۱۲۰۷

1. a) Sultanımızdan olan Hacı Alî Beyzâdeler
   b) Mefhar-ı has u avâm içre şerîf u handan
2. a) Hayra bâdi çeşme-i dilmi feyz-i Hakk ile [?]
   b) Yapdılar bu tarz-ı dil-keş üzere bir âlî nişân
3. a) Künyesi nûr-i şöhretile yâd ola
   b) Bir şeref oldu ilâve asl-ı zata dermiyân
4. a) Oldu bünyâdı bu nehrin bâis-i ecr-i cezîl
   b) Dâreyn'de eylesûn Hakk anları dil-şâdmân
5. a) Âb târîhin akıtdı Fikrî cevher çeşmeden
   b) Nûş ile ol rûh-fezâ mâ-i revânı teşnegân

Sene 1207

Kitâbeye göre çeşmenin Hacı Bey-

8) Kitâbesi olmadığı halde bu hamamın Fâtih Sultan Mehmed tarafından inşa edildiğini Evliyâ Çelebi'nin «Seyahatnâme» sinden anlamaktayız. cild 3

9) Bk. Evliyâ Çelebi Cild 3

zâdeler tarafından[10]. 1207 (1792) yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bazı söylentilere göre bu çeşme «Divan Yolu»nda, bugünkü YNA Caddesinde bulunmaktaydı. Daha önceleri buralarda yeni binaların yaptırılmasıyle çeşme yıkılmış, çıkarılan taşı «Bölge Tarihî Koruma Kurumu»na taşınmıştır. Çeşmenin nasıl ve ne büyüklükte olduğu hakkında her hangi bir bilgi edinemedik.

IV — Çarşı Camii Kitâbesi, 1220/1805

Bu iki kitâbe, Çarşı Camii'nin arka duvarının damı altında iki yuvarlak çemberde sülüs yazısı ile yazılıdır. (bk. resim 4.). Çember çapları 58 cm. İyi korunmuş bir durumdalar. Bunlar neşredilmemişlerdir.

غازی خداوندگار
شهیدکم أساس وضع ایتدی
وفاتح سلطان محمّد خان ثانینك
اکمالی اشبو جامع

1. Gâzî-i Hüdâvendigâr-ı
2. Şehid kim esâs-vaz' itdi
3. Ve Fâtih Sultan Mehmed Han-ı Sâni'nin
4. İkmâli işbû câmi.

ولیٔ نعمت غازی
سلطان عبدالحمید خان أفندیمزك
دور سلطنتنده ۱۲۲۰ ده
اشبا ایدلمشدر

1. Veli-i ni'met Gâzî
2. Sultân Abdülhamîd Han Efendi'mizin
3. Devr-i saltanatında, 1220 de
4. İnşâ edilmişdir.

İlk tarihsiz kitâbeye bakarak camiin Gâzi Hüdâvendigâr[11], Yani Osmanlı padişahlarından Murat I. tarafından ilk temelinin atıldığı anlaşılmaktadır. O'nun ölümünden sonra[12]. Sultan Mehmet II. camii ikmâl ettiği öğrenilmektedir.

Birinci kitâbe ikincisi gibi aynı yılda yızılmıştır, çünkü her ikisi de aynı tip sülüs yazı ile yazılıdır. Bu ikinci kitâbeye göre, camiin 1220 (1805) yılında Sultan Abdülhamîd II. tarafından yeniden büyük bir tamir geçirdiği görülmektedir. Cami şehrin merkezinde bulunduğundan «Çarşı Camii» adıyle anılmaktadır. 1805 yılında tamir olunduğu zaman minaresinin kubbesi (damı) da taştan yapıldığından «Taş Camii» adıyle de anılır. Büyük kubbesi kurşunla örtülüdür. Sofaları kapalıdır.

V — Paşa Camii'nin Kitâbesi, 1250/1834

Kitâbe, Camiin giriş kapısı üzerindedir. Kara boyalı mermer üzerine sarı renkli sülüs ile yazılıdır. İyi korunmuş bir durumda (bk. resim 5.). ve İki sütun halindedir. Sütun arası cedvellidir. Boyutu 110 X 40 Cm. Manzum tarihin şairi Nazifî'dir. Kitâbe neşredilmemiştir. Üzerinde mühr-i Süleyman ve bu-

10) Ali Bey'in, Malik Paşa'nın kızkardeşi oğlu ve kadılığın ayânı olduğunu 1822 yılında Vuçitirn'de kadılık görevini gören Hacı Mahmud'un Türk Sultanına gönderdiği bir mektubunda anlaşılmaktadır. 1196 (1781) yılından kalma bir dökümanda Beyzâde soyadı da anıldığından bu soyadı muhakkak Ali Bey'in olduğu düşünülmektedir. Bu döküman belge Priştine ayânı olarak Beyzâde'nin zulüm ederek vergi topladığını hatta vergisini veremiyen bazılarını öldürdüğünü göstermektedir. Malik Paşa ile ilgili daha geniş bilgi için V. kitâbe yazısına bk.

11) Osmanlı padişahlarından I. Murad'ın ünvanı. Bu yüzden Murad Camii adıyla de camiye İşaret edilmektedir.

12) Sultan Murad'la ilgili daha geniş bilgi için XI. kitâbe yaşısına bk.

nun etrafında Sûre-i İhlâs bulunmaktadır.

پرشتنه شهرنده شمدی جامع زیبا بودر
هم عبادت ایتمك ایچون مسجد اعلی بودر
والی اسکوب یشاد پاشا بناسك ایلیوب
روح مخدومنه بخش ایدی بواب منیا بودر
بذل ایدوب اموال فخیرات جلیل ترجیح ایدوب
ایلیوب تحدیث نعمت حقّه هم رضا بودر
بو جهان باقی دگلدر بختی یار اولسه دخی
انقلاب اوزره قویلش یقرار دنیا بودر
والدینی طولسون عمرله معمر اوله لر
باعث بنیاد جامع بختیار پاشا بودر
أی نظیری جامعك انشا سنه تاریخ تام
أیلیوب دائمی عبادت معتد دعنا بودر
سنه ۱۲۵۰

1. a) Priştine şehrinde şimdi câmi-i zibâ budur
   b) Hem ibâdet itmek içûn mescid-i a'lâ budur
2. a) Vâlî-i Üsküb Yaşar Paşa binâsın eyleyüb
   b) Rûh-i mahdûmına bahş itdi bu âb-ı menbâ budur
3. a) Bezl idüb emvâl u hayrât-ı celîl tercih idüb
   b) Eyleyüb tahdîs-i ni'met Hakk'a hem rizâ budur
4. a) Bu cihân bâkî değildir bahtı yar olsa dahi
   b) İnkılâb üzre kurulmuş bîkarar dünyâ budur
5. a) Vâlideyni tûl-i ömriyle muammer olanlar
   b) Bâ'is-i bünyâd-ı câmi' bahtiyâr paşa budur
6. a) Ey Nazifi câmiin inşâsına Târih-i tâm
   b) Eyleyüb dâimî 'ibâdet mu'abed-i ra'nâ budur

Sene 1250

Kitâbenin ebced hesabına ve tarihine bakarak camiin 1250 (1834) yılında Malik Paşa'nın[13], kızkardeşi oğlu Yaşar Paşa[14] tarafından ve ne sebeple inşa edildiğini anlamaktayız. Eser, oldukça güzel camiler arasına girer. İçi güzel süslemelerle zengindir. Kubbesi kurşunla örtülüdür. Sofaları da kapalıdır. Daha çok «Paşa Camii» adıyla da anılmaktadır (bk. resim 6.).

VI — Rifat Paşa Kabri Kitâbesi, 1276/1859.

Kitâbe, Sultan Murad Türbesi'nin girişi solunda bulunan kabir taşındadır (bk. resim 7). Nesir yazılar güzel sülüs ile ve İyi korunmuş bir durumdadır. Ki-

13) Eskiden Priştine, Vuçitirn ve Novo Bırdo Mutasarrıfı Malik Paşa, Sofya'dan Üsküp Sancak Beyliğine tekrar vâli tayin olunduğu sırada, önceleri yaptığı bazı haksızlıklar yüzünden Kosova'daki Priştine, Vuçitirn ve Novo Bırdo ahâlisi onun dönmesini önlemek için ayağa kalkarak onun buralara tekrar gelmemesi ve bu kadılığın gene Üsküp nezaretine bağlı olmasını Sultandan istemişlerdir. Mâlik Paşa ve diğer akrabaları üzerine daha geniş bilgi için bk. Ömer Nakiçeviç, «Revolt i Protestni Marş Stanovnika Kosova 1822 Godine» (1822 yılında Kosova Ahâlisinin Revolt ve Protesto Marşı), Priştine - 1969. s. 24, 34, 58, 59 vs.

14) Yaşar Bey, Ali Bey gibi Mâlik Paşa'nın kardeşinin oğludur. Daha sonraları Paşa olarak bugünkü Miladin Popoviç Caddesi'nde Paşa Camii adıyla anıl'an camii inşa etmiştir. Priştine'deki söylentilere göre Yaşar Paşa o sülâlenin büyük zalimlerinden biri imiş.

tâbe boyutu 130 x 35 cm. olup neşredilmiştir.[15]

لا اله الا الله
محمد رسول الله
مقدما سلستره باش
قوماندای اولوب مؤخرا
صوفیه اوردوی همایونی قوماندای
ایکن پرشته ده ارتحال
دار بقا ایدن افاخم مشیران

کرام معالی اتصاف
رفعت پاشانك روحه فاتحه
فی ۲۲ جا سنه ۱۲۷۶

1. Lâ ilâhe illâllah
2. Muhammed Rasûlullah
3. Mukaddemâ Silistre baş
4. Kumandanı olub muahharen
5. Sofya Ordu-yi Hümâyûni kumandanı
6. İken Priştin'de irtihâl-i
7. dâr-i bekâ eden efâhim-i müşirân-ı
8. Kirâm-ı maâli - ittisâm'dan
9. Rif'at Paşa'nın rûhuna Fâtiha!
Fi 22 Câ. sene 1276 (-17 Aralık 1859)

Kabir kitâbsine bakarak Rif'at Paşa'nın önce Silistre'nin başkumandan ve daha sonraları Sofya Ordu-yi Hümâyun kumandanı olduğu ve Priştine'ye bir gelişinde ölerek orada da gömüldüğü bilinmektedir.

Süleyman Tevfik'in 1310 yılında yayımladığı «Yunan Muhârebesi» kitabına bakarak Türk-Yunan Harbi'ne de iştirak ettiği anlaşılmaktadır.

VIII — Sultan Murâd Türbesi Çeşmesi'nin I. Kitâbesi, 1283/1866

Kitâbe mermer üzerine sülüs ile yazılıdır (bk. resim 8.). Dört sütun halindedir. Boyutu X cm. Manzum tarihin şairi Üsküp Sancağı Kaymakamı Mehmed Tevfik'dir. Kitâbe neşredilmemiştir.[16]

حضرت عبدالعزیز خان مکارم اعتیاد
نوبنو آثار خیریله جهانی ایتدی شاد
قالمدی معمور و احیا اولمدق هیچ بر محل
..... اولدی تنظیم جمله بلاد

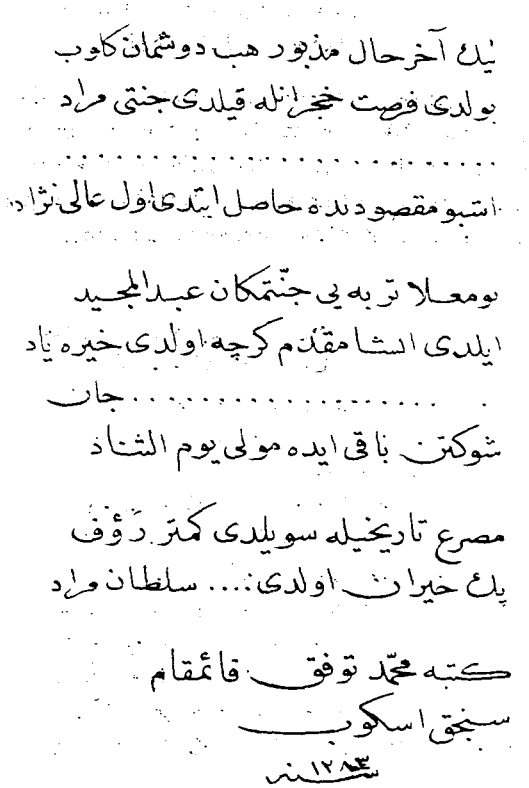
بحر الطافی سراپا قیلدی سیراب عالمی
قطره احسانك شکر دن عاجز در عباد [؟]
... أرحمه نوعالی مشهد دن مشترك
ایتدی ..... شانن دیاد

قوصووه صحراسنی اعدایه تك جنك ایدن
جدعلی سید داشته حضرت سلطان مراد
..... شهادتله نیجه جیش کثیر
خاك بحرانی ..... تی اصحاب جهاد

انتقام الحق ایچون .....
فرط صولت ایتدیلر اعدایه بر وفق مراد
او .....
ایلدی احسان حرب حضرت رب العباد

15) Bk. Duşanka Lukaç; «Turskji Natpisi Muratovog i Bayraktarovog Turbeta» (Murat ve Bayraktan Türbelerinin Türk Kitâbeleri), «Starine Kosova i Metohiye I», Priştine - 1961; s. 204 - 205.

16) Bu kitâbenin yalnız iki misrai ve kitâbenin sonunda yazılmış olan yazanın adı tn. 15. ki eserde yayınlanmıştır.

1. a) Hazret-i Abdülaziz Hân-ı mekârim-i i'tiyâd
   b) Nev benev asâr-ı hayriyle cihânı itdi şâd
   c) Kalmadı ma'mûr u ihyâ olmadık hiç bir mehâl
   ç) ..... oldu tanzîm cümle bilâd
2. a) Bahr-i iltâfı serapa kıldı siyrâb âlemi
   b) Katre-i ihsânını şükründen 'acizdir 'ibâd [?]
   c) ..... ez cümle bu 'âli meşhetden müşterek
   ç) İtdi ..... yumnile şânın ziyâd
3. a) Kosova Sahrası'nı a'dâye tuk-i cenk iden [?]
   b) Cedd-i a'lâsıdır işte Hazret-i Sultan Murâd
   c) ..... şehâdetle nîce ceyş-i kesîr
   ç) Hak'i sahrayı .....ti ashâb-ı cihâd
4. a) İntikâm almak içün .....
   b) Fart-i savlet itdiler a'dâya ber vafk-i murad
   c) O .....
   ç) Eyledi ihsân-ı harb Hazret-i Rabbi'l-'ibâd
5. a) Lik âhır hâl-i mezkûr hep düşman gelüb [?]
   b) Buldu fırsat hicrile kıldı Cennet'i murâd
   c) .....
   ç) İşbu maksûdunda hasıl itdi ol 'âli nijad
6. a) Bu mu'allâ türbeyi Cennetmekân Abdülmecîd
   b) İyledi inşâ mukaddem gerçe oldu hayri yâd
   c) ..... can
   ç) Şevketin bâki ide Mevlâ yavmu't-tenâd [?]
7. a) Mısra târih ile söyledi kemter Raûf
   b) Pek hayrın oldu ..... Sultan Murâd

Solunda :
Sene 1283

Sağında :
Ketebehu Mehmed Tevfik, kaymakam-i sancak-ı Üsküp.

Yazıta dayanarak bu çeşmenin 1283 (1866) yılında Sultan Abdülaziz tarafından inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu çeşme Sultan Murad Türbesi'nin avlusu duvarında kurulmuş olup halen kitâbesiz harab bir durumdadır. 1911 yılında türbenin iç tarafında Abdülhamid II. tarafından yeni bir çeşme inşa edildikten sonra bu kitâbe de yerinden çıkarılmıştır (bk). kitâbe XII.). Kitâbe şimdilik yedi parçaya bölünmüş Sultan Murad Türbesi avlusunda bir köşeye atılı durmaktadır. Yağmurdan zaman zaman az çok tahrib el-

muştur, hatta bir parçası büsbütün kaybolmuştur (bk. resim 9.).

VIII — Selâmlık Çeşmesi Kitâbesi, 1316/1898

Kitâbe Sultan Murad Türbesi yakında bulunan selâmlık (konak)[17] avlusundaki çeşmede bulunmaktadır (bk. resim 10.). Mermer üzerine sülüs ile yazılıdır (bk. resim 11.). Bir sütun halinde olup satır araları cedvellidir. Boyutu 40 X 28 cm. Korunmuş bir durumdadır. Neşredilmiştir.[18]

احتیاجاته موافق آثار خیریه وجوده کوردکله
تمیز ایدن پرشتنه ده یاشایوب علی حاجی بومیقع
مقدسده صوسزلقدن چکیلان مشکلاتی
دفع ایله مسلك واوردی جلیل حلافتپناهی به
موافق حرکتده بولنمش وخدا وبدکار غازی
حضرتلریك روحی شاد اتش اولدیغندن طولای
حیرایله یاد اولنسه سزاوار ۱۳۱۶

1. İhtiyacâta muvâfık âsar-ı hayriye vucûde getürmekle

2. Temeyyüz eden Priştine'de Yakovalı tüccar Alî Hacı bu mevki'-i

3. Mukaddeste susuzluktan çekilen müşkülâtı

4. Refile meslek ve Ordu-yi celîl-i hilâfetpenâhîye

5. Muvâfık harekette bulunmuş ve Hüdavendigâr Ğâzî

6. Hazretlerinin rûhunu şâd etmiş olduğundan dolayı

7. «Hayr ile» yâd olunsa sezâdır. Sene 1316.

Çeşmenin, Yakovalı Ali Tüccar tarafından 1316 (1898) yılında inşa edildiği muhakkaktır. Daha önceleri Mitroviçalı İbrahim Bey Tulho tarafından bir tamir geçirdiği kitâbe yukarısındaki sıvada Arap ve Çiril hurufatıyle yazılmış başka bir yazıdan anlamaktayız. Bu inşa ve tamiri yapanlar hakkında henüz başka bir bilgi edinemedik.

IX — Süleymanpaşanın Kabir Kitâbesi, 1317/1899

Kitâbe, Süleyman Paşa'nın kabir taşında (bk. resim 12), güzel sülüs ile yazılıdır. Bir sütun halinde olup korunmuş bir durumdadır. Kitâbe boyutu 82 X 30 cm. Kitâbe neşredilmemiştir.

هو الحی الباقی
ای احبا کیمسه یه باقی دکل ملك فنا
یحه سلیمان جهاده کورمدی دوی وفا
سده بودر فلکده حیلی دم کشت ایلدم
اسدی روزکار اجلکه تین خراب اولدی دلا
ایریشحه چون خطاب رحمی بوکوشیمه
تسلیم اولدم امریه وماسه یا رب تا
الامان عفو ایله جنابه حرمی عصیانی
تاحصور عرسده آق اوله یورم سکا
پرشته اشرف وحاندن دوروم ایلی
بکلربکی پایه لولربدن سلیمان پاشا
بن جاهل سیاهی آغاروچیون لله الفاتحه
۱۳۱۷ فی جمادی الاولی ۱۳۱۷ فی ۲۶ یوم پارار آغوستوس

1. Huve l-hayy el-bâkî

2. Ey ehibbâ kimseye bâki değil mülk-i fenâ

3. Nice Süleymân-ı cihân görmedi rûy-i vefâ

4. Bende bu devr-i felekde hayli dem geşt eyledim

5. Esdi rüzgâr-ı ecel gülşen harab oldu dilâ

6. Erişince çün hitab-ı ircaî bu gûşüma

7. Teslim oldum isrine fermânına ya Rabbenâ

8. El-amam afv et Hüdâyâ cürmümü isyânımı

9. Tâ huzûr-i izzetinde ak ola yüzüm sana

17) Sultan Abdülhamid II. tarafından Sultan Murad Türbesi'ni ziyaret eden yolcular için inşa edilmiş ve ücretsiz barınılan konak.

18) Bk. Duşanka Lukaç; «Turski Natpisi Muratovog...» ..., s. 208.

10. Priştine eşraf u hânedânından u Rûmeli

11. Beylerbeyi pâyelülerinden Süleyman Pâşâ

12. Bin Cemail (?) Siphi Ağa rûhiyiçün lillâhi'l-fâtihâ

Sağında :

Sene 1317 fi 22 Cemâziye'l-Ûla

Solunda :

Sene 1317 fi 26 yevm-i pazar, Ağustos.

Kitâbeye göre Priştine etraf ve hanedanından Rumeli Beylerbeyi Süleyman Paşa'nın kabri taşıdır. Bu taş, önceleri «Türk Mezarlığı»nda bulunmuş ise de, oralarda park yapıldığı sırada başka birkaç mezar taşıyle birlikte «Bölge Tarihi Eserleri Korumu Kurumu»na taşınmış ve şimdi de orada korunmaktadır.

X — Mehmed Paşa Kabir Kitâbesi, 1321/1903

Kitâbe, Rifat Paşa kabrinden birkaç adım uzaklıkta bulunan Mehmet Paşa kabri taşındadır (bk. resim 13.). Güzel sülüs ile yazılıdır. Bir sütun halinde korunmuş bir durumdadır. Kitâbe boyutu 103 X 33 cm. Manzum tarihin şairi Muhtardır. Neşredilmiştir[19].

الله باقی

حافظ لفظ دلارای کلام أزلی
قوصوه والئ والاسی محمد پاشا
دینه دولته پادشاه ذیشانه
صدق ایله خدمته سعی ایلر ایدی صبح وما
نودعفت متجلی ایدی دیدار بدن
پر توصدق وصلاح ایدی یوزندن پیدا
قنغی بر مملکته اولمش ایدی ایسه مأمور
اول یری ایلر ایدی عدل ایله معموره سرا
تامنی حیرا یله ابقا ایدوك عالمده
عاقبت أیلدی کلزار نعیمی مأوا
یکمه بر فاتحه قیل روحنه یاهو اهدی
رحمة الله علیه وعلی اهل بقا
سودیکم ذات ایدی مختار دیدم تاریخ
عازم بزم بهشت اولدی محمد پاشا

سنه ۱۳۲۱

1. Allah Bâkî

2. Hafız-ı lafz-ı dilârâ-yı kelâm-i ezelî

3. Kosova vâli-i vâlâsı Muhammed Pâşâ

4. Dînine, devletine, padişah-ı zîşâna

5. Sıdk ile hizmete say'eyler idi subh u mesâ

6. Nûr-i iffet mütecellî idi dîdârından

7. Pertev-i sıdk ü salâh idi yüzünden peydâ

8. Kangi bir memlekete olmuş idiyse me'mûr

9. Ol yeri eyler idi adl ile ma'mûre-serâ

10. Nâmını hayr ile ibkâ ederek âlemde

11. Âkibet eyledi güzâr-ı Na'îm-i Me'vâ

12. Geçme, bir Fâtihâ kıl rûhuna yâhû ihdâ

13. Rahmetullâhi aleyhi ve alâ ehl-i bekâ

14. Sevdiğim zât idi, Muhtar dedim târihin :

15. «Âzimi bezm-i bihişt oldu Muhammed Pâşâ»

19) Aynı eser, s. 205 - 207.

Sene 1321

Kitâbeye göre bu kabirde Kosova vâlisi Mahmud Paşa yatmaktadır. Kabir kitâbesinin alt ve arka tarafında şu iki satır da ayrı ve güzel bir şekilde yazılı bulunmaktadır :

فخر آور بو وتندش معالی پرورك
ارضرم خلقنی ده هجری مکدّر ایلدی

1. Fahr-âver bu vatandaş maâliperverin

2. Erzurum halkını da hicri mükedder eyledi (bk. resim 14.).

XI — Sultan Murad Türbesi Kitâbesi, 1327/1909

Kitâbe, Sultan Murad Türbesi'nin girişi üzerinde bulunmaktadır (bk. resim 15.). Mermer üzerine sülüs ile yazılıdır. İki sütun halindedir. Sütun arası cedvellidir. Boyutu 120 X 20 cm. Manzum târihin şairi Şevket'dir. Neşredilmiştir.[20]

یك حراب اولمش ایدی بو تربهٔ شاه مراد
امر و فرمان ایلدی تعمیرینه سلطان رشاد
بر ظفر تاریخینی یاد ایتدیرن بو ملته
روح پاکی شاد ایدن او شاه عالی همته
عرض ایدوب بو جوهر تاریخی (تعظیم ایلرز)
مژدهٔ احیاسنی (شوکت) سعادت بللرز

1. a) Pek harâb olmuş idi bu türbe-i Şâh-ı Murâd
   b) Emr u fermân eyledi ta'mirine Sultan Reşâd
2. a) Bir zafer târihini yâd ettiren bu millete
   b) Rûh-i pâkî şâd eden o şâh-ı 'âlihimmete
3. a) Arz edüp bu cevher-i[21] târihi «ta'zim eyleriz»
   b) Meşhedin ihyâsını (Şevket) sa'âdet belleriz

تعظیم ایلرز (1327/1909)

Dört yüksek duvarlı kare şeklinde, yarı küre kurşun damlı ve mezarı mermerli türbeyi, 1389 yılında Kosova Savaşı'ndan biraz sonra, yani Sultan Murad I. Miloş Kobiloviç tarafından şehid düştüğü zamanlarında Sultan Bayezid inşâ etmiştir. 1660 yılında Evliyâ Çelebi, Melek Ahmet Paşa ile burayı ziyaret ettikten birkaç gün sonra türbe bir tamir geçirmiş ve burada yüksek dış avlu duvarlarıyle bir de kuyu yapılmış ve[22] 1845 yılında tekrar temelden serasker Hürşid Paşa emriyle tamir edilmiştir.[23] Portal ve pencereler çevrelerindeki süs, Barok stilinin başarılı bir san'atıdır. Duvarları kare şeklinde kesme taştan yapılmıştır. Kubbesi altıgen durumunda kurşunle örtülüdür (bk. resim 16.). İçinde Sultan Murad'ın kabri bulunmaktadır.[24] 1848 yılındaki tamir zamanında türbe yanında Buhâralı bir âileden olan türbeden Hacı Aliye, oturulacak bir ev yapılmıştır. Bu türbedâra o yıldan itibaren Abdülmecid tarafından türbedârlık berâtı verilirdi ki bu berat o soydan kalanların elinde bugün bile muhafaza edilmektedir (bk. resim 17.).

Türbe 1866 yılında yeniden bir tamir geçirmiş ve bu tamirde kuyu yerine bir çeşme yaptırılmıştır (Bu çeşme için VII. kitâbe yazısına bk.).

Sultan Abdülhamid II. tarafından (1876 - 1909) zamanında tekrar bir tamir yapılarak türbenin sağ tarafı yakı-

20) Aynı eser, s. 203 - 204.

21) Burada «cevherin» olmalıdır, çünkü «cevherin» olursa vezni de daha doğru olur.

22) Pınar, Sultan Murad Türbesi'nin önünde 50 m. uzaklığında bugün bile muhafaza edilmektedir.

23) Hürşit Paşa o zamanlarda hem Rumeli vâlisi hem de seraskeri idi. Sultan Murad Türbesi'nin geçmişi için bk. tn. 3. ve Dr. Atanasiye Uroşeviç, «Proşlost Muratovog Turbeta na Kosovu» (Kosova'da Murad Türbesi'nin Geçmişi), «Glasnik Muzeye Kosova o Metohiye I», Priştine - 1956; s. 233 - 237.

24) Sultan Murad I. kemikleri halen Bursa'da gömülü bulunmaktadır.

nında bir selâmlık da (konak) yaptırılmıştır. 1911 yılında da türbe gene onarılarak yeni kitâbe takılmış ve türbe önünde (eski çeşmenin duvarı ardında) yeni bir çeşme inşa edilmiştir (Bunun için XII. kitâbe yazısına bk.).

Türbenin avlusunda birkaç yazısız mezardan başka tarihte tanınmış olan Rifat Paşa (Rifat Paşa için VI. kitâbe yazısına bk.) ile Hâfız Mehmed Paşa (Bunun için X. kitâbe yazısına bk.) nın kabri bulunmaktadır. Evliyâ Çelebi'ye göre türbe etrafında, onun ziyaret ettiği yıllarda, başlıca Alemdar Baba,[25] Şeyhidünnaz Dede, Yasavul Timurtaş Paşazade[26] ve ün kazanmış gazilerden başka onbin kadar kimsenin kabrı bulunuyordu. Bugünlerde bütün bunların arasında Gazi Mestan'da Alemdar (Bayraktar) Türbesi'nden başka 1809 yılından bu yana yazılı, yazısız çok az sayıda kabir korunabilmiştir.[27]

Yugoslavya Kurtuluş Savaşları'ndan sonra türbe devletin muhafazası altına geçmiş ama bugüne kadar «Bölge Tarihi Eserleri Koruma Kurumu» tarafından çok az bir ilgi görmüştür.

XII — Sultan Murad Türbesinin II. Çeşme Kitâbesi, 1330/1911

Kitâbe, Sultan Murad Türbesi'nin iç avlusunun duvarına dayalı çeşme üzerine bulunmakta olup (bk. resim 18) mermer üzerine oyma sülüs ile yazılıdır. Bir sütun halindedir. Boyutu 38 X 20 cm. dir. Manzum tarihin şairi Şevket'dir. Neşredilmiştir.[28]

شهریاد ذی‌همم شاهنشه عالی نژاد
تشنگان مشهدی آب کرمله قیلدی شاد
أیلدی احیا بو دعنا چشمه یی سلطان رشاد
چیقدی برتاریخ شوکت (فیض‌گاه اتحاد)

1. Şehriyâr-ı zihimem şâhinşeh-i 'âli nijâd

2. Teşnegân-ı meşhedi âb-ı keremle kıdı şâd

3. Eyledi ihyâ bu ra'nâ çeşmeyi Sultân Reşâd

4. Çıktı bir tarih Şevket: «feyzgâh-ı ittihad».

فیض‌گاه اتحاد **(-1330/1911-12)**

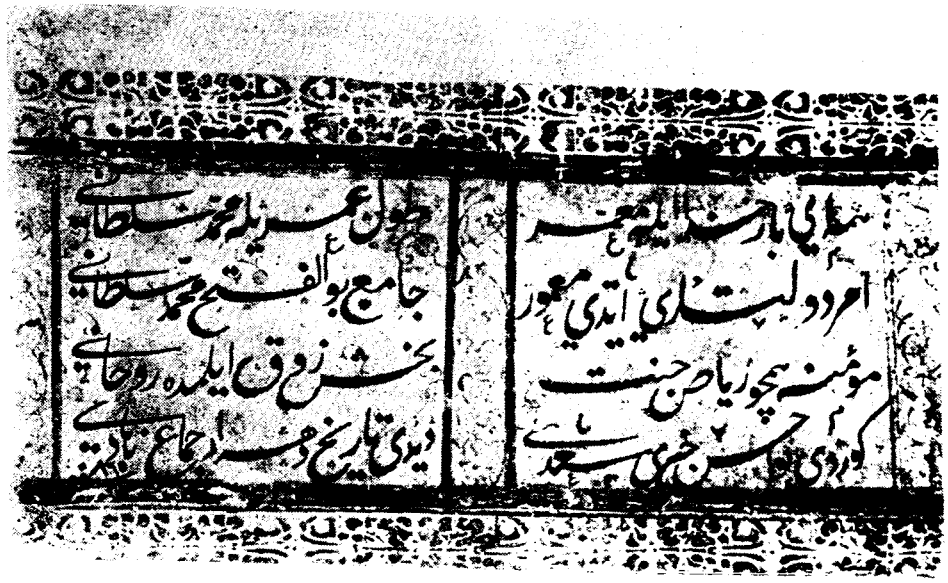
Kitâbenin «cevher» harflerinden çeşmenin 1330 (1911) yılında, Sultan Reşad'ın Priştine'ye geldiği sırada onun tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bütün ceşme güzel bir nevi beyaz mermerden yapılmış ve iyi korunmuş bir durumdadır (bk. resim 19).

25) Halen «Gazi Mestan» türbesi adıyle anılmaktadır. Bu türbenin de Kosova Savaşları yıllarında inşa edildiği bilinmektedir. Kitâbesi yoktur.

26) Her halde ün kazanmış Türk kumandanı Timurtaş Paşa'nın sülâlesinden biridir.

27) Bu gibi kabir taşlarının birkaç kitâbesiiçin bk. Duşanka Lukaç, Turski Matpisi Muratovog...» .... s. 209 - 216.

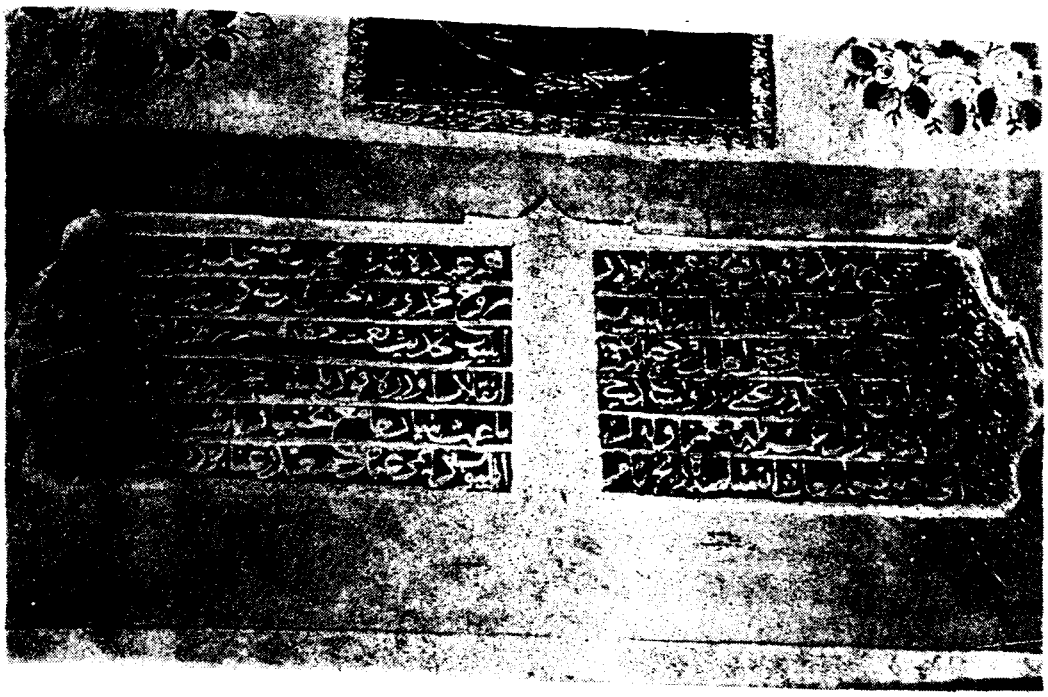
28) Aynı eser, s. 202 - 203.

Resim 1 — İ. Fatih Camii kitabesi, 865/1460

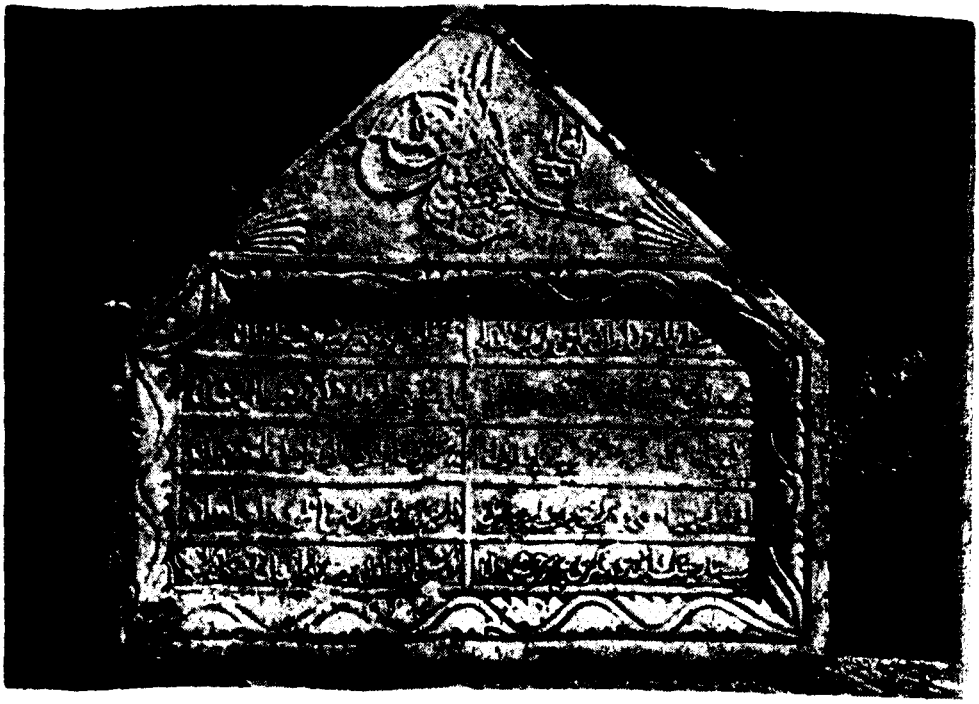
Resim 2 — İ. Fâtih Camii'ne genel bir bakış.

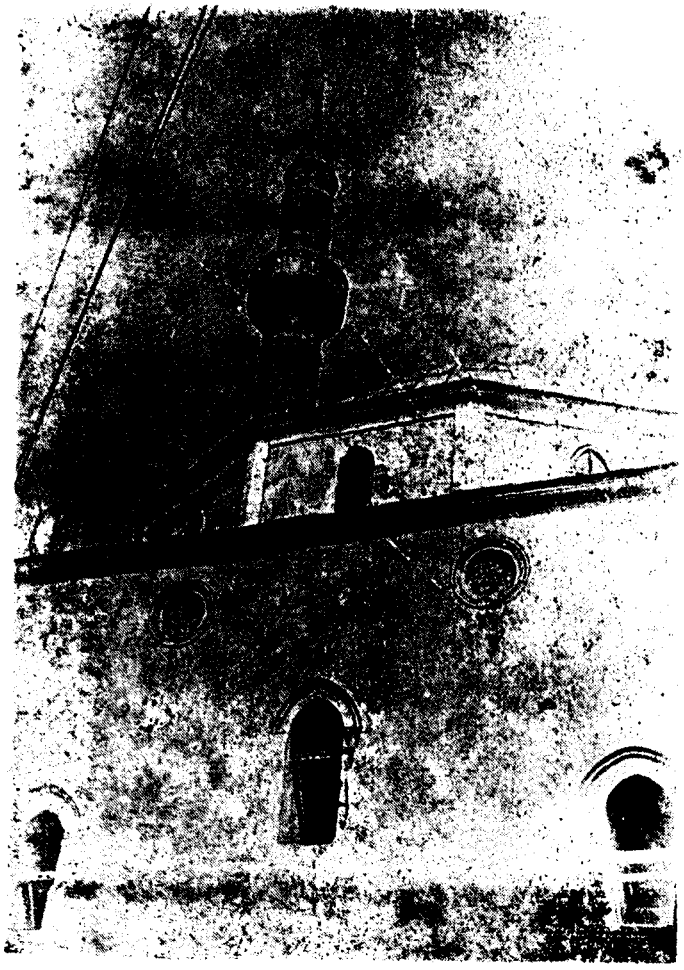
Resim 5 — V. Yaşarpaşa Camii kitâbesi, 1250/1834

Resim 6 — V. Yaşarpaşa Camii'ne genel bir bakış

Resim 3 — III. Beyzâdeler Çeşmesi kitâbesi, 1207/1792

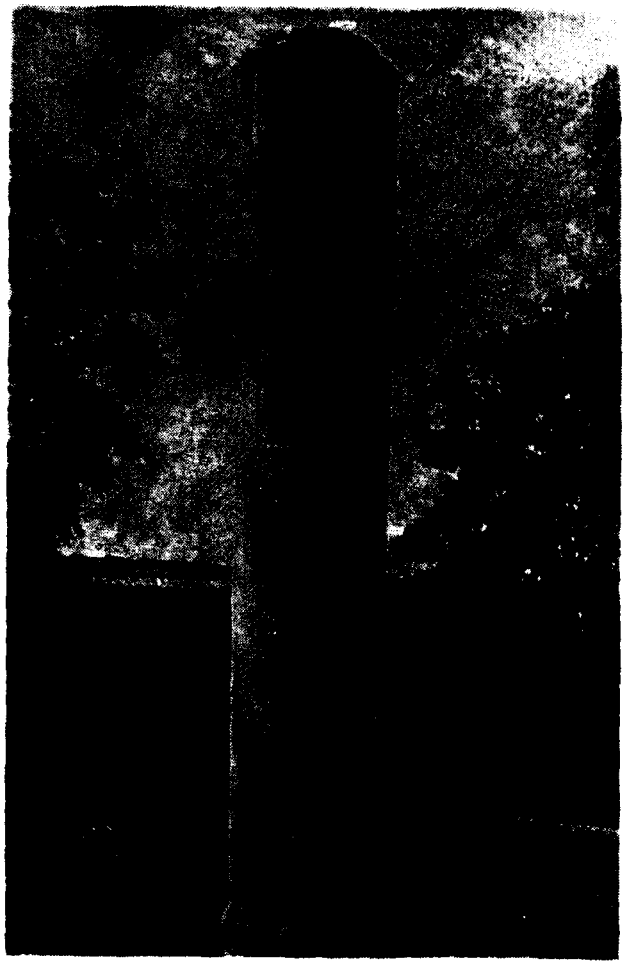
Resim 4 — IV. Çarşı Camii'ne genel bir bakış.

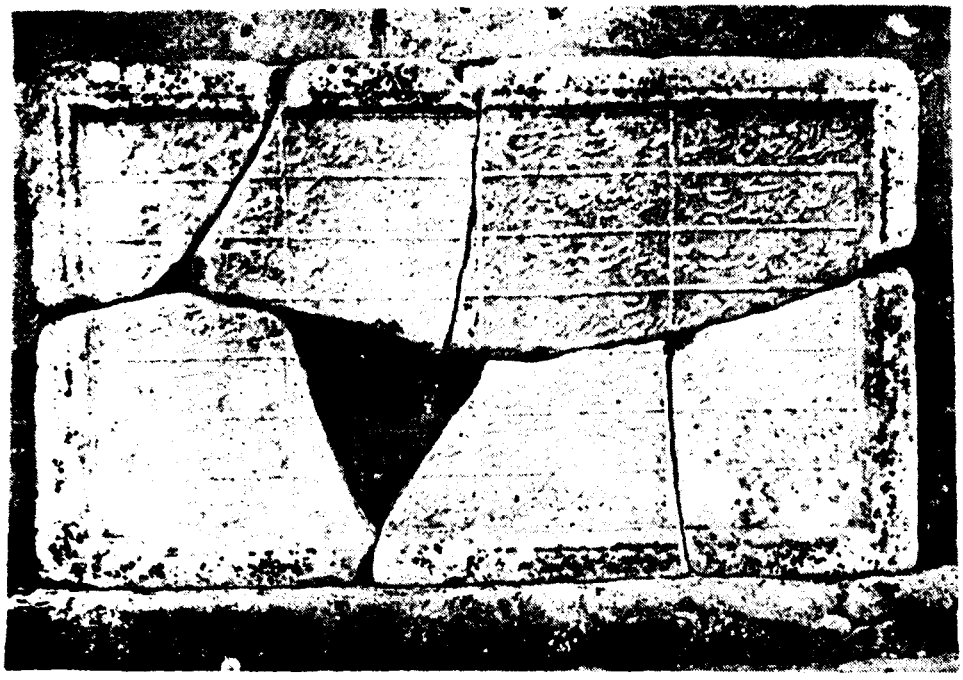
Resim 9 — VII. Sultan Murad Türbesi'nin I. Çeşmesi

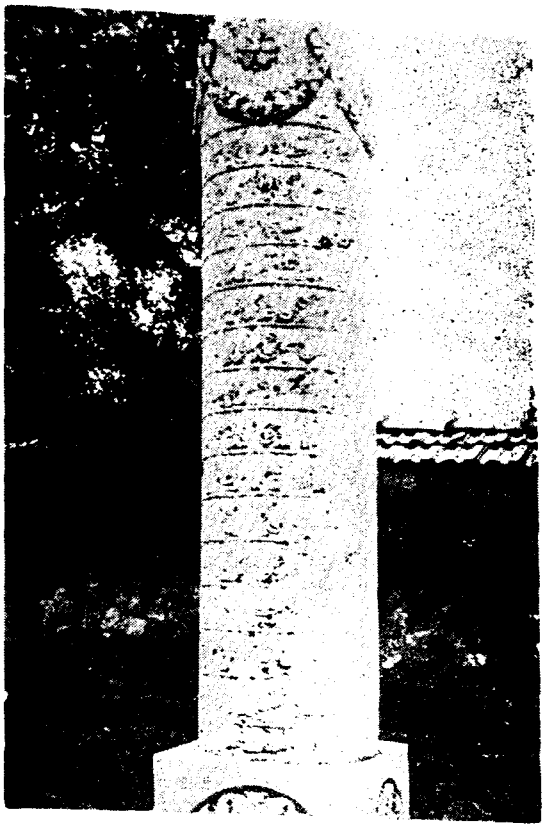
Resim 10 — VIII. Selâmlık Çeşmesi

Resim 7 — VI. Rifatpaşa Kabri kitâbesi, 1276/1859

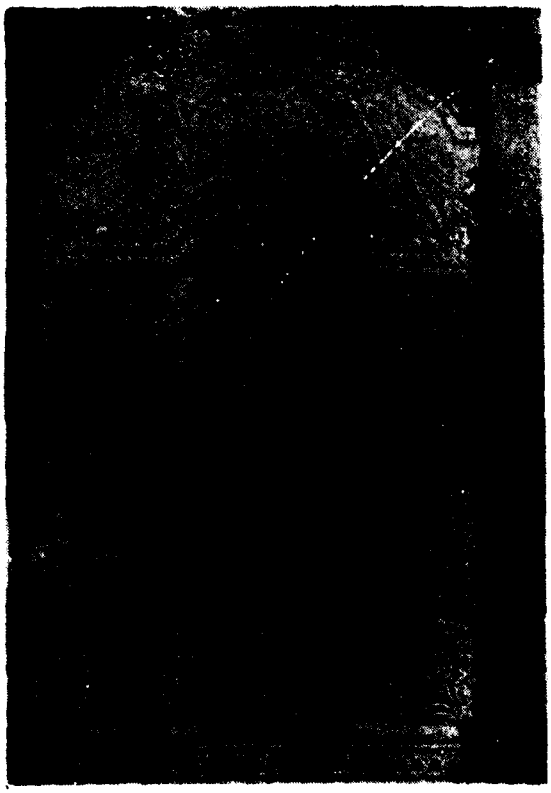
Resim 8 — VII. Sultan Murad Türbesi Çeşmesi'nin I. kitâbesi 1283/1866

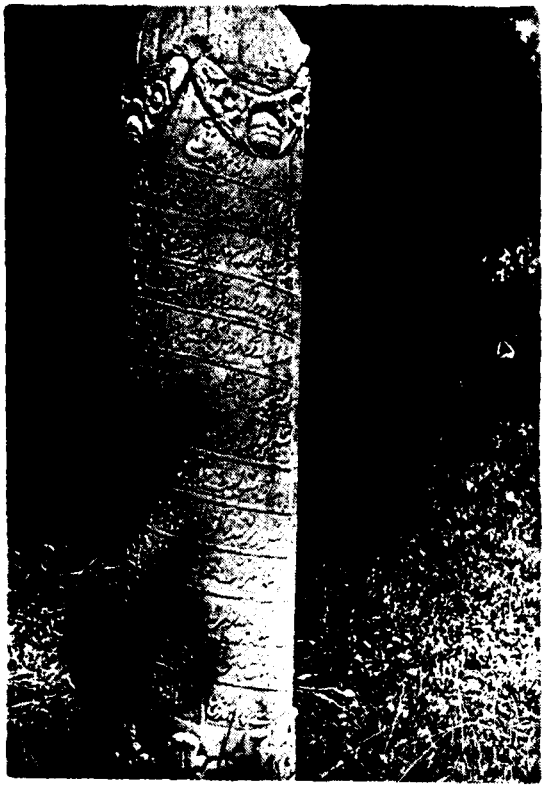
Resim 13 — X. Mehmed Paşa Kabri kitâbesi, 1321/1903

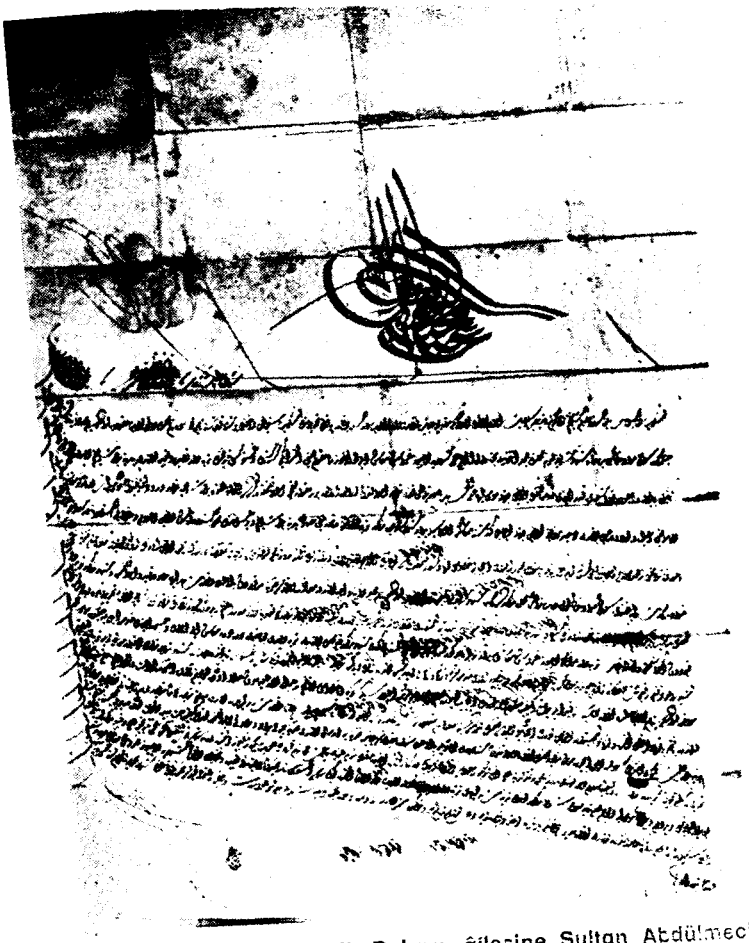
Resim 14 — X. Mehmed Paşa Kabri kitâbesi altındaki

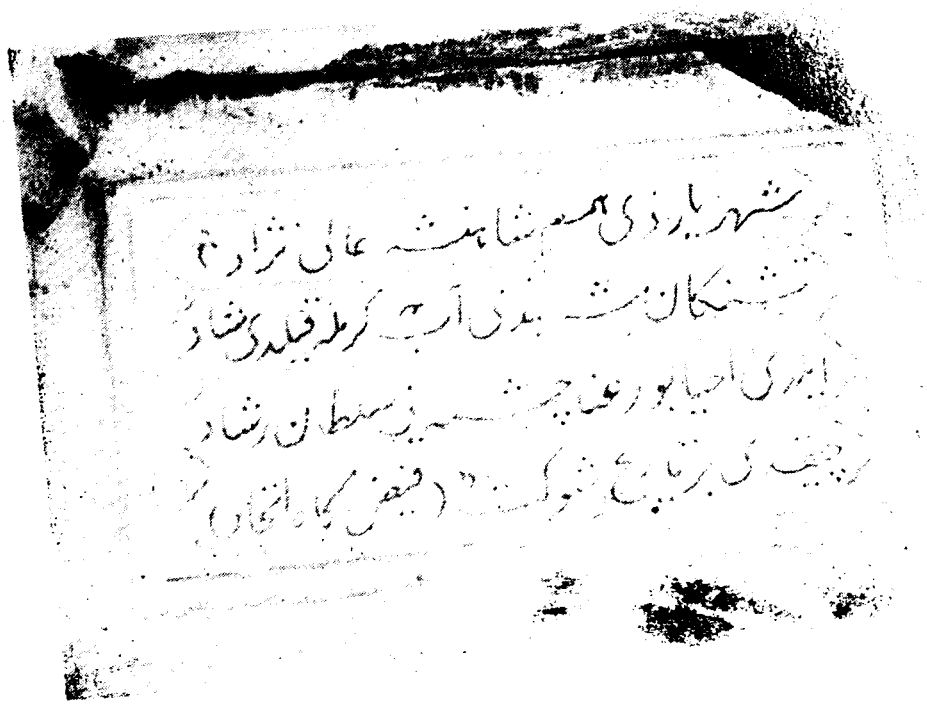
Resim 11 ? VII. Selâmlık Çeşmesi kitâbesi, 1316/1898

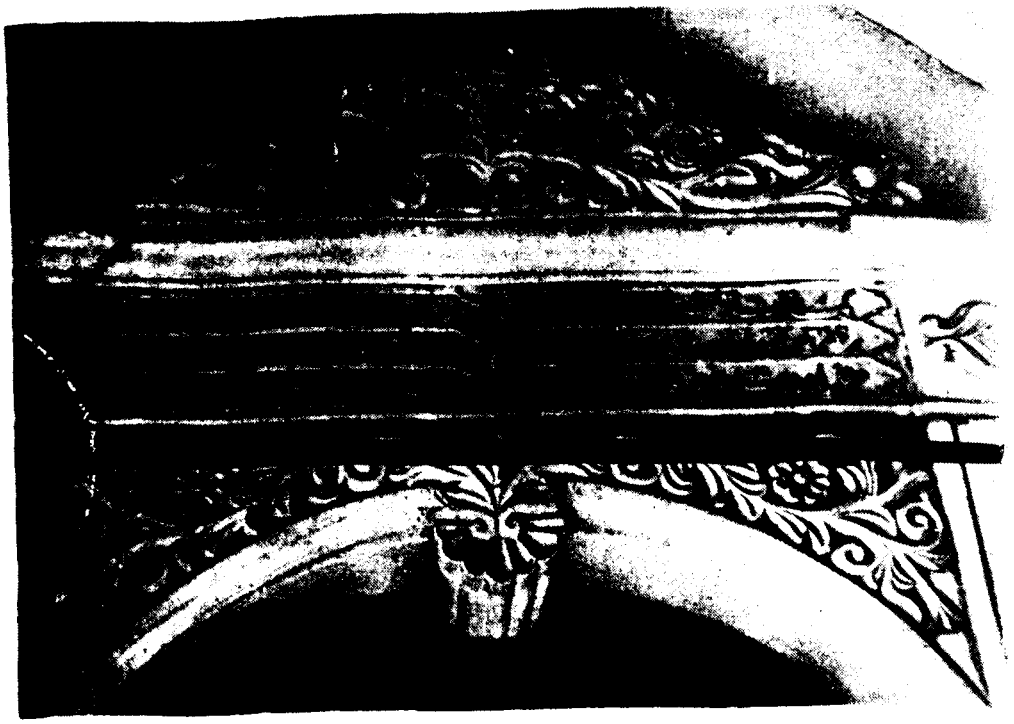

Resim 12 — IX. Süleyman Paşa Kabri kitâbesi, 1317/1899

Resim 17 — XI. Buhara âilesine Sultan Abdülmecid tarafından verilen berat

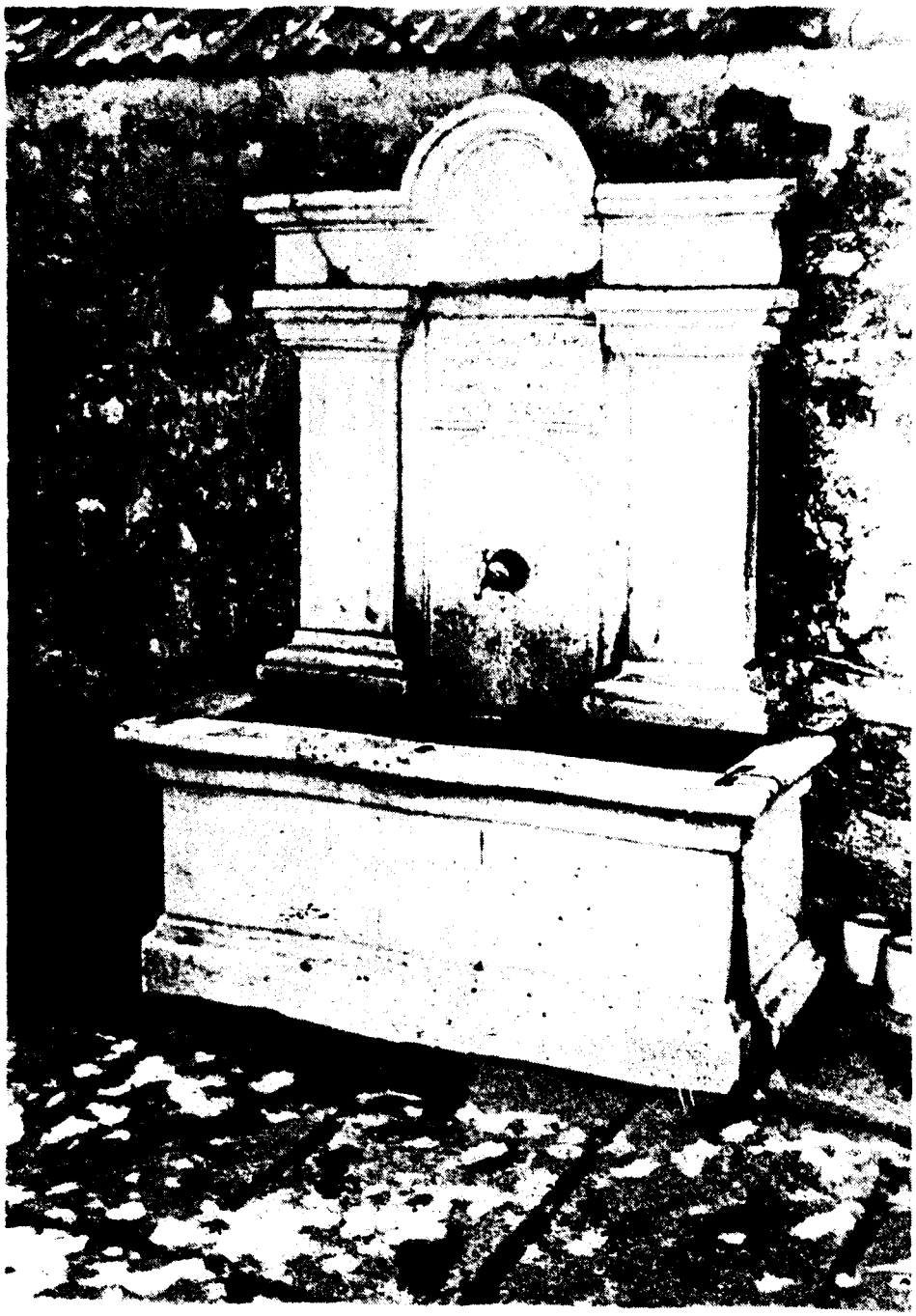

Resim 15 — XI. Sultan Murad Türbesi kitâbesi, 1327/1909

Resim 16 — XI. Sultan Murad Türbesi'nin dış görünüşü.

Resim 19 — XII. Sultan Murad Türbesi'nin II. çeşmesi
1330/1911

SAHİP ATA ARAŞTIRMASI BULUNTULÂRI

Ömer YÜRÜKOĞLU

— Sahip Ata Külliyesi Selçuklular devrinin güzide eserlerinden olup halen türbe, hanikâh ve değişikliğe uğramış biraz da küçülmüş olan camisi ile kompleks halindedir.[1] Buraya Lârende Mescidi de denir. (Fotoğraf 1)

— Camiin etrafı bir duvarla çevrilerek giriş portaline her iki yanında bağlanmış böylece camiin Doğu, Batı, Kuzey ve Güney-batısında bahçe meydana getirilmiştir. Hafriyattan önce bahçede 16 ağaç, bir üzüm asması, uzun zamandır ekilmekte olan etrafı çitle çevrili sebze bahçesi bulunmakta idi. Ayrıca, bahçede küçük köşeli bir havuz etrafında sekiz musluklu arklı çeşme grubu ile bir de çok derin kuyu bulunmaktadır.

Araştırma 500 m² yi bulan bu bahçe içerisinde aşağı yukarı 180 m² kapsayan uzunlamasına, (U) şeklinde yapıldı. 4-20 Eylül 1974 tarihleri arasında çalışıldı. (Plâna bakınız.) Aynı sahada daha önceleri İlâhiyat Fakültesi'nden Profesör Dr. Halûk Karamağaralı uzunlamasını sondajlar şeklinde çalışmış eski temellerin bir kısmını tesbit edip plânını pafta üzerine çıkarmış idi. Bu paftanın elinizde bir fotokopisi olduğu için araştırmayı sayıları azalıp çoğalan ortalama sekiz işçi ile çok hızlı bir şekilde yürüttük (Fotoğraf 2)

— Küçüklü büyüklü yüzlerce eski eser ve parçaları ele geçti. Yağdanlık parçaları, kendliler, testi, cam bilezik parçaları, fildişi saç tokası, saç ayakları, seramik parçaları, kâse parçaları, paralar, yüzlerce çanak çömlek parçaları, gülleler mezar ve kabartmalı mezar taşları vs. (Fotoğraf 3)

Şimdi önemli küçük buluntuları gözden geçirelim :

Bu buluntular arasında essiz örnekler mevcuttur. Örneğin, fildişi saç tokası bulunduğu anda bile parlaklığını, figür hatlarını muhafaza etmekte idi. Uzunluğu 8 cm. en kalın yeri 1,5 cm. halen teşhirde fildişi bir eser yoktur.

Geniş gövdeli ilâç veya yağdanlık şişeleri :

Bu toprak şişe parçalarından bolca ele geçmiş olup motifli, motifsiz, kabaralı örnekler mevcuttur. Kabartma motifli olanların halen Selçuk devri benzerleri arasında mütesna bir yeri olacağından hiç şüphe yoktur. En zengin Selçuk eserlerinin bulunduğu Karatay ve Koyunoğlu Müzelerinde bile bu buluntuların kabartma benzerlerinden sadece 5 adet mevcut. Halbuki biz 12 değişik motif bezemeli örnekler ele geçirmiş bulunuyoruz. Bilhassa bunlardan bir tanesi çinilidir. Karatay Müzesi'nde de daha küçük ve fakat tam olarak ele geçmiş ünik bir parçaya teşhirde zenginlik kazandıracaktır. (Fotoğraf 4)

Kandiller :

Dört kandil bulunmuştur. Bunlardan ikisi üzerinde çini mevcut fakat çinileri tutmadığı için diğer çinisiz iki tane kandil ile birlikte çöplüğe atıldığını

1) Doç. Dr. Şerare Yetkin, Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi İstanbul 1972, Sahife 73 - 82

tahmin ediyoruz. Bu kandillerden biri başka yerde üçü de bir testi ile birlikte çöplükte yan yana bulunmuştur.

Çok iri emzikli olan bu kandiller aynı kalıptan çıkmadır. (Fotoğraf 5)

Bilezik Parçaları :

Ham maddesi camdır. Rekli, renksiz, boyalı olanlardan vardır. Bilezik parçalarının hiç biri tam olarak ele geçmemiş bulunduğu yerde ve yakınlarında da kırık diğer izlere rastlanamamıştır.

Lüleler :

Sağlam olarak ele geçeni olmamıştır. Kırmızı renkli olanının sadece ağzı kırıktır. Boz topraktan olanın da borusu kırıktır. Üzerlerine kabartma ve çizilerek çok güzel motifler, şeritler işlenmiştir.

Kâse Kırıkları :

İki adet yeşil ve yeşil tonunda yarım kâse parçası ile emziği, kulpu ve kaidesi kırık kısmen sağlam kap ile üzeri eşsiz renk ve motif dolu kâse parçaları vardır. Hakim renkler patlıcan moru, kırmızı ve krem rengidir.

Ayrıca daha yüzlerce kâse kırıkları bulunmuş olup hiç bir tasnife tabi tutulmamıştır. Tek renk olarak çizme, skrafiato, lüster, sır altı, sır üstü basit motifler vardır.

Üç Ayak (saç ayağı) Örnekler :

Bunlardan yüze yakın kırık ve 15 kadar da kısmen sağlam örnekler ele geçti. Ayaklar merkezden 2 ilâ 5 cm uzunlukta olup 075 ilâ 2 cm genişliktedir. Yere temas eden ayaklar üç kısımlarda olup çinilidir. Umumiyetle tek, bazılarında iki renk vardır. Bu üç ayaklarında ikinci bir çeşidi ise üstü diğerleri gibi düz, yere temas eden kısım ise merkezden ayağın bitimine kadar bıçak ağzı gibi keskindir. Her iki çeşit üç ayakta aynı gâye için kullanıldığı üzerindeki izlerden anlaşılmaktadır. Kullanıldığı yerlerin ise a — Kalıptan çıkan eşyaları üzerine koyup kurutmada b — Boyanacak seramiklerin yerle temasını engelleyerek boyamada kolaylık için, c — Fırınlanan seramiklerin fırının tabanına yapışmaması için seramiklerin altına koymada.

Bu üç hususu üç ayakların üzerindeki izlerden teşhis etmekteyiz. (Fotoğraf 6)

Buluntular arasında son derece zarif ince cidarlı, kulplu, geniş karınlı, geniş ağızlı, geniş ve düz kaideli, çinisiz bir testi vardır. Yukarıda bahsi geçen dört kandilden üçü ile birlikte ele geçmiştir. Ağız kısmı çok az kırıktır.

Bakır Sikkeler :

Umumiyetle Camiin Doğu kısmında bir kaçı da Kuzeyde ve Batıda ele geçmiştir. Daha araştırmanın başında kazının ehemmiyeti ortaya çıktığı için sikkelerin temizlenmesi tam olarak yapılamadı. Sadece bir tanesi örnek mahiyette tuz asidi ile tam olarak temizlenince Selçuk devri parası olduğu anlaşıldı. Bahçede bulunanlar sebze kökleri ağaç kökleri ve sulamalar dolayısiyle çok kalın bir pas bağlamış, sikkelerin üzerinde yer yer erimiş bakır noktaları meydana gelmiştir. Toplam 41 adet sikkenin 40 tanesinde paslarından limon ve tuzruhu ile temizlenip parafinle cilâlanıp hava ile irtibatı kesildikten sonra yazıları kısmen belli olmuştur. Sikkelerin hiç bir muntazam kalınlıkta ve genişlikte değil; baskıları ise çoğunlukla kenarlara isabet etmiş, sikkenin tamamını kapsayan baskı bir iki adettir.

Duvar ve Minare Çinileri ile Mozaik Çiniler :

Araştırmanın her yerinde tek veya ikili, üçlü duvar ve minare çinileri ile mozaik çini parçaları ele geçmiştir. Bunların bir yüzü sırlı olup 1 cm. den 10 cm. ye kadar uzunlukta, 1,5 ile 5 cm genişlikte 1,5 cm kalınlıktadır. Sır dı-

şında kalınlığı temin eden hamur kireç ve kumdur.[2] Daha başka malzeme ve terkiplerde olabilmektedir. Renkleri umumiyetle patlıcan moru, gök mavisi, ve siyahtır.

Küçük ebatta olanlar mozaik çini olarak desenler hazırlanması için alçılarla yapıştırılıp istenilen görünüşler elde ediliyor. Minare veya duvarlara tespit ediliyor. İri olanlar ise bir yapıştırıcı ile istenilen yere tesbit edilir.

Duvar çinisi buluntuları arasında üç ünik parça daha vardır. Bunlardan biri Kubadabat ve Alaaddin Camii çinileri kadar güzel, figürlü, çok renkli, ve sıraltı tekniğindedir. Diğer ikisi de ajur tekniğinde siyah renkli bordür parçalarıdır.

Çinili ve Çinisiz Pişmiş Toprak Çubuklar :

Üzerleri kabartma çinili üç renkli kalın çubuklar ile çinisiz pişmiş toprak çubuklardan 15 kadar tam ve kırık parçalar ele geçmiştir. Çoğunluğu batı sondajlarında küllük ve çöplük yakınlarında bazı çanak, çömlek kırıkları ile yanyana idi. Bu çubukların çini fırınlarında testi veya kulplu seramikleri asmak için askılık olarak kullanıldığını tahmin ediyoruz.

Kırık Parçalar :

Bine yakın sarı, yeşil, mor ve bu renklerin değişik tonlarında parçalar ile toprağın kendi renginde kırmızı veya boz seramik parçalar ve ensize, beyaz astarlı olup henüz fırınlanmamış parçalar bulunmuştur. Bunlar iri veya küçük kâse, tabak, kandil, testi v.s. parçalarıdır. Bulundukları anda tamamlanıp tamamlanamaması hususunda gayret edilmiş ise de bu kırıkların birleştirilmesine imkân olmamıştır. Kırılan yerleri kontrol edildiğinde kırıkların yeni olmayıp daha başlangıcında toprağa bu şekilde atılmış olduğu ortaya çıkmaktadır. (Fotoğraf 7)

Gülleler :

Camiin Doğu ve Batı tarafındaki araştırma sırasında zaman zaman curuflara tesadüf ediyor bunları çini boyası curufları zannediyorduk. Doğu yanındaki sondajlar derinleşinci yuvarlak demirlere tesadüf ettik. Her birini yerinden oynatmadan tehlikesi olup olmayacağını araştırdık. Cami imamı daha öncede bu güllelerden bulunduğunu söylemesi üzerine sökülmesine başlanıldı. 5 ile 30 cm. çaplarında 0.500 ile 35 kg. ağırlıklarında içi boş ağzı delik ve bu beliğin her iki yanın kupları vardır. Mancılıkta kullanılan gülleler olduğu daha ilk bakışta belli olmaktadır. (Fotoğraf 8)

Sonuç :

Aralıksız 20 gün süre araştırma Ramazan ayının yaklaşması ile işçi sıkıntısına düşebileceğimiz düşünülerek çok hızlı bir şekilde yürütüldü. Büyük bir tesadüf eseri tek bir esere dahi kazma, kürek isabet etmedi. Hepsi de insutu vaziyette tahribatsız olarak ele geçirildi.

Araştırma yapılan yerlerde toprak görünüşü iki farklı husus arzediyor. Birincisi, zeminden 70 ila 100 cm. ye kadar dolgu toprak olarak başka yerden getirilmiş olduğu, toprağın taşlı, kumlu, kırık gelişi güzel parçaların olmasından anlaşılıyor. İkinci hususta, temel için açılan çukurdan çıkan toprağın bir kısmının tekrar temelin etrafına doldurulduğu bu dolgunun da önce belirttiğimiz karışık topraktan sonra 70 - 100 cm den 350 cm.'e kadar indiğini gördük. Yaptığımız üç ayrı sondajda bu fikrimizi kuvvetlendirdi. Bazen temelin etrafı doldurulurken toprağın iyi sıkıştırılmamasından dolayı meydana gelmiş boşluklara tesadüf ettik. İlk anda mezar olabileceğini düşündük.

Camiin Doğusunda bir mezar ve iki de kabartmalı mezar taşı bulduk. Mezar zeminden 3 m. aşağıda idi. Kaba

2) Şerare Yetkin, aynı eser, Sahife 153 - 159

taşlarla örülmüş kapak taşları ile örtülü Doğu-Batı istikametinde basit bir Selçuk mezarına benziyordu. Mezarda tahta izleri ve iskelet vardı. (Fotoğraf 9)

Mezar taşları ise 60 x 125 cm. ebadında 8 - 10 cm kalınlıkta sille taşı denilen taştan yapılmış. (Bu taşlara Ankara taşı da denir. Aslı Andezit nevindendir.)

Mezar taşları ile ilgili olduğu anlaşılan üç düz kapak taşı da kireç ile kabartmalı mezar taşlarına yapışık idi. Kabartmalarda ise şematik insan figürleri, iri çiçek rozeti, şamdan, alem ve kutsal bir yer tasvir ediliyordu. (Fotoğraf 10 - 11)

Mezar taşlarının bir metre ilerisinde 18 X 18 ebadında 3 cm kalınlığında pişmiş toprak kırmızı karolar bulunuyordu. Muntazam bir şekilde örülmüş döşeme intibaı veriyordu. 5° lik bir eğimle oluşu ve karoların az oluşuna bir manâ verilemedi.

Seramik buluntuların bol, parça parça, çinili, çinisiz, bazılarının pişmiş, bazılarının kurutulmuş oluşu iki üç metre uzunluğunda çöplük ve küllüğün oluşu karşısında kendi kendimize bazı soruları sormaya mecbur oluyoruz.

1 — Burada bir seramik veya çini fırını mı vardı?

2 — Sahibi Ata çinileri bina yakınında bir yerde mi yapıldı?

3 — Umumiyetle seramik atelyeleri ve fırınlarında kullanılan üç ayak (Saç ayağı) lar ne maksatla buralara serpilmiş.

Bu ve daha bir çok sorular hafriyatın daha da genişletildiği zaman cevap bulacağına inanıyorum; kesin karar vermek için vakit henüz erken. Şimdilik buluntular Selçuk eserlerinin zenginleşmesine yardımcı olmuştur. Bu zenginliği de o zamanın çöplüğüne borçluyuz. Bana göre bu çöplüğün bulunması define bulunmasından daha iyidir. (Fotoğraf 12 - 13)

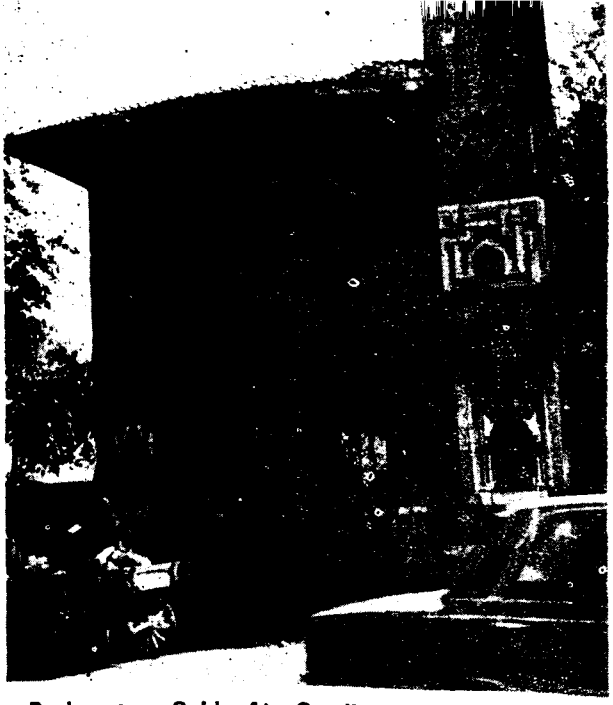
Buluntular arasındaki bir saç tokası da aklımıza bazı sorular getirmekte. Acaba türbeyi ziyaret sırasında tesadüfen mi düşmüştü. Yoksa adak eşyası olarak konulupta sonraları türbe yakınına mı düşmüştür?

Ele geçen seramik ve diğer buluntuların yanında veya yakınında üzeri yazılı paraların bulunması da büyük bir şanstır. Eserlerin hepsinin Selçuklulara ait olması şeklinde bir iddia ileri süremiyoruz. İlerde eserler üzerinde yapılacak çalışmalar sırasında paraların tarihlemeye çok yardımı olacaktır. ve nihaî karar o zaman verilecektir.

Araştırma sırasında dört ağaç söküldü. Beş ağaçta kökleri zedelenmek ve koparılmak sureti ile daha fazla kök salması önlenip kurumaya terk edildi. Sebze bahçesi içinde de ekim yapılmaması için imam, müezzin ve cami bekçisi tembihlendi.

Buluntular da Konya Arkeoloji ve Karatay Müzeleri asistanlarına bir tutunakla teslim edildi.

Araştırma boyunca ilgilerini esirgemeyen Arkeoloji ve Karatay müzeleri görevlilerine ve makalenin yazılması sırasında yardımlarını gördüğüm. Dr. Zafer Bayburtluoğlu, Filiz Oğuz'a teşekkür ederim.

Resim : 1 — Sahip Ata Camii giriş portalinden

Resim : 2 — Araştırılan yerlerden bir yarma ve bir görünüş

Resim : 3 — Küçük buluntular

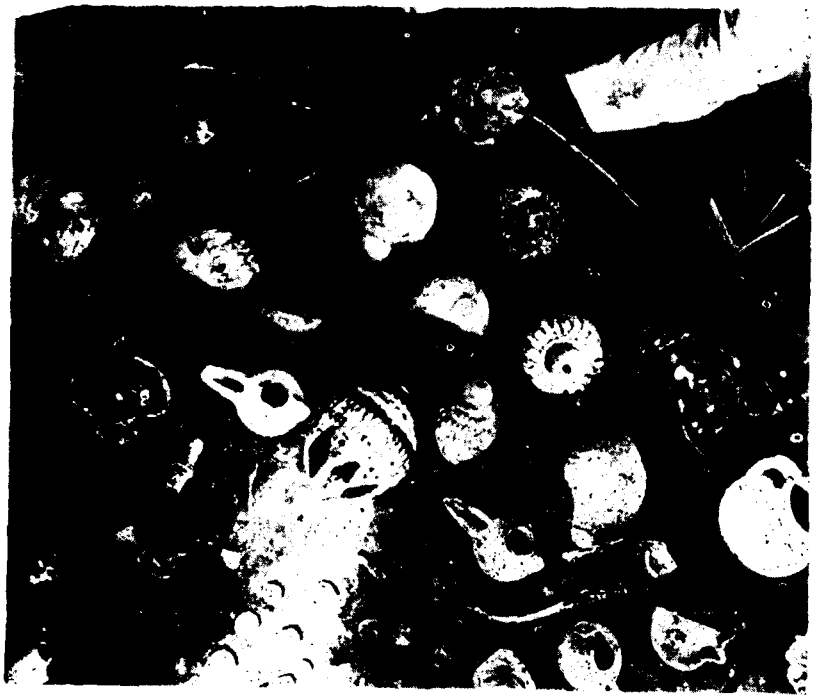
Resim : 6 — Üç ayaklar (saç ayağı)

Resim : 7 — Kırık oldukları için atılan yüzlerce seramik parçası ve pişmiş oprtak çubuklar

Resim : 4 — Geniş gövdeli ilâç veya yağdanlık parçalarından motifler

Resim : 5 — Kandillerden üçünün görünüşü

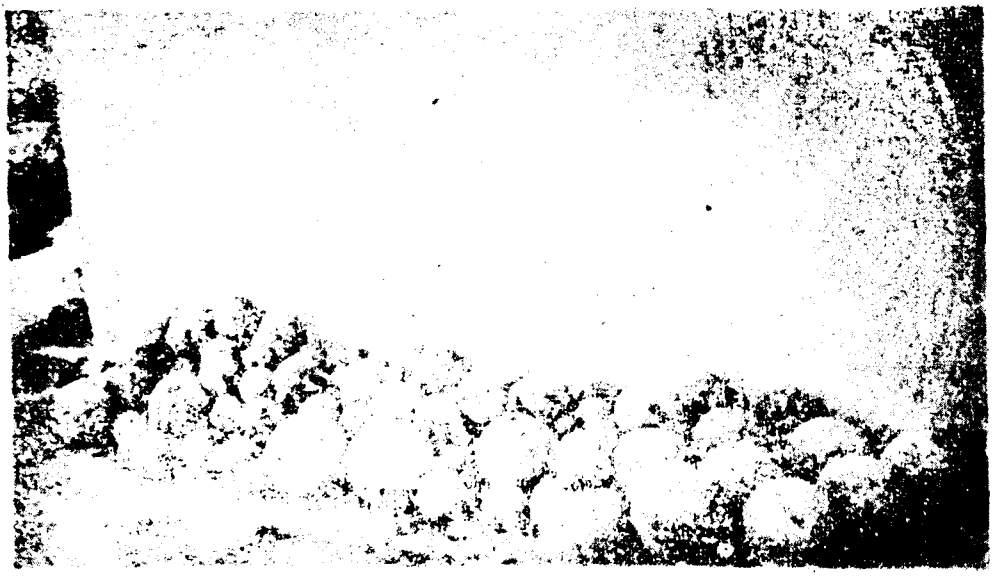
Resim : 12 - 13 — Küllük ve çöplüğün toprak katları arasından görünüşü

Resim : 10 - 11 — Kabartmalı mezar taşları

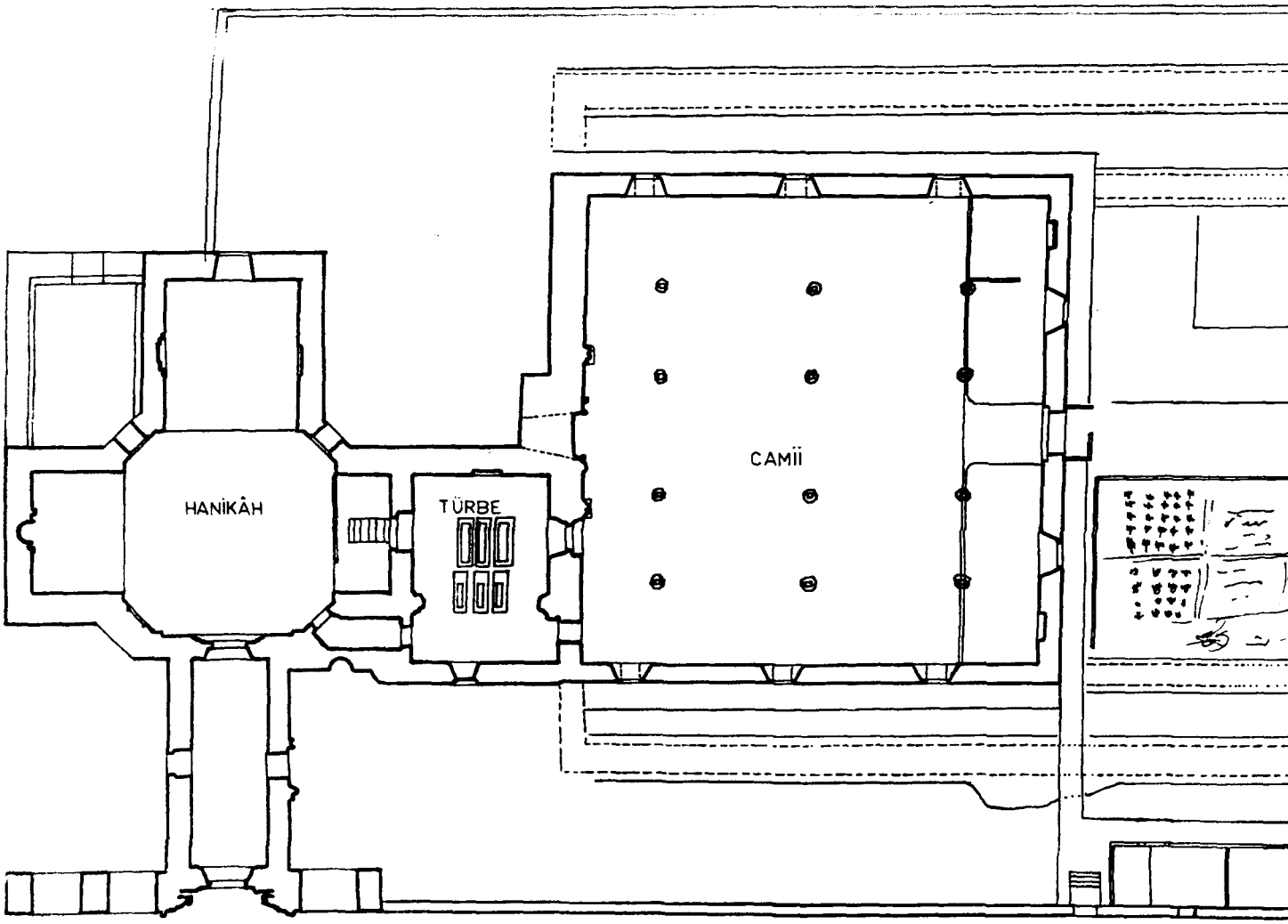

Resim : 8 — Güllelerin topluca görünüşü

Resim 9 — Üç metre derinlikte bulunan mezarın görünüşü

PLÂN 1/200 ÖLÇEK

Şekil : 1 — Mahmut Akok'un Sahip Ata külliyesine ait rölöve projesinden 1/2 oranında küçültülerek çizilmiş, araştırma sahamızda taranmak suretiyle gösterilmiştir

TÜRKİYE'DE NEVRUZ VE NEVRUZİYE

Ord. Prof. Dr. A. Süheyl ÜNVER

Dünya bu. Neler neler yok. Neler neler yapılıyor? Tiriliyonlarca insan gelib geçmiş. Daha milyarlar kere milyarlar sene, bu gelib oturub, gitmeler sürecek. Zamanımızda çok insan vardır ki, dünyadan şikâyet eder dururlar. Madem ki, şu dünyaya getirildik, kaderimiz böyle imiş. Şikâyetlerimizde insaflı ve sürurlarımızda da dikkatli olalım. İşte bu : bu.

Hele bizim neslin en yeni gördüğü kademeler mühim. Zamanımızda uzay devri açıldı. Atomu didik didik etmekle meşgulüz. Eh Ay'a da gidildi. Bu kısa devrede görülen bu yeni buluş ve hareketlere de şükür. Ama daha antropoik dünyada insanlar arasında çeşid çeşid doğrusu az, yanlışı çok merhaleler de var. Bunlar da aşılacak. 2500 yıllık ilim ve fen çevresinde işte bu kadar. Daha ilerileri de olacak. İşte bugüne razı olalım.

Bütün bu merhalelerin gelenekleri var. Bunlardan gide gide tarihler çıkarmışız. Gördüklerimizi yazmışız, işittiklerimizi de aklı başındakiler kayd etmiş ve bunlardan çıkardığımız misallerle hükümler yürütmüşüz.

Bizi burada ilgilendirecek kısım müsbet fen ve medeniyet tarihidir. Geçmiş asırların, insanların seviyesine ve bunların daha olgunlaşmamış durumlarının sebebiyet verdiği uygunsuzlukları evolüsyonumuzda bir merhaledir diye yazdıklarımızı benimsemişiz. Bundan geçelim. Şu var ki, bir de bu dünyada pek çok âdetler peyda etmişiz. Bunların içinde bugüne kadar olgunlaştırdıklarımız var.

Bizim yazılanlardan öğrendiklerimize göre-tarihten önceki devreye aid yorumları şimdilik bir tarafa bırakarak-Mezopotamya sahasında ilk yaşayan insanlar arasında akl etme hassasına sahib olan mahdud bir zümre, geceleri pırıl pırıl seyrettiği gök yüzündeki Dünyanın hareketlerinden doğan değişikliklerin her sene o ay, o günlerde aynen dakikaları bile şaşmıyarak tekerrür eder görmüşler. Bunlardan hükümler çıkarmışlar. Seneler, aylar ve günler mefhumu çıkmış. Bütün bunların güneş manzumemizin şaşmaz kanunlarının tesiriyle arzımızda olan tehavvüllere uyarak yaşamalarımızı ve onun yeni buluşlarını birer usul ve kaidelere bağlamışız.

Bu kanaatler bizi cemiyetler kurulmasında çok etkilemiş. Derin bir halk bilgisi doğmuş. Bunlardan an'aneler peyda olmuş ve tesirleri bugüne kadar çıkan çeşitli dinlerde adetler olmuş.

Bu bilgiler öyle yeni doktirinler çıkarmış ki, ayın arzımız etrafında saniye şaşmaz seyr ve hareketinden yaşlarımız etrafında saniye şaşmaz seyr ve hareketinden yaşlarımızı saymaya başlamışız. Her sene gelen senelere başlangıç bulmuşuz. Nedir bu? Baharın ilk günü dediğimiz gece ve gündüzün bir olması.

Eski ceb takvimleri bir birbuçuk asır önce nevruze :

«Nevruz-u sultânî-i meymenet âsâr ve evveli mevsim-i bahar ve tesâvi-i leyl ü nehâr» diye önemle yer verilmiş. Eşref saat ve günleri belirtilmiş. Mek-

teb-i tıbbiye-i adliye-i şâhâne hocalarından ve ayni zamanda Heyet ile meşgul Osman Saib Efendi 1273 (1857) ceb takviminde en başta nevruza âdet üzre yer veriyor. «El ihtiyarat» kısmında eşref saatler bildirilmiştir. Diğer takvimlerde de en önemli kısım nevruzdur.

İş bununla bitmemiş. Bazı kanaatler insan kafasının tedrici iç olduğunluğu ile çoğu hadiselere mânâ verilmiş. Bundan bazı inançlar doğmuş? Bunlar bir meslek haline getirilmiş. Mademki, insanlar topluluklar halinde yaşayabiliyor ve gelişiyor. Mabed halindeki binaları fikir ve iyi telkinler okulları haline sokmuşuz.

İnsanların bir araya gelmesi mecburiyetinden bu ma'betler etrafında siteler teşekkül etmiş. Âdetler çoğalmış ve olgunlaşmış. Kendimizin iyi telkinlerle yaşayabilmesi maksadı bir hayli ilerlemiş. Bu senemiz rahat geçti veya geçmedi. İnşaallah gelecek sene daha iyi olur telkini bugünkü gibi zihinlerde yer almış. Bugün o geçmiş. Başı şimdilik beş bin sene hesab edilen bu devreye ne dersek diyelim, zihinlerimizde daha fennî, yani daha esaslı olarak hakim. Buna birer misal verelim.

Mezopotamyada zamanının en medenî şehirlerinden biri olan Nippur.'da bir mabed var ki, dünya tıp tarihinde «İsin» ismini alır. Senede bir gün halk buraya gelir. Altın kapta duran çok tesirli bir macundan alır ve bundan mutlaka tadar. Kendisine telkini şudur. Bunu; devirlerinin ayni zamanda maddî ve icabında rûhî tedavilerde muvaffak olan rahibler bildirmiştir. Buna devam ederek giren yeni sene hastalıksız, rahat ve sıkıntısız geçirilecektir.

Bu inanç, halkı inanışı derecesine göre o kadar sarmıştır ki, bu her sene devam etmiştir. Acaba bugün malûm mu? Sümerlilerin astonomik araştırmaları malûm. Yeni sene başını buluyorlar, biliyorlar. Bugün senenin ilk günü. Yeni güne şimdi Orta Şark milletleri «Nevruz» diyor.

Nevruz ananesi bugün kardeş İran'da her sene devam ediyor. Orta Şarkta, yalnız bu isimle orada benimsenmiş. Bizden 20. asrın başına kadar kısa merasimle gelen kavanozlarda tevzi' edilen, asırlar boyunca muhtelif isimler alan macun ananesi var. Bu asır başında his olunur olunmaz tarihe karıştı.

Nevruzun tarihi seyrini bugüne kadar yürütmek mümkün olabilmiştir. Zira bilgi malzememiz gittikçe çoğalmaktadır. Acaba tarihte bu yalnız «İsim» ma'bedine mi munhasırdı? Hayır, hemen her şehirde de vardı. Şimdi bu nevruziyenin memleketimizde halk arasında asırları dolduran bir tarihi var. İşte Manisa'da 400 senedir her sene yapılan «Mesir Macunu» dağıtma an'anesi. Bu da mı koca Türkiye'de yalnız bu şehre munhasır? Hayır, her yerde var. Ama bu kanaatimiz elbetteki bir esasa dayanır. Ama şifahî anane diye diye tesbit olunmadığından çok yerlerde kaybolmuştur.

Şimdi Dünya yüzünde, bilhassa asla mucize bir medeniyet olmayıp bir rünesans olan eski Yunan uygarlığından önceki Ege medeniyeti sahasında Bergama, Istanköy, Knides, Alaşehir, Trika, Epidor... da harabelerine rastladığımız Aesculape tıb mabetlerinde «Asklepion» bahar ve bilhassa yaz aylarında nebâtî ilâçlar, macunlar ve telkinlerle tedavi edilen bu yurtlarda İsin'deki gibi olamazsa bile, devam eden bir anane var. Bunlar çok küçükleri olan «Sanctuaire»lerdeki telkinler (İslâmî devrede birer ufak modeli olan tekkelerde) eski mitoloji kahramanlarının çoğu da ayni an'anelerle, lâkin değişik isimlerle yer almıştır ki, bu eski insanî an'anelerin ufak tefek değişikliklerinden başka nedir?

Senenin ilk günü vesilesiyle bu başlangıç hakkında şardaki telâkkilere bir göz atalım.

Dünyanmızın kumandanı güneştir. Dünyamız bir sene zarfında kendi etrafında ve onun terafında saniye şaşmayan bir intizam ile 12 burcu dolaşır. Bir noktaya gelinir ki, bu isimleri belirli burçlardan sırasıyla geçeriz. Hemen bir yeni burca gireriz. Bizim memleketimizde buna «Hamel» «Koç Burcu» denir. Bu anda bahar başlar, 92 gün, 20 saat, 4 dakika ve 27 saniye sürer ve yaza varır.

İşte Hamel denen Koç Burcu'na girmemizin ilk günü bugün 21 Mart olarak takvimlerimizde yer alır,[1] Bu yeni günde gece ile gündüz on ikişer saat olarak aynidir.

Şarktaki düşünüşe göre, halk bunu Dünya'nın yaratıldığı gün sayar Bektâşîler de Peygamberimiz'den de daha üstün yer verilmek itiyadından Hazret-i Alî'nin doğduğu gün sayılır.

Bu günün girdiği saat ve dakika, muhtelif ve birbirine yakın ve uzak şehirlerde farklı olacağı düşüncesi hakikatiyle zâyiçeler yapılmıştır.[2]

Memleketimiz ve Orta Şarkta bu tesir yalnız tabiate münhasır değil, onun en olgun meyvası insanların da gönlünde, kışın bunalımından yavaş yavaş kurtulacakları sevinciyle gönüllerinde baharlar açılır.

Bu düşünce çok yerindedir. Tabiatın bu şaşmaz geleneğini ruhlarımızda açtırabilmek de ma'rifetdir.

Bu yeni gün artık tabiatı uyandırmıştır. Artık onun yeni ve taze meyveleri çıkmaya başlar.

Rahmetli hocamız tıp fakültesinin yarım asır önce müderrislerinden Dr. Hüseyin Zâde Ali Bey derdi ki :

«Nevruz, tarihin bizce malûm en eski zamanlarından beri Türkler'in millî bayramlarıdır. Bundan önceki üç cuma gibi tatil günleri kuru yemiş bayramıdır. Zira nevruzdan sonra tazeleri çıkar. Kuru yemiş satan esnafın elinde kalıp ziyan etmemeleri maksadıyla kalanların sarfı için bu (yenigün) öncesi bayram üç hafta sürer. Türk dünyasının ekonomik düşüncelerinden en mühim nokta budur. Zîra esnafın elinde kalan kuru yemişler satılmazsa, onlar gelecek sene için ziyan ediyoruz diye kuru yemiş toplayıp satma güçünü kısarlar. Memleket kışın elzem bu yiyecek maddelerinden mahrum kalır...»

Nevruz sadece baharın ilk günü değildir. Aynı zamanda bütün şarkta tarih boyunca sene başıdır. Takvimler hep martdan başlar. Hristiyan âlemi bunu Kânûnu sânî «Ocak» den hesab eder. Bütün dünyada resmî yeni takvim buradan başlar. Ama malî yılımız memleketimizde marttan yürütülmektedir. Dünyanın orta zamanında Türklerin en doğru takvimi olan; Türk hükümdarı Celâleddin Selçukî'nin 568 (1114) Hicrî yılında astonom bir heyete yaptırdığı «Takvim-i Celâlîde» yıl bu yeni günden hesap ederler. İbtidası (1078) 471 hicri yılı, Ramazın'ın onuna rastlar[3].

Eskiden yeni gün 9 martta girerdi. Fakat Gregoriyen takvimi ile bu tarih 21 Marta tekabül eder. 12 gün ara vardır. Bazan bu bir gün fazlasıyla 22 Mart olarak nadiren takvimlerde yer almıştır.

«N e v r u z i y e»

Tarihî devrede Mezopotamya'da nevruziye Nippur'daki macundan sonra bu artık nerelerde ve ne suretle, ne terkib ile yapıldığı hakkında yeni bir bilgimiz yok. Milâda yaklaşırken, daha önce ikinci asırda doğup birinci asrın

1) İran'da senenin birinci günü (Fururdin mah) birinci, yani güneşin Hamel Burcu'na nakli günü, yani Nevruz derler.

2) Bunun hesabları için bahriyeli binbaşı İhsan Bey'in 1318 (1900) tarihli ceb takvimine bakınız. İstanbul Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü İlimler Tarihi koleksiyonu.

3) Bu takvim şemsîdir. Peygamberimiz'in Medîne'ye hicretinden itibar edilmiştir.

ortalarında ölen Pontus kralı ve Dünya tıp tarihinde mühim bir mânâ taşıyan Mithirdates'in zehirlere karşı vücuda mukavemet veren ve tedavisinde kullanılan «Antidot» muzadı zehir-pan zehirin yapıcısı olduğu malûmdur. Demek ki, böyle ilâçların bir araya getirilerek terkibi an'anesi bu zamana kadar inkişaf ede ede ulaşmıştır.

Bizzat hazırladığı bu antidotarium 54 maddeyi içine alan bir «polypharmacique» macundur. Buna kendi ismi olan Mithirdates'i vermiştir. Bunun kısaltılmışına «Mithir» derler. Eski Grekçe'de th=s gibi okunduğundan «Misir» de tesmiye edilmiştir. O halde hükümdara da Misirdates denmiş olmalıdır.

Pontus krallığında başta hükümdar olmak üzere hanedena mensub diğer prensler daima öldürülmek tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Kral zehirli yem verdiği kazları kesdirib kanlarını içer ve bu suretle her türlü zehirlenmelere karşı muafiyet kazanırdı(*)

Pontus krallığının parlak zamanı 7. Mithirdat hükümdarlığında Romalıların can düşmanı, çok zeki. Hükmü altındaki milletlerin dillerine vâkıf.

Çok eski devirlerde zehirlere karşı ibtidai bir şekilde tedbirlerle şerbetli olurlar.

7. Mithirdat Milâddan önce 63 - 113 devrinde zehirleri kümesde beslediği kazların yemlerine katar ve yedirir dedik. Oğlu Farnak babasına karşı isyan eder. Zehirlemek ister. Fakat muafdı. Onun eline diri geçmek istemedi. Karnına kılıcını batırarak intihar eder veyahud kendisini kölesine öldürtür.

Zehire karşı muafiyet usulü hâlâ Hindistan'da var. Hükümdar yalnız kendisini değil yakınlarını korumak durumundadır. İşte bu maksadla ve karş koymak çaresi olarak böyle bir «muzad-ı sem», yani penzehiri bizzat yapar. Tecrübeleri iyi netice verir. Zira zehirlemeleri kendi vucuduna azdan başlıyarak şahsında dener. Mutad üzere canlılar üzerinde tecrübe etmez. Bu terkib Mithirdatikun diye şöhret bulur. Artık zehirlenmelere ve ihtimallerine bununla karşı konabilecektir.

Kral da bunu her gün alıyor ve aldığı dozu her gün arttırmak üzere muhtelif zehirleri kullanıyor. Bu suretle devrin bilinmeyen zehirlerine karşı muafiyet kazanmağa gayret etmiştir.

Bu Mithir - Misir'i eski andromaque, tiryak - Theriaque'i takib eder. Fakat bu da eski asırlardan beri gelen an'anenin kendisi tarafından eskilerinden daha farklı, daha dikkatle hazırlanmış bir şeklidir. Mithirdates antidotu andromahos'un tiryak başlangıcı sayılır. Şarkda olduğu gibi garbda da tiryak bayramları vardır. Meselâ ihrac memlekiti olan Venedik'te altınbaş tiryak için her sene geçmişte yapılıyor. Esas bir.

Bu thériqque hâlâ panzehir olarak Dünya piyasalarında arandığı nisbette bulunur. Hatta memleketimizde İstanbul'da Mısır çarşısının bugün adedce çok azalmış «Akkar»larında dahi vardır. Çok ufak teneke yuvarlak kutular içinde satılır. Buna inananlar satın alır ve tarifii üzere kullanırlar. Hatta İngiliz Daurvolt'ın (Kodeks)inde formülüyle ve yapılış şekliyle kayıtlıdır. Hatta mesir macunu malûm terkibine de girer.

Terkibleri birbirinden farklı macunlar an'anesi tarihi devrede dünyada şöhret ve hüsnü kabul bulmuş ve bu suretle hemen bugüne kadar bir devam süresi vardır. Manisa'da bu an'ane köklü olarak 16. asır başlarında mutasavvıf hekimimiz Merkez Muslihiddin Efendi himmetiyle ihya edilmiştir.

(*) Ekim 1961 İstanbul Mecmuası, yazan, Nureddin Oryan.

Magnisa Ege'nin hemen bir Akdeniz şehridir. Merkez Efendi de Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi de (Kırım Hanı Mengli Giray kerimesi ve Yavuz Sultan Selim eşi Ayşe Hafsa Sultanın[4] Mağnisa'da hususî hekimi ve Denizli'lidir. Bu Mesir an'anesi de acaba bu şehirde vardı da, bu keyfiyetten haberdar mı oldu?[5]. Hekimlik tahsili olduğuna göre bu keyfiyete muhakkaktır denebilir mi?

Rivâyete göre, Hafsa Sultan hastalanır. Merkez Efendi ona bilahare mesir denecek macundan verir. O da tarifi vechile alır ve iyi olur. Bundan faydadalandığını görünce koruyucu olarak bunu dağıtın, diye ferman buyurur.

Bu suretle Magnisa'da her sene baharın başında muhakkak ki - tam ayı ve gününü bidayette bilmemekle beraber - halka bu ilâcın dağıtımı başlamıştır. Arada fasılalar verildi mi veyahud her sene muntazaman devam etti mi? Tarihen malûmumuz değildir. Bir yere kaydedilmiş bir vesikaya da muttali değiliz.

Fakat şu yarım asrı dolduran Cumhuriyet devrimizde bilhassa son 25 senedir her yıl törenle bir macun işittiğimiz şekilde halka parasız olarak dağıtılmaktadır.

Önceleri bu ilâca verilen isim nedir? Mesir nereden geliyor? Bunun da her ne kadar yazılı bir kaydı yoksa da yine üstadımız Prof. Dr. Uzluk imdadımıza yetişerek bu ciheti vuzuha kavuşturmuşlardır.

Bir defa Mithirdates'in antidodu 54 maddeden ibarettir. Bu isime asırlar boyunca kısaltılarak Mithir denmiştir. Halk bunu Anadolu'da bildiğimiz sebebden misir diye adlandırmıştır. Şimdi Mesir deniyor. Misir bu suretle Mesire dönmüş olmuyor mu?

Mesir lugatte şevk, seyr, sürür, sevinç anlamına gelmektedir. Bittabi' bu güzel isim devam edecektir ve devam etmelidir. Aslı Misir imiş diye çevirmek aklımızdan geçmemektedir.

Bir defa Misir dediğimiz 54 madde. Bunu 40 a indiren Merkez Efendi mi, yoksa bunu bu ünlü ve değerli hekimimiz mi bu miktarda azalttı? Bir şey diyemeyiz. Zira elimizde Merkez Efendi terkibidir diye vesikamız da yoktur. Yoksa daha önce malûm olmasına da hüküm vereceğimiz formulü mü tanıttı veyahud kendi tertibkerdesinni mi tamim etti?, Bir şey diyemeyiz. Fakat hekim sıfatıyla 40 o indiren ve bazı maddeleri de değiştiren de odur, demekde de bir mahzur görmüyorum. Bu 54 maddeli «Mithir» terkibi «Misir» ismiyle malûmdur. Bu da Prof. Uzluk tarafından önü ve sonu olmayan köhne bir mecmuada bulunarak bir sureti bize lutfedilmiştir. 61 maddedir.

4) Kanuni Sultan Süleyman Trabzon'da 1495 de doğurmuştur. 1534 de ölmüş ve İstanbul'da zevci Sultan Selim Türbesi'ne yakın ayrı bir türbeye gömülmüştür. Tarihler çok râbıtâlı bir valde sultan olduğunu yazar.

5) Ankara Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü Profesörü Dr. Feridun Nafiz Uzluk kanısı da böyledir.

TERKİB-İ MİSİR

NUMARA	İSİM	MİKDAR	BU GÜNKÜ MUKABİLİ
1	Mirar	10 dirhem	
2	Zaferan	» »	
3	Garikon	» »	
4	Zencebil	» »	
5	Darçın	» »	

NUMARA	İSİM	MİKDAR	BU GÜNKÜ MUKABİLİ
6	Alekül Batm	» »	
7	Kesira	» »	
8	Sünbül	8 dirhem	
9	Kenedir	» »	
10	Hardal-ı ebyaz	» »	
11	Udul Belesan unutulmuş	» »	
12	Ustohodos	8 dirhem	
13	Ethar	» »	
14	Kost	» »	
15	Basalyus	» »	
16	Kemafikus	» »	
17	Kına	» »	
18	Rastınç	» »	
19	Dâr-ı fülfül	» »	
20	Cündibidester	» »	
21	Usâre-i Hunus Fesditas	8 dirhem	
22	Cavşir	» »	
23	Sadiç bedeli skil	» »[6]	
24	Mia	» »	
25	Seliha (Darcın)	7 »[7]	
26	Fülfül esved	7 »	
27	Savlincan (havlincan?)	7 dirhem	
28	Ca'de	» »	
29	İşkodrik	» »	
30	İklilül melik	» »	
31	Dufo	» »	
32	Centiyane	» »	
33	Diheni Belesan	» »	
34	Habbı Belesan	» »	
35	Kursu ferfiyon	» »	
36	Makl	» »	
37	Sünbülü rûmî, bedeli Nardin	5 dirhem[6]	
38	Mastaki	5 dirhem	
39	Zamkı arabî	» »	
40	Eşk	» »	
41	Kutrı salyon	» »	
42	Afyon	» »	
43	Kard-ı mâne	» »	
44	Büzrü raziyanc	» »	

6) Skil yerine (sadiç), Nardin yerine (Sümbül-i Romî) bulamadıkları zaman yerlerine değişik olanın konabileceklerini bildiriyor. Bir şey denemez.

7) Bu terkibden Darçın beşinci madde olarak var. Burada Seliha üzerinde tekrar Darçın diyor. Bu tekerrürün izahını mümkün göremedim.

NUMARA	İSİM	MİKDAR	BU GÜNKÜ MUKABİLİ
?	Verd-i ahmer	» »	
45	Mişktraşî'	» »	
46	Akakya	4 dirhem	
47	Hiyofarikon	» »	
48	Sakankur Husyetüssâ'leb	» »	
49	Büzrü sezab	3 »	
50	Anison	» »	
51	Vec	» »	
52	Ko	» »	
53	Mu	» »	
54	Sekbine	» »	
55	Araron Karanfil	» »	
56	Su'd	» »	
57	Habbül far	» »	
58	Ezfar-ı Tayyib	» »	
59	Sezab	2 »	
60	Kafrul Yahud	» »	
61	Zvbib	4 »	

Üç edviye ağırı asel keffi alınıp kıvamı bulunub macun olunur.

Her ne kadar buna terkib-i Misir deniyorsa da bugünkü kırk maddelik mesire uymuyor. Mesire girenlerin bugünkü farmakoloji âleminde bilinen Lâtince başda olmak üzere garb dillerinden ingilizce ve Fransızca'da bilinenleri ve bunların herhangi bir ismiyle diğer gösterilmeyen dillerde kolaylıkla bulunabileceğine temas ederek isimlerini vermiyoruz. Daha eskiden bunların ve belki Mesirde bulunanların isim farkından bulamadıklarımızı işleyemeden bırakmış oluyoruz.

Dört asırdır bizde ma'ruf olan Nevruziyenin terkibini buraya koyuyoruz. Bunların iki terkibi elimizdedir. Bazı farklar vardır. Lâkin ikisinin de konan mikdarları yazılı değildir.

Biri üstadımız Prof. Uzluk'un gönderdikleridir. Yazma Gayetü'l-Beyan eserinin[8] kenarında bulmuşlardır. Tarihsizdir, terkibi budur :

«Hüvel Muin. Hazret-i Merkez Müslihiddin Kuddise sırruhu Hazretleri'nin Mağnisa'da tertibkerdesi olub elyevm beher sene tabh ile ahaliye câmi' şerif kubbesinden kağıdlarla tevzi' ve taksim edilen Nevruziye macununun terkibatıdır. Edviye 40

Karanfil, Yeni bahar, Zencefil, Kalanga[9], Kara biber, Kırım tartar Kişniş, Havlican, Kebabiye, Hindistan cevizi, Anason, Hıyarşenbe, Sakız, Zagferan, Tarçın, Udül kahr, Çöpü çini, Hardal, Mirri safi simarı, İksir[10] Çivid, Meyan balı, Kalem-i bârid, Tiryak, Sarı halile, Râziyâne, Kimyon, Zerde-câv, Tarçın çiçeği, Hindistan çiçeği, Çörek otu, Dârifülfül, Ravend, Limon tuzu, Kakule, Sinâmeki, vanilya, Portaakl kabuğu, Topalak kökü, Şeker 40»

8) Üstad Uzluk'un enstitüsünde Gayetü-l Beyân fi Tedbiri Bedenü'l-insan eserinde 9 a varakında metin haricinde rık'a ile. Terkibinde Vanilya olduğuna göre yeni olması lâzım. Bize fotoğrafını lutfetmişlerdi.

9) Diğer listede Zulumba diye yazılıdır.

10) Saray listesinde İksir; Ekir diye yazılıdır.

Sarayda yapılan liste budur:
Aslı taş baskısıdır.
«Nevruz baharlarının envâı

Selâtin-i İzâm Hazerâtı İmârat-i Âmiresi'nde imâl olunub Nevruzu Sultâni günü ahaliye tevzi olunan Mesir macunu derununa vaz' olunan baharatın envaını mübeyyin cedveldir:

Karanfil, Yeni bahar, Zencefil, Zulumba, Kara biber, Krem tartar, Kişniş, Havlican, Kebabiye, Hindistan Cevizi, Anason, Hıyar-ı şembih, Eyi Sakız, Zafran, Darçın, Ud-ül kahar, Çöpü Çin, Hardal, Ekir, Çivit, Meyan balı, Tiryak, Sarı Halil, Râziyane, Kimyon, Zerdecav, Darçın çiçeği, Hindistan çiçeği, Çörek otu, Darı filfil, Ravend, Limon tuzu, Kakule Şamlı[11], Vanilya, Teke Mersini Tohumu, Portakal Kabuğu, Şeker, Mâi leziz, sene 5 Mart 1305 (1887)

Hepsi diğeri gibi 40 madde. Saray nushası ile Uzluk nushasındaki fark budur. İmlâ farkları işaret edilmemiştir. Bugünkü isimleri böyledir:

SARAY NUSHASI	UZLUK NUSHASI
İyi sakız	Sakız
Ud-ül kahr	Ud-ül kahar
Mirri Sâfî	———
İksir	Ekir
Kalem bard	———
Sarı Halile	Sarı Halil
———	Kara Halile
———	Şamlı/Şasali
———	Teke Mersini
Kalibarda	———
Mâi leziz	———
———	Topalak kökü

Bu gibi farklar bütün Dünya terkiblerinde nazara çarpıyor. Bu işle meşgul olanların bilgi ve kanaatlerine dayanıyorsa mesele yok. İstanbul'da yapılanlar Manisa'dakinde de farklara bir bakalım.

İSTANBUL SARAY NÜSHASI	MANİSA'DAKİNDE
Kalanga yok	Var
Mirri sâfî simari yok	Var
Ekir (Acorus Calamus)	İksir denmiş
Kara Halile, yok	Var
Topalak kökü, yok	Var
Şeker, var	Yok
Mâi leziz (iyi su), var	Yok

Hâlen Manisa'da yapılan Mesir macunu terkibini tam bilmiyoruz. Öğrendiğime göre 1967 de 27 madde bulunabilmiş, o kadar işlenmiş. Bunlar bulunmaz şeyler değil. Fakat bu esaslı maddeleri aylar önce temin etmek mümkün, fakat mesir macununu hazırlamadan birkaç gün önce gibi kısa zamanda tedariki zor olunca, bulunamayanları, bulamama kolaylığından, koymuyorlar.

12.V.1971 de Manisa'da İl kütübhanesindeki yazmaları sıra ile gözden geçirirken N. 1080 de kayıtlı nushanın boş bir yerinde (macun-u ekber) terkibi miktarları ile yazılı. 41 maddesinin 20 si üstad Uzluk'un verdiği nüshada var. İstanbul sarayı nushasında hemen yarısı sıralı. Acaba bu eskiden Mağnisa Mesiri terkibi mi? Tam bir hüküm vermemekle beraber ilgisi çok olduğundan aynen buraya alıyoruz. Çörek otu (+ —)[12], Kişver tohumu, Lisan usbur (Usfur) şekakül, Tohmu piyaz (—), Biber, Anason (+ —), Behmeni Ahmer, Ekir (+ —), Udü Hindi, Husyetüs Sa'lep, Zencefil (+ —) Makili Ezrak, Tohm-u Tere, Tohum-u Reyhan, Karanfil (+ —), Havlincan (—), Ferfiyon, Cevzi bevva (Hindistan Cevizi, Hindistan Çiçeği (—), Kebabe (Kebabiye) Udül kahr (+), Udulkahar (—), Tohm-i Raziyane (+ —), turb tohumu, sünbül, kakule (+ —), Halile (+), Sarı Halil, masta-

11) Şasalı (Beytüllahm yıldızı) (Doç. Dr. Hayri Sözen)

12) + İstanbul Saray nüshasında mevcud

ki (+ —), darçın (+ —), (ayrıca darçın çiçeği), Günlük, Dar-ı fülfül (+ —) ayrıca Mar-ı filfil (—), Behmen-i ebyaz, Besbase, Tohm-u Üzerlik, Zağferan (+ —), Bulud, Fıstık, Bastık, Kurutulmuş Fındık, Un, Asel (yerine şeker) 800 dirhem.

Diğerlerinin mikdarı üç, badem, fındık, fıstık 30 'un 72 dirhem, Bülüd 30 dirhem. Hepsi 41 madde ediyor.

Acaba bilemediğimiz eski asırlardan birinde; zira bu numaradaki kitabın metni haricinde (macun-u ekber) diye yazılı. Mikdarları da mevcud, değiştirilmiş bir başka mesir macunu mu? Yalnız yeni işittiğim (macunu ekber) kaydı var.

Bu terkibde mevcud maddelerden 20 si yani yarısı, Prof. Uzluk'un gönderdiği rık'a ile yazılı nushada var deyince hatıra şu geliyor :

Daha eskiden mesir macunu yok mu idi. Böyle bir kayd olmadığından bilemiyoruz.

Birçok terkiblerin içine giren maddelerde mikdarları yazılı. Acaba bunlar kaç pakete bölünüyor veyahud bir ölçü ile veriliyorsa ihtiva ettiği miktar nedir? Bu cihetle alınacak miktarları katiyetle de bilemiyoruz. Fakat hep şifâhî ile, ne yazık!..

1971 yılı başlangıcında bir gazetede okudum. Bu sene halka kuvvet verici tesiri duyulan arı sütüyle, yine birisinin, gazetelerden birinde yer bulan keçi boynuzunun cinsî kuvveti arttırması esas tutularak bu sene mesir macununa bunlardan da katılacak diye okuyunca Magnisa'mızın çok anlayışlı valisi sayın Bay Vefik Kitabcıgil'e Şubat 1971 de bir mektub yazarak şimdiye kadar yapıla gelmekte olan klâsik mesir macunu terkibi onun - bunun keyfine uyarak değiştirilerek ilâveler yapılamaz; hatta tenkis edilemez, dedim. Ayni zamanda teklif edilen bu iki madde ile bir likte veya ayrı ayrı, teklif edenler tarafından müsaade alabilirlerse başka birer tertib yaparak ayrıca ticarete sevk edebilirler sözümden anlayışlı Valimiz bu ilmî kanaati benimsiyerek tahkikat açtırıp bunu önlemek dirayetini gösterdiler.

Misir-Mitir terkibinin madde miktarlarını biliyorsak da Mesir macununa konanlarınkini kaç kişi için olduğunu bilmiyoruz. Bu macun şimdi yalnız Manisa'da yapılıp bilmediğimiz sayıda üretildiğine göre tam bilgimiz yoktur. yapanlara sorulup öğrenilebilir. Fakat burada yapılabilmesi için eski ve yazılı miktarlarını gösteren listeye sahib olmak icab eder. Lâkin teselliyi mûcib bir nokta alınan şahsî miktarın yok denecek derecede az olmasıdır.

Memleketimizde Nevruz ve Mesir Macununun Kullanma Şekli

Bir defa bunu hazırlayan vicdanlı sahibleri kullanılması mutlak lâzım maddeleri eksiksiz ve şahıs adedine göre tartısına dikkat ederek yapacaklardır. Bulamadıkları maddeler yerine başka birinden fazlaca koymak veyahud bulamadık diye noksan yapma durumlarını açıklamalıdır. Faydalı olacağı söylenen yeni bazı maddeleri koymakdan sakınmalı ve bunu tavsiye edenlere ayrıca diledikleri yerlerde ve şekillerde alacakları resmî izne göre kullanabilecekleri söylenmelidir.

Bir defa macunun eski kullanma vakti tam şahıs zâyicesine uygun zamanda alındığı malum olmakla beraber astrolojik hesabların yeniden yapdırılması, bu usulü yapabilen kalmadığından ve hatta lüzumu da olmadığından bunun tevlid edeceği telkini binefsini yeni gün (Nevruzun) girdiği andan itibaren müsaid bir zamanda meselâ uykuda diye uyandırılmayarak veya uyandırılmayarak, dilediği bir an ve vaziyette alır. Yaşlı kadınlar bu inanışlarını sarsmaz. Bu seneyi de bu suretle kazasız ve dertsiz geçiririz derler. Müneccimler eskiden eşref saati bulur ve bil-

diririerdi. O anda Nevruziyeden tadarlar. Naşid Bey (Namık Kemal'in kardeşi) bunu tavsiye eder. Ciddî bir zat. Bulduğuna «vakti muhtar» derler.

Bunda yeni yılın ilk gününde almak veya tatmak suretiyle edineceği kanaat ben bu suretle, bu andan itibaren hasta olmayacağım, noktasında birleşmektedir. Bu arada erkekler kendi seks kuvvetini de arttırır düşüncesinden fariğ olmamaktadırlar.

Bu macunun tesirini farmakolojik olarak bildirmek mümkün değildir. Zira bu noktadan araştırma yapılmamıştır. Fakat çoğu madde münebbihtir. Bir defa bunun vücudda iç organlarda tenbih hassası inkâr olunamaz, fakat verilen miktar azdır. Zararlı maddeler olsa bile bu noktadan cüz'î alınmasından menfî tesir görülmez. Tesiri hakkındaki düşünceler asırların anprizmine bağlanabilir. Şimdi bunda halkın inanış çeşidleri şöyle yer almaktadır.

Halka göre Mesir macunu kuvvet verir. Bu cihetle seks gücünü arttırır. Lakin konan maddeler içinde Afrodizyak olanı yoktur. Bilhassa yaşlılarda seks kuvveti azalanlarda inanış daha fazladır, deniyor. Fakat buna inanıldığı için rûhî tesirlerle bu vârid oluyor. Alanlar bu noktadan faydalı etkisi olduğunu söylüyorlar. Bu bir nevi şahsını telkin «otosüjestiyon» dur. Rûhî ve şahsî tecrübelerle inananlar bu zan ile almaktadırlar. Bu tamamen inanış tesiridir. Müessir olsun diye aç karnına alınır. Lakin yine halk kütlesinin çoğu bu macunu tiryak gibi her türlü derde deva olarak sayıyor. Bu da biraz şahsî inanışlara bağlıdır.

Bunlara birkaç misal verelim:

Sabahleyin alınırsa romatizmaya kadar iyi gelir. Körlükten kötürümlüğe kadar faydalıdır. Bütün beden arızalarını giderir. Kısırlıktan isteksizliğe kadar tesirlidir.

Amprik olarak macunun bir defa hem ısıtıcı ve hem de serinletici bir tesiri ve boş bir tadı var. Stomaşik olarak alanlar da çok işitilmiştir. Buna bir başka tesir de Nevruzun Dünyanın yaratıldığı gün olmasıdır. Herkes bu yüzden gönlünde baharlar açtırır. Bu suretle hayatın kendi düşünceleri nisbetinde şi'riyetini de katarak efsâneler yapmışlar ve neler neler söylemiş ve söyletmişlerdir. Bundan mademki tattım, bu yıl hasta olmam telkini ne güzel.

Nevruzda meyan kökü, Nevruz otu tohumu v Kontra Vira kökü ve emsali devalar yenirse Nevruzdan başlıyarak güneşin Seretan burcuna girinceye kadar her gün Raziyane, «Fenouil» bir. dirhem kullanılsa ve bazılarına göre mutalaka tiryak tesirini haiz devalar ve nefis taşlardan yapılmış terkib ve macunların güneşin Hamel burcuna döndüğü vakitte yenmesi uzun ömre ve bütün âfetler ve arızalardan masun kalmasına sebep olur, denir.

16. asırda Mağnisa'da Merkez Muslihiddin Efendi bu yeni terkibi ile ortaya koyduğu Mesir macunu formülü esasen ziyansızdır, bunlarla koyuca ve sert bir macun olur. İstanbul'daki Mesir adını taşımaz. Nevruziye isminde ve yumuşak bir macun halindedir. İhtiva ettiği maddelerden alanlara isabet eden miktarları homeopatiyi hatırlatacak derecede minimumdur. Yani en az derecededir. Bu da bir nevi bugün bile vitaminli bazı yeni terkiblerde görüldüğü gibi amprik bir polifarmesiye çok benzer.

İran'da makbul olan Nevruziyenin tertibine «heft sin» diye maruf ilk harfleri «S» ile başlıyan yedi madde konur.

Somak
Sebze
Sünbül
Semek
Sirke

Sir
Senc

Bütün bunlar hep kendi kendimizi iyi inanışlarla telkine birer misaldir. Birçok eski memleketlerde bu suretle an'aneler kurulmuştur. Bu da onlardan bir başkasıdır.

Nevruz bayramı dört asır zarfında belki arada bazı fasılalarda devam ederken halk bunu memleketimizin her tarafında herkese şâmil bir resmî bayram halinde kutlamamış veyahud İran'da bu Türklerden alınma bir resmî bayram ve sene başı olduğu için mezheb farkından benzememek için tamim olunmamış ise de, Nevruziye ve bunun Nevruz denen yeni günün girdiği zamanda zayicelere göre tadılması hususî olarak merâsimsiz yapılmışdır. Osmanlı sarayı bunu kısa bir törene inhisar ettirmiştir. Başvekâlet arşivinde bu kısa merâsime aid vesikalar var. İzzet Kumbaracılar böyle yazıyor:

«...Bundan başka hekimbaşılar Padişahlara, hassa tabibleriyle tabibler ve Enderun (saray) büyüklerine ve devlet ricâline takdim olunmak üzere imal sureti ve nefâset cihetiyle birbirine rekabet edercesine Ak anber, Misk, Gül kurusu, Tarçın kabuğu, Sandal ağacı, Karanfil, Kırmız böceği, Şekerci cöğeni, Gül çiçeği, Haşebî Sandal, Havlican, Vanilya tozu, Kakule, Zencefil, Pespase, Hindistan cevizi, Kişniş, Gülsuyu, Melek otu, Kasab-ı itri, Badem yağı, Civan perçemi, Altun Haşhaş, Beyaz şeker, renk vermek için boyadan ibaret ve imal ederlerdi. Hepsi 24 madde ediyor.

Sultan Reşad için mâbeyinde hazırlanan 1328 (1912) senesi Nevruziyesine zayicesi hazırlanarak o eşref saatde bir miktar yemeleri (şirin endam olmak bâdi i ferâh ve mesâr, dâfii ekdâr olacağı öteden beri hükemâca müsellem örfü âdetce makbuldür. Cenâb-ı şirfâsazın hüsnü tesirini bahş buyurması) temenni edilmiştir.

Daha eski tarihlere âid birkaç arşiv kaydından misal verelim.

18 Z 1153 (1741) Nevruziye takvimine taraf-ı şahaneden bekimbaşıya ve Mirahur Ağa'ya hilat bedeli.

14 R 1163 (1750) Bugün Sahib-i Devlet Efendimiz nevruzu tebrik için saraya gittiler.

22 L 1181 (1768) Nevruziye bedeli verilmesi. Reis-i Etibbâ Kâtibzâde Refi' Efendi arzı.

9 Ca 1200 (1786) Hekimbaşıya nevruziye takdiminde kürk bedeli.

19 S 1225 (1810) Nevruziyeyi takdim eden hekimbaşıya huzûr-u humâyunda giydirilen kürk bedeli olan 350 kuruşun tesviyesi (Baş kâtib arşivi saray dosyası s. 408)

19 S 1226 (1811) 408 S Ordu Hekimbaşısı Mustafa Efendi ve Nevruzda Samur kürk giydirilmiş.

9 Ç 1236 (1821) Hekimbaşı Mustafa Behçet (Anadolu pâyeli), Mekke pâyeli müneccimbaşı Rakım Efendi, cerrah ve kehhalbaşı ağalara sarayda merasim yapılmış ikramlar edilmiş.

Daha başka çeşid Nevruziyeler vardır. Bir tanesi de Zeyrek'te ilk Türk eczacılarından Hamdi Bey merhumun not defterinden alınmıştır.

Mikdarlarıyla listesi aşağıdadır.
Tarçın 10 dirhem
Karanfil 10 dirhem
Mustaki (sakız) 15 dirhem
Zencefil 10 dirhem
Hindistan Cevizi 10 aded
Hindistan Cevizi yağı 5 dirhem
Bahar 10 dirhem
Kakule 10 dirhem
Tarcın tohumu 10 dirhem
Havlican 5 dirhem
Kırmız 5 dirhem
Zerdeçav 5 dirhem
Dârül Fülfül 5 dirhem
Udül Kahır 5 dirhem

Çörek Otu 10 dirhem
Gül ve Turunç Şurubu 2 okka
Kâfi miktarda şeker

Şekerle 17 madde İstanbul'da eczâcıların yapdıkları Nevruziye aşağı yukarı bu formüller üzerine olmalı.

Yukarıdaki maddelerle macun saray matbahında hekimbaşı nezaretinde yapılıyor. Şehirliler ve diğer büyükler için bunu şekerciler hazırlar. Şehzâdebaşı'nda bir dostunun sermayesiyle şekercilik yapan mûsikîşinas Cemil de mahdumu Mehmed Ali'nin verdiği izahata göre her sene nevruziye hazırlar ve müşterilerine gönderir. Meşrutiyetten sonra Mısır'a gidib orada şekerci dükkânı açan Cemil Bey orada Nevruziye yapamazmış.

Nevruz Macunu çeşitli ve câzib ufak cam hokkalara konur. Vitrinlerde teşhir edilir ve satılır. Bazı eczâhânelerde meraklı eczâcılar dikkatle yaparlar. Süslü kavonozlar içinde müşterilerine yollarlar ve karşılığında da hediyeler gelir, veya bahşiş alırlar. Bu maksatla yollamazlar da daha ziyade onları memnun etmeyi düşünürler. Eczâhâneden şekercilerde olduğu gibi halktan isteyenler de para ile alırlar ve nevruziyeleri, üzerine takdim esnasında tıbbî ve hikemî vecizeler yazılı kâğıdlara sararlar. Hatta yaldızlı bir kağıd iliştirerek ondan Hamel «koç» burcuna hangi saatde ve dakikade girileceği de yazılır. Zira hangi zamanda alınacağı bu suretle bildirilmiş olur.

Halk da Nevruzda kırlara çıkar. 41 çeşid ot toplar ve kendilerinin usulleri ve ananeleri var. Kaynatıp suyunu içerler ve yüzlerini yıkarlar.

Vaktiyle Nevruzda İran sefarethânesi de ekâbire nevruziye dağıtırdı. İranlılar da Hacı Bekir'den satın alırlar. Bunu şekercinin en eski kalfası bana anlatmıştı. Velhasıl şarkın bu an'anesi pek esaslıdır.

BİBLİYOĞRAFYA

— Mağnisa Mesirine âid Uzluk nushasında var.

— Uzluk F. N. Mesirin aslı, Dirim Dergisi 1953, 5. sayı.

— Kumbaracızâde İzzet-Hekimbaşı odası, İlk eczâhâne, Başlala Kulesi, 1933. İstanbul, s 18, Nevruziye bahsi.

— Hulusi Tuser-Mağnisa'da mesir. Mağnisa'da Turizm yayınlarından 3. 1958

— Hasan Soytürk-Mağnisa Mesir bayramının doğuşu ve Mesir macunu. Mesir Mecmuası.

— Vefik Kitabcıgil - Mesiri karşılarken, 17 - 25 Nisan 1971 Mesir Mecmuası.

— Nihad Yörükoğlu - Mesir Mesir M.

— Salih Dinçer - Mesirin mucidi Merkez Efendi ve Hafsa Sultan. Mesir Mecmuası.

— Ayten Lermioğlu - Mesir Bayramı, Mesir Mecmuası.

— Süheyl Ünver - Mağnisa Mesiri nereden geliyor? Yeni Tıp Âlemi K.

— Süheyl Ünver - Mesir Tarihimiz, Mesir M.

— Süheyl Ünver - Merkez Efendi Minyatürü. Ressam Nakşi tablosundan. Resimli Türkçe Şekayık-i Numuniye eseri. Mesir M. Ayni zamanda PTT resmini renkli olarak yayınladığı pula katmıştır.

— Süheyl Ünver - 1971 Mağnisa Seyahatim defteri.

— Emel Esin - Türkistan Seyehatnâmesi S. 53 - 54, Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Sayı VI, N. 4, 19559

— Refik Halid Karay - 22 Mart 1947 Akşam gazetesindeki makale

— Mağnisa Kütübhanesi - N. 1800 Macun-u Ekber terkibi. 12/V/1971 de kopya ettim. 41 maddeden ibaret. Mikdarları da yazılı.

— Molanzade. Mufassal ceb takvimi 1336 h.

— Osman Saib - 1857, 1857, 1860 - 1861, 1863 miladi tarihleri çok ufak ceb takcimlerinde nevruz kayıdları.

— İstanbul Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontolojisi Kürsüsü Enstitüsünde Mesir Dosyası.

— Sadık Karaöz - Mesir ve Mağnisa 1954

— Abdullah Asım İğneciler - Mağnisa valisi mektubu ve 27 maddelik Mesir terkibi sureti. 5/IV/1967.

— Süheyl Ünver - Bu gün nevruz, Haber G. 21/III/1967

— Vakıflar Genel Müdürlüğü, Mesir Bayramı broşürü, 26/IV/1969

EKLER

FORMUL OF MESİR

1. Karanfil	Cloves. Caryophyllus Aromaticus.
2. Yenibahar	Allspice (Fr. Toute-épice) Pimenta Officinalie
3. Zencefil	Ginger, Zingiber officinale (Rhizoma Zingiberis -Radix Zingiberis
4. Zulumba	Zedoary, Curcuma zedoariae (Rhizoma Zedoariae
5. Karabiber	Pepper, Pipper Nigrum-Fructus Piperis Nigra
6. Krem Tartar	Cream of tartar (Bitartrate de potasse)
7. Kişniş	Coriander, Coriandrum sativom (Fructus Coriandri)
8. Halvlican	Galingale (Fr. Souchet odorant) Alpinia Officinarum-Rhizoma Galangae
9. Kebabiye (Kübabe)	Cubeb, Piper Cubeba, Fructus Cubebae
10. Hindistan Cevizi	1. Coconut, Coconut Palm, Cocos Nucifera. oleum cocos 2. Nutmeng, Myristica Fragrans, Semen Myristicae
11. Anason	Anise, Pimpinella Anisum (Fructus Anisi)
12. Hiyarşembe, Hiyarşenbe	Cassia, Cassia Fistula (Fructus Cassiae Fistulae)
13. İyi sakız	Mastic (Mastix)
14. Zaferan, Zafran (= Sarfan)	Saffron, Crocus Sativus, Stigmata Croci
15. Darçin (=Tarcın)	Cinnamon, Cinamomum Cassia. Cortex Cinnamoni Cassiae. Cinnamomum Zeylanicum. Cortex Cinnamoni.
16. Ud-ül Kahar (Ul-el Karah)	Pellitory of Spain (Fr. Pyréthre d'Afrique) Antemis Pyrethrum
17. Çubu Çin (=Çöpçini)	China-root (Fr. Sqpine, Racine de Chine, Smilex de Chine) Smilax China. Rhizoma Chinae
18. Hardal	Mustard (Fr. Moutarde)
19. Eğir	Sweet Flag (Fr. Acore) Acorus Calamus, Rhizoma Calami
20. Çivit (=Çivit Fidanı)	İndigo Plant, İndigofera Tinctoria. İndoxylase Folia Indigoferae Tinctoriae
21 Meyanbalı	Licorice Extract, Succus Liquiritae.
22. Tiryak	Theriac (Fr. Thériaque)

23.	Sarıhelil (Sarıhalile)	Myrobalan Citrin. Terminalia Citrina
24.	Raziyane (= Rezene)	Common Fennel, Foeniculum Vulgare
25.	Kimyon	Cumin, Cuminum Syminum (Fructus Cumini)
26.	Zerdecav	Turmeric (Fr. Curcuma) Curcuma longa, Rhizoma Curcuma Longae
27.	Darçın Çiçeği	Cinnamon (tree) flowr, Flores Cinnamomi (= Cassiae)
28.	Hindistan Çiçeği	Clove-Cassia (Fr. Cassegiroflée, casse Aromatique)
29.	Çörekotu	Black cumin, Nigella Sativa (Semen Nigellae)
30.	Dar-u Fulful (= Dar-ı fülfül)	Long Pepper, Piper Retrofactum (Piper Officinarum)
31.	Ravend	Rhubard, Rheum Offi-cinale.
32.	Limontuzu	Citric acid, acidum citricum
33.	Kakule	Cardamom, Frijit : Eletteria cardamomum. Minusculata. Cardamomi Fructus
34.	Şasali (= Beytüllahm yıldızı)	Star of Bethelehem. Orithogalum Umbellatum
35.	Vanilya	Vanilla, Vanilla Beans : Vanilla Planifolia. Fructus Vanillae
36.	Tekke Mersini Tohumu	Baccae Myrtilli : Vaccinium Myritillus
37.	Portakal Kabuğu	Cortex Aurantii Fructus (= Pericarpium Aurantii) Citrus Aurantium.
3.	Şeker	Sugar
39.	Galibarda	Brigth Scarlet Color
40.	Mâ-i leziz	Sweet Water

«Doç Dr. Hayri SÖZEN»

ORTA ASYA'DA NEVRUZ*

Emel ESİN

Eskiden Orta Asya'da, belki Budist devrin hatırası olarak, Nevruz gelince, cengâverler evliyâ türbelerine gidip sancak ve tuğlarını dikerlermiş. Sancak ve tuğların kalmadığı devrimizde ise, Nevruz günü türbelerdeki eski direklere, bezler asılıyormuş. (Resim : 56)

Bu bezler, hatırımıza şunları getirdi : Anadolu'da köylülerin okuması için basılmış Muhammediye'ler bazan resimli olur. Dînî an'ane, canlı mahlûkât resmi yapılmasını hoş görmediği için, insanlar, kılıç veya alemle temsil edilir. Harezm bayrak veya paçavralarının da sahiblerini temsil ettikleri muhtemeldir. Anadolu'da türbelere bağlanan bez parçaları da acaba eskiden bayrak mı idi? Mâmafih, türbelere bayrak asmak âdeti bizde de vardır. Kastamonu Kalesi'ndeki Bayraklı Dede buna misâldir.

Nevruzdan bahsedilirken, şunu da ilâve edeyim ki, Nevruz Harezm'de mühim bir bayrammış. Bizde olduğu gibi, Nevruz Türkistan'da da İlyas Peygamber'le alâkalıdır. Binlerce sene evvel Filistin'de Karmel dağında, İlyas Peygamber'le kraliçe Jezabel'in putperest rahibleri arasında, kimin kestiği kurban Allah tarafından kabul edilecek diye vuku bulan münazaanın hâtırasını tes'id eder. Hıdrellez (Hızır İlyas) kelimesinde İlyas'a verilen Hızır lâkabı bu peygamberin hiç ölmeyip semâya yükselişine işarettir.

MACUNLAR*

Kumbaracızâde İZZET

Bundan başka, meşhur olan bu Helvahânede, senede bir defa, ilkbaharda, gayet büyük kazanlarla ve Etibbâyi Hassâ'nın tarif ve nezaretleri altında Nane, Dar-ı Fülfül, Havlican, Gül, Gelincik macunları yapılarak, nefsi padişâhî için, bu kulede saklanır ve istenildikçe verilirdi.

Bu macunlardan sadrazama, Şeyhü'l-İslâm'a, kubbe vezirlerine, kazaskere, nişancıya, defterdarlara, reisü'l-küttâba, yeniçeri ağasına, ulemâya, şeyhlere, kürsü şeyhlerine, hükümet memurlarına, memleket ekâbirine, saray erkânına, kadınlara, validelere, şehzâdelere, sultanlara, enderunlulara rütbe ve haysiyetlerine göre, süslü kâse, kavanoz ve hokkalarda tevzi edilirdi.

İşte bu macunların yapıldığı geceye «Ot Gecesi» denirdi. Bostancıbaşı yerinde, her zaman mevcud bulunması lâzım gelen, Hayalbaz, Hokkabaz, İncesaz takımı çağrılarak, helvahâne ocağı hademlerinin, o gece sabahlara kadar, şenlik yapmaları usul iktizasında idî.

UNUTULMUŞ AN'ANELERDEN (NEVRUZ) VE NEVRUZİYE

Ahmed Kemal ÜÇOK

Müneccim başının her sene neşreylediği (Takvim-i sâl)in ilk sahifesinde «Bilmecd ü ve's-saâdeti ve'l-ikbal teceddüdü sâli ferhunde fal bâemri zi'l-kudreti, ve'l-azemeti ve'l-iclâl ibaresiyle başlayıp Hicrî, Rûmî, Hilâdî senelerinin hangi ayının ve kaçıncı, gününün saat, dakika ve saniyesinde «Mihrimünir, burc ü şerefi olan (Hamel)in evvel derecesine nakl ve tahvil edeceğinden yevm-i mezkûr-u nevruz u meserret âsâr ve olfasl-ı bahar ve ehl-i hey'ete göre cemi' bilâdda tesâvi i leyl ü nehâr olur ibaresinden sonra Arabça bir duâ bulunur idi.

Nevruzdan birkaç gün evvel eczâcılar, kulplu, küçük çay bardaklarına

*) Türk Tarih Kurumu Yayınlarından. VI. Seri No : «Türkistan Seyahatnâmesi» Emel Esin Sahife : 53 - 54 Türk Tarih Kurumu Basımevi ANKARA 1959

*) Kumbaracızâde İzzet'in «Hekimbaşı Odası-İlk Eczahâne — Baş Lala Kulesi — 1933. İstanbul. Sahife : 18

terkibi kendilerince malûm-yapan kalmadığı için bence meçhul-bir macun doldurub tanıdığı müşterileri ile mahallenin kibar ve zenginlerine gönderirdi. Bu hediyeyi alanlar da ekseriya bir aded sim Mecidî bahşiş verir ve eczâcı çıraklarını aşırı sevindirirlerdi.

Bir Mecidiye deyib geçmeyelim. (1954) senesi borsasına göre bir Mecidiyenin tutarı on bir liradır. Piyasa es'arı itibariyla kıymet daha yüksektir.

Okuyub yazma bilenlerce (Nevruz), avam arasında (Navruz) gününde eczâcıdan gelen (Nevruziye) ve yedi sin, yani sin harfiyle başlayan (süt), simid, sukker, sahleb, sir (sirke), soğan; bazılarına göre semek (balık) ve bazılarına göre bunun yerine sefercil (ayva) bir tepsiyle konulub evin efendisinin önüne konur. Evde mevcud olub efendinin yanında oturmak imtiyazına nail olanlar tepsinin etrafına iki diz üstüne otururlar.

Büyük efendi herkesin önünde bu me'külâtdan birer miktar fincan veya tabak ile tevzi' eder. Eline saatini alarak eşref saati beklemeğe başlar. Esasen tepsi bu âne beş dakika kala meydana girildiği için tevzi' müvazzi' ile vakit yaklaşır. Ve tam saat, dakika, saniye gelince (buyurun) hitâbı ile önce macundan sonra diğerlerinden birlikte alınır. Sâhib-i hâne senenin saadetle geçmesi için muhtasar bir duâ yapar, eller öpülür, bu merasim biterdi.

(7 sin) evbaş ve kalleşler arasında şöyle tasnif olunurdu. Süt, simid, sümük, sidik, si., sülük, sinek.

Ukalâlığı kimseye vermeyen eski şairlerden birisi:

1 2 3 4
«Sürür u s'ad u sâman u saadet
5 6
sebzezâr u sur, «Ola macun u heft eczâ
7
konub sükker: efendi, ye»

Bu beyitleri de eczâcıların yedi nevi' ilâçdan (nevruziye) imal ettikleri anlaşılıyor. Bu macunun lezzeti baharlı ve tatlı olub güzel kokduğunu hatırlıyorum. Hassasının kanı tasviye, mideyi islah, tabiatı telyin etmek olduğu söylenirdi.

İranlılar'ca sene başı itibar olunan nevruz, eyyâm-ı resmiyedendir. Bayram olduğu için saz, söz ile tesbit olunur ve tebrik için büyükler ziyaret olunur.

TÜRK MİSİR'İ TENZU (TENSUH)*

Şark, esas macun tesirine inanan bir ülke. Sonra bu Gerbe de sıçrıyor. Ve oradan Dünyaya yayılıyor. Orta zamanda bir nevi' polifarmasi olan macunlar çok revaçtadır. Yalnız macun olmamakla polifarmasi an'anesi farmakolojiden kalkmış değil. Bu an'ane Milâddan önce İskenderiye Tıp doktrin ve ekolünden beri geliyor. Ondan önce de papirüslerinde çeşitli ilâçların bir arada kullanıldığına dair misaller az değildir.

Her sene bu gibi macunlar için dünya yüzünde tek tören yapılan yer Manisa'dır. Fakat bu yapılmamakla beraber mürekkeb ve geçmişin mühim bir şekli İspençiyarisi olan macun şeklinde ilâçlar merasimsiz olarak sürümü XIX. asra kadar devam ediyor. Son bir buçuk asırdan bunun bizde devamına dair bir an'ane ile karşılaşmadık. O halde bilhassa burada bahis konumuz olan Tenzu da tarihe kavuşmuştur.

I

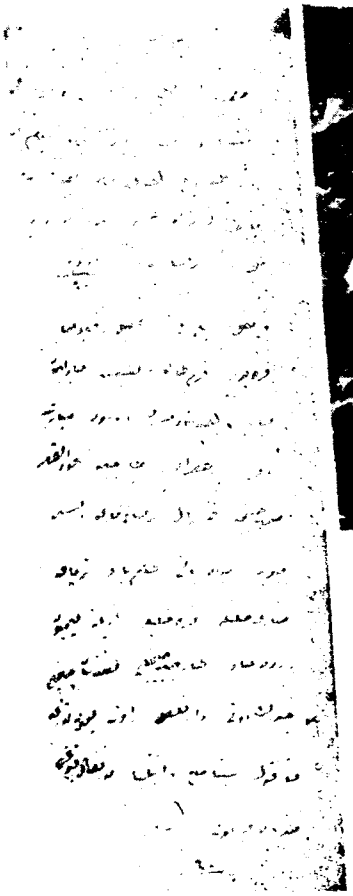
Tenzu Kursları

Terkipleri ve kullanıldığı yerler üzerine İngilizce ve Fransızca hülâsalarıyla Türkçe bir monografi yayınlan-

*) Tenzu veyahud Tensuh üzerine 1960, enstitümüz N. 58) Türk Farmokolojisi Tarihi yayınlarımızdan

Resim : 1 — Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi, Hafza Sultan.

Resim : 4 — Mesir Macunu tertibi

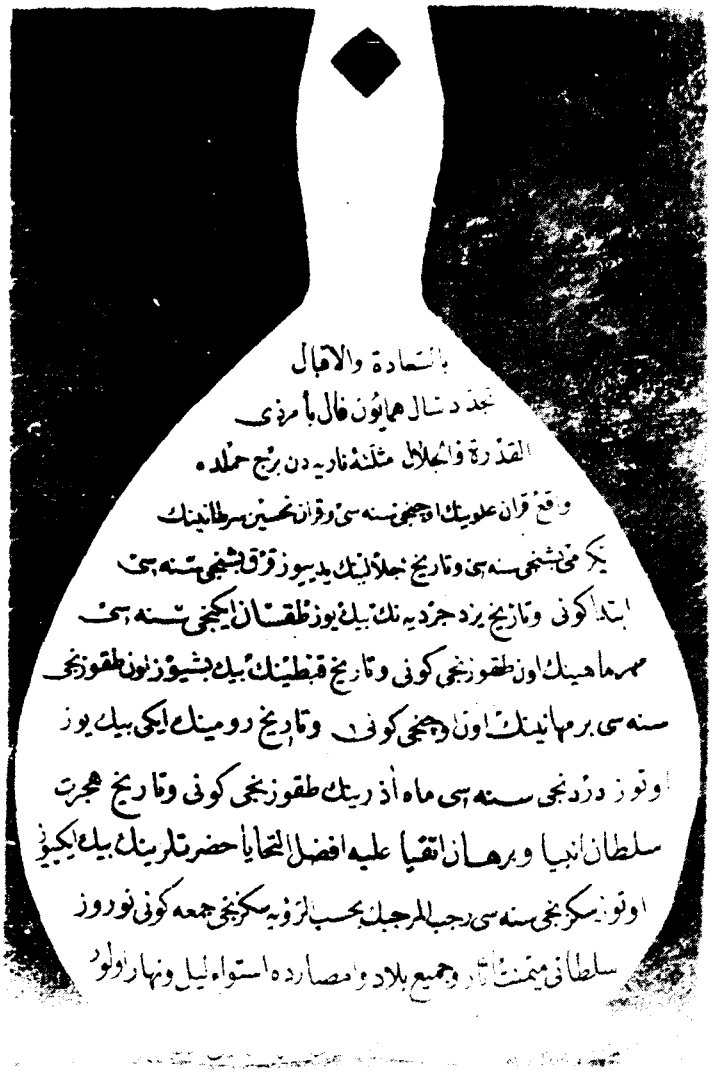
Resim : 5 — Şapkaları ile Mesir Macunu kapışmak isteyen bir grup

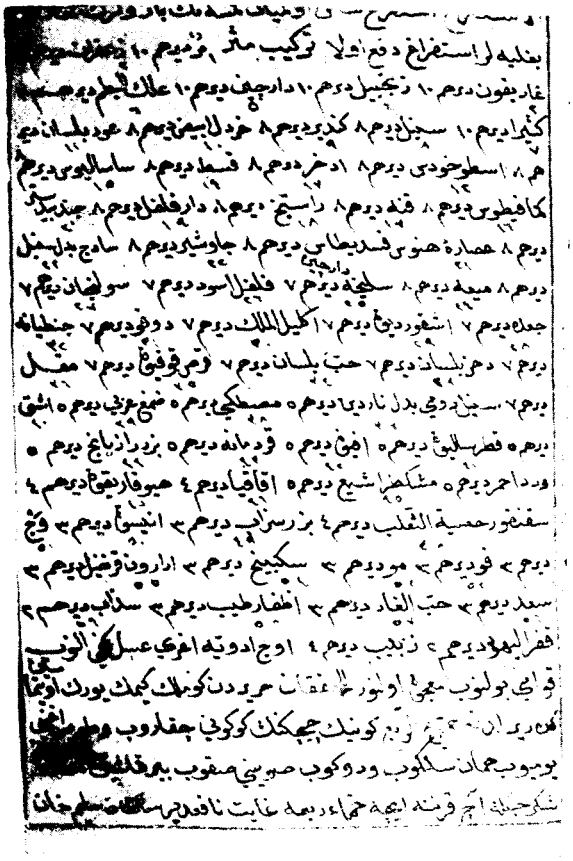
Resim : 6 — Mesir Macunu kapışan başka bir grup

Resim : 2 — Nevruziye kâsesinin kulağı

Resim : 3 — Nevruziye Kulağı (1238 H.)

Resim : 9 — Mesir Macunu tertibi

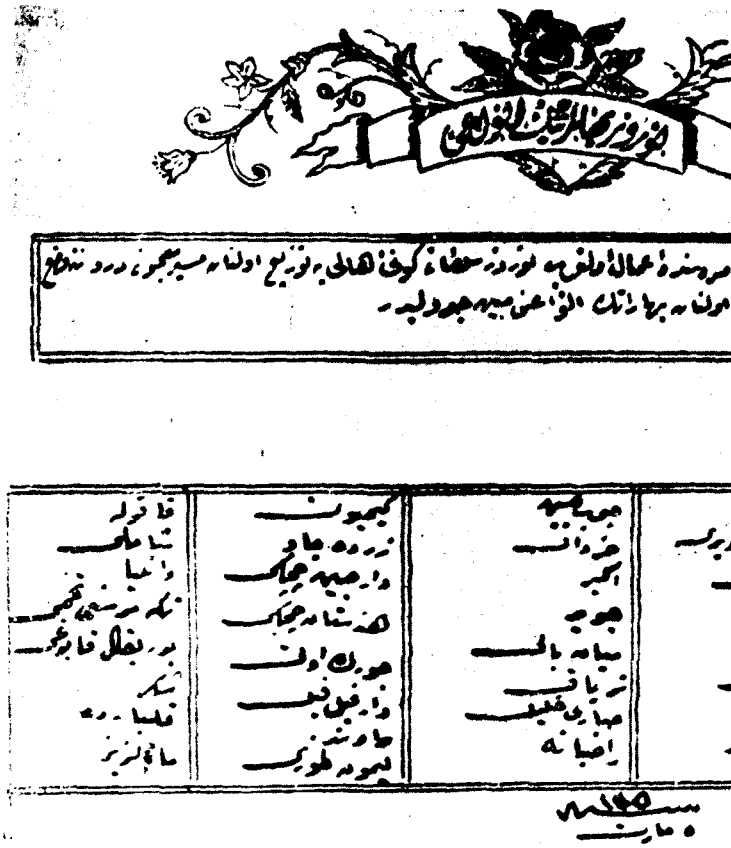
Resim : 10 — Üstüde[illegible]
Mesir Macununun şifa[illegible]

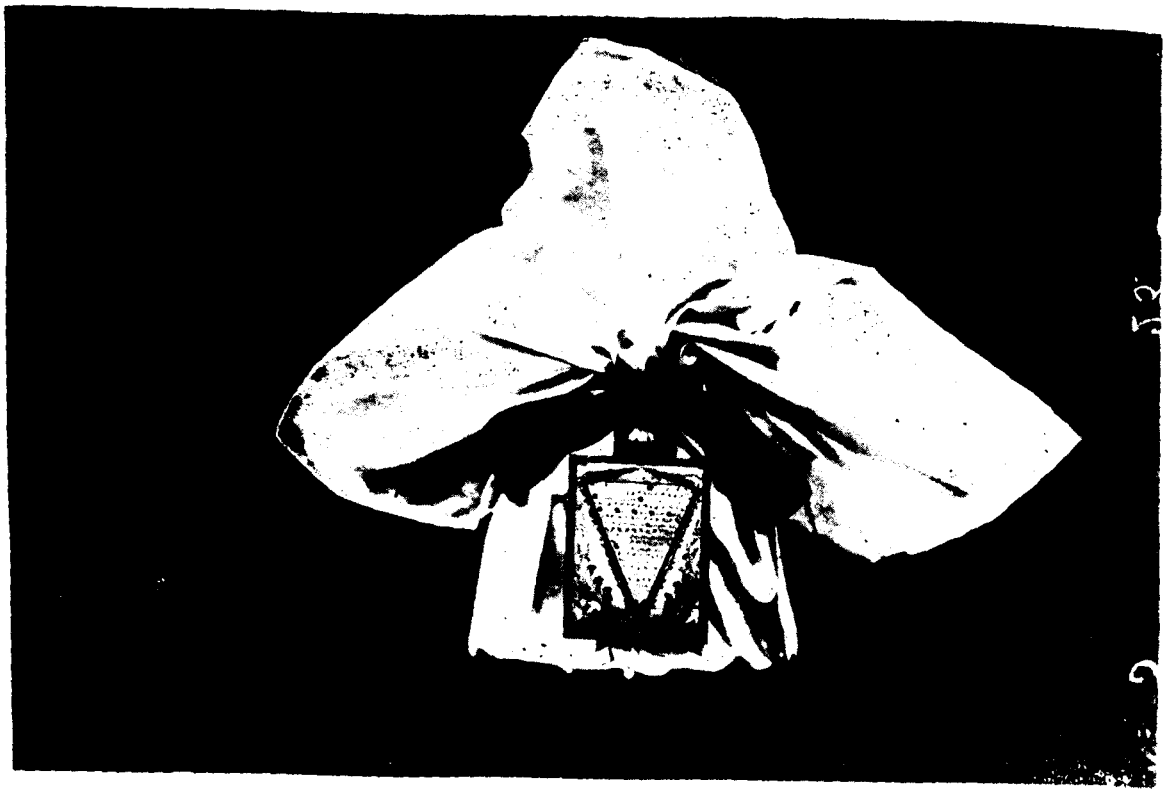
Resim : 11 — Padişaha sunulan Nevruziye Kâsesi

Resim : 7 — Mesir Macunu saran genç kızlar

Resim : 8 — Nevruz Baharatının türler

Resim : 12 — Padişaha sunulan kumaşa (atlasa) sarılı Nevruziye

dığı cihetle ve bunu İstanbul Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitümüzden temini dâima mümkün olduğundan bu bahs üzerinde ayrıca durmıyacağız. Lâkin esas terkib uzak şarkdan, yakın şarka ve Türkiyeye geliyor.

Elimizde bulunan 14 kadarının çeşidli terkibleri bulunuyor. Hekimbaşı efendilerin nezaretinde saray-ı hümâyun nushası sureti ve üzerinde şifa âyet ve duâları yazılı tensuh kalıbları da elimizdedir.

Bu terkib bize uzak şarktaki formülle gelmiş ama ayni halde kalmamış, bir takım mühim azaltma ve yerine daha mühimlerini koymak suretiyle çeşidleri de çoğalmış ve bunların Akrabadinlerdeki hariç, diğerleri hekimbaşı ve hekimlerin isimleriyle meşhur olmuştur. Meselâ hekimbaşı Hayatîzâde Mustafa Feyzi Efendi, Hekim Damadzâde, Hekimbaşı Salih bin Nasrullah, Hekimbaşı Nuh Efendi, Hekim Arif Efendi, Hekimbaşı Hayatizâde dâmâdı Süleyman Efendi, Hekim Seyyid İbrahim Hamdi, Zugota... değişik terkipleri birbirinden farklı endikasyonlarıyla en meşhurlarıdır.

Zikr olunan tesirleri çok sayıdadır. En önemlilerini sıralıyalım.

— Kalb ve dimağ arızalarını giderir. Hafakana iyi gelir.
— Mide fesadı, hazımsızlık, ishal, ağız ağrısı (aft), dizanteri, dokunan yemekler.
— Taun ve Veba Hummaları.
— Mesane ve böbreklerde, bağırsaklarda yaralar, şişler, iltihaplar.
— Akıl ve vucudun kuvvetini arttırır. Kalbe ve rûha kuvvet verir.
— Bütün kibar macunları gibi faidelidir.
— Sevdâvî marazlara iyi gelir.
— Seks gücünü arttırır.
— .....

Hepsinin muayyen terkiplerde miktarları bellidir. Bunlar İskenderiye Tıp Mektebi ampirizminin geç zamanlara, yani asrımıza yakın çağlarda bile unutulamadığı ve bu esasla yaşatıldığı meydandadır. Alma miktarı ekseriya nohud ölçüsündedir. Luzumuna göre bir veya iki tane alındığında ağızda tükürükle ezilir ve yutulur. Ekseriya yemeklerden sonra kahve içerken alınması tavsiye edilmiştir,

Bazan kuvvet için akşam yemeğinden üç saat sonra bir denk, yahud yarım dirhem bir gümüş havanda gül suyu ile ezilip panzehir gibi hal olunca alınır. Üzerine de halis gül ve limon şerbeti içilir.

Dünya halkı meyanında memleketimizdekilerde her derde devayı kül gibi tesir ettiğine inanılan tenzu da bir macundur. Asırlarla alanlardan rivayet olunan kuvvetli inanışlarında şifâ ümidi ile birlikte teselli vermekte şöhreti dillerde kalmamış, sahifelere de geçirilmiştir. Yoksa bu mühim tedavi çaresi esrarengiz mahiyette kalır, unutulur gider ve tedavi tarihimiz noksan kalırdı.

A. Süheyl ÜNVER

NEVRUZİYEMİZ AN'ANESİ

«Nevruziye kaseleri gözümün önünden gitmez. Kapakları kurdelelerle bağlı idi. Kurdeleler arasına bir de yazılı nevruziye kâğıdı iliştirildi. Günün Hamel yani Koç Burcu'na hangi saat, hangi dakika ve hangi saniyede gireceği bu kağıdda yazılı idi.

Kâsenin içindeki baharatlı macundan tam o anda bir kaşık yenmesi ve üstüne ayrıca su içilmesi lâzım gelirdi. Bu macun sokaklarda satılmazdı. Belli başlı müşterilere eczahaneler tarafından hediye olunarak gönderilirdi.

Kırmızıya çalar koyu renkte, ağızda çıtır çıtır ses çıkaran ve şekerlenmiş reçele benzeyen Nevruziye macunu; Karanfil, tarcın, zencefil, kakule vesaire gibi sıcak memleketlere mahsus nebatlar ve mısır çarşısının baharatı kokardı.»

Refik Halid KARAY

ANADOLU TÜRK SANATI VE YERLİ KAYNAKLARLA İLİŞKİLER ÜZERİNE BİR DENEME

Orhan TUNÇER

Doğu Anadolu ve Kafkasları içine alan bölgenin, diğer bölgeler gibi çok eskilere inen bir uygarlığı olduğu bilinmektedir. İncelemeler sonucu, Mezopotamya, Suriye ve Küçük Asya gibi bu yörenin de, kendi içinde bir bölgesel oluşum geçirdiğini ve çevre etkisiyle sanatlarının yoğrulduğunu görüyoruz. Bu harmana, toplum dokusu (etnik yapı) da karışınca, ortaya değişik yorumlar çıkıyor. Hiç bir sanatı arınmış ve katıksız olarak bir topluma bağlayamayacağımıza göre, acaba Anadolu Türk Sanatının oluşum döneminde, yerli etkenlerin katkısı ne olmuştur? Kanımızca, sorunun cevabı, bu uyarlıkların derinliğine incelenip giderek açıklık kazanmasına bağlıdır. Diğer bir anlatımla, Anadolu Türk sanatı değerlendirmesi, bu yerli kaynaklar yeterince incelenmedikçe tamamlanmış sayılmıyabilir. Biz bu konuda Diyarbakır, Mardin ve dolaylarında yaptığımız ufak bir çalışmaya[1], bu yazımızla kendi çapımızda yeni araştırma ve değerlendirmelerimizi eklemek istiyoruz.

Günümüze erişebilmiş Ermeni dînî yapılarından 6. yy. a kadar inebilenleri vardır. Bazilika tipindeki bu yapılar doğu - batı doğrultusunda uzunlamasına bir bölüm ve sağlı - sollu galerilerden oluşur. 5. yy. a inen bir örnekte (Ani'nin 4 km. kadar güneydoğusunda bulunan Ererok'taki bazilikada) ise sağlı - sollu galeriler dışarıya açıktırlar. Apsis önünde uzunca ve tek bölümlü olanları yanında (Karnof = Karnout ve Tanaan kılıseleri 5. yy.), kare plânlı (Bağaran Kilisesi çizim 1) ve sekizgen plânlı olanlarını da (Eghward da Zoravar Kilisesi 7. yy. çizim 2) görüyoruz.

Ermeni dînî yapılarında şekil olarak en yaygını merkezi plânlı olanlarıdır. Bu plân şaması ufak - tefek değişikliklerle son yüzyıllara kadar uygulanır. İlk örneğini Miren (639 M.) Kilisesi'nde görüyoruz (çizim 3). Tekor' (Digor) daki (5 - 7. yy.) diğer kilisesinde aynı plâna, apsis çıkıntısı dışında üç yönde dışa açık galeri (revak) eklenmiştir.

19. yy. da restore edilen Odzoun (Ouzoun) daki kilise de (5 - 7. yy.) merkezî plânlı olup kitle anlayışı artık belirli bir düzene erişmiştir. Buna göre; apsis ekseninde bulunan kare plânlı orta alan, üstte, sekizgen bir gövde olarak yükselmekte ve sekizgen külâhla (piramit) sonuçlanmaktadır. Birbirini dik kesen ve çatıları iki yana akıntılı olan tonozlu dört bölüm, bu kulâhlı gövdeden daha aşağıda kalır. Köşe bölümlerinin örtüleri yanlara (kuzey ve güneye) akıntılı olup çatıda en alçak düzeyde tutulmuşlardır. Bu kitle anlayışı giderek klasikleşerek son yüz yıllara kadar süregelir. Tamburda, tromp kemerleriyle sekizgene dönüşen orta alanı, içte kubbe, dışta sekizgen piramit örter.

1) Diyarbakır - Mardin ve dolaylarında bazı Hıristiyan dînî yapılarında. Türk-İslâm Mimarî unsurları. Orhan Tunçer. San'at Tarihi Yıllığı V. İstanbul Üniversitesi Ed. Fk. 1972-3 sayfa 209.

orta alan; sekizgen gövdenin dört ana yöne açılan dar, fakat yüksek dört penceresinden ışık alır. Eksendeki tonozlarında ayni türde üst dehliz pencereleri vardır.

Değişmiyen yöntem, giriş düzeyinde dış duvarlarda pencere olmayışıdır. Kitle, ne kadar küçük (Achdarağ'daki Garmravor Şapeli 5 - 7. yy.) veya büyük olursa olsun ışıklandırmadaki bu yasa değişmez. İbadete yönelen kimsenin, dış dünyadan kopması amaciyle göz düzeyine pencere koymamanın ve hatta boşluk sağlamanın son yüz yıllara kadar geçerli bir düşünce olduğu anlaşılıyor.

Klasikleşen bu plân dışında başka uygulamaları da az da olsa görüyoruz. Büyükçe bir karenin kenarlarına, eksenlere gelecek şekilde apsis gibi yarım daire çıkıntıların eklendiği (Bağaran'daki çizim 1 veya Mastara'daki kilise gibi 7 yy.), doğrudan doğruya haç plânlı olup, sadece doğuya bakan yönü apsisli olan ve dışa yansımayan (Lmbadavank'taki kilise 7. yy.) doğu-batı yönde uzanan kitleden, kuzey ve güney yönde yarım daire çıkıntılı (Talin'deki Mere Kilisesi 7. yy.), dikdörtgen veya bunların karışımından oluşan (Sanahin'deki kilise kompleksi) plânları da vardır.

641 - 661 yılları arasında Catholikos Nerses III tarafından Zwartotz'da yaptırılan Saint - Gregoire Kilisesi'nde ise birden bire değişik bir plân dikkati çeker. Ani'deki Saint Gregoire Gagit I. Kilisesi (M : 1000) bunun küçük bir örneğidir. (çizim 4). Dört ayağa oturan orta kare alan, kenarlarda yarım daireli çıkıntılarla merkezî plânın çekirdeğini oluşturur. Bunu, dışarıdan, daire plânlı bir galeri çevreler. Üç ana yön ile kuzeybatı ve güneybatı yönlere kapılar açılır. Gövde üç kademelidir. Çepeçevre sıralanan pencereler, klasikleşmiş aydınlatma düzenini de değiştirir. Tepedeki örtü piramit olup basıktır.

Bu plân şamasının ilk önce burada ve bu çapta uygulandığını düşünmemek gerekir. Örneğin, bir yoruma göre 6 - . yy'a tarihlenen Karadağ'daki kilise (Çizim 5) plân yapısı yönünden bize yardımcı bilgiler vermektedir[3] kilometrelerce uzak bir başka ülkede Bizanslıların başkenti Constantinople'de A'Hagios Petros ve A'Hagios Paulos Bazilikası iken (527 M), sonradan St. Serge ve Bakus adiyle kiliseye çevrilen ve Türklerin «Küçük Ayasofya» diye adlandırdıkları yapıda da çekirdek sekiz ayağa oturur (çizim 6). Dış bölme kare plânlıdır[4]. Buna çok yakın diğer bir plânı da Ravenna'da (526 - 547) S. Vitale de görürüz (Çizim 7). Biri apsis çıkıntısı olan sekiz yarım daireli çemberi, dışarıdan yedigen bir galeri çevreler (çizim 7)[5].

511 - 512 M. de Presbiter Johannes tarafından St. Georg adına yapılan yapılan Esra (Hauran) Kilisesi erkenliği açısından bir prototip olarak düşünülür[6]. Burada da orta alan sekizgen çekirdek niteliğinde olup bunu çevreliyen galeri, dışarıdan köşe yarım daire plânlı girintilerle kare gibi görünür (çizim 8). Bu yapıyı Sergus ve Bakus ile Ravenna'daki S. Vitalenin prototipi olarak kabul eden görüşler de vardır.

Merkezî plân düzenlemesini (dairesel, altıgen, sekizgen v.b.) daha eski yüzyıllarda, örneğin Grek mimarisinde de görmekteyiz. Olempia'daki Filipeion, Delfi'deki Tholos, Bergama'daki Tholos hatırlanmalıdır. Bu uygulamalar değişik biçimlemelerle Roma mimari-

2) Anadolu — Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları — Doğan Kuban İst. 1965 sayfa 67 de ayni kilisenin plânı, çevre duvarlar sağır olarak verilmiştir.

3) Karadağ (Binbir Kilise) Prof. Dr. Semavi Eyice Sayfa 40, 10 nolu kilise fotoğraf 93, 94 a, 94 b.

4) Aynı plân için «Altıncı y.y. mimarisi için bir deneme» K. Söylemezoğlu. Sayfa : 21'e bakınız

5) Aynı plân için (K. Söylemezoğlu ayni kitap sayfa 19 a bakınız) Apsis bölümünde ufak ayrıcalıklar vardır.

6 — K. Söylemezoğlu Ayni eser sayfa 15, çizim 16.

sinde de karşımıza çıkıyor. Minerva Medica plân, Spaloto - Diocletion Sarayı peristil girişi, Vesta Tapınağı (Roma), Vesta Tapınağı (Tivoli) Venüs Tapınağı (Baalbek), güzel örneklerdir[7]. Bu gelişim dizisi açısından bakıldığında Erzincan Tercan Mama Hatun kümbet topluluğu (kümbet ve dışındaki dairesel bölüm) plân yapısında bazı soruların cevaplanabileceği kanısındayız. Elbet en çok dikkati çeken yönü kümbeti çevreleyen dairesel plânlı kitledir. Ayrıntılara indiğimizde göreceğiz ki, bütünde bir Anadolu Türk Kümbeti anlatımı olmasına karşılık, yabancı kalan profiller de vardır.

Girişler :

Yazımızın konusuna girebilmek için bazı mimarî ayrıntıları tek tek ele alarak incelemek, sonra bunlardan ortak yönleri toparlayıp bir sonuca varmak istiyoruz. Örneğin, her mimaride olduğu gibi Ermeni dinî yapılarında da girişler bazı özellikler gösteriyor. Genellikle merkezî yapıların haç plânlı türlerinde, girişlerin önünde üstü külâhla sonuçlanan, altı veya sekiz ayağın birbirine kemerlerle bağlandığı bir bölüm vardır. Etehmiadzine'de (14, yy.) dört ucda üçer katlı olarak bu kitlelerden yararlanılır. Alt iki kat kare kesitli ve dört ayaklıdır. Altıgen külâhla sonuçlanan üst kesim sekiz yuvarlak sütuna oturur (fotoğraf 1 ve 1 a). Odzun'daki kilisede (5 - 7. yy.) bölüm altı ayaklıdır. 618 Tarihli Sainte - Hripsime Kilisesi'nde (fotoğraf 2) ise (1653 yılında restore edilmiştir), giriş altta kare plânlı ve dört ayaklı olup üst katta sekiz sütunludur. Choghagath Kilisesi'nde (7. yy.) gene altı ayak kullanılır ve giriş için ayrıca ek bir bölüm yapılmaz (fotograf 3). Moughni Kilisesi'nde ise (17 yy.) oniki sütun kullanılmıştır. (fotoğraf 4) Aktamar adasında I. Gagik'in Manuel'e yaptırdığı (915 - 921) ünlü kilisede de giriş ayni özellikler gösteriyor. Alt ve orta katlar kare plânlı olup dört ayaklıdır. Tok görünüşlü kitleyi, üst katta altı sütunlu ve külâhlı bölüm örter (fotoğraf 5) geç dönem yapılarından Achdarag'daki Marinera Kilisesi'nde (17 yy.) ilk defa üstü dört sütuna oturtulan ve kare pramitle sonuçlanan bir giriş kitlesiyle karşılaşıyoruz. Beden duvarı üstüne oturtulan bu kare uygulama saptayabildiğimiz kadariyle ilk ve son örnektir. (fotoğraf 6)

MERKEZİ PLÂNDA ORTA KİTLE :

Vagharchabat (Etchmiadzine) da en erken örneğini gördüğümüz Sainte - Hripsime Kilisesi'nde (7. yy.) apsis eksenindeki orta alanın üstü, çatıdan yukarı onaltıgen prizma olarak yükselir ve dik bir piramitle sonuçlanır (fotoğraf 1, 1 a). Odzun'daki kilisede (5 - 7. yy.) bu gövde sekizgen ve biraz daha yüksektir. Sağır görünüşü dikkati çeker. Pencere yüzeyleri küçüldüğü gibi sayıları dörde düşer. Bir çok örneklerde olduğu gibi Achdarağ'daki Garmnavor Şapeli'nde (5 7. yy.) ise orta alan kare olarak çatı üstünde de belirgindir. Sonra gövde sekizgen olarak yükselir. İki yöne akıntılı köşeler, bu yapıda en erken örnek özelliğindedir. Sisian Kilisesi'nde (7 - 8. yy.) orta gövde onikigendir. Her köşede çift sütunce vardır. Üste kemerlerle bağlanan bu ayrıntı sonraları kesintisiz olarak kullanılır ve vazgeçilmez bir özellik olarak görülür. Ermeni yapılarının özellikleri arasına girer.

Etchmiadzine'deki Chophagath Katedrali'nde (7. yy.), külâhın artık iyice sivrildiğini ve 60° yi geçtiğini, buna bağlı olarak gövdenin yüksek tutulduğunu ve pencere kemerlerini izliyen çıkıntılardan başka her köşede bulunan

7) (Daha geniş bilgi için bakınız. Mimari Tarihi - Behçet Ünsal sayfa 340 resim 376, sayfa 344 resim 377 b, sayfa 463 resim 484, sayfa 478 resim 514 a, sayfa 492 resim 538 a, b, d, e, f sayfa 495 resim 539, sayfa 498 resim 543, sayfa 499 resim 550)

sütuncelerin üstte sivri kemerlerle birbirine bağlandığını görüyoruz (foto 1, 1 a) Kemer aynalarının her birinde dairesel kabartmalara yer verilir. Külâh etek silmesi profilli ve zengereklidir. Daha önceki örneklerinin hiç birine benzemiyen yapıdaki bu aşama, giderek yeni düzenlemelerin öncüsü olacaktır. Buna benzer bir uygulamayı Haghardzine'de de görüyoruz 11 - 13 yy.), Ayni yüzyıllara raslayan Magavarank'taki (11 - 12. yy.) Couvent Kilisesi'nde de gövde, çift sütunceler ve dairesel kemerlerle bezelidir. Dört ana yönde gövdede dar ve yüksek mazgal pencereleri yer alır. Bitlis - Adilcevaz'ın kuzey sırtlarında bulunan kilise ile (fotoğraf 7,) Van - Maradiye'nin sırtlarında bulunan iki kilisenin orta kitleleri (fotoğraf 8, 9) sekizgendirler. Van Zapbaşı - Soredir Köyü Soredir Kilisesi'nde orta kitle köşeleri yuvarlatılmış bir dikdörtgenler prizması olarak yükselir. (fotoğraf 10, 10 a).

Çokgenler yanında, silindirik olanlarınada raslıyoruz. Haghbad'ta Sourb Nshan (Holy Cross) Manastırı'nda (10 yy.) daire plânlı orta gövdeyi buna bağlı olarak, düşey kavallarla bezeli bir koni örter (fotoğraf 11). Ayni yüzyılda diğer bir uygulama Marmachen'daki yapı topluluklarından ufak olanında görülür. pencereler çok ufalmış, yükseklikleride azalmıştır. Gövde bezesiz ve tok görünüşlüdür. Konya - Sille bucağındaki kilisenin de orta gövdesi silindiriktir. Sanahin'deki Manastır topluluğunda iki yapı da bu tür gövde ile karşımıza çıkar. (fotoğraf 12).

Echmiadzin'deki Saint - Hripsime (618 M) (fotoğraf 2) ile Choghagath Batie'de (7. yy. fotoğraf 3) gövdeler onaltıgendir Ayni uygulamayı Ahtamar Kilisesi'nde de görürüz. Kilise yüzündeki zengin kabartma bezemelere karşılık burası sade tutulmuştur. Sadece pencere sayısı artar ve üstleri, altı ucları yatay olarak yana dönen yuvarlak kabartma kemerlerle bezenir (fotoğraf 5). Ani'de Saint Jean (1038) Kilisesi'nde, Khtzgonk'taki Manastırda (11. yy.) Bdjni'deki Couvent Kilisesi'nde (11. yy.), Magavaranktaki Couvent Kilisesi'nde (11 - 12. yy), Dzaghgatzor'daki Şapelde (13. yy.), Ketcharrouk'taki Şapelde, Achdarağ'daki Kilisede (13. yy.), Ner Guediğ'deki Kilisede (13. yy.) ve daha bir çok yapılarda ayni uygulamayı görüyoruz.

KÜLÂH ÖRTÜ

Bilindiği gibi, - kubbe dışında - üstü sivri olarak biten örtü şeklini bizler külâh olarak tanımlıyoruz. Diğer bir anlatımla, külâh kavramına çokgen piramidi de sokuyoruz. Aslında çadıra benzediği için koniye verilen bu sıfatın kapsamı sonraları genişletilerek pramidi de içermiş oluyor kanısındayız. Ermeni ve Gürcü yapılarında bu örtü türünü de incelemenin ayrı bir önemi olsa gerekir. Değişik açılardan ele alındığında daha bir kaç kez üstünde duracağımız Haghbad'taki ufak Manastırın (1245) sekiz sütuna oturan piramidinin her yüzü, etek silmesinden aşağı doğru üçgen olarak sarkar (fotoğraf 13). Bu tür uygulamayı ilk defa bu yapıda görebildiğimizi sanıyoruz. Marmachen'deki Couvent Kilisesi'nde ise (10. yy.) onigen piramit külâh yivli (yıldız) olup ucları kırma olarak aşağı sarkar. Ani'deki Bakireler (Bekhentz) Manastırı (1236 M) külâhı (fotoğraf 14), Kars -Ani- Digor'daki beş kilise (fotoğraf 15, 15 a), Ani Zhamatun (Holy Apostles. Fotoğraf 16) Şapeli külâhı (11. yy.), Khtzgonk Kilisesi (11. yy.), Arakadz'daki Amberd Kilisesi (11 - 13. yy.), Bdjni'deki Couvent Kilisesi (11. yy.), Moughni Kilisesi (17. yy.) de böyle yivli külâhla örtülüdür.

Diğer taraftan, ayrı bir uygarlıkta doğuda Türk Sanatı'nda da ayni uygulamaları görüyoruz. Karahanlılar'a ait 12. yy. başlarından kalma Balacı Hatun

Türbesi'nde[8] piramit yıldızdır. Yıldız tambur bölümünü sade bir kirpi saçağı silmesi ayırır. Musul'da, Bedreddin Lülü'nün şiî imamlar için yaptırırdığı birçok eserlerden biri olan 1248 (646 H.) tarihli Meşhedi İmam Avnuddun Kümbetinde tamburu da böyle bir piramit örter.[9]

Bu uygulamaları Anadolu'daki yapılarımızda görebiliyoruz. Mengücekler'e ait Sivas - Divriği Ulu Camii (Ahmet Şah Camii 1228) maksure kubbesi üst örtüsü, ucu ters üçgenler şeklinde dantel gibi sarkan kırma bir piramitle örtülüdür (fotoğraf 17). İkizkenar dörtgen yüzeylerdeki kırılmalar çok az olduğuıdan ilk anda, ucları aşağı sarkan sekizgen piramit sanılır.[10]

Kırma külâhlar için kanımızca Anadolu'nun en güzel örneği Tokat Nureddin Bin Sentimur (1314) Kümbeti'dir. Sekizgen tamburu izliyen piramimidin her yüzü tabana dik yükseklik boyunca içeri doğru kırılır. Tabanda meydana gelen boşluklar dışa akıntılı yüzeylerle doldurulmuştur. (Fotoğraf 18).

Bu kırma külâh türünün değişik bir uygulamasını, Hemedan'daki kümbetlerde görüyoruz. Yarım dairesel kesitli dilimler tepede birleşiyorlar. Artık burda örtü piramit yerine konidir ve kırma sözcüğü, yerini (dilim) e bırakır Karaman Alaaddin Ali Bey Kümbeti üst örtüsü de böyledir.

Kanımızca kırma külâhların değişik bir yorumunu, Güneyde kubbe üstünde görüyoruz. Çıkış noktası ayni olsa gerekir. Mardin Sultan İsa ve Kasımiye Medreselerindeki ugulamalar, bunun güzel örnekleridir.

Ermeni ve Gürcü dînî yapılarında bazı örneklerini verdiğimiz yıldız külâh anlayışının, Türk san'atında daha Küçük Asya'yı Anadolu yapmadan önce külâhtan başka yerlerde kullanıldığını ileriki değerlendirmelerimiz için burada belirtmemiz gerekiyor.

Tirmiz yakınında, Karahanlılar'a ait büyük bir camiin 1108-9 dan kalan yivli bir minaresi vardır[11]. Yarım daire kesitlerin yan yana eklenmesiyle oluşan gövdeyi üstte teğet kemerler sınırlar. İran'ın doğusunda Horasan'da Mili Radkan Kümbeti'nde de (13 yy. başları) ayni yorumu görürüz[12]. Yarım daire kesitlerden başka üçgenlere de yer verildiği oluyor. Bunun da en erken örneğini Gazneliler döneminden Sultan Mesut III Minaresinde buluyoruz (1115). Yüksekçe küp (kaide) bölümünün üstünün kesiti ufalarak silindirik devam ettiği anlaşılıyor[13]. Hindistan'daki Türk Sanatı örneklerinden olan Delhi Kutup Minar'da (1199) dairesel ve üçgen kesitler birlikte kullanılmıştır[14]. Üçgen çıkıntılı (girinti de de-

8) Türk Sanatı I. Oktay Aslanapa, sayfa 26, Resim 44.

9) Ayni eser, metin için sayfa 111 ve Resim 174 (sayfa 112)

10) San'at tarihimiz için bugün tam bir sözlük yoktur. Bu bakımdan anlatımda ve özellikle anlamada güçlük çekiyoruz. Diğer bir deyimle, anlattığımız ile, anlatmak istediğimiz ayni olamıyor bir çok kez. Örneğin, sözü edilen piramitler için yıldız sözcüğünü kullanmayı daha uygun bulduk. Bir bakıma yivli kelimesini burmalı anlamında da kullanıyoruz. (Amasya Burmalı Minare'deki gibi) yivler düşey de olabiliyor (Antalya Yivli Minare gibi) dilimli sözcüğü daha çok su götüren br durumda. Koninin dilimleri piramit oluyor. Ancak bunun her üçgen yüzeyi yüksekliğinden (ortasından) içeri doğru katlanır gibi olsa, yine kırma piramit sözcüğü uygun düşüyor. Bir bakıma yivli sözcüğünü Karaman Alaaddin Ali Bey Kümbeti koni örtüsünde (yivli külâh) olarak kullanmak daha doğrudur sanırız.

11) Oktay Aslanapa, ayni eser, sayfa 24 resim 36, 37

12) Oktay Aslanapa, ayni eser, sayfa 66 resim 133, 134 ve karşılaştırmak için resim 135

13) İslamic Architecture And its Decoration, Derek Hill and Oleg Grabar, fotoğraf 145.

14) The World of Islâm - Ernst J Grube Sayfa 165, resim 93 de

Konya Hoca Hasan Mescidi'nin minaresinde de ayni uygulamayı görüyoruz. Ancak burada bir kareye çapı, karenin kenarından fazla fakat köşegeninden kısa bir daire oturtulmuştur. Diğer bir anlatımla dairenin, birbirine dik dört yönünde — kareyi tamamlıyacak şekilde — dik açılı üçgen çıkıntılar eklidir.

nebilir) silindirik kuleleri ise Hemedan da kümbeti Aleviyan'da görürüz (12. yy.). Bir yüzü ile kitleye yapışan sekizgen kulenin her yüzü üçgen girintilidir[15]. Ayrıca, doğu İran'da Horasan'da Kişmar Kümbeti'nde de gövde bir yuvarlak bir dik üçgen kesitlerin peş-peşe dizilmesiyle oluşur[16]. Bunlardan başka Darjazin'de İmamzâde Azhar, Demavent'te İmamzâde Abd Allah, Bistam'daki Şirin Camii ve Kümbet, Veramin Alaaddin Kümbeti'nin, gövdeleri hep böyle dik açılı üçgen kesitlerle oluşmaktadır.

Erzurum kümbetlerinde külâh çoğunlukla işlemesizdir. Herhangi bir kaval (fitil), dantel, kabartma veya oyma görülmez. Mehdi Abbas, Cimcime Sultan, Gümüşlü ve Karanlık kümbetleri örnek gösterebiliriz. Ayrıca Üç Kümbetler (Silindirik gövdeli olan, zengerekli olan ve Saltuklu Kümbetleri), Miyadin Köyü Ferruh Hatun Kümbeti de bu durumdadır. Niğde Hüdavent Hatun ile Gündoğdu Kümbetleri, Kayseri Gevher Nesibe (Çifte Medrese'de), Hunat Ha, tun, Köşk Medrese, Ali Cafer ve Alaca Kümbetleri, Sivas - Divriği Emir Kamerüddün, Nureddin Salih, Sitte Melik, yıkılan Şahne (Sivasta) Kümbetlerinde, Gümüşhane - Bayburt İsimsiz Kümbet, Tunceli - Mazgirt Elti Hatun Kümbeti, Bitlis - Ahlat Emir Ali, Anonim, Şeyh Necmeddin Havaî Baba, Mirza Muhammed, Emir Bayındır (tepeye doğru bir sıra dantel hariç) Kümbetleri, Erzincan - Kemah Toğay Hatun Kümbeti ile Konya kümbetlerinin (genellikle tuğladır) hemen hemen hepsinde külâh işlemesizdir. Yanlız Erzurum Kale Mescidi'nin koni üst örtüsünde tepede birleşen sekiz tane kaval aralarına etekle ikişer kemer ve ortalarda birer kemer yer alır. Çifte Minareli (Hatuniye) Medresesi'nin Kümbetinde ayni uygulama vardır. Bundan başka, Ahlat'takilerden Hüseyin Timur - Esen Tekin, Şirin Hatun - Boğatay Aka Kümbetlerinde kemerlerle birbirine bağlanan kavallar (fitil) tepede birleşirler[17].

Bitlis - Adilcevaz - Akçayuva Köyü yamacındaki Kümbette, Ahlat Ulu Kümbet'te, Hasan Padişah Kümbeti'nde, Azerbaycan Sel Dorbamlı Kümbeti'nde ve gene Ahlat'taki Kitabesiz Kümbette, birer köşe atlayarak tepede birleşen kavallara paralel dizili diğer kavallar, karşılıklı olarak birbirleriyle birleşirler. Diğer yönüyle, Ermeni dînî yapılarındaki en erken örneklerde bile bu kavalları görüyoruz. Örneğin Ahtamar Kilisesi orta külâhı böyle fitillidir. (fotoğraf 5). Ancak düz olanları olduğu gibi ışın şeklinde tepede birleşen kavallı uygulamaları da görebiliyoruz. (fotoğraf 11, 12). Şu gözden kaçmamalıdır ki, yukarıda anlattığımız ters (V) şeklindeki kavallı düzen Ermeni yapılarında en çok uygulanan biçim olup, külâhlarının özelliğidir denebilir.

DÜŞEY ÜÇGEN GİRİNTİLER :

Ermeni ve Gürcü mimarîsinin özelliklerinden biri de, yapı dış yüzlerine

15) Bretanitski den (The Architecture of Islâm Iran) bunun bir örneğini de Anadolumuzda Kayseri - Tuzhisar Sultanhanı'nda görürüz. 1236 tarihinde bitirilen kıymetli kervansarayın girişi sağ ve solunda dairesel dilimli destek, köşelerde ise üçgen girintili destekler vardır. Niğde - Aksaray Sultanhanı (1229) ön yüzünde de dairesel kesitli iki destek vardır.

16) The Islamic Architecture And Its Decoration, By Derek Hill and Oleg Grabar. Foto : 578.

17) Bitlis Ahlat Erzen Hatun Kümbeti külâhı fitilsiz olup dairesel gömme geometrik şekillerle bezelidir. Birbirinden ayrı çizimde olan bu düzenlemeler değişik çaptaki daireler içinde külâh yüzeyine serpiştirilmişlerdir. Böyle bir uygulamayı diğer hiçbir kümbet veya külâh örtüde göremiyoruz. Bu yönüyle tek örnektir. Erzincan Tercan Mama Hatun Kümbeti'ndeki işleri ise Sayın Şerare Yetkin çini kaplama yuvaları olarak değerlendirmektedir.

uygulanan girinti (nıche)lerdir[18]. Zoravar Kilisesi'nde (662 - 681), Cghvard da biri apsis olmak üzere sekiz yarım daire kesitli gövde, dış yüzlerde kırma yüzeylerle yükselince arada üçgen girintiler oluşur (çizim 2). Talınn Kilisesi'nde (7. yy.) üçgen girintiler içine çifte sütunce yerleştirilmiştir. Marmachen'deki Couvent Kilisesi'nde de (9. yy.) simetrik iki üçgen girinti, üstte yarım daireli ve dilimli bir örtü ile (1/4) küre dilimi) örtülür. Ahtamar adasındaki kilisede (10. yy.) bu girintiler kademeli olarak belirir. Gürcü yapılarından; Akhalkalaki yakınında güneydoğu Gürcüstan'da Javakheti bölümündeki Kumurdo Kilisesi'nde (964 M.) Patriarchal Katedrali'nde (Mitskhetada 1010 - 1029) Samtavisi Katedrali'nde (Kartlı'da 1030) böyle üçgen girintiler vardır[19].

Üçgen girintilerin bol ve güzel uygulamalarını Ani'de de görüyoruz. (Çizim 9). Apotres Kilise'sinde her yüzde ikişer üçgen girinti, yarım dairelerin gerektirdiği boşluklardan oluşur (Çizim 10). Altı daireden (tamdan az yarımdan fazla daire parçası) kurulu (1236 M.) Bekhentz Manastırı'nda (Bâkireler Manastırı) girintiler başka bir düzenle karşımıza çıkar (çizim 11). İçe bağlı olarak dış yüzler de daireseldir (fotoğraf 14). Bir Gürcü yapısı olan Kakheti'deki Ninodsminda Katedrali'nde de (6. yy.) buna çok yakın bir plân görürüz.[20] Saint Gregoire Kilisesi'nde ise (çizim 12), biri apsis olan altı yarım daire plânlı yapı dış yüzde onikigen prizma olarak yükselince, yüzeylerde birer atlayarak üçgen girintiler kullanılır. (fotoğraf 19). Ayrıca; Katedralde (çizim 13. 989 - 1001 M. fotoğraf 20, Fethiye Camii olarak da adlandırılır), Saint-Jean Kilisesi'nde (1038 M. çizim 14), Grogory Tigran Kilisesi'nde (Şirli Kilise, 1215 M, fotoğraf 21, 21 a, 21 b) ve Selçuklu Kervansarayı olarak da adlandırılan[21] Mastaba'da (11. yy. Zamatun Şapeli), Holy Apostles veya Apotres Kilisesi (Çizim 15 sadece giriş bölümü) üçgen girintiler klâsik düzenleri içinde bolca kullanılmışlardır.

Erken dönemlerde; yarım daire plânlı iç duvarlar, dış yüze çıktığında birleşme yerlerinde geniş duvar dolgularını gerektirmeden üçgen girintiler şeklinde örülmüşlerdir. Bir bakıma bu iç plânın, dışa yansımasıdır. Giderek bu anlayıştan vaz geçilir. Dış yüzlerde enine ve boyuna yüzey anlayışı ön plâna geçer, dairesel, çokgen plânlar yerine dikdörtgen plânlar uygulanır. Ancak ilk dönemlerde plândan doğan üçgen girintiler artık bir gereksinmenin değil süsleme anlayışıyla uygulanmaya başlar görünümdedir. Diğer bir anlatımla «Constructive» değil «Decorative»dir.

Anadoluda bazı İslâmî yapılarımızda bu üçgen girintilerin kullanıldığını görüyoruz. Bunların en ilginci ve tek örneği Erzurum Emir Saltuk Kümbeti'nde olup tambur kesimindeki üçgen girintilerin her birinde takvim hayvanları kabartma olarak işlenmişlerdir (fotoğraf 22). Diğer yapılarımızda girintiler gövdede yer alıyor. Erzurum Kale Mescidi'nin silindirik gövdesinde (fotoğraf 23) dört tane üçgen girinti, Ulu Cami'in kıble duvarındaki dikdörtgen iki girinti (üstleri açık), Ahlat Hasan

18) Girintiler çoğunlukla üçgen şeklinde olduğu için biz başlığı böyle aldık Ancak Sainte - Hripsime (618 M) Kilisesi'nde dikdörtgen kesitli olanlar göze çarpar. Girintinin üst iç köşeleri pahlandırılarak, plânı yarım sekizgene dönüştürülür. Örtüsü tonozdur (fotoğraf 2).

19) The Georgıan. David Marshall Lang - London. Ermeni ve Gürcü mimarisini incelemede kitap yardımlarından ötürü Sayın Halûk Karamağaralıya teşekkürlerimi arzederim.

20) Ayni eser.

21) Holy Apostles adiyle Kars'ta da bir güzel kilise olup şimdi müze olarak kullanılmaktadır. Ani'dekine niçin Selçuklu Kervansarayı dendiğini bilemiyoruz. Teğet kemerli, burma sütunçeli ve çok güzel mukarnaslı kapısından ötürü denmiş olsa gerekir. Tercan Mama Hatun kümbet toplu yapısıyla karşılaştırmak için bu yapıyı tekrar ele alacağız.

Padişah Kümbeti'nin silindirik gövdesinde 45° lik yönlerde dört tane üçgen girinti vardır. Yine Ahlat'ta Emir Bayındır Kümbeti'nin dolu olan kuzey bölümünde sağ ve solda gövdede birer girinti, ayrıca yanlara düşen kolonların altlarında da basık (yüksek olmayan) girintiler görünür. Kesitleri düz olmayıp kırık yüzeylerle oluşurlar. Erzen Hatun Kümbeti'nde onikigen gövdenin 45° lik köşelere bitişik sekiz yüzünde düşey olarak üçgen girintiler geometrik bezeli çerçevelere alınmışlardır. Girintilerin üstleri yelpazelerle örtülür. Ulu Kümbet'in (Usta - Şagirt) 45° lik yönlerinde de - Hasan Padişah'taki gibi - üçgen düşey girintiler gövdeye hareket verir. Tercan Mama Hatun Kümbeti toplu yapısı dış girişinde sağ ve solda aynı girinti göze çarpar (fotoğraf 24). Van Erçiş Anonim Kümbet'te (Patnos yol ayrımındaki) basık gövdenin 45° lik yönlere raslayan sekiz yüzünde dikdörtgen çerçeveler içine alınan üçgen girintileri altta ve üstte yalpazelerle sonuçlanır. Yine Erçiş'teki Kadem Paşa Hatun Kümbeti'nde de ayni uygulama vardır. Micingirt Kümbeti'nde de alt ve üstleri yepazelerle sonuçlanan üçgen girintiler görüyoruz. Sivas - Divriği Sitte Melik Kümbeti'nde sekizgen gövdenin 45° lik yönlerinde üçgen girintileri dışından profiller izler (fotoğraf 25, 25 a). Sivas Şahne Kümbeti'nde de ayni uygulamanın olduğunu eski fotoğraflarından öğrenmekteyiz.

ÇİFT SÜTUNCELER:

Ermeni ve Gürcü Mimarîsinde çift sütünceler (yalancı sütun) süsleyici anlamda çok kullanılır. Üst başlıklar kesit biraz şişirilerek basık küre gibi oluşur ve dikdörtgen prizmalarla sonuçlanırlar. Bazı, bu küreler üst üste çift olarak da görülür. Bunları yarım daire kemerler izler. Dizi dizi kemer ve çift sütuncelerin süslediği yüzeylerde kemer aralarındaki üçgen boşluklar kabartmalarla zenginleştirilir. Üçgen girintiler genellikle çift sütunceler arasına yerleştirilir. Bu bezeme düzeni Ermeni ve Gürcü dinî yapılarının özelliğidir denebilir. Hemen hemen her yapılarında özenle kullanılır ve diğer bütün bezemeleri bastırır. Harıdjavank Manastırı'nda (13. yy.) apsis önündeki orta alanı örten, külâhlı orta gövde, bu çift sütuncelerle bezenir. Üstünü kırma kemerler bağlar (fotoğraf 26). Kitledeki üçgen girintiler yelpazelerle sonuçlanmıştır. Diğer süsleyici yönlerini yazımızın ileri bölümünde ayrı açılardan tekrar ele alacağız. Arıvank'taki manastırda (12. yy.) çift sütunceler yarım daire kemerlerle gövdeyi sarar (fotoğraf 27). Ayni anlayışı Magavarank'taki Couvent Kilisesi'nde de görürüz. (11 - 12. yy.) Bu yapı da bazı özellikleri nedeniyle yine ileride ele alınacaktır. (Fotoğraf 28). Daha derinlere, erken yüzyıllara indiğimizde de ayni uygulamaları göreceğiz. Örneğin 9. yy. a ait Marmachen'deki Couvent Kilisesi'nde gövde çift sütunceler ve yarım daire kemerlerle bezeli olarak dört yüzü dolaşır (fotoğraf 29). Bu uygulama çok beğenilmiş olmalı ki Ani gibi önemli bir Ermeni yerleşme yerinde hemen hemen her yapıda ayni anlayışla kullanılmışlardır. Redeemer Kilisesi (1036 M.) bunun güzel bir örneğidir (fotoğraf 30, 30 a, 30 b, 30 c,). Üst bölümde sütunce alt başlıklarını saran zengerek kuşak gözden kaçmamalıdır. Yerde bulduğumuz taşlardan birinde de sütunce üst başlığı ve bunları birbirine bağlayan saç örgülü kemerler ters olarak duruyor. Bekhentz (Bakireler) manastırında (fotoğraf 14.), Holy Apostles Şapelinde (fotoğraf 16), Apughamrents (St. Gregory) Kilisesi üst orta gövdesinde (fotoğraf 19), Fethiye Camii olarak kullanılan Katedralde (fotoğraf 20), Gregory Tigran'da (Şirli Kilise, fotoğraf 21, 21 a, 21 b) ve Büyük Katedralde (fotoğraf 31, 31 a) ayni düzenleme göze çarpar. Yine Ani'de sivri uçta (çizim 9) kız kalesi denen ve günümüze erişebilen dört

manastırdan oluşmuş[22] yapı topluluğunun Ermeni mimarîsi tüm özelliklerini yansıttığı görülür. Burada külâhın düzünü, yıldızlısını, fitillisini, orta gövdenin köşeli, silindirik olanlarını, merkezi plânın dairesel ve haç yapılı olanını gövdedeki üçgen girintileri, çift sütunceleri birlikte görmek olanağı vardır (fotoğraf 32). Bu kadar özeliğin istenerek bir araya getirildiğini sanmıyoruz. Kanımızca nedenini ayrı dönemlerin yapıları oluşunda aramak daha doğrudur. Çift sütunceler için bulabildiğimiz en erken örnek 7 - 8 yy. a iniyor. Sisian'daki Sante-Hripsime Kilisesi ayrıca gövdedeki büyük üçgen girintileriyle de dikkati çekiyor (fotoğraf 33). yapı, o dönem de bile Ermeni dinî yapıları için bir genel plân ve bezeme anlayışına doğru gidildiğinin iyi bir örneğidir.

Giderek klâsikleşen, kalıplaşan plân ve bezeme anlayışına karşılık yapılanlarının yoğun olduğu yerlerde bile bir bakıyorsunuz değişik uygulamalar karşımıza çıkabiliyor. Örneğin Etchmiadzine (Valarsabad) deki (7. yy.) Choghagath Kilisesi'nde (fotoğraf 3), Moughni (17. yy.) Kilisesi'nde (fotoğraf 4), Ahtamar Adası'ndaki ünlü kilisede (fotoğraf 5), Achdarağ'daki (17. yy.) Marinera (Etrangers) Kilisesi'nde (fotoğraf 6), Adilcevaz'ın kuzey sırtlarındaki kilisede (fotoğraf 7), Van-Muradiye'deki iki Kilise'de (fotoğraf 8, 9), Van-Zapbaşı Soredir Köyü Soredir Kilise'si'nde (fotoğraf 10), Haghpat'taki Sourb Nshan (Holy Cross) Manastır topluluğunda (fotoğraf 11, 12, 13) bu bezeme uygulanmaz. Kars-Ani-Digor'a bağlı Mihri Karabağlar bölgesindeki Katedralde (Bölgenin adından ötürü Mihri Karabağ Kilisesi de deniyor) sağırlık, tokluk dikkati çeker (fotoğraf 34). Ermeni yapıları için özellik gösteren (characteristic) mimarî ayrıntıların çoğuna raslanmaz. Külâh örtüsünde kiremit baskılı teknik, taşa uygulanmıştır. (fotoğraf 34 a). İki kademeli olan kitlenin üst silmeleri bize kirpi saçaklarımızı hatırlatıyor. (Fotoğraf 34 b). Diğer hiç bir Ermeni yapısında bu ayrıntıyı göremiyoruz. Yapıda beden duvarlarında bolca mezar taşı kullanılmış olup örgüye göre de taş sıralarına alıştırılmışlardır. İlerde bunların üstüne tekrar eğileceğiz. Malzeme bulamadıkları için kendi mezar şahidelerini duvarda değerlendirmelerini ekonomik güçlerin zayıflamaya başlamaları şeklinde yorumlamak eğilimindeyiz. Bu bakımdan esere 17 - 18 yy. yapısı olarak bakabiliriz.

Çift sütuncelerin Anadolu'muzdaki İslâmi yapılarımızın bazılarında kullanıldığını belirtmek istiyoruz. Genellikle Erzurum yöresindeki kümbetlerimizde bu ayrıntı bolca kullanılmıştır. Üç Kümbetlerden zengerekli olan Karanlık (fotoğraf 35) ve Gümüşlü Kümbetleri ile Micingirt Kümbeti bunlara örnektir. Ancak Kale Mescidi, Çifte Minareli Medrese Kümbeti (Fotoğraf 36). Üç Kümbetlerden silindirik gövdeli ve Cimcime Hatun Kümbetlerinde uygulama biraz değişiktir. Çift sütunceler başlıksız olarak üstte, kemerlerle, altta, yataya dönerek birbirlerine bağlanırlar. Bu görünümleriyle kaval veya fitil demek daha doğrudur. Yalnız Rabia Hatun Kümbeti'ndeki kaval, halat (urgan) türünde burmalıdır. Bunların dışında Sivas - Divriği kümbetlerinde, Ahlat ve yöresinde, Erzincan - Kemah ve Konya kümbetlerinde bu ayrıntıyı hiç görmüyoruz.

PENCERE :

Ermeni ve Gürcü dinî yapılarında dış duvarların dolu ve sağırlığından söz etmiş, giriş katında göz düzeyinde

22) Kız Kalesi denen yer Ani'ye yaya 2 - 3 saat kadar uzakta engebeli bir yerdedir. Arpa Çayı, önünde yay çizer, Kayalıklarla çevrili olduğu için insanlarca az dokunulmuştur. Bugüne kadar böyle sağlam kalabilmesini yerleşmesine borçluyuz. Ancak zamanında daha başka yapıların da olduğu yıkıntılardan anlaşılıyor.

pencere olmadığını belirtmiştik[23]. Bir bakıma yok denecek kadar az olduğu için bu deyimi kullanıyoruz. Göz düzeyinin üstünde ilk pencereleri dış ana duvarlarda, Naos bölümünü aydınlatabilmesi için dört ana yönde birer tane olarak görüyoruz. Bunlar dar ve yüksek olup içeri girdikçe yan yüzleri pahlanıyor ve dehliz penceresi niteliğine bürünüyor. Bazı yapılarında batı yöndeki girişleri belirtmek ve değerlendirmek için sayıları birden fazla olabiliyor (fotoğraf 10). Yer - yer yuvarlak pencere kullandıkları da oluyor. Ani de bunan örneklerini görebiliyoruz (fotoğraf 14, 20, 21 a, 31, 31 a,). Bu pencereleri dış yüzde düz olarak belirttikleri gibi kenarlarına değişik bezemeler de yapabiliyorlar. Bunlar kavallı profilli hatta geometrik bezemeli olabiliyor (fotoğraf 21 a). Güzel bir örneğini Haghbat'ta Sourb Nshan (10. yy.) Kilisesi'nde görüyoruz (fotoğraf 37, 37 a). Bir dizi profilden oluşan pencere çerçevesi üstünde iki yarım küre arasında kabartma olarak güzel bir çarkıfelek vardır.

Pencereler içinde ortası sütunlu olanları da bulunuyor. İnce bir sütunun alt ve üst başlıkları ile kemerlerle sonuçlanan üstleri bütüniyle bina yüzüne bir zenginlik sağlıyor. 12 - 13 yy. a tarihlenen Haghpat'taki manastır bunun güzel bir örneğidir (fotoğraf 13). Üstlerinin lento şeklinde düz olarak örtüldükleri de oluyor. Görülen bol örneklerine bakılırsa bu ayrıntıda Ermeni ve Gürcü mimarîleri için bir özellik oluyor. Bu tür pencereleri Kayseri Hunat Hatun, Lala Muhlisiddin ve Amasya Halifet Gazi Kümbeti'nde de görebiliyoruz. Bir tarama ile sayılarını arttırmak olanağı vardır. Bir bakıma bu pencere türünü değişik anlatımlarda Karadağ (Binbirkilise) de görüyoruz[24].

Aşağıdan yukarı doğru ikinci sıra pencereleri Naos bölümünü örten gövdede görüyoruz. En erken örneklerinden beri gördüğümüz bu dehliz pencereleri yapıların vazgeçilmez bir süsü dür. Hatta aydınlatma açısından süs değil gereksinmedir. İçeri doğru pahlanarak genişletildiklerinden, kesitlerinden fazla ışığı içeri çekerler, ayrıca dört ana yöne baktıklarından günün hei saatinde dolaylı ve dolaysız bir ışıkla içeriyi beslemek olanağı vardır. Silindirik gövdelilerde sayıları dörde kadar düşer. Çokgen olanlarında birer atlayarak (fotoğraf 3) veya her yüze konduğu da olur. Kars'ta bugün müze olarak kullanılan Holy Apostles Kilisesi bunun güzel bir örneğidir (fotoğraf 38). Genellikle dairesel veya merkezî plânlı yapılarda tepeden aydınlatma yok ise bu üst pencerelerin önemi ön plâna geçmektedir. Ani'deki Redeemer Kilisesi'nde (1036 M.) bu gereksinme açıkça belli olur.

TEPE IŞIKLIKLARI :

Merkezî bazı dînî yapılarında Ermeni ve Gürcülerin tepeden aydınlatmayı çok iyi kullandıkları görülüyor. Özellikle büyük yapılarda, beden duvarlarındaki üst pencerelerden gelen sınırlı ışık hüzmesi dışında, naos bölümünü tepeden gelen ışıklar aydınlatıyor. Yağan yağmur ve karın içeriyi etkilememesi için üstleri örtülerek yanları açılıyor. Böylece mimarîlerine «fener» girmiş oluyor. Bu bakımdan herhangi bir yapıda merkezî alanın üstünde böyle bir fenerlik görüyorsak, o yapı tepeden de aydınlanıyor demektir.

Fenerliğin güzel bir örneğini Haghpat (12 - 13 - yy.) Manastırı'nda görüyoruz (fotoğraf 13). Çok ufak bir yapı olmasına karşılık bu ayrıntı burada başarıyla uygulanmıştır. Aslında, dört ana

23) Giriş katında çok az örnekte pencere görebiliyoruz. Bunlar genellikle giriş kesimindeki ufak bölümleri aydınlatmakta ve son dönemlere raslamaktadır. Sonradan açılmış olabileceğide düşünülebilir.

24) Karadağ (Binbir Kilise) ve Karaman çevresinde arkeolojik incelemeler. Prof. Dr. Semavi Eyice İ.Ü. Ed. Fk. yayınları

yönden giren üst pencere ışıkları, hacmi yeterince aydınlatılmış olmalıdır. Buradaki fenerlik gereksinmeden değil, mimarî anlayıştan doğmuş denebilir. Altı adet kolon dıştan yuvarlak görünen bir tabana oturmakta ve üstünü uçları aşağı sarkan altıgen bir prizma örtmektedir. Diğer bir güzel örneği Kars - Ani Hoşavenk (Horomos Vank) teki kilisede görüyoruz. Fenerlik sekiz ayaktan oluşuyor (fotoğraf 39, 39 a,). Minare küpü gibi yükselen ve üst köşelerde pahlanan fenerlik alt bölümünde Bursa kemeriyle sonuçlanan ufacık girintinin (Niche) üst iç kesimindeki iki badem, gözden kaçmamalıdır. İçeride orta kare alan istiridye kabuğu gibi açılan yelpazeli tromp kemeriyle sekizgene dönüşmekte ve kesik bir sekizgen pramitle yükselmektedir. Fotoğraf tam düşeyinden çekildiği için fenerliğin iç kubbe örgüsü görülmektedir. (fotoğraf 39 a). İç örtüyü oluşturan kesik piramidin sekiz yüzü de ayrı ayrı bezelidir. Bir tanesinde hayat ağacı anlatımı, iki tanesinde süslü haç ve aralarında azizlerin kabartmaları vardır ve doğu yönde apsis doğrultusundadır. Fenerliklerin altında orta alanın örtüsü için diğer bir örnek Haghpattaki Hamazasp Kilisesi'ndedir (Fotoğraf 40). Mukarnaslarla bezeli tromp kemerleri orta alanı sekizgene dönüştürür. İçbükey bir etek silmesiyle sekiz dilimli kubbeye geçilir. Buna eğimli bir kesik piramit te diyebiliriz. Her yüzü kendine özgü bezemelerle zenginleştirilmiştir. Ortalarından yükselen çift kaval, üstte dört dilimli yonca yaprağı ile sonuçlanıp papazın elindeki asâ etkisindedir. Haghpat'taki (13 yy.) diğer bir manastırda orta kare alan iki yönde paralel kemerlerle ve bir bakıma tekne tonozla örtülerek merkezde bir kare boşluk meydana getirir (fotoğraf 41). Silmeleri izliyen köşe pahları boşluğu sekizgene dönüştürür. Geriye kalan düz yüzeylerde üçgen bölümlerin birbirleriyle ilişkileri yönünden Türk üçgenlerinin etkisi gözden kaçmamaktadır. Diğer güzel iki örneği Van yöresinde görüyoruz. Zapbaşı'ndaki (Bugünkü adı Albayrak) kilisede de paralel kemerler orta alanı damalara böler (fotoğraf 42). Üstte oluşan kare, aydınlığa ayrılmıştır. Yıkılmış olan bu kesimin üstten aydınlandığı kalan izlerinden anlaşılıyor. Albayrak'tan biraz daha ilerlenince Soredir (Kırmızı kilise) köyüne gelinir. Buraya adını veren kilise köyün kenarındadır (Fotoğraf 10). Orta kare alan omurgalı (Paralel kemerler) bir tekne tonozla örtülüdür (fotoğraf 43). Mukarnaslı köşe bingileriyle kare fenerlik alanı sekizgene dönüşür. Fotoğraf tam alttan çekildiği için aydınlık örtüsünün kubbesi seçilmektedir. Görülüyorki sağır olan yapılarda tepeden aydınlanma konusu mimariyle iyi bağdaştırılabiliyorsa güzel örnekler ortaya çıkmaktadır.

Üstten aydınlatma konusu bizim yapılarımızda da söz konusudur. 12.yy. ilk yarısında giriş katı pencerelerinin bulunmadığını biliyoruz. 3. Çeyrekte, bir iki örnekte yeni anlayış ürün vermeye başlıyor. 1271 tarihli Sivas Çifte Minareli Medrese buna örnek verilebilir. Ayni yüzyılın sonlarında uygulama artıyor. Medrese, şifahâne v.b. yapılarda bu alışkanlık daha ileri yüzyıllara kadar süregelir. Şehir içinde olmalarına karşılık bu tür yapılarda ve bir çok Osmanlı hanlarında (vb.) güven açısından zemin katlarda dış yüze değil, revak yüzlerine pencere açılıyor. Üst katlarda tersi uygulanıyor. Kayseri Vezirhanı, Diyarbakır Deliller ve Hüsrev Paşa Hanı ile Aydın - Kuşadası Mehmet Paşa Kervansarayı (vb.) bunlara örnektir.

Selçuklu camilerimizin bir bölümünde iç avlu olduğundan, eksene gelen fakat mihrab önünde olmayan bölüm üstten aydınlatılıyor. Konya Karatay Medresesi, Divriği Melike Turan Şifahânesi, Tokat Yağıbasan Medresesi, Kayseri Hunat, Külük Kırşehir Caca-

bey, Erzurum Ulucami ve Beylikler döneminden Beyşehir Eşrefoğlu Camii (vb) bunlara örnektir. Bunların altlarının da havuz veya şadırvana ayrıldığı bilinmektedir. Bir düzene (formül) bağlamak gerekirse, yapı Konya Alaaddin gibi avlulu ise, tepeden aydınlanması yoktur. Erzurum Yakutiye Medresesi gibi avlusu yok ise abdest alma işlemi aydınlığın altında yani içeridedir. Buna Tunceli Mazgirt Elti Hatun Camii'ni güzel bir örnek olarak sayabiliriz[25]. Yapı; iç örtüsü açısından bazı özellikler gösteriyor. Çapraz tonozla örtülü orta hacimde bir fenerlik bulunur. 1.20X1.20 m. lik kare boşluk yaprak mukarnaslı 45° lik dört köşe taşı ile sekizgene döner. Bunu 5 cm. çıkıntılı sade bir silme ile 30 cm. yüksekliğindeki sekizgen bir taş sırası izler. Parmaklığı dökme demirden olup iki yönde dörder tanedir. Tonoz örtünün üsünde toprak içinde kalan bölümün moloz duvar, daha yukarısının bir sıra ince yonu örülü sekizgen boşluk olarak yükseldiği yapılan kazıda bulundu. Üstünde fenerliği taşıdığını, ayakların bağlandığını gösterir herhangi bir iz yok idi. Yaşlılar üstündeki kapağı, yazın açıp, kışın kapıyorduk diyorlar. Kışların sert geçtiği bu yerde üstünün açık kalabileceğini sanmamak gerekir. Bilindiği gibi hamamlarda tütekliklerin kapakları da dama çıkılarak içerinin sıcaklığına göre açılır veya kapatılır.

Aslında tepeden aydınlanan yapılarımızda bir fenerliğin olup olmadığı konusu şimdilik açıklık kazanmamıştır. Daha ileri yüzyıllarda Osmanlıların bazı yapılarında (imaret ve hamam gibi) çok genelleşen bu ayrıntının, Selçuk ve beylik dönemlerine inen Fenerlik örnekleri zamanımıza ulaşmamıştır. Belki de böyle bir uygulama yok idi. Sanıyoruz bugüne kadar bu konu geniş çapta ciddî ve ilmî olarak araştırılmış değildir[26].

Selçuklu kervansaraylarında, kışlık bölümde, eksende bulunan ve üst örtüden yükselip külâh ile örtülen bölümlerden aydınlık sağlandığı bilinmektedir. Haçlı Seferleri nedeniyle Avrupa'ya sıçrayan plânı ve aydınlık düzeni nedeniyle pek çok yabancı turistin Niğde Aksaray Sultanhanı'nı görmeye koştukları da bilinmektedir. Kervansaraylardaki düzenin, cami medrese ve diğer yapılarda ayni nitelikte kullanıldığını gösterir bir iz veya belge bilemiyoruz.

Ortaasya Türk çadırlarında, aydınlatma ve havalandırma görevini yapan tepe deliğinin içeriden iple idare edildiği bilinmektedir. Büyük yapılarda bu iş ayni yöntemle yapılamıyacağı için, damda yönetiliyordu kanısındayız. Aslında, tepeden aydınlatma yöntemi Küçükasya uygarlığına has değildir. Karahanlılara göz atarsak 840 - 1212 arasında eğemen olan bu Karluk Türklerin'den ayni yöntemi görüyoruz. Dehistan Şir - Kebir Türbesi bunun güzel bir ör-

25) Tunceli - Mazgirt Elti Hatun Camii - Orhan Tunçer. Önasya yıl 7, cilt 7, sayı 75, 1252 ye tarihlediğimiz yapı için, Sayın Oktay Aslanapa (Türk Sanatı II. sayfa 51) kitabede ayrıca 1229 yılının okunduğunu yazıyor. Dikkat ve hizmetine şükranlarımızı sunarız.

Yapının restorasyonu sırasında, akması nedeniyle dam toprak örtüsünün tabaka tabaka yükseltildiğini ve 1.80 m. kadar doldurulduğunu gördük. Bu durumla birçok yapılarda karşılaşmaktayız.

26) Bu konudaki çalışmaya ışık tutabilecek nitelikteki ilk yazı için bakınız. «Anadolu Türk Mimarisinde Üstten Tabiî Aydınlatma - Aydınlık Fenerleri» Yılmaz Önge, Önasya yıl 6, cilt 6, sayı 64.

Sayın Yılmaz Önge arkadaşımız tarafından «..... nitekim Erzurum Yakutiye Medresesi'nde iç avlunun üstünü örten stalaktitli tonozun tepesindeki ışıklığa çıkış için tonoz sırtına bir sıra basamak yapılmıştır. Bugün ahşaptan bir aydınlık feneri ile örtülü bu tepe ışıklığın evvelce de benzeri şekilde, fakat kârgir veya ahşap olduğunu kestiremediğimiz bir fenerle örtülü olduğu muhakkaktır» görüşüne katılmıyor en azından şimdilik kesin bir yargının konmamasını düşünüyoruz. Tonoz sırtına basamak konması dışarıdan açılıp kapatıldığı kanımızı destekler sanırız.

neğidir[27]. Ürgenç Fahrettin Razî Kümbeti (1208) ışığını tamburdaki dört pencereden alır (fotoğraf 44). Bu pencereler içeride kubbeye raslar[28]. Ayrıca giriş düzeyinde de pencereler vardır (Şeyh Fazıl Türbesi de böyledir). Gazneli yapılarından Sengbest, Aslan Cazip Türbesi'nde dış yüzdeki pencereler yukarıda (fevkani) dir. Büyük Selcuklular'da da giriş düzeyinde pencere göremiyoruz. Ancak bir bakıyoruz Bersiyan Mescidin de bu uygulama değişiyor. 9. yy.a inen bu örnekleri dışında ta Ortaasyadan beri üstten aydınlatma yönteminin uygulandığı artık aydınlığa kavuşmuştur[29]. Ancak külâh şekli tepeden aydın latma olanağı vermemektedir. İç örtünün kubbe oluşu nedeniyle külâh arasındaki kilit düzeyinde dolgu veya boşluk kalmaktadır. Bu nedenle gövdeyi tambur olarak yükseltip üst yanlardan ışığı içeri almak yoluna gidiliyor. İç örtü kubbe, veya tonoz olup dışarıya da aynı biçimde yansıyorsa tepeden aydınlatma olanağı doğabiliyor. İç ve dış örtüsü kubbe olan hamamlarımızın soyunma bölümü bunun güzel bir örneğidir.

TOK GÖRÜNÜŞ :

Ermeni ve gürcü yapılarında dışarıdan tokluğun içeriye yansıdığını görürüz. Süsleme azdır ve belirli yerlerde toplanır. Ayakları, alt başlıktan başlamak üzere kalın tutulmuşlardır (fotoğraf 45). Bunların narin gösterme çabası da yoktur. Üst başlıklarda alt köşeler biraz pahlandırılarak bırakılmışlardır. Düz olanlarına bile rastlanır. Bazı kabartmalar, oymalar, halat örgüler, birbirine dolanan yılan işlendiği de olur (fotoğraf 46, 47, 48). Bezemelerden zengerek örgü dikkati çeker. Geometrik bezemeler, çok keskin köşeler ve kutular halinde, araya kıvrık veya köşeli çizgiler katılarak görünüşü yumuşatılmadan sıralanır. Girift bazı kıvrımların anahtarı (şema) çıkarılamaz. Birbirini izliyen zincir, boğum ve halat örgülere çok raslanır. İstavrozlarının ucları kıvrık çizimlerle sonuçlanır. çerçeve içine alınır, geometrik veya kıvrık dallarla bezenir. Hayat ağacı, cennet meyvası, azizlerin boy veya baş bölümleri (Büst), bazı dini anlatımlar (tasvir), meandır sık - sık kullanılır. Örtüdeki kemerler, Türk mimarîsindeki takviye kemerleri etki ve görünüşünden çok uzak olarak ağır ve kalındır. Ölçüler geniş tutulmuştur. Her tarafı taş olan yapı bu uygulamalariyle büsbütün ağır, tok, hatta hantal görünüşlüdür. Kanımızca gerekmiyen bir emniyet payı vardır yapılarında. Bir statik hesaba dayanarak bu kesitleri bulduklarını sanmıyoruz. Denemelerle kesitleri inceltme gayreti içinde olmadıkları da anlaşılıyor. Oysa Ermenistan ve Gürcistan deprem kuşağı üzerinde de değildir. Kanımızca, ekonomik yönden kuvvetli oldukları dönemde önemli etken, maddeden ve paradan çok ruhsal olup, asırlarca yapılarının kalmasını, bir bakıma ölümsüzleşmeyi, dînî inançlarının ebediyen devam etmesini istemeleri tasasına bağlamak daha doğrudur. Orta kare alan kubbesinin Omurga veya takviye kemerlerine oturtulduğunu çok sık görürüz. Bunlar bazen aşağıdan beri devam edegelmez, bir özengi ile başlar. Van - Muradiye'nin yamacındaki ikinci kilise buna güzel bir örnektir (fotoğraf 49). Bazen orta kare alanın tekne tonozla benzer bir örtü türü ile örtüldüğü görülür. O durumda birbirine dik paralel ikişer kalın kesitli kemer, boşluğu dokuz parçaya böler. Kare olan tekne bölümü tepeden aydınlatma için kullanılır (fotoğraf 41, 43). Hacim büyükse bu kare alan da aydınlatması için büyük olacağından tekrar ayni türde paralel kemerlerle bölünür

27) Türk Sanatı I. Oktay Aslanapa. Sayfa 20. Resim 30.

28) Historical Monuments of Islam-in U.S.S.R. Resim 11

29) Bu konulara ışık tutan son yıllardaki en ilginç ve değerli yazı için bakınız.

a — «Muyanlık» Malazgirt Armağanı - Emel Esin T.T.K.B. 1972 sayfa 75.

b — Türk Kubbesi (Göktüklerden Selçuklulara kadar) Emel Esin Selçuklu araştırmaları dergisi III. 1971.

ve böylece gereken kadar aydınlık yeri elde edilmiş olur. Haghbat'taki kütüphanenin örtüsü bunun güzel bir örneğidir (fotoğraf 50). Kalın birinci kemerden sonra ikinci kemerin ucu üstte görülmektedir. Ani'de Saint Apotres Şapeli'nde ise kenar ortalarına konan ayaklarla dikdörtgen alanın iki kareye bölündüğü ve çapraz kemerlerle ortada oluşan kare alana sekizgenle başlayan ve en üstte kare olan tepeden aydınlanma boşluğu sağlanır (çizim 15). Sunduğumuz fotoğrafta 45°lik kemerler görülmektedir (fotoğraf 51). Mukarnas konusunu ele aldığımızda bu yapıya tekrar döneceğiz.

Kalın duvarları, destek kemerleri ve örtüyü tutmak için tok ayakların kullanılması akla yakındır. Ancak giderek bunun da bir alışkanlık şekline dönüştüğünü, kalın kemerler için duvara yaslı ayaklar uyguladıklarını, hatta yalancı ayakları bile çok iri kesitlerde kullandıklarını görürüz. Adilcevaz'ın kuzey sırtında bulunan ufak kiliselerinde bile nekadar iri bir başlık ve kesit kullandıkları hemen dikkati çeker. Vermeye çalıştıkları «fazla sağlam ve güven duygusu» bizim ölçülerimizde bir «yığın» etkisindedir. Oysa ayni açıklıktaki Türk kubbelerinde taşıyıcı iskelet hiç görünmez. Ayrı bir çatkı kullanılmamıştır[30]. Kitlenin tümü taşıyıcıdır. Bu bakımdan kubbe hafif durur. Sanki örtü, gökkubbedir. Ancak Anadolu Türk San'atının yoğrulduğu 12 - 14. yy.larda, doğu Anadoluda bazı yapılarımızın, bu bölgesel uygulamaların etkisi altında kaldığını kabul etmeliyiz. Sivas Divriği Şifahanesi'nde, Ulu Cami'de ayak, kemer, örtü tokluğu gözden kaçmamalı, ayrıntılara inen bazı benzerlikleri de unutmamalıdır[31]. Bununla beraber bazı yapılarımızda gördüğümüz takviye kemerleri yapının bütünü içinde erirler. Örneğin; Mardin - Kızıltepe Ulu Camii harim tonozlarındakiler gibi sarkmamaları gerekiyorsa, gözü yormayan, görüşü kesmeyen kesitlerdedirler. Bitlis - Adilcevaz - Kohoz Köyü'ndeki kervansarayda da böyledir. Gördüğümüz bazı takviye kemerleri ise desteklenmesi düşüncesiyle sonradan eklenmişlerdir (Malatya Ulu Camiindekiler gibi).

Kanımızca Ermeni ve Gürcü yapılarında 6.yy. dan beri oluşmaya başlayan[31] ve 7 - 8 yy. larda oturma eğilimi gösteren yapılarında artık kendilerine özgü bazı kalıpların esiri olmaktadırlar. Taşıyıcılık kavramlarıda böyledir. Bize ağır gelen bu tok görünüş etkisinden kurtulma çabası da göstermemişlerdir. Son yüzyıllara kadar bu böyle devam edegelir. Sivil yapıları için gerekli bilgi elde edemediğimizden yorum yapamıyacağız. Ancak son bir iki örneklerinde, bazı yapılarında Türk evleri etkisi açıkça görülmektedir. (Etnoğrafyalarına da ileride kısaca değineceğiz.)

Türk çatkı anlayışında, ta çadır döneminden başlayan çok dengeli (statik), rahat, güvenli ve kolay (practic) bir uygulama vardır. Asırlar boyu bilinç altında ve üstünde günümüze ulaşmıştır. Kullanılan malzeme ne olursa olsun, gereksiz bir bölüm, aşırı kullanım, (israf), göze batan bir iskelet fazlalığı yoktur. Herşey yerli yerince ve yeterince kullanılmıştır. Bunun içindir ki, asırlarboyu Anadolu'da yalnız söz konusu toplulukla değil diğer uygarlıklarla da yakın ilişkimize karşılık kopyacılığa gitmeden bir «Anadolu Türk San'atı» yaratılabilmiştir.

---

30) Dış oran ile iç oran arasındaki uyuşmazlıktan ötürü ileri yüzyıllarda bazı yabancı kubbelerin kullanıldığını görüyoruz. Bazı kümbetlerimizde külâh ile kubbe arasında boşluk bırakılıp ustaca desteklerle ufak bölümlere ayrılarak yapıya hafiflik sağlanır. Niğde Aksaray - Bekâr Köyü Sultan Kümbeti külâhı buna güzel bir örnektir. Konya Ilgın Şeyh Bedreddin Kümbeti'nde ise yüksek külâhın içinde, üst üste üç kubbe olup ayni amaca yöneliktirler.

31) Melike Turan şifahanesindeki ayak ve başlıklar ile fotograf 46 yı, iç görünüş açısından fotoğraf 45 i, girişin karşısındaki eyvanın alnını çevreliyen bezemeler açısından fotoğraf 48 i karşılaştırınız.

MUKARNAS :

Bu konu, Ermeni ve Gürcü yapılarında oldukça ilginç bir yönün tanıklarıdır. 12 - 13. yy. a tarihlenen Haghpattaki Hamazasp Gavit Kilise'nin fotoğraf 13) dış köşelerindeki 90° lık girinti, dört sıra mukarnasla örtülüdür. Böylece girintili köşe üst düzeyde pahlanmış olur (fotoğraf 52). Bu tür uygulamayı başka yapılarında görmüyoruz. Oysa içerilerde mukarnas, daha değişik türde ve biraz daha erken dönemde uygulanmaya başlamıştır. Gene ayni manastırda orta kare alan sekizgene çevrilmek istenirken (fotoğraf 40, 53) köşelerde iki sıralı mukarnaslardan yararlanılır. Keza, dört ayağın özengi düzeyinde de üç bademden oluşan bir pah vardır (fotoğraf 53). Guechard'daki Jamatun kilisesi'nde sütun üst başlıkları bademli mukarnas ve üç dilimli kemer kabartmasıyle bezelidir. (fotoğraf 54) Kars - Ani'de Zamatun Şapeli'nde (Holy Apostles 11. yy.) kare alan mukarnas örgülü tromplarla sekizgene dönüşe dursun ortada toplanan sekiz tonoz dilimi türünde bir örtü ile kaplanır (fotoğraf 55). Ayni bölümün daha önce çekilmiş bir fotoğrafında kemer ve örtünün biraz daha sağlam durumu görünmektedir[32]. Bölümün ortası dairesel dizilerle sonuçlanmakta ve renkli taşlardan yararlanılmaktadır.

Merkezde toplanan sekiz tonoz diliminin bir kare alanı örtme uygulamasını bizim yapılarımızda da görüyoruz. Selçuklu kervansaraylarında avlu ortasında olup günümüze erişebilen iki katlı fevkânî dört mescitten Tuzhisar Sultanhanı (1230 M.) ile Afyon - İshaklı Kervansarayının (1249 M.) üst katları ayni anlayışla örtülüdür[33]. Ayni plân ölçüsünde ve mukarnas anahtarlarında (şama) olmamasına karşılık örtü türünün çıkış noktaları aynidir sanıyoruz[33].

Ermeni ve Gürcülerin; dînî yapılarında mukarnası en çok kullandıkları yer, orta (Naos) alanlardır. Burası bazı yapılarında düşeyden kaçırarak bindirme tekniğinde, mukarnas işlemeli olarak, tekne tonoz veya kare piramit türünde örtülürler. Aydınlanma; üstte bırakılan tepe penceresiyle olur. Giren loş ışık mukarnaslı dilim ve sıralara çarparak, iç alana zengin bir ışık gölge oyunu sağlar. Aydınlıkların sekizgen veya çokgen olarak sonuçlandığı da olur. Guecharddaki Jamatoun Kilisesi (fotoğraf 54) bu açıdan güzel bir örnektir. Bademve üçgen dilimlerden oluşan beş sıralı mukarnas dizisi dört sütun üstüne oturan orta alanı örter (fotoğraf 56). Selçuklular'ın bezemelerinden olan üçgen ve dikdörtgen dizisinin burada kemer çevresinde uygulandığı gözden kaçmamalıdır.

Anideki Saint - Apotres Kilisesi'nde de ayni uygulama vardır (çizim 15 ve fotoğraf 57). Tek sıra badem işli içbükey bingilerle başlar. Aralarındaki boşluklar da bademle bezelidir. İkinci sırada yelpazeli trompçuklar vardır. Üç ve dördüncü sıralar daha klasik mukarnas dizisine sahiptir. Anahtar toplanmaya başlar. beşinci sıra yıkılmış olup yıkıntıları yerdedir. Mukarnasın ilerleyişinden (örgüsünden) sekizgen olabileceğini sanıyoruz. Sütun başlıklarında da mukarnastan yararlanılmıştır.

Ani'de diğer bir yapıda da mukarnas ustalıkla kullanılmıştır. Aslında çok yönlü olup sırası geldikçe ele alacağımız yapının bir bölümüne Şeddatlılar'ca 1199 tarihinde minare eklendiği üstündeki kitabesinden belli olmaktadır[34].

32) Armenian Architecture (4 - 17.yy) Edovard Utudjian Fig. 142.

33) Çok az kalan izlerinden, Niğde - Aksaray - Sultanhanı fevkani mescidinin Tuzhisar daki gibi örtüldüğünü, sanıyoruz. Diğer dördüncü fevkani mescit Ağzıkarahandadır. (1236 - 1240)

34) Kars Tarihi - Fahrettin Kırzıoğlu sayfa 370.

Küpü, bir bölümü kaplamakta ve üst örtüsünü zedelemektedir (fotoğraf 58, 58 a). Tarihî Selçuklu köprüsüne bakan yamaçta, minare tarafından yapının bir bölümünün çıkıntılı olarak devam ettiği belli oluyor. Ebu Muammeran Camii olarak adlandırılan bu yapının şimdiki giriş bölümü üstünde, dört sıralı mukarnasla ulaşan tromplar ve merkezde toplanan sekizgen tonoz dilimi başarılı bir uygulamanın örneğidir (fotoğraf 58 b). Aslında minareden önce var olan bu yapının, Müslüman Türkler'in Ani'yi elde etmelerinden sonra da camiye çevrildiği eklenen minaresinden anlaşılmaktadır. O zaman pencerelere ilk şeklini koruyor (original) gözü ile bakılabilir. Pusula okuması yapmamış olmamıza rağmen girişin, batı yönde, pencerelerin ise doğuya rasladığı bu yorumumuzu kuvvetlendirmektedir. Yabancı yayınlarda burası «mahkeme» binası olarak geçer. Dînî bir yapı olmadığı kanısındayız.

Ani'nin 5 km. kadar kuzeyinde Türk kesiminde bulunan (Rus sınırında) Hoşavenk'tede (Horomos Vank) mukarnasın bol ve güzel uygulamalarını görebiliyoruz (fotoğraf 59). Çok büyük blok taşlara işlenmiş olan mukarnaslar gene bir kare alanı örter. İkinci ve dördüncü sıradaki alışılagelen diziler arasına iri içbükey küre dilimleri ve yelpazeler yerleştirilmiştir. Güzel bir ışık gölge zenginliği sağlayan bu mukarnaslı tavan etekte zengin ve fazla kabarık bir etek silmesiyle başlar. Aynı yapının diğer bölümlerinde benzer amaçla mukarnasların değişik dizilişleri (şema, tertip) uygulanmıştır (fotoğraf 59 a). Bademlerin yer aldığı düzende üçüncü sırada görülen tromp dilimcikleri içine yelpazecikler yerleştirilmemiştir. Burada etek silmesi daha çok katlı fakat daha az çıkıntılıdır. Ayni manastırın diğer bir bölümü (fotoğraf 59 b) yelpazeler, tromp gibi köşelerle ve dilimli tonozlarla ve sade silmesiyle günümüze erişebilmiştir. Yıkıntılar arasında görebildiğimiz diğer bir mukarnaslı dilim öbürlerinden ayrı düzenlemededir. Anlaşıldığı kadariyle bu işçiliği ve birimlerine iyice alışmış bir elde, her bölüm ayrı ayrı düzenlemelerle örtülmüş idi (fotoğraf 59 c).

Ani'ye uzak diğer bir ermeni yapısında Guechard'da (12. yy.) Monalittugue Manastırı'nda yine mukarnaslı bir örtü ve tepe aydınlanması örneği görüyoruz (Fotoğraf 60).

Ermeni yapıları içinde, mukarnasın, yapıda değişik bir yerde ilk ve son (tek örnek) uygulamasını Ani'de Holy Apostles Kilisesi'nde (11. yy.) görüyoruz (fotoğraf 61, 61 a). Mastaba, Zamatun Şapeli veya Selçuklu Kerşvansarayı olarak da adlandırılan yapının kapısında halat örgülü, teğet kemerli ve geometrik bezemeli çerçeveler içine alınan mukarnaslı kapısı oldukça ilginç bir örnektir. Dikkat edilirse buradaki mukarnas dizisi ve birimleri, içeride üst örtüde kullanılanlardan başkadır. Plânın giriş bölümünü çizim 15 te verdiğimiz bu yapı, Selçuklular döneminde belki han, konak olarak kullandığı için bu adı almış olabilir. Türk yapısı olmadığı kesindir. Ayrıca girişin sağında dış yüzde bulunan (fotoğraf 61 a) Ermenice yazılı kitabe de bu görüşümüzü destekler. Girişin, Selçuklu düzenini andırması da bu yanlış sıfatlamaya yol açmış olabilir. Kapı girintisini örten mukarnas birim ve dizisinin, Ahlat Usta - Şagirt Kümbeti kuzey kapısınınkine çok benzediği gözden kaçmamaktadır.

RENKLİ TAŞ VE MOZAYIKLAR :

Ermeni yapılarında az gördüğümüz ancak belli yer ve döneme raslayan diğer bir yöntem, renkli taş kullanılması ve bunlarla mozayık örgüler yapılmasıdır. Ani'deki Holy Apostles Kilisesi'nden söz etmişken burada uygulananlarla bölüme başlayalım. Çizim 15 te görülen köşegen kemerlerin kenarlarında kalan üçgen boşluklar daha ufak kemerciklerle takrar bir kare ve

iki üçgene bölünürler fotoğraf 61 b). Bu alancıklar renkli taşlardan yararlanılarak altıgen ve aralarında kalan üçgenlerle değişik düzenlemelerde (composition) örülmüşlerdir. Petek dokuyu, aralarındaki koyu kırmızı renkli taşlar süsler. Eşkenar dörtgenlerle bazı düzenlemelere gittikleri de, fotoğrafın sağ üst köşesindeki üçgen alanda görülüyor. Karelerden bir tanesine sekizgen, ve onun içine de 90° lik ve 45° lik yönlerden gelen çubuklarla geometrik bezeme yerleştirilmiş olup en içeriye de sekizgen bir yıldız oturtulmuştur. Fotoğraf 61 c ve fotoğraf 61 b de, kemerlerin alt yüzlerine de ayni yöntemle renkli bezemeler işledikleri görülüyor.

Yine Ani'de, değişik açılardan ele alındığında adından bir kaç kere söz edilen ünlü bir yapıda, Ebu Muammeran Camii'nde renkli ve mozayık tekniğinde tavan örtüsü görüyoruz (fotoğraf 58, 58 a, 58 b). Minareye bitişik bölümün altıgen taşlarla mozayık tekniğinde örülen tavanı olduğu gözden kaçmıyor. İç bölümlerde üst örtü sağlamdır. Dikdörtgen kesitli konsollarla başlayıp, köşelerdeki mukarnaslı tromp dolgularla sekizgene dönüşen ve tonozların üçgen dilimlerinden oluşan bir örtüde ortadaki kare alan sekizgen yıldızların veya ucu pahlı (+) işaretlerin oluşturduğu bir düzenlemeyle karşımıza çıkar (fotoğraf 62). Diğer bir bölümün tavanında altıgenlerin güzel bir düzenlemesi görülür (fotoğraf 62 a). Altıgen yıldızların ve eşkenar dörtgenlerin oluşturduğu ayrı bir tavan geniş bir kare alanı kaplar ve aşağı doğru kare kesitli konsollarla sonuçlanır (fotoğraf 62 b). Tekne tonozla örtülü başka bir bölümün ortasındaki kare tablayı altıgen yıldızlar ve altıgenler, birbirini izliyerek bezer (fotoğraf 62 c). Köşedeki mukarnaslı tromplariyla değişik bir örgü gösteren (Tuzhisar Sultanhanı fevkânî mescidi iç örtüsü gibi) tavan omurgalı etkisi verecek türde sekiz çubukla bezenir. Burada siyah ve kırmızı ve gri renkli taşlar kullanılmıştır. (fotoğraf 62 d).

Tavanlarda mozayık tekniğindeki bu uygulamalardan başka bina dışında da renkli taşların kullanıldığı Ermeni yapıları biliyoruz. Azerbeycan'da St. Thaddeus (Karakilise'de 1329 M.) iki renk taş, yatay olarak ve birer atlayarak sekizgen gövdede kullanılmışlardır (fotoğraf 63). Öndeki külâh örtünün yüksek olmasına karşılık alaca gövdeli bölümde bizim kümbetlerin olgun oranı göze çarpar.

Saint - Tathoe (19. yy.) Kilisesi yüzünde (fotoğraf 64) çift sütunce ve iki dilimli kemerle çevrelenen alanda geçmeli geometrik bezemeler ve alttaki kare içinde altıgen yıldız ile altıgenlerin oluşturduğu renkli düzenleme, görmeye alıştığımız anlatımlardan değildir. Külâh eteğindeki zengerekli beyaz sıra da gözden kaçmamalıdır.

Magaravank'taki (11 - 12 yy.) Couvent Kilisesi (fotoğraf 28) kapısında renkli taşların kullanıldığını görüyoruz (fotoğraf 65). Özellikle kemerin üstündeki altıgen alıştırmaları, kemer içindeki kareleri başka yapılarında görmüyoruz.

Diğer bir renkli taş alıştırmasını Ani'de Divin kapısı sağ burcunda çıkışa göre solda görüyoruz. Yuvarlak kemer içine alınan istavrozu çevreliyen kare alanda renkli taşlar dama gibi üst üste dizilidirler. (fotoğraf 66). Ayni yerde Sultan Sarayı damalı duvarıyla (fotoğraf 67) bağlantı kurmama olanağı yoktur. Oysa surlarda da renkli taşlardan oluşturulmuş Avşar damgasına benzer gamalı Harçlar da vardır. (fotoğraf 67, 68).

ÇIKMA (KONSOL) MERDİVENLER VE DİĞER BEZEMELER

Şimdiye kadar hiçbir Gürcü yapısında göremediğimiz çok ilginç bir uy-

gulamayı Amagon'da görüyoruz[35]. St. Gregoire (1216 M.) veya Noravank adı ile anılan iki katlı yapının üst katına, dar yüzünden (batı) sağlı-sollu ve alınları profilli çıkma (konsol) merdivenlerle çıkılır (fotoğraf 69, 69 a, 69 b). Bu uygulamayı ilk defa bu yapıda görmekteyiz. Sekizgen yıldızlar (bir karenin, merkezinden 45° döndürülmesiyle oluşur) yan - yana ve üst - üste dizilerek ters (U) şeklinde kapıyı sararlar. İçleri göçertilmiş olarak geometrik bezelidir. Böylece dantel görünümü sağlarlar. Kapıyı ters (U) şeklinde saran silme, üstte kitabe için yükselir. Sekizgen yıldızların diğer bir güzel örneği Deghward Kilisesi'ndedir (14. yy.) sekizgen yıldızlar (fotoğraf 70) kabartma olarak belirginleşirler. Yüzlerine oyma tekniğiyle altıgen ve altıgen yıldızlardan oluşan geometrik bezemeler işlenmiştir. Aslında her yüzey ayrı ayrı bezelidir. Kapıyı çevreleyen ve sivri olduğu anlaşılan kabartma kemer yüzü de geçmeli palmetlerden oluşur. Üstlerde oluşan üçgen boşluklarda kabartma dairesel (kabara) süslemeler vardır. Zengerekli kalın bir kabartmanın, dantel dizisi dışından kapıyı ters (U) şeklinde sardığı anlaşılıyor. Kuvvetin simgesi aslanlara da yer verilmiştir.

Jegwartdaki Zwietagen Kilisesi'nde (1321) ayni zengereklerle yapı yüzeyinde olanlar oluşturulmakta, geometrik bezeli kabaralar yerleştirilmekte ve penccere çevresi bezenmektedir. Hayvan figürü boşluğu ustalıkla oturtulmuştur. (fotoğraf 71). Ganzasser'deki (13.yy.) kilise kapısında kalın fitilerin oluşturduğu bir kapı düzenlemesi vardır. Kare ve yuvarlak bezemeler bu çerçevenin üstüne tesbih tanesi gibi dizilmişlerdir. (Fotoğraf 72).

Tathe'deki yapıda dış yüz kavallarla, çift sütuncelerle, dilimli kemerlerle bölünmüştür. Mukarnası andıran bir üst silme dizisi yapıyı sarar. Atlı figürlere, av sahnelerine yer verilir panolarda (fotoğraf 73, 73 a).

Çıkma merdivenleri Anadolu Türk San'atımızda sık sık kullanırız. İki katlı türbelerde, kervansarayların yazlık bölümlerinde dama çıkışlarda girişlerinin üstünde yer alan mescidlerde, Sivas—Divriği Melika Turhan Sifâhânesi'nde de üst kata çıkmada ayrıca süsleyici yönlerinden de yararlanılır. Yukarıda adından sözettiğimiz Amaghoudaki Noravank Manastırı bize hemen Selçuklu kervansaraylarındaki fevkânî mescitleri hatırlatıyor. Ayrıca Çankırı'daki Ferruh Şifâhânesi (1235) önemle hatırlanmalıdır.

TEĞET KEMERLER :

Ermeni ve Gürcü yapılarında kemer vazgeçilmez bir gereksinmedir. İlk yapılarından bu yana özenle kullanılmıştır. Yarım dairelidirler. Yapılarında kabartma olarak ve birbirine ekleyerek kullanılırlar. Çepe-çevre dolaşanları çift sütüncelerle düşey gölgeler atarak hareket sağlarlar. Aslında, çok sağır ve tok görünüşlü yüzeyler bu oyunlarla canlandırılmak istenir. Bazı, sivri kemer kullandıkları da görülür. Teğet kemer için en güzel örnek Etchmiadzine (Wagarschapat) Katedralleri'dir (fotoğraf 1). Burası Erivan'a 25 km. uzaklıkta önemli bir Ermeni yerleşme yeridir. 14 yy. a ait yapıda orta gövde çift sütunceye oturan teğet kemerlerle çıkıntılı olarak sarılır. Dabil (DVİN) den sonra en önemli yerleşme yerleri olan Ani'de Holy Apostles (12. yy.) te teğet kemerin ustalıkla kullanıldığını görmüştük (fotoğraf 61, 61 a).

Sanahin'deki kütüphanenin (12-13 yy. Gregory Şapel) batı kapısında bulunan penceresi, teğet kemerli bir

35) E'tudes Sur'Lart Medieval en Georgie et en Armenie (Devlet Güzel Sanatlar Akademisi kitaplığı 1017/1 127. fotoğraf) adlı kitapta yapının adı St. Gregoire (1216 M.) Armenian architecture 4 th to 17 th century - Edouard Utudjian. Morance Paris adlı kitapta Noravank Manastırı (13. yy.) the Armenian - Sirarpie Der Nersessian'ın kitabında ise Marmashed Cathedral (986 - 1029) olarak adlandırılmaktadır.

silme ile sınırlanır. Boşluk, yarım daire kemerle oluştuğu halde, ucları yataya dönüşen teğet kemerin sağ ve solu, yüzleri birbirine bakan kuş ile bezenir. (fotoğraf 74). Van—Erçiş Karatavuk köyünde[36] gördüğümüz bir taşta da karşılıklı duran iki kuşun çevresindeki boşluklar kıvrık dal ve yapraklarla bezenirler. Ağızlarındaki yaprak veya Cennet meyvelerinden biri olmalıdır. Rûmîlerle ve palmetlerle sonuçlanan yuvarlak uclar dikkat çekicidir. (fotoğraf 75)

PALMET - KIVRIK DAL - BURMALI SÜTUNCELER :

Konu palmete gelmişken daha ilginç örnekleri birlikte izleyelim. 11-12 yy. a tarihlenen Magavarank'taki ünlü Couvent Manastırı'nda, apsis önündeki korda(koro için diziler yer) bulunan tek parçalı taşın yüzleri sekiz uçlu yıldızlar dizisiyle bezelidir (fotoğraf 76). İçlerine oyma olarak çifte balık, grifon katlayarak üretilen bitkisel süsler işlenmiştir. Av köpeklerinin de kullanıldığı bu süsler içinde bizce en ilginci palmet ve rûmîlerden oluşanıdır. Ortaya yerleştirilen palmetten dallar çıkmakta, kıvrılarak tomurcukları ve yaprakları oluşturmaktadır. (fotoğraf 76 a). Yaprakların kalın yerlerinde eğri kesim, ince yerlerinde çizgilerle süreklilik sağlanmıştır. Kütleyi açık (S) profilli bir çerçeve dolanır.

Aynı palmetleri birbiri içinden üreyen diziler olarak ,Adilcevaz'ın kuzey sırtındaki kilisede batı kapısında da görürüz[37]. Burmalı sütuncelerin yanlarını bezer ve üst başlıkta yataya dönüşür. Altta kesilmişlerdir. Burmalı sütunceler, Van — Zapbaşı (Albayrak) Soredir köyü ve Zapbaşı Kiliselerinde, Kars'ta Holy Apostles (932 - 937), Uluvank Kiliselerinde de görürüz.

Palmetlerin, saç örgülerin ve kıvrık dallardan oluşan düzenlemelerin güzel örneklerini gene Ani'de bolca buluruz. Redeemer Kilisesi'nde, giriş katında galeriyi oluşturan kemerli duvarın dış yüzünde (fotoğraf 30 b). Kıvrık dalların saç örgüsü gibi, birbiri içinden ürerken, palmetin eşit aralarla simetrik olarak yerleştirildiğini görürüz. (Ohanavank) da birbiri içinden üreyen saç örgüleri arasında kıvrık yapraklar ve tomurcuklar görülür (fotoğraf 77).

Konumuz gereği sık sık ele aldığımız Ani'den yine söz edeceğiz. St. Gregory Tigran (Şirli Kilise 1215 M.) da, çokgen gövdeli merkezi üst yapının külâh altı kuşağında, sekizgenlerin oluşturduğu zengin süslemeli bir sıra vardır (fotoğraf 21 b). Bunların altındaki yuvarlar kemerleri kıvrık dallar bezer. Aralarındaki üçgen boşluklar, palmete benzer simetrik dallarla doldurulmuştur. Dairesel kabarmalarda çarkıfelek ve başka şekiller kazınmıştır. Beden duvarlarında çift sütuncelere oturan yuvarlak kemerlerin yüzeyleri de ayni türde bezenmiştir. (fotoğraf 21a). Üçgen boşluklar, dallar ve kuş, av hayvanlariyle doldurulur. Yapının bu yüzünde duvarda bir güneş saati de vardır. En ilginç bezemeyi giriş kemerinde görürüz (fotoğraf 78). Üçgen ve dikdörtgen şekillerin yan yana dizildiği kemer yüzünde palmetli bitkisel bezemeler hemen dikkati çeker. Özengide her özelliğiyle dile getirilmiş palmet işleme çok şeyler hatırlatır bize (fotoğraf 78 a). İç bükey olarak pahlandırılan iç köşe de ayni türde bezenmiştir.

DEĞİŞİK BAZI ÖRNEKLER :

İkortha'daki yapıda giriş boşluğunu örten alın kemerinde dört tane bezeli taş vardır. Dantel gibi sarkarlar. Kemerin merkezine yöneliktirler (fotoğraf 79). Diyarbakır Ziniciriye medresesi kemerlerini hatırlatır. Başka yapılarında görmüyoruz.

36 — Akçayuva Köyü'ne komşudur. Akkilise'den getirildiğini söyledikleri taş Şerif Ünal'ın evinin dış merdivenine kullanılmıştır

37 — Dip not 1 deki yayın fotoğraf 41.

Hovannavank Manastırı'nın üst pencereleri pahlı bir yuva içine alınmış olup yelpaze gibi açılan dilimli bir kemerle örtülüdür. (Fotoğraf 80)

Erivan'da Ermeni Tarihi Müzesi'nde sergilenen Holy Apostles'e ait kilisenin iki kanatlı ahşat kapısı 1134 tarihli olup geometrik bezemelerle oluşur. Orta bingi kalın ve toktur. Kilit halkası ortalarda ve ufaktır. Kasa pervazında koşuşan atların çevresini çiçekler, yeşillikler bezer (fotoğraf 81). Türk etkisinin bozulmuş bir yorumu sezilir.

AYRINTILARIN DEĞERLENDİRİLMESİ :

Bu yazımızın amacı, Doğu Anadolumuzun bir bölümünü ve Kafkasların Güneyini kaplayan Ermeni ve Gürcü Mimarîsini derinliğine incelemek değildir. Yapılarına özellik veren bazı ayrıntıları tarayarak bizdeki örnekleriyle birlikte bir dökümünü yapmaya çalıştık. Ortak yönlerden hareket ederek bazı sonuçlara erişilebileceği önemli noktaların biraz daha açıklık kazanabileceği kanısını taşıyoruz. Şimdi bu ayrıntılara tekrar dönelim.

Gürcü ve Ermeni yapılarında, girişlerin üstüne yerleştirilen, dört, altı, sekiz ayağa oturup, ayak sayısına bağlı olarak bir pramikle örtülen ayrıntının 7. yy. a kadar indiğini görüyoruz. Giriş için özenle uyguladıkları, bu şekil ileri yüzyıllarda da bir çok kez tekrar edilecektir. Eski Van Hüsrev Paşa ve Kaya Çelebi camiilerinin güneyinde surların dışında bulunan iki tane kümbetin bunların bir örneği olduğu kabul edilmelidir (fotoğraf 82). Özelli le, kesitlerin kalınlığı, kitlenin bodurluğu ve külâhın eğimleri açısından bir çağrışım doğurmaktadır.

Merkezî alanın üstünü örten gövde de ilginçtir. Silindirik, sekizgen ve daha fazla kenarlı prizma, gövdeye bağlı olarak bir külâhla sonuçlanıyor. Bu bölümü de 7. yy. dan beri yapılarında görüyoruz. 8 - 9. yy. dan daha sonra, oranlarda değişiklikler göze çarpıyor. Kitle daha toparlanıyor, yükseklik kazanıyor, bütün içinde, gereken yerini buluyor. Külâh sivrilerek yapıyı etkiliyor ve 11-12 yy. dan sonra bizim kümbet oranlarımıza büyük bir yaklaşma gösteriyor. Bu bölüm Ermeni ve Gürcü yapılarının vazgeçilmez bir ayrıntısı oluyor. Külâh'ın kendisiide etkiyi kuvvetlendiriyor. Dantel gibi sarkan ters üçgen bölümleri 12-13 yy. dan sonra görüyoruz. Haghbat'taki manastırlarında uygulama düz külâh üstündedir. Oysa kırma külâh üstündeki örnekler ikiyüz sene öncelerinde görülüyor. Sivas-Divriği Ahmet Şah Camî (Ulu Cami) maksura kubbesi üst örtüsünde gördüğümüz uygulama 1248 tarihlidir. Tuğlaya uygulanan Tokat'taki örnek (Nuretin Bin Sentimur) 1314 yılınındır. Oysa yarım dairesel kesitli uygulamalar, daha önceleri Hemedan'da uygulanmışidi. Dairesel veya üçgen kesitler ise (ayrı ayrı ve bazen birlikte) külâhtan çok gövdede Türkistan ve dolaylarında 11-12 yy. başlarından bu yana tuğla, sırlı tuğla olarak bol örnekler veriyor.

Külâh üstündeki bezemelere gelince : düşey veya paralel fitillerin, Ermeni ve Gürcü yapılarında erken dönemlere kadar indiğini görüyoruz. Ters (V) işaretli fitiller, daha yaygın görünüyor ve külâhlarının bir özelliği oluyor. Düz külâhların da erken örnekleri var. Dilimli kemerlerle işli olanları daha geç dönemlerde görüyoruz. Bunları yer yer bizlerinde kullandığından söz etmiş idik.

Çift sütunceli bezeme örneğini ilkin 9. yy. da görüyoruz. Marmachen'deki Couvent Kilisesi bunun güzel bir örneği oluyor .Üçgen kesitli girintiler de Ermeni ve Gürcü mimarîsinin vazgeçilmez bir ayrıntısıdır. Devamlı olarak kullanmışlardır; 7. yy. dan beri bizdeki örneklerini ancak Anadolu'da görebiliyoruz ve belli yöreyi kapsıyor.

Orta gövde ve onu oluşturan, kemer, çift sütunce, külâh üstündeki fitil ve bezemelere topluca bakarsak, Anadolumuzda belli yörelerde Abideleştirdiğimiz kümbetlerimiz ile yakınlık görüyoruz. Bir bakıma bu, kitlenin bir oturtmalık üstüne yere oturtulmuşu izlenimini veriyor ilk anda. Aradaki oran ve ayrıntı benzerliklerine tarafsız gözle bakmayı değerlendirme açısından gerekli görüyoruz. Yakın benzerliği sağlıyan önemli bir etken de «Taş» tır. Aynı gereci (Malzemeyi) kullanmak, yaklaşmayı kamçılıyor. Erzurum ve yöresindeki kümbetlere dikkat edilirse külâh'ın fitilsiz oluşu, gövdelerindeki çift sütunceler, bunları birbirine bağlayan yuvarlak kemerler, Ermeni mimarîsi ayrıntılarıdır. İki katlı oluşları ve köşelerin pahlanarak gövdelere geçişleri, bu benzerliği bir noktada azaltmakta ve kendine özgü bir yapı türü yönüne çekmektedir. Kanımızca bölgesel bezemeler ve mimarî ayrıntılar, belli bir şekil anlayışımıza yamanmış yakıştırılmıştır. Erzurum Hatuniye ve Kale Mescidi külâhı gibi bezeli olanları da bu esinlenmenin ürünleridir.

Ahlat ve yöresindeki kümbetlere de bu esinlenmenin sıçradığını görüyoruz. İki kubbe mahallesindeki kitabesiz kümbet ve isimlerini daha önce saydığımız külâhları fitilli diğer kümbetler, bunlara örnektir. Geometrik bazı bezemelerde de görülür bu etki. Buna karşılık, tepede birleşen ve eteklere doğru yelpaze gibi açılan (fotoğraf 11 - 12) fitilleri kümbetlerimizin hiç birinde göremiyoruz.

Merkezi Dvin ve Ani olan Ermeni mimarisinin uzaklaştıkça etkisinin azaldığı görülür. Örneğin Erzurum, Ahlat gibi, Azerbaycan Sel Dorbamlı kümbetinde de bu etki seziliyor. Elbet etki alanı politik ve ekonomik güce bağlı olarak tarihi akış içinde genişleyip daralıyor. Buna karşılık, merkezden uzaklaştıkça Ahlata yakın olmasına karşın Bitlis'te, Diyarbakır'da, Kayseride Tokat'ta, Amasya'da, Erzincan'da sezilir oranda yeni bölgesellikler beliriyor. Kayseri gibi zamanında Hıristiyan topluluğun yoğun olduğu yerde yapılarımızda etkin, göze batar benzerlikler kalmıyor. En azından Erzurum kadar ön plâna geçmiyor Oysa bu saydığımız yerlerde de yaygın gereç hep taştır.

Bitlis - Ahlat Emir Bayındır Kümbeti de (1481 M.) bazı yönleriyle bu bölgesel mimarîyi yansıtıyor kanısındayız. Özellikle bu tür başka kümbet yoktur. Anadoluda cenazelik katı üstüne oturan silindirik gövdenin kuzey yarısı kapalı diğer bölümü açık olup sekiz basık sütuna oturur. Başlıklar kalın ve hantaldır. Üst katta, içeride bir mihrabın yerleşebileceği kadar gövde yükseltildikten sonra sütunlar başladığı için dış yüze üçgen ve yarım sekizgen kesitli girintiler yerleştirilebilmektedir. Külâh basıktır. Bu yönleriyle, Ermeni kiliselerinin giriş bölümüne yerleştirdikleri sütunlu ayrıntıyla benzerlikler kuruyoruz. Ayrıca kapıyı çevreleyen bezemeler açısından da yabancılık göze çarpıyor.

Doğu Anadolu'nun belli yöresinden batıya kaydıkça yeni bölgesel yorumların ortaya çıktığından söz etmiştik. Amasya Sultan Mesud, Turumtay gibi, Niğde Hüdavent Hatun ve Sungur Bey Kümbetleri gibi. Konya ve yöresinde, Anadolu öncesi Büyük Selçuklu kümbet mimarîsinin devam ettiğini görürüz. Doğu Anadolu Bölgeselliği bunları etkilemez. Seyfeddin Sungur (13. yy.), Emir Nureddin (13. yy.) kümbetini, Nahcıvan Yusuf Bin Küseyr (1162) Kümbetinden ayrı bir gözle izliyemeyiz. Niğde-Aksaray Selime Köyü Selime Sultan Kümbeti, (13. yy.) köşe kuleleri dışında Karagan'daki iki Selçuklu kümbetini hatırlatır[38]. Kare kesitli olanlarda, yine Kon-

(38) Niğde - Aksaray - Selimeköyü Selime Sultan Kümbeti. Zafer Bayburtluoğlu. Önasya : yıl 6 cilt 6. sayı 65.

ya - Hocacihan'daki Mursaman Türbesi ile, Karahanlıların Sefid Bulan'daki Seyh Fazıl, Gaznelilerin Sengbest Cazip'i arasında ortak yönler çoktur.

Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu kümbetlerinin bir özelliği vardır. Gövde iki veya tek katlılarda, olduğu gibi yükselir. Anadolu'daki anlamda bir etek silmesi yoktur. Böylece yapının iki katlı olduğunu dışardan kestiremeyiz. Cenazelik katları bulunan Nahcıvan Yusuf Bin Kuseyr (1162), Rızaiye Se Kümbeti (1184), Meragada Kümbeti Kebüd (1196) Azerbaycan - Nahcıvan Mümine Hatun (1186 - 1187) ve İran Azerbaycan'ında Meraga'daki Kümbeti Surh (1147) bunlara örnektir. Ancak subasman taş ve gövde tuğla ise sokl oluşmaktadır. Büyük Selçuklu yapılarından 1056 tarihli Damgan'daki Cihil Duhteran (Kırk Kızlar) ve Azerbaycan - Berde'deki 1322 tarihli Berde Kümbeti silindirik gövdeli olup yere kadar ayni kesitle inerler. Erzincan - Kemah Toğay Hatun Kümbeti (14. yy.) iki katlı olmasına rağmen ayni türdedir.

Genellikle Konya ve yöresinde, iki katlı kümbetlerde cenazelik katının kare plânlı olarak subasmanda belli bir düzeye eriştikten sonra yatay olarak kesildiğini, ve çokgen gövdenin başladığını görürüz. Böylece köşelerde yatay üçgen boşluklar ortaya çıkıyor. Konya - Ilgın Şeyh Bedreddin Kümbeti, Alaaddin Camî avlusundaki Yarım Kümbet, Kayseri Han Camî ve Lalâ Muhlisiddin Kümbetleri böyledir. Bu noktadan hareketle, Niğde - Aksaray - Bekar Köyü Bekâr Sultan Kümbeti'nin de iki katlı olabileceği akla geliyorsa da yapılan araştırmada tek katlı olduğu anlaşılmıştır.

Özellikle Erzurum, Ahlat, Bitlis gibi doğu bölgelerinde subasman sorunu değişik bir yorumla karşımıza çıkar, Cenazalik katı yarı yarıya toprak üstündedir. Kare oturtmalıktan silindirik veya çokgen gövdeye geçerken, boşta kalacak olan köşeler pahlanarak yok edilir. Bu yöntem diğer bölgelere de sıçramıştır. Kanımızca kümbet mimarîmiz, cenazelik katını dışarıya yansıtma ve belirli oranda gösterme fikrini Anadolu'da kazanmıştır. Diğer bir deyimle, buradaki köşe pahları (tambur ve kubbeye geçiş dışında) Anadolu ürünüdür. Ancak Ermeni ve Gürcü yapılarının hiç birinde bu uygulama yoktur. Şurası gerçek ki örneğin, Erzurum Cimcime Hatun veya Ahlat Ulu Kümbet gibi bir yapıyı ne Anadolu'nun diğer bölgelerinde ne de Anadolu öncesi Kümbet mimarîmizde görüyoruz Denebilir ki Doğu Anadolu kümbet mimarîsi, kendine özgü ve bölgesellik gösteren yorumlar doğrultusundadır. Yerli süsleyici birimlerden, belli oranda yararlanılmıştır. Bunların kullanılış şekli, yeri ve karışım oranları görünüşü etkilemektedir. Değerlendirmeyi tarafsız bir gözle yapabilmek için, konuya ileride başka açılardan yaklaşmaya çalışacağız.

Tepeden aydınlanma konusu da kanımızca bazı özellikler gösteriyor. Saptayabildiğimiz kadariyle Ermeni yapılarında ilk örneği 12-13 yy. da görüyoruz. Bu yüzyıla kadar yandaki ve tamburdaki ufak dehliz pencerelerinin aydınlatmaya yeterli olmayacağı açıktır. Ancak unutmamalıki, 12 yy. ortalarına kadar bizim yapılarımızda da dışa açılan pencere yok idi. Hücreler karanlık olup gün ışığından yararlanarak aydınlanma anlayışı ilkel idi. Kandillikle yapılıyor olmalıydı geniş çapta. Gündüz bile kullanmak gerekiyordu. Erzurum Yakutiye'nin, Sivas Gökmedresi'nin, Karaman Hatuniye'nin (v.b.) hücre odaları gündüz de yapma bir aydınlık kaynağını gerektiriyor. Son araştırmalarda Kayseri Çifte Medrese'nin girişe göre solunda bulunan koridor ve sıra odalardan oluşan kanadında da sadece üstten aydınlatma delikleri vardır. Bu bakımdan Ermeni yapıları için de sorun aynıydı denebilir. Diğer bir anlatımla, aydınlatma (aydınlanamama demek

daha doğru olacak) konusunda koşutluk (muvazilik) vardır. Yapılarımızda 12 yy. ortalarında görülüp, 13 yy. da yaygınlaşan giriş düzeyi pencere anlayışının etkisini kendilerinde görmüyoruz. Oysa bu konu geliştirilerek Osmanlı döneminde en iyi uygulamalara sahne olacaktır.

Ermeni yapılarının özelliklerinden biri de yuvarlak kemer idi. Uçlarını yataya dönüştürerek dehliz pencereleri üstünde silme amaciyle çok kullandılar. Sivri veya teğet kemeri en erken Etchmiadzine'de Holy (15-16 yy.) Katedrali'nde görüyoruz (fotoğraf 1). Bu Türklerle ilişki, kurduktan sonraki döneme raslıyor. Halat Örgüsünü (burma) Kars'ta Holy Apostles veya Uluvank denen 932 - 937 M. tarihli kilisede, 10 yy. da görebiliyoruz (1579 da cami olarak kullanılmaya başlamıştır. Şimdi müzedir). Teğet kemerin en güzel örneği Ani'de Mastaba'dadır.

Palmetli bezemeler de Ermeni ve Gürcülerin Müslüman Türklerle Anadolu'daki yakın ilişkileriyle başlıyor. Örneklerini en çok Ani'de ve yöresinde bulmamızın nedeni ortadadır. 11. yy. a kadarki dönemde süslemelerinde kıvrık dal, olmasına karşılık palmet yoktur. Fotoğraflarla sunduğumuz bazı örneklerde Selçuklu palmeti bütün özellikleriyle yansımaktadır.

İkili ilişkiler açısından üstünde en durulması gereken yapı St - Gregoire (1216 M.) adlı Amagou'daki eserdir. (fotoğraf 69. 69 a, 69 b). Böyle bir gelenek yok iken Şelçuklularla ilişkilerinin en koyu olduğu bir dönemde birdenbire iki katlı, çıkma (konsol) simetrik merdivenli bir yapıyı görmek aslında fazla şaşırtıcı gelmemelidir. Kervansaray (33) fevkâni mescitlerinin, özellikle Çankırı Ferruhşah Şifahanesinin cephe anlayışı aynen buraya aktarılmış ve bazı bezemeleriyle zenginleştirilmek istenmiştir. Ne daha önce ve ne de daha sonra böyle bir uygulama görüyoruz. Bizce bu bazı yapılarında Müslüman Türk ustaların da çalıştığı şeklinde yorumlanabilir. Şimdi vereceğimiz bir örnek bu kanımızı destekler niteliktedir, sanırız. Bugün müze olarak kullanılan Trabzon Büyük Ayasofya Kilisesi batı kapısı (fotoğraf 83) büyük bir kemer içine alınan üç ufak kemerle ve iki sütunla bölünmüştür[39]. Başlıklar (fotoğraf 83 a) Konya ve yöresinde çok sık gördüğümüz mukarnaslı başlıklarla büyük yakınlık gösterir. Dilimlerin sıra ile birbiri üzerine çıkılarak oluşturulduğu bu ayrıntılar örneğin Konya Mücellit Mescidinde Afyon Ulu Camiinde, Kastamonu Kasaba Köyü Mahmut Bey Camii'nde, Beyşehir Eşrefoğlu Camii ile Köşk Köyü Camii'nde, Konya Karaman İlistra (Yollarbaşı) Köyü Camii'nde zevkle uygulanmıştır. Yakın ilişkinin ürünleri ortadadır. Ayni yapıda sağ ve solda olan özengileri de (fotoğraf 83 b, 83 c) kaz ayaklariyle başlayan ve üç sırada oluşan mukarnas dizisini bir silme sonuçlandırır. Üst sıradaki Altıgen Yıldız ve Selçuklu bezemesi oldukça önemlidir. Sol özenginin altında bulunan mihrabiye de varlığıyle burada bazı anlamlar taşır. Niçin üçgen kesitli bir girinti değil de mihrabiye? Üstelik tamamen klâsik düzende bir mukarnas dizisi (fotoğraf 83 d). Birden yükselen lüleli kaz ayağı üç dilimli yaprağı ve uygulanagelen kilidiyle oldukça güzel bir anahtarı vardır. Bunların buraya uygulanışında belki Türk ustalar belki Hıristiyan ustalar çalıştı. Kanımızca girişi örten büyük kemer ve onu izliyen tonoz içine, bu perde sonradan yapıldı.

39) Bu yapı için aşağıdaki yayınlara bakınız:

— Trabzon'da Aya Sofya Camii - Yılmaz Önge. Önasya. yıl 3, cilt 3, sayı: 35 Temmuz 1968

— Trabzon'daki Bizans Çağı yapıları - Mükerrem Anabolu İ.T.Ü. Mim Fk. 1969.

— Decration in the Selcukid Style in the Church of Saint Sophid of Trebizond. Tamara Talbor Rice

— İslamic Architecture And Its Decoration. Oleg Grabar - Hill Derek (Fotoğraf 408 - 409)

Ancak tarihinden çok burada önemli olan yön, Müslüman veya Hıristiyan ustalarca yapılmış olması da değil, Hıristiyan yapılarına Selçuklu uygarlığının girmesidir.

Ermeni ve Gürcü yapılarına giren ve büyük önem taşıyan yeni sözcük mukarnastır. 7 - 8. yy. da kalıplaşmaya başlayan ve 10. yy. da zirveye çıkan Ermeni ve Gürcü yapılarının hiç birinde bu ayrıntıyı göremiyoruz. Ancak yine Ani'de 11. yy. da Holy Apostles'te, sonra bir minare eklenerek (Ebul Muammeran Camii) kullanılan Tribunal (mahkeme) denen yapı, Hoşavenk'teki manastır (13. yy. olabilir), bu ayrıntının kullanıldığı ilk örnekler oluyor. Kemer özengilerinde, Arslan göğüslerinin başlangıçlarında sütunce üst başlıklarında ve hele orta alanın kapatılmasında birdenbire uygulanmaya başlar. Aslında, düşeyden kaçırarak uygulanan bindirme yöntemleri de yoktur, yapılarında. Bu bakımdan mukarnasla sonuçlanabilecek bir gelişim dizisi ve belirtisi de olamıyor. Hem taşıyıcı hem süsleyici bir ayrıntı olarak dışarıdan alındığı kaynak elbet Selçuklulardır. Örneklerin en çok olduğu yerin Ani oluşu da bunu kanıtlar.

Mukarnas ile tepeden aydınlanmanın birlikte kullanıldığı en güzel örnekleri yine Ani'de görebiliyoruz. Ermeniler taşa istediği biçimi verebilen bir topluluktur. Gördükleri bir şekli rahatlıkla işleyebiliyorlar. Herhalde bir alanın mukarnas dizisiyle örtülmesi görüşü, bu etkinliğin güvenci sonucu olmalıdır. Burada şekil, yeni bir malzemeye uygulanmış oluyor. Şaşırtarak bindirme tekniğini Ortaasya'da Kurganlarda kullandığımız bilinmektedir. Ancak mukarnasla örtme uygulaması, Ermeni'lerle yakın ilişkilerimize kadar ürün vermemiştir. Bu bakımdan örneğin Erzurum Yakutiye'yi böyle bir ortak yaşantının sonunda görebiliyoruz kanısındayız.

Aslında, Ermeni ve Gürcü mimarlık san'atına giren mukarnasın bu denli başariyle ve yeni kişilikler katarak uygulanabilmesinin nedenini ustalarının taşa çok yatkın oluşuna da bağlayabiliriz. Taştan başka bir malzeme bilmiyen, uygulamıyan topluluğun taşa bu derece etkin duruma gelmesi yaşantılarının sonucudur. Tekniklerinin ileri olmasının nedeni de yapıcı ruhlarının oluşundadır. Buna karşılık yaratıcı ve araştırıcı değildirler. Kemer, çatkı ve kubbeyi asırlar boyu ayni türde kullanmaları bunu göstermektedir. Yapılarındaki kalın kesitler, hantal duvarlar, kullandıkları taş sertliğinin ve direncinin çok ötesindedir. Bir bakıma taşı harcamışlardır.

Dikkat edilirse, Anadolu Türk san'atımızda mukarnas iki ayrı düzendedir. Taşa uygulananları tuğladakilere benzemez. Taşta, taşırma, yonma ve direnç olanağı fazladır. Küçük parçalardan oluşan ve ancak pişirilerek kullanılabilen tuğlaya karşın, taş daha büyük ölçülerde, işçiliği kolay, mozayik tekniği gerektirmeyen sağlam bir gereçtir. Bir bakıma tuğla gibi kullanılmak istenmesi taşın tabiatına elverişli değildir. Böylece gerecin getirdiği yeni boyutlar ortaya çıkıyor. Küçümsenmiyecek olan bu yön, yapının bütününü de etkiliyebilir. Aslında Anadolu Türk'ü 11 - 12. yy. da taşa yabancıdır. Asırlarca, tuğlayı yoğurmuş ve istediği gibi kullanmışken birden Anadolu'da gereç değiştirmesi, yabancı teknik ve ustaları elbet gerektirecek idi. Bu bakımdan ilk yüzyılda belki kendi yapılarında pek çok Hıristi-

yan usta çalıştırıldı[40]. Amasya Burmalı minareyi 1243 ten önce yapacak tekniğe, ustalığa sahip değil idi. Oysa Karahanlılar döneminde bile 10. yy. da tuğla ile çok güzel örnekler yaratılıyordu. Bu geleneğe sahip ustalar, Anadolu'da örneğin, Konya ve yöresinde ayni türü devam ettirdiler. Bilindiği gibi burada etkin gereç tuğladır. Daima külâh, bununla örtülür. Gövdenin külâh etek silmesi düzeyine kadar taş ile örüldüğü de olur. Hatuniye Camii ve Hoca Hasan Mescidi'nin minaresinde tuğla kullanılmıştır. Mimarî oranlar açısından da Doğu geleneğinin süregeldiğini görürüz. Çünkü etkin ortak yön gelenek yanında gerecin kullanılmış olmasıdır. Her halde Konya ve yöresi ustaları devamlı olarak Doğu'dan besleniyordu. Büyük Selçuklular'la bağlantılarını koparmayışları, Konya'nın merkez oluşu, geleneğin sürekliliğini geniş ölçüde etkiledi.

Taş işçiliği denince, aklımıza hemen Ermenilerin gelişi, kanımızca şimdiye kadarki yayınlarından ve söylentilerdendir. Görüş yanlış değil, eksiktir. Anadolu'nun taş ustaları sadece bunlar değildir[40]. Eğe adalarından getirilip çalıştırılanlar yanında, güneybatı Anadolu'da da yerli Hıristiyan ustalar vardı. İki üs saymak gerekirse Sayın Doğan Kuba'nın yazdığı gibi[41]. Suriye'yi başa almak gerekir. Bugün, Urfa ve Gaziantep'teki Müslüman özellikle Mardin'deki Hıristiyan yonucular, bu tekniği devam ettiregelenlerdir. Her türlü geometrik ve bitkisel bezemeyi mukarnası başarıyla taşa işliyebilmektedirle[42]. Mardin ve Diyarbakır'da bakırcılığın, kuyumculuğun, soğuk ve sıcak demirciliğin ileri olmasında yine bu yerli Süryânî ustaların önemi çoktur. Mezopotamya uygarlığından kalmadır bu maden işçiliği. Kayseri'deki güzel taş işçiliğinin kaynağını da yerli Hıristiyan ustalara bağlamak gerekir.

TARİHÇE :

Konuya kısaca tarih açısından bakmak yararlı olacaktır[43]. Azerbaycan tarihini incelediğimizde, M.Ö. 7. yy. da Türkler'in buraya Sakalar'ın akınlarıyla geldiklerini ve kısa zamanda etkin bir topluluk olduklarını görüyoruz. Adlarından ötürü başkentlerine Sakasan denmeye başlıyor. Buradaki Uzlarla birlikte yaşıyor ve özellikle Babek ülkesinde oturanları, bütünlüklerini ve Türklüklerini koruyor. Ancak Kafkas Dağları'nda oturanları yerlilerle karışıyor. Ermeni yazar Abbas Katına "Şarkî Avrupa'nın en eski Türk unsuru olan Bulgar, Hazar, Ağaç - Eri ve Saburlar gurubundan gelen zümreler Azerbaycan'a yerleşen en esaslı unsurlar olmuştur... Bulgarlar daha M.Ö. 120 de Cenûbî Kafkasya'yı geçip Kars civarında yerleşmişlerdir." demekle diğer tarihçileri doğrulamış oluyor. Sibir, Don, Se-

40) Son yıllarda bu konuda en ilginç ve özenli çalışmayı sayın Prof. Ömer L. Barkan yayınlamış bulunuyor. Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı, cilt 1. T.T.K.B. 1972 Ankara. Sayfa 101 ve 141 de çalışan Hiristiyan ustalarla ilgili bazı özetleri birlikte okuyalım.

— Süleymaniye Camii yapılırken, (3 hafta için) yanlız bir Yahudi çalışmış,

— Hiristiyan işçiler Noel ve Paskalya tatillerinde, yortularda çalışmıyorlardı.

— Bazı sofu Müslümanların da Pazar günü dinlendikleri anlaşılıyor.

— Müslümanların dînî bayramlarında Hiristiyan işçiler de dinlenirdi,

— 7. paragrafta : 3523 ustadan 1810 u (% 51 i) Hiristiyan ve 1713 ü (% 49 u) Müslüman, toplam yekûnda % 47 si. Hiristiyan idi.

— (Sayfa 143) Bennaların % 83 ü, sengtrasların % 11'i Neccarların % 22,6 sı Hiristiyan olup bennaların çoğu Midilli'li, Rodoslu' Kefe'li, Selânik'li, Mora'lı ve Gelibolu'luydu,

41) Doğan Kuban - Dipnot 2 deki kitap.

42) Keban Barajı altında kalacağı için, Eski pertekten söküp Vakıflar Genel Müdürlüğünce yeni perteğe kurduğumuz Bay Sungur ve Çelebi Ali camilerinde, Diyarbakır Nasuh Paşa Camii (Kot minareli cami) minaresinin tamamlanmasında, Bitlis - Adilcevaz Zal Paşa Camii minaresinin tamamlanmasında bu yörenin ustalarını kullandık.

43) Azerbaycan, İslâm Ansiklopedisi Zeki Velidi Togon 2. cilt sayfa 91.

— Hazarlar, İslâm Ansiklopedisi Zeki Velidi Togan. 5. cilt sayfa 397.

bir, Oba, Sevare, Siver, Dun, Savir gibi coğrafi yer adları değişik tarihlerde, İslâmiyet'ten önce gelen ve yerleşen Türk kavimlerinden kalmadır. Yazar Musa Horen M.S. 197 - 216 da Hazar ve Barsulalar'ın Kür Nehri'ni geçtiklerini, M.S. 460 da Bulgarların hâlâ burada adından söz ettirdiklerini yazar. Hazar ve Barsulalar, bugün de Gence ve Tiflis arasında ayrı bir sancak olarak varlıklarını korumaktadır.

4, 5. y.y, da güney Kafkas ve Azerbaycan'a Hunlar geldi (M.S. 446). Balasagun'a yerleşen Akhunlara, Ermeniler Haylandurk diyorlardı. İsmin sonundaki durk, Türk olmalıydı ve Azerbaycan'a gelen Hunlar, bu ülkenin tarihinde ilk defa Türk ismiyle anılıyorlardı. Bir kolunun Kaçarlar olduğu sanılan Ağaç-Eri'ler 468 de ve Sabirler 503 de Kafkasya'nın güneyine geçtiler.

Hazarlar, İdil Nehri sahilleri ile Kırım Adası'nda (arasında olsa gerek) 6 - 10. yy. da kuvvetli bir devlet kurdular. Türk Hazarlar Çuvaş lehçesiyle konuşuyorlardı. Ağaç - Eri Türkleri'nin, bunlardan olduğu kuvvetle sanılıyor. Göktürkler'le ayni soydan olup batı kollarıydılar. M.S. 558 de politik güçlerinden hâlâ söz edilebiliyordu. 507 - 8 de Arran Patriği Kardustun önderliğinde Hıristiyanlığı kabul ettiler.

642'de Araplar bu bölgede görünmeye başladı. Balasagun sahrasındaki ahaliye Akrad Yani Kürtler dediler. O zaman bu "hayvan sürülerine malik göçebeler" anlamına geliyordu. Milliyet ifade etmiyordu. Oysa Araplar, Horasan'daki Halaçlara da Akrad demişlerdi. Araplar döneminde de Kafkasya ve Azerbaycan taraflarına Türk unsuru gelmekte devam etti. Abbasî halifelerinin hizmetinde bulunan Türk emirlerinin buraya kendi çevresiyle geldikleri anlaşılıyor. Mubarek - Al - Turkî, Kazvin iç kalesini onarmış ve kendi adını vermişti.

Bu yörede Araplar'dan sonra Sasani etkisinin başladığını görüyoruz. Sonra Selçuklu Türkleri etkili olmaya başladılar. O zaman buradaki Türkler yine Türkçe konuşuyorlardı. Orta Asya'dan gelen Balhan Türkmenleri 1036 da Ahar yöresine yerleştiler. 1064 te Alp Arslan Arran ve Gürcistan taraflarını aldı. Türkmenler, Melikşah zamanında Azarbaycan'a yerleştiler. Melikşah'ın 1076 da Şavtiğin idaresinde gönderdiği Türkler Arran ülkesinin bütün ova, dağ nahiye ve kalelerine yerleştiler. İlhanlılar'dan sonra Azerbaycan tamamen Türkleşti ve buradakilere Azerî Türkleri denmeye başlandı. Azerbaycan'ın asıl imarı ve yerleşmesi, 11. yy. da Selçuklu ve 13. yy. da İlhanlılar'ın eğemen döneminde olur.

Ani ve Ermeniler konusunu incelediğimizde de şu bilgileri öğreniyoruz[44].

Buralara Saka, (İskit) Türk kavimleri ilk defa M.Ö. 1. yy. da geliyorlar. Bunlar Doğu Sibirya'daki Yakutlar'la ayni soydandırlar. M.Ö. 68 de Kimmer Türkleri arkasından, Aras boylarında görülen Sakalar daha da güneye iniyor ve Afrasyab (Alp Ertonga) döneminde bütün Azerbaycan, Anadolu, Suriye ve Filistin ile İran'ın bir bölümünü kuşatıp Önasya'ya eğemen oluyorlar. Asurlular'ın çivi yazılarından: M.Ö. 665 yıllarında Kafkaslardan aşıp gelen Sakalar'ın başında Gagu (Gogu, Gog) adlı bir başbuğun olduğunu ve isminden ötürü, yerleştikleri yere Gogaran, Gogar Yurdu dendiğini öğreniyoruz. Yukarı Aras boylarına Pasin adını veren Phasianlar da bir Saka kabilesiydi. Bunlar 24 Oğuz

44) Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Prof. Dr. Osman Turan sayfa 10-11, 17-20-50.
— Kars Tarihi I. M.F. Kırzıoğlu İstanbul 1953.
— Karapapaklar, M.F. Kırzıoğlu Erzurum A.Ü. Basımevi 1972.
— Türkiye Tarihi, Yılmaz Öztuna 1. cilt sayfa: 52, 53, 95 ve 2. cilt sayfa: 54-58.
— Ermeniye, İslâm Ansiklopedisi Mükrimin Halil Yinanç cilt 4. sayfa: 317.
— Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi T.T.K.B. Ankara 1962.

boyu arasında Üç Ok ve İç Oğuz kolundan Gök - Han'dan inen dört boydan birisi olan Beçene veya Peçenekler'in atalarıydı.

Sakalar Şaman'dı. O nedenle tapınakları yoktu. Ölülerini hafta ve aylarca beklettikten sonra gömdüklerine göre, mumyalamayı biliyorlardı. Bunu, Arsaklılar ve Selçuklular'da da görüyoruz. Sakalar daha çok atlı ,göçebe (at yılkılarıyla yaylak ve kışlıkta geçinen) hayatı süren Türkler'den oldukları için Kür, Aras, Çoruh boyunda derli toplu yaşayıp varlıklarını ve geleneklerini koruyabildiler. Arsaklılar Devleti'ni kuran Eski Oğuzlar'ın batı kolu Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Gürcüstan ülkelerinde kurulan (M.Ö. 150 yılları), eski Saka boyları ve oymakları kendi ilbeğlerinin başkanlığı altında bu kardeş fatihlere katıldılar ve Taş - Oğuz kolunu oluşturarak Küçük - Arsaklı devlet düzenini kurdular. Oysa Küçük Arsaklı Devleti'nin tarihî destanları Dede Korkut Oğuznâmeleriydi. Büyük Arsaklılar (M.Ö. 250 - M.S. 226) bu Oğuznâmelere göre 24 Oğuz boyunda sol kolu oluşturan Üç Oklar'dan Gök - Alp Oğlu sayılan Bayundur boyundandı.

M.Ö. 248 de Part (Arsaklı) Devleti kuruldu. Milâttan önce Horosan'dan gelip Ani, Kars, Tiflis ve Demirkapı'ya hakim oldukları bilinen Oğuzlar'ın, Part Devleti'ni kuran Arsaklılar'dan olduğu muhakkaktır.

II. Büyük Tiridat çağında (M.S. 287), Küçük Arsaklılar Hiristiyanlığı kabul ettiler. Aziz Greguvar (Ermenice Kirkor), Karakuşu vaftiz ederek Oğuz kilisesinin arması yaptı. İlk kiliseleri Türklere özgü çadır biçiminde idi. Torandaki Ardişat Kasabası'nı kendine patrik merkezi seçti. M. Fahrettin Kırzıoğlu notuna devam ederek (ayni kitap sayfa 177), Aziz Kirkor'un, destanlarımızdaki Dede Korkut olduğunu Arşaklılar ülkesinde, 20 yıl kadar (M.S. 305 - 325 arası) Oğuzların patrikliğini yaptığını ve yerini Aristaka (325 - 333) bırakarak ibadete çekildiğini, Aziz - Kirkor'un sülâlesinin hep aziz olarak devam ettiğini, Dede - Korkut masallarında Korkut Ata veya Dede - Korkut adiyle anıldığını, Gregoryan mezhebini benimseyen Dağıstan ve Kazarlar'ın doğusundaki Kırgız ve Türkmen'lerce de sonradan bir "İslâm - Velisi" diye anıldığını, hatırasını saygı ile andıklarını yazar. Ayni yazar, Atillâ'nın 453 yılında ölümünden sonra Hazar Denizi ile Karadeniz arasına Kunlar Bölgesi'ne, Doğu'dan göçüp gelen yeni Türk boyları yerleşti. Bunlardan biri de, M.S. 460 da Dağıstan'a yerleşen Suvar Türkleri idi. Bunların yerlerinden oynattıkları Ağaç - Eriler ise 465 te, Kafkaslar'ın Güney'ine inerek buralara yerleştiler. Daha sonra Bağnatlılar'ı sahnede görüyoruz. Yöreyi eğemenliği altına alan bu Hiristiyanlaşmış Türkler'in uzun süre politik etkinliklerinin sürdüğünü ve hatta Kars'taki Kümbet - Cami denen (Holy Apostles) Kilisesi'ni 937 de bitirdiklerini ve Yâhûdî soyundan gösterenlerin ön yargılı olduklarını" belirtiyor.

Saltuklular'ı incelediğimiz zaman Gürcüler'in 12. yy. da kuvvetli bir politik güce eriştiklerini, Kars, Ani, Erzurum ve yörelerinin iki kuvvet arasında zaman zaman el değiştirdiğini, Azerbaycan'ın zayıfladığını ve Ermeniler'in siyasî güçlerinin tükendiğini öğreniyoruz.

Ermeniler; Urartular, Hurriler, Hititler ve İranlılar gibi Ârî Kavmindendirler. İlk kralları Ermeni değil İran'lıydı. (M.Ö. 188 - M.S. 10) 198 sene devam eden 1. Ermenistan hanedanlığı önceleri İran'a bağlı valilik şeklinde idi Bizanslılar'ı, İranlılar'ı, Türkler'i, Müslüman Arap halifeliğini metbu tanıdılar. 1015 - 16 da Çağrıbey Doğu Anadolu'daki Bizans'a bağlı Ermeni prenslerinin topraklarına akınlar yaptı. Ermeniler bu akınlardan o derece yıldılar ki, M.S. 806 da kurdukları ve 953 yılla-

rında Bağratum Ermeni kırallığının başkenti yaptıkları Ani'yi savunamayıp Bizanslılar'a bıraktılar ve Sivas bölgesine yerleştiler.

Özetini verdiğimiz bu tarihi olayların[45] ortak yönlerinden şu sonuçlar çıkmaktadır: Türkler, M.Ö. 7. yy. da sonraları Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan adını alacak olan Doğu Anadolu ve Güney Kafkas yöresinde varlıklarını duyurmaya başladılar. Tarih boyunca gelen diğer Türk boylariyle kaynaşarak sahneden çekilmediler. Hazar, İskit (Saka), Arsaklı, Oğuz, Bayındır, Kazan, Part, Bağrat, Bulgar, Ağaç-Eri, Suvar, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Selçuklu, Osmanlı Türkleri adlariyle burada asırlar boyu varlıklarını koruduler. Komşu topluluklarla çoğu kez birlikte iç - içe yaşadılar. Türkçe konuşup Hun alfabesiyle yazdılar[46]. Zaman zaman politik güçleri birbirine üstün geldi. Dilden - dile söylenegelen ve sonunda 15 - 16. yy. da yazıya dökülen[47] Dede - Korkut masallarında günlük yaşantıları, düzenleri, heyecanları çok iyi dile getirilen geleneklerine bağlı hürriyet tutkusu herşeyin üstünde bir topluluk olarak yaşadılar. Devletler kurdular, vurdular, vuruştular ve yok olmadılar. Bugün Demir Perde gerisinde halâ varlıklarını korumasını bilen Türkler bunların torunlarıdır. Bu gerçek, ancak Türklere özgü bir üstünlüktü. Bir kısmının Hiristiyanlığı kabul etmeleri bile erimelerine yol açamadı. Böylesine güçlü bir varlık elbet çevresini de etkiliyecekti. Sonunda da öyle oldu.

GÜNLÜK YAŞANTI VE KÜÇÜK EL SANATLARI:

Şimdi göreceğimiz bazı fotoğraflar bu görüşümüzün tanıklarıdır. Yalnız Rusça yazıldığı için okuyamadığımız, bu kitapta bir Ermeni topluluğunu görüyoruz (fotoğraf 84). Baştaki kalpak, pelerini andırır uzun palto bellerindeki kemer ve ayaklarındaki ayakkabılariyle tam bir kazak giyimi görünümündeler. Fotoğraf 85 te gördüğümüz yapı Tebriz'de bir Ermeni evidir. Ahşap yapı tekniği balkon, dikmeler, kirişlemeler, sağ geride, camilerimizin ahşap son cemaat bölümünü hatırlatan dikmeler ve bezeme anlayışında Türk etkisi açıktır. (Fotoğraf 86 da), 15. yy. dan kaldığını belirttikleri güzel bir ahşap sandalye görüyoruz[48]. (Rahle) tipindeki çatkı, üstüne bez veya deri, kabara dediğimiz yuvarlak başlı çivilerle çakılarak kullanılmıştır. Geçmelerin üstü haçla ve bitki ile bezelidir. Alt bölümde Selçuklu etkisi açıkça görülür. Kıvrık dallarla bezeli bir dikdörtgen çerçeve içine alınan tablayı sekizgen yıldızlar ve altıgenler bezer. Bu diziyi Anadolumuzda sayısız örneklerde görürüz. Fotoğraf 87 de bir tabak görüyoruz[49]. Ani ye aittir. Selçuklu veya Ermeni yapısı olduğu belirtilmemiştir.

Fotoğraf 88 de 292 X 155 cm. ölçüsünde, Ketchoutta 19. yy. a ait bir kilim görüyoruz (üstteki). Alttaki kilim ise 554 X 170 cm. lik ve 19. yy. a aittir ve Akhaltsıkhe'den getirilmiştir. Fotoğraf 89 da 18 X 9 cm.lik ve 19.yy. ait bir kese var. Fotoğraf 90 da 19. yy. a ait üstte

45) Bilgimiz dışında olduğu için bu kadariyle yetinip derinliğine araştırmaları tarihçilere bırakıyoruz.

46) Kars Tarihi, M. Fahrettin Kırzıoğlu sayfa 187'de "Ermeni Alfabesi M. 392-405 arasında, Danyal alfabesi ıslah edilerek meydana getirilmiştir. Bu yazının Karakoyunlular ile birlikte Taron bölgesine getirildiği anlaşılan Kun kertme yazısından çıktığını andıracak hususlar çoktur" diyor sayfa 188 dip not 155 te de "bazı usta işaretlerinin Oğuzlardan Bayındır Boyu'nun daima kullanageldiği damganın eşi olduğu" ve Ermeni alfabesinin Ârâmice'den, doğrudan doğruya değilde, Türk yazısı yoluyla meydana gelmiş olduğunu, yakın bir ihtimal olarak düşünebiliriz" denmektedir.

47) Dede Korkut Kitabı, Muharrem Ergin, 1000 Temel eser, sayı 1. sayfa XIII.

48) The People of the Hills - Ancient Ararat and Caucasus

49) L'art Arménien de l'ourarton à nos Jours Musee des Arts Decoratifs 1970-71 Decora personnage et oiseaup h: 7 cm, D. 17 cm. MH: 123 - 306 1836

445 X 35 cm. ölçüsünde, Lori'den getirilmiş ve altta 58 X 44 cm. ölçüsünde Noemberian'dan getirilmiş iki heybe dikkati çekiyor.

Diğer bir yayında[50] gördüğümüz iki halı (fotoğraf 91) Ermeni halısı olarak sergilenmektedir. Fotoğraf 92 de ise Karagöz ve Hacıvatımızı andırır giysileriyle Ayvaz Serkizi görüyoruz. Fotoğraf 93 te Prenses II. Smbat (977 - 989) ve Gurgen ellerinde kilisenin modelini tutuyorlar (Fotoğraf 11 a). Dikkat edilirse sakallı Kral İslâmî bir sarık ve ayağında çarıkla görünüyor[51].

Gözden kaçmaması gereken önemli bir nokta da Ermeni ve Gürcü mezarlıkların da Koç - koyun türünde mezarların bulunuşudur[52]. Kaçkar'daki ünlü mezarlıklarına baktığımızda, Ahlat Kadılar Mezarlığı'nı hatırlatan iri şâhidelerin, üstleri siperlikli başlıkla sonuçlanan dizi dizi taşların ve aralarında koç - koyun (fotoğraf 94) ve atların da yer aldığını görürüz. «Aparan yakınında jesdi (?) göçebe topluluğu mezarları» (fotoğraf 95) altlığıyla görülen fotoğrafta iki tane, at koşum takımları işlenmiş olarak görülürler[53]. Bundan başka diğer şâhidelerde sekizgen yıldızların (fotoğraf 96, 96 a, 96 b) içlerinin dantel gibi işlenerek dizilişlerini, aralarının da bezendiğini, fotoğraf 97 deki mezar şâhidesinde Sasanî etkisini, alçı süslemeleri yansıtan çift katlı işlemeleri, üç dilimli kemerleri ve eşkenar dörtgenlerin dizilişini görüyoruz. Fotoğraf 98 de de bir şâhidenin kenar bezemesi görülüyor. Birbirine geçmeli palmetler ters (U) şeklinde dolaşmaktadır. Diğer bir Ermeni mezar şâhidesinde de (fotoğraf 99) rûmîlerin ve yaprakların yüzeyi bezediğini görürüz. 13 - 14 yy. a tarihledikleri bir şâhîde de (fotoğraf 100) Gavit'e ait bir Ermeni kilisesi batı yüzündedir. Çift halat yer yer birbirine dolanarak bir çerçeve oluşturur[54].

Karakoyunlulara ve Akkoyunlulara ait bir özellik olan Koç-koyun türünde mezar yapıları geleneği Orta Asya'dan beri devam eder. Doğu Anadolu'da örnekleri çoktur[55]. Üzerinde haç işli bu tür mezarların bir bölümü de Hıristiyanlaşan Türk'lerindir[56].

---

50) Pages d'art Armenien-Armenag Sakisian Paris 1970

51) Türk giysileri içinde sakallı bir Ermeni kralı kabartması için bakınız.
"Armenia - H.F.B. Lynch Volume II. fotoğraf 26.

52) Khatchkar (Kaşkar) Documenti de Architettura Armena (Decuments of Armenian Architecture) —2—
Accademia della Scienze dell' Armenia S.S.R.
"I. Gağık (1019 da) Aziz Gregavar adına Zvartnoçun örneğinde bir kilise yaptırdı. 1905 - 1906 yıllarındaki kazıda çıkan I. Gagik heykeli Ankara Etnoğrafya müzesindedir. Başında sarığı vardı. Ağabeyi II. Sembatin da Hagbat Manastırı'nda bulunan kabartma resminde başında sarık vardır" Kars Tarihi. Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde bulamadım bu heykeli. Arkeoloji müzesinde olmalı (yazar).

53) Koç ve Koyun türünde mezar taşları için dip not 51 deki kitaba (sayfa 234. figür 173) bakınız.

54) Fotoğraf 70, 71, 72, 73, 73 a ve 100 deki abartılan şekilleri, kabarık röliyef anlayışını Konya İnce minareli ve Sahib Ata, Erzurum Hatuniye, Sivas Gök Medrese (v.b.) taç kapılarındaki abartılmış kavallarla ayni doğrultuda görüyoruz. Atlı figürler ve silmeler giderek İlhanlı dönemiyle birlikte etkisini sürdürecektir.

55) Yakında yayınlanacak olan «Van yöresinde bilinmiyen bazı yapılarımız" adlı yazımızda yayınlanmamış bazı koç, koyun ve atlı mezar yapılarından örnekler sunuyoruz.
Ayrıca bakınız: "Ahlat Mezartaşları, Beyhan Karamağaralı, Selçuklu Medeniyeti ve Tarihi Enstitüsü yayınları.

56) Sayın M.F. Kırzıoğlu ile 28.2.1974 günü Ankara D.T.C.F. nde buluştuğumuzda anlattığı bazı noktalar aşağıya kısaca aktarıyorum. İyi dileklerimi sunarım. "... üzerinde haç işareti görülen koç, koyun heykelleri Orta Asya geleneği olup, burada Hiristiyanlaşan Türk'lerin eseridir. Tibet kilisesi mahyasında koç heykeli vardır. Şavşat'ta (Cevizli) 926 da Gürcü Bağratlılar'ın yaptırdığı kilisede çatıda dört köşede ve mahyada koç heykelleri vardır. Ermeniler tarihte hiç bir zaman millî bir hükümet ve devlet kuramadılar. Adlarına para kestirmediler. Yanlız Tiğran kestirmiş olup (M.Ö. 95 - M.S. 66 İranlı'dır. Ermeni alfabesinin onbir harfi Orhon Alfabesi'ndendir. Onu da Karakoyunlular getirmiş idi. Ezrurum (çünlü) cinli mağarasındaki kaya yazılarında (5. asır) Orkun Alfabesi kullanılmıştı".

Tarih saptamıştır ki, Türkler bulunduğu topluluğun daima kilit noktalarında idareci ve askerî görevleri başariyle yürütmüşlerdir. Kendi başbuğlarına eksiksiz inanan, uyan ve dediklerini aynen uygulayan kuvvetli bir özelliği sahiptir. Bunun için katıldıkları diğer topluluklarda önemli aşamalar yapmışlardır. Halife Mutasım (833 - 842) bozuk Araplar ile kendilerine güvenilemiyecek olan İranlılar'ı bırakıp, hassa ordusunu Türk'lerden kurmuş, halkla ilişki kurarak bozulmamaları için Türk ordu şehri olarak yeniden kurulan Samarra'ya, çoluk-çocuk ve oymak düzeniyle yerleştirilmiş, başka soylarla evlenmeleri yasaklanmış idi. Türkler Abbasî ordusunun çekirdek ve belkemiğini oluşturuyorlardı. Ermeni topluluğunda da bu böyle oldu. Orduyu, paralı Türk askerleri oluşturuyordu. Yöneticiler Türktü[57]. Kars Bağratlı Kırallığı ve Gürcistan Boğratlı Kırallığı'nın kuruluşunda «Türk emirlerine bağlı olarak yaşıyorlardı».

TÜRKLERDE KUBBE :

Aral bölgesinde Tolstov (M.Ö. 4. yy.) yarım küre şeklinde kubbeli Kurganlar buldu ve bunları Oğuzlar'ın ecdadı saydığı İskit ve diğer göçebe Türk soylarına bağladı[58]. Nepal ve Hindistan'da görülen içleri tamamen dolu ilk stupalara, kaide ile kubbe arasına silindirik gövde eklenerek, Türkistan'da çadıra benzer yeni şekiller doğdu. Tsü-k'ü Hunları ve Tabgaçlar döneminde (4-6. yy.) stupalarda bu benzerlikler artmaya başladı. Batı Türkleri ve Uygurlar, Burkan dîni'ne girince stupaların içlerini boş olarak ördüler. Mabet gibi içlerine girilebiliriyordu. Süslemeleri de çadırı hatırlatıyordu. Hoça'daki kubbeli Uygur mezarları[59] ve İran'da Şeyh Şemseddin adiyle anılan yapı inandırıcı örnekler idi (fotoğraf 101). Artık bir kümbet şekli oluşmaya başlamıştı. Mahayana Mezhebi'nde çok köşe anlayışı girdi. Mezar yapılarına. Hattâ Strzygowski bu yivleri çadır perdelerinin kırmalarına benzetiyordu[60]. Çadırların üstüne örtülen keçe veya kıl örtülerin altında çatkı izleri belli oluyor ve fitil etkisi veriyordu. Türkler Müslümanlığı kabul ettikten sonra kurdukları ilk Türk Devleti Karahanlılar'da, bunları izliyen Harzemşahlar'da (fotoğraf 102), Gazneliler'de, Büyük Selçuklular'da gelişen kümbet ve türbe mimarîsi Anadolu Selçuklular'ı ile ülkemize de iletilmiş oluyordu. Gülpayegan Mescid'i Cuma'sında tamburdaki dantelalar ve kubbenin şekli tam bir Ortaasya Türk çadırı görünümündeydi. Yaygın olan şekiller küp bir gövde üzerine kubbenin, veya külâhın oturtulması türünde idi. Bunlar silindirik veya çokgen gövdeye uygulanıyordu.

DEĞERLENDİRME :

Görülüyor ki, çadırdan ve kurganlardan başlayan bir külâh ve kubbe mimarîsi örnekleri Ortaasya'dan beri Türkler'de özenle kullanılan ve geliştirilen bir ayrıntı idi. Güney Kafkasya'ya ve Doğu Anadolu'ya yerleşen Türkler de atlı göçebe idiler .Yazı yaylakta, kışı kışlıkta geçiriyorlardı. Ömürlerini, günlük yaşantılarının bir parçası olan çadırlariyle birlikte, bu harsı da (culture) getirdiler. Dede - Korkut masallarında belirtilen çadırları yarım küre ve külâh türünde olup bir bölümü tekerleklerle tanışıyordu[61]. Türk mimarîsine girmiş

57) Kars Tarihi M.F. Kırzıoğlu sayfa 263.

58) Türk Kubbesi, Emel Esin, Selçuklu Araştırmaları Dergisi III., 1971. Sayfa : 159 kıymetli ve önemli bulduğumuz için bazı bölümlerini çok kısa olarak yazımıza aldık.

59) Türk Sanatı I. Oktay Aslanapa, sayfa 11, Resim 13.

60) Türk Kubbesi, ayni eser. sayfa 167. Oktay Aslanapa ayni eser sayfa 53, resim 80. İslamic Architecture And Its Decoration - By. Derek Hill and Oleg Garabar. Fotoğraf 271.

61) Hun Sanatı. Nejat Diyarbekirli M.E.B. 1972, ve İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler. 1000 Temel Eser. No. 59. M.E.B. İst, 1971, sayfa: 70

olan bu şekiller yerli taş gereçle (malzeme) birleşerek yeni bir yorumla Ermeni ve Gürcü dînî yapılarında uygulanmaya başladı. Bu türe süsleyici bazı ayrıntılar eklenerek bölgesellik kazandı ve yeni bir kişiliğe büründü. Oysa, Doğuda Türkler ayni mimarîyi tuğla ile değişik yorumlarda işliyor ve geliştiriyorlardı.

Ermeni ve Gürcü dînî yapılarında orta kare alan üstüne uyguladıkları taşla işlenmiş süsleyici bazı ayrıntılar, kaynağı kendinde olan ve devam edegelen örneklerle birleştirilerek bir «Ananadolu Kümbet Mimarîsi» doğdu diyebiliriz. Şimdi aklımıza bir soru geliyor. Suriye'li misyonerlerle Hıristiyanlaşan Ermeni ve Gürcüler niçin «Erken Dönem Hıristiyan Mimarîsi» nin etkisinde kalmadılar? çünkü «Atlı Göçebe Kültürü» kendilerine yetmiş ve artmıştı bile.

Mimarîlerini kısaca incelediğimiz bu toplulukta çevre ekonomik ve politik güçlerin etkisinin yansıdığını da görmek olanağı var. Örneğin, Müslümanlığın yayılışında Araplar'dan, etkin dönemlerinde, renkli taşı, dilimli kemerleri istiridye kabuğunu[62], İranlı'lardan ve Büyük Selçuklular'dan geometrik bezemeleri, palmet ve rûmîleri teğet kemeri, halat örgüyü güney yoluyla dilimli kubbe ve dilimli külâhı aldıklarını düşünebiliriz. Kanımızca, mukarnasla işleyip değişik bir yorumla karşımıza çıkan üstten aydınlanma da çadır mimarîmizden esinlenerek uygulanmıştır. Yazımızın başında da belirttiğimiz gibi bir kaynaktan esinlenmemiş bir san'at düşünülemez. Tarihsel gelişim içinde diğer görüş ve uygulamalardan, yararlanma her toplum için doğaldır. Bunu bir suç gibi görmek veya ön yargılarla belli kalıplara sokmak çabası bilimsel olmayıp hissidir. Örneğin[63] Anadolu Türk Ekolü'nü; Ermenistan, Pers ve Suriye gibi üç kaynağa bağlamak, Türkiye'nin en ünlü mimarlarından Sinan ve Balian'ı (?), Ermeni olarak göstermek bilimsel bir yargı olmasa gerekir. Ayni yazar Gürcistan için de: «Gürcüler, Ermeni Keşişleri tarafından Hıristiyanlaştırılmıştır. Gürcü kiliselerinin tümü, ayrıntılariyle birlikte (özellikle Khelât ve Toplizovala'dakiler) Ermeni kiliselerinin tipindedir. Tiflis'tekilerin büyük çoğunluğu Ermeniler tarafından yapılmıştır. (28 kilise)» diyecektir ayni eserinde.

Yazımızla yeni bir görüş getirmiş değiliz. Daha önceleri yerli ve yabancı san'at tarihçileri ve Türkoloğlarca bu konuda görüşler ortaya konmuş idi. Biz çadır şeklinin bir kaynak olduğu, ve çevre mimarîsini etkilediği görüşünü benimsemiş olup derlediğimiz fiziksel örneklerle tarihin ışığı altında konuyu bir kez daha tazelemiş olduk. Amacımız ilerideki bilimsel çalışmalara yeni gereçler hazırlamak ve ışık tutabilmektir. Yararlı olacağını umarım.

62) Yapılarımızda yer yer istiridye kabuğu uygulamalarını görürüz.

Bitlis - Güroymak (Norşen) Kalender Baba Kümbeti Güney pençeresi üstünde, Kırşehir Aşık Paşa Türbesi girişinde v.b.

63) Les monuments Armeniens 4-17 yy. Edouard Utudjian sayfa: 38.

ÇİZİMLER İÇİN YARARLANILAN KİTAPLAR:

Çizim 1 — Bagaran Kilisesi (Akhourian Nehri kenarında) — **Armenian Architecture, Edovard Utudgian 4 - 17. yy. Paris 1968**

» 2 — Eghward - Zoravar Kilisesi — **»**

» 3 — Mren Kilisesi — **»**

» 4 — Saint Gregoire Kilisesi — **»**

» 5 — 10 nolu kilise — **Karadağ (Binbir Kilise Prof. Dr. Semavi Eyice)**

» 6 — Sergius ve Bacchus (Küçük Ayasofya) İstanbul — Environmental Design, O.D.T.Ü.
» 7 — St. Vitale kilisesi Ravenna — »
» 8 — Esra kilisesi — 6. yy. Mimarisi hakkında bir deneme, H.K. Söylemezoğlu.
» 9 — Ani haritası — The Armenian - Sırarpıe Der Nerressian - *dan ve yerinde bazı yapıları ekleyerek.*
» 10 — St. Apotres Kilisesi - Ani — Utuadjian'dan
» 11 — *Horomos Manastın* - Ani — »
» 12 — Saint Gregory - Aboughamrents — »
» 13 — Katedral - Ani — »
» 14 — Saint - Jean Kilisesi - Ani — »
» 15 — Saint Apotres Kilisesi - Ani — Le probléme de L'agıve et L'Arménie - Par- jurges Baltruesaıtun, Paris 1936

FOTOĞRAFLAR İÇİN YARARLANILAN KİTAPLAR

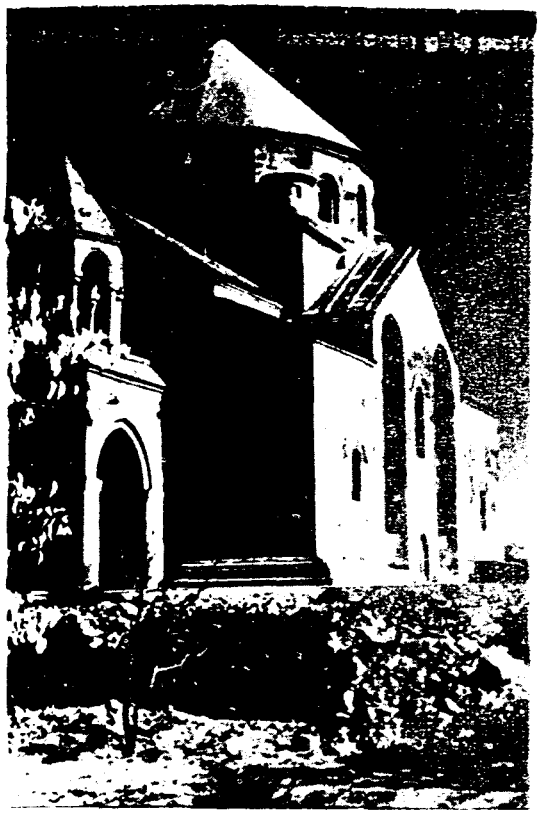
— Islamic Architecture And Its Decoration (fotoğraf 44, 102)
— Historical Studies of İran (fotoğraf 101)
— Documents of Armenian Architecture —1— «Haghbat»
— Accademia della Scienze dell' Armenia S.S.R.
Fotoğraf: (11, 13, 37, 37 a, 40, 41, 52, 53)
— » —2— Khatchkar (Kaçkar)
(fotoğraf 94, 95, 96, 96 a, 96 b, 97, 98, 99, 100)
3 sanahın
— » (fotoğraf 12 47, 48, 74)
— Armenian Architecture 4 - 7 th Century Edovard Utudjıan Morance Paris 1968
(fotoğraf 1, 2, 3, 4, 6, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 45, 46, 54, 60, 64, 65, 69 b, 70, 72, 73, a, 76, 76 a, 93)
— The People of The Hills Ancient Ararat and Caucasus 1971
Chartes Burney, David Marshall lang.
(fotoğraf 1 a, 63, 66)
— E' tudes Sur L'art Mé'dievel en G'eorgie et en Aménis,
(fotoğraf 69, 77, 79, 80)
— The Armenian - Sırarpıe Der Nersessıan
(fotoğraf 16, 69 a, 81)
— Armenische Baıkunst Vom 4 Bıs - 14 Jahr Hundert - Edıth Neubauer
(fotoğraf 20, 56, 71)
— Le Probleme de L'ogıve et L'armenıe - Par Jurges Baltrusaıtıs
(fotoğraf 50)
— J'art Arménién de Javrartou a' nos Jours - Muse' e des Arts Decoratifs 1970 71
(fotoğraf 87, 88, 89, 90)
— Pages a' Art Armenıen - Armenağ Sakısıan
(fotoğraf 91, 92)

im: 1a — Holy Etchimiadzine Katedrali (14. yy) Vagarşabat

Resim : 1 — Holy Etchimiadzine Katedrali (14. yy) Vagarşabat

ı: 2 — Saint Hripsime Kilisesi (618 M.) VaVgarşabat (Etchimiadzine)

Resim : 3 — Cogagat Kilisesi (7. yy) Vagarşabat

Resim : 8 — Van - Muradiye sırtlarında 1. kilise

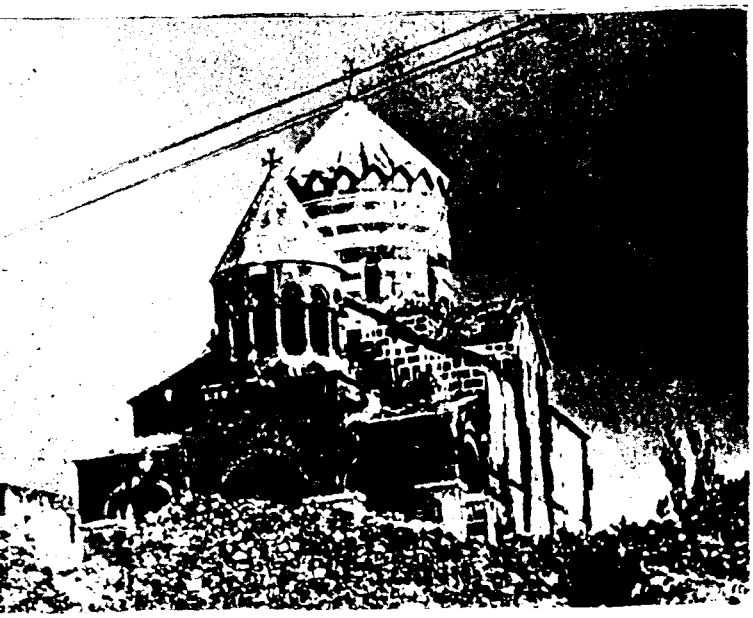
Resim: 9 — Van - Muradiye sırtlarında 2. kilise

Resim : 10 — Van - Zapbaşı (Soredir) Köyü
Soredir (Kırmızı Kilise) Kilisesi

Resim : 11 — Sourb Nshan (Holy Cross) Manastırı
(967 - 991 M.) Hagbat

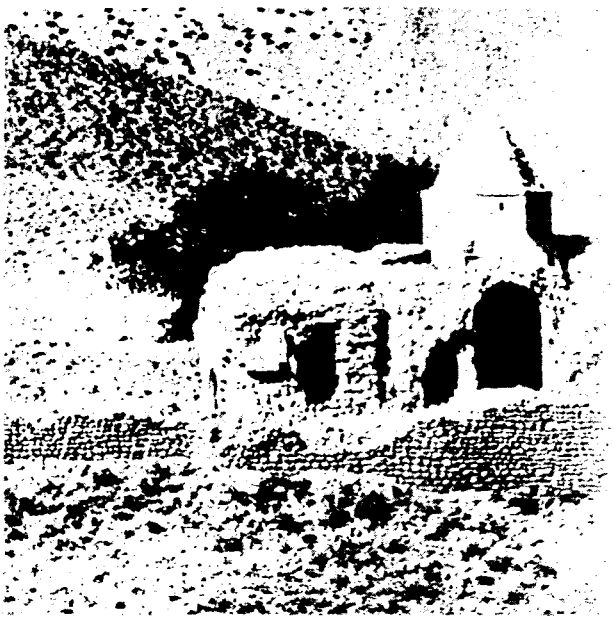
esim : 4 — Moughni Kilisesi (17. yy))

Resim : 5 — Gagik I'in yaptırdığı kilise (
Ahtamar Adası - Van Gölü

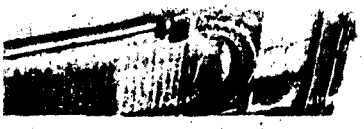

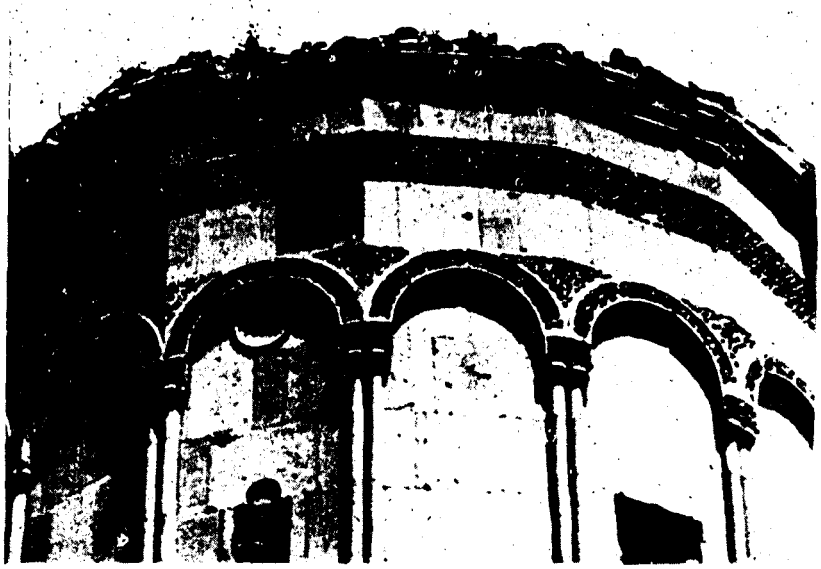
Resim : 6 — Marinira Kilisesi (17. yy)

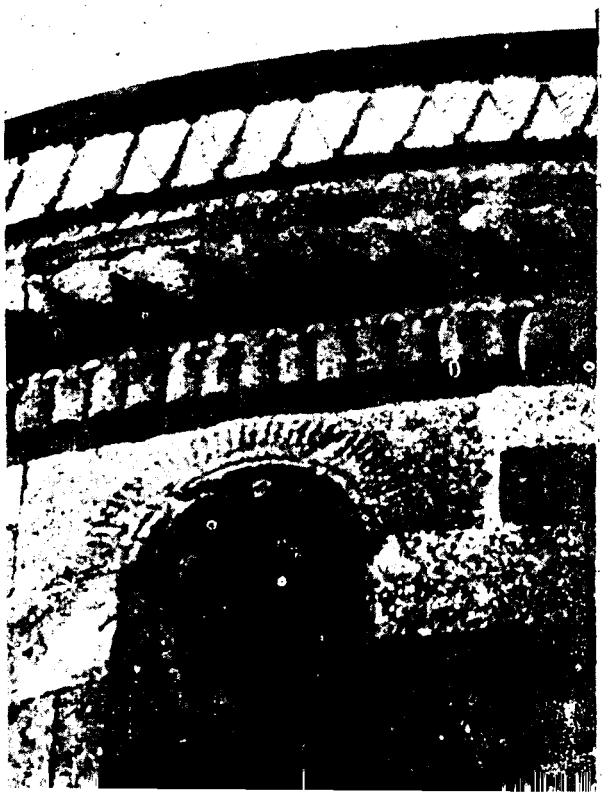
Resim : 7 — Bitlis - Adilcevaz Kilises

5 M.) Ani

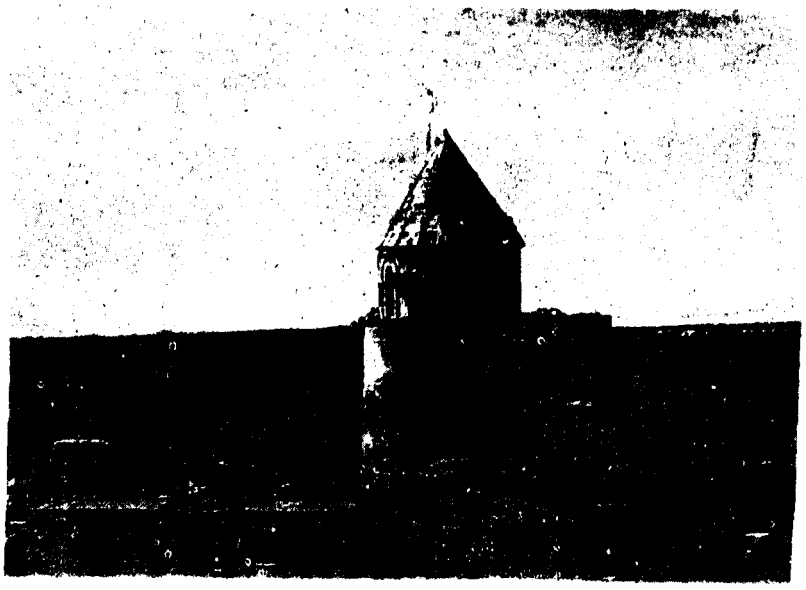
Resim : 21 b —
Gregory Tigran Kilisesi
(1215 M.) Ani

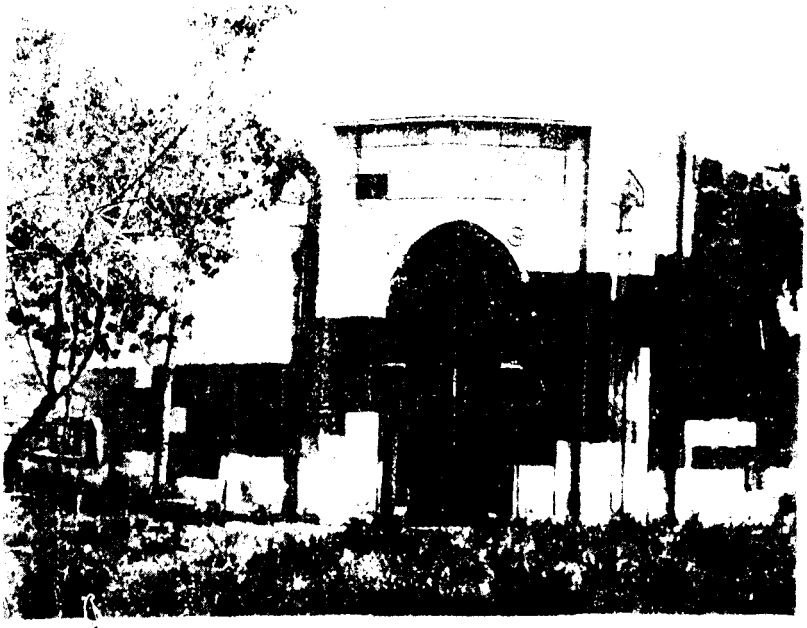
Resim : 22 — Emir
Saltuk Kümbeti - Erzurum

Camii)

Resim 23 — Kale Mescidi - Erzurum

3Resim : 24 — Mama Hatun Kümbeti yapı topluluğu

TUNCER

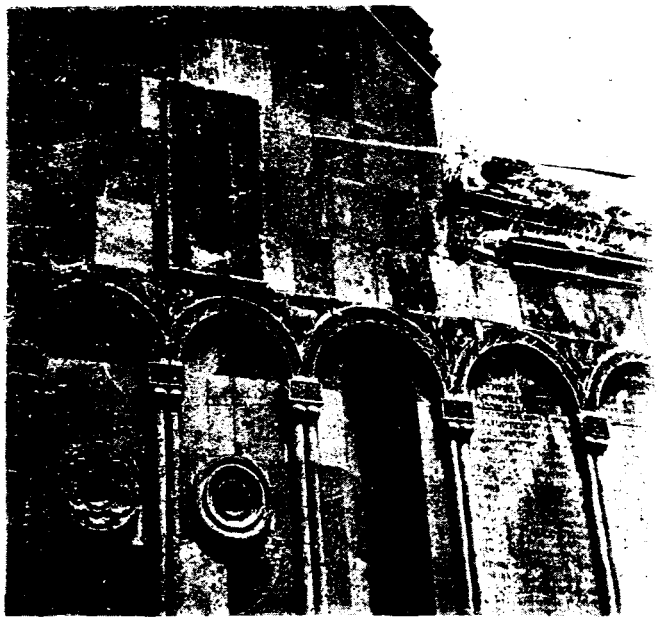
Resim : 19 — St. Gregory (Apughamnents) Kilisesi (10. yy) Ani

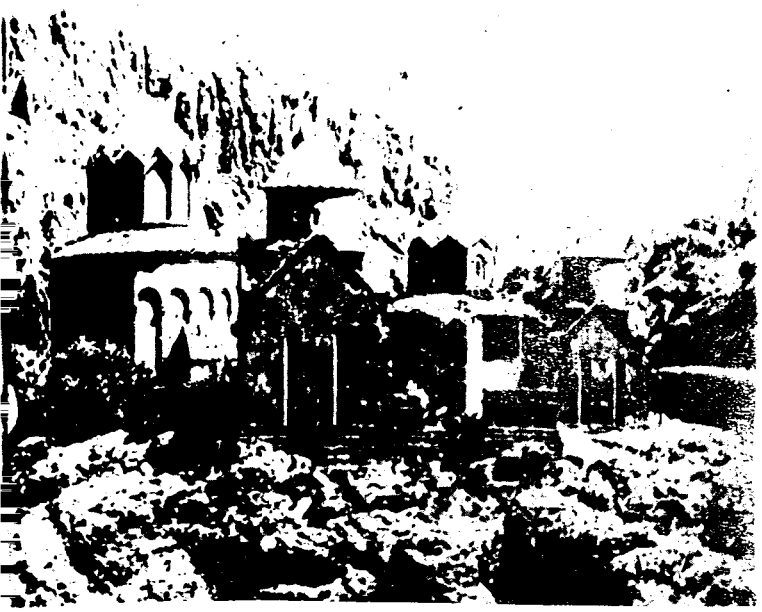
Resim : 20 — Katedral (989 - 1001) - Ani (Fet

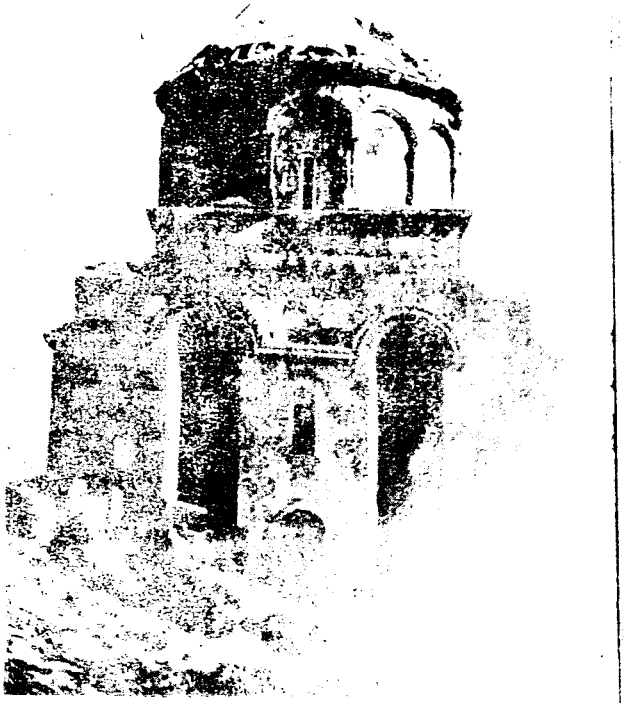
Resim : 21 — Gregory Tigran Kilisesi (1215 M.) Ani

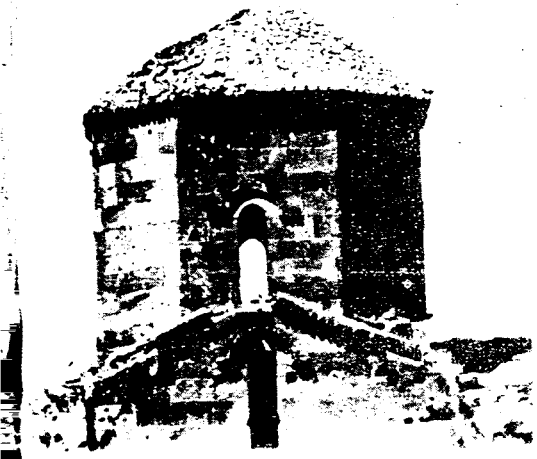
Resim : 21 a — Gregory Tigran Kilisesi (1

Resim : 32 — Kız Kalesi yapı topluluğu - Ani

Resim : 33 — Sainte Hripsime Kilisesi - Ani

Resim : 34 a — Mihri Karabağlar'da Kilise - Ani Digc

Resim : 34 — Mihri Karabağlar'da Kilise - Ani Digor

Resim : 30 b — Redeemer Kilisesi (1036 M. Keçel Kilise - Ani

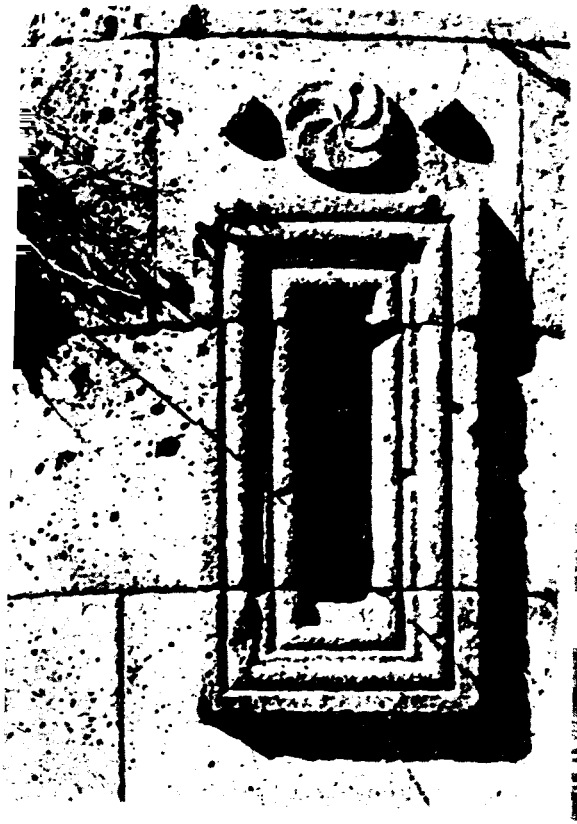
Resim : 30 c — Redeemer Kilisesi (1036 M. Ke Kilise -

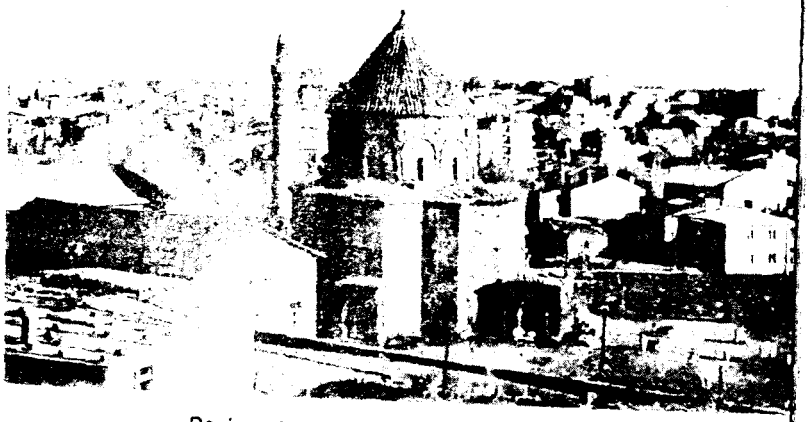
Resim : 31 — Büyük Katedral - Ani (Beşik Kilise)

Resim : 31 a — Büyük Katedral - Ani (Be K Kilise)

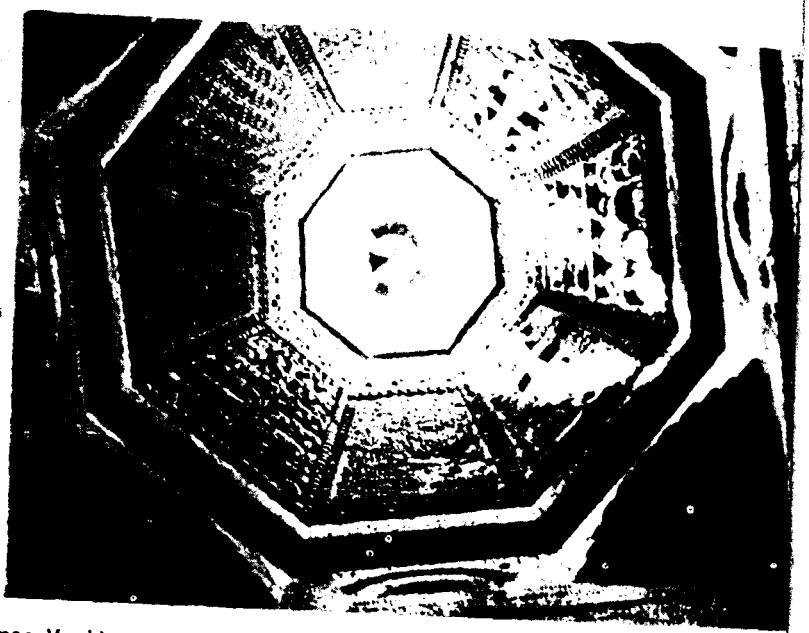
Resim 37 a — Virgin Kilisesi - Hagbat

Resim : 38 — Holy Apostles Kilisesi - Kars

1: 39 — Hoşavenk Manastırı - Ani - Hoşavenk (Horomos Vank)

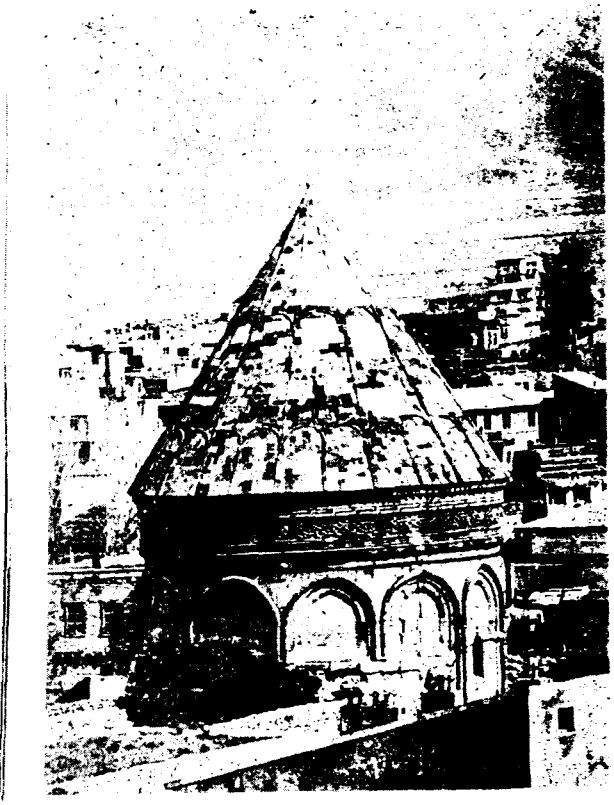
Resim : 39 a — Hoşavenk Manastırı - Ani - Hoşavenk (Horomos Vank)

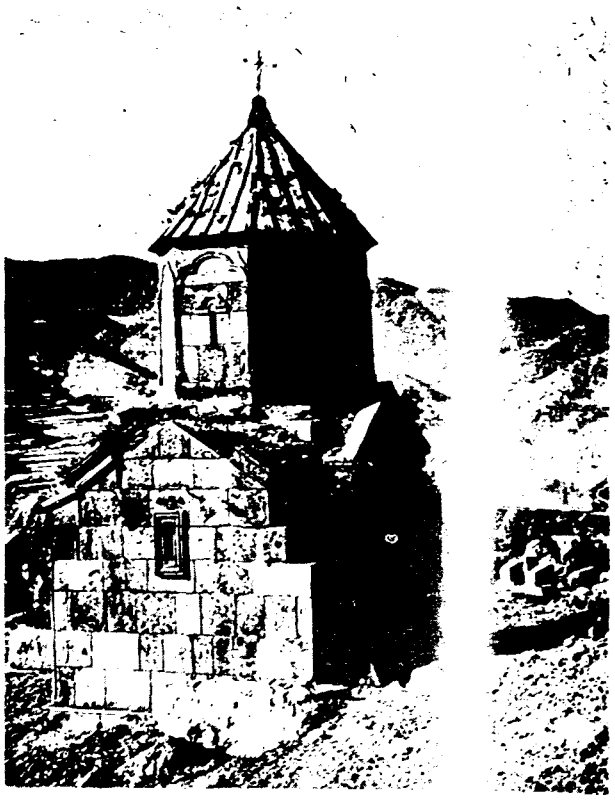
Resim : 34 b — Mihri Karabağlar'da Kilise - Ani Digor

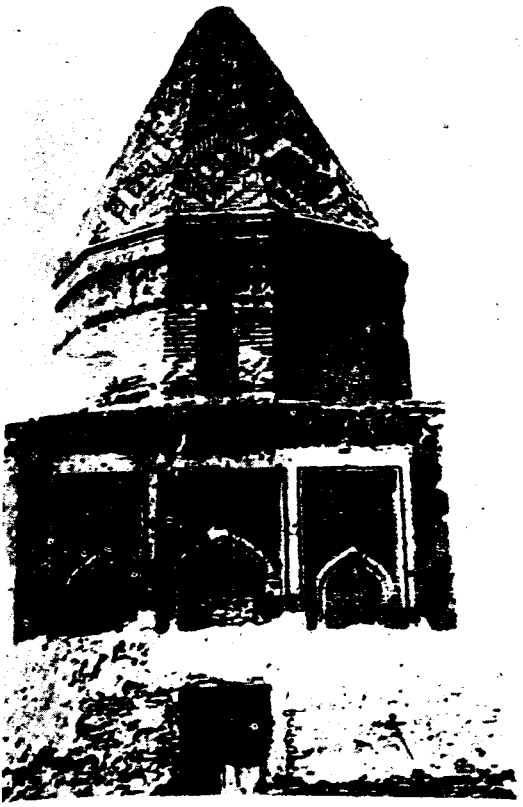
Resim : 35 — Karanlık Kümbet - Er[illegible]m

esim : 36 — Hatuniye (Çifte Minareli Medresesi Kümbeti - Erzurum

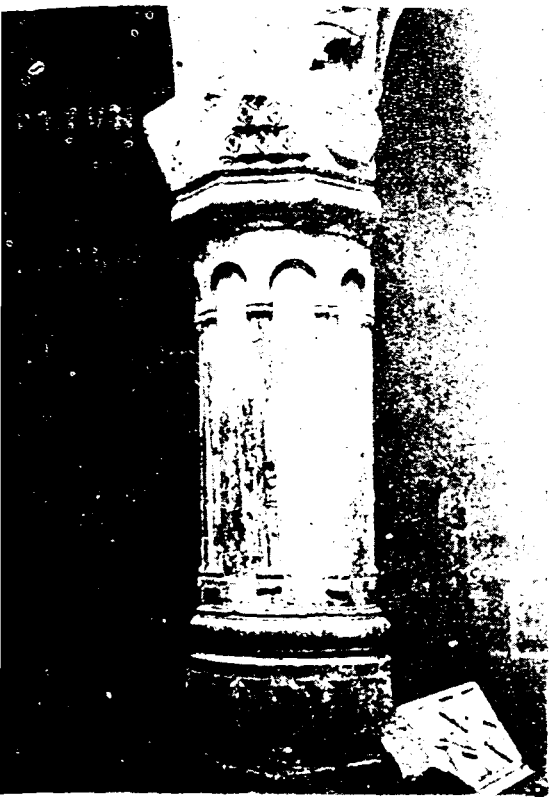
Resim 37 — Virgin Kilise[illegible] - Hagbat

Resim : 44 — Fahrettin Razi Kümbeti - Ürgenç

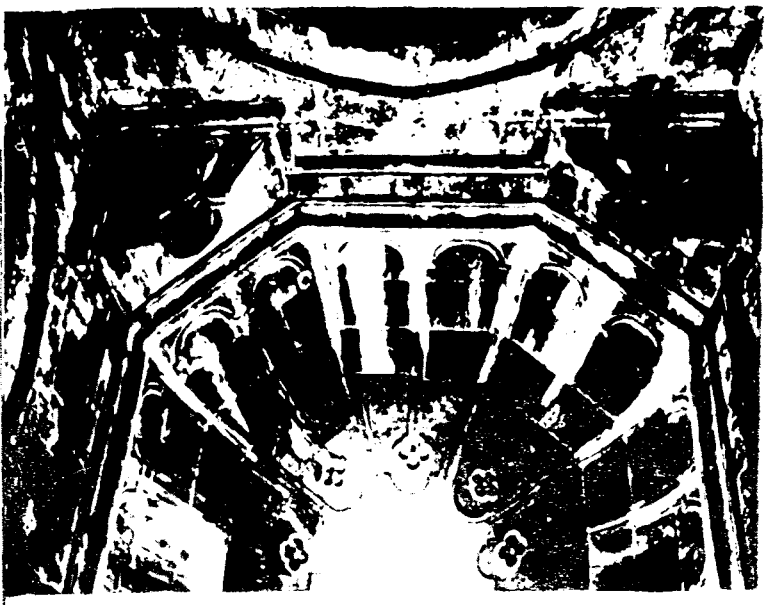
Resim : 45 — Saint - Jean Kilisesi (1038 M. An:

Resim : 46 — Couvent Kilisesi (11 - 12. yy.) Mağavarank

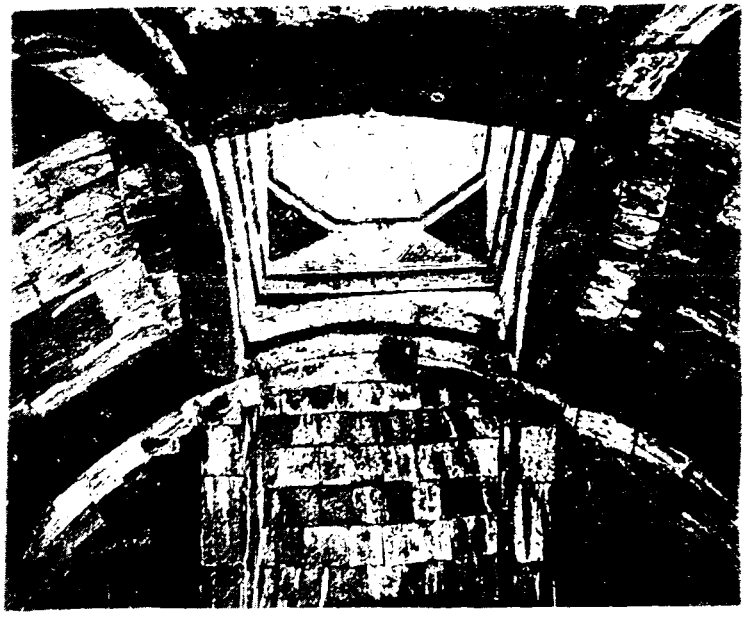
Resim : 47 — Kitaplık - Sanahin

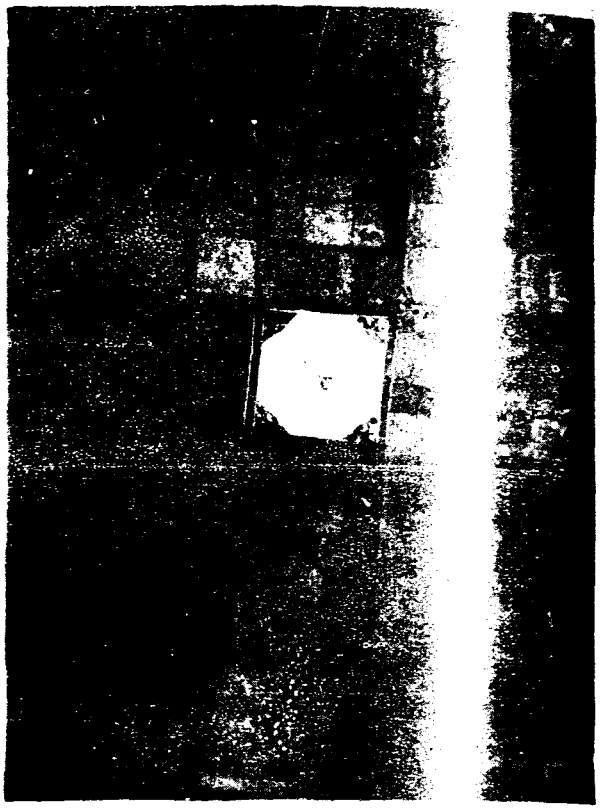
Resim : 40 — Gavit Kilisesi - Hagbat

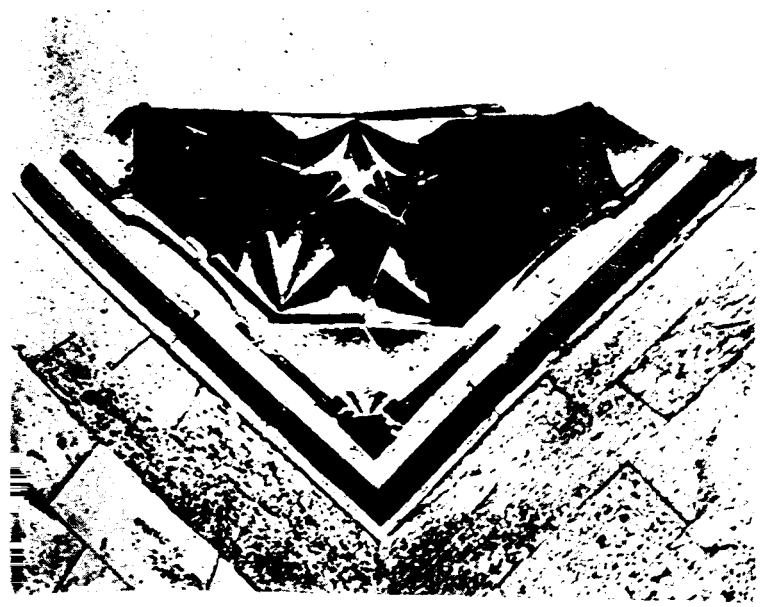
Resim : 42 — Zapbaşı Kilisesi - Van - Albayrı Zapbaşı

Resim : 41 — Gavit Kilisesi - Hagbat

Resim : 43 — Soredir Kilisesi - Van - Zapbaşı (Albay[illegible]) Soredir Kö

Resim : 52 — Hamazasp Gavit Manastırı - Hagbat

Resim : 53 — Hamazasp Gavit Manastırı - Hagbat

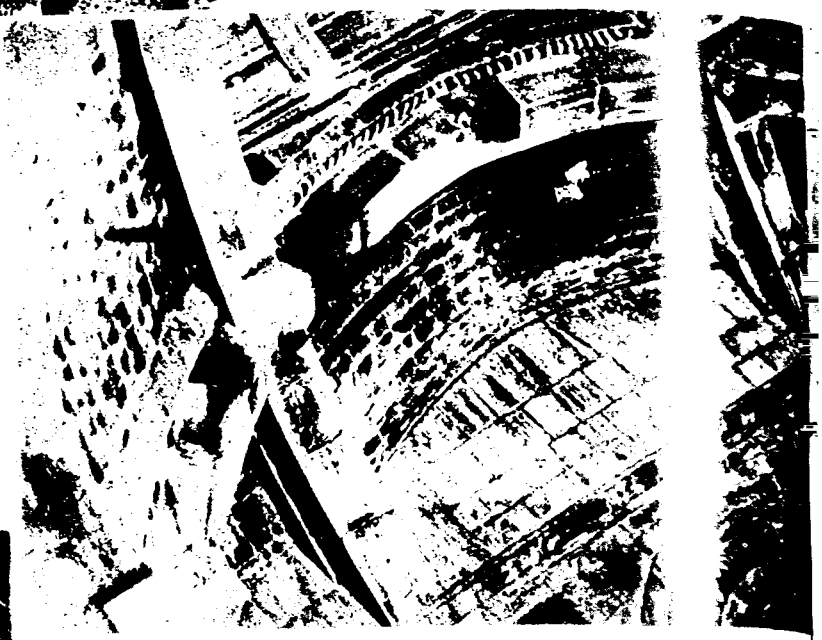
Resim : 54 — Monolithegue Manastırı - Guechard

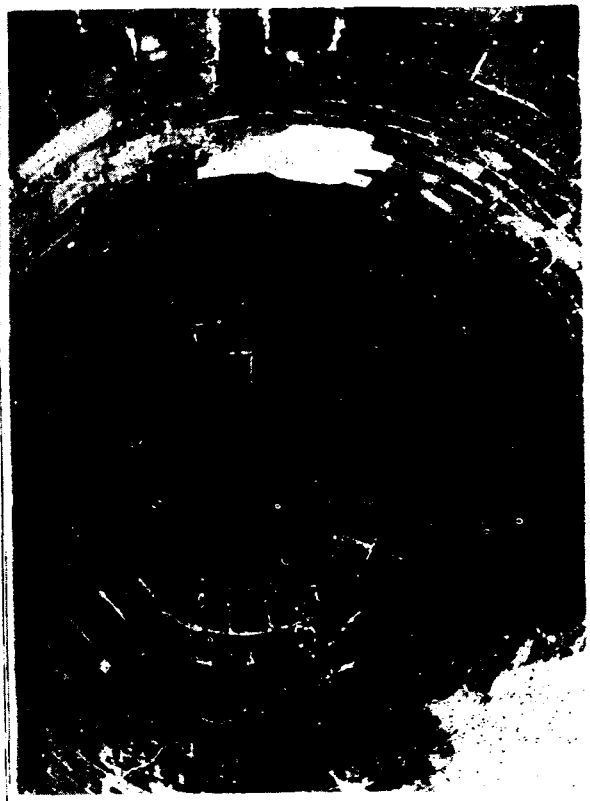
Resim : 55 — Holy Apostles Kilisesi - Ani

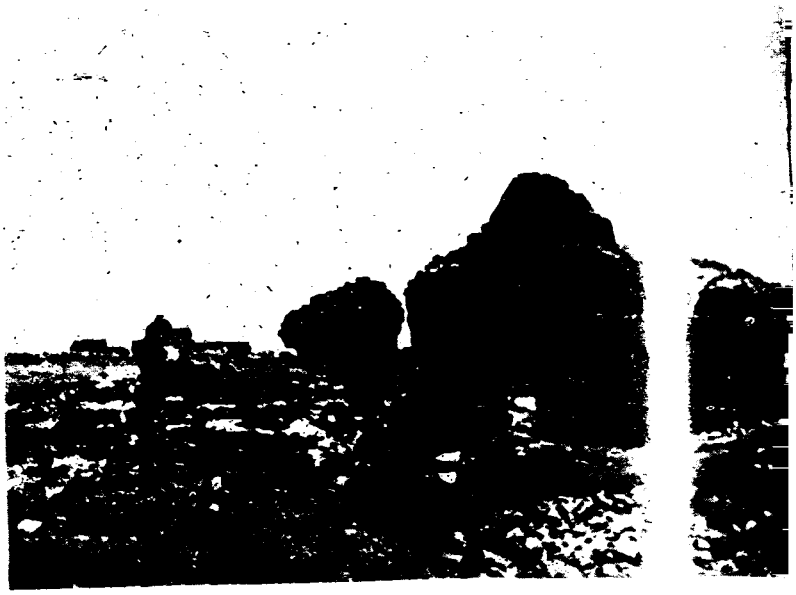
Resim : 48 — Kitaplık - Sanahin

Resim : 50 — Kilise - Hagbat

Resim : 49 — VVan - Muradiye 2. kilisenin kubbesi

Resim : 51 — Holy Apostles Kilisesi - Ani (Mast[illegible] - Zamat

Resim : 58 b — Ebu Muammeran Camii (Menuçehr, Şeddatlı) - Ani Resim : 59 — Manastır - Ani - Hoşavenk (Horomos Vank)

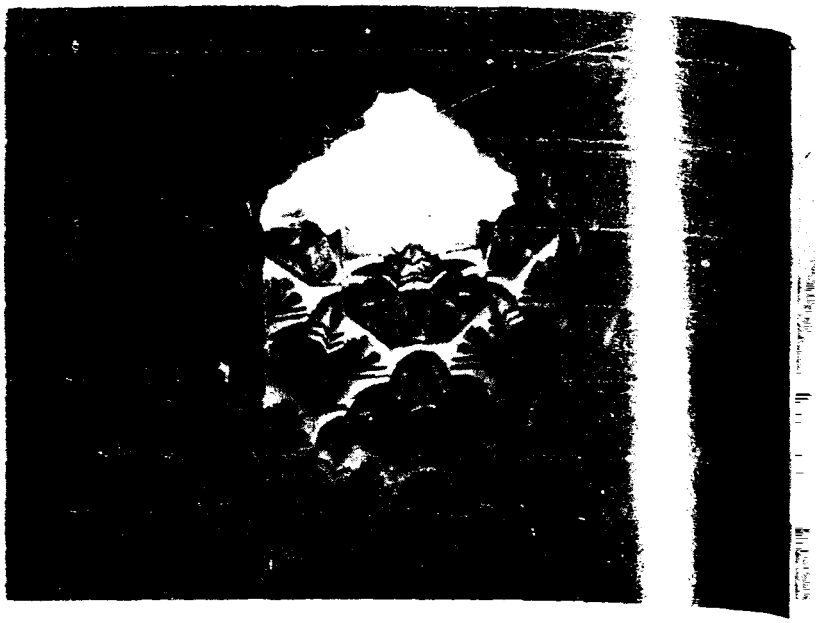

Resim : 59 b — Manastır - Ani - Hoşavenk (Horomos Vank)

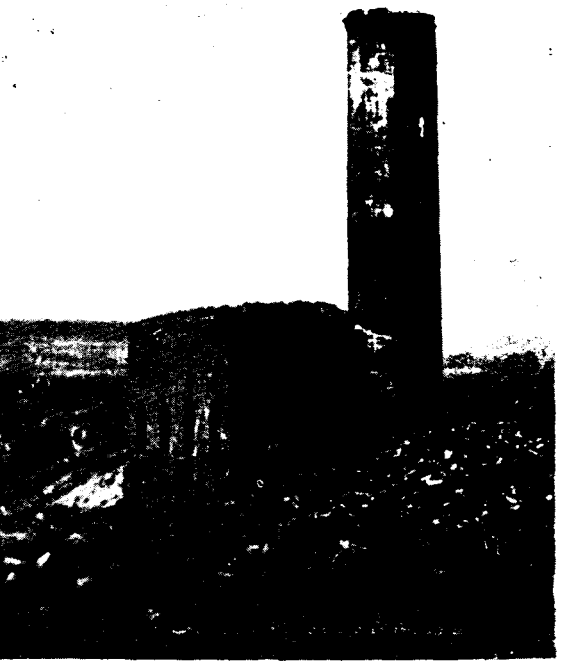
Resim : 59 a — Manastır - Ani - Hoşavenk (Horomos Vank

Resim : 56 — Jamatoun Kilisesi - Guechard (Aurivank)

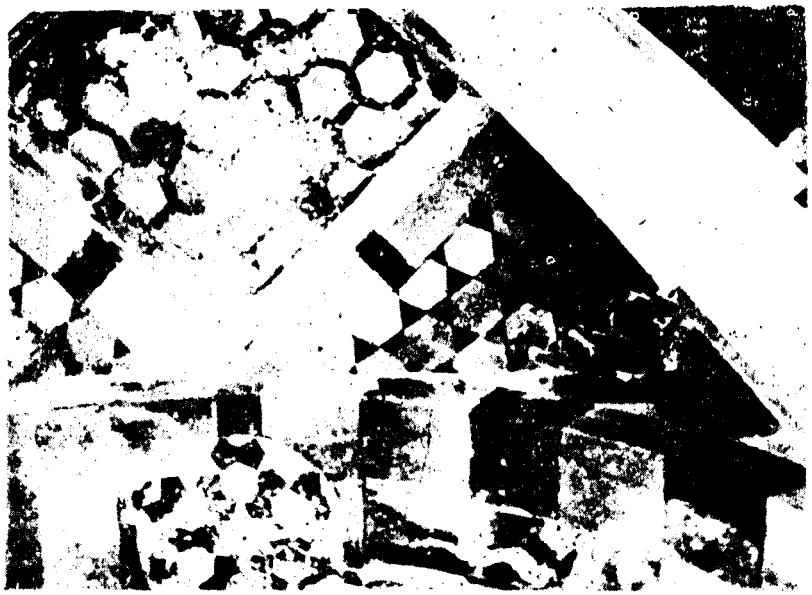
Resim : 57 — Holy Apostles Kilisesi - esi

Resim : 58 — Ebu Muammeran Camii (Menuçehr, Şeddatlı) - Ani

Resim : 58 a — Ebu Muammeran Camii (Menuçehr, Şeddatlı) - Ani

Resim : 61 b — Holy Apostles Kilisesi - Ani

Resim : 61 c — Holy Apostles Kilisesi - Ani

Resim : 62 — Ebul Muammeran Camii - Ani

Resim : 62 a — Ebul Muammeran Camii - Ani

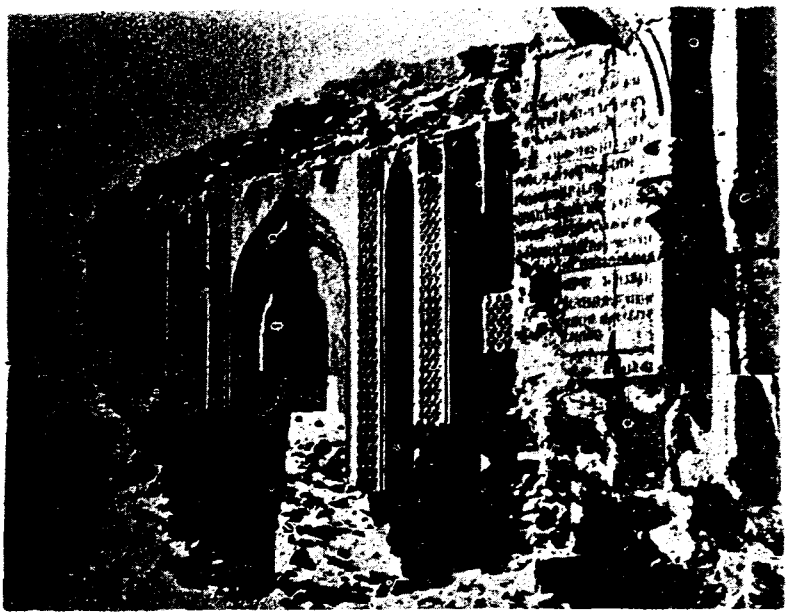
Resim : 59 c — Manastır - Ani - Hoşavenk (Horomos Vank)

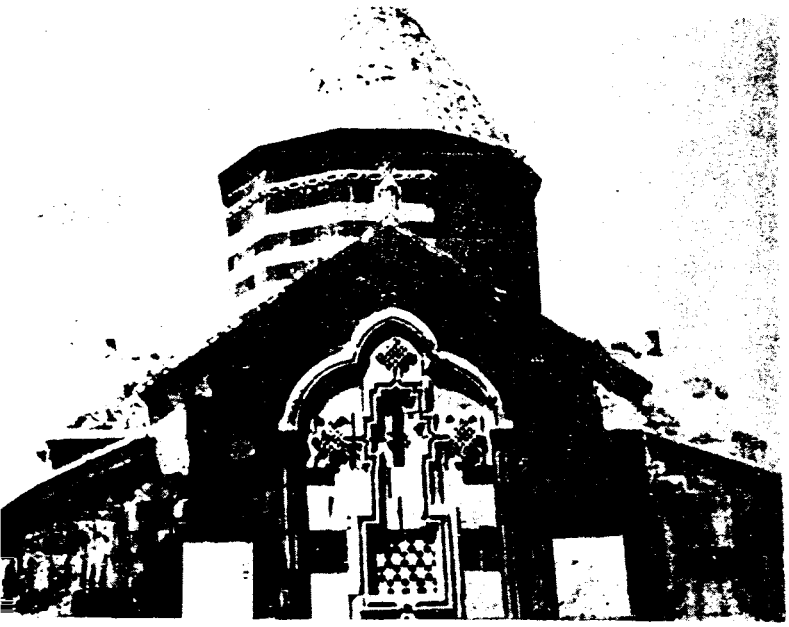
Resim : 60 — Monolithigue Manastırı (12. yy.)

Resim : 61 — Holy Apostles Kilise Ani

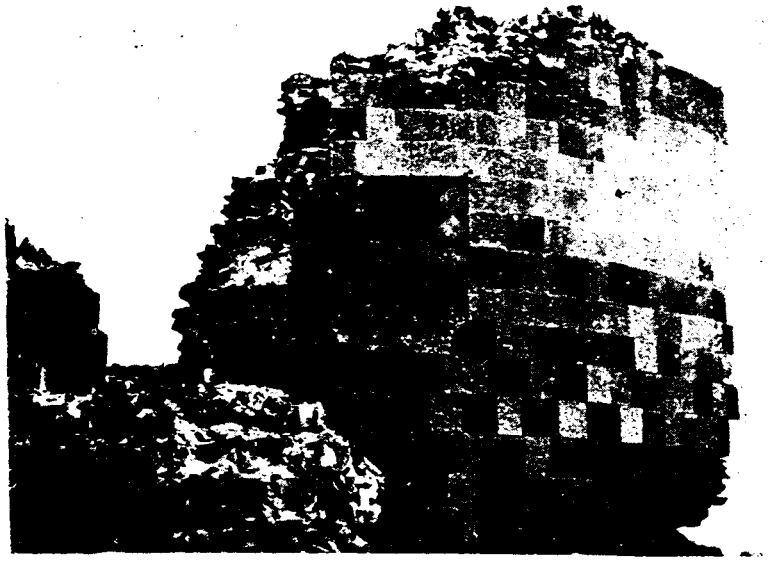
Resim : 61 a — Holy Apostles Kilisesi - Ani

Resim : 64 — Saint - Tathee Kilisesi - Kuzey İran

Resim : 65 — Couvent Kilisesi - Magaravank

Resim : 66 — Asi nehrine doğru açılan kapının sağındaki burg - Ani

Resim : 67 — Sultan Sarayı - Ani

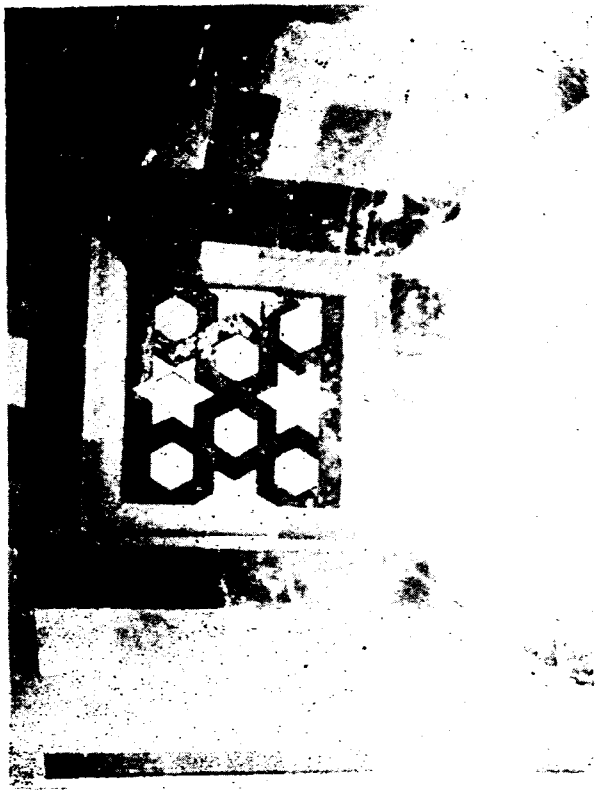
Resim : 62 d — Ebul Muammeran Camii - Ani

Resim : 63 — St. Thaddeus (Karakilise Kil
İran Azerbaycan'ında

Resim : 62 b — Ebul Muammeran Camii - Ani

Resim : 62 c — Ebul Muammeran Camii - Ani

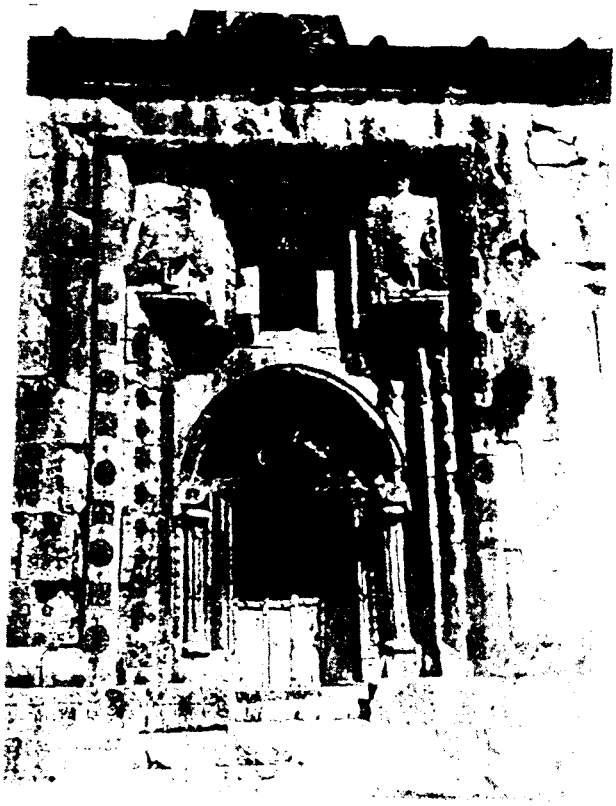
Resim : 69 b — St. Gregoire (1216) - Amagou

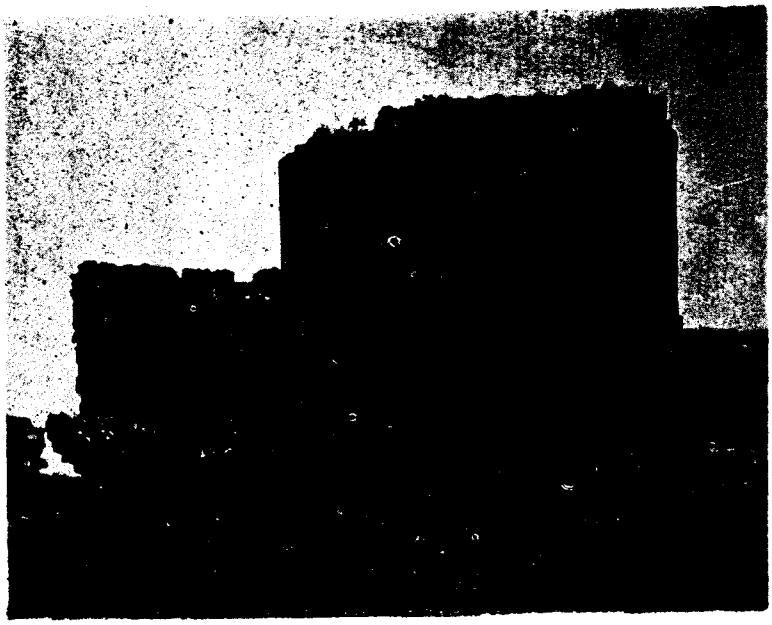
Resim : 70 —Reghward (14. yy.) Kilisesi

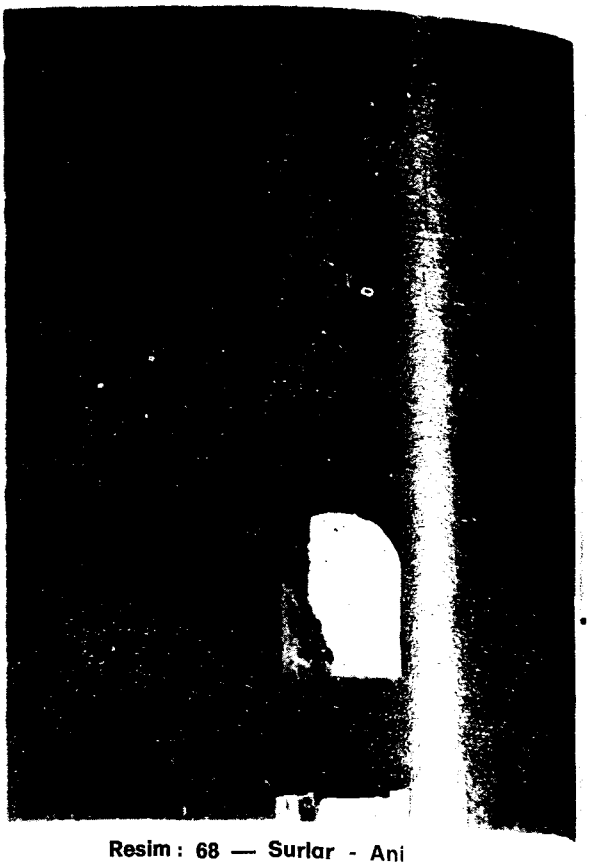
Resim : 71 — Zweietagen Kilisesi (1321) Jegwart

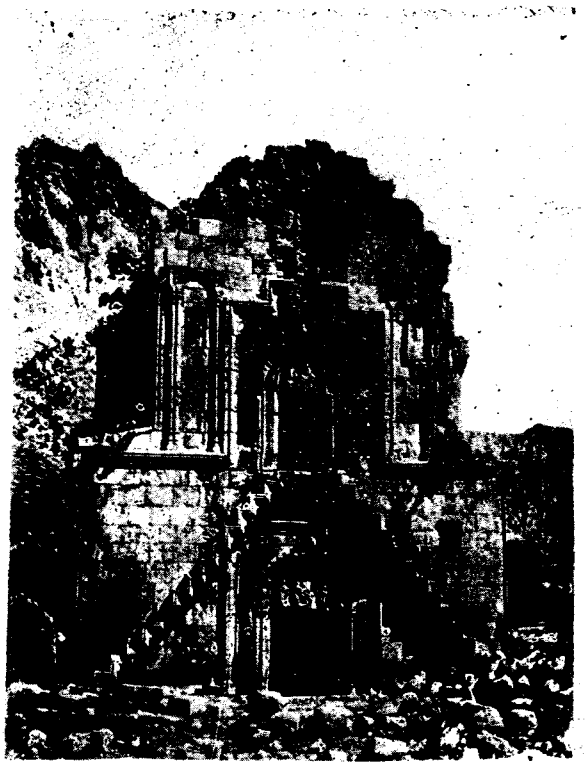
Resim : 72 — Ganzasser Manastırı (13. yy.)

Resim : 67 a — Surlar - Ani

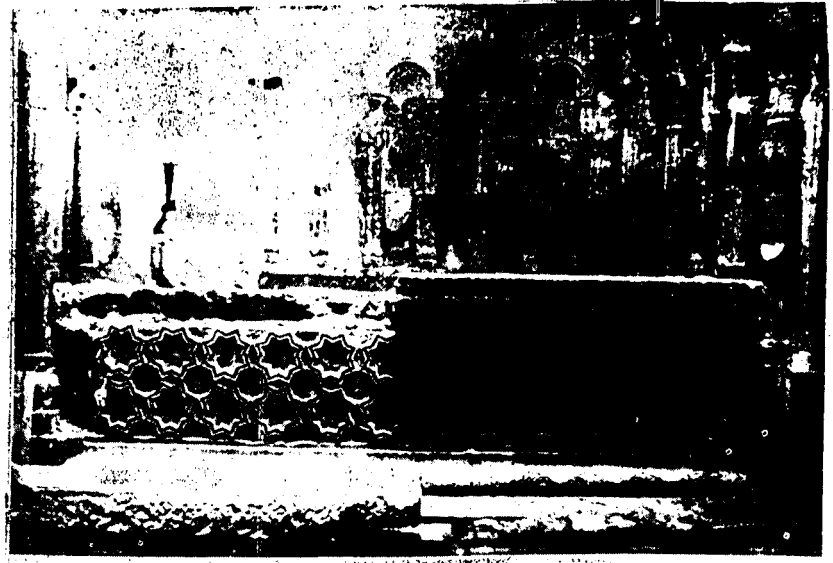
Resim : 68 — Surlar - Ani

Resim : 69 — St. Gregoire
(1216) - Amagou (Noravank Manastırı)

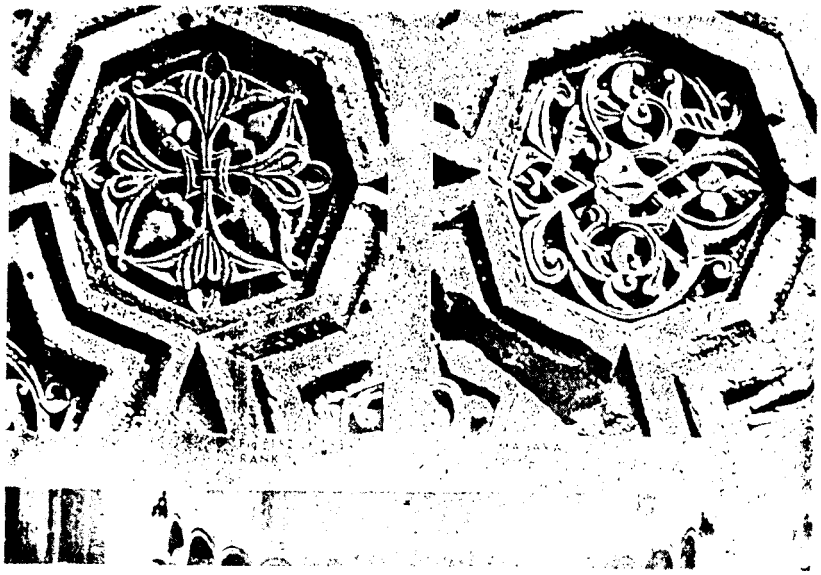

Resim : 69a — St. Gregoire (1216) - Amagou (Restorasyondan son

MAGAVAKANK

Resim :76— Magavarank Manastırı

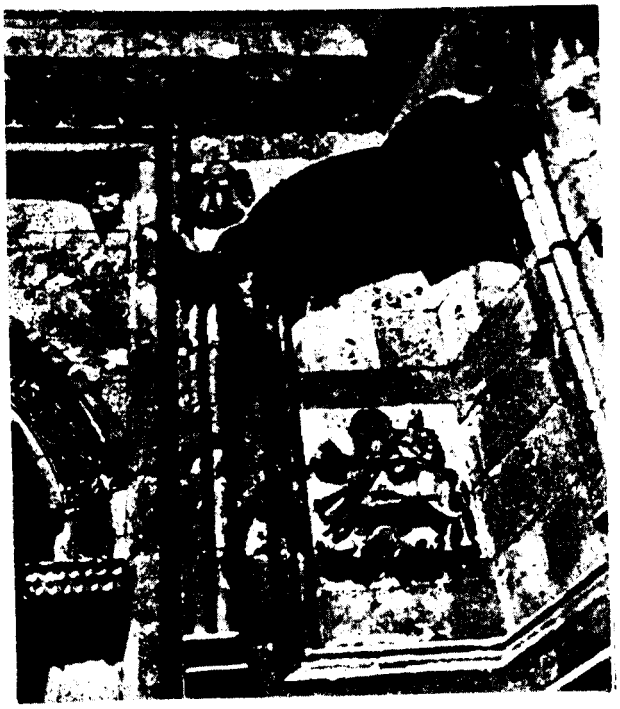
Resim : 76 a — Magavarank manastırı

Resim : 77 —
Ohanovangue Kilisesi

Resim : 78 — St. Gregory Tiğran (Şirli) Kilise

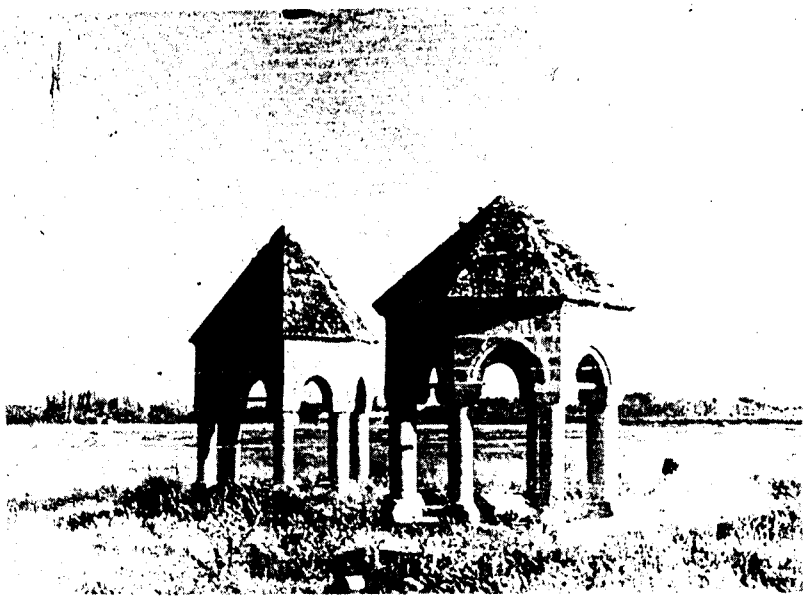
Resim : 73 — Sainte Tathee Manastırı

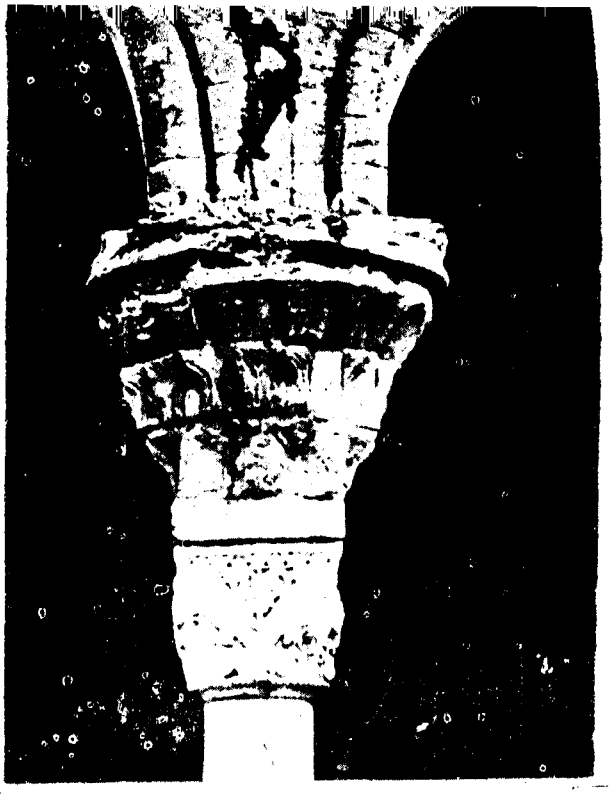
Resim : 73 a — Sainte Tathee Manastırı

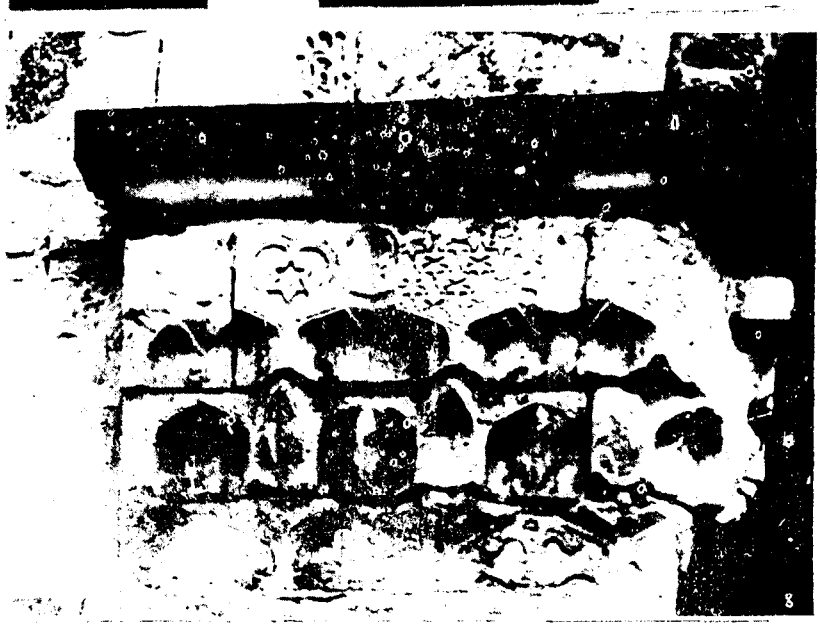
Resim : 82 — Eski Van'da 2 kümbet

Resim : 83 — Ayasofya Kilisesi - Trabzon

Resim : 83 a — Ayasofya Kilisesi - Trabzon

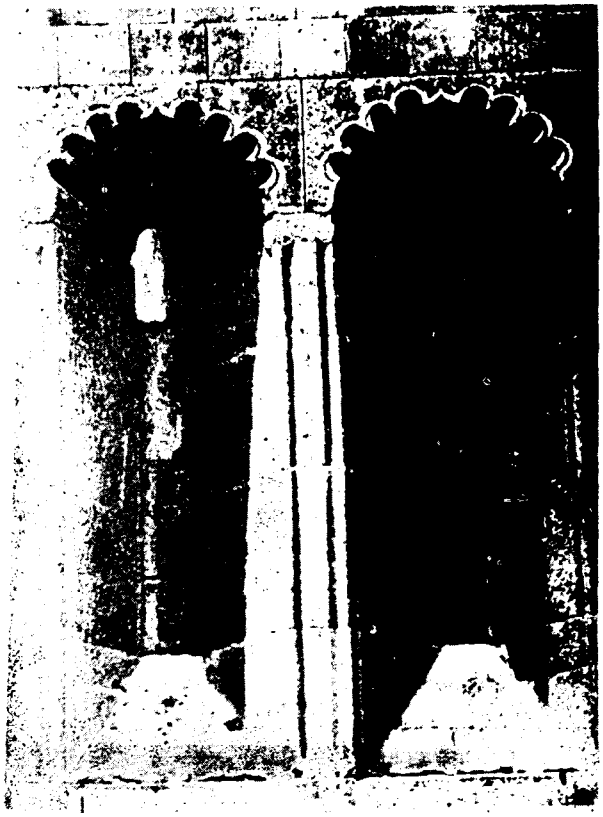

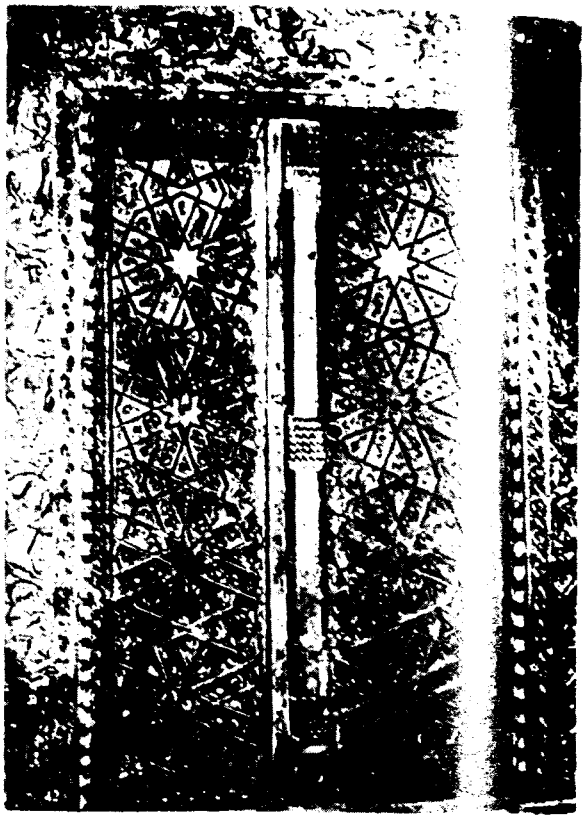
Resim : 78 a — St. Gregory Tiğran (Şirli) Kilise)

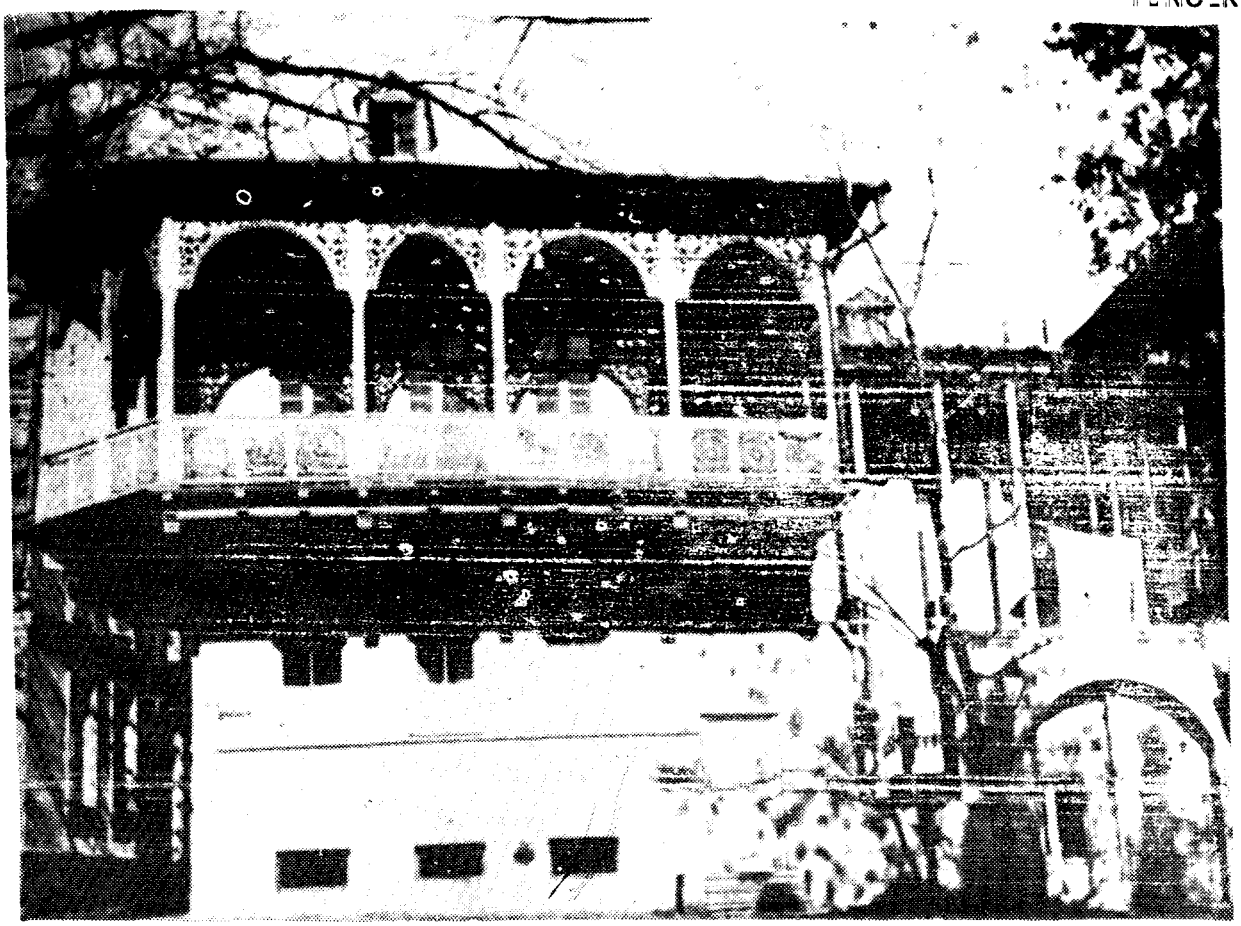
Resim : 79 — İkortha Kilisesi

Resim : *80 — Manastır - Hovannavank*

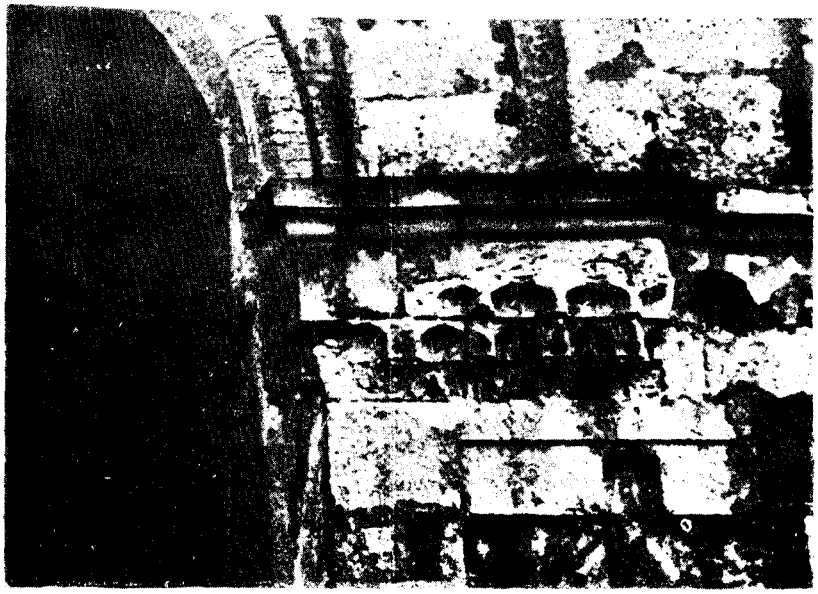
Resim : 81 — Bir kapı

Resim : 85 — Tiflis'te bir ev

Resim : 87 — Ani'de bulunmuş bir tabak

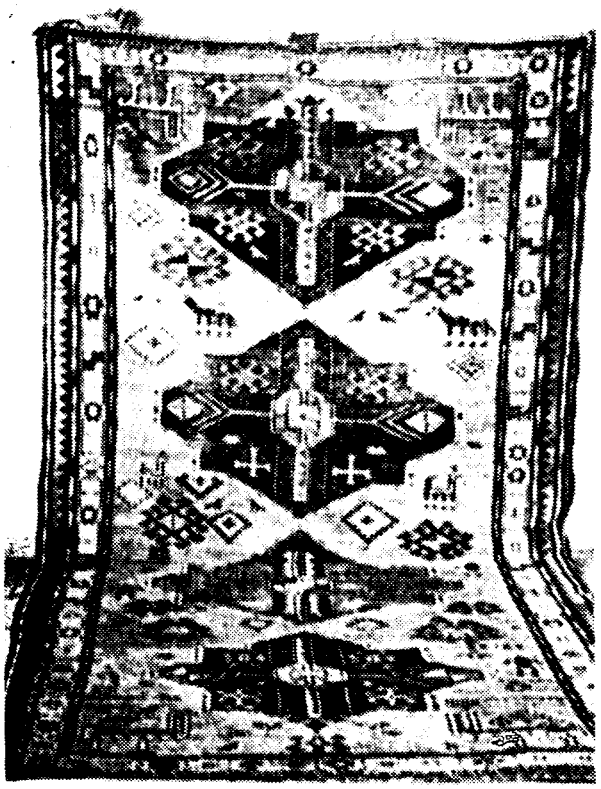
Resim : 83 c — Ayasofya Kilisesi - Trabzon

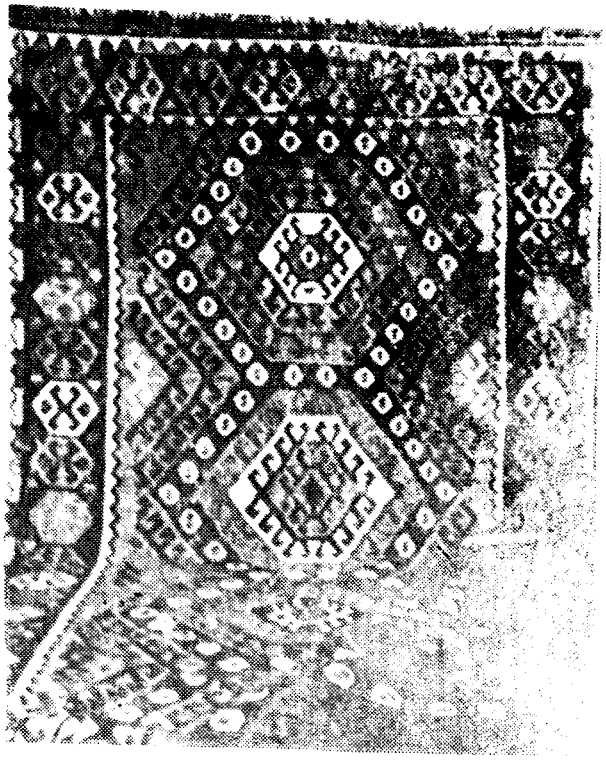

Resim : 83 d — Ayasofya Kilisesi - Trabzon

Resim : 84 — Kafkas giysileri için

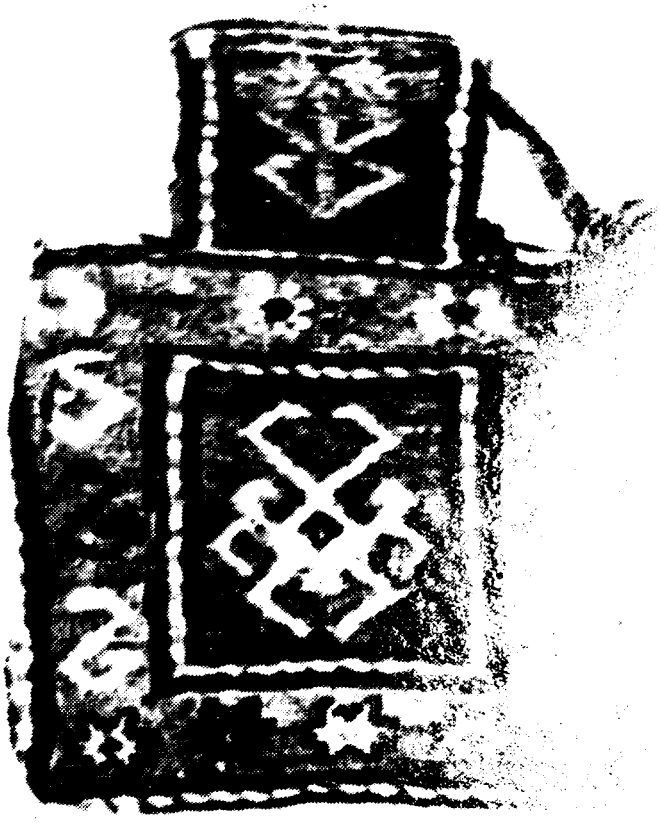

Resim : 88 — Kilim

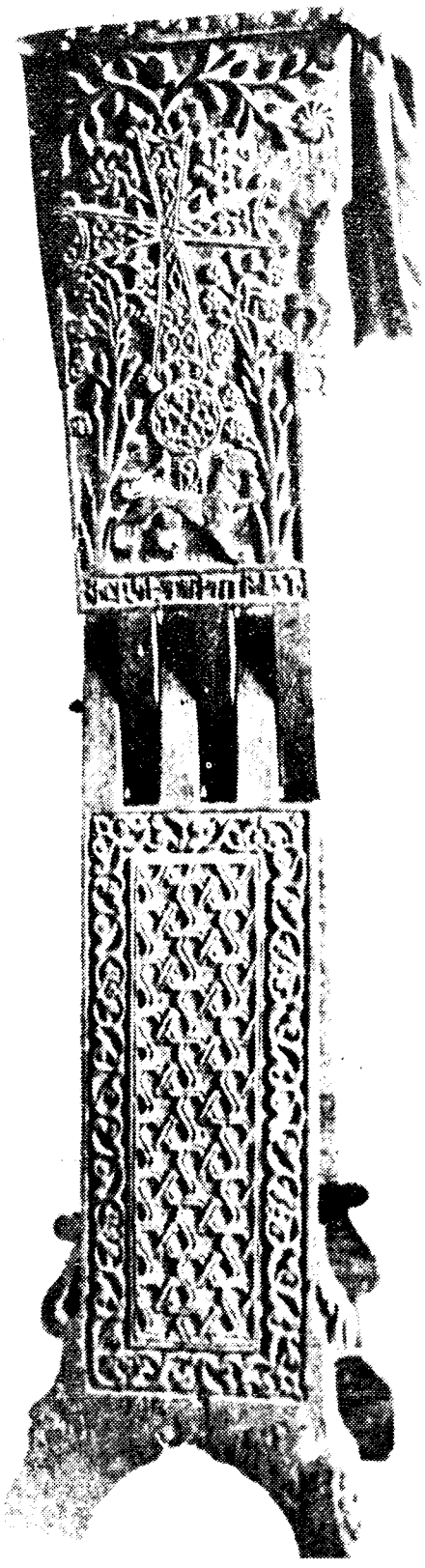
Resim : 89 — Kese

Resim: 90 — Heybe

[illegible] cross stone

[illegible] carved folding

Resim : 86 — 15. yy. a ait rahle tipi bir sandalye

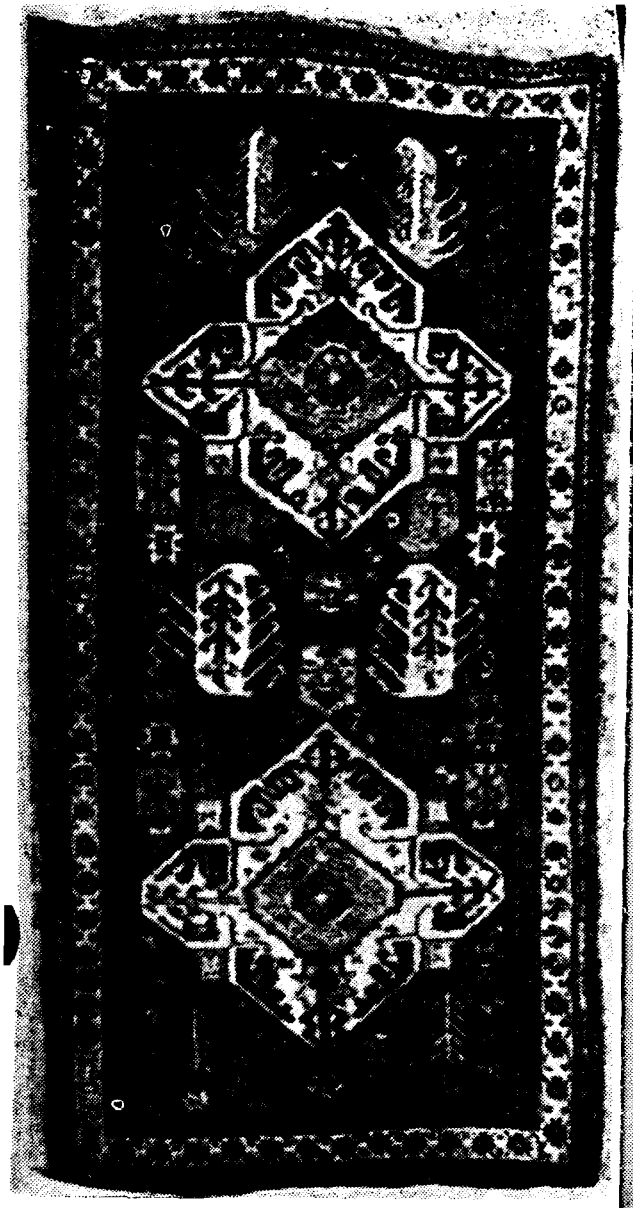
Resim : 93 — Holy Sign (Sourb Nshan, Holy Cross) Kilisesi - Hagbat

Resim : 94 — Kaçkar Ermeni mezarlığı

Resim : 95 — Apanan yakınında göçebe gruba ait mezarlar

Resim : 91 — Kilim

Resim : 92 — Ayvaz Serkiz

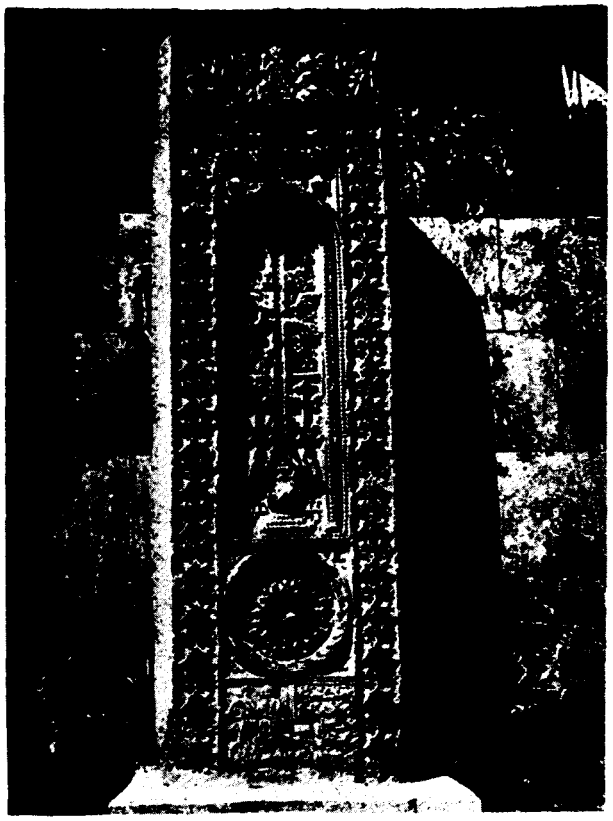
Resim : 98 — Kaçkar Ermeni mezarı

Resim : 100 — Kaçkar Ermeni mezarı

Resim : 99 — Kaçkar Ermeni mezarı

Resim : 96 — Kaçkar Ermeni mezarı.

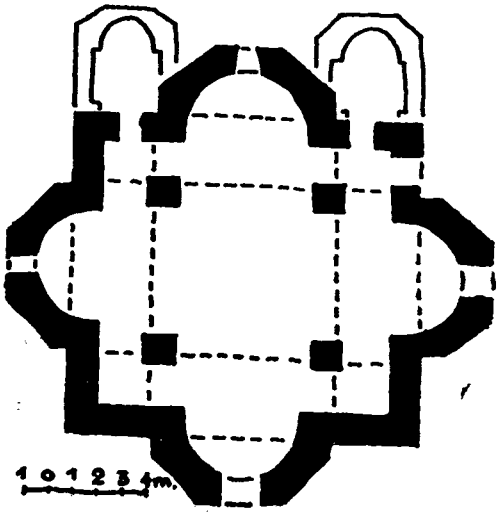
Resim : 96 a — Kaçkar Ermeni m[illegible]

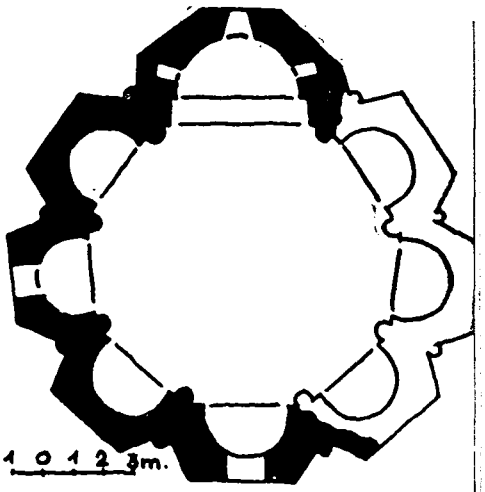
Resim : 96 b — Kaçkar Ermeni mezarı

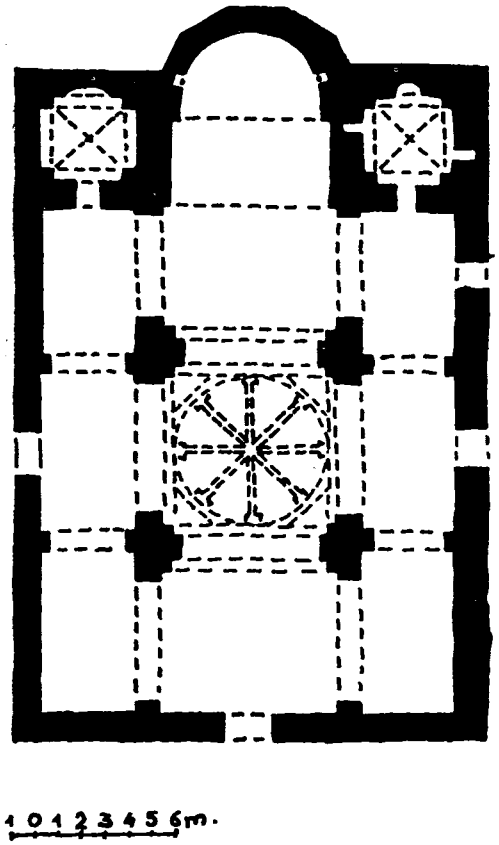
Resim: 97 — Kaçkar Ermeni mezarı

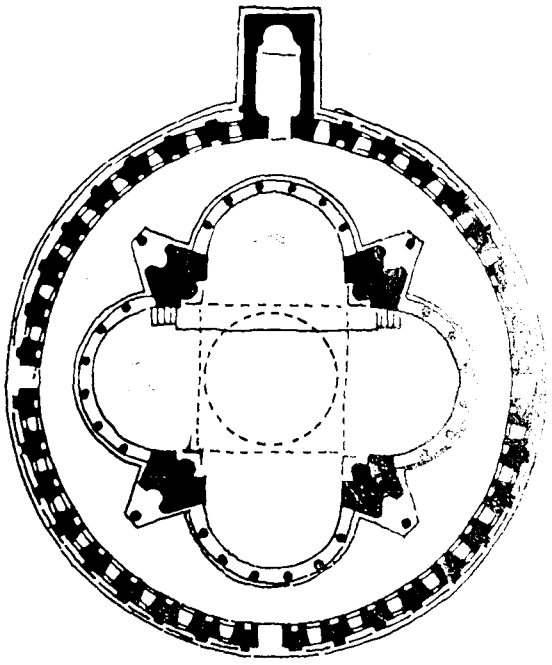
Çizim : 1

Çizim : 2

Çizim : 3

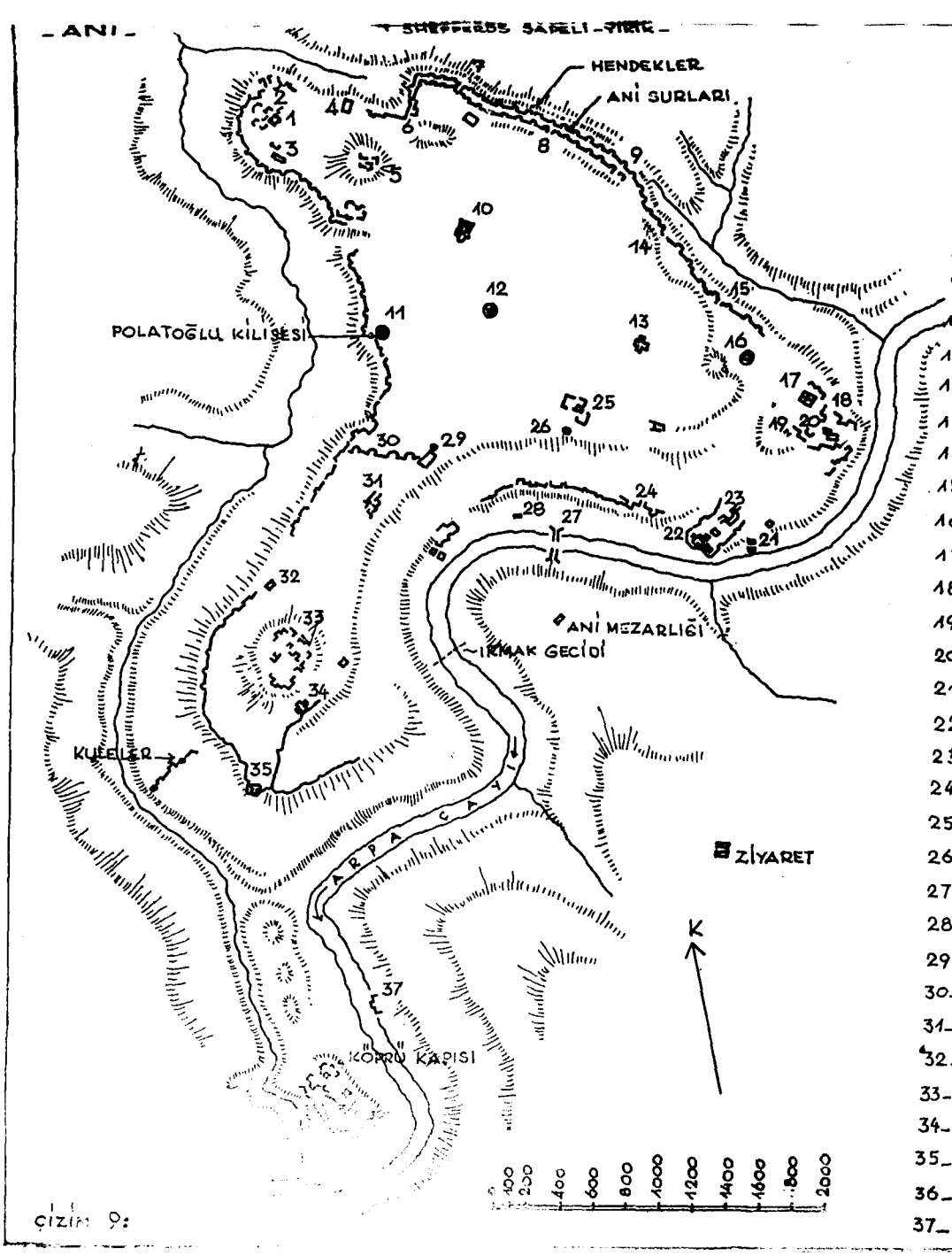
Çizim : 4

Resim : 101 — Şeyh Şemseddin Türbesi - İran

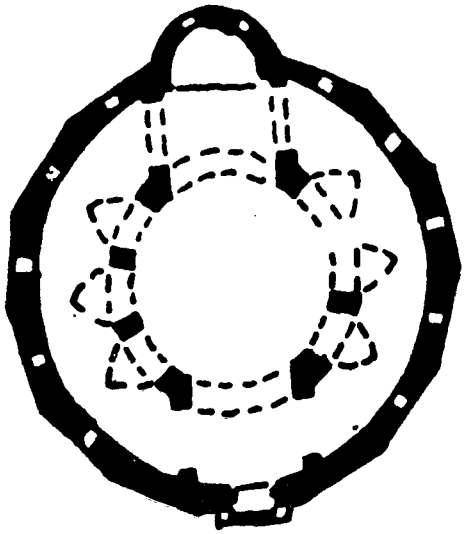
Resim : 102 — Sultan Tekeş Kümbeti - Ürgenç

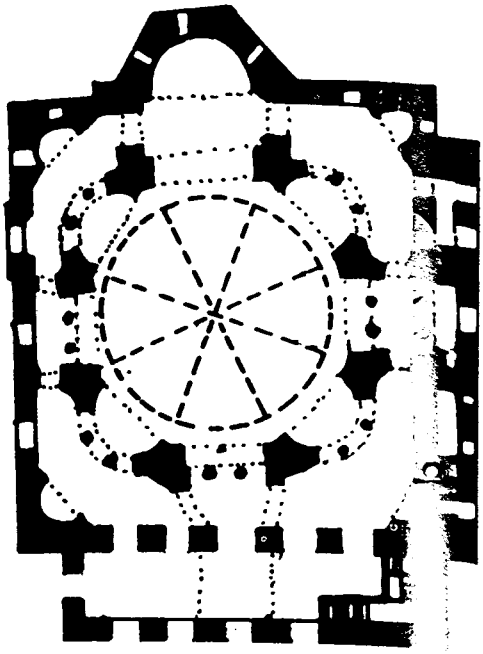
1 - SÜLTAN SARAYI
2 - KIŞLA
3 - KAYAYA OYULMUŞ KİLİSE
4 - ÇOK ESKİ BİR KİLİSE
5 - GREGORY TIGRAN GAGIK I KİLİSE
6 - KAPI YIKINTILARI "EĞRİ
7 - KARS KAPISI "ÇİFT BEDE
8 - ORTA KAPI "ARSLANLI KA
9 - SATRANÇLI KAPI " HIDIRE
10 - HOLY APOTRES KİLİSESİ 1
11 - GREGORY APUGHAMRENTS
12 - BOZ MİNARELİ CAMİ "MEN
13 - TANRI MERE KİLİSESİ (St
14 - ACEMOĞLU (MAMAHATUN)
15 - MAĞMUR DERESİ KAPISI (A
16 - REDEEMER KİLİSESİ 1036 M
17 - HAMAM
18 - BEY SEKİSİ KAPISI "YER AL
19 - YAĞHANE
20 - St. GREGOIRE KİLİSESİ 121
21 - KÜÇÜK ŞAPEL
22 - BEKHENTZ MANASTIRI "BAK
23 - SARAY KALINTISI VE TONO
24 - DVİN KAPISI "KÖPRÜ KAPIS
25 - KATEDRAL 989-1001 "FETHİY
26 - MİKDAT PEHLİVAN TÜRBESİ
27 - KÖPRÜ
28 - MADEN SUYU KAYNAĞI
29 - MAHKEME "EBUL MUAMMERA
30 - ORTA ANİ SURLARI
31 - AŞUT KİLİSESİ
32 - SARAY KİLİSESİ
33 - İÇKALE
34 - SARAY KİLİSESİ "KAMSARAK
35 - İÇKALE MANASTIRI (ONGEN.
36 - KIZKALESİ
37 - KÖPRÜ KALINTISI

çizim 9:

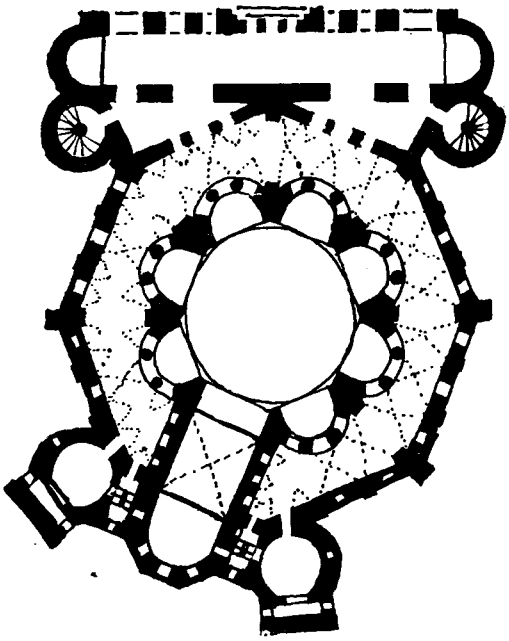
Çizim : 9

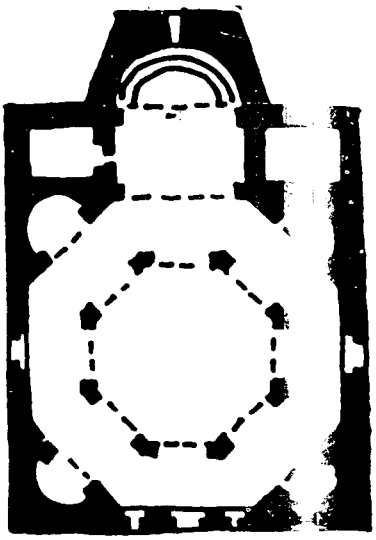
Çizim : 5

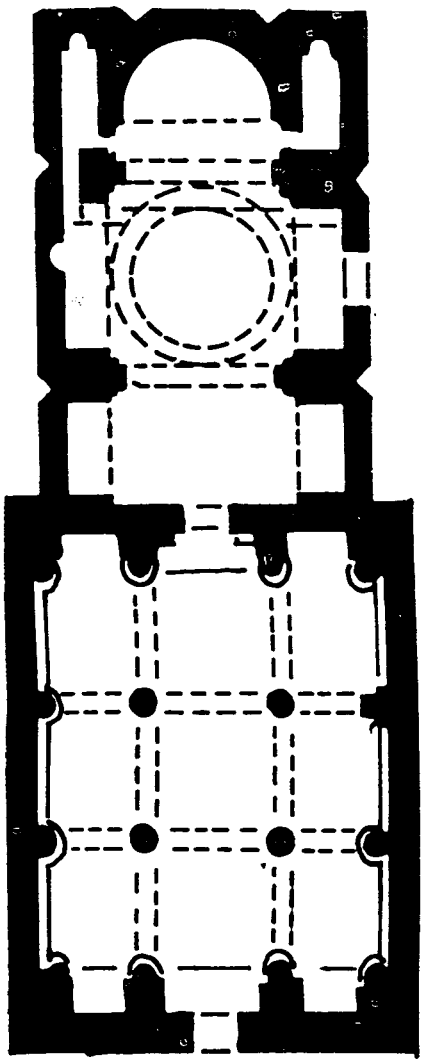
Çizim : 6

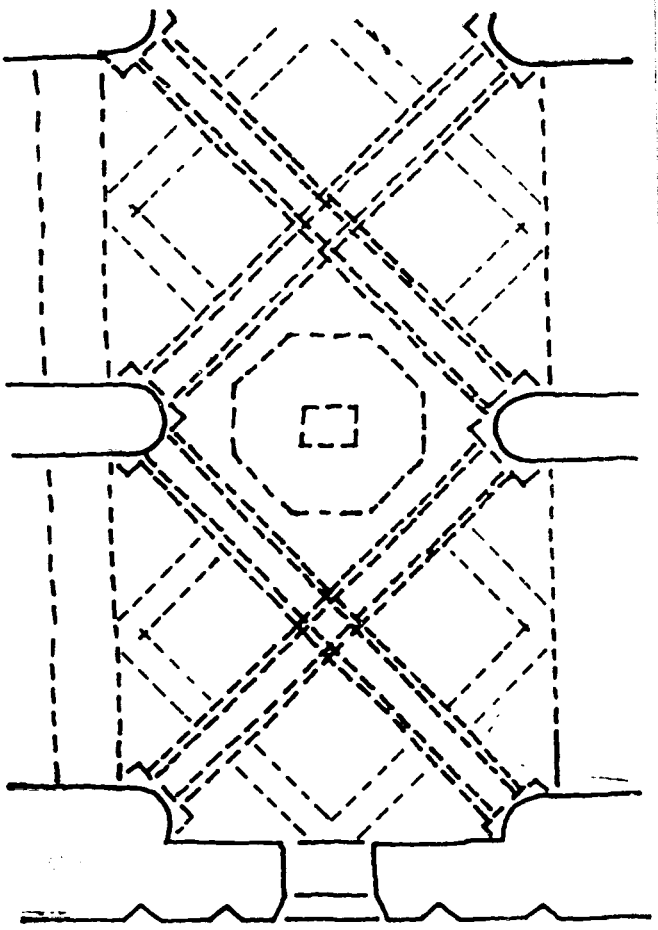
Çizim : 7

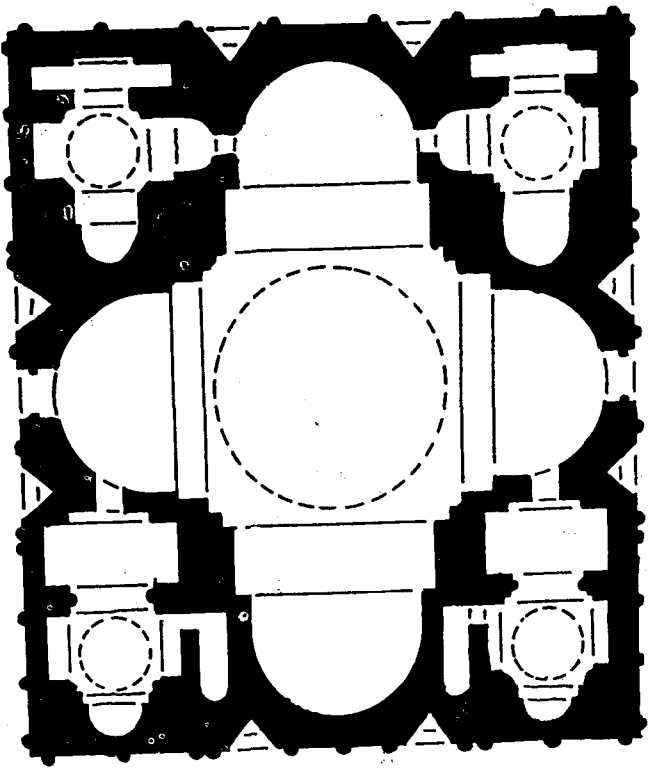
Çizim : 8

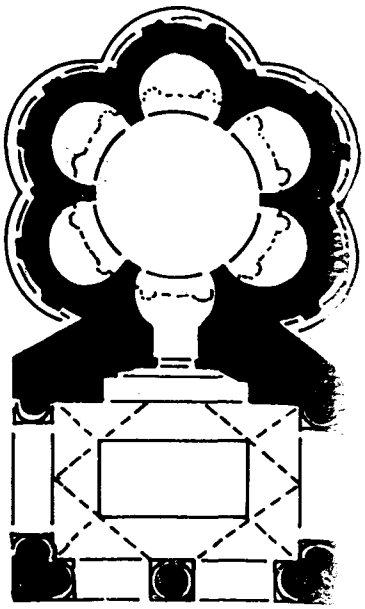
Çizim : 14

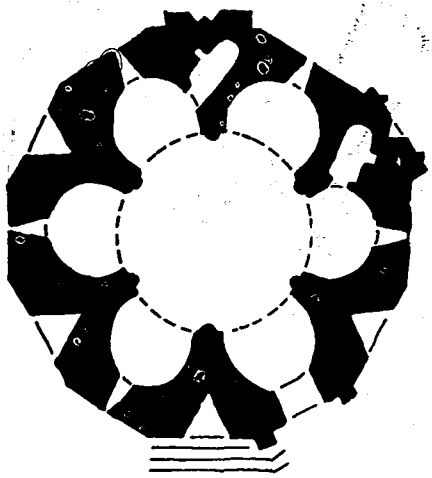
Çizim : 15

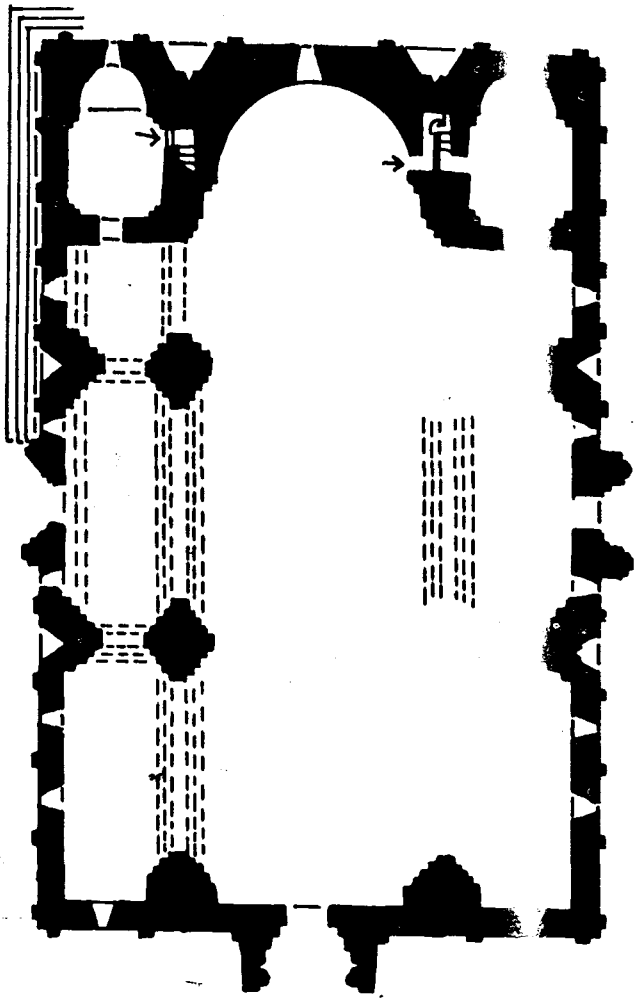
Çizim : 10

Çizim : 11

Çizim : 12

Çizim : 13

KÜLTÜREL VARLIKLARIN KORUNMASI VE ONARILMASI

Derleyen :
Emre MADRAN

DEVLET, TARİH VE KÜLTÜR DEĞERİ OLAN ESER VE ANITLARIN KORUNMASINI SAĞLAR.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Madde 50, fıkra 4

GİRİŞ

Kültürel varlıklar, kişilerle olan münasebetleri, günlük yaşantı içindeki yerleri, kullanılma değerleri, ve daha birçok özellikleriyle, kişinin bu konuyla ilgilenmesini, «insan tabiatının» olağan bir sonucu haline getirmiştir. Kişi yaşantısının çeşitli safhalarında, tarihî anıt, tarihî yerleşme, tarih ve sanat değeri olan küçük eşya ve daha birçok biçimlerde karşımıza çıkan bu «şey» lerin, bakımlarının ve korunmalarının gerekli olduğu bir gerçektir.

Gösterilen ilgi, verilen değer ve koruma gerekliliği birbirine bağlı olarak geliştiğinde, «kültürel varlıkların bakımı, onarımı ve korunması» kavramı, bir içgüdü olmaktan çıkmağa başlamış, üzerinde düşünülen, belirli programlarla yürütülmesi gereken, çeşitli disiplinlerden gelen kişilerin uğraşısı olan somut bir işlemler dizisi düzeyine gelmiştir.

«İnsan'ın kültürel varlıklara karşı alâkası ve onlara verdiği değer, çeşitli faktörlerin sonucudur. Kültürel varlıkların bir özelliklerinin de 'kıymetli' olduğu düşünülürse, sebepler ne kadar değişirse değişsin, büyük veya küçük bu nesneleri korumak zorunluluğu vardır.»[1]

Ayrı bir terminolojisi olması gereken ve değişik kavramlardan oluşan «kültürel varlıklar» genel terimi, tarihî, sanat, eskilik, kullanılma gibi çeşitli değerler taşıyan, taşınır veya taşınmaz birçok nesneleri kapsamaktadır. Bu derlemede, sadece «tarihî anıt ve tarihî yerleşme» sözcüklerinin ifade ettiği yapı veya yapı guruplarından ve bunların ayrılmaz parçaları olan diğer kültür ve sanat verilerinden bahsedilecektir.

«Tarihî Anıt ve Yerleşmelerin»[2] bakım ve onarımı, yurdumuzda ilgili müesseselerin konuya ciddiyetle eğilmeleri, Turizm sektöründe konunun öneminin anlaşılması, restorasyon ile ilgili eğitimin bir ihtiyaç duyularak başlatılması[3], tarihî zenginliklerimizin terkedilmiş bir vaziyetten kurtarılıp, kendilerine yakışan kişiliklere sokulmaları gereğinin, gerek akademik çevrelerde ve gerekse kamu kuruluşlarında ciddiyetle tartışılan bir konu haline gelmesi gibi sebepler yüzünden, son yılların üzerinde en fazla durulan olaylar dizisi haline gelmiştir.

«Anıtlara herhangi bir müdahelenin gerekli olup olmadığı gibi temel

---

1) Daifuku, H. The significance of Cultural Property The Conservation of Cultural Property Museums and Monuments XI UNESCO Switzerland, 1968

2) Konumuzla ilgili Kültürel Varlıklar bu isimle anılacaktır.

3) 1966 yılında, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesine bağlı olarak kurulan «Tarihî Anıtların Bakım ve Onarımı Bölümü», Yüksek Lisans öğretimi yapmaktadır.

meselede dahi fikir birliğine erişilmiş olduğu iddia edilemez. Bundan ötürü, hâlen anıtların korunmasıyla ilgili çözümlerin, genel olarak, anıtlara olan ilgiyi, kişilerin ve ortamın tutumunu gösterdiği izlenmektedir. Henüz, esası, korumak veya korumamak sorusu teşkil etmektedir. Anıtların korunmasında tek istikrarlı özellik, getirilen çözümlerin devamlı olarak değişmekte olmasıdır. Anıtlara müdahale şeklinin, onların korunmasıyla ilgili genel tutuma, anıtlara o gün verilen değere bağlı kalması, ana sorun olan müdahale şekli ile değerlendirme şeklini ayırmayı güçleştirmektedir.[4]»

Yukarıdaki cümlelerden de anlaşıldığı gibi, onarımların niçin yapıldığı, nasıl yapıldığı ve nasıl yapılması gerektiği gibi ana sorunlar halâ kesin cevaplar beklemektedir. Oysa, yurdumuzda ilk müzecilik çalışmaları 130 senelik, konumuzla ilgili sayabileceğimiz ilk yasalar 120 senelik bir geçmişe sahiptir. 1935'lerde ilk bilinçli ve programlı onarım uygulamaları başlamış[5], 1943'de,

Olay, günümüzde ne durumdadır? Ne yapılmakta, ne yapılmamakta veya yapılamamaktadır? Ülkemizin sosyal, ekonomik, kültürel ve politik bünyesindeki değişikliklerin konuya olan etkisi nedir? Değerler, prensipler ve teknikler, konuya hangi yönlerden ve ne gibi katkılarda bulunmaktadırlar?

Biz, burada, bu sorulara cevap arıyanlara, anıt kavramı ve değerleri, onarıma ihtiyaç, onarımcıya ihtiyaç ve eğitim, yurdumuzda bakım ve onarımın tarihçesi ve ilgili yasalar, mevcut kuruluşlar ve tatbikat gibi başlıklar altında, gerek yerli ve gerekse yabancı uzmanların bu konularda söylediklerini de katarak bir derleme sunmaya çalışacağız. Amaç, yukarıda sıralanmasına çalışılan sorular üzerinde düşünmek istiyenlere, eski eserlerin bakım, onarım ve korunmasının hikâyesini ve kapsamını en basit bir şekilde dizelemektir.

ANITLAR VE ONLARIN KORUNMASI KAVRAMI İNSANOĞLUNUN YERLEŞME YARATTIKLARI ANDAN İTİBAREN ORTAYA ÇIKAN BİR KAVRAMDIR

C. Erder/Tarihî Çevre Kaygısı

KAVRAMLAR

Bakım ve onarım konusunun, gerek Dünya'da ve gerekse ülkemizde 'bilinçli' ve 'bilimsel' olarak ele alınması, uzun bir geçmişe dayanmadığından, ilgili deyimler de kesin bir açıklığa kavuşmuş, kavramlar tam açıklamalarını bulmuş değildir. Anıt, âbide, eski eser, tarihî eser, ören yeri, eski yerleşme, onarım, bakım, restorasyon, restitüsyon v.b. gibi sözcüklerin tam anlatımları yapılmamış olduğundan, aynı fikirler değişik ifadelerle anlatılmakta, buda bir «kavramlar ve terminoloji kargaşalığı» ortaya çıkmaktadır. Burada, çeşitli kaynak ve kişilerin kavramlara buldukları karşılıklar sıralanmıştır.

GENEL KAVRAMLAR

«Büyük ve önemli bir olayı, gelecek kuşaklara tarih boyunca anlatmak için meydana getirilen, göze çarpacak büyüklükte, simge niteliğinde yapı a-

4) Erder C. Tarihî Çevre Kaygısı O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Yayın No: 18 Ankara, 1971 s. 2

5) Y. Mimar Sedat Çetintaş, bu yıllarda, Sivas - Keykâvus Dârüşşifası ve Bursa Eski Kaplıca gibi eserlerde onarım çalışmaları yapmıştır.

teknik ve prensipler üzerine ilk Türkçe neşriyat yapılmıştır.[6]

6) Ülgen, A. S. Anıtların Korunması ve Onarılması Ankara, 1943 Bu kitapta, konu,

a. Abide nedir ve Abideleri niçin koruyoruz,

b. Tarihî âbidelerin muhafazası ve tamir usulleri,

c. Abidelerin tamiri,

başlıkları altında incelenmiştir. Yerli ve yabancı onarımları kapsayan, 169 fotoğraf ihtiva etmektedir.

nittır.»[7] Aynı sözlüğün, 2. sayfasında «âbide» sözcüğü, «anıt» ile eşdeğer gösterilmektedir.

«Abide : Bir hadiseyi, gelecek nesillere hatırlatmak için inşa edilen büyük yapı veya heykel,[8]»

«Anıt : 1. Bir kişi veya olayın sürekli olarak anılması için dikilen büyük yapı veya heykel,

2. Yüzyıllarca yaşıyan ve devam eden veya her zaman anılan eser,

Tarihî Anıt : Gerek sanat ve gerekse insanlık tarihi bakımından önemli olan ve bu konulardaki araştırmalar ve incelemelere yarıyan eserlere denir.

İng. : Historical Monument

Fr. : Monument Historique[9]»

Anıt ve tarihî yerler kavramlarını ICOMOS[10] tüzüğünde şu şekilde görmekteyiz :

«Madde : 3 a. Anıt terimi içinde, yapı olsun olmasın, arkeolojik, mimarî, tarihî veya etnoğrafik değeri olan ve içinde korunmuş eşyalar da bulunabilen bütün gerçek mülkü içine alır.

b. Tarihî yer terimi, onarılması halkın yararına olacak, tabiî veya insan yapısı veya ikisinin karışımı olan bir elemanlar gurubu olarak tarif edilecektir.

c. Aşağıdaki sınıflamalar, yukarıdaki tariflerin dışında kalır :

— Binalarda muhafaza edilen ve müze kolleksiyonlarının parçası olan taşınabilen bütün eşyalar,

— Müzelerde muhafaza edilen arkeolojik kolleksiyonlar, arkeolojik veya tarihî yerlerdeki müzelerde sergilenen eşyalar,

— Açık hava müzeleri.»

Kavramlar ile ilgili diğer bazı tanımlar şu şekilde sıralanabilir :

«Abide, büyük bir şahsın veya bir vakanın istikbalde anılması, yahut tarihte geçen hadiseleri o günün ve geleceğin nesillerine tasvir etmek maksadıyla yapılan mimarî veya heykeltraşî eserlere denir. Tarihî abidelere gelince, bu kıymet veriş, yalnız bir ilim adamının veya bir sanat sevenin alâkasından neşet etmez. Bu kıymet mefhumunu, kendi tarihinin ve cedlerinin hatıralarını taşıyan eserlere karşı, cemiyetlerinin duyduğu maşerî bir histen başka bir şey değildir. Bu eserler yalnız tarihî bir madde, yahut sanatkârane bir örnek olmaktan ziyade, bizim, bütün manevî ve maddî hayatımızın muhtaç olduğu istinatgâhlardan bizi varlığımıza inancımızı kuvvetlendiren birer vasıtadırlar.»[11]

«Geçmişe ait nesnelerin bakım ve onarımlarıyla ilgili faaliyetler, bir hayli yaşlanmış, eskimiş, hırpalanmış durumdaki söz konusu nesneleri canlı bir halde muhafaza etmeğe, bunları, kısaca, ayakta tutmağa çalışırlar. Doğru dürüst gayeleri kalmamış olmakla beraber, halâ yaşatılmak istenen bu nesneler, acaba ne gibi şeylerdir? Bu soruda adı geçen, üzerinde durulan şeylere biz anıt diyoruz.»[12]

«Gelip geçmiş kavimlerin ve atalarımızın yaşayışlarına maddî ve manevî kültürlerine tanıklık eden, yer altında ve üstünde bulunan belgelere genel olarak eski eser denir. Eski eserlerden

---

7) Türkçe Sözlük Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı : 247 Ankara, 1966 s. 40

8) Büyük Türk Sözlüğü, Hayat Yayınları İstanbul s. 11

9) Okyanus, Türkçe Sözlük Pars Tuğlacı İstanbul, 1971 Cilt I, s. 102. Aynı sözlükte, âbide sözcüğü, anıt sözcüğünün Osmanlıcası olarak gösterilmektedir.

10) ICOMOS : Uluslararası Tarihî yerler ve Anıtlar Konseyi. Tüzük, bu kurul'un, 22.6.1965' de Varşova'da toplanan Kurucu Meclisi tarafından kabul edilmiştir.

11) Ülgen A.S. a.g.e. s. 1 - 2

12) Frodl W. Anıtlar, Bakım ve Onarımları Akademi dergisi Sayı : 5 s. 4 - 14

gayri menkul olanlar içinde tarihî ve mimarî değeri olup ta korunması kamunun menfaati icabı olan yapılan ve tesislere tarihî anıt adı verilir.»[13]

«a. Dinî veya sivil, halkın kültür varlığını teşkil eden, büyük önemi haiz, taşınır veya taşınmaz mimarî, sanat veya tarih anıtları, arkeololojik sahalar, artistik veya tarihî önemi hâiz yapı gurupları, sanat verileri, risâleler, kitaplar ve bunlara benzer artistik, tarihî veya arkeolojik önemi hâiz nesneler, ilmî kolleksiyonlar, yukarıda bahsi geçen nesnelerin reprodüksiyonlarının, kitapların veya arşiv malzemelerinin kolleksiyonları,

b. a bölümünde belirtilen, taşınabilir kültürel varlıkları muhafaza ve teşhir için tahsis edilmiş müzeler, kütüphaneler, arşiv depoları,

c. a ve bu bölümlerinde tanımı yapılan büyük miktarda kültürel varlık ihtiva eden merkezler»[14]

«Türkiye Devleti sınırları içinde bulunan arazide vaktiyle yaşamış bulunan eski kavimlerin güzel sanat, bilim edebiyat, din ve sanatına dair bütün eserlerle her türlü mamulleri eski eser sayılırlar.

Eski duvar, ve anıt kalıntısı ve genel olarak herhangi cinsten olursa olsun anıtlar ve eski eserler, kaya parçaları, dağınık tuğlalar, taş ve cam kırıntıları, çinilerle, pişmiş topraktan yapılmış eşya parçaları eski eser olarak kabul edilir.»[15]

«... eski, eser, tarihî bir olayı ya da devreyi açıklayan, belgeleyen, veya, olayı yahut devreyi bize kuvvetle hatırlatan özelliklere sahip olmalıdır... Bir mal yukarıda belirttiğimiz özelliklere sahip olmamakla beraber, arkeolojik bakımdan bir değer ifade ediyorsa *gene eski eserdir... Her iki* özelliğe sahip olmayan eski bir mal. nihayet sanat tarihi yönünden eski eser olarak nitelendirilebilir... Bu niteliklere göre bir malın eski eser sayılıp sayılamayacağı tartışması yapılırken, genel bir ölçüye daha ihtiyaç vardır. Bu da mikdarca azlık ölçüsüdür... Bütün bu açıklamalarımızın ışığı altında eski eseri şöylece tanımlamak mümkündür: Tarihî, arkeolojik veya sanat değeri olup eski devirlerden bize intikal eden, ya da ileridi böyle değerleri taşıyacağı ke-

13) Eski Eserler ve Müzeler I. Danışma Komisyonu Çalışmaları Ankara, 1945 s. 5 - 18

14) 14 Mayıs 1954'de, La Haye'de kabul edilen, «Silâhlı çatışmalar esnasında, kültürel zenginliklerin korunması ile ilgili milletler arası antlaşma»nın tanımlar kısmında yer alan tanımlamalar.

15) Bu tanımdan sonra şu döküm yapılmıştır:

«Bunlar, tarihî mağaralar ve kaya sığınakları, yazılı ve kabartmalı kayalar, höyükler, tümülüsler, örenyerleri, akropol ve nekropoller, surlar, kale ve burçlar, her çeşit mimari anıtlar tiyatrolar, hipodromlar, stadyomlar, anfiteatrlar, agoralar, kütüphaneler, her çeşit resmi ve özel yapılar, tarihî yol kalıntıları, köprüler, mesafe taşları (mil taşları), dikili taşlar, sunaklar, tersaneler, rıhtımlar, su yolları, sarnıçlar, tarihî saraylar, köşkler, yalılar, câmiler, mescitler, namazgâhlar, her çeşit hayrat, çeşme, sebil, imaret, darphane, şifahane, muvakkithane, medrese tekke ve zaviyeler, mezarlıklar, hazireler, lâhitler, sandukalar, steller, kümbetler, hanlar, hamamlar sinagoglar bazilikalar, kiliseler, manastırlar ve diğer taşınmazlarla bunlara ait parçalar, her çeşit hayvan ve bitki fosilleri, ön tarihten kalma insan iskeletleri, çakmak taşı (sleks), volkan camı (obsidien), kemik ve maden her çeşit aletler, cini, seramik ve kapkacaklar, heykeller, figürinler, tabletler, kesici, vurucu veya koruyucu silâhlar, putlar (ikonlar), cam eşya, süs eşyası (hülliyat), yüzük taşları, küpeler, iğneler, askılar, mühürler, bilezik ve benzerleri, maskeler, taçlar (diademler), deri, bez, papirüs, parşömen, maden üzerine yazılı veya tasvirli belgeler, tartı araçları, sikkeler, damgalı veya yazılı levhalar, yazma ve tezhipli kitaplar, minyatürler, sanat değerini haiz gravür, yağlı ve sulu boya tablolar, muhallefat (relique'ler), nişanlar ve madalyalar, toprak, cam, ağaç, kemik ve fildişi, sedef ve benzeri maddelerden yapılmış her çeşit eşya ile, halı, kilim, kumaş ve benzerleri taşınır eski eserler.»

Âsâr-ı Atika Nizamnâmesi 29 Sefer 1324 10 Nisan 1906 Madde: 5

sin ve mutlak olan ve sayıca sınırlı mallar eski eser sayılırlar.»[16]

«Eski Eserler Kanun Tasarısı»nda, çeşitli kavramlar şu şekilde açıklanmıştır :

«Tarihî Anıt : Önemli tarihî olaylara sahne olan ve mimarî bir özelliği veya sanat değeri bulunan her çeşit taşınmaz yapı,

Tarihî alan : Önemli tarihî olayların ceryan ettiği yer,

Tarihî şehir harabesi (Ören yeri) : Antik bir yerleşmenin yer veya su altında yahut yer üstünde meydana çıkarılan yahut da bilinen alanı,

Tabiî anıt : Tabiat güzellik, ve gariplikleri ile, tabiî ve jeolojik olayların meydana getirdiği, mahallî özelliği bulunan görünüşlere denir.

Eski eser : Tarihten önceki devirlerle, tarihî devirlerin, bilime, kültüre, dine ve güzel sanatlara ilişkin olan ve korunmaları ile saklanmalarında kamu yararı bulunan, yer üstünde, yer ve su altında mevcut bütün taşınmaz, taşınır eşya ve yapılar ile her türlü belgeler.»

ANITLARIN TASNİFİ

Anıtları genel olarak, durumlarına, türlerine ve bir de zaman içindeki yerlerine göre sınıflandırmak mümkündür.

a) Durumlarına göre :

1 — Taşınmaz (Gayri Menkul) Anıtlar

2 — Taşınabilir (Menkul) Anıtlar.

b) Türlerine göre :

1 — Dinî Anıtlar (Tapınaklar, mezar yapıları vb.)

2 — Sivil Anıtlar (Saraylar, evler vb.)

3 — Askerî Anıtlar (Kaleler, vb.)

4 — Teknik ve ekonomik Anıtlar (Su kemerleri, çeşmeler vb.)

5 — Folklorik Anıtlar (Kır nüfusunun günlük yaşayışını ilgilendiren eşyalar)

6 — Yazılı Anıtlar (El yazmaları, beratlar)

7 — Sedalı Anıtlar (Orglar, çanlar)

8 — Tabiî Anıtlar (Millî Parklar)

c) Zaman içindeki yerlerine göre :

1 — Ölü Anıtlar

Harabe halinde olan ya da toprak seviyesinin üzerindeki durumlarını belli belirsiz ortaya koyabilen, pek az miktarda kalıntıya sahip yapılar.

2 — Yaşayan Anıtlar :

Konturları ve kitle düzenleri bakımından halâ belirli bir bütünlük arzedebilen yapılar.[17]

ANITLARIN DEĞERLERİ

Bir yapının, kavramlar bölümünde anlatılanlara uygun nitelikler kazanması ve anıt sayılması çeşitli değerlere bağlıdır. Bu değerleri, yapılar, bireysel özelliklerinden kazandıkları gibi, çevreleriyle beraber düşünüldüklerinde de kazanabilirler.

Bireysel özelliklerden kazanılan değerler şu şekilde sıralanabilir :[18]

1 — TARİHİ DEĞER :

Geçmişe ait her nesne bu değere sahiptir. Burada mühim olan, nesnenin geçmişte yapılmış ve dolayısıyla bir yaş kazanmış olmasıdır. Nesnel bir değerdir.

---

16) Mumcu, Doç. Dr. A. Eski Eserler Hukuku ve Türkiye A.Ü.H.F. Dergisi Cilt : XXVI, Sayı : 3 - 4 Ankara. 1969 Sayfa : 47 - 49

17) Walter Frodl, Anıtlar, Bakım ve Onarımları Akademi Dergisi, sayı : 5 İstanbul, 1970

18) a.g.e.

2 — SANAT DEĞERİ:

Onarım konusunda bu değer, genel anlamda, sanat tarihinin yargı ölçüleriyle aynı karaktere sahiptir. Burada nesne, devrinin özelliklerini aksettirmesi, bir ekolü belirlemesi, bir akımın maddesel görüntüsü olması, sanatkârın meslekî disiplin ve anlayışını yansıtması gibi faktörlerle bu değeri kazanır. Yarı nesnel bir değerdir.

3 — ESKİLİK DEĞERİ:

Bu değer daha çok duygusal bir niteliğe sahip olup, mimarî anıtlarda önemli bir rol oynar. Burada mühim olan fizikî eskime, diğer bir deyimle, malzemenin yaşlanmasıdır. Nesnenin görünüşü veya kişinin onu görsel algılamasıyla ilgili bir değerdir.

4 — İZLENİM VE PİTORESKLİK DEĞERİ:

Bir anıtın değerlendirilmesinde, onun, niçin ve hangi bakımlardan bizi etkilediği, izlenim değerini; gözle tesbit edilebilen, nesnenin kendisi ile ilgili olduğu gibi, çevresiyle de ilgili olabilen «intikal etmiş görünüşü» pitoresklik değerini hazırlayan unsurlardır.

5 — KULLANILMA DEĞERİ:

Bir yapının, bugünkü işe yarama ve kulllanılma değerinin yüksekliği bakım problemini kolaylaştırdığı için, önemli bir kıstas olmaktadır. Bu değer, yapının bugün içinde bulunduğu toplumun, sosyal, kültürel, ekonomik ve politik yaşantısına ve bunlardan doğan ihtiyaçlarına göre değişir, Bir onarım programının önemli yanlarından biri olan «yapıya fonksiyon kazandırma» kullanılma değeriyle yakından ilgilidir.

Anıtların breysel özelliklerinden kazandıkları değerlerin yanısıra, çevreleriyle beraber düşünüldüklerinde, bu değerlerinin arttığı günümüzde doğruluğu ve önemi kabul edilmiş hususlardır. O kadar ki, çevreler ve yerleşmeler dahi anıt değeri taşıyormuş gibi düşünülmekte, koruma anlayışı tek yapıdan kurtarılıp, çevrenin tüm korunması şekline dönüşmektedir.

Tarihî çevre konusuna da kısaca değinmekte fayda vardır.

TARİHİ ÇEVRE[19]:

Bir toplumun ileriliğinin en belirli görüntüsü yaşlı bireylerine gösterdiği ilgidir denir. Ayni şekilde, bir devrin ya da bir toplumun ileriliğini kentsel ya da kırsal çevrenin iyi niteliklerinin yok olmasına, yok edilmesine karşı gösterdiği tepkiyle de derecelendirmek olanaksız değildir.

«Bir şehrin hayatı, yollar ve yapılar gibi maddî eserler vasıtasıyla yüzyıllar boyunca ortaya çıkan sürekli bir olaydır. Bu eserler şehre kendine has bir şahsiyet verir... Onlara sahip olanlar veya onları korumakla görevli bulunanlar, bu yüce mirası bozulmadan gelecek yüzyıllara iletmek için her türlü meşru vasıtaya başvurma sorumluluğunu taşımaktadırlar.»[20]

Mimarî dalında geçmişle ilginin sürdürülmesi, ne eski yapıların öz olarak bile olsa benzerlerinin yapılması, ne de şurada burada birkaç tarihî yapının tek tek muhufazası ile gerçekleşemez. Asıl muhafaza edilmesi gereken, bir şehrin genel karakteri, kendine has «şahsiyeti», «şehrin ruhu»dur; o şehirde yaşamış olan kuşakların, kentin bütününe işlemiş oldukları hayat görüşleri ve tutumlarıdır.

Korunması, bakım ve onarımı gereken değerler, salt olağanüstü mimarî, sanat ya da tarihî önem taşıyan «şaheserler olmamalıdır». Daha mütevazi yapıtların da tarihî bilgimiz, sanat anlayışımız ve fiziksel çevrenin nitelikle-

19) Restorasyon Uzmanı Y. Mimar Okan Üstünkök'ün, Vakıflar Dergisi, Sayı : IX'daki «Eski Eser Onarımında Çevresel Anlayış» başlıklı makalesinden derlenmiştir.

20) Atina Andlaşmasından,

rine önemli katkıları olabilir. Aynı nedenlerle, salt tek eserlerin değil, aynı zamanda geniş kentsel sahaların, bölgelerin, ya da —bazan olduğu gibi— tüm olarak kentlerin korunmaları, değerlendirilmeleri ve bu gibi yerler içerisindeki yeni yapı önerilerinin sıkı bir denetim düzenine bağlanmaları da gerekli ve önemlidir.

ANITLARI TEHDİT EDEN TEHLİKELER

Bir anıtın muhafazası söz konusu olduğunda, onu tehdit eden tehlikelerin, iki ayrı yoldan gelebileceğini düşünmek gerekir.

1 — DIŞTAN GELEN TEHLİKELER:

Bunlar arasında, trafik ekonomik hayatla ilgili bir takım faaliyetler, endüstri ve toplumsal gelişme sayılabilir.

«Örneğin, çevremizin, çağın sosyo-ekonomik gelişmelerine uyması zorunluğu nedeniyle, tarihî yapılan ve eski eserlerin karşı karşıya geldikleri tehlikeler genel olarak iki şekilde ortaya çıkar:

a. Tarihî yapı için varolan talep, yapının bugünkü şekli ve durumuyla yetersizdir. Bu durum, yapının bakımsız kalıp çürümesine yol açar.

b. Bir tarihî yapının üzerinde durduğu arsa için çok fazla talep vardır. Bu durum ise yapının yıktırılıp, yerine arsanın potansiyelini tam olarak değerlendiren bir yenisinin yapılması, ya da tarihî yapının aynı amaca uyduralacak şekilde, radikal değişikliklere uğratılarak, karakterinin yok edilmesiyle sonuçlanır.[21]

2 — İÇTEN GELEN TEHLİKELER:

Bunlar daha çok anıtı meydana getiren malzemenin eskimesinden doğan tehlikelerdir. Tehlikelerin orijinlerine göre sınıflandırılmasında 3 gurup ortaya çıkar:

a) İnsanla ilgili sebepler:

Anıt inşa olunurken yapılan ihmaller, statik hatalar gibi.

b) Tabiatla ilgili sebepler:

Bunlar arasında tabiî afetlerle, atmosferik faktörler ve aşındırmanın daimî etkisi sayılabilir. Ayrıca, çeşitli biyolojik faktörler, bitkiler, bazı hayvanlar da anıtın varlığını tehlikeye düşürebilir.

c) Modern tekniğin ve yaşayışın doğurduğu tehlikeler:

Trafiğin bir bütün olarak gün geçtikçe ortaya koyduğu problemler, kısmî istimlaklar vb.

Anıtların değerleri ve onları tehdit eden tehlikeler bu şekilde belirlendikten sonra, sıra, bu tehlikelerin bertaraf edilmesine, karşı tedbirlerin saptanmasına, yani «Koruma ve Onarım» politikasının anahatlarının ortaya konmasına gelmiştir.

ONARIM

ONARIM İHTİYACI

Burada, öncelikle «niçin onarıyoruz?» sorusuna cevap vermek gerekir.

Anıtın onarımına karar veren ve onarım karakterini saptamakta rol oynayan etkenler şöyle sıralanabilir:

1. Eski eseri sonraki nesillere devretme görevi,

2. Eserin, kendi tarihî, mimarî önemi ve kişilerce yaratılan diğer değerleri,

3. Halihazırda toplumun, kültürel, ekonomik ve sosyal gelişmelerinin ortaya koyduğu zaruret,

---

21) Restorasyon Uzmanı Y. Mimar Okan Üstünkök'ün, Vakıflar Dergisi, Sayı IX'daki «Eski Eser Onarımında Çevresel Anlayış» başlıklı makalesinden derlenmiştir.

4. Envanter ve döküm sonucu, binanın onarın ihtiyacının tesbiti ve çabukluk ihtiyacının doğrulanması.

Onarımın gerekliliği böylece ortaya konduktan sonra, onarım için neler yapılması gerektiğinin saptanması başarılı bir tatbikat için «ön şart» olmaktadır.

ONARIMIN PROGRAMLANMASI

Tatbikat öncesi onarım çalışmaları şu üç ana bölüme ayrılabilir :

1. Koruyucu envanter ve tescil,

2. Onarıma konu olacak yapının tanımı

3. Onarım karakterinin tesbiti

1 — KORUYUCU ENVANTER VE TESCİL :

Millî kültür varlığımızın belirlenebilmesi, onarım işlemlerinin hangi kıstaslara göre, hangi eserlerde öncelikle uygulanacağının tesbiti herhangi bir sebeple yok olan bir gayrimenkulle ilgili malûmatın elde bulundurulabilmesi yurt çapında uygulanacak bir envanterle mümkün olacaktır. Gene değişik formasyonlara sahip kişilerin meydana getireceği guruplarla yapılacak sistemli taramalar, kısıtlı kadroların ve bütçelerin daha verimli ve daha uygun şekillerde kullanılmasına yardımcı olacaktır.

2 — ONARIMA KONU OLACAK YAPININ TANIMI[22] :

Anıtların, onarıma esas olacak şekilde tarihî, artistik ve teknik yönden etüdünde iki yaklaşım öngörülmektedir:

Birinci yaklaşım :

Bu yaklaşımda üç ana etüd gereklidir :

a. Tarihî yönden ve tarihî araştırmaları esas alan etüd :

— Yapının bulunduğu yer ve yapıldığı devrin politik, sosyal ve ekonomik karakteristikleri,

— İnşaatın yapılmasını emreden kişiler, çalışmanın projelendirilmesi ve yürütülmesine etki eden olaylar,

— Anıtın hayatına tesir eden olayların kronolojik etüdü.

Tarihî araştırmanın nasıl yürütülmesi ve nelerin aranması gerektiği ise aşağıdaki başlıklarda özetlenebilir :

1 Yapıların kendileri :

Yapılar, bünyelerinde, zaman boyunca maruz kaldıkları olayların izlerini taşırlar. Genellikle tahribatın yapılış şeklini ve bunun nasıl onarıldığını görmek mümkün olmaktadır. Belirli hallerde, yapının foksiyonu değiştirilmiş olabilir. Yapının bu yeni foksiyonu kazanmadan evvel alınmış ölçüleri, tarihinin aydınlatılmasında büyük rol oynar. Fakat yapının kendisi, istediğimiz cevapları her zaman verememektedir?

2. Yazılı Kaynaklar :

Bu faktör çeşitli kısımlardan müteşekkildir. Bunlar döküman veya haber niteliği taşırlar. Bulundukları yere göre,

— Yapının üzerindeki kitabeler, amblemler, çizimler,

— İnşaat hesapları, satış veya devirle ilgili yazışmalar şeklinde iki gurupta incelenebilirler.

3. Görünümler :

Yapıların, yapı guruplarının veya yerleşmelerinin eski görünümleri (gravür, minyatür, fotoğraf, vb.) de önemli malumat taşırlar. Fakat bunların, hem az, hemde genellikle yakın zamanlara ait olması fazla fayda sağlamamaktadır.

22) Bu kısım, Prof. Guglielmo de Angelis d'Ossat tarafından, Roma Üniversitesi, Mimarlık Fakültesine bağlı Beynelmilel Onarım Merkezinde verilen ders notlarından derlenmiştir.

4. Konu ile ilgili neşriyat :

Bu, üçüncü maddeden daha önemlidir. İlk neşriyatlar, genel anlatımları, kısa tasvirleri ihtiva ederdi. Değişik konuları derinlemesine anlatan neşriyatlara, geçen yüzyıldan itibaren rastlamaktayız. Tabiî ilimlerin, tarih ve sanat tarihine yardımcı olmaları konuyu çok geniş kapsamlı yapmıştır.

b) Artistik etüd :

Bu kısımda estetik prensiplerin ağırlığı altında, kompozisyon ve proporsiyon anlayışı, artistik formların elde edilişindeki başarı nisbeti ve kalitesi etüd edilmelidir. Yaratıcıların, çok zor da olsa, çalışma karakteristik ve metodlarının anlaşılması da önemli bir konudur.

c) Statik ve yapısal etüd :

Kullanılan tekniklerin fayda ve sonuçlarının belirlenmesi, malzemenin tabiatı ve kullanılışı konusundaki çalışmalar bu başlık altında sayılabilir.

İkinci yaklaşım :

a. Yapının kendisinin bir bütün olarak incelenmesi,

b. Yapının içte ve dıştaki özelliklerinin, dekorasyon, tefriş, v.b. gibi faktörlerle de desteklenerek tek tek tanınması,

c. Yapının çevresi ile beraber incelenmesi.

Her iki yaklaşımda da şu etaplar kullanılmalıdır :

1. Mevcut durumun analizi,

2. Kaybolan veya hiçbirzaman gerçekleşmeyen hususların etüdü,

3. Benzeri örneklerle mukayese.

Yukarıda verilen, iki yaklaşımlı ve üç etaplı formül daima beraber kullanıldığında, 27 ayrı etüd şekli, yapının tam bir tanımı için gerek ve yeter olacaktır.

3 — ONARIM KARAKTERİNİN - YAPININ TANIMINDAN VE MEVCUT BELLİ PRENSİPLERDEN FAYDALANILARAK TESBİTİ :

a. Mevcut kısımların onarımı

b. Bulunan izlerin tesbit ve değerlendirilmesi :

— Mimarî elemanın orijinal şeklini tam manasiyle açıklayan izler ile ilgili işlemler,

— Mimarî elemanın sadece mevcudiyetini belli eden izler ile ilgili işlemler,

— Yapının mimarî bütünlüğünün gerektirdiği, fakat, bugün mevcut olmayan kısımlar ile ilgili işlemler,

— Yapıya sonradan katılmış, fakat yapının tarihinde yer almış «periyod yapmış» elemanlar ile ilgili işlemler,

— Yapının tarihî ve mimarî bünyesine hiçbir değer katkısı olmayan «muhdes» elemanlar ile ilgili işlemler.

c. Yukarıdaki hallerde kullanılacak malzeme ve tekniğin tesbiti.

d. Yapının orijinal bünyesinde mevcut olmayan elemanların eklenmesi :

— Yeni kısmın, yapı ile, form ve malzeme bakımından tamamen ahenk içinde olması, şeklindeki yaklaşım,

Yeni kısmın, eski yapının mimarî kompozisyonunu bozmayacak şekilde, fakat yeni yapılmış olduğu belirlenecek bir proje ile uygulanması, şeklindeki yaklaşım,

— Yeni kısmın, modern form ve malzeme anlayışı içinde düşünülmesi şeklindeki yaklaşım.

e. Yapının statik problemlerinin gerektirdiği tedbirlerin alınması sonucu ortaya çıkacak sorunların tesbiti, soru-

nun, yapının eski eser hüviyetini bozmayacak şekilde çözülmesi.

f. Yapıya yeni fonksiyon verilmesi. Bunun için:

— Fonksiyonun gerekliliğinin tesbiti,

— Yapının orijinal fonksiyonunun ortaya çıkardığı mimarî kompozisyon ve elemanların, yeni fonksiyonlara uygunluk derecesinin tesbiti,

— Yani fonksiyonun gerektirdiği değişikliklerin yapılmasından uyulacak hususlar.

ONARIM KONUSUNUN AVRUPA VE TÜRKİYE'DE GELİŞİMİ

Onarımın tarihi, tahriplerin tarihi ile başlar. «Tahriplerin tarihini ihtiva etmeyen bir onarım tarihi tamam sayılamaz»[23] Bugün, çok tarihî ve mimarî kıymeti haiz eserde, bu onarımların izi görülmekte, kişilerin yaptığı bu müdaheleler, çoğunlukla, yapıtların günümüze kadar gelmesini sağlayacak nitelikte olmaktadır.

Konu, Avrupa'da ve Türkiye'de onarım işlemlerinin gelişmesi olarak iki bölümde incelenecektir.

1 — AVRUPA'DA[24]:

Antik devirlerde dahi anıtların korunması hatta bazan tamir edilmesi için tedbirler alındığı, Yakındoğu ve Klâsik Yunan kaynaklarından öğrenilmektedir. Dinî bir fonksiyonu olan veya sadece sanat niteliği kıymet ifade eden yapılar veya eserler korunmuştur.

Roma devrinde, ganimet olarak getirilen sanat eserlerinin çokluğu karşısında, bu eserler bir üstünlük ve başarı senbolü olarak kataloglandı. Kişilerin heykelleri, topluma ait eserlerde anıt sayıldı. Augustus, Vespasian, Hadrian, Caracalla, Diocletian gibi imparatorlar, anıtların korunması, heykel, tablo gibi eşyanın satılmaması, anıtların görünüşünü bozacak yapılar yapılmaması konusunda yasalar çıkarttılar.

Hristiyanlığın ilk yıllarında bu koruyucu tedbirler devam etti.

Orta Çağ'da, çeşitli nedenlerle, Antik binalara duyulan hörmet yok olmuştur. Bunun İstisnaları İtalya'da göze çarpmaktaysa da[25], zamanla tedbirler ihmal edilmiş, anıtların mülkiyeti halktan kiliseye geçmiş, böylece ihmal yüzünden tahripler artmıştır. Bu, hal, 15. yy başlarında tahribin önlenmesini ve yapıların restoresini sağlayacak tedbirler alınmasını gerektirmiştir.

Rönesans'ta, Klâsik Yunan ve Roma eserlerine duyulan ilgi çoğalmış, sanatkârlar bilhassa Roma'daki eserleri incelemişlerdir. Bu ilgi, bazan inceleme, bazan da çeşitli ilâve ve müdaheleler şeklinde olmuş[26] bu hal, Papa'ların ağır kanunlar çıkarmasını gerektirmiştir. Fakat bu tedbirlerin de yetmediği, Barok devirde aynı tahrip veya müdahelelerin devam etmeşiyle anlaşılmaktadır.

Ancak, 1750'den sonra, Neo-Klâsik akımın başlaması, Antik eserlerin yeniden değer kazanması, Pompei ve Herculenaum'da yapılan kazılar, çeşitli kişilerin onarım konusundaki teorileri, Anıtların muhafazası ve onarımı faaliyetlerine hız vermiştir.

Bundan sonraki gelişmeleri, çeşitli Avrupa Ülkelerinde inceleme devam edeceğiz.

---

23) Frodi, W.; The History of Restoration, (Çoğaltma) Roma Üniversitesi, Beynelmilel Restorasyon Merkezi yayını.

24) Dr. Ömür Bakırer'in «Restorasyon'un Tarihî Gelişmesi» adlı çoğaltılmış ders notlarından derlenmiştir. (O. D. T. Ü. Mimarlık Fakültesi)

25) Ravenna'da Theodoric, «Gayemiz sadece yeni binalar inşa etmek değil, eskileri de muhafaza etmektir» diyerek, Abano hamamlarını tamir ettirmiştir.

26) Mechelangelo, Leonardo da Vinci, Bramante bu kişiler arasında sayılabilir. Müdahele yalnız heykellere değil, mimarî anıtlara da olmuştur.

a) Fransa :

Fransa'da tarihî anıtlar bilhassa 1789 Fransız İhtilâli sırasında, cemiyetteki sosyal değişim neticesinde dine ve asil sınıfa halk tarafından gösterilen tepkiler sonucu tahrip edilmişlerdir. Buna karşı çeşitli kurumlar reaksiyon göstermiş, 1795'te kurulan «La Comission des Monoments» ilk müsbet çalışmaları yapmış, envanter ve restorasyon konuları ciddiyitle ele alınmıştır. Fakat komisyonun fazla yetki ve malî güce sahip olmaması, 1802'ye kadar verimli sonuçlar almayı önlemiştir.

1802 - 1830 yıllarında hukukî yönde ve envanter konusunda çalışmalara devam edilmiş, daha çok kişilerin şahsî gayretleri görülmüştür.

1830'dan sonra kurulan ceşitli komisyon ve örgütler dirilerek sınıflandırılması ve buna göre onarım önceliğinin tanınması konusuna da eğilmişlerdir[27].

19. yy. lın likinci yarısında uygulanan ve Eugenne Emannuel Violet-leduc'un öncülüğünü yaptığı «stilistik kriterlere bağlı restorasyon» faaliyetlerinin prensipleri iki noktada toplanmıştır. Bunlar, yapının orijinal halini ortaya çıkarmak için ilâve mimarî ve süsleme elemanlarının yok edilmesi, eksik elemanların da orijinal şekillerine uygun yapılarak tamamlanmasıdır. Bu işlemler yapılırken, onarımcı, kendini, yapıyı inşa eden mimar yerine koyacaktır. Kendi devirleri içinde dahi büyük tenkitlere uğrayan bu kişler ve işlemleri, giderek bugünkü prensiplerin doğmasında etkili olmuşlardır.

1887'de çıkan eski eserler kanunu, 1913'de daha da mükemmelleştirilmiş, ve bugün Fransa'daki eski eserlerle ilgili faaliyetlerinin temelini teşkil etmiştir.

b) İngiltre :

İngilterede de 1780 yıllarında, tarihî anıtları kurtarma işlemleri, restorasyon veya anıtların kapatılıp terkedilmesi şekillerinde görülmüştür. Onarım faaaliyetlerinde öncelik Gotik binalara verilmiş, aynen Fransa'da olduğu gibi, anıtın orijinal tarzına dönülmesi ve stil birliği gözetilmiş, dolayısıyla tatbikatlar başarılı olmamıştır.

19. yy.lın ikinci yarısına doğru restorasyon faaliyetleri 3 yönde gelişmektedir :

1. Hiçbir metoda dayanmayan, alelâde ustaların yaptıkları tamirler,

2. «Camden Society» adlı cemiyetin uyguladığı eksik elemanları, anıtın bünyesinde mevcut herhangi bir stille veya Gotik stiline uygun tamamlamak,

3. Bugünkü prensipleri, andıran muhafazakâr tutum. Bu tutum en ileri şeklini 19. yy.ın son çeyreğinde, John Ruskin'de bulmuş, bu kişi restorasyo'nun binaya yapılacak en büyük tahrip olduğunu ileri sürmüştür.

İngiltere'de konuyla ilgili hukukî gelişmeler geç olmuş, ancak, 1882'den sonra, tahripleri önleyecek kanunlar çıkarılmağa başlanmıştır.

c) İtalya :

Anıtlarının zenginliği, İtalya'yı restorasyon konusunda, diğer ülkelerden daha çok meşgul etmiştir. 1802 ve 1820' de Paşaların çıkarttığı kanunlar o güne kadar onarım ve restorasyon konularını kapsıyan en detaylı dökümanlardır. Görülen çeşitli ilmî restorasyonların gene de bir istisna teşkil ettiği bu devirde, stil birliği tatbikatı önem kazanmıştır. Bu yanlış uygulamalar, yeni prensip ve teorilerin gelişmesine yol aç-

27) Arcisse Caumont, Francois Gizot, Ludovic, Felix Duban, Boeswillwald, bu çalışmaların öncüleridir.

mış, Camillio Boito, eserlerin devir ve stillerine göre 3 şekilde restorasyon yapılabileceğini söylemiştir. Bunlar, arkeolojik saha ve antik yapılarda «anastilozis» şeklinde yapılacak arkeolojik restorasyon, Orta Çağ yapıları için pitoresk restorasyon, Rönesans ve daha sonrası yapılarında modern teknik ve malzemeyle uygulanacak mimarî restorasyondur. Boito, ilâve edilen kısımların eskilerden kolaylıkla ayırdedilmesi gerektiğini, takviye etmenin tamir etmekten, tamir etmenin yeni baştan onarmaktan çok daha iyi olduğunu söylemiştir[28].

Bu prensiplerin, ilgilerce kabul ve yeniden formüle edmesi, ancak, 1931 Atina Konferansında mümkün olmuştur[29]. 1932'de Eski Eserler ve Güzel Sanatlar Yüksek Kurulu'nun çalışmaları ile çıkarılan «Carta del Restauro» da Atina Tüzüğünün ufak değişikliklerle tekrarıdır.

d) Diğer Avrupa Ülkeleri :

Danimarka :

İtalya ile beraber, eski eserleri korumaya en ereken başlayan ülkelerdendir. Daha 17. yy. başında çeşitli tedbirler alınmış, 1807'de koruma konusunda bir Krallık komisyonu kurulmuştur.

İsveç :

Bu ülke de konu ile ilgili ilk tedbirlerini 1610'larda almıştır. 1867'de çıkarılan bir kanunla, eski eserlerin korunması çeşitli esaslara bağlanmıştır.

Portekiz :

18. yy. başlarından itibaren, taşınır ve taşınmaz eski eserlerin korunmasını sağlayacak kararnameler çıkaran bu ülkede, 1840 tarihli bir kanunla, tarihî değeri olan bütün yapıların stillerine aykırı düşecek şekilde yenilenmesi ya da tamiri yasaklandı[30].

2 — TÜRKİYE'DE[10] :

Yurdumuzda, eski eserlere karşı ilgi duyulmaya başlanması 1880 lerden itibaren, genel batılılaşma akımına paralel olarak ve özellikle Avrupalıların «antika» meraki göz önünde tutularak, memleket içindeki bazı eserlerin korunması gerektiği fikri şeklinde ortaya çıkmış, dışarda bu tür eserlerin nasıl değerlendirildiğini gören bir kısım aydınların memleket içerisindeki değerlerin farkına varması çabuk olmuştur. 1846 - 47 yıllarında ilk Türk müzesinin kuruluşu ile yirminci yüzyılın başı arasındaki bu devreyi, sadece «toplama» ve «biriktirme» esasına dayanan bir koruma anlayışı şeklinde de olsa, ilk ilginin geliştiği, bir takım idarî ve hukukî tedbirlerle beslendiği bir devre olarak niteliyebiliriz.

1869'da kabul edilen ilk «Asar-ı Atika Nizamnamesi» sadece Avrupalılarca yapılagelmekte olan arkeolojik kazıları sınırlandırmayı amaçlıyordu, memleket gerçeklerinden çok, Avrupalıların değer ölçülerine göre hazırlanmıştı. 1875'te düzenlenen ikinci yönetmelik, daha geniş kapsamlıydı, eski zamanlardan kalan her yapıtı «eski eser» olarak tanımlamaktaydı, yeni olarak da «asır-ı sâbiteden... mükemmel olan bazı meabet ve ebniye-i sairenin» memurla korunmasını getirmekteydi. Bunu izleyen 1882 tarihli «Ebniye Nizamnamesi», tapınak avlularında, kamuya ait meydanlarda yapı inşaatını yasaklamaktaydı.

---

28) Bununla ilgili tatbikatlar Sir Gibert Scott tarafından yapılmıştır.

29) Bu konferansta yayınlanan tüzük için bkz : Ek :

30) Bu konu için özetlenen kaynak : Mumcu, Doç. Dr. Ahmet; Eski Eserler Hukuku ve Türkiye, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt XXVI, sayı : 3 - 4 Ankara, 1969.

31) Akçura, Necva; Eski Eserler konusunun Türkiye'de ele alınışı ve gelişmesi (Çoğaltma) O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi.

Bu sırada, müze müdürlüğüne atanan, Osman Hamdi Bey, eski eserlerin korunma ve onarımı ile ilgili her sahaya el atmış, kendi sanatı olan resmin gelişmsi için gösterdiği çabalar sonunda, 1883'de «Sanayi-i Nefise» mektebi, İstanbul'da 20 öğrenci ile eğitime başlamıştır. Bu şekilde gelişmekte olan sanat ve estetik anlayışı sonucu, 1884'de nizamname'ye yeni hükümler ilâve edildi. Böylece ilk kez, taşınmaz malların tahrip edilmesi, değiştirilmesi, çevrelerinde zarar verici faaliyetlerde bulunulması yasaklanıyordu. Böylece eski eserleri korumanın yalnız müzelerde toplamaktan ibaret olmadığı, mimarî değerlerininde bulunduğu ve korunması gerektiği fikri belirlenmekteydi.

Türk - İslâm eserlerinin ve mimarlık ürünlerinin korunması, ancak - ilk nizamnameden 38 yıl sonra - 1906'da çıkarılan Asar-ı Atika Nizamnamesiyle ele alınan bir konu oldu. Taşınmaz mallarla ilgili hükümler genişletildi, yapıların şehir dokuları içindeki yerlerine göre çevresel korunmaları da düşünüldü. Bu nizamnâmeyi tamamlar mahiyetteki «Muhafaza-i Abidat Hakkında Nizamname» ile Belediyelere eski eser olarak tanımlanan varlıkları gerektiğinde kısmen ya da tüm olarak yıkma yetkisini vermekteydi. Bu nizamnâme, bir bakıma, koruma sorularının hazırlıksız örgütler ve sınırlı olanaklarla sağlanamadığını kanıtlamaktadır. 1917 yılında kabul edilen bir başka nizamnâme ile, yıkılan eserlerin arsa ve kalıntılarının Belediyelere bırakılması, aslında toplumun tümünü etkileyen kültürel kayba karşılık Belediyelere maddî bazı olanaklar sağlamış olabilir.

Bu şekilde kapsamı genişleyen eski eserlerin korunması sorunu ile sadece Müze kuruluşlarının başa çıkamayacağı düşüncesi, 1917 yılında, «Muhafaza-i Asar-ı Atika Encümeni»nin kurulmasını gerektirdi. Çalışmaları sadece İstanbul'u kapsayan bu kuruluş önemli bir aşama olmuşsa da, eski eserlere duyulan ilgi sınırlı ve objektif kriterler getirecek nitelikte değildi.

1931 yılında ATATÜRK tarafından kurulan «Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti», tarih konusuna dolayısıyla eski eser konusuna değişik yaklaşım olanakları sağlamıştır. Aynı yıl, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla, eski eserlerin korunma tedbirlerini görüşecek bir komisyon kurulmuş, hazırlanan raporda, eski eserlerin iyi korunmadığına değinilmiştir. Bu rapora dayanılarak, kültür Bakanlığı tarafından hazırlanan uygulama programı gereğince, iki mimar, bir arkeolog, bir fotoğrafçı ve bir tasnifçi-yazı işleri müdüründen oluşan bir başka komisyon, vilâyetlerde 3500 kadar eski eserin tescilini yapmış, onarım prograrını hazırlamıştır.

Diğer taraftan, 1925 yılında ilga edilmiş bulunan Vakıflar Örgütü tekrar ele alınmış, idarî ve hukukî düzenlemeleri yapılmıştır. Mimarî ve tarihî değeri olan vakıf malların korunması ve onarımı 1935 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü adı ile reorganize edilen bu kuruluşa bırakılmışsa da, yeterli elemanlarla bir şube açılabilmesi ancak 1956'da mümkün olmuştur.

Görüldüğü gibi, Cumhuriyet devrinde, yavaş yavaş ve kısmen sınırlı da olsa, mimarî değerlerin korunması yolundaki çabalar artmış, fakat gene de korumanın yaygınlaştırılması, eski eserlerin çevre sorunlarının halli çözümlenememiştir. «İmar» çalışmalarında eski eserlerin korunması zorunluluğunu kendilerine engel gören, Belediye ve Resmî Kuruluşların yanlış bazı tutumları, eski eserlerin ve eski şehir kesimlerinin ortadan kalkmasına yol açmaktaydı. Gerçi, bütün bu sorunlar arasında eski eserlerin korunması ve onarımı konusuna gereken önemi veren kişiler de vardı. Örneğin Ali Saim Ülgen'in, konuyu tanıtmak, ilke ve tek-

niklerini ortaya koymak için yaptığı akademik ve tatbikî çalışmalar, daha sonraki yıllarda konuyla ilgilenen kişilere ışık tutacak mahiyette olmuştur.

1951 yılında kurulan «Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar yüksek Kurulu» halen konuyla ilgili en yüksek karar mercii olmak durumundadır. 1950'den sonra çıkartılan İmar Nizamnâmeleri konuya çeşitli yönlerden katkıda bulunmuştur.

1966 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesine bağlı olarak kurulan, ve «Onarım Uzmanı Y. Mimar» yetiştiren «Restorasyon Bölümü», konuya akademik açıdan verilen önemi göstermektedir.

Son olarak 1973 yılında kabul edilen «Eski Eserler Kanunu», onrım faaliyetlerinin yeni bir anlayış ve örgütlenme içinde ele alınmasına yardımcı olacak bir yasa görünümündedir.

ÇEVRE ONARIMI KONUSUNUN TARİHİ GELİŞİMİ[32]

«Çevresel onarım fikri gerçekte pek de yeni sayılmaz. Anıtlar ve tarihî eserlerin kişinin doğal çevresinin ayrılmaz parçaları oldukları görüşünü savunan düşünce tarzının geçmişi aslında 18. yy. la kadar iner. Bununla beraber, yapıları gurup halinde koruma gerekliliği ve buna yönelmiş yasal hükümler saptamak çabalarına ancak II. Dünya Savaşı sonundan beri tanık olmaktayız.

1 — AVRUPA'DA:

Doğu Avrupa Ülkelerinden Polonya, Çekoslovakya harp sırasında ciddî zarar görmüş veya ihmale uğramış çevrelerde onarıma girişmişler, Macaristan'da da bu amaçla fahrî çalışan bölge komiteleri kurulmuştur.

Hollânda'da 1961 tarihli bir yasa ile, şehir ve kasabaların bir «değerlendirme listesi» hazırlaması öngörülmüştür.

Fransa'da 1962 yılında, «Fransa'nın tarihî ve estetik değerlerinin korunmasını» amaç güden «Malraux Yasası» yürürlüğe konmuştur. Bugüne kadar pekçok kentsel saha pilot bölge ilân edilmiş ve çalışmalar bittiğinde, 1000 kadar bu tür sahanın adı geçen yasanın kapsamına alınmış olacağı açıklanmıştır.

İngiltere'de 1967 ve 1968 yıllarında çıkarılan «Civic Amenities» ve «Town and Country Planning» yasaları, sadece yürürlükteki koruyucu hükümlerin kapsamını genişletmekle kalmamış, aynı zamanda tarihî ve mimarî değeri olan semtlerin de korunma ve değerlendirilmelerini sağlamak üzere ilgililere yeni yetkiler kazandırmıştır.

2 — TÜRKİYE'DE[33]:

Taşınmaz Eski Eserlerin, imkânların elverdiği ölçüde korunması şarttır. Bizim mevzuatımız bu bakımdan son derece kısırdır. Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin 8. maddesinde taşınmaz eski eserlere 300 metreden yakın yerlere kireç ocağı ve tuğla harmanı yapılması ve bu eserlere doğrudan doğruya veya dolayısıyla zarar verecek yakınlıklarda, her biçimde işlemlerde bulunulması yasaklanmıştır. İmar mevzuatımız hazırlanırken bu konu üzerinde çok az durulmuştur. Eski eserlerin ve arkeolojik alanların kamulaştırılması ve imar mevzuatına göre belediyelerin bu konudaki görevi bir Danıştay kararı ile düzenlenmişse de bütün sorumluluk gene «Gayri Menkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kuruluna» düşmektedir.

1973 yılında çıkan «Eski Eeserler Kanunu»nun da, konuya bir çözüm getirdiği söylenemez.

---

32) Restorasyon Uzmanı Y. Mimar Okan Üstünkök'ün, Vakıflar Dergisi, Sayı IX.'daki «Eski eser onarımında çevresel anlayış» başlıklı makalesinden derlenmiştir.

33) Mumcu, Doç. Dr. Ahmet; Eski Eserler Hukuku ve Türkiye, A.Ü.H.F.D. Cilt: XXVIII, Sayı: 1-2 Ankara, 1972

ONARIM UZMANLIĞI

ONARIMCIYA DUYULAN İHTİYAÇ

Onarım ve koruma, her ne kadar bir ekip çalışması ise de bu ekibi yürütecek, onarıma yön verecek «onarım uzmanları» gerekmektedir.

«Çekirdeğini, eğitilmiş kişilerin teşkil ettiği, yeterli bir kadro, başarılı bir program için, 'sine qua non' dur.»[34]

«Son yıllarda, tarihî anıtlar, tarihî önemlerinin yanında bir de ekonomik önem kazanmışlardır. İtalya ve Yunanistan gibi ülkelerde tarihî anıtlar önemli bir gelir kaynağı olmuşlar, bu da onarım alanında gelişmeyi cesaretlendirmiş ve teşvik etmiştir. Orta Doğu ülkeleri bütün olarak, benzer eğilimde olan kimseleri cezbettiği gibi, bu ülkelerin sistemleri ve iç örgütlenmeleri de bir benzerlik göstermekte ve aynı meselelerle karşılaşmaktadırlar. Bu meseleler başlıca eğitilmiş personel ve malzeme eksikliğidir. Tarihî anıtların bakım ve onarımı için yalnız iyi niyet yetmez. İyi işgörebilmek için, uzmanlara ihtiyaç vardır.»[35]

GENEL ANLAMDA ONARIM EĞİTİMİ

Onarım Uzmanlığını yürütecek kişilerin, diğer disiplinlerde olduğu gibi, belirli bir süre içinde, gerekli konuları kapsayan bir eğitimden geçmeler lâzımdır.

Bu eğitimin nasıl olması gerektiği konusunda, UNESCO bünyesinde toplanan uzmanlar, aşağıdaki önerilerde bulunmuşlardır. Bu öneriler geniş kapsamlı olduklarından, her ülkede uygulanabilir nitelikteri vardır.[36]

«Uzmanlar Komistesi, bütün dünyadaki sit ve anıtların tahrip ve bozulmasına sebep olan tehlikeleri, artistik ve kültürel önemi haiz yerleşmelerin tarihî hüviyetini değiştiren veya tahrip eden şehir plânlamalarını göz önünne alarak; kültürel miras ve anıtların, bakımı, onarımı ve takdimi için gerekli çalışmaların, sadece üstün yetenekli uzmanlar eliyle yapılmasını ve bu tip uzmanların sayılarının halen çok az olduğunu düşünerek, anıt ve yerleşmelerin, bakım, onarım ve takdiminden sorumlu, mimar ve teknisyenlerin eğitiminde uygulanacak aşağıdaki prensipleri önerir :

1. **Mimar ve şehir plâncılarının genel anlamda eğitimi :**

Tarihî Anıtlar ve yerleşmeler, geniş anlamda ve dünyanın birçok ülkelerinde, ora sakinlerinin yaşayan mimarî ortamlarının bir parçasıdır. Bu ortamın korunması ve geliştirilmesinin (peyzaj mimarîsini de içine alacak şekilde) mesuliyeti mimar ve şehir plâncılarına aittir.

Bu durumda, mimarî ve şehir plâncılığı eğitiminde, tarih ve sosyal bilimlere de yer verilmelidir. Bütün mimarlar ve şehir plâncıları, anıtların ve tabiî çevrenin korunmasının önemini anlamalıdır. Bütün mimarlık okullarında, tarihî anıt ve yerleşmelerin korunması, sanat tarihi, mimarî ve mimarî tekniklerin tarihi, şehir plâncılığının tarihi gibi konular, eğitim programına alınmalıdır.

2. **İhtisaslaşmış mimarların eğitimi :**

Anıtların tarihî çevre ve yerleşmelerin, koruma, onarım ve bakımı ayrı bir disiplindir.

---

34) Daifuku, H; The significance of Coltural property, The Conservation of Cultural Property, Museums and Monuments XI UNESCO Switzerland

35) Kuran, Assoc. Prof. A., Erder, Ast. Prof. Dr. C.; Tarihî Anıtların Onarımı ve Korunması Bölümünün kurulması ile ilgili ön rapor (Çoğaltma) O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Ankara, 1967

36) Sitlerin ve Anıtların korunması için Restoratör Mimarların ve Teknisyenlerin eğitilmesi konusunda UNESCO Beynelmilel Uzmanlar Toplantısı Eylül 8 - 14 1963 (Monumentum) ICOMOS, Cilt III, 1969)

Bu durumda: a. Tarihî anıt ve yerleşmelerin koruma ve onarımları, geniş bir şekilde özel eğitiimlş uzmanlara bırakılmalıdır. Böylece anıtlar üzerinde yapılacak çalışmaların, onları bozması önlenmiş olur.

b. Anıtların korunması ile ilgili diğer akademik disiplinlerden gelenlerle, mimarlar arasında daha yakın bir işbirliği geliştirilmelidir. Şehir plâncıları, sanat tarihçileri, arkeologlar, mühendisler, kimyacılar, fizikçiler, v.b. gibi diğer disiplinlerden gelenlerin eğitimi, onarım işleminin gereklerini karşılayacak şekilde yönlendirilmeli veya takviye edilmelidir.

c. Bölgesel, millî ve milletlerarası seviyede özel «mezuniyet sonrası» kurslar tertiplenmelidir,

3. Usta (— craftsmen) ve formen'lerin eğitimi:

Uzmanlaşmış mimarların direktif lerini doğru olarak tatbik edecek ustaların varlığı, mimarların tesirliliğini artırır. Mevcut mimarî teknikler, geleneksel inşâ işçiliğinin giderek kaybolmasına yol açmaktadır. Bu durum, geleneksel mimarînin çeşitli kollarına mensup ustaların hem teorik ve hem de pratik eğitimini gerektirmektedir.

4. Öğretmen, mimar ve teknisyen alış verişinin ve bu kişilerin finansmanının sağlanması:

Üye devletler, yukarıdaki önerilerin gerçekleştirilmesi için gerekli malî imkânları sağlayacaklardır.

TÜRKİYE'DE ONARIM EĞİTİMİ[37]

1 — EĞİTİMİN GEREKLİĞİ:

Günümüzde, bütün ileri ülkelerde, tarihî anıtların korunması ve onarımı için düzenli örgütler bulunmaktadır. Bu gibi örgütlerin yüzyılı aşkın geçmişleri vardır. Resmî örgütlerin kurulmasından önce de, XVI. yy. dan beri sürekli tarihî eserlerin korunması ve onarımı mevcuttu.

Anadolu ve çevresindeki bölge, dünya'nın birçok yerlerinden daha çok, bazıları daha gün ışığına çıkarılmamış, uygarlık kalıntılarıyla doldudur. Bazan bir tek anıt, birkaç uygarlığın eseri olarak ortaya çıkmakta, her bir uygarlık hakimiyetini kurdukça, kendi özel sanat ve hayat görüşünü aynı anıta aksettirmektedir. Uzman olmayan biri, her uygarlığın geçmişin kalıntıları üzerinde kendi izlerini nasıl bıraktığını iyice bilemez ve bu yüzden bu ince ayrımları bozabilir. Bu yüzden Türkiye, hatta bütün Orta Doğu ülkeleri, tarihî anıtların bakım ve onarımlarıyla ilgili örgütlerin çalışmalarını merkezîleştirmenin önemini anlamalı ve bu alanda personel yetiştirmek için bir eğitim merkezi kurmalıdır.

Yurdumuzda bazı örgütlerin çalışmaları tarihî anıtların onarımı ve korunması işiyle doğrudan ilgilidir. Bunlardan en önemli ikisi (Vakıflar Gn Md. ve Müzeler Gn. Md.) 1963 yılında toplam 27.5 milyon TL. harcayarak 150 yerde onarım çalışması yapmışlardır. Türkiye'de bakım ve onarım isteyen 12.000 den fazla anıt olduğu hesaplanmıştır. 2.120 eski yerleşme yeri adlariyle bilinmektedir ve bunların 400 kadarı oldukça büyük ve önemli şehirlerdir, fakat tamamiyle tabiatın ve cehaletin tahrip edici kuvvetlerinin merhametine terkedilmişlerdir. 10.000 kadar büyük ölçüde anıt, yüzlerce tabiî ve sunî mağara ve kaya kabartmaları, tabiat anıtları olarak korunacak yerler ve birçok tarihî savaş alanları vardır. Bütün bunların hepsi ciddî bir şekilde ele alınmalı, korunması için tdbirler düşünülmelidir.

Örgütlerin çok kere, kötü tanımlanmış, dağınık ve konu dışına çıkan faaliyetlerinin sebep olduğu problemler dışında koruma ve onarım işinin çeşitli

37) Dipnot 2'de bahsi geçen rapor

safhalarında yetişmiş, kalifiye personel eksikliği büyük bir problem teşkil etmektedir. Ümit verici taraf, durumun mevcut örgütler tarafından anlaşılmasıdır. Yeter sayıda personel olmaması, malzeme, kanunî destek ve personel eksikliği, sık sık yanlış kararlar alınmasına sebep olmuştur. Onarılmış anıtlarda hatalı hareketlerin sebep olduğu zararın tutarı 30 milyar TL. tahmin edilmiştir.

2 — EĞİTİM İLKELERİ :

A — Ana ilkler :

Onlarım tekniği ve tarihî anıtların bakımı, artık eski çıraklık sistemi ya da ampirik ele alışın muteber olmadığı bir ihtisas düzeyine yükselmiştir. Bugün, pratik tecrübe ancak özel bir eğitimden geçtikten sonra yararlı olabilmektedir. Yıllar yılı süren tartışmalar, tecrübeler ve pahalı yanlışlardan sonra, onarım kendi kurallarını ortaya koymuştur.

Onarım alanında eğitilmeye en uygun kişiler mimarlardır. Bunlar da eğer idarî, bilimsel ve teknik kurslardan geçmezlerse tam selâhiyetli sayılmazlar. Yapmaları gereken işler şunlardır :

— İlgili örgütlerle halk arasında uyuşma ve teknik birliği sağlamak, mevcut örgütlerini eksikliklerini kapatmak,

— Onarım işi ile görevli müteahhide bilimsel ve teknik bilgiler vermek.

B — Eğitim programının anahatları :

Konunun çok yönlü ihtiyaçlarına cevap verecek bir eğitim programı hem teori, hem uygulama cephesinde ele alınmalıdır.

1. Teori cephesi :

Uzman, konunun teori ile ilgili kısımlarını bilmek zorundadır. Asıl inşaatçının görüşlerini dikkate alarak konusunu analiz etmeğe ve değerlendirmeye yetecek kadar geniş bilgisi olmalıdır, Bu da ancak söz konusu olan devrenin sosyal, politik, ekonomik meselelerini, sanat hareketlerini ve tarihini iyice kavramakla olur. Herhangi bir analizde, yapıya etki edebilecek coğrafî şartlar ve teknik gelişmeler de dikkate alınmalıdır. Son kararı vermeden önce, anıtın geleceği, çevresindeki evler, sokaklar, meydanlar ve manzara bakımından da değerlendirilmelidir. Onarılan yapının hangi fonksiyonu kazanacağı düşünülmelidir.

2. Uygulama cephesi :

Anıtın kaderini tayin ettikten sonra, sıra bu kararı tatbik etmektedir. Sorumlu teknisyenler, çalışmaya uygulanacak modern teknik usullerini bilmeli, ilgili kanunî tahditler ve formaliteler, ekonomik sınırlamalar ve modern şehir plânlaması konularında temel bilgiye sahip olmalıdırlar.

Projenin plânlarında, görünüş ve kesitlerinde yapıdaki değişiklik onarım ve ekler kesinlikle gösterilmelidir. Yapı malzemesi ve yapının bünyesi, yapının maruz kaldığı tahrik edici unsurların anlaşılmasından ve o yapının onarımı için uygun yolların bulunmasında yardımcı olmalıdır. Onarım uzmanı konuyla ilgili çeşitli müsbet bilimlerde kuvvetli temel bilgilere sahip olmalıdır. Böylece meseleleri hemen kavrayabilir ve onların çözümü için gerekli uzmanlara baş vurabilir.

ONARIM UZMANLIĞI DALININ DOĞUŞU GELİŞİMİ[38] :

Eski eserlerin ve tarihi çevrenin öteki değerlerinin korunması konusundaki, 19. yüzyıla kadar inen ilk kıpırdanışlar, biri İngiltere'de ve Almanya'da gelişen, diğeri isi Fransız mimari Violletle Duc'un çizgisinde Fransa ve İtalya'da yaygınlaşan iki «arkeoloji ekolu»

5) Üstünkök, Okan, Mimarların bir Uzmanlık olarak Eski Eserlerin bakım ve onarımı, Mimarlık, 1972 - 8, S. 43 - 46

ile, anıt ve eski eserlere karşı duyulan bu yeni alâkanın, günümüze kadar etkilerini sürdüren köklerini oluşturmuşlardır. Sözü edilen, eski eserlerin korunmasına ve bununla ilgili diğer işlemlere değin tutumlar, şu iki ana gurupta toplanabilir :

1. Analiz ve filolojik araştırmaya dayanan «arkeolojik» teori ve yaklaşımlar;

2. Kişisel değerlendirmeye dayanan subjektif ve yorumcu teori ve yaklaşımlar.

Ancak, tarihi epey eski olan bu iki tutumun uzun yıllar süren «kültür» düellolarından, mimarlar uzun süre uzakta kalmışlar, devamlı olarak «çağdaş» medeniyetin bu konuyla ilgisi ve ilişkisi olmadığını, eski eserler üzerindeki çalışmaların başka «uzmanlar»ın konusuna girdiğini tekrarlamışlardır. Bu yüzden de anıt ve eski eserlerin bakım - koruma - onarım gerekliliği ile bunun yapılış şekli uzun bir zaman çok başka meslek guruplarının (arkeologlar, sanat tarihçileri ve hatta eleştirmenler gibi) eline bırakılmış oldu.

Oldukça evrensel olan bu kayıtsızlığın dışında kalanlar, muhafazakâr İngiltere'deki bir avuç mimar ile İtalyan Camillio Boito olmuştur. Özellikle Boito, yazılarında, bugünün mevcut yapıları ile gelecek arasında kurulması gerekli bağlardan devamlı olarak söz etmiştir. Gene Boito, kişisel çabası ile, 1883 yılında Roma'da yapılan Mimar ve Mühendisler Kongresinde, Roma devrinden kalma yapı ve şehir kalıntılarının, çıkarılacak bir kanunla korunmalarını sağlamak yolunda bir karar alınmasını sağlamıştır. Aynı kanuna uygun olarak, 1889 - 90 ders yılında, mimarlık okullarında kurulacak bakım - onarım - koruma kürsüleri ile Milâno'daki «İstituto d'İstruzione Tecnica Superiore» de verilmekte olan aynı kapsamda bir kursun genişletilmesi de kabul edilmekteydi.

Bu sırada mimarlar, genel olarak, ve hızlı bir tempo ile gelişmekte olan «modern» dünyanın başka gereksinmeleri ve bunlara yönelik yeni akımlarla daha çok ilgilenmekteydiler. Jugend Still, Art Nouveau ve Modern still gibi akımlarla renklenen mimarlık mesleğinin mensupları ancak 1930'larda mimarlık ve plânlama dallarının geçmişi ve geleceği arasındaki ilişkilerin önemini farkettiler.

Aslında, konunun uzmanlık isteyen pek çok ayrıcalıkları, özellikleri olduğu gerçeği 1933 Atina, Ciam toplantısından iki yıl önce gene Atina'da yapılan, eski eserlerin korunma ve onarımı ile ilgili teknisyen ve benzeri uzmanlar seviyesindeki kongrede açıkça ortaya konmuş, uzmanlaşma için eğitim olanaklarının sağlanması konusunda belli kararlar alınmıştı.

Savaş yıllarından sonra, en yüksek seviyedeki uluslararası örgütler (örneğin UNESCO) önderliğinide, önce ICOM (uluslararası Müzeler Konseyi) daha sonra'da Roma'da bir merkez kurulmakta olduğu görülmektedir. 1964 yılında Venedikte yapılan Eski eserlerle ilgili kongerede alınan tavsiye kararına uyarak kurulan ICOMOS (Uluslararası Eski Eserler ve Yerleşmeler Konseyi) kurulmuştur. Eski eserlerin korunma ve onarımı için gerekli uzmanların eğitimi sorunu 1968 yılında UNESCO ve ICOMOS tarafından özellikle ele alınmış, konuyla ilgili çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

Halen İngiltere'de, biri Londra'da, diğeri ise York Üniversitesinde olmak üzere, iki tane sürekli diploma kursu vardır[39]. İtalya'da, Roma Üniversitesi Mimarlık Fakültesinin, daha önceden de var olan lisans üstü eğitim proğramı 1966 yılında, «Kültür Varlıklarının Korunması ve Onarımı Merkezi» adı

39) Y. Mimar Okan Üstünkök'ün verdiği malûmata göre Lodra'daki kurs mali nedenlerle halen kapatılmış durumdadır.

verilen uluslararası bir kuruluşa dönüşecek şekilde genişletilmiştir.

Konu ile ilgili kuruluşlar arasında, başından beri özellikle mimarlara yönelen bir eğitim programı ile, O.D.T.Ü. Mimarlik Fakültesinin Restorasyon bölümü dikkati çekmektedir. Gerek Türkiye'nin, eski eserler ve anıtlar bakımından olağanüstü zenginliği, gerekse tüm Orta Doğu ülkelerinin bu konudaki taleplerine cevap verebilecek durumda ve konumda oluşu, 1966 yılında bu bölümün faaliyete geçip eğitimini başarıyla devam ettirmesini sağlamıştır.

ÖRGÜTLER

ONARIM VE KORUMA İÇİN MİLLÎ BİR ÖRGÜTE DUYULAN İHTİYAÇ[1]

Bütün ülkeler, sağlam bir kültür geçmişinin, hakiki beraberliğin yaratılmasında faydalı olacağı, ve kendilerinin bu kültüre saygılı bulundukları sürece, diğer ülkelerin de saygı göstereceği hakikatının farkındadırlar. Bu yüzden, bu kültürün korunması mesuliyeti, mümkün olan en yüksek millî seviyede düşünülmelidir. Güçlüklerin ne olduğunu ve bunların bu konuda daha tecrübeli ülkelerde nasıl çözümlendiğini bilen bir lider ve emrindeki uzman bir gurup bu çalışmaları yönetmelidir.

MİLLÎ ÖRGÜTLERDEN ÖRNEKLER:

Bazı ülkeler, millî örgütlerini, millî müzelerde merkezîleştirmişler ve bu amaçla «Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü» kurmuşlardır. Burada varılmak istenen, ülkenin çeşitli kültürel veya idarî bölgelerinde, bölgesel müzeler kurmak, kültürel verilerin az olduğu yerlerde ise, arazî müzelerinin veya depolarının kurularak, tarihî kıymeti haiz eşyaların toplanması ve korunmasına başlangıç teşkil etmektir.

MİLLÎ BİR ÖRGÜTÜN , ORGANİZASYONU:

Bu kısımda probleme bir çözüm yolu gösterilecektir. Diğer çözüm yolları, o ülkenin sosyal, politik ve idarî yapısına; ortamın müsait olup olmadığına, eski verilerin zenginliğine ve coğrafik dağılımına ve diğer hususlara göre verilecek ana plâna göre adapte edilebilir.

Ana şema

İdare

Kazılar, Tarihî Anıtlar, Müzeler
Araştırma

Eğitim ve Teşhir
Koruma

1. Merkezî İdare:

Merkezî idarenin kurulmasında en büyük zorluk, arkeolog, sanat tarihçisi, fizikçi, kimyacı, mimar, mühendis ve teknisyenler gibi değişik disiplinlerden gelen kimselerin ortak çalışmalarıyla başarı kazanabilecek çok karışık bir yükümlülükler serisine sahip çıkabilecek uygun bir lider bulmaktır. Bu kişi, başlangıçta, yardımcı uzmanların yardımı gerekse de o ulustan olmalıdır. Danışmalar, sadece belli bir program ve süre için yürütücü durumunda kalmalıdır.

Bir diğer ihtiyaç da bağımsız yıllık bütçedir. Millî kuruluşun şefi, yüksek idarî kademelerin güvenini kazanmalı, bu şekilde kuruluşun gelişmesi için gerekli bütün mâlî imkânlarla teçhiz edilmelidir. Diğer bir nokta, ülkenin çeşitli kuruluşları, bu arada mahallî idareler, dinsel kuruluşlar arasındaki ortak çalışmanın sağlanmasıdır. Bir çok ülkelerde, Devlet millî kültür zenginliklerinden sorumludur, fakat bu sorumluluk,

40) Coremans, P. Organization of a National service for the preservation of cultural property UNESCO

her yapı için aynı açıklığa kavuşmamıştır.

2. Kazılar, tarihî anıtlar, müzeler :

Özel bakıma ihtiyaç gösteren eski malzemeler üç geniş gurupta toplanabilir; kapalı yerlerde koleksiyonlar halinde olanlar, halen toprak altında bulunanlar, tarihî bir anıtın bir parçasını meydana getirenler. Her üç halde de değişik uzmanlık dallarından kişler gerekmektedir. Bu yüzden millî kuruluş 3 ana bölüm ihtiva etmelidir : Kazılar, Tarihî Anıtlar, Müzeler. Bunların içinde en zoru Tarihî anıtlar bölümünün organizasyonudur. Bu bölüm için çok çeşitli çözümler mümkünse de, ülkenin tarihî veri zenginliği ve anıtların bünye ve korunma durumlarına göre, genel olarak aşağıdaki kadro gerekli sayılabilir : mühendis (yapısal problemler), mimar (restorasyon), mimar'a yardımcı olarak : modelciler (dekorasyonun bakımı ve rekonstitüsyonu), sürveyanlar (anıtların kontrolu) çizimciler.

Yeterli bir mühendisin bulunması ve mimarlarla ahenkli bir işbirliği içinde olması bilhassa dikkat edilecek bir husustur. Tarihî anıtların yok olmasında, zemin ve temel ile ilgili problemlerin ön sırayı aldığı unutulmamalıdır. Mimarlar da, yapısal problemler hakkında esaslı bilgilere sahip olmalıdır. Ayrıça mimar, mimarî restorasyon anlayışına sahip olmalıdır.

3. Araştırma :

Araştırma örgütünün esas gayesi, millî sınırlar içindeki tam bir coğrafik dağılıma göre yapılmış, kültür zenginliklerinin envanterinin ortaya çıkarılmasıdır. Bu envanter. sadece önemli anıtları kapsamakla kalmamalı, yakın devir verilerini de (millî orijinli olmasa bile) kapsamalıdır. Böyle bir envanter sistemiyle, millî kuruluşun gelecekteki gelişmesine değin objektif plânlar yapmak, hangi bölümün hangi esaslar çerçevesnide çalışacağını saptamak da mümkün olur.

Araştırma bölümü, islâm sanatı, Budist Epigrafisi, modern resim vb. gibi konularda ihtisaslaşmış küçük üniteler de ihtiva etmelidir.

Araştırmalar, yayınlar vasıtasıyla, herkesin istifadesine sunulmalıdır. Dolayısıyla, bu bölümün döküman ve kayıtları toplayan bir kısmı olmalı, kütüphane ve fotoğrafhaneyle işbirliği halinde olmalıdır. Bugün genellikle kabul edilmektedir ki, hakkında bulunabilecek her türlü teknik detayı bilinmeyen bir kültürel varlık, onarıma konu olamaz. Koruma ve onarım esnasında da yapılan her işlem yazı, şekil ve fotoğraf yardımıyla kaydedilmelidir. Böylece araştırma bölümün, esaslı bir dökümantasyon merkezine ihtiyacı olduğu ortaya çıkmaktadır.

4. Koruma ve onarım :

İlmi çalışma, bütün koruma ve onarım çalışmalarının temelidir. Bu, koruma ve onarım işlemlerinin başındaki kişilerin hüner, tecrübe bilgilerine daha az ehemmiyet verilmesi demek değildir, sadece kültürel varlıkları oluşturan malzemelerin yaşlanması bilimsel bir olaydır, modern ilim ve teknoloji, korunmaya konu olan malzemelerin yapı ve kompozisyonlarını ve malzemede görülen değişmeleri ortaya çıkartmaktadır. Bu durumda, atölyedeki kişi, laboratuvardaki ilim adamıyla (ki bu kişi, bilgiyi basit kelimelerle verme yeteneğine sahip olmalıdır) ortak bir çalışma düzeyinde olacaktır. «Konservatör» ile «ilim adamı» arasındaki bu işbirliğinin ahenkli bir şekilde sağlanması uzun zamana ihtiyaç gösterebilir.

Koruma bölümü, «teorik çalışmayı yapan ve bunu tatbikatla tamamlayan» bir kısım olarak tanımlanabilir. Bu bölüm herşeyden evvel, millî örgütün teknik danışmanı olmak durumdadır.

41) Coremans, P. Organization of a National service for the preservation of cultural property UNESCO

TÜRKİYE'DE ÖRGÜTLER

Yurdumuz'da bugün konuyla ilgilenen tek bir merkezî örgüt yoktur. Çeşitli kamu veya kamudışı kuruluşlar, konunun kendileriyle ilgili olan kısmını yürütmeğe çalışmakta, fakat personel ve malî yetersizlik, mevzuat güçlükleri, örgütler arasında koordineli çalışmalar yapılmaması konunun gelişmesine engel olmaktadır.

Niteliklerine göre Türkiye'deki ilgili örgütleri 3 sınıfta toplayabiliriz :

1. Tatbikatçı kuruluşlar :

a. Kamu Kurumları :

— Vakıflar Genel Müdürlüğü

— Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü

— Turizm Bakanlığı

— Millî Parklar Dairesi

— İmar ve İskân Bakanlığı

— Millî Saraylar Genel Müdürlüğü

— Üniversiteler

— Belediyeler

— Karayolları Genel Müdürlüğü

b. Kamudışı Kurumlar :

— Dernekler

— Türk Tarih Kurumu

— Kişiler

2. Akademik Kurumlar :

a. Üniversiteler :

— O.D.T.Ü. Mim. Fak. - E.Ü.M.B.F

— İ.T.Ü. Mim. Fak.

— İ.Ü. Ed. Fak.

— A.Ü. D.T.C.F.

— A.Ü. İlah. Fak.

— Erz. A.Ü.

b. Kurumlar :

3. Denetleyici Kuruluşlar :

G.M.E.E.A.Y.K.

Üniversiteler

EĞRİDİR MÜBARİZÜDDİN ERTOKUŞ KERVANSARAYI

Y. Mimar
Ömer ÖZBEK

GİRİŞ :

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Restorasyon Bölümü'nde Yüksek İhtisas (Master) tezi olarak Mart 1972'de verilen bu çalışmanın konusu Eğridir'deki Ertokuş Kervansarayı'dır. Dört ana bölümden oluşan bu çalışmanın ana gayesi eser için bir restorasyon projesi hazırlamak ve binayı yeniden yaşatma imkânını verecek bir fonksiyonu araştırmaktır. Çalışmanın ilk bölümü anlatım ve çizim yolu ile binanın dökümantasyonunu, yapısal ve mimarî elamanlarının analizini ve bina ile ilgili genel ve özel tarihî araştırmayı kapsamaktadır.

İkinci bölümde binanın plân tipleri ile yapısal ve mimarî elemanlarını içeren mukayeseli bir analiz yapılmakta ve bir değerlendirmeye varılmaktadır. Üçüncü bölümde, ilk iki bölümde yapılan çalışmaların sentezine varılarak binanın restitüsyon projesi sunulmaktadır.

Dördüncü bölümde bina ile ilgili bir fonksiyon araştırması yapılarak seçilen fonksiyona uygun olarak bir restorasyon projesi teklifi getirilmektedir.

BİNANIN TANITILMASI

1. KONUM

Ertokuş Kervansarayı Eğridir - Akşehir karayolu üzerinde olup Eğridir'e 45 km. mesafededir. Kervansaray karayolu ile Eğridir Gölü arasında yer almakta, karayoluna 100 m. ve göle de 75 m. uzaklıkta bulunmaktadır. Kervansarayın çevresinde sadece iki bina bulunmaktadır; bunun dışında her hangi bir yerleşme yeri yoktur. Bu binaların birisi kervansarayın 30 m. güney-batı'sındaki iki katlı bir çiftlik evidir. Diğeri de kervansarayın 70 metre doğusundaki bir su değirmeni binasıdır. Karayolundan göle kadar çok hafif bir meyil bulunmaktadır. Yolun karşı tarafında ise 1 km. mesafeden itibaren dağlık arazi başlamaktadır. Hanın çevresinde kavak ağaçları ile meyva ağaçları bulunmaktadır. Hanın doğusunda bir su kaynağı ve etrafında küçük bir koruluk bulunmaktadır. Kaynaktan çıkan sular değirmenden geçmekte ve birkaç dere halinde hanın çevresinden dolanarak göle akmaktadır. Göl kenarında 20 metre genişliğinde ince kumdan oluşmuş tabiî bir plâj bulunmaktadır.

II — DIŞ YAPI

a) Genel Durum.

Bina Kuzey - Güney yönünde uzanan dikdörtgen bir yapı olup «Kışlık» bir kapalı mekân ile «Yazlık» bir avlu olmak üzere iki ana kütleden ibarettir. «Kışlık» kısım Kuzeyde «Yazlık» kısım ise Güney'de bulunmaktadır. Avlu hacmi esas kütleden 1,5 metre kadar daha geniştir. Genel ebatlar kapalı hacimde 18 × 34 metredir. Giriş portali güney cephededir.

Avlunun inşaat malzemesi moloz taş olup Kışlık hacim kesme taştan inşa edilmiştir. Derz yükseklikleri duvarların üst kısımlarına doğru azalmakta-

dır. Taş ebatları da küçüldüğünden derzlerdeki intizam bozulmakta ve duvarların üst kısımları moloz inşaat tekniğine dönüşmektedir.

«Kışlık» kısmın dış duvarlarında üç mazgal pencere bulunmaktadır. Doğu ve Batı cephelerinde birer üçgen payanda ile Kuzey cephesinin köşelerinde diagonal olarak inşa edilmiş dikdörtgen payandalar bulunmaktadır «Kışlık» kısmın duvarlarının ve payandalarının üst kısımları ile tonozların bazı kısımları yer yer çökmüş durumdadır. Tonozların toprak örtü ile kaplanmış kısımlarının bazı kısımları yer yer toprak içinden büyüyen otlarla kaplıdır.

b) Temeller:

Çalışmalar sırasında toprak dolgu sebebiyle temeller hakkında bir araştırma yapmak mümkün olmamıştır.

c) Cepheler:

1 — Güney Cephesi :

Kervansarayın giriş portalinin bulunduğu ana cephe Güney cephesidir. Cephe 21,15 metre uzunluğunda olup, Doğu köşesinde 4,05 ve Batı köşesindede 4,30 metre yüksekliğindedir. Cephenin en yüksek noktası portalin batısında 6,00 metredir. Cephe gayri muntazam derz sıralarıyla örülmüştür.

Cephenin ana elemanı olan portal 2,05 metre enindedir. Portal hemen hemen bütünüyle yıkılmış olup geriye yalnız kapı üstü kemeri kalmıştır. Kemerin üzengi yüksekliği yerden 1,80 metredir. Kemerden başka girişin iki yanında ortalama 40 cm. lik bir çıkıntı yapan birkaç taş mevcuttur.

Cephenin batı köşesine 2.00 metre mesafede yukarıdan aşağıya doğru büyük bir çatlama vardır. Batı köşesi hafif öne yatık olup çatlak eni 10 ilâ 15 cm. arasında değişmektedir.

2 — Batı Cephesi :

i) Avlu Kısmı :

Cephe 29.00 metre uzunluğunda ve ortalama 5.00 metre yüksekliğinde bir kütleden ibarettir. Toprak seviyesi Güney yönünden Kuzey'e doğru 50 cm. kadar düşmektedir. Kütle kapalı kısımdan 1.75 metre kadar daha öndedir. Duvarlar moloz taştan inşa edilmiş olup üst kısımlar dışında kalan kısımları iyi durumdadır. Üst kısımlar ise dökülmüş olup gayrimuntazam bir siluet halinde uzanmaktadır. Bu cephenin tek göze batan elemanı Güney köşede 5,20 metre mesafede ve yerden 450 metre yükseklikteki bir taş çörtendir. Çörten 40 cm. lik bir çıkıntı yapmakta ve 32 × 42 cm. lik kesit ebadında bulunmaktadır.

ii) Kapalı Hacim :

25.00 metre uzunluğunda ve 5.75 metre yüksekliğindedir Güneyden Kuzeye doğru 25 cm.lik bir arazi eğimi mevcuttur. Güneyde üçgen kuzey köşede ise diagonal oturtulmuş, dikdörtgen olmak üzere iki payanda mevcuttur. Üçgen payanda Güney köşeden 4,40 metre mesafededir. Güney ve Kuzey kenarlarının uzunlukları 4,20 ve 4.00 metredir. Batıya doğru 3,05 metrelik bir derinliği vardır. Dikdörtgen payandanın kenar uzunlukları ise 3,65 ve 6.53 metredir. Cepheden ise 2,70 metre derinliktedir.

Gerek cephe gerekse payandalar kesme taştan inşa edilmişlerdir. Ancak cephe ile payandalar arasında inşaat tekniği bakımından fark vardır. Payandalar ile duvarın derz sıraları birbirini tutmamaktadır. Payandalar duvardan bağımsız olarak inşa edilmişlerdir. Payandalardaki taş sıralarının yükseklikleri aşağıdan yukarıya doğru azalmaktadır. Taşlar arasındaki derzler muntazam inşa edilmemiş olup bazı yerlerde küçük taş kırıntıları dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır.

Duvar ve payandalarda üst sıra taşları yer yer dökülmüştür.

Her iki payanda arasında 20×80 cm. ebadanda bir mazgal pencere bulunmaktadır. Pencerelerde herhangi bir profil bulunmamaktadır. Kuzey köşeye yakın bir yerde 30×40 cm. ebadında taş bir çörten mevcuttur. Çörten zaman aşımı nedeniyle oldukça yıpranmış durumdadır.

3 — Kuzey Cephesi :

23.20 metre uzunluğunda ve Batı köşesinde 4,15, Doğu köşesinde ise 4,50 metre yüksekliktedir. Cephenin her iki köşesinde diagonal oturtulmuş dikdörtgen payandalar mevcuttur. Cephenin orta kısımları üst taraflarda çöktüğünden üst örtüyü meydana getiren tonoz profilleri açığa çıkmıştır. Ortada yerden 4,75 metre yüksekliğinde bir mazgal pencere bulunmaktadır. Pencerenin ebatları 1.10×0,45 metredir. Pencerenin üstünde yekpare bir taş lento bulunmaktadır. Cephenin bu hatılın üstünde kalan kısmı çökük vaziyettedir.

4 — Doğu Cephesi :

i) Kapalı Kısım

25.00 metre uzunluğunda ve kuzeyde 6,00 metre güneyde 4,75 metre yüksekliğindedir. Bu cephenin elemanları da Batı cephesinin aynısı olup, Güney köşeden 5,20 metre mesafede 4,22 metre yükseklikte ve 3,80 ile 4,00 metre kenar uzunluklarında olan bir üçgen payanda mevcuttur. Kuzey köşede ise 4,70 metre yükseklikte ve 3,50 metre ile 6,80 metre kenar uzunluklarında olan köşeye diagonal oturtulmuş dikdörtgen bir payanda mevcuttur.

Cephe gayrimuntazam yontulmuş kesme taşla inşa edilmiştir. Üst sıralarda derz yüksekliği azalmakta ve inşat tekniği moloz taşa dönüşmektedir.

Payandalar arasında 20×80 cm. ebadında bir mazgal pencere mevcuttur. Üçgen payandanın 1.70 metre Kuzeyinde yerden 4,50 metre yükseklikte bir çörten mevcuttur.

ii) Avlu Kısmı :

28.75 metre uzunluğunda ve 4,00 metre yüksekliğindedir. Arazi kuzeyden Güneye doğru 0,85 metrelik bir eğim yapmaktadır.

Kapalı kısmın cephesinden 1,50 metre daha öndedir. Moloz taştan inşaa edilmiştir. Üst sıralar dökülmüştür.

Güney köşeden 3,50 metre mesafede 25×70 cm. ebadında bir mazgal pencere vardır. Pencere küçük taşlarla yarıya kadar kapatılmıştır. Güney köşeye yakın, yerden 3,80 metre yukarıda taş bir çörten mevcuttur.

II — İÇ YAPI

a) Genel Durum :

Açık avlunun genel boyutları 26,00×18,00 metredir. Portalin girişinde üçlü simetrik mekânlar vardır. Avlunun sağ ve solunda ise tonozlu iki mekân mevcuttur. Bu mekânlar avluya dörder kemerle açılmaktadır. Kuzeyde ise kapalı hacmin giriş portali bulunmaktadır. Kapalı hacim 21,50 metre uzunluğunda ve 15,50 metre genişliktedir. İç mekân dörderli iki sıra ayakla üç nef'e bölünmüştür. Orta nef'in zemin seviyesi diğer iki nef'ten daha yüksektir.

b) 1 No : lu Hacim*

Oldukça harap durumda olan bu hacimden geriye batı kenardan 2,00 metre uzunluğunda bir duvar ve bu duvar üzerinde kalan bir sivri tonoz kalıntısı kalmıştır. Üst örtünün çökmesiyle mekânın zemini oldukça yükselmiş olduğundan tonozun başlangıç noktası gözükmektedir. Bu mekânın doğusun-

*) Numaraların karşılı olan hacim'ler için I No : lu resme bakın.

dan 2 No: lu mekâna geçiş vardır. Ancak üst ve yan örtülerdeki çökmeler nedeniyle bu geçide gayrimuntazam bir biçimdedir.

c) 2 No : lu Hacim :

3,90 × 3,70 metre ebadında ve kubbe ile örtülüdür. Kubbenin ortası 2,00 metre çapında bir açıklık bırakacak şekilde çökmüştür. Duvarlardan kubbeye geçiş elemanlarında oldukça hasar görmüş olmasına rağmen kalan izlerden bu elemanların pandantif olduğu anlaşılmaktadır.

Duvarlar ve kubbe moloz taştan inşa edilmiştir.

Doğu duvarda dışarı açılan bir pencere açıklığı vardır. Ancak pencerenin etrafındaki taşlar döküldüğünden pencerenin iç profili hakkında bir fikir elde edilememiştir.

d) 3 No : lu Hacim

3,50 × 4,25 metre ebadındaki bu hacim sivri tonozlu bir eyvan olup oldukça iyi durumdadır. Tonoz yüksekliği 2.10 metredir. Tonoz moloz taştan inşa edilmiş olup üstü toprak ile örtülüdür.

e) 4 No : lu Hacim

16,80 × 3,65 metre ebadında olan bu mekân dört kemerli açıklık ile orta avluya bağlanmaktadır. Mekânın üstü sivri tonozla örtülü olup tepe noktası yüksekliği 4,50 metredir.

Mekânın Kuzey Güney ve Doğu cepheleri sağır olup toprak dolgu nedeniyle orijinal döşeme malzemesi hakkında bilgi elde edilememiştir. Kuzey cephesi muntazam kesme taş ile örülmüş olup diğer cepheler moloz taş ile inşa edilmişlerdir.

Batı cephesi kemer açıklıkları ortalama 2,40 metredir. Kemer yükseklikleri de ortalama 2,45 metredir.

Üst örtü moloz taştan inşa edilmiştir. Kemer ayaklarının üstüne tekabül etmek üzere tonoz altında 50 cm. eninde tuğla kemerler mevcuttur. Kemerler herhangi bir başlık üzerine oturmayıp yan duvarlara gömülmektedir. Bu kemerlerden yalnız Kuzey duvarı ile birleşme köşesindeki ile Kuzey'den ikinci kemer ayağına tekabül edeni tam olup diğerlerinin büyük bir bölümü göçmüş olup ancak duvarlara oturduğu yerlerde bazı parçalar mevcuttur.

f) 5 No : lu Hacim :

Bu hacimden geriye sadece bazı temel izleri ile 6 No : lu hacime birleşik ufak bir duvar kalıntısı ve Güney duvarında mevcut bazı tonoz izleri kalmıştır.

Batı cephede 6 No : lu mekânın girişi bulunmaktadır. Ancak, yıkıntılardan dolayı bu giriş gayrimuntazam bir şekildedir.

g) 6 No : lu Hacim :

3,85 × 4,35 metre ebadında olan bu mekân sivri tonozla örtülüdür. Zemin yüksekliği bitişik 5 No : lu hacimden 0,80 metre daha düşüktür. Ancak topraktan başka bir zemin malzemesi görülmemektedir. Duvarlar moloz taştan inşa edilmiştir. Güney ve Kuzey duvarlarının Batı köşelerinde yukarıdan aşağıya doğru oldukça büyük çatlaklar görülmektedir.

h) 7 No : lu Hacim :

Çok harap durumda olan bu mekândan geriye sadece 1,00 metre derinliğinde bir tonoz kalmıştır. Tonoz genişliği 3,20 metre olup ön kısımlar çöken tonozun meydana getirdiği dolgudan dolayı ancak 1,50 metre yüksekliktedir.

Aslı bir eyvan olan bu hacimin ayakta duran parçasından üst dolgunun toprak olduğu görülmektedir.

i) 8 No : lu Hacim :

Bu hacim 4 No : lu mekâna simetrik olup aynı elemanlardan meydana gelmiştir. Genel boyutları 1,50 × 3,80 metredir.

8 No : lu hacim 4 no : lu hacime nazaran daha harap haldedir. Üst örtüyü meydana getiren tonozun yarıdan fazlası çökmüş durumdadır. Tonozun geriye kısmında profili oldukça deforme olmuş vaziyettedir.

j) 9 No : lu Hacim :

Avluyu meydana getiren bu hacim Kuzey ve Güneyde portaller ile Doğu ve Batı'da ise 4 ve 8 no : lu mekânların kemer açıklıkları, iki eyvan, ve 1,2 ile 5,6 nolu hacimler ile çevrelenmiştir.

Bu mekânın en önemli cephesi 10 no : lu hacime giriş pjortali olan Kuzey cephesidir. Portal her iki tarafında bulunan yapışık sütunlar ile bunların taşıdığı bir sivri kemer ve kemerin altında bulunan bir kitâbeden ibarettir.

Kesme taştan inşa edilmiş olan portalin sivri kemerinin üzerinde olan kısımları yer yer çökmüş olup oldukça harap durumdadır.

Her biri 10 cm. genişliğinde üç bordürle çerçevelenmiş olan kitâbe taşı 1,65 × 1,90 metre ebadındadır.

Kitâbenin altında yer alan yay kemerli giriş kapısının eni 2,10 metre ve üzengi yüksekliği de 1,95 metredir.

k) 10 No : lu Hacim :

Kervansarayın kapalı kısmını meydana getiren bu hacim üç nef'ten müteşekkil olup 15,40 × 21,55 metre genel boyutlarındadır. Her nef Güney - Kuzey yönünde sivri tonozla örtülüdür. Ortadaki tonoz daha yüksek ve daha geniştir.

Orta tonoz iki taraflı dörder ayak tarafından taşınmaktadır. Diğer tonozlarda yan duvarlar ile ayaklar üzerine oturmaktadır.

Güneydeki ilk ayaklardan başlamak üzere Kuzey duvarına kadar ayaklar arasında bir taş duvar mevcuttur. Bu duvarların çevrelediği kısım bir seki meydana getirecek şekilde zeminden daha yüksek tutulmuştur. Seki ile zemin arasındaki yükseklik farkı yer yer 1,00 metreye kadar varmaktadır.

Doğu ve Batı cephelerinde ikişer ve Kuzey cephesinde ise bir mazgal pencere mevcuttur. Ancak Doğu ve Batı cephelerindeki pencerelerden Güneydekiler taşla kapatılmışlardır. Dışardaki üçgen payandalar bu pencerelerin bulunduğu kısma tesadüf etmektedir.

Üst örtünün büyük kısmı mevcut olmakla beraber özellikle orta tonozda yer yer çökmelerden meydana gelen açıklıklar mevcuttur.

STRÜKTÜREL VE MİMARİ ELEMANLARIN ANALİZİ

1 — STRÜKTÜREL ELEMANLAR

a) Temeller :

Arazi çalışmasını çok kısa bir sürede tamamlama zorunluluğundan ötürü temel hafriyatı yapılmamıştır.

b) Zemin Kaplaması :

Mevcut toprak örtüden ötürü binanın zemini oldukça yükselmiş bulunduğundan herhangi bir zemin kaplama malzemesine tesadüf edilmemiştir.

c) Duvarlar :

Duvarlar genellikle 1,25 metre kalınlığındadır. Yalnız avlunun güney cephesinin duvarı 1,65 metre kalınlığındadır. Açık kısım ile kapalı kısım duvarlarının inşaat tekniği değişiktir. Açık kısım moloz taştan inşa edilmiştir. Kapalı kısım duvarları kesme taştır.

Avlu duvarları moloz taştan inşa edilmişlerse de köşelerde kesme taş kullanılmıştır.

İç mekânların duvarları ise 1,00 metre ile 0,80 metre arasında değişmektedir.

d) Payandalar:

Payandalar üçgen ve dikdörtgen olmak üzere iki çeşittir. Bütün payandalar kesme taştan inşa edilmişlerdir.

Payandalar ile dış duvarlar arasında inşaat derzi mevcuttur.

e) Ayaklar:

Binada iki çeşit ayak vardır. 4 ve 8 no: lu mekânlardaki ayaklar (T) şeklinde olup plân ebatları 1,90 × 1,60 metredir. Bu ayaklardan sekiz adet mevcuttur. İki adette yapışık ayak olarak kapalı mekânın cephesine bitişik olarak inşa edilmiştir.

İkinci tip olanlar ise 1,00 × 0,80 metre ebadında olan ve kapalı mekânda kullanılanlardır. Bunlar sekiz adettir. Bu ayaklara yapışık olarak orta tonozu taşıyan kemerleri destekleyen kolonlar mevcuttur.

Her iki tip ayakta kesme taştan inşa edilmişlerdir.

f) Kemerler:

İki tip kemer mevcuttur. Açıklıkları taşıyan kemerler ile tonozları desteklemek maksadıyla inşa edilmiş olan kemerler. Bunlardan açıklıkları geçmek için kullanılanlar 4 ve 8 no: lu mekânlardaki ile 10 no: lu mekândaki olmak üzere başlıca iki gruptur.

4 ve 8 no: lu mekânlardaki kemerler sekiz adettir. Her kemer üst üste inşa edilmiş üç kemerden müteşekkildir. Alttan üste doğru kemerler 0,75 ve 0,10 metre kadar birbirinin üzerinde dışa taşmaktadır. Ortalama açıklıkları 3,00 metredir. Genellikle alt kemerler 0,50 metre kalınlığında olup kesme taştan yapılmıştır. İkinci hemen yaklaşık 0.80 metre birinciden yukarıda ve 0,75 metre birinci kemerin yüzeyinden dışarıda bulunmaktadır.

10 no: lu mekân kemer ortalama açıklıkları 3,50 metredir. Tek kemerden müteşekkillerdir.

Üst örtüyü taşıyan kemerler tuğla ve kesme taş olmak üzere iki çeşittir. Tuğla olanlar 4 ve 8 no: lu hacimlerde taş olanlar ise 10 no: lu hacimde kullanılmıştır.

g) Üst Örtü:

i) Tonozlar:

Ana üst örtü tonozdur. 1, 3, 4, 6, 8 ve 10 no: lu mekânlar sivri tonozla örtülü olup kalıntılardan elde edilen izlere göre 5 ve 7 no: lu mekânlarında tonozlar örtülmüş olduğu görülmektedir.

En yüksek tonoz 10 no: lu mekândaki orta tonozdur. Üzengi yüksekliği yerden 3,35 metredir.

ii) Kubbe:

4 no: lu mekân kubbe ile örtülmüştür. Orta kısmı çökmüş olan kubbenin inşa malzemesi moloz taştır.

h) Üst Örtü Kaplaması:

Binanın mevcut üst örtü kaplaması topraktır. Tonozlarda yer yer çökme olduğundan üst örtünün kesitini görmek mümkündür. Bu kısımların verdiği bilgiye göre moloz taş üst örtü sıkıştırılmış toprakla kaplanmıştır.

II — MİMARİ ELEMANLAR

a) Portaller:

Hanın iki portali mevcuttur. Dış portalin kapı kemerinin dışında kalan yerleri tümüyle çökmüştür.

İç portalin en önemli mimarî elemanları kapı kenarındaki bitişik kolon; bunların taşıdığı bir sivri kemer, ve bir kitâbe taşından ibarettir. Bütün bu elemanlar kesme taştan inşa edilmişlerdir.

b) Kapılar:

Binada yalnız 2 ve 6 no: lu mekânların kapısı varsa da bunlar yıkık durumda olduğundan orijinal profilleri hakkında bir fikir elde edilememiştir.

c) Pencereler:

Binada kullanılan pencereler mazgal tipidir. Altı adet mazgal pencereden beş adeti 10 no: lu mekândadır. Pencereler dışa doğru daralmakta olup ortalama dış ebatları 0,15 × 0,60 metredir.

MALZEME VE DURUMU

Binada kullanılan malzeme kireç taşıdır. Taşın kullanılması ve ebatları yerine göre değişmektedir. Kapalı kısımda kullanılan duvar örme tekniği açık kısma nazaran daha muntazamdır. Kapalı kısımda kesme taş kullanılırken açık kısımda moloz taş kullanılmıştır.

Binanın çeşitli yerlerinde meydana gelen çatlaklar ve çöküntüler üç ana sebepten doğmuştur.

1) Temel oturması: Temel oturmasından ötürü binanın cephelerinde yer yer 10 cm'e kadar varan çatlaklar görülmektedir. Temel oturmasının ana nedeni, binanın göle olan yakınlığından ötürü toprak altı su seviyesinin alçalıp yükselmesi olabilir. Bunun yanı sıra temel inşaatının zayıf olması da aynı neticeyi doğurabilir. Payandalar da dışarı doğru şakülden çıkmış olup yer yer binadan 20 cm. kadar uzaklaşmışlardır.

2) Yatay kuvvetler: Tonozların duvarlar üzerinde tatbik ettikleri yatay kuvvetler duvarların dışa doğru açılmasına ve bu deformasyondan ötürü üst örtüde ortaya çıkan çöküntülere sebep olması muhtemeldir. Aynı açılma özellikle 8 nolu mekânın tonoz örtüsünün profilinin basık bir hale gelmesine ve büyük bir kısmının çökmesine sebep olmuştur.

3) Otların büyümesi: Üst kısım örtü kaplamasından büyüyen otlar binada çatlaklar doğurmuştur. Özellikle Kuzey payandalarında fışkıran otlar ve ağaçlar bu payandaların çatlamasına sebep olmuştur.

TARİHİ ARAŞTIRMA

Konumuz olan Ertokuş Kervansarayı Denizli ve Alanya'yı Konya'ya bağlayan kervan yolu üzerinde kurulmuştur. Anadolu tarihinde önemli rolü olan kervansaraylar ticarî gayelerin dışında askeri ve sosyal amaçlarla birgünlük konaklama mesafeleri içinde Anadolunun önemli ticari yolları üzerinde inşa edilmişlerdir.[1]

Denizli ve Alanya'yı Doğuya bağlayan yolar üzerinde kurulan önemli kervansarayların hepsi Selçukluların gelişme çağı olan 1077 ile 1243 yılları arasında inşa edilmiştir.[2]

Ticarî yolların işlerliği, üzerinde bulunan kervansarayların mevcudiyetine dayanmıştır. Örneğin Konya - Aksaray yolu üzerinde bulunan Alaaddin Keykubat Kervansarayı'nın tahrip edilmesinden sonra bu yol ticarî önemini yitirmiş ancak, ondördüncü yüzyıl başlarında Kerimeddin Gazan Han tarafından restore edilmesinden sonra tekrar eski canlılığını kazanmıştır.[3]

İncelediğimiz kervansarayın kitâbesinden anlaşıldığına göre 1233 (620 Hicri) yılında Mübarizüddin Ertokuş tarafından inşa edilmiştir. Kitâbenin Türkçe metni şöyledir:

---

1) Osman Turan, «Selçuk Kervansarayları» Belleten, Ankara 1946 No: 39 s. 472.

2) İsmet İlter, Tarihi Türk Hanları, Ankara, 1969.

3) Aksaraylı Kerimeddin Mahmud, Selçuk lu Devletleri Tarihi, Çeviren M.N. Gençosman, F.N. Uzluk, Ankara, 1943 s. 332

1 — Sultanlık
2 — Allah rızası için inşa etti
3 — Dünya ikâmetçisi Mübarizüddin

4 — Ertokuş 620 yılında

Mübarizüddin Ertokuş Gıyaseddin Keyhüsrev 1, İzzeddin Keykavus ve Alaaddin Keykubat zamanında Antalya valiliği yapmıştır. Gıyaseddin Keyhüsrevin sadık adamlarından olan Ertokuş, Keyhüsrev'in kardeşi Rükneddin Süleyman Şah'a 1196'da yenilerek Suriye ve daha sonra İstanbul'a göçü sırasında yanından ayrılmamıştır. Rükneddin Şah'ın ölümü üzerine tekrar başa geçen Gıyaseddin Keyhüsrev ile beraber Ertokuş tekrar eski görevine dönmüştür.[4] Bazı yazarlar ise Ertokuş'un ülkeyi terketmeyip Keyhüsrevi tekrar göreve çağıran heyetle beraber İstanbul'a gittiğini yazarlar[5].

Antalya ve havalisinin fethedilmesinde büyük hizmetleri olan Ertokuş, Erzincan Emiri olan Alaaddin Keykubat'ın oğlu Gıyaseddin Keyhüsreve Atabey tayin edilmiştir.[6]

Ertokuşun nerede ve ne zaman öldüğü bilinmemektedir. Ancak, ölümünden kısa bir süre önce Şemseddin Altınapa'nın Erzincan Atabey'liğine tayin olduğu bilindiğinden Ertokuşun 1237' den önce öldüğü tahmin edilmektedir.[7]

Herhangi bir yazılı kaynak olmamakla beraber Atabey Medresesi Türbesi'nde gömülü olduğuna inanılmaktatır.[8]

Eldeki yazılı kaynaklara göre Ertokuş üç bina yaptırmıştır. Bunlar Antalya'da bir cami, Atabey Medresesi ve Ertokuş Kervansarayı'dır.[9]

MUKAYESELİ ÇALIŞMA

I. Plân Tipleri :

Selçuk Kervansaraylarının sayısı 132 olarak tesbit edilmiştir[10]. Bunlardan 109 adedi tesçil edilmiş olup[11] 1 adedi 12. y.y. 59 adedi 13 y.y. ve 2 adedi 14 y.y. olarak tarihlenmişlerdir. 13. y.y. yapısı olan Ertokuş Kervansarayı avlulu ve kapalı hacimli plân tipine sahip olup avlusu kapalı hacimden daha geniştir. Ancak, bu genişlik çok az olup avlulu diğer plân tiplerindeki benzerleriylede mukayese etmek gerekir.

Ertokuş Han'ın benzer örnekler arasında plân tipi olarak Kızılören Han, Tahtaoba Han, Çardak Han, Akhan ve Çakallı Han ile aynı guruba girmektedir.

II. Plân Elamanları :

a — Kapalı Hacim

Ertokuş han'ın kapalı hacmi uzun eksen yönünde sıralanmış üç nefden ibarettir. Nefler birbirinden dörder ayak ile ayrılmaktadır Aynı şema Durak Han, Çekereksu Han, Dokuzun Derbent Han ve Altınapa Han'da mevcuttur.

b — Avlu Hacmi

Avlu hacmini oluşturan şemanın mekânı Ertokuş Hana özgü olup aynı şema diğer hanlarda bulunmamaktadır. Ancak 4 ve 8 nolu mekânlara benzer bir şema Altınapa Han'da mevcuttur.

---

4) Osman Turan «Mübarizüddin Ertokuş Vakfiyesi ve Eserleri» Belleten, Ankara 1947 s. 415

5) Aksaraylı Kerimeddin Mahmud, op. cit. s. 128 - 9

6) İbni Bibi, Anadolu Selçuki Devleti Tarihi, Çeviren M.N. Gençosman, F.N. Uzluk, Ankara, 1941 s. 138

7) Osman Turan, «Şemseddin Altınapa Vakfiyesi ve Hayatı» Belleten, Ankara, No : 42 s. 199

8) İsmail H. Uzunçarşılı, Kitabeler II, İstanbul 1929

9) «Evkaf-ı Livâ-i Hamid», Tapu ve Kadastro Genel Md. Arşivi, Defter No : 566/04 - 59 Mübarizüddin Ertokuş Vakfiyesi ve eserleri, Osman Turan, Belleten, Ankara s. 424

10) Kemal Özergin «Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları» Tarih dergisi, Cilt 11. No. 20 1965 s. 141 - 67

11) İsmet İlten op. cit. s. 79 - 91

c — Odalar

Hanlarda mutfak, temizlenme, ibadet etme v.s. için çeşitli hacimlerin bulunduğu bilinmektedir. Bu hacimlerden mescid ve hamamlar plânlamalarındaki özelliklerden dolayı kolayca ayırt edilebilmektedirler. Ancak bunun dışındaki fonksiyonlar için hangi odaların kullanıldığı eğer her hangibir iz bırakılmamışsa bilinmemektedir. 1, 2, 3, 5, 6 no lu hacimler ile aynı plân şemasına sahip başka bir han mevcut değildir. Bununla beraber genellikle hanlarda portalin iki yanında oda grupları bulunmaktadır. Tahtaoba Han, Kesikköprü Han ve Durak Han'da odalar dış portal etrafında Akhan'da ise iç portal etrafında gruplaşmıştır.

Hanlarda genellikle portal yanındaki odalardan birisi mescid olarak kullanılmaktadır. Mescidler Akhan'da olduğu gibi ya kubbe ile ya da Kızılören Han'da olduğu gibi çapraz tonozla örtülüdür. 4 no : lu hacim kubbeli ise de mihrap mevcut değildir. Ancak Kurt ERDMANN Güney duvarında bazı alçı kabartmalarına rastladığını ve bunların mihrap izi olduğunu bahseder.[12]

II — Mimarî Ve Strüktürel Elemanlar :

a) Strüktürel Elemanlar

1) Duvarlar :

Ertokuş Han'ın duvarları iki ayrı teknikle inşa edilmişlerdir. Açık kısım moloz taş, kapalı kısım ise kesme taştır. Altınapa Han'da aynı teknikle inşa edilmiştir. Kızılören ve Develi Han'ın kapalı hacimleri de aynı teknikle inşa edilmişlerdir.

2) Payandalar :

Ertokuş Han'daki üçgen payandaların benzerleri Çardak Han, Şarafza Han, Kargı Han ve Alara Han'da görülmektedir. Köşeli oturtulmuş dörtgen payandaya tek örnek Yeniceköy Han'dadır.

3) Ayaklar :

4 ve 8 no : lu hacimlerdeki ayakların benzerleri yoktur. Kapalı hacimdeki ayakların benzeri Altınapa Han, Elikesik Han, Kadın Han, Eğret Han ve Çiftlik Han'da mevcuttur.

4) Kemerler :

4 ve 8 no : lu mekânların kemerlerinin avluya bakan yüzleri Kızılören Han, Ağzıkara Han, İncir Han, Hatun Han ve İsaklı Han'daki kemerlerle aynı elemanlara sahiptir.

10 no : lu mekândaki kemerler Altınapa Han, Dokuzun Derbent Han, Elikesik Han, Akhan, Kadın Han ve Sakallı Handaki kemerlerle aynı teknikte inşa edilmişlerdir.

Tonoz taşımak için inşa edilen tuğla kemerlerin benzeri sadece Ezinepazar Han'da mevcuttur.

5) Tonozlar :

Bütün hanlarda tonozlar sivri kemerlidir. Altınapa Han, Dokuzun Derbent Han, Elikesik Han, Akbaş Han, Kadın Han, Çakallı Han ve Eğret Han'da tonozlar Ertokuş Han'daki gibi moloz taştan inşa edilmişlerdir.

6) Kubbe :

Mesciti olan hanların çoğunda kubbe kullanılmıştır.

b) Mimarî Elemanlar :

1) Portal :

Ertokuş Han'ın kapalı kısım portali Kızılören Han'ınkine benzemektedir.

2) Kapılar :

Akhan dışında hiçbir handa kapı profilleri bugüne kadar bozulmadan kalamamıştır.

---

12) Kurt Erdmann, Das Anatolissche Caravansaray Des 13. Jahrhunderts, Berlin 1961, s. 53

3) **Pencereler :**

Bütün hanlarda pencere tipi mazgaldır. Altınapa Han, Dokuzun Derbent Han, ve Şarafza Han'ın pencereleri Ertokuş Han'a çok benzemektedir.

RESTİTÜSYON RAPORU

Binanın restitüsyonu için kullanılan kaynaklar tarihi araştırma; mukayeseli analizde baş vurulan benzer örnekler, ve binanın kendi izleri olmuştur.

I — KONUM

Bugün binanın Doğu'sundan biri eski diğeri yeni olmak üzere 50 metre ara ile iki karayolu geçmektedir. Herhangi bir iz mevcut olmamakla beraber Erdmann'ın bahsettiğine[13] göre eski kervanyolu binanın Batısından, Han ile Göl arasından geçmektedir. Binanın Batı cephesi işçiliğinin Doğu cephesine nazaran daha muntazam olmasının sebebi yolun Batı'dan geçmesi olabilir.

II — İNŞAAT ETAPLARI

Binanın belli bölümleri birbirinden bağımsız olarak inşa edilmişlerdir. Bu bölümler, kapalı hacim, avlu hacmi ve payandalardır. Her bölüm arasında inşaat derzi vardır. Yukarıda bahsedilen üç elemanında birbirinden farklı teknikle inşa edilmiş olması da bunların inşaatı arasında fasılalar olduğunu ortaya koymaktadır. Önce kapalı hacmin inşa edildiği muhakkaktır. Ancak avlu ile payandaların hangisinin önce inşa edildiği bilinmemektedir.

III — DUVARLAR :

Duvarlardan hiçbirinde bitiş silmesi mevcut olmadığından kati yükseklikleri bilinmemektedir. Ancak mevcut su çörtenleri duvar yükseklikleri hakkında bir fikir vermektedir.

IV — PORTALLER

Kapalı kısım portalinin üstü yıkık olduğundan yüksekliği bilinmemektedir. Süsleme elemanlarının olmayışı da kati yükseklik tesbiti yapmayı güçleştirmektedir. Ancak benzer örneklerden de bilindiği gibi portaller daima arka tonozdan daha yüksek olduğundan restitüsyon çizimlerinde portal yüksekliği arka tonozdan 0,50 metre daha fazla olarak gösterilmiştir.

Açık kısmın portalinden geriye çok az iz mevcuttur. Ancak eldeki izler kapalı kısım portaline çok benzediğinden, bu portalin boyutları da kapalı kısımdakinin aynı olarak çizilmiştir.

V — GİRİŞ EYVANI

Binanın mevcut eski bir fotoğrafına göre 1 ve 5 no : lu mekânlar arasında bir giriş eyvanı bulunmaktaydı.[14] Ancak bugün bu kısım tamamen çöktüğünden, eyvanın kati boyutlarını tesbit etmek imkânsızdır. Her iki portal aynı eksende olmamakla beraber 1 ve 5 no : lu mekânların temel izlerinden tesbit edilebildiğine göre her iki mekân arasındaki mesafenin orta noktası iç portalin eksenine rastlamaktadır. Bu nedenle restitüsyon için eyvan bu eksene göre çizilmiştir.

Eski fotoğraftan da görüldüğü gibi bir eyvanın mevcut olabilmesi için 1 ve 5 no : lu mekânların ikinci bir kata sahip olması gerekmektedir. Ancak binada bugün hiç iz kalmadığından bu katların üst örtüleri ve boyutları hipotetik olarak çizilmişlerdir.

Diğer mekânlar binada mevcut olan izler kaynak alınarak çizilmişlerdir.

RESTORASYON RAPORU

I — Yeni Bir Fonksiyon Teklifi

«Anıtların korunması daima onları faydalı bir sosyal gaye için kullanmak-

13) Kurt Erdmann, ibid. s. 51
14) Kurt Erdmann, ibid, abb. 59 - 62

la gerçekleşir. Böyle bir kullanım her ne kadar arzu edilirse de binanın genel konumunu ve dekorasyonunu bozmamalıdır. Ancak bu sınırlar içinde gerekli değişiklikler öngörülen yeni fonksiyon için yapılabilir.»[15] Yeni bir fonksiyon kararı için çevrenin sosyal ve ekenomik faaliyetleri önemli rol oynar. Ancak incelediğimiz binanın yakın çevresinde bir yerleşme olmadığından konuya çevresel değil bölgesel açıdan bakılmıştır.

Yapılan araştırma sonunda binanın Gençlik Ve Spor Bakanlığı'na verilerek çeşitli spor faaliyetleri için bölge sporcularının kamp yeri olarak kullanılması kararlaştırılmıştır. Bu faaliyetler için bir program yapılmış ve binanın bu program içinde restore edilmesine karar verilmiştir.

II — Restorasyon Etapları

Restorasyon için dört etap kararlaştırılmıştır :

a) Konsolidasyon
b) Konservasyon
c) Rekonstrüksiyon
d) Tadilâtlar

a) Konsolidasyon :

Binanın karşı karşıya bulunduğu en önemli sorun yan kuvvetlere karşı olan mukavemetsizliğidir. «Bir tarihi anıtın korunabilmesi için modern koruma tekniklerinin uygulanabileceği»[16] göz önüne alınmış problemin çözümü için çelik gerilme kabloları kullanılmıştır. 4 ve 8 no : lu mekânlarda duvarlar ve ayaklar yukarıdan aşağı doğru delinerek buradan içeri çelik gerilme kablosu geçirilerek bir ucu altta beton bir temele tesbit edilecek üst ucu da somunla gerdirmek suretiyle tesbit edilecektir. Karşılıklı iki nokta tonozun üzerinden üçüncü bir kabloyla aynı şekilde gerdirilecek, bu suretle binanın yanlara açılması önlenecektir. Kapalı mekânın yan nefleride aynı metodla sağlamlaştırılacaktır.

Payandalar için daha emniyetli ve kolay olduğundan temel takviyesi yapılacak ayrıca binaya çepeçevre drenaj döşenecektir.

b) Konservasyon :

Han'ın bazı kısımları orijinal durumları hakkında kati bir fikir veremiyecek kadar harap olmuşlardır. Özellikle ön portal ile 1 ve 5 no : lu mekânlar bu durumdadır. Esasen «korumanın gayesi anıtın estetik ve tarihi değerini ortaya koymak ve bunun içinde orijinal malzeme ve dökümanlara dayandığından»... «tahminin başladığı yerde durmamız gerekmektedir»[17]. Bu nedenle yukarıda adı geçen mekanlar için bir rekonstrüksiyona gidilmemiştir.

c) Rekonstrüksiyon :

Rekonstrüksiyon sadece malzemesi, orijinal şekli ve cinsi hakkında kuvvetli bulguların olduğu yerlerde tatbik edilmiştir. Bu işlem «düşen parçaların doldurulması»[18] şeklinde ve «bütün ile bir harmoni teşkil edecek»[19] ancak bir yanılmayıda önlemek için «orijinal malzemeden ayırdedilebilecek»[20] bir biçimde tatbik edilmiştir.

d) Tadilatlar :

Binanın görünümüne, tarihi değerine zarar vermeksizin yeni fonksiyon için icap eden bazı tadilâtlar teklif edilmiştir.

Vaziyet plânında binanın karayolundan doğal çevresi içindeki görünümünü etkilemiyecek şekilde spor sahaları düzenlenmiştir.

---

15) «Venedik Bildirisi», Madde 5, II. Uluslararası Mimarlar ve Tarihi Anıt Teknisyenleri Konferansı, Venedik 1964 .
16) Venedik Bildirisi, ibid, Madde 5
17) Venedik Bildirisi, ibid, Madde 5
18) Venedik Bildirisi, ibid, Madde 9
19) Venedik Bildirisi, ibid, Madde 9
20) Venedik Bildirisi, ibid, Madde 9

Binanın ısıtma ihtiyacı için 30 metre uzaklıkta ve yer altında bir ısıtma merkezi inşa edilmiş ve ısıtma tesisatı yer altından döşenerek binanın içine dağıtılmıştır.

Fonksiyonun gereği olarak kapalı kısımda zemin parke olarak döşenmiş, girişte iki yanda binadan müstakil olarak soyunma ve yıkanma mahalleri tanzim edilmiştir.

4 ve 8 no : lu hacimlerin kullanılabilmesi için avluya açılan kemerler kapatılmıştır. Ancak inşaa edilen bölmeler kemerlerin derinliğinden faydalanılarak mümkün olduğu kadar içeri sokulmuş ve görüşü engellememesi için imkân nisbetinde şeffaf malzeme kullanılmıştır. İnşa edilen bütün bölmelerin sökülebilir olmasına dikkat edilmiştir.

ENGLİSH SUMMARY

Mubarizüddin Ertokuş Caravansarai in Eğridir.

Introduction :

The study of Ertokuş Caravansarai has been given as a thesis for the master degree in 1972 at the department of Restoration and the Preservation of the Historical Monuments of Middle East Technical University. The purpose of the study is to prepare a restoration project and to search a new function to reuse the historical monument. The study consists of four main parts; the first part includes the documentation of the building in terms of measured drawings and written description, the analysis of the architectural and structural elements, and a historical survey of the monument.

The second part consists of a comperative study of the building with similar other monuments interms of structural and architectural elements.

In the third part of the study a restitution of the building has been made.

In the fourth part of the study a proposal of a new function and a restoration project has been made.

Description of the building :

I — LOCATION

Ertokuş Caravansarai is located on the highway of Eğridir - Akşehir; 45 km.in distance to Eğridir. It is about 100 meters to the highway and 75 meters to the lake of Eğridir. The region of the caravansarai has been planted with fruit trees. A small stream runs near the caravansarai towards the lake. At the shore of the lake there is a natural beach with fine sand. of 20 meterswidth and 2 km. length.

II — THE EXTERIOR DESCRIPTION

a) General :

The building has a rectangular planning which runs in North - South directions. It is composed of two main sections; The closed-hall and the open hall; the closed - hall being at North. The general dimentions of the closed hall are 18 × 24 meters.

The construction technique of the open hall is rubble stone masonry while the closed - hall is cut stone masonry.

b) The Foundations :

During the field survey it has not been possible to make a study of the foundations due to the earth fill.

c) The Exterior Elevation :

1 — South - Elevation :

The elevation consists of 21,15 meters length and 4.05 meters height at West corners. The entrance portal which is the main element of the facade is 2.05 meters in width. The portal has been fallen down almost completely.

Only the arch of the door exists. The height of the springing points is 1.80 meters and the height is approximately

2 — West Elevation :

i) The Open - Hall :

The length of the elevation is 29.00 meters and the height is approximately 5.00 meters. The wall has been built out of rubble stone masonry. The condition of the wall is good except for the upper parts, where the stones have been fallen down.

ii) The Closed - Hall :

It is 25.00 meters in length and 5.75 meters in height. There are two buttresses; a triangular one in the South and a diagonally located rectangular buttress in the North.

The wall of the closed hall and the buttresses are built out of rectangular cut stone masonry. However the buttresses are built independent from the main wall they support, with a construction joint in between. The height of the courses are different with the wall and the buttresses. The stones in the upper levels of the wall and the buttresses have partially fallen down. There is a slit window of 20 × 80 cm dimentions in between the butresses.

3 — The North Elevation :

The length of the elevation is 23.20 meters and the height is 4.15 in West and 4.50 meters in the East corners of the elevation. Both of the buttresses are rectangular but diagonally located. In between the two buttresses there is a slit window 1.15 × 0.45 meters in dimentions.

4 — East Elevation :

i) The Closed - Section :

The length of the elevation is 25.00 meters and the height is 6.00 meters in North and 4.75 meters in South. The wall has been built with irregularly cut stones. There is a slit window of 0.20 × 0.80 meters dimention in between the two buttresses.

ii) The Open - Section :

The elevation is 28.75 meters in length and 4.00 meters in height. The wall has been built out of rubble stone.

III — THE INTERIOR DESCRIPTION

a) General :

The overall dimentions of the open courtyard is 18.00 × 26.00 meters. At both sides of the enterance portal there are symetrically arranged spaces, and at the both sides of the courtyard there are two vaulted spaces. These spaces open into the courtyard through four arched openings. On North there is the portal of the closed section. The closed setion ise 26.00 - 18.00 meters in overall dimentions. There are theree aisles in the closed section; the floor of the central aisle being higher than the side aisles.

b) Space No : 1 :

This space is in a very ruined condition. Allmost all of the superstructure has fallen down. There is only a fragment of a pointed vault being left from the super structure.

c) Space No : 2

The dimention of the space is 3.90 × 3.70 meters and it is covered by a dome. The center of the dome has fallen down, leaving a circular opening of 2.00 meters in diameter.

The walls and the dome has been built out of rubble stone.

d) Space No : 3

The dimentions of the space is 3.50 × 4.25 meters. The superstructure is a pointed vault of 2.10 meters height

e) Space No : 4 :

The dimentions of the space are 16.80 × 3.65 meters. There are four arched openings into the courtyard. The average spans of the arches are 2.40 meters. The height of the arches are 2.45 meters. The superstructure of the space is a pointed vault constructed out of rubble stone masonry. There are brick ribs of 0.50 meters thickness built to support the vault.

f) Space No : 5

There exists only the remains of the foundation of this space.

g) Space No : 6

The space is 85 × 4.35 meters and covered with a pointed vault. The passage from space no : 5 into space no : 6 is in a ruined condition.

h) Space No : 7

There is only a vault of 1.00 meters depth being left out from this space.. The span of the vault is 3.20 meters. Due to the infills of the fallen pieces the height is only 1.50 meters.

i) Space No : 8

This space is symetrical with the space no : 4 However the vault is almost completely fallen down.

j) Space No : 9

This is the open courtyard of the caravansarai. The space is flanked by two portals on North and South. The main element of this space is portal of the closed hall, in North.

k) Space No : 10

The closed hall has overall dimentions of 15.40 × 12.55 meters. There are three aisles in North - South direction. The aisles are covered with pointed vaults. The vault of the central aisle is carried by four piers on each side. The floor of the central aisle is 1.00 meter higher than the side aisles.

IV — ANALYSIS OF THE STRUCTURAL AND THE ARCHITECTURAL ELEMENTS?

1 — Structural elements :

a) Foundations :

It has not been possible to make a field survey about the foundations.

b) Flooring Material :

No clue of any flooring material has been found out.

c) The Walls :

The thickness of the walls are generally 1.25 meters. The construction technique of the open section and the closed section is different. The open section has been built out of rubble stone masonry, while the closed section is built out of cut stone.

d) The Buttresses :

There are two kinds of buttresses; triangular buttresses and rectangular buttresses. All of them are built out of cutstone.

e) The Piers :

Two types of piers exist in the building. The piers of space no : 4 and 8 are in «T» shape. Their plan dimentions

are 1.90 × 1.60 meters. The piers of space no-: 10 are rectangular and their dimentions are 1.00 × 0.80 meters in plan.

f) Arches :

Two types of arches exists; arches built for supporting the vaults and the arches over the openings. The arches built for supporting the vault above, are constructed out of brick in space no : 4 and 8, and out of cutstone in space no : 10.

g) Superstructure :

i) Vaults :

All of them are pointed vault. The spaces no : 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8 and 10 are covered with pointed vaults.

ii) Dome :

Dome is used only in space no : 4. It is costructed out of rubble stone.

2 — The Architectural Elements :

a) The Portals :

The exterior portal has completely fallen down except for the arch of the door. The main elements of the interior portal are two attached columns flanking the door, a pointed arch carried by these columns, and an inscription panel. All of these elements are constructed out of cut stone.

b) The Windows :

There are 6 slit windows within the building The average exterior dimentions of the windows are 0.15 × 0.60 meters.

V — THE CONDITION OF FABRIC

The building has been constructed out of lime - stone. There are various cracks on the walls, and collapses in the vaults. These have been caused due to the following reasons :

1) Settlement of the Foundation : Since the building is near the lake of Eğridir, the monumets in the ground water level might have caused the settlement. The weakness of the foundations could also be the reasons.

2) The Lateral Forces : The lateral forces caused by the vaults have moved the side walls towards exterior causing serious vertical cracks. The external movement of the walls have caused the collapse of the vaults.

3) The Growth of Plants : The growth of plants over the roof and especially over the Northern buttresses have caused cracks.

VI — HISTORICAL SURVEY

The Ertokuş Caravansarai has been built on the main caravan route connecting Konya to Denizli and Alanya. All of the caravansarais being built on this road have been constructed between the period of 1077 and 1243.[1] According to the inscription on the interior portal, the building has been built in 1223 (620 H) by Mübarizüddin Ertokuş who had been the governor of Antalya.

VII — COMPERATIVE STUDY

1 — Plan Types :

The number of the Seljuk caravansarais have been recorded as 132.[2] Among these caravansarais 109 of them have been classified and 62 of them have been dated as from 12 th. century 59 from 13 th. century and 2 from 14 th. century. Ertokuş caravansarai has a plan type of a closed hall and an open section being wider than the closed section. Similar plan types are seen at Kızılören

1) İsmet İlter, Tarihi Türk Hanları, Ankara, 1969

2) Kemal Özergin «Anadolu Selçukları Çağında Anadolu Yolları» Tarih Dergisi, Cilt II No : 1965 p : 141 - 67

Han Tahtaoba Han, Çardak Han, Akhan and Çakallı Han.

2 — Plan Elements:

a) The Closed - Section:

The caravansarais with similar planning of Ertokuş Han are Durak Han, Çekereksu Han, Dokuzunderbent Han and Altınapa Han.

b) The Open Section:

The planning of the open-section is charactheristic to the Ertokuş Han However a similar grouping of spaces no: 4 and 8 can be seen in Altınapa Han.

c) The Rooms:

It is known that there are rooms in caravansarais for varicus functions such as cleaning, praying, cooking, repearing etc.Among these rooms those for praying and cleaning are easly identified from the others.

There does not exist any other caravansarai with a similar grouping of rooms no: 1,2,3,5,6. However generally there are grouping of rooms at the both sides of portals of caravansarais. Among these in Tahtaoba Han, Kesikköprü Han and Durak Han the rooms are grouped the exterior portal and in Akhan they are grouped around the interior portal.

The mosques of the caravansarais are generally covered with a dome. Erdmann mentions that space no: 4 had remains of a mihrap out of gypsium.[3]

3 — Architectural and Structural Elements:

a) Structural Elements:

1) The Walls: There are two types of walls, rubble stone masonry in the open section and cut stone masonry in the closed section. Altınapa Han is built with the same technique.

2) The Buttresses:

Triangular buttresses similar as Ertokuş Caravansarai are seen in Çardak Han, Şarafza Han, Kargı Han and Alara Han. But the diagonally oriented rectangular buttresses are seen only in Yeniceköy Han.

3) The Arches:

The arches of space no: 4 and 8 are similar to Kızılören Han, Ağzıkara Han, Hatun Han and İsaklı Han.

The arches of space no: 10 are similar to Altınapa Han, Dokuzun Derbent Han, Elikesik Han, Akhan, Kadın Han and Sakallı han.

4) The Vaults:

All of the vaults builti in caravansarais are pointed in form.

5) The Dome:

In most of the caravansarais having a mosque, dome has been built as superstructure.

B) Architectural Elements:

1) The Portal:

The portal of the closed-section of Ertokuş Han is similar to the portal of Kızılören Han.

2) The Doors:

Except for Akhan, in none of the caravansarais the profiles of the doors way passed from the West side of the

3) The Windows:

Almost in all of the caravansarais, slit windows similar with Ertokuş Han has been used.

---

3) Kurt Erdmann, Das Anatolissche Caravansaray Des 13. Jahrhunderts, Berlin 1961, p: 53

VIII — THE RESTİTUTİON STUDY

1) The Location :

At prensent the highway passes on the east side of the caravan sarai. Althougth today there is no trace of it Erdmann[4] mentiones that the original highway passed from the West side of the caravansarai. It may be due to this reason that the West elevation of the building is treated better than the East elevation.

2) The Phases Of Construction :

The building has been built in three phases. The construction techniques of the closed-section, the open section and the buttresses differ from each other. It is appearent that the closed sectien is built first, but which one of the other two sections is built first is not known.

3) The Walls :

Since there deos not exist the corniche in any one of the walls, the original height could not be determined.

4) The Portals :

Since the upper parts of the portal in the closed-section have fallen down, the original height could not be determined. It is known that the height of the portal is allways above that the vault behind. Therefore it is drawn as to be 0.50 meters above in height.

The very few remains of the portal of the open section shows similarities with the other portal. Therefore it is drawn similar with the portal of the closed section.

5) The Enterance Eyvan :

According to an early photograph of the building there had been an entarnce eyvan between the spaces no 1 and 5.[5] However since this section has completely fallen down the actual dimentions could not be determined. From the photograph it is apparent that there was a second storey over the spaces no : 1 and 5, but there is very little remains left; the drawings are hypothetical.

IX — THE RESTORATION STUDY :

1 — Giving a Function to the Building :

«..The conservation of the buildings is allways facilitated by making use of them for some socially useful purpose. Such use is therefore desirable but it must not change the layout or decoration of the building. It is within these limits only that modifications demanded by a change of function should be envisaged and may be permitted..»[6] For the decition of a new function the social and economic activities in the environment of a building plays an important role. However since the caravansarai is at an isolated site the environment will be considered within a regional scale.

As a result of the researches made it is decided to restore the building as a sports-camping base for the Ministry of Youth and Sports.

2 — The Phases of Restoration :

The process of restoration will be done in four phases as follows :

a) Consolidation.

b) Conservation

c) Reconstruction

d) Alterations.

---

4) Kurt Erdmann, İbid. p. 51

5) Kurt Erdmann, ibid. abb. 59 - 62

6) Venice Charter, Article 5, II - International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments. Venice, 1964.

a) The Consolidation Process :

The main structural problem of the building is the lateral movement of the East and West walls. Since». «... the consolidation of a monument can be achieved by the use of any modern technique for conservation..»[7] the above problem is prevented by using post tension cables within the walls and the piers. At spaces no : 4 and 8 of the open courtyard vertical holes will be drilled thorough each pier and through those hofoundation at the bottom and then stresfondation at the buttom and then stressed by screwing and anchored from above. Then the two points from the topwill be anchored to each other by means of a third cable placed above the vaults. When this cable is stressed the whole system becomes rigid and any further lateral movement of the walls are prevented. The side aisles of the closed section will be consolidated by the same technique.

The buttresses will be consolidated by means of refining their foundation.

b) The Conservation Process :

Some parts of the building have been ruined in such a scale that, not much of their original forms are left out. Among these parts are the front portal, the spaces no : 1 and 5 and the second storey of the building. Since our «.. aim is to preserve and reveal the aesthetic and historic value of the monument and is based on respect for original material and authentic documents..»[8] we must «..stop at the point where conjecture begins..»[9] For that reason no reconstruction will be applied to the above mentioned spaces and they will be conserved as they are found.

c) The Reconstruction Process :

The reconstruction will be done only at those places where there are enough remains which reveals out the original form and the material of that section. The process will mainly be the «..replacements of the missing parts..»[10] that will «..integrate harmoniously with the whole but at the same time..»[11] they will be «.. distinguishable from the original so that restoration does not falsify the artistic or historical evidence..»[12]

d) The Alterations :

The alteration needed for the new function are done without changing the sight and the historical value of the building.

For the heating of the building a heating chamber is built under the ground level about 30 meters apart from the building. As a result of the given funtion, the flooring of the closed section is covered with parquet, on both sides of the enterance door individual shower — rooms are built with seperate ventilation systems.

In order to use the spaces no : 4 and 8 the arches opening to the courtyard are closed with transparent and lightweight seperations. The seperations are demountable.

---

7) Venice Charter, ibid. Article 5
8) Venice Charter, ibid. Article 5
9) Venice Sharter, ibid. Article 9
10) Venice Charter, ibid. Article 12
11) Venice Charter, ibid. Article 12
12) Venic eCharter, ibid. Article 12

BİBLİOĞRAFYA

I — Seyyahların Yazılı Belgeleri :

ARUNDELL, E.V.J., Discoveries in Asia Minor, London, 1834

HAMILTON, William J., Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia I, II, London, 1842.

HUART, Clement, Epigraphic Arabe d'Asie Mineure, Paris, 1895

HUART, Clement, Konia, La Vielle des Dervishes Tournours. Paris, 1895.

ROTT, H., Kleinasiatische Denkmüller aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien, Leipzig, 1908.

II — Selçuk Binaları Üzerine Araştırmalar :

ERDEM, Halil, Die Seldscukischen Hane in Anatolien, Osmanicher Llyod, 1918.

ERDMANN Kurt, Das Anatolische Caravansarai des 13. Jahrnhunderts, I, II, Berlin, 1961.

ERDMANN Kurt, Saraybauten in dreizehten und vierzehten Jahrhunderts, in Anatolien Arts Orientalis III 1959.

ERDMANN Kurt, Notizen zum inneranatolischen Karavansarai, Beobachtungen auf einer reis im juli 1953, Kunts des Orients II, 1955.

GABRİEL, Albert, Les Antiquitien Turques d'Anatolie, Syria, 1924.

GABRIEL Albert, Monuments Turcs d'Anatolie, I - II Paris 1931 - 1934.

GABRIEL Albert, Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientals, I - II, Paris, 1940

İLTER İsmet, Tarihi Türk Hanları, Ankara, 1969

JERPHANİON G, Melanges d'Arrcheologie Anatolienne, Beyreuth, 1928.

JERPHANİON G, Les Eglises Repestres de Cappadae, Paris 1925.

NAUMANN E, Seldschukische Baudenkmuller In Kleinasien, Suddeutche Bauzeitung, 1896.

PACE Ricerche Nella Regione di Conia, Adalia e Scalanova, Oriente VI - VII, 1923 - 24, Bergamo 1926

RIEFSTAHL, R.M., Turkish Aürchitecture in South - Western Anatolia, Cambridge, 1931

UZUNÇAŞILI I Hakkı, Kitabeler, I - II, İstanbul 1927 - 29

III - Selçuk Kervansarayları Hakkında Yazılmış Makaleler

AKOK M - ÖZGÜÇ, T., Ağzıkarahan, Yıllık Araştırmalar Dergisi F, 1956, s. 93 - 105

AKOK - M. ÖZGÜÇ T., Sarıhan Belleten XX/79, 1956, s, 379 - 383

AKOK M - ÖZGÜÇ T. Alay Han Öresin Han ve Hızır İlyas köşkü, Belleten XXI - 81, 1957 s 139 - 148

AKOK M - ÖZGÜÇ T., Eshab-ı Kehf Külliyesi, Yıllık Araştırmalar Dergisi II, 1958 s. 77 - 91

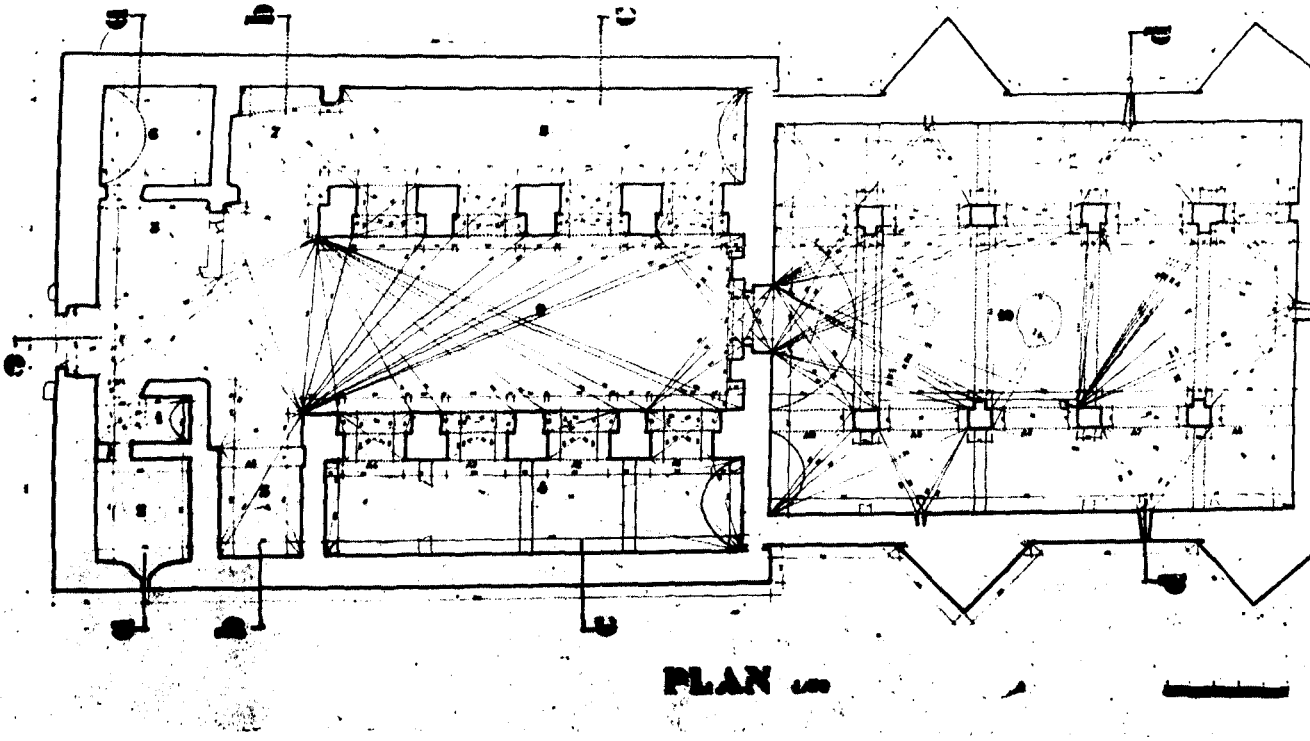
ERDMANN, Kurt, Der Kargı Han bei Alanya, Kunst des Orients III, 1959, s. 1 - 13

PERRERO D., Il Caravansaraglio di Ak Han Presso Denizli, Palladio III, IV 1959, s. 1 - 16

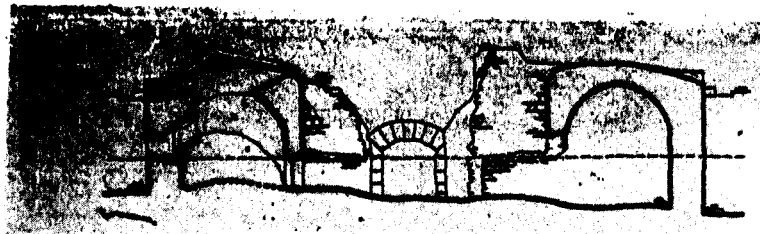
TURAN Osman, Selçuk Kervansarayları, Belleten X/39 1946, s. 471 - 496

TÜKEL Ayşıl, Alara Han'ın Tanıtılması ve Değerlendirilmesi Belleten XXXIII/132, 1969, s 429 - 491.

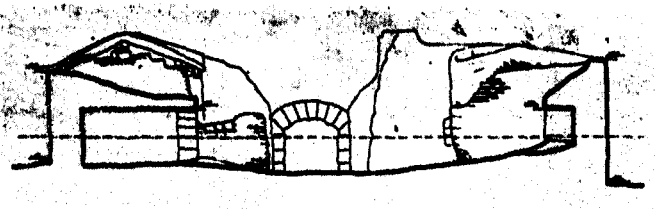
MEASURED DRAWI
ERTOKUŞ CARAVAN

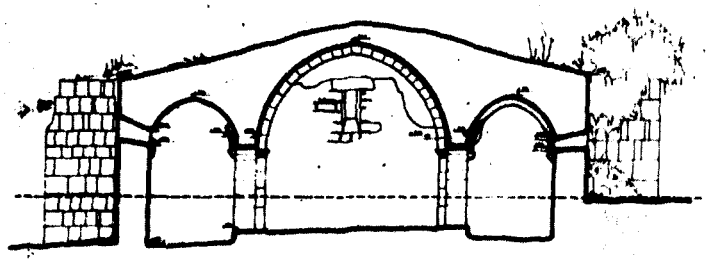
Resim : 1/ — Rölöve planı

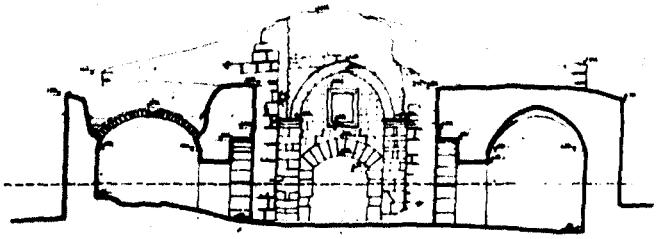
section A.A

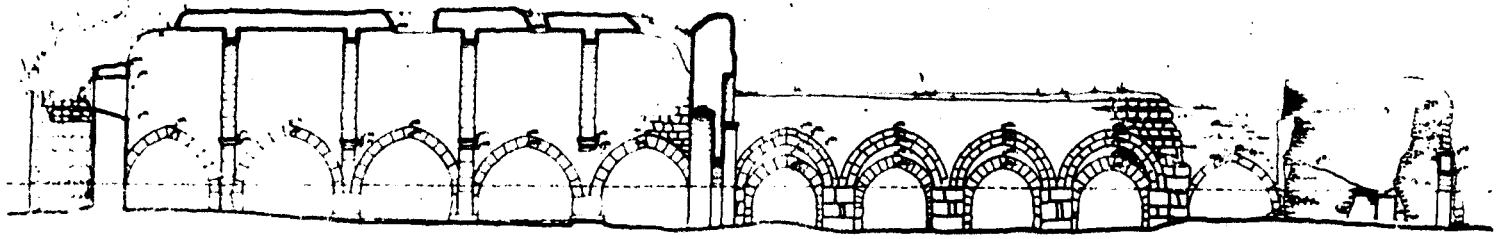
section B.B

section D.D

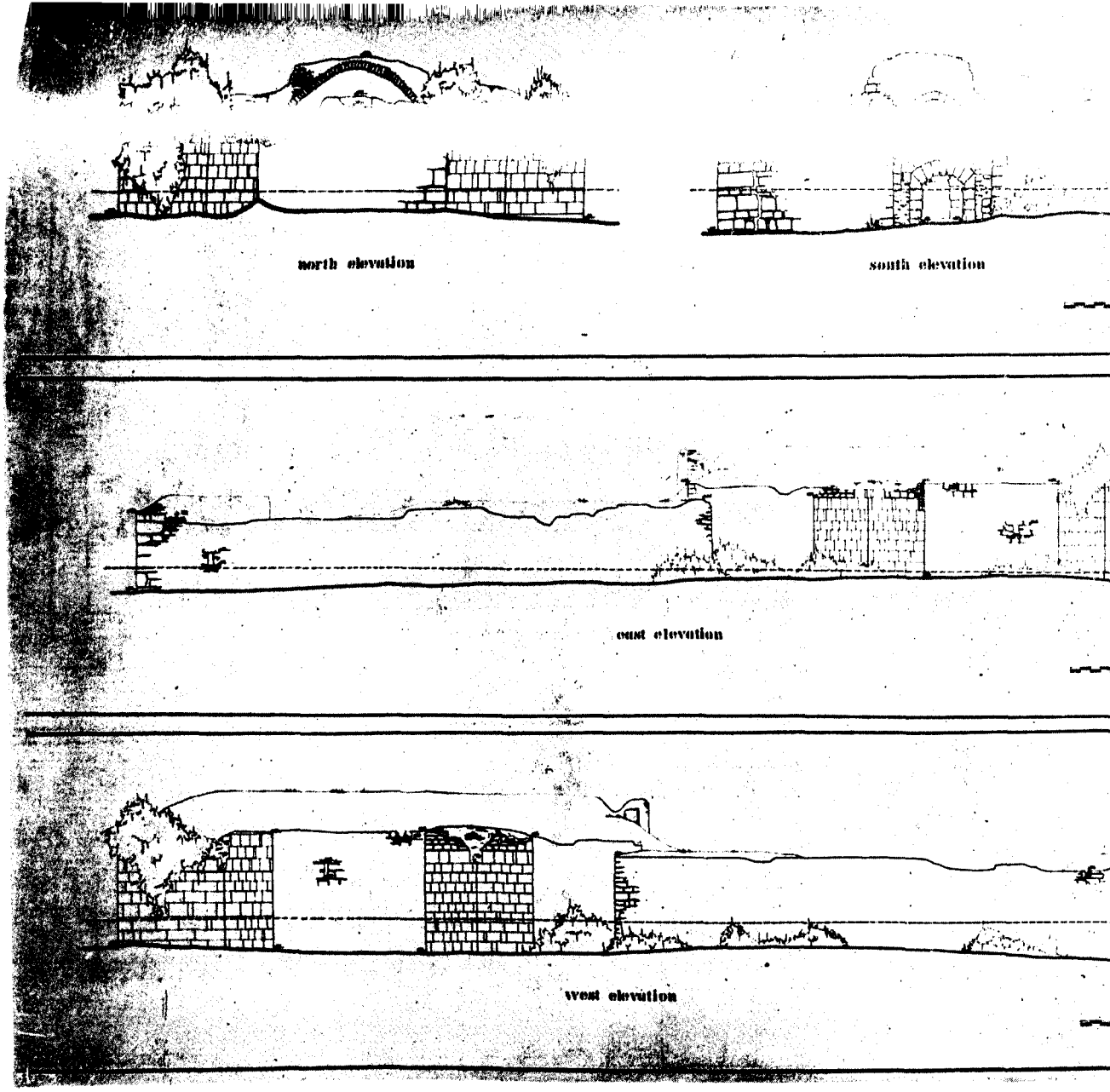

section C.C

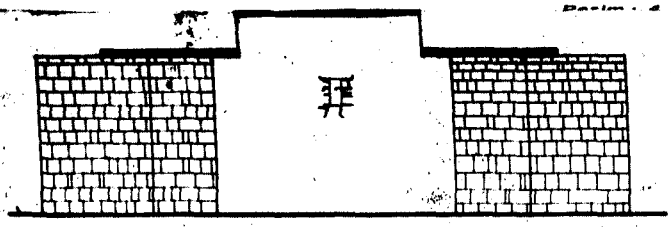

section E.E

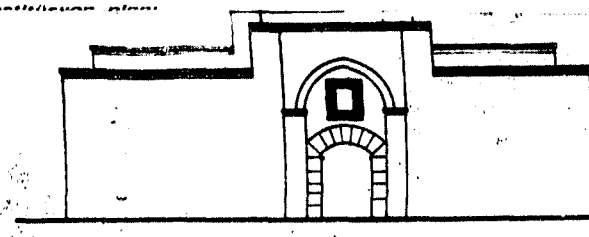
Resim : 3 — Rölöve [illegible]

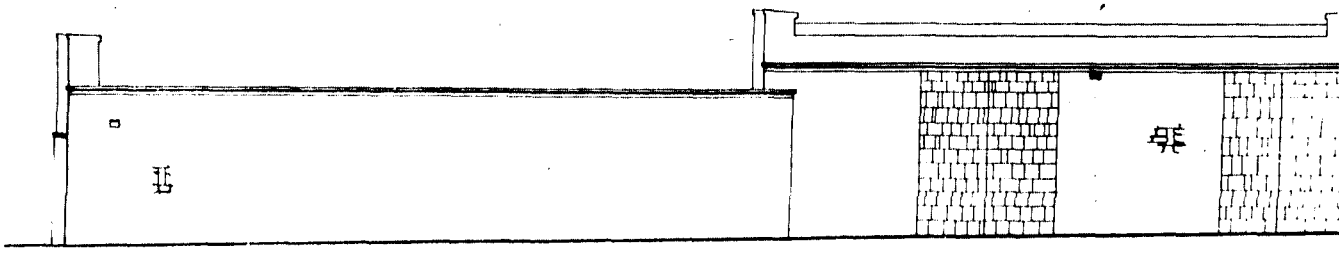
Resim : 2 — Röleve cepheleri

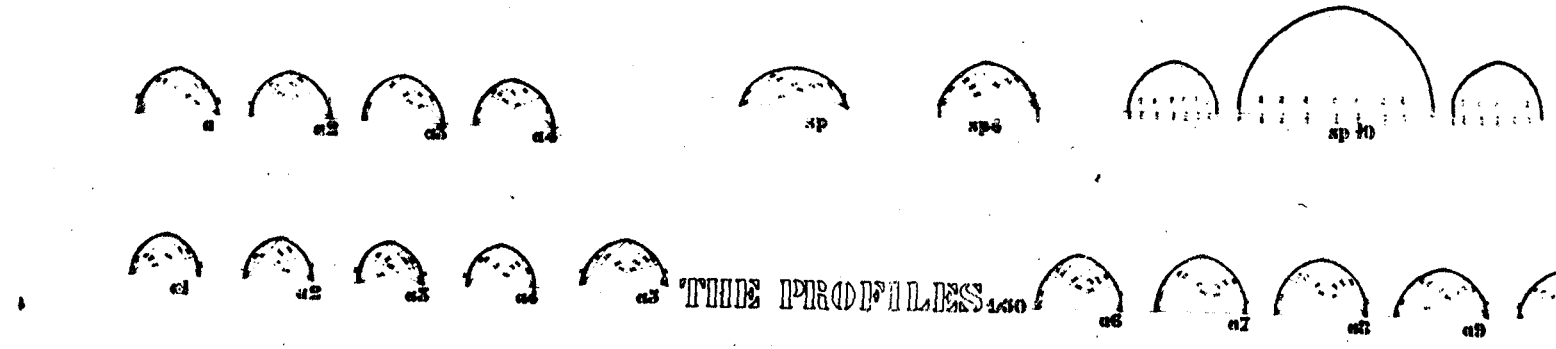
north elevation

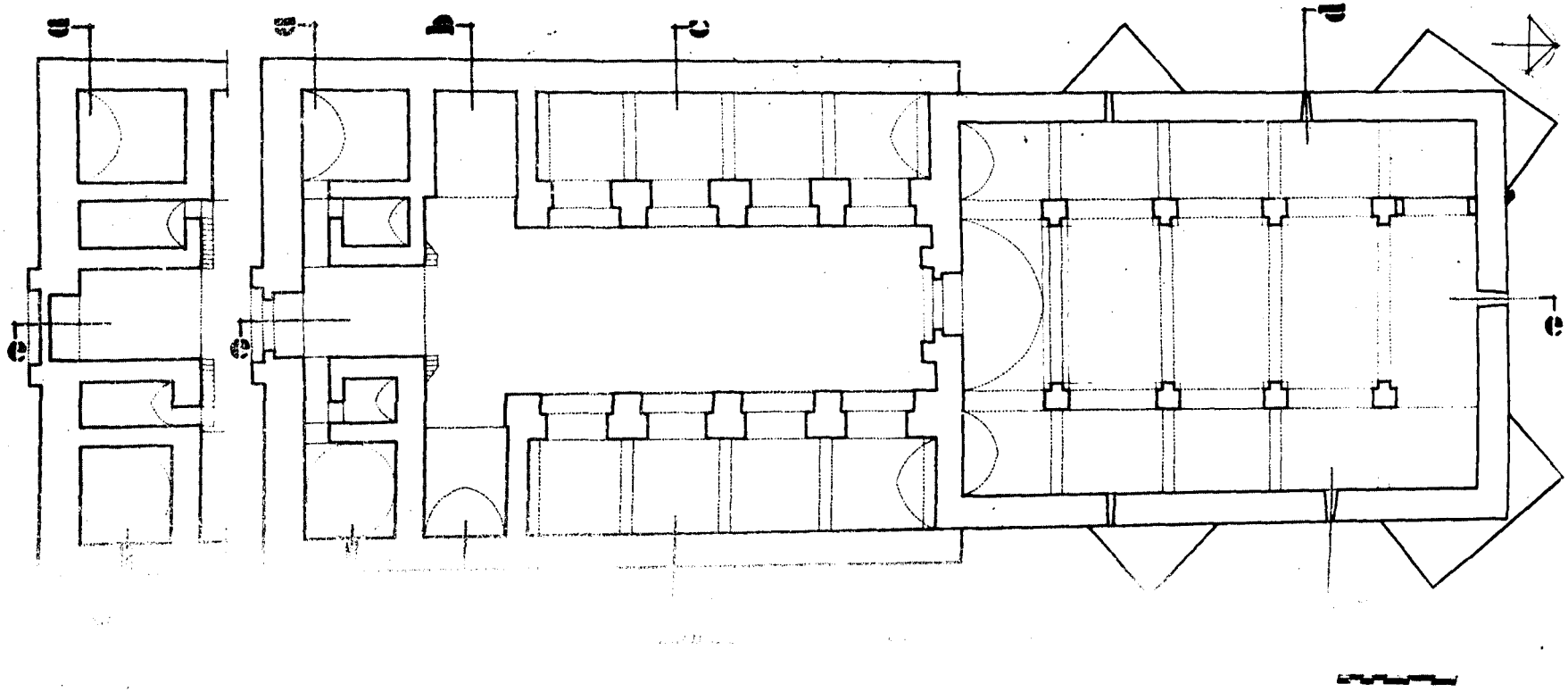

south elevation

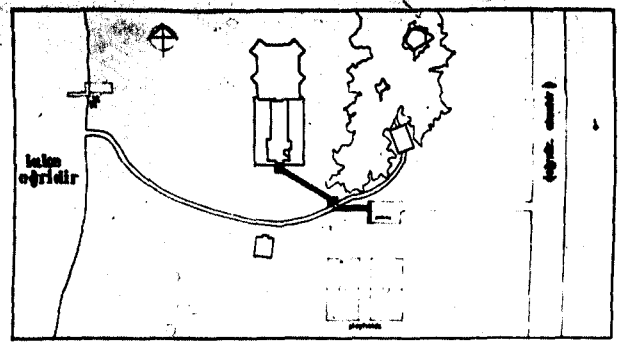

east elevation

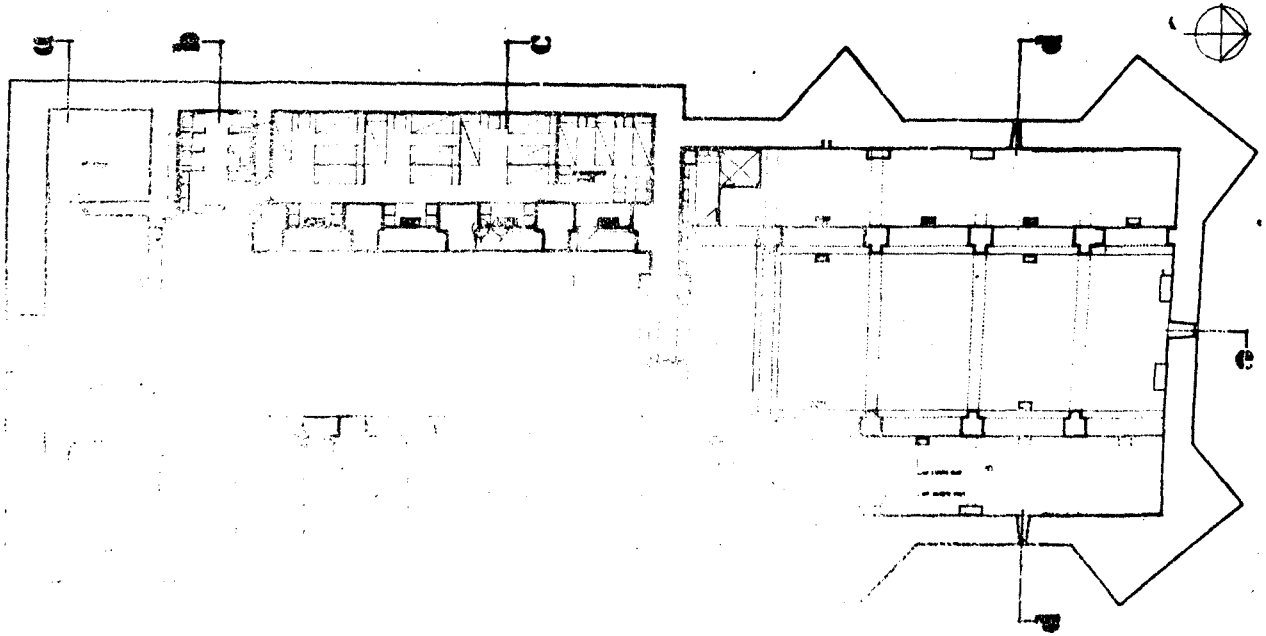

a
a2
a3
a4
sp
sp6
sp 10
a1
a2
a3
a4
a5
THE PROFILES 1/10
a6
a7
a8
a9
a10

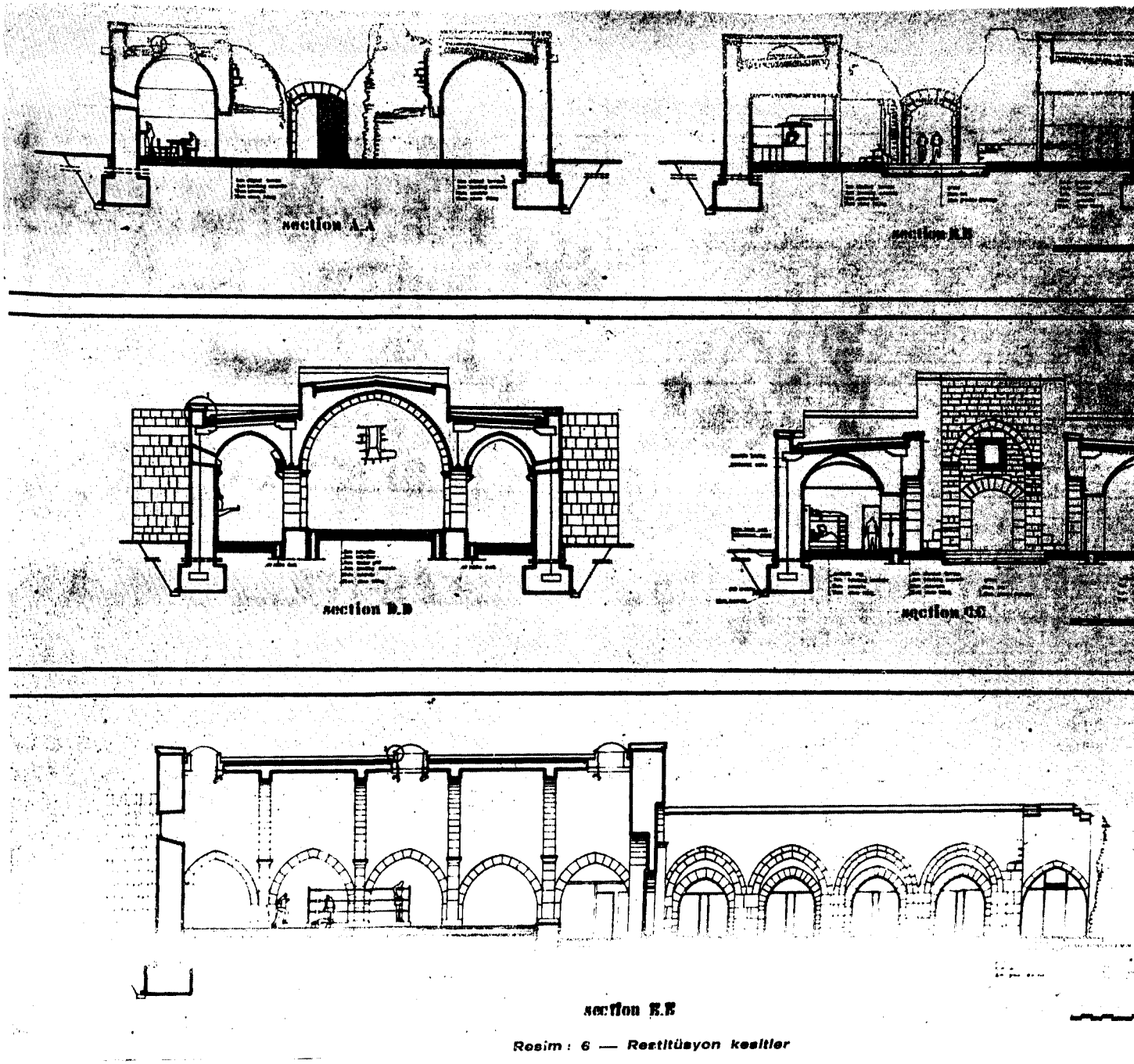
RESTORATION PROPOSAL OF
BEYTOKUŞ CARAVANSARAI

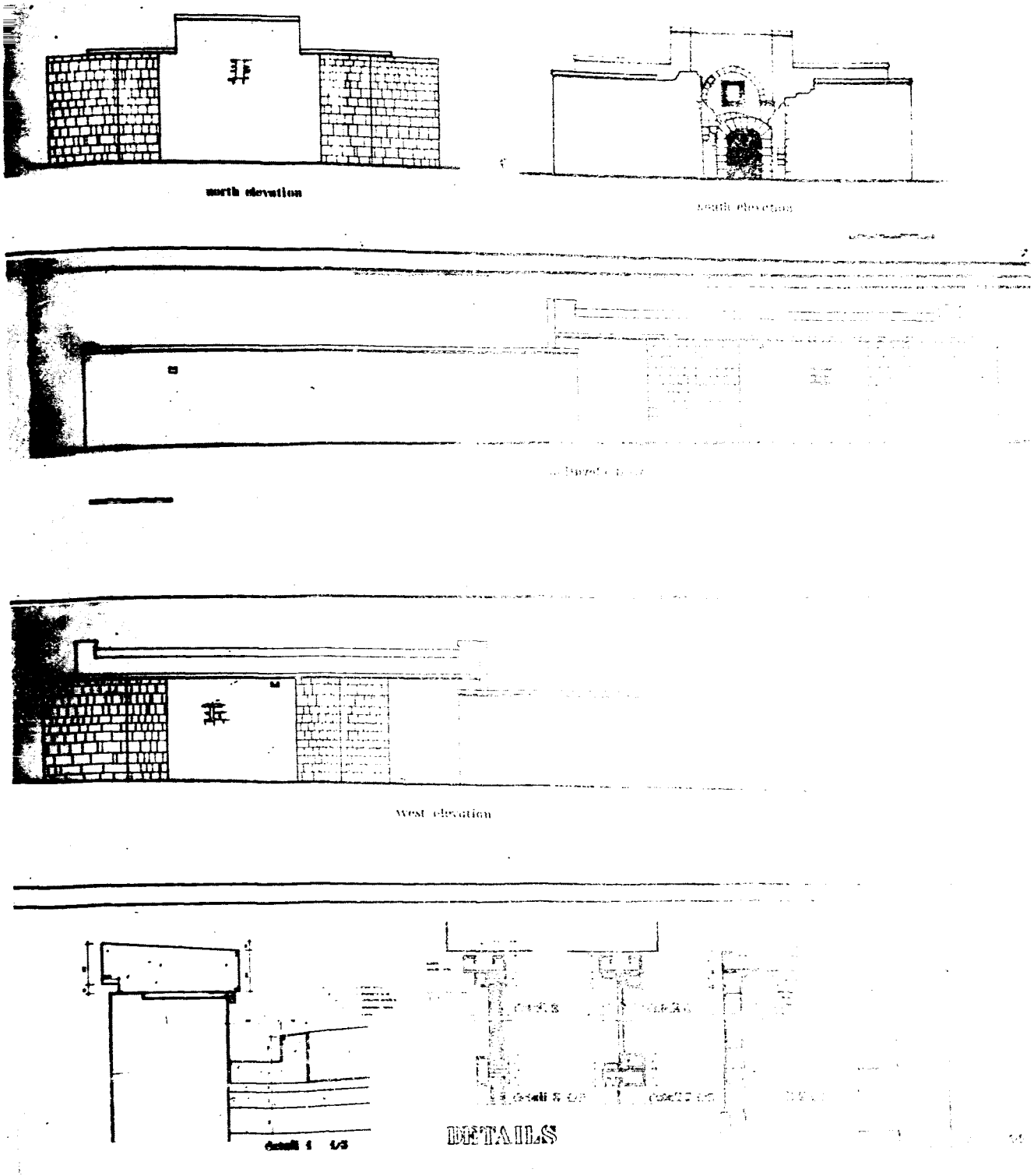
site plan
1/500

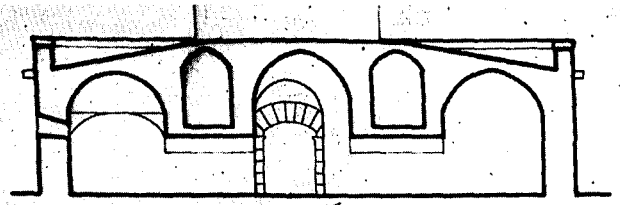
ÖZBEK

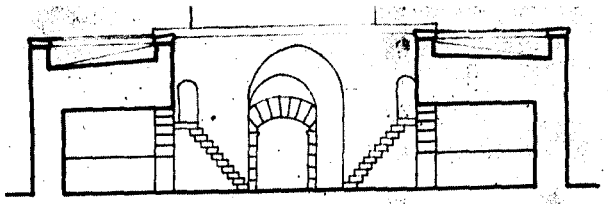
Resim : 6 — Restitüsyon kesitler

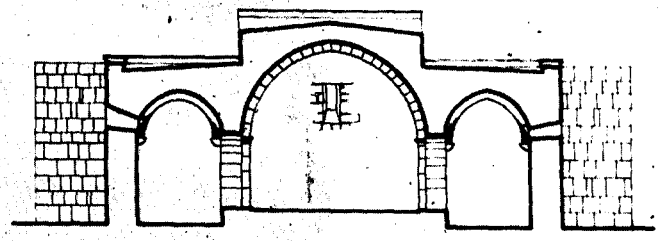
Resim : 9 — Restorasyon cephe ve detayları

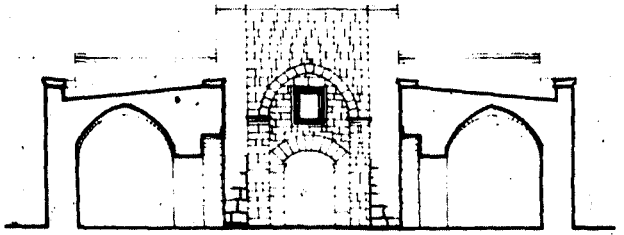
section A.A

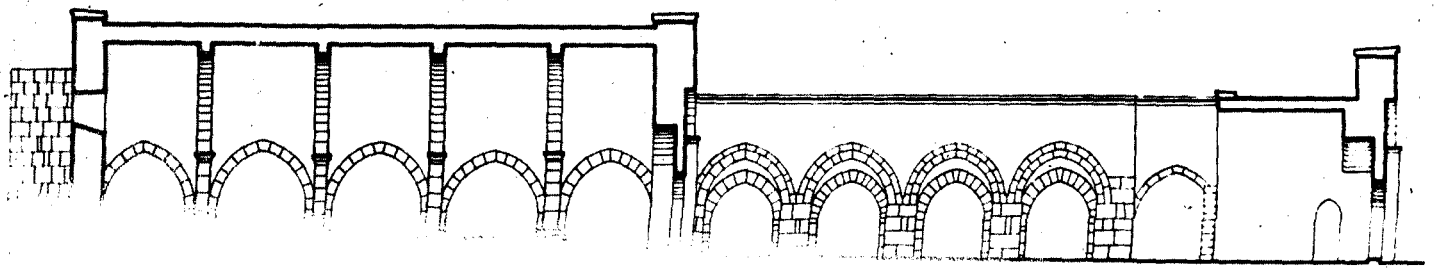
section B.B

section D.D

section C.C

sectionE.E

Resim : 8 — Restorasyon kesitleri

Resim : 13 — Avlunun görünüşü

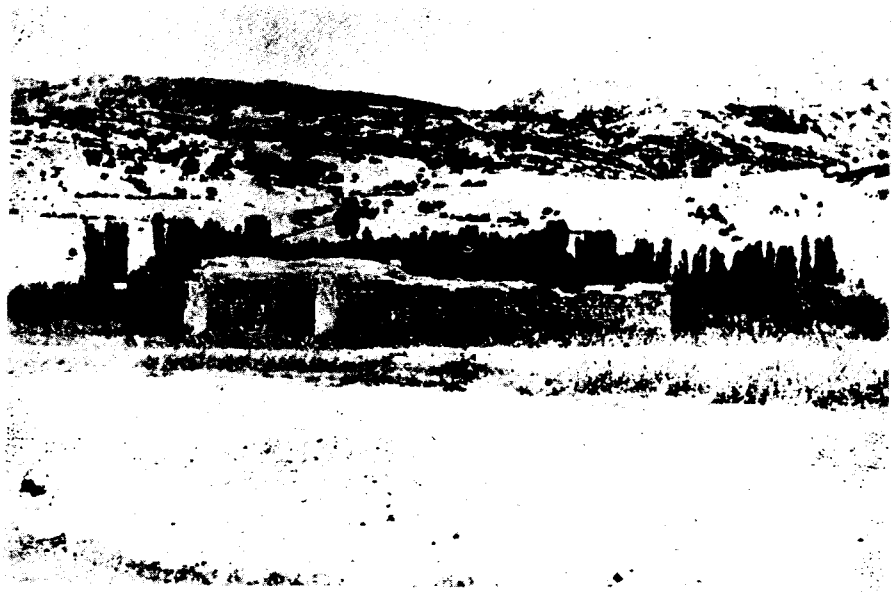
Resim : 14 — 4. No. lu mekanın avludan görünüşü

Resim : 15 — 8 No. lu mekanın avludan görünüşü

Resim : 10 — Güney cephesi

Resim : 11 — Batı cephesi

Resim : 12 — Kuzey cephesi

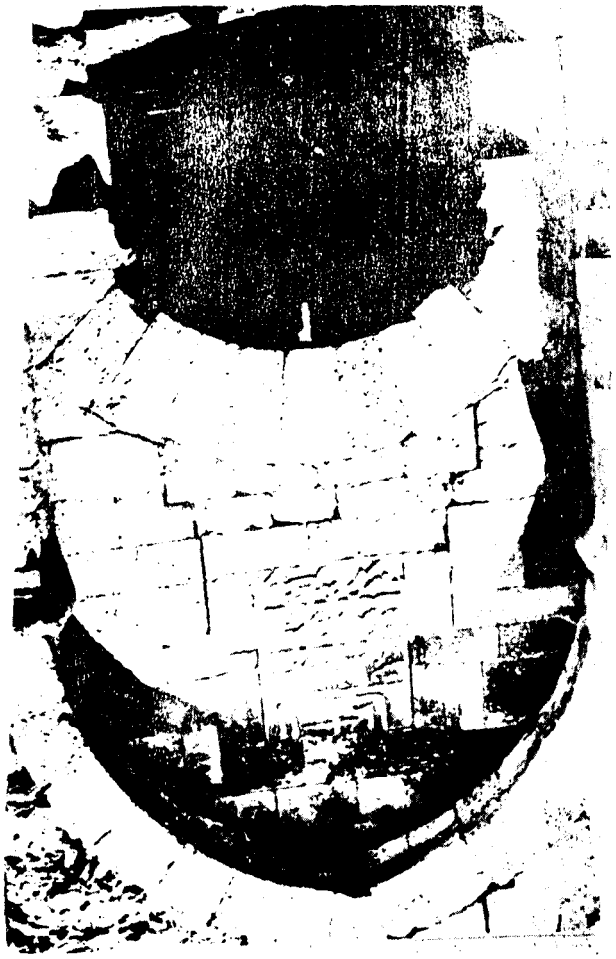

Resim : 19 — 3 No. lu eyvan

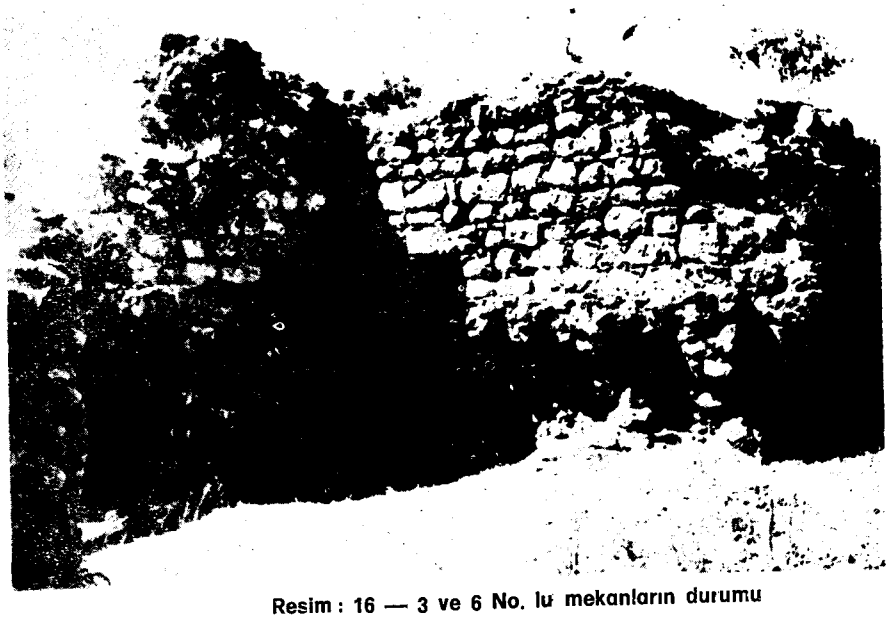

Resim : 20 — Kapalı mekân portalinin avludan görünüşü

Resim : 21 — Kitabe

Resim : 16 — 3 ve 6 No. lu mekanların durumu

Resim : 17 — 3, 6 ve 7 No. lu mekanlar

Resim : 18 — 1, 2 ve 3 No. lu mekanlar

Resim : 23 — Kapalı hacim kuzey cephesi

Resim : 22 — Kapalı hacim güney cephesi

Resim : 25 — Kapalı hacim doğu nef'inden sekinin durumu

Resim : 24 — K

SELÇUKLULAR'DA TIB VE TIB KURULUŞLARI

Erdal SARGUTAN

ÖZET

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun gerek Anadolu'da ve gerekse hâkimiyetleri altında bulunan diğer topraklarda hastahâne, düşkün evleri, koruma yurtları, tıb medreseleri, kaplıcalar gibi yaptırıp hizmete soktukları tıbbî kuruluşlar ile, bunların kuruluş ve işleyişleri, özellikleri, o mahallin ve devrin meşhur hekimleri bu yazıda tanıtılmakta, sonda da Selçuk Tabâbetinin kronolojik bir özeti verilmektedir.

SUMMARY

In this research note is involves of the great Seljuks Empire's either in Anatolia or in the other countries under Seljuk Reign, hospitals, the house of the poor, protecting hostels, medreseis of medicine (university of medicine), healt recovering hot springs, were made and put in the service as well of the medical.

Foundations with their structure and working particulars and that of concerned sites including its times well known doctors are being acquainted and an outhline of chronological order of the medicine of Seljuks is given.

I — GENEL

İslâm tıbbı şarkta üç kaynaktan toplanarak kurulmuştur. İslâm olan Arap, Acem ve Türk illerinin 5000 yıllık geçmişten gelen tıbbî folklörü, Orta Asya'da Türk, Hint ve Çin'den gelen asırlarca eski tibbî bilgiler, önce Süryanice, sonra Arapça'ya çevrilen eski Grek tıbbî metinleri ve Öskülap sıhhat mektepleri ve halk tabâbeti bilgileri. İşte bu bilgiler üzerine kurulan tabâbete bir Arap tabâbeti değil İslâm tabâbeti diyebiliriz ve bu tabâbetin kuruluşunda Türk'lerin payının büyüklüğü gerçektir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ve sonra Anadolu Selçukluları'nın tabâbeti sâdece bu büyük devleti kuran millete ait bir tabâbet değil, asırlardır süregelen tecrübe ve bilgilerle kurulan tıbbın, Selçuklular zamanında millî hudutlar dâhilinde son derece gelişmiş olmakla kalmayıp, bütün muâsır seviyesi ile tarihî bir devreye ait tabâbettir.

Tıp, Hipokrat'tan evvelki devre (ki bazıları bu devreyi tıbbî folklör olarak değerlendirirler) ve ondan sonraki devre diye iki târihî devreye bölünebilir. Hipokrat, metod ve esaslar ortaya koyarak, tıbbın gelişmesini süratlendirmiştir. Ondan evvel, târih öncesi zamanlardan beri görgüye, an'aneye ve sevk-itabiîye dayanan tıbbî bilgiler Mezopotamya, Çin, Eti, İskit, Hint, Mısır ve eski İran'da gelişmiş, belli dînî guruplara bağlı râhip veya müstakil hekimler tarafından uygulanmıştır. Bu sırada bir çok fikirler ileri sürülmüş, esaslar tesbit edilmiş, milletlerin umûmî bilgi seviyelerine paralel olarak merhaleler kazanmıştır. Akdeniz havzasında yerleşmiş bulunan Mısırlılar, Etiler, Fenikeliler ile sonra Ege Medeniyeti'ni kuranların tıp bilgileri Yunanlılar'a (Grek) geçmiştir. Bu devrede başta Hipokrat'ın eserleri olmak üzere çağdaşlarının tıbbî metinlerinin; ya

Yunanca asıllardan, ya da eski Süryânice tercümelerinden Arapça'ya çevrildiğini görüyoruz. Bu devreyi tâkip eden verimli telif devrinde aslen Türk oldukları halde daha evvel Arap, şimdi de İran'lı manâsına —ki esas manâsı ile Arap'ın: gayrı acem (yabancı) manâsına alınmalıdır— Persen (İranlı) addedilen Fârâbî, Ebubekir Râzî, İbn-î Sînâ, Ebu Reyhânî Birûnî ve çağdaşları gibi yazarlar yeni bilgiler ortaya koymuşlardır.

Orta çağ ise bu eserlerden aydınlanmış olan İslâm milletlerinden Türk, Arap, İran'lı, Hint'li ve Maveraünnehir Türk hekim ve âlimleri ile doludur. Bunların zamanımıza kadar ulaşan eserlerini kütüphânelerimizde bulmak mümkündür.

Selçuklu İmparatorluğun'ndan evvelki Müslüman ve Türk devletleri, Mısır Suriye, Bağdat gibi yerlerde bir çok hastahâneler açmışlar, eserler vermişler, tıbta üstün bir seviyeye ulaşmışlardı. Bu arada halk an'anelerine dayanan, kısmen ilmî tabâbetten de etkilenmekle beraber, halk arasında bilinen rûhî ve maddî tedâvi usullerinin de yaşadığını görürüz. (Bunlardan büyük kısmı hâlâ aynı tarzda halk arasında yaygın bir şekilde uygulanmaktadır.)

Zamanın çok zengin ve çeşitli kütüphânelerinde tıp kitapları, Türk devletlerinde ve bilhassa Selçuklar'da mevcut olduğu kadar başka hiç bir yerde mevcut değildi. Kültür ve ilim konularından hiç biri için söylenemeyen herhangi bir millete mâletme sözü, tıbda da kullanılamaz, ama, Türkler'in ve bilhassa Selçuk Türkleri'nin en az Araplar ve İranlılar kadar tabâbetin ilerlemesinde lâyık oldukları hakları teslim edilmelidir. Şimdi söyleneceklerin çoğu başka milletlere mâledildiğinden önemlidir. Dört asır süren İmparatorluk çağında yazılan eserlerin Arapça ve Farsça olmaları ve yazarlarının kullandıkları lâkaplar ile uzun künyeler kendilerinin Türklüğünü perdelemiştir. Bilhassa Suriye ve Mısır'da kalanları tarihçilerce Arap tıbbına mâledilmişlerdir.

Selçuklular'da hastahâneler ve sâir sosyal yardım kuruluşları birer tıp mektebi kuruluşundadırlar ve hastanın başucunda serîrî (yatırıp kontrol altında bulundurarak hastaya bakmak) dersler verilmiştir. Devrin en mühim ulaşım yolu üzerinde bulunmalarına rağmen hiç bir bulaşıcı salgın hastalığın kaydına rastlanmaması anlamlıdır. İslâm Dîni ile başlayan karantina usulleri geniş ölçüde uygulanmıştır. Hamamlar ve ılıcalar vücut temizliğine verilen dğerin canlı şâhitleridirler. Şehirlerin düzeni ve temizliği bundan aşağı değildir. Çok sayıda çeşme ve su taksimatının intizamı da buna ilâve edilmelidir.

II — BÜYÜK SELÇUK İMPARATORLUĞU'NDA TABÂBET

İmparatorluk devrinin Semerkant'lı Türk hekimi Nizamiî Aruzî, zamanın modasına uyarak Farsça yazdığı dört makalede, bu zamanın Türk Âlemi tabiblerinin uyguladıkları tıbbî eserlerin mâhiyetini ve serîrî müşahadeye verdikleri önemi görürüz. Tabibin ahlâkı ve dirâyeti dâimâ başta tutulmuş, nabzın muayenesi teşhis ve tedâvi için gerekli görülmüştür. Hastalıkların çeşit ve cinsleri hakkındaki ileri sürülen görüşler önemlidir. Hekimin ağır halde bulunan hasta karşısında kendi rûhunu takviye etmesi gereği ve hastalıkların kötüye gidişini tâyin hakkında gösterdiği hassasiyet şâyânı dikkattir. Tam bir hekim olmak için okunması gereken eserlerin on ikinci asırda İmparatorluk umumî ve hususî kütüphânelerinde bulunan nüshalarını yine bu eserden öğreniyoruz. Bu eğitimin belirli bir programı vardır ve hekimin hayâtı boyunca çalışması gereği belirtilmiştir.

Horasan Selçuklu Hükümdarı Alpaslan Oğlu Melikşah (1072) babasının

veziri Nizamül'mülk ile ilme ve tabâbete büyük hizmet etmişlerdir. Bağdat'daki medrese meşhurdur. Sultan Mehmed Bin Melikşah devrinde Selçuk ordularında kırk adet, deve kataı ile nakledilebilen seyyar hastahâneler vardı. Her iki hükümdar zamanında da Horasan, İran, Azarbeycan ve Irak'da yaptırılan hastahâne ve imâretler aynı zamanda kıymetli birer sanat eseridirler. Bağdat'daki Adudî hastâhânesi bu devirde pek meşhurdur. Burası yüksek bir tıb okulu ve serîrîyâtıdır. Tıbbî konular tartışılır, araştırmalar yapılırdı.

III — BÜYÜK SELÇUK İMPARATORLUĞU ZAMANINDAN SONRA SELÇUKLU TABÂBETİ

Harzem Selçukluları devrinde Zahireyi Harzemşâhiye adlı bir tıb kitabı (eseri İbnî Sînâ'nın hocası tabib Curcanlı Ebu Sehil Mesîhî yazmıştır) diğerleri arasında önemli bir yer tutar. Daha sonra İran'da mükemmel ve medenî bir devlet kuran Karatay (Kara Hatâî) Türkleri'nden Kutluk Türkân Hanım'ın, İsfahan havalisinde Kirman'da 1271 - 1281 yılları arasında yaptırdığı hastahane ve diğer hayır kuruluşları meşhurdur. Hekimi Mevlâna Şemseddin Mehmed Şah'tır. Kirman Selçukluları'ndan Behram Şah Han, imâretler ve derbihayz adlı bir hastahâne açmıştır. Amasya hastahânesinin tabibi Şerâfeddin'in hocasını yetiştiren Harzemli Lokman adlı Türk tabibi de bu devirde yaşamıştır.

Musul (Erbil) de Erbil Ata Beyi Muzafferiddin Ebu Said Gökbörü (1154-1232) nün hayratları şâyânı hayrettir. Körler için dört dârü'l-aceze (düşkünler evi) dul kadınlar için bir yurt, yetimlere bir yetimhane, sokaktan toplanan yavrulara bakım yurtları yaptırmış, bu son ikisine süt analar tâyin etmiş, bir hastahane kurdurmuştur. 1225 de Herat'da ölen İbrahim bin İsmail bin Mehmed, burada göz mütehassıslığı (kehhal) yapmıştır. Mısır ve Suriye Türk Devletlerinde Musul Halep Atabegân Devleti Ata Beyi İmaddin Zengi ve oğlu Nureddin Şehid'in Şam'da gâyet mühim bir hastahânesi (1154) ve Suriye'de de diğer tıp müesseseleri ve bir dâru'l-fukarası vardı. Anadolu'ya geçen hekimlerin bir kısmı buralardan yetişmiştir. Daha önce Türk Emiri İbn-î Sînâ Tolun'un 874'de Mısır'daki hastahânesinden, Bağdat'daki Adudî hastahânesinden ve 1205 de Kayseri'de açılan Dârü'ş-şifâ ve tıp mekteplerinden (medrese) yetişenler de bunların büyük kısmını meydana getirirler.

Mısır'da Mansure hastahânesini yaptıran Seyfeddin Kalavun, I. Bay Bars (1260 - 1279) zamanında Anadolu seferine giderken tutulduğu kulunç (romatizma) Nureddin Şehid hastahânesinden alınan ilaçlarla iyi olduğu için buraya kitaplar ve diğer şeyler hediye etmiştir. Bu hastahâne fakir halka açıktı. Hekimler meclis kurarlardı. Hastahâne 19 uncu asrın ortalarına kadar hizmet etmiştir. İlk hekimi Ebul Mecid bin Ebilhakem'dir. 1668'deki hekim başının derviş Yunus olduğu kayıtlıdır. Nureddin Şehidî Türkî'nin Berâmî ve Trablus'da birer hastahânesi vardır. Halep'teki memurlarından biri Ergun Kâmil hastahânesi diye bilinen Mâristan âtiki yaptırmıştır. Halep'te de bir Nureddin Şehid hastahânesi vardır. Türk kahramanı Nureddin Şehid'in sarayından yetişen ve sonra Atabegân Devleti yerine Eyyûbi Devleti'ni kuran Türk kumandanı Selâhaddin Eyyûbi'de Kudüs'te bir hastahâne ve Kahire'de Bimaristanı âtiki yaptırmıştır.

Beni Artikeden (Artık Oğulları) Necmeddin Gâzî, Mardin'de bir hastahâne ,hamam ve câmi külliyesi yaptırmıştır. Artık Oğullarının Silvan'da bir hastahânesi olup, tıbbı korumuş ve gelişmesine yardım etmiş oldukları ortaya çıkmıştır.

1248'de Şam'da Salihiye'de Türk emiri Kaymer'in 19 uncu yüzyıla ka-

dar çalışan ve Kaymirî adı ile bilinen hastahânesi, 1284 de Kahire'de Kölemenli Seyfeddin Kalavun'un Mansure'de yaptırdığı hastahâne, vakıf ve medresesi ile darû'l-eytâmı fevkalâde güzel, modern ve kurucusu Seyfeddin Kalavun'da bir iyilik nümûnesi idi.

Haçlı Seferleri, Türk tıbbının ve su şehirleri (kaplıca) ile ılıcalarının Avrupa'ya geçmesine ve bu çağda çok geri olan bu ilimlerin orada yeniden yayılmasına sebeb olmuş, Türk fütuhatının doğurduğu rönesans gibi Türk tabâbeti de Avrupa tıbbının rönesansı olmuştur.

Cengiz İmparatorluğu'nun son devirlerinde İlhanlılar'ın kurdukları büyük devlette de tıbba geniş ilgi gösterilmişti. 1305'de Olcayto Sultan Mehmed Hüdâbende, Sultâniye adı ile kurduğu şehire eczâhâne ve diğer şeyleri ile tam bir hastahâne ve bir medrese yaptırmıştı. 1308'de Olcayto Mehmed'in haremi Yıldız (Ilduş) Hatun'un kölesi olan Amber bin Abdullah, Amasya'da bir tıp mektebi ve sonrada nakıl hastahânesi olarak kullanılan (1875) bir hastahâne yaptırmıştı. Burasının evkâfı mütevellîsi, tabibleri, şakirdleri, eczâcıları, kapıcıları, çamaşırcı ve aşçı kadroları yakın zamanlara kadar vardı. Yetiştirdiği hekimler arasında Hilmi, Merzifonlu Âtufî, Şükrüllah Mehmed bin Lütfullah, Aktar Baliğ, Kastunce, Esar Bali, Hacı Mahmud, İsmâil İbrâhim, Mehmed Halîfe, Abdullah, Mustafa ebu Bekir, Yusuf Halîfe, Hâfız Emin Mehmed Efendi bilinenlerden bâzılarıdır.

Burada eğitim Türkçe'dir. En önemli hekim kaynaklarından biridir. Bu hastahâne hekimlerinden Sabuncu Oğlu Şerafeddin bin Ali 1465'de zamanın ileri tabâbetini gösteren, 63 yaşında iken ve şahsî tecrübelerine de dayanarak yazıp İlhanlılar'a izâfe ettiği «Kitabü'l-cerrâhiye-i İlhâniye» pek kıymetlidir. Kitap resimli olup Fâtih'e ithaf edilmiştir. Harzem'li Lokman isimli Türk'ün talebesi olan Burhaneddin Ahmed'den yetişmiştir. Bu başka tıbbî tedâvi kitabı ile ayrıca Harzem Şahı'nın (Akıtabaz'ın) «Müfredât-ı Tıb»bını da tercüme etmiştir. Fıtık ameliyatını bugünkü gibi yaptığını târif etmiş ve şaşılacak kadar doğru aktarmış, belirtmiştir. Göz ameliyatları, ince ameliyatlar ve yarayı dikme tekniği şaşılacak bir mükemmelliktedir. Diş müdahalelerinde sığır kemiğinden sunî diş yapımını ve sallanan dişi altın telle bağlamayı öne sürer. Daha bunların dışında teknik malûmat olduğu için buraya aktarmadığımız bir sürü tedâvi şekillerini zamanımızda kullanıldığı hâliyle anlatır, tavsiyelerde bulunur.

IV — ANADOLU'DA VE ANADOLU SELÇUKLULARI'NDA TABÂBET

Selçuklu hastahânelerinin ilkinin Kars'ta kurulduğu sanılmaktadır.

Anadolu'nun bu ilk hastahânesi ile ilgili araştırmalar ilerlemektedir.

Selçuklular'ın ilk feodalite zamanında, Mengüçekler'in 1228'de Divrik'te Fahreddin Behram Şah'ın kızı Prenses Turan Melik Sivas Dârüş-şifâsı kadar mükemmel bir mimâride, Anadolu'nun en güzel hastahânelerinden biri yapılmıştır.

1205 yılında Kayseri'de yanyana yapılan tıb mektebini ve hastahânesini, Kılıçaslan Oğlu I. Gıyâseddin Keyhüsrev ile kız kardeşi Gevher Nesibe Hâtun birlikte yaptırmışlardır. Çiftler veya Gıyâsiye ve Şifâhiye medreseleri diye anılmaktadırlar. Bunlar sonradan medrese olarak kullanılmıştır. Nitekim sonradan medrese gibi kullanılan Selçuklu hastahâneleri şifâhiye medreseleri ünvânını almışlardır. Tıb medresesinin girişinde kazılı bâzı alâmetler vardır ki, hâlâ okunamamıştır.

Bu hastahânenin kuruluşunun 750 nci yılı 1956 da kutlanmıştır. Binâ ta-

mâmen onarılmış ve sağlık merkezi hâline sokulmuş olup, Hacettepe Üniversitesi'ne bağlı olarak çalışmaktadır.

Keykavus, 1217 de Sivas'da Çifte Minâre'nin karşısında bir hastahâne ve yanına bir medrese yaptırmıştır. Kendi türbesi de bu binâdadır. Gâyet güzel mimârisi olan bu binâ Timur'un Sivas'ı tahribi sırasında harap olmuş, daha sonra tamir edilmiştir. Burası, 1909 yılında 500 talebesi olan bir medrese idi ve 1916 ya kadar da devâm etti. Selçuklular zamanında Sivas medreseleri Anadolu'daki benzerlerinin en parlağı olup nüfusu 120.000 olan şehrin medreselerinde 10.000'e yakın talebe bulunurdu. Buranın bânîsi I. İzzeddin Keykavus'tur. Hastahânenin İzeddin Keykavus'a ait vakfiyesi sureti, evkâf hazîne evrâkında mevcuttur. Vakfiye metni Arapça olup, tercümesi şöyledir:

«Keykavus'un Sivas'da inşasını emreylediği Dârüş-şifâ, Tokat Caddesi ardındadır. Dört taraftan, 1: Nizameddin Yağıbasan Tekkesi ile 2: Medrese-i Selçukiye ile 3: Selçuk Sultanı bahçesi ile Mimar Bedreddin Ali menzilleri ile Papaz Aragil menzili ile ikinci (Dulik) ve fert menzilleri ile, Bakkal Hüseyin menzili ile 4: Mezkûr Tokat Caddesi ile hudutludur. Kapısı bu caddeye açılır. Merhum bu müesseseyi (evkâfı müebbe-i şer'î) ile vakfeylemiştir. Bu vakıf bütün şartları toplamıştır. Artık buraya âit vakıflar satılamaz, icar edilemez, rehin olunamaz, irsen verilemez, kimseye temlik edilemez, itlâf ve imha olunamaz. Hiç bir sebeble bu vakıftan rücu olunamaz. Tâ Cenâb-ı Hak Kürre-i arza vâris oluncaya (yâni Kıyamet Günü'ne) dek vârislerin hayırlısı odur.

Allah ve Kıyâmet Günü'ne inanmış bir mümine, bir sultana, bir emire, bir vazire, bir vâliye, bir reise, bir kadıya, bir müftüye, bir meclise ve umumiyetle kimseye bu vakıfları bozmak câiz değildir.

Binaenaleyh, kim bu esasları bozar, değiştirir, hattâ tebdil fikrinde bulunursa haram irtikâp eylemiş, günaha girmiş olur. Allah'tan korkan bir müvahhid mümin buna nasıl taarruz edebilir?

Peygamber diyor ki: Bir mümin, kardeşinin toprağından bir karış yer alırsa Allah yüzüne ateşten gerdanlık geçirecektir. Bu sözü (vezzalimîne eadde lehüm azâben elîma) ve (ellâ lânetullâhi ale'z-zâlimîn) âyetlerini işiten mümin nasıl cüret eder? Allah'ın ve Resulü'nün haram kıldığını helâl sayar? Kardeşinin vakfını bozmaya uğraşan bir insan muhakkak Allah'ın gazabına uğrar. Gideceği yer Cehennemdir. Böyle olanlara Allah, Melekler, insanlar lânet etsin. Zâlimlerden mâzeretlerinin fâide vermiyeceği gün, Allah hesap isteyecektir.

Merhum Keykavus işbu vakfiyede mezkûr dârü'ş-şifâ evkâfı ile umûmen memâlik-i Selçukiye vakfı için büyük, âlim, âdil, emir üstaddüddâr (dârü's-sade âzâsı ve hazînedar) Ferruh bin Abdullah'ı mütevelli ve nâzım tâyin etmiştir. Üstâddüddâr, Dârü'ş-şifâ evkafını isterse bizzat, isterse naibi vâsıtasıyla idare eder. Arzu ettiği adamı tevkil edebilir. Ne zaman isterse vekâletten azleyleyebilir. Bu babda hiç kimsenin îtirâza hakkı yoktur. Gerek umûmi evkafta ve gerek iş bu darü'ş-şifâ evkâfında tasarruf ona bırakılmıştır. Hâzik, rahim, akranına fâik, tecrübeli, ahlâkı mühazzeb, şarlatanlıktan uzak doktorların, göz hekimlerinin (kehhaller) darü'ş-şifâda ikâmet eden sâlih cerrahların maaşâtını tesbit eder. Edviye tedâriki için çâreler arar. Dârü'ş-şifâ'nın muhtelif dereceli müstahdeminin işlerini o tem'it eder. Allah'ın ihsân ettiği hâsıla ve avâit mücmelen ve mufassalan mezkûr mütevelli Ferruhun elinde mevcuttur. Allah muvaffak etsin.

Vakıf hâsılâtının harcama şekline gelince, Hâsılât, evvelâ mezkûr evkâfın imretine, yıkılan bir şey olursa binâsı-

na, harap olan kısmın tecdîdine, lâzım gelen tâmirat ve islâhata hâcet messolununca galatı vakfın tezyîdine sarfedilir. Bundan fazla kalan mevkûfâtın imâretine (imâret dârü'ş-şifâdır, mevkufâtın bırakılan dükkânlar, çiftlikler ve sâirelerdir) sarfedilir.

Gâlleden bin med sarfedilir (Bir med yirmi kilodur). Bundan fazlası dârüşşifâ mahzeninde saklanır. İcâbında bununla da akarlar ve müstakilât satın alınarak mezkûr evkâfa ilâve edilir.

Kabri nûr olsun, vâkıfı merhum, nâzır ve mütevellînin hâcet zamanında vakıf akarları üç seneden fazla icar etmemelerini, bilhassa zâlim, tamahkâr ve emniyet edilmez adamlara bir şey icar olunmamasını şart koymuştur.

Allah saklasın, eğer dârü'ş-şifâ mahv ve münderis olur, tecdîdi müstahil bulunursa, içinde oturmak müteassir olursa, hâsılı intifa edilemez hâle gelinirse; evkâf hâsılâtı Müslümanlar'ın fukarâsına, aç müminlere ve miskinlere sarfedilecektir.

Bu vakfiyeyi dinledikten sonra değiştirenlerin günahı boyunlarına olsun. Allah, işitir ve bilir. Allah ve melekler ve halkın lâneti Kıyâmet Günü'ne kadar bunlar üzerine olsun. Allah vâkıfın kabrini pürnûr, merhuma ecir ihsan eylesin. Allah iyilik yapanların zâyî etmez. Bilakis, bir iyiliğe bedel on iyilik ihsan eder.

Vâkıf Keykavus bu vakfiye ile Cenâb-ı Hakk'ı, Peygamberlerle evliyânın rûhlarını, bütün melekleri ve sonra da Müslümanlar'ı işhat etmiştir. Meseleyi bir çok İslâm kadılarına arzetmiştir. Bunlar kendisinden sâdır olan işbu vakfiyenin şer'an sıhhatine hükmetmişler, imza tenfis ve hükmünü icrâ eylemişlerdir.»

Dârü'ş-şifâ ve tıb medresesi, Kayseri'dekinin iki misli büyüğüdür. Dârü'ş-şifâ 48 × 68 ebâdındadır. Medrese de aynı büyüklüktedir. İki yapı bir geçit ile birbirine bağlıdır. Dârü'ş-şifâ'da İzzeddin Keykavus'un türbesi de bulunmaktadır. Hükümdârın türbe kapısı üzerine şu anlamda bir hitâbe vardır: «Biz geniş saraylardan dar kabirlere çıkarıldık. Vâ hasreta malım bana fâide vermedi. Saltanatım mahvoldu. Karibü'z-zevâl olan Dünya'dan intikâl ve rihlet 617 senesi Şevvali dördünde vâki olmuştur.»

Yapı en güzel mimâri tarzı ve süslemelerini hâvîdir. Tesisin kuruluşunun 750 nci yılı 1967'de kutlanmıştır. Yeniden onarılmış haldedir. Aynı devir yapılarından Tokat, Divrik ve Amasya hastahâneleri oldukça mâmur; Konya'daki iki hastahânenin birer kısmı sağlam; Kastamonu ve Çankırı hastahâneleri kısmen mevcut olup, Erzincan ve Akşehir'dekilerinden eser kalmamıştır. Kars'taki için araştırmalar yapılmaktadır.

Başşehir Konya'daki bir çok hastahânelerden hiç biri bugün mevcut değildir. Büyük Karatay Medresesi'nin karşısındaki küçük Karatay binâsı hekim Kemâleddin Karatay'a aittir. Burada ders de verilirmiş. Bütün ilim ve sanat müesseselerinin olduğu gibi bu da birinci ve ikinci surlar arasında inşâ edilmiştir. Bundan başka Şifâhâne Mahallesi'nde vaktiyle bir dârü'ş-şifâ olduğuna dâir an'enevî bir bilgi halk arasında kuvvetle yaygındır. İnce Minâne ile Karatay Medresesi arasında Karamanoğulları zamânında Şâdi Bey hastahânesi varmış. Bu yıkılan Dârü'ş-şifâ yerine yapılmış olabilir. Asıl hastahânenin kurucusu Alâaddin Keykubat'tır. Konya'da bugün bile Bey Hekim ve şifâhâne Mahalleleri vardır. Bunlardan başka Alâaddin Keykubat'ın Ilgın'da yaptırdığı büyük bir ılıca binâsı da vardır. Tarihce bilinen bir kaç hastahânenin yerleri hakkında da ihtilâflar vardır.

Çankırı'daki Alâaddin Keykubat zamanında 1235 yılında kumandanlardan

Ata Bey Cemâleddin Ferruh tarafından yaptırılan hastahâne bugün tanınmayacak haldedir. Bina tekkelerin kapatılmasına kadar Mevlevî tekkesi olarak kullanılmıştır.

İki metreye yakın bir taşa kabartılmış olan ve kûfi yazı ile (Hû) şeklinde iki kere çöreklenmiş olan bir yılan kabartması vardır. Bu kabartma Türk tıbbının sembolü olarak zamanımızda da kullanılmaktadır. Beyaz ve kisli bir taş üzerine yazılmış beş satırlık çok mühim kitâbesinin tercümesi şöyledir:

«Kasimî emirü'l-mü'minîn, Sultân-ı âzâm Alâeddünya Ve'd-dîn, ebû'lfetih Keyhüsrev Oğlu Keykubat-Cenâb-ıHak yardımcılarını (dostlarını) azîz etsin-in zamânı saltanatında bende-i zaîf, Mevlâ'sının rahmetine muhtaç, Ata Bey Cemâleddin Ferruh Elmülkilitakı bu meymun (ve mübârek) dârû'l-âfiyenin binâ ve îmrını emretmiştir. (Altı yüz otuz üç senesi muharreminin yirmi kisinde)»

Kastamonu Selçuklu büyüklerinden Muiniddin Süleyman Pervânenin Oğlu Ali'nin 1272'de yaptırdığı ve Mâristan denilen bir hastahâne vardır. Selçuklular'ın Mâristan, Bîmâristan, Dârü's-sıhha, Dârü'ş-şifâ gibi isimleri hep hastâneye mukabildir. Bu hastahânede ruh hastalıkları ve sar'alılar ve mecnunların tedvi edilmiş olduğu bilinir. Burası da son zamanlarda Yılanlı Tekke denilen Mevlevî tekkesidir. Hâlâ kısmen sağlamdır. Kitâbesinde Selçuklu yazısı ile yedi satırlık bir yazı vardır.

«Rahman ve Rahim olan Allah'ın ismi ile başlarım. Biz Kur'ân'da mü'minler için şifâ ve rahmet olanı tenzil ederiz. Peygamber ey Allah'ın kulları kendinizi tedâvi ettiriniz. Çünkü Allahu Teâlâ ölümden başka her hastalığın devâsını yaratmıştır) dedi. Bu mübârek (âlî) hastahane altı yüz yetmiş bir senesi aylarında binâ ve îmârını mahlûkatın Rızâ-i İlâhî'si ile en muhtaç ve mafiretinin en yoksulu olan Ali oğlu Süleyman Oğlu Ali, Allah'a hamd ve Nebî'ye Tesliye ederek emretmiştir. Cenâb-ı Hak iyiliklerini kabul, fenalıklarını affu mağfiret ve kendisini hayrât ve hasenât icrasına muvaffak buyursun»

Konya Aksaray'ın da 13 ncü yüzyılda yapıldığı tahmin edilen bir dârü'şşifânın da kalıntıları hâlâ mevcuttur. Ebû Bekir Râzî'nin Muciz'ini Halli Muciz diye şerh eden tabib Cemaleddin Aksaraî'nin burada doktorluk yaptığı söylenmektedir. 1275 yıllarında Selçuk büyüklerinden Pervâne beyin Tokat'da yaptırdığı ve hâlen büyük kısmı toprağa gömülü olan iki katlı Gök Medrese Kayseri'deki Dülkadiroğlu Hasan Bey'in yeni vakıflarla takviye ettiği ve Anadolu'da örneği çok olan cüzzam tecridlerinden biri olan cüzzamhâne; Erzurum Pasinler'de Erzurum Dârü'ş-şifâsı; Erzincan'da başka bir dârü'ş-şifâ, Akşehir'deki ve Mardin'deki dârü'ş-şifâlar da Selçuklular zamanında yapılmışlardır.

İşte hastahâne, hamam, buzhâneler, buz havuzları, misâfirhâneler, istirahathâneler, muayene yerleri, tecrid hâneler, çeşmeler, vakıf ve ılıcalar, imâretler, kaplıcalar, tıp medreseleri, su yolları, kanallar ve konumuza girmeyen diğer yardım, şehircilik ve ilim kuruluşları ile Selçuk Medeniyeti.

V — SELÇUKLULAR'DA HEKİMLER

Şimdi biraz da, Dünya tıbbına ortaçağ tıbbının temsilcisi olarak katılan bu medeniyetin yetiştirdiği hekimlerden birkaçını tanıyalım. O zamanın en esaslı sağlık teşkilâtında görev alan Selçuk tabiblerini iki kısma ayırabiliriz. İlk kısmı, ya dışarıdan gelen, yâhut Suriye, Mısır ve İran'dan dâvet edilen hekimlerdir. Bu hekimler esas itibârıyla o zamanın teamülü icâbı çok dolaşmışlar, kendi yurtlarında yetiştikten sonra, hekimlikleri itibârıyla meşhur diyarlara seyehatlar yaparak tetkik ve temaslarda bulunmuşlar ve bâzan memleket-

lerinden hâriç yerlerdeki tıbbî müesseselerde ve tabiblerin yanlarında vazife almışlar, bir kısmı eserler tercüme ve telif etmişlerdir. Selçuk hastahânelerinde bu cinsten yeni yetişecek hekim namzetleri için asistanlık kurulmuştur. Bütün bu kuruluşlar Selçuklu Türkleri'ne ve Türklüğümüze şeref verecek mahiyettedir.

Selçuk tabiblerini bize bildiren kaynakların başında İbn-i Ebû Usaybia'nın «Tabakâtü'l-Etıbbâ» adlı, doğuda yazılmış, hekimler ve tıb târihinden bahseden eseri gelir. Bu esere alınanlar kullandıkları künyeler sebebiyle ilim âleminde Acem olarak gösterilmişlerdir. Bizim burada gösterdiklerimiz de kayda geçebilenlerin pek az bir kısmıdır.

Musullu Şemseddin İbn-i Hibl, Musul'dan Anadolu'ya gelmiştir. Cerrah Fasil, Hıristiyan Türk hekimlerinden olup Alaâddin Keykubat'ı tedâvi etmiştir. Samuel İbn-i Yahyel Mağribî Diyarbakır'a yerleşip Müslüman olmuştur. Muvaffakküddin İbn-i Matran mahiyetinde üç nessah olan bir hekim olup, üstadı Nakkasoğlu Müzehhebüddin'dir. Cüzzamlı bir hastaya yılan eti yemesini tavsiye etmiştir. (Ölümü 1191) Muvaffaküddîn bin Abdüllâtif Bağdâdî (Ölümümü 1231) yazdığı çeşitli kitapları ile ün yapmıştır. Ebülfereci Nasrânî, Bahaüddin Ebbussenâ Mahmud Tabariü'l-Mahrumî, Eftalüddin Hunci, Malatya'lı Ebû'l-Ferec Melâti (birçok eserleri yanında tarihî Muhtasarü'd-düvel meşhurdur), Ebû Selim İbn-i Küreba, Ebû'l-Fâdıl İbn-i İbrâhim, İbn-i Mehmed ü't-Tiflisî (Kamülit tâbir adlı rüya tâbir kitabı vardır) Kemaleddin Karataî (vezir emir Celâleddin Karataî'nin kardeşidir) Takiüddin Resü Aynı Sadrı Ferüddin Mehmed Cecermî, Bedreddin İbn-i Cerberî, İzzeddin İbn-i Hibli Musulî, Katiüddin tabib Resefî, Safiyüddevlevî Nasrânî, Bey Hekim (tabib Ekmelüddin diye de bilinir.) Selçuk hastahânelerinin genel müfettişi olup Melikü'l-etibâ ünvanını almıştır ki, bir anlamda Selçuk Sıhhat nâzırıdır. Bahaaddin Veled'in kendisine bir mektubunda methiyesi ile kalb ve dimağ hakkında münazarası mevcuttur. Mevlâna'nın da ona yazdığı ve hürmelte hitap ettiği birçok mektubu vardır. (Meselâ 14 - 19 ve 120 nci mektuplar gibi) Emir tabib Ahmed Şeyh Nureddin Bîmâristânî, Tabib Gazanfer Hacı Paşa (elimizde eserleri vardır) Ebu Bekir Konyevî, Allâme Şiraz'lı Kutbüddin, Ahlat'lı Tabib Fahreddin, Ali Sivas'lı, Bedreddin Tebrizî, Necmeddin Nahcivanî, Şemiun Harputî, Nasrunur Rahâvî, Hekim Yakubî, Secaüddin Ali, Bin Ebû Tâhir, metin içinde geçen ve daha ismi bilinmeyen yâhut bilinen Selçuklu Tabâbetinin kurucusu ve geliştiricisi birçok tabibler vardır.

Daha evvelki ve daha sonraki çağlarda Türkler'in tıp sahasına metod, buluş, usul, uygulama, çalışma ve tavsiyeleri ile yaptıkları hizmetler büyüktür. Başka bir tetkik konusu olan bu hususu bir yana bırakarak Yusuf Has Hâcib'in «Kudatku Bilik» adlı eserinden Türk tıbbı ile ilgili en eski literatür sayılabilecek pasajlarının, tabiblere ayrılmış bir kısmını buraya aktararak sözümüzü tamamlayalım. (1069 - 1070) .

Bugünkü görünüşü ile de Dünya çapında bir ismi olan Türk tıbbını yaratan tabiblere karşı uygulanacak muameleden şöyle bahseder :

1 — Bunlardan başka birkaç sınıf daha vardır.

2 — Baksan görürsün ki, bunların bilgileri diğer âlimlerden üstündür.

3 — Onlardan birisi hekimdir.

4 — Bütün hastalara bu şifâcıdır.

5 — Bu adamlar sana çok lâzımdır.

6 — Bunların ilâcı hayatın başıdır.

7 — İnsan sağ olsa bütün hastalar için.

8 — Emci (Hekim) görse hastalığa ilâçlar verir.

9 — Kör insan için hastalık ölüm korkusudur.

10 — Ölüm insana hayâtın gözüdür.

11 — Bunları iyi tut, onlara iyi bak.

12 — Bunlar lâzımlı adamlardır, onları gözet, onlara karşı borcunu yap.

VI — SELÇUK TABÂBETİ KRONOLOJİSİ

261 — (874) İbn-i Tolun'un Mısır'da hastahâneyi inşa ettirmesi.

368 — (978) Bağdad'da Abudi Bîmaristan'ın yapılması.

372 — (982) Diğer bir söylentiye göre Bîmaristan'ın yapılması.

504 — (1110) Zahire-i Harzemşâhiye'nin yazılması.

510 — (1116) Sultan Mesud Bin Kılıçaslan tarafından Havzadaki büyük hamamın inşasının tamamlattırılması.

530 — (1135) Karakur ılıcasının Kılıçaslan tarafından inşa ettirilmesi.

549 — (1154) Şamda Nureddin Şehit Hastahânesi'nin yapılması.

551 — (1159 - 1232) Musul'da (Erbilde) Gökbörü Medresesi'nin yapılması.

583 — (1187) Kudüs'te Selâhaddin Eyyûbî Hastahânesi'nin yapılması.

602 — (1205) Kayseri'de Gıyâseddin tıb mektebi ve Gevher Nesibe Hastahânesi'nin yapılması.

614 — (1217) Sivas'ta I. Keykavus Hastahânesi'nin yapılması.

617 — (1220) Sivas'ta I. Keykavus vakfiyesinin yapılması.

626 — (1228) Divrik'te Turan Melik Hastahânesi'nin yapılması.

631 — (1233) Yoncalı ılıcasının yapılması.

633 — (1235) Çankırı'da Atabey Ferruh Hastahânesi'nin yapılması.

646 — (1248) Şam'da Sâlihiye'de Kaymeri Hastahânesi'nin yapılması.

647 — (1249) Sâhib Ata Fahreddin Alî'nin İsaklı'da hamam yaptırması.

652 — (1254) Celâleddin Karatay vakfiyesinin yapılması.

666 — (1267) Sâhip Ata'nın Ilgı kaplıcasını yeniden yaptırması.

670 - 680 — (1271 - 1281) Kirman'da Kutlug Türkân Hastahânesi'nin yapılması, vakfiyesinin tanzimi.

671 — (1272) Kastamonu'da Alî bin Pervâne Hastahânesi'nin yapılması.

674 — (1277) Tokat'ta Pervâne Hastahânesi'nin yapılması.

683 — (1284) Kahire'de Şerâfeddin Kalavun Hastahânesi'nin yapılması.

708 — (308) Amasya Hastahânesi'nin yapılması.

710 — (1310) Tebriz'de tabib vezir Reşidüddin Hastahânesi'nin yapılması.

712 — (1312) Amasya Hastahânesi vakfiyesinin tanzimi.

719 — (1319) Bey Temir Hastahânesinin yapılması.

720 — (1320) Sivas Hastahânesi'nin yapılması.

755 — (1354) Halep'te Ergün Kâmil Hastahânesi'nin yapılması.

BİBLİYOGRAFYA

1. Prof. Dr. Osman Turan - Türkiye Selçukluları T.T.K. Basrmevi, Ankara 1958

2. A.S. Ülgen Selçuk Eserlerinin Bilinmeyen Bâzı özellikleri, T.T.K. Ankara 1967

3. A. Gabriel - Selçuklu Mimârisi, İstanbul 1943

4. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver - Selçuk Tabâbeti, T.T.K. yayınları Ankara 1940

5. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver - Anadolu Kaplıcaları Târihi Üzerine, Ankara 1936

6 — Büyük Türk Fizyolog ve Tıp Üstâdı İbni Sînâ - Ahmet Halit K. evi İstanbul 1937

7. Evliyâ Çelebi - Seyahatnâme, Cilt II ve V

8. İbn-i Sînâ; Hayâtı, Şahsiyeti, Eserleri T.T.K. Ankara 1968

9. Prof. Dr. Osman Turan - Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat Yurdu İstanbul 1969

10. Prof. Dr. Osman Turan - Selçuklular Târihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul 1968

11. Vakıflar Dergisi - Ciit I - X. Vakıflar Genei Müdürlüğü.

12. Erdal Sargutan - Selçuklularda Tabâbet Tarihi, Ocak Dergisi, Sayı 42, 43, 44 Ankara 1969

Yazarımız muhterem Doç. Dr. İsmail Cerrahoğlu'nun makalesinin baskısında elde olmıyarak aşağıdaki hatalar zuhur etmiştir. Tashih eder, yazarımızdan ve okuyucularımızdan özür dileriz.

Yanlış	Doğru
8 No. lu dip notun altında (Papa Gregaire XIII (Ö. 1595) Arap)	326. sayfada 18. satırdan sonra gelecek.
329. sayfada, 32. satırda Andresien kelimesi	Andre'(sieur)
49 No. lu dip notun altında (nakzeder...[50] mi diyelim Bernard Le-) i	335. sayfada 36. satırdan sonraki kısma girecek
50 No. lu dip notda Ludwiy	Ludwig
335. sayfada 22. satırda ruhunun tekâmül safahatını	o kadar şiddetli bir heyecan-ı
337. sayfada 1. sütun, 13. satırda (ehli kitaptan addedildiği, Hazreti)	söyleyebiliriz aynı şey yahudi
337. sayfada 1. sütun, 31. satırda (doğruluk)	doğmatik
337. sayfa 1. sütun, 32. satırda (önemin)	ömür
337. sayfa 2. sütun, 41. satırdaki . daki kendini alamaz[74] «ilk defa Hıra dağın-	Mükerrerdir, çıkacak.
338. sayfa 1. sütun, 8. satırdan sonra	kendini alamaz[74] ilk defa Hıra dağın-
339. sayfa 2. sütun, 31. satır	Mükerrerdir, çıkacak.

BATIDA KUR'ÂN TETKİKLERİ

Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU

Batı dünyasında Kur'ân-ı Kerîm hakkında yapılan terceme ve araştırmaları ortaya koymak, onların ilmî zihniyetlerini ve takip ettikleri usûlü anlayabilmek için, batılıların doğu ilim dünyası ile münasebetlerini tetkik etmemiz gerekecektir. Başka bir deyimle, orientalizmin bir bölümü olan Kur'ân tetkikleri, orientalizmin tarihçesi ile sıkı bir şekilde alakalıdır.

İnsanlık tarihinde, medeniyet tarihinin izah edilmesi zor olan devirleri mevcuttur. Tarihte çeşitli aydınlık devirler gelmiş, bir müddet sonra da kaybolmuşlardır. Bazen de medeniyetler ve fikirler, bir milletten diğerine nakledilmiştir. Bilindiği gibi ilim bir milletin, bir devrin veya bir bölgenin malı değil, insanlığın ortak malıdır. Tarih sahnesine gelen her millet ona birşeyler ilâve etmiştir. Medeniyet tarihinde İslâm medeniyeti, kaybolmaya yüz tutmuş Yunan ve şark medeniyetini Avrupa'ya nakletmiş ve bugün batının her alada ilerlemesine en mühim âmil olmuştur. İslâm, medeniyet tarihinin en parlak devrini yaşarken, Avrupa cehalet ve karanlıklar içerisinde yuvarlanmakta idi. İslâm'ın ilk beş asrında devam eden ilmî hürriyet ve serbest görüş hareketi sayesinde, İslâmî ilimler alanında meydana gelen ilerlemeler yanında, felsefe ve ilim sahasındaki ilerlemeleri göz önünden uzak tutmamak lazımdır. Doğu Hristiyan âlemi Müslümanlarla komşuluk münasebetlerini sıkı bir şekilde devam ettirmişlerdi. İslâm ülkelerindeki büyük kültür merkezlerinde, çeşitli dinlere mensûb kimselerin hoca veya talebe olduklarını sık sık müşahede etmekteyiz. Batı Hristiyan dünyası ise, Güneyden Müslümanlar tarafından adetâ kuşatılmış durumda idi. Avrupa'da IX ve X cu asırlarda bazı uyanma ve eğitim hareketleri olmuşsa da, bunlar devirlerindeki büyük karışıklıklar içerisinde boğulup gitmişlerdi. O devirdeki âlimler Yunan dilini ve Arapça'yı bilmediklerinden, ellerindeki bilim malzemesi insanı doğrudan ziyade, yanlışa götürücü mahiyette zayıf idi. Halbuki Müslümanların Bağdad'da kurmuş oldukları «Dâru'l-Hikme» de, gerek Arap dilindeki orijinal eserler ve gerekse eski Yunan eserlerinin Arapça tercemeleri tedris edilmekte idi. İşte batının karanlık semasını aydınlatacak olan bu eserler üzerine gözler çevrilmişti. Batı'nın, Doğu'yu tanıma veya orientalizim (istişrak) tarihinin başlangıcını buraya kadar indirebiliriz.

Haçlı Seferleri sayesinde batılılar, karşılarında üstün bir İslâm medeniyetinin varlığını kabul etmişler, bu medeniyetten bazı kırıntıları memleketlerine götürmüşlerdi. Artık Avrupa gözünü İslâm medeniyetine çevirmiş, onu öğrenebilmek için Arapçanın lüzûmu ortaya çıkmıştı. Batılılar bu dili ve ilimlerini öğrenmek için heyetler göndermekte idiler. Şüphesiz Kuzey Afrika, Sicilya ve Endelüs, İslâm medeniyetinin batıya intikalinin en mühim yolu olacaktır. Bu yollarla giren İslâm kültürü, Avrupa'da sağlam bir medeniyetin temelini atmış oluyordu. Son zamanlarda Avrupalı âlimler ve tarihçiler, taassublarına rağmen, kitablarında İslâm medeniyetinin, Avrupa'yı ne derecede uyarmağa yardım ettiğini yazıyorlar.

Batı İslâm dünyası, hiç şüphesiz Doğu İslâm düinyasının bir talebesi idi. Doğudaki ilim ve medeniyet, Kuzey Afrika ve Endülüs'teki ilim merkezlerine

aktarılmakta idi. Ağlebiler tarafından Kayravan'da kurulan «Beytu'l-Hikme» meşhur tıb merkezinin nüvesini teşkil eder. Kayravan medresesinin bu sahadaki talim ve tedris metodu ve tıb âlemindeki eserleri, Kuzey Afrika ve Endülüs'e yayıldı. Bu medrese tam üç asır boyunca bu bölgeyi tesiri altında bıraktı. Sonra bu medresenin eserlerinin ve elde ettikleri neticelerin Güney İtalya'ya, bilhassa Norman hükümdarlarının inşa ettikleri bir manastır (Monte Cassino) a nakledildiğini görüyoruz. Oraya ilk defa idareci olarak Konstantino Afrikano getirilmişti. Bu zat Tunus'da, Kartaca'da 406/1015 senesinde doğmuş ve Sanhaciler'den el-Muiz b. Bâdis zamanında Kayravan'da okumuş, Arapça'yı öğrenmiş ve oradaki tabiblere talebelik yapmıştı. Bir çok tıb kitabı üzerinde ihtisas sahibi olmuştu. Daha sonra Fâtimiler idaresindeki Mısır'a gitti, riyaziye ilminde bilgisini tamamladı ve Sicilya'ya döndü. Norman hükümdarı tarafından, yukarıda adı geçen ruhban manastırını yönetmekle vazifelendirildi. Orada, Afrika tıb kitablarının Lâtince tercemelerine ve tedrisine başladı. O ve arkadaşları tıb ilmini neşretmek için çalıştılar. Salerno Üniversitesi'nde metodunu koydu. Artık, Kuzey Afrika tıb kitablarının talim ve terceme hareketi, Napoli, Bologna, Padova Üniversitelerinde yayıldı. Bu hareket daha sonra Kuzey İtalya ve oradan da Almanyaya geçti. 480/1087 senesinde ölen papaz Konstantino Afrikano, Kuzey Afrika'nın bütün tıb kitablarını hemen hemen terceme etti. Meselâ Tabib İshak b. İmrân'nın (Ö. 294 - 295/907 - 908) (melancolia) adlı eserini çok zayıf bir terceme ile Lâtinceye çevirdi. Bu eser ves vese illetinden ve onun tedavi yollarından bahsetmektedir. Kitâbu'l - Hummayat (liber de febribus), kitabu'l-bevl (liber de urinus), kitabul'l, Anasır (liber de elementi) kitâbu'l-hudûd ve'r-rusûm (liber de definitionibus) gibi eserlerle, tabib İshâk b. Süleymân el-Israîlî el-Kayravânî (Ö. 292/905) nin tıp konusundaki yedi makalesini[1] Lâtince'ye terceme etti. Konstantin, tabib Ahmed b. el-Cezzâr el-Kayravâni (Ö. 369/980) nin «zâdu'l, musâfir ve kutu'l, hâdır» adlı meşhur eserini (peregrinantis viaticum) adıyle Lâtinceye çevirdi. Bunlardan başka, Kuzey Afrikanın tıb haricinde kalan eserini de terceme etmiştir. Meselâ, Ali b. Ebi'r-Ricâl el- Veziru'l-Afriki'nin felek ve yıldızlar hakkındaki «el-bâri» adlı eserini de çevirmiştir.[2] Genellikle bu zatın eserleri, tam bir tercemeden ziyade, Arapça tıb eserlerinin izah, şerh, iktibas hatta intihal suretiyle, nakledilmesidir. Her ne olursa olsun onun eserleri, Avrupa tıb mektebleri üzerinde yenileştirici tesirler yapmıştır.

İspanya'lı Müslüman seyyah İbn Cübeyr 1185 te Sicilyayı ziyaret ettiğinde kral William II (1166 - 1189) ın Arapça okuyup yazdığını ve Palermo'daki Hristiyanların, Müslümanlar gibi giyindiklerini ve onlar gibi Arapça konuştuklarını söyler. Sicilyadaki Norman kralları Arapça yazıyı ve hicri tarihi kullanmışlar, bastıkları paralarda bile İslâm düstûru olan kelime-i tevhid veya kelime-i şahadeti kullanmışlardı. İslâm hâkimiyetinin ve kültürünün tezâhürü Frederick II (1215 1250) zamanında bile devam etmekte idi. Bu hükümdar çok sayıdaki Hristiyan ve Yahudi tercümanlara, Arapça'ya çevrilmiş olan Yunan eserlerini Lâtince'ye terceme ettirmişti. Onlar arasında Doğu menşeli bir müneccim olan Theodore' da vardı. O, hijyen ve doğan ile avcılık hususundaki eserleri terceme etti. İspanyada Arapça ve İbranice'yi öğrenen Michael- Scot, sonradan Sicilyada Frederik II nin hizmetine girdi ve ölünceye kadar orada kaldı. Nihayet Sicilyalı mütercim tabib

1) Bu makaleler 1515 senesinde Lyon'da Lâtince (Opera Isaci) adıyle basılmıştır.

2) Fazla bilgi için bkz., Hasan Husni Abdulvahhâb, Warakât ani'l-Hadareti'l-Arabiyyeti bi Ifrikıyyeti't-Tunusiyye, Tunus 1965, I. 211 - 213.

Farac b. Sâlim, Râzi'nin büyük tıbbî eserini terceme etti..[3]

Hicretin III. cü asrından itibaren, Bağdad ve Fustat'dan istifade edilerek, Kayravan ve Rakkade'de kâğıd imal ediliyordu. Kâğıt imal etme sanatı, Ağlebiler devrinde Sicilya'nın hükümet merkezi olan Palermo'ya ve daha sonra Güney İtalya'da Salerno ve bilhassa Fabriano'ya geçti. Bu sanat daha sonra Almanya'ya intikal etmişti. Bu sanatın mevcudiyeti hiç şüphesiz ki matbaanın keşfine vesile olmuştu. Eğer kağıd olmasaydı böyle bir keşfin olması şüphe ile karşılanabilirdi. Avrupa'nın uyanmasında en mühim âmilin matbaa olduğunda şüphe yoktur. Kayrıvan'daki kâğıd sanayii bir yönden Sicilya yoliyle İtalya'ya girerken, diğer yönden de Sebte ve Endelüs'deki Şâtıbe (Xativa) yoliyle Fransa'ya geçmekte idi[4].

XII. ci asırdan itibaren İslâm felsefesinin, Avrupalılar'a tesir etmesi, Farabî, İbn-i Sina ve Gazalî'nin eserlerinden mülhem olarak, Aristoculuk fikrinin propagandası, İspanya ve Sicilya'daki Müslümanlarla, Hristiyanların sıkı münasebetleri, Avrupa'daki eğitim ve araştırmalar için mühim bir hareket olmuştu. Tuleytula'da terceme heyetinin başında bulunan Gérard de Crémone (1114 - 1187) ile Lâtinceye tercemeler başlamış, Domineken keşiş ve filozof Albert le Grand (1193 - 1280) Paris Üniversitesi'nde, Aristoyu İslâm kaynaklarından mülhem olarak okutmaya başlamış ve ders verirken Arapların giydiği elbiseyi giymiştir. İngiliz keşişi Michael Scot 1217 senesinde Toledo'da bulunuyordu. Şüphesiz orada Arapçayı öğrendi ve tercemeler yaptı. Fransisken papaz meşhur âlim Roger Bacon ve ondan sonra Dominiken papaz Reymond Lull XIII. cü asırda ilim ve felsefe hususunda muasırlarının dikkatini doğu etüdlerine çekmeye çalışmışlardı. Hükümdar Alfonso (1252 - 1284) devrinde, Toledo'daki tercümanlar okulunda, Aristonun Organonu, Öklid, Ptolemy, Galen ve Hypokrat'ın eserlerinden büyük bir kısmı Arapça'dan terceme edilmişti[5].

Diğer yönden Papalık, Hristiyanlığı doğuda yayma gayretleri içerisinde idi. XIII. cü asırda Paris'de 20 şark asıllı kilise mensubundan bahsedilişi, onların orada yetiştirilip, Doğuda Hristiyanlığı yayma gayretlerine matuf idi. Böyle bir tesis 1 Temmuz 1248 de Papa Innocent IV. ün tavsiyesiyle kuruldu Bunu Alexandre IV (22 Nisan 1258) ve Honorius IV (23 Ocak 1285) takip etti. Doğuda Hristiyanlığı ve medeniyetini yaymak isteyen Papa Clement V zamanında (1311 - 1312) senelerinde, Viyana'da toplanan dinî meclis (konsil) de Roma, Paris, Bologne, Oxford, Salamanca şehirlerinde, Avrupa'daki tedrisatın ıslahı için, İbrani, Arab ve Keldani dillerinin öğrenimine lüzûm görülüyordu. Bu şehirlerde kurulan kürsüler, hocalar ve talebeler, Roma'da papalık, Paris'de kral ve diğer şehirlerdekiler ise, kilise, kollej ve manastır rûhânî reislerince korunmakta ve iaşeleri temin edilmekte idi.[6] Ernest Renan, Viyana konsilinin kararları ve Reymond Lull'un gayretlerinin, Orientalizm namına ciddi bir fayda temin etmediğini söylemektedir. Müslüman milletleri arasında misyonerlik yapmış olan Raymond Luli, samimiyetsiz olan kimseleri İslâm'dan çevirmek için, onların dillerinin öğrenilmesi lüzûmunu savunmuş ve yukarıda adı geçen şehirlerde dil kürsülerinin kurulmasına yardımcı olmuştu. Bunlardan başka, Doğuyu ziyaret eden seyyahların, Papa ve kırallara takdim etmiş oldukları plânlarda, haçlılık ruhunun yanında, gerek

3) Bernard Lewis, The Arabs in History, London 1956, p. 119 - 120.

4) Warakât, I. 207.

5) The Arabs in History, p. 127 - 130; Jean-Paul Roux, L'islâm en Occident ESurope-Afrique, Paris 1959, p. 139 - 140.

6) L'islâm en Occident Europe-Afrique, p. 154.

ticaretleri ve gerekse oralarda yerleşme izleri görülür.[7]

Fransa kralı François I. 1530 senesinde Collège de France'ı tesis etmiş, ve orada şark dilleri kürsülerini açmıştı. Artık Paris'de çeşitli Doğu dillerinin gramerleri görünmeye başlamış, bilhassa Guillaume Postel, Avrupa'da ilk Arapça grameri yazmıştı. Arapça'yı öğrenmek için Asya ve Afrika'da çeşitli seyahatler yapmıştı. İlâhiyatçıların muhalefetlerine rağmen, serbestçe ve cesaretle fikirlerini halk konferanslarında savunmuş, bu cesaretinin cezasını, delidir diye, bir manastıra kapatılmakla çekmiştir. Öldüğünde 57 tane eser bırakan bu zat, hakikî ilk fransız müsteşriki ünvanını almıştır[8].

dilinde eserler basmak için, Roma'da bir matbaa tesis etmişti. 1605 te papa olan Paul V., Gregoire XIII ün niyetini ve projesini tatbik etmiş ve Henri IV ün 22 sene İstanbul'da elçiliğini yapan Savary de Breves, bu Papa nezdine gönderilmişti. Şarkta fetih fikrine sahip olan Savary, Fransa'da tesis ettiği matbaada neşrettiği eserlerle, Asya'da Hristiyanlığı yaymak istedi. Fransa kralı Louis XIII maliyecilerine, matbaalar kurup, kitablar basılması ve çeşitli şark dillerindeki yazmaların satın alınması için ödeme emirleri vermekte idi[9].

Louis XIV 1691 senesinde şark harflerini ihtiva eden bir kırallık matbaası kurdu. Doğudaki yazmaları toplamaları için, âlimler ve misyonerler gönderdi. Bidayette kilise ve kırallar tarafından din neşri vasıtası olarak kullanılmak istenen Orientalizmin yeni bir veçhesini açık olarak görmeye başlıyoruz. O da diplomasının yardımcısı olan siyasî ve ticarî hulûl politikasıdır. 18 Kasım 1669 tarihli krallık konseyi kararı ile Fransa'da doğmuş altı genç, İstanbul ve İzmir'e şark dillerini öğrenmek için gönderilmişti. 7 Haziran 1718 tarihli kararla da İstanbul'a gönderilecek talebe sayısı 12 ye çıkarılmıştı. Bunların ikamet masrafları Marsilya Ticaret Odası tarafından ödenmekteydi[10].

Üç büyük İslâm şark dili olan Arapça, Türkçe ve Farsça'yı, Fransa'da genç Fransızlara öğreterek onlardan bir tercümân zümresi yetiştirmek fikri 1669 senesinde Colbert tarafından ortaya atılmış ve 1721 senesinde Jezvitlerin idaresi altında bulunan Louis le Grand kollejinde bir dil gençleri (dil oğlanları) şubesinin açılmasıyle tahakkuk safhasına girmiştir. Daha evvel Louis XIII zamanından beri sarayda kral tercümanı ünvanı ile şark dillerini bilen memurlar olduğundan bahsedilir. Paris'de 1700 senesinden itibaren Jezvit kollejine ekserisi şarkta sefaret ve konsoloshane tercümanlığında ve bir de misyonerlikte kullanılacak olan, Ermeniler alınmakta idi. 1721 senesinden itibaren Ermeni talebe yerine, babaları doğuda bulunan Fransızlar'ın alınmasına başlandı. Bunlar tahsillerini tamamlamak ve pratiklerini artırmak için İstanbul'a gönderilmekte idiler. Fakat bu müessese Fransız ihtilâli ile yıkılmışsa da, directoire ve imparatorluk devirlerinde Louis le Grand kollejinde tekrar açılmıştır. Buradan mezun olanlar Yaşayan Şark Dilleri Okulu'na girerlerdi. Buradan da mezun olan gençler hariciye vekâletinin emrinde tercüman olarak çalışırlardı. 3 Mart 1781 tarihli emirnamede dil gençlerini tayin etmek için tercümanların

7) Orientalizmin tarihi hakkında daha fazla bilgi için bkz., Gustave Dugat, Histoire des Orientalistes de l'Europe du XI e au XIX. siècle, Paris 1868 (iki cild), Tome I, p. V - LI.; John Muehleisen - Arnold B.D., The Koran and the Bible or Islam and Christianity, London, 1866. P. 469 - 470.

8) Histoire des Orientalistes, Tome I, p. XVII - XVIII; Pierre Larousse, Grand Dictionnaire Universel du XIX. siècle, Paris 1874, XII. 1501.

Papa Gregoire XIII (Ö. 1595) Arap

9) Aynı eser, Tome I, p. XX - XXII?;

10) Aynı eser, Tome I, p. XXIII. Avrupalıların misyonerlik çalışmaları hakkında fazla bilgi için bkz: John Muehleisen Arnold, The Koran and the Bible or Islâm and Chistianity, London. 1866. p. 468 - 496

oğulları, torunları ve yeğenleri tercih sebebi oluyordu[11].

Modern Orientalizmin başlangıcı, Fransız inkilâbından sonra cumhuriyetçi hükûmeti 29 Nisan 1795 de Pariste l'Ecole Superieur des Langues Orientales Vivantes (yaşıyan şark dilleri okulunun) tesisi ile başlar. Sylvestre de Sacy'nin kurduğu ve idare ettiği bu mektep bütün Avrupa'ya orientalist hocalar yetiştirmiştir. Çok enteresandır ki, bu okulun kuruluş kanununun birinci maddesi şöyledir: «Politika ve ticaret için faydası düşünülen, yaşıyan şark dillerini öğrenme hususunda kurulmuş bir halk okulu, millî kütüphanenin duvarları içinde tesis edilecektir.»[12] Buradan da anlaşıldığına göre, şark dillerini öğrenme, politika ve ticaret için âlet edilmektedir.

Avrupa'nın çeşitli memleketlerinden koşup gelen gençler, Paris'deki bu okuldan, lâzım gelen bilgileri aldıktan sonra, memleketlerinde orientalizmi tesis etmişlerdir. Şüphesiz Rönesans hareketi Avrupa'da çok büyük bir canlılık meydana getirmiş, fakat XVIII. asrın sonları ve XIX. asrın başlangıcındaki orientalistler, insanlık tarihinin en eski âbidelerini iyi bir şekilde tetkik ederek rönesansı tamamlamış oldular. XVIII. asrın sonlarına kadar, misyonerlik, diplomasi ve ticaret işleri için yetiştirilen orientalistler, yavaş yavaş şark dillerinden başka, o milletlerin tarih ve içtimaî hayatları, sanaatları ile de alâkadar olmaya başladılar. Artık Orientalizm hareketi Avrupa'nın mühim merkezlerine yayılmış, şark dilleri, üniversitelerinde okutulmaya başlanmıştı. Bu okullardan yetişen zevat XX. asırda orientalizim sahasında gerek metodları ve gerekse meydana getirdikleri eserlerle temayüz ettiler.

Orientalizmin tarihçesine kısaca bir göz attıktan sonra, batılıların Kur'ân-ı Kerîm üzerindeki çalışmalarına geçebiliriz. Avrupalılar'ın, Kur'ân ile ilmî olarak ilgilenmelerinin ilkini Cluny'nin baş papazı Pierre le Vénérable (1092 - 1156) (Peter the Vénérable) nın XII. asrın ortalarına doğru Toledo'yu ziyaret etmesiyle başladığını söyleyebiliriz. Bu zat, İslâm'la aklî bir şekilde mücadele etmek ve İslâm'ın bütün problemleriyle meşgul olacak bir ekip teşkil etti ve onları zamanlarının ilmî temellerine oturmuş çalışmalar yapmakla görevlendirdi. Bu serinin ilk çalışması diyebileceğimiz faaliyet Kur'ân-ı Kerim'in Lâtince'ye tercemesi işi idi. İngiliz Robert de Retines (Robertof Ketton) (Robertus Retenensis) ile Dalmaçya'lı Hermannus, 1143 senesinde Kur'ân'ı Lâtince'ye terceme etmişlerdi[13]. Bu tercemenin ve müşterek çalışmalar serisinin, ilerideki İslâmî araştırmaların tekamülünde fazla bir ehemmiyeti olmadığı, daha doğrusu ilerideki çalışmalara ışık tutamadığı söylenir. Zaten yapılan bu Kur'an tercemesi ancak 1543 senelerinde Lüter'in tavsiyesiyle Theodor Bibliander tarafından basılacaktır. Bu sırada yazılan şeyler, kalem münakaşalarından daha ileri bir safhaya gidememişti. Bazen bu münakaşalar açık küfürlere kadar varmakta idi[14]. Alphonse X. (1252 - 1284) nun emriyle Don Abraham de Toledo Kur'ân'ı İspanyolca'ya terceme etmiştir.[15] Bu eser Bonnaventura de Seve tarafından Fransızca'ya terceme edilmiştir.[16] Marc de Tole-

11) Histoire des Orientalistes, Tome I. p. XXIV.; Grand Dictionnaire Universel, IX. 935.; Bkz. Keza, Prof. Tayyib Okiç, Hadiste Tercüman İlâhiyet Fakültesi Dergisi XIV. 38.

12) Histoire des Orientalistes, Tome I. p. XXXI.

13) R. Blachère, Introduction au Coran, Paris 1959, p. 264 - 265; Montgomery Watt, Bell's Introduction to the Qur'an, Edinburgh, 1970, p. 173.; Jean-Paul Roux bu tercemenin 1141 de yapıldığını ve bu tercemeye dominiken Roco'do tarafından bir reddiye yazıldığını kaydeder. (L'Islâm en Occident Europe-Afrique, p. 153.)

14) Bell's Introduction to the Qur'an, p. 173.

15) Jewish Encyclopedia, Kur'ân maddesi.

16) Muhammed Hamidullah, Le Saint Coran, Paris, p. LVI.

donun (1210) Lâtince tercemesi Milano'da yazma halinde bulunmaktadır[17].

Rönesans hareketinin Avrupa'yı uyandırması, matbaanın keşfi ve Türklerin Avrupa içlerine doğru ilerlemesi, Avrupada XVI. asırdan itibaren İslâm üzerindeki çalışmaların neticelerinin birleştirilmesine yol açtı. Bu çalışmalara 1530 senesinde Venedik'te neşredilen Kur'ân'ın bir Arapça metni de ilâve edildi[18]. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi, Robert of Ketton'un Lâtince tercemesi Theodor Bibliander tarafından 1543 senesinde Bâle'de diğer çalışmalarla birlikte neşredilmişti. Bu eser ayrıca Zurich'de 1550 ve 1556 senelerinde tekrar basılmıştır. Yine 1543 senesinde Paris-de Güillaume Postel'in «Alcorani seu legis Mahometi et Evangelistorum Concordiae liber» adli eseri neşredilmişti.[19] (1548 - 1547) senesinde Andrea Arrivabene'nin, Robert de Retenensis'in Latince tercemesinden, İtalyanca'ya adaptasyonunu görmekteyiz. Muhammed ve İslâm hakkında bir araştırmayı da ihtiva eder[20]. Daha sonra bu Retines'in tercemesi Salamon Schweigger tarafından Almanca'ya (Nürenberg 1608) ve Hollanda diline çevrilmiştir (Hamburg 1641)[21] XVII. asırda bu sahadaki çalışmalar devam etmiş, ortaya çıkan eserler arasında Fransız Andrésien du Ryer (1580 - 1660) uzun müddet Mısırda kalmış, sonra 1630 senelerinde İstanbul'a gelmiş ve Türk dili üzerine etüdler yapmış ve yine aynı sene içerisinde bir türk dili grameri yazmıştı. «Alcoran de Maohmet» adı altında bir Kur'ân tercemesi 1647 senesinde Paris'te görülür[22]. Du Ryer'in bu tercemesi 1649 da, bir iskoç olan Alexander Ross tarafından ingilizceye[23] 1698 de Hollanda diline ve daha sonra da Almanca'ya çevrilmiştir[24].

1694 tarihinde Abraham Hinckelmann adlı bir Alman matbaacı, Hamburg'da Arapça Kur'ân basımını yapmıştır. Fakat ilmî usûlün yeni bir derecesini İtalyan rahibi Ludivico Marracci de görmekteyiz. 1698 senesinde Padua'da bir kaç yazmaya dayanarak Kur'ân'ın bir metnini, ihtimamlı bir Lâtince tercemesi ile birlikte iki cild halinde neşretti. Marracci'nin 40 senesini Kur'ân araştırmalarına tahsis ettiği ve devrindeki ileri gelen Müslüman müfessirlerle münasebetler kurduğu söylenir. Bu zat, amansız Türk ve İslâm düşmanı olan ve Avrupa'da Türkler aleyhine ittifaklar imzalatan Papa İnnocent XI (1691 - 1700) in yakın dostu idi. Eserinin birinci cildinde Peygamber ve İslâm Dini hakkında şiddetli suçlamalara yer vermekte ve Kur'ân'a hücumlar yapmaktadır. Elbette böyle bir eser mutassıb Hristiyanlık tarafından rağbet görecek ve papalık tarafından teşvik edilecektir[25].

İlmî seviyede olduğu söylenilen, bir çalışma da George Sale'nin ingilizce tercemesidir. Bu terceme kısa mukaddimesi ile birlikte 1734 senesinde Londra'da neşredildi. Sale'nin bu terceme-

17) Aynı eser, p. LX.

18) Bu Arapça metin 1530 senesinde İtalyan matbaacı Paganini tarafından basılmış, fakat bu nüshalar Papa Clement VII (Jules de Médicis) (1523 - 1534) tarafından yaktırılmıştır. (Bkz. R. Blachère, Le Coran, que sais-je, Paris 1966, p. 10; M. Kasımirski, Le Coran, Introduction (G. H. Bousquet) p. 28, Le Saint Coran, p. LX.

19) Grand Dictionnaire Universel du XIX e siecle, Paris 1874, XII. 1501

20) Introduction au Coran, p. 266; Le Coran, p. 10.

21) Introduction au Coran, p. 266; Le Sainte Coran, p. LIX.

22) Introduction au Coran, p. 267 (Histoire des Orientalistes'de bu tercemenin 1634 de yapıldığı söylenir. Tome I. p. XXVII).

23) Bell's Introduction to the Qur'an, p. 173; Le Saint Coran, p. XLVIII.

24) Introduction au Coran p. 266; Le Saint Coran, P. LIX.

25) Bu zatın eserinin birinci cildi 1691 de Romada, Metin ve terceme ise 1698 de Padua'da neşredilmiştir. (Grand Dictionnaire Universel du XIX. Siecle, Paris 1873, X. 1246.; Bell's Introduction to the Qur'an p. 174; Introduction au Coran, p. 268; Le Coran, p. 11; Selected Works of C. Snouck Hurgronje, p. 110.; Arnold, The koran and the Bible, londan 1866. p. 472.

sinde, Müslüman müfessirlere dayandığı ve bilhassa el-Beydâvi'den faydalandığı söylenir. Ayrıca bu terceme izahlı notlarla birlikte neşredilmiştir. Bir çok muahhar basımları yapılmış olan bu tercemeden ve notlarından orientalistler hala faydalanmaktadırlar'[26]

1782 - 3 senelerinde Paris'de Claude Savary'nin yeni bir tercemesi görülür. Mukaddimesinde Müslüman yazarlardan ve bilhassa Ebu'l-Fida'dan alınarak yazılan Muhammed'in hayatı vardır. Eser açık ve meraklı bir ruh ile yazılmışsa da, genellikle sathîdir. Kur'ân tercemesi, Marraccive Sale ile Arapça metninin karşılaştırılmasına dayanır. Bu tercemenin daha sonra muhtelif basımları yapılmıştır.[27] J.M. Rodwell (London 1861), ve E.H. Palmer (Oxford 1880) in ingilizce tercemeleri epeyce değer kazanmış, bir çok basımları yapılmıştır. Ullmann (Grefeld 1840), Henning (Leipzig 1901) in Almanca, Kasımirski (Paris 1840), E. Montet (Paris 1925) Fransızca, Alessandro Bausani (Floranca 1955) İtalyanca, Juan Vernet (Barcelone 1963) İspanyolca tercemeleri, yüzlerce tercemeden bir kaçıdır[28]. İngilizce tercemeler arasında son zamanlarda daha fazla değer kazanan eser Marmaduke Pickthall'un «The Meaning of the Glorius Koran an Explanatory Franslation» (London 1930) adlı eseridir. Müslüman olan bir İngiliz'in çalışması olarak ilgi çekicidir. Bu terceme, Kahire'deki Müslüman otoriteler tarafından kabul görmüştür[29]. Şimdiye kadar İngilizce Kur'ân tercemelerinin dil yönünden en memnuniyet verici olanı kabul edilen Cambridge'li Arthur J. Arberry'ninkidir. «The Holy Koran, an Introduction With Selections» (London 1953) adı ile neşrettiği eserinde, muhtelif metodların kullanıldığı seçilmiş bölümlerin tecrübe mahiyetinde tercemeleri vardı. 1955 senesinde «The Koran Interpreted» adlı tercemesini iki cild olarak Londra'da neşretti. Bu terccemede kısa çizgilerle teferruata giren bir metod tatbik edilmış, kelimeleri kullanma tarzı dikkatle seçilmiş ve Arapça'nın haşmet ve zerafetini gösteren tam bir terceme usûlünün tatbik edildiği söylenir. Arberry'nin tercemesine esas teşkil eden, «Companion to the Qur'an» (London 1967) adlı eseri, açıklayıcı notlarıyle, İngiliz okuyucusunu hazırlamayı hedef edinir.[30]

Burada şu hususu da hatırdan çıkarmamak lâzımdır ki, Kur'ân'ın Avrupa'da yapılan Arapça basımları ve tercemeleri, herşeyden önce siyasî ve iktisadî çıkarlar ve bilhassa İslâm memleketlerinde sömürgecilik ve misyonerlik çalışmalarını başarıya ulaştırmak için yapılmıştır.

Makalemizin sonunda, okuyuculara faydalı olacağı düşüncesiyle, Avrupa'da basılmış bazı eski Kur'ân tercemelerinin fotokopilerini vermeye çalışacağız.

XIX. asırda Güstav Flügel'in 1834 deki Kur'ân'ın metnini neşr ile başlayan, Kur'ân ilimlerindeki ilerlemeye aynı zamanda, Hazret-i Muhammed'in hayatı ile ilgilenen şahıslar büyük katkıda bulunmuşlardır. Bunların ilki 1843 senesinde Hazret-i Muhammed'in biyografisini yazan, Güstav Weil'dir. Muhammed'in biyografisinin tarihi araştırmalarının kısır olduğunu söyleyen bu zat, zihinde kararlaştırılan tez ve teorilerin de hizmete sokulmasını istedi. Güya Weil en iyi delillere dayanarak, İslâm'ın tarihî menşeinin bir tablosunu çizmeye gayret ederek, araştırmalarında ileri bir adım attığı zikredilir.[31]

Weil'in meşhur iki halefi Aloys Sprenger ile William Muir'dir. Bunlar

26) Bell's Introduction to the Qur'an, p. 174; Le Saint Coran, p. XLVIII.

27) Introduction au Coran, p. 270 - 271.

28) Kur'ân tercemeleri için bkz. Introduction au Coran, p. 264 - 271; Le Coran, p. 9 - 12; Le Saint Coran, P. XLIII - LXVII.

29) Bell's Introduction to the Qur'an, p. 178.

30) Aynı yer.

31) Selected Works of C. Snouck Hurgronje, Leiden 1957, p. 114.

Hindistan'da bir çok senelerini harcadılar ve biyografi için en eski ve en güzel kaynakları buldular. Bu kaynakların ehemmiyetini belirtme ve uygulama şerefi Sprenger'e âittir. İlk biyografi denemesi 1851 senesinde Allahabadda ingilizce olarak göründü ise de bu eser tam değildi. Bunun yerine «Das Leben und die Lehre des Muhammad» (Berlin 1861 - 65) adlı üç cildlik Almanca çalışması yer alır. III. cildin girişindeki 36 sahifelik bir kısım Kur'ân'a tahsis edilmiştir. Burada, Mekke ve Medîne'de nâzil olan sûreler arasındaki farklar ve Kur'ân'ın toplanması müzakere edilmektedir. Sprenger bu eserinde, İslâm ile Muhammed'in dini arasındaki fark kâfi derecede işaret edilmediğini gösterir.[32] Muir'de Sprengeri takip etti. O daha fazla sûrelerin kronolojisi üzerinde durdu. Bu mesele hakkındaki neticeleri «Life of Mahomet» (Muhammed'in Hayatı) (London 1858 - 1861) Muhammed'in biyografisi için, kaynaklar hakkında bir denemede zabtedilmişse de, bu fikirler daha ziyade onun «The Coran, its Composition and Teaching, and the Testimony it bears to the Holy Scriptures» (London 1878) adlı eserinde daha açık bir şekilde görülür.[33]

XIX. asırda Avrupa'da İslâmî araştırmalarla ilgili gelişmelere, 1857 de «Parisien Académie des Inscription et Belles-Lettres» adındaki kuruluş, Kur'ân metninin tarihî bir tenkid içerisinde, Muhammed'in monogrofisinin incelenmesine niyet etme fikrine önderlik etti. Açıkça izah edildi ki, bu çalışma Müslüman tarihçilerinin, müfessirlerinin kısaca ilim adamlarının da yardımı ile, basit bir bölümün çeşitli karekterlerini ortaya çıkarmak ve bunların birleştirilmesi yollarını tayin etmekti. Muhakkak ki Muhammed'in hayat hâdiseleri bunlarla alâkadardır. Kur'ân metnindeki değişiklikleri ortaya koymak, Muhammed'in ezber okuyuşundan, bu gün elimizde bulunan son şeklindeki durumunun karşılâştırılmasına kadar, yaşıyan kıraâtleri, en eskisinden yenisine kadar tayin etmek idi.[34]

Böyle bir mevzu, o günlerde üç âlimi cezbetti: Aloys Sprenger, İtalyan Michele Amari (bu zat, İslâmî Sicilya'nın tarihi alanında isim yapmağa başlamıştı), ve genç alman Theodor Nöldeke idi. Nöldeke 1856 senesinde «Kur'ân'ın menşei ve toplanması» üzerine çok mufassal Lâtince bir eser neşretmişti. Daha sonra 1860 de Göttingen'de «Geschichte des Qorans» ((Kur'ân Tarihi) adlı eserini yayınladı. Bu eserle Nöldeke, Kur'ân araştırmaları sahasında şöhrete ulaştı ve eseri kendisinden sonra Avrupa'da yapılacak olan Kur'ân araştırmalarına temel teşkil etti. İslâmı tetkik eden Avrupalılar için elzem bir kitap oldu. Bununla beraber orientalist olmayan bir kimse için, bu eseri kullanmak zordur. Aynı yazarın «Muhammed'in Hayatı» adlı eseri kısa ve popülerdir ve bu sahadaki en iyi eserlerden addedilir.[35]

Nöldeke, Kur'ân tarihi üzerinde yaptığı çalışmalar ve incelemelerinın neticesini göstermek için 1898de ikinci defa neşrini teklif etmişse de, Buna ömrü kâfi gelmemiş, bu vazifeyi talebesi Friedrich Schwally üzerine almıştı. Schwally, ananevî Alman araştırma metodu mükemmelliği ile işe başladı. İşini titizlikle ele alması ve diğer bazı sebeblerle ikinci basımın neşriyatı senelerce sürdü. Kur'ân'ın menşei ve dağılışını ihtiva eden birinci cildi 1909 yılında Leipzig'de, Kur'ân kolleksiyonlarını ihtiva eden ikinci cildi ise 1919 yılında basılabildi. Schwally 1919 Şubatında ölünce, bu işi tamamlama mesuliyetini Königsberg'deki halefi Gotthelf Bergsträsser üzerine aldı. İkinci cildin ikinci kısmı 1926 da ve 1929 da neşredildi. Bu

32) Aynı eser, p. 115.

33) Bell's Introduction to the Qur'an, p. 174 - 175.

34) Aynı eser p. 175.

35) Bell's Introduction to the Qur'an, p. 175; Selected Works., p. 116.

işlerle uğraşma ve Bergsträsser'in 1933 de beklenmedik bir anda ölüşü, üçüncü cildin neşrini geciktirdi. Bu cildin neşri vazifesini Otto Pretzl yüklendi. Nihayet bu üçüncü cild, eserin ilk neşrinden 78 sene sonra,ikinci neşrinin teklif edilmesinden 40 sene sonra, 1938 senesinde neşredildi. Bu eserin, birçok kısımları bu gün tashihe ihtiyaç gösterse bile, Avrupa'daki âlimler işbirliğinin dikkate değer bir çalışması olarak karşımızda durmaktadır. Derenbourg, R. Geyer ve İgnaz Goldziher gibi orientalistler, batılıların tenkid ihtiyaçlarına cevap verebilecek tenkidli bir Kur'ân neşrini düşünüyorlardı. Bu proje 1930 da Bergsträsser tarafından başlatılmış[36], Baviyera akademisi bir Kur'ân komisyonu kurmuştu. Bu komisyonun ilk işi, kûfi yazı ile yazılmış ve eski Kur'ân nüshalarını toplamak olmuştu. Bergsträsser'in ölümünden sonra, komisyonun idaresini Otto Pretzl ele almıştı. Bu işin Mısır'daki el-Ezher ve Mısır Üniversitesi ile işbirliği yapmak suretiyle daha başarılı olacağı düşünülmüştü. Bu hususta teşebbüse geçilmiş ise de, dört sene uğraşılmasına rağmen, çeşitli sebebler ve bilhassa İkinci Dünya Savaşı, bu teşebbüsü neticelendirmemişti.

Nöldeke'nin 1860 da basılan eserine göre, Kur'ân'a ait çalışmalar tükenmiş değildi. Bizzat kendisi başlangıç bölümünde «Zur Sprache des Korans» Kur'ân'ın dili üzerine daha fazla yazılar yazmış ve Kur'ân'ın menşei olarak sâmi dili üzerinde durmuştur. Kur'ân üzerine olan bu çalışmalardan sonra, Hartwig Hirschfeld 1902de Londra'da «New Researches into the Composition and Exegesis of the Qoran» (Kur'ânı tertibde ve tefsirde yeni araştırmalar) adlı eserini neşretti. Muhammed'in tercemei halini yazan Hubert Grimme, biyografi üzerinde çalışırken, Kur'ân'ın kronolojisi ve terkibini araştırmanın müstakil yollarını aradı.[37]

XX. asırda, Kur'ân hakkında daha çok sayıda araştırma ve inceleme eserlerine ve makalelere rastlamaktayız. Burada bunların hepsini saymak mümkün olamıyacağından[38] mühim olan çalışmalardan bahsetmekle iktifa edeceğiz. Bu konuda zikre değer bir çalışma Josef Horovitz (Berlin 1926) tarafından «Koranische Untersuchungen» (Kur'ân'ı tetkikler) de, genellikle Kur'ân'daki özel isimler ve kıssalarla meşgul olur. Arthur Jeffery'nin «Foreign Vocabulary of the Qur'an» (Baroda 1938) (Kur'an'da yabancı kelimeler adlı eseri, Kur'ân'a yabancı bir menşe aramaya kalkışanlar için iyi bir Müracat kitabıdır. Bu eser daha ziyade geçmiş çalışmaları hülâsa etmekte, bu arada yeni görüşleride ilave etmektedir. Yine aynı zatın «Meterials for the Study of the text of the Qur'an» adlı eseri, Bergsträsser'in çalıştığı sahada ve onun yolunda oluşunun bir işareti sayılır. Bu alanda mühim bir esas teşkil eden diğer biri de İgnaz Goldziher'dir. Onun «Die Richtungen der İslâmischer Koranauslegung» (Leiden 1920) (İslâm Tefsir Mezhebleri) adlı eseri mühim biryer işgal eder[39]

Son yarım asırda, Kur'ân'ı tetkiklere zamanlarını vakfeden meşhur üçkişiyi zikretmekle iktifa edeceğiz. Bunlardan en yaşlı olanı Richard Bell «The Origin of İslâm in its Christian Envi-

36) Introduction au Coran, p.195.

37) Bell-s Introduction to the Qur'an p. 176

38) XIX ve XX. as.rlarda Kur'ân üzerine yapılmış inceleme ve araştırma eserleri hakkında fazla bilgi için bkz., Victor Chauvin, Bibliographie des Ouvrage Arabes ou Relatifs aux Arabes. Publiés dans l'Europe Chrétienne de de 1810 a 1885, Paris 1907, Tome X, Le Coran et la Tradition, Gustave Pfannmüller, Handbuch der İslam-Literatur, Berlin 1923.; J.D. Pearson, Index Islâmicus (1906 - 1955), (1956 - 1960), (1961 - 1965), (1966 - 1970) 1971 - 1972.; R. Blachère, Introduction au Coran, Paris 1959; W. Montgomery Watt, Bell's Introduction to the Qur'an, Edinburgh 1970.

39) Goldziherin bu eseri, Abdu'l-Halim Neccâr tarfından, (Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslâmi) adıyla tenkidli olarak arapçaya terceme edilmiş ve 1955 senesinde Kahire'de basılmıştır.

ronment» (London 1926) (Hristiyanlık muhitinde İslâm'ın menşei) adlı eserinde, Kur'ân üzerindeki çalışmasında, kıraât meseleleri üzerinde durdu. Bu çalışmasının mükemmel neticeleri pek tamamlanmamış ise de, bunlar daha ziyade sonradan yazmış olduğu «The Qur'an: Traslated, With a Critical rearrangement of the Surahs» (Edinburgh 1937 - 39) ile «Introduction to the Qur'an» (Edinburgh 1953) eserlerinde göstermeye çalışmıştır[40].

İkinci şahsımız Régis Blachère'dir. «Le Problème de Mahomet» (Paris 1952) adlı eseri, Kur'ân'a esas mukaddime olabilecek mahiyette olup, Muhammed'in hayatı tetkik edilmektedir. Bu hususta itimat edilebilecek yegâne kaynaklardan biri olarak kabul edilir. Bu çalışması, Kur'ân üzerine olan çalışmalarından sonra ortaya çıkmıştır. Onun, sûrelerin nüzûl tarihlerine göre yapmış olduğu üç cildlik bir Kur'ân tercemesi «Le Coran: Traduction Selon un Essai de Reclassement des Sourates» (Paris 1947 - 51), nin ilk cildi tamamen bir girişe tahsis edilmiştir. Bu ilk cildin ikinci neşri 1959 senesinde «Introduction au Coran» adı ile müstakil olarak neşredilmiştir. Bu eser, Arab yazısının durumu, vahy meselesi, Kur'ân'ın cem'i muhtelif kıraâtler, Kur'ân'ın dili, üslûbu, Müslümanlarda ve Avrupalılarda tenkid metodları, Avrupa dillerine Kur'ân'ın tercemeleri gibi konuları ihtiva etmektedir[41].

Üçüncü şahsımız ise Rudi Perat'dir. Uzun zaman Kur'ân üzerinde çalışan bu zat «Muhammed und der Koran» (Stuttgart 1957) (Muhammed ve Kur'an) adlı eseriyle Peygamberin hayatının kısa bir hikâyesini çizmektedir. O bu eserinde daha ziyade Peygamberin askeri, siyasî ve dinî görüşlerini temerküz ettirmeye çalışmıştır. «Der İslâm» dergisindeki çeşitli makaleleri, çalışmalarının siklet merkezinin bizzat Kur'ân'ın kendisi olduğunu gösteriyorsa da 1963 ve 1966 seneleri arasında Stuttgart'da Kur'ân'ın Almanca tercemesinin tamamlanmasında da bulundu. O, Kur'ân'da bulunan terimlerin izahlarını yaptı ve bu terimleri tafsilâtlı bir şekilde mukayese etme esasını koyarak, okuyucuya yüksek bir itimat telkin ettiği zikredilir. O, Kur'ân'ı ilk defa dinliyenlere, onun mümkün olduğu kadar sahih anlamını vermeye çalıştı. Eserde metni izah edici ilâveler olmadığı gibi notlar da yoktur. Bir dereceye kadar serbest bir terceme vardır[42].

Orta Çağda, Haçlı Seferleri sebebiyle, batılılar Doğu ile sıkı temasa gelince, kilise, papalık veya kıralların tesiriyle bir nevi orientalizm meydana gelirken, bu hareketin altında Hristiyan dininin neşri ve misyonerlik teşkilâtının faaliyetleri birinci plânda yer almakta idi. XVII. asırdan itibaren orientalizm hareketi, müstemlekecilik ve ticaret yönlerinden ele alınarak politikacıların elinde siyasî yönden hulûl etme vasıtası olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki Hristiyan tebanın himayesi sevdası, Avrupa hükümdarları arasında bir rekabet konusu olmuş, orientalizme bu yönden yanaşmış veyahutta müstemlekelerindeki Müslümanları iyi idare edebilmek için, onların dinî ahvalini iyi bilmenin lüzûmu, onları orientalizme sevketmişti. Görüldüğü gibi, ilim ilim içindir, zihniyeti hâkim olmamış, ilim daima başka bir maksada âlet edilmiştir. Burada şu hususu da belirtmeden geçemiyeceğiz. Genellikle ilmi başka maksatlar için kullanan bu insanların İslâmiyet'le ilgili tetkikleri de kin ve garazlarla dolu olacaktır Çünkü orientalistlerin ekserisini İslâm'î anlamaya sevkeden âmil, İslâm'ın rûhî ve kültürel değerlerini ikâr ve onları küçük düşürmektir. Halbuki onlar, islâm medeniyeti dışındaki diğer medeniyetlere

40) Bell's Introduction to the Qur'an, p. 177.

41) Bell's Introduction to the Qur'an, p. 177.

42) Aynı eser,e p. 177 - 178.

karşı sevgi ve takdir hisleri beslerken, islâma karşı aynı usûlü kullanmaktan kaçınır. Genellikle batılılar için, İsa ve Budda tam, mükemmel, kolayca anlaşılabilir, inandırıcı olarak takdim edilirken, aksine İslâm'ın peygamberi karışık, muğlak olarak tanımlanır ve müsavi olmayan şartlar altında incelenir.[43] Kişi çocukluğundanberi aldığı dînî telkinlerin tesirinden kolay kolay kurtulamaz. Hatta farkında olmayarak bu alışkanlıklarını devam ettirir. Müsteşriklerin ve bilhassa İslâm Dini ile meşgul olanların hayatları tetkik edilirse görülürki, onların hemen hemen ekserisi Hristiyan veya Yahudi ilâhiyatını okumuş kimselerdir. Orientalistler genellikle Hristiyan ve Yahudi menşeden geldikleri için, İslâm'ın dînî fikirlerini takdir etmek, böyle bir muhitte yetişen bir şahıs için kolay değildir. Derinliğe ve zenginliğe vasıl olacak en iyi imkânı, Hristiyanlara veya yahudilere veren vasıtalar Hristiyan veya Yahudi fikirler olacaktır. Aynı şey Müslümanlar için de vârittir. Başka bir din üzerinde araştırma yapan bir araştırıcıya tesir eden en mühim âmillerden biri, araştırmacının halihazır yaşadığı hayat ve bu hayatın çocukluğundan beri kendisine yaptığı tesirdir. XVII. asırdan itibaren Avrupalının muhayyilesinde din tesirinin büyük bir kısmını kaybetmeye başlamış, böyle bir anlayış karşısında XVIII. asırda ortaya çıkmaya başlayan deizm hareketine büyük bir hız vermişti. Jean-Jacques Rousseau, dînî duygularını içli bir şekilde yayarak, şöyle der : «Allah, uygun bir şekilde kullanıldığı zaman, bütün dinlerin iyi olduğuna inanıyorum. Esas inanç kalbî olandır. Aksine felsefecilerin ateizmi, bütün dinlerin kurucularını hilebaz, şarlatan veya şeytan olarak tanımlar». Rousseau bunlara karşı şöyle haykırır «Dinlerinizin kurucularına karşılıklı hürmet ediniz»[44] XIX. asırda dinler üzerine yapılan ilmî tetkikler, batı düşüncesini eski hükümlerinden vazgeçirmeye mecbur oldu gibi görünüyorsa da, ilimde objektif olabilmek en zor olan şeylerden biridir. Avrupa Orientalizm hareketinde misyonerlik unsuru kıymetini son asırlarda kaybetmeğe başlamışsa da' onun terakkisinde müstemlekecilik hareketi mühim bir rol oynamıştır. Misyonerlik, müstemlekecilik ve siyaset gibi hususlarda bir fayda tevehhüm etmeksizin sırf ilim için çalışan orientalistlere kolay rastlanamamaktadır. Orta çağa âit görüşü en güzel Dante'nin İlahi komedyasında görürüz. O, Muhammedi hileciler ve bozguncular arasında gösterir. D'herbelot'da, Muhammmedin meşhur bir aldatıcı, Muhammedilik adı verdiğimiz dalalet dininin kurucusu olduğunu söyler.[45]

Yeni Orientalistler eskiler gibi, İslâm'a karşı şiddetli olmasalar da, küçüklüklerinden beri almış oldukları telkinlerin hepsinden tam mânâsı ile kurtulamamışlardır. İnsanların bir çok davranışlarında bu telkinlerin gizli veya âşikâr tesirleri görülür. Bu hususu muasır müsteşriklerden pek çoğu itiraf etmektedirler. «...Batının ilâhiyat hususundaki peşin hükümlerinin izleri halâ bazı modern âlimlerin eserlerinde ve ilmî bahislerin dipnotlarının arkasında gizli olarak görünür. Ama modern tarihçiler böyle büyük bir hareketin, sahtekâr bir menfaat perest tarafından başlatılacağına inanmıyacaklardır»[46]. «Son zamanlarda da İslâm ve Hristiyanlık arasındaki anlayış farkında fazla bir değişiklik olmadı. Böylece Hristiyanlar aynı tenkidi yapmaya meylettiler. Buna rağmen oldukça modern zamanlarda bile, bazı yazarlar, Hristiyanî davranış-

43) Frithjof Schuon, Comprendre l'Islam, (Gallimard imprimé en France 1961) p. 117.

44) L'Islam en occident Europe-Afrique, p. 155.

45) Dante, İlahi komedya, İstanbul. 1963 (Çev. Dr. Feridun Timur). s. 292.

D' Herbelot de Molainville, Bibliotheğue Orientale ou Dictionnaire Universel Paris. 1697. P. 598.

46) The Arabs in History, p. 48.

larından kendilerini kurtarmayı denediler. Fakat onlar genel olarak, kendilerini bu düşüncelerden kurtarmaya muvaffak olamadılar»[47] Müslüman Dîni hakkında Hristiyanların klâsik cevabı, Muhammed yalancının biridir ve yeni dini kendilerinin dalâlet mezheblerinden birine bağlamak isterler[48].

Yeni metodlarla tetkik ve inceleme yapan muasır müsteşrikler, peşin hükümlerden ve hissiyattan uzak kaldıklarını iddia ediyorlarsa da, kin ve garazlarını belirli küçük bir noktada da olsa belirtmekten kendilerini alamıyorlar. Genellikle eserlerinde Peygamber'i ve Kur'ân'ı medheder gibi görünürlerse de, eserlerinin ana fikrini ifade eden bir veya birkaç cümlecik içerisinde İslâm'ın temelini sarsacak ve inanç sistemini yıkacak fikirlerle karşılaşmamak mümkün değildir. Mantıki kâideye göre bir meselenin esasında bir anlaşma olmazsa, onların teferruatını süslemekle bir neticeye ulaşmak mümkün değildir. Bu gibi hareketler, meselelerin esasını bilmeyen insanları cezbetmek, huzurlarını bozmak ve kendilerine taraftar kazanmaktan daha ileri gidemez. Böyle bir hareket de, onların objektif olmadıklarının bir delilini teşkil eder. İşte yeni metodlarla çalıştığını söylediğimiz pek çok müsteşrikin eserinde iki mesele gizli veya âşikâr olarak dâima kendini göstermektedir. Bunlardan biri, Hazret-i Muhammed'in peygamberliğinin sıhhatı ve kendisine peygamberlik gelmeden evvelki durumu, ikincisi ise, Kur'ân'ın menşei ve onun bir vahy mahsulü olup olmadığı meselesidir. İşte şimdi bu iki hususu onların eserlerinden göstermeye çalışacağız.

«...Peygamberin biyografisinde daha fazla güçlükler olduğu belirtilmektedir. Tarihî bir tenkide tâbi tutmadan, onun hayatını anlatanların ifadelerini tenkid etmeksizin nakletmek yanlış fikir vermek olacaktır. Diğer taraftan bazı batılı âlimlerin yaptığı gibi meseleyi genelleştirmekte cüretkârlık olacaktır. Bitaraf olmayan âlimler Arab biyografilerindeki ve Hadislerdeki hikâyelerden şüphe ederler. Halbuki Peygamber olduğundan daha fazla olarak tasvir edilmeye çalışılıyordu»[49] demekle ilk devir hakkında şüphelerini izhar etmektedir. Genellikle İslâm ve onun peygamberi hakkındaki Avrupalının zihniyeti şöyle idi: Allah'ın insanlara hidayet rehberi olarak gönderdiği elçisi, papalık makamına tamah etmiş bir sahtekâr, emelleri tahakkuk etmeyince nübüvvet iddiasında bulunan bir düzenbaz, sihirbaz, Şeytan, kilisenin ahlâki faziletlerini yıkmağa gelen bir fâcir olarak kabul edilmekte idi. Hazreti Muhammed'in 40 yaşından evvelki hayatı hakkında modern çağın müsteşrikleri dahi karanlık fikirler ileri sürmektedirler. Bu arada kendilerine şu sual sorulabilir. Aynı metodu kendi dinlerinin kurucuları olan Hazret-i İsa Ve Hazret-i Musa'ya tatbik etmeye kalkışsalar acaba ne gibi bir neticeye vasıl olacaklardı? Yoksa bizde Emil Ludwig'in Hz. İsa hakkında dediği gibi «Otuz yaşına vardığı zamana kadar hemen hemen hiçbir şeyini bilmediğimiz, ruhun ve kalbin ayinesi demek olan çizgileri bile bizce meçhul ve sonrada, hemen hemen iki yıl müddetle, ancak birbirini nakzeder malumattan başka birşeyi bulunmayan bir adamın tersimi ve tasviri; güç bir tersim ve tasvirdir. Zira, elimizdeki yegane membalar, yani dört incil, birbirini wis «Muhammed'in ilkhayatı ve ataları az bilinir»[51] demekle, meseleyi en hafif bir şekilde geçiştirmek ister. Yine nakzeder...[50] mi diyelim. Bernard Le-

47) Norman Daniel, Islâm and the West, the Making of an Image, Edinburgh 1962 (Introduction) p. 1.

48) *L'Islâm en Occident Europe-Afrique*, p. 151.

49) Alfred Guillaume, L'Islâm (a pelican book) p. 20.

50) Emil ludwiy, Adem oğlu, bir peygamberin Tarihi (Tre. Ruşen Eşref) İstanbul 1929. s. 9.

51) The Arabs in History, p. 38.

bu zât aynı eserinde, orta çağda İslâm hakkında Batıda yaygın olan efsaneyi şöyle hülâsa eder. «Muhammed bir muhteris, papalık seçimlerinde muvaffak olamamış işi bozulmuş bir Romen kardinali ve nihayet yalancı peyfanberliğini ilan etmiş şahıs olarak gösterilir»[52]. Daha orada Orta Çağın akıl almaz polemik küfürleri, Woltaire'in Peygamber hakkındaki hicivli ve yalan sözleri yer almaktadır. «Muhammed'in nasihatlarına başlayışından önceki şahsiyeti iyi bilinememektedir. Bu hususta Kur'ân'dan hiç malumat elde edememekteyiz. Ondaki kıssaların karekterlerinden ve nisbî tarihî değerlerinden dolayı peygamberin biyografisine mâlik olamamaktayız. Bizzat hayatının kronolojisini tesbit etmek imkânsızdır»[53] «...Muhammed M.S. 570 senelerine doğru doğdu. Fakat ilk gençliği ve delikanlılığı, tarihin söylediğine göre çok az bilinmektedir.»[54] R. Blachere, Muhammed'e vahy başlamadan evvelki devrin malûm olmadığını göz önünde tutarak «Kur'ân'ın biyografik bir kaynak olarak kullanılması mümkün değildir. Onu tamamlamak için ikinci kaynak olan Hadis'e ihtiyaç vardır» demektedir[55]. Biyografik Hadis'ler hakkında da, müsteşriklerin durumunun çok çeşitli olduğunu söyleyerek, İbn Sa'd, et-Taberi ve İbn Hişam gibi tarihçilerin eserlerinin 1858 den sonra Avrupalılarca bilinmesiyle, 1858 de Muir ve 1861de Sprenger, Peygamber hakkındaki büyük etüdlerine başladılar ve bu tetkiklerden sonra, Muhammed'in biyografisi hakkındaki eski görüşlere köhnelik damgası vurulduğunu söylemektedir.[56] L. Caetani bu hususta «Muhammed tarihi zamanların aydınlığı içinde yeni bir din-i kâzib icad eden gayet nâdir. tarihi bir peygamber misalini arzeder gibi telâkki olunmuştur. Böyle bir telâkki hakikate istinad eder gibi görünür... Filhakika İslâmiyet'in tevellüdü ve tekâmülü hakkında hadsiz hesapsız bir çok tafsilât ve teferruata vâkıfız. Bunlara sâir dinlerin tarihinde tesadüf edemeyiz. Bundan dolayı İslâmiyet tahribkâr bir tenkide en çok maruz kalabilecek bir dindir. Hakikatte İslâmiyet'in tevellüdü meselesi oldukça muğlak bir şekilde ve gayet karanlık ahval ve şerâit dahilinde manzûr olmaktadır... Bizi en çok alâkadar eden vaka yani Muhammed'in ruhunun psikolojisi tekâmülü, neşri dine kendisini sevkeden âvâmil, muzafferiyeti azimenin hakikî sebebleri büyük bir karanlık içindedir...»[57]. L. Caetani'nin şu fikirleri orta çağdaki görüşten daha hafif değildir. «...Daha az yüksek avâmilin tesiriyle hareket eden adam nerede?. Ahzu intikam hisleri, siyasî âmali, mevki-i iktidar hırsı, mübareze-i hayat mecburiyet-i şedidesi hangi noktada başladı?. Muhammed öyle bir tabiat ile doğmuştu ki, bu tabiatlarda hissiyatın kuvveti galibtir. Yani Muhammed'in rûhunun tekâmül safahatını batıniyyeye şikâr olabilirdi ki, bütün melekâti fikriyyesi kararıdı... Nefsine karşı azim ve bipayan bir itimadı olduğu için en cüretkârane teşebbüslere körü körüne atıldı ve kendisinin fikriyyat-i mânevîyyesine meclûp ve meftûn olan, bununla sermest olan bütün taraftarlarını arkasından sürükledi»[58]. Yine devamla «...Çünkü büyük istikbalinden bihaber olan Muhammedin o zamanki siamsını tayin ve tasvir etmemize hâdim olacak anâsır elimizde yoktur. Vazife-i risâletinin bidayetine kadar Muhammed o kadar şiddetli bir heyecan-ı ancak bu malûmat sayesinde tasvir ve hikâye edebilecektir. İlk kırk seneki ha-

52) Aynı eser, p. 47.48.

53) Dominique Sourdel, L'Islâm (Que sais-je) Paris 1968, p. 9.

54) A.C. Bouquet, Comparative Religion (Penguin Books) Great Britain 1956, (Fifth edition) p. 266.

55) R. Blachère, Le Probleme de Mahomet, Paris 1952, p. 2.

56) Aynı eser, p. 9.

57) L. Caetani, İslâm Tarihi (Hüseyin Câhid) İstanbul 1924, I. 281 - 283.

58) Aynı eser, II. 78 - 79

yatının mütevaziyane karanlığı o kadar büyük bir noksan teşkil ediyor ki, bize kadar vasıl olan an'anât bunu doldurmaya kâfi gelmiyor. Muhammed kendisi de bundan bahsetmeye ehemmiyet vermemiştir. İhtimal ki, rûhunun elim tereddütler ve korkular içinde kemâle erdiği bir devreyi pek tahattur etmek istemiyordu»[59] demektedir.

«Muhammed'in ilhamı sahih mi idi?. Mutlak bir yakîn ile konuştu mu?. İnanılabilir ki, onun karekterinde bazen şüphesiz bir kasıt, bir şeytanî hesap, tam samimiyet ile uyuşmayan entrikanın kurnazlık yolları için bir tercih bulmak mümkündür. İlham psikolojisi ile alıştırılmış olan bir kimse, Muhammed'in îmanının samimiyetinden zor şüphe edebilir[60]. «Hakikat şudur ki, Muhammed nübüvvet rolünü yüklenince ye kadar, o yalancı ve meçhûl bir Kureyşli idi. 25 yaşlarında iken, zenginlerden yaşlı bir kadın olan Hatice ile evlenmesi istisna edilirse, onun peygamberlikten önceki hâdiselerinin hemen hemen hiç birisini vâki olmuş kabul edemeyiz»[61] denilmektedir.

«Muhammedin ilk hayatına âit hiç bir şey bilmiyoruz. Kur'ân onun fakir ve fazla belirli olmayan bir aileden geldiğini, ilk yaşlarının yetimlikle başladığını ve çok mütevazi bir muhitte büyüdüğünü düşünmeye bizi sevkeder[62] Sprenger, Muhammed ne idi? sorusunu sorar ve cevap olarak ta «o histerik bir adamdı» der[63]. Jean Gagnier ise «La Vie de Mahomet» adlı eserinde «Muhammed bütün insanların en cânisi ve Allahın en fazla ölüme mahkûm düşmanı» olarak vasfedilir[64]. Dr. Prideaux'nun «Vie de Mahomet» ile XVIII. asır başında H. Reland'ın «De Religione Mohammedica» sında, Muhammed ve Müslümanlar kötü bir şekilde tanıtılmaktadır.[65] 1730 larda Comte de Boulainvilliers'in «La vie de Mahomet» adlı eserinde ise, Muhammed «şerir bir yalancı» olarak gösterilmektedir.[66] George Sale ise, Kur'ân tercemesinin mukaddimesinde Muhammed'i yüceltmeye çalıştı ise de, Kendine hâkim olan prejüjelerden kurtulmaya muvaffak olamadı. Uzun zamandanberi yalancı olarak tavsif edilen Muhammed'i, Hristiyanlığı müdafaa gayreti vasatından kurtarmaya muvaffak olamadı.[67] Voltaire ise tarihî hakikatlere dalmaksızın «Mahomet ou le Fanatisme» trajedisini yazıyordu. Bu hayalî eser tarih ile tezatlar teşkil etmektedir. Kur'an için de hemen hemen her sahifesinde «anlaşılmaz kitap» diye bahseder. Muhammed için de sahtekâr ve şarlatan bir Arap peygamberi der.[68] Renan'da «itiraf etmek gerekir ki, eğer peygamberliğin ilk şartı bizzat bir hayal yapmak ise, Muhammed bu ünvana lâyık olamaz. Onun bütün vahy hayatı bir inhiraf, bir tartib, bir siyaset idi ki, bu asla ilâhi rü'yete mübtelâ olmuş bir şevkin karakterine uygun değildir... Mnuhammed hakikaten vazifesine inanıyor muydu? şeklinde sual sormak suretiyle, onun samimiyetsizliğini ortaya koymağa çalışır[69].

Burada şu hususu hatırlatmak yerinde olacaktır. Meşhur olan bir şahsın meşhur olmadanevvelki durumu ile, sonraki durumu arasında büyük farklar olacaktır. Bu hemen hemen her büyük insanın biyografisinde mevcud olan bir haldir. Elbette Peygamberin de peygamber olmadan evvelki hayatı, peygamberlik devrindeki hayatı gibi olma-

59) Aynı eser, I. 284.
60) Tor Andrae, Mahomet Sa Vie et Sa Doctrine, Paris 1945, p. 47.
61) Reynold A. Nicholson, A Literary History of Arabs, Cambridge 1956, p. 148.
62) Selected Works of Snouck Hurgronje, p. 8.
63) Aynı eser, p. 116
64) Aynı eser, p. 113.
65) Aynı eser, p. 110.
66) Aynı eser, p. 112.
67) Aynı eser,p. 113.
68) Grand Dictionnaire Universel du XIX. siecle (Paris 1869), V. 116.
69) Aynı eser, V. 101.

sı beklenemez. Sabatino Moscati'de «Onun gençliği kısa zamanın meşkûkiyeti ve zarureti içerisinde akıp gitti»[70] demekle, gençliği hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığını ifade etmektedir.

Kur'ân'da Yahudiler ve Hristiyanlar elhl-i kitaptan addedildiği, Hazreti Musa ve İsa Müslümanlarca peygamber tanındığı için, biz müslümanların onlara karşı kullandığımız dil gayet yumuşak olabilmektedir. Halbuki putperestlere ve mecusîlere sert ve galiz laflar ehl-i kitaptan addedildiği, Hazreti ve Hristiyanlar, biz Müslümanların putperestler için söylediğimiz galip lafları, bizler için rahatça söyleyebiliyorlar. Bu hususlaki malzemeyi yine bizlerden alıyorlar. İslâm'ın ilk beş asrında, sağlam bir iman ve tenkid görüşü hâkim olduğundan meseleler çekinilmeden açıkça ortaya konulmuş ve münakaşaları yapılmıştır. Nedense sonradan fikirler kalıplaştırılmış ve dondurulmuştur. Müsteşrikler, bu bizim ilk kaynaklarımıza müracaat etmekte, gayelerine ve menfaatlerine uygun gelen hususları almaktadırlar. Bizler de cehaletimiz yüzünden bu kaynaklara inemez, onları anlayamaz, veya bazı sebeblerden anlamak istemez durumdayız. Daha doğrusu, din konusunda doğruluk anlayış içerisinde doğmuş ve bir önemin yaşamış olan müsteşiklerin ekserisi, kendi dinlerini her dinin üstünde tanırken, kendi dinlerinden sonra çıkan bir dinin kurucusuna karşı kin ve refretten başka bir his beslemesini istemek, hakkımız olmasa gerek. Aksine, Yahudi ve Hristiyan peygamberlerinin ismini hürmet lafızlamıyla anmıyan bir müslümana raslanamaz. Eğer peygamberleri hürmet lafızlarıyle anmamak bir kabahat ise, bu kabahatlere genellikle, garb medeniyetini ve müsteşviklerin eserlerini benimsemekle alışmışızdır.

Müsteşrikler nazarında Kur'ân'ın menşei ve onun vahy mahsulu olup olmadığı meselesine gelince : Biz müslümanlara göre Kur'ân bir vahy mahsulüdür, menşeide ilâhîdir. Avrupalılar bu görüşü kabul etmemektedirler. Onlara göre Kur'ân bir vahy mahsulü olmayınca, tabîdir ki, ona bir menşe aramak icab edecektir. Şimdi de biraz onların bu hususlaki görüşleri üzerinde duralım.

«Kur'ân'ın Allah kelâmı oluşu ve onun Allah tarafından indirilişi görüşü, metnî tenkidler ve modern araştırmalar karşısında, yukarıki inancı elde tutmak modern âlimler için mümkün değildir. Aşırı muhafazakârlar azınlığı bir yana, Yahudi ve Hristiyan âlimler mukaddes kitablrında ilâhî unsurlar olduğu gibi beşerî unsurun mevcudiyetini de kabul etmektedirler... Kur'ân metninin tanzimi keyfi ve gelişi güzeldir... Ahd-i Atîk'deki hikâyeler Kur'ân'da da vardır.»[71]. Görüldüğü gibi hemen hemen bütün müsteşrikler, Kur'ân'ı kendi mukaddes kitabları ile mukayese etmektedirler. Bu durumda kendi kitabları asıl olmaktadır. Halbuki bugün onların ellerrinde kendi kitablarının asılları yoktur. Bu durumda, Kur'ân onlarla nasıl mukayese edilebilir?. Böyle bir şey mantıken imkânsızdır.

Goldziher'de vahy hakkında «bu fevkal beşer kimselere isabet eden bir nasatlıktır ki, onlar daha önce meşhul olan yeni bir hayat nizamı ortaya koyup, bütün kötülükleri yıkmaya kendilerinde kuvvet bulurlar. Nebi ve havarilerinin gayretleri bu hastalıktan başka birşey değildir.»[72] Yine bu zat Kur'ân hakkında» Kur'an'dan, tenakuzlardan hali, mütecanis, muvahhid bir akide mezhebi hûlâsa edebilmemiz zor o kendini alamaz[74]. «ilk defa Hıra dağının hususlandır... Onu tafsilâtıyle tet-

70) Sabatino Moscati, Histoire et Civilisation des Peuples Sémitiques, Paris 1955, p. 203.

71) Alfred Guillaume, Islâm (a pelican Book), p. 55 - 58.

72) İ. Goldziher, el-Akide ve 'ş-Şeria fi' · İslâm, (Mısır, et-tab. Saniye) s. 12.

73) Aynı eser, s. 78 - 79.

kik ettiğimizde, bazen içinde zıt tâmimlerin bulunduğuna rastlıyoruz»[73] demek suretiyle tenkidlerine devam eder. Tor Andrae'de, Vahy ve ilham hakkında birçok şüpheler serdettikten sonra, Muhammed hakiki bir Peygamber midir? İnsanlara bir mesaj getirmiş midir? gibi suallerle şüpheler ortaya atmaktan da (mağarasında) şahsına has bir hads şüphesini giderdi. Orada bir gün, kendisinin sonradan melaike Cebrail olarak kabul ettiği bir hayal göründü. İçindeki, kendisinin Tanrı'nın elçisi olduğuna dâir beliren sesi, buna isnad etti... Bu hallerde iken işittiğine inandığı şeyler, bunlar kaybolur olmaz, vahiy olarak bildirmeyi adet edindi[75]. Yine ona göre Muhammed «mukaddes harp tahrikçisidir»[76]. «Bir Avrupalı için Peygamberin karekteri hususunda doğru bir hükme varmak zordur.»[77] 1956 senesinde ölen bu sözlerin sahibinin şu görüşleri ile Orta Çağ görüşleri arasında ne fark vardır.

H. Lammens'de «Hicretten evvelki çok eski vahiyler arasında bazıları unutulmuş olabilir. Fakat bize ulaştığı gibi, Kur'ân Muhammedin şahsında sahib bir eser gibi mülâhaza edilmiştir. Halbuki Kur'anın teşkili ve kıraâtındaki ihtilâflar; bu hususta şüpheler izhar etmektedir»[78] Yine aynı eserde «Kur'anda melekler, Allahın vasıtası gibi takdim edilir. Kur'andaki melek bilgisi biraz karışıkçadır. O, ancak Medinde ticaret münasebetleriyle ve yahudilerle yapılan münakaşalarla tekâmül ettirilmiştir.»[79] denilmek suretiyle yahudilerin tesiri altında kalındığını ifade etmeye çalışır. Frithjof Schuon Kur'an hakkında «karanlıkları ve zıtlıkları âşikar olan bir mukaddes metin, Musaya âit bazı şeyler takliplerle geçirilmiş bu hususta Sunni tefsirleri araştırmak yeterlidir»[80] demektedir. Bu konuda en munsif olarak gördüğümüz Blachère bile «Muhammedin vaazları kilise muhitinde Allah tarafından ilham edilmiş olduğu söylenerek bir itizal eseri gibi mülâhaza edilmiştir. Fakat hakikatte asıl öğrenimini sapık Hristiyan bir din keşişinden aldı»[81] demektedir.

İslâm'ın zuhurundan itibaren gerek Kur'ân-a ve gerekse Peygamberine yapılan hücumlar az değildir. Mesela, D' Herbelot, «İşaret etmek gerekirki, Kur'ân akâide âit hatalı fikirlerle doludur» demektedir[82]. XIX. asırdan itibaren Avrupalı müsteşrikler son tetkiklerin ışığında Kur'ân'ın kaynaklarını keşfetmeye yöneldiler. Bu mevzuda modern çalışma Abraham Geiger'in «Was hat Mohammed aus dem Judentum aufgenommen?» (Bonn 1833) (Muhammed Yahudilikten ne aldı?) başlığını taşıyan Almanca eseriyle başladını söyleyebiliriz. Ahrens, Torrey ve Künstlinger gibi yazarlar eserlerinde, Kur'ân'daki kıssalar hakkında Yahudi ve Hristiyan tesirlerini göstermeye çalışırlar. Sidersky, bize Kur'ân kıssalarına ait zengin bir kolleksiyonu verir. Frankfurt Üniversitesi Profesörlerinden olan Joseph Horovitz, Yahudi ilimleriyle ilgili olarak, Kur'ân üzerine iki çalışmasını neşretti. Biri, Kur'ân'daki Yahudi has isimleri ve bunların iştikakları, ikincisi de, Kur'ân'î araştırmalar'dır. Araştırmalarının neticesinde, Horovitz İslâm'dan önceki Arap, İbrânî, Arâmî, Süryanî, Mandeen ve Habeş dillerinin ışığı altında, İslâm Dîni'nin ilk temellerini zenginleştirdiği söylenir. O, İslâ-

74) Mahomet sa Vie et sa Doctrine, p. 48 - 52.

75) C. Brockelmann, İslâm milletleri ve Devletleri Tarihi (Çeviren, Prof. Neşet Çağatay) Ankara 1964, s. 14.

76) Aynı eser, s. 21.

77) Aynı eser, s. 32.

78) H. Lammens, L'Islâm Croyances et Institutions, Beyrouth 1943, p. 49.

79) Aynı eser, p. 64.

80) Comprendre l'Islâm, p. 59.

81) Le Coran (Que sais-je) Paris 1966, p 7.

82) D'Herbelot de Molainville, Bibliotèqve Orientale ou Dictionnaire Universel, Paris. 1697, p. 88.

mî fikirlerin özü, temeli ile meşgûl olmaksızın sadece dil ve lûgat çerçevesi içinde kalmaktan başka bir vazife yapmadı. Bu sahada René Basset'in «mille et un Contes, récits et légendes arabes, (Paris 1927) adlı eserinin üçüncü cildindeki légendes religieuses, kısmında Yahudi kaynaklardaki İslâiliyatı toplamıştır. İslâm'da İsrâiliyat mecmuası son zamanlarda zengin bir şekilde Rudi Paret tarafından meydana getirildi. (Fruharabiche Liebesgeschichten, Bern 1927). İsrâiliyat konusu Lidzberski ve Goldziher tarafından da işlenmiştir. Bunlardan başka Kur'ân'ın menşeini araştıran şu çalışmaları da sıralıyabiliriz.[83].

A. Geiger, Judaism and Islâm, Madres 1893.

M. De Goeje, Quotations from the Bible in the Qoran and the tradition (Semitic Studies in Memory of Alexander Kohut, 1897).

H. Grimme, The Origin of the Qoran.

Hartwig Hirschfeld, Judische element im Koran, Berlin 1878.

Cl. Huart, Une Nouvelle source du Qoran, Journal Asisatique 1904.

Jaspis, Joh. Sigm, Koran und Bible, Leipzig 1905.

Leblois, Louis, Le Koran et la Bible Hébraique, Strasbourg 1887.

St. Clair - Tisdall, W., The Original Sources of the Qur'an, London 1905.

C. Snouck Hurgronje, La Légende Qoranique d'Abraham et la politique religieuse du Prophet Muhammed, 1880.

Karl Ahrens, Christliches im Qoran, (ZDMG. LXXXIV. 1930).

Heinrich Speyer, Die Biblischen Erzahlungen im Qoran, Grafenhainichen 1931

D. Sidersky, Les Origines des Légendes Musulmanes dans le Coran, Paris 1933.

D. Masson, Le Coran et la Révélation Judeo - Chrétienne, Paris 1958.

D. Künstlinger, Christliche Herkunft der Kuranischen Lot - Legende, Lwow 1930.

Joshua Finkel, Old Israelitish Tradition in the Koran, 1930 - 31.

Kur'an'ın menşeini araştıran bu eserlerden başka, diğer müsteşrikler de eserlerinde bu hususta çeşitli sözler söylemişlerdir. Meselâ Tor Andrae «Âhiret âlemine ait bir çok hususların Yahudi ve Hristiyan cemiyetinden alındığını ve bunlar alınırken alınan fikirlerin tecrid edilmeye çalışıldığını»[84] söyler. «... Bütün mesele Muhammed nezdinde dine meyl nasıl doğmuş ve dinî anlayışı nasıl cezbedebilmiştir?... Başlıca fikirleri,bazı değiştirmelerle Yahudi ve Hristiyanlardan ödünç alınmaktadır. Bazen de onlar, Yahudi ve Hristiyan kanaviçesi üzerine serbest bir tefekkürle işlenmiş nevidendir, denildikten sonra, Mekke devrinde diğer dinlerin tesirinin fazla olmadığı, Medîne'de ise münakaşalar başladığı ve Güney Arabistandaki Hristiyanlarla münasebete girişildiği... ve Muhammed'in Arabistan'da mevcud olan Yahudilik ve Hristiyanlık hakkında çok sathî bir malûmata sahip olduğu, anlatılmaktadır»[85].

Brockelmann «Muhammed'in âhiret hakkındaki tasavvurları doğrudan doğruya Yahudi kaynaklar, dolayısiyle de İran ve Babilonya kaynaklarına dayanır»[86]. «Muhammed Mekke'de iken iki defa, Medîne'de Yahudileri örnek tutarak üç defa namaz kıldığı halde, daha sonra bu âdeti İran tesiriyle, sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı olmak üzere beş vakte çıkardı»[87]. Onun ruh dünReligieuse de l'Islâm (Traduit de l'Anglais pa yasının ancak pek cüz'î bir kısmı kendi öz malı idi. O bilgiler peygambere, ekseriya Yahudilikten ve Hristiyanlıktan gelmekte, fakat o bunları maharetle kavminin dinî ihtiyaçlarına uydurmakta idi»[88]. demektedir. Tritton'da, Kur'-

83) Bu konuda çalışmalar pek çoktur. Biz burada bunlardan bir kaçını sıraladık. Bu husus da daha fazla bilgi için bkz. (İndex Islamicus, Bibliograp hie des Ouvrage Arabes; Handbuch der Islâm-Literatur; Bell's Introduction to the Qur'an).

84) Tor Andrae, Les Origines de l'Islâm et le Christianisme (traduit de l'allemand par Jules Roche, Paris 1955), p. 68 - 91.

85) Selected Works of Snouck Hurgronje, p. 119

86) İslam Milletlerive Devletleri Tarihi, s. 34.

87) Aynı eser, s. 36.

88) Aynı eser, s. 33.

ân Muhammed'e verilen vahiyleri ihtiva eder, demesine rağmen, Muhammed'in va'z ettiği din iktitafdır. Fakat bu onun hakiki bir din olarak başlamasına mâni değildir, demek suretiyle, İslâmın sağdan soldan devşirilmiş bir din olduğunu belirtmek ister[89]. San Pedro Pascual ise, Kur'ân'ı ve Hadisi bir çok tezat, yalanlar ve itizallerle mahkûm eder. Bundaki kıssalar, Ahd-i Atik'in sahih olmayan rivayetlerinin mânâsını taşımakta olduğunu söyler[90].

Gibb bu hususu şöyle izah etmeye çalışır.» Muhammed doktirininin kaynakları meselesi batıdaki Yahudi ve Hristiyan âlimlerini geniş bir şekilde ilgilendirdi... İslâm geçmiş dinlerin fikirleriyle bir birlik teşkil etmekte idi... Unutmamak lâzımdır ki, Kur'ân dinî sezgi esasları üzerine temellenmiş veya onunla uygun halde bulunan umumî aklın felsefî bir tefsiri olan ilâhi bir eser değildir... Hakikattır ki, İslâm'da muahhar bir teolojik sistemin tekâmül edişi, çok eski âlimler tarafından hazırlanmıştır[91]». Yine devamla «Kur'ân Muhammed ve muakkiblerinin doğrudan doğruya ilham edilmiş olarak kabul ettikleri, nutuklarının ve şekli ifadelerinin tescil edilmiş şeklidir. Son zamanlardaki araştırmalar kat'î olarak isbat etmiştir ki, ondaki haricî tesirler, Ahdi Atik malzemelerini ihtiva eden hristiyan süryâni menşeine ulaşır.»[92] S. Moscati'de «Muhammedin çocukluğunda Suriyeye gidişi ve orada Hristiyan keşişe rastlamasıyle ilk monoteist anlayışın onda teşekkül etmeye başladığını, Arabistandaki Yahudi ve Hristiyanlarla temas halinde olduğunu söyledikten sonra, vaazlarının esaslarını kolayca Yahudilik ve Hristiyanlıkta bulmak mümkündür»[93] demektedir.

E. Montet'de, Kur'ân tercemesinin baş tarafına koyduğu giriş kısmında, Kur'ân'a menşe olarak, Yahudi ve Hristiyan kaynaklar, İslâm'dan önceki kaynaklar ve Muhammed tarafından va'zedilen yeni İslâmî elemanlar olmak üzere üç kaynak bulur. «O, Yahudilerin şifahî ananelerinden, dinî efsanelerinden, Talmudik ve Rabbinik menşeli olan Haggadah'larından pek çok şeyler ödünç almıştır... Kelime-i Tevhid'in bile Yahudilerden alınmış olduğunu iddia etmektedir. Çoğu apokrif olan İncillerin Kur'ân'a kaynak olduğu söylenmektedir.[94]

Kasımirski'nin Kur'ân tercemesine bir mukaddeme yazan G.H. Bousquet «Muhammed'in hayatının safhaları Kur'ân sayesinde, İsa ve Buddanın hayatına nisbetle çok iyi tanınmaktadır... Mütehassısların çalışmalarına rağmen, İslâm'dan önceki Arabistan'ın hakikî dinî durumu hakkında kâfi derecede bir aydınlığa sahip olunamadı. Muhammed'in maruz kaldığı Yahudi ve Hristiyan tesirlerinin teferruatını bilmek çok zordur... Peygamberlik vazifesinden evvelki zamanda, Muhammed yapmış olduğu seyahatlarda Yahudi ve Hristiyan doktirinlerini öğrendiği zikredilir. Daha sonra da, Peygamber vahy alıyor muydu? şeklinde bir şüpheyi ortaya koyar. Böyle bir durumun anormal psikolojik bir durum olduğu ileri sürülür. Hattâ onu, Mormon dininin kurucusu olan Joseph Smith Junior (1805 - 1844) ile mukayese etmeye kalkışır. Kur'ân'ın büyük bir kısmının Yahudi ve Hristiyanlar'dan veya Ahd-i Atik peygamberlerinin tarihinden ödünç alınmış old ğunu söyler»[95].

89) A.S. Tritton, Islâm Belief and Practices, London 1951. p. 15 - 20.

90) Norman Daniel, Islâm and the West Making of an Image, Edinburgh 1962, p. 62.

91) H.A.R. Gibb, La Structure de la Pensée Religieuse de l'Islam (Traduit de l'Anglais par Jeanne et Felix Arın) Paris 1950. p. 25.

92) H.A.R. Gibb, Mohammedanism An Historical Survay, Oxford University Presse 1953 (second édition) p. 35 - 45.

93) Histoire et Civilisation des peuples Semitiques, p. 203 - 210.

94) E. Montet, Le Coran, Uaris 1949, p. 29 - 31.

95) Kasımirski, Le Coran, İntroduction (G. H. Bousquet) p. 9 - 20.

A.C. Bouquet «Muhammed 12 yaşlarında ticaret kervanı ile Suriye'ye gitiği Yahudilik ve Hristiyanlık hakkında bilgi edindiği ihtimal haricinde değildir. O daha çok şekli bozulmuş Hristiyanlıktan bir şeyler bilmekte idi. Mümkündür ki, bazı mezhepler arasında kullanılan apokrif inciller hakkında bilgisi vardı. O Mekke'nin etrafındaki verimsiz çölü müteaddid defalar dolaştıktan sonra, Muhammed'in vücûd hastalığı arttı ve sesler işitmeğe başladı.» demektedir[96].

B. Lewis'de «...Açıktır ki, o, Yahudi ve Hristiyanlık tesiri altında idi... Onda pek çok eski mukaddes kitapların elemanlarının mevcud olduğunu» söylemektedir.[97] Hatta bazı müsteşrikler daha ileri giderek, onun vahy mahsulü olduğunu kabul etmedikten başka, Kur'ân'ın âyetlerinin tasni edilmiş olduğunu ileri sürmektedirler. S. de Sacy, Kur'ân'da Âli İmrân Sûresi'nin 144. âyetinin tasni edilmiş olduğunu ihtiyatlı bir şekilde ileri sürerken, Weil ise, bu âyetle birlikte daha pek çok âyetlerin de sonradan idhal edilmiş olduğunu ihtiyatsızca söyler.»[98].

İslâm Ansiklopedisi'ne Allah Maddesini yazan Mc. Donald'da, Kur'ânı peygamberin eseri olarak kabul eder ve bütün hükümlerini bu nokta üzerinden yürütür.[99] Bu sebebledir ki, pek çok Avrupalı Kur'ân mütercimi, tercemelerinin baştarafına, Kur'ân sanki Muhammedin eseri imiş gibi, Muhamed ismini yazmışlardır. Severy, Kasımirski, E. Montet ve makale sonunda klişelerde vereceğimiz tercemelerde olduğu gibi.

A. Guillaume ise, İstanbul Üniversitesi'nde verdiği «Garbde islâm Tetkikleri» konulu konferansında peygamberler ayrı ayrı ele alınırlarsa, yazılarının bizim kendi yazılarımızda kullandığımız aynı uslûb hususiyetleriyle damgalanmış olduğunu görürüz. İyi olsun kötü olsun, alıştığımız bir üslûbla yazarız. Ahd-i Atîk'i ve Ahd-i Cedîd'i yazanlardan her biri kendisini başkalarından ayıran hususî bir üslûba sahibtir. Eğer peygamberlerin mukaddes sayılan kitaplarının hepsi Allah'ın kelâmı olsaydı, aynı üslûbda olurlardı. Fakat bu, hakikatte böyle değildir. Kur'ân'ın üslûbu, Muhammed'in harukulâde gelişmiş konuşma kudretini aksettirir. O kadar ki, Hristiyan Araplar bana Kur'ân'ın dilindeki güzelliğin tesirini derinden hissettiklerini söylemişlerdi. Fakat bu kitab bile gramer hataları ve bizzat Allah tarafından söylenen bir kitaba uygun düşmeyen değişik kıraatları ihtiva etmektedir. Bu değişiklikler, Hristiyan Kitab-ı Mukaddes'indeki metin değişiklikleri gibi az ehemmiyeti hâizdir. Fakat tek bir tane dahi olsa yanılışsızlık hususundaki iddiaları çürütmeye kâfi gelebilir.»[100] Bu sözleriyle Guillaume, Allah'ı bir şahıs gibi mütalâla edip, Onun muhtelif zaman ve ven mekânlarda göndermiş olduğu kitablarıdaki üslûbun aynı olmasını icabar etmektedir. Acaba kendisi Kur'ân-ı Kerîm'le mukayese edebilecek, hakikî bir Allah Kelâmı getirebiliyor mu?. XIX. asra kadar peygamberi ve Kur'ânı hiçe sayan müsteşriklerin, bu devreden sonra, eski metodları ile gayelerine vâsıl olamıyacaklarını anlamaları üzerine, bir metod değişikliği yapmak mecburiyetinde kalırlar. Guillaume'nin de bu yeni metodu tatbik etmekte olduğunu, ifadesinin sonlarından açık bir şekilde anlamaktayız. Bu metod, Kur'ân'la, kendi mukaddes kitablarını aynı seviyede tutma ve Kur'ân sayesinde kendi kitablarına değer kazandırma amacını güdmektedir. Yukarıda verdiğimiz misallerde de görüldüğü gibi, Kur'ân dâima, kendi mukaddes kitabları zaviyesinden incelenmiştir.

---

96) Comparative Religion, p. 266.

97) The Arabs in History, p. 38

98) Introduction au Coran, p. 194.

99) İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1941, I. 360 - 375.

100) İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, sene 1955, I. cüz 1 - 4, s. 122.

Biz müslümanlara göre, Kur'ân bir vahy mahsulüdür. Ve bu teolojik bir mesele olarak telâkki edilir. Halbuki Avrupalılar bu meseleyi sosyal ilimler açısından ele aldıklarından, iki taraf arasında bir uygunluk mümkün olamamaktadır. Aslında, tecrübî ve sosyal ilimlerin metodunu metafizik bir mesele olan vahye tatbik edemeyiz. Çünkü vahyin mantığı tecrübî ilimlerinkine benzemediği gibi, onlarla mukayese etmek te imkansızdır. Vahyin sahası ve bildirdikleri, teccrübî ilmin bildirdiklerinden ve onun sahasından tamamen ayrıdır. Tabiat, tecrübî ilimler tarafından determinizim pirensibine göre incelenir ve tecrübî bilgiler, tüme varım veya tümden gelim yollarından biriyle elde edilirler. Halbuki vahy, fıtrî olan beşeriyetten bir an sıyrılmaktır. Bu da insanın gücü ile elde edebileceği bir şey değildir. Kısacası vahy hâdisesi, pozitif ve negatif elektirik uçlarının birleşmesiyle meydana gelen bir ışık olayı gibi izah edilemez.

Şunu unutmamak gerekir ki, Bu gün ilim buldukları ile haklı olarak öğünmekte, fakat bilmedikleri yanında bildikleri bir hiç mesabesinde kalmaktadır. İlim ve tekniğin başarılarına rağmen, insan oğlunun rûhi hallere âit bilgisi çok kısırdır. Dâima kendisinin bir beşer olduğunu ifâde eden Hazret-i Peygamber'in maddi alêmden tecerrüd edip, melek tabiatına bürünerek manevî âleme yönelmesi ve en yüce melce ile irtibat temin edip ilâhî hitabı dinlemesi, beşer gücünün tahammül edeceği işlerden değildir. Bu işin ağırlığını bizzat Kur'ân: «hakikat biz sana ağır bir söz vahyediyoruz»[101] demekle teyid eder. Hakikatını kavrıyamıyoruz diye bir şeyi inkara kalkışmak akıl kârı değildir.

Makalemizde kısa hatlarla izah etmeğe çalıştığımız batıdaki Kur'ân tetkikleri, Orientalizmin diğer şubelerinde olduğu gibi, genellikle misyonerlik, ticaret ve sömürgeciliğin öncülüğünü yapmakla kalmamış, aynı zamanda islâm akidesinin temeline de dinamit koymuştur. Müslümanların miras olarak aldıkları yüksek değerleri, bir hiç mesabesine indirmek, batılılar için zevkli bir çalışma tarzı olmuştur. Kendi memleketlerinde gereken İslâmî kültürü alamıyan, İslâmı batılıların eserlerinden öğrenmeye kalkışan bazı mü'minler ne yazık ki batılıların gayelerini tahakkuk ettirmeye hizmet etmektedirler. Kısacası, onlar bu çalışmaları ile, Müslümanlar arasında tarihlerini inkâr eden bir nesil yetiştirmeye ve yine bunlar vasıtasiyle fikirlerini kabul ettirmeye çalışmaktadırlar. Nitekim XX. asırda İslâm ülkelerinde görülen ilhâd hareketleri, bu çalışmaların bâriz bir neticesidir.

Avrupa Orta Çağ'dan beri kaba kuvvet ile yaptığı mücadelelerde mağlûp edemediği Doğuyu, şimdi açmış olduğu fikir savaşı ile mağlûp etme yolundadır. Onların bu meydan okumaları karşısında susuşumuz, varlığımızı inkar etmekten başka birşey olamaz. Onun için, içinde bulunduğumuz gaflet uykusundan uyanıp silkinmemiz gerekir. Nasıl ki, cehalet karanlığı içinde, vaktile İslâm bir güneş gibi doğup, âlemleri aydınlattı ise, şimdi de içimizde mevcûd olan islâmî nûr zerresini bir yanardağ misali, harekete geçirmek zarureti vardır. Bu her müslümanın vazifesi olduğu gibi, bu işin asıl ağırlığının genç ilâhiyatçıların omuzlarına yüklenmi şolduğu unutulmamalıdır.

101) el-Müzzemmil, 5.

A TABLE.

96. *The Chapter of Blood congealed, containing Seventeen Verses, written at* Mecca. ibid.
97. *The Chapter of Glory or Power, containing Five Verses, written at* Mecca. 387
98. *The Chapter of Instruction, containing Eight Verses, written at* Medina. ibid.
99. *The Chapter of the Earthquake, containing Eight Verses, written at* Medina. 388
100. *The Chapter of Horses, containing Eleven Verses, written at* Mecca *and* Medina. ibid.
101. *The Chapter of Affliction, containing Eleven Verses, written at* Mecca. 389
102. *The Chapter of Abundance, containing Eight Verses, written at* Mecca. ibid.
103. *The Chapter of the Evening.* 390
104. *The Chapter of Perfection, containing seven Verses, written at* Mecca. ibid.
105. *The Chapter of Elephants, containing Five Verses, written at* Mecca. ibid.
106. *The Chapter of* Coreis, *containing Four Verses, written at* Mecca. 391
107. *The Chapter of the Law, containing Seven Verses, written at* Mecca. ibid.
108. *The Chapter of Assurance, containing Three Verses, written at* Mecca. ibid.
109. *The Chapter of* Infidels, *containing Six Verses, written at* Mecca. 392
110. *The Chapter of Protection, containing Four Verses, written at* Mecca. ibid.
111. *The Chapter of the Cord of Palm, containing Eleven Verses, written at* Mecca. ibid.
112. *The Chapter of Salvation, containing Four Verses, written at* Mecca. 393
113. *The Chapter of Separation, containing Five Verses, written at* Mecca. ibid.
114. *The Chapter of the People, containing Six Verses, written at* Mecca. ibid.

The Life of Mahomet.
An Epistle [illegible] to the Reader.

THE

THE ALCORAN OF MAHOMET.

CHAP. I.

The Chapter of the Preface, containing seven Verses, written at Mecca.

IN the Name of God, gracious and merciful; Praised be God, gracious and merciful: King of the Day of Judgement. It is thee whom we adore; it is from thee we require help. Guide us in the right way, in the way of them that thou hast gratified; against whom thou hast not been displeased, and we shall not be mis-led.

CHAP. II.

The Chapter of the Cow, containing two hundred fourscore and seven Verses, written at Mecca.

IN the Name of God gracious and merciful. I am the most Expert God. There is no Error in this Book; it guideth in- *his* to the right way; those that are righteous, who believe *Grammar.* what they [illegible], who make their Prayers with affection, and dispense in Alms, a part of the Goods that we have [illegible] such as believe the things that are inspired [illegible] that have been Preached before thee,

L'AL

MAH

Translaté d

P

SIEVR

Sieur de l

IEAN

Iouxte la C

à P A

Chez Antoine

cIↃ IↃc

Auec Privil

1649 da Paris'de
fransizca Kur'an

1649 da Alexander tarafından yapılan tercemenin [illegible] Fresi. (British Museum : 14512 [illegible])

MACHVMETIS

SARRACENORVM PRINCIPIS VITA AC DOctrina omnis, quæ & Ismahelitarum lex, &

ALCORANVM

dicitur, ex Arabica lingua ante CCCC annos in Latinam translata, nunćq; demum ad gloriam Domini IESV, & ad Christianæ fidei confirmationem, doctorum ac piorum aliquot uirorum, nostræq; adeò religionis orthodoxæ antistitum studio & authoritate, uelut è tenebris in lucem protracta atq; edita.

Quo uolumine perlecto, pius & studiosus lector fatebitur, librum nullum potuisse uel opportunè uel tempestiuè magis edi hoc rerum Christianarum & Turcicarum statu.

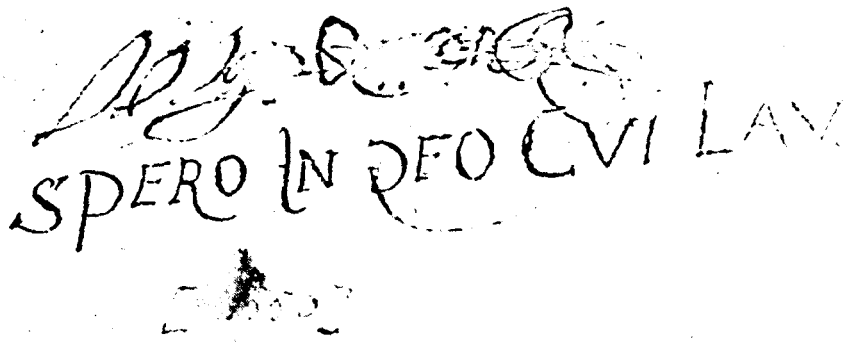
Adiectæ quoq; sunt Annotationes, Confutationes, Sarracenorum ac rerum Turcicarum à DCCCC annis ad nostra usq; tempora memorabilium historiæ, ex probatissimis autoribus tum Arabibus, tum Latinis & Græcis, quorum Catalogum uersa in singulis Tomis pagina prima reperies.

ITEM,

PHILIPPI MELANCHTHONIS, uiri doctiss. præmonitio ad Lectorem, cum primis pia & erudita.

THEODORI BIBLIANDRI, sacrarum literarum in Ecclesia Tigurina professoris, uiri doctissimi, pro Alcorani editione Apologia, multa eruditione & pietate referta, lectuq; dignissima: quippe in qua multis ac ualidiss. argumentis & uitilitigatorum calumnijs respondetur, & quàm non solùm utilis, sed & necessaria hoc præsertim seculo sit Alcorani editio, demonstratur.

Cum Cæsareæ Maiestatis gratia & priuilegio ad septennium.

1543 de Bale (Basel) de Theodor Biblionder tarafından basılan Robertum Retenensem ve Hermannum Dolmatom tarafından yapılan latince Kur'an tercemesinin ilk sahifesi (British Museum : 196 I. 10)

De Arabiſche

ALKORAN,

Door de

Zarazijnſche en de Turckſche Prophete

MAHOMETH,

In drie onderſcheyden deelen begrepen: van der Turcken Religie, Gheloove, Aelmoeſſen, Vaſten, Ghebeden, Bedevaert na Mecha, met t' ſamen ſijn Gods-dienſten, ende Ceremonien, Wetten ende Rechten.

Uyt de Arabiſche ſpraake/ nu nieuwelijcks int Hooch-duytſch getranſlateert/ met t' ſamen een aenhangende Boo-reden/ door Salomon Swigger, Predikter der Kercken tot

NEVRENBERGH.

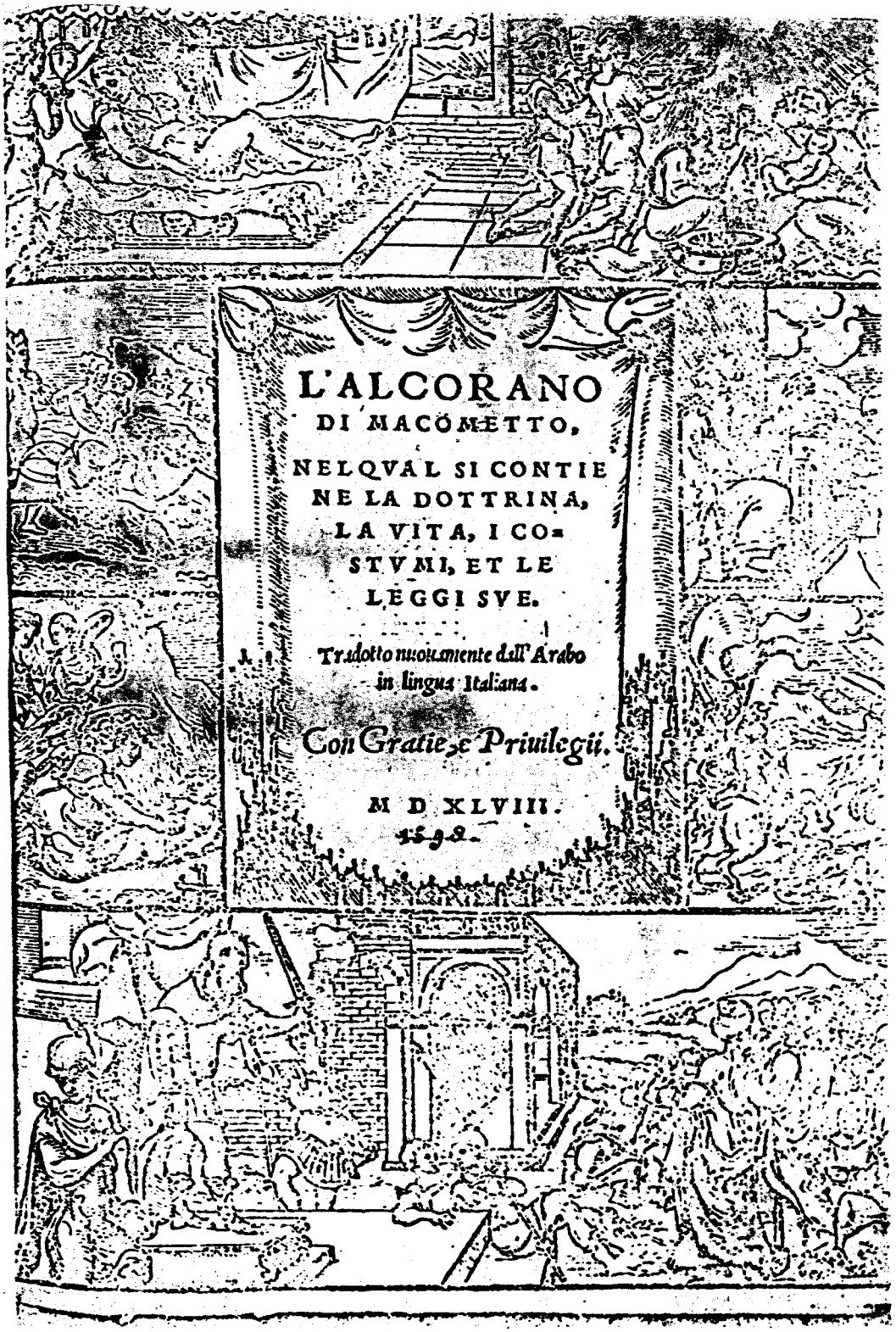
Ende nu wederom uyt de Hooghduyſche in onſe Nederlantſche ſpraecke overgheſet.

Gedruckt voor Barent Adriaenſz. Berentſma, Boeck-verkooper tot Hamburgh, 1641.

1641 de Hamburg'da basılan Salamon Scchweigger'in Hollanda dilindeki tercemesinin ilk sahifesi (British Museum 14512 c. 9)

L'ALCORANO
DI MACOMETTO,
NEL QVAL SI CONTIE
NE LA DOTTRINA,
LA VITA, I CO-
STVMI, ET LE
LEGGI SVE.
Tradotto nuouamente dall'Arabo
in lingua Italiana.
Con Gratie, e Priuilegii.
M D XLVIII.
1598.

1548 de Venedik'te İtalyanca basılan Kur'an'ın ilk sahifesi (British Museum : 483 b. 28)

1548 de Venedik'te İtalyanca basılan Kur'an'ın ilk sahifesi (British Museum : 483 b. 28)

Le Chapitre de la CORDE de PALMIER, contenant vnze versets, escrit à la Meque.

Geraldin intitule ce Chapitre, le Chapitre de la Porte.

AV Nom de Dieu clement & misericordieux. Ablheb a perdu la main, Dieu l'a chastié, ses richesses ne le sauveront pas, il bruslera dans les flammes eternelles auec sa femme, qui porte les bois sur son col lié d'vne corde de palmier.

Le Chapitre du SALVT, contenant quatre versets, escrit à la Meque.

AV Nom de Dieu clement & misericordieux. Dis aux infidelles, Dieu est eternel, il n'engendre pas, il n'est pas engendré, & n'a point de compagnon.

Le Chapitre de la SEPARATION, contenant cinq versets, escrit à la Meque.

AV Nom de Dieu clement & misericordieux. Dis leur, Dieu qui a separé la clairté d'auec l'obscurité me gardera de tous les maux qu'il a creés, du danger, des tenebres, de ceux qui soufflent contre le nœud du filet des sorciers & des enuieux.

Le Chapitre du PEVPLE, contenant six versets, escrit à la Meque.

AV Nom de Dieu clement & misericordieux. Dis leur, Ie me garderay des tentations du Diable & de la malice du peuple, par l'ayde du Seigneur du peuple, Roy du peuple.

FIN.

Nous Consuls, Gouuerneurs & Protecteurs des Affaires de la Nation Françoise en ces Pays du Leuant, Ville de Marseille: Certifions & attestons à tous qu'il appartiendra, Comme Monsieur André du Ryer, Seigneur de Malezair, Gentilhomme ordinaire de la Chambre du Roy & cy-deuant Consul pour sa Majesté en Egypte, a exercé la charge dudit Consulat en homme de bien & d'honneur, n'ayant jamais esté fait plainte de son administration, ny de ses deportemens pendant le temps qu'il y a demeuré & a exercé ladite charge: Comme encore n'a esté faite aucune plainte dudit Sieur du Ryer durant le temps qu'il a sejourné à Constantinople pour le seruice de sa Majesté: Ains tous les Capitaines & Officiers des Vaisseaux Marchands & autres qui negocient esdites parties, reçoiuent de luy toute sorte de faueur, tant aux sujets qui leur suruiennent, que aux affaires regardant le seruice de sa Majesté & aduantage du Commerce de ses subjets: En tesmoin de quoy, nous auons fait faire & signé ces presentes, & à icelles fait mettre & apposer le seel & armes de cette Ville accoustumés. A Marseille ce douziéme iour de Février mil six cens trente-trois.

DE BOVRGOGNE Consul.
I. SAVORNIN Consul.
MEINARDET Consul.
Par mesdits Sieurs Consuls, BOET.

MON

Sieur du Ryer'in ... (British Museum: 806 a. 1)

K O R

COMMONLY

The Alcoran *of* MO

Translated into ENGLIS
the Original A

WIT

EXPLANATOR

TAKEN FROM T

APPROVED COM

TO WHICH IS P

A Preliminary

VOL.

By GEORGE S

Nulla falsa doctrina est, quæ non
Augustin. Qua

LONDO

Printed for L. HAWES, W. CLARKE
Red Lion in Pater Noster Row; and
Mark

M DCC LXI

Alexander Ross, Interpres
Hemedallus. Lexicon Arab. Lond. 1649 VIII

14512. b. 6.

THE

ALCORAN

OF

MAHOMET,

Tranſlated out of *Arabique* into *French*;

BY THE

Sieur Du Ryer, Lord of *Malezair*, and Reſident for the King of *France*, at

ALEXANDRIA.

And newly Engliſhed, for the ſatisfaction of all that deſire to look into the Turkiſh vanities.

LONDON,
Printed, *Anno Dom.*
1649.

1649 senesinde Sieur du Ryer'in Kur'an tercemesinin Alexander tarafından yapılan İngilizce tercemesinin ilk sahifesi. British Museum(: 14512 b. 6)

George Sale'nin tercemesinden, Yunus Suresinin başlangıcı
(British Museum : 14512 d. 11)

AL KORAN.

CHAP. X.

Intitled, JONAS [a]; *revealed at* MECCA.

In the name of the moſt merciful GOD.

ALIF. L. R. [b] Theſe are the ſigns of the wiſe book. Is it a ſtrange thing unto the men *of* MECCA, that we have revealed *our will* unto a man from among them [c], *ſaying*, Denounce threats unto men *if they believe not*; and bear good tidings unto thoſe who believe, that on the merit of their ſincerity they have an intereſt with their LORD? The unbelievers ſay, This is manifeſt ſorcery [d]. Verily your LORD is GOD, who hath created the heavens and the earth in ſix days; and then aſcended *his* throne, to take on himſelf the government of *all* things. There is no interceſſor, but by his permiſſion [e]. This is GOD,

[a] This prophet is mentioned towards the end of the chapter, p. 13.

[b] See the Prelim. Diſc. §. III. p. 78, 79.

[c] *A man from among them*;] And not one of the moſt powerful among them neither; ſo that the *Koreiſh* ſaid it was a wonder GOD could find out no other meſſenger than the orphan pupil of *Abu Taleb* (1).

[d] *This is manifeſt ſorcery*;] Meaning the *Koran*. According to the reading of ſome copies, the words may be rendered, *This man*, (i. e. Mohammed) *is no other than a manifeſt ſorcerer*.

[e] *There is no interceſſor but by his permiſſion.*] Theſe words were revealed to refute the foolish opinion of the idolatrous *Meccans*, who imagined their idols were interceſſors with GOD for them.

(British Museum)

Het Tweede Boeck
DES
ALKORANS.

In den welcken begrepen wert die Wet, die Mahomet den Saraſijnen gegeven heeft.

Het ghebedt der Mahometiſten en Turcken, 't welck ſy de Moeder des Alkorans noemen.

IN den name des barmhertigen ende goedigen Gods, des Heeren aller dinghen, rechter des toekomſtigen oordeels, die daer altoos hooch ghepreſen is, wy bidden u, ende op u hebben wy ons vertrouwen, voert ons op den rechten wech, op dien wech die ghy u uyt vercoren hebt, ende niet den genen, over welcke ghy vertoornt zijt, namelijck der ongheloovighen.

I. CAPITTEL.

DIt Boeck is ſonder eenich bedzoch ende valſchept / ende ſonder dwalinghe / het vertoondt de waerheyt aen de gene die Godt lief hebben / vreeſen ende eeren. Die gheerne bidden / gheerne Almoeſſe geven / ende de Wet die u ende alle u voorvaders van Godt uyt den Hemel hier beneven is gegeven gewoorden in goeder achtinghe ende betrachtinge houden.

De hope der toekomſtighe tijdt heeft ghemaeckt dat deſe leere voor waerachtich bekent / ende recht aenghenomen is gewoordē. Daerom wie deſe leere volcht / die ſal daer door tot het hoochſte goet ghe-

[illegible] de ſelve niet en

[illegible] ende ghelaeckten. Voort ſy

[illegible] quam hier de bijbel die ſy ooch in alle

men ſchoon die ſelve lieden raeden ende

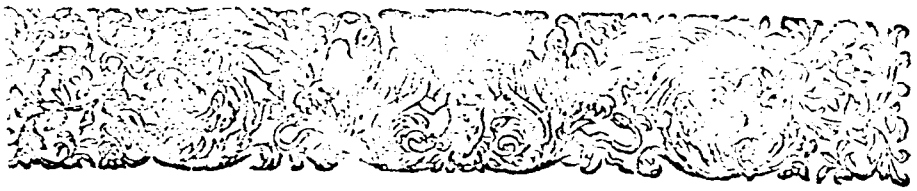
voor-hallende ghebruyckt hept na volgen.

helpen wilde / ſoo en honnen ſy niet meer tot den gheloove bekeert werden / want Godt heeft haer de oozen / ooghen ende 't hert verſtoppt. Sy ſullen 't is waer Godt ende ſijn Wet met den monde wel bekennen / maer met de weercken ſullen ſy hem verſaecken / ende ſullen alſoo onwetende in de ſchade haerer zielen ghe-raecken.

Want ſy ſullen Solpher ende Peck by haer altoos duerende martiliſatie ende pijne tot eenen loon ontfangen / dewijle ſy hinechten der ſonden zijn / hoe wel ſy haer meynen daer van te bzijen ende los te maken.

Ende als men haer wil vermanē / dat ſy de goede Wet ſouden aennemen / ſo en ſetten ſy hen daer wel niet expreſſelijck te-[illegible] / maer ſegghen / ſy willen alleen de [illegible] Ghherentuſſchen

Want

سورة الناس مكية ست ايات

SURA CXIV.

HOMINES.

MECCANA:

COMMATUM SEX.

بسم الله الرحمن الرحيم

١ قل اعوذ برب الناس ٢ ملك الناس ٣ اله الناس ٤ من شر الوسواس الخناس
٥ الذي يوسوس في صدور الناس ٦ من الجنة والناس

In Nomine Dei Miſeratoris, Miſericordis.

1. DIc: Confugio ad Dominum hominum. 2. Regem hominum. 3. Deum hominum, *ut liberet me*. 4. A malo Inſuſurratoris ſeſe ſubtrahentis. 5. Qui inſuſurrat in pectora hominum. 6. A Geniis, & hominibus.

NOTÆ.

Ista locum, in quo tradita fuit hæc Sura; & præmium legentis illam, idem ſentiunt Expoſitores, quod de præcedenti: cenſetur enim connexa eſſe, & unicam conſtituere cum illa, atque undecim verſibus conſtare, ad quorum ſinguloum prolationem Mahumetus ſingulis nodis, quibus à filiabus Lobeidi alligatus fuerat, ex ſolvebatur.

IV. *A malo Inſuſurratoris ſeſe ſubtrahentis.*] Arabicè الوسواس *Inſuſurrator* exponitur communiter الشيطان *Satanas*. Jahias: الوسواس هو الشيطان جاثم على قلب ادم فاذا ذكر الله خنس: *Inſuſurrator eſt Satanas, qui inſidet cordi hominis; & ubi mentio facta fuerit Dei, ſubtrahit ſeſe, & fugit.* Zamchaſcerius putat الوسواس, eſſe pro الوسوسة, *Inſuſurratio*: كانه وسوسة فى نفسه لانها ضيقه وشغله. Quaſi ipſe ſit inſuſurratio الذى هو عاكف عليه. *in anima ejus* (hominis) *quia ipſa opprimit, & occupat eum, in quo ille reſidet*. & mox ſubdit: واذا ذكر الانسان ربه خنس الشيطان وولى واذا غفل وسوس اليه: *Cumque memineris hom. Domini ſui, ſubtrahit ſe Satan, & recedit. Cum autem negligens fueris in hoc, inſuſurrat in illum*. Eodem circiter modo Gelal.

VI. *A Geniis, & Hominibus.*] Putat Gelal, eſſe hic بيان الشيطان الوسواس جمى وانسانى: *declarationem Satanæ inſuſurrantis, quia ipſe eſt genius, & homo.* Nimirum; tam homines, quàm Genii ſunt Satanæ hominibus, cum utrique provocent eos ad malum. Itaque clarius hic oſtenditur, quinam intelligatur nomine Satanæ, qui inſuſurrat in pectora hominum: nempe Genii, & homines, quibus, ut ait Zamchaſcerius, utitur Satanas ad inſuſurrandum in pectore hominum.

Addo hic patergi loco, appellari has duas Suras المعوذتين, quaſi dicas, *duas Confugiarias*; eo, quòd utraque incipiat per اعوذ *confugio*, & de his ita ſcribit Zamchaſcerius: [illegible] عاصم سورتان يعوذ بهما ويقال لهما المعوذتان. *Dicit Ecrator Dei Naſcentium: Jam eidem miſſæ ſunt ad me duæ ſuræ, quibus nulla alia ſimilis miſſa eſt: neque in regem magnum adeo quæ Suræ, quæ Deo magis ſunt acceptæ. Et autem, quæ dicuntur Confugiariæ, afferentem etiam Sanctitati*

L. Maracci tarafından yapılan Latince Kur'an tercemesinin ve Arapça metninin en-Nas Sûresine ait kısım (British Museum : 14507 c. 23)

Die Beschreibung

Darinn die gelegenheit derselben Länder/Stätt/Flecken/Gebew etc. der Innwohnenten Völcker Art/Sitten/Gebreuch/Trachten/Religion und Gottesdienst etc.

Insonderheit die jetzige warre gestalt des H. Grabs/der Stadt Jerusalem und anderer heiligen Orter/darbey allenthalben der heiligen Schrifft und des Authoris Meinung hievon.

Item welcher gestalt und wann die Röm. Key. May. durch jhre Legaten dem Türckischen Keyser/auch dessen fürnemisten Officirn/jedem insonder zur Praesent unterwegen und zu Constantinopel damals überliefferen lassen/sampt desselben werth und der Legaten Ankunfft/Habitation/jährlichen Besoldung etc. und gantzen Unkosten daselbst.

Desgleichen des Türckischen Reichs Gubernation/Policey/Hofhaltung/Kurtzweil/des Persons/und vielerley andern lustigen sachen/

Mit hundert schönen newen Figuren/dergleichen nie wird gewesen seyn/

In III. unterschiedlichen Büchern

Auffs fleissigst eigner Person verzeichnet und abgerissen

Durch Salomon Schweigger/dessmal Diener am Evangelio übers dritt Jar zu Constantinopel.

Dieser Zeit aber Prediger der Kirchen zu unser Frawen inn Nürnberg.

Und jetzo auff offtes begehrn vieler fürnemer/erfahrner und gutherziger Leute männiglich so wol zum Trost und Warnung als zur Lust

Gedruckt und verlegt zu Nürnberg/durch Johann Lantzenberger. M.DCVIII.

Refutationes in Suram CX

quia scilicet sanaverunt Mahumetum à veneficio. Concludam has ineptias verbis Jahiæ: وقد روت عن عائشة ان النبى ص كان اذا اوى الى فراشه جمع كفيه ثم نفث يعنى بصق فيهما وقرأ قل هو الله احد والمعوذتين ثم ممح بهما ما استطاع من جسده يبتداء راسه ثم يحول الى ما نال من بدنه يفعل

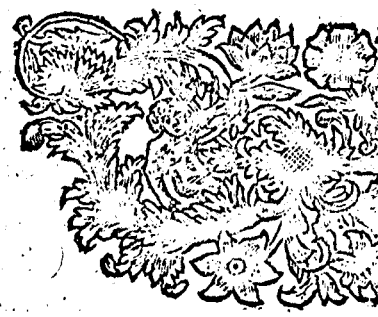
Prophet… tum fu… vum; d… VII. Der… confrica… suo, in… tem, q… ciebat.

REFUTATI

I. PEnè est, quòd, cùm Alcoranus à bestiis, nempè à *Vacca* incœperit, desinat in *Homines*: & post tot insanias, aliquem tandem sani habere videatur. Verum, ne in extremis quidem ver-

bis in… Diabol… libi ob… probav… pullo m…

FIN…

1608 (1609) de Nürnbergische bar…

1608 de Nürnberg…

ilk sunnies…

ALCORANI
TEXTUS UNIVERSUS

Ex correctioribus Arabum exemplaribus summa fide, atque pulcherrimis characteribus descriptus,

Eademque fide, ac pari diligentia ex Arabico idiomate in Latinum translatus;

Appositis unicuique capiti notis, atque refutatione

His omnibus præmissus est

PRODROMUS

Totum priorem Tomum implens

In quo contenta indicantur pagina sequenti,

AUCTORE

LUDOVICO MARRACCIO

E Congregatione Clericorum Regularium Matris Dei,

INNOCENTII XI

Glorioſiſſimæ memoriæ olim Confeſſario.

PATAVII,

M. DC. XCVIII.

Ex Typographia Seminarii.

SUPERIORUM PERMISSU.

1698 de Patavii (Padua) da basılan, Ludivico Maracci tarafından yapılan Kur'an'ın Lâtince tercemesinin ilk sahifesi (British Museum : 14507 e. 23)

TÜRK BİLGİNİ PROFESÖR ABDÜLKADİR İNAN'IN HAYATI

Prof. Dr. Hikmet TANYU

Etnografya, Türk Folkloru, Türk Tarihi ve Türkler'in dinleri ve inançları Türk lehçeleri ve Türk filolojisine, etimolojisine ve Türk edebiyatına dair 350 kadar ilmî makale ve kitabı olan Abdülkadir İnan, 29 Kasım 1888 de Başkurdistan'ın Çıgay (Şıgay) köyünde doğdu. Abdülkadir'in babası İmam Musaffa (Mustafa), onun babası Süleyman, onun babası Abdülcelil, onun babası Kaz Börü, onun babası Bikkul idi. Başkurtlar arasında şecereye çok önem verildiğinden, O da şeceresini biliyordu. Annesi Zekiye Hanımdır. Göbek adı, Fethülkadir olan, Abdülkadir birçok yazılarında bu adı kullanmıştır. Ulukatay'ların yayladaki son çadır hayatını yedi - sekiz yaşlarında gören Abdülkadir (İnan), eski çadır hayatına dair annesinin şu hatırasını anlatmaktadır. Büyük babasının çok güzel olan eski çadırını saklıyan annesi onu her görüşte içini çekerek, eski göçebe devri hatırlar ve şöyle dermiş :

— Hay Dünya! Nekadar güzel zaman vardı.

Eski göçebe hayatını överek anlatan, eski Başkurt masallarını söyleyen annesinin etkisinde kalan Abdülkadir, eski Başkurtların hayatından hikâyeler yazdığı sıralarda hep bunların ilhamı içinde kalmıştı. «Başkurt yaylasında», «İl için», «Kavalcı Timirbay», «Ölet» adlı küçük hikâyeleri bu esinlerin mahsulüdür.

Babası bir gerçekçi olan ve eski devirlerden fazla bahsetmeyen Abdülkadir İnan'a O, din bilgisini, hesabı, rusça yazıp konuşmayı öğretmişti.

Amcası Muhibullah Hazret'in kızıyle evlenmiş olan Alim Efendi, Şigay köyüne imam olmuş ve ayrıca Usol-ü Cedide mektebini açarak öğretmenliğe başlamıştı. Babası, iyi bir ilim adamı olan Alim Efendinin okuluna Abdülkadir'i isteyerek gönderdi. Zengin bir kütüphanesi olan Hocasının kitaplarını birer birer okumaya başlayan Abdülkadir İnan, köylerine gönderilen 300 kadar, coğrafya, yeni hikâyeler, piyesler, romanlar ve dini kitapları büyük bir tutkuyla okumuştu. İlk okulu bitirdikten sonra, Alim Efendinin de izniyle, Çilebi'deki Ahuud Hekim Hazret medresesinde tahsiline devam etti. Fakat medresenin karşısındaki (Usulü Cedide) ile eğitim ve öğretim yapan okulla ilişki kurarak oradan da kitap alıp okuyor ve oradaki öğretimi de takip ediyordu. Usulü Cedide mektebinde şiirle ilgili eserler de okutuluyordu. Çarlık rusyası 1904 yıllarında Ulukatay'ların topraklarını ellerinden alıp hazine malı ilân etmişti. Hükûmete karşı halkın nefreti artmıştı. 1904 - 1905 Rus - Japon savaşında, Ruslar'ın yenilmesi için halk dua etmişti. Yenilen Rus askeri sarhoş bir durumda sağa sola sarkıntılık ediyorlar, ona buna sataşıyorlardı. Bu yenik Rus askerleri, sarhoş bir halde Çilebi'den geçerken Abdülkadir'i sokakta görür görmez : «Köpek Japon çocuğu, buraya nasıl geldin, diyerek yakalayıp dövmeğe başlamışlardı..»

Japon yenilgisi Ruslar'ı karıştırmış, yer yer büyük merkezlerde grevler, mitingler alıp yürümüştü. Bu karışıklık içinde öğrenimini sürdüren ve bilgisini artıran Abdülkadir, Rusça bilgisini de

geliştirmişti. Türkçe gazeteleri takibediyordu. Nihayet, türlü olaylardan sonra, Troysk şehrindeki Resûliye Medresesine devama başladı. Resûliye Mektebi 8 yıl, âlî kısmında da iki yıl okuyarak mezun oldu. Bu arada hemen birçok Türk illerini dolaşmış ve bilgisini, görgüsünü artırmıştı.

Abdülkadir İnan'ın ilk yazıları 1908 yılında Orenburg'da yayınlanan Vakit gazetesinde çıktı.

1905 yılında hürriyet ve insan haklarından bir bölümünü olsun, Çarlık Rusyasından elde etmeğe çalışan Başkurtlar, gizli - açık bir mücadele içinde idiler. Nihayet 1905 yılında kısmen bir hürriyet hareketi belirdi. Fakat Stolipin diktatörlüğü bunları yoketmeğe girişti, fakat bu diktatörün öldürülmesiyle hürriyet hareketi yeniden canlandı. Türkçe gazeteler, dergiler çoğaldı. 1912 yılında Türkiye'nin Balkan devletleri ile savaşı sırasında bütün millî gazeteler Türkiye lehinde yazılar yazıyorlar, Türkiye'yi desteklemeğe çalışıyorlar, gençlerin gönüllü olarak Türk ordusuna katılmasını teşvik ediyorlardı. Edirne'nin, Bulgarlar'dan geri alınışı üzerine bütün Rusya Türkler'i sevinçle coşkun gösteriler yapmışlardı. Abdülkadir (İnan) da bunlar arasındaydı. Abdülkadir İnan rusçanın yanında, arapça ve farsca yı da geliştirmeğe çalışıyordu. Orenburg'da yayınlanan Vakit gazetesindeki makalesinde Abdülkadir İnan, Ruslar'a toprak satışının, Türkler için büyük bir felâket olacağını yazmış ve şöyle sonuçlandırmıştı: **«Başkurtlar, ata ve babalarının kanları bahasına korudukları geniş topraklarını Ruslara satıp kendilerine «nadel - toprak payı» adıyle bırakılan bir avuç toprakta yaşamalarına imkân yoktur. Sefalet içinde münkariz olacaklar ve bu nadelleri de kendilerine ancak mezar** olacaktır.» demekten çekinmemişti, Gene o sıralarda «Şûra» dergisinde üç dört şiiri yayınlandı. Bu arada Başkurtlar'ın hayatına dair hikâyeler yazıyor ve onları da Şûra dergisine yolluyordu. Ayrıca Başkurtlar'ın ve çevredeki diğer Türk toplumlarının folklor ve etnografya materyallerini toplamağa gayret ediyordu. Vakit gazetesinde «Kırgız Sahralarından» başlığı altında uzun bir makalesi yayınlandı. Bu makalenin tezi, Kazak - Kırgızların, en mümbit topraklar üzerinde yerleşip kasabalar kurmaları idi. Bu makale, İstanbul'da yayınlanan Taarif-i Müslimin dergisinin 1910 tarihli 12 sayılı nüshasında kısaltılarak basıldı.

Abülkadir İnan'ın kendisinden iki yaş büyük olan ağabeyisi âni olarak vefat edince, biri üç, biri iki yaşında iki oğlu yetim kalmıştı. Birkaç yıl önceki büyük yangında bütün maddî varlıklarını kaybeden Abdülkadir'in babası büyük bir maddî sıkıntı içinde bulunuyordu. Bu güç şartlar içinde 1914 yılında Yüksek Muallim Mektebinden mezun oldu. Bir müddet İmamlık yaptı. Öğretmen olarak çalıştı. 1915 yılında «Bütün Rusya Müslümanlarının Mahkeme-i Şer'i»ye kurulu huzurunda din ilimlerinden imtihan vererek müderris ünvan ve şahadetnamesini aldı. 1917 yılının Eylül ayında İtişbay kariyesinin seçkin bir muallimi idi. Bu aralarda okuduğu gazete ve kitaplar dolayısıyle polis tarafından sık sık göz altına alınıyor, sorguya çekiliyordu.

Yayın hayatı, Şûra dergisinde devam ediyordu: «Başkurt Yaylasında»yı, 1916 yılında «İlk İçin», «Kaçkın (Firarî)», «Ölet» adlı hikâyeleri tâkip etti. 1917 yılı kanlı gösteriler, ihtilâl havası içinde ortalık karmakarışık bir haldeydi. Rusya'nın esir Türkleri bu fırsttan faydalanmağa ve muhtar birer devlet vücuda getirmeğe çalışıyorlardı. Abdülkadir İnan bütün millî mücadelelerde bilfiil görev aldı.

İlmî çalışmaları da devam ediyordu. 1914 yılında Prof. Zeki Velîdi (Togan) ın tavsiyesiyle, Altay, Kazak, Kırgız, Özbek ve bütün Türk kavimlerinin folklor, etnografya ve bilhassa destan-

ları, millî gelenek ve dîni üzerinde sabırla uğraşıyordu. Biri ilmî, diğerî millî mücadeleye bütün gücüyle devam etmekteydi.

1917 İnkılâbından hemen sonraydı. Başkurtlar'ın «Topraklı Millî Muhtariyet» ihtilâli sıralarında, bütün Rusya Müslüman milletlerinin, Moskova kongresinde Zeki Velidi tarafından ileri sürülen ve Azerbaycanlı ve Kazak - Kırgızlar tarafından desteklenen «Topraklı Millî Muhtariyet» tezi üzerine, bu Başkurt millî hareketine Abdülkadir İnan derhal iltihak etti. Bu suretle Başkurt hükûmetinin 17 Ekim 1917 yılında kurulmasiyle, kendi vilâyeti dahilinde (Orenburg ve Pirme Vilâyetlerinde) Başkurtlar'ın bulundukları sahada bu hükûmetin faaliyetine bilffil iştirak etti. Orenburg'daki Başkurt hükûmetine karşı bolşeviklerin haince giriştikleri işgal hareketleri neticesinde bütün Başkurt hükûmeti azaları hapsedildiler. Vilâyetlerde de geniş ve sert bir şekilde baskı ve tevkifler başladı. Abdülkadir İnan bu hadiseler arasında izini kaybettirerek, gizli bir hayat yaşamak mecburiyetinde kaldı. Bolşeviklerin baskılı işgal hareketleri karşısında Başkurt Türkleri yılmadan mücadelelerine devam etti. ler. Bolşevikler'in işgali altında bulunan ve Türk şeflerini hapsettikleri hapishaneden neye malolursa olsun hükûmet azalarını kurtarmağa azmetmiş mücahitler yılmadan baskın hazırlığını tamamladılar. Nihayet bolşeviklerin elindeki Orenburg'da ki hapishane, Başkurt mücahitleri tarafından - bir baskınla - basıldı. Vilâyet Komiseri Yahudi Sivilink öldürülerek, mevkuf Türkler dağlara kaçırıldılar. Bu hareketten sonra Başkurdistan'daki bütün münevver zümre izlerini kaybettirerek tamamen gizli yaşamağa başladılar. O sıralarda Zeki Velidî, Oral dağlarında asker toplamakla meguldü; bu asker toplama işi başarıyle neticelendi, bolşeviklere karşı mücadele için alaylar kurdu. Bu günlerde Abdülkadir İnan, Çelebi (Çilebinsk) deki Tatar komünistlerinin verdikleri teminat üzerine Orenburg ve Tobol vilâyetlerindeki müslümanların kongresine, Başkurtlardan Alimcan Tagan ile birlikte katıldılar. Bu kongrede Tatar komünistleri «Bizim için maarif meselesi mühimdir.» diyerek bu tezi ileri sürdüler. Bu iki vilâyetin müslümanlarının maarif işleri idaresine Başkurtlar namına Alimcan Tagan ile Abdülkadir İnan'ın iştirak etmesini teklif ettiler. Kongre devam ederken Silavinski şehri ve istasyonu, esir Çekoslovaklardan boşeviklerin kendi hesaplarına, Çekoslovaklara karşı bir vasıta olarak kullanmak maksadiyle kurdukları ordunun isyaniyle işgal edildi. Komünistlerin vasıtası olacakken işler tersine dönmüştü. (Çelebi Silovinski) şehrinin idaresi, Çekoslovak ordusunun eline geçmişti. O gün Tatar komünistlerinin de hepsi derhal hapsedildiler. Abülkadir'le. Alimcan serbest kalarak kendi köylerine döndüler. Birkaç gün sonra da Zeki Velidi kendi askerleriyle Çelebi (Şilevniski) zaptetti. Ve böyle başarılı bir hareket sonunda Çelebi (Şilevniske) giren Zeki Velidî, Başkurdistanın tekrar hükûmetini kurduğunu resmen ilân etti. Çek komutanı beyaz rusların mukavemetine rağmen bu hükûmeti tanıdı. Tatar bolşeviklerinin çıkardığı tatarca Ural gazetesi ve matbaası Başkurt hükûmeti tarafından alındı ve orada 1918 yılı Haziran ve Temmuz aylarında Başkurt gazetesi çıkarıldı. Abdülkadir İnan bu gazetede muharrir olarak canla başla çalıştı. Çelebi (Şilevnisk) te Çekler ve bolşeviklerle harbeden Ruslar tarafından bu bölgenin geçici hükûmeti olarak «Halk Hakimiyeti Komitesi» kuruldu. Bu komiteye Şilevnisk'e Başkurt hükûmeti tarafından Abdülkadir İnan mümessil olarak tayin edildi. Bir yandan bu mümessillik vazifesini ifa ederken öte yandan Başkurt gazetesinde muharrirlik işinde çalıştı. Bu gazete üç ay kadar devam ettikten sonra Sibirya'da kurulan Kolçak hükûmeti tarafın-

dan kapatıldı ve muharrirleri sıkı bir takibata uğradılar. Abdülkadir İnan gene kendi öz memleketinde gizli yaşamak mecburiyetinde kaldı. Sibirya'da kurulan Rusların Çar tarafları Kolçak hükûmeti, bütün millî istiklâl hareketlerine düşmandı. Başkurt hükûmetini ve «Topraklı Millî Muhtariyet» hareketini şiddetle kanun dışı ilân etti. Türkler, gerek komünistler, gerek çar taraftarı rus hükûmetleri tarafından iki ateş arasında kalıyordu. Rusya'nın bir cehennem halinde yayılan ateşleri Türk ülkelerinin istiklâlini yoketmeğe çalışıyordu. Çok karışık, çok kara talihli günlerdi. Çar taraftarı Kolçak hükûmeti, bir yandan Başkurt Türklerinin hareketlerini kanun dışı ilân ederken diğer yandan Başkurdistan hükûmeti azalarını Harp divanına sevketti. Başkurt ordusunu dağıtarak, azalarını ve komutanlarını Harpdivanına vermek üzere hertarafa emir yayınlandı. Bununla da yetinmeyerek bütün Başkurt Türkleri'ne karşı, Kolçak hükûmetinin tethiş hareketi, tam bir zulüm ve vahşetle başladı. 1918 yılının son ve 1919 yılını ilk ayları Başkurtlar için en tehlikeli bir zamana rastlıyordu. Bir taraftan bolşeviklerle, bir taraftan Kolçak ordusuyle iki cephede birden çok kanlı savaşlara girmişti. Bu durum karşısında Başkurdistan hükûmeti Moskova hükûmetiyle barış yapmak mecburiyetinde kaldı. Bolşeviklerle yapılan muahedeye göre Başkurdistan muhtar olacak, dahilî işlerine katiyen karışılmayacaktı. Bu muahede, İzvestiya ve Pravda gazetelerinde neşredildi. (19 Şubat 1919). Böylece Başkurt ordusu ve hükûmeti kızıllarla barış yapmış oldu. Abdülkadir İnan için durum başkaydı. O Kalçakların işgal ettiği, Sibirya tarafında kalmış, muhtar tarafa geçememişti. Orada gizli bir hayat yaşıyor, yakalanmamak için saklanıyordu. 1919 yılının Eylül aylarında, Başkurtlar'ın da yardımiyle bolşevikler bütün Başkurdistan'dan çar taraftarı Kolçakları sürdüler, çıkardılar. Hareketlerini sinsice gizleyen, sanki istiklâl ve hürriyete taraftarmış gibi görünen kızıllar, Türklere güven vermek istiyorlardı. Kızılların bu takdiğiyle önceleri Başkurt garnizonları serbest bırakıldı ve işlerin başlarına Başkurtlardan hükûmet adamları getirildi. Başkurt hükûmeti tarafından Abdülkadir İnan, Sterlitamak merkezine çağrıldı. Başkurt, Maarif Vekâletinin ilmî heyetine (Tâlim ve Terbiye) âzâ tayin edildi. 1919 - 1920 yıllarında Moskova'daki 7 inci Sovyet kongeresine Zeki Velidî ile beraber, aynı zamanda durumu incelemek üzere iştirak ettiler. Abdülkadir İnan fırsattan faydalanarak ilim aşkiyle Petrograt (Leningrad) kütüphanelerinde de çalışmaktan da geri kalmadı. Muhtelif ilmî, kıymetli eserleri, Türklüğü ilgilendiren kitapları Başkurdistan'a getirdi.

Yavaş yavaş durumunu kuvvetlendiren kızıl ruslar, artık maskelerini açma zamanının geldiğine inanmışlardı. Bolşevik baskısı 1920 de Başkurtlar üzerinde artmağa başladı. Zeki Velidî aralarında resmen imzalanmış ve ilân edilmiş olan muahedeye uyulmadığını Lenin'e hatırlattı. Leninin verdiği cevap komünistlerin ne derece ikiyüzlü, sözlerine asla güvenilmez olduğunun açık bir delili olarak iğrenç bir şekilde belirdi :

— Siz nasıl inkılâpçı, devrimci, nasıl siyasîsiniz? Bu muahedeler bir kâğıt parçasından ibarettir. Kuvvet kimde ise hak ondadır.

Komünist ruslar iyice kuvvetlendiklerine kani olmadıkları zamanda, büyük bir samimiyet ve hakseverlik gösterişi içerisinde kabul ve ilân ettikleri barış anlaşmalarını çiğnemekteydiler. Zulüm ve vahşete dayanan bir kızıl rejimi Başkurdistanda uygulama hazırlığını tamamlayıp harekete geçecekleri günden bir gece önce durumu sezen Başkurdistan'ın ileri gelenleri, protesto etmek, karşı tarafın âni tevkif ve öldür-

mesine imkân vermeden, mücadeleye daha uygun bir saha olan ve zaten kızıllarla silâh ve sayı bakımından büyük fark dolayısiyle coğrafî durumu elverişli görünen, üstelik zaten Türkistan ve Kazakistanla daimî bir muhabere hâlinde bulunulduğundan topluca Türkistan'a geçtiler, Abdülkadir de bunlar arasındaydı. O Kazak âdet ve geleneklerini çok iyi bildiğinden, Ruslara karşı başkaldıran hürriyetci Kıpçak Abdülgaffar Han ve Nayman - Bağanalı Hasan Beylerin bulundukları mıntıkaya gönderildi. Orada Bolşeviklere karşı, çete harbi yapan Kiyki Batır ile münasebet kurmaya muvaffak oldu. Kiyki Batırı harp halinde bulunan Türkistan Basmacılarına iltihaka teşvik etmişse de ondan söz alamadı. Bilâhare bu Kiyki Batır ruslar tarafından şehid edilmiştir. Abdülkadir İnan buradan Taşkent'e gelmiş ve Kazak - Kırgız ortaokulunda Abdülkadir Cılkıbay (Yılkıbay) adiyle müdürlük ve öğretmenlik yapmıştır. Güya Kırgızmış gibi Cılkıbay takma adını kullanmıştır. Sonra Taşkent'te yayımlanan, suretâ kızıl görünen fakat aslında milliyetçi olan, adından da bunu belli eden, «Akyol» gazetesinde Kazakistan ve Başkurdistan ahvali hakkında tarih, etnografya ve folklorla ilgili makaleler yazdı.

Bütün Türkistan müslümanlarının Türkistan Gizli Millî Birliği Komitesinin emriyle Taşkent'ten Semerkand'a gelerek, bu havâlide bolşeviklerle çarpışan çeteler içinde bilhassa Serdar Açıl Beg'in yanında bulundu. Bir ara bâzı mühim emirleri tebliğ etmek üzere Türkistan'ın Yasa şehri vasıtasiyle tekrar, kâh at, kâh yaya, Kazakistan sahralarına doğru ilerleyerek komitelere merkezin emirlerini maharetle ulaştırdı. Gene merkezin emrine uyarak bir müddet Yese şehrinde kaldı. Burada bir Kazak öğretmeni sıfatiyle 7 sınıflı bir ilkokula gene başka bir adla tarih öğretmeni olarak tayin edildi. Bu görevde 3-4 ay kaldıktan sonra tekrar Semerkant şehrine çağrıldı. Ve oradaki komiteden Enver Paşa'nın şahadeti hakkında Çerkes Sami tarafından yazılan mektubu alıp, Türkmenistan'a merkez komitesinin gizlendiği şehire geldi. Burada toplanan arkadaşlarının kararı çok hazin oldu. Bu sıralarda Moskova'ya giden zengin bir zat olan Feyzullah hoca (yef)'in Türkistan Millî Komitesinin sırlarını Moskova'ya teslim eden birisi olduğu anlaşıldı. (II) Bu ihanet, Enver Paşa'nın şahadeti, ve büyük Kızıl ordularının yığın hâlinde hücumları, Basmacıların çok az silâh ve malzemeyle buralarda tutunamıyacaklarını gösterdi. Her dünya milletleri, yapılan cinayetlerden, işkence ve öldürmelerden, türlü zorbalıklarla girişilen sömürme hareketlerinden habersiz, milyonlarca insanın, Türkler'in ıztıraplarından, felâketlerinden kayıtsız bir manzara arzediyordu. Dünya kamuoyu işlerden habersizdi. Bir avuç mücahit, silâhsız, malzemesiz, oduna, sopaya dayanan bir çete harbine girişmiş, kanını ırmaklar gibi akıtmıştı. Fakat bütün bu fedakârlık ve kahramanlıkların sonunda istiklâl, Türklerin bağımsızlığı ümitleri kararmıştı. Medenî bir milletin çocukları, tarihin en vahşi kızıl yaratıkları tarafından müthiş bir hücuma, yağmaya uğramıştı. Aynı felâket ergeç bütün hür milletlerin de başına gelecekti. Bunu orada yaşayanlar anlamışlar ve hür memleketlerde, Avrupa ve Asya'da insanlık hürriyeti ve haklarını nasıl feci usullerle yoketmek üzere yeni bir kızıl kuvvetin geliştiğini, nasıl yurtlarının barış anlaşmalarına rağmen çiğnendiğini, nasıl topluca öldürmelerin yapıldığını cihan efkârıumumiyesine duyurmak, onları kızıl tehlikeye karşı uyarmak üzere kararlar alındı. Ve Zeki Velidî Togan ile Abdülkadir İnan'ın da derhal bu vazifeyle harice çıkmaları kararlaştırıldı. Zaten o zamana kadar Bü-

(II) Yıllarca sonra bâzı komünist şeflerinin imha edildiği bir sırada o da Stalin tarafından öldürtüldü.

hara Cumhuriyetinin Şarkî Buhara Mümessili Hocaoğlu Osman, Hacı Hüsameddin, Haşim Şaik, ve Fergana basmacılarının kumandanı Şir Muhammed Bey (Kör Şirmet) çoktan sınır dışına çıkmışlar ve Afganistan'a gitmişlerdi.

Abdülkadir İnanın savaş içerisindeki muhtelif vazifelerinden birisini ve başından geçen bir olayı burada kısaca anlatalım :

Semerkant civarında Açıl Beg'in yanında bulunurken bir gün boşlşeviklerin pususuna düşüyorlar ve karşılıklı müthiş bir muharebe başlıyor. Abdülkadir İnan bu baskın sırasında civardaki bir vilâyete elçi olarak gönderildiğinden silâhsızdır. Zeki Velidi Bey silâhlıdır. O, başında beyaz bir sarığı, yüzü sakallı olan, attığını vuran bir mücahittir. Ateş yağmuru arasında Abülkadir İnan'ın yüzünden kan akmaya başlıyor. Abdülkadir İnan, Zeki Velidi'ye hitaben, mitralyöz ateşi altında sesini duyurmağa çalışıyor :

— Ben yaralandım galiba!.. Nihayet bağırmalarını duyan Zeki Velidi ona sokularak yüzüne bakıyor :

— Korkma! Birşey olmazsın. Çalı çırpı, diken yarası olacak!

Bu ateş altında birşey hatırlamış olan Zeki Velîdi, ümitli bir yüzle Abdülkadir İnan'a sesleniyor :

— Senin silâhın yok. Şu arktan çık. İlerde bir mezar taşı var. Hicrî dördüncü asra ait olsa gerek, çok kıymetlidir. Hemen onu istinsah et!

Abdülkadir İnan ateşin şiddeti dolayısiyle bir türlü ateş altından kalkamıyor. Zeki Velîdi tekrar emrediyor :

— Şöyle sürünerek ilerle, korkma! diyorsa da Abdülkadir İnan her an sağından solundan geçen, vızlıyan mermiler karşısında ilerleyemiyor. Sabrı tükenen Zeki Velidi biraz doğrulup elindeki tüfekle bir yandan kızıl hedeflere mermi savururken, bir yandan da :

— Haydi ilerle, işte şöyle diye tarif ediyor, ben seni karşındaki hedefleri ateşle tarayıp destekleyeceğim, diyorsa da birtürlü Abdülkadir İnan, kitâbeyi istinsah edemiyor. Geceleyin Semerkant'a döndükleri zaman Zeki Velidi'nin, Abdülkadir İnan'a olan kızgınlığı hâlâ geçmemiştir. Küskün, kırgın ve kızgın bir ifade ile : — Çok kıymetli bir kitâbeydi. Niçin istinsah etmedin. Burası İslâm tarihinde çok meşhur olan Debusiye şehrinin mezarlığıydı. En eski yazıtlarını ihtiva ediyordu, diye sert sert söylenmeketn kendisini alamıyor. (Hâlen, öğrenildiğine göre bu mezarlıklar bolşevikler tarafından yeni yapılan binalarda malzeme olarak kullanılmıştır.)

Zeki Velîdi Togan, ilmî değer ve ehliyeti kadar, muhariplikte de oralarda nam veriyor. Yukarda anlattığımız vakadan iki gün sonraki bir muharebede, Zeki Velidi'nin harita çantasını mermi deliyor, haritalar delik deşik oluyor, atı da yaralanıyor, fakat Zeki Velîdi sükûnetini bozmuyor. Bu mücadele arasında Abdülkadir İnan, Zeki Velidî Togan'ın yaverliğini yapıyor.

Rusya'daki mahkûm Türkler'in bağımsızlık mücadelesi bolşeviklerin kanlı hücumlariyle akamete uğrayınca, Dünya kamu oyunu ve büyük devletleri bolşevik emperyalizmine karşı uyarmak, millî haklarını medenî milletler huzurunda belirtmek üzere Türkmenistandaki komitenin yardımiyle Zeki Velidî Togan ve Abdülkadir İnan, Asyadaki Türklerin yaşadığı muhtelif bölgeleri dolaştıktan sonra (1923), İran (1923) Afganistan (1923), Hindistan (1924) dan Avrupa'ya, Marsilya'ya (1924) geçiyor, Paris'te, Berlin'de (1925) bir taraftan da ilmî çalışmalarda bulunuyorlar. 1925 yılı Temmuzunda İstanbul'a geliyorlar.

Abdülkadir İnan'ın ilmî çalışmalarını bilen ve takdir eden Prof. Fuat Köprülü onu, Türkiyat Enstitüsüne, Türkoloji asistanı olarak tayin ettirdi.

Almanya'da iken hazırlamış olduğu «Dede Korkut Kitabı Hakkında» incelemesi, Fuat Köprülü tarafından beğenilerek Türkiyat Mecmuasının birinci cildine alındı.

Türkiye'ye geldikten sonra komünist tehlikesine karşı «Yeni Kafkasya» dergisinde Türkistan ahvaline ait **«Türkistanlı, Türkmen, bâzen Abdülkadir. bâzen İdiloğlu» imzalariyle makaleler yazdı.** Türkiye'de 1927 de çıkan **«Yeni Türkistan» dergisini bilfiil Zeki Velidi ve Abdülkadir İnan kurmuş ve yürütmüşlerdir.** Bu dergide de en çok yazı yazan Abdülkadir İnan olmuştur. Burada da muhtelif takma adlarla makaleler yayımladı. 1928 yılında birkaç arkadaşıyle birlikte **«Halk Bilgisi Haberleri»** dergisini yayınladılar. 1928 yılından **1932** yılının sonuna kadar **(Türkiye Halk Bilgisi Derneği)** nin ilmî komisyonu üyeliğini yaptı. 1929 yılında bu derneğin verdiği görevle, Erzurum, Erzincan, Hasankale ve bu çevrelerde halk bilgisine dair folklor malzemesi topladı. Bu incelemeye ait rapor, bir kitap halinde dernek tarafından «Birinci İlmî Seyyahate Ait Rapor» adiyle yayınlandı. Bu eserin basımı sırasında 1930 yılında aynı Cemiyet hesabına, Gaziantep vilâyeti ve civarında folklor çalışmaları ile meşgul oldu. Burada topladıkları kıymetli ve dikkate değer malzemeleri **«Halk Bilgisi Haberleri»** dergisinde yayımladı. Bu arada muhtelif ilmî dergilerde de **«Türk Hukuk Ve İktisat Tarihi» Azerî Yurt Bilgisi.. gibi dergilerde makaleler yayınladı.**

1933 yılının başlangıcında Türk Dili Tetkik Cemiyeti Umumî Kâtibi Ruşen Eşref ve Maarif Vekili Reşit Galib'in emirleriyle Ankara'ya çağrıldı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Türkoloji asistanlığı yaptığı sırada ayrıca Tarih bölümüne yazılmış, bir yıl sonra'da mezuniyet imtihanını vereceğinden, Ankara'ya gitmeği arzu etmemişti. Fakat bu çağrıya uymayışın hoş görülmeyeceği kendisine söylenildiğinden ,Fuat Köprülü'nün de müzaharetiyle Ankara'ya asistanlıktan istifa ederek gitti. 1933 yılının 6 Şubat'ında Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin ihtisas kâtibi sıfatı ile çalışmaya başladı. 1933 yılının Sonbaharında Dolmabahçe'de Atatürk tarafından kabul edildi. 1934 yılında teşkil edilen Kılavuz Kolu çalışmaları üyesi olarak görevlendirildiği sırada Atatürk tarafından iltifatlara mazhar oldu. Bu komisyonun çalışmaları sırasında Atatürk Dil Kurumu üyelerini Köşk'e çağırdığı zaman Abdülkadir İnan'ı da beraber istiyordu. Atatürk, Abdülkadir İnan'ın ilmî yeterliğini, geniş bilgisini ve hizmet etme gücünü, onun ülkücü, bir bilgin olduğunu derhal anlamıştı.

1935 yılında Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Milli Kültürünü ortaya koymak ve geliştirmek isteğiyle Atatürk tarafından kurulmak istenildiğinde onun ilk hatırladıklarından başta geleni Abdülkadir İnan olmuştu. Onu yanına davet etti, yakınlık ve ilgiyle :

— Sen bu Fakültede Doğu Türk Lehçelerini tetkik edecek ve ders vereceksin. Seni Profesör yapacağız! dedi. Abdülkadir İnan, teşekkürü müteakip :

— Diplomamı savaş esnasında kaybettim. Hâlen benim elimde diplomam mevcut değildir, mealinde cevap verdi. Fakat Atatürk :

— Ben Senden diploma istemedim. Devlet Reisi sıfatıyle bu salâhiyeti ben veriyorum. Kültür Bakanı sıfatıyle Saffet Arıkan veriyor.

İlmî eserleri olmayan birçok profesörler vardır ki diplomaları mevcuttur. Ben diploma değil ilmî eserler ve metodlu çalışmalar istiyorum. Karşılığını verdi. Ayrıca Maarif Vekiline, Abdülkadir İnan'ın profesör olarak tayin edilmesi için şifahî emir ve tavsiyede bulundu. Böylece Abdülkadir İnan,

18.1.1936 tarihli ve 5320 sayılı tezkereyle ve Maarif Vekili Saffet Arıkan imzasıyle bu göreve başladı.

Abdülkadir İnan 9 yıl kadar Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinde resmî işlem tamamlanarak ve hiçbir itiraza uğramaksızın profesör olarak çalıştı. Eserler verdi. Bibliyografyası incelendiğinde onun kadar verimli ve çetin konular üzerinde ciddî, ilmî eser vermiş pek az bilgin olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Ve Atatürk'ün onu bu mevkie lâyık bulması ve oraya getirmesi de ayrıca ne derece isabetli karar verdiğinin açık ve kesin bir belgesi olarak görülebilir. Abdülkadir İnan, bu görevinde, günümüzde Profesör olan birçok şahsın doktora ve doçentlik tezlerini inceleyip rapor verdi, öğretim üyelerinin jürilerinde, sınavlarında bulundu. Dokuz yıllık profesörlüğü zamanında yüzlerce öğrenci yetiştirdi. 1944 yılının 3 Mayıs gününde, Türkiyede bazı komünistlerin bilhassa Millî Eğitim Bakanlığında Hasan Âli ve yakinları tarafından korunması, gözetilmesi dolayısıyle ve Sabahattin Ali ile milliyetçi Nihal Atsız dâvası münasebetiyle ve Türk milliyetçiliğini desteklemek gayesiyle, yapılan gösteri hareketi şiddetle ezilmek istenildi. 'Irkçılık - Turancılık' adı takılan, aslına da millî, manevî, ahlâkî değerleri, millî kültürü benimsetmek isteyen birçok genç, yaşlı insan tutuklandı. Sonra bunların hepsi ortada hiçbir suç olmadığından, Sıkı Yönetim mahkemesince beraat ettirildiler ve bu beraatleri askerî yargıtayca tasdik edildi.

Abdülkadir İnan'ın, önce tutuklanan, dava sonunda beraat eden Prof. Dr. Zeki Velîdi Togan'la yakın arkadaşlığı ve hemşehrisi olması ve ayrıca milliyetçi, ülkücü, komünizme karşı yazıları dolayısıyle, o dönemin Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in girişimi ve baskısı ve Yüksek Öğretim Genel Müdürü olan ve Hasan Ali'nin etkisiyle, akademik sırayı izlemeden profesörlüğe tayin edilen Necmeddin Halil Onan'ın işbirliğiyle, Abdülkadir İnan'ın profesörlük ünvanı ve kadrosu kaldırıldı, açıkta bırakıldı. Atatürk'e sadaketten sadace lâf halinde bahsedenler, Atatürk'ün ilgi ve buyruğuyle yapılan bu tâyine böylece karşı çıkmış oldular. Abdülkadir İnan'ın dersleri boş kalmıştı. Dersleri boş geçen, yeri doldurulamayan Abdülkadir İnan, bir müddet sonra tercümanlık, okutmanlık gibi adlarla gene aynı derslerin hocalığını yapmaya devam ettirildi.

1947 yılında (Kenan Öner - Hasan Ali Yücel) dâvası münasebetiyle yaptığım tanıklıkta, komünistler himâye edilir ve milliyetçiler işkence görürken, ayrıca mahkeme dışındaki şahıslara da ağır baskılar yapıldığını anlatmıştım: «Milliyetçiler, herhangi bir hareketlerinde şiddetle takbih edilmekte idiler. Meselâ Sayın Atatürk'ün, profesörlük ünvanını tevcih ettiği Abdülkadir İnan, milliyetçi bir dergiye makale yazdığı için Hasan Âli'nin hışmına uğramış, profesörlük ünvanı kaldırılarak (sonradan) okutman ünvanı verilmiştir.»[1] Hasan Ali Yücel, bana cevabını şu sözlerle yayınlayarak itiraf ve çelişmelerini göstermiş oldu: «(Abdülkadir İnan) hakkındaki muameleye gelince, Rusya'da kalmış olan tahsil vesikalarını göstermeye imkân bulamadığı için okutmanlık gibi bir ücretli kadroya tayinine zaruret duyulmuştur.»[2] Diplomaları Rusya'da kaldığı halde 9 yıl önce ve yıl sürece profesörlük tayini nasıl olmuş? Cevap yok! Kendisi (Hasan Âli Yücel) birkaç yıl önce Millî Eğitim Bakanı olduğu halde bu nokta üzerinde neden hiç durmamış? Cevap yok! Ayrıca Fakültedeki okutmanlık tayinlerinde yüksek okul veya üniversite diploması gerekmez mi? Buna da cevap yok! Her yönden çelişkiler, hakikat dışı anlatış-

1) Prof. Avukat Kenan Öner, ve Yücel Dâvası. İkinci Kitap, İst. 1947, Sf. 51.

2) Hasan Ali Yücel, Dâvam, Ankara 1947, Sf. 94.

larla dolu kitabında Hasan Âli Yücel kendisini savunurken, işlerin içyüzünü ortaya döküyor. Aynı zamanlarda, bu defa diploma bahanesini öne süremediği değerli bir bilgin olan Dr. Osman Turan'ı Bakanlık emrine nasıl aldığını, hangi sebeplerle buna lüzum gördüğünü, aynı kitapta şöyle anlatmaktadır: «Osman Turan kıymetli bir genç bilgindir. Onu Bakanlık emrine almaya saik olan hadise 3 Mayıs nümayişi (Komünistlere karşı yapılan nümayiş) sıralarında Yüksek öğrenim gençliği içerisinde durmadan yapılan tahriklerin en hararetli bir zamanında Atsız'ın Fakülteye getirilerek kabul merasimi yapılmasına, o zaman asistan olan Turan'ın öncayak olmasıdır.»[3]

Hem kıymetli bir genç bilgin, hem de milliyetçi tarihçi, edebiyatçı bir meslekdaşı kendisini ziyarete geldiğinde en basit bir konukseverlik görevini yerine getirdiği, odasında bir çay ikram ettiği, kısa bir müddet Faktülte içinde misafir bulunduğu için, «işlenen büyük suç» hangi rejim ve zihniyete uygun görülebilir? Üstelik bu misafir kabulünü nereye bağlıyor ve nasıl Bakanlık emrine almayı, yani işinden uzaklaştırmayı tabii görüyor? Türk kültürü, Türk Üniversitesi tarihi ve Üniversitenin gelişmesi üzerinde kitap hazırlıyacakların, bu türlü davranış ve zihniyete göz yummaları ilmî hakikati örtmek anlamına geleceğinden, hakikatleri belirtmekte fayda vardır[4]. Üstelik Abdülkadir İnan gibi bir bilgin bu işten çıkarılmayle emeklilik haklarından da mahrum bir hale getirilmiş oldu. Ancak çok sonraları görev aldığı Diyanet İşleri Reisliğindeki hizmeti dolayısıyle 1975 yılında ayda ancak 600 lira bir emekli maaşıyle geçim sıkıntıları, yoksuluklar içinde bırakılmış oldu.

Abdülkadir İnan'ın talihsizliği devam etti. 1948 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesindeki dersleri tekrar lağvedildi. Bu işlemlerin Türkiye Büyük Millet Meclisine aksetmesi üzerine, 1955 yılında tekrar Fakülteye öğretim görevlisi olarak alındı. Bilâhare yaşı 65 yılı doldurduğundan 14 yıllık bir ödeme ile, emeklilik haklarından mahrum edilerek hizmet yerinden ayrıldı.

Fakültede iken de gene Türk Dil Kurumunda Başuzman olarak çalışmaktaydı. O kurumdan da, ilmî görüşünde fark olduğundan ve aşırı, ilim dışı, kökü ve takısı Türkçeye uymadan yapılan bazı kelime uydurmalarına taraftar olmadığından, çeşitli ilmî düşüncelerinin etkisiyle bu işten de çıkarıldı. Çok Mütevazi, sessiz ve uysal bir mizaca sahip olmakla beraber, ilmî hakikat olarak tanıdığı esaslardan sapmayan Abdülkadir İnan'ı, 1961 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı, Müşavere Heyetinde, ilmî eserleri tetkik çalışmaları arasında görüyoruz. 1964 yılı Nisan ayından itibaren, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünde, Saffet Umay'ın tavassutuyle çağrılarak görev aldı. Aynı müessesenin yayın aracı olan, Türk Kültürü dergisinde, yıllıklarında ilmî makaleleri yayınlandı. Esasen Abdülkadir İnan'ın hemen bütün folklor dergilerinde yazıları yayınlanmaktaydı. 1974 yılında, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünün Tahsisatı kesildi. Dolayısıyle yıllarca millî kültüre gücü ve imkânı nisbetinde hizmet eden bu müesese kapanma ve tasfiye durumu tehlikesiyle karşı karşıya gelince oradan ilk çıkarılanların başında Abdülkadir İnan geldi. Esasen bu Enstitüde çalıştığı zamanlarda ayda 500 lira gibi basit bir ücret alıyordu. Hâlen Diyanet İşleri Başkanlığınca eski hizmetlerinden dolayı kendisine bağlanan 600 lira (önceleri 500 lira idi) aylıkla geçimini sürdürmektedir. Oradan ayrılışı artık yaşı emekliliği gerektirdiğinden olmuştur.

---

3) Y. K. sf. 93.

4) Bu konularda daha fazla bilgi için bakınız: Nejdet Sançar, Hasan Ali ile Hesaplaşma, Aylı Kurt Yay., İstanbul 1947.

Üç defa otomobil kazası geçirdiği ve muhtelif ameliyatlar olduğu halde, bir gözünün perdeyle kapanmasına ve kulaklarının büyük ölçüde duyma hassasını kaybetmesine, hastalıklarla pençeleşmesine rağmen, Atatürk'le ilgili hâtıralarını tamamlamıştır. Atatürk'ün saygı ve sevgi gösterdiği Abdülkadir İnan'ın yakın tarihimize, bilhassa dilde özleşme hareketi hakkında çok önemli bilgisi vardır. Bu konuyu «Hâtıralar»ın aydınlığa çıkaracağını sanıyoruz.

Bu arada tarafımdan bir girişimle ve asistanım Dr. Günay Tümer'in tashihlere yardımıyle (Eski Türk Dinî Tarihi - Şamanlık), kitabını Kültür Bakanlığı (1976) yayınladı. Ayrıca (Millî Şuurun Kudreti) adiyle bir kitabını da yayına hazırlamış bulunuyoruz... (Makaleler ve İnceleme). kitabının II. Cildi ile eserleri tamamlanmaktadır.

Oğlunun, gelininin ve diğer yakınlarının müşfik ilgisiyle hayat mücadelesini, sessiz, mütevekkil sürdüren Prof. Abdülkadir İnan'ı, (rahmetli) Nejdet Sançar, Zeki Sofuoğlu ile birlikte ziyaret edişimizde, şaka yollu târizde bulunarak:

— Seyrek görüşüyoruz. Ben henüz ölmedim, yoksa arkadaşlar beni öldü mü biliyorlar, şeklinde konuşmuştu.

Prof. Abdülkadir İnan'ın 87 inci yıldönümünü 29 Kasım 1974 de, Töre idarehanesinde 80 kadar davetliyle, Emine Işınsı Öksüz Hanımın yakınlığıyle kutlama töreni olmuş ve orada birçok konuşmalarla hizmetleri ve eserleri anlatılmıştır. Tanınmış ilim adamlarının, yazar ve öğretmenlerin, milletvekillerinin katıldığı bu törenden Prof. Abdülkadir İnan çok mütehassis olmuştu. Oğlu Yaşar İnan:

— Babamın bu kadar sevildiğini bilmiyordum. Onun unutulmadığını gördüğüm için çok sevinçliyim, diyerek duygularını belirtmiştir. Bu yıldönümü münasebetiyle Töre Devlet dergilerinde ve Orta Doğu gazetesinde hakkında olumlu yazılar yayınlanmıştır. (1974)

Hayat hikâyesinden sonra sunduğumuz, bütün eserleri hakkındaki geniş bibliyografya, değerini ve ilimdeki mevkiini açık ve kesin olarak bir defa daha gözler önüne koyacaktır. Abdülkadir İnan'a karşı yapılan haksız hareketlerin sorumlularının tarih ve ilâhî adalet önünde ergeç mahkûm olacaklarından hiç şüphe etmiyoruz. Onun yazdığı ve yayınladığı makaleleri yanında «Kudatku Bilig ve Divan-ü Lûgat-it Türk» eserlerinin bugünkü Türkçeye kazandırılması hususundaki çalışmaları, çok önemli hizmeti ve yardımları olduğunu da bu vesile ile belirtmek isteriz.

Arapça, Farsca, Rusca, Almanca ve bütün Türk lehçelerini bilen Abdülkadir İnan'ın ne derece zengin bir bibliyografyaya sahip olduğu açıkca görülecektir. Çok fazla sayıda dergi, gazete ve yıllıklarda çeşitli adlarla yazılar yayınlamış olan Profesör Abdülkadir İnan'ın tam bir bibliyografyasını yapabilmek pek kolay olmamıştır.

Öğretmen Müşfika (Rızaeddin oğulları) eşi olup, Mustafa Yaşar adlı (1937) orman mühendisi olan evli (Eşi, Melek) bir oğlu ve öğretmen bir kızı vardır.

Eserleri, ilme ve millete hizmette uzun ömürlü ve yararlı olacaktır.[5]

Prof. ABDÜLKADİR İNAN'ın BÜTÜN ESERLERİ

Prof. Dr. Hikmet TANYU

— 1908 —

1 — **Başkurtlarda Toprak Meselesi,** (Das Agrarproblem bei den Baschkiren). Vakit 1908.

2 — **Başkurt Ulemâsı,** (Baschkirische Gelehrte). Vakit, Orenburg 1908.

— 1910 —

3 — **Kırgız Dalasından,** (Aus den Kirgisischen Steppen). Vakit, Orenburg, 1910.

4 — **Kırgız Sahralarından,** (Aus den Kirgisischen Steppen). Taarifü'l-Müslimin, 12, İstanbul 1910.

— 1914 —

5 — **Başkurt caylavunda,** (In der baschkirischen Ebene). Şura, Orenbunrg 1914.

6 — **İl üçün,** (Für die Heimat). Şura, Orenburg 1914.

— 1915 —

7 — **Temirbay kurayçı,** (Der Flötenspieler Temirbay). Şura, 17, 1915.

8 — **İşte sana Pompeyin son günleri,** (Da hast du die letzten Tage von Pompei). Şura, Orenburg 1915.

— 1916 —

9 — **Kaçkın,** (Der Flüchtling). Şura, Orenburg 1916.

10 — **Ület,** (Die Seuche). Şura, 3, Orenburg 1916.

— 1917 —

11 — **Uralkayımız üstünde,** (Auf unserem lieben Ural). Başkurt, Orenburg 1917.

— 1919 —

12 — **Salavat Batır,** (Der Held Salavat). Sterlitamak 1919. Tiyatro eseri, yayınlanmadı (Theaterstück, nicht veröffentlicht).

— 1921 —

13 — **Sarı arkadan kelemin,** (Ich komme aus den kasakischen Steppen). Akyol, Taşkent 1921.

14 — **Başkurt tarihinden,** (Aus der Geschichte der Baschkiren). Akyol, Taşkent 1921.

— 1924 —

15 — **Volga boyunda İslâm — Türk harsiyle mücadele,** (Der Kampf des Bolschivismus gegen die Islam - türkische Nationalkultur im Wolgagebiet). Yeni Kafkasya, 4, 1924.

— 1925 —

16 — **Rusya Türklerinde milli hars mes'elesi,** (Das Problem der Nationalkultur der Türken in Russland). Yeni Kafkasya, 12 (1924), 13 (1925)..

17 — **Türklerde Kabile isimleri,** (Die Namen der türkischen Stämme) Türkiyat Mecm. 1, İstanbul 1925.

18 — **Kitab-ı Dede Korkut hakkında,** (Über das Buch Dede - Qorqut). Türkiyat Mecm. 1, 1925.

19 — **Hariç Türklerde Hars Meselesi,** Yeni Kafkasya, 1925.

— 1926 —

20 — **Altay Şamanlığına Ait Mevat,** Türkiyat Mecmuası, C. 2, 1926, S. 518 - 522.

21 — **Türk Şamanizmine ait,** (Zum türkischen Schamanismus). Türk Yurdu, 19, 1926.

22 — **Türk mitolojisinde ve halkedebiyatında kadın,** (Die Frau in der türkischen Mythologie und Volksliteratur). Türk Yurdu, 22, 1926.

— 1927 —

23 — **Türkistan ahvali,** (Die politische Lage in Turkistan). Yeni Türkistan, Yıl. I, 1, 1927.

24 — **Özbek ilinde Moskof rezaletleri** (Moskowitische Schandtaten in Özbekistan). Yeni Türkistan, 4, 1927.

25 — **İlmi Haber: Tenbih,** Yeni Turkistan, 4, 1927.

26 — **Kazak - Kırgız ilinde mefkûre mücadelesi,** (Ideenkampf im Lande der Kasak - Kirgisen). Yeni Türkistan, 5 - 6, 1927.

27 — **Türkistan Milli Birliğini** takip, (Die Verfolgung der turkistanischen Nationalen - Einheit). Yeni Türkistan, 7, 1927.

— 1928 —

28 — **Komsomolların Ahlâkı,** (Die Moral der Komzomolzen). Yeni Türkistan, 7, 1928.

29 — **Rus menşeviklerinin Rusyanın istiklâline ve milliyet mücadelesine dâir fikirleri,** (Die Meinungen der russischen Menschewisten über das Nationalitätenproblem und über die Zukunft Russlands). Yeni Türkistan, 9, 1928.

30 — **Kazak - Kırgız Ülkesinde Toprak Meselesi,** (Das Agrarproblem in Kasak - Kirgisien). Yeni Türkistan, 10 - 12, 1928.

31 — **1916 senesi Türkistan umumi kıyamı,** (Der Aufstand im Jahre 1916). Yeni Turkistan 14 - 15, 1928.

32 — **Yuğoslavya'da** (In Yugoslawien) Türkiyat Mecm., II, 1926 - 1928.

33 — **A. V. Anochin, Materialy po şamanstvu u Altaycev - Altay şamanlığına aid mevad.** — Türkiyat Mecm., II, 1928.

34 — **Türk Rivayetlerinde Bozkurt,** (Der Graue Wolf nach türkischen Überlieferungen). Türkiyat Mecm., II İstanbul 1928.

35 — **Umay İlâhesi Hakkında,** (Über die Göttin Umay). Türkiyat Mecm., II, İstanbul 1928.

— 1929 —

36 — **A. Samoylaviç, Türkistan san'atkârları risalesi,** (Skizze der Künstler Turkistans). İstanbul 1929.

— 1930 —

37 — **Akademisyen V. V. Barthold,** (Vefatı Münasebetiyle). Emel, 24, Romanya, 1930, s. 264 - 265.

38 — **Birinci İlmi Seyahata Dair Rapor,** (Ein Bericht über die erste Wissenschaftliche Rundreise). İstanbul 1930.

39 — **Karacaoğlan'a dair,** (Zur Qaraca oglan). Halk Bilgisi Haberleri, S. 123, 1930.

40 — **Köroğlu'na ait kitabiyat,** (Bibliographie über Köroglu). Halk Bilgisi Haberleri, 1, 2, İstanbul 1930.

41 — **Köroğluna ait notlar,** (Notizen zum Köroglu). Halk Bilgisi Haberleri, 1, S. 12, İstanbul 1930.

42 — **Koton Türklerinin, hunker, kunker, kelimesi hakkında,** (Über die Wörter hunker, kunker bei den Choton - Türken). Halk Bilgisi Haberleri, y. 1, s. 5, 1930.

43 — **Sivas'ta Doğum Âdetleri,** Halk Bilgisi, H. Y. 1, S. 10, Ağustos 1930. Sf. 158 - 161.

44 — **Karaman İsminin intişar sahasına ait,** (Ausbreitungsgebiet des Namens «Qaraman»). Halk Bilgisi Haberleri, 1, S. 6, 1930.

45 — **Yağmur Duası,** (Bittgebet um Regen). Halk Bilgisi Haberleri, II, s. 13, 1930.

46 — **Orta Türk destanları ve Kırım,** (Das mitteltürkische Epos und die Krim). Emel Mecmuası, I, II, S. 29, 35. Romanya, 1930 - 31.

— 1931 —

47 — **Ahmet Refik, Anadolu'da Türk Aşiretleri,** (Türkische Nomadenstämme in Anatolien). Halk Bilgisi Haberleri, 16, 1931.

48 — **Türklerde Orun ve Ülüş meselesi,** (Standes- und Anteilsrecht nach türkischen Sitten). Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası, I, 1931.

49 — **Maddi kültüre ait iki kelime; Tepsi ve Kağnı,** (Zwei Wörter über die materialle Kultur: te psiund qagnı). Halk Bilgisi Haberleri, II, 17, 1931.

50 — **V. Beliyaev, Özbek Musikisi,** (Die Musik der Özbeken). Atsız Mecm., 8, 2, 1931.

51 — **Türkistan Orta - Asya cumhuriyetleri nüfusu,** (Die Bevölkerung der turkistanischen Republiken). Atsız Mecm., 2, 3, 4, 5, 10, 1931.

52 — **Türkmen ve Özbek Musikileri,** (Die Musik der Türkmenen und Özbeken). Atsız Mecm., 5, 1931.

53 — **Sovyet ülkelerinde yaşıyan Türk kavimlerine dair istatistik mâlûmat,** (Statistische Mitteilungen über türkische Stämme in Russland). Atsız Mecm., 18 - 19, 1931.

54 — **W. Barthold, Ani Kitâbesi,** (Die Ani-Inschrift). (İlhanlılar devrinde mali vaziyet) (—Finanzielle Lage der İlhaniden Epoche). Türk Hukuk veiktisat Mecm., I, 1931, S. 135 - 159.

55 — **Etnografya İlmi ve Gençliğin Vazifesi,**
1 — Bartın Gazetesi, S. 310, 7 Eylül 1931.
2 — Bartın Gazetesi, S. 313, 28 Eylül 1931.
3 — Bartın Gazetesi, S. 317, 26 Ekim 1931.
4 — Bartın Gazetesi, S. 318, 2 Kasım 1931.

— 1932 —

56 — **Türk cumhuriyetleri nüfusu,** (Bevölkerung der Türk - Republiken). Atsız Mecm., II, 17, 1932.

57 — **Türk kavimlerinin halk edebiyatında Rus istilâsının inikâsı,** (Widerhall der russischen Invasion in der turkischen Volksliteratur) Azerbaycan Yurt Bilgisi, I, 1, 2, 3, 4 - 5, 1932.

58 — **Türkistan millî kahramanları,** (Turkistanische Nationalhelden). Azerbaycan Yurt Bilgisi, 6 - 7, 8 - 9, 10, 12, 15, 1932 - 1933, s. 19 - 20.

59 — **Ali Rıza (Yalgın), Türkmen Oymakları,** (Türkmenische Stämme). Azerbaycan Yurt Bilgisi, I, 8 - 9, 1932.

60 — **M. V. Kuliyev, Kazak yaylalarında yarım göçebe Türklerin çadırları,** (Die Zelte der Halbnomaden in den Kazakischen Steppen). Azerbaycan Yurt Bilgisi, I, 10, 1932.

61 — **Yaş Türkistan Mecmuasının bir makalesi münasebetiyle,** (Aus Anlass eines Artikels in der Zeitschrift «Yaş Türkistan») Azerbaycan Yurt Bilgisi, I, 10, 1932.

62 — **Naş Soluz, Kazakistan ve Kırgızistan,** (Unsere Union, Kasakistan und Kirgisistan). (Moskova, 1930), Azerbaycan Yurt Bilgisi, 12, 1932.

— 1933 —

63 — **XIX. asır Türkistan şairi ve müverrihi Şir Mehmet Munis,** (Munis, der Turkistanische Dichter und Geschichtsschreiber des XIX. Jahrhunderts). Azerbaycan Yurt Bilgisi, II, 13, 1933.

64 — **Lehistanda toplanacak tarih kongresi münasebetiyle,** (Anlässlich des Geschichtskongresses, der in Polen veranstaltet wird). Azerbaycan Yurt Bilgisi, II, 17, 1933.

65 — **Cenubi Türkistanın istilâsı arifesinde,** (Kurz vor der Südtürkistanischen Invasion). Azerbaycan Yurt Bilgisi, II, 18, 1933.

66 — **Oba obo sözleri hakkında,** (Zu den Wörtern oba, obo). Azerbaycan Yurt Bilgisi, 21 - 22, 1933.

67 — **Başkurt Türkleriyle Rus Mücadelesi Tarihinden,** (Aus der Geschihte des Kampfes der Baschkiren mit den Russen). Azerbaycan Yurt Bilgisi, II, 23, 1933.

68 — **Bayat Kelimesi Üzerine,** Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 4 Mart 1933.

69 — N. I. Aşmarin, Çuvaş Lûgati - Slovar' Cuvaşskogo yazyka. Türkiyat Mecmuası, III, 1933.

70 — **Ali Rıza (Yalgın), Cenupta Türkmen Oymakları,** (Türkmenen - Stämme im Süden). Türkiyat Mecm., III, 1933.

71 — A. Ju. Jakubovskij, Şarkta Feodalizm - Feodalizm na Vostoke. Türkiyat Mecm., III, 1933.

72 — **W. Barthold, Didon hiylesi masalına dair,** (Das Märchen von der List Didos). Halk Bilgisi Haberleri, 25, 1933.

73 — **Al Ruhu Hakkında: Türk Mitolojisinde Kötü Bir Ruh,** Türk Tarih Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, S. I, Temmuz 1933, Sf. 160 - 167.

— 1934 —

74 — **A. Samoyloviç, Slovo «paiza» v Ulusе Dzuçi-vom-Cuçi ulusunda kullanılan «paiza» kelimesi.** Türkiyat Mecmuası, IV, 1934.

75 — **Kazak - Kırgızlarda halk edebiyatı,** (Die kasak-kirgisische Volksliteratur). Çığır, 19 - 24, 1934.

76 — **Yakutlar ve Pekarski lûgati,** (Jakuten und das Pekarski's Wörterburch). Azerbaycan Yurt Bilgisi, II, 31 - 32, 1934.

77 — **Oğuz Destanı,** (Das Oguz - Epos). Çığır, 21, 1934.

78 — **Orta-Asya Türk boyları arasında,** (Unter den türkischen Nomadenvölkern in Mittelasien). Çığır, 14, 15, 16, 17, 18, 1934.

79 — **Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında,** (Über die Wörter ongon und tös). Tarih-Arkeoloji, Etnografya Dergisi, II, 1934.

80 — **Şarkî Türkistan,** (Ost-Türkistan). Ülkü, III, Ankara 1934.

81 — **Manas Destanı,** (Das Epos Manas). Azerbaycan Yurt Bilgisi, III, 31 - 32, 1934.

82 — **Destan-ı Nesl-i Cingiz Han Kitabı hakkında,** (Über das Buch Çingiz-chan-Epos). Azerbaycan Yurt Bilgisi, III, 25, 28, 1934.

83 — **Gaziantep Vilâyetinde Elbeyliler.** (Der türkmenische Stamm Elbeyli in der Gaziantep Provinz). Halk Bilgisi Haberleri, IV, 40, 1934.

84 — A. A. Semenov, Küçük Asya Yezidîlerinde Şeytana tapma, İst. Darülfünun, İlâhiyat Mecm 1930, Nr. 29.

85 — **Şarkî Altay da Bulunan İskit Mezarı.** Hâkimiyet-i Milliye, 4699 - 4721, 1934.

— 1935 —

86 — Prof. N. (Nicola) Marr. Akşam, 1935.

87 — **Türk Mitolojisinde Şerir bir Ruh,** (Ein böser Geist in der türkischen Mythologie). Tarih - Arkeoloji, Etnografya Dergisi, İstanbul 1935.

88 — Bibliyografya - Tanıtma, A. Yakubovskiy, **Doğuda Feodalizm, Altınordu Payitahtı Bereke'nin Sarayı** (Feodalizm na Vostoke. Stolitsa Zolotoy Oral - Saray Bereke, Leningrat 1932, Sf. 50. Türkiyat Mec. III, 1935, Sf, 307 - 210.

— 1936 —

89 — Ali Rıza (Yalgın), Cenupta Türkmen Oymakları, V. Yine Türk, 1936.

90 — **Güneş-Dil teorisi üzerine notlar,** (Einige Notizen zur Sonnen-Sprach-Theorie). Ülkü, Ekim, 1936.

91 — **Türkoloji Der Hülâsaları,** (Zusammenfassung der Vorlesungen über Türkologie). İstanbul 1936.

92 — **Kırgız dil yadigârlarından: Manas Destanı,** (Von den kirgischen Sprachdenkmälern: Das Epos Manas). Çığır, 35, 36, 37, 1936.

93 — **Köy Ve Köylüler,** Ülkü (İlk Seri) C. 6, S. 35. İkinci kânun (Ocak) 1936, Sf. 375 - 385.

94 — Maynagaşev, Beltirler'de tanrıya (gök'e) kurban merasimi (Zeremonien bei der Opfergabe an die Götter bei den Beltiren). Çığır, 52, 137.

95 — **Beltir Türkleri,** (Beltir Türken). Çığır, 57 - 60, 1937.

96 — **Altay'da Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyetini Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah.** İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları, İstanbul 1937, S. 142 - 151.

97 — **Ebülgazi'nin Şecere-i Terakimesinin Fotokopi neşrine konulan (Mukaddeme).** (Dil Kurumu) imzasıyle yayınlanmışsa da, Abdülkadir İnan'a aittir, 1937.

98 — **Dede Korkut Kitabı'ndaki Bâzı Motifler ve Kelimelere Ait Notlar: I, II, III, IV.** (Einige Motive aus dem Buche Dede Qorqut und Notizen zum Wortschatz). Ülkü, IX - X, X, 50, 53, 60, 1937 - 38 - 39.

— 1938 —

99 — **Çıngız Çokanoğlu,** Ülkü, II, 63, 1933

100 — **Yakut (Saha Türkleri,** (Die Jakuten) Çığır, 63, 1938.

101 — **Folklor; Epope ve Hurâfe, Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi,** (Geschichtliche Bedeutung der Epope und Aberglaubenmotive). Çığır, VI, 71 - 72, 1938.

102 — **Artikel in der Türkoloji Ansiklopedisi** (Enzyklopädie der Türkologie), Sayı I, İstanbul 1938: Aba, Aba Açi, Abagas, Abahay Arı, Aba Tua, Abay, Abası Abası Emehsin, Aba Sopi, Aba Tös, Abatskaya, Abakan, Abaki, Abak Kirey, Abakli, Abalak Bey.

103 — **And'a Müteallik Âdet ve Ananeler,** H. B. H. C. 6, S, 4 Eylül - Ekim, 1938 Sf, 279 - 290.

— 1939 —

104 — **Orta-Asya Tarihine ait Uygurca bir Eser,** (Ein Uigurisches Werk zur Geschichte von Mittelasien). A. V. Gabain, Die uigurische Übersetzung der Biographie, Hüen-Tsangs, Berlin 1935; Briefe der uigurischen Hüen-Tsang Biographie, Berlin 1938, Çığır, VII, 78, 1939.

105 — **Dede Korkut Kitabı'ndaki Bâzı Motifler ve Kelimelere Ait Notlar,** Ülkü, XIII, XIV, 74, 76, Haziran 1939.

106 — **Altay-Yenisey Türkleri,** (Die Altai- und Jenissei - Türken). Bozkurt, 1 - 2, İstanbul 1939.

107 — **Edward Pekarski ve Eserleri,** (Edward Pekarski und seine Werke), Ülkü, XII, 71, Ocak 1939.

108 — **Anadolu'da çalışmak meselesi,** (Das Problem der Arbeit in Anatolien). Kopuz, 3. 15 Haziran 1939.

109 — **Codex Cumanicus bilmecelerine dair,** (Über die Rätsel des Codex Cumanicus). Kopuz, 3 - 4, 1939.

110 — **Şark Türkleri matbuatında Türkiye ve Atatürk,** (Die Türkei und Atatürk in der osttürkischen Presse). Kopuz, 6, I, 1939.

111 — Ali Rıza (Yalgın), Cenupta Türkmen Oymakları. Yeni Türk (İstanbul), 82, Teşrinevvel, 1939.

112 — **Atsız: Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi,** (XV nci asır tarihçisi Şükrullah'ın eserinden). Oluş Mecmuası, 25, İstanbul 1939.

— 1940 —

113 — **Fuzuli nin arapça divanı,** (Der arabische Diwan Fuzuli's). Türk Dili Belleten, 3 - 4, 1940.

114 — **Ongutların menşei meselesi,** (Herkunftsproblem der Onguten). Belleten, VIII, 1940.

115 — **S. A. Kozin, Sokrovennoe skazanie Mongolov-Moğolların Gizli Tarihi,** (Moskova Leningrad, 1941). Belleten, XVI, 94 1940. S. 121 - 128.

116 — **A. V. Anochin, Altay şamanlığına ait maddeler,** (Materialien zum Schamanismus der Altaier). I: Ülkü, XV, 85, 1940. II: 87, III: 88, IV: 89, V: XVI, 90, 91, 93, 95, 1941. VI: XVII, 100.

117 — **V. T. Stambulov, Namık Kemal'e dair rusça yeni bir eser,** (Ein neues russisches Werk Über Namık Kemal). Ülkü, XVI, 94, 1940, S. 308 - 315.

118 — **Rus mekteplerinde edebiyat dersleri** (Literaturstunden in den russischen Schulen). Bozkurt Mecmuası, II, 3, Mayıs Haziran 1940.

119 — **Manas Destanında İdeoloji (ideologie im Manas-Epos):** Varlık, X.

120 — **Yakutlar,** (Die Yakuten). Bozkurt, 4, 1940.

121 — **Tuba Türkleri,** (Die Tuba - Türken). Bozkurt, 5, 1940.

122 — **Sagay Türkleri,** (Abakanlılar) (Sagaer). Bozkurt, 7. 1940.

123 — **Manas Destanında İdeoloji,** (İdeologie im Manas-Epo) Varlık Mecm., X, 1940 XI, 1941.

124 — **Gaziantep Vilâyetinde Türkmenler,** H. B. H. Yıl 9, s. 102, Nisan 1940, Sf. 137 - 141.

125 — **Gaziantep'te Aleviler Ve Muhtelif İnanmalar,** H. B. H. Yıl 10. S. 110, Kânunuevvel (Aralık) 1940, Sf 37 - 40.

126 — Eberhard, Prof. Dr. W.: **Çin de Kız Ve Yoğurdun Yapılması Meselesi Hakkında.** Çev. Prof Abdülkadir İnan, Ülkü, (İlk Seri C. 16. S. Teşrinsani (Kasım) 1940, Sf. 207 -- 210.

127 — **Göçebe Türk Destanlarının Karakteri,** 1940, Yücel, C. XI, S. 64, Sf. 193 - 196.

123 — W. Tiesenhausen, Sbornik materialov otnosjaşčija k istorii Zolotoj Ordy, Moskova Leningrad. 1941.

129 — **Gaziantep Köylerinde Barak Oyunları,** H. B. Haberleri, Yıl 11, S. 122, Birincikânun (Aralık) 1941, Sf. 1941, Sf. 29 - 31.

130 — **Baganalı Naymanlarda Ekzogami.** Çınar, 3 - 4, Mayıs - Haziran 1941. S. 13 -16.

131 — **Baganalı Naymanlarda Ekzogami.** Çınar, 5, Temmuz 1941, S. 7 - 9.

132 — **Türk Dili ve Lehçeleri,** İnkılâpçı Gençlik Dergisi. 27 Eylül 1941.

133 — Al, (in-) İslâm Ansiklopedisi. I - IV, 1941.

134 — **Türk yazı dili ve lehçeleri,** (Türkische Literaturprache und Dialekte). İnkılâpçı Gençlik, 1941.

135 — **Türkler, Karakalpaklar lehçe ve edebiyatları,** (Türken, Karakalpaken, Dialekt und Literatur). Bozkurt, III, 11 - 12, 1941.

136 — **Türkler - Kırgızlar,** (Türken - Kirgisen). Bozkurt, 9, 1940, 10, 1941.

137 — **A. Samoyloviç, Orta-Asya edebî türkçesinin tarihine dair,** (Über die Geschichte der Literatursprache Mittelasiens). Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları İstanbul 1941.

138 — A. Smirnov, **Mir Ali Şir Nevaî hakkında farsca hikâye,** (Eine persische über Ali Şir Nevaî). Ülkü, 1941.

— 1942 —

139 — **D. K. Zelenin, Sibirya'da Ongon kültü** (Kul't Ongonov v Sibîre, Perezitki totemizma v ideologii sibirskich inorodtsev) (Moskova-Leningrad, 1936). Belleten VI, 1942, S. 311 - 315.

140 — **Sovyet Edebiyat Ansiklopedisinde: Ziya Gökalp,** (Rusçadan çevrilmiştir.) Gök-Börü, I, 3, 15.12.1942.

141 — **Baranta,** (in) İslâm Ansiklopedisi, II, 1942.

142 — **Kazak - Kırgız Düğünleri,** (Kazak Kirgisische Hochzeiten). Gök - Börü, I, 1, 1942.

143 — **Özbekler de köy düğünü,** (Özbekische Dorf-Hochzeit). Gök - Börü, I, 1, 1942.

144 — **Manas Destanının yeni toplanmış metinlerinden bir parçanın rusça tercümesinden,** (Ein Stück aus russischen Übersetzung von den neugesammelten Texten des Manas - Epos). Türk Yurdu, XXVI, 8. 1942.

145 — **Kazak - Kırgız şairi Kunanbayoğlu Abay,** (Der kazakische Dichter Abay Kunanbayoğlu). Türk Amacı, I, 4, 1942.

146 — **Rus Matbuatında Namık Kemal ve Eserleri.** «Namık Kemal Hakkında» Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültese «Namık Kemal Hakkında» Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını: 2. İstanbul 1942. S. 295 - 302.

— 1943 —

147 — **W. Barthold, Türkmen tarihine ait taslak,** (Skizze zur türkmenischen Geschichte). Türk Sazı, I. 1, 1943.

148 — **Doğu Türk ve Moğol Folklorunda edrene Kelimesine Dair** (Über das Wort edrene in der osttükischen und mongolischen Folklore). Dil ve Tarih-Coğraffya Fakültesi Dergisi, I, 5, 1943.

149 — **Sovetskoje Vostokovedenije,** (Sovyet Orientalistiği). Belleten, VII, 1943.

150 — **Orta - Asya'da Mugkale hafriyatında bulunan vesikalar,** (Dokumente, die in den Ausgrabungen in Zentralasien auf dem Mugkale gefunden worden sind). Belleten, VII, 1943.

151 — **Anadolu folkloru: Gaziantep'te kullanılan halk tâbirleri ve atasözleri,** (Anatolische Folklore: Sprichwörter und Volkausdrücke in Gaziantep). Kopuz, 8 - 9, 1943 - 44.

152 — **Gökbörü oyunu,** (Das Spiel Gökbörü). Gök- Börü, I, 6, 1943.

153 — **Başkurt düğünü,** (Baschkirische Hochzeit). Gök - Börü, I - II; 8 - 13, 1943.

154 — **Dış Türklerde istiklâl mücadeleleri,** (Der Unabhängigkeitskampf bei den Auslandstürken): Gök - Börü, 10, 1943, S. 9 - 10.

155 — **Başkurt - Rus mücadeleleri,** (Baschkirisch - russische Kämpfe). Gök - Börü, 2,1943.

156 — **İslâm Türklerde Şamanizm Kalıntıları,** (Überbleibsel des Schamanismus unter den mohammedanischen Türk). Drhan 2, 1943.

157 — **Altay ve Yenisey Şamanlığında Eski Unsurlar,** (Alte Enemente Schamanismus unter den mohammedanischen Türk) Orhan 2, 1943.

158 — **Gaziantep'te kullanılan halk ilâçları,** (Volksheilmittel in Gaziantep). Kopuz, 7, 1943.

159 — **Kutadgu Bilig e göre komutan nasıl olmalı?,** (Wie muss ein Kommandant nach dem Qutadgu Bilig» sein?) Gök - Börü, S. 4, 1.1.1943,

160 — **Osman Turan, Oniki hayvanlı Türk takvimi,** (Der türkische Cyclus der zwölf Tiere). Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, I, 1943.

— 1944 —

161 — **Trudy Vostoçnogo otelenija Ermitaza - Ermitaj şark şubesi çalışmaları,** (Die Arbeiten der orientalischen Abteilung der Ermitage). Belleten, VIII, 1944.

162 — **Trudy Otdela Istorii Kultury i iskusstva vostoka - Şark kültür ve sanat Tarihi bölümünün mesaileri.** Belleten, VIII, 1944. S. 471 - 474.

163 — **Materialy po istorij Turkmen i Turkmenij, I, II, Türkmenler ve Türkmenistan tarihine ait materyaller,** I. II., Belleten, VIII, 1944. S 474 - 476.

164 — **H. Zübeyir Koşay, Türkiye Türk düğünleri üzerine mukayeseli malzeme,** (Vergleichende Materialien über türkische Hochzeiten in der Türkei). Belleten, VIII, 1944, S. 656 - 659.

165 — A. Çuloşnikov, Vossataniye 1755 v Başkiriy İ. M. L. 1940. (İdil - Ural ülkesinde istiklâl mücadelesi tarihinden)

166 — **Millî Şuurun Kudreti,** (Die Macht des Nationalbewussteins). Orhon, S. 14, 1 Şubat 1944. Aynı yazı Doğu (Zonguldak) dergisinin Şubat - Mart 1944 tarihli, 16, 17 nci sayılarında da alındı.

167 — Alfred E. Hudson, Kazak social Structure. Türk Hukuk Tarihi Derg., Ankara 1944.

168 — B. Ya. Vladimirtsov, Moğolların içtimâi Teşkilâtı, (Die soziale Verfassung der Mongolen). Türk Tarih Kurumu, Ankara 1944.

169 — **Doktora tezleri üzerine,** (Über die Doktordissertationen). Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, II, 1, 1944.

170 — **Radloff'un Proben V i Üzerine Bâzı Düzeltmeler,** (Einige Korrekturen zu Radloffs Proben V), Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Derg., II, 3, 1944.

171 — **W. Barthold, XVII.asırda Özbek hanları sarayında merasim,** (Die Veranstaltungen am Hofe der özbekischen Hane im XVII. Jahrhundaert.). Türk Hukuk Tarihi Dergisi, I, 1944.

172 — **Kazaklar'da yeğen ve konuk âşı, (Das** Essrecht der Neffen, Nichten und des Besuches bei den Kasaken). Türk Hukuk Tarihi Derg., I, Ankara 1944.

173 — **Ongutlar ın Menşei Meselesi.** Ankara 1944, Belletten, S. 31, Sf. 453 - 456

174 — W. Tiesenhausen, **Altınordu Tarinine Ait aMteryaller Dergisi II. Cilt.** (Sbornik Matrialov Otnos Kistorii Zolotoy Ordi) Moskova - Leningrad 1941, 305 Sf. Bibliyografya (Tanıtma). Belleten, S. 32, Ankara 1944.

— 1945 —

175 — **Anadolu'nun toponomisi ve Turk boylarının adları meselesi,** (Die Toponymie Anatoliens und das Problem der Namen der Türkstämme) Türk Dili Belleten, Seri III, 1 - 2 1945.

176 — **Adaş ve Sağdıç Kelimelerinin en Eski Anlamları,** (Die ältesten Bedeutungen der Wörter adaş und sağdıç). Türk Dili Belleten, Seri III, 1 - 3,

— 1946 —

177 — W. Barthold, **İslâmlarda Mervaniler Mezhebi,** (Die Mervani-sekte in Islam) Belleten, X, 1946.

178 — **Orta - Asya Tarihinde Sınıflar, Kavgaları ve Kanlı Neticeleri,** Doğu dergisi, (Zonguldak). V. 39, 40, Şubat, Mart 1946.

Bu konu 1942 yılında Ankara, Yenişehir'de konferans olarak verilmiş ve konferans çok büyük ilgi görmüştür.

179 — **Çağatay yazı dilinin kuruluş tarihine dair düşünceler,** (Erwägungen über da Gründugsdatum der tschagataischen Literatursprache). Türk Dili Belleten, Seri III, 6, 1946.

180 — **Isırga/sırga sözünün etimolojisi,** (Etymologie des Wortes ısırga/sırga). Türk Dili Belleten, Seri III, 8 - 9, 1946.

— 1947 —

181 — **W. Barthold, Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi,** (Die Bestatungszeremonie bei Türken und Mongolen), Belleten, XI, 1947, S. 515 - 539.

182 — **Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları** (Alttürkische Grabstätten im Altai). Belleten, XI. 43, 1947.

— 1948 —

183 — **A. Battal, Rus İhtilâlinden hâtıralar** (Memoiren über russische Umwälzung). Bozkurt, S. 6, 1948.

184 — **Urartu Yazıtında ve Romalı Plinius'un tarihinde Türk adı var mı?..** (Gibt es das Wort Türk in der Inschrift von Urartu und in der Geschichte des Römers Plinius?) Belleten, XII 1948.

185 — **Türkistan ve Altaylarda son yıllarda yapılan arkeoloji araştırmaları,** (Ausgrabungen, die in den letzten Jahren im Altai und Zentralasien vorgenommen worden sind). Belleten, XII, 148.

186 — **Göçebe Türk boylarında evlâdlık müessesesi,** (Adoptivkind Institution bei den türkischen Nomadentsämmen). Dil ve Tarih - Coğrafya Fa. Derg., VI, 3, 1948.

187 — **Eski Türklerde ve Folklorda And** (Der Eid bei den alten Türken und in der Folklore), Dil ve Tarih - Coğrafya Fak. Dergisi, VI, 4, 1948.

188 — **Dış Türklerde kırk yıl öncesi yazı dili meselesi,** (Das Problem der Literatursprache der Türken in Russland vor vierzig Jahren). Türk Dili Belleten Seri III, 12 - 13, 1948.

— 1949 —

189 — **W. Barthold, Farsça «ark» «erk» ve kale «sitadel»,** (Die persischen Worte, «Ark», «Burg» und «qal'a» «Zitadelle»). Belleten, XIII, 1949, S. 327 - 330.

190 — **W. Barthold, Ulug Bey'in sikkeleri,** (Die Münzen des Ulug Beg). Belleten, XIII, 1949.

191 — **Ali Şir Nevaî, Sbornik. Belleten,** XIII, 1949.

192 — Küçük Notlar : **1) İtbaşlı Ulus Efsânesi** (Mytologie zum Volke mit Hundekopf); **2) İskitlerin Savaş Belgesi** ve **XI. Yüzyıl Türklerinde Beçkem** (Das Kampfzeichen der Skythen und Beckem bei den Türken im XI. Jahrhundert, **3) Barak Efsânesi** (Mythologie des Baraq), Belleten, XIII, 1949, S. 149 - 151.

193 — **Ink mı Idık mı?** (Ink oder Idıq). Belleten, XIII, 1949.

— 1950 —

194 — **Türk düğünlerinde ekzogami** izleri (Exogamie-Spuren bei Türkischen Hochzeiten). Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar, Ankara 1950

195 — **Kutb'un Hüsrev ve Şirin'inden örnekler,** (Proben aus Qutb's, «Chosrow und Schirin»). Türk Dili Belleten, 14 - 15, 1950.

196 — K. Inostrantsev, **Eski Türklerin inanışları hakkında, birkaç söz,** (Einige Wörter über den Glauben der Alttürken). Belleten, XVI, 1950, S. 45 - 47.

— 1951 —

197 — **Güvey kelimesi hakkında,** (Über das Wort güvey, Schwiegersohn). Türkiyat Mecmuası, IX, 1951.

— 1952 —

198 — A. Jakubovskij, **IX ve X. asırlarda İtil ve Bulgarların tarihi topografisi meselesine dair,** (Über die geschichtliche Topographie von Itil und Bulgar im IX. und X. Jahrhundert). Belleten, XVI, 1952, S. 273 - 279.

199 — Folklor sözleri (kitabı) (Die folkloristischen Wörter). Türk Dili, II, 1952.

200 — **Folklor Elkitabı,** (Handbuch der Folklore). Türk Dili, 4, 1952.

201 — Reşit R. Arat, Atebetü'l-hakayık Türk Dili, 5, 1952.

202 — **Eski Türkçe Üç Kur'an Tercemesi, I.,** (Drei alttürkische Koranübersetzungen. 1). Türk Dili, 6, 1952.

203 — **Eski Kur'an Tercemelerinin Dil Meselesi II, III,** (Das Sprachproblem der alten Koranübersetzungen II, III). Türk Dili, 7, 9, 1952.

204 — **İkinci Pazırık Kurganı,** (Der zweite Kurgan von Pasyryk). Belleten, XVI, 61, 1952.

205 — **Türk Yazı Dili Tarihinden,** (Aus der Geschichte der türkischen Schriftsprache). Oğuz, I, I, Mart 1952. S. 5, 15.

206 — **Müslüman Türklerde Samanizm Kalıntıları** (Überbleibsel des Schamanismus unter den mohammedanischen Türken). İlâhiyat Fakültesi Derg., 4, 1952.

— 1953 —

207 — **Yakut Şamanlığında İje Kıl** (İje kıl im jakutischen Schamanismus). Türkiyat Mecm., X, 1953.

208 — **Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler,** (Der Wasserkult bei den Türken). Fuat Köprülü Armağanı, İstanbul 1953.

209 — **XII ve XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz, Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve Halis Türkçe,** (Kiptchakischer und oghus-türkmenischer

Dialekt in Ägypten aus dem XIII. und XV. Jahrhundert). Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, I, 1953.

210 — **Türk folklorunda Simurg ve Garuda,** (Der Simurg und der Garuda in der türkischen Folklore). Türk Dili, 19, 1953.

— 1954 —

212 — S. Kljaştarnij, Yaksart - Sirderya, Türk Dili, 38, 1954.

211 — **Fatih devrinde Türkçe,** (Das Türkisch zur Zeit Fatih's). Türk Dili, 20, 1953.

213 — **Tarihte ve Bugün Şamanizm,** (Der Schamanismus in der Geschichte und in der Gegenwart). Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954.

214 — **Türkoloji üzerine yeni eserler,** (Neue Werke über Turkologie). Türk Dili, 25, 1954.

215 — **Divanü Lügat-it Türk'te datif hâli,** (Der Dativ-Fall in Divanü Lugat-it Türk). Türk Dili, 26, 1954.

216 — **S. Malov, Türklerin Yenisey yazıtları,** (Eniseyskie nadpisi Turkov (Die Türkischen Jennissei-Inschriften). Türk Dili, 27, 1954.

217 — **Tarihte ve Folklorda Balkan,** (Der Balkan in der Geschicte und in der Folklore). Türk Dili, 29, 1954.

218 — **Türk Destanlarına Genel Bir Bakış,** (Allgemeiner Blick auf die türkischen Epen). Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, II, 1954.

— 1955 —

219 — **Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri,** Zeki Velîdi Togan Armağanı, İstanbul 1950 - 1955. S. 480 - 483.

220 — **Ulus Terimi Üzerine,** (Über den Terminus ulus). Türk Dili, IV 44, 1955.

— 1956 —

221 — **Türk etnolojisini ilgilendiren birkaç terim - kelime üzerine,** (Über einige Fachausdrücke betreffs der Türkischen Etnologie) Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara 1956, S. 179 - 195.

222 — **Karışık lehçelerde yazılan Türkçe eserler, XV - XVI. yüzyıllar.** (Türkische Werke in gemischten Dialekten im 15. und 16. Jahdt). Türk Dili V, 53, 1956. S. 272 - 275.

223 — **Ali Şir Nevaî devrinde Türkçe,** (Das Türkische im Zeitalter von Ali Şir Nevâ'i). Türk Dili, V., 53, 1956. S. 276 - 277.

224 — **Türk dillerinin karşılaştırmalı grameri üzerine araştırmalar,** (Forschungen zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen). Türk Dili, VI, 63, 1956, S. 136 - 138.

— 1957 —

225 — **Han-ı Fağma deyiminin kökeni,** (Der Ursprung des Ausdrucks «Han-ı Jağma»). Türk Dili, VI., 70, 1957.

226 — **İki hâtıra,** (Zwei Andenken). Türk Dili, VII, 74, 1957.

227 — S. E. Malov, Türk Dili, VII, 75, 1957 S. 144 - 145.

228 — **Türkistan'da Yeni Arkeolojik Keşifler,** Dünya, 1957.

229 — **Penc'kent Hafriyatı Hakkında,** Dünya (gazetesi), 11 Ağustos 1957.

230 — **Ebülgazi Bahadır Han ve Türkçesi,** (Abu'l Gazı Bahadır Han und sein Türkisch). Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1957, S. 29 - 39.

— 1958 —

231 — **Türk Destan ve Masallarında Kırklar Motifi** (Das Motiv vierzig in den türkischen Epen und Märchen). Türk Dili, 77, 1958.

232 — **İslâmdan Önce Türkçe Adlar,** (Die türkischen Namen vor dem Islâm). Türk Dili, 82, 1958.

233 — **Börü - kurt ve Yok - Hayır Kelimeleri Üzerine,** (Über die Worte börü-der Wolf und yok-nein). Türk Dili, 84, 1958.

234 — **Tarla ve darı kelimeleri üzerine,** (Über die Worte tarla, das Feld und darı- die Hirse). Türk Dili, 86, 1958.

235 — **S.S. Mayzel, Türk dilinde izafet.** (Die Genitivverbun dung im Türkischen). Türk Dili Araştırmaları yıllığı 1958, S. 279 - 313. (İzafet v Turetskom Yazıke).

— 1959 —

236 — **O, fedakâr bir ülkücü idi** (Mehmet Halit Bayrı), (Er war ein opferwilliger Idealist). Türk Folklor Araştırmaları, V, 114, 1, 1959, s. 1624.

237 — **Türlü Törenlerde Ters Giyme Âdeti,** (Der Brauch des verkehrt Anziehens bei verschiedenen Veranstaltungen). Türk Folklor Araştırmaları, II, 6, Mart 1939. S. 1861.

238 — **Gerçek kelimesi üzerine not,** (Anmerkungen zum Worte gerçek). (Eine Notiz über das Wort gerçek=Wahr). Türk Dili, 96, 1959. S. 687.

239 — **Manas destanı üzerine notlar,** (Die Notizen über Manas Epen). Türk Dil Araştırmaları Yıllığı, 1959. S. 125 - 159.

240 — **Doğu Türklerinde dil meselesi,** (Das Sprachproblem bei den Osttürken). Toprak 57, 1959.

241 — **Kayıtbay'ın Türkçe Duaları,** (Kayıtbay's türkische Gebete). Jean Deny Armağanı, 1959, Türk Dil Kurumu Yayını, S. 91 - 94.

— 1960 —

242 — **Sovyetler Ülkesinde Din Meselesi,** (Das Religionsproblem in den Sowietlandern). Türk Yurdu, II, 2, Mayıs 1960. S. 3 - 4.

243 — **Atatürk ve devrik cümle,** (Atatürk und verkehter (Inversion — Satz.) Türk Yurdu, 4, 7, 1960. S. 28.

244 — **Bir Çankaya hâtırası ve kültür meselesi,** (Eine Çankaya Erinnerung und das Kulturproblem). Türk Yurdu, 8, 1 Kasım, 1960. S. 3.

245— **Türk Edebiyatı ve tarihi üzerine rus baskısı,** (Russischer Druck auf die türkische Literatur und Geschichte). Türk Yurdu, 10 Ocak 1960. S. 41 - 42.

246 — A. A. Semenov, «Gûr-i Emir» Türbesinde Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitâbeleri. Belleten, XXIV, 93, 1960.

247 — **Kur'an'ın Eski Türkçe Ve Oğuz - Osmanlıca Çevrileri Üzerine Notlar,** Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1960.

248 — **Nayman boyunun soyu meselesi** (Das Geschlechtsproblem des Naymanstammes). Belleten, XXIV, 96, Ekim 1960. S. 539 - 545.

— 1961 —

249 — **Yaygın Hurâfeler ve Menşeleri,** (Ausgebreitele Aberglauben und deren Ursprünge). Türk Folklor Araştırmaları, VII, 147, Ekim 1961. S. 2531 - 2533.

250 — **Kur'ân'ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme,** Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını. Kur'ân-ı Kerim Hakkında Umumi Eserler Serisi. I., Ankara 1961.

— 1962 —

251 — **Ebu Bekir ar-Razi'nin Bilinmeyen Bir Eseri,** (Kerimof neşri olan «Sırrül Esrar»). Selâmet (Dergisi), 7, 1962.

252 — **Albastı - Al karısı üzerine Bir Etüd** (Ulla Johansen, Alp Frau). Türk Folklor Araştırmaları, VII, 158, 1962.

253 — **Hurâfeler ve Menşeleri,** (Aberglauben und deren Ursprünge). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1962.

— 1963 —

254 — **Evliya Çelebi'nin (Heşdek'leri hangi ulus?** (Welche Völker sind die (Heşdek) s, die bei Evliya Çelebi erwähnt sind.). Türk Kültürü, 3, 1 Ocak 1963, S. 33 - 35.

255 — **Millî destanlarımız üzerine inceleme ve araştırmalar,** (Forschungen über unsere nationale Epen). Türk Kültürü, 7, 5, Mayıs, 1963. S. 24 - 27.

256 — **Ferit Develliioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgât,** (Osmanisch-türkisch enziklopädisches Wörterbuch). Türk Kültürü, 8 Haziran 1963.

257 — **Millî Tarihimiz ve destanlarımızın kaderi,** (Das Schiksal unserer Geschichte und Epen). Türk Kültürü 9, Temmuz 1963.

258 — **Dağıstanlı Mehmet Efendi Osmanoğlu ve Eseri,** (Dağıstanlı Mehmet Efendi Osmanoğlu und sein Werk). Türk Kültürü, 10 Ağustos 1963.

259 — **Dükçü İşan isyanı,** (Der Aufstand «Dükçü İşan's»). Türk Kültürü, II Eylül 1963.

260 — **Türkistan'da 1916 yılındaki ayaklanma,** (Der Aufstand im Jahre 1916 in Türkistan). Türk Kültürü, 12 Ekim 1963.

261 — **Atatürk ve Dış Türkler,** (Atatürk und die Türken im Ausland). Türk Kültürü, II, 13. (Bir Çankaya hâtırası..) yazısı, 1963.

262 — **Sovya Rusya'nın sömürgelerine karşı yeni siyaseti,** (Die neue Politik Soviet-Land's gegen seine Kolonien). Türk Kültürü, 14 Aralık 1963.

263 — **Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri,** Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1962, Ayrıbasım 1963.

264 — **Nazarlık,** Türk Folklar, Araştırmaları, C. 3. S. 196, Ağustos 1963, Sf. 3138.

— 1964 —

265 — **Yasa, Töre = Türe ve Şeriat,** Türk Kültürünü Araştırma Enst. 1, Ankara 1964.

266 — **Yasa, Töre = Töre ve Şeriat** (Das Gesetz-die Sitte und das Religionsgesetz (Scheriat-Recht). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, I, Ankara 1964.

267 — **Büyük Sovyet Ansiklopedileri,** (Die grossen sowietischen Enzyklopädieen). Türk Kültürü, 15, Ocak 1964.

268 — **Trudı Kirgizskoy arheologo-etnografiçeskoy ekspeditsii** II. 1959, 381 sf. Türk Kültürü, 16, Şubat 1964.

269 — **Orta - Asya Müslümanları Hakkında İki Makale,** (Zwei Artikel über Mittelasiatische Muselmanen). Türk Kültürü, 20, Haziran 1964.

270 — **Rus-Sovyet sömürgelerinde Türk Dili ve Ebediyatı meseleleri,** (Türkische Sprach- und Literaturprobleme in den Russ-sovietischen Kolonien). Türk Kültürü, 21 Temmuz 1964.

271 — S. Ş. Gadjiyeva, Kumıki Istoriko-etnograficeskoye izsledovaniye. Sovyet İlimler Akademisi Yayınlarından, (Eine Veröffentlichung der Sovietischen Akademie der Wissenschaften). Moskova 1961. Türk Kültürü, 21 Temmuz 1964, S. 386.

272 — **Eski Kaynaklarda Türk Ordusu.** Türk Kültürü, II, 22 Ağustos 1964.

273 — **Atatürk Devrine Ait Hâtıralar,** Türk Kültürü, III, 25 Kasım 1964.

274 — **Sovyet rejimi altında, Türkistan'da islâmın durumu hakkında yabancıların yazdıkları.** Türk Kültürü, III, 26 Aralık 1964.

275 — **A. Battal Taymas, Ben bir ışık arıyordum,** (Ich suchte ein Licht). Türk Kültürü, 4, Şubat 1963, S. 55 - 56. Bay yazı ingilizceye çevrildi: (I was looking for inspration), (İstanbul 1952). Cultura Turcica, V, I. Nr. I. Ankara 1964, S. 181 - 182.

276 — Denisov, P. W.: Religiozniye Verovaniya Chuvash, Cuvaşların Dinî İnançları, (Die religiöse Glauben Çovaş'e). Türk Kültürü, 1 kasım 1962. S. 55 - 58. Bu yazı ingilizceye çevrildi Cultura Turcica, V, I. Nr. I, Ankara 1964. S. 183 - 186.

277 — **Ali Şir Nevaî ve folklor,** Türk Folklor Araştırmaları, IX, 182, Eylül 1964

278 — **Eski Türk Düğünlerinde Görenekler,** Türk Folklor Araştırmaları, IX, 185, Aralık 1954.

279 — **La Litterature Qumuq** PP. 779 - 783, Philologiae Turcicae Fundamenta II. t. 1964. (Kumuk Edebiyatı).

— 1965 —

280 — **Sovyetlerin Türkleri ruslaştırma siyaseti ve tedbirleri,** Bayrak, I, 5, 1 Mayıs 1965.

281 — **Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Attraksiyon Meselesi),** Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1964 Ankara 1965.

282 — **Z. Gökalp ve Türk Folkloru,** Türk Kültürü, 36, Ekim 1965. S. 952 - 954.

283 — **Atatürk'ün Etimoloji Anketi,** Türk Kültürü, 37, Kasım 1965. S. 74 - 79.

284 — **Başkurt Türklerinde Şamanizm Kalıntıları** Türk Folklor Araştırmaları, 1965, IX, 191.

285 — **Ziya Gökalp ve Yakut-Altay Folkloru İle Dinîyâtı** Türk kültürü Araştırmaları Ankara 1965, Y. II, S. 1 - 2, Sf. 173 - 176

— 1966 —

286 — **Türklerde Demircilik Sanatı - Tarihte ve Folklorda,** Türk Kültürü, 42, Nisan 1966.

287 — **Dil Üzerine Düşünceler,** Türk Kültürü, 44, Haziran 1966. S. 680 - 682.

288 — **Türklerde Dağ, Ağaç ve Pınar Kültü,** Reşit Rahmeti Arat Armağanı, 1966 TKE.

289 — **Tuğ - Bayrak (Sancak),** Türk Kültürü, 1966, S. 46.

290 — **Fuad Köprülü - Yusuf Ziya Münakaşaları Üzerine,** Türk Kültürü 1966, S. 47, Sf. 969 - 973.

291 — Bibliyografya - Kitaplar. A.D. Graç, Drevne **Türkskiye İzvayaniya Tuvı** (Tuvada eski Türk heykelleri, Moskova 1961) 153 sayfa, 153 resim; Tanıtma, Türk Kültürü Eylül 1966, S. 47. Sf. 1074 - 10) 1077.

292 — **Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar ve Gelenekler,** Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl III - IV - V - VI, Ankara 1966 - 1969, Sf. 145. 157.

— 1967 —

293 — **Rusya Sömürgeleri Müslümanlarının İstiklâl Hareketleri Tarihinden, 1967,** Türk Kültürü, S. 54, Sf. 410 - 411.

294 — **Gök Türk Çağı Kültürü,** (Hayat) Tarih Mecmuası, Eylül 1967, C. 2. S. 8.

295 — **Tarla Ve Darı Kelimeleri Üzerine,** Türk Kültürü Yıl V, Ankara 1967, S. 60, Sf. 888 - 890.

296 — **Rus İhtilâli Tarihinde «Proletkult»,** Türk Kültürü Ankara 1967, C. VI. S. 62, Sf. 105,

313 — XIII. Yüzyıla Ait Türk Harfleriyle Yazılı Bir Yazı, Belleten, C. XXIV Ekim 1960, (Küpe). Önce yayınlanmış yazılarından bazıları, S. 96.

— 1968 —

299 — **Makaleler ve İncelemeler, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından C. I, Ankara 1968.** (Prof Dr. Saadet Çağatay ve Prof Dr. Hikmet Tanyu tarafından yayına hazırlanmıştır.)

300 — **Atatürk Devrinde Dil Çalışmaları ve Akademi Meselesi,** Türk Kültürü, Mayıs 1968, S. 67.

— 1969 —

301 — **Sibirya'da İslâmiyetin Yayılışı,** Necati Lugal Armağanından Ayrı basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, Sf. 331 - 338.

302 — **Fuad Köprülü ve Sovyet İlimler Akademisi,** Türk Kültürü, 1969, Yıl. VII., S. 81.

— 1970 —

303 — **Yusuf Has Hacip ve Eseri, Kutadgu Bilig Üzerine Notlar,** Türk Kültürü 1970, Yıl IX S. 98, Sf. 112 - 126.

— 1971 —

304 — **Divanü Lûgati't - Türk'de Şamanizme Ait Kelimeler,** Türk Kültürü, Ankara 1971, Yıl IX, S. 100, Sf. 293 - 297.

305 — **Dandanakan'dan Malazgirt'e,** Türk Kültürü, Eylül 1971, S. 107, Sf. 844 - 847.

— 1972 —

306 — Tarihte ve Bugün Şamanizm, II. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972 (Balbal hakkında yeni not eklenmiştir. Sf. 231)

307 — **Manas Destanı,** (Kısaltılarak Türkiye Türkçesine Çeviren, A. İnan) Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Türk Kültürü Kaynak Eserleri, İstanbul 1972, Birinci Basılış.

— 1973 —

308 — **Orta Asya Türklerinde Çadır ve Kımız,** Türk Folklor A., Temmuz 1973, S 288, Sf. 6701 - 6702.

— 1976 —

309 — **Eski Türk Dini Tarihi** (Şamanlık), Kültür Bakanlığı yayını (Hikmet Tanyu'nun önsözü ile, A. İnan'ın Dini Folklorla ilgili bibliyografyası), İstanbul 1976.

YAYINLANMIŞ DİĞER YAZILARI

310 — Dil Kurumunun yayınladığı Kutadgu Bilik adlı eserin Viyana nüshasındaki baştaraftaki bulunan Giriş, Dil Kurumu imzalı yazı Abdülkadir İnan'a aittir. Türk Dil Kurumu, Kutadgu Bilig, 1942.

311 — Türk Düğünlerinde Exogami İzleri, (Y.Y.) (t.y.) S, I, Türk Dili Ve Tarihi Hakkında Araştırmaları : I, S, I - Sf. 105 - 110.

312 — Isırga - Sırga Sözünün Etimolojisi (Küpe). Önce yayınlanmış yazılarından bazıları, Devlet, Töre dergilerinde ve Orta Doğu v.b. gazetelerde tekrar yayınlanmıştır.

297 — **Atatürk ve Devrik Cümle,** Türk Kül-

298 — **Medeni Dünyada «Arı Dil» yoktur,** Türk Kültürü, Eylül 1968, Yıl VI, S. 71, Sf. 825 - 826.

314 — A. J. Yakubovskiy, IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihî Topografisi Meselesine Dair, Türkçeye Çeviren : Abdülkadir İnan, Ankara Nisan 1952, Belleten C. XVI, S. 62, Sf. 273 - 297.

YAYINLANACAK ESERLER

315 — **Türkmen Tarihi, (Die Türkmenische Geschichte).** Barthold'dan Rusça'dan Çevirme. (Türk Tarih Kurumunca yayınlanacak).

316 — **Çağatay Edebiyatı** (Türk Tarih Kurumunca Yayınlacak)

317 — **Makaleler ve İncelemeler - II. Cilt.** (Türk Tarih Kurumunca Yayınlanacak) (tarafımızdan tertiplenmiştir).

318 — **Atatürk'le İlgili Hatıralar.** (Türk Tarih Kurumunca yayınlanacak)

319 — **Millî Şuurun Kudreti.** (tarafımızdan tertiplenmiştir). (Töre - Devlet yayını olarak çıkacaktır). (5)

---

5) Abdülkadir İnanla ilgili görebildiğimiz kaynaklar :

1 — M. Şakir Ülkütaşır, Türkiye Etnografya ve Folklor Sözlüğü üzerine bir kalem tecrübesi, I. Fasikül, İst. 1973 ve Şakir Ülkü Taşır'ın Abdülkadir İnan'a dair muhtelif hatıra yazıları : Hürses, Ocak 1956.

2 — Rûşen Eşref Ünaydın, Türk Dili tetkik Cemiyetinin Kuruluşundan İlk Kurultaya Kadar Hâtıraları, İkinci Basılış, Ankara 1943.

3 — Kızılelma (dergisi).

4 — Türk Folklor Araştırmaları dergilerinde yayınlanmış tercümeihaller : TFA. C. 5. S. 103, Şubat 1958, Sf. 1639 - 1640.

5 — Prof. Dr. Saadet Çağatay, Abdülkadir İnan, Fünfzig Jahre Wissenschaftlichen Wirkens, Central Asiatic Journal, Volume V. Nr. 2, 1959, S. 151 - 162.

6 — Abdülkadır İnan, Türkiyede Kim Kimdir «Yaşayan tanınmış kimseler Ansiklopedisi», Dr. Osman Nebioğlu, İst. 1961 - 62, Sf. 356.

7 — Prof. Dr. Hikmet Tanyu, Abdülkadir İnan, Türk Yurdu, C. 6, S. 21, Aralık 1967, Sf. 8 - 10.

8 — Atatürkle ilgili görüşmelerin tarihçesi için : Atatürk'ün (Nöbet Defteri) adlı esere bakınız.

9 — Prof. Dr. Hikmet Tanyu, (Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler), Abdülkadir İnan'ın Hayatı ve Eserleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968 Sf. XV - XXXVII.

10 — Prof. Dr. Bahaddin Ögel, Profesör Abdülkadir İnan - Türk Kültürü Tetkiklerinin Büyük Öncüsü, Türk Kültürü 1968, S. 71.

11 — Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, Hâtıralar, İstanbul 1969.

12 — Prof. Dr. Hikmet Tanyu, 87. Doğum Yıldönümünde Prof Abdülkadir İnan, Töre, Aralık 1974, Yıl 6, s. 43.

13 — Prof. Dr. Hikmet Tanyu, Türk Kültür Tarihinden Bir Yaprak, Devlet, 2 Aralık 1974, S. 265. Aynı yazı Orta Doğu ve diğer gazetelerde iktibas edilerek yayınlanmıştır.

14 — Eski Türk Dinî Tarihi, İst. 1976. (Tarafımdan yayına hazırlanan bu eser ele hem kısaca hayatı hem de dinî folklor ile ilgili yayınlarının bibliyografyası sunulmuştur.)

15 — Bu inceleme ve araştırmamızla hayat hikâyesi en geniş şekilde ele alınmış ve bibliyografyanın yanlış ve eksikleri tamamlanarak günümüze kadar getirilmiştir.

BÜYÜK KAYBIMIZ ALİ HİMMET BERKİ

Akseki'nin Ibradı Nahiyesinin Umulla (Ürümlü) köyünde 1297 (1881) yılında dünyaya gelen Ali Himmet Berki 24/5/1976 Pazartesi günü hayata gözünü yumarak ebediyete göç etmiştir. Hayatını ilme vermiş olan merhum, ömrünün son anlarına kadar okumuş, yazmış birçok sahalarda özellikle hukuk ve vakıf mevzuatı ile ilgili konularda birçok eserler vermiştir. Ayrıca zaman zaman yazmış olduğu kıymetli makaleleri ile, yakından ilgilenmiş olduğu dergimizi tezyin etmiştir. 24/5/1976 Pazartesi güneşinin batışı ile ilim dünyası ve milletimiz, yeri kolay kolay doldurulamıyacak olan bir otoriteyi daha kaybetmiştir. Âlim fâzıl ve branşında otorite olan merhuma vakıf mevzuatında yazmış olduğu eser, makale ve serdetmiş olduğu mütâlaalarından dolayı Vakıflar Genel Müdürlüğü olarak minnet ve şükran borçluyuz: Aşağıdaki kısa cümlelerle tercümei halini ifadeye çalıştığımız merhum, medresei kuzat (kadı yetiştiren okul)dan mezun olmuştur. Hocası Tokatlı Fatih Müderrislerinden Şakir Efendidir. İcazetini bundan almıştır.

Tokat, Amasya ve Ankara'da kadılıklarda bulunmuş, İstanbul'da 3. Hukuk Reisliği ve Reisi evvellik yapmıştır. Bundan evvel Diyanet İşleri Şûrayı İftâiye (Fetva Makamı) Azalığında bulunmuştur. 1925 de Temyiz Mahkemesi azası olmuş, 1933 de Yargıtay 2. Hukuk Reisi nasb edilmiştir. Emekliliği Bakanlar Kurulu Raporu ile üç defa uzatılmış, 1950 yılında emekli olmuş, 15 yıl kadar da avukatlık mesleğinde mesleki çalışmasına devam etmiştir. 64 yıl evlilik hayatı olan merhumun ikisi Profösör, biri hâkim olmak üzere Osman Berki, Şakir Barki, Sâdettin Berki adında üç oğlundan başka üç kızı vardır.

Merhumun Adliye, İstanbul, Ankara ve İzmir Barosu ve Vakıflar Dergilerinde 40 kadar mesleki makalelerinden başka, «Fazıl'ın Galatat Defteri İrs ve İntikal, Miras ve Tatbikat, Eski ve Yeni Hukukta Vakıflar, Istılâh ve Tabirler, Fatih Sultan Mehmet, Dalyan ve Voliler, 250 Hadis, İslâm'da Kaza ve Adalet Teşkilâtı, Vasiyet Hukuku, Hukuk Mantığı ve Tefsir» adlariyle yayınlanmış eserleri vardır.

Bunlardan, Genel Müdürlüğümüzce yayınlanan eserlerin bibliyoğrafik künyeleri aşağıdadır :

Berki Ali Himmet, İslâmda Vakıf, Zağanos Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri, Vakıflar Dergisi, S. IV, s. 19 - 39, Ankara 1958

Berki Ali Himmet, Hukuki ve İçtimai bakımdan Vakıf, Vakıflar Dergisi, S. V, s. 9 - 15, Ankara 1962.

Berki Ali Himmet, Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı, Vakıflar Dergisi, S. V, s. 127 - 131, Ankara 1962.

Berki Ali Himmet, Vakıfların Hukuk ve Tarih bakımından kıymeti, Vakıflar Dergisi, S. VI, s. 5 - 9, Ankara 1965.

Berki Ali Himmet, Vakıfların tarihi, mahiyeti, inkişafı ve tekâmülü, cemiyet ve fertlere sağladığı faideler, Vakıflar Dergisi, S. VI, s. 9 - 15, Ankara 1965.

Berki Ali Himmet, Vakıflarda Şartlara riayet meselesi, Vakıflar Dergisi, S. VII, s. 13 - 17, Ankara 1968.

Berki Ali Himmet, Müstağnen-anh Vakıflar Vakıflar Dergisi, S. VII, s. 17 - 19, Ankara 1968

Berki Ali Himmet, Vakıflar ve Vakıfların maruz kaldığı tecavüz ve ihmâller, Vakıflar Dergibi, S. VIII, s. 335 - 341, Ankara 1969.

Berki Ali Himmet, 903 Sayılı Vakıfların Kanunu ve Nizamnamesine göre Vakıflar idare mevzularının vazife ve mesuliyetleri, Vakıflar Dergisi, S. X, s. 63 - 66, Ankara 1973.

Berki Ali Himmet, Vakıf nasıl yapılır, Vakıflar Dergisi, S. X, s. 66 - 71, Ankara 1973.

Berki Ali Himmet, Vakıflar, İstanbul 1946.

Berki Ali Himmet, Vakfa dair yazılan eserlerle vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen Istılah ve Tabirler, Ankara 1966.

Hastalığı ağırlaşıncaya kadar din ve hukuk ilmi ile ilgisini sürdürmüş olan merhum, vasiyeti üzerine köyünde babası Kadı Osman Efendi Merhumun yanına defnedilmiştir.

Merhuma Allah'tan rahmet kederli ailesine ve yakınlarına baş sağlığı dileriz.

VD. 1978 S XI

VAKIFLAR BİBLİYOGRAFYASI

Dr. İsmet KAYAOĞLU

Vakıflar hakkındaki bu bibliyoğrafik çalışmamız bir ihtiyaçtan doğmuştur. Şimdiye kadar Vakıflar üzerinde yapılmış geniş bir bibliyoğrafyaya raslamadık. Bu konuda araştırma yapmak isteyenler için bu çalışmanın yararlı olacağı kanaatindeyiz. Çünkü vakfın tarihi, sosyal ve ekonomik yönü, hukuk tarihimizdeki yeri hakkında araştırma yapacak olan bir kimsenin bugüne kadar ne yapıldığını ne yazıldığını, seçtiği konu ile doğrudan doğruya veya dolaylı olarak ilgili yazılmış olan kitâp, makale ve dökümanları kolayca görebilmesi mümkün olacaktır.

Bu bibliyoğrafya hazırlanırken birkaç nokta göz önünde tuttuldu :

«Vakıflar Dergisi» ni başlı başına ele aldık. Derginin içindeki türkçe ve yabancı dil makaleleri ve kitap tanıtmalarını sıra ile tasnif ettik. Böylecce yalnız Vakıflar Dergisinin sistematik bibliyoğrafyası yapılmış oldu.

Ayrıca doğrudan doğruya vakıf konusunda yazılmış bir kitap ile vakıftan dolaylı şekilde bahseden bir kitabı ayrı ayrı tasnif etmek gereği duyuldu. Mesela birçok «şehir tarihi» vardır ki içinde enteresan vakfiyeler ve vakıf kitabelerinin resimleri yayınlanmıştır. Biz bunlardan ancak el altında bulunan birkaçını anabildik.

Vakıflarla ilgili birçok makale ve yazılan dini, hukuki ve tarihi dergilerde yayınlanmıştır. Bunların hepsini taramak imkanı olmamıştır. Yalnız araştırmacıların ihtiyaçları göz önünde tutularak ciddi yayınlar alınmış gazetelerde ve dergilerdeki araştırmaya dayanmayan yazılara yer verilmemiştir.

Bu bibliyoğrafyanın yalnız Türkçe yayınlarla sınırlı kalmaması için arapça, Fransızca ve İngilizce neşredilmiş vakıfla ilgili kitâp ve makaleleri de vermeye çalıştık.

Şüphesiz bu bibliyoğrafya eksiksiz bir bibliyoğrafya olmak iddiasında değildir. Ama ileride eksiklikleri tamamlanmak üzere herhalde ilk başvurulabilecek bir rehber sayılabilir.

VAKIFLAR DERGİSİ BİBLİYOĞRAFYASI

Akar Azade, Tezyini sanatlarımızda vazo motifleri S. VII, s. 267 - 273, Ankara 1969.

Akar Azade, Ayasofya'da bulunan Türk eserleri ve süslemelerine dair bir araştırma, S. I, s. 271 - 291, Ankara 1971.

Akçay İlhan, Yakutiye Medresesi, S. VI, s. 146, Ankara 1965.

Akok Mahmut, Uşak Ulu Camii, S. II, s. 69 - 73, Ankara 1965.

Akok Mahmut, Kütahya Büyük Bedesteni, S. III, s. 81 - 85.

Akok Mahmut, Diyarbakır Ulucami kitabeleri manzumesi, S. VIII, s. 113 - 141, Ankara 1969.

Akozon Feridun, Türk Külliyeleri, S. VIII, s. 303 - 309, Ankara 1969.

epe Münir, XVIII. y.y. vezirlerinden kap-ərya Kaymak Mustafa Paşa'ya ait vak-S. VIII, s. 15 - 37, Ankara 1969.

epe Münir, Manisa ayânlarından Kara-ğlu Mustafa Ağa ve 3 vakfiyesi hakkın-araştırma, S. IX, s. 367 - 383, Ankara

epe Münir, Kara Osman Oğlu Hacı Os-ia'ya ait iki vakfiyesi, S. X, s. 161 - 175, 1973.

ın Ara, Mardin Ulu Camii ve Çifte Mi-üzerine birkaç not, S. IX, s. 191 - 201, 1971.

ın Ara, Anadolu'da Artuklu devri med-nin plân şemaları üzerine notlar, S. X, s. 1, Ankara 1973.

l Mehlika, Mut'taki Karamanoğulları Dev-əri, S. V, s. 241 - 251, Ankara 1962.

l Hilmi, Divriği Ulu Camii Kuzey portali-nari kuruluşu, S. V, s. 99 - 113, Ankara

l Hilmi, Divriği Ulu Camii tekstil kapısı rleri, S. V, s. 113 - 127, Ankara 1962.

: Oluş, Malatya Ulu Camiinin asli plânı i hakkında, S. VIII, s. 141 - 146, Ankara

: Oluş, Neu datierung Grossen Mosche tya und restitution ihres ursprünglichen ;. VIII, s. 146 - 149, Ankara 1969.

: Rüchan, Erzurum'da iki cami, S. VIII, 157, Ankara 1969 (İngilizce özeti s. 157 -

ınoğlu İnci, Tire'de Üç Cami, S. VIII, s. ;, Ankara 1969 (İngilizce özet s. 166 -

noğlu Fazıl İsmail, Vakıflar idaresince ettirilen tarihi makbereler, S. II, s. 399 - kara 1942.

noğlu F. İsmail, Fatih devri ricali me-arı ve kitabeleri, S. IV, s. 193 - 209, An-)8.

noğlu Fazıl, Ferhat Paşa ve gizli kalan S. VII, s. 145 - 149, Ankara 1968.

ıoğlu Fazıl, İstanbul'da yola kalbedilen saire, S. VIII, s. 329 - 335, Ankara 1969.

ıoğlu Fazıl, Tahrip edilen eski eserler ütfi Efendi Mezarı, S. IX, s. 261 - 265, 1971.

Aydın Filiz, Seyitgazi Aslanbey köyünde «Şeyh Sücaeddin» külliyesi, S. IX, s. 201 - 222, Ankara 1971 (İngilizcce çevirisi).

Aydın Filiz, Sinop, Alâiye (Süleyman Pervane) medresesi, S. X, s. 251 - 273, Ankara 1973.

Ayverdi Ekrem Hakkı, Dimetokada Çelebi Sultan Mehmed Camii, S. III, s. 13 - 17, Ankara 1956.

Ayverdi Ekrem Hakkı I. Murad devrinde Asılhan Bey Mimari manzumesi, S. III, s. 65 - 69, Ankara 1956.

Ayverdi Ekrem Hakkı, Yugoslavya'da Türk abideleri ve vakıfları, S. III, s. 151 - 225, Ankara 1956.

Ayverdi Ekrem Hakkı, Fatih devrinde İstanbul mahalleleri, S. IV, s. 249 - 263, Ankara 1958.

Ayverdi Ekrem Hakkı, Mudurnu'da Yıldırım Bâyezid manzumesi ve taş vakfiyesi, S. V, s. 79 - 87, Ankara 1962.

Ayverdi Ekrem Hakkı, İlk Fatih Camii hakkında yeni bir vesika, S. VI, s. 63 - 69, Ankara 1965.

Ayverdi Ekrem Hakkı, Bursa Orhangazi Camii ve Osmanlı mimarisinin menşei meselesi, S. VI, s. 69 - 85, Ankara 1965.

Ayverdi Ekrem Hakkı, Gaazi Süleyman Paşa Vakfiyesi ve tahrir defterleri, S. VII, s. 19 -29, Ankara 1968.

Ayverdi Ekrem Hakkı, Yıldırım Beyazid'in Bursa vakfiyesi ve bir istibdalnâmesi, S. VIII, 37 - 47, Ankara 1969.

Barkan Ömer Lütfi, Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler, S. II, s. 279 - 387, Ankara 1942.

Barkan Ömer Lütfi, Süleymaniye Camii ve İmareti tesislerine ait yıllık bir muhasebe bilânçosu 993 - 994 (1585 - 1986) S. IX, s. 109 - 163, Ankara 1971,

Bakırer Ömür, Hacı Ferruh Mescidi, S. VIII, s. 171 - 179, Ankara 1969 (İngilizce özet s. 179 - 185).

Bakırer Ömür, Anadolu'da XIII. yüzyıl tuğla minarelerinin konum, şekil, malzeme ve tezyinat örnekleri, S. IX, s. 337 - 363, Ankara 1971 (İngilizce özet).

Bakırer Ömür, Vakfiyelerde binaların tamiratı ile ilgili şartlar ve bunlara uygulanması, S. X, s. 113 - 127, Ankara 1973.

Aktepe Münir, XVIII. y.y. vezirlerinden kapdan-ı derya Kaymak Mustafa Paşa'ya ait vakfiyeler, S. VIII, s. 15 - 37, Ankara 1969.

Aktepe Münir, Manisa ayânlarından Karaosmanoğlu Mustafa Ağa ve 3 vakfiyesi hakkında bir araştırma, S. IX, s. 367 - 383, Ankara 1971.

Aktepe Münir, Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağa'ya ait iki vakfiyesi, S. X, s. 161 - 175, Ankara 1973.

Altun Ara, Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler üzerine birkaç not, S. IX, s. 191 - 201, Ankara 1971.

Altun Ara, Anadolu'da Artuklu devri medreselerinin plân şemaları üzerine notlar, S. X, s. 223 - 234, Ankara 1973.

Arel Mehlika, Mut'taki Karamanoğulları Devri eserleri, S. V, s. 241 - 251, Ankara 1962.

Arel Hilmi, Divriği Ulu Camii Kuzey portalinin mimari kuruluşu, S. V, s. 99 - 113, Ankara 1962.

Arel Hilmi, Divriği Ulu Camii tekstil kapısı ve diğerleri, S. V, s. 113 - 127, Ankara 1962.

Arık Oluş, Malatya Ulu Camiinin asli planı ve tarihi hakkında, S. VIII, s. 141 - 146, Ankara 1969.

Arık Oluş, Neu datierung Grossen Mosche in Malatya und restitution ihres ursprünglichen plans, S. VIII, s. 146 - 149, Ankara 1969.

Arık Rüchan, Erzurum'da iki cami, S. VIII, s. 149 - 157, Ankara 1969 (İngilizce özeti s. 157 - 159).

Aslanoğlu İnci, Tire'de Üç Cami, S. VIII, s. 161 - 166, Ankara 1969 (İngilizce özet s. 166 - 171).

Ayanoğlu Fazıl İsmail, Vakıflar idaresince tanzim ettirilen tarihi makbereler, S. II, s. 399 - 405, Ankara 1942.

Ayanoğlu F. İsmail, Fatih devri ricali mezar taşları ve kitabeleri, S. IV, s. 193 - 209, Ankara 1958.

Ayanoğlu Fazıl, Ferhat Paşa ve gizli kalan Vakıflar, S. VII, s. 145 - 149, Ankara 1968.

Ayanoğlu Fazıl, İstanbul'da yola kalbedilen cami vesaire, S. VIII, s. 329 - 335, Ankara 1969.

Ayanoğlu Fazıl, Tahrip edilen eski eserler serisi Lütfi Efendi Mezarı, S. IX, s. 261 - 265, Ankara 1971.

Aydın Filiz, Seyitgazi Aslanbey köyünde «Şeyh Sücaeddin» külliyesi, S. IX, s. 201 - 222, Ankara 1971 (İngilizcce çevirisi).

Aydın Filiz, Sinop, Alâiye (Süleyman Pervane) medresesi, S. X, s. 251 - 273, Ankara 1973.

Ayverdi Ekrem Hakkı, Dimetokada Çelebi Sultan Mehmed Camii, S. III, s. 13 - 17, Ankara 1956.

Ayverdi Ekrem Hakkı I. Murad devrinde Asılhan Bey Mimari manzumesi, S. III, s. 65 - 69, Ankara 1956.

Ayverdi Ekrem Hakkı, Yugoslavya'da Türk abideleri ve vakıfları, S. III, s. 151 - 225, Ankara 1956.

Ayverdi Ekrem Hakkı, Fatih devrinde İstanbul mahalleleri, S. IV, s. 249 - 263, Ankara 1958.

Ayverdi Ekrem Hakkı, Mudurnu'da Yıldırım Bâyezid manzumesi ve taş vakfiyesi, S. V, s. 79 - 87, Ankara 1962.

Ayverdi Ekrem Hakkı, İlk Fatih Camii hakkında yeni bir vesika, S. VI, s. 63 - 69, Ankara 1965.

Ayverdi Ekrem Hakkı, Bursa Orhangazi Camii ve Osmanlı mimarisinin menşei meselesi, S. VI, s. 69 - 85, Ankara 1965.

Ayverdi Ekrem Hakkı, Gaazi Süleyman Paşa Vakfiyesi ve tahrir defterleri, S. VII, s. 19 - 29, Ankara 1968.

Ayverdi Ekrem Hakkı, Yıldırım Beyazid'in Bursa vakfiyesi ve bir istibdalnâmesi, S. VIII, s. 37 - 47, Ankara 1969.

Barkan Ömer Lütfi, Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler, S. II, s. 279 - 387, Ankara 1942.

Barkan Ömer Lütfi, Süleymaniye Camii ve imareti tesislerine ait yıllık bir muhasebe bilânçosu 993 - 994 (1585 - 1986) S. IX, s. 109 - 163, Ankara 1971,

Bakırer Ömür, Hacı Ferruh Mescidi, S. VIII, s. 171 - 179, Ankara 1969 (İngilizce özet s. 179 - 185).

Bakırer Ömür, Anadolu'da XIII. yüzyıl tuğla minarelerinin konum, şekil, malzeme ve tezyinat örnekleri, S. IX, s. 337 - 363, Ankara 1971 (İngilizce özet).

Bakırer Ömür, Vakfiyelerde binaların tamiratı ile ilgili şartlar ve bunlara uygulanması, S. X, s. 113 - 127, Ankara 1973.

Bayburtluoğlu Zafer, Kahraman Maraş'ta bir gurup Dulkadiroğlu yapısı, S. X, s. 234 - 251, Ankara 1973.

Baykal İsmail, Fatih Sultan Mehmed'in hususi kütüphanesi, S. IV, s. 77 - 81, Ankara 1958.

Berkol Feramuz, Türk vakıf kervansarayları ve bugünün turizm hizmetinde kullanılması, S. X, s. 345 - 367, Ankara 1973.

Berki Ali Himmet, İslâmda vakıf, Zağanus Paşa ve zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri, S. IV, s. 19 - 39, Ankara 1958.

Berki Ali Himmet, Hukuki ve İçtimai bakımdan vakıf, S. V, s. 9 - 15, Ankara 1962.

Berki Ali Himmet, Vakıf kuran ilk Osmanlı Padişahı, S. V, s. 127 - 131, Ankara 1962.

Berki Ali Himmet, Vakıfların hukuk ve tarih bakımından kıymeti, S. VI, s. 5 - 9, Ankara 1965.

Berki Ali Himmet, Vakıfların tarihi, mahiyeti, inkışafı ve tekâmülü, cemiyet ve fertlere sağladığı faideler, S. VI, s. 9 - 15, Ankara 1965.

Berki Ali Himmet, Vakıflarda Şartlara riayet meselesi, S. VII, s. 13 - 17, Ankara 1968.

Berki Ali Himmet, Müstağn en-anh vakıflar, S. VII, s. 17 - 19, Ankara 1968.

Berki Ali Himmet, Vakıflar ve vakıfların maruz kaldığı tecavüz ve ihmâller, S. VIII, s. 335 - 341, Ankara 1969.

Berki Ali Himmet, 903 sayılı Vakıflar Kanunu ve Nizamnâmesine göre Vakıflar idare uzuvlarının vazife ve mesuliyetleri, S. X, s. 63 - 66, Ankara 1973.

Berki Ali Himmet, Vakıf nasıl yapılır, S. X, s. 66 - 71, Ankara 1973.

Berki Şakir, Vakfın lüzumu, faydaları ve vakıfları teşvik, S. V, s. 19 - 23, Ankara 1962.

Berki Şakir, Vakıfların gördüğü çeşitli hizmetler, S. VI, s. 85 - 93, Ankara 1965.

Berki Şakir, Vakıfların devlete ve devletin vakıflara hizmeti, S. VII, S. 45 - 53, Ankara 1968.

Berki Şakir, Vakfın mahiyeti, S. VIII, s. 1 - 9, Ankara 1969.

Berki Şakir, Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet devrinde vakıf çeşitleri, S. IX, s. 1 - 13, Ankara 1971.

Berki Şakir, İmparatorluk ve Cumhuriyet vakıf hukukunda vakıf, şartları, S. X, s. 71 - 79, Ankara 1973.

Binark İsmet, Türk vakıfları, Türk sanatı ve İçtimâi hayatı konusu ile ilgili eserlerin bibliyoğrafyası, S. VIII, s. 357, Ankara 1969

Binark İsmet, Türk mimarî sanatı bibliyoğrafyası, S. IX, s. 447, Ankara 1971.

Binark İsmet, Türk dekoratif ve resim sanatları bibliyoğrafyası, S. X, s. 463 - 478, Ankara 1973.

Burat Osman, Pertek Baysungur Camii'nin taşınması, S. X, s. 289 - 299, Ankara 1973.

Caferoğlu Ahmet, Türk teâmül hukukuna göre «içtimaî muâvenet» müessesesi, S. II, s. 183 - 196, Ankara 1942.

Corbet Spencer, Sinan, Kanunî Süleymanın Baş Mirarı (Çev. Nermin Sinemoğlu) S. V, s. 193 - 199, Ankara 1962.

Cunbur Müjgân, İstanbul'un 500. Fetih yıldönümü dolayısiyle yapılan neşriyat, S. IV, s. 265 - 283, Ankara 1958.

Cunbur Müjgân, Vakıflar ve eski eserler konusuyla ilgili yayınlar, S. IV, s. 285 - 329, Ankara 1958

Cunbur Müjgân, Ümmügülsüm Hatun Vakfiyesi, S. V, s. 207 - 213, Ankara 1962.

Cunbur Müjgân, Kayseri de Raşit Efendi Kütüphanesi ve vakfiyesi, S. VIII, s. 185 - 197, Ankara 1969.

Çağatay Neşet, Osmanlı İmparatorluğunda Riba - Faiz konusu, para vakıfları ve bankacılık, S. IX, s. 39 - 57, Ankara 1971 (İngilizce çevirisi).

Dağlıoğlu M. Turhan, Ankara'da Cenabi Ahmet Paşa Camii ve Cenabi Ahmet Paşa S. II, s. 213 - 221, Ankara 1942.

Dayıgil Feyzullah, İstanbul Çinilerinde - Lâle, S. I, s. 83 - 91, (Metinden haric 10 tablo) Ankara 1938.

Dayıgil Feyzullah, İstanbul çinilerinde Lâle, S. II, s. 223, Ankara 1942.

Elker Salahaddin, Kitâbelerde ebced hesabının rolü, S. III, s. 17 - 27, Ankara 1956.

Erder Cevat, «Venedik Tüzüğü» uluslararası tarihi anıtları onarım kuralları, S. VII, s. 113 - 117, Ankara 1968.

Erder Cevat, Yorumlar üzerine : uluslarası tarihi anıtlar ve yerleşmeler kurulu ve «fotogrametrinin tarihi anıtlara uygulanması» konulu toplantısı, S. IX, s. 409 - 419, Ankara 1971

Erdoğan Abdulkadir, Silivrikapı'da Hadım İbrahim Paşa Camii, S. I, s. 29 - 35 (Metinden haric 9 resim), Ankara 1938.

Erdoğan Abdülkadir, Kuran tercemelerinin dil bakımından değerleri, S. I, S. 47 - 53 (Metinden haric 13 resim), Ankara 1938.

Erdoğan Abdulkadir, Pertev Paşanın hayatı ve eserleri, S. II, s. 233 - 241, Ankara 1942.

Erdoğan Muzaffer, Osmanlı devrinde İstanbul bahçeleri, S. IV, s. 149 - 183, Ankara 1958.

Erdoğan Muzaffer, Osmanlı mimarisi tarihinin otantik yazma kaynakları, S. VI, s. 111 - 137, Ankara 1965.

Erdoğan Muzaffer, Osmanlı devrinde Anadolu câmilerinde restorasyon faaliyetleri, S. VII, s. 149 - 207, Ankara 1968.

Eren İsmail, Prizren Kitabeleri, S. VII, s. 75 - 97, Ankara 1968.

Erken Sabih, Türk ciniciliğinde Kâbe tasvirleri, S. IX, s. 297 - 321, Ankara 1971.

Erken Sabih, Edirne Hamamları, S. X, s. 403 - 421, Ankara 1973.

Erzi H. Adnan, Bursa da İshaki Devrişlerine mahsus zaviyenin vakfiyesi, S. II, s. 423 - 431, Ankara 1942.

Eyice Semavi, Bursa'da Osman ve Orhan Gazi türbeleri, S. V, s. 131 - 149, Ankara 1962.

Eyice Semavi, Ohri'nin Türk devrine ait eserleri, S. VI, s. 137 - 146, Ankara 1965.

Eyice Semavi, Sincanlı'da Sinan Paşa İmareti, S. X, s. 303 - 337, Ankara 1973.

Fitrat, Orta Asya'da arazi meselesine dair üç vesika, S. I, S. 147 - 159, (Ruscadan terceme) Ankara 1938.

Gabriel Albert, Tarihi Türk Abidelerinin Tamir ve İhtiyası, S. I, 7 - 15, (Metinden haric 14 Resim) Ankara 1938.

Gabriel Albert, Bursa'da Murad I. Camii ve Osmanlı mimarisinin menşei meselesi, S. II, s. 37 - 45, Ankara 1942.

Gazimihal Rahmud R. İstanbul muharasında Mihaliloğulları, S. IV, s. 125 - 139, Ankara 1958.

Gökay F. Kerim, Ruh hekimliği sahasında Türklerin ve vakıf müessesesinin hizmetleri, S. II, s. 263 - 267, Ankara 1942.

Gökbilgin Tayyib, 15 ve 16. asırladaki Eyâlet-i Rûm, S. VI, s. 51 - 63, Ankara 1965.

Gökbilgin Tayyib, XVI. Asırda Karaman eyaleti ve Lârende (Karaman) vakıf ve müesseseleri, S. VIII, s. 29 - 39, Ankara 1968.

Gubaydulin K. S. Azerbeycan vakıfları, S. I s. 139 - 147, (Ruscadan tercüeme) Ankara 1938.

Güneri Hasan, Vakıf suları ve su vakıfları, S. IX, s. 67 - 81, Ankara 1971.

Güneri Hasan, Azınlık vakıflarının incelenmesi, S. X, s. 79 - 109, Ankara 1973.

Hattatoğlu Muhiddin, İstanbul, Silivrikapı'da Topçubaşı Balâ Süleymanağa mimari manzumesi, S. IV, s. 183 - 192, Ankara 1958.

Hasandedeviç Hıvziya, Mostar'da Türk devri kültürel ve tarihi anıtları, S. VII, s. 215 - 235, Ankara 1968.

İlter Fügen, Erken devir Anadolu Türk mimarisinde XII. y. y. Artukoğulları medreselerinin yeri, S. VIII, s. 197 - 209, Ankara 1969.

İşiközlü Fazıl, İstanbul'un eski vakıf hanları, S. X, s. 421 - 425, Ankara 1973.

İşlek Sevim, Ankara Etnoğrafya Müzesindeki nomad karakterli halılar, S. VIII, s. 273 - 283, Ankara 1969.

Kaleşi Hasan, Prizren Kitabeleri, S. VII, s. 75 - 97, Ankara 1968.

Karamağaralı Beyhan, Edirne Eski Camiin kitabeleri ve mimarimizdeki yeri, S. IX, s. 331 - 337, Ankara 1971.

Keskioğlu Osman, Fatih devrine ait iki Kur'an-ı Kerim tercemesi, S. IV, s. 91 - 105, Ankara 1958.

Keskioğlu Osman, S. A. el-Raşidi : el-Sultan Muhammed el-Fâtih kitâbı hakkında, S. IV, s. 285 - 293, Ankara 1958.

Keskioğlu Osman, A. H. Berki : Ebul-Feth el-sultan Muhammed kitabı hakkında, S. IV, s. 293 - 295, Ankara 1958.

Keskioğlu Osman, Vakıflar Genel Müdürlüğü İhtisas Kitaplığındaki eski Kur'an tercümeleri, S. V, s. 157 - 161, Ankara 1962.

Keskioğlu Osman, Bulgaristan'daki bazı Türk vakıfları ve abideleri, S. VII, s. 129 - 139, Ankara 1968.

Keskioğlu Osman, Bulgaristan'daki bazı Türk âbideleri ve vakıf eserleri, S. VIII, s. 309 - 323, Ankara 1969.

Keskioğlu Osman, Bulgaristan'da Türk vakıfları ve Bâli Efendi'nin vakıf paralar hakkında bir mektubu, S. IX, s. 81 - 95, Ankara 1971.

Keskioğlu Osman, Bazı yönleriyle vakıflar, S. X, s. 109 - 113, Ankara 1973.

Kepcioğlu Kâmil, Tarihî Bilgiler ve vesikalar, S. II, s. 405 - 423, Ankara 1942.

Konyalı İbrahim Hakkı, Bir hüccet iki Vakfiye, S. VII, s. 97 - 111, Ankara 1968.

Konyalı İbrahim Hakkı, Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın vakfiyesi ve Manisa'daki hayır eserleri, S. VIII, s. 47 - 57, Ankara 1969.

Konyalı İbrahim Hakkı, Çeşme, Çeşmede Kanuni'nin eşsiz bir kitabesi, Çeşme kervansarayı, S. IX, s. 163 - 173, Ankara 1971.

Konyalı İbrahim Hakkı, Aksaray Ulu Camî, S. X, s. 273 - 289, Ankara 1973.

Köker H. Sıdkı, Tefsirî Mevlâna Mustafa ve vakıfları, S. III, s. 225 - 265, Ankara 1956.

Köker Hüseyin Sıdkı, Vakıflar tarihinde Tosya, S. V, s. 257 - 275, Ankara 1962.

Kuban Doğan, Restorasyon kriterleri ve «Carta del Restauro», S. V, s. 149 - 153, Ankara 1962.

Kuban Doğan, Anadolu - Türk şehri. Tarihi gelişmesi, sosyal ve fiziki özellikleri üzerinde bazı gelişmeler, S. VII, s. 53 - 75, Ankara 1968.

Kuban Doğan, Modern restorasyon ilkeleri üzerine yorumlar, S. VIII, s. 341 - 357, Ankara 1969.

Kunter H. - Ülgen S. Fatih Camî, S. I, s. 91 - 103, (metinden haric 70 resim, 3 plân), Ankara 1938

Kunter Halim Baki, Türk vakıfları ve vakfiyeleri, S. I, s. 103 - 131, (metinden haric 78 resim), Ankara 1938.

Kunter Halim Baki, Kitabelerimiz, S. II, s. 431 - 457, Ankara 1952.

Kunter Halim Baki, Türk vakıflarının milliyetçilik cephesi, S. III, s. 1 - 13, Ankara 1956.

Kunter Halim Baki, Emir Sultan vakıfları ve Fatih'in Emir Sultan Vakfiyesi, S. IV, s. 39 - 75, Ankara 1958.

Kunter Halim Baki, Fatih devri sonlarında İstanbul mahalleleri, şehrin iskânı ve nüfûsu adlı eser hakkında, S. IV, s. 245 - 249, Ankara 1958.

Kunter H. Baki, Fatih ve Fatih devri eserleri sergisi, S. IV, s. 329 - 333.

Kunter Halim Baki, Tarsus'taki Türkistan zaviyelerinin vakfiyeleri, S. IV, s. 31 - 51, Ankara 1965.

Kunter Halim Baki, Türk - İslâm San'at eserlerine vücut veren manevî amiller, S. VIII, s. 9 -15, Ankara 1969.

Kunter Halim Baki, Bilinmiyen bir kervansaray tipi (Düğer Kervansarayı,) S. VIII, s. 225 - 227, Ankara 1969, (ngilizce çevirisi, 227 - 229).

Köprülü Fuat, Ribât, S. II, s. 267 - 279, Ankara 1942.

Köprülü Fuat, Vakıf müessesesinin hukuki mahiyeti ve tarihi tekamülü, S. II, s. 1 - 37, Ankara 1942.

Köprülü Fuat, Sultân Baybars'a isnad edilen bir vakfiye, S. V, s. 1 - 9, Ankara 1962.

Köprülü Fuat, Vakıf İstilahları, S. I, s. 131 - 139, Ankara 1938.

Köprülü Fuat, Vakıf müessesesi ve vakıf vesikalarının ehemmiyeti, S. I, s. 1 - 7 Ankara 1938.

Kuran Aptullah, Tokat ve Niksar'da Yağı - Basan medreseleri, S. VII, s. 39 - 45, Ankara 1968.

Kuran Abdullah, Karamanlı Medreseleri, S. VIII, s. 209 - 225, Ankara 1969.

Kuran Abdullah, Orta Anadolu'da Klâsik Osmanlı mimarisi çağının sonlarında yapılan iki külliye, S. IX, s. 239 - 249, Ankara 1971, (İngilizce Özetli).

Lewis Bernard, 1641 - 1642 de bir Karayit'in Türkiye Seyahatnamesi, S. III, s. 97 - 107, Ankara 1956.

M. Cevdet, Sivas Darüşşifası vakfiyesi ve tercemesi, S. I, s. 35 - 39, Ankara 1938.

Madran Emre, Aydın Nasuh Paşa Külliyesi, S. IX, s. 183 - 189, Ankara 1971, (İngilizce özetli).

Madran Emre, Ariflerin menkıbelerinde geçen yapı isimleri üzerine bir deneme, S. X, s. 175 - 199, Ankara 1973.

Ogan Aziz, Aydın Oğullarından Isa Bey Camii, S. III, s. 73 - 81, Ankara 1956.

Okiç Tayyip, Belgrad'daki Bayraklı Camii, S. X, s. 385 - 403, Ankara 1973.

Ongan Halit, Ankara Şer'iye Mahkemeleri sicillerinde kayıtlı vakfiyeler, S. V, s. 213 - 223, Ankara 1962.

Oral M. Zeki, Turgut Oğulları, eserleri - vakfiyeleri, S. III, s. 31 - 65, Ankara 1956.

Oral Zeki, Fatih Sultan Mehmed'in Gevale Kalesi ile Karaman illerini fetih ve Hâmidî'nin Terci-i bend'i, S. IV, s. 81 - 91, Ankara 1958.

Oral Zeki, Anadolu'da san'at değeri olan ahşap minberler, kitabeleri ve tarihçeleri, S. V, s. 23 - 79, Ankara 1962.

Oral Zeki, Aksaray'ın tarihi önemi ve vakfiyeleri, S. V, s. 223 - 241, Ankara 1962.

Orhunlu Cengiz, Bayram Paşa Kervansarayı, S. X, s. 199 - 219, Ankara 1974.

Otto - Dorn K., Bir Selçuk gümüş kâsesi, S. III, S. 85 - 93, Ankara 1956.

Ögel Bahaeddin, Fatih albümünde şeyhî imzalı minyatürler, S. IV, s. 209 - 241, Ankara 1958.

Ölez Tülay, Edirne Sarayları çinileri üzerine, S. X, s. 299 - 303, Ankara 1973.

Önder Mehmed, Konyada Alevi Sultan Mescidi ve mihrabı, S. IV, s. 241 - 245, Ankara 1958.

Önder Mehmet, Konya'da bilinmiyen bir Selçuklu devri eseri, S. VII, s. 127 - 129, Ankara 1968.

Öney Gönül, Artuklu devrinden bir hayat ağacı kabartması hakkında, S. VII, s. 117 - 121, Ankara 1968.

Öney Gönül, Anadolu'da Selçuk geleneğinde kuşlu, çiftbaşlı kartallı şahinli ve arslanlı mezartaşları, S. VIII, s. 283 - 292, Ankara 1969. (İngilizce çevirisi S. 292 - 303).

Önge Yılmaz, Çankırı Dar üş-şifası, S. V, s. 251 - 257, Ankara 1962.

Önge Yılmaz, Konya - Beyşehir'de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı, S. VII, s. 139 - 145, Ankara 1968.

Önge Yılmaz, Anadolu'da XIII - XIV. yüzyılın nakışlı ahşap camilerinden bir örnek : Beyşehri Köşk Köyü Mescidi, S. IX, s. 291 - 297, Ankara 1971.

Önge Yılmaz, Konya'nın Meram mesiresindeki mimarî bir manzume S. X, s. 367 - 385, Ankara 1973.

Özdural Alpay, Bir mimari fotoğrametri uygulaması - Karacabey Türbesi, S. IX, s. 227 - 239, Ankara 1971.

Özergin M. Kemal, Prizren Kitabeleri, S. VII, s. 75 - 97, Ankara 1968.

Öz Tahsin, Sultan Ahmet Camii, S. I, s. 25 - 29 (14 resim), Ankara 1938.

Öz Tahsin, Sultan Ahmet Camii'nin tezyini hususiyetleri S. II, s. 209 - 213, Ankara 1942.

Öz Tahsin, Yurdumuzda Tesis (vakıf), S. X, s. 133 - 136, Ankara 1973.

Ruben W. Budist Vakıfları hakkında, S. II, s. 173 - 185, Ankara 1942.

Sahillioğlu Halil, Ramazanoğullarından Davut Bey oğlu Mahmud Bey vakfiyesiyle Fağfur Paşa oğlu Ali Bey Paşa vakfiyesi, S. X, s. 136 - 161, Ankara 1973.

Selçuk Füruzan, Vakıflar (Başlangıcından 18. yüzyıla kadar) «Islamic Society and the west,» S. VI, s. 21 - 31, Ankara 1965.

Serav Münif, İtalya'da eski eserlerin ve güzel sanatların korunması, S. III, s. 117 - 151, Ankara 1956.

Sertoğlu Mithat, İkinci Murad'ın Vasiyetnamesi, S. VIII, s. 67 - 71, Ankara 1969.

Sertoğlu Mithat, Ashab-ı Kehf (Mağara yaranı) vakıflarına dair orijinal bir belge, S. X s. 129 - 133, Ankara 1973.

Şehsuvaroğlu Bedîî N. Edirne Fatih devri eserlerine kısa bir bakış ve Sitti Hatun Camii, S. V, s. 199 - 205, Ankara 1962.

Şeşen Ramazan, Sinan Paşa'nın arapça Vakfiyesinin tercümesi, S. X, s. 337 - 345, Ankara 1973.

Taeschner F. Kırşehir'de Ahi Evran Zaviyesinin mütevellisine ait bir Berat, S. III, s. 93 - 97, Ankara 1956.

Tamer Vehbi, Fatih devri ricalinden İshak Paşa'nın vakfiyeleri ve vakıfları, S. IV, s. 107 - 125, Ankara 1958.

Tansel F. A. Memleketimizin acı kaybı Prof. Dr. Fuad Köprülü, S. VII, s. 1 - 13, Ankara 1968, («Belleten» den iktibas).

Tansuğ Sezer, 18. yüzyılda İstanbul çeşmeleri ve Ayasofya Şadırvanı, S. VI, s. 93 - 102, Ankara 1965.

Terzioğlu Arslan, İskenderiye kütüphanesi müslümanlar tarafından yakılmamıştır, S. IX, s. 419 - 434, Ankara 1971, (Almanca çevirisi).

Tuncer Orhan C. Mardin - Cizre Kırmızı Medrese, S. X, s. 425 - 435, Ankara 1973.

Turan Osman, Selçuklu devrine ait köy satışı hakkında bir vesika, S. X, s. 127 - 129, Ankara 1973.

Turan Şerafeddin, Fatih'in İtalya seferi, S. IV, s. 139 - 145, Ankara 1958.

Tükel Ayşıl, Sağmandaki çok fonksiyonlu Salih Bey camii, S. VIII, s. 229 - 242, Ankara 1969, (İngilizce özetli).

Uzluk Feridun Nafiz, Karaman eyâletine ait vakıfların fihristi, S. IV, s. 263 - 265, Ankara 1958.

Uzluk F. Nafiz, Germiyanoğlu Yakup II. Bey'in vakiyesi, S. VIII, s. 71 - 113, Ankara 1969.

Uzluk F. Nafiz, Hekim - Başı yalısı, S. IX, s. 251 - 261, Ankara 1971.

Uzluk F. Nafiz, Mevlevi Hilâfetnameleri, S. IX, s. 384 - 401, Ankara 1971.

Uzluk Şahabettin, Istanbul'daki eski Fatih Camiinin bir benzeri Konya'da Selimiye Camii, S. IX, s. 173 - 183, Ankara 1971.

Uzunçarşılı İ. H. Niğde'de Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi, S. II, s. 45 - 81, Ankara 1942.

Uzunçarşılı İ. H. Sultan II. Murad'ın vasiyetnamesi, S. IV, s. 1 - 19, Ankara 1958.

Ülgen A. Saim, İznik Türk Eserleri, S. I, s. 53 - 71, (metinden haric 75 resim, 25 plân), Ankara 1938.

Ülgen A. Saim, Topkapı'da Ahmet Paşa Heyeti, S. II, s. 169 - 173, Ankara 1942.

Ülgen A. Saim, Ankara'daki Cenabi Ahmet Paşa Camii ve Türbesi, S. II, s. 221 - 223, Ankara 1942.

Ülgen A. Saim, Yenicami S. II, s. 387 - 399, Ankara 1942.

Ülgen A. Saim, Pertev Mehmed Paşa'nın eserleri hakkında mimarî izahat, S. II, s. 241 - 245, Ankara 1942.

Ülgen A. Saim, Kırşehirde Türk eserleri, S. II, s. 253 - 263, Ankara 1942.

Ülgen A. Saim, Niğde'de Akmedrese, S. I, s. 81 - 83, Ankara 1942.

Ülgen A. Saim, İnegöl'de Ishak Paşa mimari manzumesi, S. IV, s. 192 a - 193, Ankara 1958.

Ülgen Ali Saim, Sirt Ulu Camii, S. V, s. 153 - 157, Ankara 1962.

Ülgen Ali Saim, Şerefli Koçhisar'da Alaüddin Camii, S. V, s. 205 - 207, Ankara 1962.

Ülgen Ali Saim, Trablusgarb'ta Turgut Reis mimari manzumesi, S. V, s. 87 - 93, Ankara 1962.

Ülgen Ali Saim, Divriği Ulu Camii ve Darüş-Şifası, S. V, s. 93 - 99, Ankara 1962.

Ülken Hilmi Ziya, Vakıf sistemi ve Türk şehirciliği, S. IX, s. 13 - 39, Ankara 1971.

Ülken Hilmi Ziya, Türkiye tarihinde sosyal kuruluş ve toprak rejiminin gelişmesi (Osmanlara kadar), S. X, s. 1 - 63, Ankara 1973.

Ünver Gülbün, Osmanlı sanatında vazolu ve vazosuz çiçek demetleri, S. IX, s. 321 - 334, Ankara 1971, (İngilizce çevirisi).

Ünver A. Süheyl, Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında vakıf hastahanelerinin bir kısımına dair, S. I, s. 17 - 25, (metinden haric 10 resim), Ankara 1938.

Ünver Süheyl, Fatih Külliyesine ait muhim bir vesika, S. I, s. 39 - 47 (metinden haric 3 resim), Ankara 1938.

Ünver Süheyl, Istanbul'un zabtından sonra Türklerde tıbbî tekâmüle bir bakış, S. I, s. 71 - 83 (metinden haric 13 resim), Ankara 1938.

Ünver Süheyl, Süleymaniye Külliyesinde darüşşifa, Tıp medresesi ve darülakkarı, S. II, s. 196 - 209, Ankara 1942.

Ünver Süheyl, Istanbul Yedinci Tepe Hamamlarına dair bazı notlar, S. II, s. 245 - 253, Ankara 1942.

Ünver Süheyl, Edirne'de Şahmelek Paşa Camii nakışları, S. III, s. 27 - 31, Ankara 1956.

Ünver Süheyl, Mahmut Paşa vakıfları ve ekleri, S. IV, s. 75 - 77, Ankara 1958.

Ünver Süheyl, Edirne'de mimari eserlerimizdeki tabii çiçek süslemeleri hakkında, S. V, s. 15 - 19, Ankara 1962.

Ünver Süheyl, II. Sultan Bâyezid'in Edirne'deki vakıf kitaplarına dair S. IV, s. 105 - 107, Ankara 1958.

Ünver Süheyl, II. Sultan Bâyezid'in Edirne'kâri Lâle işleri ve sanatkârları, S. VI, s. 15 - 21, Ankara 1965.

Ünver Süheyl, Anadolu'da Selçuklu devleti beylikleri resmi daireleri ve toplantı yerlerine dair, S. VIII, s. 323 - 329, Ankara 1969.

Unver Süheyl, Türkiye'de Lâle Tarihi, S. IX, s. 255 - 271, Ankara 1971, (İngilizce Çevirisi).

Ünver Süheyl, Her devirde kağıthane, S. X, s. 435 - 463, Ankara 1973.

Üstünkok Okan, Eski eserlerin onarımı ve çevresel anlayış, S. IX, s. 401 - 409, Ankara 1971.

Yaltkaya Şerafeddin, Kara Ahmet Paşa Vakfiyesi, S. II, s. 83 - 169, Ankara 1942,

Yetkin Şerare, Istanbul Hekimoğlu, Ali Paşa Camiinden hayvan figürlü bir Türk kilimi, S. IX, s. 327 - 331. Ankara 1971.

Yurdakul Erol, Tokat vilayetinin Gümüştop (Dazya) köyündeki XIV. yüzyıla ait eski eserler, S. VIII, s. 243 - 249, Ankara 1969.

Yurdaydın Hüseyin G. Kemal Paşazâdenin Tevarih-i Al-i Osman'ının X. cildi, S III, s. 107 - 117, Ankara 1956.

Yücel Erdem, Manisa Muradiye Camii ve külliyesi, S. VII, s. 207 - 215, Ankara 1968.

Yücel Erdem, Amcazâde Hüseyin Paşa Külliyesi, S. VIII, S. 249 - 267, Ankara 1969.

Yücel Erdem, Büyükçekmece'de Türk eserleri, S. IX, s. 95 - 109, Ankara 1971.

Yecel Erdem, Ayasofya onarımı ve vakıf arşivinde bulunan bazı belgeler, S. X, s. 219 - 229, Ankara 1973.

YABANCI DİL MAKALELER :

Barkan Ömer Lütfi, Les fondations pieuses comme méthode de peuplement et de colonisation, S. II, s. 59, Ankara 1942.

Gabriel Albert, *Restauration des monuments historiques Turcs,* S. I, s. 11 - 21, Ankara 1938.

Gabriel Albert, *La Mosquée de Murat I. à* Brouse et le Probléme des origines de L'architecture Ottoman, S. II, s. 49, Ankara 1942.

Köprülü Fuat, L'institution deVakf et L'importance historique des documents de vakf, S. I, s. 3 - 11, Ankara 1938.

Köprülü Fuat, L'institution du Vakouf sa nature juridique et son évolotion historique, S. II, s. 3, Ankara 1942.

Kunter Halim Baki, L'Aspect national des fondations pieuses turques (vakoufs), S. III, s. 293 - 301, Ankara 1956.

Lewis Bernard, A Karaite İtinerary Through Turkey in 1641 - 1642, S. II, s. 315 - 325, Ankara 1956.

Otto - Dorn, Eine Seldchukische Silberschale, S. III, s. 301 - 309, Ankara 1956,

Öney Gönül, Über eine Ortukidische Lebensbaum dar - stellung, S. VII, s. 121 - 127, Ankara 1968.

Ruben Walter, Über Buddhistisches Kirchengut, S. II, s. 3, Ankara 1942.

Taeschner F., Eine Urkunde Für Den Stiftungsinhaber Der Zavıya Des Ahi Evran in Kırşehir, S. III, s. 309 - 315, Ankara 1956,

Tansuğ Sezer, The Fountains of İstanbul in the 18 th Century and the Shadırvan of Saint Sofia, S. VI, s. 102 - 111, Ankara 1965.

Ülgen A Saim, Les oeuvres Architecturals turque d'Iznik, S. I, s. 21 - 27, Ankara 1938.

KİTAP TANITMALARI :

Buluç Sadettin, Valens - Aquaedukt in Konstantinopl (Kunt Olaf Dalman), S. II, s. 473 - 475, Ankara 1942.

Cunbur Müjgân, İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesinde yapılmış tarih tezlerinden bazıları, S. III, s. 289 - 293, Ankara 1956.

Cunbur Müjgân, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde vakıf ve sanatla ilgili tezler, S. III, s. 287 - 289 Ankara 1956.

Cunbur Müjgân, Şark ve Türk vakıflariyle ilgili birkaç garp eseri, S. III, s. 285 - 287, Ankara 1956.

Erzi H Adnan, Les décrets Memlouks de syrie (J. Sauvaget), S. II, s. 475 - 476, Ankara 1942

Esin Emel, «The Seljuks in Asia Minor» adlı eserin tenkidi, S. V, s. 275 - 281, Ankara 1962.

Keskioğlu Osman, Prof Suut Kemal Yetkin'in İslâm Sanatı Tarihi, S. III, s. 281 - 283, Ankara 1956.

Köprülü Fuat, Eine Kaschgarische Wakf - urkunde aus der Khodschazeit ost - Turkestan (G. Raquette), S. I, s. 159 - 162, Ankara 1938,

Köprülü Fuat, Mameleke istinat eden şahsiyet (vakıf) ve Medeni Hukuk (Prof Esat Arsebük), S. II, s. 457 - 459, Ankara, 1942.

Köprülü Fuat, Vakıflar (Ali Himmet Berki), S. II, s. 459 - 460, Ankara 1942.

Köprülü Fuat, Sultan Kayıtbay Vakfiyesi (L. A. Mayer), S. II, s. 464 - 465, Ankara 1942.

Köprülü Fuat, Şer'î miras hukuku ve evlâtlık vakıflar (Ö. Lütfi Barkan), S. II, s. 460 - 464, Ankara 1942.

Küprülü Fuat, Tarih al-Irak (Abbas al-Azzavi), S. II, s. 465 - 469, Ankara 1942.

Köprülü Fuat, Suriye Kervansarayları (J. Sauvaget), S. II, s. 468 - 473, Ankara 1942.

Ülgen Ali Saim, Prof Ernst Diez'in Türk Sanatı Kitabı, S. III, s. 265 - 281, Ankara 1956.

Ülgen Ali Saim, E. H. Ayverdi : Fatih devri mimarisi kitabı hakkında, S. IV, s. 283 - 285, Ankara 1958.

II

KİTAPLAR

Ali Haydar, Tertib es-sunûf fi ahkâm el-vukûf, İstanbul 1240. (1824).

Barkan Ömer Lütfi, Ayverdi E. H., İstanbul vakıfları tahrir defteri 953 (1546) tarihli, İstanbul 1970.

Bayatlı Osman, Bergama'da Karaosmanoğulları - Hacı Ömerağa Oğlu Mehmetağa vakfı, s. 71 İzmir 1957.

Berki Ali Himmet, Vakıflar, İstanbul 1946.

Berki Ali Himmet, Vakfa dair yazılan eserlerle vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen istılah ve tabirler, Ankara 1966.

Berkil İsmet, Eski ve yeni hukuka göre vakıf ve tesis, 21s., 8, Ankara 1937.

Bilmen Ö. N., Hukuk-ı İsmamiye ve Istilahât-ı fıkhıye kâmusu, C. IV, İstanbul.

Cumhuriyetin 50. yılında vakıflar, 284 s. Vakıflar Genel Md. Yay, 1973.

Ekrem Cemal, Vakıflar, 32 s., 8, İstanbul 1935.

Ergin Osman, Türk tarihinde evkaf, belediye ve patrikhaneler, XII + 115 s., İstanbul 1937.

Ergin Osman, Türk imar tarihinde vakıflar belediyeler, patrikhane, 125 s, İstanbul 1944

Fatih Mehmet II Vakfiyeleri Vakıflar Umum Müdürlüğü neşrivatı, No : 1, Ankara 1938.

Gökbilgin Tayyib, XV - XVI. asırlarda Edirne ve Paşa Livası, vakıflar - mülkler - mukataalar, İstanbul 1952.

Hatemi H., Türk hukukunda vakıf kurma muamelesi, İstanbul 1969.

Hüseyin Hüsameddin Yaşar ve İbnul - Emin Mahmud Kemal (İnal), Evkâf-ı hümayûn nezâretinin târihçe-i teşkilatı ve nuzzârın terâcim-i ahvâli, İstanbul 1335/1917.

Hüseyin Hüsni, Ahkâm-ı evkâf, İstanbul 1311 (1893).

İleri C. N., Kavânin-i vakfiye, «İctihad» dergisi, no 62, 1911.

Konyalı İbrahim Hakkı, Karacabey mamuresi, Vakfiyesi, eserleri ve tarihi 176 s., resimli, vesikalı, İstanbul 1943.

Konyalı İbrahim Hakkı, Fatih'in mimarlarından Azadlı Sinan (Sinan-ı Atik) Vakfiyeleri, eserleri, hayatı ve mezarı XIV + 140 s. İstanbul Fetih Derneği yay. İstanbul 1953.

Kunter H. Baki, Türk vakıfları ve vakfiyeleri üzerine mücmel bir etud, İstanbul 1939.

Kunter Halim Baki, Türk vakıfları ve vakfiyeleri 31 s. + 88 resim İstanbul 1939.

Kürkçüoğlu K. E. Süleymaniye Vakfiyesi, Ankara 1962.

Mehmed Hamdi (Yazır) Irşad'ul-ahlaf fi ahkami'l evkâf İstanbul 1330 (1912).

Milliot L., Démembrements du habous : mentâa, gzâ, guelsâ, zinâ istighrâ, Paris 1919.

Oral Zeki, Karamanoğulları tarihine ait vesikalar : Yatağan Mursel vakfiyesi, Belleten C. XVIII, Sayı 71, s. 337 - 345 Ankara 1954.

Ömer Hilmi, İthaf el-ahlâf fi ahkâm el-evkâf, İstanbul 1307 (1889).

Pakalın M. Z., Vakf, Osmanlı tarih deyimleri ve terimler, sözlüğü, C. III, İstanbul 1971.

Temir Ahmet, Caca oğlu Nureddin'in 1272 tarihli arapça - moğolca vakfiyesi, T.T.K yay (Ankara 1959.

Togan Z. V. İranda Kütüphane-i melikteki yazmalardan : n. 1233 vaqıfnâme-i xoca Râşid al-din vazir, «İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi», C. III, fas. 1 - 2, İstanbul 1959 - 1960.

Uzluk F. Nafiz, Fatih devrinde Karaman eyaleti vakıfları fihristi, Ankara 1958.

Uzunçarşılı İ. Hakkı, Gazi Orhan Bey vakfiyesi s. 277 - 288, İstanbul 1941,

Ünver Süheyl, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında vakıf hastahanelerin bir kısmına dair, 1939.

Ünver Süheyl, Fatih Külliyesi'nin ilk vakfiyesine göre Fatih darüşşifası, 1941.

Yeşilyaprak Vahdettin, Vakıfların tarihi gelişmesi ve Batı'dan örnekler, (lisans tezi), Ankara 1968.

VAKIF KONUSU İLE İLGİLİ KİTAPLAR :

Ahmet Refik (Altınay), Hicri onbirincci asır-İstanbul hayatı (1100 - 1200), 240 s., İstanbul 1930.

Ahmet Refik (Altınay), Hicri onbirinc iasırda İstanbul hayatı (1000 - 1100), 59 s., İstanbul 1931.

Ahmet Refik (Altınay), Hicri onüşüncü asırda İstanbul hayatı (1200 - 1255), 33 s., İstanbul 1932,

Ahmet Refik (Altınay), Hicri onaltıncı asırda İstanbul hayatı (1553 - 1591), 155 s., İstanbul 1935.

Akın Himmet, Aydınoğulları tarihi hakkında bir araştırma, 253 s., resimler, 2. baskı, Ankara 1968 Dil - Tarih - Coğrafya Fak. Yay.

Arsebük Esat, Medeni hukuk, Ankara Hukuk Fak. yay., seri II, sayı : 16, Ankara 1938.

Atıf Beği Şerh-i Kanun-nûme-i arazi İstanbul 1309 (1891).

Belin, Türkiye İktisadi tarihi hakkında tetkikler, (Çev. M. Ziya), İstanbul 1931.

Beygu Abdurrahim Şerif, Erzurum, Tarihi, anıtları, kitâbeleri, İstanbul 1936.

Ergin Osman N., Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, İstanbul Hukuk Fak. neşr., 158 s., İstanbu 1936.

Ergin Osman N., Türk tarihinde evkaf, belediye ve Patrikhaneler, XII + 115 S., İstanbul 1937.

Ergin Osman N., Türk şehirlerinde imâret sistemi, İstanbul 1939,

Gökçen İbrahim, Manisa tarihinde vakıflar ve hayırlar (Hicri 954 - 1060), 319 s. resimli, İstanbul 1946.

Konyalı İbrahim Hakkı, Abideleri ve kitâbeleri ile Konya Tarihi, 1213 s. resimli, vesikalı, Konya 1964.

Konyalı İbrahim Hakkı, Abideleri ve kitabeleri ile Karaman Tarihi, Ermenek ve Mut âbideleri, 799 s. + res., İstanbul 1967.

Tarım Cevat Hakkı, Tarihte Kırşehri - Gülşehri, Babailer - Ahiler - Bektaşiler, 122 s. + indeks 4 s., resim, III. baskı, İstanbul 1948.

Uzunçarşılı İ. H, Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları hakkında malûmat 289 S. + 113 res., İstanbul 1929.

Uluçay Çağatay, Saruhanoğulları ve eserlerine dair vesikalar, Manisa Halkevi yay. 217 s., İstanbul 1940.

Ünver Süheyl, Selçuk tababeti, (Tarih ve basıldığı yer yazılmamış).

MAKALELER :

Akın Zeki, Vakıf ve tesis müesseselerinin genel olarak bünyeleri, hukukî hüküm ve neticeleri, Adalet Dergisi, Cilt 44, Sayı 1 - 2, s. 51 - 67, 182 - 203, 1953.

Barkan Ömer Lütfi, Türkiye'de Toprak meselesinin tarihi esasları, Ülkü Halkevleri Dergisi s. 51 - 64, sayı 61, mart 1938, s. 233 - 241, sayı 63, mayıs 1938; s. 340 - 348 sayı : 64, haziran 1938.

Barkan Ö. L., XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirâi ekonominin hukuki ve mali esasları, İstanbul 1945.

Barkan Ö. L., Toprak vakıflarının idarî - malî muhtariyeti meselesi, Türk Hukuk Tarihi Dergisi, C. 1, S. 11 - 25, Ankara 1944.

Barkan Ö. L, Şer'i miras hukuku ve evlatlık vakıflar, Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. VI no : 1, İstanbul 1940.

Barkan Ö. L., Şehirlerin teşekkül ve inkişafı tarihi bakımından Osmanlı İmparatorluğunda

imaret sitelerinin kuruluş ve işleyişi tarzına dair araştırmalar, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mec., 23. Cilt, No : 1 - 2, 1962 - 1963 İstanbul.

Cumbur M., Abdulhamit I. vakfiyesi, A. Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. XXII, 1964.

Çopur Kadızade Hüseyin Hilmi, Vakfa dair tetkik, İ. Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası; sene II, sayı 12, s. 95 İstanbul.

(Eldem) Hali Ethem, Anadolu'da İslâmi kitâbeler, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, C. XXVII s. 149 - 151, XXVIII, s. 516.

Gökbilgin Tayyib, Murad I. tesisleri ve Bursa imareti vakfiyesi, Türkiyat mecmuası, C. X, s. 217 - 234, İstanbul 1953.

Hatemî H., Vakıf kurumu nedir, nasıl olmalıdır, 'Milliyet' gazetesi, 24 nisan 1974.

Hüsameddin, Orhan Bey'in vakfiyesi, «T. Tarih Encümeni Mecmuası», no : 17, yıl 1926, s. 284 - 301, İstanbul,

Kayaoğlu İ., Eğitim vakıfları, Eğitim Hareketleri dergisi, C. XX, sayı : 236 - 237, s. 14 - 18.

Kayaoğlu İ., Vakıflar (Doğuşu ve Gelişmesi), Diyanet Dergisi, C. XIV, sayı : I, s. 52 - 57, Ankara 1975.

Köprülü Bülent, Evvelki hukukumuzda vakıf ve neviyetleri ve icareteynli vakıflar, İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, yıl : 1951, sayı 3 - 4, İstanbul 1951, yıl 1952, sayı 1 - 2, İstanbul 1952.

Kunter Halim Baki, Türkiye maarifinde vakıflar, «Eğitim Hareketleri,» S. II, 1955, Ankara

Mardin Ebul Ûla, Vakıf müessesesi, 'iktisat ve ticaret Ansiklopedisi', C. X, s. 133.

Mardin Ebulûla, İstanbul vakıf katma suları, Cemil Birsel'e Armağan, S. 239 - 256, İstanbul 1939.

Oral M. Zeki, Selçuklu devri vesikaları, Ahi Ahmet Nahcivani vakfiyesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. III, sayı 3 - 4, s. 57 - 65, Ankara 1954.

Oral Zeki, Karaman'da Hoca Mahmud mescidi, Dar-ül-Huffazı vakfiyesi ve kitabeleri, Belleten, C. XXIII sayı 90, S. 213 - 227, 2 res. Ankara 1959.

Oral Zeki, Mevcut vesikalara göre Burdur kütüphaneleri ve kitap vakfiyeleri vesikaları, Belleten C. XXIV, sayıl 94, s. 233 - 261, Ankara 1960.

Oral Z., Ahi Ahmet Nahcivani vakfiyesi, A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Derg., III - IV, S. 57 - 65, Ankara 1954.

Öz T., Murat I. ile Emir Süleymana ait iki vakfiye, Tarih Vesikaları Dergisi, sayı : 4, 1941

Öz Tahsin, Murat I. ve Emir Süleyman'a ait iki vakfiye, Tarih vesikaları, sayı 4, İstanbul 1942.

Turan Osman, Celâleddin Karatay, Vakıfları ve vakfiyeleri «Belleten» dergisi, C. XII, sayı 45, s. 17 - 173.

Turan Osman, Mubârizeddin Er - Tokuş ve Vakfiyesi, «Belleten» dergisi, C. XI, sayı 43, s. 415 - 431, Ankara 1947.

Turan Osman, Şemseddin Altun - Aba Vakfiyesi ve hayatı «Belleten» dergisi, C. XI, sayı 42, s. 197 - 237, Ankara 1947.

Turan Osman, Türkiye Selçuklularında toprak hukuku, mirî topraklar ve hususi mülkiyet, «Belleten» dergisi, C. XII, Ankara 1948.

Türk - Ermeni - Katolik Cemaatına ait Umumum vakıfların maddi ve manevi haklarını koruma, müdafaa ve yardımlaşma derneği ana tüzüğü, İstanbul 1952.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Karamanoğulları devri vesikalarında İbrahim Bey'in Karaman imareti vakfiyesi, Belleten, C. I, sayı : 1, s. 56 - 58, 59 - 91 (faks), 92 - 127, 129 - 143 (ill. faks., res., pl.), 145 - 164 (Erklaerung und Uebersetzung der Stiftung surkunden im Auszug).

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, XIV. ve XV inci asırlarda Anadolu Beyliklerinde toprak ve halk idaresi, «Belleten» dergisi, C. II, Ankara 1938

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Orhan Gazi'nin vefat eden oğlu Süleyman Paşa için tertip ettirdiği vakfiyenin aslı, «Belleten» dergisi, C XXVII, sayı 107, s. 437 - 443, Ankara 1963.

Sezgin F. Âtıf Efendi Kütüphanesinin vakfiyesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. VI, s 132 - 144, İstanbul 1954.

Ünver Süheyl, Amasya darüşşifası 1308 Tedavi Seririyatı ve Laboratuvarı, C. V, no : 17, 6 s. İstanbul 1935.

ARAPÇA MAKALELER :

Darragh A. Huccat waqf Barsbay (Acte de Waqf Barsbay), (XIV + arapça 81 s. + Fransızca 96 s.), Kahire 1963.

Ebû s-Suûd, Risâlè fi vakf el nukûd vè cevâzihi, (el - yazması) süleymaniye kütüphanesi, Bağdadlı Vehbi Efendi no : 477/1, İstanbul.

Hassâf, Ebu Bekr Ahmed b. Amr eş - Şeybâni, Ahkamu'l Evkâf, (Kahire) 1322 (1904),

İbn Nucaym, Bahru'r-râik Şerhu kenzu-d' dakâik, C. V, s. 202 - 276, (tarihsiz),

Kadri Paşa, Kânûnul l'adl ve'l-insâf li'l-kadâ, âlâ muşkilâti'l-evkâf. Bulak 1311.

M. Cevdet, Zeyl âlâ faslu'l ahiyyeti'l fityani't-Türkiyye fi kitabı-r' Rihlet li'İbni Battuta, İstanbul 1351 (1932).

FRANSIZCA MAKALELER :

Belin, Extrait d'un mémoire sur l'origine et la constitution des biens de mainmorte en pays musulmans, Paris - 1854.

Bosworth C. E., A propos de deux actes de Waqf «Journal Asiatique», t. CCLVI fasc. 3 - 4, p. 449 - 455, Paris - 1968.

Cahen cl., Réflexions sur le waqf ancien, 'Studia İslamica', C. XIV, 1961.

Clavel E., Droit musulman, Larose, Paris - 1895.

Clavel E., Le waqf ou habous, t. I, Le Caire 1896.

Darrâgh A., Acte de waqf de Barsbay (Hueccat waqf Barsbay), (XIV + arapca 81 s. + Fransızca 96 s.), Kahire 1963.

De Janssens G. B., Les waqfs dans l'Islam contemporain, Paris, P. Geuthner, 1952.

Delaver Y. M., Le waqf et l'utilité économique de son maintien en Égypte, Paris - 1926.

Gatteschi, Etude sur la propriété foncière, les hypothèques et les waqfs, Alexandrie, 1896.

Heffening, Wakf, Encyclopedie de L'Islam C. IV, 1939.

Khadr M., Deux actes de Wakf d'un qarahanide d'Asie Centrale (l'introduction de M. Cl. Cahen), «Journal Asiatique», t. CCLV, fase 3 - 4, P. 305 - 335, Paris 1967,

Loussarar J. D., l'Histoire et la theorie de la propriété foncière dans le droit public ottoman, Paris 1912,

Luccioni J, Le habous ou wâqf (rite malékite et hanéfite), Casablanca, 1942.

Massignon L., Documents sur certains waqfs des lieux saints de L'Islam, P. Geuthner, Paris, 1952.

Mercier E., Le code du habous on ouakf selon la législation musulmane, Constantine, 1899.

Milliot L., İntroduction à l'étude du droit musulman Recueil Sirey, Paris 1953.

Morand M., De la nature juridique du Habous. «Etudes de droit musulman Algérien» Alger 1910.

Muhammed Kadri Paşa, Du wakf, le Caire 1895.

Nejib H. Chiha, Traité de la propriété immobilière en droit ottoman, Le Caire 1906.

Padel W. - L. Steeg, De la le'gislation foncière ottomane, Paris 1904.

Pesle O., La théorie et la pratique des habous dans le rite malékite, Casablanca, (tarihsiz.).

Santayra E., Cherbonneau E., Droit musulman, du statut personnel et des successions, Maisonneuve, Paris 1873 - 1874.

Sekaly A., Le problème des waqfs en Egypte, 'Revue des Etudes İslamiques,' C. III, Paris 1929.

Tyan E., Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam, II. éd E. J. Brill, Leiden 1960.

İNGİLİZCE MAKALELER :

Heffening, Wakf, Encyclopedia of Islam, C IV, 1939,

Layish Aharon, The Muslim waqf in Israel, Asian and African Studies, Annual of the Israel Annual of the Israel oriental Society, vol. 2, 1966.

Mayer L. A. The Buldings of qaytbay as descaribed in his endowment ded, cüz I (metin ve index), London (A. Probsthain), 1938, X + 95 s.,

Saarisalo A. The Turkish waqf, «Studia oriental Society, Vol. 2, 1966.

Vakıflar hakkındaki yabancı yayınları öğrenmek için, İslâm ilimleri ile ilgili bibliyografik bir eser olan **İndex İslamicus** a baş vurmalıdır. J. D. Pedrson tarafından İngiltèrede yayınlanan bu eser VI. ci'de ulaşmıştır.

Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
25	2	10	'un devamı :	Sahibine ve haleflerine sağlayacağı bü-
26	1	5		Fazla, çıkarılacak.
32	2	1 (39. Not)	Merf'î	mer'î
34	2	1	'den itibaren :	Örneğin (51), bir bakkal dükkânı aç- (eklenecek)
34	2	2 (50. Not)	'deki :	Örneğin (51), bir bakkal dükkânı aç- (ibaresi fazla, çıkarılacak)
38	1	6, 7, 8'inci satırlar fazla (çıkarılacak)		
38	2	3, 4'üncü satırlar fazla (çıkarılacak)		
38	2	(69. Not)'un devamı :	netmeliği : RG 17 Eylül 1969, S. 13303, sh. 2 - 5; Yakıflar Orta Öğrenim Öğrenci Yurtları Yönetmeliği : RG 9 Eylül 1971, S 13951, sh. 2 - 5.	
38	2	(72. Not)'un devamı :	Ansiklopedik Lûgat, Ankara, Doğuş Ltd. Şti. Matbaası 1962, sh. 351.	
57	1	11	adına	adını
57	1	29	1955	1755
57	1	36	müteşellim	müteselim
57	2	18	vayvodalığına	voyvodalığına
57	2	29	sahuhan	Saruhan
67	2	13	ol-	olduğunu
71	2	29	kanumuza	konumuza
71	2	44	Gusvat	Gustav
72	1	26	geirdiklterini	getirdiklerini
72	2	35	uygulamış	ulamış
72	2	39	düşünüşünde	düşünüsünde
75	1	39	görünün	görünüm
76	2	8	kun	kan
76	2	9	kun yan yüzlerinin bezeme alanına ka-	mükerrer
76	2	20	kitaba	kitabe
78	2	32	Anadolu	Türkiye
78	2	38	Ta;kapı	Taçkapı
79	1			5. satır baştarafta olacak
79	2	38	bir.	mükerrer
79	2	45	için	içi
83	2	9	proflasyonlu	profilasyonlu
83	2	10	dordürlerin	bordürlerin
84	2	38	Fenel	Genel
85	1	32	öyüzün	önyüzün
87	1	30	yapılarda	yapılarında
92	2	6	kanatlraın	kanatların
92	2	15	sanatcınn	sanatcının
92	2	18	yalındığın	yalınlığın
92	2	35	kaynamış	kaynaşmış
92	2	38	mazkal	mazgal
93	1	4	Benzemeli	Bezemeli
93	2	33	yapılarfında	yapılarında

Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
93	2	37	yer	yeri
94	1	15	yoda	yonda
94	1	18	strüktürle	strüktürel
94	1	40	taşlık	taçlık
94	2	37	sanatı» olarak	sanatı» nın ürünleri yada verile olarak
95	2	25	soradan	sonradan
95	2	42	önerilebilir.	önerilebilir.
97	1	16	dügün	düzgün
97	1		1 — AFGUN MEDRESESİ KAYSERİ	MEDRESELER 1 — AFGUN MEDRESESİ KAYSERİ
97	1	36	destektli	destekli
97	1	41	değerlendirerek	değerlendirilerek
97	2	2	ayrıntılar	ayrılıklar
98	2	27	bilinmektdeir.	bilinmektedir
99	2	31	şahaserlerinden»	«şaheserlerinden»
100	2	21	hüscresinin	hücresinin
101	2	11	Abul	Ebul
103	1	7	görlen	görülen
103	1	8	en	ne
103	1	15	düsünülebilir	düşünülebilir
103	2	27	Ağzıdkra	Ağzıkara
104	1	12	taşındığ	taşıdığı
104	1	28	tedir.	tadır.
106	1	8	rsatlı-	rastlı-
108	2	36	işe	ise
110	1	5	açıkh	açıklığı
112	1	5	düşemeleri	döşemeleri
112	2	17	çapraş	çapraz
112	2	18	çarpraz	çapraz
115	2	17	odalarnıda	odalarında
116	1	7	rastanama-	rastlanama-
117	1	25	zler	izler
117	1	26	intibını	intibaını
117	1	30	sonuc	sonucu
117	1	30	uortaya	ortaya
118	2	1	simdiye	şimdiye
118	2	19	sonuna . (nokta)	(virgül)
119	2	15	the (tekrarlanmış)	(kalkacak)
119	2	28	in between (tekrarlanmış)	(kalkacak)
119	2	37	demolisthed	demoslished
120	1	8	east	East
122	1	35	Azermayoan	Azerbeycan
122	1	47	hac	kac
122	2	40	1937	1967
124	1	1	Orgen	Ongen
125	2	34	bezar	mezar
126	2	7	kapısınnı	kapısını
126	2	24	hicbiiind eböyle	hicbirinde böyle
126	2	27	gönüne	önüne
126	2	29	Allat	Ahlat
126	2	31	merdive ninşa	merdiven inşa
126	2	34	göie	göre
127	2	32	künbetin	künbetin
128	2	30	bus	müslim
128	2	33	benisinin	banisinin
129	2	29	yüzyrla	yüzyıla

Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
130	2	26	lerden dolayı... ile devam eden kısım	19. No. lu dipnotun devamıdır
131	1	25	ratlandığını	rastlandığını
131	2	6	oturmalı	oturmalık
131	2	35	tugladardır	tuğladandır.
132	1	4	guruplaşmalar göz aörgmaktır.	(fazla, kalkacak)
132	2	27	izafeleten	izafeten
132	2	33	kaprsının	kapısının
133	1	8	yükselmektir.	yükselmektir.
135	1	12	kızey-doğu	kuzey-doğu
135	1	29	rında görülen...	mükerrer.
135	2	2 - 3	yükselmiş olmasına...	mükerrer.
136	2	38	mitabede	kitabede
137	2	26	İ. Hakı	İ. Hakkı
138	1	19	Almed'in	Ahmed'in
138	2	2 - 3	zeyinde, Van gölü kenarında görmek-	birini kuzeyinde Van gölü kenarında görmekteyiz.
139	2	16	13	12
139	2	39	süslem eşeridi	süsleme şeridi
140	1	8	içş	çiş
140	1	26	nucundak	nucunda
140	2	4	e nsüslülerinden	en süslülerinden
140	2	37	37 - 38. satırlar yanlış yer almış	önce 38. satır, sonra 37. satırın yer alması gerekir.
141	2	3	çift	çifte
142	2	8	lan ilgi	lan yıldız örneklerini adlandırmakla birlikte ilgi
143	2	9	Abriel	Gabriel
144	1	6	sözetmiştir.	sözetmiştik.
144	1	19	tanınma	tanınma
145	1	9	haplan-	pahlan-
145	2	27	ka-	a-
146	1	3	mış	mamış
146	1	28	haci mdaire	hacim daire
146	2	17	un- genler, teşkil	unsurların düzgün sekizgenler ve beşgenler teşkil
148	2	9	çekmiştir	çekmiştik.
148	2	21	kanımızsa	kanımızca
149	1	30	dayanılara,	dayanılarak,
150	1	1	özle	özel
150	2	4	iBr	Bir
150	2	20	ihşaatını	inşaatını
150	2	43	veremk.	vermek
151	1	1	ilk iki satır fazla	(mükerrer çıkarılacak)
152	1	10	bahçeni netrafında	bahçenin etrafında
152	1	44	süslenimş	süslenmiş
152	2	25	yarı mkare	yarım kare
153	1	9	kemerlerle	kemerlemeler
153	1	21	rumilerrin	rumilerin
153	1	22	yivrilerle	yivlerle
153	2	13	(Bk. s. 31)	(Bk. s. 142))
153	2	30	30. satır yanlış yerde	30. satır, 22 - 23. satırlar arasına girecek.
154	2	15	sınunda	sonunda
154	2	38	izg-	zig-
154	2	41	(a.e.g.)	(a.g.s.)
154	2	52	(Ahlak	(Ahlat
155	1	4	artış	artmış
155	1	22	pencer eaçılmıştır.	pencere açılmıştır.

Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
155	2	16	sögelerse	sögelere
155	2	17	pencereleerin	pencerelerin
156	1	27	ülçüzüz	ölçüsüz
156	1	36	girildiğnde	girildiğinde
156	2	20	mjnhasıran	münhasıran
157	1	13	sâtuncuk	sütuncuk
157	1	37	yuvarlark	yuvarlak
159	2	1	kâyün	köyün
159	2	16	kısmının	kısmını
160	1	2	değiliğ	değiliz
160	1	6	inikıgen	onikigen
160	2	4	Artık	Atkı
160	2	27	Osmanlıcca	Osmanlıca
161	1	14	olmalsıdır	almasıdır.
161	2	18	(s. 6 - 10)	(s. 124 - 128)
161	2	23	(s. 10 - 14)	(s. 128 - 130)
162	1	5	14 - 15	130 - 131
162	1	11	11. satır yanlış yerde	11. satır 9. satırdan sonra
162	1	10	(s. 16 - 17)	(s. 131 - 132)
162	1	15	(s. 18 - 20)	(s. 132 - 134)
162	1	18	(s. 20)	(s. 134)
162	1	23	(s. 21)	(s. 134)
162	1	27	(s. 22)	(s. 135)
162	1	31	23 - 25)	136. - 138)
162	1	38	(s. 26 - 33)	(s. 138 - 144)
162	2	36	(s. 41 - 43)	(s. 150 - 151)
163	1	2	(s. 43 - 46)	(s. 152 - 154)
163	1	15	(s. 46 - 48)	s. 154 - 156)
163	2	3	(s. 49 - 52)	(s. 156 - 159)
163	2	13	(s. 53)	(s. 159)
163	2	17	(s. 54 - 55)	(s. 160 - 161)
165	1	15	tutuştur	tutmuştur
165	2	1	âyetle	âyetler
166	1	17	Alah'ın iyiliklerinden yararlanır. Ufku ve kavrayışı	(mükerrer, çıkarılacak)
166	2	43	Meydan Larausse gibi	Meydan Larousse Türk Ansiklopedisi gibi
168	1	2	genel	gene
168	2	33	ayrı	da
173	2	20	(780 ? - 850)	(780 - 850 ?)
173	2	21	mem'ur	mem'un
179	2	17	—	12
184	1	14	1949	1494
184	2	47	IC	IV
193	2	13	Fatih,	Faith
196	1	3	olayı	dolayı
196	2	7	Al - Klkasondi'dir.	Al-Kalkaşandi'dir.
197	1	10	Mahmut	Mehmet
198	1	24	Onlar	Anlar
199	1	9	Yangöy	Yanköy
200	1	17	kitâba	kitâbe
200	1	38	15	16
200	1	43	nasif	masif
200	1	45	duvarını nortasın-	duvarının ortasın-
201	1	40	mazgalla rkalmış-	nazgalar kalmış-
201	2	2	Doğru	Doğu
201	2	44 - 45	44-45. satırlar fazla	çıkarılacak)
217	1	29	nizde	mizde

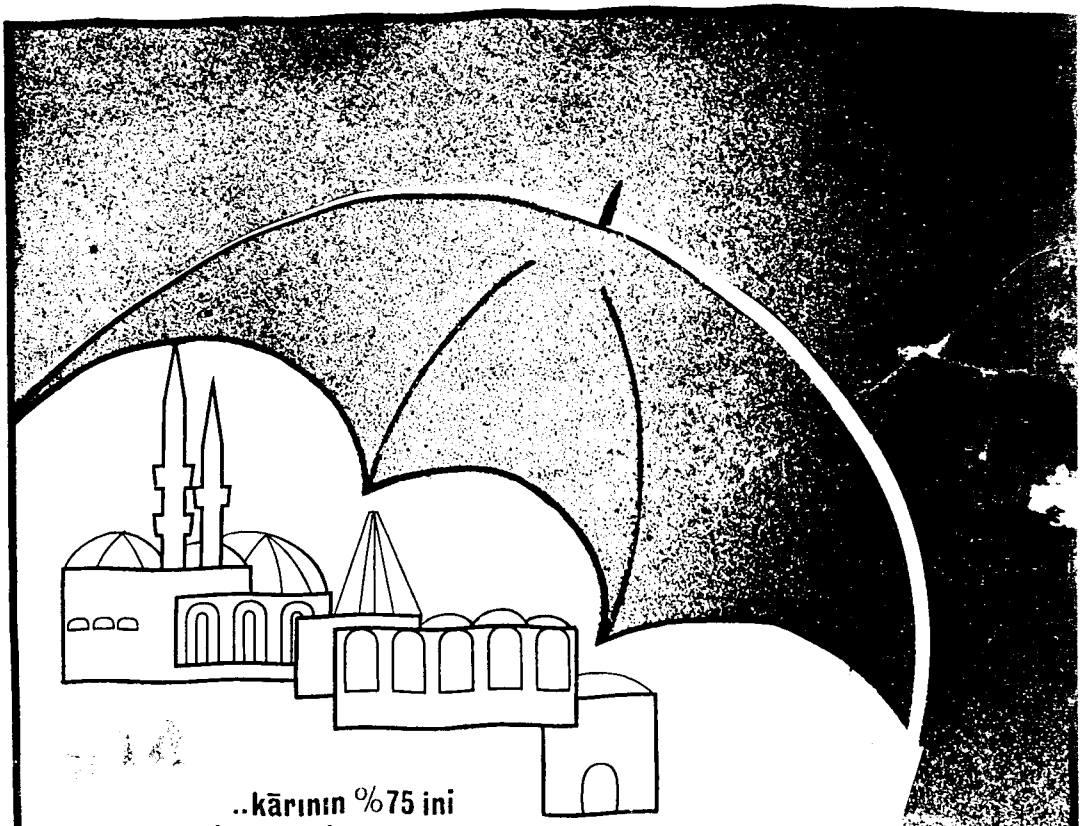
Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
217	1	35	kendiller	kandiller
217	2	5	essiz	eşsiz
219	2	5	derinleşinci	derinleşince
219	2	13	yanın	yanında
222	1	10	olduğun	olgun
222	2	47	şardaki	şarkdaki
223	1	3	terafında	etrafında
224	1	19	hanedena	hanedana
224	1	44	nundadır.	mundadır.
224	2	28	«Akkar»	«Aktar»
225	2		BUGÜNKÜ MUKABİLİ	İptal edilecek.
226	2		BUGÜNKÜ MUKABİLİ	İptal edilecek.
227	2		BUGÜNKÜ MUKABİLİ	İptal edilecek.
227	2	18	Portaakl	Portakal
229	2	20	macununnn	macununun
229	2	40	*binefsini*	binefsihi
232	2	31	19559	1959
232	2	39	1857	1858

BANKAMIZI SEÇTİNİZSE TERCİHİNİZ DOĞRUDUR.

TÜRKİYE VAKIFLAR BANKASI

..tercihiniz doğrudur!
..sanayinin anadoluya yayılmasına öncülük eden,
bankamızı seçtinizse tercihiniz doğrudur.
TÜRKİYE VAKIFLAR BANKASI

..kârının %75 ini
vakıf hizmetlerine ayıran
bankamızı seçtinizse,

..TERCİHİNİZ
DOĞRUDUR!

TÜRKİYE
VAKIFLAR
BANKASI